

HEGEDÜS GÉZA

**A MAGYAR IRODALOM
ARCKÉPCSARNOKA**

TARTALOM

- ELŐSZÓ**
JANUS PANNONIUS
(1434-1472)
HELTAI GÁSPÁR
(1490(?)-1574)
SYLVESTER JÁNOS
(1504 körül-1551 után)
TINÓDI SEBESTYÉN
(1505(?)-1556)
BORNEMISZA PÉTER
(1535-1584)
BALASSI BÁLINT
(1554-1594)
RIMAY JÁNOS
(1570-1631)
PÁZMÁNY PÉTER
(1570-1637)
SZENCI MOLNÁR ALBERT
(1574-1634)
ZRÍNYI MIKLÓS
(1620-1664)
GYÖNGYÖSI ISTVÁN
(1629-1704)
BETHLEN MIKLÓS
(1642-1716)
PETRŐCZI KATA SZIDÓNIA
(1662-1708)
RÁKÓCZI FERENC
(1676-1735)
MIKES KELEMEN
(1690-1761)
AMADÉ LÁSZLÓ
(1703-1764)
FALUDI FERENC
(1704-1779)
RÁDAY GEDEON
(1713-1792)
ORCZY LŐRINC
(1718-1789)
GVADÁNYI JÓZSEF
(1725-1801)
BÁRÓCZI SÁNDOR
(1735-1809)
BARÓTI SZABÓ DÁVID
(1739-1819)
DUGONICS ANDRÁS
(1740-1818)
RÁJNIS JÓZSEF
(1741-1812)
BARCSAY ÁBRAHÁM
(1742-1806)
- BESSENYEI GYÖRGY**
(1742-1811)
RÉVAI MIKLÓS
(1750-1807)
VIRÁG BENEDEK
(1754-1830)
ÁNYOS PÁL
(1756-1784)
VERSEGHY FERENC
(1757-1822)
KAZINCZY FERENC
(1759-1831)
BACSA NYI JÁNOS
(1763-1845)
ÉDES GERGELY
(1763-1847)
FAZEKAS MIHÁLY
(1766-1828)
SZENTJÓBI SZABÓ LÁSZLÓ
(1767-1795)
KÁRMÁN JÓZSEF
(1769-1795)
DAYKA GÁBOR
(1769-1796)
KISFALUDY SÁNDOR
(1772-1844)
CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY
(1773-1805)
BERZSENYI DÁNIEL
(1776-1836)
VITKOVICS MIHÁLY
(1778-1829)
SZEMERE PÁL
(1785-1861)
FÁY ANDRÁS
(1786-1864)
UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ
(1788-1820)
KISFALUDY KÁROLY
(1788-1830)
KÖLCSEY FERENC
(1790-1838)
KATONA JÓZSEF
(1791-1830)
JÓSIKA MIKLÓS
(1794-1865)
ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR
(1797-1854)
VÖRÖSMARTY MIHÁLY
(1800-1855)
- CZUCZOR GERGELY**
(1800-1866)
BAJZA JÓZSEF
(1804-1858)
HUGÓ KÁROLY
(1806-1877)
VAJDA PÉTER
(1808-1846)
NAGY IGNÁC
(1810-1854)
TELEKI LÁSZLÓ
(1811-1861)
GARAY JÁNOS
(1812-1853)
KUTHY LAJOS
(1813-1864)
EÖTVÖS JÓZSEF
(1813-1871)
OBERNYIK KÁROLY
(1814-1855)
KEMÉNY ZSIGMOND
(1814-1875)
SZIGLIGETI EDE
(1814-1878)
TOMPA MIHÁLY
(1817-1868)
ARANY JÁNOS
(1817-1882)
LAUKA GUSZTÁV
(1818-1902)
CZAKÓ ZSIGMOND
(1820-1847)
KERÉNYI FRIGYES
(1822-1852)
PETŐFI SÁNDOR
(1823-1849)
MADÁCH IMRE
(1823-1864)
VAS GEREBEN
(1823-1868)
JÓKAI MÓR
(1825-1904)
LÉVAY JÓZSEF
(1825-1918)
GYULAI PÁL
(1826-1909)
VAJDA JÁNOS
(1827-1897)
TÓTH KÁLMÁN
(1831-1881)

TOLNAI LAJOS (1837-1902)	GÁRDONYI GÉZA (1863-1922)	SZABÓ DEZSŐ (1879-1945)
CSIKY GERGELY (1842-1891)	BRÓDY SÁNDOR (1863-1924)	KAFFKA MARGIT (1880-1918)
EÖTVÖS KÁROLY (1842-1916)	HERCZEG FERENC (1863-1954)	BIRÓ LAJOS (1880-1948)
CSEPREGHY FERENC (1842-1880)	KABOS EDE (1864-1923)	HATVANY LAJOS (1880-1961)
RÁKOSI JENŐ (1842-1929)	ZEMPLÉNI ÁRPÁD (1865-1919)	LENGYEL MENYHÉRT (1880-1974)
KISS JÓZSEF (1843-1921)	TÖMÖRKÉNY ISTVÁN (1866-1917)	OLÁH GÁBOR (1881-1942)
ARANY LÁSZLÓ (1844-1898)	PALÁGYI LAJOS (1866-1933)	DUTKA ÁKOS (1881-1974)
TOLDY ISTVÁN (1844-1879)	KÓBOR TAMÁS (1867-1942)	SOMLYÓ ZOLTÁN (1882-1937)
DÓCZI LAJOS (1845-1919)	CHOLNOKY VIKTOR (1868-1912)	GELLÉRT OSZKÁR (1882-1967)
MIKSZÁTH KÁLMÁN (1847-1910)	SZOMORY DEZSŐ (1869-1944)	JUHÁSZ GYULA (1883-1937)
GOZSDU ELEK (1849-1919)	IGNOTUS (1869-1949)	BABITS MIHÁLY (1883-1941)
PÓSA LAJOS (1850-1914)	MAKAI EMIL (1870-1901)	KEMÉNY SIMON (1883-1945)
ENDRÓDI SÁNDOR (1850-1920)	THURY ZOLTÁN (1870-1906)	NAGY LAJOS (1883-1954)
ÁBRÁNYI EMIL (1851-1920)	CSIZMADIA SÁNDOR (1871-1929)	KÓS KÁROLY (1883-1977)
PETELEI ISTVÁN (1852-1910)	HELTAI JENŐ (1871-1957)	GYÓNI GÉZA (1884-1917)
VARGHA GYULA (1853-1929)	BÁNFFY MIKLÓS (1873-1950)	NAGY ZOLTÁN (1884-1945)
IVÁNYI ÖDÖN (1854-1893)	LOVIK KÁROLY (1874-1915)	BALÁZS BÉLA (1884-1949)
CZÓBEL MINKA (1854-1943)	SZILÁGYI GÉZA (1875-1958)	GÁBOR ANDOR (1884-1953)
REVICZKY GYULA (1855-1889)	SZINI GYULA (1876-1932)	LACZKÓ GÉZA (1884-1953)
KOMJÁTHY JENŐ (1858-1895)	RÉVÉSZ BÉLA (1876-1944)	SZÉP ERNŐ (1884-1953)
RUDNYÁNSZKY GYULA (1858-1913)	ADY ENDRE (1877-1919)	KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (1885-1936)
RÁKOSI VIKTOR (1860-1923)	NAGY ENDRE (1877-1938)	TÓTH ÁRPÁD (1886-1928)
SEBŐK ZSIGMOND (1861-1916)	KRÚDY GYULA (1878-1933)	KARINTHY FRIGYES (1887-1938)
AMBRUS ZOLTÁN (1861-1932)	MOLNÁR FERENC (1878-1952)	ÁPRILY LAJOS (1887-1967)
KOZMA ANDOR (1861-1933)	CHOLNOKY LÁSZLÓ (1879-1929)	KASSÁK LAJOS (1887-1967)
SZABOLCSKA MIHÁLY (1862-1930)	MÓRA FERENC (1879-1934)	TÖRÖK GYULA (1888-1918)
JUSTH ZSIGMOND (1863-1894)	MÓRICZ ZSIGMOND (1879-1942)	CSÁTH GÉZA (1888-1919)

EMŐD TAMÁS (1888-1938)	GULYÁS PÁL (1899-1944)	GELLÉRI ANDOR ENDRE (1907-1945)
FÜST MILÁN (1888-1967)	SÁRKÖZY GYÖRGY (1899-1945)	JANKOVICH FERENC (1907-1971)
TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ (1888-1968)	KODOLÁNYI JÁNOS (1899-1969)	SZENTKUTHY MIKLÓS (1908-1988)
BERDE MÁRIA (1889-1949)	PALASOVSKY ÖDÖN (1899-1980)	RADNÓTI MIKLÓS (1909-1944)
NYÍRÓ JÓZSEF (1889-1953)	SZABÓ LŐRINC (1900-1957)	KESZTHELYI ZOLTÁN (1909-1974)
SÍK SÁNDOR (1889-1963)	REMENYIK ZSIGMOND (1900-1962)	KORODA MIKLÓS (1909-1978)
KELETI ARTHÚR (1889-1969)	BOROSS ELEMÉR (1900-1972)	BÓKA LÁSZLÓ (1910-1964)
HUNYADY SÁNDOR (1890-1942)	KÖRMENDI FERENC (1900-1972)	KESZI IMRE (1910-1974)
KOMJÁT ALADÁR (1891-1937)	HÁY GYULA (1900-1975)	VAS ISTVÁN (1910-1991)
ZILAHY LAJOS (1891-1974)	PASSUTH LÁSZLÓ (1900-1979)	DARVAS JÓZSEF (1912-1974)
NADÁNYI ZOLTÁN (1892-1955)	MÁRAI SÁNDOR (1900-1989)	ÖRKÉNY ISTVÁN (1912-1979)
SZÁNTÓ GYÖRGY (1893-1961)	SZERB ANTAL (1901-1945)	THURZÓ GÁBOR (1912-1979)
SZABÓ PÁL (1893-1969)	NÉMETH LÁSZLÓ (1901-1975)	SZABÓ ZOLTÁN (1912-1984)
DÉRY TIBOR (1894-1977)	ILLYÉS GYULA (1902-1983)	OTTLIK GÉZA (1912-1991)
ZSOLT BÉLA (1895-1949)	ILLÉS ENDRE (1902-1986)	VÁNDOR LAJOS (1913-1945)
ILLÉS BÉLA (1895-1975)	RIDEG SÁNDOR (1903-1966)	WEÖRES SÁNDOR (1913-1989)
LENGYEL JÓZSEF (1896-1975)	JÓZSEF ATTILA (1905-1937)	DEVECSERI GÁBOR (1917-1971)
BARTA SÁNDOR (1897-1938)	REJTŐ JENŐ (1905-1943)	SARKADI IMRE (1921-1961)
PAP KÁROLY (1897-1945)	HOLLÓS KORVIN LAJOS (1905-1971)	PILINSZKY JÁNOS (1921-1981)
TAMÁSI ÁRON (1897-1966)	TAMKÓ SIRATÓ KAROLY (1905-1980)	VÁCI MIHÁLY (1924-1970)
VERES PÉTER (1897-1970)	ZELK ZOLTÁN (1906-1981)	NAGY LÁSZLÓ (1925-1978)
FODOR JÓZSEF (1898-1973)	DSIDA JENŐ (1907-1938)	SIMON ISTVÁN (1926-1975)

ELŐSZÓ

Talán azóta, hogy a nagy emlékezetű, oly sok mindent kezdeményező Kazinczy Ferenc egész sorát írta egyes magyar írók rövid jellemzéseinek, irodalmunkban-irodalomtörténetünkben otthonos műfajtypus az írói arckép. Az elnevezés Arany János remekműű kistanulmányai óta közhasználatú. Jellegénél fogva szépirodalmi stílusigénnyel fogalmazott, tartalma szerint irodalomtörténeti kistanulmány vagy inkább esszé egy-egy íróról vagy költőről. Én az olyan egészen rövid jellemzést, amilyennek hosszú sorát kapja az olvasó ebben a gyűjteményben, kezdettől fogva arcképvázlatnak nevezem. És immár közel két évtizede kezdtek felgyülekezni ezek a vázlatok, amíg elérkeztem a következőkben olvasható 222 darabig.

Az irodalmi és irodalomtörténeti ismeretek oktatása fél évszázadnál nagyobb idő óta foglalkozásom, szórakozásom, szenvedélyem. A magyar irodalom sihederkorom óta szakadatlan gyönyörűségem. Első magam kitalálta mondataim megfogalmazása óta egyetlen percre sem tudtam elválasztani magamban az ismereteket bővíteni kívánó tanítót és a szavaktól örömet kapó és a szavakkal örömet adó író-költőt. A műfaj és a magánizlés szükségszerű találkozása volt, hogy a szórakoztatva ismeretterjesztő írói arckép, illetve arcképvázlat az egyéb műfajok között önkifejezési formám legyen. - Az alapvető ösztönzést alighanem úgyszintén Arany Jánostól kaptam, mint oly sokat életemben. Az ő tudatformáló írói arcképei már a gimnáziumi években máig tartó érvénnyel alapozták meg azt az egyszerre tudományos és művészi igényű hozzáállást, ahogy a számomra lélekben legközelebbi magyar költő jellemez egy-egy korábbi magyar költőt. Nyilván ez az alapvető ösztönzés befolyásolt írói életem folyamán, hogy olykor könyvterjedelmű életrajz-monográfiákat is írjak hazai vagy világirodalmi klasszikusokról. De a rövid, alig néhány írógépelte oldal terjedelmű arcképvázlatokhoz az őspéldám már korai idők óta Kazinczynak ama kötetnyi írójellemezése volt, majd később rátaláltam a kitűnő előd, a közkedvelt pesti orvosból a magyar irodalomtörténet-írást megteremtő tudóssá vált Toldy Ferenc 1870-71-ben két kötetben megjelent Magyar költők élete című kisesszégyűjteményére. S ettől kezdve ellenállhatatlan belső indítóerőt éreztem, hogy valami effélet építsek fel. Talán az is közeli előzmény volt, hogy a nálam 10 évvel idősebb kortárs és jó barát, a már életében klasszikus novellista-esszéíró Illés Endre a Krétarajzokkal és hasonló jellegű írói arcképeivel - ezekkel az apró remekművekkel - versengésre indított.

Ezek voltak az irodalmi előzmények. Ezekhez járult életem egyik sajátos, de nélkülözhetetlen vonulata: a rádió. 1938-ban, 26 éves koromban volt már némi irodalmi előzményem. Akkor - 54 évvel ezelőtt - hangzott el első rádió-előadásom. Azóta önkifejezésem egyik állandó formája a rádió. És habár számos hangjátékom írói-költői mondandóim fontos irodalmi formái, számszerűen legtöbb műsorszámom irodalmi ismeretterjesztés, elsősorban a mi magyar irodalmunk szolgálatában. Úgy tudom, elég sok olvasóm van, de azt hiszem, ennél is több rádióhallgatóm, akik mindenekelőtt a magyar irodalomról beszélő vagy barátaival beszélgető ismeretterjesztőt veszik tudomásul. - Nos, hát itt, a Magyar Rádióban kezdődött el ez a gyűjtemény, amely évtizedek alatt 222 arcképvázlattá duzzadt.

Sokféle irodalmi és történelmi előadásom és rádiósorozatom után a hetvenes évek elején klasszikus magyar írókról és költőkről tartottam negyedórás előadásokat a rádióban. Volt már vagy húsz ilyen arcképvázlatom, amikor a Móra Kiadó illetékesei javasolták, hogy írjak ebből a műfajból százat. Ez olyan könyv lehet, amelyet az olvasóközönség egyszerre szórakozásul és klasszikus olvasnivalóhoz gusztyuscsinálóként fogad el. Azonnal megvolt a címem: „A magyar irodalom arcképcsarnoka”. - Neki is ültem, és egyéb írónivalóim mellett néhány hónap alatt megírtam a száz arcképvázlatot, amely azután 1976-ban megjelent igen nagy példányszámban. A könyvnek olyan keletje volt, hogy a diákok még dolgozatíráshoz is

alkalmas „puskák”-nak tekintették. Kiderült, hogy 100 arcképvázlat nem elegendő. De hát tudok én még száz újabb írókat idézni. Akkor úgy mondtuk, hogy ki kell nyitni az arcképcsarnok következő termét. Néhány hónap alatt megírtam a következő száz arcképvázlatot. Ezekkel azonban már sok vitatni való probléma akadt. Kétségtelen, hogy bár az olvasók kedvelték az arcképcsarnok kisesszéit, a hivatalos irodalomtörténet illetékesei nem voltak elragadtatva attól, hogy saját véleményemet közöltem. Egy szellemes kritikusom úgy találta, hogy „magán-irodalomtörténetet” írtam. Ez felbátorított, hogy a következő száz vázlatban ne legyek tekintettel a kultúrpolitika kialakított véleményeire. Azt írtam az egyes írókról, amit én gondoltam felőlük. Nos, ez a második gyűjteménynél a kifogások egész sorát indította el. Én ennek a következő sorozatnak a fogalmazását 1976. november 3-án befejeztem. Akkor azonban szakmai bírálóimat annyira felingereltem, hogy a kéziratot felterjesztették a minisztériumba, ahol újabb szaklektorokat szabadítottak véleményeim felülbírálatára. Ezek még a szóképeimet és hasonlataimat is egyénieskedő, a hivatalos értékelésekkel szembenálló különcködéseknek ítélték. Voltak, akik tudatzavaró, a diákságra egyenest káros hatású megengedhetetlen magánvéleményeknek ítélték értékeléseimet. De mivel a kiadó nagyon is kívánta a könyv megjelenését, a hivatali illetékesek azzal járultak hozzá a kiadáshoz, ha egyes megjelölt helyeken beillesztem a szövegbe, hogy amit mondok, azt mint a magánvéleményemet mondom, a „szerintem” szó közbeiktatásával. Ma már talán furcsán is hat a számos „szerintem” szócska közbeiktatása, de ezeket mégsem húztam ki, mert ottlétük kortörténeti dokumentum a hetvenes évek kultúrpolitikájának sajátosságairól. Így azután ez a következő kötet „Arcképvázlatok” címmel 1980-ban mégis megjelent.

Persze a most már összesen kétszáz arcképvázlat sem teljes képe annak a félezer esztendőnek, amely legfőbb és mellettük fontos alakjaival megjelent. Már a második kötetben is nem egy olyan arc villan fel, amely az előbbi kötet írásakor még élő volt, de mire a következőre sor került, már a mulandóságból átment a múlhatatlanságba. Az azóta eltelt tíz év alatt pedig haltak, haltak irodalmunk jelentékeny alakjai, nem egy személyes jó barátom. És amikor mostani kiadóm elhatározta ezt az új, gyűjteményes kiadást, indokoltá lett a további kiegészítés. Egyébként is 100 író - ez látványos szám. 200 - ez nem eléggé látványos. Kiadóm gondolta úgy, hogy 222 megint elég látványos gyűjtemény. Így hát sor kerülhetett nem egy olyan jelentékeny kortársunkra, aki az elmúlt évtized folyamán lépett ki a földi élet köreiből.

Én ugyan igyekeztem elég tárgyilagos távolságból idézni irodalmunk említésre érdemes alakjait, hiszen a régen elmúltak olykor olyan közeli, szinte személyes barátaim, mint akikkel egy asztalnál ülhettem. De itt-ott az olvasó nyilván észre fogja venni, hogy azok, akik nemrég hagytak el minket, életükben közeli barátaim közé tartoztak, néha még utalnom is kellett a közeli, személyes kapcsolatokra. De végig a kétszázhuszonkét felvillantott arcképvázlatnál őrólok és nem magamról beszéltem, holott a saját élményemről volt és van szó még az évszázadok távolából hívott elődöknél is: egyszerre magamról és magyar irodalmunk egészéről van szó.

De vigyázzunk! Ez nem irodalomtörténet, és nem is irodalmi lexikon. Azt hiszem eléggé gazdag gyűjtemény, de így sem teljes. Ezek egy irodalmat és benne a mi magyar irodalomtörténetünket nagyon szerető íróember vallomásai 222 személy szerint lelkéhez közeli elődjéről, nemegyszer mesteréről.

1991. szilveszter

H. G.

JANUS PANNONIUS

(1434-1472)

Középkori költészetünkben csak szórványos darabokat őrzött meg a véletlen. A túl viharos évszázadokban elkallódott a korai évszázadok legtöbb magyar költeménye és ha maradt is számunkra egynéhány szép vers, nem maradt fenn egyetlenegy költői arculat sem. Még az esetleg megőrzött nevekhez sem tudunk művészegyéniséget társítani. A XVI. századtól kezdve azután olyan gazdagsággal árad a magyar költészet, amiből fel kell tételezni, hogy nagy múltak folytatása. E kettő - a névtelen középkor és a tündöklő magyar reneszánsz - között virágzott a Hunyadiak korának pompás, de latin nyelvvel csak a beavatott kevesekhez szóló hazai humanista költészete, és ennek az egészében is igen színvonalas, a maga korában korszerű és Európa-szerte tudomásul is vett írásművészetnek a főalakja Janus Pannonius. Az ő csillogó egyénisége és világraszóló költészete áll költőink névjegyzékének élén. Semmivel sem kisebb nagyságrendű, mint Balassi vagy Csokonai vagy Petőfi, Ady, József Attila, csak éppen egy sort sem írt magyarul, és ahogy a latin nyelv ismerete kikopott a közhasználatból, s korunkra már az értelmiség körében is fehér holló a deákul olvasó ember, úgy vált az első nagy magyar költő szinte kizárólag a jó képzettségű szakemberek zárt körének ügyévé, mígnem 1972-ben, halálának félezer éves évfordulója hirtelen divatba nem hozta, hogy legalábbis fordításokban foglalja el megillető helyét költészetünk élén.

Valószínűleg Kesincei Jánosnak hívták, valószínűleg horvát kismemesi családból származott, de az már bizonyos, hogy anyai részről Vitéz Jánosnak, a Hunyadiak tudós főemberének, a magyar humanizmus megteremtőjének unokaöccse volt. Horvátországban született, de Nagyváradon tanult, ahol Vitéz János püspök volt. Nagyvárad már Vitéz János idejében is kulturális központ, ott tanulnak a Hunyadi-fiak - László és Mátyás - is. A diák Jánosban már ez időben gyanítható a tudós költő. S merthogy a Hunyadiaknak szükségük van jól képzett értelmiségre, nem lehetetlenség Nagyváradról egyenest Itáliába jutni, hogy a tehetséges ifjú Hunyadi-költségen tovább tanuljon. Így indul el a már költőnek bizonyult ifjú ember a Kőrös-partról a Duna felé úgy, hogy egyenest továbbmenjen a nagy hírű itáliai iskolákba.

A lehető legjobb helyre kerül: Ferrarába, a méltán világhíres Veronai Guarino iskolájába. Guarino költő, tudós és pedagógus. Aki az ő iskoláját kijárta, az előtt megnyílnak a híres egyetemek. Ott, Guarino mellett érik Janus már ifjan nagy és nagy hírű költővé, az irodalmi dolgok hírneves tudósává. A magyar nevű diák ott változik Janus Pannoniusszá. Olyan latin név ez, amely magában foglalja, hogy viselője pannóniai, azaz magyar. Az ókori kultúrára, a római emlékekre néző humanisták Magyarországot is leginkább a Dunántúl egykori római nevének Pannóniának nevezik; ez a forma köti Magyarországot a példaképnek tekintett hajdani római birodalomhoz.

Janus Ferrarában már megtalálta a maga hangját. Legelőször a gúnyos, gyakran erős kritikájú, nemegyszer támadó szellemű epigrammákkal lesz nevezetes. De rövid, tömör epigrammákban szólal meg szerelmes költészete is. Verseinek tanúsága szerint igen változatos szerelmi életet élhetett. Tudomány, költészet, szerelem tölti be életét, amikor továbbmegy Padovába jogásznak. Egyetemista korában már Itália-szerte hírneves költő. Nyilván kísérti a vágy, hogy ott is maradjon az úgy szeretett Itáliában, ahol tizenegy évig élt, ahol nagyra tartják, ahol előtte áll a világsiker. Költészete bővül. A kor divatos műfajának, a panegyricusnak elismert mestere. Ez a panegyricus élő nagy emberek dicsőítése, de ennek kapcsán nagy epikai lehetőségeket is rejt. Janus múlhatatlan hálóját fejezi ki a mesteréről, Guarinóról írt panegyricusban, majd megírja

egy gazdag velencei nemes kalmárnak, Marcellónak dicsőítő költeményét, amelyért bizonyos jól fizetett az ünnepelt nagyúr. Így éltek és éltek meg a reneszánsz poéták. Hanem ez a Marcello-költemény, miközben a megrendelő hírnevét szolgálja, remekmű: a velencei világ látomásos felidézése. Janus már-már Itália jellegzetes költője lett. Hanem amikor befejezte az egyetemet, és a jogtudomány doktorává avatták, haza is kellett jönnie. Nem azért taníttatták Hunyadi-költségen, hogy azután élhesse a maga életét. Itthon annyi vész után Mátyás lett a király, új országot kellett építeni, és ehhez új, jól képzett emberek kellettek. Janust hazahívják, egyenest az udvarhoz, előbb a királyné kancellárjának, majd ő lesz a királyi kancellár, vagyis az udvari hivatal vezetője. Közben nagybátyja és védnöke, Vitéz János esztergomi primásérsek, nemcsak az egyház hazai első embere, hanem Mátyás korai éveiben az egész politika irányítója. Mátyásnak szüksége van, hogy az egyház feltétlenül mellette legyen központosító politikájában, ezért a püspökségek élére legmegbízhatóbb híveit állítja; az sem baj, ha nem pap, sőt még előny is. Az új püspök forma szerint felszentelteti magát papnak, de ha a király úgy kívánja, az egyházi szempontok ellen kormányozza a püspökséget. Így teszi meg Mátyás Janus Pannoniust pécsi püspökké. Fel kell szenteltetnie magát, de lelke mélyéig világi ember marad.

Élete nagy részét betölti a politika, a közéleti teendő, de nem tud költészet nélkül élni. Írásművészete bővül. Most már az elégia a legjellegzetesebb kifejezési formája. Kétségeit, bánatait - így a gyászt elveszett anyjáért-, vágyódásait meghitt hangú, gondolatokban gazdag elégiákban fejezi ki. Közben azonban mindig megmarad kifejező formájának az éles epigramma. Erre a rövid, csattanó műfajra szüksége van, mert alkotásánál fogva szellemes ember, akinek még bánataiban is jelen van a humor.

Akárcsak Vitéz János, ő is Hunyadi János örökségének következetes folytatását tartja a legfőbb politikai célnak: megszabadítani az országot és egész Európát a török veszedelemtől. Kezdetben Mátyás is ezt az utat követi, és nyugodtan támaszkodhat apjának egykori vezérkarára, amelynek szellemi vezére Vitéz János. A fiatal Janus ebbe a vezérkarba kerül, mint valamennyiükénél képzetesebb és Nyugaton ismertebb ember. Nem is lehet alkalmasabb diplomatát kiszemelni egy törökellenes európai szövetség létrehozására, mint őt. Ezzel a megbízatással indul vissza évek múlva végre Itáliába, hogy tárgyaljon a hatalmasokkal.

Itt kezdődik a tragédiája. Nyugaton világhíres költő és tekintélyes tudós, maga Cosimo Medici - Firenze méltán nagy hírű és tekintélyes fejedelme - is nagyra tartja, Rómában ugyanolyan tisztelettel fogadják, mint az észak-itáliai városokban. Úgy érezheti, hogy tárgyalásai sikeresek: kezd összeállni a nyugati szövetség a törökök ellen. Csakhogy közben otthon Mátyás politikája merőben megváltozik. A nagy király, sikerei folytán, úgy véli, hogy ő tudja megvalósítani az Európa közepét összetartó császárságot, amely békét teremt a népek között, és oly hatalmas, hogy nem kell tartania a töröktől sem. Ehhez Mátyásnak nem török háború, hanem tartós béke kellett a törökkel. És mire Janus hazaérkezik, a király már hosszú békére lépett a szultánnal. Vitéz János egész köre úgy érzi, hogy politikai elképzelésük csődbe jutott: a király elárulta a Hunyadi-hagyományt. Vitéz és Janus Pannonius szembefordult a királlyal, mire mindketten kegyvesztetteké váltak. Ez nem rangfosztást jelentett, Mátyás nem akart hálátlan lenni irántuk, de amíg nem értik meg az ő politikáját, addig nem tudja használni őket. Vitéz Jánost elküldte Esztergomba, érseksége színhelyére, hogy kizárólag egyházi dolgokkal foglalkozzék, Janust Pécsre parancsolta, törődjék püspökségével.

Az elkeseredett Janus ott sem tétlen, igyekszik kulturális központtá kiépíteni Pécsét. De erre már nem volt ideje. Hunyadi egykori vezérkara, a hajdani törökverő vezérek, élükön Vitéz Jánossal s mellettük Janus Pannoniusszal, úgy vélik, hogy helytelen volt Mátyást tenni királlyá; pedig ők tették királlyá. Most visszavonják döntésüket, összeesküsznek a király

megbuktatására. Mátyás azonban résen áll, rájuk csap. Csak Janus tud elmenekülni, a többit elfogják. És most következik a legkülönösebb tragédia. Mátyás az elfogottakkal leül, vitázik velük, és szabadon engedi valamennyit. Vagy meggyőzte őket, vagy akit nem, azt rábírta, hogy csendben vonuljon vissza. Ez lett volna Janusszal is. Ő azonban menekült, futott Itália felé, de bujdoklás közben meghült. Amúgy is sok baja volt gyenge tüdejével, most tüdőgyulladást kapott, és mire a királyi kegyelem utolérte - meghalt. Harmincnyolc éves volt.

Mátyás meggyászolta és kiadatta összegyűjtött költeményeit.

A latin nyelvű magyar költészetnek ettől fogva már ő a legfőbb klasszikusa. A legvilághíresebb magyar költők egyike. Csak éppen nem került bele a költői utókor vérkeringésébe. De a közvetlen utódoknak még ő a példaképe. És az ő költészetének magas színvonala érteti meg, hogy amikor egy nemzedékkel később Balassival megszólalt a magyar nyelvű reneszánsz költészet, azonnal a kor európai színvonalán szólalhatott meg.

Több mint félezer éve halott. Mostanában fedezték fel újra magunknak, hogy legalább fordítások útján szellemi köztulajdonba vehessük.

HELTAI GÁSPÁR

(1490(?)-1574)

Az ezeröttszázados évek első tizedében a bécsi egyetemen tanult egy Caspar von Heltau nevű erdélyi szász ifjúember. Ha nem is bizonyos, mégis valószínű, hogy azonos lehet azzal a német katolikus papból lett magyar protestáns íróval, aki Heltai Gáspárra magyarosította nevét. Hiszen tudjuk, hogy a Széchenyi megyei Nagydisznódon született, amelynek Heltau volt a német neve. De ha valóban ő volt az a bécsi diák, akkor úgy 1490 körül kellett születnie, s ez esetben már csak férfikora delén változott magyar íróvá. Állítólag csak 1536-ban kezdett magyarul tanulni, s alig-alig elképzelhető, hogy aki csak túl a 45. életévén ismerkedik meg egy nyelvvel, az hamarosan annak az új nyelvnek olyan gazdag szókincsű és oly nyelvi ízésségekkel teljes stílusművésze legyen, mint amilyen Heltai Gáspár volt. De ha az a bécsi Caspar von Heltau nem azonos a későbbi felettebb tevékeny kolozsvári polgárral, akkor fogalmunk sincs, mikor született, és hány éves is lehetett, amikor 1574-ben meghalt.

Annyi bizonyos, hogy fiatal korában kapcsolatba kerül a kor néhány nagy műveltségű és széles látókörű humanistájával, például Brodarics István püspökkel, majd később, 1543-ban Wittenbergben találkozunk vele azon a híres német egyetemen, amely a protestantizmus egyik fellegvára volt. Ez időben már maga is lutheránus prédikátor. De azután véglegesen Kolozsvárra költözik, és kizárólag magyarul ír. De nemcsak ír; jellegzetes városi polgár lesz a nemesi-jobbágyi világban: leleményes kereskedő, iparszervező, nyomdatulajdonos, papírmalmot állít fel (így nevezték abban a manufaktúrák világában a papírgyárak elődeit), eszményképpen szól a takarékos, vagyongyűjtő polgárról. Amint hátat fordított plébániájával együtt eredeti vallásának, megnősül, s bárha protestáns prédikátorként is működik, elsősorban tekintélyes vállalkozó polgár, a javarészt magyar lakosságú Kolozsvár gazdasági életének egyik leghatékonyabb irányítója, de ugyanakkor évtizedeken keresztül a magyar szellemi élet egyik főalakja: tanúja, cselekvő és szenvedő részese legalábbis két viharos emberöltőnek. Kortársa Dózsa parasztháborújának, a mohácsi vésznek, a kettős királyságnak, Erdély állami önállósulásának, János Zsigmond unitárius uralmának és a korban példátlan erdélyi vallásszabadságnak, majd a Báthoriak katolikus fejedelemségének. Közben ő maga, bizonyos nem kis lelki tépelődés után elhagyja Luther hitét is, és kálvinista lesz, hogy nyilván még keservesebb benső tépelődés után szakítson a szentháromság tanával, és áttérjen az unitárius vallásra, amelynek azután mindhalálig vallója maradt.

Művelt humanista, ismeri a múltból és az akkori jelenből mindazt az elolvasnivalót, amely a reneszánsz műveltség magas színvonalát jelenti. Kultúrája latin és német, de latinul és németül csak a korábbi időben írt, akkor is keveset, akkor sem eredeti műveket. Fordításokkal és ismeretterjesztéssel kezdi, hogy azután már magyarul igen eredeti legyen; eredeti akkor is, ha mástól veszi a témát, ha klasszikus műveket újramesél magyar olvasóinak. Az idegen ösztönzés nála saját gondolatokkal teljes folytatássá válik. Ilyen fontos folytatásra készíti legműveltebb magyar kortársának, Sylvester Jánosnak Új-Testamentum-fordítása. Nemcsak azért, mert ő most már az egész Bibliát akarja a magyar olvasó kezébe adni, hanem azért is, mert Sylvester végre kísérletet tett egy következetes magyar helyesírás kidolgozására. Heltai úgy is, mint író, de úgy is, mint nyomdász és könyvkiadó, felismeri az egységes és következetes helyesírás fontosságát, és amit Sylvester kezdett, azt ő valósítja meg. Mindmáig az a rendszer helyesírásunk alapja, amelyet Heltai dolgozott ki és tett népszerűen általánossá nyomdájában. A bibliafordításhoz pedig egész munkaközösséget szervez, és hosszú évek alatt részletekben adja ki az Ótestamentum könyveinek nagy részét. A Zsoltárok könyvét ő maga

fordítja, de a többiek munkájába is beleszilárdul. Ez a fordítói tevékenység volt azután döntő hatással Károli Gáspárra, aki végül is megvalósította a kor nemzetközileg legfontosabb magyar fordítói feladatát: a nemzeti nyelven megszólaló teljes Bibliát. Károli nemcsak ismerte a Heltai-nyomda magyar Biblia-kiadványait, de egyes, szerinte is felettebb sikerült fordulatot vagy egész részleteket át is vett belőlük.

Heltai kolozsvári nyomdája ugyanúgy az akkori magyar szellemi élet egyik főközpontja, mint Sylvester újszigeti nyomdája. Sok egyéb közt Tinódi Sebestyén *Cronicáját* is Heltai adja ki. Majd később még antológiát is szerkeszt a kor krónikás költőinek műveiből, amelyben néhány Tinódi-mű mellett még öt más, aktuális eseményekről éneklő lantos deák költeményei is helyt kaptak.

Ez a lankadatlan vállalkozó-kultúraterjesztő élet és életmód a háttére eredeti vagy majdnem eredeti műveinek.

Első igazán saját műve egy fontos és szellemes párbeszéd: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*. Egy hasonló tárgyú német könyv adta az ötletet, hogy megírja két kolozsvári polgárnak, a józan Antalnak és a részeges Demeternek vitáját. A takarékos, tökegyűjtő polgár indulata szólal itt meg a herdáló nemesúri életmód ellen. Polgári társadalomkritika a feudális társadalmi rendszer egészéről, de közben a legelső magyar anti-alkoholista propagandairat. És igen jóízű olvasmány, komoly mondanivaló és anekdotázó humor igazi íróra valló egysége.

Számos, inkább teológiai műve közül kiemelkedik a *Háló* című vitairat, amelynek tárgya is, hangütése is inkább politikai, mintsem vallásbeli: vádirat az inkvizíció ellen. Nemcsak a lelkiismereti szabadság nevében bélyegzi meg a vallási türelmetlenséget, de felháborodottan vádolja az inkvizíció kínvallató és kínhalállal fenyegető módszereit is.

Szépirodalmi főműve azonban a *Száz fabula*. Ebben Ezópus klasszikus meséitől és a kor divatos német mesekönyveinek történeteiből állít össze százat (azaz a példázatos előszóval együtt 101-et). Nem fordít, hanem újramesél, saját ötleteket told be, néha hosszabb elbeszéléseket kerekít belőlük, és a 99. mesében, amelynek címe *Egy nemes emberről és az ördögről*, egy eredeti kisregényt alkot. Ez a terjedelmes és felettebb mulatságos történet az önző, a szegényeket kijátszó és kiuzsorázó, ostobán gonosz gazdag nemes elkárkozásáról, a magyar elbeszélő széppróza első remeke, amelynek nagyon sokáig nem volt méltó folytatása. Jelentősége a magyar prózai epika történetében aligha kisebb, mint Bornemisza *Elektrájának* drámairodalmunkban vagy Balassi költészetének líráinkban.

A szépíró Heltai azonban megszólal történeti műveiben is. Mátyás királyról szóló műve már majdnem történelmi regény. Forrása Bonfini, de az elbeszélő mód, az anekdoták beleszövése, az ízes olvasmányosság eredeti Heltai-mű. Meg akarta írni a magyarok történelmét a kezdetektől a maga koráig. Ennek azonban csak az első kötete készült el, a mohácsi vészig. A második kötet az akkori jelenkor áttekintése lett volna. Milyen kár, hogy éppen erre nem jutott már ideje! Milyen sokat láthatott és tudhatott azokról az évtizedekről, amelyeket átélt. A harmadik kötet pedig nem is a magyarokról szólt volna, hanem egy egész világhistóriának készült. Halála megakadályozta a folytatást. De amit sikerült megírnia, abban sok olyan történelmi anekdota olvasható, amelyet ő mentett át a későbbi korokra. Így nála olvasható az a nevezetes pletyka, hogy Hunyadi János Zsigmond király törvénytelen gyermeke volt.

Heltai Gáspárral egy olyan ízig-vérig polgári magyar irodalom kezdődik, amelynek a hazai körülmények közt nem lehetett közvetlen és szerves folytatása. Bornemisza kívül nem is volt még egy ilyen jó prózai stilisztá abban a században. Meg is maradt népszerű olvasmánynak, a nemesi utódok is élvezték jóízű olvasmányosságát.

SYLVESTER JÁNOS

(1504 körül-1551 után)

Vele kezdődik a magyar értekező próza, úgy is mondhatjuk, ő írt először magyarul esszéket, valamivel előbb, mint hogy Montaigne Franciaországban kitalálta az esszé műfajnevezést. Vele kezdődik a magyar nyelvtudomány és a törekvés az egységes helyesírásra. Ő készíti el az első teljes, korszerű, tudományos kritikát kiálló magyar Újszövetség-fordítást. Ennyi is elegendő volna, hogy a hazai kultúra és tudomány történetében halhatatlan hely illesse meg. De mindezek közben ő fedezte fel, hogy a magyar nyelv alkalmas a görög-latin időmértékes versformákra, és a XVI. században oly hibátlan hexametereket és pentametereket írt, hogy a deákos verselés klasszikus korszakában, tehát a XVIII. század végén is csodájára jártak. Úgy verselt, ahogy csak két és fél évszázaddal később lett divatos a magyar költészetben. Ez pedig egészen sajátos helyet biztosít neki irodalomtörténetünkben.

Lehetséges, hogy családneve Erdösi volt, és a kor humanista-reneszánsz szokása szerint ezt latinosította Sylvesterre, lehetséges, hogy kurtanemesi családból származott; az azonban bizonyos, hogy a szamosháti Szinyérváralján született, nyilván arrafelé töltötte ifjúkorát is, mert onnét hozta magával jellegzetes i-ző tájszólását, amelyet következetesen használ akkor is, amikor dunántúli tanítómester, akkor is, amikor Bécsben egyetemi professzor. Leghíresebb verssorában, az első hibátlan magyar hexameterben is „régén” helyett „rígen”-t ír (*„Próféták által szólt rígen néked az Isten”*). Bizonytalán így is beszélt, ami Sárvárott fura-idegenül vagy éppen mucaiul hangozhatott a tisztelt tudós szájából, aki mindenkinél jobban tudott még abban a művelt Nádasdy-körben is latinul, görögül, héberül és németül.

Ifjúkora a Jagellók vészterhes, az ország romlását előkészítő évtizedeiben telik el. Mohács évében, 1526-ban indul el a nagyvilágba, hogy minél több tudást szívjon elméjébe, amely korlátlanul képes minden ismeret befogadására. Első állomása Lengyelország. A krakkói egyetemen igyekszik elsajátítani a „három szent nyelv”-et, ahogy a reneszánsz tudománya a latint, görögöt és hébert együtt nevezte. Itt találkozik Rotterdami Erazmus eszméivel és műveivel. Erazmus a kor haladó elméinek példaképe: mint nyelvész, a klasszika-filológia (a latin és görög nyelvek tudományos vizsgálata) egyik megteremtője; mint gondolkodó, a türelem és kölcsönös megértés hirdetője; a latin nyelvű humanista irodalom legválasztékosabb stilisztája; társadalomkritikájának ironikus-szatirikus hangja mintha már Voltaire vagy Anatole France elődje volna. Erazmusért nemzedékek lelkesednek, szabad szellemét nemzedékek korlátoltjai és maradjai gyűlölik. Sylvester mindhalálig lelkes híve a nagy kortársnak, mindig is az ő tanítványának tudja magát. Még azt is Erazmustól tanulja, hogy a Biblia közkeletű latin fordítása, a Vulgata (amelyet még az ókor és középkor határán Szent Jeromos ültetett át héberből és görögből az akkor még élő latin nyelvre) tele van félreértésekkel, pontatlanságokkal, torzításokkal. Aki tehát érteni akarja a szent iratokat, annak vissza kell nyúlnia a héber és görög eredeti szövegekhez. Ez a felismerés pedig akkor, a reformáció századában napi probléma. Hiszen a Bibliát már az előző században a husziták is fordították különböző nemzeti nyelvekre, hogy a nép kezébe adhassák. Ismerjük a magyar nyelvű huszita biblia részleteit is. De ennél is fontosabb példaként állt az új nyelvtudomány előtt, hogy Luther nemrégén németre fordította a bibliát. Sylvesterben alighanem már Krakkóban érlelődött a nagy terv, hogy legalábbis az Újtestamentumot magyarra fordítsa. Ehhez azonban nem volt elegendő a „szent nyelvek” alapos ismerete, tisztáznia kellett a maga számára a magyar nyelv törvényszerűségeit is. Már Krakkóban ír magyar nyelvű magyarázatokat és

kísérőszövegeket magyar diákok számára különböző tankönyv jellegű nyelvtudományos művekhez (ezek a legelső magyar nyelven kinyomtatott szövegek).

De nem érzi magát még eléggé felkészültnek. Hívják-vonzzák a német egyetemek. Fő állomása Wittenberg, a lutheri eszmék akkori tudományos központja. Egyelőre nem is Luther tanai érdeklik, hanem a nagy hírű professzor, Philippus Melanchton, aki egyszerre barátja és híve az indulatos reformátor Luthernek és a türelmet hirdető Erazmusnak. A nagy rotterdami után Sylvester a személyesen is megismert Melanchton tartja másik példamutató mesterének. Mellette ér fel a kor nyelvtudományának magas grádusára. Amikor harmincéves korában hazaérkezik a Mohács után szétszaggatott hazába, alighanem ő a legműveltebb magyar ember. Közben itthon atyafisága kiforgatta atyai örökségéből. Munkából kell megélnie. De azonnal akad, aki illő munkát adjon neki. Ez Nádasdy Tamás, aki nemcsak befolyásos nagyúr, akit a vetélkedő királyok - Ferdinánd is, János is - a maga oldalán akar tudni, s akárhová áll, válogathat a főméltóságokban, hanem ez a nagyúr tudós módjára művelt, és fejedelmi udvarnak is beillő sárvári otthonában úgy pártolja a költészetet, művészeteket, tudományokat, mint az olasz reneszánsz uralkodók. Nádasdy Tamásnak valami olyanféle igénye van magamagával szemben, hogy a hazai reneszánsz kultúra Lorenzo Medicije legyen. Máig sem mérték fel eléggé ösztönző és pártfogó jelentőségét a XVI. század magyar kultúrájában. Nádasdy alkalmas arra, hogy felismerje Sylvester értékét. Azonnal rábízta a sárvári iskolát, vállalja az Újtestamentum-fordítás anyagi támogatását, nyomdát szervez a Sárvár melletti Újszigeten, amelynek úgyszintén Sylvester lesz a vezetője. Ez időben pedig a nyomda egyben könyvkiadó vállalatot is jelent. Sylvester tehát taníthat, bővítheti az alárendelt tanítómesterek tudását is, írhat, fordíthat, könyveket adhat ki. Nádasdy Sárvára a kor magyar szellemi központja, és ott Sylvester János a szellemi vezéralak. Ő hívja meg a nyomda műszaki vezetőjének a legképzettebb és legjobb ízlésű akkori nyomdász mestert, a külföldön tanult Sásdi Benedeket. Tíz év telik el, amíg az első kísérletektől kezdve megvalósul a nagy közszükséglet, a tudományos igényeknek is megfelelő, magyar nyelvű teljes Újtestamentum. Volt már addig is magyar bibliafordítás, amelyről ugyan nem tudjuk, mennyi készült el belőle (a huszitáké még az előbbi században), Komjáti Benedek Szent Pál leveleiből készült magyarítása és Pesti Gábor jóízű magyarsággal fogalmazott négy evangéliumfordítása, de ezek nem is állhatták ki az erasmusi színvonalú nyelvi kritikát, és nem is adták a keresztény-keresztény hitvitában nélkülözhetetlen teljes Újtestamentum-szöveget az olvasók kezébe. Sylvester óriási és a kor tudományos színvonalán álló teljesítménye lett a legfontosabb előkészítője a teljes magyar Bibliának, amelyet majd a század végső évtizedére készít el Károli Gáspár. Sylvester nyelve tudományosabb, nem olyan ízesen szépséges, mint majd Károlié (Pesti Gábor evangéliumainak is olvasmányosabb a hangütése), ráadásul Sylvester egyszerre tudományosan pontos, ha kell, még terjengős is, nehogy bármit félreértsen az olvasó, de közben is megtartja számosháti i-ző tájszólását. A fordítás így is fordulatot jelent a magyar irodalmi nyelv történetében. Már csak azért is, mert munka közben a fordítónak tisztáznia kell a magyar nyelv törvényszerűségeit és a nyomtatott szöveg egységéért a helyesírás szabályait. Így válik Sylvester a magyar nyelvészet tudományos előfutárává is. - És ami költésztörténeti szempontból a legérdekesebb: a fordító az egyes részekhez magyarázó szövegeket ír versekben, felismervén a nyelv prozódiai (szöveghullámbázisbeli) törvényeit. Ráismer a nyelv vizsgálata közben, hogy magyarul ugyanúgy lehet antik verslábakban verseket írni, akár görögül és latinul. Sikeresen kísérletezik az ókori elégiaformával, a disztichonnal, vagyis a hexameter és pentameter váltogatásával. És a fordítás elkészülte után így, disztichonban írja meg Újtestamentumának híres előszavát. És ha sikerült, példaadását a sárvári műveltek közül egyesek utánozzák is, ez az eredmény mégis elzárt kísérlet marad, különös kivétel a magyar költészetben, amely csak jó két évszázaddal később folytatódik a „deákos” versformákkal. Ebben Sylvester János túlságosan előreszaladt az időben. Ráday Gedeonnak több mint két évszázad múlva újra fel

kell találnia a magyar hexametert, hogy a felvilágosodás deákjai felismerhessék és ünnepezhessék Sylvester Jánosban a legrégebbi, az igazi úttörő elődöt.

A sárvári évek után azután alig tudunk sorsának további fordulatairól. Ismerjük még néhány érdekes esszéjét, többek között a „képes beszédéről”, vagyis a költői képekről és hasonlatokról szóló elmélkedését, amelyben elismerően szól a „virágénekek”, vagyis a szerelmes tárgyú dalok és népdalok fordulatairól is, holott az időben ezeket a dalokat közmegvetés sújtotta: katolikus és protestáns papok, minden rendbéli tanítók és tudósok alantas, illetlen szövegeknek tekintették. Sylvester még ha óvatosan el is utasítja szerelmes tárgyukat, méltányolja költői kifejezésmódjukat. Ízlésben is évszázadokkal kora előtt járt. De azután 1543-ban (39 éves korában) - nyilván Nádasdy ajánlatára - a bécsi egyetem meghívja a héber nyelv professzorának, később görögöt és ókori történelmet is tanít. Ez időkből ismerjük néhány latin nyelvű verses és prózai írását, a legkésőbbi 1551-ből való. Hogy meddig élt, meddig tanított még, nem tudjuk. Sírhelyét sem ismerjük. Magánéletének körülményeiről sem tudunk. De ennyire hiányos életrajz ellenére is kétségtelen, hogy ő a hazai nyelvtudomány első főszereplője, és vele kezdődik az időmértékes magyar verselés. Túl korai előfutár volt, s habár hatott kortársaira is, egy évezred negyede kellett, hogy tudósként is, költőként is időszerű legyen.

TINÓDI SEBESTYÉN

(1505(?)-1556)

A tűzzel-vassal teljes évszázadokon át véletlenül megmaradt egy réges-régen írt levél, amelyben egy Perneszich György nevű uradalmi tisztartó megírja urának, a nagy hatalmú és nagy műveltségű, tudományt és költészetet pártoló Nádasdy Tamásnak, hogy „Tinódi Sebestyén megvetvén már ezt a halandó muzsikát, elment a mennybéliekhez, hogy ott az angyalok között sokkal jobbat tanuljon”.

Tinódi országos híru deák volt már attól kezdve, hogy krónikás énekeiben közölte mind szélesebb körű hallgatóival, majd később kinyomtatott krónikáskönyvének olvasóival a törökök elleni háborúzások eseményeit. Otthon volt a műveltséget pártoló reneszánsz nagyurak kastélyaiban, az ország és a maguk sorsáért aggódó nemesek udvarházaiban, a végvári vitézek szállásain s bármelyik falu jobbágyotthonában, ha ide-oda vándorlásában egy út menti faluban érte az este... Mert volt ugyan saját háza Kassa városában, ahol feleségével és számos gyermekével élhetett volna nyugodtan, hiszen a pártfogó urak kezdettől fogva nagyra becsülték, és anyagi javakkal is biztosították gondtalan életét, Ferdinándus, a Bécsből országoló király nemességet is adott a muzsikus-poétának, akit ugyanolyan szeretettel tudott a magáénak paraszti rokonsága, mint az ország tanult elméinek különböző kisebb-nagyobb köre és mindenekelőtt a kardforgató vitézek nagy tömege. Az egész ország lantosa volt: Lantos Sebestyénnek nevezték, egy-kétszer ő is így ír magáról, úgyannyira, hogy később - tévesen - úgy is hitték, úgy is írtak róla, mintha ez lett volna a neve, amelyhez a Tinódi predikátum csak nemességével társult szülőfaluja után. Nem is olyan régen még a tankönyvekben is így írták a nevét: Tinódi Lantos Sebestyén, ami ugyanolyan elvétel, mintha azt írnók vagy mondanók, hogy Petőfi Költő Sándor vagy Jókai Regényíró Mór. Nem a neve, hanem irodalmi minősége volt: lantos. Ez pedig abban a XVI. században azt jelentette, hogy nem „hegedős”, tehát nem afféle írástudatlan, nótákat rögtönző vándor muzsikus, hanem „deák”, tehát tanult, a kor közműveltségének jó szintjét elsajátított, zenéhez, költészethez, iskolában tanulható tudományokhoz konyító, latin nyelvben, ókori és bibliai történetekben jártas férfiú. Az ilyenfajta tanult költőket abban a reneszánsz évszázadban Európa-szerte szívesen pártfogolták a műveltséget és gyönyörködtető énekeket kedvelő, fényűző otthont tartó nagyurak is, olykor a városok módos polgárai is. Tinódi tehát nyugton élhetett volna családjá körében városi otthonában is, egy-egy fejedelmi hatalmú arisztokrata környezetében is. Hiszen jól tudjuk, ugyanolyan örömmel látott vendég volt Nádasdy Tamásnál, mint az ecsedi Báthoriak nyírbátori kiskirályságában. Ő azonban alkotó korszakának java részében nyughatatlanul járta az országot, hogy minél többen hallják, amit minél több vidéken ő maga tudomásul vett. Mert nemesak közönséget keresett, hanem az ország számára fontos közölnivalókat is. Költészetének java az aktualitás volt, a török veszedelem eseményei, a három részre szakadt haza közérdekű hírei. Különös módon vegyült benne egy jellegzetesen reneszánsz epikus költő, akit akár Zrínyi Miklós elődjének, a hazai reneszánsz nagyepika előhírnökének mondhatunk, és egy sokkal későbbi századokra jellemző nyughatatlan, tényekre kíváncsi és a tényekhez felettébb hű riporter.

Valószínűleg polgárosodó módos parasztcsaládból származott, de lehetséges, hogy műveltebb nemesurak és korszerű műveltségű papok is korán felismerték tehetségét, és segítették, hogy iskolát végezzen. Lehetséges, hogy Pécsen volt iskolás diák, hogy deákká érhesen. Ez a „deák” szó a hűbéri évszázadok alatt olyasmit jelentett, mint manapság az „értelmiségi”, s aki magát „Sebestyén deák”-nak írhatta (mert olykor így írta), az nagyban-egészben afféle műveltségbeli rangot jelentett, mint ha mostanság valaki megszerzi az egyetemen a bölcsészdoktori címetet. Ez még nem jelentett tudóst, de jelezte a művelt embert.

Iskolai elvégzése után a híres Török Bálint szolgálatába állt, fiatalon vitézkedett is a törökök ellen; egy csetepatéban azonban úgy megsérült, hogy bal keze (vagy egész bal karja) megbénult. Valószínűleg már ez időben is verselt, de amikor katonának alkalmatlanná vált, a költészet lett a kenyere. Kezdetben még nem is arról írt, amit maga tapasztalt, hanem divatos reneszánsz módon mitológiai és bibliai hőstörténeteket szerzett. Jaszón és Médea görög mondai történetéről is költött széphistóriát, versbe szedte a bibliai Judit hazát mentő hőstettét és Dávid győzelmét Góliát felett. Persze ebben a Juditról vagy Dávidról szóló történetben már jelképesen, áttételesen olyan aktualitás volt, amelyet hallgatói nyilván megértettek, hiszen ezekben arról van szó, hogy leleménnyel és bátorsággal győzni lehet a túlnyomó többségű ellenségen is.

A körülötte kavargó tragikus történelem azonban egyre inkább a napi eseményekre, az akkori „mai témákra” hívja fel a figyelmét. A török elleni honvédő harcok lesznek élete fő témái. A kortársi hőstettekkel akar lelkesíteni, és a kortársi kudarcból tanulságot levonni. Tudja, hogy ez az igazi sorskérdés, amely mellett eltöpreng még az is, hogy János vagy Ferdinánd oldalán áll az ember, csak módja legyen védeni a hazát. Pártfogó urai is - főleg a legfontosabb: Nádasdy Tamás - ide-oda állnak az egymással vetélkedő két király pártviszályában. De Tinódi, egész ritka kivételként a maga korában, közömbösen veszi tudomásul a hitvitákat is. Vallási véleményt sohasem hangoztat, s ugyanúgy dicsóít bátor katolikust, mint bátor protestánst. Lehet, hogy maga is aszerint változtatja vallását, ahogy pártfogó ura éppen elvárja tőle (hiszen még életében, 1555-ben mondották ki az Augsburgban összeült fejedelmek, hogy „cuius regio, eius religio”, vagyis hogy akié a hatalom, az határozza meg híveinek vallását). Ebben a pártviszályokkal és dühös vallási küzdelmekkel teljes században tiszteletre méltó szellemi emelkedettséget jelentett a honvédelem, a haza helyreállítandó egysége nevében felülemelkedni pártviszályokon és vallási villongáson. És magas fokú irodalmi erkölcsiséget jelentett a programszerű ragaszkodás a tapasztalt valósághoz. „Azmi keveset írtam, igazat írtam” - jelenti ki gyűjteményes kötetének, a *Cronicának* előszavában. Mintha ezt a művészi hitvallásnak is beillő kijelentést folytatná majd a következő században Zrínyi, hőskölteményének elején: „Adj pennámnak erőt, úgy írhaszak, mint volt.” - De Tinódi nemcsak Zrínyi epikájának előfutára, hanem költészetének lírai betétjeivel, a természet és vitézi élet dicséretével mintha a nemsokára megszólaló lángelmét, Balassit is megelőzné. Az olvasó néha úgy érzi, egyes fordulataival csakugyan hatott is Balassira. És elbeszélő modorával hatott a közvetlen nyomában fellépő egész krónikásköltészetre, majd sokkal később témáival a romantikától Arany Jánosig a XIX. század epikájára is.

Tinódit ugyanis fellépésétől kezdve mindig ismerték és elismerték. Csak a későbbi századokban nem tartották igazi költőnek. Manapság is inkább az újságírás hazai klasszikusának tekintik, mint epikus költészetünkének. Pedig csak jó füllel kell olvasni verseit, amelyekhez maga komponálta a zenét, és lantkísérettel, éneklő recitálással adott elő, majd amikor műveit kinyomtatta, közölte hozzá a kottákat is. Ezeknél a költeményeknél minket, a későbbi korok olvasóit a fülünk számára túl kezdetleges rím zavarja, s ezért nem veszi észre, hogy Tinódi milyen jó verselő, és milyen szemléletes képalkotó. A rímekhez valóban nincs érzéke, de annál inkább a ritmushoz. Muzsikus, méghozzá jó muzsikus és láttató erejű poéta írta ezeket a sorokat. Dallamairól pedig a zenéhez értők azt mondják, hogy olyan a jelentőségük hazai zenetörténetünkben, mint Balassi verseinek költészetünkben.

S mindez egy történelmi pillanattal Balassi előtt hangzik fel. Itt volna hát az ideje, hogy ne csak riportereink tiszteletre méltó elődjét ismerjük fel benne, hanem a latin nyelvű hazai humanista költészet - Janus Pannoniusék - után végre magyarul megszólaló reneszánsz költészet első költői ihletettséggű és tehetségű epikusát is.

BORNEMISZA PÉTER

(1535-1584)

1541-ben, Szolimán szultán hódító dicsőségének évtizedeiben a törökök kardcsapás nélkül, csellel elfoglalták Budát s vele együtt környékét is, így a szemközti Pest városát. Ütközet, ostrom nem volt, de a szpáhik és janicsárok, ha már bent voltak, végigfosztogatták a két várost, s aki rejtegetni próbálta előlük vagyont, azt teketória nélkül megölték. Így esett áldozatul a tömegrablásnak egy Bornemisza nevű gazdag pesti polgárcsalád, amelynek tagjai közül csupán egy hatesztendős fiú maradt életben. Ezt a Pétert a szomszédoknak vagy atyafiaknak sikerült kimenekíteniök, s amikor az általános rémület enyhültekor alkalom kínálkozott, a hódoltságból máshová menekülők magukkal vitték, és eljuttatták a Felső-Tisza vidékén élő távolabbi rokonaihoz. Az elárvult, minden örökségéből kifosztott gyerek azután ide-oda hányódott különböző felvidéki udvarházakban, ahol korai eszmélődésétől kezdve tudomásul vehette a Habsburg-párt és az erdélyi János-párt családokat is szétfeszítő viszályát, a három részre szakadt haza gondjait, szorongásait és feszültségeit s a lelkeket még ennél is jobban felkavaró hitvitákat pápisták és lutheránusok között. (A harcosabban és radikálisabban protestáns kálvinisták csak valamivel később léptek a színtérre, amikor a kamaszfővel magát lutheri tanokkal mindhalálig eljegyző Bornemisza Péter már papja, majd főpapja volt a hazai lutheranizmusnak.)

A gyorsan fejlődő, műveltségre szomjas ifjút pártolta a módos rokonság, iskolákba járhatott. Kassai diákként érett ifjúvá. Kassa pedig nemcsak gazdag és jó tanulási lehetőséget kínáló város volt, de tűzfészke is a pártviszályoknak, a hitvitáknak, ahol a diákság is kivette részét a közéletből. Bornemisza Péter egy politikus diákcsinnyen alaposan pórul járt. Angyalnak öltözve elrejtőzött a Habsburg-párti katolikus várkapitány kemencéje mögött, hogy megijessze a lutheránusokkal szakadatlanul kellemetlenkedő főtitket és családját. De rajtavesztett, és a várkapitány börtönbe csukatta. Igaz, hamarosan megszökött, de nem maradhatott többé Kassán. Tizennyolc éves volt, nekiindult a vakvilágnak. Három évig rejtőzködött lutheránus otthonokban. Tanult, ahol tanulhatott, olvasott, ahol olvashatott... és verseket írt. Főleg persze vallásos énekeket. De annyit tapasztalt már, hogy az istenes szövegekbe is bejutott, gyakran nem is kevés, a társadalomkritikából: népnyzó urakról, országot herdáló hatalmasokról. Huszonegy éves korában azután elhatározta, hogy külföldre megy még többet tanulni. Ekkor írta „Siralmas énnékem...” kezdetű búcsúversét. Ez a mindössze tizennyolc soros költemény, amelyben háromsoroként tér vissza a refrén: „Vajjon, s mikor lészen jó Budán lakásom”, a Balassi Bálint előtti egész magyar költészet legszebb, legjobb, legművészebb költői alkotása. (Nem hinném, hogy ezt bárki kétségbe vonná.) Aki ilyen tökéletes formai biztonsággal képes ilyen tömör és négy évszázad múltán is szívszorogató verset írni, az nem kezdő, amögött nemcsak író-költő tehetség, de nagy verselési gyakorlat is áll. Holott Bornemiszának sem azelőtről, sem azutánról nem ismerjük több világi tárgyú költeményét. Pedig sok mindent írhatott már eddig is, és nyugat felé tartván, ahogy végigbolyongta Magyarországot, nyilván mutogatta is műveit, mert a tehetségeseket gyámolítani kész reneszánsz urak nem zárkoztak el és továbbsegítették. Nem is kerülhette el Sárvárt, a legreneszánuszabb magyar műveltség-pártfogó, Nádasdy Tamás otthonát. Nádasdynak pedig édes mindegy volt, hogy a nála tisztelgő deákember miféle hittételeket vall, melyik párt oldalán áll (ő maga fensőbbeségesen váltogatta vallását is, pártállását is, ott volt első tekintély, ahová állt, s mindig oda állt, ahol úgy vélte éppen, eredményesebben lehet védeni a közös hazát). Nádasdynak az volt a fontos,

hogy pártfogoltja tehetséges legyen. És ha ott akart élni, az ő közelében, méltó munkákkal látta el; ha tanulni kívánt külföldi egyetemeken, pénzzel és hatékony ajánlásokkal segítette.

Nádasdy bizonytalán ismerte a *Búcsúéneket* is, meg a többit is, amelyet mi már nem ismerünk. Ő is és irodalomkedvelő tisztartója, Pernesich György patrónusul állt a fiatal poéta mögé. Lehetővé tették, hogy oda menjen egyetemre, ahová csak kíván. Így jutott el Bornemisza Péter előbb az itáliai Padova szabad szellemű főiskolájára, ahol megismerte a kor akkor modern reneszánsz irodalmát, majd a németországi Wittenbergbe, a lutherizmus tudományos főfőszékébe, ahol ugyanúgy Melancthon tanítványa lett, mint nem sokkal előbb Sylvester János. Itáliai világi tudnivalókban és németországi teológiában megerősödve érkezett Bécsbe, ahol a nagy hírű Georgius Tanner professzor tanította a görög nyelvet és irodalmat, diákjaiba oltván mindenekelőtt Szophoklész tragédiáinak ismeretét és szeretetét. Tanner ismertette meg Bornemiszával az *Elektra* témáját. S az immár latinul, németül, olaszul és görögül jól tudó huszonhárom éves író-költő megteremtette a magyar nyelvű reneszánsz irodalom legkitűnőbb alkotását, a *Tragoedia magyar nyelven* című drámát, amelynek a mi századunkban Móricz Zsigmond - aki átdolgozta - adta a *Magyar Elektra* címet, és egészen a *Bánk bánig* az összehasonlíthatatlanul legjobb magyar dráma: manapság is színpadjaink egyik leghatásosabb műsordarabja. Bornemisza Elektra-tragédiája ugyanúgy nem fordítása a szophoklészi példának, mint ahogy a francia Racine *Iphigéniaja* sem fordítása euripidészi mintaképének, vagy századunkban Anouilh *Antigonéja* sem fordítása Szophoklész *Antigonéjának*. A görög nagy klasszikusok drámáit minden kor újra elmondhatja magának, kifejezve általuk a maguk korának és körének eszmevilágát. Bornemisza *Elektrája* jellegzetesen magyar-reneszánsz-protestáns, akkor aktuális, erős társadalomkritikájú irodalmi remekmű. Nem tudjuk, hogy akkor előadták-e. De megjelent könyv alakban, s előszava és utószava egy igen tudatos, magas művészi igényű íróra vall. Ha Bornemisza csak a *Búcsúéneket* és az *Elektrát* írta volna, akkor is irodalmi főalakja volna a magyar reneszánsznak Balassi felléptéig. De Balassi irodalmi fejlődése is elválaszthatatlan Bornemiszáétól. Hiszen a későbbi években Bornemisza már nagy képzettségű lutheránus lelkipásztorként a Balassiak zólyomi várának házi prédikátora és a Balassi fiúk házitanítója: ő nevelte Balassi Bálintot művelt reneszánsz emberré, ő tanította költészetre, ő formálta ki a század lángelméjében a kor világszínvonalú magyar poétáját. És ott, a Balassiak otthonában vette tudomásul és értette meg azt a nagyvonalú közéleti jellemtelenséget, amelynek típuspéldája volt a mindig sikeresen gátlástalan, látványosan köpönyegforgató és szakadatlanul gazdagodó, hatalmasodó Balassi Menyhárt báró (a költő nagybátyja). A *Balassi Menyhárt árultatásáról* szóló komédia a szerző megnevezése nélkül jelent meg. Ténybeli bizonyítékunk nincs, de nem írhatta más, csakis Bornemisza Péter. A mű nyelvezete is reá vall, a témát sem ismerhette más ilyen jól, és főleg: ilyen jól drámát írni akkor senki sem tudott széles Magyarországon.

Micsoda pompás kezdete egy nagy drámai irodalomnak az Elektra-tragédia és a Balassi-komédia. Semmivel sincs mögötte a kor angol vagy francia drámájának. Csakhogy Bornemisza angol kortársai után jött Shakespeare, francia kortársai után jött Corneille, Racine és Molière... Magyarországon Bornemisza után pedig csak törökök jöttek: kétszáz évig hadszíntér volt az ország; a királyi udvar külföldön volt, idegen nyelvű volt, és még magyar híveivel is ellenséges érzelmű. Bornemisza korszerűen nagyszerű kezdet, amelyre semmi sem következett. Ő maga sem írt több drámát, nem írt világi költeményeket. Prédikátor volt, népnevelő volt, olykor még nyomdász is volt. Prédikációi stilisztikai remekművek, tele olyan példázatokkal, amelyekből pompás novellák is lehettek volna. Gyakorta beszél magamagáról, emlékeiről, kalandjairól s ezek nemegyszer oly szemléletesen megragadóak, akár csak Szent Ágoston vagy Rousseau vallomásai. Kései vallásos költeményeiben ott bujkál egy kitűnő világi költő, aki már nem akart lenni. De azért az *Énekecske gyermekek rengetésére* olyan

bölcsődal, amely méltó folytatása az ifjúkori *Búcsúénekek*. És van egy prózai műve: az *Ördögi kísértetek*. Ámbár ezt is prédikációs könyveihez csatolta, célzata is részben vallásos léleknevelés volt, de mégis világi mű: a kor úri világának példázatokkal teljes - és szépirodalmi módon olvasmányos - kritikája. Legkorábbi szépprózánk kiemelkedő remeke.

Az élete nem volt hosszú, mindössze negyvenkilenc esztendőre terjed. A reneszánsz értelmiségi és a nem alkuvó protestáns prédikátor egyesült benne. Kalandosság, nyughatatlanság, gyakorta üldöztetés, máskor nagyrabecsülés, szakadatlan tanulás és tanítás tüzeben lángolt el. Megjárta a börtönöket, és volt vallásának püspöke (superintendense) is. Szolgálni akarta az igaznak vallott eszmét, a veszélyekben égő hazát, a rászoruló embereket. És közben igazi, vérbeli író és költő volt. Ma is gyönyörűséges olvasmányokat írt. És tanítványa, a mindiglen is élő Balassi Bálint mellett ő az egyetlen abból a századból, aki legalábbis *Búcsúéneke*ivel és *Elektra*-tragédiájával számunkra is nem múló hatású, élő szerző maradt.

BALASSI BÁLINT

(1554-1594)

Balassi Bálint nevét régebben Balassa Bálintnak mondták; voltak, akik úgy vélték, hogy tulajdonképpen Balázsinnak kell kimondani ezt a régi családnevet; ő maga különbözőképpen írta saját nevét; a híres família különböző tagjait is hol Balassiként, hol Balassaként említik a kortársak is, az utókor is. Lehetséges, hogy a kiejtés az idők folyamán módosult, de a család mindig ugyanaz volt: erőszakos, önző, köpönyegforgató nagyurak egymásra következő nemzedékei. Okosak voltak, szerették a műveltséget, életüket kockáztatták a harácsolásért, várakat, birtokokat, asszonyokat gyűjtöttek, cseréltek, raboltak. Sajátos keveréke volt ez a család a középkori rablólovagnak és a reneszánsz kalandornak: jellegzetes képlet XVI. századunk vérgőzös történetében. A költő nagybátyja, a hírhedt Balassi Menyhárt a kor közismerten legjellemtelenebb embere volt, aki Ferdinánd és János királyok között, katolikusok és protestánsok között rendszeresen folytatott árulásaival több vármegyényi birtokot szedett össze. Unokaöccse hazulról hozta a féktelenséget is, a műveltség szeretetét is: egész élete erőszakoskodások és szerelmi kalandok szakadatlan sorozata, miközben korának egyik legműveltebb férfia, kilenc nyelven ír, olvas, beszél; miközben áhítatosan vallásos, aki gyötrődve bánja bűneit, de eszében sincs bűneivel felhagyni. Híres táncos a multságokon, híres vitéz a csatatereken - és nemcsak híres költő, hanem olyan lángelme, aki költészetével egyenest a világszínvonal legmagasabb régióiba emelkedik. Ő az első mindenestül európai magyar költő: Ronsard kortársa, és semmivel sincs Ronsard mögött. Mintha a semmiből teremtette volna meg a színpompás magyar költészetet. S élt mindössze negyven évet: 1554-től 1594-ig, amikor Esztergom alatt, a török elleni csatában vitézi halállal lépett túl a földi életen, amelynek nemcsak élni tudta örömét és bánatát, hanem évszázadokat álló költői erővel ki is fejezte.

Természetesen ő sem a semmiből teremtett. Egy történelmi órával előtte már felemelkedett az európai magas szintre a hazai latin nyelvű humanista költészet, élén Janus Pannoniusszal. A kortársakban megvolt az igény a maguk korának és eszméinek költői kifejezésére, ha nem is jutottak túl a krónikás strófákon. Tinódinak fontosabb volt a ténybeli hitelesség, mint a művészi formálás - művei mai szóval élve inkább riportok, mintsem epikus látomások. Ilosvainak fontosabb volt a fordulatos kaland, mint az emberi hitelesség; ő a bűnügyiregény-írók elődje. Létük azonban bizonyítja, hogy volt közönségigény a költészetre. És a szakadatlan nemzeti veszedelemben olyannyira előtérbe került a nemzettudat, hogy a humanisták latinsága is némiképpen háttérbe szorult az anyanyelv mögé. Így volt ez egész Európában. Ebben a XVI. században bontakoztak ki a reneszánsz kultúra jegyében most már a nagy, nemzeti nyelvű irodalmak. Balassi nemcsak a francia Ronsard kortársa, hanem az angol Spenseré, a német Ulrik von Huttené, a lengyel Kochanowskié is. Balassival a magyar költészet egyidejű lett az európai költészet egészének élgárdájával.

A rendkívül művelt költő tanul is az egész világtól, és mert igazi nagy költő, senkinek nem lesz az utánzója. A kor fél lábbal még a középkorban él, és Balassi ismeri a középkor lovagköltészetét is. Témavilága, akárcsak a lovagköltőké, világosan oszlik az akkor hagyományos három körre: vallásos, harci és szerelmes költészetre, vagy ahogy akkor mondták: istenes énekekre, vitézi énekekre és virágénekekre. Az élmény azonban már merőben újkori. Istenes énekeiben az áhítatos hinni akarás, a kétely, a lélek háborgása keveredik; egy nyughatatlan ember reménytelen vágya a benső nyugalomra. Vitézi énekei egyrészt a férfias kalandokat eszményítik, másrészt a friss nemzettudatot fejezik ki. Virágénekei pedig a középkortól elszakadt újkori ember életvágját, életszeretét fogalmazzák meg az érzelm széles skáláján.

A nyelv és a zenei hatású versforma bravúros művésze volt. A róla Balassi-strófának elnevezett kilencsoros versszak kialakítását a kor tánczenei ihlették meg; mai kifejezéssel élve ezek reneszánsz táncdalok. A zenei ihletettség azonban a legtöbb, egyéb formájú költeményénél is felismerhető; versei nagy részét énekszóra képzelte el, s nyilván úgy is adta elő baráti köreiből. (Ő maga több hangszeren is játszott, és szép énekhangja volt.)

Szókinccse és költői képvilága nemcsak rendkívül gazdag, de olyan életképes, hogy versein mit sem koptatott az évszázadokban mérendő idő. Amiket Balassi előtt magyarul írtak, ha lelkünkhez szólnak is, egy tőlünk már idegen ómagyarsággal szólnak, de nagyon sok, Balassi utáni szöveget is megavítottak a múltó évszázadok - Balassi azonban ma is frissen hangzik. Lángelméjének legbiztosabb bizonyítéka, hogy minden következő nemzedék kortársa tudott maradni. Szükségképpen túlhaladott helyesírását minden évszázad a magáéhoz igazíthatja, és így sokkal kevésbé érezzük régiesnek, mint a száz vagy kétszáz évvel későbbieket.

Különös, hogy ez az annyira mindenkire szóló nagy költő sohase törekedett az irodalmi közismertségre. Egy ifjúkori prózafordításán kívül semmi sem jelent meg tőle életében. Könnyelmű nagyúr volt, szórta a kincseit, ahogy szórta azokat az aranyakat is, amelyeket általában nem tisztos úton szerzett. A megformálás művészi élménye kielégítette. Alig érthető, hogy magamagának írva ennyi műgondot fordított a versek csiszolására. Ha megvolt velük, vagy barátokat szórakoztatott bor és zene mellett, vagy asszonyokat igyekezett költészettel is hódítani. Holott olyan tudatos költő volt, aki felismerte és érezte is a korszerűt, az irodalomban szükségeset. Vallásos költészetének gyötrődése pontosan megfelelt a reformáció évszázadának, amelyben igen sokan személyes problémaként, a választás benső kötelezettségével élték a hittételeket; a kor világnézete vallásos köntösben jelent meg. És az a Balassi, aki anyagi előnyökért változtatott vallást, közben lelkiismereti kérdésként éli át a kor vallási vitaanyagát. Vitézi énekei pontosan megfeleltek a végvári harcok emberének: kifejezték azt az új helyzetet, amelybe a török veszedelem folytán nagy tömegek kerültek. Szerelmes költészetének őszinte, nagyvilágian erotikus hangja pedig szinte forradalmi volt. Katolikus és protestáns versenyt üldözte a virágénekeket. A szerelmi öröm tagadásában egyetértett plébános és prédikátor. Balassi túllépett ezen is, azon is. És még arra is maradt ideje, hogy drámai művet írjon. A sokáig elveszettnek hitt és csak nemrég újrafelfedezett *Szép magyar komédia* korszerű reneszánsz pásztorjáték. Ha lehetett volna akkoriban magyar színházi élet, műsordarab vált volna belőle. De a török dúlta országban, ahol ráadásul a haladást jelentő protestantizmus színházellenes volt, ahol a királyi udvar külföldön volt, és idegen nyelvű volt, ott Balassi ifjúkorának tanítómestere, a nagyszerű humanista, Bornemisza Péter is hiába írta újra magyarul Élektra tragédiáját. Az a magát meg nem nevező szellemes író (talán ez is Bornemisza) hiába írt kemény szatírjáték komédiát Balassi Menyhárt sötét üzelmeiről... Mindez ugyanolyan korszerű, de körülményeink közt hatástalan törekvés volt, mint Balassi pásztorjátékja. Mi ma ezekkel kezdjük drámatörténetünket, de akkor ezekkel még nem kezdődött meg a színház-történetünk. Tehát hatástalanok maradtak.

De nem maradt hatástalan Balassi, a lírai költő. Ha ő maga nem is törődött versei sorsával, terjedtek azok élőszóval és kézzel írva. A kor költői tudták, hogy Balassi a nagy példakép. Istenes énekei és vitézi énekei nem sokkal halála után már nyomtatásban is ismertekké váltak. Egykori titkára, ifjabbik barátja, a később igazi költővé emelkedő Rimay János kezdte kiadni a Balassi-műveket, amelyeknek közvetlen hatása nemzedékekre terjedt. Csak a szerelmes verseknek kellett sokáig várnunk. Ez a téma még sokáig tilos volt. Kézzel írott gyűjteményben maradtak fenn, szerencsére, azok a költemények, amelyeket már régóta nemcsak költőjük legszebb műveinek vallunk, hanem egészen Csokonaiig, tehát a XVIII. század legvégéig, az egész magyar költészet legjobb és legszebb alkotásainak.

Balassi kimeríthetetlen téma, regényeket, drámákat, lélektani és kortörténeti tanulmányokat igényel élete. Egyszerre vonzó és riasztó egyénisége és halhatatlan költészete méltóan izgalmas kezdet az ezerszínű újkori magyar költészet történetéhez. És elképzelhetetlen olyan antológia, amelyben magyar versek szerepelnek, hogy az első díszhely ne őt illesse meg.

RIMAY JÁNOS

(1570-1631)

Ha újkori költészetünk élén nem állna oly látványosan, oly váratlan csillogással Balassi Bálint, akkor bizonyos Rimay Jánost mondanók a magyar reneszánsz legnagyobb magyar nyelvű költőjének. Nevét és költői egyéniségét elhomályosítja Balassi közelléte. Személy szerint is Balassi közelében nőtt fel. A nemes Rimay család familiárisként (azaz szolgálónemesként) élt a főúri Balassi nemzetség árnyékában. És Balassi Bálint fedezte fel a tizenkét esztendő Rimay János értelmességét, tehetségét és lelkes tanulóhajlandóságát. Maga mellé vette, lelkének nevelője lett; a serdülő ifjú afféle ifjú titkárként, majd egyre inkább bizalmas barátként élt a túl kalandos életű nagy költő mellett. Majd egész életében eltelt mesterének bámulatával.

Pedig emberi, művészi egyéniségük miben sem emlékeztet egymásra. Legföljebb a költészet és a műveltség feltétlen szeretetében osztoznak. De a féktelen Balassival szemben Rimay nemcsak szelíd és békülékeny, hanem mások ellentéteit is mindig elsimítani igyekvő embernek bizonyul. Ez a tulajdonsága teszi később igen alkalmas diplomatává. Nem szereti a Habsburgokat, de igyekszik békességet szerezni nemzete és uralkodója közt. Még a törökök iránt is a megbékélés híve. Ez teszi nagyon is indokolttá, hogy több ízben is ő legyen az erdélyi fejedelem konstantinápolyi követe. Lelkesen szolgálja Bocskait is, Bethlent is, később jó barátságban van I. Rákóczi Györggyel, de közben levelező jó viszonyban áll a protestánsok fő ellenfelével, Pázmány Péterrel is. Alsósztrigovai kúriája a Balassi utáni magyar költészet otthona. Ha a gazda nem jár éppen hivatalos megbízatással Konstantinápolyban vagy Velencében, akkor szinte irányítója az egész magyar irodalomnak. Mindenki kedveli, mindenki józan bölcsnek tartja. Ő pedig hirdeti feledhetetlen mesterének, Balassi Bálintnak költői nagyságát, pompás latin levelekben írja meg úti élményeit, köztük a török szultáni udvar életét, írja gondosan cizellált verseit, neveli az ifjabb költőket, köztük unokaöccsét, Madách Gáspárt. Idővel tőle örökli a sztrigovai otthont a Madách-nemzetség, amelynek majd kései leszármazottja lesz *Az ember tragédiája* költője.

Fontos történelmi és kultúrtörténeti jelenség a latin levélíró és a békülékeny politikai író is. De már a maga kora is mindenekelőtt a példászerű költőt látta benne, aki a legméltóbb folytatója Balassinak.

Valójában költői egyénisége is nagyon idegen Balassi egyéniségétől, habár nemegyszer tudatosan utánozza mesterének versformáit, sőt éppen ő teszi programszerűen divatossá emberöltőkre ezeket a formákat. De a kirobbanó, mindig természetes, a népnyelvhez közel álló, közvetlen őszinteségű Balassival ellentétben Rimay mindent túlcsiszoló, a ritka szavakat és kifejezéseket kedvelő, tudós és műves költő. Balassi igazi reneszánsz művész. Rimay művésze a manierizmustól a barokkig terjed; a reneszánszból származik, de bonyolultabb és csináltabb. Hasonlatai szemléletesek, de keresettek, rímei túllontúl élesen kicsengőek, érzelmei művi úton túlajtottak. Balassi hatással van az egész irodalomra, de nem irodalmi vezér. Rimay irodalmi vezér, aki eszményt csinál Balassiból.

Balassi halálakor lépett az irodalom terére. Huszonnégy éves fiatalember volt akkor. Versciklust ír Balassi emlékezetére. Majd ő adja ki Balassi összegyűjtött verseit, és előszót ír hozzá. Ebben mintegy irodalompolitikai programként jelenti ki, hogy Balassival kezdődik az új korszak a magyar irodalomban.

Közben latinul is versel. Ő írta például Bocskai verses sírfeliratát is. Magyar versei jó ideig főleg vallásos jellegűek, a zsoltárok témavilágában. De egyre jobban megtalálja a saját hangját. A veszedelemben élő nemzet aggodalmát fejezi ki, legnagyobb erővel az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű elégiában. Furcsa módon ezt a verset sokáig Balassi művének tekintették, holott Balassi hiteles versei között nincsenek ilyen kifejezetten politikáló tárgyúak. Ez a nemzetföltő költészet már-már Zrínyit előlegezi.

Költészete akkor bontakozott ki teljes gazdagságával, amikor közéleti tevékenységet már ritkábban vállalva, javarészt otthon él Sztegván, könyvei és barátai körében. Itt alakítja ki azt a bölcs és bölcselkedő irodalmi magatartást, amely egy gazdag élet tapasztalatai alapján mintegy példát akar adni a művelt emberhez méltó életre. Szinte természetes, hogy egy ilyen mértéktartó életbölcesség Horatiusban találja meg a maga klasszikus példaképét.

Látszólag el sem lehet képzelni nagyobb különbséget életeszmény, költői példaadás terén, mint a lángoló, féktelen Balassi személyes emlékezete és a programszerűen mértéktartó, derűsen békülékeny Horatius között. Rimay egyik igen egyéni sajátossága, hogy összhangot teremt a vitézi élet és az elhúzódó élet eszménye között. Számára a vitézi halál ugyanolyan szép, mint a harcok elől való óvatos elhúzódás. Ilyenformán persze a világ minden jelensége inkább figyelni való látvánnyá válik, mintsem beavatkozásra hívó életalkalom. Rimaynál minden össze tud békülni. Az élet nála szüntelen szerelem, de óvakodik a pusztító szenvedélytől. A nagy érzésekből nagy rímlehetőségek lesznek. Balassinál az élet a fontos, azt fejezi ki szép versben; Rimaynál az élet is jó alkalom arra, hogy szép versen munkálkodjék a lélek.

Közben két szemmel figyeli a világot. Tudja, mi van a világpolitikában, tudja, mi van a tudományban. Nem érdektelen, hogy az egyik versében arról beszél, hogy a világ gömbölyű, mint egy labda, és minden, ami van - mozog. Ez Galilei világnézete, és Rimay első kézből tudhatott erről, hiszen járt Velencében, ahol Galilei kísérletezett abban az időben. A tudomány és a hatóság még sokáig vitatkozott a Föld gömbölyűségén, de Rimaynak ez már természetes. Alighanem ő volt az egész világirodalomban az első galileiánus költő, anélkül, hogy ezt hangsúlyozta volna. De soha semmit sem hangsúlyozott, ami másokban megbotránkozást kelthetne. Még haladó is feltűnés nélkül tudott lenni.

Rimay igazi késő humanista költő. Már nem az eszmékért harcolók fajtájából, még kevésbé a tudós kalandorokéból. Ő azt keresi, hogy miképpen találhatja meg az ember a földi boldogságot. És ezt a visszahúzódó, művelt, tudománynak és művészetnek élő magánéletben véli feltalálni, a veszélyek kerülésében, a bensőséges otthonban, a békülékenységekben. A magyar történelem egyik legveszélyesebb korszakában a veszélyek elkerülését tudja életeszménynek. Miközben politikusabb költő, mint a csatatéren életét adó Balassi; miközben tudományos világnézete haladóbb, mint ebben a korban nemhogy nálunk, de egész Európában a legtöbb emberé; miközben diplomataként egymásra fenekedő hatalmak között igyekszik békességet szerezni, nemegyszer veszélyekbe sodorva magamagát is.

S mindehhez tegyük hozzá, hogy igen-igen kellemes költő. Verseit jó olvasni: szerelmes képei elgyönyörködtetnek, rímei elbájolnak, ritka szavai és keresett szóképei derűs meglepetéseket szereznek.

Verseinek hitelességével idővel sok bonyodalom támadt. Költeményeinek egy részét Balassinak tulajdonították; viszont Madács Gáspár eléggé lapos költeményeiről azt hitték, hogy Rimay írta. Levelei és politikai iratai olyan kultúrtörténeti dokumentumok voltak, hogy mellettük később alig vették észre a maga korában népszerű költőt; majd elsősorban latin nyelvű verseire figyeltek. Így azután homályba borult költői arca. Latin versei meg sem közelítik Janus Pannonius nagy költészetét. Magyar verseire pedig árnyékot vetett Balassi

túlontúli közelsége. A tudománynak kellett kibogoznia ebből a szövevényből Rimay János hiteles verseit. Nyilván sok el is vészett azok közül, amelyek életében vagy röviddel halála után nem jelentek meg nyomtatásban. Hanem az a gyűjtemény, amely most már a birtokunkban van és bárki olvashatja, bizonyító erővel rajzolja elénk ennek a kitűnő költőnek jelentékeny művészetét. 1570-től 1631-ig élt. Csak Balassi halála után lép az irodalom terére, és amikor meghal, Zrínyi még kisfiú. A két túl nagy árny elhomályosítja az övét, de azért ne feledjük el, hogy Balassi után és Zrínyi előtt ő volt a legjobb magyar költő.

PÁZMÁNY PÉTER

(1570-1637)

A mostani magyar olvasó számára talán az egész hazai irodalmi múltból Pázmány Péter a legeslegproblematikusabb nagy alak. Aki előveszi és elolvassa műveit, szakadatlanul hánykódik az ellenszenv és az elragadtatás között. Hiszen ez a bíboros a Habsburgok legelszántabb ügynöke. Ez a Habsburg-ügynök azonban a magyar nyelv megszállottja, a szép stílus bűvésze. Ő az ellenreformáció fő alakja Magyarországon, és helyzeténél is, szándékainál fogva is a politikai reakció irányító főnöke, nemhogy életében, de még évszázadokkal halála után is. Igen ám, de úgy nő a humánus erkölcs nagy formátumú képviselőjévé, hogy sok mindenben egy mai haladó ember is tanítómesterének tekintheti.

És micsoda stilizta! Nincs az az ellensége, aki ne kényszerülne bevallani, hogy az európai színvonalú magyar széppróza nemcsak vele kezdődik, de mindmáig alig akad prózaírónk, aki szépségben, szemléletességben, erőteljességben, meghittségben, pátoszbán, humorban, képzeletgazdagságban fölébe tudna kerekedni.

A Habsburgok hű szolgájaként is ő volt a nemzettudat legnagyobb és leghatásosabb kifejezője a XVII. században. Harcos papok neveléséért alapított egyeteme a magyar tudományosság és haladás fellegvára lett, mindmáig tartó érvénnyel. Reakciós pátosszal ő nevelte fel a haladás számára Zrínyi Miklóst. Hitbuzgalmi okokból végzett műfordító munkássága mindmáig példaképe a jó fordítás lelkiismeretességének, egyszerre hűségének és tiszta magyarosságának, az eredetit tolmácsoló elbűvölő szépségének. Egy irracionális világnézet alapján példamutatója a racionális magyarázatoknak. És közben még három és fél évszázad múltán is gyönyörködtető, szórakoztató, lélekemelő íróművész, aki oly mértékben valószínűsíti meg a népiesség és a választékosság egységét, hogy a mai író és a mai olvasó is mércének tekintheti, akkor is, ha harcos indulattal áll világnézetével és törekvéseivel szemben.

Pázmánnyal ma is vitatkozni kell, s ez eleve sincs az ő ellenére, mert egész életművét betölti a friss vitatkozószellem; ellenfeleiben is a vitakedvet becsüli legjobban. De ma is olvasni kell, mert stílusa élőbb az évszázadokkal ifjabb utódok nagy részénél is.

Élete szakadatlan magasbatörés, és szakadatlan küzdelem. 1570-ben született Váradon (a későbbi Nagyváradon), egy olyan ősi nemesi családból, amely az első Árpád-királyok óta szakadatlanul jelen volt a hazai történelemben. Amikor született, a család éppen református volt, hanem amikor tizenkét éves volt, áttértek a katolikus vallásra. Gyakori volt ez a hitváltoztatás a reformáció korában: az érdekek és vallások elválaszthatatlanul kapcsolódtak össze. Katolikusnak vagy lutheránusnak vagy kálvinistának lenni - ez politikai hitvallást is jelentett, társadalmi világnézetet is, egyéni-családi érdekek kifejezését is. 1555-től kezdve alapelv volt, hogy a földesúr szabadon választhatja a vallását, a jobbágy kénytelen követni őt: akié a hatalom, azé a vallás („Cuius regio, eius religio” - így mondták a kor hivatalos latin nyelvén, így iktatták hol törvénybe, hol le nem írt, de gyakorolt jogszokásba). A harcosan protestáns Pázmányok harcosan katolikusok lettek, vagyis elfogadták egyetlen útként a Habsburg-uralmat. És a Habsburgokat szolgáló egyház már készülődött, hogy a reformáció mozgalmaival szemben rendszeres ellenmozgalommá formálja a tömegek visszakatolizálását. Ez a törekvés volt az ellenreformáció, és az ellenreformáció legfontosabb szervezete a jezsuita rend volt. Pázmány Péter jezsuita lett, és a magyar ellenreformáció legfőbb szellemi vezére.

A jezsuiták felismerték, hogy a jól képzett protestáns prédikátorokkal szemben csak náluk is nagyobb műveltséggel lehet fölvenni a szellemi küzdelmet. Így lettek a jezsuiták a legreakciósabb célok érdekében még a modern pedagógia előharcosai is. Kitűnő tanárok voltak, akik ki tudták választani a legkitűnőbb tanítványokat. Pázmány előbb kitűnő tanítvány volt, hogy azután kitűnő tanárrá s azon túl egész nemzete oktató-nevelőjévé váljék.

Egyéniségében, törekvéseiben kezdettől fogva van egy látszólagos ellentmondás, amely nála egységben, összhangban oldódott fel: egyrészt nem is lát más megoldást sok veszély közt élő népe számára, mint a Habsburg-uralmat, és feltételek nélkül szolgálja a nemzetek fölötti egyházat, másrészt oly mértékben öröklő a Hunyadiak reneszánsza óta egyre erőteljesebb nemzettudatot, úgy hangoztatja a magyar nemzet és vele a magyar nyelv méltóságát, mint senki abban a korban.

A jezsuiták hamar felismerik rendkívüli képességeit, különböző külföldi iskolákba küldik tanulni. Krakkóban, Bécsben, majd évekig Rómában képezi magát teológusnak, és fiatalon emelkedik a grazi egyetem filozófiaprofesszorává. Sok nyelven jól tud, latinul is a század jelentékeny stilisztái közé tartozik, de amikor már pontosan tudja a tennivalóját, csak magyarul ír. Még külföldi vitatársainak is magyarul válaszol, mondván, hogy ha az ő magyar szavaira azok latinul felelhetek, ő is felelhet magyarul a vele latin nyelven vitázóknak. És világtekintélye hamarosan oly nagy, hogy amit ő magyarul leír, azt le is fordítják latinra, hogy mások megértsék.

1603-ban jön haza, hogy az élére álljon a magyarországi ellenreformációnak. Akkor már mögötte volt kitűnő fordítása: Grazban a magyar olvasók számára lefordította Kempis Tamás lírai szépségekkel teljes elmélkedő könyvét *Krisztus követéséről*. Már nyomdában van a könyv, amikor a harminchárom éves professzor hazatér, nemsokára meg is jelenik, hogy azóta számos kiadást érjen meg. De ugyanakkor már magyar nyelvű vitáiban száll szembe Magyar Istvánnal, a református prédikátorral, aki a katolikusokat vádolja az ország romlásának okaival. És ettől kezdve szüntelenül vitázik. Nagy fölényben van ellenfeleivel szemben: sokkal műveltebb náluk, sokkal szebb a stílusa, és jobb író. Még a protestáns teológiákat is jobban ismeri, mint lutheránus vagy kálvinista ellenfelei. Szavainak írva is, élőszóban is lenyűgöző a hatása. A szószékre lépő Pázmányról hamarosan kiderül, hogy szónoknak is versenytárs nélküli. Ha kell, félelmetes, ha kell, mulatságos; szavai tudnak dübörögni, elbájosolni, nevetetni. Az emberek tódulnak a prédikációira, még az ellenfelei is.

A főüri érdek felismeri benne a legalkalmasabb szószólót és irányítót, gyorsan éri el a mind magasabb rendeket, végül ő lesz az esztergomi prímás-érsek, amelyhez elnyeri a bíborosi rangot is. Egyszerre egyházi és politikai főalak. És különös módon közben mindig a nép érdekét tartja szembe előtt. Hazafias pátozzsal szolgálja a haza ellenségeit, mert azt hiszi, nincs más út. De éppen ezért ismerte fel idővel, hogy az erdélyi fejedelemségnek nagy jelentősége van a magyar érdekek védelmében. Kezdetben egyértelműen Erdély-ellenes, de van ereje belátni magatartásának tévességét, és egyezséget keresni a Habsburg-királyság és a független Erdély között.

Közben pedig írja műveit. Ezek a magyar barokk stílus legszebb megvalósulásai. Képekben gazdag, mozgalmas, gondosan szerkesztett mondatai múlhatatlanul példaszerűek. Gondolatai akkor is érdekesek, ha nem értünk egyet velük, mert így vitára ingerelnek. Fő műve, az *Isteni igazságra vezérlő kalauz* nemcsak a teológia világának kitűnő összefoglalása, hanem a kor ismereteinek is enciklopédiája. S közben ízes kifejezések tárháza. De alighanem ennél is jelentékenyebb prédikációinak gyűjteménye, amely egy évvel halála előtt jelent meg. Több mint három évtized szónoki tevékenységének egésze, és erkölcsi útmutatásban még a mi

időnkől és a mi törekvéseinktől sem idegen, hiszen a felelős, tiszta lelkiismeretű ember életeszményét keresi.

1637-ben, hatvanhét esztendőskorában halt meg. Kétségtelen, hogy századának nagyjai közé tartozik. Olyan utat járt, amelynek következményei végzetesek voltak hazájára, nemzetére. De ő ennek a hazának és nemzetnek az érdekét vélte szolgálni, és mint a stílus művésze, a nyelv gazdagítója, az erkölcsi eszmény kifejezője, vagyis mint íróművész nagy hatással szolgált. Az államférfit megbírálta a múltó idő, az író azonban kétségtelen klasszikusaink közt foglalja el a helyét. S ma már megint jól tudjuk ezt.

SZENCI MOLNÁR ALBERT

(1574-1634)

Ha a magyar irodalomnak egész Csokonaiig legváltozatosabb formakincsű verselőjétől, a rímes-időmértékes magyar vers (mostani kifejezéssel: a nyugat-európai verselés) első hazai megvalósítójától megkérdezték volna, kiféle-miféle ember, akkor talán azt mondja magáról, hogy tanító, büszkébb perceiben azt, hogy nyelvtudós, keserűbb óráiban, hogy szerény jövedelmű nyomdai korrektor, de eszébe sem jutott volna azt mondani, hogy költő. Igaz, a nyelvtudományban múlhatatlan emlékű nevet biztosított magának. Pedagógusként és a kálvini teológia szakembereként a világhírű professzorok közé küzdötte fel magát. De mint költő: Balassi után és Bacsányi előtt senki se közelíti meg nyelvi és formai nagyságát, eredetiségét. Fejezet zárul és fejezet kezdődik a magyar költészetben Szenci Molnár Albert zoltárfordításaival. Holott csupán használható és jól énekelhető, ájtatos szövegeket akart adni a magyar ajkú reformátusok kezébe. Ennek a könyvnek azonban azóta több mint száz kiadása volt, tréfás túlzással azt mondhatnók, hogy első helyen áll a magyar bestseller-listán.

Módos polgárcsalád gyermeke volt: apja, nagypapja, talán még több elődje is malomtulajdonos (vagyis: molnár) volt a Pozsony vidéki Szenc városkában. Nyilván arra szánták, hogy ő is folytassa az öröklött mesterséget, hanem amikor úgy tízéves korában már nagyon is kitűnt, hogy éles esze, mohó tudásszomja, mindent felszívó és megtartó memóriája többre termett annál, hogy az inas, legény, mester céhbeli útján legjobb esetben atyamester vagy főcéhmester legyen belőle, akkor kívánsága szerint elküldték tanulni.

A helyi alsó iskolákat két év alatt játszva elvégezte. Akkor azonban apja pénzügyi zavarokkal küzdött, egyelőre nem állt módjukban távolabbi híres főiskolákba küldeni a tudósjelölt kamasz fiút, tehát a közeli Győrbe ment, hátha az ottani professzoroktól többet tudhat meg a latin nyelv rejtelméből is, Kálvin teológiájáról is, esetleg az ókori és a hazai históriáról is. A kálvinista szellemet és a magyar múlt szeretetét, különösen Mátyás király tiszteletét már magába szívta otthon, a családi körben, a szenci polgárok reneszánsz és reformáció illetve világában.

Győr azonban hamarosan kevésnek bizonyult neki. Nyakába vette hát a világot, és hol gyalogosan, hol szekerekre kéredzkedve eljutott Göncre, ahol a nagy hírű és nagy tudású Károli Gáspár - amint ezt jól tudták a keresztyén világban - sokévi szorgos bajlódással befejezte végre a teljes magyar nyelvű bibliafordítást. A diákfíú beállt a nagy prédikátor-műfordító mellé tudósiasnak és nyomdásziasnak. Ott dolgozott mellette a vizsolyi nyomdában: a magyar Szent Biblia szedése, korrigálása és kinyomtatása közben tanulta ki a könyvnyomtató mesterséget. Közben megfordult Debrecenben is, a kálvinizmus magyarországi fővárosában, majd a Biblia megjelenése után egy ideig nevelősködött Kassán, hogy legyen egy kis pénze, amellyel elindulhasson a tudományok külföldi tűzfészkei felé. Ettől kezdve többet élt Németországban, Itáliában, Svájcban, Csehországban, Hollandiában - egy kis ideig még Angliában is -, mint itthon. S habár örökös pénzügyi zavarok között élt, nőttön-nőtt a tudása. Egyetemről egyetemre vándorolt, hol tanult, hol tanított, hol akadt ösztöndíja, hol nyomdához szegődött korrektornak, hogy megélhessen, olykor fejedelmek segítették, máskor polgárok adtak neki kegyelemkenyeret. A tudósvilág azonban egyre szélesebb körökben tisztelte. Járt Genfben, ahol Kálvin barátja, harcostársa és utóda, Theodor Béza fogadta az immár ismert hittudóst. Összebarátkozott a kor kiváló német költőtudósával, Martin Opitzcal, aki nagyra becsülte benne az éles eszű nyelvészt, Prágában Keplernek, a csillagászok csillagászának

vendége volt, aki tisztelte benne az óriási humanista műveltséget. Maga Rudolf császár is fogadta a kálvinista professzort, holott a Habsburg-császárok ugyancsak nem szerették a protestánsokat, de hát Szenci Molnár Albert latin-magyar, magyar-latin szótáráról még Pázmány Péternek is az volt a véleménye, hogy remekmű, és nélkülözhetetlen az iskolai oktatásban. Ezt az első valóban használható és a XIX. század derekáig legjobb szótárt alig egy fél év alatt csinálta. Irtózatos munkaereje volt, nagyon gyorsan és lankadatlanságában is elképesztő alaposággal dolgozott világéletében. És ha a katolikus császár is megbecsüléssel fogadta, elképzelhető, hogy milyen szeretettel várta a kálvinista fejedelem, Bethlen Gábor. Bethlen vele akarta megteremteni az erdélyi egyetemet. Bethlen azonban meghalt, Molnár Albert pedig újra visszafordult Németországba. Ahányszor hazajött, mindig hamar vissza is ment. Mondogatta, hogy nem tud visszaszokni a hazai környezetbe. Igaz, német felesége volt, aki itt idegennek érezte magát. A magyar tudós tehát külföldön, javarészt német környezetben végezte el mindazt a munkát, amellyel múlhatatlan nyomokat hagyott az egész magyar közműveltségen. Hiszen ő teremtette meg az első tudományos magyar nyelvtant. Ő dolgozta át és adta ki újra azt a Károli-féle Bibliát, amelynek első kinyomtatásánál inaskodott és segédkezett. Amit azóta is Károli Gáspár mondataiként ismerünk, az a Szenci Molnár Albert kezével átsimított szöveg. Idővel lefordította magyarra a református teológia legfőbb könyvét, Kálvin *Institutióját*. Volt olykor prédikátor is. Ehhez azonban semmi kedve nem volt, mindig továbblépett tanítani vagy fordítani vagy nyomdában korrigálni. A teológiának tudósa volt, de alkatilag nem volt pap. Tanítófajta volt. Németországban úgyszólván minden egyetem magyar diákjait ismerte, segített nekik, és akit lehetett, rábeszél, hogy hazatérve írjon új, korszerű tankönyveket. Az ő szelleme érvényesült a következő évtizedek magyar protestáns iskoláinak szellemében és tananyagában.

És e folyton munkás élet folyamán készítette el zsoltároskönyvét. Theodor Béza és Clément Marot francia zsoltárfordításai voltak példaképei. De jobban tudott németül és latinul, mint franciául, tehát segítségül használta a francia szövegek német és latin fordításait is, mindig úgy, hogy sorról sorra egybevetette a francia eredetik ritmikájával. Ezek a Béza-Marot-féle fordítások francia dallamokra készültek. Szenci Molnár meg tudta valósítani, hogy a magyar szövegek jól énekelhetők legyenek a francia dallamokra. Így került általa a francia dallamkincs a magyar református templomokba. De így valósultak meg magyarul a francia versformák. Minthogy a változatos dallamok hol jambusokat, hol trocheusokat követeltek, Molnár Albert megtalálta ezeknek a lejtéseknek magyar lehetőségeit. És a francia minták alapján olyan rímképleteket használt, amelyek mindaddig merőben ismeretlenek voltak minálunk. Akárcsak Sylvester János disztichonjainak, úgy Molnár Albert jambusainak és trocheusainak is csak Ráday Gedeontól kezdve, vagyis csak a XVIII. század végső negyedében kezdődött az újrafolytatása. A formabőség pedig káprázatos. A 150 zsoltár mintegy 130 különféle versformában szólal meg. Ezt a teljesítményt pedig Csokonaiig senki sem tudta még csak meg se közelíteni.

Szenci Molnár Albert a zsoltároskönyv előszavában bírálat tárgyává tette az addigi magyar verses fordításokat, kitűnő irodalmi érzéssel mutatva sutaságaikra, és az is biztosságot ízlésére vall, hogy csupán Balassi Bálint zsoltárfordításában fedezi fel és ismeri el az igazi költőiséget. De Balassival együtt az összes többi csak előfutár volt, hiszen társadalmi szükséglet lett akkorra a *teljes* magyar zsoltároskönyv. A fordító nem költői, hanem teológiai hevülettel végezte el ezt a munkát. De valójában kitűnő költő volt, talán egészen Csokonaiig a magyar költészet legnagyobb formaművésze és költői nyelvalkotó géniusza. És tegyük még hozzá, hogy nem csak kortársa, hanem tanúságtevője is volt annak a veszedelmes kornak. Élete nagy részében napról napra naplót vezetett. A kor egyik fő forrásműve ez a feljegyzés-tömeg.

Végül is itthon halt meg. Németországban érte a harmincéves háború. Átélté Heidelberg ostromát és elestét. Tilly generális spanyol zsoldosai kifosztották és meg is kínozták a tudóst. Örült, hogy életét és övéinek életét mentve menekülhetett. Előbb Hollandiába, majd megjárva Angliát, mégis hazavezetett az útja. Ettől kezdve viszonylagos nyugalomban élt. Világtekinély volt, de végső éveiben is azt írja, hogy a gondtalan élet sose adatott meg neki. Hatvanéves korában Kolozsvárott halt meg egy pestisjárvány áldozataként.

ZRÍNYI MIKLÓS

(1620-1664)

A magyar történelem drámaciklusában a XVII. század komor tragédia: halálos őrlődés szultáni és császári között. Az előző, a XVI. századnak minden vérgőzössége mellett még volt reneszánsz csillogása is, élesztette a hitviták nagyon is politikai tartalmú izgalma, a költészet addig ismeretlen magasságokig emelkedett Balassival, s az utódai közül legalábbis Rimayval. Mellettük olyan neveket említhetünk, mint a humanista drámaíró Bornemisza Pétert, a műfordító-nyelvtudós Szenci Molnár Albertot, a magyar verselés egyik korai bravúrmesterét. A XVII. század derekára mindez már múlt, minden csak vérengzés és csüggedés, mögötte a császári-egyházi barokk pompával, előtérben a nép és az ország romlásával, a szakadatlan életveszéllyel, a nemzethalál nagyon is indokoltnak látszó rémképével. Erdélynek sikerült kiszakítania magát ebből a halálos nyomásból, és időleges önállóságában, virágzó fejedelemség keretén belül éli tovább a reneszánszot. Magyarország azonban félig török hódoltság, félig császári zsoldosok szabad prédája. Az ország lakosságának valamennyi osztálya - másmásképpen, de mégis együtt - éli azt a szorongásos életet, amelyből majd a század végső évtizedeire kirobban a megalázott nép és a megalázott urak közös élethalálharca: a Thökölyektől Rákócziékig húzódozó kuruc háború. Tragikus század. Ennek a tragédiának főszereplője Zrínyi Miklós.

Szakadatlanul tevékeny életében igazán csak mellékesen költő. De olyan színvonalon volt mellékesen költő, hogy ezzel ő a század irodalmának versenytárs nélküli főalakja. Mint ahogy főalakja a kor politikai életének, főalakja a kor hadtörténetének, előfutára a hazai hadtudománynak, megteremtője a magyar politikai publicisztikának. Olyan helyen állt, és olyan egyéniség volt, hogy lehetett volna belőle a nemzet diadalmas vezére, és lehetett volna eszméinek vértanúja. De negyvennégy éves korában vadászbaleset áldozata lett, s ezzel egész politikai-katonai elképzelése torzóvá vált. Véletlen halála oly mértékben tette teljessé a nemzeti tragédiát, hogy el sem tudták képzelni véletlen voltát. Azonnal suttogni kezdték, hogy nem is a vadkan ölte meg, hanem Bécs orgyilkos megbízottja lőtte le vadászat közben. Így lett volna szükségszerű, így kellett volna megírni egy tragédiában. De hát nem is ritkán a véletlenek végzik el a szükségszerűség munkáját. Élete töredék, de alakja teljes: erkölcsstani példázat, követendő embereszmény. És teljes az irodalmi életmű, amelyet a következő évszázadokra hagyott.

Nagyon nagy múltú, nagyon nagy hatalmú családból származott. Legrégebbi ismert ősei az Árpádok korában vitézlő és hatalmaskodó tengerparti Brebiri grófok voltak, nyilván olasz származásúak, akik elkeveredtek a még nagyobb hatalmú horvát hűbérurakkal, a Subicokkal, a későbbi Frangepánok elődeivel. A Brebiriek és Subicok a magyar király hűbéreseiként összerokonultak a délvidéki magyar nagyurakkal, így lettek a Zrínyi grófok óriási birtokú főalakjai mind a magyar, mind a horvát történelemnek. (A horvát történelemben Zrinszky néven szerepelnek; Zrínyi Miklós a magyar költészet klasszikusa, de öccse, Zrínyi Péter, a bécsújhelyi vértanú, Zrínyi Ilona apja, horvát költő volt, és Petár Zrinszky néven a horvát irodalom klasszikusa.) A dédapa, a legendás hírű idősebb Zrínyi Miklós egyszerre volt féktelen kiskirály és a honvédelem példás bátorságú és példás halálú hőse, a „szigetvári vértanú”. A hitviták korában, ahogy a főúri érdek kívánta, úgy változtatták vallásukat. Még a költő is reformátusnak született, de gyermekkorában a család császárhűsége szükségessé tette a visszakatolizálást. Mire Zrínyi Miklós még kisgyermekként árvaságra jutott, a család buzgó katolikus lett, s az apa végrendeletében Pázmány Péter gyámságára hagyta fiait. Pázmány

pedig lelkiismeretes gyám volt, aki maga gondoskodott a fiúk, különösen a már kora ifjan feltűnően értelmes Miklós neveltetéséről. Grazban, Bécsben, majd Pázmány székhelyén, Nagyszombatban végezte iskoláit, korán eljutott Velencébe is, felserdült ifjúként magyarul, horvátul, latinul, olaszul, németül egyforma biztonsággal tudott beszélni, írni, olvasni. Járatos volt az ókori latin irodalomban és az itáliai reneszánsz kultúrájában. Vergiliust ugyanolyan alaposan ismerte, mint Torquato Tassót, a reneszánsz nagy epikus költőjét; Tacitus műveiben ugyanolyan otthonos, mint Machiavelli politikai és hadtudományi írásaiban. De ismerte és szerette Balassi költeményeit is és a hazai krónikásénekeket. Mindezekből tanult, és senkinek sem lett szolgálai utánzója. Kora szerint már a barokk ízlés körében élt, de emberi-költői egyénisége vérbélien reneszánsz volt. A barokk misztika és cikornyósság idegen volt és maradt tőle. Egyértelműség, ésszerűség, szemléletesség - ezek a reneszánsz erények jellemzők egész irodalmi munkásságára.

Kora ifjúkorától fogva versel. Húsz- és huszonöt éves kora közt tölti be életét elsősorban a költészet. A későbbi években történelmet kell csinálnia. Később politikus, hadvezér, hadtudományi író, publicista, a nemzet élesztője. A későbbi években alig-alig ír verseket. Költői műveinek gyűjteményes kötete, az *Adriai Tengernek Syrenaia* 1651-ben jelenik meg, a költő ekkor harmincegy éves. Tudtunkkal ezek után már csak egyetlen fiának halálára írt elégiája és a magyar királyokról tervezett epigrammaciklus néhány darabja készült el. A fegyverek közt benne is elhallgattak a múzsák. Ezzel az egyetlen verseskötettel és benne a *Szigeti veszedelemmel* azonban ő a század irodalmi főalakja.

Szerelmes verseit idilliumoknak nevezi. Példaképei az antik idillek és azoknak barokk utánzatai voltak, de Zrínyi idilliumai sehogyan sem emlékeztetnek sem az epikus jellegű vergiliusi idillekre, sem a mesterkéltséggel barokk idillekre. Szívből jövő lírai hangjuk, gazdag képviláguk - habár más formában - inkább rokon Balassi költészetével. Szerelmes versei mind későbbi feleségéhez, Draskovich Eusebiához szólnak, őt nevezi Violának, a virágénekek példaadása szerint. Boldog házasságával meg is szűnik szerelmes költészeté - az ábránd valósággá vált, minek tovább epekedni? Ezután már csak az elégia számára van lírai hangja, hiszen elveszti kisfiát, és elveszti fiatal feleségét is. Kevés boldogság adatott életében. Politikai és hadvezéri terveit is szüntelenül akadályozza az az udvar, amelyet szolgálni kíván, míg végül belátja, hogy csakis az udvar ellenében érhetők el a nemzet céljai. Hanem amikor erre az útra lép, következik a tragikus véletlen formájában megjelenő szükségszerű halál.

Politikai szándékait azonban előbb költészetében, majd elméleti írásaiban hagyta reánk. Ez a politikai szándék íratta vele az első magyar nemzeti eposzt, a *Szigeti veszedelmet*. Bizonyítani és lelkesíteni akart vele. Azt hirdette a költészet nyelvén, hogy elérkezett a győzedelmes háború ideje a törökök ellen. Felidézte a három nemzedékkel azelőtti történelmet, saját dédapjának küzdelmét és vitézi halálát. Vergiliustól és Tassótól tanult módszerekkel beleépítette művét a nagy eposzok világtörténetébe. Verselése ugyan méltóságteljesen nehézkes, de szerkesztése mintaszerű, szemléletessége, emberábrázolása, gondolatgazdagsága nemcsak igazi remekművé, hanem a mi számunkra is érdekes olvasmánnyá teszi a fülünknek oly ódon négyes rímelésű, a sormetszetekkel nem törődő tizenkettes sorok áradását.

És azután következtek a hadtudományi munkák a korszerű hadsereg megteremtése érdekében: a *Tábori kis tracta* meg a *Vitéz hadnagy*. Majd megírta politikai eszményének kifejezésére Mátyás király történetét, és végül publicisztikai irodalmunk első remekét, a *Ne bántsd a magyart* avagy *Az török Áfium ellen való orvosságot*. Ez a vitázó könyv eszmei alapja lehetett volna a nemzet önvédelmi harcának.

Valójában azonban a költő Zrínyit ugyanúgy alig ismerték a kortársak, mint a politikai író. Az a nemesség, amelyhez szólni akart, alig-alig olvasott. Az nép, amelynek fegyvert akart adni a kezébe, javarészt nem is tudott olvasni. A barokk papoknak pedig nem kellett az, amit az egyre veszélyesebbnek felismert Zrínyi ír. Így a maga korában a kevesek költője volt, hogy majd csak másfél évszázaddal később, a felvilágosodás ismerje fel benne a nagy elődöt. Csokonai már olvasta és becsülte, de igazából Kazinczy fedezte fel, ő adta ki újra. Ő nevezte el a *Szigeti veszedelmet Zrínyiásznak*, ahogy olykor mi is említeni szoktuk. Ez a nagy költő és nagy vitatkozó tulajdonképpen nem hatott a maga korára, s amikor nyilvánvalóvá vált nagysága, már régi klasszikusként foglalta el a helyét a magyar irodalom történetében.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN

(1629-1704)

1664-ben, abban az esztendőben, amikor Zrínyi Miklós meghalt, jelenik meg Kassán egy Gyöngyösi István nevű, már harmincöt esztendő, tekintélyes nevű jogász elbeszélő költeménye *Márssal társalkodó Murányi Venus* címen. És az az alig-alig olvasó magyar nemesi világ, amely vezéralakjában, Zrínyiben vagy alig, vagy egyáltalán nem ismerte fel a kor nagy költőjét, lelkesedéssel fogadta, olvassa, olvastatja Gyöngyösi könnyeden gördülő sorait, szójátékos bravúrral csengő rímeit, erotikus fordulatait, gyönyörűséggel tölti el a tömértelen ókori kép és hasonlat halmozása. A barokk kor, amelynek nem kellett Zrínyi reneszánsz férfiasága, egyszerűen meghódol Gyöngyösi csiszoltan semmitmondó barokkságának. És ez a népszerűség szakadatlanul tart a költő haláláig és azon túl is, valamennyi megjelenő művének hangos sikere van, szeretik politikai ellenfelei is, már amennyiben beszélhetünk igazi ellenfelekről, hiszen Gyöngyösi mindig éppen annak a lelkes híve és dicsőítője, akinek hatalma van azon a környéken, ahol ő lakik. Könnyed köpönyegforgató, ugyanolyan lelkes protestáns korábban, mint amilyen lelkes katolikus később. Ugyanolyan jó kuruc, mint amilyen jó labanc, illetve soha senki sem bízhat hűségében, de mindenki szereti, és árulásait azok sem veszik komolyan, akiket elárult. Igaz, soha nem akar ártani senkinek, mindegyik urát szelíd békülékenységre igyekszik rávenni, s nem is mindig hatástalanul, mert Gyöngyösinek tekintélye van akkor is, ha nagyurak bizalmas jogtanácsosa, akkor is, ha diétai követ, még inkább, amikor alispán. Valószínű, hogy ez az alkatánál fogva lakájszemlé, felületes, de szellemesen okos és igen művelt jogász-költő a maga személyében rendkívül kedves, vonzó modorú, emberszerető és társaságban varázsos hatású férfi lehetett. Ráadásul a maga túl könnyed nemében igen tehetséges, gazdag nyelvezetű, pompás formaérzékű költő; sokkal alkalmasabb a népszerűségre, mint a zordon lángelmék, a törhetetlen nagy jellemek, a problémák mélyére látó, öngyöttrő és olvasókat gyöttrő művészek. A magyar nemesség a XVII. században benne ismerte fel a maga költőjét, és ez a népszerűség nem szűnt meg akkor sem, amikor 1704-ben, már a nemzet élén álló Rákóczi szolgálatában, hetvenöt éves öreg tekintélyként meghal. Műveit ettől kezdve is újra meg újra kiadják, és még a XVIII-XIX. század fordulóján is az a nemesi közvélemény, hogy nála nagyobb poétát nem szült magyar anya. Arany Jánosra volt szükség, már a XIX. század derekán, hogy kitűnő tanulmányban kimutassa, mennyire elhalványodik Gyöngyösi képe, ha Zrínyi mellé állítjuk. Arany jelölte ki Gyöngyösi érvényes helyét irodalmunkban, így is élt az irodalmi tudatban még a mi századunk első felében is, hogy mostanra már csaknem elfeledjük. És ez az elfeledtetés nem kevésbé méltánytalan, mint a korai túlbecsülés. Gyöngyösi nem lángelme, politikai jelleme nagyon is kifogásolható, szerkesztő és ábrázoló képessége jelentéktelen, de briliáns verselő, kitűnő leíró, képgazdag, nemegyszer szellemes költő, aki a hazai barokk költészet legjellegzetesebb alakja.

Köznemes volt, jogász fia, a sárospataki nagyszerű kollégium neveltje, Comenius is a mesterei közé tartozik. Viszonylag fiatalon már igen jól képzett jogász. Nem elmélkedő jogtudós, hanem a jogi szövevényekben jártas elsőrendű ügyvéd, alkalmas arra, hogy nagyurak jogtanácsosa legyen. Van is egyéniségében valami alapvetően ügyvédi. Az ügyvéd ügyfele érdekével azonosul, s ahány ügyfele van, annyi érdeket képvisel. Gyöngyösi kuruc ügyfél érdekében ugyanolyan jól érvelő kuruc, mint amilyen következetesen érvelő labanc, ha labanc urat szolgál. És ugyanezt teszi költészetében is. Ügyvédi költészet ez, de az ügyvéd-költő ugyanolyan biztonságosan járatos a verselés szövevényeiben, mint a *Corpus Juris*ban.

Nyilván fiatalokora óta verselt. Ilyen biztonságos technikával nem lehet kezdeni. A *Murányi Venus* mögött nagy gyakorlatnak kellett lennie. Maga a mű egyszerre udvarlás urainak, és propaganda urai számára. Wesselényi Ferenc és Széchy Mária házassága híres pletykaanyag volt abban az időben. A császári Wesselényi ostromolja az erdélyi kézen fekvő Murány várát, amelynek úrnője a hajdani uraság ifjú özvegye, Széchy Mária. Wesselényi pedig úgy hódít várát, hogy meghódítja a vár úrnőjét, és szerelmi ajándékként kapja meg a várát. Gyöngyösinek köszönhető, hogy ez a politikai-szerelmi komédia irodalmi hagyománnyá vált, idővel Petőfi is, Arany is elbeszélő költeményt írt belőle, számos vígjátékban feldolgozták; azóta is mindig várható új epikus vagy drámai változata. Gyöngyösi pedig a Wesselényi-Széchy Mária házaspárnak volt udvari jogtanácsosa, tőlük maguktól hallotta, hogyan is történt a nevezetes kaland, ezt színezte ki, s díszítette fel főleg Ovidiustól tanult ókori képekkel. A *Murányi Venus* legalább kétszázötven évig a legnépszerűbb magyar olvasmányok közé tartozott. Ezzel kezdődött el költőjének felívelő politikai karrierje is. És mennél magasabb helyen ült, annál jobban fejlődött verselési technikája. Közben soha semmi meg nem értett neki. Mint Wesselényi házi jogásza, igen közel volt a Wesselényi-féle összeesküvéshez, de Wesselényi halála után, amikor a mozgalmat leleplezték, és elkezdődtek a véres perek, Gyöngyösi még csak vádlott sem volt. És meg kell adni, amikor már politikailag a másik oldalon állt, akkor is kitartott a börtönököt megjárt Széchy Mária mellett, és soha utólag sem mondott semmi rosszat hajdani uráról. Sajátos erénye, hogy sohase gyalázza azokat, akiket elárul. Ez hozzátartozott a modorához, és mindig elnézték neki. Csak azt várták el tőle, hogy gyönyörködtesse olvasóközönségét. Ennek pedig derekasan eleget tett.

Következő műve a Kemény János erdélyi fejedelem kalandos életéről, szerelméről, fogságáról, majd vitézi haláláról szóló elbeszélő költemény. Ez ugyanúgy nem hősköltemény, mint ahogy nem az a *Murányi Venus* sem. Versben írt regényes történet, igen laza szerkesztéssel, az emberábrázolás képessége nélkül, de kitűnő leírásokkal, lírai részletszépségekkel, sok szerelemmel és csengő-bongó verseléssel. Az a hagyományos négyes rímelés, amely Zrínyinél méltóságosan egyhangú, nála szenzációkkal teli, szójátékosan zenélő. Sormetszetei pontosak, sorlejtései dallamosak.

És idős korában, már a XVIII. század fordulóján megjelenik az *Új életre hozott Chariclia*. Ezt a kalandos történetet az ókori görög Héliodórosz írta meg *Aithiopia* című kalandregényében. Az ókori irodalomban jártas Gyöngyösi Theagenész és Kharikleia szerelmének és felettébb szövevényes kalandjainak ismert témáját dolgozza fel újra a terjedelmes verses történetben. Sokáig ez is a népszerű hazai olvasmányok közé tartozott.

E három fő művén - a *Murányi Venuson*, *Kemény Jánoson* és a *Chariclián* - kívül még számos történetet írt. Lefordította Ovidiusnak is néhány költeményét. Volt, amikor áhítatos katolikus szellemű elmélkedéssel igyekezett jóvátenni protestáns múltját. Írt politikai tartalmú allegóriát, amelyben kifejté labanc álláspontját, mintegy mentegetőzésül az átmeneti kuruc korszak után. Hogy azután élete legvégén megint kuruc alispán legyen.

Sok művet később neki tulajdonítottak, ha nem derült ki, ki volt a költője. Általában amelyik szöveg jól verselve gördült, azt Gyöngyösi költeményének vélték. Az irodalomtudomány végül is alig győzött rendet teremteni, hogy megállapítsák, melyek is hitelesen az ő művei.

Gyöngyösi sokáig tartó példátlan népszerűségének az volt az oka, hogy pontosan kifejezte egy viszonylag széles nemesi réteg alapvető elvtelenségét. A valóság az volt, hogy sem a kurucoknak, sem a labancoknak nem volt olyan tömege a nemesség körében, amely hajthatatlanul állt a politikai eszme mellett. Hiszen a Habsburgokat a labancok sem szerették igazán, csak érdekeik védelmét várták tőlük. A kuruc nemesek többsége sem volt olyan haladó, mint a kuruc eszmevilág, de a kurucoktól várták a védelmet a Habsburgok ellen. Ezért azután a

hatalmi viszályoktól függően kuruc nemes is, labanc nemes is könnyen vált köpönyegforgatóvá. És még ennél is megalapozatlanabb volt a lelkekben a vallási hovatartozás. Ilyen eszmei megalapozatlanságban emberi és költői eszménnyé lehetett egy szívélyes modorú, bravúros formakészségű, szórakoztató költő, akinek nemcsak elnézték állhatatlanságát, de szinte elvárták tőle, hogy magatartásával igazolja olvasóit is. Alighanem ez a titka a Gyöngyösi-költészetnek. De ha nem is volt nagy költő, és nem is volt példamutató jellem - jó költő volt, sok művészi erénnyel. És jellemző alakja korának, amelyet kifejezett.

BETHLEN MIKLÓS

(1642-1716)

Erdély történelmében két Bethlen családnak volt évszázadokon át jelentékeny szerepe. A két híres nemzetségnek igen régen, valamikor az Árpád-korban volt rokoni köze egymáshoz. Az iktári Bethlenektől származott Bethlen Gábor, a nagy fejedelem. A betleni Bethlenek számos nevezetes tagja közül a legkimagaslóbb Bethlen Miklós, az író-államférfi (e családból származott a két világháború közti kor nevezetes miniszterelnöke, Bethlen István is).

Ha jelzőket keresnénk Bethlen Miklós jellemzésére, ilyen szavak tolokodnának elő: kultúr-ember, széles látókörű, nagyon okos, szeretetre méltó, józan, kitűnő stilisztá, de talán még ezek előtt is: közösségi és közéleti ember. Szinte természetes, hogy a nála sokkal műveltelebbek, a szűk látókörűek, az elfogultak, a klikkérdékek önzői hol gyanakodva, hol viszolyogva, hol egyenest gyűlölettel figyelték, míg az értelmesek, a bajba kerültek, a közgondokkal törődők szívesen bízták rá a maguk és az ország sorsának vigyázását. Így azután az amúgy is lázas ellentétektől súlyos évtizedek folyamán felettébb hullámosan folyt az élete: ült nemegyszer a legmagasabb hivatali székekben, és ült nemegyszer különböző börtönökben. Politikai életművét nagyrészt latinul írta; szépirodalmi főművét, vallomásokkal, elmélkedésekkel és forrásértékű történelmi adatokkal teljes önéletrajzát magyarul, kiterjedt levelezését magyarul és latinul írta. De beszélt, fogalmazott németül és franciául, olaszul és hollandusul, valamelyest angolul. Jártas lévén a kálvinista teológiai irodalomban és biblíamagyarázatokban, megértette a görög és héber szövegeket is.

Szenvedélyes jó tanuló és mindent megfigyelő volt. Sokat tanulhatott. Apja, Bethlen János egy időben Erdély kancellárja volt, maga is művelt és műveltségkedvelő ember, aki arisztokrata léte polgárlányt - igaz, nagyon gazdag polgárok leányát -, Váradi Borbálát vette feleségül. Bethlen Miklósnak nemegyszer vetették szemére az ereiben folyó „kalmárvér”-t. Kétségtelenül sokat tanult kolozsvári kereskedő elődeinek gyakorlati józanságából. Származása is erősíthette abban az erényében, hogy nem volt benne semmi osztálygög. Ez is magyarázza, hogyan is vallhatta a kor leghaladóbb filozófiáját, a cartesianizmus, vagyis Descartes racionalista bölcséletét.

Igaz, tanulmányai is efelé irányították. Ifjúkorában professzora és mindhalálig vállalt példaképe-mestere Apáczai Csere János volt, a cartesianizmus első magyar hirdetője és hitvallója, akinek rövid életét tragikussá tette, hogy haladóbb volt egész környezeténél. Bethlen Miklós tanulóként azt az utat járta meg, amelyet Apáczai jelölt ki a számára. Német, majd holland egyetemeken érte el századának legmagasabb műveltségi színvonalát. Járt Itáliában, Franciaországban, megfordult Angliában. Amit látott, megjegyezte, levonta tanulságait, és idővel beépítette a nagy önéletrajzba, amely szinte enciklopédiája a XVII. század második felének és a XVIII. század elejének.

Véletlen folytán éppen Zrínyi Miklós vendége volt, és részt vett a végzetes vadászaton: szemtanúja volt a halálos balesetnek. Tőle tudjuk, hogyan ölte meg a megsebzett vadkan a nagy költőt, a század legnagyobb magyar államférfiát. Ez a történet is beépült az önéletrajzba. Mint ahogy beépült azoknak a különféle nagyvárosoknak a képe, ahol kezdetben mint diák, később mint diplomata megfordult. A korabeli Párizs, a korabeli Velence nevezetes alakjaival együtt válik a kései olvasó élményévé, ha Bethlent olvassa. Hiszen személyes ismeretségben volt XIV. Lajos körének olyan főalakjaival, mint Turenne, a hadvezér vagy Colbert, a közigazgatás-pénzügyminiszter. Még a közigazgatási kérdésekben is otthonosabb volt, mint akkortájt bárki itt Közép-Európában. S korlátlan érdeklődési körére jellemző, hogy nemcsak izgatta a képzőművészet, hanem egyenest elmélyült az építészet problémavilágába, és betlen-

szentmiklósi kastélyát, az erdélyi barokk építészet első alkotását ő maga tervezte. Azt mondták róla elismerően is, gúnyosan is, hogy Erdélyben „francia módon” él. Így tudták róla ezt a francia olvasók is. Az történt ugyanis, hogy egy francia író-diplomata-pap, Révérend abbé egyes szám első személyben, mintha Bethlen Miklós írta volna, franciául megírta a magyar író-államférfi történetét. Voltak, akik tévesen azt hitték, hogy ez is valódi önéletrajz, s mindenki elképzelték tartotta, hogy franciául is megírta kalandjait.

Nos, ez a legkulturáltabb erdélyi főúr egy szüntelenül tevékeny életet szentelt annak a nagy feladatnak, hogy német és török közt, kuruc és labanc közt, katolikus és protestáns elfogultságok közt minél nagyobb békét, biztonságot és kölcsönös megértést érjen el Erdély népeinek. Célját így határozta meg végső politikai elmélkedésében - amelynek az *Olajágot viselő Noé galambja* címet adta -: „törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békesség elérése...” Több mint két évszázaddal később József Attila is ezt vallotta *A Dunánál* mindennél időszerűbb programjában: a közös dolgok rendezését.

Aki pedig ennyire előtte jár a maga korának, az gyanús már ifjúkorában, és bűnösnek számít, ha érett fővel a politikai élet élén áll. Apafi Mihály korának pártviszálya, amelynek áldozatául esett a tehetséges, bár nemegyszer kalandor módszerekkel nagyra törő Bánffy Dénes is, a puritánul becsületes Béli Pál is, csaknem végzetes lett Bethlenre. A küzdelemből győztesen kikerült Teleki Mihály - a hintapolitika nagy rókája - elfogatta Bethlen Miklóst is. Egy évig ült vasa verve börtönben, maga sem tudva, nem kerül-e másnap verpadra, amíg Teleki végül is helyesebbnek látta kiengedni és felhasználni a művelt és nagy gyakorlati érzékű diplomatát. Telekivel ettől kezdve úgy működik együtt, hogy kölcsönösen gyanakodva figyelik egymást. S amikor Teleki, belátva kétkulacos politikájának csődjét, a zernyesti csatában alighanem öngyilkos szándékkal rohan bele az ellenséges fegyverekbe, egyszeriben a már régóta megfontolt férfiúnak ismert Bethlen Miklós lesz Erdély kancellárja. Egy olyan pillanatban, amikor nincs mód kikerülni a kis ország Habsburg-megszállását. Nagyon okos diplomáciával éri el Bécsben a „Diploma Leopoldinum” (1690) megfogalmazását. Ez az alkotmánylevél a Habsburg-birodalmon belül az adott körülmények közt a viszonylag legnagyobb szabadságot biztosítja Erdélynek; nemcsak a nemeseknek, hanem a magyar, székely, szász, román nem nemesi lakosságnak is. Erdélyben a Habsburgok alatt elviselhetőbb volt a jobbágyok helyzete, és több a polgárok szabadsága, mint ugyanekkor vagy éppen a Rákóczi-szabadságharc bukása után Magyarországon. Bethlen azonban a még nagyobb szabadság és közbiztonság eléréséről álmodozik. Ezért fogalmazza meg azt a végső elmélkedést az *Olajágot viselő Noé galambjáról*. Ezt azonban a császári generálisok már lázadásnak és felségsértésnek vélik a bécsi uralom ellen. Rabutin tábornagy elfogatja, és Bécsbe küldeti. A már idős államférfi két évig ül börtönében, míg meg nem állapítják ártatlanságát. Akkor, ott a börtönben írja önéletrajzának legnagyobb részét. Már előbb kezdte, sőt előszavát már ifjan, első fogsága idején írta. Majd végre kiszabadulván befejezi. De haza már nem juthat. Még sok minden alól kell tisztáznia magát, habár szabadlábban. Számos levele maradt fenn, amelyet ez időben ír rokonaihoz és erdélyi barátaihoz. Ezeknek is forrásértékük van, és ezek is vallomásokkal teljes, szép írásművek. Élete folyamán magamagának írt egy kis imakönyvet is, ezt is a bécsi fogságban folytatja, majd kiszabadulván befejezi. Érdekes könyv ez: egy descartes-i értelemfilozófiát valló, más hitét nem gyűlölő, de a maga kálvinizmusában meghittten vallásos férfi világnézetének summája.

Bécsben halt meg, hetvennégy éves korában.

A békesség és a méltányos megértés hitvallója és gyakorlati politikusa volt. A reneszánsz után és a felvilágosodás előtt az egyik legeurópaibb magyar, és az egyik legjobb magyar prózaíró. Önéletrajzának ugyanolyan népszerű közolvasmánnyá kellene válnia, mint Jókai, Mikszáth vagy Móricz legjobb regényeinek.

PETRŐCZI KATA SZIDÓNIA

(1662-1708)

Hogy valójában ki volt az első magyar költőnő, nem tudjuk. Minthogy a nőknek mindig volt annyi örülni- vagy keseregnivalójuk, mint a férfiaknak, nyíltan vagy titokban ugyanúgy kifejezték érzelmeiket, mint az apák, férjek, fivérek és fiak. Tehát, ha egy nő megtanult írni és olvasni, megvolt arra is a lehetősége, hogy akárcsak a költői önkifejezésre hajlamos férfiak, ő is versben fejezze ki, ami kikívánczolt belőle. És általában a bánat hamarabb igényel költeményt, mint az öröm. Hiszen ha megfogalmazzuk szomorúságunkat, már ez is némiképp vigasztalásul szolgál. Bizonyosra vehetjük, hogy írástudó középkori apácák és művelt reneszánsz hölgyek titokban vagy magánkörük számára írtak azelőtt is magyar verset. (Kétséges például, hogy Szent Katalin verses legendájának ama Sövényházi Márta csupán a másolója volt-e, vagy a latin forrás alapján ő maga írta-e... Én hajlamos vagyok ezt a hajdani apácát tekinteni az első magyar költőnőnek.) De csak a XVII. század második felében ismerünk olyan asszonyokat, akikről hitelesen tudjuk, hogy verseket írtak. Petrőczi Kata Szidónia korában, sőt előbb is mint ő, Rákóczi Erzsébetnek és Esterházy Magdolnának fennmaradt egy-egy költeménye. És akitől csak egy maradt meg, arról bizonyosnak tekinthetjük, hogy többet is írt. Ami közös bennük és közös Petrőczi Kata Szidóniával - aki igazi ihletett poétaasszony volt, és sokkal szebb verseket írt, mint asszony sorstársai -, az a közös asszonyi bánat, hogy tudniillik a férjük hűtlen, csapodár férfi. De hiszen a férfiak évezredek óta szakadatlan szerelmi lírájának is alighanem a leggyakoribb témája a bánkódás a szeretett nő hűtlensége vagy közömbössége miatt. A boldog szerelemnek ritka a jó költészete, a kesergő szerelem azonban korszerű minden társadalmi formában. Ez a téma sohasem avulhat el. Amíg lesz csapodár férfi - és ennek még igen nagy perspektívája van az eljövendő évezredekre is -, Petrőczi Kata Szidónia ugyanúgy aktuális költőnő marad, ahogy Catullus időszerűsége is biztosított, amíg csalfa nő leszen e földi világban.

S minthogy ez az oly gyakran szomorúságra kényszerült néhai Pekry Lőrincné nemcsak szokatlanul műveltebb volt, mint korabeli asszonytársainak nagy része, hanem jó forma-érzékű, a költészet szakmai dolgaihoz is értő, érzelmeit élményadóan megfogalmazni tudó igazi költő volt, mégiscsak őt kell első hivatásbeli költőnőnknek tekintenünk, és az előzőket sajnálatra méltó, de mégiscsak dilettáns úrasszonyoknak. (Ez persze megint nem vonatkozik Sövényházi Mártára - ha valóban ő írta a Katalin-legendát, akkor ő az első, mert aki azt írta, valódi költő volt.)

Petrőczi István báró gazdag és tekintélyes főúr volt, sógora Thököly Istvánnak, a későbbi kurucvezér apjának. Mindketten odatartoztak a Wesselény Ferenc nádor köré csoportosuló földesurak köréhez, akiknek mozgalomig sem jutó politikai tervezéseit a bécsi, nemzeteket igázó hatalom Wesselényi-összeesküvésnek nevezett el (már Wesselényi halála után), és vérbe fojtott, mielőtt valamit is próbáltak volna. Petrőcziék Trencsén megyei várát ostrommal bevették, a várúr és családja Lengyelországba menekült. Ott Petrőczi egy ideig a bujdosók vezére, s minthogy felesége korán meghalt, kislánya baráti családnál nevelkedett a hontalanságban. Később a fiatal Thököly Imre vezérletével fellángol az első kuruc szabadságharc. A tizennyolc éves Kata Szidónia ebben az időben kerül újra haza. Sokat olvas, szereti a verseket, jól ismeri Balassi és Rimay költészetét, buzgó evangélikus, elragadják azok a német könyvek, amelyeket a pietizmus szellemében írtak. Ez a pietizmus a protestantizmus akkor hirtelen népszerűvé vált német áramlata, amely a vallásosság érzelmes, nem észokokkal teologizáló, hanem szívvel átélt élményét tanítja, afféle hitbéli szentimentalizmus. Nálunk is számos híve

akadt. A németül is, latinul is tudó Petróczi Kata Szidónia leánykorában is, asszonykorában is, betegségekkel nyűglődő végső éveiben is fordít pietista hitbuzgalmi elmélkedéseket. Még hozzá igen választékos, szépen fogalmazott magyar nyelven. Csak a bánatok hiányoznak, hogy igazi költő legyen belőle. Hanem ezután bőségesen kijut számára azokból is.

Pekry Lőrinc daliás, kedves szavú és világéletében csapodár férfiú volt. Csapodár a szerelemben is, a hitbeli ügyekben is, a politikában is. Bethlen Miklós féltestvére (Bethlen anyjának második házasságából származott fia), a költőnő unokabátyjának, Thököly Imrének iskola-társa, sokáig jó barátja, harcos híve, idővel árulója. Olyan ember, akibe a nők első látásra bele-szeretnek, és aki első látásra lángol fel az asszonyokért. Nagy szerelemmel kezdődik tehát a házasságuk. De Kata Szidónia maga a rendíthetetlen állhatatosság. Neki nincs több szerelme, csak Pekry Lőrinc, neki nincs más hite, csak a pietista lutheranizmus, neki nincs más meggyőződése, csak a Habsburgok ellen küzdő kuruc politika. Pekry pedig csélcsap. Feletébb hűtlen férj, vallását pillanatnyi érdekek szerint változtatja, kurucból könnyen válik labanccá, labanccból kuruccá. Főtiszt volt Thökölynél, még főbb tiszt a Habsburgok seregében, annál is főbb tiszt majd Rákóczi mellett. Feleségének élete szakadatlan szomorúság: egyszerre fáj neki férje hűtlensége, árulása és hitehagyása. Mégsem tudja nem szeretni. Bánatai éppen azért oly mélységesek, mert mindig szereti az állhatatlan férfit, aki oly kedvesen szokott pillanatokra visszatérni hozzá. És amikor Pekry egy újabb pálfordulással labanccból újra kuruccá válik, és Rákóczi mellé áll, akkor a császári hatalom helyette feleségét fogja el és veti börtönbe. Rákóczi csak nagy nehezen tudja kiváltani a kitűnő asszonyt, akit sokkal többre becsül, mint férjét. Rákóczi biztosít otthont a költőnőnek előbb Huszton, azután Beregszentmiklóson, ahová a sokat szenvedett asszony már betegen érkezik. De talán itt állította össze és írta le szép betűkkel mintegy ötven versből álló énekeskönyvét, szenvedéseinek verses tanúvallomásait.

Ezek az énekek mind az érzékeny asszony szenvedéseiről és szorongásairól szólnak. Bánatosan szerelmes költemények, a haza sorsán aggódó lélek félelmei, buzgó könyörgések az egek urához a bajba jutott szerettekért. Nemegyszer - Balassi példájára - odaírja, hogy melyik nóta dallamára lehet énekelni vagy inkább dúdolni. Mert hát ezek a finom, szorongásokkal teljes, vigaszra váró dalok igazán nem alkalmasak a hangos éneklésre. Mintha örökös sóhajtozás lengene a poétaasszony egész költészete fölött. Ha formavilága nem örökölte volna a Balassi-Rimay-féle reneszánsz rímjátékot, ha gondosan kiművelt nyelvezete nem vallana annyira a kor barokk ízlésére, azt kellene mondanunk, hogy a szentimentalizmus hazai előfutára.

A Rákóczi-szabadságharc bukását már nem élte meg. Negyvenhat éves volt 1708-ban, amikor meghalt. Nemsokára pedig olyan kor következett a kuruc bukás utáni Magyarországon, amelyben szinte nem is volt magyar irodalmi élet. Petróczi Kata Szidónia versei tehát ismeretlenül lappangtak, hatásuk nem lehetett a következő nemzedékre. S amikor a XVIII. század végső negyedében a felvilágosodással újrakezdődik a magyar irodalom, senki se tudja, hogy a hajdani pietista elmélkedések fordítóasszonya verseket is írt. Kallódó énekeskönyvét csak 1860-ban találták meg. Kívül maradt tehát az élő irodalom folyamatán, holott a maga évtizedeinek legjobb magyar költője volt. Így támadt fel mint kuriózum, mint érdekes irodalmi emlék a kuruc korból. Pedig sokkal több ennél. Kár, hogy az antológiákba is legföljebb egy-két verse szokott belekerülni. Érdemes lenne egész életművét felfedezni magunknak, hiszen ez az egész költői életmű beleférne egy kis kötetkébe.

RÁKÓCZI FERENC

(1676-1735)

Ha magyar ember hallja vagy kimondja a Rákóczi nevet, akkor a nagy hírű és nagy múltú családból II. Rákóczi Ferencre gondol. A többi Rákóczihoz mindig hozzátesszük keresztnévét, esetleg uralkodói sorszámát, hogy első vagy második Rákóczi György vagy első Rákóczi Ferenc vagy esetleg Rákóczi Zsigmond, hiszen már ez a szépapa is erdélyi fejedelem volt. De így, minden sorszám és keresztnév nélkül, egyszerűen a családnév kimondásával csakis őrá, nemzeti történelmünk felejthetetlen nagy alakjára, még csak nem is Erdély választott fejedelemére, hanem a kuruc szabadságharc vezérére, a „vezérlő fejedelem”-re, az embernek is, államférfinak is példászerű egyéniségre, a későbbi évek nagy bujdosójára s végül a rodostói számkivettetés magasztos lelkű reményvesztettjére kell gondolnunk.

Mint történelmi alak, a magyar századok egyik főszereplője; arra azonban csak a könyvek közt otthonos és a nemzeti múlttal meghittebb viszonyban élő elmék szoktak a név kiejtésekor azonnal emlékezni, hogy ez a Rákóczi Ferenc a XVIII. század első harmadának legjobb, gondolatokban és érzelmekben leggazdagabb írója. Sőt még költészetünk is szegényebb volna nélküle, még akkor is, ha csak azokat a lírai műveket írta, amelyekről hitelesen megállapítható, hogy tőle származnak. Holott a kuruc költészetnek van egynéhány olyan emléke, amely úgy élt a köztudatban, mint Rákóczi műve. Hiszen nemzedékek esküdtek, hogy a talán legeslegismertebb és formailag legtökéletesebb, bár mindössze nyolcsoros kuruc éneket Rákóczi rögtönözte, s vált azonnal a szabadságharcosok harcos hitvallásával. Ki ne ismerné?

*Ne higgy magyar a németnek,
akármivel hitegetnek,
mert ha ád is oly levelet,
mint a kerek köpenyeged,
s pecsétet üt olyat rája,
mint a holdnak karimája -
nincsen abban semmi virtus,
verje meg a Jézus Krisztus!*

Semmi egyéb nem igazolja ugyan Rákóczi szerzőségét, mint a nép emlékezete, ami azonban nemcsak azt jelenti, hogy „talán” valóban ő írta, hanem azt is, hogy a nép úgy vélte: vezére költő is. Ezt a közhitet pedig már tényként bizonyítják azok az imádságszövegek és vallásos lírai zsoltárváltozatok, amelyeket kétségtelenül Rákóczi írt, méghozzá olyan áhítatos fogalmazással, amelyet egyaránt a magáénak tudhatott katolikus és protestáns hívő. Ez az egyetemes, felekezeteken felül álló kereszténység pontosan megfelelt a vezérlő fejedelem kultúrpolitikai szándékának, amely ellenezte a hitvitázó irodalmat, mert az megbontja a nemzet egységét. De túl a bölcs politikai belátáson, következett ez a türelem a mindvégig mélységesen vallásos keresztény Rákóczi egész bölcséleti magatartásából. Nemcsak vallásos jellegű írásaiból, hanem önéletrajzából is kiviláglik, hogy a katolikusnak született és jezsuiták nevelte férfi érett korára, bizonyonnyal sok töprengés és benső vita következtében, janzenista lett, vagyis olyan katolikus, aki sok mindenben egyetértett a kálvinizmus tanaival is. Az előző század nagy francia haladóinak - Pascalnak, Racine-nak - világnézete volt ez. A rendkívül művelt, magyarul, latinul, németül és franciául egyaránt anyanyelvi szinten beszélő, olvasó és fogalmazó Rákóczi ugyanolyan járatos volt az antik irodalomban, mint a francia klasszicizmus kultúrájában. És anyjának nagybátyja az a Zrínyi Miklós, aki az előbbeni évszázadnak

nemcsak legnagyobb magyar politikai lángelméje, hanem legműveltebb és legjobb költője is. Apai dédanyja pedig az a Lorántffy Zsuzsanna, aki asszony létére jelentékenyebb kultúrpolitikus volt, mint bármely férfiember ama korszak uralkodói köreiből. Rákóczi tehát nemcsak azt kapta örökségül a Rákóczi-, Zrínyi-, Báthori-, Lorántffy-elődöktől, hogy népének vezére legyen, hanem olyan irodalmi kultúrát is, amely kitűnő írói képességei folytán talán irodalomtörténetünk egyik főalakjává tette volna, ha sorsa nem kényszeríti az elháríthatatlan és végül is tragikus történelmi szerepre.

De még így is, még ha kétes hitelességű világi költészetét, hiteles vallásos írásait, erőteljes stílusú politikai beszédeit és szinte Zrínyit folytató hadtudományi munkáit - elsősorban a *Hadakozó emberek tanító scholáját* - csupán egy jó íráskészségű államférfi és hadvezér közéleti életének mellékterméke gyanánt fogjuk fel, két főműve, a franciául írt *Emlékiratok* és a latinul írt *Vallomások* vitathatatlanul irodalmunk klasszikus remekei közé tartozik.

Mindkettőt már a hontalanság korában írta. Az *Emlékiratokkal* 1716-ban a világ közvéleményéhez szólt; a kuruc szabadságharc történetét, a magyar nemzet küzdelmét akarta a nagyközönség tudomására hozni. Elsősorban a franciák művelt és politikailag befolyásos rétegeiben igyekezett rokonszenvet ébreszteni az elbukott nemzeti szabadságharc iránt. Ez indokolta, hogy franciául írja. Lényegében politikai és hadtörténelmi mű, de hangja személyes, nemegyszer mértéktartóan lírai, stílusa közel áll a kor szépirodalmi prózájához. Ezért azután a kései olvasó szinte első személyben elmondott történelmi regényként olvashatja, és a kor legjobb színvonalán megfogalmazott szépirodalmi műnek tekintheti. Ebben a könyvben már kétségtelenül megnyilvánul Rákóczi kifejezetten írói tehetsége. S minthogy ez időben a hontalan fejedelmet „érdekes ember”-nek tartották a francia udvari körökben - a kortárs Saint-Simon herceg bőségesen és nagyra becsülő hangon ír róla híres *Emlékirataiban* -, tehát könyve nem is maradt ismeretlen, s talán egészen Kossuthig nem is akadt senki, akinek alakja és írott szavai annyi hírt adtak volna Magyarországról és a magyarokról a nyugat-európai közvéleménynek, mint Rákóczi francia nyelvű műve. Politikai eredménye persze nem volt, legföljebb rokonszenvet ébresztett. Sikere nem politikai volt, amiért létrejött, hanem irodalmi: Janus Pannonius óta Rákóczi volt az első magyar író, akiről tőlünk nyugatra némiképpen szélesebb olvasóközönség tudomást vett. Persze a reneszánsz költő latinul, most ez a barokk emlékiratszerző franciául írt. És ugyanezért, miként Janus, azonképpen Rákóczi is csak később, fordítások révén került be úgy-ahogy a magyar irodalom egészébe. Rákóczi *Emlékiratai* igazából csak néhány évtizede, Vas István kitűnő fordításában vált a magyar olvasók szélesebb rétegeinek tulajdonává.

Ezzel a művével azonban szinte előkészítette a nagyobb művet, élete egészének felmérését. Az önéletírás már az előbbi században is jelentékeny helyet foglalt el a magyar irodalomban. A tragikus sorsú fejedelem, Kemény János, a hányatott életű államférfi, Bethlen Miklós, a sérelmek közt kultúrát formáló nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós önéletrajzi szépprózánk korai remekírói közé tartoznak. Keményét és Bethlenét Rákóczi bizonyára ismerte, de esetleg még Kis Miklósét is, hiszen világéletében olvasó ember volt, és nem hagyhatta hidegen egyetlen magyarul írt mű sem. De a *Vallomásokat*, a nagy önéletrajzot - amelyet Franciaországban kezdett, de csak Törökországban fejezett be - mégis latinul írta. Talán ezt is az egész nagyvilágnak szánta, és ami latinul íratott, az nem volt idegen nyelvű a tanult magyar ember előtt sem. Vagy talán azért választotta a latin nyelvet, mert a hazai elődöknél is nagyobb hatással volt rá az önéletrajzi műfaj legfőbb világirodalmi klasszikusa: Szent Ágoston.

Az az Aurelius Augustinus nevű, ókor végi latin író-filozófus, aki a kereszténység korai időszakának talán a legjelentékenyebb alakja volt, szinte véletlenül, úgy is mondhatjuk: elhamarkodottan lett a római katolikus egyház szentje, mivel eszméinek leglényegesebb igéi

hamarosan egyenest ijesztőek lettek a hivatalos egyház számára. Hiszen tagadta az ember szabad akaratát, a dialektikus gondolkodás, sőt a dialektikus társadalomszemlélet egyik fontos előfutára volt, filozófiája közelebb áll a sokkal későbbi kálvinizmushoz, sőt egyben-másban még a modern tudományos gondolkodáshoz is, mint a hivatalos egyházéhez. A janzenistáknak ő volt a legfőbb példaképe, éppen ezért is jutottak el a katolikus egyházon belül olyan gondolatokhoz, amelyek valamiféle középhelyet biztosítanak nekik a katolicizmus és protestantizmus között. A janzenizmus magyarázza Rákóczi vallási türelmét, és ellenszenvét a hitvitákkal szemben. De azt már aligha lehet pontosan követni, hogy vajon a janzenizmus vezette-e el Rákóczit Szent Ágostonhoz, vagy Szent Ágoston műveiben való elmélyülés a janzenizmushoz. Annyi bizonyos, hogy Augustinus igen nagy hatással volt rá, és Augustinus legmegragadóbb, legirodalmibb műve: *Vallomások* című önéletrajza. Ez ihlethette Rákóczit a magyar elődöknél is jobban, hogy számot adjon egész életéről, őszintén szembenézzen önmagával. Saját életútjából keresett magyarázatot mindarra, amit gyermekkorra óta tett vagy tenni kívánt. És ez az önmaga iránti őszinteségigény, a rendkívüli irodalmi műveltség és az *Emlékiratok*ban már kikristályosodott irodalmi írni tudás - és persze nem utolsósorban a latin nyelv biztonságos ismerete - formálta a Szent Ágoston-i példára *Confessiones* (vagyis magyarul: *Vallomások*) című önéletrajzot régi irodalmunk egyik legjelentékenyebb, világirodalmi mértékekkel mérhető remekévé. (Egyébként nem sok évtizeddel később Rousseau is Szent Ágoston művére utalva címezte önéletrajzát *Vallomásoknak*.)

Ebből a műből nemcsak a korra vonatkozó nélkülözhetetlen adatokat szerez a kutató vagy az érdeklődő, hanem emberközelből ismer meg egy igazán nagy embert az olvasó, és egy nagyszerű íróművészt az irodalom ízeire érzékeny lélek.

S vannak még egyéb Rákóczi-művek is: levelek, elmélkedések, egy érdekes politikai tanulmány: *A hatalomról*. És talán mégis ő írta legalábbis egyik-másikát azoknak a kuruc daloknak, amelyeket az emlékezés neki tulajdonít.

Kortársai közt ő volt a legnagyobb magyar író. És ez nem él eléggé köztudatunkban, talán éppen azért, mert oly nagy történelmi alak volt. Emberi példája, emlékének mozgósító ereje, nemzeti múltunk nagyjainak arcképcsarnokában méltán elfoglalt helye valahogy háttérbe szorította az írás művészetét. Holott világirodalmibb nagyság ő a jó hét évszázados magyar irodalom nem is egy írójánál, költőjénél.

MIKES KELEMEN

(1690-1761)

Az egész régi magyar irodalomban, a kezdetektől a XVIII. század végéig terjedő számos emberöltőben nincs még egy olyan vérbeli csevegő és olyan igazi, vérbeli szépprózaíró, mint Mikes Kelemen. És ennek a nagy csevegőnek sohasem akadt olyan társasága, ahol kicseveg-hette volna magát. Beszédvágyát öntötte ki szépprózájában, amelynek nemhogy életében, de utána még sokáig nem akadt olvasója. Amikor Mikes Kelemen irodalmi leveleit írja egy kitalált nőrokonhoz, itthon Magyarországon éppen nincs semmiféle irodalom: a kuruc törekvések tragikus bukása után, a szatmári béke után, amellyel a nemesség elárulta saját eszméit is, és sokáig ember alatti létre kényszerítette a jobbágyságot, olyan sivárság következik, amelyben az úr, ha lehet, nem is beszél magyarul (ha kisúr - latinul beszél, ha nagyúr - németül, ha nagyon nagy úr - akkor csak franciául), a nép pedig még énekelni is elfelejt. Ebben az irtózatos csöndben nem lehet irodalmi élet. Aki ezekben az évtizedekben számottevő magyar író-költő tud lenni, az közönség nélkül, leginkább távol a hazától fogalmazza úgyszólván csakis magának a mondandókat. Faludi Ferenc versei jórészt Rómában keltek, Amadé László magas rangú katonatisztként többet van külföldön, mint idehaza, Mikes Kelemen pedig huszonegy éves korában lesz emigráns, Franciaországban érik íróvá, Törökországban írja művét, ott is hal meg hetvenegy éves korában, 1761-ben. Leveleskönyve idővel véletlenül kerül haza, és csak 1794-ben jelenik meg. Őt is az elődöket kereső felvilágosodás fedezi fel, akárcsak Zrínyit. Nem hathatott a kortársaira: amint megismerték, azonnal tisztelt klasszikus lett. De olyan klasszikus, aki évszázadokkal később is frissen, szomorkás derűvel, egyszerre kora tanújaként és minden kor szórakoztatójaként szól az olvasóhoz. És nyelvi gazdagsága, csevegő könnyedsége akkor is elbájol, ha levelei mellett kevésbé ismert, bár nagyszámú prózafordításait olvassuk. Ő volt ugyanis mellékesen a francia irodalom első programszerű, rendszeres magyarra fordítója, de fordításait még a század végén sem ismerték, amikor pedig már volt magyar olvasóközönség, és a „vigyázó szemek” izgatottan fordultak Párizs felé. Bessenyeieék számára forrásanyag lehetett volna Mikes fordításainak áradata, de Bessenyeieék sem tudták, hogy volt egy Mikes Kelemen nevű elődjük. Fordításai csak akkor jelentek meg végre, amikor már elavultak, és már csak briliáns nyelvi megoldásai érdekesek. A *Törökországi levelek* azonban nemcsak stílustörténeti nagy emlék, sőt nemcsak kordokumentum, hanem múlhatatlan értékű irodalmi alkotás: a XVIII. században oly divatos leveleskönyv műfajának első és talán egyetlen világszínvonalú magyar megvalósítója. Írója pedig egy újra meg újra időszerű magatartás - a szakadatlan honvágyban élő emigráns - legvonzóbb változata.

Zágoni Mikes Kelemen székely nemesi család sarja volt. Apja Thököly híve, a császáriak elfognak és kivégeznek. A protestáns fiúnak a család egyik katolikus barátja lesz a gyámja, ennek hatására maga is katolizál, a jezsuiták kolozsvári gimnáziumában tanul. A kuruc hagyomány és a katolikus vallásosság együtt igen alkalmassá teszi, hogy Rákóczi Ferenc fejedelmi udvarába kerüljön. Tizenhét éves korában a fejedelem apródja lesz. Példaképe, eszményképe Rákóczi, akit híven szolgál mindhalálig. S amikor már a bujdosó fejedelem nem él, a hűséges Mikes az emlékéet szolgálja mind a maga haláláig.

A bukás után Rákóczival megy a számkivettetésbe. Párizsban és Versaillesban már a hontalan fejedelem bizalmas titkára, az is marad mindvégig. Öt évig élnek Franciaországban. Ez idő alatt Mikes nemcsak jól megtanul franciául, hanem megismerkedik a kor francia, sőt némiképpen angol irodalmával is. Az irodalomkutatók a *Levelekből* és a fordításokból egész

könyvtárra való könyv szerzőinek nevét állították össze, akiket többé-kevésbé ismernie kellett. XIV. Lajos kora ez: a francia klasszicizmus százada, amelyben többek közt divatos irodalmi forma a leveleskönyv. Mikes majd idővel maga is leveleskönyvet ír, anélkül hogy mintáit utánozná, de kétségtelen, hogy Versailles ihlette a műfajra, amely annyira megfelelt csevegő természetének.

Amikor Rákóczi csalódott a francia udvar külpolitikájában, nem volt mit keresnie tovább Versailles-ban. A szultán pedig meghívta. Most az ősi ellenségben, a törökben reménykedtek, hogy előbb-utóbb segítséget nyújt Bécs ellen. Ebben is csalódnuk kellett, de legalább biztonságos otthont találhattak Törökországban, ahol végül is Rodostóban jelölték ki lakhelyüket. 1717-től 1761-ben bekövetkezett haláláig, tehát negyvennégy évig élt Mikes Kelemen Törökországban.

Élete nyugodalmasan egyhangú volt. Egyetlen nagy szerelme reménytelennek bizonyult: Zsuzsika inkább az idős és kopasz, de gróf és gazdag Bercsényi Miklóshoz ment feleségül, s el is költöztek Rodostóból. Az emigránsok lassanként kihaltak, 1735-ben meghalt a fejedelem is. Ezután volt némi remény egy felszabadító háborúra, Rákóczi idősebbik fia, Rákóczi József állt az élükre. De ebből a háborúból sem lett semmi, és Rákóczi József is ifjan meghalt. Ebben az időben Mikes egy ízben Moldvában járt követségben, és távolból látta az erdélyi hegyeket. Fellángolt újra a szüntelen parázsló honvágya. Később kérelmezte, hogy hazamehessen, de nem kapott rá engedélyt. Idővel már csak ő élt a Rákóczival elindultak közül, de jöttek közbük új hontalanok, ekkor ő a magyar emigránsok hivatalos előjárója, törökül: ő a *basbug*. Azután ő is meghalt...

Egyhangú napjainak nagy részét olvasással töltötte. Rákócziék sok könyvet hoztak Franciaországból, javarészt áhítatos vagy ismeretterjesztő műveket, mert ezek voltak a fejedelem kedvenc olvasmányai. De akadt közöttük szépirodalom is. Latin és francia művek voltak. Ezek között teremtett Mikes Kelemen úgyszólván magamagának magyar nyelvű szépirodalmat.

Mert igazából senkije sem volt, kitalált egy rokont, bizonyos P. E. grófnőt, aki Konstantinápolyban él, és akihez ő rendszeresen írja leveleit. Ezekben a levelekben pedig csodálatos gazdagságban tárul ki egy társaságra, beszélgetésre vágyó magányos ember egész élete. A levelek első harmadában a főalak Rákóczi, s körülötte a bujdosók. Mikes szemléletes emberábrázoló, alakok egész sorát ismerjük meg a levelekből. A második harmad Rákóczi József éveinek reménységeiről szól. A hang bizakodóvá válik, az események mozgalmasabbak. Majd jön a harmadik rész, a reménytelenség és belenyugvás korszaka. Itt derül ki, hogy az ábrázoló és elbeszélő Mikes mögött ott áll a prózai lírikus.

A *Törökországi levelek* ugyan hosszú éveken át készült, de tudatos író műve, aki nem ötletszerűen, egymástól függetlenül írta az egyes darabokat. Nyilván utólag is szerkesztette, egymáshoz illesztve az egyes leveleket, így vált azzá az arányos, szervesen komponált korképpé és vallomássá, ahogy reánk maradt. Az utolsó levelet azzal a tudattal írta, hogy ezzel bevégzi és lezárja a művet. Hiszen ámennel végzi.

Közben pedig ami olvasmányjaiból megtetszett, azt lefordította, hadd legyen meg magyarul is. E fordítások áradatából kiemelkedik az akkor divatos, azóta elfeledett korabeli francia írónőnek, Mme Gomez-nak novellás könyve, amelyet *Mulatságos napok* címen tolmácsolt. Máig is mintaképe az eleven, életteli prózafordításnak, és tanúság egy hajdani irodalmi ízlésről. Az ilyen egykor-divatosokból jobban meg lehet ismerni egy kor sajátos szellemi arculatát, mint a minden korhoz szóló, halhatatlan klasszikusokból. A fordításokból az derül ki, hogy Mikes ízlése pontosan megfelel a kor átlagának. A *Törökországi levelekből* az derül

ki, hogy ezzel a maga korában gyökeredző ízléssel halhatatlan klasszikus képet tudott adni koráról és köréről.

Aligha túlzás, ha azt mondjuk, hogy a mi számunkra az egész XVIII. századvég előtti irodalmunkból a *Törökországi levelek* a legélvezetesebb prózai olvasmány, és Mikes Kelemen talán egészen Kármánig a legélvezetesebb magyar prózaíró.

De amikor élt, és amikor senkihez és mindenkihez szóló leveleit írta, ezt nem tudta senki.

AMADÉ LÁSZLÓ

(1703-1764)

A szatmári béke (1711) és a Bessenyei felléptével irodalmi mozgalomként meginduló magyar felvilágosodás (1772) közt eltelt hat évtized a magyar irodalom nagy hullámvölgye. A nemzeti ügy elbukott, új remények még nincsenek, az ország valójában gyarmat, a nép nyelvének ugyanúgy nincs becsülete, mint magának a népnek, amely a kuruc remények múltával jogtalanabb és nyomorúságosabb jobbagysorba süllyed, mint valaha.

A gyér polgárság idegen ajkú, a hivatalos nyelv és vele a köznemesség otthoni férfinyelve a latin (magyarul csak az asszonyokkal és a parasztokkal beszél a magára adó nemes, a fiú apjához latinul szól, csak anyámasszony nyelve - anyanyelv! - a magyar). A Bécszet szolgáló főnemesség jó része el is felejté a nemzeti nyelvet, általában németül beszél, s ha igényesebb, akkor a bécsi udvarban tanul franciául. A két emberöltő legszínvonalasabb magyar irodalmi műveit külföldön írják vagy kényszerű emigrációban (Mikes), vagy magasabb kultúrát igénylő távöltartózkodásban (Faludi).

De ha nincs is magyar irodalmi élet, mégis van irodalom. A műveltebb és módosabb nemesurak, főleg az arisztokraták szinte a maguk és szűk körük gyönyörködtetésére verselnek, javarészt latinul, olykor németül vagy franciául. Lázár János magyar versei nem sokat érnek, de latinul jó színvonalú költő; a felvilágosodás szellemi előkészítői közt fontos jelentőségű Fekete János néhány magyar verse elég gyatra mű, de francia versesköteteit még a korabeli francia olvasók is tudomásul veszik, elég színvonalas Voltaire-epigon.

Ebben az irodalmi sivárságban fontos kivétel Amadé László költészete. Nem nagy költészet, nem mély költészet, de jó költészet: könnyed, bravúros, korszerűen rokokó, vagy ha tetszik: gáláns, játékos és gazdagabb formakincsű, mint az egész azelőtti magyar világi költészet (mert hát Szenci Molnár zsoltárvilága ennél is gazdagabb formaváltozatosságú, de a magasztos Szenci Molnárt és a frivol Amadét szinte nem is illik egy mondatban írni vagy mondani).

Teljes úri nevén várkonyi báró Amadé Lászlónak hívták. Apja is - Amadé Antal báró-költő volt. Balassi formájában írt jó színvonalú szerelmes és vallásos verseket, műveltebb volt kora átlagánál. De családjával, osztályával, bizonyon magamagával is meghasonlott, világtól elvonuló, illetve a világgal csak szakadatlanul pereskedő viszonyban élő ember, aki Rákóczi évtizedében kurucoktól is, labancoktól is elhúzódt, és végrendeletében azt hagyta fiára, hogy ne vegyen magának nemesi családból származó feleséget. És habár fiával is zsörtölődő viszonyban volt, léhának és rossz jelleműnek tartotta, mégis igyekezett a lehető legjobb neveltetést biztosítani a számára.

A fiú - Amadé László - valóban felettebb vonzódott a léha élethez: a nagy ivások, a felelőtlen szerelmi kalandok, az okatlan vakmerősökések nemcsak ifjú éveire jellemzők. Ugyanakkor az is igaz, hogy gyors felfogású, minden iránt érdeklődő, sokféle tehetséggel megáldott embernek bizonyult. Kamaszkorától fogva verselt magyarul, latinul, németül, szlovákul (mert magyar és szlovák jobbagyaik nyelvét ugyanúgy tudta, mint az iskola latinját, és Bécs németjét). Későbbi kóborlásai idején ugyanilyen jól megtanult olaszul és franciául. Hamarosan jártas lett a zenében is, több hangszeren is játszott, ugyanolyan könnyen rögtönzött táncdalokat és szerelmes énekeket, mint amilyen könnyedén verselt olasz vagy német modorban - magyarul. De még az iskolában tanulhatók is felettebb érdekelték, nem is hagyta abba a tanulást, amíg végül a gráci egyetemen filozófiai doktorátust nem szerzett magának.

Első házasságában azonban nem tartotta be az atyai tanácsot. Arisztokrata lányt vett feleségül, Orczy Zsuzsánna bárókisasszonyt (Orczy Lőrinc testvérnőjét), de a fiatalasszony néhány

hónap múlva meghalt. Akkor a fiatalon előzvegyült férfi, aki egyszerre állt költő, muzsikus, filozófus, léha iszákos, könnyelmű pazarló, lelkiismeretlen nőcsábító és társaságok kedves szavú csevegője hírében, egyszeriben felcsapott lovas katonának. A császár szolgálatában bejárta Észak-Itáliát és Németország számos vidékét. Vakmerő bátorságával gyorsan haladt előre. Egészen a generál-adjutánsi rangig vitte (ma vezérőrnagynak mondanók). Európa-szerte mesélgettek gáláns kalandjairól, amelyeket ő maga is kérkedve hirdetett, közben adósságot adósságra halmozott. Azután egyszerre hátat fordított a vitézkedésnek, magas civil méltóságot keresett, és jó összeköttetései révén a pozsonyi udvari kamara tanácsosa lett, azaz igen magas rangú pénzügyi tisztviselő; kiderült, hogy pénzügyi és gazdasági ügyekhez is ért. Anyagi ügyeit pedig úgy hozta rendbe, hogy most már megfogadta az atyai végrendelet kívánalmát, és dúsgazdag polgárlányt vett feleségül, egy Weltzl nevű brünni kereskedő Mária Paulina nevű leányát. Harminchárom éves ekkor. Hűséges férj ugyan sohase lett belőle, de ettől fogva otthon él, vagy pozsonyi házában, vagy felbári birtokán, és mindhalálig kedvelt alakja a csallóközi nemesi társaságoknak. Verseket is kedvelő kortársai hamarosan őt tartják a legnagyobb élő magyar költőnek. Holott versei életében nem jelennek meg nyomtatásban, hanem kéziratos másolatokban, kézzel írt és udvarházról udvarházra adott daloskönyvekben terjednek. Még az éneklő népig is eljutnak. *Toborzójából* népdal lett, később Arany János szerzett dallamot hozzá, egy népajkon formálódó változata beleépült Kodály *Háry János*ába is. Ez a legismertebb, manapság talán egyetlen ismert költeménye („A szép fényes katonának...”).

Amadé ismerte a régebbi magyar költészetet, Balassit, Rimayt, de főleg Gyöngyösit. Többet tanult azonban az olasz és francia rokokó lírából és a német gáláns költészetből. Súlytalanságuk nagyon is megfelelt annak a könnyed életkedvnek, amelyet ki akart fejezni. Formagazdagságukat pedig fel tudta használni. Az egész magyar költői nyelv könnyedebbé lett általa.

Problémátlan költészet ez. Egy nyomasztó korban egy országos főtisztviselő mintha észre se vette volna a közgondokat és a magánbánatokat. Látóhatára az eszem-izsomok terített asztalaiig, szerelmes asszonyok hálósobáiig és a katonaelet virtuskodásaiig terjed. Pedig jól tudja, milyen nehéz a paraszti élet, de ez is csak arra jó, hogy biztassa a parasztlegényeket, inkább csapjanak fel katonának, mert az „gyöngyélet”. Igaz, közeledik ötvenedik évéhez, írt egy kis kötetre való vallásos éneket is, ez a könyvecske meg is jelent életében *Buzgó szívnek énekes fohászkodásai* címen. Ebben is inkább a formabravúr jellemző, mintsem a lélek áhítata. Amadének a vallás és a filozófia is, amelynek pedig doktora volt, csak játék, alkalom a szójátékokra. Az ő legigazibb világa az udvarlás. Nem a szerelmi szenvedély, hanem a gáláns kaland. Költészetének nagy része vidám vagy álkomoly felhívás szerelmi kalandra. Ehhez azonban gazdag nyelvezete van, kitűnő rímelőkészsége, zenei kultúrán csiszolt ritmusérzéke. Komolytalan költő. Nemegyszer értelmetlen szavakat, olykor értelmetlen sorokat ír, mintha vagy a barokk szójátékosság kései, vagy a dadaisták túl korai elődje volna. Talán nem helytelen a nagy európai formajátékok (Góngora, Marino, Hofmannwaldau) távoli és elég késői rokonának tekinteni. Hadd idézzünk példának egy jellemző versszakát:

*Tallalla, fallalla,
jókedvem vagyok,
mert iszket és viszket
oly igen nagyon;
ki légyen,
mi légyen?
Him, hum, ham, hum!
van heve,
nincs neve,
lim, lum, lam, lum.*

Volt - vagy van? - egy hosszú költeménye, amelyben beszámolt szerelmi diadalairól, a meghódított nők nevének és családi körülményeinek pontos feltüntetésével. Toldy Ferenc még a múlt században kéziratban olvasta. Azóta elveszett vagy kallódik valahol. Jó lenne megtalálni; nem csak azért, mert alighanem a hazai indiszkrécio csúcsteljesítménye, de nyilván nagyon érdekes dokumentumanyag a magyar rokokó világ úri léhaságairól. Nyilván rokon hangú mulatságos szatírjával, amelynek *A házasság által elvesztett szabadság megsiratása* a címe. Ez megvan. Ha feleségének is megmutatta, aligha szerzett jó órákat neki, hacsak rá nem nevelte a polgárlányból lett bárónét a frivolságra és cinizmusra.

Sajátos jelenség ez a bravúros üresség, ez a zengő semmi, ez az igazi nagy műveltséggel párosult érzelmi felületesség és közéleti közömbösség a mi költészetünkben. És mégis ő volt ezekben az évtizedekben a legeurópaibb magyar költő: a legszínvonalatlanabb korszerűség legszínvonalasabb magyar megszólaltatója.

FALUDI FERENC

(1704-1779)

Ezt a verssort: *Fortuna szekerén okosan ülj* - azok is ismerik, akik nem tudják, hogy Faludi Ferenc írta, sőt azt sem tudják, hogy 1704-től 1779-ig élt egy Faludi Ferenc nevű igen jó költő. Ugyanezek és még ezeknél is többen használják az olyan szavakat, mint *zsebóra* vagy *napirend* vagy *nyelvbottlás* - és eszükbe sem jut, hogy ezeket a szavakat ki kellett találni, és ugyanez a XVIII. századbeli Faludi Ferenc találta ki, hogy a megfelelő német vagy olasz vagy francia szavakat magyarul kifejezhesse. De még az irodalomban járatos elmék jó részében sem jelent többet Faludi Ferenc neve, mint hogy ő volt az egyike ama ritka írónak, akik a kuruc kor után és a felvilágosodás előtt magyarul írtak, jórészt nem idehaza, hanem külföldön. Az azonban már alig-alig él a köztudatban, hogy amikor Bessenyei fellépésével erőteljesen indul meg a felvilágosodás jegyében újrászülető magyar irodalom, akkor írónk, költőink, akik kezdetben vajmi keveset tudnak saját hazai előzményeikről, az aggastyánként még élő költőt és műfordítót nagyra tartják, sok mindenben példaképüknek tekintik, s a politikailag tartózkodók ugyanúgy tisztelik, mint a haladó Bessenyei vagy a forradalmár szellemű Bacsányi. A maradiak becsülik benne hitbuzgó papot, a mértéktartást dicsőítő moralistát; a haladók becsülik benne a nyelvet, a stílust, a verselés páratlan művészetét, a nemzeti költészet újjászületésének előfutárát. Jezsuita oldalról nézve ő az utolsó jelentékeny magyar barokk prózaíró: vele fejeződik be, ami Pázmánnyal kezdődött. Az antiklerikális felvilágosodás oldaláról nézve ő az első magyar rokokó költő: vele kezdődik az, ami Verseggyben folytatódva vezet a szentimentális költészethez, az almanachlírához, Bajzáékhoz. De a romantika és 1848 felől tekintve: az ő költészetével kezdődik az a tudatos népiesség is, amely az Orczy-féle kissé konzervatív, kissé felvilágosodott úri népiességen át Kisfaludy Károly, Vitkovics Mihály és Czuczor Gergely egyre plebejusabb népiességének útján majd Petőfihez vezet. Ennyiből pedig nyilvánvaló, hogy jelentékeny, fontos irodalmi jelenségről beszélünk, amikor Faludi Ferenc emlékét idézzük.

A kuruc háborúk idején született, csatazaj közepette Németújvárott, amelyet éppen Károlyi Sándor ostromolt, és a császáriak védtek. Az apa a Batthyány grófok tisztartója volt, helyzeténél és érzelmeinél fogva labanc, de az anya rokonsága ott harcolt a kurucok soraiban. Faludi együtt örökölt kuruc és labanc hagyományt, és idővel kialakuló lelki összhangjában kibékítette ezt az ellentétet is. Tudott ő úgy jó katolikus lenni, hogy ne zárkózzék el a haladó eszmék elől sem. Tudott ő úgy külföldi állomáshelyeken fontos egyházi funkciókat betölteni, hogy közben legfőbb gondja a magyar nyelv művelése és gazdagítása legyen; tudott ő úgy hű lenni a császári-királyi udvarhoz, hogy bíráló hangon óvjon az udvari élet léhaságától, és tudott úgy konzervatív lenni, hogy a haladók is lelkesedjenek érte.

Kőszegen, Sopronban, majd Grazban tanul; a jezsuiták tanítványa, majd maga is - miután filozófiai doktorátust szerez - felszentelt jezsuita páter lesz. Tud hatásosan, színesen, sőt szórakoztatóan prédikálni magyarul, latinul és németül; később hosszú római tartózkodása alatt jól megtanul olaszul is, de jól érti a franciát is, és alighanem olvas spanyolul is. Mindehhez egész életében szakadatlanul olvas, tanul: teológiai és filozófiai műveltsége mellett otthonos az ókori ismeretekben is, kora új tudományaiban is. És szakadatlanul izgatja a nép nyelve. Itthon is, külföldön is eljár a falvakba, közvetlen modorával és emberismeretével beszédre, sőt beszélgetésre bírja a parasztokat, hogy megismerje az élőbeszéd ízes kifejezéseit. Tapasztalatait feljegyzi, és amit idegen nyelven hall, azt azonnal megpróbálja kifejezni magyarul. Ha nincs rá szó, csinál. Így lesz a nyelvújításnak is fontos előfutára.

Fiatalkorától fogva magas egyházi tisztségeket tölt be. Miután Bécsben, Grazban és Linzben volt hitszónok, ő lesz az egyik vezetője a bécsi Pazmaneumnak, majd öt évig Rómában a Szent Péter-bazilika gyóntatója - nála magyar nyelven is lehet gyónni. Utána évekig a bécsi Theresianum aligazgatója, és egy ideig nyomdaigazgató. Ezután a kőszegi jezsuiták rektora, majd a pozsonyi rendház könyvtárosa, és a gimnázium igazgatója. Amikor a jezsuita rendet feloszlatták, visszavonul a Batthyányok birtokán levő Rohoncra; már apja is a Batthyányok szolgálatában állt, a nagybirtokos família mindvégig pártolta a Faludi családot, tisztelte a költőt is. Batthyányék Rohoncon szegényházat tartanak fenn a messze környék nyomorékjai és elaggottjai számára; ennek a maga korában igen humánus és haladó szociális intézménynek az irányítását vállalja el a már idős korú költő; ezt a végső igazgatói feladatot is lelkiismeretesen tölti be öt év múlva bekövetkező haláláig.

Élete tehát szinte személytelen papi élet, de tele szellemi izgalommal és sok világlátással. Szenvedélye a derűs élethez szükséges mértéktartó erkölcs hirdetése, a magyar nyelv fejlesztése és a játék a költői formákkal.

Erkölcsei célkitűzését szolgálják műfordításai. A korában divatos, még erősen barokk szellemű moralizáló műveket fordítja magyarra, de ezek csak részben fordítások, részben szellemes átdolgozások. Általában nem szó szerint tolmácsol, hanem amit olvasott, azt újra elmondja magyarul, hozzáfűzve saját észrevételeit. Pázmány ízes és gazdag nyelvét folytatja, de fordulatai kecsesebbek, már megérintette ezeket a mondatokat a rokokó szelleme. *A Nemes ember*, a *Nemes asszony*, az *Udvari ember*, majd idősebb korában a *Nemes úrfi* és a *Szent ember*, tartalmukat tekintve nem eredeti művek, de tálalásuk módja nagyon eredeti. Manapság kitűnő képet kapunk belőlük mindarról, ami a XVIII. század derekán, a felvilágosodás előestéjén nálunk a moralizáló elméket izgatta. Utolsó fordításkötete pedig - a *Téli éjtszakák* - különböző külföldi szerzőktől származó novellák gyűjteménye, a rokokó ízlés példatára. Itt túllépett a moralizáláson, világi izgalmasságokkal szórakoztatja az olvasókat.

Számunkra ennél érdekesebb fennmaradt jegyzőkönyve, amelyben összevissza jegyzi fel, ami érdekli. Ebből tudjuk, hogy mennyire figyelt az akkori modern irodalomra, például Goldoni komédiáit is szereti, és izgalommal tanulmányozza az akkoriban felfedezett *Halotti beszédet*, amelynek ő volt az első kiolvasója. Ebből a jegyzőkönyvből ismerjük tevékeny érdeklődését a népi nyelvfordulatok iránt. Ha új szót hall, felírja, magyarázgatja.

És mindez háttér a költőhöz. Nem írt sok verset, vagy legalábbis keveset tartott meg. Alig negyven költeményét ismerjük. De ezek a műgond és a formabravúr remekei. Érdekes, hogy alig van egyházas vonatkozásuk. Világi versek, tele érzellemmel, humorral, kedélyes bölcsességgel, népies fordulatokkal. Könnyed kecsességükben már nincs semmi a barokk ünnepélyességből - ízig-vérig rokokó költészet. Rokokó pásztorok élnek itt a természet ölnén. A történeteknek allegorikus jelentésük van. A népi nyelv azonban mégis közelebb hozza a valósághoz ezt a stilizált világot, mint a rokokó költészet nagy részénél. A forradalmár szellemű, hosszú börtönt szenvedő Verseghy például sokkal haladóbb ember és költő Faludinál, akit mesterének vall, de az ő ízig-vérig rokokó költészete stilizáltabb, távolabb van az igazi természettől, mint a politikailag konzervatív, de a népihez közelebb álló és a természethez közelebb maradó Faludi.

Versformakészlete igen gazdag, noha tudatosan távol tartja magát a deákos formáktól. Érdekes, hogy ennek ellenére a deákosok egy része - Révai, Rájnis - mennyire tiszteli, és igyekszik tanulni tőle. Faludi tudatosan keresi az összhangot a magyar népies és a nyugat-európai ritmika között. Igyekszik magyaros-hangsúlyossá változtatni az időmértékes formákat, és ezzel önkéntelen előfutára lett legújabb verstani törekvéseinknek is. A híres sorban - *Fortuna szekerén okosan ülj* - tulajdonképpen a magyar hangsúlyos daktilusokat valósította

meg. A régi magyar, kizárólag hangsúlyos verselés és a XVIII. század végén kezdődő újfajta verselési törekvések között Faludi költészete a legfontosabb verstani állomás. S míg prózai műfordításai mára már csak stílustörténeti emlékek, versei ma is élnek, s egynéhány költeménye múlhatatlanul beletartozik minden magyar antológiába.

RÁDAY GEDEON

(1713-1792)

Amikor 1772-ben a Bécsben megjelenő *Ágis tragédiájával* Bessenyei jelt ad, és nyomában hamarosan a felvilágosodás eszméire visszhangzik a gyér, de sokfelől már e jeladásra váró magyar értelmiség - Ráday Gedeon péceli kastélyának dúsgazdag könyvtárában ülve már hatvanadik évéhez közeledik. Mielőtt a felvilágosodás még szellemi mozgalom lett volna Magyarországon, a péceli földesúr már magányos felvilágosodott volt, és előkészített sok mindent, amit a felvilágosodás kitűnően felhasználhatott az új eszmék kifejezésére. Ez a sohasem magányos, otthonában is társalkodó csevegést igénylő bölcs, akinek emlékezete eléggé kikopott a köztudatból, nemcsak korának egyik leghaladóbb elméje, hanem egyben a magyar verstan történetének egyik háttérben maradt főszereplője is. És Bessenyeiék fellépése után még két évtizede maradt, hogy személyesen is üdvös hatást gyakoroljon a megszólaló költőkre.

A Ráday-nemzetség, attól fogva, hogy a normann Ratold lovag Könyves Kálmán korában - tehát még a XI. században - Magyarországra érkezett, s itt birtokot kapott, szinte szüntelenül részt vett a közéletben.

Ráday Gedeon apja, Ráday Pál, Rákóczi kancellárja volt, ő szövegezte végső formájában a *Recrudescunt* híres kiáltványát, kora legjobb vallásos költői közé tartozott, zsoltárait a protestáns templomokban sokáig énekelték. Rákóczi bukása után visszavonult Pest megyei birtokára, s életét olvasással, könyvgyűjtéssel töltötte. Ő vetette meg alapját fia későbbi országos hírű könyvtárának. A kuruc múltú apa nem akarta, hogy korán értelmesnek bizonyuló fia az elsötétült közéletben hivatalt vállaljon, arra sem volt kedve, hogy a fiú a Habsburgokat katonaként szolgálja. És a fiatal Ráday Gedeonnak is eleve jobban tetszett a könyvek, a tudomány világában élni, mint a szatmári béke után elsivárult közéleti valóságban. Ráday Gedeon tehát eleve műveltségnek élő, nagy tudományú embernek nevelkedett. Tizenhét éves korában már kellő latinos műveltséggel ment el az Odera menti Frankfurt egyetemére, ahol protestáns teológiát, filozófiát, történelmet és a költészet tudományát tanulta. Mindehhez kitűnő nyelvérzéke volt. Mire férfivá érett, sok nyelven jól értett. 1733-ban, atyja halálhírére jött haza. Húszéves volt. Birtoka, amelyen józanul gazdálkodott, lehetővé tette, hogy életét szakadatlan önművelésnek szentelje. Huszonhét éves korában Szentpétery Katalinban olyan szerelmes házastársat talált, aki - nőknél akkoriban igen ritka példaként - ugyanolyan elragadtatottja volt az olvasásnak és műveltségnek, mint ő. Az alacsony termetű, jelentéktelen megjelenésű fiatal tudós fel tudott építeni egy akkori körülmények között igen kivételes színvonalú szellemi életet, boldog otthont és termékeny, nagy hatású munkásságot. Felépíttette péceli kastélyát, amelyben tekintélyes helyet foglalt el a könyvtár. Egy kortárs pesti könyvkereskedő sokkal később azt mesélte Kazinczynak, hogy Rádaytól körülbelül annyi pénzt vett be a szállított könyvekért, mint összes többi vásárlójától együtt. Ennek a könyvtárnak nemcsak nagy híre volt, de közhasznúvá is vált. Ráday bárkinek rendelkezésére bocsátotta, aki oda akart menni, hogy olvasson. És aki olvasás, tanulás céljából érkezett Pécelre, az addig lehetett Rádayék vendége, ameddig csak akarta. De amíg ott volt, olvasnia, tanulnia kellett. A ház ura lelkesen adott útbaigazítást, és bármilyen tárgykörben hozzáértően beszélgetett el a vendégekkel.

Érdeklődése egyszerre fordult az ókori klasszikusok és a kortárs francia felvilágosodottak felé. Közben nem is húzódott el egészen a közélettől. Pest megye gyűléseinek okos felszólalója

volt. Ifjan még az ellenzéki hangot is megütötte, de erélyesen figyelmeztették, hogy ebből baja támadhat, annál is inkább, mert a hajdani Rákóczi-kancellár családjának gyanús kuruc híre volt. A józan fiatalember ettől kezdve igen óvatosan, de mindig a hazai érdekeket hangsúlyozva beszélt.

Könyvtárával egy eljövendő kultúrpolitika előkészítője volt, de ennél is fontosabb, amit a magyar verstan körüli kísérleteivel tett. Ráday nem igazi költő, inkább verstantudós, aki verselési lehetőségekkel kísérletezik. S amit kikísérletezett, azzal előkészítette a következő évtizedek egész magyar költészetét.

Alaposan jártas lévén az ókori és az akkori modern világirodalomban, kereste azokat a verstani módozatokat, amelyekkel az idegen nyelvű művek ritmikáját azonos értékkel lehet visszaadni magyarul. Ismerte a két évszázaddal korábban élt Sylvester János próbálkozását az antik ritmika meghonosítására a magyar költészetben. A kitűnő Sylvester próbálkozása sajátosan elszigetelt jelenség volt a XVI. században. Ráday úgy vélte, hogy eljött az idő a magyar hexameter kifejlesztésére. Ez közelebb vinné a magyar költészetet Európához. Verselési kísérleteit a péceli magányban akkor kezdte, amikor a kuruc háborúk utáni évtizedek csöndjében úgyszólván egyáltalán nem volt magyar költészet. Ebben a sötét semmiben szakított Ráday mind a hagyományok, mind a templomi énekek gyakorlatának hangsúlyos-ütemes rendszerével, és gondosan csiszolt hexameterekkel bizonyította, hogy az időmértékes verselés megvalósítható magyarul. Hexameterekben írt kijelentéseit és bölcs mondásait felíratta a házát ékítő, mitológiai és ókori tárgyú képek alá. Ezekkel kezdődik az a hazai klasszicizálás - ahogy később mondták: a deákos iskola -, amely majd Baróti Szabó Dáviddal fog mozgalomszerűen megindulni, mint a felvilágosodás egyik iránya.

De Rádaynak ez nem volt elegendő. Kereste a nyugat-európai modern versek magyar ritmikái megfelelőjét. És felfedezte a rímes jambusok lehetőségét. Azt a rímes, időmértékes verselést, amelyet manapság nyugat-európai verselésnek nevezünk, az ő nevéből sokáig neveztek nálunk Ráday-versnek.

Rádaynak tehát nem költői eredetiségében van a jelentősége, hanem szinte tudományos jellegű kísérleteiben. Hiszen legszívesebben olyasmit csinált, hogy meglevő klasszikus szövegeket megpróbált más versformában kifejezni. Például Zrínyi *Szigeti veszedelmének* az egyik részletét megismételte keresztrímes jambusokban. Máskor közismert meséket mondott el újra - valamiféle magyarul még nem ismert versalakzatban. Ahogy Baróti Szabóék őt folytatták a latin-görög formakincs felhasználásával, Kazinczyéknak ő adta a rímes-időmértékes verselést.

Ezt a költői-szakmai kísérletező munkát évtizedekig úgyszólván magának csinálta, illetve azoknak, akiket érdekelt, és akik felkeresték a péceli otthonban. De híre elterjedt a műveltség kedvelői között. A felvilágosodottak azonnal előfutárakat láttak benne, és ő lelkesen fogadta a fiatalokat, akiknek eszméi eleve közel álltak hozzá. És ha az új folyóiratok verseket kértek tőle, szívesen adott. Mire néhány műve nyomtatásban is megjelent, aggastyán volt. Előzvegült, fia politikai karrierre vágyott, és az Udvar hű embere lett. A fiú a maga érdekében érte el, hogy a tudása révén nagy tekintélyű apjának grófi rangot adjanak, amire az soha életében nem vágyott. De könyvtárának olyan híre és tekintélye volt, hogy egy ízben még a császár, II. József is elutazott Pécelre, hogy néhány órát vendégeskedjék a felvilágosodott öregúrnál. Az ifjak olykor mosolyogva említették a fogatlan, kopasz bácsikát, aki otthon paróka helyett kötött sapkát visel; de ugyanezek a mosolygó ifjak eljártak hozzá tanulni, és elámultak műveltségén is, okosságán is, szívélyességén is.

Műveivel elképesztő büntett történt. Egész életében kísérletezett a nyelv lehetőségeivel, a hangsúlyok és szótaghosszúságok törvényszerűségeivel. De csaknem bizonyos, hogy versei között igazi költemény is akadt, hiszen házának hexameteres feliratai között is egyik-másik kitűnő kis tömör költemény. Mégsem maradt fenn több, mint azok a feliratok és az a mintegy tizenöt vers, amelyet a fiatalok folyóiratainak adott, s ott megjelentek. A többi, a hosszú élet termését, közvetlenül halála után a fia tűzbe dobta. Az udvarhű politikus nem szerette, hogy az apja költő, ezt nem tartotta úriemberhez méltó tevékenységnek. Saját tekintélyét féltette attól, hogy ha napvilágot látnának, akkor bármelyik kritikus bármit mondhat, írhat róluk. Tehát megsemmisítette a költői hagyatékot. És így nem tudjuk valójában, hogy milyen költő is volt Ráday Gedeon. De azt tudjuk, hogy a haladó kultúrpolitika okos és szívós előfutára volt, és tudjuk, hogy mindaz a verstani újítás, amely mozgalomszerűen kezdődik el a felvilágosodás első nemzedékével, Ráday Gedeon verselési kísérleteiben gyökeredzik. Ő maga a magyar verstan történetének vízválasztója. Ami előtte volt, az régies verselés, tőle kezdve beszélhetünk európai színvonalú, modern magyar verselésről.

ORCZY LŐRINC

(1718-1789)

Sajátos, külön helyet foglal el a magyar felvilágosodás első nemzedékének körében Orczy Lőrinc. Ott áll a bécsi testőrök mellett a mozgalom indulásától kezdve, verse jelenik meg a *Bessenyei György Társasága* című antológiában, amely az új irodalmi törekvések első seregszemléje, társai úgy tekintenek rá, mint az úttörőre, aki már náluk is előbb kezdett magyarul verselni - közben azonban Orczyban mindig megmarad valami kedélyesen konzervatív, félelem a polgárosodástól, ami alig-alig egyeztethető össze társainak programszerű polgárosító törekvéseivel. Igaz, Orczy egy nemzedékkel korábbi. Bessenyeiék még testőréletük elejénél tartanak, amikor Orczy már nagy múltú tábornok, és amikor a hetvenes évek elején nagy lendülettel megindul a felvilágosodás mozgalma, Orczy nyugalmazott generálisként Abaúj vármegye főispánja. És Bessenyei még Bécsben él, amikor Orczy 1789-ben, hetvenegy éves korában pesti otthonában meghal, és eltemetik tarnaörsi ősi birtokán. Társai úgy gyászolják meg, mint szeretett édesapjukat, de még a rájuk következő nemzedékek is mindig a gyengéd szeretet hangján beszélnek a poéta-generálisról, aki a maga kedélyes modorában különös átmenetet jelentett az éppen múlásra ítéltetett régi világ és az újakat előkészítő felvilágosodás között.

Báró Orczy Lőrinc magas rangú államférfiak leszármazottjaként született 1718-ban. Apja, aki a kunok kapitánya címet viselte, maga is korának művelt emberei közé tartozott. A fiú latinus és franciás kultúrában nevelkedett, de ifjúkora java részét otthon, a falusi kúriában élte, és egyenest jobbágyaitól tanulta a jóízű, népi magyar nyelvet. Az Orczyak a nevezetesen jó földesurak közé tartoztak. Orczy Lőrinc kezdettől fogva tudta és hirdette, hogy ők a parasztok munkájából élnek, tehát a parasztot meg kell becsülniök. Nem tartozott a jobbágyfelszabadítás előkészítőihez, sőt éppen a nemesi-jobbágyi rendszer ésszerűsége és morális indokolhatósága érdekében várta el magától és az egész nemességtől, hogy emberségesen bánjanak a paraszttal, s adják meg a dolgozó népnek a nagyobb életlehetőség mellett az emberi méltóságot. Ez a szatmári béke utáni évtizedekben, a paraszti élet mélypontja idején, a nemesi akusztikában olykor forradalminak is hatott. Mindehhez Orczy hamar magába szívta a francia felvilágosodás racionalizmusát. A lelkesen szeretett Voltaire-ből nem a forradalom előkészítőjét hallotta ki, hanem a mondatok egyértelműségét, a jelenségek humoros megfogalmazását, az emberszeretetet. És a versek párrímelését.

A régi magyar költészet javarészt négyes rímelésű volt. A verselni kezdő Orczy maga is gyakran ír ebben a régies formában, de közben Voltaire és más francia költők példájára korán próbálkozik párrímes alexandrinusokkal, illetve a francia alexandrinus magyar megfelelőjének tekintett sormetszetes tizenkettesekkel - és ezzel korai előhírnöke Bessenyeiéknek. Bessenyei és Barcsay még kisgyermek, amikor Orczy már párrímes verseket ír, ami csak a bécsi felvilágosodás idején válik igen modernnek ható formai megoldássá.

Mária Terézia trónra lépése és a porosz háborúk kezdete idején - 1740-ben - Orczy huszonkét éves. Felcsap önkéntesnek a királynő seregébe, és ettől kezdve huszonnégy évig katonáskodott. Ritkán verselget, annál több csatában vesz részt. Gyorsan emelkedik a ranglistán. Hadikkal együtt részt vesz Berlin lerohanásában, ebben a nagy port kavaró huszárbravúrban, majd egy ideig Hadik mellett alvezéri beosztásban a birodalom legfőbb tisztjei közé tartozik. De nincs benne semmi katonás. A haditanácsban feltűnik józan okosságával, a csatamezőn rendkívüli, személyes bátorságával, hanem aki ránéz, mindezt alig tudja elképzelni. Alacsony, kövérkés,

nevetős ember, bölcsességét tréfákba burkolja, felszólalásai szellemesek, nagy eszem-izsomok közötti csevegésekben elámulva veszik tudomásul rendkívüli műveltségét. És aki véletlenül ismeri *A szegény parasztnéphez* című versét, a felvilágosodottak magyar tanítványának, a fennálló rend ellenségének hiszi. Holott valójában annak a fennálló rendnek éppen az Orczy-féle emberségesség volt a legésszerűbb fenntartója.

Bessenyeiék ismerik Orczy addig kéziratban keringő költeményeit, ők biztatják, hogy kezdjen újra írni. És Orczy Lőrinc lelkesen áll a nála sokkal ifjabb testőrírók közé. Hangja sokkal népiesebb náluk, akik éppen egy csiszolt városi nyelvet készítenek elő. Orczy fél a városiasodástól, félti a régi nemzeti emlékeket is, de a nemességet szolgáló paraszti életformát is. Közben azonban sejti és írja, hogy a városiasodás előbb-utóbb bekövetkezik, és a parasztnak nem lesz kedve urát szolgálni. Tény és való, hogy a maga maradibb módján világábrázolása közelebb van a mindennapok valóságához, mint a testőröké, akik a maguk északultusán belül egy racionalista ábrándvilágban élnek. Orczy először nyomtatásban csak a *Bessenyei György Társaságában* jelentkezik, de nemsokára Révai Miklós, a nyelvtudós kiadja verseinek első kötetét, ilyen tiszteletteljesen furcsa címmel: *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől*. Későbbi versei együtt jelennek meg Barcsay Ábrahám költeményeivel, *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* címen.

Ezek az Orczy-versek hamar népszerűekké válnak. A felvilágosodottak szeretik, mert az elnyomott népet dicsérik, és emberségre biztatnak, a maradi nemesek értelmesebb része szereti, mert kezdik felismerni, hogy az ő érdeküket védi. És minden jó fülű olvasó szereti fordulatainak jó ízeiért.

Közben a költő mint abauji főispán, példaszerűen gondos, emberséges és okos főtisztviselő. Nemegyszer józan belátásból érzelmei ellen dönt. Ismételten mondja, hogy a Tisza szabályozása előkészíti a régi alföldi paraszti életforma megváltozását, de mégis ő a Tisza-szabályozás első hatékony sürgetője. Ugyanígy van a városiasodással. Fél tőle, de elősegíti, mint szükségszerűt. Pesten háza van, és egyre jobban szeret a lassan növekvő Pesten élni. Szalont tart fenn, ahol rendszeresen találkoznak a felvilágosodott fiatalok. A korai színházi kísérletek is az Orczy-szalomban bontakoznak. A francia felvilágosodás eszméi az Orczy-szalomból terjednek tovább. A fiatal Bacsányi is Pestre kerülén, Orczyéknál ismeri meg azokat az ifjakat, akik idővel a Martinovics-mozgalom hősei és vértanúi lesznek. A bécsi kezdemény után a testőrök társaként ismert, valójában náluk konzervatívabb Orczy így megteremti a felvilágosodás egyik hazai tűzhelyét.

Az irodalommal szakadatlanul kapcsolatban marad. Az ifjak új folyóirataiba, előbb a Bacsányi-Kazinczy-Baróti Szabó szerkesztette kassai *Magyar Museum*ba ír, majd később Kazinczy *Orpheus*ába is. Az új nemzedék ugyanolyan lelkesen tudja a magáénak a maradi-felvilágosodott öreget, mint előbb Bessenyeiék. Közben nemcsak saját művein - verseken és kedélyes hangú irodalmi leveleken, politikai szónoklatokon - dolgozik, hanem fordít is, francia és német felvilágosodott szerzőktől, s ami ennél is érdekesebb, lefordítja - franciából - II. Katalin cárnő orosz törvénykönyvét, amelyben itt-ott tudatosan érvényesülnek a felvilágosodás jogi eszményei. Mint az egész felvilágosodást, Orczyt is izgatja egy ésszerűbb jogrendszer létrehozása. Bessenyei említi, hogy írt egy elmélkedő művet ilyen címmel: *A fehér tatárok országa, annak törvényei, szokásai*. Bessenyei igen jó véleménnyel van róla. Sajnos nem ismerjük. Címe után ítélve, a korban divatos államregény vagy államelmélet lehetett.

Élete példaszerű volt. Előbb vitéz katona, bölcs generális, utóbb kitűnő és emberséges főtisztviselő, lelkesen szerette családját, fiainak jó nevelője volt, de említik, hogy gondos, hozzáértő gazdája volt birtokainak, és aligha volt Magyarország-szerte földesúr, akit jobban szerettek volna a jobbágyai. S tette mindezt derűsen, kedélyesen, művelten, maga körül is

műveltséget árasztva. Kortársai némiképpen filozófusnak is tekintették. Nem volt filozófus, csupán a filozófusok műveinek élvezője, aki jobban érezte és értette a bölcsék világosságát és humorát, mintsem az eszmék forradalmiságát. Viszont igazi életfilozófus volt, aki érezte, élte és hirdette az ember és környezetének összhangját.

És költő volt mindenekelőtt. Egy kissé a felvilágosodás előfutára, majd a felvilágosodás társa, anélkül hogy igazi felvilágosodott lett volna, még később a következő nemzedék pártfogója és szállásadója, akinek körében már olyan eszmék is érettek, amelyektől visszariadt volna, ha megérti. De ezeknek az eszméknek forradalmi fellángolását már nem érte meg. Akkor halt meg, amikor Párizsban kitört a forradalom.

GVADÁNYI JÓZSEF

(1725-1801)

Gvadányi népszerűsége szerintem irodalomtörténetünk egyik alig magyarázható rejtélye. Mert az ugyan jól érthető, hogy durva humorában és minden haladástól rettegő magyarkodásában az egykorú és későbbi műveletlen, szűk látókörű, szőröstül-bőröstül reakciós parlagi nemesek hahotázva és kurjongató helyesléssel elgyönyörködtek... De azt nem értem, hogy az oly következetesen forradalmár Petőfi mit szeretett a Martinovicsék vértanúhalálán kárörvendő, a legfélénkebb nemesi szabadságábrándokat is indulatosan elutasító nyugalmazott lovassági generális avultan született költészetén. És az oly kényesen jó ízlésű Arany János mit szeretett ezen a trágárságokat hajhászó, ízléstelen versáradaton...?

Még ha elismerem is, hogy *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című főművében - különösen annak első felében - van valami jóízű bumfordiság, amely Zajtay uramat, a peleskei nótáriust némiképpen Göre Gábor, sőt talán még Dörmögő Dömötör elődjévé is teszi, költője - számomra legalábbis - akkor sem más, mint fura kuriózum a magyar felvilágosodás nagyszerű, jövőket előkészítő irodalmának tőszomszédságában. És a jó ízlésű, előre néző kortársak - Bessenyei, Kazinczy - indokolt viszolygó bosszúsággal olvasták a nagyon is korlátolt öreg poéta bőbeszédű kirohanásait a kor minden értelmes és nagyon is szükséges haladó törekvése ellen. És azt se feledjük el, hogy Gárdonyi idővel nagyon is restellte azt a Göre Gábort, aki a legegyszerűbb utóda Zajtay uramnak. A gyermekek számára írt Dörmögő Dömötörben pedig Sebők Zsigmond kedves, őszinte szeretettel, de mégis kritikával ábrázolt típust teremtett.

No persze Zajtay a mű elején még helytálló satírának is tekinthető. De ahogy előrehalad a cselekmény, ez a kicsúfolt figura eszménnyé válik, a szerző szócsövévé, a nemesi magatartás példaképe lesz. Önkéntelenül győz a valóság: a korlátolt költő azonosul korlátolt hősével. Úgy vettem észre: a mai olvasó bár itt-ott elismeréssel szemelgetheti ki magának Gvadányi sikerült zsánerképeit, végül is többet bosszankodik az egyre ellenszenvesebb történeten, mint amennyit gyönyörködhet a kivételes részlet-telitalálatokon. Pedig ez a nótáriustörténet még a legjobb írása a poétává öregedett generálisnak, és egyéb művei közül legföljebb csak a *Rontó Pál* néhány, a pikáró- (vagy kópé-) regényekre emlékeztető s nyilván onnét is vett részletét tudom unalom vagy bosszúság nélkül olvasni. A többit, az életmű java részét hol ízléstelenségek, hol maradi kirohanások áradatának tartom. És mégis szólni kell Gvadányiról, hiszen Petőfi és Arany szinte gyöngéd szeretettel emlékszik alakjára, és jó egy évszázadon át a legnépszerűbb magyar költők közé tartozott.

Kiféle-miféle szerzet volt hát ez a gróf Gvadányi József?

Valamikor I. Lipót rémuralommal teljes uralkodása idején egy olasz örgrófi család pénztelen, kalandor leszármazottja, Alessandro Guadagni felcsapott zsoldos tisztnek a Habsburg császári hadseregbe. Előbb várkapitány lett, majd generálisságig vitte a magyarokat féken tartó hadseregben, benősült a gazdag Forgách grófok családjába, szolgálatai és arisztokrata sógorsága révén maga is grófi rangot szerzett, majd a hírhedt 1687-i országgyűlésen, amely végképp gyarmati sorba alázta Magyarországot, a császárhű és immár itt földesúrrá lett Guadagniak mint Bécs megbízható hívei magyar honosokká, magyar arisztokratákká avattattak. Az utódok az olasz nevet már magyarosan Gvadányinak írták, és nemzedékről nemzedékre örökítették a feltétlen Habsburg-hűséget. És a császár megbízható főtisztjei voltak az egymás után következő emberöltőkben. Ennek a címet, birtokot és honosságot szerző hajdani zsoldos tábornoknak a dédunokája, a mi Gvadányi Józsefünk is negyvenhárom éven keresztül

szolgált katonaként a császárt, majd hatvankét éves korában lovassági tábornokként ment nyugalomba. Akkor újra megnősült, hazavonult szakolcai birtokára, s élete hátralevő tizennégy esztendejében vidáman élt, hegedült magának és ismerőseinek...

Persze nem ekkor kezdte a verselést. Már diákkorában is könnyedén írt bármiről latin disztichonokat. Katona korában anekdotákat szedett versekbe tisztársai mulattatására, és versekben rögtönzött pohárköszöntőket. Az iskolában tanult latin költőkön kívül ismerte a magyar irodalom néhány poétáját, és a kor német költőitől is olvasott egyet-mást. Sőt a francia irodalomban sem volt egész járatlan; valószínűleg német fordítások révén, mert franciául nem - vagy alig-alig - tudott. Igazi nagy olvasmányélménye Gyöngyösi volt. Ezt a nemesi körökben oly népszerű barokk epikust tartotta a legnagyobb magyar lángelmének, Vergilius és Ovidius mellé állította. Eszményképe volt, verselésben is őt akarta utánozni, noha belőle nagyon is hiányzott Gyöngyösi barokk eleganciája. A *Murányi Vénusz* költője igazán nem volt az az óriás, akinek a maradi nemesség látni és mondani szerette, de képekben gazdag, jó technikával verselő, választékos költő volt. Gvadányiból pedig hiányzott az elegancia, hiányzott a költőiség. Néhány parodisztikus kísérlet után - amelyek közül a legjobb egy magyarul törve beszélő német főhadnagy nyelvzagyvaságának kigúnyolása - első nagyobb terjedelmű humoros műve: *A pöstyéni fürödés*. Anekdoták a gyógyfürdő életéből négyes rímű versekbe szedve. Trágár történetek, férfitársaságban való felolvasásra. A parlagi nemesurak bizonyára jókat nevettek a gusztustalan históriákon, de már például Kazinczy undorodott tőle. Bessenyei és barátai, akik tisztelettel és szeretettel fordultak a náluk idősebb verselő arisztokraták, Orczy, Ráday felé, nem tekintették maguk közé valónak Gvadányit. Nemcsak politikai ellentét volt közöttük, legalább olyan nagy volt az ízlésbeli ellentét is.

Ez az ellenszenv kölcsönös volt. Gvadányi országrontóknak, ellenségnek tudta és hirdette az egész felvilágosodást. Egész költészete az előjogait féltő, a legcsekélyebb újítástól is rettegő, legelmaradottabb és legostobább nemesi réteg életérzését és véleményeit fejezte ki. Gvadányi és a vele egyetértők számára csak a nemesség volt a magyarság. Aki az időszerűtlen előjogok ellen akár csak megjegyzéseket tett, külföldieskedő volt a szemükben. És a külföldieskedéstől már csak egy lépés a rebellió, a felségsértés, a hazaárulás.

De Gvadányinak külföldmájmoló, rossz magyar az is, aki nem visel zsinóros ruhát, aki férfi létére nem hord bajuszt, aki csokoládét eszik, divatos táncokat jár, vagy színházba megy. De nem kevésbé háborítja fel, ha nem nemes - légyen bár szegény jobbágy vagy módos polgár - nemesi öltözékre emlékeztető mentét ölt. Törvénybe szeretné iktatni a magyar viselet kötelező voltát. S mindez jól megfér a feltétlen császárhűséggel. Csak akkor riad meg, amikor II. József társadalmi reformokra készül. Ekkor ő is lelkes nemesi ellenállóvá válik - a külsőségek erejéig és a reformok körömszakadtáig vállalt ellenzéséig. Költészetének ez a magatartás a lényege. Ezért érezte annyira a magának az előjogait féltő nemesség.

Természetesen gyűlöli az egész felvilágosodást és főleg főbűnöseit, a franciákat. Annál különösebben hangzik, hogy lefordítja - nyilván német szöveg közvetítésével - Voltaire *XII. Károlyát*. Voltaire azonban haladó nézeteit fejtette ki a svéd király történetével kapcsolatban, Gvadányi pedig éppen az ellenkezőjére változtatja a mű szellemét, a maga reakciós véleményeivel helyettesítve Voltaire igéit.

Az életmű sok kötetre terjedő. Ahol politizál, ott eleve elavult; ahol anekdotázik, ott jórészt ízléstelen, durva; nagy néha sikerül valami esetlen báj a népéletből vett zsánereképekben. Ezt a patriarkális népközelséget érezték később - merő tévedésből - afféle korai népiességnek. Nem az! A földesúr ironikus szeretete csupán az őt vakon szolgáló szolganép iránt.

Formájában pedig görcsösen ragaszkodik a Gyöngyösitől örökölt nehézkes négyes rímeléshez. Kezdetben még Bessenyeiék párrímeit is külföldmájmolásnak tekinti. Csak élete vége felé hajlandó ő is végre a változatosabb párrímes megoldásokra. A *Rontó Pált* már francia módin, párrímekben írja. De főműve, az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* még következetesen négyes csoportrímekben meséli el Zajtay uram történetét, amely a kezdeti, néha valóban mulatságos gúnyképből végül a nemesi reakció hitvallása lesz, és mint ilyen, fáradttá és fárasztóvá is válik. Zajtay azonban éppen ezzel az ostoba hitvallással lett a nemesi korlátolt-ság önarcképe: a nemesség eszményt látott benne. És éppen ezért nem lehet Gaál József kitűnő zenés komédiáját (1835-ből!) Gvadányi dramatizálásának tekinteni. Éppen ellenkezőleg: *A peleskei nótárius* a nemesi eszménynek ismert falusi jegyző kigúnyolása: reformkori kritika Zajtay uramékról. És ez a legelső magyar „musical” nagyon népszerű. Aki jót nevetett rajta, el is felejtette, hogy Gvadányi mondanivalója homlokegyenest ellenkező. Nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy Petőfi Gaál József komédiájából szerette úgy Gvadányit, már nem is gondolva arra, hogy a mulatságosan indult elbeszélő költemény mivé vált, mire Zajtay felérkezett Pest-Budára. Arany észrevette, alapos elemzéssel meg is írta. Ezért nem értem máig sem, hogy mit szeretett rajta? Nyilván nyelvezetének olykor mégis atmoszférateremtő jó ízeit.

Persze, a kor ismeretéhez szükséges Gvadányiba is beleolvasni. Néha mosolygunk is közben. De aki Bessenyeit és társaságát, Kazinczyt és körét vagy akár a mindig oly emelkedetten komoly deákosokat megszerette, az aligha láthat egyebet az öreg nyugalmazott generálisban, mint egy fölöttébb kétes ízlésű, bumfordi humorú, korlátolt vénembert.

BÁRÓCZI SÁNDOR

(1735-1809)

Ha a magyar felvilágosodásról beszélünk, az első három név, amelyet rendszerint és okkal együtt szoktak kimondani, Bessenyeié, Barcsayé és Báróczié. Mindhárman testőrtisztek Mária Terézia udvarában, kezdettől fogva jó barátok, együtt, közös szándékkal indítják el azt a szellemi mozgalmat, amely nemcsak újraterteti a magyar irodalmat, de kiindulópontja minden attól kezdődő haladó hazai szellemi és politikai törekvésnek. Bessenyei a főalak, ő az ösztönző, a műfajok kikísérletezője, a példakép s példamutató, a mozgalom szervezője és filozófusa. Barcsay a megindulás pillanatainak legjobb költője. Báróczi pedig a legjobb stilisztája, a magyar irodalmi nyelv újratertetője, és a további nyelvfejlesztés ösztönzője.

Erdélyi birtokos nemescsalád fia volt, 1735-ben született. Ifjú éveit a híres nagyenyedi kollégiumban töltötte, ahol hamar kivált rendkívüli tanulni tudásával és ismeretvágyával. A történelmen és az irodalmon kívül a természettudomány is érdekli. Ahogy Bessenyeit izgatja Newton fizikája, Báróczit a kémia igézi meg, sőt hamarosan a végső divatját élő alkímia is, ami majd idősebb korában olykor nevetséges hírbe is hozza.

1760-ban Bécsben megalakul a magyar nemesi testőrség, amelynek sorába minden vármegye két nemesifjút küldhet. Báróczi felismeri, hogy ez a nagy lehetőség: hátat fordítani a kisszerű otthonnak, és eljutni a birodalom fővárosába, a tudományok és művészetek központjába. Mindenáron testőr akar lenni. Ennek pedig akadályja van. A rendkívül művelt fiatalember nem elég magas, testi ügyességben nem válik ki, és kifejezetten csúnya ember. A megyei illetékesek okkal-joggal félnek, hogy Bécsben kinevetik őket, sőt még azt is hihetik, hogy gúnyolódnak a nemesi testőrséggel, ha ezt a testileg merőben alkalmatlan fiatalembert küldik. Báróczit azonban nem lehet lebeszélni. Felkeresi Erdély legmagasabb méltóságait - és meggyőzi őket. Később is sok szó esik arról, hogy Báróczi bárkit bármire rá tud beszélni, oly kellemes hangon, oly okosan és oly szívósan érvel. Végül is a megye felsőbb utasítására küldi az akkor huszonöt éves - tehát a többi ifjúhoz képest már koron túlinak is számító - Báróczi Sándort a nemesi testőrségbe. Ott mindenekelőtt megint csak addig jár a befolyásos urak nyakára, amíg kihallgatást nem eszközölnék ki a királynő férjéhez, Ferenchez, aki a német-római császári címet viseli. Ferenc a történelemben mindig háttérben marad, de hatása sok irányban érezhető, általában üdvösen. A kor igen művelt emberei közé tartozott, rokonszenvezett a haladás mérsékeltbb hirdetőivel, híve és elősegítője volt az iparosításnak, szerette az irodalmat és a zenét. Elég volt egyetlen találkozás, hogy Ferenc el legyen bűvölve a németül, franciául, latinul egyformán jól beszélő magyar fiatalembertől. És ha a császár, a királynő férje akarja, akkor a testőrség parancsnoka sem tiltakozhat: kivételesen felvették a testőrségbe a testi mértéket meg nem ütő Báróczit. És ő hűséges is maradt az udvari szolgálathoz. Bessenyei idővel a testőrségtől átlépett az udvari könyvtárba, Barcsay átment a hadsereghez - Báróczi testőr maradt mindvégig, ezredesi ranggal vonult nyugalomba. Ez az udvari szolgálat nem volt terhes, elegendő időt adott a kultúrához. Báróczi pedig azért igyekezett Bécsbe, hogy a kultúrának éljen. 1761-ben hagyta el Erdélyt, ahová soha többé nem ment vissza, Bécsben halt meg 1809-ben, hetvennégy éves korában.

Amint a testőrséghez került, azonnal összebarátkozott Bessenyeivel és Barcsayval. Közösek voltak az eszméik. Báróczi értette meg a legjobban, hogy az irodalom újjáteremtéséhez irodalmi nyelvet kell teremteni, hiszen az előbbi századok izmos-ízes magyar nyelve feledésbe ment, de nem is lett volna már alkalmas az új fogalmak, új tartalmak kifejezésére.

Felismerte, hogy a nyelvcsiszolás legalkalmasabb módja, ha korszerű szöveget fordítunk magyarra. Báróczi nem volt költő, ha nagy néha alkalmyszerűen írt is verset; egy költeménye meg is jelent a *Bessenyei György Társasága* című későbbi antológiában, Bessenyei, Barcsay és Orczy Lőrinc verseivel együtt. De igazi területe az igényes próza volt. Egy Franciaországban akkoriban divatos, bár jelentéktelen regénynek, La Calprenède-nek *Cassandrájával* kezdett munkához. Ma már merőben érdektelen, hogy ez a hajdani és gyorsan avuló bestseller miről is szól, sokkal fontosabb, hogy Báróczi képes volt a fejlettsége teljében lévő francia nyelv mondatait visszaadni magyarul, még hozzá választékos és közérthető magyarsággal. Közben kénytelen volt új szavakat gyártani, de ezt oly mértéktartással tette, hogy az új szó természetesen illeszkedett a nyelv egészébe. Valójában Báróczi műfordítói munkásságával kezdődik a magyar nyelvújítás. Kazinczyék majd őt folytatják, és Kazinczy úgy is emlékezik vissza Báróczihoz, mint legfőbb példaképére a magyar nyelv körüli harcokban.

Bessenyei 1772-ben lép fel, ezzel megindul a szellemi mozgalom. Két évvel később, 1774-ben megjelenik a *Cassandra*, s ezzel készen áll a szellemi mozgalom nyelvi alapvetése. Utána méltóbb feladatot vállalt: lefordította Marmontel *Erkölcsei meséit*, a francia felvilágosodás fontos és nagy hatású, kritikai szellemű, az új erkölcsről valló művét. Majd egyéb német és francia műveket szólaltat meg magyarul.

1790-ben írta meg a magyar felvilágosodás egyik legfontosabb vitairatát: *A védelmezett magyar nyelvet*. Alapvető problémához nyúlt. Bessenyeiék indulásától fogva a reakció egyik fegyvere volt a nyelvi kifogás. Kétségbe vonták, hogy a magyar nyelv egyáltalán alkalmas-e irodalom, tudomány kifejezésére. A polgári fejlődéshez nélkülözhetetlen nemzettudat alapját, a nemzeti nyelv létjogosultságát vonták kétségbe. Ez a nyelv akkor valóban igen elmaradott volt, Bessenyeinek kezdetben még igen nehezen sikerült kiformálnia mondatait. Báróczi volt az első közöttük, aki bizonyította, hogy a kor francia és német mondatait el lehet mondani magyarul is. Ő volt tehát a leghivatottabb, hogy elméletileg is kifejtse a nemzeti nyelv létjogosultságát, fejleszthetőségét. Vitairata indítja el mindazt a törekvést, amely rövid évtizedek alatt polgárjogot szerzett hazájában a magyar nyelvnek. Révai Miklós és Verseyhy Ferenc nyelvészeti kutatásai, vitái és eredményei ugyanúgy Báróczi nyelvvédelmével kezdődnek, mint a XIX. század elején Kazinczy vezérletével fellángoló nyelvújító mozgalom.

Az ezután következő években - ha a fordítói tevékenységet nem is hagyta abba - figyelmét egyre inkább az alkímia kötötte le. Úgy tetszik, ez nála nem szélhámosság vagy mániás aranszerzési láz volt. A pénz sohase érdekelt, még örökségéről is lemondott húga javára, tisztességesen megélt tisztí fizetéséből. De izgatta az elemek alakíthatóságának lehetősége. Ennek érdekében a fejlődő valódi kémiával is behatóan foglalkozott; jó barátságban volt Born Ignáccal, a kor kiváló vegyészével, aki nagyra becsülte Báróczi tudását, és kísérletezéseit komolyan vette. A történelem azóta bebizonyította, hogy az alkímisták sejtelve az anyag átalakíthatóságáról megfelel a természet törvényeinek. Báróczi tehát itt is az előfutárok közé tartozott, de ugyanúgy nem tudott eredményeket felmutatni, mint a megfelelő technikai fejlettség előtt élt többi alkímista.

Közben az egészséges élet titkát is kutatta. Ő maga gyenge testű, sokat betegeskedő ember volt, és tudományosan is érdekelték az egészség előfeltételei. Így jutott el a nagy eszemiszomok korában a mértékletes evés egészséges voltának felismeréséhez. Gyanította a méz jelentékeny szerepét az emberi szervezetben. Kortársai megmosolyogták tartózkodó életmódjáért és a napjában elfogyasztott öt-hat evőkanál mézért. Magasabb kort is ért el, mint daliás és egészséges testű testtársai.

A testőr-írók között ő volt a legsokoldalúbban művelt, de a legkevésbé csillogó.

Ha beszélt, magyarázott, meggyőzött, akkor mindenki elragadottan hallgatta. Mint barátokra mindig számítani lehetett rá. Egyébként azonban társaságban kevés beszédű, elhúzódozó, csöndes ember volt. Az irodalom, művészet, tudomány magányos élvezője és kutatója. Folytonos tudatában volt testi hátrányainak, nyilván megkínózta közismert és mindig ismételt csúnyasága. Neki nem jutott része azokból a szerelmi sikerekből, ami a daliás testőrök számára természetes volt. De jobban is alkalmazkodott az udvar követelményeihez, mint a többiek. Meg is maradt testőrnek mindvégig. Hanem ami kívánsága lehetett szellemi téren, azt elérte. Ott akart állni az új szellem első szószólói között, és ott állhatott úgy, hogy társai kezdettől mindvégig elismerték stilisztikai jelentőségét. Vitairata Bessenyei Ágának megjelenése után a következő fontos állomás a magyar felvilágosodás történetében. És ezt tudták már a kortársak is. Idős korára pedig megérthette, hogy a következő nemzedék, Kazinczyék, őbenne látták a nyelvművelő elődöt, a példaképet, a mindennek kezdetét jelentő Bessenyei-Barcsay-Báróczi-triász feledhetetlen tagját.

BARÓTI SZABÓ DÁVID

(1739-1819)

Bessenyeiék fellépése példát és buzdítást adott az új magyar irodalomnak. Országszerte számosan érezték nemzeti-politikai feladatnak magyarul verset írni. Ugyanakkor a francia eszméktől megrészegült bécsi testőrök verstanilag nem hoztak többet, mint hogy az eddig négyes rímelésű tizenketteseket a francia alexandrinus példájára párrímesen használták. Az újfajta mondanivalók pedig új kifejezőmódokat igényeltek. Közben azonban időbelileg még a franciások fellépése előtt, Ráday Gedeon kikísérletezte a magyar hexametert, példákön bebizonyítva, hogy nyelvünk prozódiaja alkalmas az antik görög-latin versformarendszer átvételére. Ugyancsak Ráday jött rá a rímes jambus lehetőségére és dallamosságára. Mind a két úton - a klasszicizáló antik formakén és a rímes-időmértékes nyugati formakén - tovább lehetett menni. És alighogy a franciásnak nevezett felvilágosodott racionalista Bessenyei-féle irodalom időszerű jeladása új költészetre lelkesítette a nemzetet, egymás után megindult egy programszerűen klasszicizáló költészet, amelyet deákosnak neveztek, és egy rímesen skandáló, hangvételében szentimentális költészet, amelyet németesnek hívtak.

A deákos iskola Baróti Szabó Dávid fellépésével kezdődik. Hamarosan odacsatlakozik Rájnis József és a nyelvtudós Révai Miklós, előkészítve a további utat Virág Benedek, majd Berzsenyi Dániel felé.

A franciások azonban nemcsak új hangot hoztak, hanem baráti közösséget is alkottak, és egységes politikai arcvonalként álltak az elavult világgéppel szemben; még ha volt is közöttük, aki érzelmileg rokonszenvezett a feudális-patriarchális múltó világgal - mint Orczy Lőrinc -, az is annyit vállalt a közös harcból, ameddig elmehetett. A deákosok azonban - habár együtt készítették elő az akkor izgalmasan újnak ható kifejezési lehetőségeket - sem baráti együttesbe nem tömörültek, sem politikai programot nem valósítottak meg, sőt szüntelen ellenségeskedéssel, egymást szidalmazva, az új eredményeket ki-ki csakis magának igényelve, egymás ellenére csiszolták a magyar nyelvet hajlékonyabbá az új mondanivalókhöz. Kétségtelen, hogy mind a hárman hozzátettek valamit a költői lehetőségek gazdagításához. De az úttörés érdeme Baróti Szabó Dávidé. És alighanem azt is elmondhatjuk, hogy hármuk között viszonylag ő a legköltőibb.

Baróti Szabó Dávid vallásos katolikus székely nemesi család fiaként, 1739-ben született. A gimnázium elvégzése után, tizennyolc éves korában a jezsuiták rendjébe lépett, egyetemi évei alatt görög és latin nyelvet, filozófiát és matematikát tanult, csak ezek befejezése után ment a teológiára, és igen képzett pap-tanárként harmincéves korában - 1769-ben - szentelték jezsuita pappá. A politikai élettől távol élt. A felvilágosodástól korábban kifejezetten idegenkedett - hiszen pap volt, és valóban vallásos -, de még jobban idegenkedett a nemzetet elnyomó bécsi hatalomtól. A költészet volt a menedéke, benne élt a kitűnően ismert latin irodalomban, Vergilius életműve mindvégig a legfőbb olvasmányélménye volt. De ő maga is jól verselt, gyönyörűségből példáit követve, magamagának írt latin költeményeket.

1773-ban Mária Terézia eltörölte a jezsuita rendet. Tagjai mehettek tanárnak. A nagy képzettségű és kitűnően tanító Baróti Szabót szívesen látta bármelyik gimnázium. Előbb egy ideig Komáromban tanított, onnét került Kassára, ahol nyugalomba vonulásig köztisztelt és közkedvelt tanár volt.

Ekkorra már az újjászülető magyar irodalom híre eljutott Kassáig. Állítólag tanártársai biztatták Baróti Szabót, hogy ne latinul, hanem magyarul írjon. Egy Rauch Ignác nevű német szerzetestársa megismertette őt az akkori új német költészetben divatosá vált újmódi hexameterekkel. És Baróti bátran nekivágott a feladatnak. Kezdetben szinte kerékbe törte a magyar nyelvet, hogy belekényszerítse az antik versformák kalodájába. Ki kellett találnia hozzá a magyar prozodiát. Hol helyesen ismerte fel a nyelv törvényszerűségeit, hol tévedett; hol a formát áldozta fel az értelemnek, hol az érthetőséget a formának; tájszavakat kevert újmódi kifejezésekkel... De belekényszerítette a nyelvet a járomba, és olyan új verselési ízekezt hozott létre, amelyet sohasem ismert a régebbi magyar költészet.

Közben meghallotta, hogy Rájnis József, a kőszegi pap-költő is próbálkozik az antik formákkal, mutatványként elküldte neki néhány versét, és szívélyesen felszólította, hogy lépjenek fel együtt. Rájnis azonban rossz természetű ember volt, nem akart osztozkodni a dicsőségben, túlértékelte saját költői nagyságát, és verselméleti megfontolásokkal lebecsmérelve Baróti Szabó verseit, visszautasította a közös költői jelentkezést. Mire Baróti Szabó maga adatta ki versgyűjteményét, amely 1777-ben Kassán meg is jelent ezzel a címmel: *Új mértékre vett külömb külömb verseknek három könyvei*. A három könyv három részt jelentett: az első tartalmazta a tisztán hexameteres verseket, a második az *alagyás*, azaz elégiai formában, tehát disztichonban írottakat, a harmadik a lírai strófászerkezetűeket. A kötet nemcsak azonnali feltűnést keltett, hanem igen heves vitát is váltott ki. Rájnist meghökkentette, hogy a lenézett Baróti Szabó lett az úttörő, és verstani érveléssel, igen durva hangon megtámadta Baróti Szabót. Ugyanakkor a hasonló verselési kísérletekkel bajlódó kitűnő nyelvész, Révai Miklós is megtámadta nyelvi és verstani erőszakosságaiért. Közben Rájnis és Révai sem értettek egyet a verstan törvényszerűségeiben. Baróti Szabó öntudatosan válaszolt. Rájnis a maga igazának védelmére egy egész verstant írt, *A magyar Helikonra vezérlő Kalauzt*, amelynek túlzásaival természetesen se Baróti Szabó, se Révai nem értett egyet. Most már Rájnis is, Révai is sietett ki-ki a maga deákos verseit megjelentetni, és közben pocskondiázták egymást. Ez volt az úgynevezett *prozódiai harc*. Durva, személyeskedő vita, amely mégis igen hasznos volt: indulatos, de valóban művelt szakemberek tisztázták benne a magyar nyelv verstani törvényszerűségeit.

Baróti Szabó pedig dolgozott tovább. Előbb magyarra fordította egy latinul író francia szerző, Vanier mezőgazdasági tanító költeményét, *Paraszti Majorság* címen, azután új verseskötete jelent meg, újra meg újra átdolgozta, finomította régi verseit, Milont is fordította, és belefogott élete nagy művébe: Vergilius fordításába. Előbb csak az első eklogát jelentette meg, majd a következő években az egész *Eklogák könyvét*, végül élete végső évtizedeiben lassú, gondos munkával a teljes *Aeneist*. Több mint egy évszázadig Baróti Szabó fordítása jelentette a magyarul olvasók számára a vergiliusi szöveget.

Munkásságának jelentőségét legjobban azok a felvilágosodottak ismerték fel, akiknek eszméitől kezdetben nagyon is riadozott. De a racionalista franciások, majd a hamarosan porondra lépő szentimentális németesek annyi tisztelettel és szeretettel vették körül, oly mértékben elismerték fontosságát az új magyar költészetben, hogy neki is fel kellett ismernie: az új hang létrehozásában, akarva-akaratlanul, közös alapon áll velük. A nemzet féltése, az ellenszenv a bécsi politika iránt is összefűzte őket. Így történhetett, hogy a forradalom felé tartó irány legfontosabb hazai költője. Bacsányi János, a németesek vezéralakja, az akkor még ifjú Kazinczy és a deákosok legfőbbikének elismert Baróti Szabó közösen indítottak úttörő jelentőségű folyóiratot az új magyar irodalom számára, a kassai Magyar Museumot.

Ez a nagy jelentőségű folyóirat nem volt hosszú életű. Bacsányi és Kazinczy nem sokáig fért meg együtt. De a közös munka jelentősége igen nagy az egész magyar felvilágosodás történetében. Az új eszmék iránt gyanakodó egykori jezsuita úgy is, mint egy új hangvétel úttörője, úgy is, mint az új törekvések egyik szerkesztője, szándékain kívül is fontos helyet kapott a haladó szellemi mozgalomban.

Természetesen a politika útján nem tudta követni ifjabb barátait. A Martinovics-perben Bacsányi is, Kazinczy is vádlott volt, elítéltettek. Baróti Szabó értetlenül vette tudomásul a politikai eseményeket. Nem tudott együtt érezni a forradalmárokkal, de még kevésbé azzal az önkénnyel, amely a szerinte is derék magyar hazafiakat elítélte. Nem is maradt számára más menedék, mint a költészet. Sokat írt, és amit írt, meg is jelent, mert tisztelt, népszerű költő volt. Hangja nem volt veszélyes, tehát szerethették az óvatosak is, törekvései a felvilágosodáshoz kapcsolódtak, tehát szerethették a haladók is. 1799-ben, hatvanéves korában nyugalomba vonult, egy gyengéden tisztelő, módos, nagy házú tanítványa örök vendégül hívta, hogy nyugodtan dolgozhassék. Hozzájuk is költözött a Komárom megyei Virtre. Ott fejezte be az *Aeneist*. Új kiadás alá rendezte, gondosan tovább csiszolva régi verseit. Még húsz évig élt csendesen, nagy tekintélyben. Nyolcvanéves korában halt meg.

Költőnek nem volt igazán jelentékeny, legföljebb néhány ódája éri el azt a jó átlagot, amely méltóvá teszi, hogy az antológiákból ne maradjon ki Baróti Szabó neve, de mint költészeti úttörő óriási jelentőségű: ő készíti elő azokat a formai lehetőségeket, amelyek azután Berzsenyi Dánielig és Vörösmartyig vezetnek. Vitairatai a prozódia kérdéseiben hozzájárultak nyelvünk verstani törvényeinek tisztázásához. Műfordítói tevékenysége pedig nemzedékeket nevelt Vergilius ismeretére. Neve ott áll irodalmunk szent öregei között.

DUGONICS ANDRÁS

(1740-1818)

Egy valamikor régen Szegedre vetődött dalmát kereskedőcsalád sarja volt az a tekintélyes városi tanácsos úr, sőt egy időben városkapitány, aki a Habsburg-császárok birodalmában már öntudattal vallotta magát magyar polgárnak. Szeged ritka képlet volt a nemesi-jobbági Magyarországon, ahol a városi polgárság túlnyomó része idegen ajkú volt. Jelentékeny, ízig-vérig magyar polgárváros csak a kálvinista cívisek Debrecenje volt. Másutt csak elvétve akadt magyar kereskedőiparos réteg. Ezek közt foglalt el főhelyet Szeged, amelynek katolikus polgári körében a betelepettek is hamarosan magyarrá váltak, mint Dugonicsék is. Ennek az öntudatos tanácsbelinek a fia volt Dugonics András.

A jómódú család természetesen vallásos volt, de azt már nem helyeselték, hogy a korán érő, már a kisiskolában is felettébb értelmesnek bizonyuló fiú papnak menjen. A jó tanuló azonban mindenáron tudós akart lenni, ugyanúgy izgatta a történelem, mint a matematika, korán felébredt tanító hajlandósága is. Ehhez pedig abban az időben csakis az egyházon belül volt lehetőség minálunk. (Protestáns vidéken még valahogy elképzelhető volt a világi tudós, ámbar ott is elvárták hozzá a teológiai műveltséget, de katolikusként még középiskolai tanár sem lehetett, aki nem volt valamelyik tanító rend papja.) Dugonics András tehát nagy családi viták után meggyőzte anyját is, akinek még az apánál is kevesebb kedve volt ahhoz, hogy fia ne valami nagy jövedelmű kalmári vagy ipari pályát válasszon, belépett a piarista rendbe. A kegyesrendiek pedig nemcsak eleve hivatásos tanárok voltak, hanem a szellemük is sokkal haladóbb, mint bármely más szerzetesi közösségé. Ide nemhogy polgár, de még jobbágyfiú is könnyen bejutott, ha tanult férfit akart lenni. Köreikben erősebb volt a nemzeti érzés is, kevesebb volt az előítélet, még a felvilágosodás eszméit is - bizonyos határokon belül - be tudták fogadni. Dugonicsnak például nemcsak rendtársa, hanem élete folyamán jó barátja volt az a Benyák Bernát, aki a hazai felvilágosodás egyik előhírnöke volt, lelkesedett a francia kultúráért, és egyebek közt egy *Joás* című, harcosan zsarnokellenes iskoladramát írt (Racine *Athalie*-jének alapján).

Dugonics tehát felszentelt papként tanár lett. Tanított Vácott, Medgyesen, Nyitrán. És már harmincnégy éves korában a matematika egyetemi tanára Nagyszombatban. Ez az egyetem költözött három évvel később (1777) Budára, majd Pestre. Így lett belőle is évtizedekre budai lakos. Kitűnő tanár volt, diákjai lelkesedtek érte. Felismerték benne a többenél korszerűbb tudóst. Hiszen ő még Sajnovics oly nagy botrányt kavart tudományos eredményét is a magáévá tette, hogy ti. a magyar nyelv a finn meg a lapp nyelv rokona. A nemesi gőg felháborodott a „halszagú atyafiság” hallatára. Dugonics - bár szakmája szerint matematikus volt - tudós körökben szakszerűen ki tudott állni Sajnovics mellett. Ugyanakkor kedvelte Voltaire-t is. És felismerte az Európában bontakozó folklórtudomány jelentőségét. Egész életében gyűjtötte és rendszerezte a közmondásokat. Igazi főművének a *Magyar példabeszédek és jeles közmondások* című óriási gyűjteményt mondhatjuk. De tudományos életünkben nem kisebb jelentőségű magyar nyelvű matematikai tankönyve, amelyben a számtan, algebra, mértan és részben a természettudományok műszavait fordította le, s ezzel a nyelvújításnak is előfutárává lett. Magyar műszavainak jó része élő is maradt. Sok egyéb közt neki köszönhetjük a kör és a derékszög szavakat. (Azért *kör* és nem *ker*, mert a „körék” szóból rövidítette le, mivel világeletemben szögedi tájszólásban beszélt.)

Jelentősége mégis elsősorban szépirodalmi, holott igazából nem is volt jó író. Kezdetben verses műveket írt Gyöngyösi modorában, de ismeretterjesztő célzattal: görög regéket és római történeteket szedett versbe. Írt közben egy latin nyelvű regényt is az aranygyapjú antik mondájáról, ebből később magyar regényt is készített *Gyapjas vitézek* címen. Leghíresebb művét a II. József németesítő szándéka elleni felháborodás szülte. Írt egy áltörténelmi regényt a honfoglalás korából. A címe: *Etelka*. Túl szövevényes és mégis igen primitív történet, de: az első magyar valódi regény! És olyan kulcsregény volt, hogy minden olvasó megértette a Bécs elleni célzásokat, a rokonszenves és az ellenszenves alakok élő mintáit. És aki mégsem értette volna, annak a későbbi kiadásokban jegyzetben megmagyarázta. Mert, ami példátlan volt addig irodalmi életünkben, az első kiadás ezer példánya oly hamar elfogyott, hogy rövideken második, majd harmadik kiadásra is sor került. És ettől kezdve lett divatos név nálunk az *Etelka*, amelyet ő talált ki, mint az ősi hun Etele név női változatát, és ettől kezdve kereszteltek nálunk olyan krónikáinkból felújított nevekre, mint Árpád és Zoltán.

Az *Etelka* fő érdeme a nyelve. Dugonics ősmagyarjai Szeged környéki tájszólásban beszélnek, közmondásokat mondanak. Népiességükbe olykor durvaságok is keverednek, s ez nem is tetszett a finomabb ízlésű Kazinczyéknak. Az is igaz, hogy Dugonics azonosítja magát a nemesi ellenállás kritikátlan magyarkodásával, a régi szokásokat túlbecsülő és minden külföldit megvető provincializmusával, ami feloldhatatlan ellentétbe is kerül francia-rokonszenvével. De a nemzettudat erősítése akkor, még nemesi előítéletek közepette is, mégis polgárosító erejű volt. Dugonics pedig attól a botránytól sem riadt vissza, hogy egyetemi matematikai óráit olykor nem latinul, hanem magyarul tartotta, és a kúpszeletek magyarázása közben hirtelen a dicsőséges nemzeti múlttól vagy Sajnovics nyelvészeti felismeréseiről kezdett beszélni. Persze, hogy rajongtak érte a diákok!

Az *Etelka* sikere pedig további munkára ösztönözte. Írt számos regényt, egyik se különösen jó, de azért *Az arany percekben* már az eljövendő romantikus történelmi regények kalandosságát előlegzi. Drámákat is írt, illetve német drámák témáit magyarította, és dramatizálta az *Etelkát* is, hogy ha majd lesz magyar játékszín, legyen mit játszaniok. A viszonylag legeljárhatóbb, a *Bátori Mária*, a XIX. század első felében, a magyar színház hőskorában a legkülönbözőbb társulatok állandó műsordarabja volt. Harmincnégy évi egyetemi tanárkodás után mint az ország egyik legnépszerűbb embere ment nyugalomba. Kedvelték a felvilágosodottak is, noha politikailag náluk konzervatívabb volt; szerették a maradi nemesek is, noha náluk politikailag haladóbb volt. Szerették a polgárok, hiszen az ő körükből származott, és szerették a nemesek, mivel az ő eszméiket fejezte ki. De ez a nemesi szemléletű polgár a jobbagynép nyelvének szerzett irodalmi jogosultságot. Életműve eszmékben igazán nem eredeti, mégis vele kezdődik az irodalmi népiesség, a nyelvújítás, a magyar regényirodalom, a rendszeres folklóranyaggyűjtés. És még a bontakozó színházi élet is sokat köszönhet neki.

Nyugdíjasként hazaköltözött Szegedre, ahol mint a város legnagyobb szülöttjét fogadták. Itt is folytatja az írói, de főleg kultúraterjesztő (ma úgy mondanók: népnevelő) tevékenységét. Megmagyarítva, hajdani magyar környezetbe téve átdolgozza Voltaire *Zadigját*, összegyűjti és kiadja a tisztelt Gyöngyösi munkáit, folytatja a közmondások rendszerezését, és magyar kalandregényt ír egy ókori görög kalandregényből, Héliodórosz *Aithiopikájából*. Ez a *Szerecsenek* című félponyva is sokáig széles körben volt népszerű szórakoztató olvasmány. Dugonics rengeteget írt, fordított, átdolgozott. Ami él belőle: a matematika és geometria jó néhány magyar műszava és eredeti alkotásainál sokkalta fontosabb közmondásgyűjteménye, amelynek alapos és korszerű feldolgozásával még mindig adósok vagyunk.

De ha az életmű nagy része hamar elavult is, ő maga egyéniségével és példamutatásával olyan tiszteletre méltó és fontos alakja korának, hogy bár a felvilágosodás éppen csak megérintette, nélküle mégsem volna teljes a magyar felvilágosodás története.

RÁJNIS JÓZSEF

(1741-1812)

Irodalomtörténetünk „klasszikus triász” címszó alatt kapcsolja össze Baróti Szabó Dávidot, Rájnis Józsefet és Révai Miklóst, mint a magyar deákos (vagyis klasszicizáló) irodalmi irányzat megteremtőjét. Ez a „triász” azonban nem egy közös célú irodalmi kör volt, hanem három kortárs, aki kölcsönösen nem szerette egymást, sőt Rájnis és Baróti Szabó csak az indulatos gyűlölet hangján tudott szólni a másiktól. Nevüket idővel azok kapcsolták össze, akik mindhármuktól tanulva folytatták a deákos utat Virág Benedek mindhármuknál színvonalasabb költészetén át egészen a Berzsenyi megjárta ormokig.

Aligha lehet vitatni, hogy hármuk közül Baróti Szabó volt a legjobb költő, még azt is mondhatjuk, hogy közülük csakis ő volt igazán költő, a másik kettő olyan tudós, aki verseket is írt az antik görög-latin formákban. És Rájnis mint tudós is nagyon-nagyon másodrendű a korszakos jelentőségű Révai Miklós mellett, akit ha nem is gyűlölt, de szintén nemigen kedvelt. Rájnis általában senkit sem kedvelt: kellemetlen, zsörtölődő, örökké sértett, jelentéktelen vidéki paptanár volt. És mégis fontos helye van irodalomtörténetünkben, mert vele kezdődik a rendszeres hazai verstantudomány, még akkor is, ha elméletei csak úgy hemzsegnek a tévedésektől. De egy téves kezdet sokkal többet ér, mint ha nincs kezdet. A gondolatserkentő tévedések igen alkalmasak, hogy a velük való vitákban kibontakozzék az igazság. Rájnis a magyar verstan tudományának legfontosabb tévedője.

A család Reinischnek írta a nevét, kőszegi német polgárok voltak. A tudósköltő gyermekkorában otthon németül beszélt, és latinul is hamarabb tanult meg, mint magyarul. Kezdetől mindvégig rendületlenül dogmák szerinti vallásos volt, egyszerre tisztelte a bécsi császárt és a magyar nemesi hagyományokat. Nem véletlen, hogy az egyházon belül is legreakciósabb jezsuita rendbe lépett.

A jezsuiták voltak mindig is a haladás legelszántabb ellenfelei, de az is igaz, hogy a legjobb pedagógusok. Alapos képzést adtak a haladás elleni küzdelemben. A magyar nemesség bámulatában felnövekvő és szívósan jó tanuló német polgárfiú érzelmeiben azonosul a maradi magyar nemességgel, és amikor kilép az irodalmi és tudományos életbe, Kőszegi Rájnisnak írja a nevét.

Egyaránt képzett a számtan-mértan, a latin nyelv és a hitszónoklattan oktatására. Ifjabb korában írt matematikai tanulmányai arra vallanak, hogy ha ezt az utat járja, talán jelentékenyebb tudóssá válhatott volna, mint az irodalomtudomány terén. Ezekben a latinul írt értekezésekben kitűnt rendkívüli rendszerező érzéke. Eszményi számtan-mértan tankönyvíró veszett el benne. Ugyanilyen rendszerességgel kezdte vizsgálni a magyar nyelv szavainak időmértékes lehetőségeit, és rájött arra, amit Sylvester János több mint kétszáz évvel azelőtt tudott, és Ráday Gedeon néhány évvel előbb kikísérletezett, hogy a magyar nyelv alkalmas az antik - görög-latin - versformákra. De ez a felismerés olyan túlzásokra ragadta, hogy még a közmondásokban is időmértékes ritmikát vélt felfedezni. Skandálni kezdte a népi szállóigéket is.

Előbb fordított, hogy bebizonyítsa, az ókori latin költők formahíven adhatók vissza magyarul. Fordítói tevékenységét soha nem is hagyta abba, és alighanem legfőbb költői érdeme, hogy Vergilius *Eclogáit* és *Georgiconját* meglepő pontossággal és jól skandalizálóan tette a magyar közönség olvasmányává. Belekezdett az *Aeneis* fordításába is, ebből azonban csak részletek készültek el. A teljes magyar *Aeneist* a gyűlölt ellenfél, Baróti Szabó Dávid készítette el.

Fordítói munkássága közben írta saját verseit, s ami ezeknél sokkal fontosabb, rendszeres verstanát, amellyel a deákos verselést akarta népszerűsíteni. Valójában nem is ismerte el másféle verselés jogosultságát, csakis ama rímtelen, időmértékes formakincset, amelyet a világirodalom latin közvetítéssel az ókori görögöktől örökölt. Ennek a verselméleti műnek a címe: *A magyar Helikonra vezérlő Kalauz, az az a magyar vers-szerzésnek példái és regulái*. A különös cím nyilván a nagy jezsuita előd, Pázmány Péter teológiai főművére, az *Isteni igazságra vezérlő kalauzra* utal.

A mű fő érdeme az áttekinthető rendszerezés: matematikus elme készítette. Verseit is főleg azért írta, hogy minél több ókori versformára adjon magyar példát. És ha költészetében itt-ott akad némi költőiség, különösen, ha gúnyolódó, másokat bosszantani akaró epigrammákat ír, s néha még szemléletes természeti képek is akadnak soraiban, nagyban-egészben ez az egész költészet oktató célzatú: a verstanprofesszor költészete. S olykor politikai hódolat a Habsburg-ház vagy a magyar nemesség előtt.

Kétségtelen, hogy időrendben ő írt először ebben a században rendszeresen és következetesen deákos versformában magyarul. De nem volt szerencséje. Megfogadta ugyanis Horatius közel kétezer éves tanácsát, hogy a költő tegye félre az elkészült művet kilenc évig, és ha még akkor is jónak találja, hát tegye közzé. Valójában a néhai Horatius sem tartotta be ezt a szigorú tanácsot, a pedáns Rájnis azonban betartotta. Várta a kilenc év leteltét... és közben megjelent Baróti Szabó Dávid klasszikus mértékre vett költeményeinek gyűjteménye. Rájnis elesett az elsőség dicsőségétől. Ezt a sérelmet sohase heverte ki. Különben is volt elég kellemetlensége. A jezsuita rendet még a Habsburgok is megelégtették és feloszlatták. Rájnis egy ideig állástalan pap igen szerény fizetéssel, majd sikerül megint katedrát kapnia papi iskolában, ahol hitszónoklatot tanít. De nem kedvelik, mert összeférhetetlen ember. Végre élete vége felé az irodalomkedvelő Festetics herceg fix fizetéses és kevés teendőjű állást ad neki keszthelyi kulturális intézményénél, a Georgikonnál. Ebben a nyugalomban végre be tudja fejezni Vergilius mezőgazdálkodásról szóló tankölteményének fordítását.

Hanem ezek a megélhetési gondokkal teljes esztendőök Baróti Szabó megjelenésétől kezdve örökös vitákban telnek el. Rájnis dühös vitáiratban agyonkritizálja Baróti Szabó verseit, még azt is kétségbe vonva, hogy a kassai költő verselni tud. A feltűnően goromba hangú kirohanásra Baróti Szabó nem kisebb indulattal válaszol. Szerinte Rájnisnak fogalma sincs a prozodiáról. A vitába beleszól Bacsányi is, természetesen Baróti Szabó mellett, hiszen együtt szerkesztik a kassai Magyar Museumot. Mire Rájnis Bacsányi ellen fordul, személyeskedve, emberi jellemét is méltatlanul megtámadva. Majd megszólal Révai Miklós, aki ugyan nem mindenben ért egyet Rájnissal, de még kevésbé Baróti Szabóval, tehát tulajdonképpen Rájnis álláspontját támogatja a prozódiai vitában. A megvédett azonban nincs megelégedve a védelemmel, és belemar Révaiba is. Szinte elképzelhetetlen, hogy olyan kérdések körül, melyik szótagot hogyan kell kiejteni, melyik szótag tekinthető hosszúnak, és melyik rövidnek, miként is lehetett ilyen kellemetlenül személyeskedő, sértegető vitákat folytatni. Rájnist persze sarkallta a személyes sérelem, hogy elkésett: nem ő lett a kezdeményező. És rejlett a vitában némi politikai-világnézeti ellentét is, habár senki sem mondta ki. A Bacsányival és Kazinczyval jó barát Baróti Szabó, ha nem is volt forradalmi szellem, közelebb állt a felvilágosodáshoz, mint a feltétlen Habsburg-hű, a nemesi maradiságot eszményítő Rájnis, aki a francia új eszméket ördögi gyalázatosságnak tartotta. S ha egy epigrammájában gúnyolja is az önhitt, alaptalan nemesi gögöt, másutt a nemességtől egyéni érdemeket is kíván - nagyon erőszakolt lenne valamennyire is haladó embernek tekinteni.

És mégsem volt hiábavaló a prozódiai vita: nagyon sok mindent tisztázott a magyar verselés lehetőségeiből, sőt a nyelv törvényszerűségeiből is, előkészítve a sok túlzása ellenére is felettebb üdvös nyelvújítást, amelynek már-már előjátéka volt. És ezért nem lehet kihagyni irodalomtörténetünkben a mérges professzort, aki megindította ezt a vitát. Versei már csak kuriózus emlékek; műfordításait rég követték modernebbek, jobbak; versstanunkban fontosabbak vitára szólító tévedései, mint tényleges felismerései. De mint jelenség: jelentékeny ösztönző és kezdeményező: nem lehet elmondani e fontos korszak irodalomtörténetét nélküle.

BARCSAY ÁBRAHÁM

(1742-1806)

A magyar felvilágosodás bécsi megindulásakor, tehát nagyjából kétszáz évvel ezelőtt az a két név, amely azonnal odasorakozik Bessenyei György mellé, Barcsay Ábrahámé és Báróczi Sándoré. Ők is testőrtisztek, a felvilágosodott kultúra megszállottjai, a nemzeti feladat vállalói. De a szüntelenül izgatottan kereső tudomány, áltudomány, irodalom útjai és tévútjai közt botorkáló Báróczi mellett Barcsay egyértelműen racionalista, józan életfilozófus, és mindenekelőtt költő. Ő az egyetlen igazi, vérbeli költő Bessenyei közvetlen társaságában.

1742-ben született, és hatvannégy évig élt. Hunyad megyei arisztokrata család gyermeke, egyik őse erdélyi fejedelem volt. Otthon klasszikus kultúra veszi körül. De tizenhat éves korában egy járvány egy héten belül öli meg apját és anyját. Ettől kezdve nem találja helyét otthon. Bár ifjúkorától fogva szenvedélyes olvasó és nyelvtanuló, bár a nagyenyedi híres kollégium dédelgetett kiváló növendéke, bár sihederkorától mindhalálig a nők kegyeltje, a távoli kalandok hívják. Katona akar lenni. Főúri származású is, daliás termetű is, jól tud latinul, németül, franciául, kitűnő lovas, jó vívó és céllövő, katona is akar lenni - kézenfekvő, hogy megyéje testőrnek küldi. Így kerül húszéves korában a bécsi udvarhoz, ahol Bessenyei már készülődik a nagy feladatra.

Azonnal összebarátkozik Bessenyeivel és a zárkózott, magával gyötrődő, kevés emberrel barátkozó Báróczival. Egyetértenek a feladatokban: új magyar irodalmat kell teremteni, a felvilágosodás tanait kell népszerűsíteni, az otthoni ország legjobb elméit ki kell lendíteni a halálos tespedésből. Ők hárman lesznek az egész magyar felvilágosodás kiindulópontja, magja, gyökere. Elfogadják Bessenyeit szellemi vezérüknek.

Barcsay fáradhatatlan: a szolgálat mellett elkezdni továbbképezni magát, hamarosan otthonos a filozófiában. De alkatánál fogva nem filozófus. Könnyedén versel, már odahaza is próbálkozott a költészettel. A feladat most témavilágot ad neki. Nem kell úgy gyötrődnie a nyelvvel, mint Bessenyeinek. Erdélyben, ahonnét jött, még élő az előbbi századok ízes-verbő magyar nyelve. És Barcsay ösztönösen is jobb stílusza, mint barátai. *Elegáns poétának* nevezik a bécsi magyarok. Ez az elegáns kettős jelentésű. Először: ő maga is elegáns jelenség, társaságok kedvelt csevegője, azután pedig - és az a fontosabb - Bessenyei nemegyszer csikorgó nyersesége, Báróczi öngyötréssel kicsikart választékossága, majd Orczy Lőrinc atyafiságos vidékiessége mellett Barcsay verselése és nyelvezete könnyed, minden erőltettség nélküli, formabiztos, derűsen világos, még akkor is, ha komoly problémákat fogalmaz versbe. Mert ez a költészet az ész költészete. Érzelmekről viszonylag kevés szó esik Barcsay végtelen alexandrinusaiban. Életbölcesség és társadalomkritika, a felvilágosodás tanainak alkalmazása a mindennapos életre, az élet egy-egy mozzanatának kulturált megragadása - ez a Barcsay-féle költészet. Mint a szó művésze ő áll legközelebb példaképükhöz, a francia felvilágosodás északköltészetéhez.

Világnézete racionalista. Vallási problémái nincsenek. Mint a felvilágosodottak legnagyobb része, ő is vallás nélküli deista, aki a természetben ismeri fel az istenit.

De nemcsak elvontan lelkesedik a természetért, mint a legtöbb aufklérista, ő maga is szenvedélyes természetjáró: szereti az erdőket, a nagy mezei sétákat, kedveli a vadászatot, nem is annyira a vad elejtéséért, mint inkább azért, mert puskával a vállán kóborolhat a szabadban. Ismeri a növényeket, a fákat. Pecsétgyűrűjén is egy fa volt látható, körötte a szöveg: Árnycsücsben zöldell. Saját jelképének mondta. Játszott a magatartással, hogy nem

keres feltűnést, ott van mindenütt, ahol kell, de nem kíván előtérben maradni. Arra sem törekedett, hogy verseit mindenki ismerje, elegendő, ha azokhoz a barátokhoz és értő elmékhez eljut, akiket ösztönözhet eszméivel. De persze örömmel vette tudomásul, amikor Bessenyei nyolc verssel is bevette közös antológiájukba, a *Bessenyei György Társaságába*, majd később, amikor Révai Miklós, a nyelvész, közös kötetben adta ki Barcsay és Orczy Lőrinc válogatott költeményeit, ezzel a ma már furán hangzó címmel: *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. Összes versei azonban csak halála után jelentek meg, addig a széles értelemben vett baráti kör ismerte csupán. Árnyékban zöldelltek, akárcsak levelei. Mert a levélírás számára semmivel sem volt kisebb művészet, és leveleinek terjedelme sokszorosan felülmúlja költészetét. Élvezetes, művészi levelező volt. Úgy írt, nemegyszer még szerelmeinek, majd feleségének is, mint aki sejti, hogy ezek a személyes írások idővel könyvben is megjelennek.

A testőrök közül ő hagyta el legelőbb Bécset. Ötévi szolgálat után átlépett a hadseregbe, végigharcolt néhány háborút, tiszti karriert csinált, majd magas rangú testőrtisztként került vissza Bécsbe, amikor Bessenyei már nem testőr, hanem könyvtáros. De a kapcsolatot sohasem szakította meg barátaival, állandóan levelezett velük, nekik küldte el verseit.

II. József halála után Bessenyei otthagyja Bécset. Két évvel később már II. Lipót is halott, és a trónra Ferenc császár kerül. A felvilágosodásnak ettől kezdve nincs otthona a császárvárosban. 1794-ben a negyvennyolc éves Barcsay nyugdíjaztatja magát. Ezredesi rangban válik meg a katonaságtól. Hazamegy Hunyadba költőnek és bölcsnek. Akkor már nős, nyugodt családi életet akar élni, „árnyékban zöldellni”. Akárcsak Bessenyei, ő is távol marad azoktól a politikai mozgalmaktól, amelyeket ők készítettek elő. A Martinovics-per idején még csak gyanússá sem válik. Igaz, Hunyad messze van Pesttől. De a nagy per tragikus kimenetele, oly sok író börtönbe kerülése, az elhallgató ország nem is csábította kilépésre. Habár a korszerű írói sors mindenestül őt se kerülte el: egy ízben letartóztatták, merőben alaptalanul; hamarosan mentegetőzve szabadon is engedték. Barcsay programszerűen magánéletet élt. Magának írt, olvasott, szerette a társaságot, ahol okos dolgokról lehetett csevegni. Élete végső napjáig kedvelte a vadászatot. 1806. március 5-én is éppen másnapi vadászatra készült, úgy ment lefeküdni. Reggelre holtan találták az ágyában. Kívánsága szerint nem szentelt földű temetőbe temették, hanem egy almafa árnyékába.

Életműve nem nagy, de nagyon rokonszenves. Kezdeményező volt, de nem állt az első sorban. Az életszerető, derűs, értelemért lelkesedő felvilágosodás költője volt. Elegáns poéta. Jó költő egy költőietlen korszakban.

BESSENYEI GYÖRGY

(1742-1811)

A magyar felvilágosodás kezdetét 1772-től, Bessenyei György *Ágis tragédiája* című verses drámájának megjelenésétől számítjuk. Bessenyei a magyar felvilágosodás főalakja. De nem eléggé él a nemzeti köztudatban. Úgy hat évtizeddel ezelőtt a kitűnő pedagógus-irodalomtörténész, Vajthó László, tanítványai segítségével ugyan kiadott jó néhány porladó Bessenyei-művet, ő maga cikkekben, tanulmányokban igyekezett népszerűsíteni a nagy kezdeményező alakját, múlhatatlan érdeme, hogy a tudományban Bessenyei méltó helyére is került, de közismertsége meg sem közelíti nem egy olyan tiszteletre méltó utódját, akinek életműve valójában kevésbé jelentékeny és kisebb történelmi-szellemi hatású, mint az övé.

Szabolcs megyében született, Bercel községben, mint egy hajdan nagy vagyonú, de az évszázadok folyamán szerény vidéki nemesekké parlagiasodott család gyermeke. Születési dátuma körül régóta vitatkozik az irodalomtörténet. Ha elfogadjuk, hogy 1742-ben született, akkor tizenkilenc éves fővel lett testőr, és harmincéves korában lép fel irodalmi vezérként.

Otthon vajmi keveset tanulhatott. Ráragadt némi kis latintudás, elemi iskolás ismeretek; a protestáns hittan se hathatott rá nagyon, világlátésben kineveti a vallásokat és vallásos embereket, majd hogy elnyerje az udvari könyvtárosi állást, könnyű szívvel áttér a katolikus vallásra, és egy jó humorú írásában kifigurázza az egész áttérési ceremóniát.

Otthon nem szellemi képességeivel tűnik ki, hanem azzal, hogy rendkívül jó kiállítású, igen magas termetű, szép fiatalember, aki szinte emberfeletti testi erővel megáldott. A patkót egy kézzel hajlítja össze, és magasba tud emelni egy lovat. Nyilván ezért esik rá a választás, amikor a megyék két-két nemesi ifjat küldenek Bécsbe, a királynő nemesi testőrségébe. Ez a nemesi testőrség arra szolgált, hogy Bécs elkápráztassa az isten háta mögül oda került magyar nemeseket. Bessenyei is káprázó szemekkel és káprázó lélekkel veszi tudomásul az udvari pompát, a kultúrát.

Olvas, tanul, és csakhamar írni akar, még hozzá magyarul, de éppen anyanyelvén alig képes kifejezni magát. A magyar nyelv a sivár emberöltők alatt megkopott. A XVI-XVII. század gazdag, vérbő magyar nyelve elfelejtődött, hiszen nem volt irodalom, amely fenntartsa, az új fogalmakra szavak sincsenek. Az írni akaró Bessenyei könnyebben fejezi ki magát németül és franciául, mint az anyanyelvén. Első humoros-filozófiai regényét németül írja, *Der Amerikaner* a címe, az előítéleteket, köztük a vallási előítéleteket gúnyolja benne. Jó néhány évvel később majd a fiatal Kazinczy stílusgyakorlatként fordítja magyarra *Az amerikai Podoc és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése* címen.

Bessenyei ezzel megindult az írói úton, de nem német író akar lenni. Most már erőnek erejével formálja maga számára a magyar nyelvet. Ez nem könnyű, mert a rendkívül művelt író éppen a magyar kulturális örökséget nem ismeri. Úgy teremt új magyar irodalmat, hogy fogalma sincs se Balassiról, se Zrínyiről. Most már magyarul ír, de példaképei a francia felvilágosodottak, elsősorban Voltaire és mellette az emelkedett szellemű XVII. századbeli klasszikusok, Corneille és Racine. Hiszen maga Voltaire is az ő modorukban írja felvilágosodott szellemű drámáit. Tehát francia formájú magyar drámát kell írni.

Bessenyei drámát ír magyarul egy olyan korban, amikor nem volt magyar színház, amely előadhatta volna. De a programhoz tartozik, hogy legyen magyar színház... és ha lesz, akkor műsordarabok kelljenek hozzá. Tehát előre kell drámát írni. És nem is akármiről. Jól érzi, sőt

tudja, hogy ez a szellemi törekvés elválaszthatatlan a társadalmi törekvéstől. Az elmaradást nem lehet csupán betűkkel behozni - a gazdálkodást és a társadalom szerkezetét kell megmászítani. Ez pedig életveszélyes.

A dráma hőse tehát egy társadalomreformáló, aki belebukik a helyes cél érdekében vívott harcba. A színhely, a kor és a cselekmény, akárcsak példaképeinél: az antik világ. Az *Ágis tragédiája* az ókori Spártában játszódik, de a jelenre utal.

Meg is értették. Noha az *Ágis* rossz dráma, színházi gyakorlat nélkül írt dráma. Nemes célzatú, jól elgondolt jellemekkel, de döcögő verseléssel, dadogó nyelvvel és sehogyan se mozgó cselekménnyel. Sokkal fontosabb, hogy van, mint az, hogy milyen. Bessenyei többi drámája sem sokkal jobb. Legföljebb *A filozófus* című vígjátékában vannak olyan mozzanatok és nyelvi megoldások, amelyek a művet alapos meghúzás után színpadképessé teszik. Hőse, Parmenio, a nagyon művelt kétbalkezes ifjú, Bessenyei önparódiája, és egyik alakja, Pontyi, a magyar parlagi nemes első - és jól kifigurázott - színpadi ábrázolása. A közelmúltban a Színművészeti Főiskola hallgatói okosan rövidítve, sikeres vizsgaelőadást csináltak ebből *A filozófusból*.

De a dráma csak kiindulás és mindvégig reménytelen próbálkozás Bessenyeinél. Költőnek is inkább úttörő, mintsem művész. Lelke, alkata szerint humorista lett volna belőle, ha a feladat nem kényszeríti, hogy minden legyen: elbeszélő, lírikus, elmélkedő, publicista, ismeretterjesztő, kultúrpolitikus. De akármit csinál, előbukkan fanyar humora: óriási és jórészen elavult életművéből számos szemelvényt lehetne összegyűjteni, amely fenntarthatná az élő humoristát.

Csakhamar körülveszik, akik megértették hívó szavát. Közös antológiájuk *Bessenyei György Társasága* címen jelenik meg. Otthagytja a testőrséget, ahol hadnagyságig vitte, és a bécsi felvilágosodás főalakja, Sonnenfels mellé kerül az udvari könyvtárba. Ez időre esik nagy szerelme a francia balett-táncosnő, Delfén iránt, akit Eszterházán ismert meg Haydn körében. Delfén azonban fiatalon tüdőgyulladásban meghal. Emléke újra meg újra visszatér Bessenyei írásaiban. Az udvarhölgyek váltakozó szerelme, úgy látszik, nem adott olyan élményt, amelyet egy életen át vállalt volna. Sohase nősült meg.

A kilencvenes évektől kezdve pedig gyanús lesz a felvilágosodás. A francia forradalom bizonyította, hogy hová vezet az ész és az új szellem. Bessenyei most már hiába ír, a cenzúra nem engedi kinyomtatni. Mérgesen odavágja könyvtárosi állását, és hazajön Magyarországra. Örökölt kis birtokára költözik a Bihar megyei Pusztakovácsiba (ma Bakonszeg). Ott éli le író-olvasó magányában élete végső két évtizedét. Vitacikkeket és ismeretterjesztő műveket ír... senkinek. Néha megpróbálja, és cenzorhoz küldi egyik-másik kéziratát. Az eredmény mindig ugyanaz - kinyomtatni tilos. Ilyenkor a visszakapott mű szélére vagy végére gúnyos kis szövegeket ír a cenzúrahivatalban ülő papokról.

Elmélkedő könyvei közül életében csak egy jelent meg, a sok mindenről csevegő *A holmi*, amelynek tűnődései, vallomásai, vitatételei talán leghívebben mutatják írójuk emberi-írói alkatát. Ez a csevegés neki való műfaj volt, itt alkotta a legmaradandóbb irodalmi oldalakat. Későbbi elmélkedő művei - mint *A törvénynek útja*, a *Tudós Társaság*, különböző történelmi csevegései a magyar múltból, a római történelemtől, keserű végső vallomása, *A bihari remete* - mind már csak halála után jelentek meg, nem egy jó 120-130 évvel a halála után. Legtöbbjüket csak Vajthó és tanítványai adták ki, 1930-tól kezdve. És ugyancsak 1930-ban került sor Bessenyei főművének, a Pusztakovácsiban született *Tarimenes utazásának* kiadására. Ez regény, igazi felvilágosodott államregény. Egy elképzelt országnak, Totposznak politikai kalandjai, s legjobbainak törekvése az ésszerű állam és társadalom berendezésére.

Egyszerre politikai vitairat és sok vidámsággal teljes, humoros történet sorozat. Ez sem lett közolvasmány. Végre egyszer népszerű szemelvényes kiadást kellene csinálni belőle, kihagyva a szakembert érdeklő, irodalomnak már avult szöveget, és megtartani a mesét és a humort. Egyszer talán erre is sor kerül.

De ha nem is olvassuk Bessenyeit, ne feledkezzünk meg oly vonzó alakjáról, lankadatlan törekvéséről az ésszerű jövő felé. Martinovicsékhoz ugyan már nem volt köze, de valójában a Martinovics-mozgalom is vele kezdődik, mint ahogy a vele kezdődő felvilágosodással indul meg minden, ami kétszáz év óta előre, mifelénk mutat.

RÉVAI MIKLÓS

(1750-1807)

Révai Miklóst magyar nyelven írt korai verseiért sorolta be az irodalomtörténet a „klasszikus triász”-ba, odatársítván őt Baróti Szabó Dávid és Rájnisi József mellé, mint a programszerűen antik formákban író „deák irány” egyik megindítóját. Ez a szerepe azonban alighanem a legeslegmellékesebb volt Révai soktevékenységű életében. Igaz, alig egy évvel Baróti Szabó jelentkezése után már Révainak is megjelenik egy klasszicizáló formában írt verseket tartalmazó kis kötete (tehát ő is megelőzte Rájnist), az is igaz, hogy még a következő években is írt ilyen nemű, főleg disztichonokban készített költeményeket, és beleszólt a prozódiai vitába is. De az is igaz, hogy később, megismerve a franciásokat és a németeket, már nem ragaszkodott görcsösen az antik alakzatokhoz, s akár csak költőkortársai közül Bacsányi vagy Csokonai, váltogatta a magyaros, deákos és nyugat-európai versformákat. Eszébe sem volt beszűkíteni magát egy irodalmi iskola korlátai közé, sőt az egész költészet csupán egyik és nem is legfontosabb kifejezési területe volt. És ha verset írt, azt is inkább latinul, mint magyarul. Latin költeményei semmivel sem gyengébb művek, sőt alighanem legjobb lírai alkotásait éppen a latin nyelvűek közt kell keresnünk. Ez volt a magyar irodalomban az utolsó korszak, amikor még volt közönsége a latin nyelvű verseknek, hiszen aki olvasó ember volt, az iskolába járt, és aki az ábécénél meg a kisegyszeregnél valamivel többet tanult, az okvetlenül tudott latinul is, hiszen ez volt az iskolák nyelve. Csupán a nemzettudat növekedése, a lassan mégis bontakozó polgárosítás és polgárosodás igényelte, hogy a korszerű író írjon magyarul. Révai Miklós is nemzeti öntudatból írt magyar verseket is. De még ha hozzátesszük latin költészetét, az egész szépirodalmi munkásság csak szellemi kirándulás volt a valószínűtlenül sokoldalú tudósnak és tanítónak és újságírónak és építészetért, rajzért lelkesedő művészeti szakembernek, aki mindenekelőtt nyelvész: a magyar nyelvtudomány legfőbb klasszikusa, az összehasonlító nyelvészet nemzetközi előfutárainak egyike, a magyar tudománytörténet egyik múlhatatlan büszkesége. És maradandó helyet foglal el költészetünk múltjában is.

Jobbágy-iparos fia volt, apja szegény csizmadia; sihederfővel maga is kitanulja a csizmadiamesterséget, de mindenáron tanulni akar. És ehhez jobbágyfiúnak egyetlen lehetőséget a papság ad. Holott semmi kedve sincs papnak menni. Természetesen hazuról hozott vallássosságát mindvégig megőrizte, s idővel jól össze is tudta egyeztetni felvilágosodástól kapott világnézetével is, haladó politikai eszméivel is. De papnak vagy éppen szerzetesnek igazán nem volt alkalmas sem nyughatatlansága, sem kritikai hajlamai miatt. Mégsem tehetett mást, mint hogy belépett a pálosok tanító rendjébe, és kielégíthetetlen szellemi éhséggel annyi mindent összetanult, hogy élete folyamán felváltva taníthatott matematikát, latint, szónoklatot, építészetet, géptant, rajzot (kitűnő rajzoló volt!). Holott legjobban a magyar nyelvvel érdekelte, amely mint tudomány nem is létezett, amíg ő meg nem teremtette. Egyébként mint pap vette fel a Miklós nevet, szülei Mátyásnak keresztelték.

Annyit idővel elért, hogy kiválhatott rendjéből, és mint világi pap tanított hol hazai, hol ausztriai iskolákban, vagy nevelősködött főleg osztrák úri családoknál. Egy ízben megpróbált hátat fordítani a paptanári életnek, és Pozsonyban szerkesztője lett a Magyar Hírmondó nevű újságnak. Szerkesztőnek is kitűnő volt, de ezt egyháza megelégte. Az egyháznak az volt a véleménye, hogy pap ne legyen újságíró. Inkább kinevezték a győri rajziskola igazgatójának. Majd végre elérte, hogy élete végső öt esztendejében a pesti egyetem professzora lehessen, és tanítsa a magyar nyelvtudományt.

Élete nagy részében anyagi gondokkal kellett küzdenie, nagy terveihez folyvást pártfogókat kellett keresnie, de szívósságával leküzdött minden akadályt. Pedig megvalósítandó és megvalósított tervei költségesek voltak, hiszen felismerte a nyelvtudományhoz nélkülözhetetlen nyelv- és irodalomtörténetet; ehhez régi szövegeket kellett felkutatnia és kiadnia. Sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiadta a *Halotti beszédet*, a legelső magyar összefüggő szöveget és a legrégebbi magyar epikus költeményt, Csáti Demeter *Pannónia megvételéről* szóló énekét, ettől fogva klasszikus művét („Emlékezzünk régiekről”). Majd összegyűjti és sajtó alá rendezi Balassi, Rimay, Beniczky Péter, Gyöngyösi, Zrínyi és Faludi Ferenc műveit. Közben olyan kortársakét is, amelyeket fontosnak tart, hogy olvassák. Ő adja ki Bessenyei *Jámbor szándékát*, ezt a tudományos akadémia szervezését sürgető röpiratot (a címét is ő adta), majd egy kötetben Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám költeményeit. Orczy Lőrinc egyébként ugyanúgy bizalmas jó barátja, mint a komáromi felvilágosodott Péczeli József (Molière és Voltaire fordítója). És közben írja latinul és magyarul nyelvtudományi műveit. Felépíti az egész magyar nyelvtant, s ez hosszas vitákat is szül. Fő ellenfele egy időben Verseghy Ferenc, akinek hasonlóan az a törekvése, hogy felépítse a magyar nyelvtudomány rendszerét. Elszántan vitatkoznak egymással, sok mindenben Verseghynek volt igaza, de a lényeges kérdésekben a tudomány Révait igazolta, és Kazinczyék az ő nyomain haladtak tovább, holott politikai és világnézeti kérdésekben Verseghy közelebb állt Kazinczyhoz (együtt voltak vádlottak és elítéltek a Martinovics-ügyben). De hát Verseghy elsősorban mégis jó költő volt, aki kirándult a nyelvtudományokba is, Révai pedig nagy nyelvtudós, aki kirándult a költészetbe is. Révai hol saját nevéen, hol különböző álnevek alatt vitázik. Szereti a furcsa álneveket. Hol *Világosvári Miklódi János*, hol *Fényfalvi Kardos Adorján* nevet használ. De jókedvvel vesz részt minden nyelvi vitában, így a Rájnis és Baróti Szabó közt kirobbant prozódiai vitában is. Mindig vitázik, ha nyelvről, helyesírásról, verselésről, irodalom- vagy tudományszervezésről van szó. Ez a mozgalmas és nehézségei ellenére is mindig eredményes élet a hátere költészetének, amelynek korai szakasza a deákos iskola előkészítése, a főleg disztichonokban írt költemények, amelyek a „klasszikus triász” tagjává sorozzák.

A disztichonban írt verseket ókori példára elégiáknak nevezi, illetve maga gyártotta magyarosággal „alagyk”-nak. Ez nem műfaj-meghatározás, hanem formajelzés: hexameterek és pentameterek váltakozása. Verses szövegei példás gondossággal készültek. Simán gördülnek, jól skandalhatók, világosan egyértelműek. Csak éppen nem költőiek. Céljuk pedagógikus és erkölcsnemesítő. Néha még a nehézkes Rájnis is költőibb. Baróti Szabó pedig igazi költő, többet ér mindkettőjüknél. Nem is beszélve a fő ellenfélről, Verseghyről, akinek finom zeneiségét Csokonaiig senki sem közelíti meg. (Igaz, Verseghy civil foglalkozása szerint zenetanár, Révai pedig rajztanár.)

Révai versei inkább példaadó minták arra, hogy nyelvünk mennyire alkalmas a görög-latin időmértékre. Fő érdemük, hogy tőle és Baróti Szabótól s egy kissé még Rájnistól is tanulta meg nemcsak Virág Benedek, a deákos irány folytatója, de még Bacsányi és Csokonai is, hogy hexameterekben és más ókori alakzatokban is lehet gondolatokat és főleg érzelmeket kifejezni. Berzsenyi és Vörösmarty költészetében szükséges előkészület volt a klasszikus triász. És ezek közt Révai szövegei a legformabiztosabbak. Költészete tehát nem egyes verseivel, hanem gyakorlatával fontos költészetünk folyamatában. Még ritka - bár papi embernél sok fejszóválásra okot adó - szerelmes versei sem többek, mint a korabeli német lírában kialakult közhelyek ismétlései. Révai az érzelmeit és indulatait vitairataiban és nem költeményeiben fejezte ki. Verseiben inkább a tudós meggondolásai kaptak korrekt, magyarázó hangú megfogalmazást. Mégis: a költő is odatartozik az arckép teljességéhez. Nyelvtantól géptanig mindenhez szakszerűen értett. Otthonos volt a matematikában és a képzőművészetben. Ebből a teljességből nem is maradhatott ki a költészet. S ha nem is volt

ihletett költő, kitűnő költészeti szakembernek bizonyult, aki ha verset írt, ugyanúgy nem volt abban formahiba, mint ha lerajzolt egy épületet, vagy levezetett egy képletet. De azért elsősorban mégis a nyelvtudomány klasszikusa, akinek szobra a legmegfelelőbb helyen áll a Magyar Tudományos Akadémia palotájának oromzatán.

VIRÁG BENEDEK

(1754-1830)

Virág Benedek nevét a mostani irodalmi köztudatban jószerivel csak Kosztolányi költeménye, az *Ének Virág Benedekről* tartja fenn. Ebben úgy jelenik meg a hajdani költő, mint jóságos öregember, aki magányosan él a budai „ordas hegyek közt”, ifjú poéták járnak el hozzá, felolvasni neki új költeményeiket, és ha az aggastyánnak nagyon megtetszik egy újmódi vers, jutalmul a költőnek átnyújt egy almát. A kép komikusan kedves, hangulata szívhez szóló, de valójában Virág Benedek ennél sokkal több és az irodalom egésze számára sokkal fontosabb jelenség volt.

1754-ben született, egy Zala megyei jobbágycsalád fia volt. A nála fiatalabb, de korábban népszerű Bacsányi János után ő a következő jobbágyszármazású költő a magyar irodalomban. Hogy tanulhasson, papnak ment. Így lett tanár belőle. Egy ideig pálos rendi szerzetes, majd II. József idején, amikor rendjét feloszlatták, világi papként nevelő volt a Batthyány családnál. Ez időre a még igen szűk körű irodalmi világban már ismert nevű költő. És amint tehetett, vissza is vonult a kiszolgáltatott nevelői élettől, hogy minden erejét és példátlan szívósságát nagy feladatainak szentelhesse. Igen kis nyugdíjából, szívós igénytelenséggel tudott élni évtizedeken keresztül. Budán, a Tabánban - és nem az „ordas hegyek közt” - volt viskószerű kis háza. Itt élt, alig mozdult ki, végezte a magára rótt feladatot, és fogadta vendégeit. Mert vendégek gyakran látogatták, hamarosan óriási tekintély volt a nincstelenségében is megelégedett, gazdag lelkű szegény költő, akit irodalmi tanácsért nemcsak fiatalok kerestek fel, hanem mindenki, aki számított a hazai kultúrában. Aki vidékről érkezve megfordult Pesten vagy Budán, legyen az Csokonai vagy Berzsenyi, az elment Virág Benedekhez, megmutatta új műveit, elbeszélgetett vele az irodalom problémáiról, tanácsokat kért tőle, és tanácsait meghallgatták. Olyan teljes függetlenségben élt, mint Diogenész a hordóban. És noha a klasszicizáló deákos iskola utolsó mohikánja volt, az egész romantika hozzá járt meghallgatni véleményét. Olyan tekintélynek és közszeretetnek örvendhetett, hogy amikor egy tűzvész elpusztította kis házát, közadakozásból építették fel kényelmesebbnek, lakályosabbnak, mint azelőtt.

Ő pedig ebben a magányosan is központi helyzetben lankadatlanul végezte a feladatot. Ez a feladat hármas volt. Mint költő folytatni akarta, amit Baróti Szabó, Révai Miklós és Rájnics József kezdeményezett: az antik formájú magyar költészet fejlesztését. Sokkal jobb költő volt elődeinél. Nemhiába írták le már sokszor, hogy egészen Berzsenyi Dánielig ő volt a magyar ódaköltészet legjelentékenyebb alakja. Maga Berzsenyi is a mesterét köszöntötte benne. De Vörösmartyék romantikus nemzedéke, amely pátoszkeresésében szívesen fordult a hexameterrekhez és olykor más antik formákhoz is, mindenekelőtt Virág Benedekben ismerte fel azt a költőt, aki utat tört a magyar költői nyelv jambusokba és daktilusokba kényszerítéséhez. Virág Benedek bonyolult, de a népnyelvtől mégsem távoli versmondatfűzésével előkészítette a magyar verselést, ugyanúgy Berzsenyi dübörgéséhez, mint Vörösmarty rakétázásához. Ez a pátosszal teljes ódaköltészet a felvilágosodás eszmevilágát fejezte ki, de a változott körülmények között egyre jelképebben. Hiszen minden költemény cenzorokon át juthatott a közönséghez. Hanem aki olvasta, megértette, hogy amikor kalitkában búsuló rab madárról beszél a vers, akkor a Martinovics-per börtönben ülő áldozatairól van szó. Magától a mozgalomtól idegenkedett: felvilágosodott volt, de nem forradalmár. Hanem amikor a mozgalom elbukott, egész lelkével vállalt azonosságot az áldozatokkal. Egy ideig hitte, hogy a II. József németesítő törekvéseivel szemben álló magyar nemesség a nemzet haladásának hordozója. De

József halála után jobbágyi ösztönnel másoknál hamarabb ismerte fel, hogy a nemesi lelkesedés vagy nem haladó, vagy ha az, akkor szalmaláng. *Változás* című, keserű hangú költeménye a legjobb példája ennek a tisztánlátásnak. Mint költő elsősorban hatásában fontos. Hatása Berzsenyiben és Vörösmartyban vált életető erővé. Talán még jelentékenyebb eredményű volt műfordítói tevékenysége. Az ókori latin költészetnek egészen a mi századunkig ő volt a legfontosabb magyar tolmácsa és népszerűsítője. Műfordítói főműve a teljes magyar Horatius. És ha a másfél évszázados szöveg mára jórészt el is avult, a modern fordításokig - több mint száz éven át - íróknak és olvasóknak ő közvetítette ezt a minden korszakban oly fontos latin klasszikust. És még ma is, a modern fordítások mellett, érdemes elővenni Virág Benedekét, és élvezni nyelvi jó ízeit.

De hatásában a legfontosabb magára vállalt feladat a történetírói volt. Irodalom- és olvasóközönség éhezett egy végre megírt és jól olvasható magyar történelemre. A romantikában világszerte a romantikus eposzt megelőzte a romantikus nemzeti történelem. Virág Benedek erre vállalkozott, és élete végső harminc esztendejében szorgalmasan írta kötetről kötetre a magyar múlt rendszeres felidézését. Amikor 1830-ban, hetvenhat éves korában meghalt, az ötödik kötettel készült el - Mohácsnál tartott. Így nagy műve, a *Magyar századok* csupán a IX. századtól a XVI. század elejéig követi nyomon az elődök viselt dolgait, de így is példátlan hatású. Itt most ne vitázzunk azon, hogy ez az ízig-vérig romantikus szemléletű történelmi mű nem felel meg a modern történetiszemléletnek. Persze hogy nem felel meg. Már a maga korában sem volt tudományos műnek mondható. Nem sokkal előbb a nagy felkészültségű, felvilágosodott debreceni tudós professzor, Budai Ézsaiás sokkal korszerűbb *Magyar históriát* írt. De Budai műve tudomány, szakemberekhez szóló mű - Virág Benedek pedig tömegolvasmányt írt, amelynek társadalmi funkciója felért a nemzeti eposzéval. Hőseinek jellemzései, anekdotisztikus mozzanatai visszhangoztak az egész romantikában. Czuczor *Hunyadija* ugyanúgy belőle származik, mint Garay *Kontja*.

A költő és történelemidéző nem is kerülhette el az eposz tervét. Hóskölteményt akart írni a honfoglalásról, hexameterekben. Pontosan megérezte, hogy ez van soron a magyar költészetben. De a tervből csak néhány bevezető sor készült el, amelyből úgy látszik, hogy Vergilius *Aeneis*éhez hasonlóan képzelte el a megírandó nemzeti eposzt. De nem folytatta, helyette egy egész nemzedék folytatta: előbb Aranyosrákosi Székely Sándor, aki *A székelyek Erdélyben* című kis költeményével példát adott az őstörténet hexameteres idézésére, és feltalálta hozzá Haddur isten nevét is. Nem sokkal később megszólalnak Czuczor hexameterei a kalandozó magyarokról, és ennek már a nyomában, 1825-ben megjelenik a *Zalán futása*. A hexameteres honfoglalás-eposzokkal diadalmaskodik a magyar romantika, de ennek előzménye is az a néhány sor, amellyel Virág Benedek a maga eposzát elkezdte.

A költők közben mindig tudták, mit csinál az öreg tabáni poéta, hiszen nemcsak azért jártak hozzá, hogy maguk műveit mutogassák, hanem azért is, hogy meghallgassák, amit Virág Benedek írt. És nemegyszer amit ő tervezett, azt mások megcsinálták, olykor jobban. Ezért Virág Benedek sohasem haragudott. Ő annak örült, ha valami új szép született magyarul, és szívesen adta a magáét. Ezért is maradt oly jó híre azokban a nemzedékekben, amelyek oly lelkesen látogatták. A magyar irodalom szent embere volt. És ha követői közt néhányan sokkal magasabbra is emelkedtek, mint ő, a mester - költőnek is jelentékenyebb, mint ahogy azok hiszik, akik soha egy sorát sem olvasták. Indokolt lenne már verseinek újabb, legalábbis válogatott kiadása, és hogy antológiákban öt-hat legszebb költeménye tartsa a köztudatban tiszteletre és szeretetre méltó emlékezetét.

ÁNYOS PÁL

(1756-1784)

Igazi költő. Jó költő. Máig sincs az őt megillető helyen irodalmi közemlékezetünkben. Szentimentalizmusa miatt a pedáns rendszerezés valahová Kazinczy köréhez kapcsolja, amelyhez személy szerint semmi köze sem volt. Romantikánk történeténél nem szokás emlegetni, holott sok mindenben Kisfaludy Károly, sőt Vörösmarty hangütését előlegzi. A hírhedetten híressé vált „kalapos király” kifejezésért, amelyben II. Józsefet gúnyolja, a nemesi ellenállás jellegzetes alakjának mondják, habár világnézete nemhogy sok lépéssel tartott előbbre a provinciális, magyarkodó nemesurakénál, de legjobb éveiben a felvilágosodás első vonalához tartozott (nemhiába szánta neki Bessenyei a felállítandó tudományos akadémia titkári tisztségét).

És egész élete nem egészen huszonnyolc esztendő. Nem véletlen, hogy költői hagyatékát, a legforradalmibb poétakortárs, Bacsányi János adta ki.

Veszprém megyei középmódú nemesi család fia volt, eredetileg Istvánnak keresztelték. Mivel ifjúkorától fogva tanítani akart, tehát már tizenhat éves fővel úgy dönt, hogy papnak megy. Be is lép a pálosok tanító rendjébe, ott veszi fel a Pál nevet. Középiskoláit rendjének híres pápai gimnáziumában fejezte be, majd egy rövid időre a márianosztrai rendházba kerül, ahol megismerkedik és összebarátkozik a nála néhány évvel idősebb Virág Benedekkel. Az egyébként is versolvasó, korán verseket írogató fiatalember számára ez a barátság nemcsak azért fontos, mert van akivel kibeszélje magát, akivel irodalomról, kultúráról és a világ időszerű kérdéseiről szót értsen, hanem azért is, mert Virág már fiatalkorában is kiválik műveltségével, tájékozottságával és jó ízlésével. Virág Benedek lelkesíti az ókori latin autorok rendszeres megismerésére és a régebbi magyar költők olvasására. Ugyanakkor értő kritikusa a fiatalabb barát költői próbálkozásainak. Amikor egyetemre kerül, szűkebb körben már kezd ismert költővé válni. Az egyetemi évek azután döntő hatásúak. Még Nagyszombatban kezdi, de 1777-ben (tehát huszonegy éves korában) az egyetemmel együtt ő is Budára költözik. Bárha szakja szerint teológus, lelkes szorgalommal hallgatja Dugonics András matematikaóráit. A diákság nagy része tolong ezeken az órákon, hiszen az országos híró író-tudós - a hivatalos, az egyházi és a tudományos világ számára meghökkentő, nemegyszer felháborító renitensséggel - órái nagy részét magyar nyelven tartja, a számtani és mértani problémákból hirtelen átcsap a történelem és az irodalom területeire. Legalább annyit mesél görög mitológiáról és magyar honfoglalásról, mint a sinustételről. És ugyanebben az időben barátkozik össze azzal a Barsay Ábrahám nevű ott szolgáló fiatal katonatiszttel, aki Bessenyei legszűkebb felvilágosodott barátai közé tartozik, és az egész „franciás” kör legjobb költője. Az ő révén ismeri meg a francia felvilágosodás modern és forradalmian haladó eszméit. Izgalmas és válságos évek ezek az életében. Egyháza kezd gyanakodva figyelni: a művelt és tehetséges szerzetes-tanárjelölt szabad idejében világi társaságokba jár, világi tárgyú verseket ír, s már nem is a klasszikusok antik formáiban, de nem is Gyöngyösi hagyományos négyes rímeivel, hanem a veszedelmes híró franciások párrimes alakzatában, majd olyan változatos rímalakzatokban, mint a francia és német költők. És amit ugyan az egyháziak nem tudnak, de a verseket olvasni tudók megsejthetnek - szerelmes lesz. Sajnos, mi sem ismerjük ennek a szerelemnek tény-történetét. Vajon azért maradt-e reménytelen, mert a költőnek nem volt lelkiereje szakítani egyházi fogadalmával? Vagy azért nem hagyta ott az egész papságot, mert a szerelem amúgy is reménytelen volt? Még azt is gyaníthatjuk, hogy a szeretett leány fiatalon meghalt. Annyi bizonyos, hogy ez a szerelmi bánat felfokozta lelkében a lírikust. Költészete

eltelik szomorúsággal, a lélek fájdalmainak olyan árnyalataival, amely példátlan az egész kor hazai költészetében. Kazinczy és köre már programszerűen érzelmes, irodalmi jogokat követel a divatos szentimentalizmusnak, de Ányos mélyebb, közvetlenebb, gazdagabb lelki életű, mint a programszerű szentimentálisok. Kazinczy köréből talán csak az egy Dayka Gábor közelíti meg a személyes bánatoknak ezt a költészetté varázslását. Ányosban azonban több a lázadozás, világnézete közelebb áll a franciásokéhoz, mint a németesekéhez. Egyben-másban továbblép Barcsayn is. Összevitázik Barcsayval Rousseau értékelésén. Ányos ugyan áhítatosan szereti a természetet, bánatához nemegyszer megfelelő környezet a természet adta magány, de nem ért egyet a francia filozófus „vissza a természethez” jelszavával. Ő Rousseau másik arculatát kedveli: a társadalom felé fordulót. A magánbánatokkal bajlódó költő egyben a közélet harcosa akar lenni. Számára a világpolitika sem közömbös. Itt persze egyetért Barcsayval, aki híres *Kávé* c. versében megbélyegzi a gyarmati kizsákmányolást. Ányos túllép ezen, részvételtjes szolidaritást vállal a gyarmatosítóktól agyongyötört, kiszipolyozott „szeretsenek”-kel.

Ányos tehát egyre gyanúsabbá válik rendjének vezetői előtt. Nyilván arról is tudnak, hogy Bessenyeieék fontos szerepet szánnak neki a tervezett tudományos akadémiában (amely azonban még sokáig, csaknem fél évszázadig nem valósulhat meg). Helyesebbnek látják, ha a már szélesebb körökben is ismert, becsült költőt elvonják a világi társaságok lehetőségeitől is. Amikor befejezi az egyetemet, messze minden városi és világi élettől, a felsőelefánti kolostorba küldik áhítatos remeteéletet élni. Az élet közepéből egyszerre belezuhan a semmibe. Nincs, akivel megoszthatná gondolatait: mintha visszaráncigálták volna a középkorba. Még tanítani sincs ott lehetőség. Ez a szerzetesmagány, ez a csak imádkozás, ez a merő elzártság minden korszerű eszmétől már végképpen idegen a számára. De nincs ereje változtatni életén, mert egyszerre rátör a titokzatos betegség. Az orvosok később is tanácstalanul állnak tüneteinek előtt. Utólag, a panaszokból a szakemberek úgy gyanították, hogy gyomor- vagy bélrákja lehetett. A testi szenvedések egyre jobban megkínózzák.

Mindig is lassan, túl gondosan fogalmazott. Most a legtöbbször kedve sincs az íráshoz. De amikor a remeteségbe is elérkezik II. József reformjainak híre ebből - egyházi szűrőn át kapva a híreket - csak az egyházra és nemzetre sértőt veszi tudomásul. És felháborodottan megírja *Kalapos király* című verses politikai röpiratát. (Azért „kalapos” király, mert nem koronáztatta meg magát, tehát nem „koronás” király.) Ez a verses publicisztika rendkívül népszerűvé válik a nemesi ellenállás körében, II. Józsefen rajta is ragad a „kalapos király” jelző.

1782-ben (huszonhat éves korában) végre megengedik, hogy tanítson, a rend székesfehérvári gimnáziumába kerül, ahol újra összetalálkozik Virág Benedekkel. Lelkes jókedvvel kezd a neki való oktatómunkának, tanítványai és tanártársai szeretik, nagyra becsülik. Betegsége azonban egyre jobban kínozza. Az orvosok operációt kísérelnek meg, de nem ismerve a betegség természetét, állapota még súlyosabb lesz. Már haldokolva vitték Veszprémbe, hogy az ottani orvosok talán segíthetnek rajta, de még fájdalmait sem tudták enyhíteni. Nem volt még huszonnyolc éves, amikor meghalt.

Korai vége a felvilágosodás kori magyar irodalom legnagyobb vesztesége. Ha egészséges, ha tovább élhet, benne egyesülhetett volna a szentimentalizmus érzelmi gazdagsága a franciások egyre forradalmibb szellemével. Szemléletes fogalmazásával, nyelvi merészségével, képalkotó képzeletével elébe játszhatott volna a fél évszázaddal későbbi romantikának. Formagazdagságával, változatos versformáival mintha már Csokonait készítené elő. Az a játék a nyolcas és hetes sorok keresztímes és párrímes változataival, amely majd oly jellemző lesz Kisfaludy Sándorra, Ányos költészetében már megjelenik (és mennyivel jobb költő Ányos, mint Kisfaludy Sándor!).

Holott az egész életmű: mintegy negyven lírai költemény, nem egészen félszáz verses levél és a *Kalapos király*, ez a verses politikai vitairat.

Életében is elismert költő volt, noha csak elszórtan jelentek meg itt-ott művei. Ő maga gondolt az eljövendő verseskönyvre, elő is készítette, de se módja, később pedig betegsége folytán már ereje sem volt a megvalósításhoz. De a leghaladóbbak, a franciások a maguk ügyének tudták ezt a kis terjedelmében is gazdag költészetet. Könyvét Bacsfányi rendezte sajtó alá.

Az utókor azután sommásan odasorolta a szentimentálisok, a németesek közé, és mint ilyet felejtette el.

VERSEGHY FERENC

(1757-1822)

A Kassán 1787-ben megjelenő folyóirat, a Magyar Museum, amely a három új irodalmi főirány - a Bacsányi képviselte racionalista-franciás, a Kazinczy képviselte szentimentális-németes és a Baróti Szabó képviselte klasszicizáló-latinos - közös, szervezett kifejezőlehetősége volt, nemcsak hirdette és népszerűsítette, hanem mozgósította is az irodalmat. Új írók, költők jelentkeztek. A Magyar Museumban megjelenni - ez irodalmi létet és jelenlétet jelentett. És a Magyar Museumban megjelenni - ez egyszersmind állásfoglalás is volt az új szellem, a felvilágosodás mellett, a maradiság ellenében. És alig-alig lehetett elhatárolni a szellemi magatartást a politikai magatartástól. A Magyar Museum munkatársai közül sokan ott ültek nyolc évvel később a Martinovics-per vádlottainak padján.

A Magyar Museum első számában néhány vers ezzel a rejtjeles aláírással jelent meg: „V. F. pap”. Az olvasó, akár tudta, akár nem tudta, ki bújik meg a rövidítés mögött, azonnal észrevette, hogy ez a költő kitűnően tud verselni, sorai ritmikusan, szinte énekelhetően hullámanak. 1790-től kezdve azután már a költő teljes nevével jelentek meg, egyre gyakrabban, hol dalszerű költeményei, hol elmélkedő vagy ismeretterjesztő művei, és az olvasó emberek körében hamarosan ismert és népszerű lett Verseghy Ferenc neve. Mindenkit elképesztett sokoldalúsága, szellemi frissessége és mozgékonyága, holott aki ránézett, egy fölöttébb kövér, látszólag lomha testű papot látott, akiről inkább azt lehetett képzelni, hogy áteszi-issza, legjobb esetben átcsevegi az életét. De a papok hamarosan sejteni kezdték, hogy a kedélyes külső veszedelmes lázongót takar, a barátok felismerték, hogy elképesztő szívósság és munkabírás lakozik benne, a közönség elsodálkozott, hányféle területen és hányféle hangon áll helyt a felvilágosodás feladatainak teljesítéséért.

Verseghy Ferenc 1757-ben született, igen szerény életkörülmények közt élő kismemesi családban. Apja sóhivatali tisztviselő volt, fiatalon halt meg, és az ifjú özvegy hamarosan újra férjhez ment, most már valamivel módosabb körülmények közé. Verseghy mostohaapja uradalmi számadó volt, aki lehetővé tette, hogy a szomjasan tanulni vágyó fiú elvégezhesse legalább a középiskola alsó osztályait. Továbbtanulni - ehhez már vagy több pénz kellett volna, vagy papnak kellett menni. Az egyház ingyen taníttatta az értelmes ifjakat, ha azok papnak mentek. Verseghy tanulni akart, és papnak ment. Huszonöt éves koráig szakadatlanul gyűjtötte magába a tudást, de közben már huszonkét éves korában ő tanítja a fiatalabbakat görög és héber nyelvre. Már régóta jól tudott latinul és németül, majd megtanult franciául és olaszul is. Azután egymás után szerez diplomát matematikából, bölcsészettől és hittudományból. Közben zenélni tanul, szép énekhangja is van, idővel művészi fokon játszik hárfán, és sokkal később, ha rászorul, zenét és éneket tanít. Szórakozásból dalokat is szerez. Mint pálos rendi szerzetes kezdetben pesti hitszónok, méghozzá magyarul. Az akkor még javarészt német ajkú Pest hívőit a templomban igyekszik a magyar szóra szoktatni. Ez ugyan egyházilag engedélyezett... de mégis gyanús. A nemzettudat akkoriban együtt bontakozik a felvilágosodással. A mindent olvasó Verseghy pedig előbb csak olvassa Voltaire-t és a felvilágosodás többi szerzőjét, de rövid idő alatt egyre inkább a magáévá teszi elveiket. Voltaire és Rousseau segít neki, hogy felismerje a haza elmaradottságát és rabságát.

1786-ban II. József eltörli a szerzetek nagy részét, így a pálosokat is. Verseghyt áthelyezik katonai lelkésznek, el is viszik a török háborúba (ez az a bizonyos utolsó török háború, II. József uralkodásának végén), ott olyan ízületi betegséget szerez, hogy leszerelik, s haza-

kerülvén, új budai otthonában három és fél évig kezelik, gyógyfürdőztetik, amíg meggyógyul. Az eddig csak verselgető pap a hosszas betegség alatt érik igazi költővé, és a könyvek ekkor érlelik meg benne a forradalmárt.

A Magyar Museumban akkor már megjelent az a néhány, kezdőbetűkkel aláírt verse. Betegsége idején bőségesen van alkalma játszani a verslehetőségekkel. És felgyógyulásától fogva, 1790-től rendszeresen látnak napvilágot, most már a költő nevével, a Verseggy-költemények. Ezekben egy minálunk eléggé ritka hang szólal meg: a rokokóé. A rokokó stílus a barokk végső, könnyeddé és játékosá kecsesedett változata. Alapjában a francia forradalom előtti francia úri világ ízlését fejezte ki, a felvilágosodás kortársa lévén, stilisztikailag nem volt idegen a haladó íróktól, költőktől sem. Bessenyeieék is kedvelték a rokokó könnyed báját, de megvalósítani a költészetben először Verseggynek sikerült. Valamivel később majd sokkal magasabb szinten Csokonai költészetében találkozunk a rokokó hatásával. Versegghynél azonban ez a költői alaphang. Nagy tetszést is arat széles körökben. Csak egyházának nem tetszik. Tudatos magyar magatartása, felvilágosodott eszmevilága mellett ez a játékos, enyhén erotikus világi hang egyre többeknek szúr szemet. Mint volt szerzetes, akinek feloszlatták a rendjét, csekély nyugdíjat kap. Papi teendőket végezni, ehhez már nincs kedve, tehát nagyobb jövedelem érdekében megpályázik egy szerény állami állást, de az egyház olyan rossz referenciát ad róla, hogy nem kapja meg. Kénytelen írásból és magántanításból élni. Úri házaknál házitanító, nyelveket tanít, énekmester, és közben rengeteget ír, vitatkozik, fordít. A megszülető magyar színház számára magyarít kortársi műveket, de közben elkészíti Aiszkhülosz *Leláncolt Prométheusz*ának első magyar fordítását is. Ismeretterjesztő könyvet ír a zenéről, egy másikat a költészetéről, harcosan szól hozzá a nyelvtani és helyesírási kérdésekhez. Társasága főleg az a kör, amelyben érik a forradalmi eszme. Verseggy az ő számukra fordítja le a *Marseillaise*-t. Úgy látszik, közismert volt forradalmi érzülete, mert horvát fiatalemberek hozzá fordulnak, hogy forradalmi verseiket zenésítse meg. Ez a *Marseillaise* és a forradalmi dallamok fontos vádpontok voltak a büntetőperben. Hiszen természetes, hogy 1795-ben a Martinovics-per vádlottjai között van. Első fokon halálra ítélik, majd kegyelem útján bizonytalan időre börtönbe zárják. Csaknem tíz évet töltött Kufstein, Graz és Brünn börtöncelláiban.

1804-ben szabadul. Se testét, se lelkét nem törte meg a szenvedés. Költészetében ettől kezdve több a humor, mint azelőtt. És most már igazán ráutalt az irodalomra. Igaz, úri házaknál lehet továbbra is nyelvmester, zenét is taníthat. De tele van mondanivalóval. Az elsötétült világban mosoly mögé akarja rejteni a felvilágosodás ígéit. *Rikóti Máttyás* címen derűs hangú verses regényt ír. Azután jön méltatlanul elfelejtett kitűnő szatírája a *Kolomposi Szarvas Gergely* úrról. Fordít mindent, amiről úgy véli, kedve támadhat rá az olvasónak. Közben nyelvtudományi műveket fogalmaz, és kiad egy egész kötet megzenésített dalt kottával együtt: szövegét is, zenéjét is ő írta. Azután következik mulatságos regénye, a *Gróf Kaczajfalvi László avagy a természetes ember*. Ez Rousseau világnézetének népszerűsítése is, paródiája is. Igen méltatlanul felejtettük el, pedig nemegyszer már az abszurd humor határát súrolja. Írt egy népszerű világtörténelmet is. Történelmi regénye, a *Vak Béla*, alighanem az első kísérlet a magyar romantikus regénytípus megteremtésére.

Későbbi éveiben főleg a nyelvészet foglalja el. Magyarul, németül és latinul disputál a nyelvészekkel. A nyelvtudományban ma is eleven vita, hogy hol és mennyiben volt neki igaza, hol az ellenfeleinek. Ma úgy látjuk, több igaza volt, mint ahogy kortársai megítélték. Kétségtelen, hogy nyelvtudományunk fejlődésében is szerepe van.

Ahogy múlt az idő, úgy növekedett a csendes visszahúzódásban élő Versegly tekintélye. Az idő közeledett a reformokhoz, és a fokozódó nemzettudat elismerésével fordult azok felé, akik egy emberöltővel korábban elkezdték a küzdelmet a nemzeti nyelv jogáért, gazdagításáért, szépítéséért. Már az egyháziak java része sem volt idegen a nemzeti követelményektől. Így a hajdan oly gyanús papban, a *Marseillaise* fordítójában, túl hatvanadik évén, már az úttörő poétát, a vitatható, de tiszteletre méltó nyelvtudóst, a szenvedélyes nemzetnevelőt és főleg a börtönviselt magyar hazafit látták. Személyileg magányosan élt, betegségek is kerülgették, de viszonylagos gondtalanságban élhetett a munkának, amelynek eredményeiről tudhatta, hogy eljut a közönséghez. Életének végső műve egyenest egyházi megbízás volt. Sor került a katolikus *Biblia* (Káldi-féle fordítás) új kiadására, és kérdéses volt, nem kell-e a régit átdolgozni. Megbízta tehát a latinul, görögül, héberül egyaránt jól tudó Verseglyt, hogy vesse egybe a magyar szöveget az eredetiekkel, s jelölje meg, hol talál eltérésre, s milyen módosítást javasol. Igen nagy munka. Versegly végső éveit igénybe vette, de elkészült vele. Nagy terjedelmű latin nyelvű jelentése példaképe a szakszerű és lelkiismeretes fordítás-kritikának. Végeredményben nem javasolta a Káldi-féle szöveg új kiadását, hanem új fordítást tartott szükségesnek.

Ezzel be is fejeződött a munkás élet. 1822-ben, hatvanöt éves korában halt meg.

KAZINCZY FERENC

(1759-1831)

Kazinczy Ferenc gazdag munkásságának nagyobbik része a felvilágosodás rövid emberöltője utánra esik, de nemcsak azért tartozik a világosság nemzedékéhez, mert akkor indul, és annak az egyik jellegzetes alakja, hanem azért is, mert éppen ő az, aki továbbviszi a felvilágosodás eszmevilágát és hevületét, hogy a sötétség évtizedeiben a legeslegfőbb ösztönző legyen, s megérve még a reformkor kezdetét is, összekötő kapocsként vehessük tudomásul a XVIII. század újító szelleme és a XIX. század romantikája között. Kazinczy még Bessenyeitől kapta az ösztönzést, és Kisfaludy Károlyon keresztül Vörösmarty nemzedékének is ösztönzője lett.

Kazinczy Ferenc 1759-ben született művelt, könyvet, zenét, képzőművészetet kedvelő módos középnemes családban. Írói hajlamai kisgyermek korában kezdtek gyaníthatókká válni, emellett jó érzéke volt a festéshez, rajzolásához is, az olvasás pedig szinte mámorba ejtette. S mindez nem volt szüleinek ellenére, akik örültek, hogy első gyermekük minden bizonnyal író lesz. A Kazinczy család ama ritka nemesi körökhöz tartozott, ahol becsülete volt az írónak. Apja tehát minden módon pártolta tanulni akarását, és amikor az apa viszonylag fiatalon meghalt, az egyszerre erélyes, gyengéd és céltudatos anya állt pártfogóan mögötte.

Már kisiskolás korában, latin és német nyelvtanulás közben megpróbálja olvasmányait magyar nyelvre fordítani. Tizenhat éves sincs, amikor kezébe kerül Bessenyei legelső, még németül írt kisregénye. Eredeti címe: *Der Amerikaner*. Felvilágosodott szellemű, szatirikus hangvételű történet és elmélkedés vallásról, erkölcsről, szokásokról Voltaire modorában. Kazinczyt elragadja ez a világos, ésszerű valóságlátás. Magyarra fordítja a kisregényt ilyen hosszú címmel: *Az amerikai Podoc és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése*.

Anyjának is, tanárainak is tetszik a fordítás, mire egy kassai nyomdában kinyomatja, anyjának ajánlja, és tiszteletteljes levél kíséretében elküldi Bécsbe Bessenyeinek. Bessenyei pedig elismerő, buzdító levélben válaszol. Ez a korai kapcsolat a magyar felvilágosodás főalakjával nemcsak megerősíti önbizalmában, de vágyait hivatástudattá emeli. Programszerűen fordul a bécsi testőrök művei felé, és felfedezi Báróczi prózafordításait. Elragadja a választékos és előkelő stílus. Életprogramjának tekinti már ekkor, hogy az anyanyelv csiszolása, gazdagítása és a magyar irodalmi stílus jogának elismerése lesz a fő feladata. Báróczit példaképének tekinti, s nemsokára Baróti Szabó Dávid megjelenő verseskötetében találkozik az új költői törekvéssel, a deákos verseléssel. Maga is gyakorolni kezdi a disztichonokat, hogy hamarosan a kor legjobb epigrammaköltője, ennek a minden másnál tömörebb költői műfajnak klasszikusa legyen.

Befejezve tanulmányait, ő is, mint oly sok magyar értelmiségi akkor is, azóta is, jogi diplomát szerzett. Kassán lett egy rövid időre ügyvédjelölt. Ez időben kerül fel néhány hétre Pestre, ahol megismerkedik Ráday Gedeonnal. Ez a találkozás is döntő jelentőségű. Rádaytól tanulja meg a rimes jambust, a nyugat-európai verselést, amelyet majd ő kezd el népszerűsíteni.

Ügyvéd sohasem akart lenni, csak éppen belekóstolt a joggyakorlatba; igazából az irodalom és a közművelődés izgatja. Ezt az értelmesebb megyei urak tudomásul is veszik, és Kazinczyt hamarosan kinevezik iskolai inspektornak, azaz tanfelügyelőnek. Ezt a hivatását évekig lelkesen és lelkiismeretesen látja el. Közben Kassán Baróti Szabóval és Bacsányival megteremt a folyóiratot, a Magyar Museumot. Bacsányival azonban kezdettől fogva sehogyan sem fér össze. Bacsányi túl nyers Kazinczynak, Kazinczy finomkodó Bacsányinak, kölcsönösen

féltékenyek is egymásra. Végül is Kazinczy kiválik a Magyar Museumtól, és saját folyóiratot indít, az Orpheust.

Ez időben már ismeri a német kortársakat, lelkesedik a szentimentalizmusért, amely abban az időben az érzelmek szabadságát jelentette; lelkesedik Goethéért, aki a leghíresebb szentimentális regényt, a *Werthert* írta; de ugyanúgy lelkesedik Shakespeare-ért, a nagy indulatok klasszikusáért. Lefordítja a *Hamletet*, fordít Goethéből, magyarra átdolgoz egy német szentimentális regényt, amely *Bácsmegyei öszveszedett levelei* címen jelenik meg. Könnyeden versel a német érzelmesek modorában, és irodalmi-kritikai hangú epigrammákat ír.

Hamarosan az ifjaknak az a része, amely az érzelmek szabadságára esküszik, őt tekinti irodalmi vezérének, és az Orpheust a folyóiratuknak. Ezt az irányt nevezik akkoriban németesnek. Rengeteget dolgozik, ír, fordít, kapcsolatokat tart az írókkal. És közben szabadkőműves. Tagja a forradalmat előkészítő titkos páholyoknak. És ő is vádlottja lesz a Martinovics-pernek. Előbb halálos ítélet, azután hosszú fogság Spielbergben, Kufsteinban, Munkácson. Több mint hat évig, egészen pontosan - ahogy nemegyszer leírta - 2387 napig volt súlyos börtönben. Negyvenkét éves korában kerül ki, 1801-ben. A börtönben megöszült. De akarata erősebb, teste szívósabb, mint valaha. Szabadulása után rövidesen megnősül. És munkához lát. Anyja halála után a családi birtok szétesztődik, rokonai ki is játsszák, neki és új családjának csak a bányácsi szerény kis birtok jut Sárospatak közelében. Ezt a Bányácska falut ő nevezi el Széphalomnak. Sok idővel később az ő emlékére hivatalosan is így nevezik el. Ennek jövedelméből fedezi irodalmi kiadásait is. Örökös anyagi gondok közt él tehát, de ez nemigen izgatja. A cél: a munka. A felvilágosodás korának a Martinovics-perrel vége. Az ország nagyobb elnyomás alatt él, mint valaha. Kazinczy úgy véli, nincs mód a politikai harcra, de a nyelvért és irodalomért folytatandó harc előkészíti a megfelelőbb időben újrakezdhető politikai törekvéseket. Annyit hoz át a világosság korából az elsötétült korba, amennyit lehetők tart.

Bessenyei kiábrándultan elvonult Biharba, Bacsányi külföldön él, és kiesik a hazai fejlődésből. Verseghy kitűnő munkaerő, de nem alkalmas a vezérszerepre, Baróti Szabó sem eléggé haladó, sem eléggé politikus. Nem is lehet más az irodalmi vezéralak, mint Kazinczy. Neki a szervezéshez is kitűnő érzéke van. Munkásságának talán legjelentékenyebb része irdatlan levelezése, amelyet évtizedeken át folytat az egész élő irodalommal. Ezrével írja választékos nyelvezetű, irodalmi és kultúrpolitikai tárgyú leveleit, amelyekkel szervezi és összetartja az irodalmat. Egy ideig úgyszólván egy egész tudományos akadémia szerepét vállalja Széphalomról. Közben verses és prózai fordításokkal ismerteti a világirodalmat, és csiszolja a magyar nyelvet. Saját versei közül legjobbak az irodalmi-esztétikai tárgyú epigrammák. Lírai versei inkább azért érdekesek, mert példát adnak, lehetőségeket mutatnak. Így például ő kezdi el nálunk a szonettköltészetet.

Egyik legfontosabb tevékenysége, hogy vezéralakja a nyelvújításnak. Ez a nyelvújítás már ösztönösen megkezdődött a bécsi testőröknél, különösen Báróczinál. De Kazinczy felismeri, hogy mozgalmoszerűen, az egész irodalomnak és nyelvtudománynak fel kell venni a rendszeres munkát a nyelv gazdagítására. Törekvése azonnal kétfelől idéz ellenségeket. A konzervatívokat felháborítják az új kifejezések; a túlzók, akiknek lassanként semmiféle régi szó nem jó, óvatos maradinak tartják. Ő pedig szilárdan áll ortológusok és neológusok között: keresi az összhangot a hagyományul kapott anyanyelv és a szükséges gazdagítás között. A történelem őt igazolta. De kortársai is egyre jobban látták az ő igazát.

A költők és írók, akiket buzdított, felfedezett, népszerűsített, tisztelték benne a költőt is, noha hatására és körülötte sokkalta nagyobb költők emelkedtek fel: Berzsenyi, Kölcsey, Kisfaludy Sándor, Szemere Pál, majd Kisfaludy Károly és vele a romantika, amely Vörösmarty felé

mutatott. Kazinczy szinte a gyámja volt mindezeknek. Közben megjelent Csokonai is, de ezzel a talán valamennyinél nagyobb lírikussal sehogyan sem tudott igazán megbarátkozni. Elismerte tehetségét, de nem ismerte fel igazi nagyságát.

Az ő kissé finomkodó finomságának idegen volt Csokonai erőteljessége. Ahogy az előbbi korszakban éppen Bacsányival nem tudott megbarátkozni.

Kétségtelen, hogy a kortársak között Kazinczy költészete finom, de igen halovány; maradandót csak az epigrammákban tudott fogalmazni. De ez a halovány költészet üdvös hatással volt a sokkal erőteljesebb kortársakra. Prózáiróként ennél jelentékenyebb. Útirajzai és önéletrajzi művei, a *Pályám emlékezete* és a hagyatékában talált kitűnő *Fogságom naplója*, Kármán *Fanni*ja és a majd megszülető romantikus próza között a legjobb irodalmi színvonalat jelentik.

Igazi jelentősége azonban kultúraszervező, irodalomteremtő létében van, abban a kultúrpolitikai magatartásban, amellyel a felvilágosodás szellemét továbbvitte és vezérként képviselte a következő század első harmadában. 1831-ben, élete hetvenkettedik évében halt meg. Halálakor már javában tartott a reformkor, az irodalomban Vörösmarty, a kritikában Bajza volt a vezéralak, és diadalmasan hirdetett új világot a romantika. Ennek a magyar romantikának az a magyar felvilágosodás volt az eszmei gyökere, amelyet Kazinczy képviselt az elsötétüléstől az új fény derengéséig.

BACSÁNYI JÁNOS

(1763-1845)

A magyar felvilágosodás írói, költői általában a köznemességből kerültek ki, kivételesen egy-egy arisztokrata is közeledett hozzájuk. A magyar polgárság igen gyér volt, a jobbágyságnak nem vagy alig volt módja tanulni. A felvilágosodás eszmevilága pedig elérhetetlen volt műveltség híján. Láthattuk eddig is, hogy a haladás szószólói a XVIII. században kivétel nélkül nagy műveltségű, sokat és sokfélét olvasó emberek voltak. Ebben a művelt nemesi világban már származásánál fogva is felettébb különálló jelenség a plebejus Bacsányi János, akit indulatai is gyakorta elválasztanak a többiektől, akikkel együtt teremti meg az új magyar irodalmat, és akiknek körében versenytárs nélkül ő a legjobb költő. Aligha túlzás, ha azt állítjuk, hogy Balassi és közvetlen utódainak, például Rimay Jánosnak letűnte után és Csokonai felemelkedése előtt ez az alulról jött aufklérista, a tapolcai suszter fia volt a legjelentékenyebb és legmaradandóbb magyar lírikus.

Életrajza szinte kalandregény, kalandjai jellemzően vallanak előbb a felvilágosodás, majd a rákövetkező elsötétedés évtizedeire. Életrajzából közismert regényt is írt a mi korunkban Koroda Miklós *Megvilágosodott már* címen, amelyben Bacsányi, a főhős megfelelő ok és alkalom az egész magyar felvilágosodás színes, szemléletes körképére.

Kalandos kivétel, ahogy a jobbágyfiú kiemelkedik értelmével a falusi gyerekek közül, ahogy felfigyelnek rá, és lehetővé teszik az egyre további iskoláztatásokat. Ő pedig folyvást versenyre kel az úriújjakkal. Lemarad, ha nem kerül elébük. Mindig neki kell az elsőnek lennie. Mintha kezdettől fogva versenyfutás volna az élete a nagyobb tudásért, a magasabb hivatalért, a szebb asszonyért, a fontosabb történelmi szerepért, a nagyobb irodalmi feladatért, a tökéletesebb verselésért. Jellemző mindent győzni akarására, hogy mire költőileg teljesen megérik, négy nyelven - magyarul, latinul, németül és franciául - egyformán versel.

Huszonkét éves fővel túl van az egyetemen is, jogi diplomát szerzett. Ettől kezdve nem jobbágy, hanem honorácior. A kor törvénye szerint, ha nem nemesember diplomát szerez, és ennek alapján folytatja élethivatását, akkor ugyan nem nemes, de személyében kivételezett a jobbágyokra vonatkozó jogszabályok alól. Ez a nem nemes értelmiségi volt a honorácior.

Mint joggyakornok kerül Orczy Lőrinc pesti házába, ahol egyben a ház fiának nevelője. Orczy megkedveli a kiváló ifjút, és szívesen látja szalonjában, ahol a felvilágosodott ifjúság találkozik. Bacsányi megismeri a színháztervezető lelkes Ráday Pált, részt vesz mellette a színházi próbálkozásokban, amelyek megelőzték Kelemen László színházalapítását. Bacsányi maga is fellép egy Voltaire-drámában. A kora időktől fogva verselő ifjú ebben a körben érik költővé.

De a tanítvány meghal, Bacsányinak nincs dolga a gyászba borult házban. Orczy azonban gondját viseli: beajánlja vejéhez, aki magas rangú hivatali ember Kassán. Így lesz Bacsányi Kassán közhivatalnok. Fontos mozzanat ez a magyar irodalom történetében. 1787. november 13-án Baróti Szabó Dávid lakásán Bacsányi János, Baróti Szabó Dávid és Kazinczy Ferenc megalapítja a *Kassai Magyar Társaságot*, amely a kezdete minden hazai irodalomszervezésnek. Hamarosan országszerte sokan csatlakoznak hozzájuk, ők pedig megindítják a *Magyar Museum* című folyóiratot, minden magyar irodalmi folyóirat mintáját és elődjét. Ennek számaiban jelennek meg Bacsányi országszerte feltűnő és nagy hatású versei, izgalmasan érdekes tanulmányai és első Osszián-fordításai. Az Osszián-fordítás abban az

időben egész Európában költői közfeladat. A híres angol epikahamisítvány a nemsokára megszólaló romantika egyik előhírnöke volt.

Bacsányi költői értékei már ekkorra kiderültek. Szellemében Bessenyei és a franciások folytatása, ő maga is lelkes híve és népszerűsítője Bessenyeinek, de az alulról jött, indulatos költő továbblép mesterénél, nagy pátozzsal köszönti a Párizsban kitörő forradalmat, és a század végére az egész világ megváltozását jósolja.

Verselésben túllép a franciásokon, megtanulja Baróti Szabótól a deákos verselést, Ráday Gedeontól és Kazinczy első kísérleteiből a nyugat-európai rímes jambusokat, de azonnal jobban, biztonságosabban, könnyedebben és mégis súlyosabban versel, mint a mintaképek.

Költői erényeit egyre többen veszik tudomásul, de emberileg sokan nem kedvelik. Nehezen fér össze az emberekkel: sértő és sértődékeny. A nem nemesember gyanakodva néz, figyel, idegenkedik a nemesi körökben. Előbb Kazinczyval nem fér össze. Sokféle súrlódási felület van közöttük, alighanem még szerelmi vetélkedés is egy szépasszony körül. Bacsányi és Kazinczy szakít egymással. Bacsányi egyedül, illetve Baróti Szabó támogatásával szerkeszti tovább a Magyar Museumot. Később hivatali felettesével tűz össze. Kiteszik állásából. Alig talál új hivatalt. Majd nemsokára letartóztatják. Pesten elkezdődött a Martinovics-ügy. Bacsányi pedig versben üdvözölte a francia forradalmat, még azzal is rettentve a hazai urakat, hogy: „Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek, / Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!” De a perben nincs elegendő bizonyíték ellene: rég nem élt Pesten, nincs bizonyítható kapcsolat az összeesküvők és közte, Kassán Kazinczyval is régóta szakított. Egyetlen vádpont a vers, és súlyosbító körülménynek tekintik öntudatos védekezését. De mindössze egy évre ítélik. Kiszabadulása után Bécsben szerez állást. Ott magyar könyvsorozatot tervez *Magyar Minerva* címmel. Ebben adja ki a fiatalon elhunyt Ányos Pál munkáit. Később is szeret felfedezni elhalt költőket. Ő hívja fel majd a figyelmet a felvilágosodás előtti évtizedek legjobb magyar költőjére, Faludi Ferencre. Közben folytatja az Osszián-fordítást.

Itt éri a nagy szerelem, Baumberg Gabriella ünnevelt osztrák költőnő. Szinte első látásra egymásba szeretnek, majd összeházasodnak, és az asszony híven kitart a férje mellett a nagy megpróbáltatások során keresztül. Mert a nehéz idők csak most következnek. Jön Napóleon; Bacsányi, mint sokan mások is, benne reméli a szabadítót. A franciák mellé áll, és lefordítja Napóleon kiáltványát, amely arra szólítja a magyarokat, hogy szakadjanak el Ausztriától. Ezért a békekötés után életveszélyes lenne nemhogy Bécsben maradni, de akár Magyarországra hazajönni. A francia katonákkal együtt Párizsba megy, ahol francia hivatalnok lesz. Napóleon bukása után megint elfogják, és kétévi újabb börtön letöltésével életfogytig az ausztriai Linzet jelölik ki szálláshelyéül, ahol mindhalálig rendőri felügyelet alatt áll. Felesége híven követi.

Élete ettől kezdve szüntelen rendőri ellenőrzés mellett telik. Megélhetési gondja nincs, mert a francia állam, amelynek évekig tisztviselője volt, nyugdíjat fizet neki. Közben levelezés útján kapcsolatot tart az irodalom pártoló keszthelyi gróffal, Festetics Györggyel, aki ellensége Kazinczynek és az új irodalomnak. Bacsányi maga sem szereti Kazinczyt, és ez a közös érzelm a forradalmár költő és a reakciós arisztokrata között lehetővé teszi, hogy a gróf sok mindenben hallgasson a költőre. Így elősegíti Bacsányi sürgetésére Faludi Ferenc műveinek kiadását, támogatja olyan irodalmi törekvések megszólalását is, amelyek sokkal haladóbbak, mint ahogy azt a gróf észreveszi. De ami fontosabb: Festetics fedezi Bacsányi verseinek több kiadását is.

A hazai élettől azonban akkor már rég elszakadt Bacsányi János. Túlélte önmagát. A reformkor nagyszerű küzdelmeiről tudomást sem vesz. Az egykori forradalmár csaknem megéri az újabb forradalmat, csak sejtelme sincs, hogy ez készül. 1845-ben halt meg, nyolcvankét éves korában.

Bacsányi sajátos jelenség. Ő maga jelenti a felvilágosodás fényében végre megszólaló plebejus hangot. Az irodalomban ő megy el legtovább a forradalom idézésében. A költészetben egyesíti mindazt az eredményt, amelyet addig a felvilágosodás előkészített. Mint költő jelentékenyebb, mint Csokonai fellépéséig bármelyik kortársa.

Ugyanakkor hamar kiesik az irodalmi közösségből, majd a nemzeti közösségből is. Annak ellenére, hogy nemzedékét túléli, és fizikailag a reformkornak is kortársa, valójában költői jelentősége csak a Martinovics-perig tart, később is csak a *Kiáltvány* körüli magatartásával vesz részt cselekvően a történelemben. És ha idős korában még némi hatást gyakorol a keszthelyiekre, és verseinek kötetei is csak akkor jelennek meg - ez időben már túlélte korát, és idegenben élve egy elmúlt korszak emléke maradt. A felvilágosodás eredményeit nem ő vitte tovább a megváltozott körülményű következő korszakokba. A továbbvivők főalakja éppen az, akivel életében sehogyan sem tudott összeférni: Kazinczy Ferenc.

ÉDES GERGELY

(1763-1847)

Édes Gergelynek még a neve is kiesett az irodalmi köztudatból, manapság - és már régóta - csak az irodalom szakemberei tudnak felőle. Pedig ez a sajátos hangütésű költő a maga korában kifejezetten népszerű volt viszonylag széles olvasóközönség körében. De csakis az olvasóközönség körében. Az írók, költők, kritikusok, irodalomtörténészek egy alig-alig érthető közös ellenszenvvel fordultak egy egész irodalmi irányzattal szembe, amelynek ő volt a legtehetségesebb képviselője. Ez az irányzat, amelynek követőit „míveskedők”-nek nevezték, szenvedélyesen és játékosan kísérletezett a magyar nyelv verstani lehetőségeivel.

A kezdeményező Gyöngyössy János (1741-1818), egy külföldi egyetemeket járt, nagy műveltségű, irodalomkedvelő földesúr volt, aki azokban az években, amikor a franciás, németes és deákos költők egymással versengtek az új költészethez új verselési módokat találni, távol élve az irodalmi harcoktól, játszani kezdett a versformákkal, és örömmel fedezte fel a hajdani bizánci költészetben kialakult, majd az iskolai latin költészetben sokfelé kedvelt, de minálunk mindaddig ismeretlen „leoninus”-t. Ez a forma eredetileg olyan disztichon volt, amelyben a hexameter közepe rímel a sor végével, majd a pentameter közepe a maga sorának végével. Később általában leoninusnak neveztek minden olyan formát, amelyben az antik (görög-latin) verssorok rímelnek. Ez a rímesen pattogó időmérték játékosan zenei hatást ad a versnek. Gyöngyössy pedig könnyedén ontotta a leoninusokat. A diákok körében népszerű is lett. Tulajdonképpen érthetetlen, hogy költőink miért fordultak olyan indulatos haraggal Gyöngyössy és követői ellen... Ráday Gedeon, aki maga is lelkes formakísérletező volt, Kazinczy, aki egyébként oly izgatottan figyelt minden költői újítást, mint költőietlent utasította el ezt a csengés-bongást. A deákosok, de legfőképpen Berzsenyi, felháborodottan tessékelték ki a költészetből a míveskedőket. És az irodalom egyik irányzata sem fogadta be őket. Gyöngyössy neve gúny és nevetség tárgya lett. Leoninust írni - ez lehetett szójáték, lehetett diákréfa, de nem volt költészet. És ez még akkor sem érthető, ha tudomásul vesszük, hogy a míveskedőkben kétségtelenül volt valami öncélú, illetve pusztán fülgyönyörködtető vagy nyelvbravúrra törő formajáték. A sokkal későbbi l'art pour l'art első magyar kísérletezői voltak. És a XVIII-XIX. század fordulóján, amikor szinte politikai program volt a nyelv és a verselés fejlesztése, még költészetgazdagító hatása is volt. Hiába, a költészet elfordult tőlük. Csak több mint száz évvel később merészkedett Babits újra magyar leoninusokat írni, felismerve ennek a formavilágnak zenei hatását, és - igen! - szépségét. Annak idején Gyöngyössy - tudomásul véve az általános ellenszenvet - elhallgatott.

De mégis akadtak szórványosan követői. És ezek közt volt a leggazdagabb nyelvi képzelő-erejű, egyéni hangú, különködéseivel együtt mégis költőnek tekintendő Édes Gergely.

Sárospatakon és Debrecenben végezte iskoláit, tehát azokban a nagyon jó iskolákban, ahol a diákság szívesen vett részt a szellemi tréfákban is. Ez a diákvilág volt Gyöngyössy János leghívebb olvasótábora is. Édes Gergely megismerkedett magával Gyöngyössyvel is. És megpróbálta utánozni; nagyobb sikerrel mint bárki más. Könnyen ontotta a leoninusokat. Eredendő hajlama volt mindenfajta nyelvi bravúrra. Az iskolában már költő hírében állt. És amikor tanulmányait befejezve, Veszprém megyei községekben lett református prédikátor, majd végképp megtelepedett Derecskén, mint a község népszerű papja, nemcsak a környék verskedvelői fogadták el költőnek, hanem valamelyest még az irodalom is tudomásul vette igen hűséges műfordításaiért. Egy egész kötet Anakreón-verssel és jó néhány sikerült

Horatius-fordítással több becsületet szerzett magának, mint saját költeményeivel. Komolyan vették *Természet könyve* című tankölteményét is, amelyben a korszerű természettudományt népszerűsítette. Hiszen ez a franciások programjába is beletartozott, Bessenyei is írt, meg fordított hasonlókat.

De éppen ezek a legkevésbé jellemzők Édes Gergelyre. Hiszen igazi kísérletező volt. Nyelvezete is igen eredeti, ő is kiveszi részét a nyelvújításban, bár Kazinczy, ha nem is utasítja el, hidegen távol tarja magától. Holott Édes mélységesen tiszteli Kazinczyt, nemegyszer ír levelet hozzá. Kazinczy ímmel-ámmal válaszol, hiszen kötelezőnek tartja magára az udvariasságot. Mégis, akad Édesnek olyan levele, amelyre Kazinczy inkább nem válaszol, hogy ne kellessék kifejeznie ellenszenvét a megrögzött míveskedő iránt. Azt még csak tudomásul veszi, hogy a derecskei prédikátor új irodalmi műszavakat gyárt, például „danák”-nak nevezi a dalszerű költeményeket, „iramat”-nak a megírt műveket, „nyájaskodások”-nak a mulattatásra szánt verseket. De szójátékaitól egyenest visszarettent. Márpedig Édes Gergely született szójátékos költő. A leoninusok mellett például nagy számban írt olyan rövid verseket, amelyekben végig ugyanaz a magánhangzó fordul elő. Hírhedetten híressé vált például a görög szabadságharc idején írt hexameterre. „*Öt görög öt törököt dögönyöz örökös gyönyörök közt*”.

Így próbálta végig valamennyi magánhangzót, legalábbis egy hexameter erejéig. Aligha vitathatjuk, hogy ezekben a nyelvi-verselési tréfákban mégis sok olyan kísérleti anyag volt, amely segítette irodalmi nyelvezetünk hajlékonyabbá tételét. De az is igaz, hogy inkább tréfáknak hatnak, mint költészetnek.

Próbálkozott azonban ezeken kívül minden versforma-lehetőséggel és különböző költői műfajokkal. Érdekelték a népdalok, és az elsők közt volt, akik tudatosan utánozni akarták a népköltészetet. Így az irodalmi népiesség előfutárai közt is ott van a helye. És ezen a téren a hivatalos kritika helyett a nép döntött. Volt egy-két népdalutánezata, amelyből valóban népdal lett, s amikor a folklór népajakról begyűjtötte, akkor derült ki, hogy hiszen ezt Édes Gergely írta. Legnevezetesebb ezek közül *A petri gulyás* néven ismert, jól sikerült, népdallá lett népdalutánezat.

Édes Gergely sokáig élt, kortársa volt a felvilágosodásnak, a romantikának, Petőfi, Arany, Tompa fellépésének. Eredményeinek egy része beleépült a kortársi költészetbe; a költők észre sem vették, hogy tanultak tőle, hiszen igazán soha senki se vette komolyan. De azért a helyzete mégis más volt, mint a többi míveskedőé: sokáig volt olvasóközönsége. Népszerű volt, szójátékait nemzedékek adták egymásnak. És aki személyesen ismerte, okvetlenül megszerette, mert kedves és kulturált csevegő, derűs és jólelkű ember volt. S habár bizonyára titkon bántotta, hogy igazából nem tekintik úgy költőnek, mint a sikeresebb kortársakat, szelíd lélekkel felülemelkedett a szakmai bánatokon. Szívből tisztelte az igazán jobb költőket, és megelégedett az irodalmi tréfacsináló kétes értékű helyével. Mert jobban szerette a jókedvet és lélek békéjét, mint a gyötrődéseket.

Természetesen utólag sem kell őt a nagyok közé sorolni, de az is méltánytalanság, ha nem vesszük tudomásul érdemeit és értékeit. Nevének ott van megillető helye a felvilágosodás kezdetétől 1848-ig terjedő korszak legalább két emberöltőnyi magyar irodalmában.

FAZEKAS MIHÁLY

(1766-1828)

Fazekas Mihály neve általában főművét, a *Lúdas Matyit* idézi fel az olvasók tudatában. Kétségtelen, hogy ezzel a nevezetes elbeszélő költeménnyel írta be nevét irodalomtörténetünkbe, és ez az a műve, amelyet az iskolába járt emberek ismerni szoktak. De Fazekas Mihály valójában több, mint a *Lúdas Matyi* költője. Annak a Debrecenben kivirágzó irodalmi kultúrának, amely a felvilágosodásból vezetett a romantika felé, Csokonai után ő a legjelentékenyebb alakja, és még a hazai tudománytörténetet sem lehet úgy elmondani, hogy kimaradjon belőle Fazekas Mihály, a botanika tudósa, a hazai növénytan tudományának egyik fontos előfutára. De ha történetesen nem ő írja a *Lúdas Matyit*, és Diószegi Sámuellel nem ő írja meg a *Füvészkönyvet*, nem nagyszámú versével mégis fontos alakja volna a XIX. század első negyede hazai költészetének, akit egyben-másban a romantika, majd Petőfi népiessége elindítójának is tekinthetünk.

Nem volt hivatásos költő, a költészetet kulturált emberhez illő passzióként tartotta. Felnőttélete első felében katona, második felében városi közéleti férfi és természettudós. Ez az élet hatvankét évig tartott: 1766-tól 1828-ig. Ősei vagyontalan katona-nemesek voltak, de a közvetlen elődök már debreceni iparos-polgárok. Apja gyógykovács volt, tehát félig iparos, félig fogorvos. Ő maga a híres debreceni Kollégium növendéke. Ámbár irodalom iránt is, természettudomány iránt is korán kezd érdeklődni, mégsem jó tanuló. Hamar izgatni kezdi a kalandos katonaélet. Tizenhat éves fővel felcsap huszárnak. Nem volt nemesúr, hogy azonnal tiszt legyen belőle. Előbb közlegény, azután sokáig altiszt. De hétévi szolgálat után hadnagy, azután főhadnagy. Végigjárja a Habsburgok háborúinak csataterét, az egyik ujját is elveszti egy ütközetben. Az első években lelkesedik ezért a kalandos életért, és formás csatadalokat is ír. De mennél magasabb a rangja, annál tisztábban lát. Meggyűlöli a háborúást, szinte pacifista lesz. A francia forradalom seregei ellen harcolva már egyre inkább az ellenfelekkel érez együtt. A császárhű lovasbiztosból republikánus felvilágosodott lesz. Világképe egyre tágabb. Közben két borúsán végződő szerelem keseríti az életét. Romániában táborozván beleszeret egy moldvai parasztlányba, Ruzsándába. A boldogan induló szerelmet szétzilálja a történelem: a katonákat áthelyezik, búcsúzni kell mindörökké Ruzsándától. Azután Franciaországban éri el a nagy szerelem: Ámeli. Ez sem tart sokáig, menni kell tovább. Ettől az emléktől azonban sohase szabadul. Állítólag Ámeli emléke tartja vissza a nősüléstől. Élete keserű agglégénységben telik majd el. De Ruzsánda, majd Ámeli emléke finom hangú szerelmes költővé teszi. Nincs meg benne Csokonai csapongó színessége, érzelemgazdagsága, de szerelmi bánata komorabb, mélyebb.

A kilencvenes években, kellő szolgálati év után, leszerel, és nyugdíjas főhadnagyként érkezik vissza Debrecenbe, ahol összebarátkozik Földi Jánossal és Csokonaival. Ez a kör ösztönzi benne a költőt. Világlátottabb volt, mint barátai, és sokat tanult azoknak nagyobb műveltségéből. Legtöbb verse a hazaköltözés és Csokonai halála közti esztendőkre esik. Akárcsak barátai, ő is mesterien tud verselni. Őt is megihletti a költészet rokkoló könnyedsége, de barátainál is több köze van a nép szegény rétegeihez. Katonaként együtt élt a parasztleányokkal, ismeri gondjaikat. Verseiben a hangvétel is egyre népiesebb. Egyes népdal formájú költeménye már a romantika népdalutáinzataira, Kisfaludy Károlyra és Czuczorra emlékeztet, néhány évtizeddel öelöttük. De még antik formájú verseiben is a nép élete tűnik fel újra, hangvétele pedig olyan demokratikus, ami már a reformkorra emlékeztet. Ezekben az években írja meg első fogalmazásban a *Lúdas Matyit*. Sajátosan ironikus hangot ad ennek a humoros

történetnek, hogy a népi anekdotaszzerűen feldolgozott történet a klasszikus eposzok hexameterében szólal meg. De ezekben a hexameterekben erőltetés nélkül gördülnek a népi fordulatok.

Lúdas Matyi harca Döbrögi úr ellen a jobbágy-nemesi küzdelem humoros-szatirikus képlete: a parasztlegény megigazulása a gőgösen ostoba földesúrral szemben. De azért Lúdas Matyi polgár módon elképzelt népi hős: magányos, leleményes harcos, aki egyedül veszi fel a küzdelmet az igazságtalansággal, és furfanggal győz. Döbrögi úr pedig úgy megijed, hogy végül megjavul. Ne essünk tévedésbe: a *Lúdas Matyi* nem forradalmi mű, a forradalmi remények lehanyatlása után keletkezett. De olyan demokratikus mű, amely előlegezte a következő évtizedek éledő reménységeit. Fazekas is tisztában volt irodalmi jelentőségével, többször is átdolgozta. Végző formájában 1817-ben jelent meg. Tökéletes szerkesztésével, szemléletes jellemzéseivel, mulatságos cselekményvezetésével, gördülő verssoraival és jóízű nyelvvel valóban elbeszélő költészetünk egyik múlhatatlan és mindig frissen maradó klasszikusa.

Fazekas azonban a természetrajz tudósa volt. Saját kis birtokán - amelyet okos gazdálkodással egyre nagyobbított - kísérletezte ki az okszerű gazdálkodást, ott figyelte a növények természetét. És sógorával, a kitűnő botanikussal, Diószegi Sámuellel együtt írta a *Magyar fűvészkönyvet*, amely megjelenésétől kezdve polgárjogot szerzett Magyarországon Linné növénytan rendszerének. Ez a könyv teremtett rendet a növénynevek hazai zűrzavarában. És ha közönységük alig-alig volt, mivel a maradi gazdák idegenkedtek attól, hogy „könyvből vessenek-arassanak”, gyanúsnak tartották a tudományosan megalapozott mezőgazdálkodást, a szakörök előtt azonnal nagy tekintélyű lett a könyv, még a Helytartótanács is dicsérő okirattal tüntette ki. Fazekas pedig tovább munkálkodott a növénytan tudományának népszerűsítésében. Ő tervezte és készítette elő a később oly nagy hírű debreceni Fűvészkertet, amelynek megnyitását azonban már nem érthette meg.

S mindezek mellett tevékeny közéleti ember volt mindhalálig. Értett az okos gazdálkodáshoz. Így hamarosan ő lett a Kollégium gazdasági vezetője, majd később Debrecen város főpénztárnoka. Közismert volt puritán becsületessége, a város is rábízta a pénzét. Később ő szervezte meg a debreceni ún. „polgárkatonaság”-ot, ez városi rendfenntartó alakulat, mai szóval rendőrség volt, melynek ő lett a kapitánya.

Magányosságában mindenre ráért. Későbbi éveiben verset alig-alig írt, de vitairatokkal szólott bele az irodalom ügyeibe. *Debrecen védelme* című cikkével összevitázott Kazinczyval, mivel az Csokonaira emlékezve megvetően szólott a debreceni lokálpatrióta görgről. Ez volt az a nevezetes Árkádia-pör, amely igen indulatos hangon folyt Kazinczy köre és a debreceniek között. Volt azután Fazekasnak egy egész cikksorozata, a *Dorottya-levelek*, amelyekben könnyed, tréfás hangon fejti ki esztétikai nézeteit, hitet téve a felvilágosodás racionalizmusa mellett.

Népiesség, demokratizmus, racionalizmus - ezek a jellemző sajátosságai Fazekas mondani-valóinak, amelyeket jóízű nyelven, hol a népdalhoz közelítő, hol klasszicizáló formákban is népi nyelven fejez ki. Fontos előzménye tehát a romantika demokratikus népiességének, amely Petőfit készítette elő.

A *Lúdas Matyival* pedig úgy vagyunk, hogy ha Fazekas nem írja meg a *Lúdas Matyit*, többi műveivel akkor is összekötő, fontos láncszem a debreceni felvilágosodás és a reformkor romantikája között, de közben a *Lúdas Matyi* jelentékenyebb, mint életművének többi része együtt, és egymagában is alkalmas, hogy költője nevét fenntartsa irodalmi halhatatlanjaink között.

SZENTJÓBI SZABÓ LÁSZLÓ

(1767-1795)

Ha Szentjóbi Szabó Lászlóra egyáltalán visszaemlékszik a verseket olvasó és irodalmunk múltjában valamelyest jártas ember, aligha jut eszébe több, mint hogy ez a mindössze huszonnyolc esztendőit élt fiatal költő a Martinovics-per egyik elítélte volt, és ott halt meg a kufsteini börtönben. Többen ismerik barátjának és rabtársának, Bacsányinak róla, az ő haldoklásáról írt versét, mint azt a nem nagy, de valójában jelentékeny életművet, amely jól kijelölhető helyet biztosít neki irodalomtörténetünkben. Hiszen az ő néhány évig viszonylag széles körökben népszerű költészete az átmenet a hazai rokokó és az éppen csírázó irodalmi népiesség között; ha tetszik: keskeny összekötő palló Faludi Ferenc és Csokonai Vitéz Mihály között. De egyben-másban már a romantikát is előlegzi: történelmi regénnyel kísérletezik, csak nincs ideje és módja tovább jutni az első fejezetnél; és érzelmes történelmi drámát is ír, amely azután évtizedekig műsordarabja marad a magyar színészet hőskorának.

Bihar megyei kurtanemesi család fia. A kis birtokhoz túl sok a gyerek, tehát eleve gondoskodniuk kell kenyérkereső foglalkozásról. Az értelmes fiú már gyermekként is könnyen és jókedvvel tanul, könnyen lehet belőle akár prédikátor (minthogy a család református), akár tanár, akár jogászféle. A papsághoz azonban egy pillanatig sincs kedve, a felvilágosodás szelleme már sihederfővel megérinti, hogy idővel lelkét betöltse. Azzal indul tehát a nagy hírű debreceni Kollégiumba, hogy tanár legyen.

Abban az iskolában pedig nagyon értelmes, nagyra termett ifjakkal találkozik. Oda jár ez időben Csokonai, Fazekas Mihály, a későbbi kultúraszervező természettudós-orvos, Földi János, a majdani népdalgyűjtő és népdalokat utánzó Pálóczi Horváth Ádám. Nemrég még ott tanította világszínvonalon a fizikát Hatvani professzor, akinek emléke eleven hagyomány a természettudomány-oktatásban. A hazai és a világtörténelmet Budai Ézsaiás tanítja, aki a kortárs angol Gibbon felvilágosodott szellemű *Római Történetét* idézi akkor, amikor még a nyugati iskolák nagy része is húzódozik a túlságosan haladó szemléletűnek tűnő ánglius racionalizmustól. Ebben az iskolában sokat lehet tanulni.

Tizenkilenc éves korában tanító lett Nagyváradon, ott készült a tanári vizsga letételére. Már az iskolából költői hírrel érkezett. Hiszen a debreceni diákok versengve verseltek, főleg deákos formában. E korai időből két költeménye maradt fenn: egy formahű Horatius-fordítás és egy vidám hangú vers az első borotválkozásról. Később nem írt klasszikus formában. Nagyváradon kerülnek kezébe Kazinczy művei, köztük a divatosan szentimentális Gessner költeményeiből készült fordítások. Ezek fordítják figyelmét és lelkesedését a korabeli érzelmes és játékos rokokó költészet felé. Nyelvi nehézségei nincsenek: aki a debreceniek élgárdájából érkezett, az a latinon kívül németül és franciául is ért, de általában még több nyelvben is jártas.

Talán még Debrecenből, de lehet, hogy már Nagyváradról ír tiszteletteljes levelet Baróti Szabó Dávidnak, mellékelve hozzá néhány költeményét. Az idős poéta kedvesen és buzdítóan válaszol, biztatva, hogy lehetőleg deákos formákban írjon. Ennek a biztatásnak azonban nem volt foganatja. Ismeri már Faludi verseinek rímes-ütemes csengés-bongását, a német és francia kortársak változatos rímképleteit. (Nincs rá adatunk, de elképzelhető, hogy Amadé László rokokó dalaival is találkozott, ő is felettebb szeret énekelhető dalformákban írni.)

1789-ben (huszonkét éves korában) leteszi a tanári vizsgát, és Nagybányára kerül a volt minorita gimnáziumba, amely állami iskola azóta, hogy II. József feloszlatta a szerzetesrendeket. A fiatal tanár fenntartás nélkül lelkesedik II. Józsefért. Magyar költő létére sem izgatja a reformer császár német nyelvi rendelete. Nagyon mellékes ügynek tartja ezt a fentről érkezett haladó intézkedések mellett. Igazi, lelkes jozefinista. Polgári Magyarországról ábrándozik. Nem félti a nemzeti nyelvet, idegenkedik a maradi nemesség ellenállásától.

Egy év múlva azonban II. József meghal, reformjai és reformtervei zátonyra futottak a nemesi ellenállás viharában. A nagybányai iskola nemsokára újra egyházi intézmény. Szentjóni Szabó pedig református is, felvilágosodott is, jozefinista is. Azonnal elbocsátják. El is megy a kedve minden iskolától, hiszen a református kollégiumok is papi irányítás alatt állnak. Hátat fordít a tanításnak, a vidéki életnek, és meg sem áll Pestig, hogy jogásznak iratkozzék az egyetemre. És hogy megéljen, tisztviselőként helyezkedik el a Helytartótanácsnál. Jó tanár volt, jó köztisztviselő lett. És a közhivatalban sokat tapasztal, például a jobbágyság méltatlan helyzetét. Ez a felismerés megerősíti polgárosító, antifeudális vágyait. Közben összebarátkozik Bacsányival, és megismerkedik az öreg, de az egész irodalomra nagy hatású Ráday Gedeonnal. Mindkettő a szeretetébe fogadja, mindkettő nagyra becsüli. Így azután a kor folyóirataiban egyre-másra jelennek meg versei, és lírai hangú kisprózái, amelyek a felvilágosodás, főleg Rousseau eszméit népszerűsítik (Rousseau-ból részleteket is fordít). A népiesség még nem irodalmi program, de az ő verseinek ritmikájában, sőt olykor képeiben is érződik a népdalok ismerete és szeretete.

Derűs rokonszenvvel ír az együgyűen bölcs parasztról, együttérez a nehéz sorsú jobbággal, aki minden háború főkárosultja, sőt egy ízben még Dózsa György neve is felbukkan, mint akinek emléke él a falusi világban.

1791-ben Ráday támogatásával megjelenik verseskönyve, függelékül néhány prózai aprósággal. Ezzel egyszeriben népszerű, csaknem ünnepezt költő lett. A következő évben megírja *Mátyás király* című szentimentális drámáját, jól érthető politikai célzattal: a nemesi önkényt fékező, polgárosító, népet védő, igazságos nemzeti uralkodót ünnepli a Habsburg-önkénykellős közepette. De minthogy a színjátékot I. Ferenc koronázásának alkalmából írta, a cenzúra hódolatnak vette az uralkodó iránt. Miután megjelent, Kelemen Lászlóék színháza bemutatta. És habár igazán nem jó dráma, némi értékét csak párbeszédeinek és monológjainak költőisége adja, mégis évtizedekig maradt közkedvelt műsordarab. A fiatal költő úgy érezheti, hogy dicsősége teljességében él. Jókedvű, társaságok kedvence, az irodalom dédelgetettje. A kortársak emlékeit olvasva, rendkívül vonzó, okos, szellemes, kedves fiatalember arculata bontakozik elének. Nők kedvence, férfiak jó barátja. Most már kész jogász, akire karrier várhat a közhivatalban. És mindig újakkal kísérletezik. Történelmi regénybe kezd *Első Mária Magyar Királyné élete* címmel. Első folytatása meg is jelenik Bacsányi lapjában. Nem tudjuk, hogyan folytatódott volna, mert befejeztetett a folyóiratnak is, Szentjóni Szabónak is.

Bacsányi révén ismerkedett meg és barátkozott össze Szentmarjayval. Természetes volt, hogy hasonló politikai nézeteket vallanak. Szentjóni ez időben nyilván már forradalmi hangú verseket írt, ezeket azonban letartóztatása előtt megsemmisítette. Szentmarjay vitte el őt Hajnóczyhoz, a titkos mozgalom lelkéhez. Valószínűleg felvették a titkos társaságba is.

Az idő 1794-nél tartott.

Bécs és a magyar hazai reakció egyetértve nagy példát akart statuálni. Természetes, hogy Szentjóni Szabó a Martinovics-per fővádoltjai közt volt. Még csak nem is tagadta, hogy rokonszenvezett a mozgalommal, mert az államosítani akarta az egyházi javakat, és enyhíteni akarta a paraszti nép sorsán. Az első fokon minden vádlottat halálra ítélték, de Szentjóni

Szabót másodfokon is, együtt azzal a hét forradalmárral, akit nemsokára kivégeztek. Ráday Gedeon személyesen járt közbe érdekében annyi sikerrel, hogy a végső percekben kegyelmet kapott, és bizonytalan ideig tartó börtönre ítélték. Ekkor azonban már súlyosan beteg volt; talán ha időben kezelik, segíthettek volna rajta. Mire Kufsteinbe érkezett a fogolyszállítmány, már menthetetlen volt. A jó barát, Bacsányi a szomszéd cellából hallotta halálhörgését. Kazinczy és Versegly távolabbi odúban kezdték a hosszú rabságos életet. De ők egyszer mégis kiszabadultak, és folytatták irodalmi munkásságukat. Szentjóni Szabó pedig nem sokáig volt rab. Ott halt meg, ott temették el, mindörökre ottmaradt Kufsteinben.

Költeményei azóta ugyan néhányszor megjelentek, de legutóbb 1911-ben. Kötete antikváriumokban sem található.

KÁRMÁN JÓZSEF

(1769-1795)

Húsz évvel a felvilágosodás bécsi hangütése után már vitákkal teljes, izgatott, sokszínű magyar irodalmat találunk. Racionalista franciások, szentimentális németesek, klasszicizáló deákosok más-más utakon keresik az új, a korszerű mondanivalót. Sőt magyarosok néven megszólalnak azok is, akik nem helyeslik az új mondanivalót. Már vannak folyóiratok, vannak jelentékenynek mondható költők. És 1794-ben megjelenik az *Uránia* című folyóirat első száma, majd a második és harmadik. Azután nincs tovább. De ebben a három számban napvilágot lát a szerkesztő, Kármán József *Fanni hagyományai* című kisregénye, amellyel a magyar széppróza felemelkedik az európai legjobb átlaghoz. Kármán a mi első világirodalmi méretekkkel mérhető prózaírónk, és úgy mellékesen vele kezdődik a magyar esszéirodalom, a nagy jövőjű magyar novella, és még a színvonalas publicisztika is. A magyar felvilágosodás korának Kármán József az egyik csúcspontja, az ő művei a legelőbbek az 1772 és 1795 közötti korszakból. És mindössze huszonhat évet élt.

Kármán József Losoncon született 1769-ben, református püspök fia volt, jogásznak készült, így került egyetemi hallgatóként Pestre. Itt összebarátkozott Ráday Pállal, az izgatott fiatal kultúremlerrel, aki sok egyéb közt magyar színházról ábrándozott. Az ő révén ismerkedik össze a Ráday családdal, a nagyszerű nagyapával, Ráday Gedeonnal, aki nemcsak műveltségre lelkesíti az embereket, hanem a felvilágosodás filozófiájára is felhívja a figyelmet, a magyar felvilágosodás addig elért eredményeit is ismerteti a lelkes fiatalokkal.

Kármánt elragadják a nagy lehetőségek: az új szellem, az új irodalom. A következő évben Bécsbe megy, hogy tökéletesítse némettudását. Ott megismeri Bessenyeit, aki akkor az Udvari Könyvtár könyvtárosa. Bessenyei körében fejlődik a francia felvilágosodás eszméinek töretlen hívévé. Lelkesen veszi tudomásul a Párizsban lánggra gyúló francia forradalmat. Amikor újra Pesten van, lelkében már forradalmár. A francia eszmék mellett elragadja az új német irodalom érzelmessége, s ezt a lángoló érzelmességet erősíti egy fellobbanó és lelket égető szerelem. Markovics Miklósné grófnő művelt asszony. Németül leveleznek egymással. Ezekben a szenvedélyes vallomásokban már érlelődik Kármánban az igazi író, a lélek és az életkörülmények árnyalatos ábrázolója.

Ugyanebben az időben lesz szabadkőműves. A szabadkőművesség akkoriban forradalmi mozgalom volt: a polgári forradalom előkészítője. A felvilágosodás fiatal írói-költői szinte kivétel nélkül tagjai voltak valamelyik titkos páholynak.

Kármán ismeri fel ebben az időben először, illetve ő fogalmazza meg egyértelműen, hogy az ország irodalmi központjának Pesten kell lennie. Itt kell megszervezni az írókat, a művészetet. Ráday Pál révén kerül kapcsolatba Kelemen Lászlóval, a hasonlóképpen felvilágosodott fiatalemberrel, aki az első állandó színházat szervezi. A Kelemen nevéhez fűződő első magyar állandó színházat tulajdonképpen Kelemen László, Ráday Pál és Kármán József együtt teremti meg. Valószínűleg Kármán volt az, aki megszövegezte a létrejövő színház társulati szabályzatát is. Közben már írja azokat a műveket, amelyek majd az *Urániában* fognak megjelenni. De közben kapcsolatban van azokkal az ifjakkal is, akik majd a Martinovics-mozgalom részesei lesznek.

És végre a huszonöt éves fiatalember létrehozta az Urániát. Ennek mindössze három számában jelenik meg a *Fanni hagyományai*, *A nemzet csinosodása* című tanulmány, a *Módi* című satíra, az *Új ház* és *A kincsásó* című novella és még néhány apróság, amelyről bizonyos, hogy az ő műve. Az Uránia többi prózai és verses közleményéről nem tudjuk, kitől származik, mert - eléggé érthetetlen módon - ez a folyóirat az írók neve nélkül közölte a műveket.

Az Uránia nagyon jól szerkesztett, nagy hatású irodalmi vállalkozás volt. Folytatását megakadályozta a történelem. A Martinovics-mozgalmat leleplezték, Pesten elkezdődtek az elfogatások. Kármán hazamenekül Losoncra. Szinte bizonyos, hogy részese volt a titkos mozgalomnak, és félt az elfogatástól. Az üldözés azonban hamarosan túlterjedt Pesten, országszerte vitték el az írókat, költőket, tudósokat, gyanúsan művelt embereket. És Kármán, nem sokkal azután, hogy otthon volt szüleinél, máig is kiderítetlen körülmények közt hirtelen meghalt. Alighanem fontos szerepe volt a mozgalomban, és öngyilkos lett, nehogy másokra kelljen vallania.

Életműve terjedelemben nem nagy, és akad jó néhány írásmű, amelyről csak találgatja az irodalomtörténet, hogy az övé-e vagy sem, és ha nem az övé, akkor kié is lehet. Mindenesetre gyanús, hogy ami ma is frissen olvasható, azt ő írta.

Ez az egyetlen kis könyvben elférő életmű előkelő helyet biztosít Kármán Józsefnek a magyar irodalomban. Ő már nem kísérletező, hanem érett író. Szokták ugyan mondani, hogy irodalmunk nagy ígérete volt, s ez annyiban igaz, amennyiben arra gondolunk, mit alkothatott volna még érettebb éveiben ez a nagy tehetség! Hanem amit a megadott néhány év alatt alkotott, az nemcsak valamiknek az ígérete, hanem jelentékeny szándékok megvalósítása.

Mindenekelőtt a *Fanni hagyományai*.

Ennek az érzelmes, komor, társadalmat vádoló lélektani regénytípusnak a világirodalomban Goethe *Werthere* volt a legjellegzetesebb és leghatásosabb példája. Kármán természetesen éppen úgy ismerte a *Werthert*, mint annak az időnek minden olvasó embere, és tanult is a *Wertherből*, mint annak az időnek úgyszólván az egész regényirodalma. Ez a kapcsolat azonban nem több, mint műfaji hatás, mint a korszerűség tudomásulvétele. Kármán hősnője, a túl érzékeny lelkű Fanni jellegzetesen magyarországi körülmények között él, a régi, pontosabban: maradi erkölcs nyomása teszi kétségbeejtővé légkörét, szerelmi bánata és halála lázongást fejez ki egy újabb, egy tisztultabb erkölcs nevében. A szűk cselekményű, de gazdag érzelmi tartalmú történetet olyan világos és helyenként olyan költői prózában mondja el, amelyet eladdig meg sem közelített a felvilágosodás irodalma. Báróczi stilisztikai úttörése után a németes szentimentálisok, élükön Kazinczyval, készítették elő ezt a megvalósult irodalmi prózát. De maga Kazinczy is csak sokkal később, már a következő korszakban jutott el egy ennyire maradandóan olvasható prózához, nyilvánvalóan már a soraikból korán kieső Kármántól is tanulva.

A kitűnő kisregényénél alig csekélyebb jelentőségű *A nemzet csinosodása* című kultúrpolitikai tanulmánya, amely a hazai szellemi élet elmaradásának okait és a felemelkedés eshetőségeit elemzi meglepő tisztánlátással. Érdekes mozzanata, hogy miközben szívvel-lélekkel azonosul a francia gondolkodók haladó eszméivel, elutasítja a tisztelt Montesquieu „klímaelmélet”-ét, amely haladást és elmaradást földrajzi-égövi okokkal magyaráz. Kármán a szegénységet, a mezőgazdasági életformát teszi felelőssé az elmaradásért, már-már megsejtve a gazdálkodás és a szellemi fejlődés összefüggését. Ez a tanulmány formájában esszéirodalmunk első klasszikus műve, tartalmában bizonyíték, hogy felvilágosodásunk a tudat milyen magas fejlettségéig juthatott a legjobb elmékben.

Rövidebb írásai közül okvetlenül meg kell még említenünk *A kincsásó* című elbeszélést, amely egy babonás, öreg fősvény kijátszásáról szól, és ugyanúgy tekinthetjük az első igazi magyar novellának, mint a *Fanni hagyományait* az első magyar regénynek és *A nemzet csinosodását* az első magyar esszének.

Kármán nincs eléggé az olvasók köztudatában. Miközben az irodalomtudomány egyre nagyobbra becsüli, az irodalmi publicisztika elfelejtette kellő mértékben népszerűsíteni. A *Fanni hagyományainak* a címe sokakban olyan képzeteket kelt, hogy az bizonyára valami olvashatatlan régi kötelező olvasmány.

Valójában nem egy tiszteletre méltó nevű, de elavult művű régi írónkat, költőnket, legalábbis névről, jobban ismer a nagyközönség, mint azt a Kármán Józsefet, aki rövid élete alatt maradandóan gyönyörűséget adó módon tudott írni, aki nemcsak úttörő volt, hanem maga is már az elődök úttörése nyomán értékek alkotója lehetett.

Szinte jelképes, hogy a felvilágosodásnak ez a legjobb magyar írója akkor hal meg, amikor a Martinovics-mozgalom bukásával befejeződik a világosság reményének kurta korszaka, ez az 1772-től 1795-ig tartó huszonhárom év, és az életben maradt írók java része a börtön sötéttségében kezdi várni az élet lehetőségének újraderengését.

DAYKA GÁBOR

(1769-1796)

Dayka Gábor egész életműve belefér egy kis kötetbe. Még az irodalomkedvelők sem szoktak sokat tudni felőle. Ama kevesek közé tartozott a XVIII. század végi magyar költők körében, akiknek nem volt kapcsolatuk a Martinovics-mozgalommal. Mégsem teljes a mi hazai felvilágosodásunk képe Dayka költészete nélkül. Nemhiába volt az oly jó ízlésű Kazinczy igen nagy - talán túlzó - véleményével róla. Sajátos, máséval össze nem téveszthető hangot jelentett irodalmunkban. Hatását érezzük a közvetlenül utána következőkön is, akik nála sokkalta nagyobb költők voltak, olyanokon, mint Csokonai vagy Berzsenyi. Egy történelmi másodperccel előbb szólalt meg ezeknél, és ama rövid évek alatt, amíg írnia adatott, alighanem ő érezte és élte át az akkori legkorszerűbb nyugati irodalmi életérzést.

Úgy is mondhatjuk, hogy az a gyér számú költemény, amelyet Dayka hagyott reánk, teljesen szinkronban volt kora Európájával. A korszerű, akkor nagyon is haladó tartalmú polgári túlérzelmesség - a szentimentalizmus - meg az utóéletét élő rokokó könnyedség és az új erőre kapó klasszicizmus antik szépség- és formaeszménye oly tökéletes egységben jelenik meg ebben a nagy műgonddal fogalmazott költészetben, ahogy az irodalmi eszmény volt Európa tőlünk nyugatabbi világaiban. E ma már nagyon is avultnak ható, de éppen akkor a szükséges újnak hangot adó irodalmi hangütés miatt kell olyan indulási pontnak tekintenünk Dayka életművét, amely lényeges mozzanatokkal gazdagította a további fejlődést, még ha maga a költői arcél el is homályosodott. Ezért kell felvilágosodásunk jellemző hangadói közé besorolni, és bajokkal teljes életútján végigkísérni a mindössze huszonhét évet élt költőt.

A család, amelyből származott, nemesi előnevet viselt ugyan, de az Újhelyi predikátumhoz és az armálisához nem volt birtokuk, így hát nem tartozhattak a nemesség alsó rétegeihez sem. De jobbagyok sem voltak, hanem szegény módú iparos-polgárokként éltek a gyér polgárságú hazában. A költő apja szabómester a nagyon lassan városiasodó Miskolcon. Amíg élt, el tudta tartani családját, hanem amikor korán meghalt, csak a szegénységet hagyta övéire. A nagyobbik fiú hivatásos katona volt, még sihederfővel elesett a császári hadak háborúiban. Az özvegyasszony elszegődött szakácsnének. A kisebbik fiú választhatott, hogy mesterember lesz-e, mint apja volt, vagy tanulni fog, ahogy kisgyerek kora óta kívánta. Ha iparra megy, akkor be kell állnia inasnak egy műhelybe, hogy majd segéd legyen, és ha a szerencse segíti, idővel céhmester lehessen. Ha tanulni akar, akkor nincs más út, mint az egyházi pálya, hiszen a szegény fiú egyébként nem tudja megfizetni a tandíjakat. Az egyház azonban örömmel taníttatta az értelmes ifjakat. Így lett paptanárnak a kor számos jelentékeny alakja. Daykának az is megkönnyítette ezt a választást, hogy valóban vallásos volt.

Éppen mert vallásos volt, viselte meg annyira lelkét, hogy egyháza idővel ellenséget látott benne. Az egyház ugyanis nagyon indokoltan rettegett a felvilágosodás eszméitől, amelyek alapján támadták az egyház világszemléletét. A korszerű eszmék azonban áthatoltak a papneveldek falain is. Bessenyei fellépte óta a nemzeti haladás elválaszthatatlan volt Voltaire szellemétől. És minél műveltebb volt az ifjú, annál többet szívott magába a haladás eszméiből. Dayka pedig nemcsak példásan jó tanuló volt, hanem szinte példátlan nyelvérzékű. Egész valószínűtlen, hogy rövid élete alatt milyen sok nyelvet tanult meg. Számára tehát nem volt idegen a francia és a német nyelv, később az olasz és az angol sem (latinul persze úgy tudott, mint magyarul). Neki nem kellett megvárnia, amíg egy korszerű művet lefordítanak. Ráadásul osztálytársa volt a kezdetben hasonlóképpen papnak induló Szolárscsik Sándor, a

Martinovics-mozgalom későbbi hőse és vértanúja. Éveken keresztül ők ketten vetélkedtek, melyikük az osztályelső. A korán felvilágosodott, majd az egész egyházi világszemléletnek hátat fordító Szolártsik személyes hatása erősítette a világosság és a vallásos emlékek közt gyötrődve ingadozó Daykában az új szellemet. Ez az új szellem elsősorban a felvilágosodás humanizmusában és vallási türelmében nyilvánult meg benne. Hanem amikor egy templomi prédikációjában a vallási türelemről mert prédikálni, kitört körülötte a botrány. Eretnekség címén idézték a püspök elé, ahol nem volt hajlandó visszavonni hitvallását. Ez az összecsapás döntő elhatározásra bírta: szakított a papi hivatással.

Ez időben már költő: kispap társai Egerben, Pesten, majd újra Egerben elismeréssel olvasták verseit. Gondos, csiszolt verselő: a magyaros versformákat ugyanolyan biztonsággal kezeli, mint a Horatiustól tanult latin - akkor „deákos”-nak nevezett - ritmikát. Később majd Kazinczy hívja fel figyelmét a Ráday kezdeményezte nyugat-európai verselésre, amelynek Kazinczy mellett az első igazi mestere lesz.

Költészetből azonban nem lehet megélni. De hát ő már papként is tanár szeretett volna lenni. Tanári állást keres tehát. Így jut el az akkor javarészt német ajkú Lőcsére. És egy pillanatig úgy fest, hogy kerékvágásba jutott. A kortársak szerint igen jó tanár volt. Műveltségével, csevegő kedvességével a társaságok kedvence. Szeretett választékosan öltözködni (alacsony termetű, de mégis nagyon jó megjelenésű, ismerősei szerint kifejezetten szép férfi volt). Előbb levelekben, majd személyesen összebarátkozik Kazinczyval, akit mesterének tekint. Néhány verse megjelenik Kazinczy folyóirataiban. És fellobog egy szenvedélyes szerelem.

Főbérelőjének leánya - Reich Zsuzsanna - nagyon szép és nagyon léha teremtés. Barátai ijedten óvják tőle a költőt, hanem annak nem elegendő isten áldása nélkül a szerelem, feleségül veszi a csapodár leányt, aki hűtlenségeivel megkeseríti hátralevő éveit. Közben kiderül reménytelen tüdőbaja. Két gyermekük születik, mindkettő csecsemőkorban meg is hal. A jó kezdet után rázuhan a bánat. Hogyne volna fogékony a német irodalomban éppen legidőszerűbb bánatkultuszra, a szomorúság és reménytelenség túltengésére, a szentimentalizmusra. Költészetében ekkor olvad össze végérvényesen a klasszikus örökség és a szentimentális korszerűség. Ihletője a bizonyos haláltudat. Talán egészen Reviczkyig nincs is még egy magyar költő, aki ennyire érzi és kifejezi a halál közelségét.

Minden vigasza a költészet. Lassú gonddal formázza verseit. Vannak olyan sorai, amelyeket az olvasó ma igen csokonaisnak érez. Csokonai - Kazinczy révén - ismerte is Dayka költeményeit, és igen nagy véleménye volt róluk. Vannak azután versszakai, amelyekben már Berzsenyi képeinek és fordulatainak indíttatását hallhatjuk. Természetesen idővel, már Dayka halála után, Berzsenyi is ismerte és becsülte ezt a költészetet.

A napi politikától azonban távolabb marad, mint kortársai. Felvilágosodása ugyan eltávolította az egyháztól, de annyi ereje nem volt, hogy politikai magatartásával is hitet tegyen az új eszmék mellett. Kazinczyt mindig mesterének tudta, de nem jutott el Kazinczyval Martinovicséig. Igaz, egyre beteges volt. És amikor a nagy perben költőtársainak nagy része vádlottként ült szemben a bírakkal, amikor a hajdani vetélytárs-barát, Szolártsik az eszme vértanúja lett, Dayka már többet feküdt ágyban, mint amennyit taníthatott.

Remélte, hogy még összeállíthatja verseskötetét. Rendezte a költeményeket, előszót írt eléjük, amelyben bizonyosságát adja költői és verselési tudatosságának. A Martinovics-per utáni évben azonban alig-alig volt lehetőség, hogy magyar verseskönyv jelenjék meg. De a gyűjteményes kézirat szerencsésen megmaradt. Valahogy elkerült Virág Benedekhez, aki azután megküldte a sokévi börtönből kiszabadult Kazinczynak. Kazinczy pedig döbbenetesen vette tudomásul, hogy oly nagyra tartott barátja nem sokkal az ő elítélésük után meghalt.

Utolsó heteit Ungvárott töltötte. Ott kapott új tanári állást. Odaköltözött méltatlan feleségével, akitől mégsem tudott elszakadni. Ott azonban már nem taníthatott. A tüdővész még sokáig gyógyíthatatlan volt. Dayka meghalt, mielőtt elérte volna huszonnyolcadik életévét. Verseskönyvét méltató bevezetéssel azután Kazinczy adta ki.

És költők, olvasók egy ideig Daykát a legjelentékenyebbek közt tartották nyilván. Azután egyre kevesebb szó esett róla. Az igazság, hogy nem tartozott a legnagyobbak közé, de mégis jelentékeny szerepe van költészetünk fejlődésében. És van néhány verssora, olykor néhány szakasza, amely igazi költőnek mutatja. A szentimentalizmusnak pedig alighanem éppen ő volt nálunk a legtisztább képletű költői kifejezője. Nevének ott a helye legjobb kortársai között.

KISFALUDY SÁNDOR

(1772-1844)

A XIX. század magyar irodalomtörténete azzal kezdődött, hogy 1801-ben megjelent *A kesergő szerelem*, amelynek költője egyelőre Himfy álnév alá rejtette magát. Sem azelőtt, sem azóta ilyen általános hazai sikere nem volt hazai könyvnek. Még azok is gyönyörködve olvasták, akik nem szoktak olvasni, vagy ha szoktak, akkor nem magyar verseket. Az irodalom hívei és pártolói pedig elragadtatottan állapították meg, hogy nemhiába volt a Bessenyeieék óta tartó szakadatlan irodalmi készülődés, íme, megszületett a magyar remekmű. Hamarosan napvilágot látott a mű második része is, *A boldog szerelem*. A sikeres költő most már kilépett az ismeretlenségből, most már *A kesergő szerelemből* és *A boldog szerelemből* egységes nagy lírai regénnyé összeálló mű közös címe lett: *Himfy szerelmei*. S költőjét, Kisfaludy Sándort ünnepelte az ország. A dicsőség pedig még fokozódott is a következő műveknél, az egymás után megjelenő, hajdankorban játszódó verses történeteknél, amelyeket a költő regéknek nevezett. A XIX. század első két évtizedében nem volt ismertebb, népszerűbb és nagyobbra tartott magyar költő Kisfaludy Sándornál.

Mi a titka ennek a példátlan sikernek? Hiszen ha mostanában olvassuk ezeket a hajdan lelkesen olvasott műveket, bizony igen-igen haloványaknak találjuk, a *Himfy szerelmeit* végigolvasni eléggé unalmas időtöltés. És ha meg is állapítjuk, hogy egy-egy versszaka finom hangulatokat ragad meg, egyik-másik dala sajátos bájával szól hozzánk - az egész együtt nagyon egyhangú.

A siker magyarázata, hogy ez a költői megszólalás éppen idejében érkezett, és pontosan az volt, amit vártak. Hat év múlt el a Martinovics-ügy óta. Az elítéltek nagy része még börtönben volt, de a közszorongás lassanként enyhülni kezdett. A politikától még féltek: a haladók életüket vagy szabadságukat féltették a politikától, a maradiak helyzetüket féltették a politikától. És végre itt volt egy olvasnivaló, amely kizárólag szerelemről beszélt. Méghozzá nem nagy szenvedélyeket felkavaró, halált idéző szerelemről, hanem olyan, hol önsajnáló búsongó epekedésről, hol megelégedett derűs házi boldogságról, amelyet mindenki ábrándosan kívánt önmagának. A regék pedig olyan történelmi alap nélkül idéztek nemzeti múltat, hogy dagasztotta a büszkeséget, de a jövőre nézve nem kötelezett semmire. És közben ezek a versek mégis finoman kulturáltak voltak, mégis lépést tartottak az idővel, rokonságot tartottak az Európa-szerte napirenden levő szentimentalizmussal is, a Bécsben már bontakozni kezdő Ferenc császár kori biedermeierrel, a szűk körű meghittségek e kultuszával is; később a regék hozzákapcsolódtak a Nyugat tájain készülődő romantikához is. Az olvasó tehát valami nagyon modern hangvételt érzett, amelyhez a haladó hozzáképzeltette saját indulatait is, a maradinak pedig nem kellett féltenie tőle sem világszemléletét, sem társadalmi rendjét. Így tehát az a közönség, amely szinte észre sem vette Csokonait, még kevésbé Berzsenyit, lelkesen ünnepelte a náluk valójában sokkal jelentéktelenebb Kisfaludy Sándort, aki csaknem három évtizedre a magyar irodalom főszereplőjének számított.

Amikor 1801-ben belépett az irodalmi életbe, huszonkilenc éves volt. 1772-ben született, egy dunántúli nagy hírű birtokos nemescsalád fia volt, atyai parancsra elvégezte a jogi tanulmányokat, de utána katonának állt, egy ideig szolgált abban a bécsi nemesi testőrségben is, amelynek köréből indult el annak idején az új magyar irodalom. A gyermekkora óta olvasó-verselgető fiatalember Bécsben vált művelt, világirodalomban is jártas férfivá, és ott vált nagyvilági társasági emberré. Élete ettől kezdve házasságáig hadikalandok és szerelmi

kalandok sorozata. A napóleoni háborúk során francia fogságba esett. Ez is szerencsésen történt. A franciák a fogoly tiszteket becsületszó ellenében szabadon hagyták élni a számukra kijelölt faluban vagy kisvárosban. Kisfaludy Sándor a Provence-be került, ahol fogsága idejét egy szép és művelt francia nő szerelmében élte, akivel egyebek közt Petrarca-verseket olvasott. Szerelmes dalainak jó része ott született. Petrarca szonettjei adták az ötletet, hogy kialakítsa magának a zárt rímképletű magyar lírai dalformát, azt a két-két keresztrímből és két-két párrimes sorból álló, összesen tizenkét soros versalakzatot, amelyet azóta is Himfy-strófának nevez a verstan.

A fogságból tengeren át, egy szerencsésen megúszott vihar emlékével érkezett haza. Itt feleségül vette azt a Szegedy Rózát, aki távolból kelt verseinek címzettje volt (ámbár valószínű, hogy eredetileg a dalok egy része más nőkhöz, többek közt francia szerelméhez szólt), a költeményekben ünnepezt hölgygel bőséges birtokokat kapott hozományul. S ekkor - 1800-ban - az évszázaddal együtt lezárult életének első korszaka. A következő évben már kezdődik az irodalmi hírnév. Egy ízben még újra katonáskodnia kell; 1808-ban a Napóleon ellen felkelő nemesség körében ama kevesek közé tartozik, akiknek katonai képzettségük és gyakorlatuk van, őrnagyi rangot kap, és ő lesz a fővezér főherceg szárnysegédje. Ezt a felkelt nemességet Napóleon világverő katonái egyetlen ütközetben, a győri csatában, egyetlen nap alatt világgá kergetik. Utóbb Kisfaludy nem győzi mentegette megmagyarázni a történeteket. De különben is mindig előlép, ahol a nemesi erényeket, a nemesi érdemeket, sőt a nemesi előjogokat kell védeni. Első műveiben még idillikusan jelenik meg ez a nemesi élet, de ahogy az idő halad, és egyre több bírálat éri a nemesi életformát, s ami fontosabb: a nemesi társadalmi rendet - úgy fokozódik Kisfaludyban a reakciós politikus. Későbbi regéi s még inkább igen gyöngye drámái dicsőítő és védő iratok a nemesi világrend és a nemesi világszemlélet mellett.

Kétségtelen, hogy előkészítője a magyar romantikának, és a fiatalabb s haladóbb nemzedékek nem is tagadják meg, mindig illő tisztelettel beszélnek róla, hanem amikor megszólal az igazi romantika, akkor az a társadalmi haladást tüzi zászlajára. Ennek a meginduló romantikának a vezére éppen Kisfaludy Sándor tizenhat évvel fiatalabb öccse, a nemes-nemzetes famíliából kitagadott Kisfaludy Károly. Minálunk a romantika haladó és reakciós szárnyának ellentéte először a két Kisfaludy fivér szembenállásában nyilatkozik meg.

Az új nemzedék nem akarja megtagadni az előfutárnak látott idősödő költőt, de az indulatosan elzárkózik. Amikor Kisfaludy Károly költői köréből kiemelkedik Vörösmarty, Kisfaludy Sándor magára nézve sértőnek érzi annak sikereit. És amikor egy irodalmi díjosztásnál a díjat megosztják Kisfaludy Sándor és Vörösmarty Mihály között, akkor úgy elkedvetlenedik, hogy az Akadémia további üléseire már nem is megy el. Ez 1833-ban történt. Tudomásul kellett vennie, hogy irodalmi vezérszerepe lejárt. Öccse fiatalon meghalt, de győzött fölötte. Végso évtizedét dohogó magányban töltötte, végso éveinek művei jelentéktelen erőlködések. Kiesett az időből. Kétszer nősült, mindkétszer elözvegyült. Élete végén meg akarta írni verses önéletrajzát, de ez már töredék maradt. 1844-ben halt meg, hetvenegy éves korában.

De politikai maradisága, költői kisszerűsége ellenére mégis sok mindenben elősegítette a haladást. A nemzettudat fejlesztése, a verselés csiszoltsága, a múltidéző romantika, az érzelmesség korszerű volt és jó hatású a fejlődésre. És azt sem tagadhatjuk, hogy egynéhány dala finom kis költemény, indokolt, hogy ott legyen antológiáinkban. S mindemellett még a magyar színjátszás történetében is említésre méltó szerepe volt Kisfaludy Sándornak. Ez a századkezdet a magyar színjátszás rendszeressé válásának korszaka. Minden állandó színház a magyar nyelv és a nemzeti tudat bástyája volt. Kisfaludy is lelkesen küzdött a színjátszásért, és személyes fáradozásainak eredménye volt, hogy Kolozsvár előtt és Pest előtt Balaton-

füreden felépült és működni kezdett az első magyar kőszínház, amelyet Kisfaludy lelkesítésére és segítségével, a környékbeli lakosság hozzájárulásával építettek és tartottak fenn.

Ma már Kisfaludy Sándor jórészt irodalomtörténeti emlék. De ne feledjük el, hogy volt olyan idő, amikor főszerepet játszott, és üdvös hatással volt olyan költőkre, akik nagyságban is, jelentőségben is már az életében elhomályosították. Ne becsüljük túl, de ne is becsüljük le.

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY

(1773-1805)

A debreceni világ messze volt a pest-budai világtól. A kálvinista cívisok a török időkben olyan sajátos függetlenséget valósítottak meg a maguk számára a magyar király, az erdélyi fejedelem és a szultán között, hogy némi kis túlzással városi köztársaságnak is tekinthetjük úgy másfél évszázadon át Debrecen. Ebből az önállóságból még sok minden megmaradt a XVIII. századra is: itt előrehaladottabb volt a polgárosodás, mint az ország nagy részében; Bécsből is távol éltek; itt - ritka kivételként - volt magyar nyelvű polgárság, amikor elérkezett a felvilágosodás híre és szelleme. Debrecen ellentmondásosan válaszolt rá. A cívisok kemény vallásossága, a gazdag polgár félelme minden változástól, a kálvinizmus szűkkeblű puritanizmusa, amely még a színházat is ártalmas hiúságnak tartja - ezek visszahúzó erők voltak. Viszont a polgári érdek a tudományok fejlődésére üdvös iskolakultuszt fejlesztett: a művelt elmék fogékonysága a haladó eszmékre, a diákok újat akarása s magának a városi polgárnak természetes antifeudalizmusa jó talaj volt az új kulturális igényekre. A méltán nagy hírű debreceni Kollégiumban a szinte mesés hírű Hatvani professzor már a hatvanas években a kor színvonalán álló fizikát tanít, nem sokkal később Budai Ézsaiás professzor már a felvilágosodás szellemében - meglepő tájékozottsággal - oktat történelmet, s ír kitűnő tankönyveket a világtörténelemből is, a magyar történelemből is. Linné akkori legmodernebb természetrajzára tudósok egész nemzedéke esküszik. Diószegi Sámuel, Földi János, Fazekas Mihály egymást is tanítva teremti meg a magyar nyelvű állattant és növénytant. E természettudósok közül Földi is, Fazekas is egyben költő. Földi egyszerre orvos, a verstan tudósa, otthona az új debreceni költészet középpontja; Fazekas idővel a *Lúdas Matyi* költője lesz. Ebben a körben nő fel a felvilágosodásból táplálkozó, majd a Martinovics-kor után új utak felé tájékozódó magyar irodalom legnagyobb lírikus költője: Csokonai Vitéz Mihály.

Egész élete harmincegy esztendő: 1773. november 17-től 1805. január 28-áig. E rövid idő alatt olyan gazdag, sokszínű és maradandó életművet hagyott hátra, hogy Vörösmartyig, Aranyig és Petőfiig sincs párja.

A Kollégium diákjaként kezd verselni, és már kamaszkorában tudomásul vett költő. Szomjazza a tudást, és szomjúságához példás kitartása és rendkívüli memóriája van. Mire elvégzi az iskolát, latinul, görögül, németül, franciául és olaszul tud, jártas kora irodalmában, filozófiájában, és tájékozott a természettudományokban. Egyszerre ragadja el a felvilágosodás haladó szelleme, a rokokó költészet kecsessége, az ókori latin és a XVII. századbeli francia klasszikusok pátosza. Ilyen műveltséggel és irodalmi megalapozottsággal fogadja magába a népköltészet hatását. És közben diákosan vidám örök tréfálkozó, életet szerető, nyughatatlan, mindent próbáló. Hamarosan kifejezője lesz az új, a polgárosodás felé néző haladó szellemnek. Már az otthon is errefelé irányította: apai nagyapja református prédikátor, apja felcser, vagyis sebészorvos, aki korai haláláig maga is tollforgató tudósféle, orvostudományi és történelmi szakkönyvek kéziratait hagyta hátra. A költő anyja cíviscsalád leánya. Művelt polgárok voltak a feudális Magyarország lepolgáríbb városában.

A fiatal költő rendkívüli tehetségére hamar felfigyelt Földi János, verstanra oktatta, és hamarosan Csokonai lett Földi körének nemcsak legjelentékenyebb alakja, de legjobb verselője és legjobb elméleti versszakértője is. Azóta elmondhatjuk, hogy az egész magyar költészet egyik legjobb verselője. Bravúrosan kezeli a versformákat, és dallamosabbá tette a magyar nyelvet, mint bárki mindaddig. A formákkal is szüntelenül kísérletezett, újabb nyelvezenei

lehetőségeket keresett és talált. Egészen József Attiláig nincs költőnk, aki oly sok versformával élt volna, mint Csokonai.

Földi után az irodalom új jelenségeire oly érzékeny Kazinczy fedezi fel. Kazinczy pártfogásával bekapcsolódik a felvilágosodás országos jelentőségű költészetébe. Versei eddig csak kéziratban terjedtek, de most már néhány megjelenik Kármán folyóiratában, az Urániában. Eszmevilága is a felvilágosodás haladó szándékait fejezi ki. De már megszólal kecses-dallamos szerelmi költészeté. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a világirodalom legnagyobb szerelmi költői közé tartozik, rangja semmivel sem kisebb, mint Catullusé, Petrarcaé vagy Baudelaire-é. Első szerelmének és ihletőjének regénye még méltó megírásra vár. Mesterének, Földinek ifjú feleségébe, Juliskába szerelmes, és nem is reménytelenül. A ragyogó és hűtlen asszony keservessé tette Földi János magánéletét. És különös tragédia az, amikor mester és nála sokkalta nagyobb tanítvány válik szerelmi vetélytársá.

A Juliskához írt versek később a Lillához írt dalok kötetében jelentek meg, s az olvasó hajlandó úgy tekinteni, mintha valamennyi a híres későbbi szerelemhez szólna.

Csokonai előbb a Kollégium tanítványa volt, majd ugyanott lesz tanár. Kitűnő, korát meghaladó pedagógus volt. Új módszerei, főleg a személyes foglalkozás a diákokkal, ellenszenvet is vált ki idősebb tanártársaiból, de a Martinovics-mozgalomig mégis zavartalanul taníthat, írhatja verseit, készülhet nagyobb műveire. Erre az időre esnek első színjátékai is, köztük a kitűnő szatirikus vígjáték, a *Tempefői*. 1794-től egyre gyanúsabb a Kollégium tanárai előtt. És amikor kirobban a Martinovics-ügy, és Csokonai irodalmi barátját, pártfogóját, Kazinczyt is elfogják, majd elítélik - a Kollégiumban fegyelmit indítanak Csokonai ellen. A vád ugyan kizárólag a szabálytalan oktatási mód, de ez közismert volt már azelőtt is. Nyilván ez volt a kifogás. Csokonai elveszti állását. Nekiindul az országnak, hogy megélhessen és írhasson. Sok helyet bejár: volt Pesten is, elzarándokol Virág Benedekhez, meghallgatja tanácsait, majd Komáromba megy, amely, akárcsak Debrecen, a ritka polgárvárosok közé tartozik. Ott remél életlehetőséget. Ehelyett találkozik a nagy szerelemmel. Megismeri Vajda Juliannát, egy módos kereskedő leányát, akit verseiben Lilla néven halhatatlanná tett. A szerelem kezdetben reményteljes, csak azt kívánják, hogy szerezzen magának rendes foglalkozást. Ezért az első adandó alkalommal újra tanári állást vállal: Somogycsurgóra kerül helyettes tanárnak. De míg ő távol van, Lillát férjhez adják egy gazdag polgárhoz. Ez a csalódás ad érzelmet és alkalmat a gyönyörű szerelmi elégiákhoz. Ekkor keletkezik *A Reményhez* meg *A tihanyi ekhóhoz*.

Magányosan megy vissza Csurgóra tanítani. Életerejé, életszeretete győzedelmeskedik. Csurgón írja későbbi vígjátékait, köztük legjobb színpadi művét, az *Özvegy Karnyónét*, ezt a mindmáig hatásos bohózatot. Ott írja vidám eposzát, a *Dorottyát*, amelyben szatíra, burleszk-komikum, népies hangvétel, csevegő elbeszélőkészség mesteri módon egyesül. A felvilágosodás politikai reményeinek vége, a szerelem boldogságreményének vége, az is kiderül, hogy a költőnek túl gyöngé a tüdeje, de Csokonai nem hagyja magát: a bánatok közt ugyanolyan kemény lélekkel tart igényt az öröme és az egész emberiség boldogságára, mint ugyanebben az időben az olykor Magyarországon élő Beethoven.

Csokonai mindent meg tud írni, amit akar, de semmi sem sikerül neki, amit tervez. Idővel Csurgóra is megérkezik az a tanár, akit helyettesített, ő mehet tovább. Így jut vissza Debrecenbe, özvegy édesanyja házába. Töméntelen kézírata van, meglevő és készítendő műveiből húszkötetes gyűjteményt tervez, de hátralevő éveiben mindössze kettő jelenik meg: *A tavasz* című verseskötet és a *Dorottya*. A *Lilla-dalok* is nyomdába kerül, de ennek megjelenését már nem érte meg. Egy grófi temetésre őt hívták meg, hogy verses ünnepi búcsúztatót mondjon, erre az alkalomra írja utolsó művét, *A lélek halhatatlanságáról* szóló elmélkedő költeményt, amelyben szembesíti a különböző világnézeteket. Hajadonfővel olvassa fel a nagy művet a

hideg téli időben a koporsó mellett. Meghül, tüdőgyulladást kap, amelyet legyöngült szervezete már nem tud leküzdeni.

Halálakor még kevesen tudták, hogy a legnagyobbak közül való. A börtönből már kilépett Kazinczy sejtette, de például Kölcsey idegenkedett Csokonai népiességétől. A kortársak Kisfaludy Sándor felszínes költészetéért lelkesedtek. Később a diadalmas romantika elhomályosította emlékezetét, csak Petőfiék kezdték elismerni. De száz évnek kellett elmúlnia a halálától, amíg Ady és a Nyugat költői felfedezték benne a nagy elődöt, a nagy halhatatlant. Azóta neve és életműve már költészetünk első sorában fényeskedik.

BERZSENYI DÁNIEL

(1776-1836)

Franciaországban forradalom volt, Magyarországon forradalomról ábrándozókat végeztek ki. Polgári fejlődésre volt szükség, de alig-alig volt hozzá magyar polgárság. Helyettük a nemesség haladó szándékú és indulatú kisebbsége tapogatózott a jövő felé, ez a nemesi kisebbség hordozta a felvilágosodást, majd a Martinovics-per utáni dermedtségben és lassú oldódásban nemesi körökben készülődött a magyar romantika. A nemesi többség azonban vagy begubózott, vagy haragos ellenállásban élt: ragaszkodott az előjogokhoz, a jobbágyok feletti uralomhoz, a rég elavult alkotmányhoz, amely egyébként már régóta nem volt valóság, hiszen az ország Bécs gyarmata volt. A nemesi reakció valójában gyűlölte Bécset, de onnét remélt és tudott támaszt találni a haladás ellen. A költészetben pedig Kisfaludy Sándor volt a divatos, az ünnepeelt poéta, mert ő nem igényelt olvasóitól politizálást, és amennyiben mégis hitvallásra kellett kényszerülni, akkor a *Himfy* költőjéről azonnal kiderült, hogy a nemesi maradiság híve, sőt később szószólója. Aki nála haladóbb volt, gyanússá vált a hatalom és a nemesi többség szemében, mint a börtönviselt Kazinczy vagy az éhenkórász Csokonai. Pedig közben éledt és gazdagodott a magyar irodalom, népesedett az olvasók tábora, már szellemi közszükséglet volt az a zengő pátosz, az az emelt lelkű múltidézés, a tettekért való felelősségnek az a hatásos kimondása, az emberi nagyságnak az az ünneplése, amely a romantikában talál ez idő tájt Európa-szerte új kifejezésre. És egyszerre csak megszólal Berzsenyi Dániel olyan erőteljes dübörgéssel, olyan fenséggel, s hozzá olyan újmódi nyelven, amelyet első olvasásra nem is mindenki értett - hogy az egész irodalmi élet elámult, és ellentétes indulatokkal válaszolt reá. De akárhogy válaszolt, nem lehetett nem észrevenni, hogy valami rendkívüli van jelen.

Amikor Berzsenyi Dániel versei 1813-ban kötetben megjelentek, az 1776-ban született költő már harminchét éves. Szilaj, szertelen ifjúság volt mögötte. Az iskolai kötöttséget nem tudta elviselni, apjával összekülönbözik, hol katonának szökik, hol otthagyja a fegyelmével azonnal rémítővé váló katonaságot; irtózatot testvére, első szeretője elájul az ölelésétől; huszonnégy éves korában feleségül vesz egy tizennégy éves leányt, akit tervszerűen kulturálatlanságban tart, miközben ő magánszorgalomból egyre nagyobb léptekkel halad előre a klasszikus és a modern műveltségben. Saját bevallása szerint a nők megítélésében keleti ízlése és gyakorlata van. Hanem amikor feleségével jelentékeny birtokhoz jut, egyszerre kiderül, hogy rendkívül okos és hozzáértő gazda, aki felvirágoztatja a gazdaságot, és miközben igen szerény falusi életet él, a Dunántúl gazdag középbirtokosai közé töri fel magát. És közben szakadatlanul olvas, és gyermekkorától fogva versel. Ugyanúgy elragadja Horatius antik formafegyelme és klasszikus szemléletessége, mint az akkoriban igen divatos osztrák Matthisson szentimentalizmusa. Lelkesedik Virág Benedek hazai klasszicizáló módszeréért és Kazinczyért, akiben egyesül a hangsúlyozott érzelmesség és a felvilágosodás józanész-kultusza. Gögösen büszke a nemességére, és szorongva látja ennek a nemességnek történelmi túlhaladottságát és erkölcsi hanyatlását. Egyszerre éli át a nemesi nemzedék haladó és visszahúzó érzelmeit, benne zajlik le, lelkében és töprengéseiben, a kor egész konfliktusrendszere. S mindezt ki tudja fejezni költészetében, amely oly pompás nyelvezetben tör ki belőle, amilyenhez hasonlatos mindaddig magyarul elképzelhetetlen volt. Kazinczy és még néhány irodalmi férfi már tudta, hogy Berzsenyi a végre megjelenő nagy költő - de csak a harminchét éves Berzsenyiről vehette tudomásul az irodalmi élet, hogy megszólalt az új hang. Mi ma úgy is mondhatjuk, hogy az előkészítő mozzanatok után megszólalt a romantika.

Ez a romantika egyelőre a klasszicizmus köntösében jelentkezett. Berzsenyi a korai szentimentális hangvétel után, amelyben még kereste magát, a saját hangvételét, eljutott azokhoz az antik ódaformákhoz, amelyeknek a deákosok voltak az úttörői Baróti Szabó Dávid óta, és amelynek addig az egyetlen igazi költője Virág Benedek. De milyen halovány, milyen erőtlen minden hazai klasszicizálás Berzsenyihez képest! És főleg milyen problémátlan! Berzsenyinél az ódák drámákat rejtenek. Itt vádlóként jelenik meg a dicsőséges múlt az elkorcsosult jelen szemében. Nemesi gőg ütközik össze a józan értelemmel. Itt minden érzelem szenvedéllyé fokozódik. De a csöndes bánatoknak is annyi árnyalatuk van, hogy az olvasó a saját lelki életét is gazdagabbnak érzi, mint azelőtt volt.

Berzsenyi olvastán el kell ámulni. Vagy védekezésül azt kellett mondani, hogy érthetetlen. Hiszen aki merőben újat mond merőben új kifejezési formákkal, az először is az érthetlenség vádjával találkozik. Már az a *Mondolat* nevű gúnyirat, amely elsősorban Kazinczyt támadta, mellette Berzsenyi ellen intézi rohamát. De még Kazinczy köre sem értette egészen Berzsenyit. Túl erőteljes volt a finom szentimentálisoknak. Amikor a *Mondolatra* Kölcsey és Szemere válaszol, egy oldalvágással ők is kifogásolják Berzsenyi parlagiasnak ízelet erőteljességét. Berzsenyi pedig nem sértődött meg a *Mondolattól*, hiszen azt ellenséges indulatok fogalmazták, attól azonban megsértődik, hogy Kazinczyék oldaláról sem talál teljes megértésre.

Pedig ez időben még fejlődik is költészete. A dübörgő ódák után következnek az episztolák. Ezekben a sima jambusokban írt költeményekben már döntött: legyőzte magában a visszahúzó nemesi múltat, és a felvilágosodás egyértelműen haladó eszmevilága mellett tesz hitet. Még maga ellen is. Ő, aki otthon műveletlenségben tartja feleségét, az egyik episztolájában a nők művelődését sürgeti. Egyébként is a polgári fejlődés látomásai bontakoznak ki ezekből a költői levelekből.

Költészetének fénykora összesen négy év. 1817-ben éri Kölcsey kemény kritikája. Ma már érthetetlen, hogy a nagy műveltségű, finom ízlésű és olyan emelkedett lelkű Kölcsey hogyan is lehetett olyan süket a végre jelenlevő nagy költészet hangjaihoz. De Kölcsey Csokonaihoz is süket volt. Ő aki szellemében alighanem a kor leghaladóbb irodalmi alakja, Berzsenyiben csak sokkal-sokkal később értette meg a valamennyiüknél nagyobb, sokkal eredetibb és mélyebb költőt. A fiatal Kölcsey üres expresszióknak, értelmetlen szóhajigálásoknak ítélte, ami az eszmék emberfeletti vívódása és küzdelme volt. Bírálataiban elmarasztalta a költőt. Az amúgy is egyszerre érzékeny és indulatos Berzsenyi nemcsak megsértődött, de el is keseredett. Az első indulatban írt goromba válaszát maga azonnal visszavonta, de azután évekig fogalmazta elméletileg megalapozott válaszát a méltatlan támadásra. Elmélyült a költészet elméleteinek tanulmányozásában. Ennek eredménye a saját költészetét elvi alapon védő kitűnő költészet-tudományi tanulmány, a *Poétai harmonisztika*. Verset azonban ettől kezdve alig-alig írt, elvették a kedvét. Holott végső ódáinak hangja és mélysége tehetségének legjobb színvonalára vall. Nem a képességei hanyatlottak tehát, de a baráti oldalról ért támadás a költői lelkesedést törté össze a lelkében. Kazinczyval is elhidegült a régi barátsága, hiszen az ő köréből érkezett a méltatlan bírálat. És ha sokkal később ki is békültek, ez a barátság nem volt többé a régi. Egyéb irodalmi barátsága sem volt. Magában hordozta a magányosságot.

Igaz, Széchenyi fellépése őt is fellelkesítette. És a kitűnő irodalmi ízlésű Széchenyi fenntartás nélkül Berzsenyit tartotta a legnagyobb magyar költőnek. Széchenyinek a legszemélyesebb magánügye volt a lélekben lejátszódó konfliktus haladás és maradás között. Berzsenyi, a kitűnő gazda pedig azonnal megértette Széchenyi közgazdasági programját. A költő figyelme a gazdaság tudománya felé fordult, és a szakértő otthonosságával írt egy kitűnő tanulmányt a

mezőgazdálkodás elmaradottságáról és fejlesztési lehetőségéről. Ezzel beírta nevét a hazai közgazdaság-tudomány történetébe is.

Amikor 1836-ban - tehát hatvanéves korában - meghalt, bár alig-alig írt az utóbbi időben verset, az irodalom, az akkor már diadalmas romantika úgy vette körül a sírját, amint az rangjánál fogva megillette. Kölcsey mondott fölötte önváddal teljes gyászbeszédet. Akkor már Kölcsey is tudta, milyen tragikus elvétel volt az az ifjúkori kritika. Az a kritika Berzsenyi életét keserítette meg, és tehetsége teljében törte ketté a költői utat, örök példát adva a kritikus felelősségére. Hanem azon, amit Berzsenyi megalkotott, mit sem változtatott vagy módosított a meg nem értés. Az ódák és az episztolák nagyszerű költészetünk kincsestárának legnagyobb kincsei közé tartoznak.

VITKOVICS MIHÁLY

(1778-1829)

Egy régi szerb népi hősi ének elmeséli, hogy a hercegovinai Trebinjében egy lakomán politikai és vallási ellentétek nagy vérengzést robbantottak ki, és kilenc Vitkovics testvért gyilkoltak le. Az özvegyek kisgyermekükkel elmenekültek, volt, aki Magyarországra. Az egyikük családja Egerbe került. A továbbiakat már a történelem meséli. Az Egerbe vetődött özvegy unokája, Vitkovics Péter, I. Lipót alatt, a XVII. század második felében vitéz kapitány volt, s ott is hunyt el Egerben száztizenhat éves korában. A fia, József, egri görögkeleti lelkész lett; az ő fia, a második Péter követte atyját a papi hivatásban, és ennek a fia volt Vitkovics Mihály, aki ugyancsak Egerben született 1778-ban.

Apai, anyai elődei mind régóta Magyarországon élő szerbek voltak, ő úgy lett lelkes magyar, hogy megmaradt tudatos szerbnek is. Úgy nőtt fel, hogy egyformán tudott a két nyelven, s miközben jó hatású magyar költő volt, aki közben szerb költeményeket is fordított magyarra, egyidejűleg magyar műveket fordított szerbre; alighanem vele kell kezdeni a magyar szépirodalmi művek idegenre tolmácsolásának történetét is. Kármán József *Fanni hagyományai*-nak az ő tollából származó szerb fordítása a délszláv fordítási irodalom klasszikus darabja, miközben magyar költői művei, főleg népdalai kimutatható hatással voltak a romantika népies törekvéseire, Kisfaludy Károly és Czuczor Gergely népdalaira, amelyek előkészítették Petőfi költészetét.

Vitkovics Mihály tehát fontos alak a XIX. század kezdetének irodalmában, még ha írói-költői nagysága csak az igazi nagyok után következik is, és ha irodalmi arcképe el is homályosodott az utókor előtt.

Egerben született, de Pesten nevelkedett. Nem követte sem közvetlen elődeit a papi pályán, sem a hajdani őseket a vitézkedésben. Jogot tanult, és ügyvéd lett, méghozzá kitűnő szakértelmű, nagyon jó nevű ügyvéd, akire nagy hírű és nagy gazdagságú családok bízta ügyeik vitelét. Igényes ifjú jogászok törekedtek arra, hogy Vitkovics Mihály mellett folytassanak joggyakorlatot. A későbbi években Deák Ferenc is nála jurátuskodott. A tekintélyes jogász az irodalmat mindig is passzióknak - vagyis szenvedélynek és szórakozásnak - tekintette, otthona azonban irodalmi központ volt, s ő maga fontos irodalmi feladatokat valósított meg; még népszerű költő is lett, noha sohase kergette a látványos sikereket.

Fiatal ügyvédként barátkozott össze Horváth Istvánnal, a romantikus nemzeti ábrándokat kergető történészprofesszorral, és Szemere Pállal, a maga korában igen jelentékeny költővel és kritikussal, a magyar szonett úttörőjével és a rendszeres hazai irodalmi kritika megteremtőjével. Mindhárman Kazinczy és a nyelvújítás hívei voltak, idővel Kazinczy személyes barátai. Vitkovicsot, Szemerét és Horváthot nevezték az időben Kazinczy pesti triászának. Irodalmi barátságuk és nemzedékekre gyakorolt ösztönző hatásuk nagyban hozzájárult, hogy Pest legyen az ország irodalmi és kulturális centruma.

A szerb népdalok ismerete és fordítgatása hívta fel a figyelmét a magyar népdalokra. Ismerte Csokonai népi hangvételű költeményeit. Azokat akarta folytatni, amikor rendszeresen kezdett népdal formájú, népi ihletésű dalokat írni. Ezeknek színvonala ugyan meg sem közelíti Csokonaiét, de hatásuk nagyobb és közvetlenebb volt. A húszas években Kisfaludy Károly körében ugyanitt, Pesten mozgalommá váló romantikus törekvések Vitkovicsot akarták utánozva folytatni, amikor előbb Kisfaludy, majd Czuczor a mesterüknél sokkal költőibb népdalokat teremt.

De Vitkovics ugyanolyan otthon volt a deákos formavilágban, mint a népiesben. Episztoláit, ódáit és epigrammáit a kortársak a legkiválóbbaknak kijáró elismeréssel vették tudomásul.

Népszerűségéhez hozzájárult szeretetre méltó egyénisége. Aki csak visszaemlékszik rá, kedvességéről, szellemességéről, segítőkészségéről beszél. Személyes tulajdonságainál fogva lett központi alakja a tízes-húszas évek irodalmának. Törvényesen sohase nősült meg, nem akarta magára venni a családfenntartás gondjait, s úgy is gyaníthatjuk, hogy ifjúkorában igen csapodár szerelmes volt. 1811-ben - harminchárom éves korában - azonban beleszeret egy szép és gazdag özvegyasszonyba, Manoliné Popovics Teodórába, és házassági kötelék nélkül boldogan élnek együtt Vitkovics haláláig, az ő Kereszt utcai lakásában (ma Szerb utca a Belvárosban). Teodóra maga is művelt, irodalomszerető lény, a Popovics-lakás ettől kezdve sokáig a legfontosabb irodalmi szalon, s habár abban az időben igen nagy ritkaság és felettebb felháborító a házasságon kívüli együttélés, a derűs, életkedvelő Vitkovicsnak elnézik, s ügylelei is, író barátai is úgy tekintik Teodórára, mint az ügyvéd-költő hitese feleségét.

Vitkovics pedig részt vesz minden irodalmi eseményben. Vitázik a nyelvújítás érdekében, munkatársa Szemere Pálnak különböző folyóirataiban, ismeretterjesztő műveket ír a szerb kultúráról. Népszerűek epigrammái és aforizmái, ahol szabadjára engedheti szellemességét. Meséi pedig semmivel sincsenek Fáy András nem sokkal később megjelenő fabulái mögött. Ezek sem gyermekmesék, hanem jelképes, kritikai szellemű ember- és helyzetábrázolások.

Tudjuk, hogy több színdarabot is írt. Ezek közül csak egy került színpadra, az is csekély sikerrel. Egyik drámai műve sem jelent meg, és kézírataik is elkallódtak. Tehát még csak meg sem kísérelhetjük a véleményezést ezeknek értékéről. Elképzelhető, hogy valóban gyenge próbálkozások voltak, s idővel szerzőjüknek sem volt nagy véleményük róluk, ezért sem szorgalmazta fennmaradásukat.

Annál fontosabbak levelei.

A levél nélkülözhetetlen irodalmi műfaj ezekben az évtizedekben. Nemegetszer a kritikai élet hiányát pótolta, hogy íróink állandó levelezésben álltak egymással, s írásban beszéltek meg irodalmi gondjaikat. Kazinczy például kiterjedt levelezésével évtizedeken át hatékonyan szervezte a magyar irodalmat. Vitkovics pedig igen jó levélíró volt. A meghitt személyes hang és a gyakori elvi jellegű közölnivaló művészi egységben van ezekben a csevegéstől az esszéig terjedő prózában. Akárcsak Kazinczy leveleinek java részénél, úgy Vitkovicsnál is érzi az olvasó, hogy ezeket a leveleket egyszerre szánták magánközlésre, közolvasmányul, sőt talán egy kicsit kordokumentációknak a jövő számára.

Legterjedelmesebb irodalmi műve *A költő regénye* című, érzelmes kisregény. Formája levélsorozat, ahogy ez Goethe *Wertherje* óta világdivat volt. Nyilván a *Werther* is hatott rá, de közvetlenebb mintaképe Kármán *Fannija*, a magyar szentimentalizmusnak ez a szépirodalmi csúcspontja. Vitkovics lelkesedett Kármánért, fordította, mindig lelkesen beszélt róla, kisregényében őt követte. Ez a kellemesen érzelmes írás ugyan messze elmarad példaképeitől, de jó átlagtermése a kor szentimentális prózájának. Ne feledjük el, akkor a szentimentalizmus még nem az üres érzélgősséget jelentette, hanem a nagy érzelmek irodalmát, amely előkészítette a lélektani regényt is. Vitkovics regénye jól mutatja, hogy írója együtt tartott azzal, ami világszerte korszerű, idehaza új és előremutató volt. De tudjuk, még inkább jelzik ezt népdalai, amelyekkel már a romantikában tart, és közvetlenül készíti elő azt, ami az irodalomban éppen keletkezik.

1829-ben halt meg, ötvenegy éves korában.

Rokonszenves egyénisége, irodalomtörténeti jelentősége nagyon is indokolja, hogy neve és arca ne merüljön mindenestül a feledésbe.

SZEMERE PÁL

(1785-1861)

A szemerei Szemere nemzetség állítólag egyenest Huba vezértől származott, s ez nem is lehetetlen föltételezés: messzi elődeik nagybirtokos urak voltak már az Árpád-korban is. Így hát, ha a Szemerék a századok folyamán nem is kaptak a királyoktól bárói vagy grófi címet, előkelőségben semmivel sem maradtak az arisztokraták mögött, és nem is igényeltek maguknak főnemesi megkülönböztetést, mert családi göggel vallották, hogy egy Szemere de genere Huba - azaz Huba nembéli Szemere - legalább olyan tekintélyű a magyar világban, mint akármelyik király, aki őseit nem tudja olyan messzire visszavezetni, mint ők. Mérhetetlen családi gögjükben megvetették a Habsburgokat is, nem is törleszkedtek hozzájuk, s ha idővel a Szemere-birtokok szerényebb méretűvé is zsugorodtak, inkább szerényebben éltek, de olyan függetlenül, amennyire csak ez megvalósítható volt a sokáig gyarmatsorsú hazában. Ez a sajátos, gögből származó függetlenség azután legértelmesebb fiaikat érzékennyé tette még a haladó eszmék iránt is. De ha megtorpantak is a társadalmi haladás útján, mint nem egy közülük, akkor is igyekeztek a korszerű kultúra oldalára állni. Sok volt közöttük az igen művelt ember, még asszonyaik körében is természetes volt a kulturáltság, s nem egyik töretlenül segítette a nemzeti haladást. Ilyen volt a nagy híró nemzetségnek talán legvonzóbb alakja, Szemere Pál, a költő és kritikus.

1785-ben született Pécelen, ahol a családnak birtoka volt. Apja magas rangú helytartósági tisztviselő volt, a jogtudomány nemzedékek óta öröklődött a családban. Szemere Pál is jogásznak indult, és 1808-ban, huszonhárom éves korában ügyvédi vizsgát is tett. Ezen időre már itt-ott megjelentek első versei, egy vitacikkkel kiállt Kazinczy mellett a debreceniekkel folytatott ún. Arkádia-perben. Ezzel elkötelezte magát a nyelvújítás oldalán is. Életét már ekkor az irodalom szolgálatának akarta szentelni. Pestre költözött, alügyészi tisztséget vállalt Pest megyénél, amelyet hosszú időn át lelkiismeretesen betöltött. A péceli birtok lehetővé tette, hogy ha nem is nagy lábon, de anyagi gondok nélkül bőséges szabad idejében irodalmi szenvedélyének élhessen. Méltó feleséget talált rokonában, Szemere Krisztinában, aki művelt volt, irodalmi érzékenységű, a nagy írónak kijáró tisztelettel bámulta és szerette férjét, maga is finoman formált, érzelmes verseket írt Képlaki Vilma néven. Harminchat éves korában halt meg, rövid ideig tartó, de felejthetetlen boldogságot adva férjének.

A Pesten letelepedő fiatal költő hamarosan összebarátkozott Horváth Istvánnal és Vitkovics Mihállyal, szövetségük alapja a Kazinczy iránti feltétlen tisztelet volt. A következő évben maga Kazinczy is Pestre látogatott. Kazinczy és Szemere a huszonhat évnyi korkülönbség ellenére életre szóló barátságot kötött. Kazinczy benne látta a maga eszméinek legkövetkezetesebb folytatóját. Ugyancsak a Kazinczy mellett állás volt az indítóoka, hogy nem sokkal utóbb Szemere és a hasonlóképpen nagy képzettségű jogász Kölcsey Ferenc is barátságra és irodalmi szövetségre lépett.

Szemerében korán megérett egy irodalmi-kritikai folyóirat terve. Egyelőre segédkezett a meglévő folyóiratoknak, elsősorban a kor lelkes szerkesztőjének, Kultsár Istvánnak. De hamarosan fellép mint költő is. Korai zsengei után, 1810-ben egy esztétikai elveket és irodalmi-színházi feladatokat fejtegető episztolája, azaz jambusokban írt verses levele, amelyet a színházpártoló nemesúrhoz, Vida Lászlóhoz címzett, közelismerést váltott ki a még szűk körű, de nagyon lelkes olvasóközönségben. Ezután következett három első szonettje, amely a következő évben jelent meg. Kazinczy irodalmi programjához tartozott a nyugat-

európai irodalmi formák meghonosítása, mindenekelőtt a nálunk mindaddig idegen szonettnek polgárjogot szerezni a magyar költészetben. A szonett a maga szigorú rímrendszerével, zárt tizennégy sorával rákényszeríti a költőt a formafegyelemre, a nyelvi tömörségre, a gondos csiszoltságra. Próba- és példaképpen Kazinczy írt három szonettet, mire Szemere is írt hármat. Ez a hat kis vers együtt látott napvilágot, és az irodalmi közvélemény úgy fogadta, mint valami újnak kezdetét a magyar irodalomban. A forma nagyon is megfelelt Szemere Pálnak, aki szeretett gondosan bibelődni a szavakkal, került a bőbeszédűséget, és életben-művészetben eszménye volt az önfegyelem. Szonettjei a kor költői színvonalának magas átlagát érték el. Később is újra vissza-visszatér ehhez a kezdetben oly idegennek tűnő formához, amely igazi polgárjogot a magyar irodalomban csak a mi századunkban a Nyugat nemzedékénél, majd József Attilánál szerzett, de Kazinczy és Szemere óta a múlt században is a legtöbb költő kísérletezett vele. S itt Szemere számít a legfontosabb úttörőnek.

Vitkovics dalköltészete azonban felhívta figyelmét a könnyedebb formájú verselésre. Kísérletezik a népies formákkal, majd házassága idején a Krisztina iránti szerelmes érzelmeket már ezekben a romantikát előkészítő versekben fejezte ki. Ezek jelentek meg verseskötetében, amelynek címe: *Dalok azoknak, akik szeretnek*. De új szonettjei is jelennek meg Kultsár folyóiratában.

Ez időben történt, hogy Kazinczyt irodalmi ellenfelei egy *Mondolat* című gúnyiratban megtámadták. A támadás a mesterrel együtt az egész nyelvújítást és a korszerű irodalmi törekvéseket érte. Szemerének jutott az eszébe, hogy a gúnyos támadásra gúnyosan kell felelni, kifigurázva az irodalmi maradiságot. Ő adta az ötletet Kölcseynek, ő csinálta a vitakönyv tervezetét, és írt hozzá jó néhány gúnyos, parodizáló verset. Ezek alapján azután Kazinczy fogalmazta meg a *Feleletet* a *Mondolatra*, amely nevetségessé tette az olvasók körében Kazinczy támadóit.

1818-ban megint valami új indul el vele. Egy úri műkedvelő társaság számára lefordítja a német Körner magyar történelmi tárgyú drámáját, a *Zrínyit*. A mű Shakespeare és Schiller módján rímtelen jambusokban van írva. Szemere a jambusokat jambusokkal fordította, nemcsak a formahű fordításra adva példát, de a jambikus drámai verselésre is. Katona *Bánk bánját*, amely három évvel előbb készült, még sokáig senki sem ismerte; a kortársak Szemere *Zrínyi*-fordításából tanulták meg a drámai jambust. S mire a *Bánk bán* sok évvel később ismertté vált, a kialakult romantikának természetes gyakorlata volt ez a forma.

És végre megvalósíthatta a régóta tervezett folyóiratot. Ezt is Kölcseyvel együtt csinálta. A lap címe *Élet és Literatura* volt. Itt kezdődik a rendszeres magyar irodalomkritika. És a legfőbb kritikus maga Szemere Pál volt. Józan, éles szemű bíráló. Sajátságos szokása, hogy olykor jambikus versekben mondja el elemző véleményét egyik-másik műről. Azután meghal Kölcsey, Szemere előzvegyül, a lapnak nehézségei vannak, megszűnik. De néhány évvel később *Muzáron* címen új folyóiratot indít, amelyben ő maga úgyszintén főleg kritikákat ír. Elve, hogy a zsenit ugyan lehet bírálni, de a zseninek nem lehet törvényt szabni - már a kialakult romantikus szemléletre vall. Ennek ellenére is kezdetben szemben áll Bajza programszerűen romantikus kritikai gyakorlatával. Később mégis összebékülnek. Ekkorra Szemere már irodalmi köztekintély, akire úgy néz a fiatal nemzedék, mint az előbbieik képviselőjére. Nagyra becsüli az irodalmi életben megjelenő Eötvöst, majd már idős fővel felismeri Petőfiben a lángelmét.

Idővel másodszor is nősült, és másodszor is előzvegyült. Idős korában visszavonult Pécelre. A forradalom idején már kívülről nézte az életet is, az irodalmat is. Az egymásra következő nemzedékek azonban eljártak hozzá, és ő igyekezett hasznos tanácsokat adni nekik. Német szójátékkal mondotta, hogy az ő jelszava: *Leben und beleben*, azaz: élni és serkenteni.

A szabadságharc bukása után írt egy szatirikus hangú verses esztétikai elmélkedést, amelyet azonban a cenzúra megsemmisített. Megpróbálta újraírni, ebből néhány részletet Egressy Gábor közölt, de az egészét nem ismerjük. Élete vége felé még elemző tanulmányt írt egy Petőfi-versről, és megírta Fáy András rövid életrajzát. 1861-ben, hetvenhat éves korában halt meg.

Az emelkedett szellemű kezdeményezők közé tartozott. És még jó költő is volt. Tartassék tiszteletben nemes emlékezete.

FÁY ANDRÁS

(1786-1864)

Mikszáth Kálmán egy Fáy Andrásról szóló tanulmányában azt írta, hogy ha nem Széchenyit illetné „a legnagyobb magyar” jelző - akkor ez Fáy Andrásnak járna ki, és ha nem Deák Ferenc volna a „haza bölcse” - akkor Fáy Andrást illetné ez a cím; így azonban csupán „a nemzet mindenese”. Ezt a „nemzet mindenese” jellemzést Fáy Andrásról unokatestvére, jó barátja, vita- és harcostársa, Szemere Pál találta ki; van ebben a kifejezésben igaz elismerés is, de enyhe gúny is, hiszen a falusi kúriákból Pestre vagy más polgárosodó városba költözött, szerényebb módú nemesi családnál ez időben lépett a szobalány, szakácsné és egyéb házicseléd helyére a mindenféle házimunkát egyedül végző, városi polgároknál német kifejezéssel „Mädchen für alles”-nek nevezett szolgálólány, akit a nyelvújítás hamarosan „mindenes”-re fordított. A jellemzést pedig Fáy is, ismerői is igen találónak érezték: a nagyon lassan, de mégis polgárosulni igyekvő nemesi Magyarország háztartásában évtizedeken keresztül ő volt a mindenes: tette a teendőt ott, ahol a legfontosabbnak látszott valami nagyon szükségessé megvalósítani. Annak az óvatos liberalizmusnak, amely mégis az első fontos lépéseket megtette az elrekedt magyar társadalom polgárosításáért, s amelynek szellemi és politikai vezére Széchenyi volt, hamarosan Fáy András lett a gyakorlati tennivalókat kidolgozó és gyakran személyesen megvalósító vezérkari főnöke. Alkatilag közéleti és gyakorlati ember volt. Irodalmi életműve ugyan terjedelemben felér egy kizárólag könyveket létrehozó író-költő-elmélkedő bőséges termésével, mégis: az irodalmi mű csak amolyan melléktermék ennek a politikus-közgazdász-szervező-agitáló közéleti mindenesnek az életében. Pedig ifjúkori jelentkezésétől kezdve mindhalálig sikeres író volt, egyes könyvei korának „bestsellerjei” közt is a legkelendőbbek közé tartoztak.

Módos zempléni köznemescsalád ivadéka, anyai részről az ősi, nagy tekintélyű, magukat egyenest Huba vezértől származtató Szemerék leszármazottja. Kivételes értelme már a sárospataki híres kollégiumban kitűnik. Onnét ment tovább Pozsonyba, hogy a falusi néptől tanult jóízű magyar anyanyelv és a nemes férfiak számára apanyelvnek számító és Sárospatakon tökéletesített latin mellett jól megtanuljon németül is, de mire felnőtt ifjúvá érett, legalábbis a biztonságos olvasás erejéig tudott már franciául, sőt angolul is. Nemcsak versailles-i klasszikusokat és a felvilágosodott moderneket olvasta eredeti franciában, hanem Swiftet és Sterne-t is eredeti angolban. És szinte egyszerre ragadta el Schiller németül és Kazinczy magyarul. Verselt is már ifjúkorától kezdve, kezdetben a német szentimentálisok hatására olyan mélabúval, ami sem akkor, sem később sohasem volt jellemző derűs, érzelmi és tervezésbeli túlzásoktól mindig tartózkodó egyéniségére. Hanem, akik olvasták, azoknak már a korai stíluspróbálkozásai is tetszettek. Úgy benne élt a korában, hogy mindig telibe találta az olvasók ízlését.

De már diákkorában nyilvánvaló volt, hogy gyakorlati ember lesz. Természetesen jogásznak ment. El is végezte, sőt még az ügyvédi vizsgát is letette, de sohasem lett ügyvéd. Megyei szolgálatba állt, gyors karrier elé nézett, hanem mikor már fiatalon főszolgabíróvá akarták választani, visszalépett, mert az volt a véleménye, hogy ellenjelöltje alkalmasabb a viszonylag már magas vármegyei tisztség betöltésére. A közérdek már ifjan is fontosabb volt neki, mint az egyéni érvényesülés. De mégis mindig érvényesült, mert amit javasolt, az úgy szükséges és haladó, hogy még a nemesek nagyobb része sem riadt vissza tőle. Különben is eszményi rábeszélő volt, irodalmi munkásságának nagy része is: rábeszélés a szükséges közteendőkre. Széchenyi úgy vallotta később, hogy Fáy András liberalizmusa döntő hatással volt

gondolatainak kialakulására. Fáyra pedig Széchenyi volt döntő hatással attól kezdve, hogy a *Hitel* megjelent. Az 1820-as évek derekától a 40-es évek derekáig Fáy a magyar közéletnek Széchenyi mellett a másik főszereplője. Kossuth fellépéséig ő a pesti ellenzék vezére, ugyanúgy foglalkozik a koldusok problémájával, mint a nőneveléssel, megszervezi az első magyar pénzügyintézetet, a Takarékpénztárat, hiszen nélkülük nem is lehetne előrelépni a tőkés termelés felé. Tehát egy ideig bankigazgató - és nagyon jól ért hozzá. De amikor ez a fő szükséglet, akkor színházszervező és színházigazgató - és nagyon jól ért hozzá. Közben előkészíti az első magyar biztosítóvállalat megteremtését, s közben kiderül, hogy kitűnően ért a statisztikához és a valószínűségszámításhoz.

Amit pedig a közéletben tervez, azt egyszersmind megírja. Híres mesegyűjteménye a hozzácsatolt aforizmákkal a liberalizmus propagandája és erkölcsi példatára. Az olvasók elkapkodják, egymás után számos kiadást ér meg, és egyre gazdagodik, mert Fáy kimeríthetetlen, ha példázatos meséket és anekdotákat mondhat. Ezópus, Phaedrus, La Fontaine csak ürügy a számára. Az ő meséiket is újra elmondja, de úgy, hogy napi aktualitásra vallanak. Majd amikor már együttműködik Széchenyivel, a nemesi haladás és nemesi reakció regényét írja meg az első igazi magyar társadalmi regényben, *A Bélteky házban*. Nem igazán jó regény, cselekménye széteső, sok benne az elmélkedés a gyakorlati teendőkről, a romantika apparátusát is nyakló nélkül alkalmazza (rablőhistóriák, végzetes félreértések, rejtélyes álnevek zavarják az alapjában érdekes családi történetet), természetesen bőséges érzelmi viharok jellemzik a cselekmény szerelmi vonalát. De mégis: ez a regény a reakciós apa és a haladó fiú összeütközése. Sajnos a maradi öregek rajza szemléletesebb benne, mint a liberális fiataloké. Hiszen a valóságban több igazi reakcióssal találkozott, mint igazi haladó fiatalal... és a legigazibb haladóktól, Kossuthtól és követőitől később maga is húzódozott. De amikor a regény keletkezett (1832), még Széchenyi jelentette a sokak számára ijesztő haladást. A regénynek sikere volt, amit politikai célzatossága mellett jóízű, anekdotisztikus epizódjainak és nemegyszer igen sikerült mellékalakjainak is köszönhetett. Mint olvasmány idővel elavult, de hatása maradandó. Az előbb kelt magyar regények valójában kuriózumok. *A Bélteky ház* ösztönzővé vált, innét indult el a magyar regény a romantika útjára is, a realizmus útjára is. Későbbi regényei már jelentéktelenebbek: Eötvössel és Jósikával nem vehette föl a versenyt, bár mindketten tanultak tőle is. Idős korára pedig már Jókai volt a kortársa, ekkorra már Fáy a régi idők élő emléke volt csupán. Írt néhány drámát is, történelmi tragédiától vígjátékig végigpróbálta a színpadi irodalom lehetőségeit. Akik tanultak tőle, jobbakat írtak, de tőle tanultak, és főleg ő ösztönözte a nyomába lépőket.

Kossuth fellépésétől kezdve a Széchenyi-ihlette törekvések már nem voltak elegendők a haladás számára, Fáy nem lehetett többé vezéralak. Igaz, nem is akart soha az lenni. Még országgyűlési követ is kedve ellen volt néhány hónapig.

1848-ban pedig riadtan visszavonult: egyszerre idegenkedett a forradalomtól és a forradalom ellenségeitől. Hiszen így volt Széchenyi is, de az ő érzékenyebb idegrendszere felmondta a szolgálatot. Fáy csupán a szorongó tétlenségbe vonult vissza. 1849 után pedig már a múlt idők emléke volt. Személyes népszerűsége nem csappant meg, de kései regényeinek és javaslatainak már nem volt hatása. Mégis bizakodó maradt, a nemzeti kétségbeesés közepette remélte a békés kibontakozást. A kiegyezést előkészítő Deák ugyanúgy tisztelte, mint annak idején Széchenyi. Deák politikájához azonban újabb vágású emberekre volt szükség. Kései esztendeiben egyébként is sokféle betegséggel küzdött. De hetvennyolcadik születésnapját a kibontakozásban már reménykedő irodalom megünnepelte: az Akadémia és a Kisfaludy Társaság hódolattal tisztelgett az élő, bár megöregedett hagyománynak. Nemsokára meghalt. Arany János hódolattaljes nekrolóiban búcsúztatta.

UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ

(1788-1820)

A magyar klasszicizáló költők általában az ókori latin költészettől kaptak példát és ihletést, ez meg is felelt a nemesi értelmiség latinos kultúrájának, s ezt kapta örökségül a polgári értelmiség is. Horatius, Vergilius és általában az antik latin irodalom a közműveltség alaprétégehez tartozott, hatása általános a legutóbbi időkig még azokra is, akik formáikban és költői képeikben nem őket akarják folytatni, és újkeletű gondolataikat az ő hagyományuk segítségével kifejezni. De a deákosok óta szinte minden nemzedékben akadtak költőink, akik az ókori örökséget tudatosan hordozták, életben tartották, időszerűvé tették. Baróti Szabó, Révai és Rájnis után Virág Benedek, az ő nyomában, már a romantika pátozával birkózában az új eszmével, Berzsenyi, s folytathatók a sort a mi századunkban Babits Mihályig és Devecseri Gáborig. A mi századunkban a latin örökség kibővült a göröggel, azzal a görög irodalmi kultúrával, amely már a latinnak is alapja volt. De a múlt században még a görög kultúrát is latin közvetítéssel vettük tudomásul. A deákos költők mellett a XIX. század első negyedében egyetlen olyan költőnk volt, aki közvetlenül a görög klasszikusoktól kapta ihletését, és ezzel sajátos irodalmi magányban élte le rövid életét. Ungvárnémeti Tóth Lászlónak hívták. Már a kortársak is alig tudtak felőle, holott ő is Kazinczy baráti köréhez tartozott. A későbbiek egészen elfeledték, és mi sem szoktunk rá gondolni, holott költői színvonalban a Csokonai halála után és Vörösmarty fellépése előtt elelő két évtized magyar költészetének legjobbjai közé tartozik, és görög eszményvilágával inkább elődje a mi századunk hazai klasszicizálóinak, mint a merőben latinos deákosok.

Antológiáinkban vagy egyáltalán nem fordul elő neve, vagy ha mégis, akkor költészetére alig jellemző vers képviseli.

1788-ban született Kistokajban, apja református prédikátor, anyja egy miskolci csizmadia leánya. Szülei őt is papnak szánták, így került a sárospataki Kollégiumba. Huszonkét éves korára már bevégezvén a teológiát, elmehetne prédikátornak, de semmi kedve hozzá. Elragadja a költészet és a természettudomány. Orvos akar lenni, ehhez azonban előbb jól meg kell tanulnia németül. Ezért megy tanulni Eperjesre. Egyik professzora, a görög nyelvben is jártas Karlovsky, felismeri a fiatal ember kitűnő nyelvérzékét, rábírja, hogy a német mellett foglalkozzék görög nyelvvel és irodalommal is. Latinul természetesen eddig is úgy tud már, mint magyarul. A következő négy évben lelkesedés hajszolta szorgalommal tökéletesen elsajátítja a németet és az ókori görögöt. Ebben a korszakban barátkozik össze Kazinczyval, aki rábírja, hogy görög formákban írjon magyar verseket. Kazinczy hatására megsemmisíti addigi verses próbálkozásait, és Pindaros formagazdag pátozáától ihletetten kezd birkózni a magyar nyelvvel. Szívvel és lélekkel áll a nyelvújítás mellé. Könnyed hangulatait Anakreón módján fejezi ki. De nemcsak magyarul versel, hanem görögül is, amit környezetében is alig-alig ért meg valaki. Végre 1814-ben Pestre megy, és beiratkozik az orvostudományi karra. Itt anyagi gondokkal küszködve ír és tanul lankadatlanul. Izgatja a kémia is, érdeklik a különböző mérgek, amelyeket maga állít elő. 1816-ban azután mégis eléri, hogy első verseskönyve megjelenjék. Az antik formákban írt versek csak igen szűk körben tűnnek fel, de ebben a szűk körben tiszteletteljes elismerésre találnak. A kor híres szerkesztője, Kultsár István maga mellé veszi segédszerkesztőnek a *Hasznos Mulatságok* című folyóirathoz. Kultsár beszéli rá, hogy a könnyebb előmenetel végett változtasson vallást, lépjen át a római katolikus egyházba, s akkor pártfogót is tud szerezni, aki vállalja orvosi tanulmányainak költségeit. A költőnek fontosabb a költészet és a tudomány, mint az öröklött religio, valójában amúgy is vallástalan racionalista, akinek már érzelmi köze sincs ahhoz a valláshoz, amelynek

diplomája szerint a papja. 1817-ben tehát katolizál. Ugyanekkor jelenik meg *Gyásztisztelet Hermina császári főhercegnő halálára* című, görög himnuszok formájában írt ünnepi siratókölteménye, amelyet nyilván szintén a bőséges tiszteletdíjért fogalmazott.

Verseken kívül rendszeresen ír Kultsár lapjába ismeretterjesztő cikkeket, ezek közül legjelentékenyebb a tanulmány terjedelmű elmélkedés a pindaroszi költészetéről, teljes címén: *A költőnek remekpéldáiról, különösen Pindárról s Pindárnak versmértékeiről*. Majd 1818-ban napvilágot lát második verseskönyve, amelyben görögül írt költeményeit közli magyar fordításaikkal, vagyis ezeket a verseket megírta görögül is, magyarul is. Ez is visszhangtalan marad. Aki ismeri, tudja, hogy jó költő, de sehová sem tartozik, különös csodabogárnak hat görögös kultúrájával, természettudományos érdeklődésével. Holott szívvel-lélekkel benne él kora haladó eszmevilágában. Izgatottan figyeli a görögök szabadságküzdelmének híreit, görögül és magyarul ír buzdító verset a szabadsághősökhöz. (Furcsa tragikomédia, hogy az újjörög szabadságharcosok akkor sem értették volna ezeket az ógörögül írt disztichonokat, ha eljut hozzájuk.) Drámát is írt, ez első verseskötetében jelent meg. Példátlan, egyedülálló mű drámatörténetünkben még sokáig: az antik tragédiák kórusos formáiban mitológiai témát idéz: *Nárcisz vagy a gyilkos önszeretet*. Az önmagától elragadtatottság modern lélektani problémáját feszegető lírai dráma. Egészen Babits *Laodameiájáig* nincs hasonló formai kísérlet drámatörténetünkben. De sem akkor, sem később senki sem figyel fel rá, legföljebb a mi századunkban ókor szakos tudósok írnak róla mint érdekes kuriózumról.

Előbb csak nagy csönd volt körülötte, azután megszólalt a korholás. Innen is, onnan is támadják. A reformátusok hitehagyottat látnak benne, a katolikusok hitetlent; az irodalomnak természettudós, a természettudósoknak költő: nem tudják, hová is tegyék. Nála jelentéktlenebb költők országos hírűek, róla senki sem tud.

1819-ben Bécsbe költözik, ott akarja letenni végre orvosi szigorlatait. Tele van tervekkel. Hippokratészt akarja lefordítani magyarra. Mérgekkel kísérletezik. De lehetséges, hogy valójában gyógyszerekkel kísérletezett, csak a hozzá nem értők, akik csak a különcöt látták benne, mondták, hogy a mérgek megszállottja volt. Holott a költészet és a tudomány megszállottja volt. Bécsben tanulás közben megírta az első magyar nyelvű *Antropológiát*, amelynek kézírata halála után elveszett.

Pénze nem volt, hazuról már nem segélyezték, alig tudott valamiféle keresethez jutni. De az első szigorlatát mégis sikeresen letette. Egyre közelebb volt az orvosi diplomához, amikor 1820. augusztus 31-én, harminckét éves korában meghalt. Állítólag kolera ölte meg hirtelenül, de azt is mondták, hogy megmérgezte magát. Annyi bizonyos, hogy a sikertelenségtől és a nyomortól igen elkeseredett hangulatban volt, és méreg mindig akadt a keze ügyében.

Helyét irodalmunk történetében azóta sem jelölte ki a tudomány, még neve is ismeretlen az utókor irodalmi köztudatában. Holott aligha túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a XIX. század első évtizedeinek az egyik legjelentékenyebb költője. Sajátos, magában álló és magában élő egyéniség, a szűk itthoni szempontokon túlnéző európai szellem, rendkívüli kultúrával, kísérletező izgalommal, a maga korában igen ritka természettudományos érdeklődéssel és műveltséggel. Formavilágát tekintve tulajdonképpen a deákosokhoz tartozik, de azoknál sokkal tágabb látókörű és modernebb. Leszámítva Berzsenyit, a többi deákos sokkal provinciálisabb, mint ő. Egyetlen drámája pedig egészen sajátos helyet biztosíthatna emlékezetének drámai irodalmunkban, hiszen antik formájával magában álló jelenség egész XX. század előtti kultúránkban.

A valóság pedig az, hogy verseinek gyűjteményét azóta sem adták ki, és ha egy-egy mégis megjelent a legbőségebb antológiákban, ezekből semmiféle képet sem formálhatott az olvasó arról, hogy Ungvárnémeti Tóth László a jelentékeny magyar költők közé tartozik, akinek jelenléte gazdagítaná irodalmunk kincsestárát.

KISFALUDY KÁROLY

(1788-1830)

A magyar romantika XIX. század kezdetétől fogva készülődött, hogy azután 1820 körül, Kisfaludy Károly kirobbanó sikerével uralomra kerüljön. Ettől kezdve tíz éven át ő a magyar irodalom főszereplője, a romantikusok szervezője, Vörösmarty nemzedékének ösztönzője, a kezdődő reformkor bizakodásainak kifejezője. Amikor 1830-ban, negyvenkét éves korában meghal, úgy gyászolja az ország, a főváros, az irodalom, mint legnagyobb fiát. Annyi bizonyos, hogy ha ösztönző hatása jelentékenyebb is, mint műveinek túlnyomó többsége, ha kétségtelenül nagy tehetségével több hevenyészett írást hozott létre, mint halhatatlan alkotást - irodalomtörténetünk egyik legvonzóbb, legrokonszenvesebb alakja. És néhány, kivételesen fegyelmezett költeményével, legsikerültebb vígjátékaival, prózájának ironikus humorával maradandó helye van klasszikusaink között. Nagy tekintélyű, maradi hajlandóságú nemesi família kitagadott fia volt. Apja konzervatív, Győr megyei közéleti férfi; bátyja, Kisfaludy Sándor, a századforduló utáni évek legnépszerűbb, de hasonlóképpen a nemesi múlt ábrándjaiban élő költője. Károly nyolc gyermek közül a legifjabb, Sándornál tizenhat évvel fiatalabb. Születésekor anyja meghal, s ezért apja már kezdettől fogva sem szereti. Az otthoni rideg légkör előbb csak szembefordítja apjával, de ez a nemzedéki ellentét idővel politikai és világnézeti ellenségeskedéssé erősödik. Otthon azt akarják, hogy katonatiszt legyen. Neki azonban egyre kevésbé kell a katonaság, s miközben egészen fiatalon főhadnagy lesz, nagy karrier várhatna rá, megválnak a hadseregtől. Ráadásul polgárlányt akar feleségül venni. Mindez előkészíti a végleges szakítást. Apja megtagadja, ő hátat fordít a nemesi világnak és a nemesi életformának.

Ifjúkora óta versel és fest. Sokáig maga sem tudja eldönteni, hogy festő legyen-e vagy költő. Nyomorúságos éveiben képeivel tartja el magát, s amikor már ünnepelt író, a maga gyönyörűségére még mindig fest. A Nemzeti Galériában látható képek bizonyítják, hogy a készülődő hazai romantikus festészetnek jó színvonalú képviselője. Ha az ecset mellett dönt, talán a jelentékeny magyar festők közt volna a helye. De felismeri, hogy a soron következő fő feladat a korszerű magyar irodalom. Sokat kószál külföldön. A tízes évek folyamán bekóborolja, javarészt gyalog, Ausztria, Svájc és főleg Itália tájait. Világlátottan, az új világirodalom ismeretében érkezik haza. Felismeri, hogy az ország szellemi középpontjának Pesten kell lennie. Itt telepszik le, és él egyszerre könnyelműen bohém és szívósan programszerű életet. Érvényt akar szerezni az újfajta költészetnek, drámának, meg akarja szervezni az irodalmat. Összebarátkozik Kazinczy pesti körével, különösen Szemere Pállal, kapcsolatokat talál az ország színtársulataival. Ő az első minálunk, aki irodalomból él. Ez már polgári életforma, habár ennek az életformának a bohém szélsősége. Egyelőre még nyomorog egy iparosmester házában, és ha nincs pénze, dohányszelencékre fest erotikus képeket. Közben Székesfehérvárott már játszották is az egyik drámáját, de a siker csak akkor következik be, amikor ez a fehérvári társulat 1819-ben Pesten vendégszerepel, és műsorára tűzi Kisfaludy Károly vadromantikus, még pufogó pátoszú drámáját, *A tatárok Magyarországon* címűt. Szerzője is tudja, hogy gyenge darab ez, de magán hordja a romantika minden jegyét. És telibe talál. Azok a hazafias és liberális szenvedélyek, amelyek hat évvel később már politikai hangot kapnak az első reformországgyűlésen, hangosan szólaltak meg a színpadon. Ezzel győzött minálunk a romantika. Olyan nagy a siker, hogy a közönség új Kisfaludy-drámát követel, és az egyszerre ünnepelt író négy nap alatt, kávéházi asztal mellett összeüt egy még frázisosabb, még gyengébb darabot: az *Ilkát*, amelynek még nagyobb a sikere.

Ettől kezdve Kisfaludynak könnyebb az élete, de sokkal több a dolga. A nyomor éveiben tüdőbajt szerzett, de még tíz évig játszani tud a végzetel. Tisztességes lakásba költözik a Váci utcában, és a maga sajátos életformájában, amelyben egybefonódik a rendszertelen élet és a rendszeres munka, ital és pipafüst mellett, változatos szerelmek körében éjjel-nappal írja műveit, amelyeket irodalomra és romantikára éhesen kapkod a közönség. Hibáit maga látja legjobban, kis versikékben gúnyolja saját magát is, és néha van ereje nagyobb igénnyel tragédiát írni. A *Stibor vajda* már a jó drámák határát súrolja, és jambusaiban megszólal a nemesi-jobbági ellentét. Katona *Bánk bánjáról* senki sem tudott, a *Stibor vajdát* tehát a nagy nemzeti tragédiaként vették tudomásul. Majd következett végre egy igazi jó romantikus tragédia, az *Iréne*. De alkatának, hajlandóságainak igazán a vígjáték felelt meg. Eredendő humora, cselekménybonyolító képessége, anekdotázó kedve és a drámaírói gyakorlatban kialakult színpadismerete egyesült ebben a műnemben. A kitűnő *A kérőkkel* kezdődik a magyar vígjáték története. S mellette *A pártütők* és a *Csalódások* máig is a legjobb magyar komédiák közé tartozik. Könnyed, nem nagy súlyú, de jó hatású, lelket derítő színpadi játékok ezek. Innét kezdve egyenes a fejlődés vonala Kisfaludytól Szigligetiig, Szigligetitől Csiky Gergelyig és Csiky Gergelytől Molnár Ferencig. Aligha tagadható, hogy ez a könnyed színházi játék a magyar drámatörténet fővonala. A nagy súlyúak, Katona, Madách, Móricz Zsigmond, mindig kívül maradtak a fővonulaton, ők jelentették a rendkívülit; a szabvány irányát Kisfaludy mutatta. Ez volt a polgári igény, és Kisfaludy Károly irodalmi főalakja volt a nemzet polgárisításának. Ezt a feladatot végezte el, amikor elbeszélő prózájával előkészíti a magyar romantikus regényt. Itt is legsikerültebbek vidám írásai, az anekdotázó *Tollagi Jónás* és a szatirikus *Súlyosdi Simon*. De az olyan vértől ázó kisregények, mint a *Tihamér* vagy a *Vérpohár*, közvetlen előkészítői a nemsokára megjelenő Jósika-regényeknek.

De nem kevésbé jelentékeny költészete sem. A romantikus múltidézés mint a jövő építésének eszköze, sehol sem talált olyan pátoszteljesen szép megfogalmazásra, mint nagy elégiájában, a *Mohácsban*, ebben a hamar klasszikussá vált, hibátlan költeményben. Az *Alkonyi dalban*, legszebb szerelmi versében már a *Szeptember végének* anapestikus dallamosságát előlegezi, az *Eprézlány* Vörösmarty *Szép Ilonkájának* előkészítése. És ami előbb Csokonainál, utóbb Vitkovicsnál kísérlet volt, a népdal, az Kisfaludynál romantikus programmá lett. Huszonnégy népdala, köztük a műfaj mintaremeke, a *Szülőföldem szép határa*, irányt mutatott a következő nemzedékeknek, innét egyenes az út Czuczor Gergelyen át Petőfiig. És még hamar divatosá vált balladaköltészetünket is vele kell kezdenünk.

S mindeközben élete középpontjában az irodalomszervezés állott. Körülötte kristályosodott ki a magyar romantika. *Aurora* című évkönyve az új irodalom legfontosabb orgánuma és szervezőereje volt. A következő nemzedék itt csoportosult, Kisfaludy felnevelte a nála nagyobbakat. Vörösmarty, Czuczor, Bajza, az irodalomtörténész Toldy Ferenc együtt lépett ki a nagy ösztönző asztaltársaságából. S úgy is tekintettek mindannyian rá, mint előttük járó útmutatóra.

Kétségtelen, hogy túlságos rögtönzőképessége, természetében rejtőző rendetlensége, bohém könnyelműsége folytán nagyon egyenetlen az életműve. Sok benne a gyorsan romló, a csak napi hatást kiváltó. Még jó tragédiáin is ott ülepszik az idő pora. Prózájában is fontosabb az indítóerő, az ösztönző hatás, mintsem az időálló irodalmi érték. De néhány vígjátéka, köztük üde egyfelvonásosai, friss hatású népdalai és komoly hangvételű költeményei közül a *Mohács* és az *Alkonyi dal* maradandó irodalmi értékek hordozója. Alakja, egyénisége, szenvedélyekben és munkában eléggé élete pedig irodalmi múltunk egyik legszeretreméltóbb alakjává teszik.

KÖLCSEY FERENC

(1790-1838)

Kölcsey Ferenc nevéről természetesen mindenekelőtt a *Himnusz* szokott eszünkbe jutni. Ő volt nemzeti himnuszunk szövegének költője. Akik többet tudnak felőle, azoknak az is közismert igazság, hogy Martinovicsék után és Petőfiék fellépte előtt, tehát ama sokszólamú fél évszázadban, a magyar romantika korszakában Kölcseyt tekinthetjük a magyar irodalom politikailag leghaladóbb költőjének. Szerepe legalább annyira beletartozik a kor politikátörténetébe, mint irodalomtörténetébe. De még azt is szokás tudni felőle, hogy a rendszeres magyar irodalmi kritika egyik előkészítője. Tehát az irodalmi főszereplők közé tartozik.

A kiterjedt és oly fontos életművet egy világéletében gyöngé testű, betegségekkel küszködő, mindössze negyvennyolc évet megélő, de férfiasan kemény lelkű ember hagyta hátra.

1790-ben született. A Szatmár megyei nemesszalád, amelyből származott, nem volt gazdag, de igen nagy tekintélyű. Állítólag a hét ősmagyar törzsfő egyikétől, Ond vezértől származott (amiként egy évszázaddal később Ady is úgy tudta magáról, hogy Ond vezér kései unokája). Szülei művelt emberek, apja tekintélyes jogtudós, az antik és a klasszikus francia irodalom otthonos az isten háta mögötti falusi kúriában. Kölcsey kisgyermek korától fogva tud a magyar anyanyelven kívül anyanyelvi biztonsággal latinul és franciául. Később, a középiskolai évek alatt jól megtanul németül és görögül is. Ifjú éveiben nincs is nagyobb gyönyörűsége, mint a műveltség. Hatéves korában elveszti apját, tizennégy éves korában anyját. Közben a feketehimlő egész életére betegessé teszi, bal szemére megvakul, és kihull a haja. A vézna, kopasz, félszemű ifjú számára a szerelem sem lehet több, mint keserves ábránd. Huszonnégy éves korában már arról ír, hogy túl van minden szerelmi képzelgésen. Egyébként annyira szemérmes, hogy korai szerelmes versei ellenére sem tudunk semmit legbizalmasabb magánéletéről. Iskoláskorát a debreceni nagy hírű Kollégiumban tölti. Jó tanuló természetesen, de visszahúzódó, barátokra sem talál. Debrecenből kerül joggyakorlatra Pestre. Hanem amikor befejezi a jogi tanulmányokat, nem jelentkezik ügyvédi vizsgára. Akkorra már kiábrándultan megveti azt a feudális jogot, amelynek kiváló tudósa. Később majd szakértőnek kéri fel újra meg újra főbenjáró perekben. Élete vége felé Lovassy, Kossuth és Wesselényi híres pereiben fogalmazza meg a védők számára a perbeszédék érveléseit.

De gyakorló jogász nem akar lenni. Hazamegy Szatmárba, a családi birtokra. Ott, a magányban fejleszti ki költészetét. Ez a költészet a divatos szentimentalizmusból indul ki, nem csodálatos tehát, hogy hazai példaképét Kazinczyban fedezi fel. Kazinczyval tizennyolc éves kora óta levelez, majd jó barátságot kötnek. Kazinczy irodalmi körének Kölcsey lesz az egyik legfontosabb és hamarosan a legképzettebb tagja. Kazinczy pesti barátai közül csak Szemere Pállal tud lélekbeli kapcsolatot találni. Összeköti őket nagy műveltségük és kritikai hajlamuk. Kölcsey az irodalom további fejlődésére nélkülözhetetlennek tartja a rendszeres kritikát. És el is kezdi felmérni az élő magyar költészetet. Egymás után ír három bírálatot. Elsőt a költőnek jelentéktelen, de irodalmi ösztönzőként fontos Kis Jánosról, a másodikat a már halott Csokonairól, a harmadikat Berzsenyiről. Mind a három elmarasztaló. Az elegáns, árnyalt stílust kereső fiatal költőnek Csokonai túl parlagi, Berzsenyi túl durva és fellengzős. Érthetetlen, hogy mennyire nem vette észre Csokonaiában sem a plebejus jelleget, sem a stílusbeli árnyaltságot, s Berzsenyiben a nagy problémák szüntelen jelenlétét és a nyelv addig példátlan gazdagságát. Amiért Kölcsey egy életen át lankadatlanul harcolt, az éppen Csokonai és Berzsenyi költészetében fogalmazódott meg a legmagasabb szinten. Sokkal később ezt

Kölcsey is tudta, de addigra már Berzsenyi sértődött, elkedvetlenedve meghalt, és a gyászbeszédben Kölcseynek csak az önvád lehetősége maradt meg. Igaz, ezt az önvádat férfiasan ki is mondta.

Ha itt-ott meg is jelent egy-két költeménye, a közönség kezdetben mint kritikust és irodalmi vitatkozót ismerte meg. A Kazinczyt támadó *Mondolatra* ő és Szemere válaszolt, méghozzá a kritikákhoz hasonló harcias hangon. Ez a harciasság, amellyel egyszerre támadott a politikai reakció ellen és a haladó költőkben felfedezni vélt hibák ellen, az irodalomba lépő Kölcseyt eleve népszerűtlenné tette. Nem bánta. Falusi magányában, szüntelenül egyre műveltebbé csiszolva tudatát, formálta költészetét. Világnézete egyre idegenebbé vált a nemesi világtól. A megyei életben tevékenyen vett részt. Előbb megyei aljegyző, majd megyei főjegyző. A megyegyűléseken a liberális demokrácia szószólója, a jobbágyság védője. Magában fejlesztett költészete egyre jobban fordul a népdal felé. Mondanivalója is egyre demokratikusabb. 1823-ra már elkészül a *Himnusz* és a *Zrínyi dala*. De csak 1832-ben jelennek meg kötetben versei. Közben azonban már a megye országgyűlési követe. Három éven keresztül ő jelenti a diéta balszélét. A jobbágyfelszabadítást akarja előkészíteni. Három év múltán megyéje is meg-sokallja. Olyan utasításokat adnak, amelyeket nem hajlandó képviselni, és lemond. Kossuth és vele a diétai baloldal gyászruhát ölt távozására. Ekkorra már az ország haladó oldalának ünnepelt alakja. Az újságírásban is főszerepe van. Szemerével együtt szerkeszti az *Élet és Literatura* című folyóiratot, amely három évig tudja fenntartani magát. Itt folytatja korábbi kritikai és esztétikai tevékenységét. A hivatalos hatóságok a legveszedelmesebb emberek közt tartják számon, és állandóan titkos megfigyelők járnak a nyomában.

Amikor megszűnik diétai megbízatása, és folyóirata sem élhet tovább, újra visszamegy a megyébe, de megtartja főjegyzői hivatalát, hogy befolyást gyakorolhasson a helyi nemességre. Politikai hatására Szatmárban megerősödik a liberális demokrata párt.

Ez időre országszerte ismert költő, kritikus, esztéta. Az egész hazai irodalomban filozófiailag ő a legképzettebb. Gyötrik is szüntelenül a világnézeti válságok. Kant idealizmusa és D'Holbach materializmusa közt hányódik. Ama ritka nemesi elmék közé tartozik, akik teljesen szakítani tudtak a feudális szemlélettel, és következetesen a polgári Magyarországot készítik elő. Nem retteg a forradalomtól, sőt megbélyegzi azokat, akik félnek az erőszakos változástól. Közben azonban jól látja, hogy a haladó nemesség sem ért mindenben egyet vele. Innét származik újra meg újra feltörő pesszimizmusa. Fél a nemzethaláltól, amelynek képe újra meg újra megjelenik költészetében.

Ez a költészet hangjában, stílusában mindvégig sok rokonságot tart a Kazinczy-féle szentimentalizmussal, de egyre jobban közeledik a népköltészethez is és a romantika pátoszához is. Amikor összebarátkozik Kisfaludy Károlyékkal, lényegében a programszerű romantikával köt szövetséget, és a felmagasodó Vörösmartyban felismeri az igazi nagy költőt. A kritikáiban oly magas mércéjű, nemegyszer igazságtalanul szigorú és elutasító Kölcsey a *Csongor és Tünde* előtt leteszi a fegyvert: ezt remekműnek ismeri el.

Szüntelenül világirodalmi távlatokban látott és gondolkozott. Nem maradt el a világirodalom újdonságaitól. Walter Scottot eleve nagyra becsülte, kedvelte Bulwert, majd elismerően írt a francia romantika főalakjáról, Victor Hugóról. Tehát világirodalmi tájékozódásban is odacsatlakozik a romantikához, amellyel költészete is azonosul.

Amikor versei megjelentek, már azonnal arról volt szó, hogy ez első kötete lesz összes műveinek. Ezt azonban már nem érte meg. Élete végső éveit főleg a nagy politikai perek töltötték ki. Most büntetőjogásznak kellett lennie. Végső tevékenysége Wesselényi védelme volt. Nagy felkészültséggel érvelt a vádlott ártatlansága mellett. A védő a beszédében el is

mondotta Kölcsey indoklását, ámbár hiába, hiszen a kormányzat úgy döntött eleve, hogy a veszedelmes Wesselényit el kell ítélni.

Magát a főtárgyalást Kölcsey már nem érte meg. 1838-ban egy hűlés elhatalmasodott a szervezetében, és egyheti betegség után meghalt. Kortársai úgy temették, mint a legnagyobb embert valamennyiük között.

Életműve él az irodalomtörténetben. Nevét, emlékét a köztudatban múlhatatlanul idézi nemzeti himnuszunk.

KATONA JÓZSEF

(1791-1830)

Kecskeméten történt 1830. április 16-án, hogy a város köztisztviselőben álló főügyésze, Katona József, egy hosszú és fáradtságos tárgyalás után felállt, és kilépett az ajtón, hogy odakint levegőzzék. Amint kiért a szabad ég alá, szívéhez kapott, és holtan esett össze. A város nagy részvétele mellett temették a már fiatalon is tekintélyes jogtudóst, aki egy helybéli takácsmester fiaként szívós szorgalmával verkedte fel magát a magas közhivatali rangig. De a népes gyászoló közönségből nyilván senkinek sem jutott eszébe, hogy a főügyész ifjúkorában verseket, sőt drámákat is írt. Legeslegkevésbé pedig az juthatott volna bárki eszébe, hogy az oly korán elhalálozott jogtudós a magyar irodalom legnagyobb tragédiaköltője volt, akinek főművéhez hasonlatos nemzeti tragédiát a következő emberöltőkben sem fognak írni. A *Bánk bán* ugyan megjelent, de a könyvbe nyomtatott drámát alig-alig vásárolta valaki. Először csak három évvel a szerző halála után adták elő, de sokáig csak egyes színészek fedezték fel maguknak mint jó szereplehetőséget. Amikor Pesten először adják 1839-ben, az egyébként oly kitűnő színházi-színpadi érzékű Vörösmarty több kifogásolni-, mint elismernivalót talál benne. Az oly jó ízlésű Széchenyi pedig gonosz indulatokat keltő, káros műnek véli. Tulajdonképpen csak 1845-ben kezdik tudomásul venni példátlan értékeit, de akkoriban a cenzúra huzigálja meg az előadható szöveget. 1848-ban játsszák először csonkítatlanul, de utána megint évekig gyanús darab, és csak a kiegyezés után foglalja el megillető helyét irodalomban is, színházban is. Arany János elemző töredékei mutatnak rá először hőseinek mélységeire és sokrétűségére. Több mint ötven évig kellett tehát várnia a legjobb magyar történelmi tragédiának keletkezése után, és közel negyven évig a szerző halálától, amíg kiderültek és köztudatba kerültek értékei. És ez nem egy éhenkórász, senkitől észre nem vett, homályban élő zseni szokványos tragédiája, hanem egy köztisztviselőben álló, magas közigazgatási rangot betöltő jogtudósé, akit sok mindenért nagyra becsültek, csak éppen azt nem vették észre, ami a legnagyobb benne. Jó példázat Katona élete és munkássága arra, hogy aki megelőzi korát, arra kora nem visszhangzik, bárki is legyen ő maga. Katona főműve ugyanis a realizmusba forduló érett romantika remekműve, de abban az időben keletkezett, amikor a romantika még éppen tapogatózni kezd. Társadalomkritikája pedig olyan, amelyet csak a reformkor egészének tanulságai alapján lehetett átélni, de egy évtizeddel a reformkor indulása előtt mondták ki. Ezért volt tragikus Katona József rövid élete.

Kecskeméten született 1791-ben. Apja a körülményekhez képest szokatlanul művelt takácsmester, aki tanult embert akar faragni tanuló kedvű fiából. A fiú tehát gimnáziumba jár, hamar megtanul latinul, azután németül is. Ifjúkorától fogva versel. Költeményei mindvégig megmaradnak stílus- és nyelvi próbálkozásoknak, de ez a verselő gyakorlat az előiskolája a *Bánk bán* erőteljes nyelvének. A középiskola után Pestre jön az egyetemen jogot tanulni. Érdekli is a tananyag, kitűnő jogász is lesz belőle. De legalább annyira érdekli a színház is. Pesten még sokáig nincs állandó színház, de van már állandó színtársulat, amely különböző termekben játszik, leginkább a Hacker-szála néven ismert hodályban, amely a mai Tanács körút 5. alatti ház udvarán volt. Itt játszik annak idején Déryné is. A jogász Katona összebarátkozik velük. Beleszeret Dérynébe is, de szerelme mindvégig reménytelen. A társulat azonban kedveli, mert a művelt fiatalembert mindenre föl lehet használni. Fordít nekik, fellép különböző szerepekben, azután eredeti drámákat ír. Egyre jobban megismeri a drámairodalmat: Shakespeare-t, Schillert és az akkoriban divatos úgynevezett lovagdrámákat. Ezek a lovagdrámák az induló német romantika jellegzetes termékei: középkorban játszódó rémtörténetek. Katona korai

drámái is effélék. Első saját művének már a címe is riasztó: *A borzasztó torony vagyis a gonosz talált gyermek*. Eredeti vagy németből átdolgozott korai drámái mind rémtörténetek. Még a nagy drámai erőről tanúskodó *Jeruzsálem pusztulása* is tele van hatásvadászó borzalmakkal. De jó gyakorlat mindez drámai helyzetek és jellemek megformálásához. És vígjátéka, a *Rózsa vagy a tapasztalatlan légy a pókok között* már majdnem jó színpadi mű, megüti a műsor átlagát. De éppen ezt nem adják elő, mert tele van ironikus célzásokkal Dérynére, és Déryné tiltakozik ellene. Végre megírja a kétrészes történelmi tragédiát, a *Ziskát*, amelyben hibái és elrajzoltágai ellenére is már Bánk báni erő és Bánk báni jellemábrázolás van. Itt már nem a lovagdrámák adták a példát, hanem Shakespeare és Schiller. Idáig tartott a készülődés. Huszonnégy éves korára felnőtt a nagy drámához. És akkor hirdette meg a kolozsvári Nemzeti Színház megvalósítását előkészítő bizottság a pályázatot a drámára, amellyel a felépítendő színházat majd nyitni fogják. Erre a pályázatra írta 1815-ben Katona József a *Bánk bánt*.

A történelem divatos volt. Fessler német és Virág Benedek magyar nyelven írt magyar történelmi műveiből az írók bőséges példatárát és témakészletet kaptak. Az a XIII. században élt Bor nembéli Benedek nádor, aki a népszerű történelmi művek Bánk bánnak vagy latinosan Bancbanusnak neveztek, olyan drámai cselekményre adott alkalmat, amelyre a romantikának fel kellett figyelnie. Kisfaludy Sándor is írt egy nagyon rossz Bánk bán-drámát, és az osztrák romantika legfőbb drámaírója, Grillparzer is írt egy, a Katonáétól merőben különböző, de igen érdekes tragédiát a királynét ölő feudális nagyúrról. S ezeken kívül is keletkeztek Bánk bán-drámák. De egyik sem közelíti meg Katona remekművét. Egyszerre tudott korhűen középkori és izgalmasan aktuális lenni, mint a legjobb Schiller-drámák. A jellemek mélysége és gazdagsága Shakespeare-t idézi. Szerzője nem volt forradalmár, de műve forradalmasító hatású, mert elkeseredést ébreszt minden zsarnokság ellen, és részvétet a megalázottság mellett. Nyelve olyan erőteljes, mint soha még magyar drámáé. Rímtelen jambusos formájával pedig odakapcsolódott a Shakespeare-Schiller-hagyományhoz. A színháztörténet a magyar drámai jambust Szemere Pál fordításától, Körner *Zrinyijének* magyar változatától számítja, mert azzal hangzott fel először magyar jambus a színpadon. De Katona jambusai - még hozzá sokkal erőteljesebb jambusai - évekkel Szemere fordítása előtt keletkeztek. Csakhogy mire végre ez a szöveg színpadra került, addigra már fölzengett a Vörösmarty-drámák színpompás verszenéje is. Akkorra már színpadi szokvány volt a jambus. A *Bánk bánt* pedig a pályázat bíráló-bizottsága észre sem vette. Katona előbb átdolgozta még a művet, és odaadta a cenzúrának. A cenzúra eltiltotta a színháztól, de engedélyezte a kinyomtatását. A megjelent könyvet senki sem olvasta.

Katona tudta, hogy jelentékenyvet alkotott, de tehetetlen volt a közömbösséggel szemben. Szerelme is reménytelen volt. Semmi sem tartotta már Pesten. Befejezte tanulmányait, és szülővárosa visszavárta az ifjan már kiváló jogásznak ismert fiatalémbert. Kecskemétnak ügyész kellett, és nem drámaíró. Hazament, előbb alügyész, de hamarosan főügyész. Eltemeti magát a munkában és a közéletben. Ír még egy elkeseredett hangú tanulmányt a hazai drámaírás elmaradottságáról. Ír egy indulatos kritikát Kisfaludy Károly egyik vígjátékáról. Indokolt bánatossággal veszi tudomásul, hogy míg ő róla senki sem akar tudni, addig Kisfaludy könnyed, gyakran felületes játéka népszerűek, és felettébb sikeresek. Persze Kisfaludy pontosan azt írta, amire éppen szükség volt, és ami éppen korszerű volt. Katona pedig azt írta, ami harminc évvel később vált korszerűvé.

De harminc évvel később Katona József már rég halott volt. A legnagyobb magyar tragédia-költő eltemette magában a tragédiaköltőt. Vállalta, amit az élet kínált helyette: lett tekintélyes vidéki jogtudós és közéleti férfiú. Magányos maradt, a családi boldogság sem lett osztály-része. Példásan sokat dolgozó köztisztviselőnek ismerték. Agyondolgozta magát. Így érte a hirtelen halál.

Neve és műve immár régóta klasszikusaink első sorában áll.

JÓSIKA MIKLÓS

(1794-1865)

A magyar regény hosszasan készülődött, hogy elfoglalja vezető helyét az irodalmi olvasmányok között. A XVIII. század folyamán Dugonics András *Etelkája* már könyvsiker az akkori gyér olvasóközönség körében, de sokáig még kuriózum, ritka különlegesség a hazai regény. Bessenyei, Kazinczy, Verseyhy kísérletei valóban csak műfaji kísérletek, s a legérdekesebb közülük, Bessenyei *Tarimenese* a cenzúra tilalma folytán nem is jut el az olvasókhoz. Maradandó remekmű ebben az előkészületi időszakban csak egy van: Kármán *Fannija*, de ez inkább terjedelmes novella, mint szoros értelmében vett regény. És Kisfaludy prózai epikája sem lép túl az elbeszélés terjedelmén. Holott az igény nőttön-nőtt. Walter Scott világdivatja, a francia romantika kibontakozása nálunk is sürgette az új típusú regényt. És végre 1836-ban megjelent Jósika Miklós *Abafija*. Kritika és olvasóközönség elbűvölt izgalommal olvasta. A *Himfi* óta nem volt ilyen sikere magyar könyvnek. És nem alaptalanul: az *Abafival* jó európai színvonalon szólalt meg a legigényteltebb műfaj, a romantikus történelmi regény. Írója egyszeriben a magyar irodalom középpontjába lépett. Népszerű lett mint író, mint ember, mint közéleti férfi. Regényei pedig egészen Jókaiig a legolvasottabb magyar könyvek voltak, de még Jókai példátlan népszerűsége mellett is emberöltőkön keresztül újra meg újra kiadott, közkedvelt szerző, akinek hatása Jókainál is kimutatható, és Jókain keresztül talán mindmáig egész történelmi regényírásunkra.

Jósika már negyvenéves, amikor egyszeriben híres író lesz. Nagy múltú erdélyi arisztokrata család fia volt; a Jósika bárók évszázadokon át nemzedékről nemzedékre szerepet játszottak az erdélyi közéletben. A műveltség otthonos náluk. A gyermek egyszerre tanul meg magyarul, latinul és németül, ehhez ifjúkorában franciául és angolul, katonáévei alatt olaszul. Iskoláskorában egyforma szenvedéllyel olvas és lovagol.

Korán elárvul, tehát nincs igazi otthona. Legjobban a természetben érzi magát, lelkesen járja be az erdélyi tájakat: a hegyek és völgyek ugyanúgy elragadják, mint a régi kastélyok és az ódon városok. Szívósan tanulja a történelmet. És természetesen verseket ír. Még mielőtt elérkeznék a szépprózához, Magyarosközi Gábor álnév alatt különböző folyóiratokban jelennek meg költeményei. Ezeknek balladai hangvételében már bontakozik a romantikus múltidézés. De addig még sok kalandot kell átélnie. A gimnáziumi évek után felcsap katonának. A napóleoni háborúk végső éveinél tart a történelem. Jósika kitünteti magát személyes bátorságával. Húszéves korában már kapitány, és ezredével bevonul a legyőzött Párizsba. Bajtársai és felettesei nagy és gyors katonai karriert jósolnak. De ő Párizsban, ahol vidáman, kalandosan és izgatott kíváncsisággal él, találkozik a francia felvilágosodás remekműveivel és a bontakozó romantika divatjával. Itt dönti el, hogy író lesz. Otthagyja a hadsereget. Előbb német nyelvű drámákkal próbálkozik. De neki magának sem tetszik, amit csinál. Igaz, a dráma egész életében kísérti, de a született elbeszélőnek mindig idegen marad a színpad. Azután 1817-ben, huszonhárom éves korában megnősül. Házassága szerencsétlen. Felesége szép fiatalasszony, ez a szépség ragadta el Jósikát, amikor elvette, anélkül, hogy valamelyest is ismerte volna. Kállay Erzsébet önző, kicsinyes és korlátolt; nemcsak értetlenül, de ellenségesen áll férje írói szándékával szemben; nem érti a férfi műveltségszeretét, természetszeretét, örökös tanulni vágyását, és legkevésbé demokratizmusát. Jósikában ez időre már kialakul az a liberális szellem, amely idővel túlvezet a liberalizmuson is, hogy a nagyurak fiát példás erkölcsiségű forradalmárrá tegye. A kezdeti szerelem tehát elidegenedésbe fordul, majd ellenségeskedésbe. Hétévi házasság után Jósika elhagyja feleségét és gyermekeit. Ekkor kezd

rendszeresen kísérletezni az írással. De egyelőre a politikai prózával. Részt vesz Erdély közéletében barátja, Wesselényi Miklós oldalán. Küzd a sajtószabadságért, röpiratokat ír, amelyek irodalmi stílusuk miatt akadémiai dicséretben részesülnek. És előbb kísérletként megírja *Zólyomi* című regényét. De még nem mutatja senkinek. Ez volt a próba. Utána nekiül, és megírja az *Abafit*.

Előbb barátai ámudnak el, azután a közönség. Barátai ajánlják, hogy először az *Abafit* adják ki. De nyomban utána megjelenik a *Zólyomi* is. Az első kritikus, Szontagh Gusztáv, aki azonnal méltányolja a rég várt és mégis váratlanul megjelent regényíró, így kezdi kritikáját: „Uraim, le a kalappal!”

A siker nem volt csodálatos, hiszen Jósikával végre egy olyan prózai elbeszélő jelent meg, aki tud lebilincselően mesélni, fordulatos történeteket bonyolít, de olyan kitűnő szerkesztői érzékkel, hogy az olvasó szakadatlanul nyomon követheti, sehol sem húzza túl hosszú a történetet, nem szükséztavú, de nem is beszél fölöslegesen. Az *Abafi* a magyar irodalom egyik legjobban komponált regénye. És ami nem kevésbé fontos: alakjai szemléletesek, szinte ismerőseinkké válnak. A háttérben pedig színesen tárul ki az erdélyi múlt és az erdélyi táj. A mi számunkra Jósika csak azért nehézkes olvasmány, mert nyelvezete túlságosan közel marad az akkor friss nyelvújítás divatkifejezéseiből, amelyeknek jó része gyorsan avulónak bizonyult. Túl választékosan akart irodalmi maradni, és éppen ezért ez az akkori választékosság nem állta ki az idő próbáját. De akkor ez volt a színvonalas beszélgetések nyelve.

Az *Abafi* megjelenésétől 1848-ig Jósika útja diadalút. Könnyedén írja regényeit, a közönség kapkod utánuk. Az Akadémia tagjául választja, a Kisfaludy Társaságnak ő lesz az elnöke, minden folyóirat tőle kér kéziratot. És a sikerrel együtt megtalálja a boldog szerelmet is. Podmaniczky Júlia egy életen át megértő élettársa, majd az emigrációban munkatársa is. De felesége, amikor meghallja, hogy Jósika újra nősülni szándékozik, hallani sem akar a válásról. A szentszék az asszony tiltakozása folytán nem mondja ki a válást. Júlia így is vállalja a szerelmet. Már tizenegy éve élnek együtt, amikor a férfi elunja az egyházi huzavonát, és családja elképedésére áttér a református vallásra, amely lehetővé teszi a házasság felbontását. Csak ekkor nősülhet újra. S akkorra már a forradalomnál tart az idő. Jósika Kossuth mellett áll, részt vesz a trónfosztásban, tagja a Honvédelmi Bizottmánynak, a legfelsőbb forradalmi bíróság főbírája, tehát a forradalom vezérkarához tartozik. Az összeomlás után menekülnie kell. Távollétében halálra ítélik, és nevét az akasztófára szögezik, mintegy jelképesen kivégzik. De akkor ő már feleségével együtt Brüsszelben van.

Nehéz tíz év következik. Jósika részt vesz az emigráció mozgalmában, németül ír regényeket, amelyek kezdetben gyengén fizetnek; felesége, hogy megéljenek, csipkekereskedést nyit, de közben férje regényeit fordítja németre, és ő maga is kellemes írónak bizonyul. Szívós munkával végre külföldön is sikereket érnek el. Tíz év múltán már gondtalanul élnek. Közben magyarul is ír, új regényei idehaza névtelenül jelennek meg. 1860 után már hazajöhetne, de nem jön. Akárcsak Kossuth, ő sem vállalja a nemzeti rabságot. De ettől kezdve itthon megint nevével jelennek meg a regényei, és az olvasók izgatott szeretettel várják újabb és újabb műveit. Sokat írt, sokat ír a későbbi években is. Műveinek értéke ezért igen egyenetlen, de mindig érdekes, és mindig van bennük valami új. Néhány regénye akkor is maradandó érték, ha kevesen is olvassák. *A csehek Magyarországon*, *Az utolsó Báthori*, *A nagyszabeni királybíró* klasszikus művek. Rákóczi-ról írt regénye úgy idézi fel a kuruckort, mint a későbbi szabadságmozgalmak gyökerét. Nemegyszer kilép a történelemből, és a kor polgárosodó magyar városi életéről ír. Az *Egy kétemeletes ház Pesten* a magyar társadalmi regény kezdeteinél játszik fontos irodalomtörténeti szerepet. Az *Iffabb Békési Ferenc kalandjait* akkoriban a „magyar Pickwick”-nek nevezték: ez az anekdotaregény az akkori magyar közélet

humoros-szatirikus rajza. Töredékben maradt önéletírása pedig a század fontos dokumentumai közé tartozik.

Amikor 1865-ben, hetvenegy éves korában külföldön meghalt, idehaza nemzeti gyászként vették tudomásul elmenetelét. Jókai mondott fölötte gyászbeszédet, rámutatva, hogy Jósika volt a kezdet. Tőle lépett tovább az egész magyar regényirodalom.

ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR

(1797-1854)

Még a XVIII. században történt, hogy egy James Macpherson nevű skót költő azzal lepte meg az angol irodalmat s hamarosan az egész világ olvasóközönségét, hogy népajkon felfedezte az ősi kelta bárdnak, Ossziának nagy eposzát és kisebb epikus költeményeit, amelyekben fennmaradt az egész hajdani kelta mondavilág. Európa elbűvölten olvasta, a különböző nemzetbéli költők lelkesen fordították Ossziánt, értékben és jelentőségben odaállították Homérosz mellé. És a költők, ki-ki a maga hazájában, izgatottan kezdték keresni saját elveszett nemzeti mítoszait. A polgárosodással, illetve polgárosító politikai programmal fokozódó nemzettudat és vele a „nemzeti nagylétet” meg „régí dicsőséget” idéző romantika igényt tartott nemzeti ősvallásra, kereszténység előtti nemzeti istenekre és hősökre. Ossziántól és Osszián-utánzatoktól visszhangzott Európa. Ezt a lelkes utánzási vágyat az sem zavarta, hogy hamarosan kiderült: az egész ossziáni költészet hamisítás, Macpherson a világirodalom legzseniálisabb blöffölője, ő találta ki - némi népköltészeti hagyományt is szellemesen beleépítve - az egész őskelta mondai apparátust. Ezt most már nem lehetett visszacsinálni. A nemzeti önérzet, a polgárosodás igénye egyben hazai mitológiát is követelt. Könnyű volt a nemzeti szabadságért küzdő görögöknek, az ő Olümposzukat Homérosz épen megőrizte; könnyű volt a németeknek, a kereszténységgel túlságosan későn találkozó Izlandon, a rég leírt Edda-dalokban megmaradt Walhalla az egész ősgermán istenvilággal; de még az európai perifériákon élő finneknél és észteknél is össze lehetett gyűjteni népajkról a *Kalevalát* és a *Kalevipoeget*. De mit tehetett a többi nemzet? Hiszen annak idején Szent Istvánék alapos munkát végeztek: írماغját is kiirtották a pogány emlékeknek; és Szent István európai elődei és kortársai semmivel sem voltak kevésbé buzgók a hajdani mítoszok elfeledtetésében. A mítoszra szomjas romantikus utódok tehát nem tehetek mást, mint amire Macpherson világirodalmi példát adott: kitalálták a nemzeti mitológiákat. Ennek az igyekezetnek döntő és korszakmeghatározó fordulata volt nálunk Vörösmarty eposza, a *Zalán futása* Hadúr istennel és társaival. Hadúrt azonban nem Vörösmarty találta ki, még csak nem is Czuczor Gergely, aki már Vörösmarty előtt írt erről az ősmagyar istenről. A kezdet, a kitalálás és vele a hexameterekben írt romantikus magyar nemzeti eposz első megvalósítása Aranyosrákosi Székely Sándor érdeme.

A honfoglalás mint epikus tárgy - amely a krónikák óta kísért az irodalomban - a XVIII. század végétől kezdve aktuális irodalmi program volt. Már Csokonai is Árpád-eposzt akart írni. Nem volt ideje hozzá, éppen hogy tervezte és belekezdett. Azután még 1814-ben egy Pázmándi Horváth Endre nevű papköltő, ha nem is eposzt, de epikus lélegzetű hexameteres elbeszélő költeményt jelentetett meg a cisztercita rend múltjáról *Zirc emlékezete* címen. Vannak, akik innét számítják a romantikus magyar nemzeti eposzt, de ez tévedés: nem azért, mert Pázmándi Horváth nehézkesen verselő, igen mérsékelt művészi erejű poéta volt, ettől még az övé lehetne a kezdeményezés dicsősége, de a *Zirc emlékezete* nem nemzeti, hanem egyházi témájú mű: a polgárosító romantikának nem erre, hanem éppen az ellenkezőjére, a még nem keresztény ősmúlt látomására volt szüksége. És erre az igényre az első kielégítő és a legnagyobbakat is ösztönző válasz volt Aranyosrákosi Székely Sándor 1822-ben írt és a következő évben, a Bécsben megjelenő Hébe nevű évkönyv oldalain világot látó kis eposza: *A székelyek Erdélyben*. Itt, ebben a művészien tömör, gördülékenyen verselt, érdekes cselekményű, hároménekes hőskölteményben jelent meg először az ősmagyar isten, Hadúr, akit attól a pillanattól kezdve, hogy olvasható volt, költők és olvasók azonnal elfogadtak hiteles magyar nemzeti Zeusznak, Jupiternek, Wotannak. Egy évvel később Czuczor és két

évvel később Vörösmarty már úgy ír róla, mint aki mindig is volt, s máig is akadnak kevéssé tájékozott olvasók és alig-olvasók, akik azt hiszik, Árpád honfoglaló népének ez a Hadúr volt a főistene. Pedig egy jó képzelőerejű költő, Macpherson legjobb magyar tanítványa találta ki Bécsben, ahol éppen egyetemi hallgató volt.

Erdélyi művelt unitárius papi család fia volt. Latinul, görögül még az apjától tanult, jó erdélyi iskolákban lett otthonos az ókori költészetben és történelmi irodalomban. Diákkora óta verselt, idősebb költőkortársai közül főleg Berzsenyi pátosza és Kisfaludy Sándor áltörténelmi regevilága ragadta el. Papnak és tanárnak készült, mint elődei nemzedékek óta, s mert kitűnő tanuló volt, ösztöndíjjal mehetett a bécsi egyetemre. Már otthon is tudott németül, ezt a tudását Bécsben úgy tökéletesítette, hogy idővel, amíg tanár volt, nemcsak hittant és történelmet, hanem német nyelvet is tanított.

Bécsi diákként találkozott az ossziáni költészetrel (amelyet többek közt Goethe is fordított) és Klopstock német hexameteres epikájával. Elragadta őt is az ossziáni kód, a mesés-sejtelmes hangulatvilág, amely képzeletében egységre talált a Vergiliustól örökölt európai szokvány epikával, Klopstock újmódi hexameterével, Berzsenyi magasfeszültségű nemzettudatával és Kisfaludy Sándor kulisszaműltjével. Mindehhez székely volt; nemcsak patrióta, de lokálpatrióta is. Magyar őstörténete tehát székely őstörténetté otthonosodott. S minthogy középkori krónikáink óta a nemzeti ábrándok közhelye volt Attila hajdani hunjait a magyarok valamiféle elődeinek képzelni, illetve a magyarokat a rettegett hunok jogutódainak hirdetni - tehát a legegyszerűbb, a legkézenfekvőbb elgondolás volt, hogy megtegye a székelyek őseit a felbomló Attila-féle birodalom végső maradványának, akik Attila legkisebbik fia, Irnák (vagy mesenevén: Csaba) vezetésével mitikus harcok közepette hazát találnak Erdélyben.

Ehhez most már csak istenek kellettek, amolyan jó hangzású, pogány istenek, harcos néphez illő istenek. Kitalált tehát egy megfelelő jóságos, segítő hadistent, s elnevezte Hadúrnak. De a hexameter ritmikájába jobban belefért, ha két d-vel Haddúrnak írja. Erre a vergiliusi hagyomány adta a jogot, hiszen Vergilius (és Ovidius is) Juppiternek írta Jupiter nevét, hogy jobban lehessen a hexameterben skandálni. Persze szükséges egy megfelelő ellenfél is, egy gonosz isten. S minthogy Székelyföldön a felettebb kellemetlen északi szelet nemerének nevezik, ő Nemerének nevezte el Haddúr isteni ellenfelét. Aki mesélni tud, és könnyen versel, most már meg is írhatja a nagyon is várt, aktuális eposzt: Haddúr segíti, Nemere akadályozza Irnák népének harcait az Erdélyben lakozó dákok ellen. S minthogy a költő még mesélőnek is jó volt, belekevert egy kis népmesei világot, kitalált egy nélkülözhetetlen szerelmi történetet és a sikeres honfoglalást idillivé tevő szerelmi happy endet.

A székelyek Erdélyben a legjobban megírt hexameteres romantikus eposzaink közé tartozik, bár a nyomában ugyancsak megzendült a magyar Parnasszus. Alighanem nem is ezer-, hanem tízezerszámra írták a következő emberöltőkben a honfoglalást és Hadúrt idéző magyar hexametereket. Csakhogy Vörösmarty fénye mellett a többi mind elhomályosult, a kezdeményező és a legtöbbszörnél jobban mesélő és fegyelmezettebben szerkesztő Aranyosrákosi Székely Sándor is. Holott később írt még jó néhány hexameteres eposzt a magyar múltból, sőt írt egy ossziáni kódös-balladai hangulatú prózaversben (vagy inkább: ritmikus prózában) fogalmazott *Dierniász* című epikus művet, amelyben Árpád és népe egy Dierna nevű várat ostrommal elfoglal. Jellegzetes romantikus áltörténelmi hőstörténet, amellyel a szerző talán az eposz felől a regény felé tapogatózott. De csak kuriózum maradt, történelmi regényirodalomunk nem ezt az utat folytatta, míg hősi epikánk egyenesen fejlődött tovább *A székelyek Erdélyben*nel kijelölt úton. De volt még egy érdekes formakísérlete: *Vienniász* címen Bécs 1683-ban átélt török ostromát és felmentését akarta megírni, még hozzá a Berzsenyinél oly gyakori alkaioszi ódaformában. Költészetünkben nincs is több példa ilyen görög lírai strófák-

ban írt elbeszélő költeményre. Lehetséges, hogy ez Klopstock-hatás; ez a német klasszikus olykor antik ódai formában idézett hajdani germán hősokeket (például Hermannt, a rómaiak ellen vitézkező germán vezért és feleségét, Tუსneldát). A *Vienniászból* azonban csak egy harminchat szakaszból álló részlet jelent meg *Rege Bécs ostroma idejében 1683* címmel.

Mégis: az életmű egésze inkább csak kuriózum, különös érdekesség maradt irodalmunkban, hatása és jelentősége csak *A székelyek Erdélybennek* van, a többi belevész a húszas-harmincas évek hexameteres és ossziánizáló áradatába. És Aranyosrákosi Székely Sándort egyházi pályafutása lassanként el is vonta az irodalomtól. Egyre magasabb iskolai és egyházi rangok után végül is 1847-ben ő lett az unitárius egyház püspöke: egyházszervezési munkák mellett írt egy teológiai, egyházi éneket, amelyet máig is énekelnek az unitárius templomokban. Nem élt hosszú ideig, végső éveiben, a szabadságharc bukása után fő feladatának tudta a hívek lelki békéjének őrzését az általános gyász közepette, ezért utazott télen-nyáron faluról falura. Egy ilyen téli utazása közben, amúgy is agyonfáradt szervezettel meghűlt, tüdőgyulladást kapott, és ötvenöt éves korában meghalt.

Ne feledjük el: ő találta ki Hadúrta.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY

(1800-1855)

Versolvasó, verskedvelő emberek közt számosan akadnak, akik, ha megkérdezzük tőlük, kit tartanak a legnagyobb magyar költőnek, habozás nélkül válaszolják: „Vörösmartyt”.

Jól tudjuk persze, hogy ilyen kérdés feltevésének semmi értelme sincs, hiszen arra a kérdésre, hogy ki a jó költő, ki a nagy költő - akár tudományos indoklással is lehet válaszolni, hanem hogy a valóban nagyok közül kit vallunk a legnagyobbnak, ez nem objektív mérce, hanem szubjektív ízlés kérdése. Annyi azonban bizonyos, hogy legnagyobb költőink között Vörösmarty is alkalmas arra, hogy bizonyos ízlésfajta őt vallja a legnagyobbnak. A magyar romantikának kétségtelenül ő a főszereplője, Csokonai és Petőfi között versenytárs nélkül a legkimagaslóbb költői egyéniség. Fellépésével gazdagabb lett az egész magyar irodalom. Helye világviszonylatban is a romantika nagyjai között van, Byron, Victor Hugo, Lermontov, Mickiewicz társaságában. Ami a század elejétől fogva készülődött - vele vált teljessé.

Szegény sorsú Fejér megyei kismemesi család fia volt, együtt született a XIX. századdal 1800 decemberében. A művelt nemesifjak számára kötelező klasszikus műveltség mellett már diákkorában ismerkedik a korszerű irodalommal: a felvilágosodással és a bontakozó romantikával. Előbb a német romantika túlzásai ragadják el, de azután megismerkedik Shakespeare-rel és vele együtt a felnövekvő francia romantikával. Felsemült ifjúként a gazdag és művelt Perczel családnál nevelősködik. Perczel Móric, a későbbi forradalmi tábornok az ő neveltje. Ebben a körben tágul ki ismeretköre, innét ablak nyílik a távolabbi Európa felé. Itt éli át első, reménytelen, de érzelmvilágát gazdagító szerelmet. A korai kísérletek után ebben a körben érik költővé.

A magyar történelem a reformkor előestéjénél tart. Vörösmartyt elragadják a nagy nemzeti feladatok, magáénak tudja azt a romantikát, amely irodalmi és általa politikai program Kisfaludy Károly körében. És az oly jó szemű Kisfaludy hamar fel is ismeri benne a készülődő nagy költőt. Ebben a körben barátkozik össze későbbi sógorával és harcostársával, Bajzával, majd Toldy Ferencsel, később Czuczor Gergellyel. Az irodalom nyomán következő fő feladata a fokozott nemzettudatosítás, a régi dicsőség idézése, a nemzeti pátosz. Időszerűvé válik a mondai tárgyú eposz, és romantikus divattá lesz a klasszicizmustól örökölt, de romantikus tartalommal megtöltött hexameter. Aranyosrákosi Székely Sándor szellemes kis hexameteres epikája, az 1822-ben megjelent *A székelyek Erdélyben* ösztönző hatása az egész nemzedékre. 1824-ben hexameteres nemzeti eposszal lép fel Czuczor. Vörösmarty akkor már írja a *Zalán futását*, amely 1825-ben megjelenik. Telibe talált egy éppen korszerű igényt. A hexameteres eposz időszerűsége csak néhány rövid év volt, de ezekben az években ez a fő műfaj. És Vörösmarty művétől elámul a nemzet. Úgy érzik, mindenki gazdagabb lett általa. A költőt eddig csak szűk körben ismerték, most huszonöt éves korára országosan dicsőített. A dúsgazdag nyelv, amelyhez hasonló sem volt eddig a magyar irodalomban, a zabolátlan, színes képzelet, a képalkotás merészsége elragadtatással tölti el az olvasókat.

Vörösmarty pedig ettől kezdve hivatásának és életformájának tudja az irodalmat. Akárcsak mestere, Kisfaludy Károly, ő is az irodalomból akar megélni. Hivatásos költő. Ez a költői hivatás közéleti funkció. Azokban az években, amikor a társadalmi haladást a még nemesi hazában a polgári liberalizmus jelentette, Vörösmarty ennek a liberalizmusnak a lelke. Előbb főleg epikus, de ő maga veszi észre, hogy az eposzok betöltötték feladatukat, mostantól kezdve már mást és másképpen kell írni. Utolsó befejezett hexameteres epikája, *A két*

szomszédvár valójában már nem eposz, hanem verses regény. És a verses regény, Byron nyomán, éppen divatos műfaj Európában. Vörösmarty figyelme azonban egyre inkább a dráma felé fordul. A német romantika után most már Shakespeare-től és Hugótól tanulván, ő teremti meg a franciás típusú magyar romantikus drámát. Színpadra szánt művei közül a *Csongor és Tünde* a kevés remekművel dicsekvő magyar drámairodalom egyik legremekesebb főtöve. Egyébként 1837-ben a Nemzeti Színházat is az ő egyfelvonásosával, az *Árpád ébredésével* nyitják.

A színház mindig szívügye. Ha drámáiban túlnyomó is a zengő líra, és ezért nem mindig színszerűek, elméleti írásaiban a dramaturgia legjobb szakemberei közé tartozik. Színházkritikái Bajza kritikai munkássága mellett a legfőbb színházformáló erők a reformkorban. Ha nem volna olyan nagy költő, rég megállapították volna már, hogy ő volt az egyik legnagyobb magyar kritikus.

Színházi tevékenységeihez tartoznak remek Shakespeare-fordításai is, a *Lear király* és a *Julius Caesar*.

Valójában pedig az epikus is, a drámaíró is, a kritikus is elhalványodik a lírikus mellett. Életművében a lírai költészet kevesebb nyomtatott oldalt foglal el, mint egyéb műfajú művei, de ezekből a versekből úgy lehet összeállítani tíz-tizenöt darabot, hogy költőjük a világköltészet első sorába kerül általuk. A *Szózat*, a *Gondolatok a könyvtárban*, *Az emberek*, az *Előszó* vagy *A vén cigány* a mi magas színvonalú költészetünkben is a legnagyobb alkotások közt foglalnak helyet. Ennek a zengő lírának az alaphangja a reformkor éveiben lelkesen közéleti töltésű és bizakodó szellemű, ámbár gyakorta megkísérti a romantikus borongás, a leskelődő tragédia, az ólálkodó semmi. Ott van a riasztó végső kép: „Örökké a világ sem áll! / Eloszlik, mint a buborék / S marad, mi volt, a pusztaság” - de azonnal nyomában a felismerés, hogy ez a világ „amíg áll, és amíg él, / Ront vagy javít, de nem henyél”.

Vörösmarty politikailag Széchenyihez áll közel. 1848-ban ugyan lelkesen köszönti a forradalmat, ünnepli a szabad sajtót, de Kossuthot nem tudja követni. Bajza és Czuczor továbblép, ők mindenestül vállalják a forradalmat. Vörösmarty megtorpan, fél a rossz kimeneteltől. Petőfi korábban méltán lelkesedett érte, hiszen Vörösmarty korán felismeri Petőfi nagyságát, és segíti érvényesülését, de azután mégsem tud vele tartani, és akkor Petőfi megtagadja. Vörösmarty magára marad. A forradalom ellenségeinek ő is forradalmár, a forradalmároknak maradi. Ekkor is igyekszik szolgálni a hazát, de nincs hozzá megfelelő helye. És amikor elkövetkezik a bukás, Haynaunak ő ugyanolyan üldözendő forradalmár, mint sógora, az igazi forradalmár Bajza. Együtt bujdosnak. Vörösmarty tanúja lehet, ahogy az annyira szeretett rokon, barát, harcostárs idegei felmondják a szolgálatot, s végül elméje elborul. Az ő idegeit is szétzilálják az események, a tragédiából semerre sem lát kiutat. Haynau bukása után ugyan ő is visszajöhet. Még munkája is akad, fordíthat újra Shakespeare-t. De lelki egyensúlyán ez már nem segít. Most már belezuhan a teljes pesszimizmusba. Az 1850-ben írt *Előszó* költészetünk egyik legkomorabb, legreménytelenebb remekműve. Búskomorságban él, valahol az örület határán. De csak a határán. Költészete ebből a mélységből emelkedik a legmagasabbra. Ekkor, ilyen lelkiállapotban írja *A vén cigányt*, a legzordonabb keserűség és a nagyon távoli remény ötvözetéből komponált remekművet. Sokan, és alighanem jogosan, ettől a nagy költeménytől keltezik a modern magyar költészetet. Képzőművészete már a XX. század modernistáit idézi, itt találkozunk a nagyromantika a szimbolizmussal. *A vén cigánytól* közvetlenül vezet az út egy fél évszázad átugrásával Adyhoz.

Vörösmarty ötvenöt évet élt, 1855-ben halt meg. Életműve nemzetközi örökség, és világirodalmi érték. *Szózatja* Kölcsey *Himnusza* mellett nemzeti imádsággá lett. A *Csongor és Tünde* a legszebb és legzeneibb hangzású magyar mesejáték. Eposzait ugyan nemigen olvassuk, de aki mégis ismeri, elámulva veszi tudomásul bennük a romantika szertelen színpompáját. Dramaturgiai és kritikai műveiből fejlődött ki a hazai színikritika, közvetlen szakmai hatásuk erősebb Bajzáénál is. Lírai versei és velük egy-egy balladája pedig élő és szakadatlanul ható költészet, előadóművészeink és műkedvelőink versengve mondják. S mindenekelőtt az életutat befejező *A vén cigány* olyan költői orom, amelyet eddig legföljebb elért, de túl nem haladhatott néhány legremekebb alkotása a mi gazdag költészetünknek.

CZUCZOR GERGELY

(1800-1866)

A nemesi Magyarországon még a polgári törekvésű írók közt is ritkaság volt a polgári származású, de annál is ritkább az olyan, aki jobbágy-paraszti otthonból indult. Bacsányi útja a társadalom mélységeiből a költészet magasságaiig példátlan kivételnek számított. A diadalmas romantika nagy haladó alakjait, Kisfaludy Károlyt, Vörösmartyt, Bajzát is a nemesi kúria küldötte, hogy továbblépjenek. Toldy Ferenc, a magyar irodalomtörténet megteremtője is pesti polgárfiú volt. De az ő körükben Czuczor Gergely igazi népi származék: egy Érsekújvár vidéki parasztember fia volt, és az apának az lett volna legnagyobb vágya, hogyha fia mihamarabb beállna katonának. Czuczor István azonban - mert eredetileg István volt - tanulni akart, tanítani akart. S merthogy jobbágyból csak akkor lehetett tanár, ha papnak megy, tizenhét éves korában unokafivérével, a hasonlóképpen tanulni akaró parasztleánnyal, Jedlik Istvánnal együtt szerzetesnek jelentkezett. Így indult el egyszerre a kultúra útján Czuczor Gergely, a tudós-költő, és Jedlik Ányos, a nagy fizikus, a dinamó és a szódavíz feltalálója.

Czuczor hihetetlen gyorsasággal tudott tanulni. Anyanyelvén kívül már ifjan jól tud latinul, németül, szlovákul. Kamaszkorában felváltva versel magyarul és latinul. A történelem ugyanúgy izgatja, mint a nyelvtudomány. Az iskolában úgy megtanul görögül is, hogy idővel görögöt is tanított. És szenvedélyesen verselt. Amikor Pesten jár teológiára, megismeri az új, a korszerű magyar irodalmat. Elragadja Kisfaludy Károly romantikája. Saját falusi emlékeit idézik Kisfaludy népdalai, és igyekeznek ugyanolyanokat írni. Ámde az ő számára a népdal nemcsak minta és irodalmi program, hanem személyes élmény. Jobb, szebb, hitelesebb népdalokat tud ő írni mesterénél is. De nem ezzel kezdi. Hanem a bontakozó romantika nemzeti epikájával. Egy igen jelentéktelen, de az idő szavát jól érző pap-költő, Pázmándi Horváth Endre elbeszélő költeményt írt a magyar előidőkből *Zirc emlékezete* címen, majd nemsokára egy ötletes, tehetséges erdélyi költő-tanár, Aranyosrákosi Székely Sándor kis eposzt formált hexameterekben, kitalált mitikus elemekből, feltalálva hozzá Haddúr ősiszten nevét. Ezek a művek adtak példát a papnövendék Czuczornak, hogy megírja az *Augsburgi ütközet* című, a honfoglalás korában játszódó romantikus, hexameteres eposzt. A mű még igen lazán szerkesztett történet, csataképek alig összefüggő láncolata, de olyan gördülő hexameterekben, amilyeneket addig senki sem írt. Czuczor népi ihletésű, dallamos magyar nyelve szólalt meg az antik versformában. Az eposz kézírata elkerült Kisfaludy Károlyhoz, aki azonnal felismerte, hogy éppen erre van szükség. Felkereste Czuczort, bemutatkozott. A fiatal költő el volt bűvölve, hogy a mesterének vallott nagy költő jön el hozzá. Az Aurora következő kötetében, 1824-ben megjelent az *Augsburgi ütközet*, és az egész irodalmi világ ünnepelte a nemzeti eposz költőjét. El volt ragadtatva Vörösmarty is, aki akkor már javában írta a *Zalán futását*. Czuczort a maga elődjének vallotta, és amikor a következő évben megjelent a *Zalán futása*, romantikánk epikai főműve, Czuczor lelkesen ünnepelte Vörösmartyt, szívből örült, hogy van, aki jobbat ír, mint ő. Ettől kezdve mindvégig jó barátok voltak. A következő években még írt néhány, az elsónél jobb hexameteres elbeszélő költeményt, köztük a legszebb az idillikus hangú *Botond*. De az elsők között volt, akik felismerték, hogy az eposz bevégezte feladatát, nem korszerű többé. A nagy műnek szánt, Hunyadiról szóló hőskölteményt abba is hagyta. Helyette megírta prózában Hunyadi életrajzát, amely oly népszerű olvasmány lett, hogy egy év múlva új kiadása következett. És megírta híres *Hunyadi* balladáját. Azóta is úgy képzeljük Hunyadit, amint a „szirttetőn” áll „Hunyad magas falánál”, ahogy ő látta. Ez a Hunyadi ballada és az Arany Jánosra is ható *Szondi* ballada a kiindulópontja a következő években felemelkedő ballada-irodalomnak. S mindezek közben írta népdalait.

Kisfaludy halálakor, 1830-ban, az akkor harmincéves pap-költő Vörösmarty mellett az új költői hang legnépszerűbb megszólaltatója volt, és a következő években a hazai irodalmi élet egyik fontos alakja. Élete azonban tele volt nehézségekkel. Pap volt, és az egyház nem nézte jó szemmel sem haladó költészetét, sem nagyon is világias életmódját. Fegyelmi fegyelmit követett, végre 1837-ben, amikor a meginduló folyóiratnak, az Athenaeumnak ő lett volna az egyik szerkesztője, elparancsolták Pestről, szigorú egyházi életre ítélték. Vidéki tanárnak kellett lennie. A nyelvtudományban keresett vigasztalást. Hamarosan kiváló nyelvész hírében áll. És eléri, hogy rábízzák a magyar nyelv nagy szótárának szerkesztését. Ez a megbízatás lehetővé teszi, hogy újra Pestre kerülhessen. De ettől fogva is folyton feje fölött lebeg az eltiltás Damoklész-kardja. Gyanús ember. Amikor megjelenik költeményeinek gyűjteménye, túlon túl népi és túlon túl nemzeti öntudatot hirdető hangja miatt elkobozzák a kötetet. Az egyház pedig új fegyelmit indít, amelynek egyebek közt az egyik vádpontja, hogy pap léteére szerelmes verseket ír.

Ezek a hivatalos és egyházi üldöztetések politikailag egyre radikálisabbá lázítják. Paraszti múltja a többiekénél alkalmasabbá teszi, hogy élményként élje a nép sérelmeit. A romantikus nemzedékben ő a legforradalmibb lélek. Aki szeretetteljes örömmel köszöntötte, mint magánál nagyobbat, Vörösmartyt, két évtizeddel később ugyanilyen lelkesen ismeri fel a megjelenő Petőfiben, hogy az a legnagyobb. A negyvenes éveinek vége felé közeledő költő most már a fiatalabbakkal tart. És amikor kitör a forradalom, habozás nélkül áll a felkelt nép mellé. Petőfi forradalmi dalai mellett Czuczor *Riadó* című verse volt 1848-49 leghatásosabb lázító költeménye.

A bukás után csaknem életével fizetett érte. Kis híján halálra ítélik, végül hatévi, vasban töltendő börtönre. A börtönben is folytatja a szótár készítését. Végre az Akadémia kérelmére 1851-ben kegyelmet kapott. Ettől kezdve szinte kizárólag nyelvtudományi munkásságának élt. Verset alig írt, csak töredékek maradtak a végső évtizedből. A forradalom bukása, az elnyomatás keserűvé tette. Már egyházának sem lehetett kifogása ellene: nem élt világi életet, nem írt szerelmes verseket. Az ő lelkes, bizakodó romantikájának lehanyatlott. És még a kiegyezést sem érthette meg. A nagy szótárt sem tudta befejezni. 1866-ban a kolerajárvány áldozata lett. Hatvanhat éves volt.

A nagy szótárt idővel tudós munkatársa, Fogarasi János fejezte be, és a „Czuczor-Fogarasi” sokáig nélkülözhetetlen kézikönyve volt mindenkinek, akinek csak köze van az anyanyelvhez. S ha manapság már elavult is, felejthetetlen tudománytörténeti emléke a magyar nyelvészetnek. Nyelvtudományi munkái is már csak tiszteletre méltó emlékek. Hexameteres eposzait is elhomályosította az idő. Ma már Vörösmarty eposzait is inkább a szakember olvassa, mint az olvasó. Czuczor pedig előfutár volt, de Vörösmarty összehasonlíthatatlanul nagyobb. Költeményei közül életben maradt a *Hunyadi*, a *Szondi* és a *Falusi kislány Pesten*. Ma is frissen élnek népdalai. És nem múló forradalmi emlék a *Riadó*.

Ami azonban mindennél fontosabb, az irodalomtörténeti szerepe. Ő volt a romantikus nemzedék leghaladóbb alakja. Ő a közvetítő Kisfaludy Károly és Petőfi között. Ő volt az, aki Vörösmartyék liberalizmusától tovább tudott lépni Petőfiék forradalmi demokráciájáig. Balladáival ő készítette elő Arany balladaköltészetét, népdalaival Petőfi és Tompa népdalait.

Körülötte a költészet legnagyobbjai éltek: előbb Vörösmarty, utóbb Petőfi. De ő hatni tudott, üdvösen, ezekre a nála nagyobbakra, akik méltán számították őt a legkiválóbbak közé. Annyi bizonyos, hogy azt a romantikus fénykort, amely Kisfaludy Károly fellépésétől Petőfi fellépéséig tart, nem lehet elmondani Czuczor Gergely élete és életműve nélkül.

BAJZA JÓZSEF

(1804-1858)

Bajza József neve hallatára az irodalomban valamennyire járatos olvasó mindenekelőtt arra gondol, hogy ő volt a reformkor legjelentékenyebb kritikusa. Kölcsey és Szemere Pál kezdeményei után tulajdonképpen ő a magyar irodalmi kritika megteremtője, a haladó eszmék szószólója a sajtóban, indulatos és félelmetes vitatkozó, majd 1848-49 folyamán Kossuth sajtójának vezérpublicistája, aki a nemzeti törekvések tragikus összeomlása után maga is lelkében összeomlik, és elborult elmével hal meg. Ez a kép így igaz is, csak nem teljes. Kimarad belőle a költő, akinek hangja merőben különbözik Vörösmartyék zengő pátoszú, színgazdag romantikájától is, és a hamarosan megjelenő Petőfiék népszerűségétől is; ezekkel szemben teljes kibontakozása annak az elegáns, finom árnyalatokra törekvő érzelmességnek, amely Kazinczyn és Kölcseynek keresztül érkezett el a reformkorba. A finom árnyalatoknak ezt a költészetét nevezték akkoriban „almanachlírának”. Bajzát, a költőt, a magyar almanachlírát főalakját alaposan elfelejtettük, ha egy-két versét kegyelethől őrzik is az antológiák, holott több köze van a fél évszázaddal későbbi századforduló, majd a Nyugat hangvételeihez, mint akár nemzedéktársainak, akár közvetlen utódainak. Egy-egy Bajza-rímpár felcsendülésénél néha Babits vagy Tóth Árpád jut a meglepett olvasó eszébe. Ez a finom hangú, lírikus egyenes irányban folytatta a hasonlóképpen finom lírikus Kölcsey meg nem alkuvó, forradalmat előkészítő politizáló-kritizáló magatartását, haladóbb volt, mint barátai és közvetlen fegyvertársai, és talán a legfontosabb előkészítője volt annak a forradalomba torkolló irodalmiságnak, amely Petőfiiben vált teljessé. Kétségtelen, hogy a reformkor évtizedeinek ő az egyik irodalmi főszereplője.

1804-ben született, művelt kisnemesi család sarja volt, és mint a nemesi értelmiség többsége, ő is jogásznak készül, és ő sem lesz sem ügyvéd, sem köztisztviselő. Már az egyetemen jobban izgatja az esztétika, filozófia, irodalom, mint a törvénykönyvek. Egyetemi éve alatt köt életre szóló barátságot azzal a Schedel Ferenc nevű orvostanhallgatóval, akit később Toldy Ferencnek hívnak, s mialatt Bajza megteremti a rendszeres magyar kritikát, ő - miközben pesti orvos - megteremti a rendszeres magyar irodalomtörténetet. Schedel, azaz Toldy Ferenc ismeri Bajza verseit, ő ismeri fel először benne a jelentékeny költőt, ő viszi el a költeményeket az akkori irodalmi vezérhez, Kisfaludy Károlyhoz. Kisfaludy lelkesen fedezi fel és gyűjti maga köré azt az irodalmi ifjúságot, amellyel szervezi a magyar romantikát. Felismeri Toldyban az irodalomelmélet jövő mesterét, és Bajzában egyelőre a jó költőt. Ugyanebben az időben fedezi fel Czuczor Gergelyt és nemsokára Vörösmartyt. Ezekkel készíti elő az új irodalmat. Vörösmarty hamarosan harmadiknak csatlakozik Bajzához és Toldyhoz, Kisfaludy korai halála után a Vörösmarty-Bajza-Toldy triász a haladó irodalom elismert vezérkara. Együtt hozzák létre előbb a Bajza szerkesztette Kritikai Lapokat, majd 1837-től kezdve a kor igen magas színvonalú folyóiratát, az Athenaeumot. Bajza és Vörösmarty idővel rokonok is lesznek, feleségeik nővérek, ők tehát sógorok. De rendíthetetlen barátok és bajtársak is, habár Bajza hamarosan forradalmibb, és politikailag következetesebb, mint a közélettől elhúzó Toldy vagy a nagyon is közéleti, de Széchenyi liberalizmusán csak alig-alig túllépő Vörösmarty. Bajza Kossuthig jut el.

Bajza kérlelhetetlenül harcias férfi. Igényes és következetes kritikájával, amely felméri az egész irodalmi és színházi életet, sok ellenséget szerez magának. Vitatkozókédes újabb és újabb irodalmi harcokba keveri. Ellenfelei egyre jobban érzik, hogy politikai elvekben is tovább tart, mint ők. Ki mer állni az úri tekintélyek ellen, sőt nyíltan tagadja a tekintélyeket.

Csakis a meggyőző érvelést hirdeti mértékadónak az irodalmi és társadalmi igazságokban. Ez a bátorság azután olyan tekintélyt szerez nevének, hogy ő lesz az 1837-ben végre megszülető Nemzeti Színház első igazgatója. Kritikusi elveit igyekszik érvényesíteni a színház vezetésében. Ez olyan összeütközésekhez vezet, hogy lemond, és visszatér a kritikusi tollhoz. Ez időben folyik a nagy csatározás a romantika németes és franciás iránya között. Bajza felismeri, hogy a francia típusú romantika, s mindenekelőtt vezéralakja, Victor Hugo, a demokráciát fejezi ki, szemben a merőben más jellegű német romantikával. Ez időben tehát kritikái főcélja Victor Hugo népszerűsítése. A vita hevében néha olyan túlzásokig is elmegegy, hogy a nagyon szeretett Hugót nagyságban a nagyon tisztelt Shakespeare mellé, sőt elé állítja. Persze akkor Hugo ilyen szenvedélyes népszerűsítése haladó politikai kiállás volt. És Bajzánál a kritikust nem lehet elválasztani a haladó politikus-publicistától. Ugyanakkor minden más kritikus fölé helyezte filozófiai képzettsége és esztétikai szakszerűsége.

Éveken keresztül Vörösmartyval felváltva írták az *Athenaeum Játékszíni krónika* című rovatát, amely napról napra figyelte a színházi élet eseményeit. Vörösmarty sem jelentéktlenebb kritikus Bajzánál, még szellemesebb is nála, szemléletességben pedig nincs párja a magyar kritikai irodalomban, de Vörösmarty elsősorban nagy költő, Bajza pedig elsősorban esztéta. De közben igen jó költő. Csakhogy a sok irodalmi és publicisztikai küzdelem, az elmélkedő munka, az irodalmi és színházi szervezés egyre kevesebb időt ad a költőnek. Így életművében aránylag kis helyet foglalnak el versei. Költői stílusán is erősebb nyomot hagy a nyelvújítás nyelvi finomkodása, nemhiába a Kazinczy-vonal folytatója. Ez az oka annak, hogy a Bajza-verseket, miközben sok mindenben modernebbnek érezzük, mint kortársaiét, ugyanakkor nyelvileg régiesebbeknek is érezhetjük az azóta elavult szavak miatt.

Ahogy az idő halad 1848 felé, Bajza egyre inkább közeledik a cselekvő politikához. Kossuthban ismeri fel a jövő emberét, és Kossuth is benne látja eszméinek hatásos publicisztikai kifejezőjét. 1848-ban azután ő lesz a *Kossuth Hírlapja* című, forradalmi célzatú napilapnak a főszerkesztője. Őt jelölik a forradalmi vésztörvényszék elnöki székére is, de ezt nem fogadja el: ő tollával ítélkezik emberek és elvek fölött; valójában sohasem volt gyakorló jogász, sem hivatásos államférfi. De a reakció, az ellenforradalom mégis indokoltan látja benne a forradalom egyik legkövetkezetesebb előkészítőjét és kifejezőjét. Az összeomlás után tehát közvetlen életveszélyben van. Sógorával, Vörösmartyval együtt bujkál. Vörösmarty hiába volt mérsékeltebb, visszahúzódóbb a forradalomban, mint Bajza: Haynauék szemében a magyar romantika főalakja is főbűnös. Haynau bukásáig rejtőzködniük kell. Ez a szüntelen életveszély, a szorongás, a bukás kétségbeesése, a reménytelenség felőrlik Bajza idegzetét. Vörösmarty lelke is meginog, az ő számára a káosz és a búskomorság következik. Bajza számára a teljes lelki széthullás. Addig bírja, amíg a közvetlen életveszély feszültsége tart. Amikor Haynau rémuralma véget ér és Bajza visszajöhet Pestre, már idegromlás, de még öntudatánál van. Munkát azonban nem kapott: gyanús ember volt. Pedig még folytatni szeretne volna az életművet. Valamikor belekezdett egy átfogó nagy világtörténelembe, ezt szeretne volna befejezni. De nem volt kinek. Agyongyötört idegzete nem bírta tovább. Előbb csak ki-kihagyott a tudata, azután hosszú ideig teljesen elborult. És ha az állapota az évek folyamán valamelyest javult is, valójában élőhalott maradt, míg 1858-ban, ötvennégy éves korában meg nem halt.

Neve fennmaradt. De főleg a kritikust szoktuk emlegetni, meg a szerkesztőt, meg a forradalmi publicistát. Egész egyénisége ennél is több. Hozzátartozik filozófiai, esztétikai képzettsége, népművelő hevülete, szervezőtehetsége és irodalomszervező hajlama, meg nem alkuvó gerincesége, igazi irodalmi vezéregyénisége. És még így sem teljes a kép, ha megfedkezünk a költőről, az almanachlírát klasszikusáról, aki a hazai szentimentalizmusból indul, onnét érkezik el a diadalmas romantikáig, hogy továbblépjen Petőfiékhez. A Petőfi előtti fél évszázadnak ő az egyik irodalmi főszereplője.

HUGÓ KÁROLY

(1806-1877)

A romantika korának életstílusa is romantikus volt, a romantikus írók és költők élete gyakorta kívánkoznék romantikus regényekbe vagy drámákba. Nem is igen érthetjük meg a múlt század első felében világdivatként uralkodó romantikát, ha nem vesszük tudomásul, hogy az írók a maguk és ismerőseik életvitelének élményeiből, a fokozottabb érzelmekkel és indulatokkal átélt valóság tudatával és igényével írtak és ábrázoltak úgy, ahogy ők látták a valóságot. És aligha élt magyar romantikus író romantikusabban, mint az a Hugó Károly, aki először írt olyan magyar drámát, amely néhány történelmi pillanatig világsiker volt.

Dr. Bernstein Hugó Károly a múlt század harmincas-egyvenes éveiben ismert pesti orvos volt. Már ekkor felettébb kalandos múlt állt mögötte. Budai zsidó polgári család gyermeke volt, együtt nőtt fel a haladó magyar nemesség polgárosodó törekvéseivel, a magyarországi, jórészt idegen ajkú polgárság magyar nemzettudatának kifejlődésével és a polgári haladást jelentő nemzettudat mámorával. Haladó polgárosodás és lelkes nemzettudat a felvilágosodástól kezdve elválaszthatatlan volt. A hazulról biblikus kultúrát hozó ifjú gimnáziumi éveinek egy részét Szegeden tölti (gáncsolóinak alaptalan vádja volt, hogy csak felnőtt fővel tanul meg magyarul: alföldi környezetben érett ifjúvá), majd a pesti egyetemen tanul filozófiát, innét megy Bécsbe, az ottani egyetem orvoskarára. Ezt sikeresen elvégezve, katonarvosnak csap fel. (Nemesemberek általában nem mentek orvosnak, a hadseregeknek pedig nélkülözhetetlen szükségük volt orvosokra, ezért ezeket a tisztis rangú katonai állásokat polgárok is elfoglalhatták - a polgári származású Schiller is katonarvosnak indult -, és II. József óta a császári seregben zsidók is lehettek katonarvosok.) Így kerül lengyelországi állomáshelyre, s ott éri a lengyel szabadságharc kitörése. A nemzeti szabadság mámorával ajánlja fel szolgálatát a lengyeleknek, és végigharcolja a legéletveszélyesebb posztokon a cári haderő ellen vívott hősi, de reménytelen háborút, amelyet a haladó magyar elmék itthon oly szorongató együttérzéssel figyelnek. A bukás után orosz fogságba kerül, ahol besorozzák a cári hadseregbe (ott is szükség van orvosokra). Kalandos utakon megszökik, és nagy kerülő úton kerül haza. Amikor Pesten megnyitja rendelőjét, már a szabadságharcosok dicsfénye veszi körül. Baráti köre hamarosan főleg fiatal írók, újságírók, színészek közül kerül. Szigligeti Ede, Egressy Gábor, Falk Miksa ismeri fel legkorábban benne az írókat. Ezeket a fiatalokat elragadja a fiatal orvos nagy filozófiai tudása és színházelméleti érdeklődése. A pesti haladó értelmiségi körökben sokat várnak tőle. Ez az akkori pesti művelt társaság különös keverék nyelven beszél: magyar-latin-német-francia makaróni a társalgási módi. Így beszél az akkori városi magyar (így is leveleznek, így fogalmazódik a kor legtöbb naplója is). De a szépirodalomban igyekeznek megvalósítani a vágyott tiszta magyar nyelvet. Bernstein doktornak pedig kamaszkora óta irodalmi és filozófiai igényei voltak. Még bécsi orvos korában drámát írt németül Mátyás királyról *Ein Ungarkönig* címen. A hazafias pátozú játék fő cselekményvonala a nagy király népszerűtől fűtött küzdelme és győzelme a hatalmaskodó nagyurak ellen. Majd *Brutus és Lukrécia* címen antik tárgyú, de aktuális célzatú zsarnokellenes drámát írt. És habár a császári Bécsben ezeket nem sikerült színre vinnie, a *Brutus és Lukrécia* könyvben megjelent. Már ebben a két drámában megmutatkozott dramaturgiai igyekezete: a romantika pátozát és szélsőségeit egyesíteni a francia klasszikus drámák fegyelmezett tömörségével, hely-idő-cselekmény egységével. Ez nem az akkori német vagy francia romantika formabontó törekvése volt, hanem Byron történelmi és áltörténelmi drámáinak tudatos módszere (formailag Byron *Sardanapalja* volt erre a legfőbb világirodalmi példa).

A Pesten írókkal összebarátkozó orvos magyarra fordítja ezeket a korábbi drámáit, egyelőre arra a keverék nyelvre, amelyen beszélgetnek, majd mondatról mondatra együtt nézik át Egressyvel és Falkkal, hogy színpadképesen magyar dráma legyen belőle. Egressy jó szerepet gyanít Mátyásban. A Nemzeti Színház be is mutatja, igen nagy sikerrel. Bernstein doktorból egy csapásra Hugó Károly népszerű színpadi szerző lesz. (A személynévből vezetéknevvé alakított Hugó kellemesen emlékeztet a haladó érzelmű nézők világirodalmi kedvencére, Victor Hugóra.)

Az idő 1848 felé jár, forradalmak érnek egész Európában. Hugó Károlyt izgatják a Franciaországban érlelődő események. 1847-ben már a *Brutus és Lukrécia*nak is sikere van. Szeretné, ha ezt a forradalmi hangú drámát Párizsban is bemutathatnák. És elutazik Párizsba, ahol összebarátkozik Liszt Ferencsel. De még mielőtt színházat talált volna franciára fordított drámájának, kitör a februári forradalom. Hugó lelkesen veti magát az eseményekbe. A nemzetek nagy forradalmi felvonulásán ő képviseli a magyar népet, ő viszi a tömegben a magyar zászlót. És amikor márciusban kitör a pesti forradalom is, majd elkövetkezik a szabadságharc, Liszt Ferencsel együtt agitál külföldön a magyar ügy érdekében. Mire a francia forradalmi vágyak füstbe mennek, s következik III. Napóleon zsarnoksága, nincs többé helye Párizsban, de haza se jöhet, mert itt már vérbe fulladt a szabadságharc. Útja Németországba vezet. Berlinben felháborodik a porosz királyság újfajta zsarnokságán és világhatalmi törekvésein. Haragos röpiratot ír ellene, mire letartóztatják. Súlyos ítélet várna rá, ha nem találna sajátos módot a menekülésre. Örültnek tettei magát, oly sikerrel, hogy a német orvosok beszámíthatatlannak nyilvánítják, ezért megússza azzal, hogy kiutasítják. Így kerül a viszonylag szabadabb Hamburgba.

De nem véletlen, hogy örültnek tudta tettei magát: az idegeivel valami valóban nincs rendben. Zűrzavaros filozófiai rendszereket gondol végig. Olyan bölceletet akar felállítani, amely pótolhatja a vallásosságot: ködös miszticizmus keveredik benne jól megfigyelt pszichológiával. Már-már afféle új megváltónak képzei magát. Nagyzási hóbortja mindig más és más alakban nyilvánul meg. Olykor kinyilvánítja, hogy ő a világ legnagyobb drámaírója. Néha pedig az egész színházi világot akarja reformálni, és új rendezői elméleteket állít fel. Feltűnő öltözködésével is magára hívja a figyelmet. Hol dandynek maszkírozza magát, hol antik görög jelmezben előadótermekben, lanttal a kezében adja elő színházi elméleteit vagy filozófiai gondolatait. A közönség pedig szívesen ment előadásaira, mert lebilincselően érdekes beszélő volt. Igaz, filozófiája, a „hugosophia” világnevetség tárgya lett. De színházi elméleteire oda kellett figyelni. Itt majdnem zseniálisnak bizonyult: olyan gondolatokat és terveket vetett fel, amelyeket a következő évtizedekben a legnagyobb német rendezők - Meiningen, Laube - valósítottak meg, gyaníthatólag Hugó elméleteinek ismeretében.

Már 1847-ben a kezébe került egy Bazancourt nevű francia író egyik novellája, amely egy polgár és egy arisztokrata szerelmi vetélkedéséről szól. Ebből kell megcsinálni a század nagy bravúrdramáját! Még a forradalom előtt kezd hozzá, talán meg is írja, de végső formája Németországban készül el: ez a *Bankár és báró*. Amikor az amnesztiarendelet után már nem kell félnie forradalmár múltjától, hazajön, és Pesten lefordítja az előbb németül írt drámát arra a keverék nyelvre, ahogy itthon beszélt. Kár, hogy az a változat nem maradt fenn, kitűnő dokumentum lehetne az akkori pesti társalgási nyelvről. Egressy segítségével dolgozza ki a színpadképes szöveget. És íme, 1859-ben megérkezik a siker: a világsiker! Előbb Pesten magyarul, azután Bécsben és különböző színpadokon németül és végre Párizsban franciául. A dráma a kor közönségének vágyait telibe találta. Ez nem forradalmi dráma, itt egy nagyon derék nagytőkés és egy nagyon derék arisztokrata küzd a nagyon derék asszonyért. Tragédiába torkolló lélektani dráma, amelyben a nemesúr tiszteli a dolgos polgárt, és a polgár tiszteli a nagy hagyományú nemesurat. Az arisztokrata-nagypolgári összefonódás, a hazai kiegyezési

vágyak, a Széchenyi-féle úri liberalizmus ünneplése ez egy szerelmi háromszögdrámában, amely témájánál fogva is merőben új és modernnek ható volt nálunk, és igen korszerű Nyugaton. Formája pedig valóban bravúros: összesen három személy feszült szerelmi küzdelme egy napon belül ugyanegy színhelyen.

A világsiker most már féktelen lovat ad nagyzási hóbortjának. Most már meg akarja újítani a lélektant és a logikát is. De amúgy is rég hiányzó önkritikája, valóban beszámíthatatlanságig tornyosuló önimádata a közvéleményben is megerősíti a hitet - vagy felismerést -, hogy örült. Elméleteiben örültség, ostobaság és közben egy-egy zseniális felismerés kavarg. S ebből meg is tud élni, mert mindig mindenütt számíthat nagyközönségre. Az emberek egyszerre élvezik kitűnő előadókészségét, szikrázó szellemességét, és nevetnek - vagy éppen röhögnek - ostobaságain. Liszt Ferenc, aki mindvégig pártolja, maga sem tudja, hogy barátja lángész-e vagy sült bolond. Így kóborolja be szinte egész Európát. A múltó évek nem lankasztják, önimádata és dicsőségszomja erőt ad neki. Hiszen közben a *Bankár és báró* nem kerül le az európai műsorokról (még a XX. század első évtizedében is sokféle műsordarab volt, nálunk is úgy tisztelték, mint a legjobb magyar drámák egyikét, holott igazából csak mesteri bravúrmunka).

Milánóban érte a halál. Hetvenegy éves volt. Maga tervezte különös jelmezben éppen színpadra akart lépni, hogy elméleteit közölje az olasz közönséggel is, amikor szívéhez kapott, összeesett, és azonnal meghalt.

Különös ember volt. Három nyelven írt, keverék nyelven beszélt, minden nyelven és minden országban magyar írónak vallotta magát. Romantikánk összképe szegényebb volna nélküle.

VAJDA PÉTER

(1808-1846)

A magyar irodalmi múltban valamelyest járatos olvasó talán egyetlen írónkkal-költőnkkel szemben sem áll olyan tanácstalanul, mint ha Vajda Pétert kell jellemeznie. Emberi nagysága, politikai magatartása, erkölcsi rendíthetlensége, rendkívül vonzó egyénisége, óriási műveltsége, publicisztikai ereje, kétségtelen hatása a negyvennyolcas nemzedékre, elsősorban éppen Petőfire, pedagógiai és népművelő jelentősége valahol a legelső sorában biztosíthatnák nevét és életművét... ha csak valamivel jobb író lett volna, mint amilyen volt. A furcsán tragikus helyzet azonban az, hogy ez a néha egyenest zseniálisnak mondható ember, akinek rövid életét betöltötte a jól látott irodalmi feladat - nem volt tehetséges író. Publicisztikája - ha túltesszük magunkat szenvelgő nyelvén és a nyelvújítás hamar kikopott szavain, amelyek elárasztják mondatait - ma is elragad: tisztelettel olvassuk azokat az ígéseket, amelyek egész Petőfiig a leghaladóbb politikai magatartást fejezik ki a magyar irodalomban. De versei prózaian kopogó közhelyek, olyan gyatra verseléssel, amely Vörösmarty (és mellette Bajza, Czuczor, Garay) korában, Petőfi, Tompa megjelenése idején, Arany János fellépésének előestjén már dilettantizmusnak is gyenge. Nagyszabású (háromkötetes!) történelmi, illetve áltörténelmi regénye, a *Tárcsai Bende* (1837) nemcsak nyelve miatt olvashatatlan, de se szerkeszteni, se embert formálni nem tud, és bár kifejezetten romantikus, kalandos regénynek készült, elcsüggesztően érdektelen, noha közben olyan izgalmas problémák rejtőznek benne, amelyek eszmeileg tovább mutatnak, mint mondjuk Jósika Miklós *Abafija*, amely egy évvel előbb jelent meg. Csakhogy Jósika tudott regényt írni, Vajda Péter nem tudott. Keleti tárgyú, mesés cselekményű novellái döntő hatással voltak az induló Jókaira is, de Jókainál a nemlétezőt is élettel tölti meg az elbeszélő tehetség, Vajda Péternél a valóság is érzékelhetetlenné haloványul. Nem egy mondatát Petőfi szinte szó szerint veszi át, de ez a „szinte” döntő különbség. Hiszen még ez a satirikus kép is, hogy a magyar nemes őseinek kardja fogason rozsdásodik, Vajda Péternél olvasható először, ott olvasta Petőfi is, de ami Vajdánál legföljebb találó publicisztikai fordulat, Petőfinél a satíra remekműve lesz. Modern pedagógiánknak pedig ő volt az egyenes ági elődje, amikor kifejtette a mindenkire kötelező általános iskola programját, amelyben a humanisztikus ismeretekkel egyenrangú helyet kell kapnia a természettudományos oktatásnak. És irodalmi helyének megállapításánál még azt sem feledhetjük el, hogy Kazinczy kísérletező tapogatózásai után valójában Vajda Péterrel kezdődik nálunk a szabadvers, vagy ahogy ő nevezi, a „próza-költemény”. És ezek a lírai prózák jobbak is, mint igazi versei, csak túl korán jöttek, nem találhattak követőkre, még ha Petőfi írt is néhány remekművet szabadversekben. (De hiszen a több mint fél századdal később a magyar szabadverset újra kezdeményező és Vajda Péternél sokkal jobb költő, Czóbel Minka is visszhangtalan maradt: a szabadvers csak Füst Milán és Kassák költészetével nyert a hagyományos formaversekkel egyenrangú polgárjogot irodalmunkban.)

Vajda Péter tehát, ha csupán beszélünk róla, a reformkor irodalmának főalakjai közé tartozik, de ha műveit szembesítjük egyéniségével, bánatosan kell megállapítanunk, hogy mint író, mint költő még a másodrendűek közé sem sorolható, és igazán maradandót csak terveivel és újságírói tevékenységével, mint hatásos publicista alkotott.

Jobbágyfiú volt, ugyanabból a dunántúli Vajda nevű törekvő parasztcsaládból származott, amely később Vajda Jánost adta a magyar irodalomnak (Vajda János büszke is volt erre az atyafiságra). Hihetetlenül könnyű felfogásával és lankadatlan szorgalmával iskolába kerülhetett, és habár öntudatos magatartása miatt nem egy tanárával szembekerült, s kénytelen

volt váltogatni iskoláit - hol Sopronban, hol Győrött tanult -, nemcsak sikerült egyetemig felverekedni magát, de közben mint ifjabb nemesfiúk házitanítója még külföldi utakat is tehetett tanítványaival. Mire felserdült, a magyar és latin nyelven kívül tudott már németül, olaszul, franciául és angolul. Vörösmarty, Petőfi és Arany előtt ő volt Shakespeare legjobb magyar fordítója, a *Hamletet*, *Othellót*, *III. Richárdot* és *Lear királyt* kezdetben az ő fordításában játszották a Nemzetiben.

Két hatás döntően befolyásolta szellemét: a francia felvilágosodás, elsősorban Voltaire, és a szentimentalizmussal teljes német romantika, elsősorban Novalis. Ez a csillogóan világos francia és ömlengően ködös német befolyás azonban sehogyan sem tudott ötvöződni nála. Nagyon is hajlamos volt a Voltaire-típusú társadalomkritikai szatírára, de az érzelmes, mindent ellirizáló szóáradatban elhomályosult a humor. Novellái egzotikus tájakon játszódnak, indiai páriák, néger rabszolgák, nem létező trópusi népek körében, s túl érzelmes szerelmi történetek példázzák bennük az elnyomatás társadalmi igazságtalanságát. Vajda Péter a magyar jobbagyról akar beszélni, de az egzotikus allegóriák áradatában még a cenzúra sem vette észre, miről van szó. Ezért jelenhettek meg szépirodalmi művei. Pedig nem is volt rossz az az elgondolás, ahogy történelmet, egzotikumot, aktuális eszméket, mulatságos anakronizmusokat kevert össze. Ez Voltaire módszere... de a német romantika stílusmegoldásaival.

Az egyik hibaforrás az volt, hogy Vajda Péter igazi mestere volt az élőszonek. Szónoklatai is, baráti csevegései is elragadták a hallgatókat. Amint ugyanezeket a szavakat leírta, illetve irodalommal stilizálta át, menthetetlenül elhalványultak, keserves csinálmányokká lettek. Csak a kifejezett újságírás vagy pedagógiai programkészítés esetén mondott le az „irodalmiasság”-ról, ezért ezek sikerültek, ha nem is irodalmi alkotásokká, de maradandó dokumentumokká.

Az egyetemet egyébként nem végezhette be. Orvosnak indult Pesten, de 1831-ben, amikor az ún. „koleralázadás”-sal egy időben egyetemi diákmozgolódságok is kezdődtek a haladás nevében, a hatóságok gyanakodni kezdtek, hogy Vajda Péter a lázongó egyetemi diákság egyik vezére, ezért fegyelmi úton eltanácsolták. Ekkor lett hivatásos újságíró, s habár a maga szerkesztette - és kitűnően szerkesztett - Világ című lapot haladó szelleme miatt hamarosan betiltották, bármely magyar lap, amely nem volt egyértelműen reakciós, szívesen látta cikkeit. Főleg útiriportjai váltak igen népszerűekké, ezek idővel két kis kötetben is megjelentek (*Utazás a hazában*, 1843, *Úti Philosophia*, 1845). Kétségtelenül ezek a legjobb, ma is legélvezetesebb művei, és hatásuk igen nagy volt Petőfire is, Jókaira is, és egész nemzedékükre. Ezeken kívül pedagógiai tanulmányai keltettek közfelfűnést. Ezeknek köszönhette, hogy noha nem volt pedagógiai képesítése, mégis meghívták a híres, Tessedik alapította szarvasi mezőgazdasági iskolába tanárnak. Ott a diákságnak és a tanároknak egy egész sorozatnyi ismeretterjesztő előadást tartott igen nagy hatással. Haladó szellemük miatt nemcsak fegyelmi, de büntetőeljárás is indult ellene. Az eljárás közben, talán az izgalmak folytán halt meg harmincnégy éves korában. Petőfi versben siratta el, az egész haladó ifjúság a maga nagy halottjának tudta.

Csak éppen életműve maradt ki az irodalomból: nemhogy a nagy mű, de még a valamennyire maradandó irodalmi mű sem sikerült soha. Lírai műveinek gyűjteményéből, a *Dalhonból* egy-két szabadvers mondható valamennyire irodalmi értékűnek, egy-két novellája érdekes dokumentum, de a túl nagy kortársak és az óriás utódok mellett irodalmilag nem számít. És igazán csak publicisztikai művei igazolják történelmi-morális nagyságát, és hogy egészen Petőfiig ő az egyik leghaladóbb magyar író.

A kései olvasó, még ha elragadja is ez a nagyon nagy, nagyon vonzó alak - nehezen birkózik meg a szövegével. Szinte olvashatatlan.

NAGY IGNÁC

(1810-1854)

Nemcsak a nagy írók, nagy költők lehetnek nagy jelentőségűek egy nemzet irodalmi fejlődésében. Nagy Ignác igazán nem volt „nagy író” - ő maga sem tartotta magát annak. Ráadásul még büszkén politikán, pártokon felülállónak hitte magát, minden törekvéssel szemben ironikus bíráló kívánt lenni egy olyan korban, amikor úgy kiéleződik az ellentét haladás és maradiság között, mint a reformkorban, majd a forradalom és szabadságharc idején. Hatása mégis a haladást szolgálta, mert hű akart maradni a tudomásul vett valósághoz, és valójában szívből utálta az egész elmaradott nemesi világot. Mert polgár volt szőröstül-bőröstül, noha kismanesi családból származott. De már az apjának sem volt birtoka, még kevésbé jobbágya. Ez az apa uradalmi tisztartó, afféle számvevő-könyvelő volt a Festetics grófok birtokán. Mindig ott lakott, ahol éppen ellenőrizni kellett a sokbirtokú Festeticsek véghetetlen földjein folyó munkát. Ezért azután Nagy Ignác végigdiákoskodta fél Magyarországot. A nyolc gimnáziumot öt különböző városban végezte, még hozzá jó messzi egymástól, igen különböző szellemű iskolákban (Gyöngyösön, Újvidéken, Baján, Pécsen és Budán). A pécsi gimnáziumban Garay János volt az osztálytársa, Budán Eötvös József. Ezek a diáktársak már ifjan lelkesedtek a magyar irodalomért, amelyről otthon mit se hallott. Festeticsék tisztviselői német műveltségű emberek voltak, Nagy Ignác a szüleivel németül beszélt, az iskolákban pedig latinul tanítottak. Még franciául is előbb tanult meg, mint tisztességesen magyarul. De tizenkilenc éves korában, amikor Pestre kerül jogásznak, egyszerre elragadja Kisfaludy Károly költészete. Németül már eddig is verselt, de ettől kezdve soha többé. Kisfaludy modorában kezd magyar költeményeket írni (igen gyenge kis művek ezek), majd romantikus történelmi novellákkal kísérletezik (ezek se jobbak). De végre jól megtanul magyarul, és ami nem kevésbé fontos az életében, beleszeret egy leányba, aki lelkesedik a magyar irodalomért, és viszontszereti az írónak induló jogászt. Halmy Kornélia ösztönző szerelme betölti Nagy Ignác egész nem hosszú életét. Ábrándképe, majd múzsája, és hamarosan felesége. Világéletében Nellynek akar imponálni, őerte jó tanuló az egyetemen, őerte akar híres ember lenni, és lesz is. De meg is van hozzá a jó esze, találékonysága és ügyessége.

Verseket később már nem ír, hamar rájön - vagy a felesége közli vele -, hogy nem ez az ő irodalmi útja. Az egyetem után elhelyezkedik a királyi kamaránál (az afféle pénzügyminisztérium), és jó pénzügyi köztisztviselőként biztosítani tudja a jó polgári életszínvonalat. Ebben az időben ismeri meg Széchenyi eszmevilágát. A *Hitel* elragadja, ez a polgárosodó gazdasági célzat és liberális életeszmeny pontosan megfelel haladni kívánó elképzeléseinek. Ez a szellem nyilvánul meg prózai írásaiban, amelyeket a legkülönbözőbb pártállású lapoknak és folyóiratoknak ad, s amelyeket egyre szívesebben közölnek, mert érdekesek. Ezeknek az írásoknak túlnyomó része: riport. Ő általában életképeknek nevezi. Ami jellemzőt észrevesz az utcán vagy társaságban vagy hivatalban, azt szellemesen tudja megfogalmazni. Olykor novellává kerekíti a kor jellemző mozzanatait. Az olvasóközönségnek nagyon tetszik, amit és ahogy ír. Ő az első igazi, nyugati mintájú magyar újságíró. Lassanként a lapok és folyóiratok nélkülözhetetlennek tartják, bevonják a szerkesztésbe. Kiderül, hogy nagyon jó szerkesztő. Előbb csak állandó munkatárs, de amikor Széchenyi lapjában, a *Jelenkorban* már a szerkesztőség tagja, akkor Széchenyi felismeri benne az igazi szerkesztői tehetséget, és maga mellé emeli segédszerkesztőnek. Műveinek az irodalom olyan irodalmi, a tudomány olyan társadalomismereti értéket tulajdonít (és nem is alaptalanul), hogy a Tudományos Akadémia levelező tagjává, a Kisfaludy Társaság tagjává választja. És egyszeriben az is kiderül, hogy jó

vígjátékíró. Van valami különös paradoxon abban a tényben, hogy a magyar politikai vígjátéknak egy olyan humorista a megteremtője, aki magát politikán felülálló embernek tartja. Egyszerre veszi célba és találja el a maradiakat is, a haladókat is. A politikában a haladás kezd túllépni Széchenyin, de a reakció Széchenyitől is fél. Nagy Ignác Széchenyi eszméinek alapjáról teszi nevetségessé a nemesi eszményeket is, a forradalmi indulatokat is. Első vígjátékában, a *Hősökben* kifigurázza az utolsó nemesi felkelést, a Napóleon ellen 1808-ban lóra ülő „insurgens”-eket (nemesi önkéntes felkelőket), akik egyetlen hadi kísérletükben, a győri csatában a francia ágyúk megszólalására azonnal megfordultak, futni kezdtek, és Komáromig meg sem álltak, ott azután elszéledtek, s ki-ki ment haza. Erre a szégyenteljes nemesi kiállásra azóta sem szívesen emlékezett a nemesség. A következő vígjátékban, az *Egyesüljünkben* a haladó eszmékért szájhösködőket gúnyolja ki. Így azután tulajdonképpen senki sem haragudott rá, minden néző a politikában vele szemben állót nevette ki. De Nagy Ignác megérezte, hogy a népiesség is irodalmi közszükségletté vált, és *Árgyrus királyfi* címen népmesei elemekből szőtt, bohózatos tündérvígjátékot írt. S amit írt, annak sikere is volt. Végre eljutott drámairóútjának csúcsára, amikor 1843-ban bemutatták *Tisztújítás* című mesterien megírt vígjátékát, amely, miközben a megyei közigazgatás korrupcióit teszi bíráló köznevetség tárgyává, egyszerre gúnyolja ki a reakciós vármegyei kiskirályt meg a fűt-fát ígérő, felelőtlen, demagógiával érvényesülni akaró liberális-demokrata ellenjelöltet. A kettő közé teszi és vígjátéki fondorlat útján győztessé avatja a mérsékelt, józan, felismerhetően Széchenyi eszméiért lelkesedő, fontolva haladó fiatallembert. A *Tisztújításban* egy valójában nem politizáló hős lesz a politikai győztes. S mindezt olyan kedves szerelmi cselszövényhálózat szövi át, hogy minden nézőt elbűvölt a komédia. Színháztörténetünk egyik legnagyobb sikere volt. Az Akadémia pályázatán elnyerte a 100 aranyat jelentő első díjat, 1843 és 1848 között harminckilencszer került színre (az akkori körülmények közt rekord), azóta úgyszólván minden emberöltőben felújították, szinte mindegyik vidéki színházunk műsordarabja volt és maradt. Jó szerepek, jó helyzetek, jó dialógusok, és politikailag mindenki a magáénak érezheti. Hatása sokkal komolyabb és sokkal jelentékenyebb műveken, olykor igazi remekműveken is érezhető (például Eötvös regényén, *A falu jegyzőjén* és Arany keserű komikus eposzán, *Az elveszett alkotmányon*).

A reformkor végső évtizedeiben Nagy Ignác a legnépszerűbb írók közé tartozott. S a közkedveltséget még fokozta, amikor megírta a *Magyar titkok* című terjedelmes bűnügyi regényt (1844-45). Ez a zegzugos, novellisztikus kalandokból összeszőtt, lankadatlanul izgalmas történetáradat az éppen keletkezőben levő pesti alvilág, a vidéki betyárgarázdalkodások, a hagyományos és az új bűnök, a még igen kezdetleges bűnüldözési próbálkozások országos körképe. Részben riportsorozat, részben erkölcsi javító szándék, részben figyelmeztetés a társadalmi veszélyekre, részben a legközönségesebb ponyva. Példája és eszménye az akkor nagyon divatos francia Eugène Sue hasonlóképpen erkölcsi javító célzatú, nagyon is ponyva-regényízű *Párizs titkai* című, néhány évtizedig világszerte népszerű regénye. Közönség és kritika egyhangúan lelkesedett a végre színre lépő „magyar Sue”-ért, még ha a jóízlésűek sok mindent kifogásoltak is szerkesztetlenségében és alakjainak eltúlzottságában. Kétségtelen: műfaji alantasságában is korszerű európai jelenség volt a végre megszülető bűnügyi ponyva.

Hanem ahogy az évek haladtak a forradalom felé, a politikailag semleges Nagy Ignác népszerűsége megcsappant. De még mindig hasznos szerkesztő volt. És nemcsak újságot szerkesztett, hanem Színműtárat is, amelyben sorozatosan adta ki az új magyar és az akkor fontos modern külföldi drámákat. Hasznos ember volt. Kossuth szerette volna a maga oldalán látni. 1848-ban, a végre megalakult felelős magyar minisztériumban Kossuth pénzügyminisztériumi állást ajánl fel neki, amit el is fogad. De ott is pártonkívüli marad. Annyira, hogy amikor Windischgrätz bevonul Pestre, és a kormány elmenekül, Nagy Ignác marad. Csak amikor az

osztrák kormányzat betiltja az utolsó magyar újságot is, akkor hagyja el a fővárost. Valójában nem érti sem a forradalmat, sem a szabadságharcot. Csak azt látja, hogy emberek pusztulnak, házak omlanak, szörnyű dolgok történnek. Az eszménykép, Széchenyi pedig megőrül az elszabadult szenvedélyek láttán. Nagy Ignác meghúzódik, nem áll a császár mellé, de a nemzet mellé sem.

De a bukás után amolyan megbízható embernek tűnik, aki engedélyt kap magyar szépirodalmi folyóiratra. Már 1849 novemberében megindítja a *Hölgyfutárt*, amelyben azonnal helyet ad az üldözött magyar íróknak, akiknek nagy része egy ideig álnéven kénytelen írni. Jókai is itt kezdheti újra (egyelőre álnéven). Nagy Ignác most is politikán felülállónak mondja magát, de saját egzisztenciájának veszélyeztetésével segíezi az üldözötteket. Nem a bátorság hiányzott belőle, hanem a hit, hogy kiálljon egy eszméért, sőt a képesség, hogy azonosuljon egy eszmével. De tevékeny maradt 1849 után is. Pedig egyre betegbb lett. Amúgy is gyenge szervezetét az izzalmak még jobban aláásták, de szerkesztett a halálos ágyán is. Még nem volt negyvenöt éves, amikor meghalt.

Jelentősége óriási a magyar újságírás történetében, fontos a drámatörténetben és sajátosan érdekes a regény történetében. A *Tisztújítást* pedig elég gyakran felújítjuk.

TELEKI LÁSZLÓ

(1811-1861)

Teleki László vagy negyedszázadon keresztül politikai történelmünk főalakjai közé tartozott, írott életművének legnagyobbik része politikai elmélkedés és vitairat, publicisztikánk történetének fontos fejezete. Szépirodalommal csak ifjúkorában kísérletezett, és érett, irodalmilag jelentékeny, vagyis az irodalomtörténetre tartozó műve mindössze egy van: a *Kegyenc* című dráma. Ez azonban az egész magyar drámatörténet alighanem legvitatottabb, legproblematikusabb értékű műve, amelyet egyesek értékrendben a *Bánk bán* mellé, sőt olykor a *Bánk bán* elé állítottak (elég alaptalanul), mások értéktelen kontár munkának ítélték (még alaptalanabban), jelentőségét korszakmeghatározónak is, jelentéktelennek is mondták; hatását túl is becsülték, alá is becsülték. Kevés olyan szakszerűen tárgyilagos bírálója volt, mint Vörösmarty, aki a dráma könyv alakban való megjelenése után részletes elemzéssel mutatott rá irodalmi erőnyeire és dramaturgiai hibáira. A többi kritikusa általában vagy sommásan lelkesedett érte, vagy ugyanilyen sommásan elvetette. Az mindenesetre érdekes és figyelemre méltó, hogy általában a reakciós politikai beállítottságúak (mint Szász Károly, majd Rákosi Jenő) utasították el mindenestül, és még a mi századunkban is olyan drámákhoz nagyon jól értő és politikailag a haladó polgársághoz tartozó szakemberek, mint Alexander Bernát és Hevesi Sándor taglalták a *Kegyenc* értékeit. Nyilvánvaló, hogy a művet sehogyan sem tudták elválasztani alkotójának politikai egyéniségétől. Teleki László pedig történelmi múltunk legvonzóbb emberi egyéniségei közé tartozik, aki forradalmibb szellemű volt Kossuth Lajosnál is, haladóbb szellemű nemzeti forradalmunk és szabadságharcunk, majd az erre következő emigrációs mozgalom egész vezérkaránál; rejtelmes halálát pedig minden haladó magyar nemzeti tragédiaként élte át. És kétségtelen hatásának nyomon követecekor azt sem szabad elfelejteni, hogy Teleki *Kegyenc* adta a témát és a személyeket a mi korunkban Illyés Gyula azonos című tragédiájához, ez pedig felszabadulás utáni drámairodalmunk egyik legjobb - ha nem éppen a legjobb - történelmi drámája. (Illyés egyébként tragédiát írt magáról a szerzőről, Teleki Lászlóról is *A külön* címen.) Amikor tehát évszázadok magyar íróinak arcképvázlatait igyekszünk egymás mellé rakni, okvetlenül szembe kell néznünk Teleki Lászlóval is, még ha szépirodalmi életműve nem is több, mint ez az egyetlen és ennyire különbözőképpen megítélt dráma.

A széki gróf Teleki család nemcsak Erdély legelőkelőbb arisztokratacsaládjai közé tartozott, amely évszázadokon át adott vezető államférfiakat Erdélynek és Magyarországnak a hajdani Teleki Mihálytól - aki politikai eszméinek és terveinek elenyészésekor önpusztító szándékkal rohant bele az ellenség fegyvereibe - egészen a mi századunkban élt Teleki Pálig, aki csalódba osztályában, nem vállalta a közös becstelenséget, és miniszterelnökként 1941-ben föbe lőtte magát. Soraikból azonban számos író, tudós, kultúrpolitikus is származott. A nagy műveltség, a közügyek iránti izgatott érdeklődés, az ismeretek és gondolatok megfogalmazásának szándéka nemzedékről nemzedékre öröklődött náluk. Emlékiratírók, könyvtáralapítók, történészek, földrajztudósok követték egymást a családban. Teleki László apja, az idősb Teleki László Bessenyei nyomán felvilágosodott szellemű drámákat szerzett, öröm- és gyászalkalmakra írt költeményeivel pedig józan középhelyet foglalt el ortológusok és új szavakat gyártó neológusok között. Fiainak jó nevelést és művelődési lehetőséget biztosított. Így azután Teleki László, aki Pesten kezdte egyetemi éveit, diákként bejárhatta Nyugat-Európát, tanulhatott jogot, történelmet és irodalmat Európa legjobb egyetemein. Végül is Berlinben szerzett diplomát, és mint jogban, filozófiában, ókori és modern történelemben jártas, az ókori és

különböző nemzeti irodalmakat jól ismerő fiatalember érkezett haza. S ezután is ismételten megfordult külföldön, nemcsak a korszerű politikai törekvéseket, nemcsak a világdivattá erősödő romantikát, de a legjelentékenyebb politikusokat és költőket is megismerhette. Az egyik útján összebarátkozott Victor Hugóval, aki meglepetten ismerte fel a magyar fiatalember rendkívüli műveltségét és jártasságát az ő műveiben is. Telekit pedig nemcsak a költő-drámaíró bűvölte el, hanem az ekkor már lelkesen forradalmi szellemű publicista is. Nem kétséges, hogy Teleki közvetlenül Hugótól tanulta a romantikus dráma stílusát, szerkesztő módszerét és politikai célzatosságát. De a *Kegyenc* közvetlenül nem az egyik vagy másik Hugo-dráma hatott.

Még a *Lucrezia Borgia* és *A király mulat* züllött közéleti-udvari képe is csak áttételesen befolyásolta a fiatal író, amikor ókori díszletek között hazai intrikákra és hazai konkrét politikai eseményekre célzott. Teleki jól ismerte a kor egész francia romantikus drámairodalmát, és ha végiggondoljuk a *Kegyenc* cselekményvonalát, hőse ellentmondásos jellemét és főleg erkölcsi mondanivalóját, akkor nagyon is valószínűnek kell tartanunk, hogy a legközvetlenebb hatást Musset *Lorenzaccio* című tragédiájától kapta. Musset hőse az, aki lángoló zsarnokellenességével és indokolt személyes bosszúvágyával az uralkodó kegyencévé hízelgi be magát, hogy elpusztíthassa a zsarnokot. De az eszközök meggyalázzák a célt, Lorenzaccio ugyanúgy részese lesz a zsarnok bűneinek, mint Telekinél Petronius Maximus a császárénak. És amikor a bosszú beteljesedik, a bosszuló már elvesztette hozzá erkölcsi jogosultságát. Amikor a *Kegyenc* 1841-ben megjelent, és hamarosan felhangzott a színpadon is, a közönség a túlzásokkal teljes, igazi vadromantikus drámában készséggel vette tudomásul a lélektani képtelenségeket, az események vérgőzösségét, hiszen a körkép egy uralkodó osztály teljes züllöttségét ábrázolta, az uralkodó gonoszságáról vallott, a tirádák a liberalizmus eszméit fejezték ki, és a célzások egyértelműen utaltak az akkor közelmúltban lejátszódott Lovassy- és Kossuth-perekre. A cenzúra pedig vagy nem értette meg az ókori történetbe rejtett, illetve alig rejtett napi politikai mondanivalót, vagy talán tekintetbe vette, hogy a szerző mégiscsak gróf, aki kimondhat olyasmis is, ami tilos egy plebejusnak, sőt egy köznemesnek is.

Teleki nem olyan rutinos drámaszerkesztő, mint kortársai közül az ez időben ugyancsak Victor Hugo-típusú drámákat író Szigligeti, de mondanivalója mélyebb és haladóbb, mint a színpad ügyes mesteréé. Nyelvezete messze elmarad barátja, irodalmi pártfogója és kritikusa, Vörösmartyé mögött. De múltidézése aktuálisabb és forradalmibb, mint a nagy költőé, a hazai romantika vezéréé. Teleki drámájának igazi fő értéke a cselekménytől néha egészen elváló politikai publicisztika.

Teleki ugyanis mindenekelőtt politikus volt, ennek az egyetlen szépirodalmi művének is politika a főcélja. Többi írásában közvetlenül politizált. És életét betöltötte a haladás szolgálata. Előbb a főrendi ellenzék vezére, a Védegylet alelnöke, az Ellenzéki Kör elnöke. 1848-ban indulatosan bírálja a Batthyány-kormány határozatlan politikáját. Már 1849-ben követeli a nemzetiségek teljes egyenjogúságát. Majd őt nevezik ki a forradalmi kormány párizsi követének. (Talán azért is, hogy távol legyen - kényelmetlenül következetesebb forradalmár, mint a szabadságharc politikai és katonai vezérkara.) A bukás híre külföldön éri, az osztrák bíróság távollétében halálra ítéli, nevét bitófára szögezik. Az emigrációban ő az egyik tagja a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak, bár Kossuthal nemegyszer vitába száll a programok megszövegezésében. Országról országra jár a magyar ügy érdekében, reméli, hogy az osztrák-olasz-francia háború alkalmat ad a haza felszabadítására. Egy ilyen agitációs útján Drezdában a Béccsel éppen jó viszonyban levő szász kormány elfogadja, és kiadja Ausztriának. Hónapokig börtönben ül, majd váratlanul Bécsbe viszik, a császár elé. Ferenc József kegyelmet ad neki, és becsületszavát veszi, hogy hazamegy Magyarországra, és többé nem politizál. Ennek hírére Kossuth árulónak mondja, aminek híre eljut hozzá, és elkeseríti. 1861-

ben azután összehívják az országgyűlést, és Teleki, mint főrend, császári meghívót kap. Úgy tekinti, hogy ezzel Ferenc József felmentette becsületszava alól, hiszen ő maga hívja a politikai testületbe. Ott azonban azonnal a szélső ellenzék vezére lesz, szembefordul Deák kiegyezést előkészítő politikájával. Ismeri Deák Ferenc elgondolását, közli, hogy vitába száll vele, és a függetlenségi küzdelem lankadatlan folytatását fogja követelni. - És a vita kezdete előtti estén föbe lövi magát.

Több mint száz éve találgatják öngyilkosságának lélektani rugóit. Ötvenéves volt, erőteljes férfi, képességeinek delelőjén, lankadatlan és rettenthetetlen harcosa a szabadságnak, egyenlőségnek, demokráciának, az ország egyik legtiszteltebb embere. Aligha megfelelő indok, hogy Kossuth egyszer árulónak mondotta, hiszen Deákkal szemben most éppen Kossuth álláspontját akarta képviselni. Mások szerint kiábrándult a nemzet vezetőiből, a külföldiekből, a hazaiakból is. Azt is mondták, hogy megoldhatatlan ellentmondásba került becsületszava és ellenzéki politikája. De még olyanok is akadtak, akik azt suttozták, hogy nem is lett öngyilkos, hanem egy Bécsből irányított kéz lelőtte. És még ma sem mondhatjuk, hogy több mint száz év után ez már mindegy. Mert talán némileg másképpen folytatódik a magyar történelem, ha annak a végül is céljavesztett országgyűlésnek két legtisztább elméjű, két legbecsületesebb, két legszélesebb látókörű vezéralakja lefolytathatja azt a nagy vitát, amelyre készültek.

Így csak rejtély maradt, így csak egy vonzó emberi arcél emléke maradt, és egy dráma maradt, amelyről többet vitatkoztak, mint egész irodalmunk bármely más művéről.

GARAY JÁNOS

(1812-1853)

A köztudatban Garay János mint *Az obsitos* költője, Háy János alakjának megteremtője maradt halhatatlan. Az antológiák őrzik még *Kont* című történelmi balladáját is, amely hosszú időn át a legnépszerűbb szavalnivalók közt volt divatos. A gazdag életműből a többit alaposan elhalványította az idő. Holott a reformkor éveinek irodalmi főalakjai közé tartozik, s ha költői nagyságrendben el is marad nemhogy Vörösmarty, de még Czuczor mögött is, romantikánk történetét mégsem lehet elmondani Garay János rokonszenves alakja nélkül.

1812-ben született; a család ugyan kismemesi eredetű volt, de a költő apja már polgári életet élt: kereskedő és városi közgyám volt Szekszárdon. Házukban otthonos volt az új magyar irodalom, és Garayban hamarosan mutatkozott a költői hajlam. Az otthoni és pécsi diákoskodás után Pestre megy továbbtanulni. Előbb orvostanhallgatónak indul, de hamarosan átiratkozik a bölcsészetre, mert hivatásos író akar lenni. Huszonegy éves korától kezdve különböző folyóiratoknál, újságoknál dolgozik mint újságíró. Korai költői sikereivel egyidejűleg derül ki, hogy kitűnő riporter, publicista, aki nélkülözhetetlenné teszi magát a szerkesztőségekben.

Tulajdonképpen ő az első igazi, élethivatásszerű újságíró a mi sajtótörténetünkben. Mint költő a harmincas évek derekán csatlakozik a romantikusokhoz. Vörösmarty hexameteres eposzainak hatására írja meg *Csatár* című, Hunyadi Jánosról szóló hőskölteményét, amely gyengeségei ellenére is jó nevet hoz költőjének. Versei a legkülönbözőbb lapokban jelennek meg, s habár világeletemben anyagi gondokkal küzd, elismertetésben sohasem volt hiány. Nyilván vonzó, kedves egyénisége, újságírói leleménye, az aktuális iránti érzéke, minden munkában jól használhatósága is közrejátszott, hogy az írók is szeretik. Ahol irodalmat szerveznek, ott órá bizzák az adminisztrációt, sohasem vezér, mindenütt lebonyolító. Sehol sem igazán eredeti vagy kezdeményező, de ha más kezdeményez, Garay önálló ízekkel tud hatásos követő lenni.

Reménytelen szerelme a dráma. Számos drámai művet írt, egyik-másikat még elő is adták, igen mérsékelt sikerrel, egyik sem érte el a romantika közepes átlagát sem. De miközben reménytelenül tanulmányozta a drámák törvényszerűségeit és a klasszikusok, főleg Shakespeare gyakorlatát, megírta dramaturgiai szakirodalmunk egyik korai klasszikus tanulmányosorozatát, a *Dramaturgiai füžért*.

Nem volt lírai alkat, tehetsége igazán a rövid epikában, a balladaszerű költeményekben, a verses elbeszélésekben és a megverselt népmesékben nyilvánult meg. Ezekben igen jó formakultúrája volt. Nyelvének erőteljessége és színessége meg sem közelíti Vörösmartyt, de formakincse gazdag, sokat tanul Bajza finom verskezelésétől is, Czuczor válogatott versformáitól is. A rímes-jambikus verselés rutinos könnyedséggel szólal meg költészetében, de szívesen fordul a magyaros-hangsúlyos verseléshez is. A formákat olykor egy költeményen belül is váltogatja. *Az obsitos* első fele például jambikus Nibelung-sorokban van írva, a második része hangsúlyos tizenkettesekben.

Elbeszélő költészetében felvonulnak gyermekkori emlékei, a Szekszárd vidéki helyi regék, a Dunántúl, főleg a Balaton meséi és mondái. Ezekhez jól megtalálja a mesélő, a néptől vett és a néphez szóló hangot. Majd következnek a nemzeti múlt mozzanatai. Az Árpád-királyokról egész balladafüžért ír. Mindez pontosan megfelel a romantikus program népiességének, történetiségének, áthatva a szabadság és zsarnokellenesség romantikus pátozával. Garay eszményi közkatonája a magyar romantikának. Lelkiismeretesen teljesítette a költészet napi

feladatait. A Dunántúl alakjainak idézése közben bukkan a nagyotmondó Hány János alakjára, és kivételesen szerencsés ihletben írja meg *Az obsitost*, amely valóban remekmű: egy ember-típus mulatságosan művészi rajza, s általa a népi szemlélet kitűnő ábrázolása. Ez a műve igazi telitalálat.

Az egész nemzetet felháborító politikai percek, Lovassy, Kossuth, Wesselényi elítéltetése adják híres önkényellenes történelmi balladájának, a *Kontnak* ötletét. A királlyal bátran szembenéző, a halált vállaló Kont alakja az egész romantikát izgatta, Vörösmarty drámát írt róla, a köztudatban nemzeti szabadsághős volt, s az már régóta feledésbe ment, hogy ez a XIV. és XV. század fordulóján élt hajdani nagyúr az akkori feudális reakció jellegzetes alakja volt, aki az akkor haladó központi királyi hatalom ellen harcolt. A romantikus utókor azt vette tudomásul, hogy a király ellen harcolt, tehát szabadsághős. Így jelenik meg Garay erősen patetikus költeményében, amely igen alkalmassá vált arra, hogy hatásosan szavalják. Hivatásos színészek mellett műkedvelők nemzedékei ismételték a még nemrég is közismert sorokat: „Harminc nemes Budára tart / Szabad halálra kész; / Harminc nemes bajtárs előtt / Kont, a kemény vitéz.” A vers abban a félrímes, négyes és hármas jambusokból álló angol balladaformában íródott, amelynek Bajza néhány verse és Vörösmarty *Szózata* szerzett polgárjogot a magyar költészetben, majd Arany *A walesi bárdok*-jával vált szinte magyar nemzeti balladaformává.

Az eleve liberális, szabadságért lelkesedő Garay a negyvenes években némi habozás után eljut a forradalmiság útjához. Egyre jobban látja a társadalomban feszülő osztályellentétet, a parasztok forradalmi lehetőségeit és erejét, egyre harciasabban lázít a maradiság ellen. Epikája mellett megerősödik lírája, és ez a líra kifejezetten politikai költészet. Az 1848 elején írt *Komoly szó a vihar előtt* már nemcsak látja és látatja a következő forradalmat, de hitet tesz mellette. Majd a forradalom hónapjaiban kifejezetten forradalmi verseket ír. Egészségi állapota azonban ez időre megromlik. Sokféle baj gyötri, látása is tragikusan gyöngül. A forradalom idején kinevezik a magyar irodalom egyetemi tanárának. Meg akarja írni irodalomtörténetünk első tankönyvét. De erre nem kerül sor. Következik a forradalom bukása. Tevékenyen ugyan betegségei miatt nem tudott részt venni a küzdelemben, de forradalmi verseit bűnűl róják fel. Elveszti állását, bíróság elé kerül. Nagy nehezen szabadul, de családjával együtt nyomorog. Végre állást kap az Egyetemi Könyvtárban, ahol korábban már rövid ideig dolgozott. Vissza akar térni a nagyepikához. A negyvenes években két elbeszélő költeményét is jutalmazta az Akadémia. Azt hiszi, ez az igazi műfaja. Végso esztendeiben írja nagy terjedelmű elbeszélő költeményét Szent Lászlóról. Úgy hiszi, hogy ez lesz élete főműve. Látását közben csaknem egészen elveszti, és a mű nagy részét családjának diktálja. Még megéri, hogy a *Szent László* megjelenjék. De ez már elkésett mű: a romantikus eposz érdekes volt a reformkor elején, de merőben időszerűtlen a Bach-korszak elején. Ezt a tanulságot azonban a költő már nem vonhatja le. Korán megrokkant testtel 1853-ban, negyvenegy éves korában meghal.

Költészetének java része ma már inkább irodalomtörténeti emlék, mintsem élő irodalom, ámbár egy-egy üde hangú regéjét, népi hangvételű verses történetét mindig újra felfedezhetjük. Nagyepikáját befedte a por, drámái már megírásukkor sem voltak jelentékenyek. De kár volt megfélekezni újságcikkeiről, karcolatairól, publicisztikájáról. Ezekben egy igen tehetséges újságíró igazi írói erővel vall korának jellemző apróságairól. És ha igaz is, hogy Garay János romantikus költészetünk második vonalához tartozik, s legfeljebb egy-egy versével - mindenekelőtt *Az obsitossal* - vesz részt maradandó költészetünk antológiájában, azt se felejtjük el, hogy ugyanez a Garay János a magyar újságírás egyik klasszikusa, akinek publicisztikus prózáját előbb-utóbb bizonyára újra fel fogjuk fedezni. S mindemellett még jegyezzük meg azt is, hogy dramaturgiai tanulmány sorozatával egyenrangúként sorakozik Vörösmarty és Bajza mellé mint dramaturgiai szakirodalmunk kezdeményező klasszikusa.

KUTHY LAJOS

(1813-1864)

Kuthy Lajos élete szinte példázat arra, hogy egy tehetséges író, aki talán maradandó nyomot is hagyhatott volna az irodalomban, hogyan esik ki a maga jelenéből, és válik nyomtalan semmivé utókorában, ha rendkívül rossz erkölcsisége érvénytelenné teszi a vegyes értékű életmű valóságos értékeit is. Kuthy Lajosnak már a neve is olyan undort váltott ki a kortársakból, és az indokolt ellenszenv úgy öröklődött nemzedékről nemzedékre, hogy még az irodalomtörténeti művekben is csak mint elrettentő példa, mint a rossz erkölcs vagy a féktelen karrierizmus irodalomba tévedt típusa szerepel, akinek erényeit (ti. irodalmi erényeit, mert emberi-morális erényei valóban nem voltak) csak mellékesen, félmondatokban, viszolyogva emlegetik. De hát több mint százöt évvel a halála után úgy véljük, már felfigyelhetünk azokra az értékeire is, amelyek miatt egy ideig annyira népszerű volt, de amelyeket már élete végső másfél évtizedében sem volt hajlandó senki tudomásul venni e hazában.

Partiumi, jó műveltségű nemesi család fia, apja tisztelt református prédikátor volt Székelyhidán. A család az okos és már ifjan lebilincselően csevegő fiút is papnak szánja. A debreceni Kollégiumban is nagy egyházi jövőt jósolgatnak a könnyen tanuló, rendkívül vonzó megjelenésű fiatalembernek. Őt azonban elragadják könnyen szerzett társasági és szerelmi sikerei. Ráadásul nemcsak könnyeden ír, de jó stílusa is van. A romantika éppen világhívat lett és Kuthy, példaképpel választva Victor Hugo divatos drámáit, majd Eugène Sue divatos bűnügyi regényét, olyan szertelen jellemeket tud ábrázolni olyan rendkívüli helyzetekben, gazdag és kusza burjánzó nyelvezettel, hogy láthatólag nyitva előtte az irodalmi siker. Ez is vonzóbb számára, mint az ígét hirdetni áhítatos hívők gyülekezetében. De még vonzóbb a társasági, a szerelmi siker, és ezeken keresztül a politikai érvényesülés. Csillogni akar és hatalmat akar.

Harmadéves teológusként hátat fordít a Szentírásnak, megyei tisztviselőnek áll be a Partium központjában, Nagyváradon, ahol hamarosan a bihari társaságok kedvence. Huszonegy éves korában sikerül beosztatnia magát Bihar vármegye országgyűlési követe mellé patvaristának (ez a patvarista szó egyszerre jelent joggyakornokot, ügyvédjelöltet és fontos politikai személy mellett jogi kérdésekhez értő titkárt). Így kerül az országgyűlés színhelyére, Pozsonyba. Itt barátkozik össze a korai forradalmi ifjúsággal, Lovassy Lászlókkal. Jelleme ismeretében nehéz eldönteni, hogy rossz lóra tett-e, amikor máris érkezettnek hitte a forradalmi változást, vagy eleve beépített spicli volt-e. Annyi bizonyos, hogy Lovassyék elfogatása és elítéltetésekor ugyan egy egész rövid ideig ő is börtönbe jutott, de míg a magasztos lelkű ifjú Lovassy László súlyos fogságba került, ahol megőrült, és mindhalálig tébolyodottan élt, társai pedig sokévi rabsággal fizettek ábrándjaikért, Kuthynak hamarosan megkegyelmeztek, sőt engedélyt kapott újságszerkesztésre is. Egy ideig kolozsvári lapszerkesztő, ott kezd feltűnni érdekes hangú, jól szerkesztett novelláival. Politikai magatartása most az a mérsékelt liberalizmus, amelyet eltűr a kormányzat. Hamarosan fel is kerül Pestre, ahol a liberális arisztokrácia tiszta lelkű és népszerű vezéralakjának, Batthyány Lajosnak - a későbbi vértanú miniszterelnöknek - a titkára lesz. Ezzel végre bekerült a főúri társaságokba, ahol megbecsülik, és főleg a nők lelkesednek érte. Itt kezd drámákat írni, amelyeket a végre megépült új színház (nemsokára már Nemzeti Színháznak hívják) egymás után elő is ad. Ezeknek színvonala megfelel az akkori romantikus drámák jó átlagának, s nemcsak nyelvezetük szebb, választékosabb és gazdagabb, mint a legtöbb hazai kortársáé, hanem témái lelkesedést keltenek a haladó lelkekben, különösen az ifjúságban. A *Fehér és fekete* Amerikában játszódik, fehér földesurak és néger rabszolgák között. Minden fehér ember ördögnél gonoszabb, minden fekete testet

öltött angyal. Az egész dráma harsány tiltakozás minden társadalmi megkülönböztetés, minden faji előítélet ellen. A négereket akár magyar jobbágyoknak, a fehéreket akár hazai földesuraknak is lehetett értelmezni. Azután következik az *Első Károly és kora*. Talán nem is Hugo, hanem a még vadabb romantikájú Dumas hatása érződik szövevényein, de a témája: Zách Feliciánnak és családjának szörnyű tragédiája az *idegen* király uralma idején. A nézők akár a Habsburgokra is gondolhattak. Siker siker után. És közben csak úgy áradnak novellái. Előbb lapokban, folyóiratokban, majd novellás kötetekben. A közönség elkapkodja. A főúri társaságok liberálisai ugyanúgy lelkesednek érte, mint az egyre forradalmibb érzelmű és hangulatú ifjak. Ömlik hozzá a pénz, és Kuthy luxuséletet él. Ő az „arszlánok” példaképe is. Fényűző lakást tart a Belvárosban, saját fogatán hajtat az utcákon. Ha pénzzavarban van, a korosabb úrhölgyek retiküljei kinyílnak a számára, és amit idősebb asszonyoktól kap, azt ifjabbakra elpazarolja.

Az irodalomban irigység tárgya, senki nem él az írók és költők körében olyan nagy lábon, senkit sem kedvel olyan egyértelműen a szalonok világa és a napi gondokkal küzdők különböző körei. Petőfi az első, aki gyanús alaknak tartja. Petőfi jó emberismerő: megérzi benne a rossz jellemet.

Amikor megjelenik Nagy Ignác bűnügyi regénye, a *Magyar titkok*, és azonnal népszerű olvasmánnyá válik, Kuthy vele akar versenyre kelni, és akárcsak Nagy Ignác, ő is Sue bűnügyi ponyváját tekinti példaképnek, és megírja a maga bűnügyi regényét, a *Hazai rejtelmeket*. Kuthy jobb író Nagy Ignácnál. A *Hazai rejtelmek* jobban komponált, egységes regény, nagy társadalmi körképszövevény, jól jellemzett típusokkal, hiteles társadalmi feszültségekkel, burjánzó romantikus stílussal. De megjelenik benne egy új elem: az antiszemitizmus. És ezzel megnyeri magának a pesti és Pest környéki német polgárság lelkesedését is, hiszen ezek a fejlődő polgárosodás idején egyre inkább a zsidó polgároknak látják a fő konkurenciát. A kor legvilágosabb fejű, emelkedett lelkű, haladó szellemű kritikusa, Erdélyi János szigorú bírálattal utasítja el a regényt, elismerve a jól sikerült részek realizmusát, főleg a vidéki típusok rajzát.

Kuthy pedig minél jobban közeledik a forradalom, annál forradalmibb hangot üt meg. Ez időben már az irodalom élén járók közt van a helye: a Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagjává választja. Sokan keresik barátságát, sőt kegyeit, mert úgy vélik, hogy ha elkövetkezik a forradalom, a legfőbbek közé fog tartozni. Neki is ez az igénye. És amikor itt van március 15-e, majd egy percig úgy tetszik, minden sikerül, akkor Batthyányval együtt lépi át az új miniszterelnökség küszöbét. Ő lesz a miniszterelnökség irodaigazgatója, az új felelős kormány adminisztrációjának a feje, majd 1849-ben magas rangú tisztviselője a Szemere-féle belügyminisztériumnak. Akár miniszter is lehet belőle.

Együtt menekül a kormánnyal Debrecenbe.

Hanem amikor itt az összeomlás, Kuthy eltűnik. Nagyon rövid ideig bujdosik, vagy úgy tesz, mintha bujdosnék, mert csakhamar felajánlja szolgálatait a leigázó és vérengző császári hatalomnak, amely habozás nélkül, tárt karokkal fogadja... És ez alapos gyanúját kelti, hogy már eleve kétkulacos játékot játszott. Mert nem egyszerű „Bach-huszár” lesz, mint azok a nyomorúságos kisemberek, akik, hogy megéljenek, elszegődnek a gyűlöletes Bach-korszak kistisztviselőinek. Ő azonnal vezető állást kapott: „megyei biztos” lett, ami az önkényuralom idején főispáni rangot jelentett.

Ez a pálfordulás, ez a túl látványos hazaárulás egyszeriben elfordította tőle ismerőseit is, olvasóit is. Hát még amikor 1856-ban, Erzsébet császárnő első gyermekének születésekor dicsőítő ódát ír az uralkodóházról! (A fiatal császárnőről akkor még csak annyit tudtak, hogy a

gyűlölt császár felesége; sokkal később lett belőle az oly népszerű Erzsébet királyné.) Egyszeriben már a magyar nők sem álltak szóba Kuthyval, még az idősebbeknek sem kellett már a szerelmi szolgálata. Könyveit nem vették meg. A viszonylag magas hivatali fizetés pedig nem volt elegendő megszokott fényűző életéhez. Olyan botrányos adósságokba keveredett, amelyeket már a császári hatóságok sem nézhetek el egy főtisztviselőnek. A magáramaradottság és a sorozatos hivatali botrányok tönkretették testi-lelki egészségét. 1863-ban pedig felettesei is végképp megunták, és azonnali hatállyal nyugdíjazták. Akkor hitelezői elől Nagyváradra, első sikerei színhelyére menekült. De ott még csak vissza sem köszöntek neki. Ha ismerős került vele szembe az utcán, az átment a túlsó oldalra. Nem akadt, aki akár-csak szóba is álljon vele. Hónapok alatt megrokkant, megvénült, és a következő évben meghalt. Pedig csak ötvenegy éves volt. De tudomásul kellett vennie, hogy már nem létezik.

Regénybe kívánczó példázat arra az általában nemigen érvényesülő erkölcstani közhelyre, hogy a bűn elnyeri a maga büntetését. Kuthy Lajos esetében mégis bekövetkezett.

EÖTVÖS JÓZSEF

(1813-1871)

Apjáról, báró Eötvös Ignácról az volt a közvélemény, hogy Magyarország legellenszenvesebb embere. Elődei nemzedékről nemzedékre a Habsburg-önkényt készségesen, nemritkán kegyetlenül szolgáló katona és hivatalnok arisztokraták voltak. De az anya finom érzékű és finom kultúrájú német arisztokrata asszony volt, és házitanítója, Pruzsinszky József, egykor a Martinovics-mozgalom részese, aki egyenest a börtönből lépett az úri házhoz nevelőnek. Az anya Goethe és a német szentimentalizmus szeretetét, az érzelmes önzetlenség eszményét oltotta belé, tanítója a francia felvilágosodás szellemét. Iskolatársaitól pedig megtudta, hogy apja nemzeti közgyűlölet tárgya. Közben pedig bámulatosan jó tanuló volt, aki mindig többet tanult, mint amennyire tanították.

1813-ban született. Tizenöt éves korában már költőnek tudja magát. Barátjával, a későbbi történész-államférfi Szalay Lászlóval együtt tiszteletteljes látogatást tesznek Kazinczynál, aki szívélyesen fogadja őket. A fiatal Eötvös az elegáns szentimentális Kazinczyban és követőiben találja meg az első példaképeket. Kölceyt mindvégig mesterének vallja.

Az egyetem elvégzése után ugyan egy ideig megpróbál hivatalnokoskodni: a népellenességig császárszolgálgató Eötvös bárók ivadékának, bárhol próbálkozzék, magától kínálkozik a karrier. De Eötvös nem karriert akar, hanem szolgálni a népet, amely méltán gyűlöli az apját. Az irodalmat is ennek a feladatnak a szolgálatába akarja állítani. Személyes oka is van, hogy szakítson az arisztokrata világgal: szerelmes egy polgárlányba, az ercsi postamesternő leányába, de otthoni ármánykodással elszakítják tőle. Nincs többé kibékülés, elhagyja az atyai házat, elhagyja a hivatalt. Két évig utazgat Európában. Látóköre európai távlatokig bővül. Amikor hazajön, megírja első nagy regényét, *A karthauzit*. Ez a filozófiával teljes szentimentális regény a magyar társadalmi regényirodalom kezdete. A huszonhat éves író az ünnepelt Jósika Miklós mellé kerül az olvasók szívében.

A karthauzi még nem politikai regény: saját kétségeinek, saját bánatainak, bontakozó élet-filozófiájának megfogalmazása. Ki kellett írnia magából, hogy életét a nagy feladatoknak szentelje. A nemesi Magyarországon a liberalizmus, a demokrácia, a polgárosodás harcosa akar lenni. És számára az irodalom is ennek az eszköze. Mindenekelőtt közéleti férfi, de közéleti mondanivalóit legnagyobb erővel irodalmi úton fejezi ki. Költő, regényíró, drámákat is ír, filozófus, publicista, kitűnő szónok. Magamagával szembeni igénye, hogy példamutató legyen embertársai számára. Idővel példás férj és példás apa, majd maga neveli nagy emberré méltó fiát, Eötvös Lorándot, a későbbi nagy fizikust és demokrata államférfit.

Mint politikus középhelyet foglal el Széchenyi és Kossuth között. Széchenyinnél haladóbb és türelmetlenebb, de nem forradalmár, és ez választja el Kossuthtól. Fél attól, hogy a forradalom megakasztja a fejlődést. Közben ismeri a nép indokolt elégedetlenségét, és részvéte egészével áll a megalázottak mellé. Az elzüllött nemesség Magyarországnak halhatatlan képét rajzolja meg vádló hangú nagy regényében, a világsikert arató *A falu jegyzőjében*. (Az első olyan magyar irodalmi mű, amelyre különböző nyelvű fordításai alapján külföldi kritikák is elismerően felfigyelnek.) Majd hamarosan megjelenik Dózsa parasztháborújáról szóló regénye, a *Magyarország 1514-ben*. Ez amilyen nagy megértéssel mutatja be az elkeseredésükben fegyvert fogó parasztokat, ugyanolyan szorongással figyelmeztet, hogy szörnyű ára lehet egy ilyen megmozdulásnak. Alighanem azt mondhatjuk, hogy politikailag *A falu jegyzője* a legjelentékenyebb regénye, a *Magyarország 1514-ben* a legjobban megírt műve.

Mellettük 1848-ig számos verse is jelenik meg, és a jelentékeny költők közt tartják számon. Költészete a Kazinczy-Kölcsey-Szemere Pál-féle szentimentális hangvétel folytatása, s így már a negyvenes években némiképpen magányos költői jelenség Vörösmartyék zengő romantikája mellett. Eötvös figyelme erőteljesebben fordul a nép és a nép ügye felé, mint a nagy romantikusoké, de nyelve távolabb áll a népétől. Mint ahogy prózájának bonyolult, ünnepélyes, körmondatos nyelve is súlyos olvasmányokká teszi regényeit.

1848 előtt Eötvös körébe csoportosulnak azok a filozófiailag történettudományosan képzett, legműveltebb haladó férfiak, akik a polgári átalakulást tartják a legfontosabb következő lépésnek. A gyermekkor óta legjobb barát Szalay László; későbbi sógora, Trefort Ágoston; a hazai szociológia tudományát előkészítő Lukács Móric és még néhányan rendkívüli műveltségükkel, töretlen polgárosító szándékukkal, demokratizmusukkal s ugyanakkor kifejezett forradalomellenességükkel sajátos és némileg elszigetelt kört képeztek a hazai politikai, szellemi életben. Jobbról forradalmároknak, balról maradiaknak tartották őket. Elméleti felkészültségük azt a benyomást keltette, mintha idegenek volnának a gyakorlati élettől. Inkább gúny, mint elismerés volt abban, amikor Eötvös körét „magyar doktrinérek”-nek nevezték. Valójában a forradalom előkészítésében - szándékukon kívül - volt annyi szerepük, mint a program-szerű forradalmároknak. A kitörő forradalom első korszakában nem is álltak szemben az eseményekkel. Az első pillanatban Eötvös vállalta a forradalmat és az első kormányban a közoktatás minisztere lett. Azonnali fontos reformokkal akarta kezdeni, de az események meggátolták. Amikor a forradalom a maga belső törvényszerűségei szerint tovább fejlődött, a szeptemberi fordulat után megtorpant. Nem vállalta többé a miniszterséget, majd nemsokára családjával együtt Bajorországba utazott. Ott várta ki a tragédiát. Csak 1851-ben jött haza, de az elnyomásban távol tartotta magát a közéletől. Ez időben írta meg elméleti főművét, amelynek címe: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Ez a nagy történelmi, társadalomtudományi felkészültséggel írt tanulmány azóta is sok vitát vált ki. Voltak és vannak, akik a gondolkodó Eötvös filozófiája teljességét köszöntik benne; voltak és vannak, akik visszalépésnek tekintik a haladó eszméktől. Annyi bizonyos, hogy helyes észrevételek és mély elemzések mellett olyan, haladástól féltő magatartással is találkozhatunk benne, amely arra mutat, hogy a bukott forradalom után Eötvös korábbi törekvéseihez képest maradibbá vált. Viszont az is igaz, hogy a változatlanul antifeudális gondolkodó most már jobban látja a polgári társadalom hibáit is. (Tehát semmi csábítót nem fedez fel a polgárosodásban.) Ez a nagy terjedelmű tanulmány egy pesszimista lélek politikai gyötrődéseinek tanúbizonysága.

Közben azonban mégis reménykedik a kibontakozásban, és hisz pedagógiai elveiben. Hiszi, hogy az emberformálásban döntő jelentősége van a nevelésnek. Ennek hirdetésére írja meg negyedik regényét, *A nővéreket*. Ez a regény nem olyan széles társadalomrajz, mint *A falu jegyzője* vagy *a Magyarország 1514-ben*, és nem is olyan megragadó lírájú, mint *A karthauzi*. Több benne a kifejezett didaktikus jelleg, de pszichológiája fejlettebb, mint az előzőké, itt jobban ügyel az egyéni jellemek megformálására. Ír néhány remek novellát is, legjobb közülük *A molnárleány* című, amelyben a módos parasztságban látja és láttatja egy demokratikus társadalom alapját.

Így halad az idő a kiegyezés felé. Eötvös Deákkal és Andrássyval törekszik a megegyezésre, és amikor az 1867-ben bekövetkezik, újra közoktatásügyi miniszter. Ő az egyetlen, aki miniszter volt Batthyány forradalmi kormányában is, Andrássy kiegyező kormányában is. A hátralévő négy évben meg is tud valósítani egyet-mást reformeszméiből, például törvénybe iktattatja a kötelező elemi iskolai oktatást. De egyre elszigeteltebben áll a politikai életben. Az arisztokratáknak és az egyháznak túl haladó, a Kossuth nevével induló ellenzék pedig nem érzi a magáénak. Amikor megjelenik *Gondolatok* című könyve, amely aforizmáit és röviden

kifejezett filozófiai gondolatait tartalmazza, úgy érezheti, hogy magányosan áll a hazai szellemi életben. Világosan derül ki ebből a könyvből, hogy világnézete minden vallástól, egyháztól független deizmus. Ez a klerikálisoknak istentelenséget jelent, a vallástalanoknak vallásosságot. Jobbról szidalom, balról nagy csend fogadja. A parlamentben is egyre több kritika éri. Egészsége is romlik. 1871-ben, ötvennyolc éves korában halt meg.

Halála percében elhallgatott minden vád: a nemzet gyászba borult. Magyarország tudta, hogy egyik legnagyobb fiát veszítette el. Hírén, jelentőségén, műveinek értékén mit sem rontott az azóta múltó idő. Tudomásul vesszük korlátait, de tudjuk, hogy nagy államférfi, nagy politikai gondolkodó, nagy író volt. Ma azzal szoktuk jellemezni, hogy vele kezdődik a magyar realista regény.

OBERNYIK KÁROLY

(1815-1855)

A magyar társadalmi dráma romantikus előkészítői között alighanem a legtöbbet ígérő tehetség Czákó Zsigmond volt, de az ő élete és életműve töredék: huszonhét éves fővel öngyilkos lett. A legszínesebb életű a pillanatnyi világsikerekig is eljutó Hugó Károly, de ő belesüllyed az örületbe. A legkiegyensúlyozottabb egyéniség, a legbiztonságosabb színpadtechnikájú szerző ebben a körben Obernyik Károly. Egyik-másik művét ma is elő lehetne adni, néhány novellájával ott volna helye nagy múltú és nagy színvonalú novellairodalmunk antológiájában is. Merő véletlen, hogy még nem fedeztük fel újra se színpadjaink, se novellás könyveink számára. Nyelvezete is, szerkesztő fegyelme is, racionális gondolkodása is modernebb, mint legtöbb romantikus kor- és kartársáé.

Nyírségi református papi család fia volt, a híresen magas színvonalú debreceni Kollégium mindvégig eminens tanulója, aki huszonhárom éves korára már jogi és tanári diplomát szerzett. Kölcsey fedezte föl benne a sok mindenre alkalmas tehetséget, így került Csekére, Kölcseyék kúriájába, ahol nevelője lett a nagy költőgondolkodó unokaöccsének, Kölcsey Kálmánnak (akihez a híres nagybácsi *Parainesis* című életbölcseleti művét címezte). De nem csak nevelő volt, hanem a költő magántitkára is, és nyitva állt előtte a csekei otthon óriási könyvtára, amelyben görög és latin klasszikusoktól a felvilágosodás szerzőin át egészen az akkor legmodernebb romantikus világirodalom minden olvasnivalóját megtalálhatta.

Ezek a csekei évek döntőek voltak továbbfejlődésére. Kölcseyben mesterre és embereszményre talált. Akárcsak Eckermann, Goethe hűséges titkára, Obernyik is napról napra naplóként jegyezte fel, mit beszélgetett mesterével. Kölcsey véleményeinek, világnézetének igen fontos forrásműve Obernyik naplója, amely eseménybeli és szellemi háttérét adja a Kölcsey-életműnek. A fiatal író itt szerzi a korszerű irodalmi műveltség mellé a gondolkodni merést, a saját véleményalakítás bátorságát és a gondolatok világos, egyértelmű kifejezését.

Természetes, hogy elragadja Victor Hugo bátorságával is, harcos demokratizmusával is. Szinte szentségtörés az a dráma, amelybe már Csekén belekezd, s majd élete jó részében szüntelenül csiszolgat. Tragédia Jézusról, amely nem vallásos mű, hanem történelmi-társadalmi dráma. Jézus alakjában felismeri a társadalmi reformátort, az elnyomott nép szószólóját. És ebben a drámában Júdás nem negatív gonosz, hanem a legszegényebbek forradalmi indulatainak képviselője. Talán fölösleges is mondani, hogy ezt a *Messiás* című drámát sohasem mutatták be. Még nyomtatásban is csak jóval a szerző halála után jelent meg.

Kölcsey halála után tanítványával és annak özvegy édesanyjával Pestre költözik. Itt hamarosan belekerül az irodalmi életbe. Előbb Czuczor Gergellyel és Vahot Imrével barátkozik össze, majd megismerkedik Petőfivel is. Egy ideig jó barátok, egyelőre közös bennük a forradalmi indulat. Obernyik tagja lesz a Pilvax Kávéház író-publicista baráti körének, tagja a Tízek Társaságának. És megírja élete legforradalmibb drámáját, a *Főúr és pórt*. Ennek a témája is régóta érett benne. Szinte „osztályharcos” dráma ez: kizsákmányolók és kizsákmányoltak elkeseredett, indulatos küzdelme, az egész földesúri világ elmarasztalása. Benyújtja egy akadémiai pályázatra, ahol a bírálókat elragadja a kitűnő jellemábrázolás, a szokatlanul jó dialógusépítés, az igazi drámai feszültség- és cselekménybonyolítás. Első díjat nyer: száz aranyat (óriási pénz ez akkor!). A színház is szívesen bemutatná, de a cenzor vörös ceruzája áthúzza az egészet. Még az is nagy nehézségekbe ütközik, hogy könyvben megjelenjék. Obernyik veszedelmes forradalmár hírébe kerül. Pedig közben az ellentétes politikai hatások

keresztüzében, Széchenyiék, Kossuthék vitája főleg a centralisták (Eötvös és társai) szívós, de forradalom nélküli fejlődésben reménykedő liberalizmusának hatására maga is reménykedni kezd a nemesség tényleges polgárosodásában. Ezt tükrözi legsikeresebb drámája, az *Örökség*, amelyben a szorgalmas munkája révén gazdagodó pesti polgár áll szemben a léha nemesúrfival. Itt azonban a fiatal nemes a saját kárán ráébred egész osztályának idejétmúltságára, és vállalja a munkálkodó polgári életet. Ezt már a valamennyire is haladó nemesek és a polgárok egyhangú elragadtatással vették tudomásul. Obernyik egyszeriben divatos lett. A Tízek Társaságában azonban sok vitára adott alkalmat világnézetének mérséklődése. Petőfivel is lazább lett a baráti kapcsolata.

Közben egy ideig ügyvédkedett is Pesten, de hamar rájött, hogy ehhez semmi kedve. S mikor Kölcsey Kálmán fiatalon meghalt, a népszerű író felhagyott a jogászi pályával is, egy időre visszaköltözött Csekére. Ott írt néhány könnyed, nem nagy jelentőségű, de hatásos vígjátékot (*Nőtelen férj*, *Fiatal nagynéne*), ezeket sikerrel be is mutatták Pesten. A forradalom hírére ugyan felsietett a fővárosba, de itt megbetegedett. A szabadságharcot úgyszólván végig betegségben töltötte, bár közben írt egy valóban mulatságos politikai bohózatot *Magyar kivándorlott a bécsi forradalomban* címmel, amely egy reakciós magyar nemes fura kalandjáról szól. Torlay úr, a király hű alattvalója március 15-én úgy megijed, hogy egyenest Bécsbe menekül, ahol az ottani forradalmi ifjúság tévedésből magyar forradalmárnak tartja, és ebből a helyzetből sikerül is néhány bohózatos jelenetet kerekíteni.

A szabadságharc idején Szigligeti lelkesítő drámája, a *II. Rákóczi Ferenc fogsága* mellett ez volt a Nemzeti Színház legsikeresebb darabja. - A forradalomban és a szabadságharcban azonban nem vett részt, és utólag nehéz is megítélni, hogy betegsége nem volt-e pszichológiai kibúvó a helytállás elől. Hiszen világéletében hipochonder volt, rettegett a betegségektől, és minduntalan betegnek vélte magát. Ha egészséges, akkor Széchenyi, Eötvös, Deák visszahúzódása után nyilván maga sem tudja, hogy Petőfi vagy az egyre inkább békepárti Jókai mellett van-e a helye. De beteg volt... vagy belemenekült a betegségbe.

A bukás után tehát nem tartozott az üldözöttek közé. 1850-ben újra feljött Pestre. A Nemzeti Színház drámabíráló bizottságának titkára lett (ma úgy mondanók: a dramaturgia vezetője). Írt egy érdekes lélektani drámát *Anyá és vetélytársnő* címen: anya és leánya közt feszült a konfliktus. Ugyanabba a férfiba szerelmesek, de nemcsak a szerelmi vetélkedés története, hanem a családon belüli nemzedéki ellentét jó pszichológiájú ábrázolása (és ez az ellentét anya és leánya közt talán még általánosabb, mint az apák és fiak között).

De a színház közelléte sem tartja Pesten. Tanítani akar, és 1851-ben tanár lesz a kecskeméti református kollégiumban. Jó tanár, alkalmas a fiatal lelkek formálására: értelmes, gondolkodó embereket akar nevelni. Pesten azonban korábban is, később is, ha itt élt, novellákat is írt különböző lapoknak. Ezek hamarosan közkedveltek lettek. Kitűnően értett a tömör, fordulatos történetek kitalálásához és fegyelmezetten rövid megfogalmazásához. Ironikus humora is volt. Nemigen érthető, miért nem fedezték fel még benne a tárcanovella egyik hazai klasszikusát. Ezeket a rövid írásműveket folytatta Kecskeméten is, beküldte a pesti lapokhoz, amelyek örömmel közölték. De nagy terveik voltak még a színpad számára. Lassan, gondosan írta meg *Khelonisz* című, az antik világban játszódó, de nagyon is modern újabb lélektani drámáját, amelyben egy asszony felörlődik a szeretett férj és a szeretett szülők közti engesztelhetetlen ellenségeskedésben. Ez is siker volt 1854-ben. És akkor kezdett bele zordon történelmi drámájába, a *Brankovics Györgybe*. Ennek csak egyik érdekessége, hogy a magyar és szerb nép sorsközösségét, világpolitikai egymásrautaltságát hirdeti (a drámában a közös ellenség a török, de nem lehetett másra gondolni, mint a Habsburg-elnymókra vagy általában a német veszedelemre), erkölcsi mondanivalója az volt, hogy az apák helytelen politikáját a fiak

bűnhődik meg. Romantikus történelmi drámáink egyik legjobbika ez, még a szerző halála után évtizedekig nemcsak a Nemzeti Színház, hanem a vidéki színházak legnagyobb sikerei közé tartozott. Keletkezése maga is romantikus rémdráma. Obernyik Kecskeméten írja drámáját, amikor a városban valaki meghal kolerában. A hipochonder, minden betegségtől rettegő Obernyik, aki tizenhat éves korában átélte az 1831-i kolerajárvány országos rettegését, úgy megrémül a hírre, hogy kéziratával azonnal kocsira ül, és Pestre hajt. Itt bezárkózik egy szállodaszobába, enni-inni is alig mer, nem megy emberek közé, szorongó rettegésben írja drámáját, amelyet élete főművének tart. A kolera már Pesten is pusztít. Talán ez is hozzájárul, hogy a drámán is végighúzódik a szorongásos félelem ismert és ismeretlen veszedelmektől. És egy reggel a szálloda pincére a szoba íróasztala mellett, kéziratára borulva találja: írás közben ölte meg a kolera.

A kéziratot csak óvatos fertőtlenítés után meri átvenni a színház. Három felvonása teljesen kész. A két végső felvonásnak csak részletes vázlata maradt (mindig gondosan és részletesen készített vázlatokat drámáihoz). Ezekből a vázlatokból Egressy Gábor és Bulyovszky Gyula fejezi be a művet. Egressynek mindhaláláig egyik kedvenc szerepe volt, utána az akkor nagy hírű E. Kovács Gyulának lett népszerű szerepe a helytelen politikával fiait szerencsétlenségekbe sodró szerb fejedelem. Nemsokára Erkel sokáig népszerű operát is írt belőle.

Obernyik romantikája egyben-másban előlegezi a későbbi drámai törekvéseket. A *Főúr és pór* forradalmi demokratizmusa fejlettebb társadalomismeretre vall, mint bármelyik drámánk a századfordulóig, és a nemesi világ léhűtővé züllése, amely az *Örökségben* a fő mondanivaló, szinte előlegezi Csiky Gergely dzsentrikritikáját. Lélektani hitelessége, jellemző ereje és dialógusépítése pedig fejlettebb egész romantikus drámairodalmunknál.

Nem volt félbetört zseni, mint Czakó, nem volt örületbe futó majdnem-zseni, mint Hugó Károly, hanem valódi jó író volt.

KEMÉNY ZSIGMOND

(1814-1875)

Nemzeti klasszikusaink nemzedékében alighanem Kemény Zsigmond a legproblematisabb nagy alak. Szemléletében és életművében úgy keveredik visszahúzó és előremutató, hogy még azt is nehéz olykor megállapítani, hol is maradi, és hol is haladó. Hiszen legreakciósabb nézeteit is oly magas szellemi és erkölcsi színvonalon, annyi realitásérzéssel fejti ki, hogy hatása és tanulságai akaratán kívül is a haladást segítik; viszont még igazán haladó szándékú eszméit és törekvéseit is úgy átszövi a pesszimizmus, a lelki és társadalmi adottságokkal szemben tehetetlen fatalizmus, hogy a haladó utókor nem tudja, mit is kezdjen vele, azon túl, hogy tudomásul veszi tiszteletre méltó intellektuális színvonalát, európai látókörét és esztétikai igényességét. Lényegében beletartozik abba a pesszimista világáradatba, amely 1849 után oly jellemző a forradalmak bukása utáni általános kiábrándultságra. Schopenhauer kora kezdődik ez időben. A kritikai realizmus vezető elméi Turgenyevtől Flaubert-ig csalódottan és kiábrándultan néznek körül a szent eszmék romjai között. Ez a pesszimista realizmus ihleti Keményt a világirodalom felől; a magyar szabadságharc bukása és a következmények felmérése formálja idehaza ellentmondásokkal teljes eszmevilágát.

1814-ben született, kora és irodalmi jelentkezése szerint még a reformkor nemzedékeihez tartoznék, de munkásságának és hatásának súlypontja 1850 és 1867 közé esik, vagyis arra az időre, amikor a nagy Petőfi-kortársak - Arany, Tompa, Jókai - életművük javát alkotják. S mint regényíró is minduntalan Jókaival állítják párhuzamba mint ellentétét: Jókai a romantikus, Kemény a realista; Jókai az optimista, Kemény a pesszimista; Jókai az áradó könnyedséggel alkotó, Kemény az örökös gyöttrődő; Jókai az örök népszerű, Kemény mindig az elmélyült keveseké; Jókai a közönség kedvence és a kritikusok célpontja, Keményért lelkesednek a kritikusok, még azok is, akik nem értenek egyet eszméivel, de nagy közönsége sohase volt. S habár Kemény már 1875-ben meghalt - hatvanegy éves korában -, s végső éveiben elborult elmével már élőhalott volt, Jókai pedig utána még három évtizedig él és alkot - a kortársi párhuzam megmarad, a szembeállítás mindmáig időszerű.

A báró Kemény familia Erdély nagy hatalmú feudális urai közé tartozott: a család egy tagja, a nagy kultúrájú és jelentékeny írói tehetségű Kemény János a XVII. században Erdély fejedelme; Kemény Zsigmond apja a század elején az erdélyi arisztokrácia egyik erőszakos vezető egyénisége. De a nagyúri család kezdettől fogva túlérzékeny fia második házasságból származik, korán árvaságra jut, és az első házasságbeli leszármazottak a hatalmas rokonság segítségével mindenéből kiforgatják a megvetett, román származású második feleség fiát. A gyermek Kemény Zsigmond megtűrt szegény rokonként hányódik udvarházzról udvarházra, és üdítő menedék a számára, amikor végre bekerülhet a nagy híru és igen színvonalas nagyenyedi kollégiumba, ahol kitűnő tanárok irányítása mellett szomjasan szívja magába mindazt, amit megtanulhat. Rendkívüli műveltségével tűnik fel már fiatalemberként, amikor Wesselényi Miklós haladó szellemű, izgatottan politizáló körébe kerül. Innét vezet az útja a liberális centralisták felé. Az európai liberalizmus eszmevilága és a romantika, főleg a német romantika hat rá az 1848 előtti években. Ez időben még bízik a haladásban, de már ekkor fél a túl gyors haladástól. Önálló Magyarországról ábrándozik, de veszélyesnek tartja a szakítást a Habsburgokkal; polgári átalakulás az eszménye, de a nemességet és főleg az arisztokráciát hiszi az átalakulás alkalmas közegének. Közben maga is látja eszméinek belső ellentmondásait, hiszen nemcsak művelt, de alkatánál fogva töprengő lélek. Ráadásul tele van lélektani gátlásokkal: társaságban akadozva beszél, nagyközönség előtt képtelen megszólalni, szerelmeiben félénk és félszeg. Magánéletében mindvégig a magány és a kicsapongás között

hányódik. De egyedül, íróasztala mellett éles eszű és rendkívül gondos stilisztá, publicisztikája esszészínvonalú és irodalmi értékű. És már 1848 előtt teljes vértetében áll porondra az új hangú, a realista regényíró.

A realista regény minálunk Eötvössel kezdődik. Eötvösnél azonban mindig a közvetlen politikai feladat és a társadalmelemzés a cél és a szempont, lélekábrázolása semmivel sincs túl a romantikán. Keménnyel megjelenik irodalmunkban a pszichológiai realizmus. Örökös önvizsgálatainak eredménye hőseinek árnyalt lélekábrázolása. Az 1847-ben megjelenő *Gyulai Pál* című regénye Erdélyben, a Báthoriak korában játszódik, s miközben hiteles korszakot ad, hőse egy problémák között tépelődő, öngyöttrő férfi, aki felismeri, hogy tehetetlen az adott körülmények végzetes hatalmával szemben. Már itt nyilvánvaló, hogy az író kitűnő pszichológus és ábrázolóművész. A publicista Kemény ez időben még bizakodó, de a regényíró már a forradalom előestéjén elárulja, hogy nem hisz a nagy célok megvalósításának lehetőségében.

1848-ban egy pillanatra ugyan őt is magával ragadja a forradalom, de nem bízik a szabadságharc győzelmének lehetőségében, és Debrecenben tulajdonképpen ő lesz a Békepárt szellemi vezére. Kibontakozik visszahúzó hatású rögeszméje, hogy „*a magyar nép nem forradalmi alkati*”. A bukás után ugyan egy ideig ő is az üldözöttek között van, a hatóságok megfigyelik és megtiltják, hogy elhagyja Pestet, de 1850-ben és 1851-ben két egymást kiegészítő röpiratban keményen bírálja a bukott forradalmat. Ettől kezdve egészen 1867-ig a kiegyezés legfőbb szellemi előkészítője. Egy ideig habozik, hogy élete céljául a publicisztikát és az esszéekben kifejezett elmélkedést válassza-e vagy a szépirodalmat, de benső kényszer ösztönzi mindkettő felé. Politikai tevékenysége mellett írja regényeit. S minthogy nehezen ír, nagyon aggodalmas stilisztá, a megfeszített munka - s mellette az egyszerre magányos és önpusztítóan kicsapongó életmód - felőrli amúgy is beteg szervezetét. De közben megalkotja a XIX. század legjobb magyar lélektani regényeit, köztük a *Zord időt* és a *Rajongókat*, megírja példászerű irodalmi és történelmi esszéit, köztük a remekművű *A két Wesselényit*. Szemét szüntelenül a világpolitikára és a legújabb világirodalomra függeszti. Legreakciósabb politikai elmélkedései is olyan valóságismeretről tesznek bizonyosságot, hogy kellő kritikával a szerző akarata ellenére is a haladás szolgálatába állíthatók. Viszont regényei, polgárosító, tehát akkor nagyon is haladó célzatuk ellenére, oly nyomasztóan pesszimisták, hogy hatásukkal inkább tehetetlen maradiságot, mintsem előremozgást szolgálnak. Ami azonban föltétlen maradandó érték bennük, az az emberek árnyalt és sokoldalú ábrázolása, a kompozíció tökéletessége, az ábrázolás realista igényessége.

1867 látszólag az ő győzelme: a kiegyezés bekövetkezett. De a pesszimista Keménynek nem tetszik a megvalósulás, és kritikusan áll szemben az új világgal is. Az elnyomatás idején népszerűtlen volt, mert megtagadta a forradalmat; amikor a kiegyezés mámore fogta el az elméket, tovább is népszerűtlen maradt, mert nem vállalta a kiegyezést. De regényt többé nem írt, idegzete egyre nehezebben bírta a számára oly gyöttrő valóságot, elméje elborult. Tébfolyodottan halt meg.

Öröksége igen jelentékeny, de ellentmondásokkal teljes. Kétségtelen, hogy nagy lépést tett előre a magyar realista regény megteremtésében, és itt nagy történelmi regényei mellett említeni kell kisebb fontosságú társadalmi regényeit is, amelyek közül különösen a *Szerelem és hiúság* mutatja, hogy ebben a műnemben is remekeket alkothatott volna, ha képzeletét nem foglalkoztatja annyira a nemzeti, főleg az erdélyi múlt. Esszéi a műfaj remekei és mintadarabjai. Még kifejezetten reakciós politikai publicisztikáiban is annyi megszívlelendő gondolat van, amelyet a haladó utókor is hagyománynak és tanulságnak tekinthet. De az is igaz, hogy Kemény nem könnyű olvasmány: gondolkodásra és önvizsgálatra kényszeríti az olvasót. Olvasás közben szakadatlanul vitatkozni kell vele, de nagyon színvonalas vitapartner. És aki, maga is gyöttrődve, átrágja magát tiszteletet parancsoló életművén, az miközben elkülöníti magát tőle, mégis tiszteli, s egyszerre azon veszi észre magát, hogy szereti is.

SZIGLIGETI EDE

(1814-1878)

A rendszeres magyar színházi élet hosszú előkészítés után csak az állandó színházak megteremtésével indul meg Magyarországon, és ez az időszak is a reformkor évtizedeire esett. Ettől kezdve volt rendszeres drámairodalom is, minthogy a színházak műsora újabb és újabb színdarabokat követelt. Az úttörő Kisfaludy Károly volt, az ő nyomán az írók hazafias feladatnak érezték drámát írni, színpadról hirdetni a nemzettudatot erősítő, a polgári fejlődést elősegítő eszméket. Ez az új magyar dráma, mint általában a reformkor irodalma, a romantika jegyében fogant, legköltőibb példaképei Vörösmarty zengő színpadi játéka. Mellette a költők egész sora ír drámákat. Felfedezik a már halott Katona József remekművét, a *Bánk bánt* is. A reformkor eszmevilágán nevelkedő klasszikus nemzedék, Petőfi nemzedéke tovább tágítja a drámák témavilágát: Czákó Zsigmond, Obernyik Károly, Hugó Károly megteremtik - még a romantika szemléletével és módszereivel - a magyar társadalmi drámát. És Szigligetivel megszületik a népszínmű: színpadra lép a magyar paraszt. Ennek a nemzedéknek a legnagyobb hatású drámaírója, Kisfaludy Károly kezdeményeinek egyenes folytatója Szigligeti Ede, aki évtizedekkel túlélve ifjan haló drámaíró kortársait, a forradalom bukása után az elnyomás korának legfontosabb drámaírója lesz, a színházpolitikában szinte diktátor egészen 1878-ban bekövetkező haláláig, és színházban is, drámában is előkészíti azt a század végi fellendülést, amelyet a színházi kultúrában Paulay Ede, drámaírásban Csiky Gergely képvisel.

Irodalmi értékben, mélységben, színvonalban nem közelíti meg drámairodalmunk nagy magányosait, Katonát és Madáchot, de ő nem magányos: egy az étellel szakadatlan kapcsolatot tartó nemzedék legnépszerűbb és legtermékenyebb tagjaként szerves folytatója a Kisfaludy-féle előzményeknek, és előkészítője mindannak, ami színházban és drámában utána következik.

1814-ben született Nagyváradon. Szathmáry Józsefnek hívták. Apja öntudatos maradi nemesúr, tekintélyes ügyvéd, vallásos katolikus. Az apa azt szeretné, ha fia, aki korán értelmes, könnyen tanuló gyermeknek bizonyul, papnak menne, de a fiúnak ehhez már eleve semmi kedve. Ifjan megérintik a liberalizmus eszméi. Apja kívánságára azt feleli, hogy ő sem elég szentnek, sem elég képmutatónak nem érzi magát a papi pályához. Elragadják Széchenyi hazaépítő tervei, és kiegyezik apjával, hogy mérnöknek menjen. Így kerül fel Pestre. De hamarosan felismeri, hogy sem kedve, sem hajlandósága a szakadatlan számolást igénylő mérnökséghez. Igaz ugyan, hogy igen jó rajzoló, de ezt a tehetségét máshol szeretné érvényesíteni. Hamarosan összebarátkozik a színészvilággal. Pesten ez időben készítik elő az állandó játékszínt, a későbbi Nemzeti Színházat. A tizenkilenc-húsz éves mérnökjelöltet tárt karokkal várja a színház, hiszen jól táncol, szép énekhangja van, tud díszleteket festeni, nyelveket értő, művelt fiú, aki igen gyorsan képes német vagy francia drámákat magyarra fordítani, mások gyengén sikerült színjátékait jó dramaturgiai érzéssel színpadképessé teszi, és ha kell, néhány nap alatt maga is színdarabot ír. Ráadásul született szervező, és - ami a színészek világában ritka - jó érzéke van a rendhez és a rendtartáshoz. Hamarosan nélkülözhetetlenné vált a színház világában, és ő sem akart többé a színházon kívül élni. Megírta apjának, hogy színész lett. A maradi apa felháborodott levélben kitagadta, még azt is írta, hogy legszívesebben saját kezével lőné agyon a családi nevet így megszégyenítő fiút, és megtiltotta neki, hogy nemesi nevüket használja. A névtelenül maradt fiatalember a színház szervezőihez, Fáy Andrásához és Döbrentei Gáborhoz fordult, adjanak neki új nevet. Azok a sorsra bízták a névválasztást: odaállították a fiatalembert Fáy András könyvesszekrénye elé, hogy hátranyúlva húzzon ki egy

könyvet. Kisfaludy Sándor regéit húzta ki; Döbrentei vaktában felütötte a *Szigliget* című elbeszélő költeménynél. A következő húzás egy angol romantikus regényre esett; a felnyitott oldalnál az első név, amely Döbrentei szemébe ötlött, Eduárd volt. Így lett Szathmáry Józsefből Szigligeti Eduárd. Ezt a nevet azután később, amikor divatosná vált az idegen keresztnevek megmagyarosítása, a Rudolfok Rezsővé, a Ferdinándok Nándorrá, az Edmondok Ödönné és a Kornélok Somává változtak, ő is Eduádról Edére magyarosította. Szigligeti Ede neve és munkássága ettől kezdve elválaszthatatlan a magyar színházi kultúrától. Nem volt sokáig színész, de hasznára vált, hogy gyakorlatból ismeri a színpadot. Hanem amint 1837-ben megalakult a Pesti Magyar Színház, amelyet nemsokára már Nemzeti Színháznak hívnak, ő lett a titkára, később rendezője és dramaturgja, azután főrendezője, majd művészeti vezetője, végül igazgatója. Hatvannégy éves korában bekövetkezett halálakor már negyvenegy éve szolgált a Nemzeti Színháznak.

A reformkortól a kiegyezésig ő jelentette az állandóságot. A reformkor éveiben a divatos romantikus történelmi drámák mellett részben, de csak részben, külföldi példák alapján, ő teremti meg a népszínművet, a musical comedy korai magyar változatát. *A Szökött katonában* a kijátszott nép panasza szólal meg. És legjobb korai művében, az 1847-ben bemutatott *Csikósban*, ebben az énekes bűnügyi drámában a nép igazul meg gonosz urai ellenében. A *Csikósban* szinte már 1848 forradalmi hangja szólal meg a színpadról.

1848-ban pedig Szigligeti írta a legsikeresebb hazafias drámát, az azóta is gyakran felújított *II. Rákóczi Ferenc fogságát*.

Már eddigre kitűnt Szigligeti minden erénye és fogyatékosága. Kitűnő szerkesztő és cselekménybonyolító. Jelenetről jelenetre új izgalmat tud kelteni, és várakozást ébreszt a következő fordulatok iránt. Mindig színszerű, és mindig hatásos. Közben igen gyenge jellemábrázoló, személyei inkább szerepek, mintsem hús-vér emberek; a problémáknak csak a felületét látja, de újságírósi frissességgel reagál minden problémára. Történelmi drámái is tele vannak aktuális célzásokkal. Színpadi nyelvében semmi költői: szabatos, szürke próza, még akkor is, ha versben írja a dialógusokat.

Mindezzel az erénnyel és hibával már 1848-ig a legnépszerűbb színpadi szerző volt, holott jelentősége igazán csak ekkor kezdődik. A forradalomban nem volt politikai szerepe, így írói és színházi tevékenységét azonnal folytathatta. Ekkor lesz a színházi élet irányítója és sokáig a kor legfontosabb rendezője. Jászai Mari úgy emlékszik vissza rá, mint kitűnő rendezőre. Drámáinak helyzetei is arra vallanak, hogy szakadatlan hatásokat elérni kívánó rendező művei.

Már nem sokkal a forradalom bukása után mutatják be legjobb vígjátékát, az azóta is örökös műsordarabot, a *Liliomfi*t, a színészi életnek ezt a derűs szemléletű komédiáját. És következnek tucatszámra a történelmi drámák, a társadalmi drámák, a vígjátékok, a népszínművek. Kifogyhatatlan a leleményessége, ha új helyzeteket, új bonyodalmakat kell kitalálni. Az elnyomatás idején a dicsőséges múltat idézi a színpadról; itt a nemzeti remények fenntartásában Jókai mellett a helye. Később észreveszi a társadalom új problémáit: népszínművet ír a kivándorlásról, a munkásmozgalomról. A népszínmű mellett kitalálja a zene nélküli népdramát a szegény emberek életéről. Ábrázolása mindig a felületen marad, megoldásai megfelelnek a nemesi és új polgári igényeknek. Nem útmutatója a közönségnek, hanem a közönség meglevő kívánságait szolgálja. És színvonala nagyon egyenetlen. Több mint száz színjátékának nagyobbik része elnagyolt, bár így is hatásosan színszerű. De számos műve gondosan szerkesztett és ha nem is költőien, de lelkiismeretes szabatossággal fogalmazott. Néhány műve pedig már irodalmi mértékkel mérve is maradandó alkotás. Ilyen a *Csikós* és a *Liliomfi*, s úgyszintén az a kitűnő verses komédia, amelynek *Fenn az erna, nincsen kas* a

címe; ilyen legjobb történelmi drámája, *A trónkereső*, és a leghatásosabb történelmi játéka, a *II. Rákóczi Ferenc fogsága*, és a társadalmi problémákat a nála szokásosnál mélyebben látó és láttató *Lelenc*. De számos egyéb színjátékában is találhatunk kitűnő jeleneteket és habár felületesen ábrázolt, mégis emlékezetes figurákat.

Műveinek jó része máig sem jelent meg, színházi rendezőpéldányokban és sűgőpéldányokban várja, hogy végre adjon, aki felméri az óriási életmű egészét, s végre sajtó alá rendezzen egy olyan válogatott kiadást, amely megilletné Szigligetit, hiszen erényei folytán, hibáival együtt drámatörténetünk egyik főszereplője.

TOMPA MIHÁLY

(1817-1868)

Tompa Mihály máig sem foglalhatja el a költészetét megillető helyet irodalomtörténetünkben. A maga korában, és még sokáig azután is, úgy tekintették, mint Petőfi és Arany mellett a „nagy triász” harmadik tagját, a népnemzetinek nevezett nemzeti klasszikus költészetnek Petőfivel és Arannyal egyenlő rangú főalakját. Ez az értékelés túlzott volt. Tompa szerényebb tehetség, mint ama költészetbeli főszereplők, akiknek egyébként személy szerint is jó barátja volt. Hanem amikor a megfelelő időtávlat hidegebb fejű értékelése megállapította, hogy nagyságrendben csak nagy társai mögé sorolható, akkor elkezdődött lebecsülése, jelentőségéről egyre kevesebb szó esett, afféle egykor divatos vidéki pap-költőnek tekintették, aki kegyeletből kap helyet az antológiákban. S habár közben-közben egynéhány verse újból népszerű lesz, habár az értők tudják, hogy Tompa Mihály ennél sokkalta több és nagyobb, mellőzöttsége mindmáig fennáll, alakja nem izgatja az irodalomtörténészeket, és így az sem köztudomású, hogy miközben oly sok szál köti költői előzményeihez, még több kortársaihoz, egyben-másban olyan új hangütések előhírnöke, amelyek csak jó idővel őutána lettek jellemzőek az övénel modernebb költészetben. Közhelyszerűen szokás beszélni allegóriáiról, de említeni sem szokás, hogy ezek közt az allegóriák között olykor olyan jelképi mozzanatok rejlenek, amelyek már a szimbolizmus hazai kezdeteinek számíthatnak. Tompa sok mindenben maradibb Petőfinél és Aranynál, de egyben-másban modernebb is náluk. Művészi egyénisége pedig sokkal érdekesebb, mint ahogy irodalmi köztudatunkban él.

Akárcsak Petőfi vagy Arany, ő is a társadalom mélyrétegeiből emelkedett fel, csak útja szomorúbb, nyomasztóbb volt, mint társaié. Apja önpusztító, magát korán halálba ivó, részeges csizmadia volt, anyja is hamar halt meg. Az árva fiút nagyszülei tartják, verik, agyon-dolgoztatják. Csak tizenöt éves korában tud szabadulni a szörnyű otthontól. Tanulni akar, de magát kell eltartania, hogy tanulhasson. Szolgadiák lesz Sárospatakon: kiszolgálja a módos diákokat, jogász szeretne lenni, de ehhez nem elegendő anyagi alap a megalázó szolgálat. Gyorsabb és biztosabb kenyeret jelent, ha papnak megy. Így érthető, hogy a szabad szellemű, háborgó lelkű fiatalember, aki mindig tele van kétellyel, és igazán soha életében nem tudott vallásos lenni, kálvinista lelkészként éli le életét. De csak huszonkilenc éves korában dönti el, hogy mégis pap lesz, addig megpróbálja házitanítószkodásból tengetni az életét, végül is nem talál más megoldást a biztonságos megélhetésre, mint amit egyháza kínál. Ettől kezdve ötvenegy éves korában bekövetkezett haláláig különböző falvak református papja.

Mire a papi hivatás mellett dönt, már országos hírvű költő. Őt is megigézi a népdalok szépsége, természetessége, formai tisztasága, elragadják a regék és mondák. Ezeket tekinti példáknak és mércéknek a maga költészete számára. De ízlése közel áll a reformkor lírai hangvételű almanachlírájához. Úgy lép a költészet színterére, hogy az érzelmes almanachlira csiszoltságát egyesíti a népi hangvétellel és a népregei témavilággal. Fellépését irodalmi siker követte. Összebarátkozott Petőfivel, politikai véleményeik is hasonlóak voltak. A már ismert költőnek számító Tompa ugyanúgy népi ihletésű és hangvételű elbeszélő költeményt ír az akadémiai pályázatra, akárcsak Arany János, de Tompa *Szuhay Mátyása* csak második lehet Arany *Toldija* mögött.

Petőfi és Arany mégis magukkal egyenrangúként veszik tudomásul Tompát. A falusi pap bekerül a forradalmat előkészítő költőnemzedék baráti körébe. Ha fellátogat Pestre, helye ott van a Pilvax Kávéház asztalánál. A forradalom kitörése azonban betegen találja, külföldi

üdülőhelyen - Grafenbergben - kezelte magát. Az ifjúkori nélkülözések óta beteges természetű, mindhalálig kórságokkal küszködik. Hanem amikor valamennyire felgyógyul, maga kéri magát hadiszolgálatra: tábori lelkész lesz a szabadságharcban. Kiállása mindig önkockázatosán bátor, de közben tele van aggodalmakkal, megtorpanásokkal, ezért Petőfi elhidegül tőle. A bukás után következik a meghurcoltatások sorozata, egy ideig börtönben is ül. Viszonylag későn, túl harminckettedik évén nősült. Azt hitte, következik a boldogság kora, de csak újabb keservek következtek: kisgyermek meghalt, feleségéről kiderült, hogy gyógyíthatatlan beteg. Tompa politikai és vallási kételyek között gyöttrődött. Újra meg újra kísértette az öngyilkosság gondolata. Ilyen körülmények között írja költeményeit, amelyek az elnyomatás korában páratlanul népszerűek lettek. Allegorikus költeményekben fejezi ki a nemzet bánatát és a nemzeti reményéseket. Ezeknek egy része kéziratban maradt, a többi szerte az országban. *A gólyához* című nagy elégiát az egész nemzet a saját bánatának kifejezéséül vette tudomásul. Bűnvádi eljárás is indult ezért a költő ellen. Hosszú ideig faluját sem hagyhatta el.

Nem volt már egyéb vigasza, mint a költészet. Hangja egyre árnyaltabb lett, finom zenei hatásokat tudott elérni. Virágregéinek sajátos hangulatvilágában kell felismernünk a hazai szimbolizmus első hangütéseit. Olykor pedig hirtelen nagy erővel szólal meg költészetében a reménység. De ez a remény sohasem találhat pontos megfogalmazásra. Hiszen Tompa nem a kiegyezésben keresi a nemzet további útját, de a kiegyezésen kívül nem lát más lehetőséget. Gondjait olykor levélben közli Arany Jánossal, akinek a barátsága a legfőbb vigasz szomorú és egyre betegbb életében.

Hamar öregszik, ötvenéves sincs, amikor már aggastyánnak tudja magát. Hiába ünnepelt költő, a dicsőség alig ad kárpótlást közgondjaira és magánbánataira. A kiegyezés ötvenéves korában már a haldoklás határán éri. A következő esztendőben meghal.

Temetése nemzeti gyász volt. Az irodalom akkor főalakjai közt tartotta nyilván.

Próbáljuk meghatározni helyét irodalmunk történetében. Kétségtelen, hogy ugyanúgy a népi ihlettségű költők közé tartozik, mint Petőfi vagy Arany. Eredetiségben vagy költői erőben azonban elmarad a nagy barátok mögött. De az is kétségtelen, hogy mérhetetlenül egyénibb és jelentékenyebb költő, mint a Petőfi- és Arany-epigonok áradata. Van egy sajátosan egyéni hangja, amely onnét származik, hogy nem a romantikához fűzik a hagyományok, hanem a szentimentalizmushoz. Petőfinak és Aranynak az előzménye Berzsenyi és Vörösmarty, Tompáé Kazinczy és Bajza. Petőfi és Arany mindig közel marad a természethez, de szempontjuk az ember. Tompa mindig jobban érzi magát a természetet, mint a természetben élő embert. Ugyanazok az eszmék lelkesítik, mint nagy barátait, osztályélménye is hasonló, ő még azoknál is mélyebbről érkezett, de nincs meg benne sem Petőfi politikai tisztánlátása és egyértelműsége, sem Arany elméleti felkészültsége és művészi tudatossága. Viszont van benne egy olyan érzékenység, árnyalatok iránti érzék, amely már-már a későbbi modern költőkre emlékeztet. Korai költeményeiben a népköltészet üdesége hat, a végsőkben a hangulatok árnyaltsága, a verssorok zenei hatása. Túlérzékenységét a maga kora észre sem vette, csak a népi hangvétel egészségét érzékelték. Nyilvánvaló, hogy eljön az idő, amikor újra elővesszük összes költeményeinek kötetét, és értő elemzéssel megállapítjuk, hogy Tompa ugyan csak szerény harmadik lehet Petőfi és Arany mögött, de költészetének egyéni hangjával egyben modern mozzanatok előfutára, s néhány műve a legszebb magyar versek antológiájába tartozik.

ARANY JÁNOS

(1817-1882)

Petőfi mellett ő a másik főalak egészen Ady fellépéséig. Személy szerint is jó barátok Petőfi-vel, s ama kevesek közé tartozik, akivel az elveihez oly szilárdan és indulatosan ragaszkodó Petőfi sohase különbözik össze. Tehát eszmeileg is összetartoznak. Csak művészi alkatban különböznek. A gyorsan érő Petőfi mellett Arany költészete lassan bontakozik ki. Sohasem volt fiatal költő. Maga semmisítette meg azokat a korai próbálkozásokat, amelyek tanúsíthatnák a fejlődés útját. Huszonnyolc éves már, amikor egyáltalán jelentkezik az irodalmi életben, és harmincegy esztendő korában érkezik el a *Toldi* nagyon is indokolt sikere. S a művészi fejlődés ettől fogva is szakadatlan, művészete mind gazdagabbá válik, még hatvanéves korában - betegségekkel és kételyekkel küzdve - is képes megújulni, és a már életében klasszikus költő élete alkonyán a modern hangütés kiindulópontja lesz a magyar költészetben. De nemcsak a lassú érés különbözteti meg attól a Petőfitől, akivel oly közös a művészi programja, hanem a szakadatlan benső vívódás is. Petőfi mindig egyértelmű, nincsenek hátsó gondolatai - Aranyt szüntelenül kínozza a bizonytalanság: úgy helyes-e, ahogy gondolja vagy teszi? Ennek a következménye, hogy miközben örök lelkiismereti problémákkal küszködik, tevékenységeiben tartózkodóbb a nagy barátnál. Az értékjelző azonban az ő számára is mindvégig Petőfi, akinek emléke sohase hagyja el, s aki az ő szemében erkölcsi és esztétikai mérce mindvégig.

Nemességüket vesztett bihari hajdúparasztok világából származott. Nagyszalontán született 1817-ben, és csodával határos, hogy a mélységből indult, kivételes értelmű fiatalember hogyan volt képes olyan nagy és sokoldalú műveltségre szert tenni, miként sajátította el olyan nyelvi kultúrát, hogy férfikorára már otthonosan olvassa a latin, görög, német, angol és francia irodalom remekeit. Későbbi kritikái és tanulmányai az esztétikai igényesség mellett olyan tudományos felkészültségről tesznek bizonyosságot, hogy a Tudományos Akadémia nem hiába választotta tagjai közé. Irodalomtudományunknak is az egyik legfőbb klasszikusa. Mint kritikus és esztéta pedig a realizmus igényének megfogalmazója. A tudós és a felkészült elmélkedő az alap és a háttér a költőhöz. Erről a költőről azt szokták mondani, hogy irodalmunk legnagyobb epikusa, vagyis művészi alkatánál fogva elbeszélő. S ez igaz is, csak nem a teljes igazság. Mert a nagy epikus ugyanakkor legnagyobb lírai költőink közé is tartozik. Olyan költemények, mint az *Ősszel*, a *Dante*, a *Széchenyi emlékezete* és a végső ciklus, az *Őszikék* számos darabja, például az *Epilógus* lírai költészetünkben is a Petőfi-Ady-József Attila jelezte nagyságrendbe tartozik. Még akkor is, ha elsősorban valóban epikus költő, akivel nagyságban senki sem vetekszik irodalmunkban.

Életútja nem gazdag külső mozgalmasságban. Sihederkorában ugyan egy rövid időre felcsap vándorszínésznek, de a fiúi köteleesség hazaszólítja az eltartásra szoruló szülők mellé. Iskolai tanulmányai hamar félbemaradnak: úgy tanul idővel, hogy maga is tanít. A negyvenes években otthon községi segédjegyző, fiatalon nősül, huszonnégy éves fővel már családapa. Paraszti szívóssággal igyekszik pénzt is gyűjteni, hogy eltartsa övéit, és jó műveltséget adhasson gyermekeinek. Közben érik lassan a költő. És 1845-ben az ismeretlen falusi nótárius egy akadémiai pályázaton jutalmat nyer *Az elveszett alkotmány* című szatirikus költeményével, amely egyszerre paródiája a hexameteres eposzoknak és a nemesi pártok marakodásának. A paraszti környezet szemléletét magáénak tudó és érző Arany egyforma gyanakodással figyeli a maradi nemest is, a haladó nemest is. Ugyanaz a forradalmi demokrácia szólal meg e legkorábbi Arany-műben, amely ekkor már harsányan felhangzik Petőfinél. És Petőfi hatása

nem is marad el. *A János vitéz* romantikába ágyazott népi realizmusa tudatosítja Aranyban az irodalmi igényességű népiességet, és ez válik költői valósággá a *Toldi* első részében, amely nemcsak akadémiai pályadíjat hoz, hanem országos népszerűséget és Petőfi barátságát is. Ettől kezdve útja Petőfi mellett vezet. 1848-ban, 49-ben a forradalom hűségese közkatonája: hol nemzetőr, hol belügyminisztériumi tisztviselő; forradalmi lírája Petőfiével egyenértékű. De nem volt jelentékeny politikai szerepe, így a bukás után csak állását veszti, és kezdet mindent előlről. Egy ideig járási írnok, majd sikerül tanári állást szereznie a nagykőrösi gimnáziumban. Ezek a nagykőrösi évek a szakadatlan továbbművelődés és a költészet jegyében folynak. Életének ez a legtermékenyebb korszaka. Itt, távol a fővárostól, emelkedik az élő magyar költészet főalakjává. S ez lehetővé teszi, hogy Pestre kerüljön. A Kisfaludy Társaság meghívja ügyvezető igazgatójának, majd az Akadémia tagjaként az Akadémia titkárának nevezik ki. Kínos lelkiismeretességgel látja el a nemegyszer kínosan unalmas adminisztratív munkákat. Ahogy közeledik a kiegyezés, egyre kevésbé tud egyetérteni bármelyik politikai párttal. Paraszti ösztönnel és polgári tudatossággal áll szemben a nemesi törekvésekkel, de nem kevésbé riasztja a bontakozó kapitalizmus rideg embertelensége. A hivatalos irodalom szinte bálványt és normát csinál belőle, amihez neki semmi kedve sincs. Ez a helyzet magyarázza, és nem csupán annyira szeretett Juliska lányának korai és hirtelen halála, hogy 1865-től 1877-ig - tehát tizenkét éven keresztül - hallgat. Nem tétlen, csak hallgat. Közben lefordítja Arisztophanész minden vígjátékát, miután már klasszikussá váló Shakespeare-fordításokat készített; közben megírja az önéletrajzi mozzanatokkal teljes *Bolond Istók* második énekét; közben tervezi a *Toldi*-trilógia befejezését, és újra meg újra előveszi a hun mondai trilógiát, amely végül is töredék maradt, csak első része, a *Buda halála* készült el egészen. Majd 1877-ben, amikor hatvanévesen, sokféle betegségtől gyötörtén megszabadul a hivatali teendőktől, egyszerre fellángol újra a költői alkotóerő: következik az *Őszikék* lírája és a végső nagy balladák komorsága. Még megéri, hogy 1882-ben felállítják Petőfi szobrát, de néhány nappal később a legyengült szervezetű, hatvanöt éves költőt egyetlen hülés elviszi.

Már életében halhatatlannak számított. Nagy epikai műveiben - a *Toldi* verses regényhármásában, a *Buda halálában* - és a művészi tökélyvel kiformált balladákban kora világirodalmának szintjére emelte a lélekábrázolást. Népi ihletésű, de a romantika és a realizmus eredményeit magába foglaló költészetében a hibátlan formaművész, a költői nyelv zeneiségének és szemléletességének művésze egyesül, hogy kifejezze a népet féltő, kora problémáitól gyötört, a hajdani képek látomásait idéző, minden hatásra érzékenyen rezdülő lelket.

Falusi embernek indult, és városi ember lett, aki tanúként ismerte és tanúsította a Pestből és Budából Budapestté váló új nagyváros városi élményeit. Nincs az az igényes népiesség, és nincs az az igényes urbánusság a mi irodalmunkban, amely ne Arany Jánosban gyökerezne, és ne őbenne találna meg legfőbb hagyományát. Az ő életművének egysége bizonyítja a magyar népiesség és a magyar urbánusság elválaszthatatlan egységét, ugyanannak a nemzeti irodalomnak kétféle, de egybetartozó arculatát.

Akárcsak Toldi Miklós, aki elindul falujából, hogy az urak világában megigazuljon, a népmélyrétegeből a költészet magasságába emelkedő Arannyal diadalt ült a népi gyökerű demokratizmus. Petőfi és Arany célkitűzése az irodalomban közös volt, s az irodalomban együtt győzedelmeskedtek. Esztétikailag is, politikailag is téves volt hol az egyiket kijátszani a másik ellen, hol a másikat az egyik ellen. Petőfi forradalmibb, ez kétségtelen; Arany tele van benső gyöttrődéssel. De együtt indultak azzal a céllal, hogy a népet győzelemre segítsék a költészetben és a politikában. És együtt lettek nemzeti klasszicizmusunk főalakjai.

LAUKA GUSZTÁV

(1818-1902)

Azt hiszem, Lauka Gusztávot soha életében senki se vette komolyan, de nem is tartott igényt arra, hogy komolyan vegyék. Az volt mindig is a fő igyekezete, hogy körülötte jókedvűek legyenek az emberek. Legbelülről fakadó derűje, ötletes humora halálmegvető jósággal, emberszeretettel párosult, amiért azután mindenki szerette. Ehhez még könnyeden, szellemesen, nemegyszer dallamosan tudott verselni, de egy pillanatig sem tartotta magát nemhogy nagy, de még jelentékeny költőnek sem. Élvezetesen tudott prózát írni, humoreszkeket ugyanúgy, mint kordokumentumnak is fontos emlékiratokat, olykor még szórakoztató regényeket is, de még csak nem is igényelte, hogy a számottevő írók között tartsák nyilván. Petőfi és Jókai jó barátja volt, Heinét és Hugót - és még néhány remekíró - fordított. Ezeket a barátokat, ezeket a tolmácsolt világirodalmi kortársakat tartotta nagyoknak, az töltötte el büszkeséggel, hogy ezeknek az árnyékában élhetett. Élvezni tudta, hogy ott volt és ott van a történelem közvetlen közelében, anélkül, hogy bármikor is történelmi szerepet akart volna betölteni. Csak ha másoknak - üldözötteknek vagy nyomorgóknak - volt nagyon nagy szüksége segítségre, akkor vetette latba saját szeretetreméltóságát, akkor használta ki azt a fura helyzetet, hogy Petőfi ugyanúgy szíve szerint szerette a komolytalanul kedves jó barátot, mint a Bach-korszak Petőfinek még a nevét is gyűlölő tisztviselői. Évtizedeken át volt a kávéházi társaságok közkedvelt alakja, de közben példás tisztviselője a reformkor Tudományos Akadémiájának, a forradalom legfőbb hivatalainak, a Bach-korszak közigazgatásának, a kiegyezés állami intézményeinek úgy, hogy a reakció nem haragudott forradalmár múltjáért, amelyet nem is akart le- vagy megtagadni; a forradalom emlékének hűséges őrzői nem haragudtak osztrák beamterségéért, amelyet hasonlóképpen nem akart le- vagy megtagadni és leghatvanhetesebb idős korszakában is körülvette a nagy emlék glóriája, hogy Petőfi jó barátja volt, aminek tudata őt magát is mindhalálig büszkeséggel töltötte el.

És ennek a végérvényesen komolytalan mellékszereplőnek mégis sajátos helye és jelentősége van irodalmunkban.

Módos délvidéki polgárcsalád fia volt. Könnyen tanult, párhuzamosan elvégezte a pesti egyetem jogi és filozófiai fakultását, a nyelvek pedig szinte ragadtak rá. A magyar anyanyelven és a kor iskolásainál természetes latinon kívül németül, franciául és szerbül olyan jól tudott, hogy bármelyiken képes volt akár szójátékokat is rögtönözni. Családjának nem is nagyon tetszett sem a túl sok tanulás, sem a túl komolytalan, örökké tréfára beállított életvitel; azt szerették volna, ha komoly, biztosított jövedelmű vidéki polgárember válnék belőle. Apja azt követelte, hogy legyen gazdatiszt egy nagybirtokon... Erre megszökött hazulról. Feljött Pestre, ahol azonnal újságíró lett, de már huszonhárom éves korában elhelyezkedett a Tudományos Akadémia adminisztrációjában, ahol pontosan ilyen művelt fiatalemberekre volt szükség. Két évvel később egy humoros művével pályadíjat nyert a Kisfaludy Társaságnál, s ettől kezdve versei és humoreszkjei egymás után jelentek meg a különböző lapokban. Egyszeriben népszerű lett. Írók és olvasók nevetve idézték csengő-bongó sorait, amelyekben sajátosan találkozott a biedermeier finomkodás (vagy annak a paródiája) és a valójában még kisváros, de már nagyvárosi igényű Pest városi kép- és hangulatvilága. Aligha túlzás, ha Laukát jelöljük meg a programszerűen városi magyar költészet első költőjének, miközben akár az almanachlúra végső költőjét is benne láthatjuk. Ő az összekötő kapocs a magyar biedermeier és Heltai Jenőék között. Ilyenfajta sorai, mint „Filoméla hangicsál a birsalmafán” úgy hangzanak, mintha a Bajza-típusú almanachlúra kifigurázásai volnának. De az ilyen

sorokat: „Vasárnap volt. Lenge úrfi / kalapot vett és botot, / sarkán a Magyar királynak / nyitott omnibuszt kapott” - már akár Heltai is leírhatta volna Nagy Endre kabaréja számára. Az éppen városiasodó Pest és Buda képei úgy peregnek Lauka költészetében, mint közel száz évvel később a már világváros Budapest képei Lajtai Lajos slágereiben. A modern magyar költészet könnyed alsóbb rétegeinek, a kabarésanzonnak, a kuplénak, az operettslágernek volt Lauka az előkészítője: valahogy úgy viszonyult Petőfihez, mint mondjuk a kabarészerző Harmat Imre József Attilához. Vagyis, mint költő - nem számít. De mint irodalmi jelenség, mint a nagyköltészet háttérének nem is mellékes színfoltja, nem hagyható ki az összképből.

Hamarosan a Pilvax fiataljai közé tartozik, velük vesz részt a forradalom előkészítésében, és mint jó tisztviselő, fontos hivatalokat is kap. 1848-ban a Honvédelmi Bizottmány jegyzője, 1849-ben a Belügyminisztériumban miniszteri titkár. Közben pedig megteremti a forradalom vicclapját, a Charivarit.

A bukás után rövid ideig bujkál, de hamarosan kiderül, hogy nem üldözik. A népszerű versikék költőjét, a mindenből viccet csináló humoristát ellenségei sem vették komolyan. És amikor elmúlt a Haynau-féle rémuralom, nyugodtan előjöhetett. Hivatalt is kaphatott. Egy ideig Nagyváradon élt, ott dolgozik jelentéktelen kistisztviselőként az osztrák irányítású megyei közigazgatásban. De 1860-ban a jó hivatali munkaerőt felhozzák Budára, a Helytartótanács-hoz. Itt pedig arra használja fel viszonylagos befolyását, hogy segítse az üldözött vagy múltjuk miatt mellőzött írókat. De ha nem író szorul a segítségre, akkor is számítani lehet Laukára.

Közben ír, ahová lehet. Versei, humoros karcolatai megnevettetik a szomorúakat is. Verseskötete és novellás könyvei jelennek meg. Szinte hősies ez a jókedv a kedvetlen esztendőkből.

A kiegyezés után pedig minisztériumi sajtóelőadó, akinek nagy lehetőségei vannak az újságírók és az újságoknál dolgozó írók segélyezésében. Ha valakinek az irodalmi világban valami gondja van, Laukához fordul, aki azonnal elmond néhány viccet - és megtalálja a segítség módját. Nem tekintélyes ember, hanem vidám és segítőkész közbarát, akit mindenki szeret. Nem tekintik költőnek, de országsszerte idézik verseit. És ahol van, hasznát látják igen nagy műveltségének, amellyel sohase kérkedik. De ezt a műveltséget is felhasználhatja a közélet. Tudományos feladatra hívja vissza a délvidék, ahonnét elindult. A már Budapestté egyesült fővárosban odáig jut az irodalmi elismertetésben, hogy a Petőfi Társaság tagjának választja. Ő is tudja, hogy ez nem verseinek, hanem Petőfi egykori barátjának szól. De így is örül neki. Jó természete volt: tudott felülemelkedni a szomorúságokon, és tudott örülni a legkisebb örülnivalónak is. Hát még annak, hogy hivatalosan elismerték tudóshoz méltó műveltségét. 1882-ben, tehát már hatvannégy éves korában Torontál vármegye meghívta a nagybecskereki megyei levéltár igazgatójának. Ott is élte le élete még hátralevő két évtizedét. Ott írt két regényt is; nem unalmasak, de jelentéktelenek.

Írt azonban két könyvet, amelyet semmiképpen sem lehet jelentéktelennek mondani. Még Budapesten jelent meg 1879-ben emlékezéseinek első könyve: *A múlttól a jelennek*, majd már nagybecskereki évei alatt az *Emlékjegyzetek*. Sima, kellemes stílussal mondja el ezekben azokat a történelmi eseményeket, amelyeknek tanúja volt, és beszél azokról a történelmi és irodalomtörténeti nagyokról, akiknek barátja lehetett. Fontos dokumentumok ezek: Lauka ugyan nem volt történelmi alak, de a történelem tőszomszédságában, óriásokkal komázva élte le hosszú, okosan derűs életét. És jó szeme és kellemes csevegő modora volt, hogy sokat elmondjon abból, amit közvetlenül tudott.

Operettfigurának valószínűleg a táncos komikus szerepét játszotta az irodalom színpadán (hiszen ifjan kitűnő táncos és jó hangú énekesimbora is volt), de mégis egy nagy történelmi színjáték mellékalakja. És a budapesti városi költészetet pedig mégis vele kell kezdeni.

CZAKÓ ZSIGMOND

(1820-1847)

Amikor Kisfaludy Károly 1830-ban meghalt, az országban már virágozni kezd a színházi kultúra. Vándortársulatok rendszeresen játszanak eredeti magyar színjátékokat, a romantika megteremtette a magyar drámairodalmat. Most már nemcsak igény, hanem gyakorlati program az állandó színházak építése, és 1837-ben Vörösmarty *Árpád ébredésének* szavaival megnyílik a Pesti Magyar Színház, amelyet már nemsokára végleges nevén Nemzeti Színháznak hívnak. Az 1840-es évek folyamán az úttörők nyomában már sikert sikerre arat az új romantikus nemzedék, amely Kisfaludy úttörése és Vörösmarty nemzedékének gyakorlata után, Bajza és Vörösmarty kritikái harca után a diadalmas francia romantikában látja példaképét. Szigligeti, Obernyik Károly, Tóth Lőrinc, Hugó Károly és mindenekelőtt Czakó Zsigmond nemzedéke ez. Eredményeit majd Szigligeti viszi tovább a forradalom utáni emberöltőbe, de ekkor, a forradalom előtti években a hangadó, a legfőbb reménység, a legnagyobb töredék: Czakó Zsigmond.

Erdélyből érkezett, székely kisnemesi család fia volt. Apja félbolond féltudós, aki csekély vagyonát alkimista ábrándozásokra verte el. A fiú is különc hírben áll az iskolában: nem elégszik meg a tantárgyak adta ismeretekkel, de nem elegendő neki a divatos francia romantika irodalma sem. Bűvölve vonzza a távoli, a rendkívüli, az egzotikus. Izgatja a Távol-Kelet: az indiai irodalom és filozófia, a buddhizmus, a *Máhábhárata* mesevilága. Megtanul szanszkritul is. Majd mielőtt befejezte volna iskoláit, hirtelen pálfordulással vándorszínésznek áll. Nem jó színész, de szép énekhangja van. Valójában nem is színész akar lenni, hanem a színház közelében élni, mert felismeri saját drámaírói képességeit.

Ír egy vadromantikus rémdrámát, a címe: *A festő és vámpír*. Ezt postán elküldi Pestre Fánecsy Lajosnak, a Nemzeti Színház rendezőjének. Fánecsy szerint a mű ugyan nem előadható, de írója nagyon tehetséges. Felhívja Czakót Pestre, állást ad neki a színház énekkarában, és ellátja dramaturgiai munkákkal. Igen használható dramaturgnak bizonyul: művelt, van ízlése és jó színpadi érzéke. Arra is alkalmas, hogy francia színműveket fordítson. És marad ideje írni. A színház szeretettel és türelemmel várja, hogy írjon. És 1844-ben, huszonnégy éves korában elkészül a *Kalmár és tengerész*.

Ez a dráma fordulat a magyar dráma történetében. Itt lép színpadra hős gyanánt a magyar polgár. Ez a magyar polgár a valóságban még alig-alig létezett, de az egész romantika igényelte, hogy legyen. Czakó megteremti a nyugati mintájú magyar polgárcsaládot, Kelendiéket. Az idősebbik Kelendi fivér kereskedő, öccse világot járó tengerész. A tragikus történet családi dráma. Hangulata végig feszült, cselekménye fordulatos, egymást követik a hatásos jelenetek. A siker kirobbanó volt. Czakót ünnepli a színház, az irodalom és az ifjúság. És ő már írja következő drámáját, a *Végrendeletet*. Ami túlzás elképzelhető egy romantikus drámában, az benne van a *Végrendeletben*: születések körüli titkok, nagy felismerések, szörnyűséges bűnök a múltban, megőrülés a nyílt színpadon, halált hozó szerelem. És mindebben az erkölcsi tanítás, amely egyébként végigvonul Czakó egész életművén, hogy ami bűn egyszer elkövetett, arra egyszer elkövetkezik a bűnhődés.

A siker még fokozódik. A *Végrendelet* bemutatóján a huszonöt éves szerzőt hétszer tapsolják a függöny elé.

Műveit németre is lefordítják. Kortársai úgy néznek rá, mint a közöttük járó nagy íróra. Az új, a forradalmat előkészítő ifjúság ez időben kezd tömörülni a mostanában feltűnt Petőfi köré. Petőfi és barátai barátjuknak fogadják Czakót. Ő is odatartozik a Pilvax kávéház jövőt formáló fiataljai közé.

De természetesen irigyei is szaporodnak. A kritika gyanakodva figyeli a hirtelen túl népszerű drámaíró. *A könnyelműek* című következő drámájának már mérsékelt a sikere, pedig mai szemmel nézve talán jobb dráma az előzőknél, de ez arisztokrata körben játszódik, és az úri osztály önpusztító felelőtlenségéről szól. Mintha már Csiky Gergely negyven évvel későbbi hangvételt előlegezné. De nem tetszik az úri közönségnek, mert az ő világuk kritikája, és nem tetszik a forradalmi ifjúságnak sem, mert a könnyelmű arisztokraták szubjektíve nem ellenszenves alakok.

Azután következik a *Leona* című drámai prózaköltemény, amelyet nagy igénnyel írt, és senkinek sem tetszett. Itt középpontban áll a hajdani bűn rettenetes bűnhődése, méghozzá egybekötve a vallásos nevelés gyilkos kritikájával. De a ritmikus prózában írt, hosszú monológokkal és tirádákkal teljes, bizonytalan korban s akkor is egy erdei remetelakban játszódó dráma olyan nyomasztó rémhistóriává kerekedett, hogy se közönség, se kritika nem tudta, mit csináljon vele. Egyik bírálója azt írta róla, hogy „egy zseniális ember kínos álma”. Gyakorlatilag bukás volt.

A rossz idegzetű Czakó nehezen viselte a sikertelenséget. Nem a kritikusokra haragudott, hanem saját tehetségébe vetett hite ingott meg. Más úton próbálkozik. Történelmi drámát ír. Eddig éppen az volt a nagy jelentősége, hogy a romantikus történelmi drámák közepette a társadalmi dráma felé fordította a figyelmet. A *Leona* már tulajdonképpen eltérés volt az indulástól, de a *Leona* sem volt szokványos történelmi dráma, inkább korai kísérlet a sokkal később időszerűvé váló szimbolizmussal. Sikertelensége után azonban igazi, szabványos romantikus történelmi drámát akar írni Victor Hugo modorában. A divatos rímtelen drámai jambusok versformájában. Így írja meg a *János lovagot*. A téma csábító: Palizsnai János, a XIV. században élt kalandos életű templomos lovag élete nagy történelmi konfliktusok ábrázolására ad alkalmat. És Czakó ebben a drámában jobb emberábrázolónak bizonyul, mint előbbi nagy hatású műveiben. De a jambusok elragadják, a történet túl lassan bontakozik ki, meg sem közelíti színszerűségben az eddigi Czakó-drámákat. Inkább jambusokban írt történelmi regénynek hat. Barátainak nem nagyon tetszik, de azért ő odaadja a színháznak, amely műsorra is tüzi. A bemutatót azonban már nem éri meg. A *János lovag* elkészülte után azonnal és gyorsan írja már következő történelmi drámáját Szent Lászlóról. Felolvassa barátainak. És ez már egyáltalán nem tetszik a barátoknak. Igazuk is van, hevenyészett mű. Czakó hajszolta magát, hogy bizonyítsa tehetségét.

Ez a sikertelenség végképp elkésériti. 1847. december 17-én délelőtt ellátogatott újságíró barátjának, Csengery Antalnak szerkesztőségi szobájába. Ott többen is voltak fiatal írók, újságírók. A romantikus fiatalok szokása volt, hogy tört vagy pisztolyt tartottak maguknál. Csengerynél az íróasztal fölött, a falra volt akasztva a pisztoly. Czakó leakasztotta, és játszani kezdett vele. Csengery figyelmeztette, hogy vigyázzon, mert töltve van. De azután nem is figyeltek Czakóra. Az pedig az ablakhoz támaszkodott, és agyonlőtte magát. Huszonhét éves volt.

Halála országos gyász volt. Temetésére kivonult az egész ifjúság. Petőfi is, Arany is költeményben állított emléket a fiatalon elment barátnak. Jókai emlékezéseiben felejthetetlen képet rajzolt róla. Két történelmi drámáját halála után, közvetlenül a forradalom kitörése előtt bemutatták.

A *Kalmár és tengerész* sokáig maradt műsordarab, és a *Végrendeletet* is gyakran játszották, de azután a későbbi romantikus drámák közt egyre inkább csak emlék, a kezdetek dokumentuma maradt. Ma már csak irodalmi és színházi szakemberek olvasmánya. Jelentőségük azonban igen nagy. A romantikán belül Czakóval kezdődik a polgári dráma, ma úgy mondanók, a mai témájú dráma. Néha már mintha realista igénnyel írná műveit, és egyben-másban a szimbolizmusnak is előfutára. Tulajdonképpen megmaradt ígéretnek. De az ígéretek között a legnagyobbak közé tartozott. Csak idegrendszerének nem volt elég ereje kivárni, amíg az ígéret mindenestül beváltható.

KERÉNYI FRIGYES

(1822-1852)

*Ha nem születtem volna is magyarnak,
e néphez állanék ezennel én... -*

írja és vallja Petőfi *Élet vagy halál* című költeményében. Petőfi egyik legjobb barátja, eszmetársa, költészetének és emberi nagyságának szinte áhítatos tisztelője. *Emil Friedrich Christmann* igazán nem született magyarnak, sőt tizenkét-tizenhárom éves koráig egy szót sem tudott magyarul, de a reformkor politikai és költői mámorában, szabadságért és irodalomért lelkesedő iskolatársak körében ráébredt arra a sajátságos igazságra, hogy a Habsburgok birodalmában még a magyar nemesi törekvések is a haladást, a polgárosító liberalizmust szolgálják: egy magyarországi német polgárfiúnak tehát, ha eltelt a polgári szabadság eszméivel, magyarrá kell lennie. Az eperjesi Emil Friedrich Christmann barátai körében nemcsak megtanult magyarul, hanem már-már szerelmes vágyhoz hasonló alázatos elragadtatással beleszeretett a magyarságba, és gyönyörűséggel töltötte el, hogy magyar, aki a német kultúrától örökölt szentimentalizmussal magyarul írja szerelmi vallomásait a megszólítani is alig mert lányokhoz, a hangulatvilágát titokzatos erővel vidító vagy komorító természethez és az istennőként elébe rémlő szabadsághoz. Kezdetben *Vidor Emil* néven írja verseit, ezeket elküldi a tekintélyes folyóirathoz, az *Athanaeum*hoz, ahol Bajza, a szerkesztő, a szigorú kritikus, aki azonban maga is szentimentális hangú költő, tetszéssel fogadja a még diákifjú első költeményeit, és egynéhányat közre is ad. Egyszerre egyenrangú költőtársa nem kevésbé érzelmes ifjú magyar költő barátainak, Lisznyai Kálmánnak, Vachott Sándornak, Sárosi Gyulának. Ezek később sem lesznek különösképpen jelentékeny poéták, bár mindegyiküknek adatik néhány évnyi népszerűség. Németből magyarrá vált barátjuk finomabb, mélyebb érzésű, kulturáltabb, még a formabiztos magyar verselés is könnyen a kezéhez áll. Ráadásul a legtöbb alkalmat is van elmélyedni a költészetben, mert kifejezetten gazdag fiú; apja igen régi kereskedőcsalád leszármazottja, és kezében még nagyobb jövedelmet hoz az üzlet. Semmi kifogása fiának művészi-költői hajlamai ellen, nyilván úgy gondolta, hogy majd benő a feje lágya és idővel ugyanolyan komoly, szorgalmas eperjesi német polgár lesz, mint elődei hosszú nemzedékek óta. Az apa azonban hamarosan meghal, és olyan nagy vagyont hagy fiára, amelyből az józan beosztással vagy akár egy bécsi bankba elhelyezve, a kamataiból is gondtalanul élélhet haláláig. Ilyen körülmények közt egy érzékeny lelkű fiatalember életét betöltheti a szentimentális költészet, az elvont szabadságeszmény imádata, a magáénak fogadott magyar nép szeretete. Fel is rándulhat Pestre, ahol már versei jelentek meg, összeismerkedhet írókkal, költőkkel, újságírókkal, politizáló jogászokkal. Barátai közül Vachott Sándor és öccse, aki a nevét magyarosan Vahot Imrének írja, Pesten jogászcodik, benne élnek a politikai életben, és hamarosan már lapot is szerkesztenek. Az ő révükön ismeri meg az egyelőre még Vidor Emil néven író tizennyolc éves költő Irányi Dánielt, a későbbi harcos demokrata politikust. Irányi beszéli rá, hogy tegyenek közös utazást Lengyelországban.

Ez a lengyel út döntő az életében. Nemrég fulladt vérbe a lengyel nép szabadságharca. A turisták az elnyomatás, a reménytelenség, a kétségbeesés országos körképével találkoznak. Az elvont szabadságeszme itt válik bennük harcos politikai programmá. A lengyelországi benyomások költői megfogalmazása lesz majd első verseskönyvének tárgya. Ez az első verseskönyv 1844-ben jelenik meg. Ezen a könyvön már *Kerényi Frigyes* a neve. Ezzel a névvel lép be az irodalomba, ezt használja ettől fogva mindhaláláig. Ugyanebben az időben ismerkedik meg Petőfivel. A már hirtelenül híressé vált, minden szavával, mozdulatával, egész költészetével lángoló, lendületes Petőfi és a halk, kicsit félszeg, de szakadatlanul a lelkesültség állapotában élő Kerényi szinte azonnal lelkes barátságra gyullad egymás iránt. A

szelíd, szentimentális poéta példaképet és útmutatót lát új barátjában, felismeri benne a kor lángelméjét; Petőfi pedig egy igen nagy kultúrájú eszmetársat talál a magyar költővé lett német fiúban.

Az első kötetet a kritika hidegen fogadja, és a két évvel később megjelenő következő verseskönyvének sincs irodalmi sikere. Igaz, színvonalban alatta marad a kor ünnepeelt romantikusainak, nemhogy Vörösmartynak, de Czuczornak vagy Garaynak is: halk szentimentalizmusának mélysége pedig nem éri el Bajza elegáns érzelmességét. Az új, a programszerűen népies hangú költők, Petőfi vagy a hamarosan csaknem annyira népszerű Tompa Mihály mellett túl csendes ez a hang. Kerényi el is keseredik, hazamegy Eperjesre, egy ideig mintha fel is hagyna a költészettel. De ezt éppen Petőfi nem engedi. Utána utazik. Meglátogatja Eperjesen. És ez időben történetesen ott nevelősködik Tompa is. Együtt tesznek hitet Kerényi igaz költő volta mellett, sőt Petőfi játékos költői versenyre szólítja fel őket: írjanak verset ugyanarról a témáról: *Az erdei lak* címen. Ez a költemény hozza vissza Kerényit az irodalomba. A három azonos című és témájú költemény megjelenik, és az irodalom, amely ekkor Petőfiben már irodalmi vezért lát, most már befogadja azt, akit ő méltó költőtársnak talál. Érdekes újra Pestre jönni, újra írni. Tagja lesz a Pilvax kávéház forradalmat előkészítő körének, a Tízek Társaságának. 1848-ban mint a forradalom vezérkarának tudomásul vett tagja siet haza Eperjesre, hogy megszervezze az ottani ifjúságot. Innét vissza Pestre, ahol nemzetőr lesz. Nemzetőrként, fegyverrel a kezében harcolja végig a szabadságharcot.

A bukás után otthon, Eperjesen próbálna meghúzódní, de a háborúban otthonát feldúlták és kirabolták. Vagyonából alig hogy roncsok maradtak. Petőfi barátjának élete sincs biztonságban. Zavart lélekkel menekül. Meg sem áll Amerikáig.

Az emigránsok java része Clevelandben vagy környékén telepszik meg. Egy magyar csoport azon a tájon megalapítja New Buda városát. (Ez az Újbuda elképzelésük szerint magyar nyelvű szabad amerikai kolónia lenne, a forradalmi eszméket gyakorlatban megvalósító, demokratikus közösség.) Ide költözik Kerényi is. Itt vásárol magának farmot, ahol gazdálkodni akar. Otthon csak azt tudják, hogy Amerikába vándorolt ki. Hozzá írja Tompa *Levél egy kibujdosott barátom után* című híres elégiáját. Nem tudjuk, hogy ez a költői levél érkezett-e valaha is hozzá. Aligha, hiszen Kerényi az Amerikából írt költői levelét, a nagy vallomást a hazátlanságról, nem Tompának, hanem egy másik barátjuknak, Pákh Albertnek írja. Alighanem ez a költői levél volt az utolsó műve.

Lelke nem talált otthon a hontalanságban. Nagyon is igaznak bizonyult a Tompa-költemény oly sokat idézett sora: „Szívet cseréljen az, aki hazát cserél” - Kerényi képtelen szívet cserélni, illetve képtelen még egyszer szívet cserélni, hiszen egyszer már németből magyarrá vált. Ehhez a magyarsághoz azután úgy ragaszkodik, mint szerelmes az elvesztett szeretőhöz. Lelki egyensúlya egyre bizonytalanabb. De ez a hazátlan honvágy emeli költészetét addig el nem ért színvonalra. Persze sohasem éri el nemhogy Petőfi, de Tompa költői nagyságát sem, de zavart lelkű szomorúsággal messze fölébe emeli a Petőfi halála után felburjánzó epigonköltészetnek. Most már valóban mögötte maradtak a régi barátok, a vadul petőfieskedő Lisznyai, a harsogó közhelyekkel és fültépő kínrímeikkel hazafiaskodó Sárosi vagy a mindig is nagyon közepes Vachott-Vahot fivérek. Kerényi ezeknél sokkal több, egyénibb, és főleg végső verseivel sokkal lélekhez szólóbb. A reménytelen honvágy jelentékeny költője lesz. Illetve kezd éppen azzá lenni, amikor harmincéves korában minden befejeződik. - És még azt sem tudjuk, hogyan. Van olyan hír felőle, hogy megőrült, és öngyilkos lett. De van olyan hír is, hogy rablógyilkosság áldozatául esett. Annyi bizonyos, hogy farmján holtan találták.

Versei közül még *Az erdei lak*nak is csak a címe került az irodalmi köztudatba, hiszen ez köti őt Petőfi és Tompa emlékéhez. Pedig néhány költeményének indokolt helye volna antológiáinkban.

PETŐFI SÁNDOR

(1823-1849)

Aki magyarul azt mondja: költő - mindenekelőtt Petőfire gondol. Attól kezdve, hogy belépett az irodalomba, szüntelenül jelen van. Példakép és mérce. Lehetett és lehet szolgálisan utánozni, lehetett és lehet kerülni mindent, ami az ő modorára emlékeztet, de nem lehet megkerülni: aki magyarul verset ír, az valahogy viszonylik Petőfihez. A róla írt kritikák, cikkek, tanulmányok, könyvek könyvtárat tesznek ki, és minden korban új szempontokból új mondanivalókat tesznek hozzá a hagyományhoz. Verseinek egy része nemcsak közismert, de olyan népdallá vált, amelyről sokan azt sem tudják, hogy Petőfi írta, holott mindig is ismerték. Nem lehet úgy magyarul élni, hogy az ember ne tudja kívülről a Petőfi-versek számos sorát. S mindehhez ő a legvilághíresebb magyar költő: ha valamelyest művelt külföldinek azt mondják: magyar irodalom - akkor mindenekelőtt Petőfi jut az eszébe.

Adatait szinte fölösleges leírni: oly ismertek, mint versei. Ki ne tudná, hogy az 1822-ről 1823-ra virradó szilveszter éjszakáján született? Ki ne tudná, hogy Petrovics Sándornak hívták? Hogy mindössze huszonhat évet élt? Hogy 1848 forradalma elválaszthatatlan a nevével? És hogy 1849-ben, a Segesvár melletti csatában esett el? Ki ne tudná, hogy kora legkövetkezősebb hazai forradalmára volt, aki túlnézett a polgári forradalmak céljain? És ki ne tudná, hogy amit irodalmi népiességnek nevezünk, az minálunk a legkövetkezősebben az ő költészetében valósult meg?

Költészete mögött szakadatlanul ott kell érezni életét, ezt a tüneményes életet, amely a XIX. század európai történelmének nagy alakjai közt jelöli ki alakját és egyéniségét. Ezt a nagyszerű, gyorsan elviharzó életet azonban a tetteken és az eszméért vállalt hősi halálon túl nemcsak díszíti, hanem hitelesíti költészete, mint ahogy költészetének eszméit és hőfokát hitelesíti élete és hősi halála.

Irodalmi helyzete középponti költészetünk folyamatában. Ami előtte volt, előkészíti őt. Szervesen és tudatosan folytatja mindazt, ami az évszázadok alatt akár politikailag, akár stilisztikailag a nép felé fordul, és a népet fejezte ki. Dózsa György az ő számára egyértelmű politikai hagyomány, de még a maradi Gvadányiban is felismeri a maga elődjét, mivelhogy ez a hajdani nyugalmazott generális a népnelv jó ízeivel fejezte ki a maga nemesi körének aggodalmait. Annak a népdal felé forduló költői népiességnek nagy útja volt már addig, amíg teljessé nem lett Petőfivel, és nagyon különböző eszmények találkoztak addig a népiességben. Faludi Ferencet vagy Orczy Lőrincet éppen hogy megillette a haladás, mégis velük kezdődik; Kisfaludy Károly és Vitkovics Mihály politikai eszményvilága a polgárságé, mégis velük folytatódik; de Czuczor Gergely már túlnéz a polgáron, és eljut a forradalomig, s ő már közvetlen elődje Petőfinek. A folyamat azonban szakadatlan Faluditól Petőfiig. Ezzel az öröklött hagyománnyal azonban ő korszerűen áll a maga korában: a demokrácia forradalmi igényű kifejezője, egyszándékú és egyenrangú a század nagy költő útmutatóival: Byronnal, Shelleyvel, Puskinnal, Heinével, Mickiewiczessel és Viktor Hugóval. (Az őt túlélő Heine és Hugo tudja is ezt.)

Az évszázadokat folytató és korát a legmagasabb hőfokon értő Petőfi, léténél fogva, szervezi kortársai irodalmát. Irodalomtörténeti helyet jelöl ki az a tény, hogy a kortársak között ki hogyan viszonylik Petőfihez. Nem lehet elmondani a kortársak történetét anélkül, hogy ne Petőfihez való viszonytal kezdjük jellemzésüket.

És minden, ami őutána következett a magyar költészetben, valahogy belőle származik. Akkor is, ha utánozták, akkor is, ha kerülték az utánzást, sőt akkor is, ha ellentmondottak neki. A legnagyobbak, akik egyáltalán nem utánozták, sőt olyan frissek tudtak lenni, mint ő a maga korában, ezek - Ady vagy József Attila - egyenest őt folytatták más körülmények közt, más módszerrel.

Tehát ha az évszázadok máig vezető folyamatában nézzük, akkor is, és ha a maga korának egykori körében nézzük, akkor is ő az irodalomtörténeti középpont. Arról lehet vitatkozni, csak éppen nincs értelme vitatkozni, hogy ez vagy az a nagy költőnk közül ki a legnagyobb, ilyesmire úgy sincs pontos mérce: a nagy költőt meg tudom különböztetni a jelentéktelentől, de hogy a nagyok közt kit vagy kiket érzek a legeslegnagyobbaknak, ezt nemegyszer az egyéni ízlés dönti el. Ízlésem alapján csinálhatok különböző rangsort Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady és József Attila között, de irodalomtörténetileg olyan középponti helyzete egyiknek sem volt, mint Petőfinak. És az a csodálatos, hogy e fontos történelmi-irodalomtörténeti helyzete ellenére is igen nagy és szívhez szóló költő.

Az ilyen nagyon fontos alakokkal szemben ugyanis önkéntelenül gyanúperrel élünk. Vizsgáljuk magunkat, vajon nem téveszt-e meg a történelmi jelentőségű nagyélet? Vajon nem befolyásol a túl nagy irodalomtörténeti jelenség? De igen, gyakran befolyásol, csakhogy rossz irányba. Nemegyszer magunknak sem akarjuk elhinni, hogy az a költő, akiről ilyen sokat beszélnek, akit az unalomig idéznek, valóban nagy, de nemcsak nagy, hanem halála után több mint évszázaddal is friss, mindenkire szóló költő. Nemegyszer magunkban kell legyőzni azt a természetes ellenállást, amely kifejlődik a túldicsért nevekkel szemben. Meg kell tanulni Petőfit friss szemmel olvasni, friss füllel hallani, mintha most fedeznők fel magunknak. De ez így van minden költővel: valamennyiüket mindig újra fel kell fedeznünk magunknak.

És nagy kincsekkel lesz gazdagabb, aki az oly sokat idézett, kívülről ismert Petőfit fel tudja fedezni magának. Aki a sokszor hallott sorokban egyszerre frissen hallja meg a vers zenéjét, az agyonismételt szóképekben látomászerűen látja meg a képet, az iskola óta betéve tudott szakaszokból kihallja az érzelem forrását. Nehéz felfedező út ez, mert nem az ismeretlen, hanem a nagyon is ismert felé vezet. Hanem aki így tud eljutni a Petőfi-költészet egészéhez, az egyszeriben új távlatokat kap az egész magyar irodalom különböző tájai felé. A legnagyobbak igazi nagysága is szemléletesebbé válik, ha Petőfi felől is tudjuk nézni őket. De ehhez nem elegendő ismerni Petőfit, ehhez újra meg kell ismerni, friss szemmel és füllel kell meghallani benne minden korszak kortársát.

Mert Petőfi nem avul. Nemcsak a maga idejének volt leghaladóbb elméje és legkorszerűbb poétája, de oly mértékben aktuálisan élt, hogy időtlenné tette a maga aktualitását. Az ő forradalmisága ma is forradalmiság. Az ő szerelmi lángolása ma is szerelmi lángolás. Amit ő tragédiának érzett, azóta is folyton tragédia: és ami az ő számára humor, az mindmáig derűt áraszt. Utánzóit menthetetlenül megkoptak, ő nem.

És végtelenül gazdag életmű az övé. Még az is megtalálja benne a magáét, aki nagyon sokban nem is ért vele egyet. Ezért oly könnyű eltorzítani. Nem is kell meghamisítani, csak elhallgatni egyik-másik jellemvonását, és azonnal merőben másféle eszméket lehet igazolni vele. Hiszen igyekeztek már úgy beállítani, mint az összehasonlíthatatlan szerelmi lírikust. És ez nem volt hazugság, mert valóban az, csak éppen elhallgatták mellőle a szabadság költőjét. Máskor éppen a szabadság nevében szinte kizárólag politikai költőnek tették meg. Ez sem volt nehéz, mert a legnagyobb politikai költők egyike. De még ezen belül is annyi a színtörése, hogy az elmúlt száz év alatt minden politikai árnyalat igyekezett a magáénak kisajátítani, és mindenki talált megfelelő idézeteket a maga számára. De külön-külön egyik idézet sem egészen igaz, csak az életmű egésze az, ami egészen igaz. Ezt kell minenképp birtokba

vennünk. És ehhez csak segítenek a magyarázatok, de senki sem olvassa el helyettünk magát a költőt. Ezt nekünk kell mindig újra meg újra megtennünk, hogy költészetéből lassanként elénk álljon ő, akit oly jól ismerünk. De mindig vigyáznunk kell, hogy őrá nézzünk, őt ismerjük, és élő valóságát ne tévesszük össze tiszteltre méltó, de megmerevedett szobraival.

MADÁCH IMRE

(1823-1864)

Madách Imre családja már a XVII. században is a nemesi világ legkulturáltabb rétegéhez tartozott. Madách Gáspár tisztelt tudós-poéta az 1600-as években, az ő nagybátyja Rimay János volt, a Balassi Bálint utáni nemzedék legjelesebb magyar költője. A Madáchok nemzedékről nemzedékre örökítették a műveltség és az irodalom szeretetét, és a költő apja a nógrádi nemesurak körében a politikailag haladók közé tartozott. A Madách fiúk azonban korán árvaságra jutottak, és nevelésüket anyjuk irányította. Ez az anya, Anna asszony, a Majthényi bárók gögös és rideg világából származott; kemény akaratú, zsarnoki modorú, sok mindenben régimódi, de a műveltséget tisztelő és fiaira ráerőszakoló családanya volt. Madách Imre mindiglen szenvedett anyja keménységétől, és sohase tudott szabadulni befolyásától, még akkor sem, amikor anyja akarata ellenére nősült. Tudta, hogy anyjának köszönheti korán szerzett nagy műveltségét, és hogy átvészelte gyermekkori betegségeit. Mert kisfiúkorától fogva beteg gyermek volt: szívbaj, tüdőbaj és köszvény kínozza a korai évektől mindvégig, szívbetegsége is ölte meg végül negyvenegy éves korában. Ez a negyvenegy év 1823-tól 1864-ig terjedt, tehát ifjú fővel a reformkort élte át, huszonöt-huszonhat éves korában a forradalom és a szabadságharc történetét, s attól fogva a nemzeti elnyomatás éveit. Ennek az időszaknak gondolatvilágát, kételyeit, reménységeit, kiábrándulásait s a mindezeket követő érzelmevilágot senki sem fejezte ki drámaibb mélységgel és hatással, mint ő az elnyomatás éveiben, annyi tapasztalat és tanulság után megfogalmazott művében, a magyar drámairodalom mindmáig legklasszikusabb művében, *Az ember tragédiájában*.

Iskoláit nagy részében magántanulóként végezte, a folyton-folyvást beteg fiúval az erélyes anya tanult; de az anya szándéka folytán nyelveket is tanul közben, megismeri a klasszikus és modern irodalmat. Tizenhét éves korában végre eléggé egészséges, hogy jogász legyen, és ettől kezdve részt vesz a megye politikai életében. Politikai cikkeket küld fővárosi lapokhoz. Eszmevilága Eötvösékhez, a liberális centralistákhoz áll közel, olykor ezeknél is haladóbbnak látszik. Közben verseket ír; szentimentális líráján Kölcsey hatása érződik. És már kísérletezik a drámaírással. Mindez készülődés. De a jövő eszmék csírái már kiolvashatók a kísérletekből. Néhány ifjúkori szerelmi fellobbanás után, huszonkét éves korában megismeri Fráter Erzsikét, a nagy múltú és nagy tekintélyű bihari nemesúri család leányát. Fráter Erzsike meghökkenően szabad szellemű nő, és még meghökkenőbben szabados viselkedésű. A költő anyja nem is titkolt ellenszenvvel veszi tudomásul fia szerelmét. De most a fiú fellázad, és feleségül veszi Erzsikét. Itt kezdődik számára a családi pokol. Anyós és meny gyűlöli egymást, egymás ellen lázítják a férfit, aki mindkettőjükhöz végzetesen kötődik. Írásba menekül az otthoni problémák elől: drámai kísérletei egyre drámaiabbak lesznek. Egyik tragédiája, a *Csák végnapjai* akadémiai dicséretet is nyer. A *Férj és nőben* Héraklész történetét idézi úgy, hogy a nők közt gyötrődő és elpusztuló férfit ábrázolja. A *Csak tréfa* című társadalmi drámája pedig, amely a vidéki politikai élet reménytelenségét ábrázolja, már majdnem jó dráma. Ez a sok próbálkozás egyre csiszolja korán ébredt, de csak lassan érlelődő tehetségét.

1848-ban betegsége miatt nem tud fegyveresen részt venni a nemzet küzdelmében, de szolgálatra jelentkezik, és civil tisztviselőként szolgálja a nagy ügyet. Családjából többen is esnek áldozatul. Maga Madách a bukás után Kossuth bujkáló titkárát rejtegeti és menekíti. Ez kiderül, és az amúgy is gyanús költőt bíróság elé állítják. Egyévi börtönre ítélik, amit ki is tölt. Mire hazatér, családi élete felborult: Erzsike elhidegült, hűtlenné lett. Az anyának volt igaza.

Madách elválk, és anyjával meg három kisgyermekével otthon él a sztrgovai családi udvarházban. Egyetlen vigasza a költészet. Lírája is jelentékenyebbé válik, ámbár lírikusnak túl filozófus, de filozófusnak költő. A szabványos dráma sem neki való. Végre megtalálja műfaját a drámai költeményben. De előbb még egy kitűnő szatírárt ír. *A civilizátor* címen Arisztophanészt idéző görög drámai formában gúnyolja ki és marasztalja el Bach németesítő rendszerét.

De érik már *Az ember tragédiája*. A műfajt a misztériumdrámák újkori változataiban találja meg. Calderón *Nagy világszínháza*, Goethe *Faustja*, Byron *Káinj*a a példaképek, de hat rá Milton nagy vallásos eposza, *Az elveszett paradicsom* is. A mű azonban egyikhez sem hasonlít. A mennyei kezdetet pedig Goethe is, ő is a Bibliából, *Jób könyvéből* vette, és ezzel az isten és ördög közötti fogadással kezdődtek már általában a középkori misztériumok is. Hanem a biblikus keret valóban csak keret: a drámai költemény színtere az emberi történelem. Madách közvetetten ismeri Hegel történetfilozófiáját, és jártas a kor társadalmi elméleteiben, az utópistákéban is, ismeri materializmus és idealizmus küzdelmét a tudományos életben. Mindezt egységes gondolatmenetté formálja, amelyen belül a korokon átszáguldó cselekmény folyamán felmerül minden probléma, ami a kiábrándulás emberöltőjében foglalkoztatta a művelt elméket. Fölösleges ezt a nagy művet akár pesszimistának, akár optimistának minősíteni: benne van minden aggodalom és minden remény együtt, ami csak gyötörte a művelt főket.

A kész művet elküldte ismeretlenül Arany Jánosnak. A végső megoldás sokat köszönhet Arany stilsztikai tanácsainak. A nagy költő felismerte a műben a remekművet, és segítette irodalmi érvényesülését. De színpadi előadásra talán maga Madách sem gondolt. Hanem amikor 1861-ben megjelent, irodalmi siker volt, ismertté tette költője nevét. Ez a költő akkor éppen újra részt kért a megélénkülni látszó politikai életben. A siker még tevékenyebbé tette. Tanulmányokba fogott. Készült a következő drámára. A nép és a nép vezérének viszonya izgatta. Ezt is bibliai témában ragadta meg: *Mózes* történetében. Az ókori zsidó nép világában az akkori magyar közélet problémáit fejezte ki. A *Mózes* volt végső műve. Szellemi erejének teljességében volt, de testi ereje nem bírta tovább. A szívбай negyvenegy éves korában megölte.

A megjelenésétől fogva elismeréssel fogadott mű azonban csak huszonhárom évvel a költő halála után került színpadra. Paulay Ede, a nagy rendező látta meg benne az előadható drámát. És azóta úgyszólván évtizedről évtizedre minden korszak legsikeresebb magyar drámája, rendezők versengenek színpadra állításáért, színészek vágya, hogy eljátszhassák Ádámot, Évát vagy Lucifert. És még a mellékesnek látszó személyek is kitűnő szerepeknek bizonyulnak.

És közben *Az ember tragédiája* szakadatlan vita tárgya. Magasztalják és elmarasztalják. Bírálták már vallási szemszögből, és dicsőítették ugyancsak vallási szemszögből. Elmarasztalták polgári álláspontról, és egekig magasztalták ugyancsak polgári álláspontról. Kifogásolták marxista megfontolásokkal, és remekműnek mondták ugyancsak marxista elemzéssel. Megjelenése óta nem volt olyan emberöltő, amelyben nagy vita ne támadt volna értékelése körül. És amiről ilyen hevesen kell újra meg újra vitatkozni, az kétségtelenül nagyon is élő és nagyon is jelentékeny mű.

Eszméinek gazdagsága mindenki számára ad lelkesednivalót és kifogásolnivalót. Attól függően, hogy mit olvasunk ki belőle nagyobb hangsúllyal, lehet lelkesen dicsérni és indulatosan elutasítani... csak közömbös nem lehet iránta sem olvasó, sem néző. Szakadatlanul gondolatokat kelt, és indulatokat ébreszt.

És nincs még egy mű, amelyből ily világosan rajzolódna elénk, hogy mi minden foglalkoztatta a reformkorban induló, a forradalmat és bukását átélő s a század nagy kiábrándulásáig eljutó nemzedék műveltebb elméit, mint *Az ember tragédiája*: az eszmék keletkezésének, elavulásának és új eszmék keletkezésének ez a nagy történelmi körképe. Ugyanaz az évtized szülte, mint Ibsen *Peer Gyntjét* és Flaubert drámai költeményét, a *Szent Antal megkísértését*.

A három nagy alkotóművész nem tudott, nem tudhatott egymásról, de végső lényegükben mind a három nagy mű arról szól, hogy az eszmék kelnek és múlnak, de él az ember, aki egyre új gondolatrendszereket formálva halad a maga útján. Mind a három a kiábrándulás látomása, de mind a három a kiábrándulásait túlélő, diadalmas emberé is.

Az ember tragédiája a mi irodalmunk egyik legvilágirodalmibb jellegű és értékű halhatatlan műve, költőjének helye irodalmunk legnagyobbjai mellett és a világirodalom lényegesei között van.

VAS GERE BEN

(1823-1868)

Voltak olyan évek, hogy Vas Gereben népszerűségben Jókaival vetekedett, és manapság már a nevét is alig ismerik. Rövid túlbecsülés után indokolatlan lebecsülés következett. És tulajdonképpen nem érthető, hogy miért kopott ki ennyire az olvasók köréből. Hiszen nagyon jóízű, kitűnő humorú, gazdag képzeletvilágú, igazi szórakoztató író, aki nagyon sok részletmozzanatot örökített meg a XIX. század első felének magyar világából.

Petőfivel egyidős volt, ő is 1823-ban született, munkásságának java része a Petőfi halála utáni nem egészen két évtizedre esik, és nem sokkal a kiegyezés után halt meg, 1868-ban, negyvenöt éves korában. Nem volt sem úr, sem paraszt: urasági ispán jogásznak álló fia, aki mindig is hangoztatta, hogy ő abból a középosztályból származik, amelyet az úr parasztnak tekint, a paraszt meg úrnak, tehát idegen itt is, ott is. Ő pedig világéletében szeretett volna otthonos lenni itt is, ott is. Áhítozott a népszerűségre, amelyet lehetővé tett színészkedő-anekdotázó alkata: ahol megjelent, ott kis társaságot is, nagy közönséget is el tudott szórakoztatni. Ugyanakkor azonban kötekedő ember volt, szellemessége tudott és szeretett gyilkos élű lenni, humoros formában sértően kritizálni. Ezért nevezték el egyik baráti körében már ifjúkorában Vas Gerebennek. A gereben fésűforma goromba mezőgazdasági eszköz, amellyel a növényi rostokat, például a kenderét, kényszerítik rendre. Ha a gereben vasból készül, még gorombább. Ő pedig kedvtelve vállalta ezt a hibákat durván fésülő szerepet, és írói néven Vas Gerebennek nevezte magát.

Igazi neve Radákovics József volt. Zilált, verekedő, majd később duhaj ifjúságában városról városra hányódik, iskolából iskolába kerül, nem egyből eltanácsolják, vagy éppen kicsapják, miközben hamar kiderül kimeríthetetlen anekdotázó kedve, játékos szellemessége és könnyed fogalmazókészsége. Ifjan hol azt jósolják, hogy garázda részeges lesz, hol azt, hogy a nemzet nagy írója. Ott is hagyja az iskolákat, hogy író legyen. És ez nem is könnyű kenyér. Hol nyomorog, hol elherdálja, amit keres. Az anyagi gond soha életében nem távozik tőle, noha igen jól fizetik meg néha, amit ír. Végre is valami rendes foglalkozásra vágyik. Ügyvéd akar lenni. De ahhoz, hogy tovább tanulhasson, szükséges lenne, hogy kellő bizonyítványai legyenek. Ő azonban nem fejezte be a középiskoláit. És akkor jön a szerencsés véletlen. Az országban városról városra járó, szerencsét próbáló Radákovics József útja során összeismerkedik egy fiatalemberrel, akit Radankovics Bódog Józsefnek hívnak. Radankovicsnak megvan minden bizonyítványa, holott nem is akar jogász lenni. Radákovics jogász akar lenni, de nincs hozzá bizonyítványa. Kérdésére Radankovics elmondja, hogy minden irata a sárvári uradalom tiszttartói hivatalában van. Oda küldte be, mert idővel ott akar elhelyezkedni. Radákovics fogja magát, megváltoztatja útirányát, elmegy Sárvárra, bemutatkozik mint Radankovics, és visszakéri iratait. Gyanútlanul visszaadják neki. Ő pedig ezekkel az iratokkal beiratkozik jogásznak. Radankovics József néven lesz idővel ügyvéd Győrött. Jó jogász lett, és a rövid ügyvédi gyakorlat is alkalmas a számára, hogy még többet tudjon meg a világról, emberi jellemekről, családi perekről. Mert amit hányatott életében lát, hall, tapasztal, azt magába szívja, és mindenképp anekdota lesz.

1848-ban a forradalom elragadja. Az agitátor szerepére vállalkozik. A kormány örömmel veszi tudomásul a tervét, hogy *Nép Barátja* címmel lapot indítson a falu számára, s abban magyarázza a forradalom céljait. Arany Jánost adják mellé társszerkesztőnek, de Aranyinak hamarosan elmegy a kedve Vas Gereben túlságosan vulgarizáló hangjától.

Vas Gereben egyedül csinálja tovább. Később a lap a nemzetiségek nyelvein is megjelenik. Az író országszerte népszerű lesz. Élete legboldogabb kora ez a néhány hónap. Nem sokkal azelőtt, 1847-ben nősült, Győr legszebbnek mondott leányát hódította meg. Már megszületett első gyermekük is.

De azután jön a bukás. Az elnyomó hatóságok körözik a *Nép Barátjának* szerkesztőjét, s ő faluról falura bujdokol. Végre idegekkel nem bírja tovább, lesz, ami lesz, maga jelentkezik a hatóságnál. Erre a hírre felesége rosszul lesz, megszüli második gyermeküket, és a szülésbe belehal. Pedig Vas Gereben megússza rövid börtönnel, csak az ügyvédségtől tiltják el.

Meg kell élnie, és el kell tartania két kisgyermekét. Ettől kezdve szakadatlan munka és szakadatlan gond az élete. Tele van mesélnivalóval. Nagyon sokat tud a magyar világról attól az időtől kezdve, amikor az ő szülei voltak fiatalok. Apjától hallott még a napóleoni háborúk hazai kalandjairól. Ezt a kort idézi fel első nagy sikerű regényében, a *Régi jó időkben*. A siker óriási. Már meg is tudna élni, ha tudna bánni a pénzzel. De minden forint elolvad a kezében.

Szertelenül él, és szertelen tempóban ír. A francia háborúk és a forradalom közötti négy évtized az ő vadászterülete. Úgy meséli el az akkor félmúltnak számító emberöltőt, hogy való történelem és kitalált mese, hiteles alakok képzelt hősökkel együtt kavarnak az anekdoták végtelenjéből kikavarodó cselekményekben. Következik a reformkor regénye, a *Nagy idők, nagy emberek*, azután alighanem legjobb műve, a vándorszínészekről szóló regény, *A nemzet napszamosai* és minden évben egy újabb könyv. Az olvasók már várták az új Vas Gereben-regényt. Elnézték egyenlenségeit, pongyolaságait, elragadta őket az áradó mese, a kitűnő figurák áradata, a mulatságos helyzetek mesterei rajza. De semmi pénz nem volt elegendő, és ezért újra meg újra lapokat alapít, és valamennyibe belebukik. Közben újra megnősül, de a mostohaanya és a gyerekek sehogyan sem tudnak összebékülni. Az író a gondok és az otthoni feszültségek elől is szinte belemenekül az írásba. Nemegyszer összezsapja a regényt, de a leghevenyészettebben is van nagyon sok jó mozzanat, nemegyszer hiteles korábrázolás, és valamennyi fölött ott lebeg az író derűje és elbeszélő modorának bája.

1867-ben a kormány helyesnek látja, ha most újra megindítja a *Nép Barátját*, hogy most a kiegyezés szükségességét magyarázza a falunak. És Vas Gereben hiszi is, hogy nincs más megoldás, mint a kiegyezés. Ezért is, de mert ez végre nyugodt jövedelmet adna, vállalja az új *Nép Barátja* szerkesztését. Ezt sokan nagyon rossz néven veszik tőle. Negyvennyolc árulójának mondják. És ezt nagyon is a szívére veszi. A sok izgalom, a sok gond megviseli idegeit is, szívét is. Gyakran kísérti a szívgörcs. Nem sokkal a kiegyezés után Bécsbe utazik, hogy onnét írjon tudósítást lapjának. A bécsi utcán fogja el a szívgörcs, befut egy patikába, hogy orvosságot kérjen, de mielőtt kiszolgálnák, összeesik és meghal.

Egy ideig még nagyon olvasott volt. Népszerűsége évtizedről évtizedre csappant. Ma már úgyszólván senki sem olvassa. Kár. Műveinek sok hibája van, de mégis jó és kellemes író. A valóságnak inkább csak a felszínét látja, de azt nagyon jól. Kitűnően ragadja meg a XIX. század első felének atmoszféráját, nagyon sok jellemző mozzanatot örökít meg, elbeszélő modora még akkor is vonzó, ha összezsapja, amit megfogalmaz. És néha igazán jó műveket hozott létre. *A nemzet napszamosai* mindenképpen klasszikus regényeink közé tartozik. De például a *Pörös atyafiak* is olyan szemléletesen idézi elénk a régi Magyarország életének köznapjait, hogy kár volt annyira elfelejteni. És amikor legnagyobbjainknak, Petőfinek és Madáchnak születési évfordulóját ünnepeljük, ne feledkezzünk meg arról, hogy Vas Gereben is 1823-ban született.

JÓKAI MÓR

(1825-1904)

Jókai mindmáig a legolvasottabb magyar író. Jókaiival lett teljessé a magyar romantika. Életműve a száznál is több kötetben felidézi a nemzeti múlt egészének látomását, és tanúsítja azt az utat, amelyet a magyar társadalom a nemesi világtól a kibontakozó polgári viláig megtett. Ez a romantika számos mozzanatában realista tanúságtétel. Negyvennyolc dicsőségének és Petőfi emberi-költői nagyságának emlékét pedig senki sem szolgálta olyan erővel, mint az a Jókai, aki egykor annak a dicsőséges márciusi forradalomnak az egyik vezéralakja és Petőfinek barátja, egy időben a legjobb barátja volt, amíg a forradalom kétféle magatartás-lehetősége el nem idegenítette őket egymástól. Petőfi élete ugyanúgy nem mondható el Jókai nélkül, ahogy Jókaié sem mondható el Petőfié nélkül. Nemegyszer úgy tűnik, mintha úgy egészítenék ki egymást, mint az ellentétek, amelyeknek csak együtt van teljes értékük. A sziklaszilárd, a nem alkuvó Petőfi mellett Jókai a minden befolyásra érzékeny, a lágylelkű, az egyezkedésre hajlamos. Petőfi forradalmi álláspontja a szabadság vagy halál elve; Jókaié az „érjünk el annyit, amennyit lehet”. Petőfi mindenki számára fogalmazza az érzelmeket és a teendőt; Jókai megfogalmazza azt, amit a környezete érez, és teendőnek tud. Petőfi a plebejus-demokrata, aki úgy antifeudális, hogy túlnéz a polgáron is; Jókai liberális nemes, aki úgy antifeudális, hogy egy nemesi hagyományokkal teljes polgári demokráciáról ábrándozik. Ámde 1848 forradalmában ez a kétféle álláspont együtt harcolt az elaggott régi ellenében a korszerűvé változtatandó hazáért, s a bukás után az üldözött győztes hatalom együtt kereste halálra a forradalmi demokratát és a demokratikus liberálist, nem is téve különbséget közöttük. Ezért utólag már a köztudat sem tudott éles különbséget tenni, hiszen a hősi halált halt következetes forradalmár Petőfi ugyanúgy volt a nemzeti szabadság vértanúja, mint a szelíd liberális gróf: Batthyány Lajos. S amikor nagy sokára elérkezett a kiegyezés, amelyet Jókai bár kesernyés kritikával, de mégis elfogadott, akkor már maga is alig-alig emlékezett arra az ellentétre, amely 1848 szeptember után elválasztotta Petőfitől, és történelmi feladatának tudta Petőfinek és a forradalomnak az emlékét élesíteni és ébren tartani. Így írói léte is elválaszthatatlan Petőfitől és a forradalomtól.

Élete is romantikus vonásokkal teljes. A reformkor kezdetén született, 1825-ben, és a polgári fénykor teljében halt meg hetvenkilenc éves korában, 1904-ben. Polgári környezetben és polgáriasodott körülmények közt élő komáromi nemesi-értelmiségi család fia volt; apja jogász, maga is annak készül, ámbar kora ifjúságától fogva tudja, hogy hivatását valamelyik művészetben fogja megtalálni. Egy időben habozik irodalom és festészet között, de már jogászkorában akadémiai dicséretet nyer egy drámapályázaton, és ez eldönti további útját. Már első novelláival sikereket arat, első regénye ismert íróvá teszi. Petőfivel még az iskolában barátkozott össze, a nála két évvel idősebb, de nehéz körülmények folytán az iskolában két évet vesztett Petőfivel Pápán osztálytársak voltak, és azonnal felismerték egymásban a minden iránt érdeklődő, izgatottan művelődő, irodalmi hajlandóságú barátot. Az 1848 előtti időkben Pesten már harcos eszmetársak, a forradalom előkészítői, és 1848 márciusában ők ketten a forradalmi ifjúság vezérei. Csak szeptember után válik ketté az útjuk. Jókai azokkal tart, akik hajlamosak az egyezkedésre, és ezt Petőfi legkevésbé barátainak bocsátja meg. De 1849 után, amikor Petőfi már halott, Jókait is halál fenyegeti. Bujdosik, amíg felesége - Laborfalvi Róza, a kor ünnepezt színésznője - jól használható hamis papírokat szerez neki. Ezekkel vészeli át az életveszélyes időszakot. Egy ideig álnéven ír. De végre írhat saját nevével is. És ekkor kezdődik a Jókai-romantika diadalútja.

Az elnyomatás szomorúságában a reménység kifejezője lesz. Szívósan és szakadatlanul ír, könnyen fogalmaz, képzelete kiapadhatatlan, meseszövése bravúros, stílusa gördülékenyen kellemes. Szemléletes leírás, pergő cselekmény, feledhetetlenül szemléletes alakok, átértett pátosz és derűs humor egyesül írásmodorában. Az olvasó szakadatlanul érzi, hogy az író milyen szeretetre méltó ember. És ez a szeretetre méltó, csodálatos csevegő lelke és tehetsége egészével a szelíd emberségesség oldalán áll. Itt nincs megalkuvás, nem hajlandó azonosulni semmiféle gyűlölettel, embertelenséggel, még nacionalizmusa is gyűlöletmentes, úgy tud lelkesedni a hazáért és mindenért, ami hazai, hogy közben magához öleli az idegeneket is. Csak a gonosznak nincs kegyelem nála. Az embertelenség a Jókai-regényekben ördögi képet ölt, míg az emberségesség angyalivá magasztosodik. Hősalakjai így válnak az erények és a bűnök feledhetetlen jelképeivé.

Ezzel a módszerrel idézi fel úgyszólván az egész nemzeti történelmet. Aki Jókait olvassa, személyes kapcsolatba kerül az évszázadokkal. És egyre inkább azzal a korszakkal, amely a felvilágosodástól vezet a negyvennyolcas forradalmon keresztül a liberális polgári Magyarországhoz.

A kiegyezés után leginkább ez az út izgatja. Ekkor keletkeznek gyors egymásutánban legnagyobb regényei, a szabadságharc prózai eposza: *A kőszívű ember fiai*, a magyar polgár hőskölteménye: a *Fekete gyémántok*, és talán legszebb regénye, egy példaadó polgár felemelkedése és kiábrándulása saját polgári létéből: *Az aranyember*.

Ez időben már élő klasszikus. Közéleti férfi: képviselő, főszerkesztő, bankelnök. Ellenzékinek indul Tisza Kálmán pártjában. De 1875-ben az ellenzékieskedő Tisza Kálmán, a forradalom egykor üldözött hőse, hirtelen pálfordulással a császárkirály miniszterelnöke lesz, és másfél évtizeden keresztül hű és erőszakos kiszolgálója a Habsburgok rendszerének. Jókai egyszerre azon veszi észre magát, hogy kormánypárti képviselő. Ettől kezdve nem ismeri ki magát a politikai életben. Még a pálfordulás évében írta kitűnő társadalmi szatírját, a *Kiskirályokat*. De utána egyre jobban távolodik a napi valóságtól, briliáns kalandregényeket ír, a bűnügyi regénytől sem riad vissza. De közben érdeklődik minden tudomány a csillagászatától a tengeri csigák rendszertanáig, és irodalmi tevékenysége mellett lelkes ismeretterjesztő munkásságot is vállal, miközben szakadatlanul újságíró. Publicisztikai munkássága alig kisebb méretű, mint szépirodalmi életműve. Szinte elképzelhetetlen, hogyan is volt ideje mindehhez. Hiszen közben még képviselő és bankelnök is volt, hosszú ideig tagja az Osztrák-Magyar Monarchia közös ügyeit intéző Delegációnak, később a főrendi ház tagja. Idősebb korában ironikusan jegyzi meg, hogy volt a nyakán hóhér kötele is, érdemrend szalagja is, mind a kettő ugyanattól a királytól.

1867 után egy ideig remélte, hogy a kiegyezéssel olyan helyzetet valósítottak meg, amelyben folytatható, ami 1849-ben abbamaradt. De ez a feltétlen optimizmus 1875-től kezdve, tehát amikor szándéktalanul kormánypártivá lett, egyre jobban fordul kételkedésbe. A hazai polgári fejlődés útja egyre kevésbé tetszik neki. S habár a társadalom mozgástörvényeit igazán sohasem érti, érzelmileg lassan közeledik egy utópista módon elképzelt szocializmushoz. Rokonszenvezik a munkásmozgalommal. Utolsó regénye, az *Ahol a pénz nem isten*, amelyet nem sokkal halála előtt írt, az osztály nélküli társadalom látomását vetíti előre.

A sokáig erőteljes férfi hetvenöt éves korában újra nősült. Fiatal lányt vett feleségül. Az álszentek felháborodtak, hogy az öreg ember még igényt tart az élet gyönyörűségeire. Ez a meg nem értés erősítette benne a kritikát az őt környező világ iránt. Végző íásaiban tisztában látónak bizonyult, mint a megelőző évtizedekben. A nagy romantikus, aki egyébként gyakran fogadta be a realizmus hatásait, élete végén nagyot lépett a realizmus felé. De a meg nem értés ugyanúgy nem ártott neki, mint más időkben az ünneplés: megmaradt derűs lelkű

emberszeretőnek. Minden másban hajlandó volt alkudozni és megalkudni, de az emberségesség kérdéseiben soha. Szerette az embert, az életet, a szépséget, a jóságot, az igazságosságot - és ezt hirdette véghetetlen képzelőerővel és szeretetre méltó szelídséggel. Ezt érzi meg ma is az olvasó. Ez a titka annak, hogy mindmáig a legolvasottabb magyar írók között van.

LÉVAY JÓZSEF

(1825-1918)

Lévay József költői életművéről, művészi tehetségéről, morális emberi magatartásáról korai indulásától kilencvenhárom éves korában bekövetkezett haláláig mindig mindenki csak jókat, elismerőket, nagyra becsülő szavakat írt és mondott - és hat évtizeddel a halála után, miközben arculata egészével változott meg a világ, miközben régi értékek bizonyultak értéktelennek, és üldözött eszmék igazultak meg, ha újraolvassuk Lévay József verseit, még mindig csak olyasféle jelzőkkel illelhetjük, mint „jó költő”, „hibátlan költő”, „jó ízlésű költő”, „vonzó, rokonszenves, tisztességes, emberséges, színvonalas ember”. És ebben a csupa kedvező jelzővel jellemzendő írásművészen még csak a lehetősége sem volt meg annak, hogy „nagy” költő legyen, hogy akárcsak a legcsekélyebb jó vagy rossz hatással legyen akár kortársaira, akár utódaira. Ha Lévay József, ez az igen hosszú életű költő, akinek legalább egy verse nem hiányozhat egyetlen valamirevaló antológiánkból sem, történetesen sohasem élt volna - a magyar irodalom egy mellékmondat, vagy jelző vagy határozószó erejéig se volna másmilyen, mint amilyen. Lévay a legjobb színvonalon volt annak a művésztípusnak a megtestesítője, amely semmiben nem módosítja a véleményeket, egy lépésnyire sem mutat utat népének vagy éppen az emberiségnek, de pontosan kifejezi, megfogalmazza korának és körének tényleges hangulatait, szebben és szabatosabban mondja ki, amit ebben a körben bárki kimondhatott volna: közel nyolc évtizedet átfogó költészete a magyar középrétegek hangulatainak, legáltalagósbab gondolatainak, átlageszményeinek hiteles felszíni krónikája, sohase hatolva sem a lélek, sem a társadalom mélységeibe, de soha egy zavaró melléköngé, egy ízlésbeli vagy erkölcsi botlás egy ilyen rendkívül hosszú költői és közéleti pályán! Ifjan a reformkor példás haladó romantikusa, 1848-49-ben őszinte forradalmár-hazafi, az elnyomatás éveiben a közbánatokat, majd a közreményeket megfogalmazó elégikus és mégis bizakodó, a kiegyezés után lelkes hatvanhetes liberális, aki érzelmesen őrzí a kossuthi eszméket; nacionalistaként is, akadémikusként is türelmes az ellentétes esztétikai és politikai nézetek iránt: közhivatalnokként pedig országos példaképpen emlegetik lelkiismeretességét is, szolgálatkészségét is, hivatalos fogalmazványainak szokatlanul szép, világos, szabatos stílusát is.

Élete és életműve példázat csaknem egy egész évszázad magyar társadalmi középrétegeinek legszínvonalasabb korlátoltságairól.

Borsodi kurtanemes családban születik. Ezek a kurtanemesek - akiket a feudális szleng hol „hétszilvafásnak”, hol „bocskoros nemesnek” gúnyol - valójában kisbirtokos parasztok voltak, akiket valamelyik ősök valamiféle vitézi tetteiért szerzett armálisával (vagyis birtokadó-mánnyal nem járó nemesi oklevéllel) nemcsak adómentessé tett, hanem az arra is lehetőséget adott, hogy tehetségesebb fiaik kitörjenek a paraszti életformából. A Lévay szülők igényesebbek is lehettek osztályostársaiknál; az apáról az ismerősök úgy emlékeztek, mint életbölcsességgel teljes, vidám emberről, akitől a falubeliek mindig hasznos tanácsokat kaphattak; az anya meg éppen arról volt nevezetes, hogy szerette a költészetet, és gyermekeinek Vörösmarty-, Czuczor- és Garay-verseket olvasott fel. Lévay tehát otthon szerezte a műveltség igényét és a költészet szeretetét; az ilyen fiút érdemes iskoláztatni. Előbb a közeli Miskolcon, majd a Tátra-vidék romantikájával teljes Késmárkon, kuruc emlékek színhelyén végezte iskoláit. A Tátra-vidék mindig is ihlető lelki otthona volt, miközben világéletében megmaradt borsodi lokálpatriótának: egy hosszú emberöltőn át szolgált lelkesen miskolci iskolákban és hivatalokban vármegyéjét.

Már az iskolában kitűnt verselőkészségével, gyorsan fejlődő nyelvtudásával és szokatlan világirodalmi tájékozottságával. Tizennyolc éves korában már verseket küld különböző lapoknak, s ezek megjelenvén, elismerő szavakra ragadtatják a nagyon jó ízlésű és nagyon szigorú kritikus Erdélyi Jánost. Útja zökkenő nélkül vezet az egyetem felé, ahol egyszerre tanul jogot, és készül a tanári pályára. Tehetsége és műveltsége felkeltette Szemere Bertalan érdeklődését, és maga mellé vette írónak. Ez időben szólal meg a költészetben új hangon Petőfi, majd Tompa Mihály, és 1847-ben - a *Toldival* - Arany. Lévay lelkesedik értük, hatásuk alá kerül, és ez egész életére meghatározza költészetét. Nem lesz soha epigon, nem formáiknak és nyelvezetüknek rutinos utánzója, mindig a maga őszinte érzésvilágát fejezi ki abban az idővel „nép-nemzeti” iránynak nevezett stílusban, amely övelük kezdődik. Kezdetben a reformkor nemesi, de polgárosodás felé tekintő liberalizmusát fejezi ki, amely egész körének érzésvilága. Majd Szemere Bertalan mellett egyre jobban eltelik forradalmi lelkesedéssel; neki nincsenek forradalmi indulatai, mint Petőfinak és ebben az időben Aranyak és Tompának is, neki forradalmi lelkesedése van. Nem a társadalmi problémát érzi, hanem az elvontan, szinte vallásos áhítattal átélt szabadság mámorát. 1848-ban Szemere mellett belügyminisztériumi tisztviselő és a hivatalos lap munkatársa. Lelkes, hazafias költeményeket ír; ekkor születik leghíresebb verse, a *Mikes*. Ez az elégikus és mégis lelkesítő, nagy múltat idéző költemény választékosságával, szemléletességével, szabatos arányosságával, vagyis esztétikai hibátlanságával már-már remekműnek is mondható. Itt érkezett el fejlődésének csúcsára, azaz inkább fennsíkjára, mert hanyatlás sohasem következett utána. Hatvan évig tudta tartani az esztétikai színvonalat: a mértéktartó arányosságot, a választékosságot, a tetszetős és fülnek mindig kellemes verszeneiséget, vagyis a legjelentéktelenebb mondani-valónál is a hibátlanságot.

A bukás után hazamegy a szülői otthonba, eltűnik a szemek elől. De amikor Haynau rémuralma után kiderül, hogy személy szerint nem üldözik, egy időre visszatér Pestre, ahol a Kemény Zsigmond szerkesztette Pesti Napló munkatársa. De 1852-ben visszamegy Miskolcra tanárnak. Ebben az évben jelent meg első verseskötete, amely a már eddig is népszerű költőt országos hírűvé teszi. 1865-ig gimnáziumi tanár. Tanítványai később úgy emlékeznek vissza rá, mint varázsos szavú, lelket izgató, elmét fejlesztő, nagyszerű pedagógusra. Költeményeit pedig szeretettel várják az olvasók, és általánosan elismeri a kritika. Telibe találja a közhangulatot elégikus hangjával és nemzeti múltidézésével. Előbb a Kisfaludy Társaság választja tagjának, majd a Tudományos Akadémiának levelező, később rendes, idős korára tiszteletbeli tagja. Közben összebarátkozik Arannyal is, Tompával is. Gyulai Pál pedig az egyik legjobb barátja lesz. Helyzete szerint akár az irodalom vezérkarában lehetne a helye, ezt azonban nem is igényli. Pontosan tudja magáról, hogy nem irányító egyéniség, példás önkritikával mindig is valahol a második sorban látja a maga helyét. Tudja, hogy alkata szerint a meghitt kis világ, a család, a szelíd emlékek, a nemzeti közös hagyományok poétája. Mindig is gyengéd szeretettel őrzi negyvennyolc emlékét, de praktikus józansággal kívánja a kiegyezést, amelyre egyre nagyobb a lehetőség. Ezért is vállal már 1865-ben újra közhivatalt. Megyét szolgálja. És 1867-től kezdve a miskolci megyeházán Borsod vármegye főjegyzője. Példamutató vidéki főhivatalnok: maga a testet öltött liberalizmus. Költészetében a közhangulatnak megfelelően idillikus hangot ölt. Noha falusi eredetű, a falu és népe az ő számára mindig megmarad a népszínművek problémátlán, üde költői színhelyének. Együtt él a polgárosuló ország minden illúziójával. De közben igen tevékeny részt vesz a közkultúrát fejlesztő műfordítói munkákban is. Öt Shakespeare-t, két Molière-t és számos költőt (Longfellow-t, Béranger-t, egy egész kötetnyi Burnst) fordít igen jó színvonalon, Seneca *Vigasztalásait* is tolmácsolja.

Része is van minden elismerésben, két ízben is kap magas kitüntetést, és nyugdíjba vonulása előtt még megyéje alispánjának is megválasztják. Hetvenéves fővel megy nyugdíjba. És még mindig huszonhárom éve van hátra. Alkotóereje teljességében van. Ekkor kezdi írni szomorkás elégiáit a vénülésről, majd az elérkező öregségről. De lelkének harmóniája zavartalan. Szereti az embereket, belenyugszik a változtathatatlanba. Sose volt különösképpen vallásos, de mindig erőt és vigaszt adott zavartalan istenhite, belső harmóniával vette tudomásul az ifjúság múlását és az öregség elérkeztét; erről szól öregkorának legszebb költeménye, az *Aratás*. Költői és műfordítói munkája mellett írt néhány egészen kitűnő arcképtanulmányt Aranyról, Tompáról és Deák Ferencről. 1909-ben még új verseskötete jelent meg *A múzsa búcsúja* címen. De még mindig volt hátra csaknem egy egész évtized, és se költői ereje, se színvonala nem hanyatlott. Hanem, ami következett, már merőben távoli, érthetetlen volt az aggastyán poétának, hiszen találkoznia kellett Adyékkel és a Nyugattal. De ő ezt a nemzedéke számára érthetetlen új hangot nem kárhoytatta. Akárcsak barátja, Gyulai Pál, ő sem tekintett rosszindulattal a mást akaró modernekre. És át kellett élnie az első világháborút is. De ez már olyan élmény volt, mint a bibliabeli apokalipszis érthetetlen zűrzavara. Összhangba kövesedett, vénséges lelkéhez már nem tudott elhatolni a káosz. A világháború végső évében halt meg.

GYULAI PÁL

(1826-1909)

Gyulai Pált nem lehet úgy jellemezni, hogy ki ne derüljön a jelzők vagy a címkék elégtelen volta. Gyulai Pál kilóg minden skatulyából, amelybe a rendszerező igény bele akarja kényszeríteni. Mert az ugyan igaz, hogy ő a hazai kritikátörténet mindmáig legfőbb alakja, de ez az egész alkatánál fogva vitatkozó-elmélkedő-ítélkező író írta az *Egy régi udvarház utolsó gazdáját*, amely a mi igazi realista elbeszélő irodalmunk első és mindmáig egyik legjobb kisregénye. Egész szépprózája példa a világos, szabatos, elegáns epikai előadásmódra. De mégsem lehet elsősorban prózai elbeszélőnek tartani, mert indulásától mindvégig költő, sőt jó költő, aki alapvetően konzervatív hajlandósága ellenére feledhetetlen emléket állít a szabadságharcnak. A legvéglegesebb költői tömörség példája a *Hadnagy uram* összesen 12 soros balladája, amely feledhetetlen képét adja a gesztusok nélküli hősi kitartásnak a szabadság eszméje és gyakorlata mellett. Ez a költő Gyulai bőséges kötetnyi verset hagyott reánk, s ebben olyan művel találkozunk, mint a töredék voltában is remekmű *Romhányi*, amely Arany László *A délibábok hőse* után a Byron-Puskin-ihletésű, de már a kritikai realista regényekkel közeli rokonságot tartó verses regény műfajának legjelentősebb alkotása. Ha Gyulai Pál soha életében nem lett volna kritikus, akkor úgy tartanók nyilván, mint a realista költészet és széppróza első jelentékeny hazai képviselőjét, holott egész szépirodalmi működése elhalványodik kritikai munkássága mögött.

Ez a kritikai munkásság mértéktartóan konzervatív, szemben áll a forradalmisággal, kiegyezik a Habsburg-uralommal, fél a modern európai költészet hatásaitól, de oly módon, hogy közben kijelöli Petőfi mércejellegét az egész költészetre, felismeri Arany nagyságát és helyét a magyar irodalom egészében, megállapítja Vörösmarty romantikájának döntő jelentőségét, és a pszichológiai realizmus nevében szembefordul az idejétmúlt romantikával. Számára a realizmus nem társadalomkritika, hanem hiteles emberábrázolás, de ennek a nevében elmarasztal minden epigonizmust, és elmarasztalja az újromantika öncélú szépségkultuszát is. Úgy reagiók, hogy biztonságos irodalmi ízléssel nemegyszer az igazi haladás oldalán áll. Nem érti Petőfiben a forradalmárt, de Petőfiben jelöli meg a magyar irodalom addigi csúcsát. Gyanakodva nézi a modern törekvéseket, de aggastyán korában is felismeri Adyban az új nagy költőt. Nemzedékek haladó törekvései vívnek küzdelmet ellene, de Ady és a Nyugat költői felismerik benne az irodalmi értékek nagy harcosát.

1826-ban született és 1909-ben halt meg. Hosszú élete átfogja a romantikától a Nyugat megindulásáig terjedő korszakokat. Tizenhat éves korában már verse jelenik meg, és 1848-ban - huszonkét éves korában - a szabadságharc eszméit és pátoszát kifejező költészettel kezd népszerű költő lenni. Erdélyi köznemesifjú, aki érzékenyen válaszol kora eszméire, amelyekben minél jártasabb akar lenni. A szabadságharc utáni évek a továbbtanulás időszakát jelentik a számára. Igényt tart arra, hogy véleményeinek filozófiai-esztétikai alátámasztásuk legyen. Így szerzi, részben külföldön, igen nagy műveltségét, amely a további évtizedekben fölényét biztosítja a nála haladóbbakkal szemben is. Egész későbbi életében az adja számára a biztonságot a támadó fiatalabbak, a továbblátók ellen, hogy sokkal műveltebb, igényesebb, szellemileg színvonalasabb azoknál. Gyulaival mindig nehéz vitatkozni, mert jártasabb minden tárgykörben, mint azok, akik vitába szállnak vele. És ő harciasabb szellem. Lélektanilag talán azzal is magyarázható szakadatlan önfejlesztése, hadakozó szelleme, önmaga iránti fölénytudata, hogy rendkívül alacsony ember. Előnytelen megjelenése ellenére fölényben akar lenni tudásban, hatalomban, szerelemben. Mindig több akar lenni másoknál -

és irodalmi diktátorra emelkedik. És közben igen finom szerelmi lírikus, aki egy szeretett nőt tudhat magáénak. Ez az asszony Petőfi sógornője, Szendrey Júlia húga; így családirag kapcsolódik ahhoz a Petőfihez, akinek irodalmi elsőségét ő harcolja ki, miközben háttérbe szorítja Petőfi forradalmiságát. Érzelmesen őrzi 1848 szabadságharcos emlékét, anélkül, hogy a szabadságharcban tudomásul venné annak társadalmi-forradalmi tartalmát. Úgy őrzi a szabadságharc érzelmes emlékét, hogy kiegyezik a Habsburg-uralommal. Ez Deák Ferenc politikájának irodalmi-kulturális megfelelője. Ennek a törekvésnek a híveit hívják *Irodalmi Deák-pártnak*, példaszerű írójuk Kemény Zsigmond, költői nagy alakjukat a valójában náluk haladóbb Arany Jánosban ismerik fel, és vezérük Gyulai Pál.

Helyzeténél fogva egyre inkább ő lesz az irodalmi diktátor. Egy ideig a Színiakadémia aligazgatója és irodalomtanára, de azután egyetemi tanárként ő írja elő az irodalmi értékelést, ő lesz az irányító az Akadémián és a Kisfaludy Társaságban, ő a főszerkesztője a legfőbb kultúrpolitikai folyóiratnak. Szembefordul a romantika értékrendjével, az addig főtekintély Toldy Ferencsel, aki Vörösmartyban jelölte meg a hazai irodalom tetőzését. Gyulai helyére állítja Vörösmartyt mint a romantika főalakját, de az elsőséget annak a népiességben gyökerező nemzeti törekvésnek adja, amely lírában Petőfit, epikában Aranyt adta. Ez a „népnemzeti” irány jelenti számára azt a korszerű realizmust, amelynek nevében jobbra-balra hadakozik. Ennek a nevében vívja merőben eredménytelen szélmalomharcát Jókai romantikája ellen és Reviczkyék nyugatossága ellen. Az ifjabb nemzedékek benne látják a konzervatív főellenséget, de ellenfelei - így a haladást oly rokonszenvesen képviselő, rövid életű Zilahy Károly - felkészültségben meg sem közelíti, nincs közöttük vele egy színvonalú vitapartner.

A hatvanas évekig főleg egyes kritikákban, attól fogva inkább nagy terjedelmű esszékben és irodalmi emlékbeszédekben fejezi ki eszméit. Egy-egy író vagy költő emlékét idéző szónoki műve az emberábrázolásnak is, az eszmék világos kifejtésének is remekműve. Vörösmartyról írt életrajza vagy Arany Jánosról elmondott emlékbeszéde maradandó alkotóeleme irodalmi tudatunknak.

Ahogy idősödött, úgy gyűltek ellenfelei, de nem bánta: vérbeli harcos szellem volt, aki szerette a vitatkozást. Korábban, a kiegyezés előtt népszerű volt, és a Petőfiért harcoló kritikus mellett még jól ismert volt a költő és a realista prózaíró. Később egyre népszerűtlenebbé vált, a szépírókat egyre inkább háttérbe szorította a diktátor. De kritikáit nem lehetett nem tudomásul venni. A megbíráltak olykor indulatosan látták be, hogy sok mindenben igaza van. Nem érdektelen, hogy az újromantikusként induló Csikyt igen kemény bírálattal ő tántorította el az újromantikától, és indította el a realizmus útján.

Az ő realizmuseszménye szűkösebb, mint a miénk. Közelebb áll ahhoz, amit mi naturalizmusnak neveznénk, noha a naturalizmus részletekbe veszése ellen is helyes realista igényvel fordult. Az ő realizmusának a lélektani hitelesség, az emberábrázolás egyszerre egyénített és tipikus volta a lényege. Ezért ismeri fel Aranyban a nagy költőt és Kemény Zsigmondban a nagy regényírókat. De nincs érzéke a lélek szárnyalásához, és fél az igazi szabadságtörekvésektől, ezért szűkösebb az ő Petőfi-képe az igazi teljes Petőfinél, habár kétségtelen érdeme Petőfi helyének kijelölése irodalomtörténetünkben. És ezért marad mindvégig idegen Jókaitól. Hiába akarta Jókai helyett Keményben kijelölni az eszményt. Keményt ma sem olvassák, Jókait ma is olvassák.

Idővel egyre inkább visszavonult az irodalompolitikától. De mint professzor és mint főszerkesztő valójában továbbra is irányító maradt. És túlélte ellenfeleit. Vajdát nem értette, Vajda túl frissen őrízte mindvégig 1848 szellemét. De Vajda sohasem volt jelen az élő irodalomban, csak halála után fedezték fel jelentőségét. Harcos ellenfelei, Reviczky, Komjáthy, Zilahy Károly egymás után fiatalon meghaltak. Azok a nagyok, akiknek nagyságát hirdette - Petőfi,

Arany, Katona József -, maradandó értékeknek bizonyultak. Így az aggastyán Gyulaiban a még ifjabb nemzedékek már a nagy felismerőt és a rendíthetetlen harcost vették tudomásul. A Nyugat kritikusai - Ignó, Hatvany - már az ő tanítványainak vallották magukat, Ady nagy hatású versben gyászolta halálát. A konzervatív kritikus a haladó irodalom tanítómestere lett, és aki újra felfedezi szépirodalmi munkásságát, az mind újra megállapítja, hogy realista irodalmunk-költészetünk jelentékeny alakja volt. Ezért oly nehéz bármily jelzővel jellemezni.

VAJDA JÁNOS

(1827-1897)

Vajda János az összekötő kapocs a Petőfi-nemzedék és a modern magyar költészet között. Ő maga ifjú fővel ott áll Petőfi mellett, a forradalmat előkészítő pilvaxbeliek egyike, a szabadságharc honvédtisztje. Nem utánozza Petőfit, de mindenki másnál jobban érzi és következetesebben vállalja hagyományát. Az új magyar költői nemzedék pedig, élükön Adyval, őbenne látja a közvetlen előzményét, a modern magyar líra kezdetét. Hetvenesztendőnyi életében pedig alig vették tudomásul; úgy írta remekműveit, hogy valójában nem volt jelen az epigonokért lelkesedő irodalomban.

Plebejusfiú volt, egy dunántúli erdész gyermeke. Pesten született ugyan, de gyermekkorát Válon töltötte, iskoláit pedig jórészt Székesfehérvárott járta, majd maga is az erdőgazdálkodás szolgálatába lép, és mint erdészeti tisztviselő kerül fel már ifjú költőként a fővárosba, ahol azonnal a forradalmi ifjúság körében találja magát. Indulása nem is visszhangtalan, közvetlenül a forradalom előtt ő is odatartozik a haladó költők egyre népszerűbb gárdájához. De a szabadságharc bukása után a honvéd hadnagyot büntetőszolgálatra besorozzák osztrák közlegénynek, és több mint egy évet tölt sanyarú körülmények között Itáliában. Harcias elszántsággal érkezik haza. A forradalom bukása őt is elkészeríti, mint egész nemzedékét, de ő tisztábban lát a többiek nagy részénél, és ijedten veszi észre, hogy a nemzet még mindig nemesi illúziókban él, és úgy várja a kibontakozást, hogy nem akar mindenestül szakítani a forradalom előtti múlttal. Vajda a plebejus indulatával áll a nemességgel szemben, és értve a világtörténelmet, feltétlen híve a polgárosodásnak. Ennek a felismerésnek ad hangot publicisztikája, amely az elnyomatás korának legjelentékenyebb politikai irodalmához tartozik. Vajda János költői erényei mellett a legtisztábban látó, legszínvonalasabb publicistáink közé tartozik, ebben is elődje Adynak. S akárcsak Petőfi, ő sem alkuszik. Sem politikában, sem szerelemben. Boldogtalan szerelme a léha és üres, de gyönyörű szép Kratochwill Georgina iránt, akit Gina néven halhatatlanná tesz, egy életre elkészeríti. Politikai nézeteit vagy süketen fogadják, vagy éppen azt állítják, hogy Bécs szolgálatában áll. Elkészeredésében Bécsbe költözik, ott vállal hivatalot. De ott sem bírja sokáig, noha az a néhány bécsi év jelenti számára a viszonylag gondtalan megélhetést. Ő azonban magyar költő, akinek otthon a helye. Hazajön, és senkinek sem kell. A hivatalos irodalom, élén Gyulai Pállal, még csak a nyomorgó íróknak kijáró segítséget sem hajlandó megadni neki. Drámával próbálkozik - és megbukik. Holott az *Ildikó* majdnem jó tragédia, de senki sem bocsátja meg neki, hogy Attilát barbár zsarnoknak ábrázolja. Ha felfigyeltek volna rá, ha biztatják, alighanem kitűnő drámaíró vált volna belőle. Ehhez is volt tehetsége. De légüres térben élt. Európai távlatú, polgári szempontú publicisztikája idegen volt a nemesi hazafiasságnak. Költészete egyre távolabb került a petőfieskedőktől, noha hívebben őrizte Petőfi hagyományát, mint azok. Egyaránt megvetette Petőfi híg epigonjait és Arany üres formabravúrokat kereső utánzóit. Azok pedig a megvetésre tudomásul nem vétellel válaszoltak.

A kiegyezés után mint újságíró él, szerkesztőségi robotmunkával tartja fenn magát. Közben szakadatlanul megjelennek a versei lapokban is, olykor kötetekben is, később még a Kisfaludy Társaság is tagjául választja, csak éppen senki sem méltatja. Lírájával nem tudnak mit kezdeni. Ez a líra sokkal érzékibb, mint ahogy azt akár a Petőfi-, akár az Arany-epigonság eltűné. Ez a líra sokkal pesszimistább, mint ahogy a hazafias lelkendezés eltűné.

Közben ír két nagyon érdekes elbeszélő költeményt. A *Találkozások*, amelyben egy kissé érezhető a hirtelen divatossá vált *Anyegin* hatása is, a nagyvárossá alakuló Pest képét örökíti meg. A másik, az *Alfréd regénye* némiképpen byroni hatásokat is mutatva, egy rosszul sikerült szerelem kapcsán a világpusztulás látomását vetíti fel nagy lírai erővel. Mind a kettő fontos és sokértékű állomása a magyar verses regény történetének. A kortársak elolvasták... és semmi sikerük nem volt.

Lírája közben egyre elmélyültebb és formailag is egyre csiszoltabb lesz. Ezt sem veszi észre senki.

Még egyszer próbálkozik a szerelmi boldogságban vigaszt találni. Ötvenhárom éves korában megnősül. Fiatal lányt vesz feleségül. A házasság nem sikerül. A nyugös, morgolódo, örökké sértett férfi szerencsétlenné teszi a fiatalasszonyt, aki nem is érti férje emberi-költői nagyságát. De a komor férfi sem alkalmas arra, hogy boldoggá tegyen egy asszonyt. Másfél év után elválnak. Ettől kezdve még mélyebb a magány és még kifinomottabb a költészet.

Jóval túl van már hatvanadik esztendőjén, amikor egy belvárosi utcán véletlenül összetalálkozik a dicsősége teljében ragyogó Jókaiival. Még 1848-ból, a Pilvax kávéházból ismerték egymást. Jókai örömmel üdvözlö, szeretettel érdeklődik, mi van vele. Kiderül, hogy évtizedek óta még csak nem is hallott felőle, azt hitte, már rég nem él. Amikor Vajda elpanaszolja neki sorsát, Jókai lelkesen áll mellé, hogy segítse. Ettől kezdve találkoznak, Jókai meleg hangú cikket ír Vajdáról, egész tekintélyét latba veti, hogy a költő újabb műveit szép, díszes kiadásban jelentessék meg. De a közönyön és a hivatalos irodalom ellenszenvén ez sem segít. Messze előtte jár nemzedékének, az ő méltányolók pedig még nem nőttek fel. Egész költészetének ez a tragédiája. 1897-ben, hetvenéves korában úgy hal meg, hogy még a versolvasók java része sem tudja, hogy volt egy Vajda János nevű költő, vagy ha nevét észre is vették, és egy-egy művét el is olvasták, művészi nagyságát senki sem vette tudomásul. Még Jókai is, az egyetlen, aki kiállt mellette, inkább a negyvennyolcas emlékek hív őrzőjét, az egykori bajtársat érezte benne, mint a kor legnagyobb élő költőjét. Hiszen akkor már Arany is meghalt, és valójában senki nem volt, aki költői nagyságában felérhetett volna vele.

Érdekes, hogy még azok a fiatalok is, akik az új költészetet előkészítették, és szembefordultak az epigonizmussal - mint Reviczky, Komjáthy, Kiss József vagy a rövid ideig oly divatos Ámbrányi Emil -, csak alig-alig látták meg Vajdában az újat, a mást, az ő törekvéseik nagy elődjét. Halála után még egy évtizedig kellett várni, hogy Ady és a Nyugat költői felfedezzék benne az elődöt és hagyományt.

Vajda János egyenetlen költő. Óriási életművében, különösen a korábbi verseiben, sok a nehézkes fogalmazás. Indulata és szertelensége gyakran elragadja úgyannyira, hogy a költemény formátlanra, terjengőssé válik. De ahogy az évek haladtak, egyre nagyobb lett a forma-fegyelme. Igazán nagy költővé akkor lett, amikor már teljes volt a magány, és a keserőségek ellen csak a költészet adott vigaszt.

Szemlélete pesszimista, mint a XIX. század második felének világgöltészete. Ebben rokona a kortárs dekadenseknek. Hitetlen, és szenved a hitelenségtől. De férfias bátorsággal vallja be reménytelenségét, amely a mindenségig terjed.

1848-ban gyökeredzik, de túllép Petőfi nemzedékén, és igazi modern költő.

Ő a legmodernebb a magyar klasszikusok között. De mivel még odatartozik a Petőfi-nemzedékhez, ő a legklasszikusabb a modernek között. Éppen ezért nem tartozott sehová sem. Vele végződik a Petőfi-kortársak története. És vele kezdődik az új magyar költészet.

TÓTH KÁLMÁN

(1831-1881)

Petőfinek már életében is akadtak utánczóik; ahol nagy költő jelenik meg, ott megszólal az epigonok kórusa is. Ez a kórus azonban mindent elárasztott Petőfi halálától kezdve. A szabadságharc bukása után a nehéz körülmények közt újra megszólaló költészet java része Petőfi-utánczás, vagy ahogy akkor mondták: petőfieskedés. A nagy példa külsőségeit utánózták, modorából modorosságot csináltak, politikai ellenállásukat kuruckodó fenegyerekeskedésben mutatták ki. Ez a petőfieskedés ugyan megadta Petőfinek a neki kijáró középponti helyet irodalmunkban, de példaképüket nemcsak mércének tették meg, hanem dogmának is, és később Petőfi nevében utasították el azt, aki - mint Petőfi - újat akart és továbblépett. A Petőfi-epigonizmus kezdetben csak másodlagos, utánczó, vulgarizáló irodalom, mégis volt haladó tartalma: köztudatban tartotta Petőfi nagyságát és példaszerűségét, kifejezte az elnyomatás elleni érzelmeket, amennyire ezt a cenzúra és a bíróság lehetővé tette, szakadatlanul emlékeztetett 1848-ra. De a következő nemzedékeknél ez a petőfieskedés már kifejezetten haladásellenessé vált, Petőfi eszméivel homlokegyenest ellentétessé lett, meghamisította Petőfi emlékét.

Az első petőfieskedő nemzedék még Petőfi kortársa, az áramlat néhány költője néhány évig országos népszerűségig emelkedett, bennük látták a Petőfi-hagyomány folytatását. Lisznyai Kálmánt és Szelestey Lászlót egy pillanatra jelentékeny költőnek tartották, habár indokolatlan dicsőségük indokoltan rövid ideig tartott.

Ezek közül, a petőfieskedések áradatában, mint viszonylag eredeti hangú és társainál tehetségesebb és eredetibb költő emelkedik ki Tóth Kálmán. Őt mondhatjuk a Petőfi-epigonok legjelentékenyebb alakjának, és ez indokolja, hogy őt se hagyjuk ki a fontos Petőfi-kortársak képcsarnokából.

Baján született 1831-ben. Szülei papnak szánták, de ő már tizenöt éves korában megszökött a papneveldeből. Ekkor jogász akart lenni. De már mint ifjú jogász feltűnik első verseivel. A történelem 1847-nél tart, Petőfi már a haladás fő szószólója az irodalomban, és Tóth Kálmánt elragadja az a Petőfi-imádat, amely haláláig elkíséri. Az eszmény formai utánzásától nem tud és nem akar soha elszakadni. 1848-ban azonnal katonának jelentkezik, és a szabadságharcot mint honvéd hadnagy szolgálja végig. Mindhalálig hivatásának tudja, hogy a nemzetben fenntartsa a forradalom és a szabadságharc emlékét.

A bukás után újságíró lesz. Igen tehetséges újságírónak bizonyul, Előbb a Hölgyfutár című népszerű lapnál dolgozik, hamarosan ő lesz a Hölgyfutár felelős szerkesztője. Bátor szerkesztő: minduntalan sajtópere van, újra meg újra néhány hónapot tölt börtönben. Később megindítja a Bolond Miska című vicclapot. Kitűnő szatirikus humora van. Volt egy állandó figurája, Kipfelhauser Adolf, a Stájerországból idekerült köztisztviselő, aki rossz magyarságú versekben mondja el ostobán kispolgári véleményeit a napi politikai helyzetről. A Kipfelhauser-verseket később külön kötetben is megjelenteti. Párhuzamosan jelennek meg hazafias költeményei. A közönség lelkesen olvassa, a hatóságok újra meg újra bebörtönzik. A Kisfaludy Társaság tagjává választja, majd a Tudományos Akadémia is meghívja levelező tagjának, de az osztrák hatóságok beavatkoznak, és nem engedélyezik akadémiai tagságát; csak évekkel később, az enyhülés idején foglalhatja el helyét. Ekkor már a nagy tekintélyű Fővárosi Lapok című irodalmi folyóirat egyik szerkesztője. Amikor a kiegyezés már közeledik, és kezd helyreállni az alkotmányos rend, Tóth Kálmánt szülővárosa képviselőnek

választja. Halálos betegségéig tevékeny tagja volt a parlamentnek. Deák politikájával sohase tudott összebarátkozni. Tisztelte Deákot, de túl eleven maradt benne a szabadságharc emléke, és a Habsburg császárt egy pillanatig sem kívánta a maga királyának. Már a kiegyezés előtt is vitázott Deákkal. A kiegyezés pillanatában ugyan őt is elragadta az általános lelkesedés, hiszen sokan hitték, hogy itt az idő negyvennyolc céljainak megvalósítására. De hamarosan átlátja, hogy mennyire más volt a forradalom, és mennyire mást hozott a kiegyezés. És amikor az ellenzékiek tömegesen válnak kormánypártivá, akkor Tóth Kálmán kormánypártiból ellenzékié válik, és az is marad mindvégig.

Magatartása nem igazi forradalmi, mindig is több volt benne a fenegyerekeskedés, mint a végiggondolt politikai program; a haladásnak és hazaszeretetnek mindig jobban érezte a pátoszát, mint eszmei tartalmát; Petőfiben is inkább a külsőségeket vette tudomásul, mint a lényegét. Igazi petőfieskedő volt, csak tehetségesebb a többiekénél, és ezért néhány népdalformájú verse túlélte őt. *A Befűtta az utat a hó* vagy a *Temetőben láttalak meg legelőbb* bekerült a köztudatba, nótaszöveggé vált, azok is ismerik, akik nem is tudják, hogy Tóth Kálmán írta. És a negyvennyolcra emlékeztető költemények között van egy, amelynek mindiglen helye marad az antológiákban. Az az *Előre* című, amely a szabadságharc honvédeinek állított méltó emléket.

1856-ban, huszonöt éves korában nősült. Felesége, Majthényi Flóra finom hangú költőnő volt, a hazai gyermekirodalomnak is egyik úttörője. Romantikus szerelemmel kezdődött, és rossz házasság lett belőle. Tóth Kálmán rossz férj volt, életében egyre újabb asszonyok tűntek fel. Tizenkét év után, 1868-ban elváltak. Házasságukból született Tóth Béla, a későbbi neves publicista és anekdotagyűjtő. Az asszony, akit nagyon megviselt a házasság és a válás, szinte menekült maga elől: éveken át utazgatott Európa országaiban, kitűnő nyelvérzéssel tanulta meg a nyugati nyelveket, huzamosan élt Spanyolországban, ahol egykötetnyi spanyolul írt verse is megjelent. Tóth Kálmán pedig közben idehaza élte a népszerű költő, a kuruckodó ellenzéki politikus, az ünnepelt humorista és a nők közt sikeres férfi életét. Mint irodalompolitikus felvette a harcot Gyulaiék akadémikus-konzervatív törekvéseivel szemben, s noha ő maga sohase lépte túl a petőfieskedés korlátait, megértéssel fordult azok felé is, akik mást akartak. Volt benne valami csillogó nagyvonalúság: különös keveréke a provincializmusnak és a nagyvilágiasságnak.

1879-ben azután lecsapott a végzet. Agyvérzést kapott, magatehetetlen béna lett. Vége volt költészetnek, politikának, az asszonyok eltűntek körül. És akkor az egyetlen asszony, a kitűnő Majthényi Flóra hírt vett a messzi Nyugaton a mindig szeretett férfi sorsáról - és azonnal hazautazott, hogy ott legyen mellette. Két évig tartott a haldoklás. Flóra tette könnyebbé. Ápolta, és amennyire lehetett, vigasztalta a hajdan daliás férfit, akinek még két-évnyi szakadatlan szenvedés adatott. 1881-ben, ötvenéves korában halt meg.

Nem volt nagy költő, de nem is volt rossz költő. Nem volt jelentékeny politikus, de tisztességes politikus volt. Mindig jobban érezte a közélet és a magánélet pátoszát, mintsem értette a tartalmát. Még bálványképében, Petőfiben is csak a külsőségeket látta meg, de jelentősége volt 1848 és Petőfi emlékének méltó fenntartásában. Fontos szerepe van a magyar újságírás történetében; mint humorista, a politikai szatíra jelentékeny művelője. Ahogy a napi aktualitást humoros versekbe szedte, úttörője lett a századvég humoros-szatirikus verses krónikáinak, Heltai Jenő és Kozma Andor verses napi politizálásainak. Petőfieskedő volt, de a petőfieskedésnek ő az irodalomtörténeti főalakja.

TOLNAI LAJOS

(1837-1902)

Ha Tolnai Lajos harmincéves korában meghalt volna, az irodalomtörténet úgy emlékeznék rá, mint az Arany Jánost követő költők egyik legtehetségesebbikére, aki még a ballada műfajában is tudott nagy mestere mellett újat adni. De Tolnai Lajos hatvanöt éves korában halt meg, és ezért már senki sem emlékszik a jól induló költőre, mert a regényei körül kerekedett botrányok, majd a bátor írónak kijáró tiszteletteljes emlékezés a késői, a harcos Tolnai Lajos emlékezetét rögzítette az irodalmi köztudatban. Tolnait tiszteljük, de ha mégis elővesszük regényeit, és olvasni kezdjük, akkor viszont azt kell megállapítani, hogy jelentékenyebb irodalmi jelenség, mint amilyen jó író. Pedig felkészültsége, emberismerete, társadalomszemlélete, írói szorgalma mind együtt nagyon is lehetővé tette volna, hogy ő legyen a múlt század végső harmadának nagy magyar prózaírója, de indulata mindig fölébe került józan értelmének, a harag erősebb volt lelkében, mint a sok hideg számítást kívánó szerkesztés: ezért művei inkább tanulságos kordokumentumok, egy tisztességes ember indulatkitörései a kiegyezés piszkosságai ellen, mintsem esztétikai gyönyörűséget okozó epikai művek. Kár érte. Nagy ember volt, nagy irodalmi jelenség lett, de nem eléggé jó író.

Nagy hagyományú, de rég elszegényedett nemesi család volt a Tolna megyei Györkönyben élő nemzeti Hagymássyak fámiliája. Az apa a falu jegyzője volt, kemény, meg nem alkuvó, indulatos és kötekedő ember; negyvennyolcas a forradalom bukása után is. Úgy akarta mindig szolgálni az igazságot, hogy magának szerzett ellenségeket. Ennek az volt a következménye, hogy a család nyomorra jutott, és a tehetséges fiúnak a mélységből kellett felverekednie magát. Ez a fiú apjában látta a példaképet, a nagy meg nem alkuvót, akihez túlságosan hasonlított a természete. Tolnai Lajos - aki megyéjéről vette írói álnevét - világlátásban rendíthetetlen akarátú, mindig az igazságért küzdő, soha meg nem alkuvó, de modorában kellemetlen, kötekedő ember volt. Sohasem vette észre, hogy ahhoz is kellő modor kell, hogy az ember az igazságért szálljon síkra.

Fejlődésének kezdetei igen előnyösen alakultak. Sikerült bejutnia a nagyon jó nagykőrösi gimnáziumba, ahol Arany János volt a magyartanára. Arany figyelt fel először a tehetséges diákra, ő volt a mestere, és Tolnai hamarosan jó költőnek bizonyult.

Érettségi után papnak ment, ez volt a legalkalmasabb pálya szegény fiú számára. Pesten végezte a református teológiát. S nem sokkal azután, hogy diplomája a zsebében volt, a huszonhárom éves költőnek megjelent a verseskötete. Irodalmi feltűnést keltett. Gyulaiék úgy képzelték, hogy Arany János tehetséges követője az irodalmi Deák-párt, vagyis a mértéktartóan konzervatív költészet egyik nagy reménysége. Első novelláival sem volt baj, sőt érdeméül említették, hogy figyelme a kisemberek élete felé fordul. Úgy tetszett, Tolnai írónak is azt az eszményt követi, amelyet Gyulaiék egyrészt népnemzetinek neveztek, másrészt pszichológiai realizmusnak mondtak. Ennek az eszménynek a költészetben Arany volt az élő klasszikusa, szépprózában Kemény Zsigmond.

Tolnai még a kiegyezés előtt tagja lett a Kisfaludy Társaságnak, elismert költőnek-írónak számított. Eszményeivel sem volt semmi baj, hiszen ő is mindvégig Arany Jánost tudta költői példaképének és Kemény Zsigmondot regényírói példájának. Csakhogy 1867-ben bekövetkezett a kiegyezés, és ezt a negyvennyolcas hagyományú Tolnai keservesen vette tudomásul. Nem tudott hallgatni, és nem tudott nem nyitott szemmel nézni. 1869-ben Marosvásárhely meghívta prédikátornak. Tizenhat évig volt pap ebben az erdélyi városban, ahol első nagy

ellenségeit gyűjtötte. Nagy kulturális programmal indult, meg is alapította a Kemény Zsigmond Társaságot, szervezni kezdte a népművelést. De ahová nézett, ott megalkuvást, alattomoságot, megvesztegetést, hivatali önkényeskedést látott. És nem tudott hallgatni, de még csak tapintatosan sem tudott figyelmeztetni. Templomi szószerűkről prédikálta ki a közéleti hibákat. Támadta a hivatalokat a hivatalok uraival együtt, nem kímélte saját egyházát sem. És közben írta azokat a regényeit, amelyekben a Bach-korszakot idézi fel (*Az urak, A báróné ténsasszony*), de úgy, hogy mindenki érezhette: a kiegyezés ellen, negyvennyolc érdekében íródtak ezek a művek. Nem igazán jó regények, elnagyoltak, több bennük az indulatos retorika, mint az igazi emberábrázolás, alakjai felismerhető kulcsfigurák. Ami azonban igazi irodalmi érték bennük, az a szatirikus erő, a kétségbeesett nevetés. Mintha Szabó Dezső szatírának előképei volnának.

Kavargott már körülötte a botrány. Prédikációi felháborították a város és az egyház hatalmasait. Regényeit sokan olvasták, hogy találgassák, kikre is céloz az író. A fővárosban, az irodalmi központban úgy találták, hogy csalódtak Tolnaiban. Gyulai indulatosan fordult ellene. Most már csak az hiányzott, hogy megtámadja az arisztokráciát. Ezt tette a következő három regényében (*Nemes vér, Az oszlopbáró, és főleg A szentistváni Kéry-család*). Megvádolta a nagybirtokosságot, hogy élősdiek, és közben elzárják az utat mások elől, hogy boldoguljanak. A hivatalosokat ezzel mind maga ellen ingerelte.

Gyulaiék fiatal ellenfelei azonban a bátor harcost látták benne, és az akkor ellenzékinek indult Petőfi Társaság a tagjának választotta. A hivatal és az egyház azzal válaszolt, hogy elmozdította papi állásából.

Ekkor - 1884-ben - költözött fel családjával Budapestre. Harcos híre megelőzte. Sokan benne látták a haladás nagy képviselőjét. Ez volt írói életének fénykora. Ez időben írta viszonylag legjobb regényeit (*A falu urai, Eladó birtok*), amelyekben a falut tönkretévő idegen tőkét vádolja. Világnézete ezekben eléggé zavaros, mert egyrészt látja a tőkés fejlődés szükségességét, másrészt romantikus antikapitalizmussal félti a falut a polgári fejlődéstől (ebben is Szabó Dezső elődje).

Olykor utópista elképzelésű derék közhivatalnokokat próbál ábrázolni, akik összeütköznek a maradi közélettel (*A polgármester úr, Az új főispán*), de nem elég jó epikus ahhoz, hogy ezeket élettel töltsen meg. Ezekben a regényeiben is több a pamfletszerű, mint akár a művészien elemző lélekrajz, akár az igazi társadalomábrázolás.

Közben azonban szinte minden könyvének sikere volt, mert az olvasók botrányszagot éreztek. S arra nem is igen figyeltek, hogy egy-egy fegyelmeztetben írt elbeszélésében sikerül maradandóan reális képet rajzolni a kor egyes helyzeteiről és alakjairól. Az olvasók Tolnainál a leleplezést keresték.

1891-től kezdve a Képes Családi Lapok című folyóirat szerkesztője volt. Jól értett a szervezéshez, és érzéke volt az érdekességhez, ezért jó szerkesztőnek bizonyult. Lapjában érdeklődve fordult az időszerű kérdések felé, például a parasztság helyzetének problémáival foglalkozott, ami úttörő jelentőségű volt a századforduló előtt. Írásainak máig is kiadatlan többsége ebben a lapban jelent meg. Vannak közöttük jobb művek, vannak elnagyoltak, de mindig érdekes bennük az igazságért küzdő pátosz, bár gyakran zavar, hogy a személyes rokon- és ellenszenvek retorikája elnyomja a tények ábrázolását.

1894-95 folyamán a lap folytatásokban közölte Tolnai legjobb művét, *A sötét világ* című önéletrajzát. Itt a műfaj indokolja az indulatok líraiságát, a magyarázkodást. Itt magamagáról beszél, de úgy, hogy sok érdekeset mond el azokról az évtizedekről, amelyeknek nemcsak tanúja, hanem indulatos harcosa is volt.

Szeretett volna tanítani is. Annyit elért, hogy az egyetem magántanári címet adjon neki, de azt már Gyulaiék megakadályozták, hogy előadásokat is tarthasson. A kor hivatalosai nem tartottak igényt haragos igazmondásaira.

Élete - könyveinek napi sikere ellenére - tragikus volt. Szent eszméért vagdalkozott, de nem érthette meg, hogy ezek az eszmék csírázni kezdjenek. Kortársa volt az új magyar irodalom előkészítőinek, de nem érthette meg a kivirágzást; forrongó lélek volt, de körülötte még nem készült forradalom. Egyre magányosabb maradt. 1902-ben halt meg. Az utódok azóta is nagyon tisztelik. Ő volt a magyar realista regény előharcosa, anélkül hogy meg tudott volna írni egy igazi realista regényt.

CSIKY GERGELY

(1842-1891)

1880-ban, a budapesti Nemzeti Színházban bemutatták *A proletárok* című színdarabot, amely egyszerre váltott ki sokakból lelkesedést, sokakból felháborodást, vagyis: botrányos siker volt. A drámatörténet úgy tartja nyilván, hogy itt kezdődik a realista igényű magyar társadalmi dráma. Az általános irodalomtörténet számára pedig egészen Mikszáthig ezzel a keserűen mulatságos játékkal lép a legnagyobbat a kritikai realizmus felé a magyar irodalom. A dráma szerzőjét Csiky Gergelynek hívják. Ebben az időben harmincnyolc éves, tekintélyes hivatalokat ellátó római katolikus pap: teológiai professzor, szentszéki ügyész, legendásan művelt, elképesztően sok nyelven tudó férfi. Már eddig is volt néhány színpadi sikere. Az akkor éppen világszerte divatos újromantika stílusában írt eléggé súlytalan költői játékokat, amelyekben mégis lappangott mindig valami komolyabb, sőt bíráló jellegű mondanivaló is, mint amiket megszoktak az újromantikától. Akadémiai díjat is nyert ókori tárgyú drámája. Ez a *Jóslat* sokak szerint egyenest antiklerikális mondanivalót fejezett ki alig rejtő szimbolikával, ami eléggé feltűnő volt egy magas rangú papi szerzőtől. Egyházi felettesei kezdettől fogva sem tekintették jó szemmel a nagy képzettségű és emberfelettinek tetsző munkabírási teológus irodalmi tevékenységét. Azt még csak elnézték, hogy görög és latin klasszikusokat fordít (kitűnően!), de az újromantikáról igyekeztek lebeszélni, holott azt még csak nem is tudták, hogy ez a Csiky Gergely álneven igen világi jellegű novellákat ír, néha verseket közöl mások neve alatt, és ha egyedül vagy kis társaságban van, akkor a *Marseillaise*-t meg a francia forradalom többi indulóját éneklő, zongorán kísérve a saját, kellemes tenor énekhangját.

Csiky már *A proletárok* bemutatója előtt is nehezen viselte az egyházi fegyelmet, még kevésbé az egyház szemléletét. Amikor betegsége hivatkozva félévi szabadságot kapott, öt hónapot töltött Párizsban, ahol csaknem minden este színházban volt, megismerte a korabeli francia irodalmi életet, megtanulta a divatos francia drámák technikáját. És nagy részben ott, Párizsban írta meg ezt az új drámát, amelyben nyoma sem volt már az újromantikának, de a régi romantikának sem. *A proletárok* mozgalmas cselekmény útján, mulatságos figurákkal, vígjátéki hatásokkal, de fanyar ízekkel mutatta be, hogy a nemesi világ már tehetétele Magyarországnak, a nemesek a nemzet testén élőködő, nemcsak fölösleges, de egyenest káros alakok, létük akadályozza az egészséges polgári fejlődést. Ezeknek a körében 1848 szent emléke is csak szélhámoskodásra jó. A játék hősnője egy sohasem élt szabadságvértanú áldozegye, aki egy hivatásától tisztességtelen üzemei miatt eltiltott ügyvéddel és egy házasságszédelő, lecsúszott nemesúrral igyekszik minél többet harácsolni a náluk semmivel sem jobb, léhűtő nemesi társadalomból. A játék ugyan a közönség igénye szerint végül is boldogan, illetve az ártatlan és ártalmatlan szerelmes ifjak boldog egymásra találásával végződik, de igen keserű szájját hagy maga után. Merőben új hang volt ez minálunk. És nagyon meglehetősen abban a világban, amely a dzsentrik - vagyis a nagybirtok szolgálatában álló nemesek - fennhatósága alatt, az európai tempótól elmaradottan polgárosodott. Csikyvel végre megjelent a nemességtől függetlenedni akaró polgár kritikája. Ez magyarázza sikerét is, a kritika botránkozását is. Persze a sikert indokolja, hogy Csiky jól megtanulta a drámaírás mesterességét: érdekes, fordulatos, mulatságos és nagyon modernnek érzett színdarabokat tudott írni.

És amikor erre válaszul egyháza most már ráparancsolt, hogy hagyjon föl minden irodalommal, térjen vissza egyházi teendőihez, akkor hátat fordított az egész papi pályának, kilépett az egyházból (lutheránus vallásra tért át), megnősült - és az élő magyar irodalom egyik főszereplője lett. Tíz éve volt hátra. Összesen negyvenkilenc évet élt, fiatal kora óta

szívbeteg, de sohase törődött betegségével, még szenvedélyes dohányos is volt, világeletemben agyonterhelte magát munkával; végül is egyszer ebéd közben, kezében késsel és villával, megmerevedett: halott volt.

Az a körülbelül tíz év, amely *A proletárok* bemutatójától élete végéig eltelt, Katona József és Kisfaludy Károly évtizede óta a legnagyobb előrelépés a magyar dráma történetében, és még a közben születő Csiky-regényekről is elmondhatjuk, hogy előkészítik Mikszáthot. A dzsentrivilágnak az az elmarasztalása, amely azután nagyobb művészi erővel, szépségekkel teljesebben bontakozik ki Mikszáth életművében - indulatában és szándékában már Csikynél megjelent. És Mikszáth maga is dzsentrivolt: belülről bírált. Csiky azonban polgár a nehezen polgárosodó nemesi világban. Családja ugyan nemességet szerzett az előbbi nemzedékek idején, de Csiky Gergely apja orvos volt (a szabadságharc honvédelmének egyik vezető orvosa), elődei mindkét részről kereskedők és iparosok. Ő kívülről nézte és ítélte meg a földesurak és a földjüket vesztett egykori földesurak életformáját és életmódját. Ő ábrázolja először nálunk, hogy ezek most már károsak a társadalomban. (A mi számunkra idegenül hangzik, hogy amikor „proletárt” mond - ezt nem a mai értelemben, hanem a szó ókori latin értelmében használja, és az ókorban ez a szó a társadalom terhére élőködőket jelentette; ma helyesebb is a híres színjátékot *Ingyenélők* címen játszani, mert a mi számunkra *A proletárok* cím megtévesztő.) Ő ismeri fel a „cifra nyomorúság”-ot, vagyis hogy a társadalom költségesebb életet vár el kiszolgálóitól, mint amennyi lehetőséget ad nekik. Ezzel lesz Csiky a tisztviselők eladósodásának, elnyomorodásának színpadi krónikása. Kíméletlen erővel ábrázolja, hogy a nemesi osztály, ha nem tud lépést tartani a polgári fejlődéssel, menthetetlenül elszegényedik, és ezt a folyamatot maga segíti elő esztelen életformájával. *Buborékok* című, egyik legjobb színjátékában és *Sisyphus munkája* című kitűnő kisregényében ábrázolja legkövetkezetesebben ezt a folyamatot.

De legkomorabb tragédiájában, *A vasemberben* azt is bemutatja, hogy ha egy öntudatos polgár szembe akar fordulni a nemesi erővel, a mi körülményeink között belebukik.

Csiky tehát tisztábban látott irodalmunkban, mint a kiegyezéstől kezdve - egészen Mikszáthig - bárki. De ő maga sem volt megalkuvás nélküli író. Nem bánta, mit mond az egyház, nem törődött a hivatalos véleményekkel, még a kritika se nagyon érdekelte, de áhította a sikert: a közönség lelkesedését. Ezért általában úgy mutatta be a valóságos problémákat, hogy az utolsó felvonásban minden rendbe jön. Úgy akart bírálni, hogy ne zavarja meg polgári nézőközönségének lelki nyugalomát.

Ez a polgári közönség pedig maga is úgy élt, hogy igyekezett kiegyezni a nemesi világgal. A polgárok java része arról ábrándozott, hogy dzsentrimódra élhessen. Csiky ezt a vágyódást is kigúnyolta, de úgy, hogy ne fájjon. És ha egy drámája mégis túlságosan elevenbe talált, és a közönség fanyalgott, akkor a szerző gyorsan írt egy új drámát, amely kikényszerítette a tapsot. Túl gyorsan tudott írni, a felületi sikerért hajlandó volt felületesen is írni. Van is valami elsietettség a legtöbb művében. Stílusa jellegtelen, szabatos, jól gördülő, jól mondható, de szintelen nyelvezetű. Túl sokat is dolgozott: negyvennél több dráma, ennél is több drámafordítás, tucatszámra egyéb fordítás, közben-közben egy-egy érdekes, izgalmas regény - s mindennek java része a végső tíz év alatt. Pedig közben a Színiakadémia tanára volt, a Nemzeti Színház dramaturgja, a Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság funkcionáriusa, aki arra is ráért, hogy kávéházakban vagy éppen kültelki lebujsokban nézelődjék, melyik figurából lehetne színpadi alakot formálni. Különös keveréke a lényeg meglátásának és a felületességnek, a művészi realitásnak és a hatásvadászonak. Túl törpe korban élt, s nem tudott eléggé fölébe nőni, osztozott kora hibáiban, de úgy, hogy észrevette a hibákat és a törpeségeket. A törpe kor viszonylagos óriása volt. Drámatörténetünkben pedig fordulópontot

jelent; vele kezdődik az új magyar színjáték, közvetlen vagy közvetett hatása azóta is kimutatható minden drámaíró nemzedékünkön. Színjátékai ma is újra meg újra felújított darabjai színházaink műsorának.

EÖTVÖS KÁROLY

(1842-1916)

Budapesten, az Oktogonon, ahol a Teréz körút és az Andrássy út keresztezi egymást, a soktűkrös Abbázia kávéház márvány sarokasztalának a fejenél évtizedeken keresztül délutánról délutánra széles karosszékben trónolt egy kövér, ősz, borostás, kopasz fején fekete selyemsapkát viselő férfi, körülötte jogászok, újságírók, államférfiak, öreg tisztviselők és ifjú rajongók mindig népes gyűrűje. Az öreg, akit az egész ország a „Vajdá”-nak nevezett, becézett, gúnyolt vagy orákulumnak kijáró áhítattal tisztelt, napról napra kifogyhatatlanul anekdotázott, magyarázott, világpolitikai elemzéseket fejtegetett, vagy hazai állapotokat bírált, közben mindenki rendelkezésére állt, akinek széles ez országban valamiféle tanácsra volt szüksége. Se ő, se társasága nem csodálkozott, ha egy ismeretlen valaki odaült, elmondotta, hogy egyenest egy dunántúli faluból jött fel, hogy megkérdezze a Vajdát, hogyan intézhetnék el otthon családi torzsalkodásukat, vagy melyik orvoshoz vigyék a nagybeteg sógorasszonyt, vagy milyen pályára adja gyermekét, aki ügyes kézzel tud ostor nyelet faragni, de sehogyan sem megy neki az iskolában megtanulandó számtan és mértan. A Vajda ilyenkor részletesen kikérdezte az idegent, elgondolkodott - és amit tanácsolt, azt az idegen hálásan köszönte... és megfogadta. És megtörténhetett, hogy közvetlenül utána az asztaltársaság valamelyik országgyűlési képviselő törzsvendége kért tanácsot, hogy interpelláljon-e a parlamentben egy ilyen vagy olyan visszaélés miatt, amelyet választókerületében tapasztalt. A Vajda erről is kifejtette a véleményét - és a képviselő is megfogadta. Ez a kávéházi örök csevegő a nyolcvanas évektől az első világháború kitöréséig, tehát vagy harminc éven át országos intézmény, egymagában politikai tényező, az országnak alighanem legtekintélyesebb és legkeresettebb ügyvédje volt, egy időben minden magyarok legvilághíresebbike, akiről az volt a nemzetközi közvélemény, hogy az emberiség egyik legbecsületesebb és legbátrabb férfija. Személyes ismerősei pedig úgy tudták, hogy egy személyben és egyszerre a legnagyobb magyar jogtudós, a leghajlíthatatlanabb jellem és a legmulatságosabb csevegő.

A Vajdát Eötvös Károlynak hívták. Dunántúli birtokos nemes família leszármazottja; apja negyvennyolcas honvédtiszt volt, őt magát huszonegy éves jogászként (a Bach-korszakban) egy Habsburg-ellenes összeesküvésben való részvétel miatt súlyos várfogságra ítélték, ifjúkorában hazafias verseket írt dunántúli vidéki lapokba, majd 1867-ben, szinte áhítatos tisztelettel Kossuth Lajos iránt, Deák Ferenc mellé állt, mert úgy véli, hogy az adott világpolitikai helyzetben nincs józanabb út, mint a Deák ajánlotta kiegyezés, amelyért nem lehet lelkesedni, de bele kell törődni. Így azután némi közhivatalnokoskodás után Deák-párti képviselő lesz, és mint ilyen, parlamenti szónokként is, csillogóan szellemes újságíróként is szakadatlanul bírálja a kiegyezést. Itthon Deák és az emigrációban Kossuth meglepően azonos véleménnyel becsüli nagyra a már fiatalon rendkívül nagy jogi, történelmi, közigazgatási, sőt hamarosan lélektani és biológiai felkészültségű jogászt, aki Deák hívására felköltözik a fővárosba, és itt újságíró-szerkesztő gyakorlata mellett ügyvédi irodát nyit, amelyet szinte megostromolnak az ügyfelek. Ő pedig merőben szokatlan módon és meglepő erkölcsi kényességgel csakis olyan ügyeket vállal, amelyeket igazságosnak tart. Amikor pedig a megingó Deák-párt egyesül Tisza Kálmán felettébb nemesi szempontú, provinciálisan atyafiságos és korrupt ellenzéki (illetve álellenzéki) pártjával, akkor Eötvös Károly hátat fordít a pártjának, és belép a „negyvennyolcas” ellenzékbe. De amikor hamarosan felismeri, hogy ez a párt amannál semmivel sem ellenzékibb, és Kossuth nevét méltatlanul veszi ajkára, akkor onnét is kilép, s ettől kezdve „párton kívüli liberálisként” elkülönül mindenkitől, és csakis a maga véleményét mondja. Így

képviselő évtizedeken keresztül, mert olyan a tekintélye, hogy ahol jelölteti magát (legyen az Veszprém a Dunántúlon vagy Nagykőrös az Alföldön), semelyik párt sem állíthat vele szemben ellenjelöltet, még közigazgatási erőszakkal sem lehet megbuktatni. Az egész ország szemében ő maga a becsület, a józan ész, akiben ellentmondás nélkül egyesül a kossuthi eszmevilág és a deáki józan gyakorlat.

1883-ban pedig úgyszólván egész Európában a liberalizmus és demokrácia ellen új harcba induló reakció hatalmas tömegeket uszító antiszemita hullámot indít el. A felszított antiszemitizmus mindig biztos jele a támadásra induló politikai reakciónak. Ez a hullám majd Franciaországban a Dreyfus-perben fog tetőződni, és az egyik első világraszóló akciója itt nálunk, a tiszzaeszlári „vérvád” volt. Kieszelői egy középkori babonás hiedelmet újítottak fel, hogy a zsidók az ünnepi pászkájukhoz megölnék egy keresztény szűz leányt, és annak a vérével keverik a tészta. És a XIX. század végső negyedében (1883-ban) ezt a képtelenséget lehetett hirdetni és tömegekkel elhíttetni, sőt bírósági vád tárgyává tenni, amikor egy Tiszaeszlár nevű faluban eltűnt egy leány (akiről idővel kiderült, hogy a Tiszába fulladt). Világraszóló per lett belőle; ártatlan embereket állítottak a koholt vád alapján bíróság elé, és olyan terrorhangulatot akartak teremteni, hogy bárki még védelmükre se merjen kelni. És ekkor állt ki a negyvenéves Eötvös Károly - és vállalta a védelmet, vállalta, hogy egymagában kerül szembe egyházzal, állammal, elvakított tömegekkel. Magatartását nagymértékben hitelesítette, hogy sem eddig, sem attól fogva nem is volt úgynevezett filozsemita, vagyis a zsidó létben nem látott sem erkölcsi, sem értelmi előnyt másokkal szemben: meg volt győződve, hogy a zsidókban ugyanolyan arányú a becsület és a becsstelen, az okos és az ostoba, a rokonszenves és az ellenszenves, mint a más vallásúak vagy más származásúak között. A filozsemitizmust ugyanolyan előítéletnek vélte - ellenkező előjellel -, mint az antiszemitizmust. Mindehhez ha nem is buzgó, de hívő keresztény volt. A nemesi hagyományokat is szeretettel őrizte. Hazafiassága pedig a nacionalizmustól sem volt idegen. De éppen a magyar nemzet jó híre, a liberális nemesség reformkori és negyvennyolcas hagyománya nevében vette fel a harcot a gyilkos ostobaság ellen az igazságért. És óriási jogtudása, jogászai gyakorlata, bravúros megfigyelőképessége, rendkívüli lélektantudása és mindehhez az a pompás beszélőkészség, amelynek a humor ugyanolyan eszköze volt, mint a felháborodás - győzelemre vitte az ártatlanok ügyét. A világraszóló perben győzedelmeskedő Eötvös Károly egy pillanatra a haladó emberiség hőse lett.

De még mindig és még sokáig nem volt író. Politikus volt, jogász volt, publicista volt, kimeríthetetlen anekdotázó volt, az Abbázia kávéház Vajdája. Ötvenhét éves korában (1899-ben) állt elő szépirodalmi művel. Újságcikkfolytatásokban kezdte el mesélni *Gróf Károlyi Gábor feljegyzései* címen egy akkor nemrég elhunyt államférfiről szóló emlékezéseit, amely jellemző anekdoták láncolatán keresztül egyszerre mulatságos és történelmi dokumentum értékű korszakot adott néhány évtized köz- és magánéletéről. Ennek a sikere biztatta azután további írásra. Ahogy akkoriban mondták: közel hatvanéves korában jutott az eszébe, hogy író, és néhány év alatt megírta „összes művei”-t. Ezek a művek pedig a maguk jóízű, mesélgető, apró történetekkel embereket és vidékeket jellemző modorával - remekművek voltak. Stílusuk, mintha Jókait folytatnák, világuk a Dunántúl, szemléletük a liberális nemesség legjobbjainak magasztosan humanista hagyománya, hangvételük a tréfálkozástól a részvételtjes érzelmességig terjed. Személyes emlékek, kósza hallomások, jellemző jogesetek áradnak szeszélyesen ezekben a művekben. Legszebb, legmaradandóbb könyve az *Utazás a Balaton körül* című emlékezés- és novellasorozat: irodalmunk egyik igazán klasszikus műve. De nem szabad elfeledkeznünk kitűnő életrajzairól sem (például *Deák Ferenc és családjáról* vagy *A Jókay nemzetségről* szóló könyvek), közéleti arcképeiről sem (*Magyar alakok*). Legfőbb műve mégis *A nagy per*, amelyben a tiszzaeszlári per története kapcsán feltárja az antiszemitizmus

egész társadalmi és lélektani problematikáját. Ez a történelmi nagyregénynek és társadalomtudományi nagymonográfiának egyaránt beillő mű világjelentőségű.

Írásai ugyanolyan népszerűek voltak, mint ő maga. S habár az első világháború közeledtekor már visszavonult a közéletől is, a kávéházi társaságtól is, és az első világháború viharának kellős közepén szinte észrevétlenül halt meg - az érték számára valahol a háttérben megmaradt nemzeti klasszikusnak. A helye azonban nem a háttérben van: mint történelmi alak - ő az utolsó igazán nagy liberális nemes; mint emberi magatartás - a legszebb erkölcsi eszmény; mint író - a legkellemesebb magyar elbeszélők egyike; mint *A nagy per* hőse és szerzője a haladó emberiség egyik nemzetközi nagy alakja.

CSEPREGHY FERENC

(1842-1880)

Ha Csepreghy Ferenc szerencsésebb, nagyobb lehetőségeket kínáló irodalmi korszakban alkot, vagy ha korai halála nem akadályozza meg, hogy átélje a századforduló szellemi izgalmait - a magyar drámairodalom legjelentékenyebb alakjaihoz emelkedhetett volna. Tehetségben nem volt hiány nála, de belenőtt irodalmunk és főleg drámairodalmunk apályába, s nem lett több, mint kora legügyesebb, legleleményesebb színpadi mesterembere.

Nevének írásformája megtévesztő, ez a *ghy* végződés nemesi ősöket gyaníttat. Pedig falusi paraszt-iparos családból származott, sőt ő maga is már módos pesti polgárságba felverekedett, jó jövedelmű asztalosmester volt, amikor hirtelen népszerű színpadi szerző lett belőle. Hanem akkortájt az volt az általánosan elvárt módi, hogy az írók és művészek nevüket, művésznévként, dzsentris formában írták. Vagy ha nem volt elég „szép” nevük, kitaláltak egy romantikusan patetikus, nemes formájú álnevet. Így lett a műbútorasztalos Csepregiből a színpadokon és a könyvek címlapján Csepreghy. A Hont vármegyei Szalka nevű faluban született, polgári igényű apjának az volt a vágya, hogy fiából városi iparos legyen, ezért Esztergomba adta asztalosinasnak. Tizennyolc éves korában felszabadult, és Pestre jött segédnek. Itt a Katholikus Legényegyletben került műkedvelő színjátszók közé, és kiderült, hogy jó színészi képességei vannak, sőt ha kell, szellemes kis jeleneteket is tud írni. De mint asztalos is felettebb ügyesnek bizonyult. Huszonegy éves korában mint felszabadult mester Bécsbe ment, hogy a szakmában továbbképezze magát. Ott jól megtanult németül, sokat járt színházba, sokat olvasott, regényeket is, drámákat is. És írt egy könnyed, mulatságos vígjátékot *Magyar fiúk Bécsben* címmel.

Amikor összegyűjtött annyi pénzt, hogy Pesten saját műhelyt nyithasson, hazajött. Úgyszintén asztalosságot kitanult fivérével együtt műhelyt béreltek, amely hamarosan igen jól kezdett menni: Csepregiek jól értettek a mesterségükhöz, és ügyes üzletembereknek bizonyultak éppen abban a kiegyezési évtizedben, amikor a hazai polgárság rohamosan kezdett fejlődni. Csak a véletlen döntötte el, hogy a következő évek legnépszerűbb színpadi szerzője nem a magyar bútorgyártás úttörője lett. Ahhoz is lett volna tehetsége! De a Bécsben írt vígjátékot odaadta a Nemzeti Színháznak, amely bemutatta, és olyan sikert aratott, hogy biztatni kezdték, hagyja ott az ipart, megél ő a drámaírásból is. Egyelőre azonban eszébe sem volt felhagyni a jövedelmező műhellyel. Közben azonban érdeklődve forgatta a dramaturgiai szakműveket, egyre nagyobb lett drámairodalmi ismerete. Tele volt sikereket ígérő témákkal. És harmincéves korában azután kiderült, hogy baj van a tüdejével. A fűrészporos műhely gyors halálát okozhatja. Asztalos semmiképpen sem lehet. És habár a háta mögött volt már egy színházi siker, mégis ekkor határozta el, hogy hivatásos író és színházi ember lesz belőle.

Megismerkedett Rákosi Jenővel, aki akkor még az elégedetlen fiatal írók közt volt hangadó - s nyilván maga se gondolta, hogy néhány évtized múlva a legkonokabb irodalmi és politikai reakció vezérpublicistája lesz. Egyelőre szervezte a Népszínházat, amely valóban a nép széles körei számára akart színházi élményt és színházi kultúrát adni. Rákosi felismerte Csepreghyben a jól használható gyakorlati embert, és meghívta a Népszínház titkárának. Az is maradt mindhalálig. Nemsokára már sógora is volt Rákosinak; megismerte, megszerette és feleségül vette az igazgató nővérét és jelmeztervezőjét, Rákosi Idát. És a Népszínház már megnyitása évében Csepreghy-vígjátékot mutat be, kellő botrányal és rég nem volt nagy sikerrel. *A vízözön* drámatörténetünk egyik legkülönlegesebb színjátéka: bibliai tárgyú

népszínmű, de azt is mondhatjuk, hogy egyszerre Biblia- és népszínmű-paródia. Zenés, énekes, táncos játék Noéről és családjáról. Valamennyi egyház és hitfelekezet fel volt háborodva, de a kiegyezés utáni negyedszázad, legalábbis felszínén, valóban liberális volt, tehát írni, szólni, vélekedni és gúnyolódni - amíg a fennálló rend ellen *tenni* nem akartak - sok mindent lehetett. Kellemesen szabad szellem áradt a Szentírást perszifláló bohózatból. A műfajparódia pedig kitűnően sikerült.

És ettől kezdve, amihez nyúl - az színpadi siker. A közönség szórakozni akar, nevetni, ámuldozni, nem gondolni a hazai problémákra. Az egykor társadalmi mondanivalókkal induló népszínmű falusi tárgyú operetté sekélyesedett, álparasztokkal és álnépdalokkal. Népszerű volt a kalandos „látványosság”. Mindehhez felettébb alkalmas szerző volt Csepreghy, aki mesterien megtanult fegyelmezett szerkezetű, fordulatos és boldogan végződő színjátékokat írni hol szellemesen pergő, hol feszült hangulatú dialógusokban.

Rákosi Jenő Bécsben látta a francia Verne regényének, az *Utazás a Föld körül*nek egy revü-változatát. Úgy gondolta, sógora ennél jobb revüt, azaz „látványosság”-ot tud írni az itthon is népszerű regényből. Minthogy a darabot Bécsben, sikeres sorozatjáték után, éppen levették a műsorról, igen olcsón megkapta a díszleteit. Csepreghy ezekhez az adott díszletekhez írta meg a maga Verne-dramatizálását. Igazi kasszasiker volt. Színháznak, közönségnek és szerzőnek kedve támadt új Verne-dramatizálásra. S habár Csepreghy egy most már komoly tárgyú bibliai drámával, a *Saul királlyal* bebizonyította, hogy többre is képes, hiszen ebben a kétségtelenül jelképes tragédiában az egyértelmű zsarnokellenesség mögött némi Bécs-ellenességet is lehetett érezni, s ez még a leglojálisabb kiegyezők előtt sem volt ellenszenves - mindenki úgy vélte, hogy Csepreghy igazi feladata a szórakoztatás. És egymás után következő Verne-dramatizálásai (*Sztrogoff Mihály*, *Utazás a Holdba és a tenger alatt*) tartós sikernek bizonyultak. És ekkor fordult a legnépszerűbb s immár leghígebb színpadi játékhoz, a népszínműhöz. Igen jó ötlete támadt: a nem kevésbé divatos detektívregények témavilágát helyezte magyar falusi, illetve álfalusi környezetbe. *A Sárga csikó* és a *Piros bugyelláris* szerelmi bonyodalmakkal teljes, énekes-táncos, megnyugtatóan happy endes bűnügyi dráma. A fiatalon meghalt Tóth Ede igen jól megírt falusi játéka, *A falu rossza* mellett ez a két Csepreghy-darab volt évtizedekig a legtöbbször játszott népszínmű. Hol volt már Szigligeti *Csikósának* komoly társadalmi mondanivalója!? De azt az 1848 előtti Szigligeti írta, azóta ő is már inkább csak szórakoztatta a közönséget. És Csepreghy még jobban szórakoztatta.

Pedig Szigligeti, aki ez idő tájt már a Nemzeti Színház igazgatójává vált, jól érezte, hogy a színháznak felelősségteljesebb a feladata, mint amit ők csinálnak. Szigligeti várta már az igazi magyar társadalmi drámát, a kritikus élű társadalmi vígjátékot. Sőt azt is gyanította, hogy ezt Csiky Gergely fogja végre megírni, biztatta is Csikyt. De mire Csiky igazán kritikai élű vígjátéka, *A proletárok* elkészült - Szigligeti már nem élt. És ugyanebben az évben (1880) halt meg Csepreghy. Harmincnyolc éves fővel vitte el a tüdőbaja.

Holott, ha tudomásul veszi, hogy a komolyabb vígjáték vagy éppen a komoly hangvételű színmű is sikert arathat, tudott volna ő is jót írni. 1880 után már erre is lett volna lehetőség. De Csepreghynek éppen azok az 1867 és 1880 közötti esztendőök adtak, amikor mélypontján volt a magyar drámaírás. Csak a felszínesség számára kínálkozott siker. Ennek a felszínességnek azonban alighanem ő volt akkor a legjobb színházi mesterembere. Asztalokat és székeket is kitűnően csinált - népszínműveket és látványosságokat is.

RÁKOSI JENŐ

(1842-1929)

Ha Rákosi Jenő negyvenéves kora előtt hal meg - mint sógora, a vele egyidős Csepreghy Ferenc -, vagy nem sokkal éli túl negyvenedik életévét, úgy emlékeznénk rá, mint a XIX. század egyik érdekes és nem jelentéktelen irodalmi újtójára, a mértéktartóan haladó, de mégis progresszív akkori fiatal írók vezéralakjára, kitűnő és hasznos irodalom- és színház-szervezőjére. Rákosi Jenő azonban nyolcvanhét évet élt, és úgy emlékezünk rá, mint a XX. századi magyar irodalom egyik legellenszenvesebb publicistájára, az irodalmi és politikai reakció nagy hatású szellemi vezérére, minden haladó törekvés elszánt és következetes ellenségére.

Német származású, de már magyar nemzeti érzelmű, szerény módú vidéki családból származott. Az apja gazdatiszt volt, őt is annak szánták. De már diákkorában többre vágyott, és kemény munkával maga tartva el magát, Pestre jött jogásznak. Író, költő, újságíró akart lenni, de módszeresen készült, hogy elegendő műveltséget szerezzen. Ezek a serdülőévek a Bach-korszakra esnek, és a szívósan törekvő fiatalember lelkes magyar nemzeti tudattal és eltelve a polgári liberalizmus szellemével áll szemben az önkényuralommal. Nem igaz, hogy német volt az anyanyelve, és csak felnőttkorban tanult meg magyarul. Ez Szabó Dezső alaptalan rágalma volt. Már szülei is egyformán beszéltek németül és magyarul, Rákosi Jenő a németül tanító iskolában is magyar anyanyelvűnek vallja magát. Pesti jogászként fiatal magyar írók társaságába kerül. A Kávéforrás nevű diák- és bohémkávéházban Toldy István, Dóczi Lajos, Berczik Árpád, Ágai Adolf a legszűkebb baráti köre. Ezek közül egyik sem lesz kiemelkedően jelentékeny író, de hatásuk kimutatható az éppen felnövekvő haladó nemzedékre, Reviczkyre, Bródyra, vagyis Ady és a Nyugat előkészítőire. A Kávéforrás ifjai szemben állnak az akadémiizmussal, nyugat-európai mintájú új magyar irodalomról ábrándoznak.

Másfajta, újfajta irodalmat akarnak teremteni. De idegenkednek az akkor valóban modern naturalizmustól is. Lelkesednek az éppen világdivattá váló újromantikáért, amely a századforduló szecesszióját készíti elő. És a huszonkét éves Rákosi Jenő megírja *Aesopus* című ízigvérig újromantikus drámáját. A szépségkultusznak, a mindent megoldó szerelemnek, a mindenfelül álló művészetnek drámai hitvallása ez, olyan szép színpadi nyelven és olyan gördülékeny jambusokban, amely merőben ismeretlen volt a Szigligetiék szintelen szabatoságához szokott akkori magyar színpadokon. Ma már némiképp érthetetlen is az a feltörő lelkesedés, amely a valóban szépen hangzó és jól megírt, de mondanivalójában végtére is jelentéktelen drámát fogadta. Úgy látszik, hogy a közönség a merőben politikamentességet, a gondoktól elfordítást ünnepelte. Közeledett a kiegyezés (1864-ben volt a bemutató). Ezt a kiegyezést a legtöbb ember józan megfontolásokból kívánta, de nagyon keveseknek volt kedve hozzá. A politikai csömör feküdt meg a gyomrokat. És ez ellen, ha nem is orvosság, de idegcsillapító volt az újromantika. (Valójában már egy évtizeddel előbb Éjszaki Károly írt magyar újromantikus színpadi játékot, de akkor ez annyira időszerűtlen volt, hogy színpadot sem kapott, és a kitűnő mérnök Éjszaki abba is hagyta az irodalmat, s amikor Rákosi Jenő sikere után - és a kiegyezés után - végre bemutatták Éjszaki Károly *Cydoni almáját* is, a siker sem biztatta a szerzőt új drámákra, hiszen akkor már a Magyar Államvasutak műszaki igazgatója volt.) Rákosi egyszeriben irodalmi vezéralak lett. Még az induló Csiky Gergelyre is hatott; igaz, Csiky hamarosan hátat fordított az újromantikának, de ő is ott kezdte. A siker jó ajánlólevél volt az újságokhoz, és Rákosi Jenő most már végképp abbahagyta a jogászkodást is, hogy hatvan éven át a magyar újságírás egyik főalakja legyen. Választékos stílusú, hatásos

publicista volt, sokat tett az újságok nyelvezetének gondos magyarságáért (túlzásba is esett, mert még a közkeletű idegen szavakat is kerülte, az idegen szavakat magyarosan írta, a külföldi személyneveket lefordította, nemcsak Sekszpír Vilmost írt, ez még valamennyire közkeletű volt, de még Viktor Emánuel olasz király nevét is Győző Manónak mondta és írta). Hamarosan főszerkesztő és sajtóhatalom. A színpadi sikerek pedig egymást követik. A nagyon jól megírt, hatásos, bár merőben jelentéktelen szerelmi bonyodalomról szóló játék, *A szerelem iskolája*, majd a csakugyan jó lélektani ábrázolóerőről tanúskodó két történelmi dráma, az *Endre és Johanna*, majd az István vezér (ez utóbbi IV. Béla és V. István apa-fiú ellentéte mellett igen jól ábrázolja a bizánci kultúrájú, öregedő anyós és a barbár, de virágzó ifjúságú meny ádáz gyűlölködését) egy pillanatra azt az irodalmi közhitet kelti, hogy Rákosi Jenő a kor legjobb magyar drámaírója. A hamarosan külföldön is sikereket arató Dóczi Lajos, az itthon egy ideig divatos Berczik Árpád, sőt az igazi társadalmi problémákat drámába fogalmazó Toldy István ugyanúgy őt tekintik mesterének, mint az induló Csiky vagy később Bródy. És az sem mellékes, hogy az első próbálkozások után végül is ő teremti meg a Nemzeti Színház mellé a nagy tömegekhez szóló, a népszerű könnyebb fajsúlyú, főleg népszínművek és operettek otthonául szolgáló Népszínházat, amelynek első igazgatója volt. Ehhez is jól értett. De a sikeres szerzőt és színigazgatót egyre jobban igézi a politikai hatalmat adó újságírás. És az Akadémiától a Kisfaludy Társaságig, a kormánytól a fővárosi hatóságokig mindenki keresi a kegyeit. Egy csak nyelvében tündöklő, de igen jelentéktelen áltörténelmi drámával, a *Tárgya királynővel* búcsúzik az újromantikától. Egy népszínműnél komolyabb falusi tárgyú, nem egy igazi társadalmi problémára (nyomor, cselédsors, prostitúció) világító drámával közeledik a naturalizmushoz, az *Ida* címűben pedig a francia típusú polgári drámával is kísérletezik, jó példákat adva a következő nemzedéknek. De mint újságíró egyre jobban behódol a hatalomnak. Ennek a behódolásnak eszmei alapja, hogy osztozik a féktelen nacionalizmusban, sőt már a századforduló előtt magyar imperializmusról ábrándozik, a monarchia központját Bécsből ő is Budapestre kívánná áttenni, hirdeti a féktelen magyarosítást. Hirdeti a hamarosan elérendő harmincmillió magyart, amely egész Közép-Kelet-Európa ura lett. Ezért azután a legreakciósabb körök egyszeriben a maguk legalkalmasabb szószólójának tekintik a mérsékelt ellenzékinek indult, sikereivel köznépszerűséget szerzett író-újságírót. Nemességet kap, főrend lesz belőle. Most már Tisza István körének tekintélyes tagja. - És egyszerre szembekerül a valóban új irodalommal.

Itt van Ady, és itt a Nyugat. Rákosi Jenő féktelen indulattal fordul ellenük. Az akadémizmus egykori ellenfele a maradi akadémizmus fő képviselője lesz, Adyt és körülötte az egész modern irodalmat hazaárulónak hirdeti. Az egykori politikaellenes újromantikus később még Babits- és Kosztolányi-politikától elforduló költészetében is haladó és veszedelmes eszméket gyanít. Az első világháborúban ő a legfőbb háborús uszító még akkor is, amikor már nyilvánvaló a bukás. A forradalmak lehangosabb szavú kárhóztatója. A tanácsköztársaság mint uszító ellenforradalmárt néhány napra letartóztatja, de bántódása nem esik. Az ellenforradalomnak ezután ő az egyik szellemi vezére. De akkor mégis egy kis zökkenő megzavarja együttműködését a szélsőjobboddallal. Deák Ferenc hajdani liberalizmusa szent a számára. És aki magyarul magyarnak vallja magát, az magyar is a számára. Ezért egy hang erejéig sem azonosul az ellenforradalom antiszemizmussal, és egyértelműen szembefordul a zsidóüldözéssel. Ezért a fasizmust előkészítő legszélsőbb jobboddaliak sose békülnek meg vele, ő sem velük. De a zsidó kispolgárság a szívébe zárja (ez a zsidó kispolgárság egyébként zömében ugyanolyan magyar nacionalista volt, mint ő). - A Horthy-korban pedig a már aggasztán sajtóvezér a revizionizmus és a szomszédok elleni uszítás szellemi vezére. Még az a képtelen ötlet is tőle származik, hogy válasszanak magyar királynak egy angol sajtóhatalmasságot - Lord Rothermere-t -, aki hajlandó nyugati propagandát kifejteni a visszaállítandó Nagy-Magyarországért. Sokan voltak, akik hittek ennek a képtelen álomnak a realitásában.

Az 1929-ben nyolcvanhét éves korában elhunyt Rákosi Jenőt szinte nemzeti gyászünneppel temette a magyar nacionalizmus minden árnyalatú, hol ábrándos, hol rablógyilkos szándékú híve. Hamarosan szobrot is kapott. Másfél évtizedig még afféle nemzeti szentként tisztelték. Azután összeomlott minden az országban, az új világban Rákosi Jenő neve indokoltan nevetség és gyűlölet tárgya lett. Szobrát elsodorta az idő.

Milyen más lett volna, ha negyvenéves korában hal meg!

KISS JÓZSEF

(1843-1921)

1875-ben Toldy Ferenc, aki ifjan még Kisfaludy Károly köréhez tartozott, majd a „magyar irodalomtörténet apja”-ként Vörösmarty és Bajza mellett a hazai romantika vezéralakja volt, élete alkonyán a Kisfaludy Társaságban bemutat egy fiatal, bár nem éppen ifjú költőt, Kiss Józsefet és *Simon Judit* című balladáját. A költő, aki ekkor és így lép be az irodalmi életbe, ekkor már harminckét éves, alacsony, sovány, félszeg mozgású, szakállas zsidó tanító. Már korábban megjelent egy verseskötete, de senki se figyelt fel rá. Most hirtelen sikere van az irodalmi körökben; ez a siker a következő években nőttön-nő, majd elérkezik egy olyan pillanat, amikor Kiss József az ország legnépszerűbb költője.

Arany János halála után (1882) és Ady fellépése előtt költészetünk hullámvölgybe kerül, elárasztja az epigonizmus. Vajda János ugyan él és ír, de szinte senki sem tud róla. Komjáthy Jenő közben megalkotja nagyszerű életművét, de erről még a barátai is alig tudnak. A korszak igazi költői főalakja, Reviczky Gyula igazán csak korai halála után válik népszerűvé, és kezd hatni a következő nemzedékre. Jó néhány évig az előtérben legjobban Kiss József látszik, s ennek oka nemcsak kétségtelen költői erényeiben keresendő, hanem abban is, hogy a századvég korának versenytárs nélküli legjobb szerkesztője. 1890-től kezdve ő formálja *A Hét* című folyóirat arculatát, és ezzel kezdődik a mi modern sajtótörténetünk, és egy ideig ez az otthona a modern magyar irodalomnak.

Kiss Józsefnek addig sok anyagi gondot kellett túlélnie. Az alföldi falusi zsidó kiskereskedők világából nőtt ki. Egyszerre kapja örökségül a magyar mesevilágot és az ótestamentumot. Lélekalapozó élményei: a magyar paraszti életforma és a zsidó ünnepek. Szülei rabbinak szánják, de tizenhárom éves korában megszökik, maga tartja el magát, hogy világi gimnáziumba járhasson. Idővel tanító lesz, öt évig hányódik falusi iskolából falusi iskolába. Majd különböző városi állásokban próbál megélni: volt biztosítási tisztviselő, hitközségi jegyző, nyomdai korrektor és álnéven ponyvaregényíró. Meg is nősült, családja növekszik: el kell tartania övéit. Derekasan helyt is áll mindig, igazán azonban gyerekkora óta csak a költészet érdekli.

De verseskötetéről nem vesz senki se tudomást. Míg azután a nyolcvanas évektől kezdve egyenest divatos költő, és a kilencvenes évektől mint szerkesztő és költői példakép szinte irodalmi diktátornak számít.

Mi adta és mi adja mindmáig költészetének varázsát? Alighanem átmeneti jellege. Alapjában az Arany János-hagyományokhoz kapcsolódik, korábban éppen balladáival volt népszerű, nyelvezete is a hagyományos népnemzeti költészethez köti, de ugyanakkor ebbe a költészetbe olyan modern hangok vegyülnek, amelyek már a XX. századot idézik. Kiss József világa átmenet a falusiasság és a nagyvárosiasság között, a hagyományoszeretet és a forradalmiság között, a hazai ízek és a nagyvilágiasság között (egyszerre hat rá Arany János és Heine), verselése átmenet a magyaros hangsúlyos és a nyugat-európai időmértékes között (a XX. századra jellemző új magyar prozódia az ő verseiben kezdődik). Költészetében új képvilág jelenik meg, előbb a magyar falusi, paraszti életformájú zsidóság, majd a nagyvárosi kispolgárság.

Nem volt olyan modern, mint Reviczky, de sokkal több köze volt a nemzeti hagyományokhoz. Nem volt olyan látomásos, nagy poéta, mint Vajda János, de sokkal jobban érezte a költészet napi szükségletét. Aranyhoz mérten epigon, Adyhoz mérten már ősi - mégis ő az egyik összekötő láncszem Arany és Ady között.

Ha pedig olvassuk, magával ragad a Kiss József-versek meghitt varázsa. Hangvételésében valami sajátos összhang szólal meg a gőgös öntudat és az öngúny között, az ironia és az érzelmesség között, a dolgok tudomásulvétele és a felháborodás között, a pátosz és a pátosz kinevetése között. Ez pedig, messze túl Heinén, még Horatiusnak is kései utódává teszi. Résztve a szenvedés iránt nem olyan mélységes, mint Reviczkyé, de látványosabb. Elbeszélő költészete akkor is, ha a falut idézi, akkor is, ha a nagyváros kisembereiről szól, az Arany János utáni epika új hangú és új témavilágú költőjét mutatja. Lírája a hangulatok finom árnyaltságára vall.

Világnézete sajátos ötvözet a maradiság és a forradalmi ábrándok között. Alapjában szerelmes a hagyományos falusi Magyarországra, de közben együttérez a proletariátus küzdelmeivel, habár a szocialista forradalmakat csak a messze jövőben képzelem, s amikor hosszú élete alkonyán elérkezett a forradalom, ő már idegenül, riadtan vette tudomásul. De közben ő írta meg a forradalomra várás egyik legszebb magyar költeményét, a *Tűzeket*, és 1905-ben azzal a *Knyáz Potemkinnel* üdvözölte az orosz forradalmat, amely a nagy forradalmi líra múlhatatlan alkotása.

Szerelmi lírája kései termék. Idős korában lángol fel az a titkolt szerelem, amely merőben új hangot talál: a végső nagy érzelmek vallomásait.

Nyelve gazdag és színes, Arany és Ady között ő ír a legszebben és legnagyobb szókinccsel magyarul. Verselése a klasszikus formakincset vegyíti a népi hangvétellel. A hangsúly és az időmérték olyan együtthatását állítja elő, amellyel jelentős hatással van az egész rákövetkező magyar költészetre.

Sorsa azonban tulajdonképpen tragikus, noha a *Simon Judit* Kisfaludy társaságbeli bemutatójától kezdve szakadatlanul sikeres. De miközben az epigonizmus évtizedeiben ő jelentette az újat, a korszerűt, miközben kitűnő érzéke volt a napi aktualitáshoz, nem tudott igazán modern lenni, és a modernnek szemében nemhogy ő volna az előd és a példakép (mint Reviczky vagy a felfedezett Vajda), hanem ő képviselte az elavultat, sőt a reakciósat. Adynak és a vele együtt induló újaknak előbb lelkesen adott teret *A Hétben*, hanem amint azok megtalálták valóban új hangjukat, megriadt tőlük. Amikor a Nyugat megindult, *A Hét* a Nyugat ellen fordult. Ezt pedig kihasználta a politikai és irodalmi reakció. Az öreg Kiss József a hagyományok költője lett az újítókkal szemben. Azoknak oldalára került, akik ellen küzdeni akart költészetével is, szerkesztői munkásságával is. Élete folyamán szakadatlanul igyekezett, nehogy Arany-epigonnak lássék, idős korára az Arany-epigonizmus fő képviselője lett. A *Tűzek* és a *Knyáz Potemkin* költője 1918-ban és 1919-ben nem a forradalom oldalán állt. Igaz, nem állt már sehol sem, beteg aggyastyan volt, de a másik oldalhoz tartozott. Az öreg zsidó, aki egy életen keresztül felháborodottan küzdött az antiszemitizmus ellen, az antiszemitizmus jegyében győző ellenforradalommal egy nevezőre került az Ady-hagyomány és a modern magyar költészet ellen, amelynek pedig szerkesztőjeként egyik fontos bábája volt. Így azután élete végére komor magányban maradt.

Közben mégis az új előkészítői közé tartozik. Verselése fontos előrelépés Ady és az Ady utániak prozódiaja felé. Forradalmi ábrándjai politikailag is a valódi forradalmi költészetet előlegezik. *A Hét*, amelynek ő a lelke, a provincializmussal szemben a nagyvilágiasságot hozza az irodalomba. És mindezekkel a haladó mozzanatokkal mélyebben kapcsolódik a

népköltészetéhez is, az Arany János-hagyományhoz is, mint korának nála haladóbb költői. Így igazán ő a közvetítő régi és új között akkor, amikor forrongva készül az új magyar költészet.

De túl irodalomtörténeti helyén és jelentőségén, van néhány olyan lélekhez szóló lírai költeménye, van néhány olyan lélekizgató elbeszélő költeménye, s ezeken belül van néhány olyan múlhatatlan szépségű versszaka, amely a halhatatlanok, a mindig élők, a minden időben eleven hatásúak között biztosítja nevét és életművét.

ARANY LÁSZLÓ

(1844-1898)

A polgári realizmus fő művei - világszerte - általában prózai regények. A mi kritikai realizmusunk első kétségtelen remekműve egy verses regény: Arany László műve, *A délibábok hőse*. Költője igen kevés verset írt életében, elsősorban esszéíró volt, mellékesen kitűnő műfordító, de olyan ember, akinek az egész irodalom csupán magángyönyörűség volt, aki a költészettel kiábrándultan tudatos gesztussal felhagyott, napjai java részét afféle komoly polgári tevékenységekre fordította, jogász volt, közgazdasági szakember, idővel bankigazgató, és ötvennégy éves korában gazdag budapesti polgárként halt meg.

Nyilván félt hivatásos költő lenni, hiszen az apja volt Arany János, a kor legünnepeltebb költője. Nem mert volna vele versenyre kelni. Ráadásul apja volt a tanítója is, elfogadta minden elvét, noha alkatban merőben különbözött tőle. Az örökölt Arany név súlyosan nyomasztotta, ezért maradt tulajdonképpen az irodalom határszélén élő dilettáns, de olyan műkedvelő, aki értékben a hivatásosok közt is első sorban áll.

A rendkívül éles eszű fiatalembert csupa olyan emlék veszi körül, amely szárnyaltatja is, nyomasztja is. Négyéves, amikor Petőfi verset ír hozzá: az *Arany Lacinak* a kisfiút beemeli az irodalomba. Ötéves, amikor a forradalom bukásával minden gyászba borul. Kisgyermek, amikor híres apja költeményben szólítja meg, mondván benne, hogy „mindig túrni és remélni kell”, de hozzásóhajtja: „Óh, ha bennem is, mint egykor *épen* / Élne a hit, vigaszul nekem!...” Arany László hitek, remények és kételyek közt nő fel, miközben apja a legmagasabb igényekkel néz rá, és ez kötelez. Művelt lesz, elfogadja apja eszményeit és normáit, de semmi sincs, ami lelkesítse. Az elnyomatás idején még hinni lehet egy jobb világ eljövételében, de a kiegyezésért nem lehet lelkesedni.

A Bach-korszakban még irodalomban, kultúrában, népmese kutatásban olyan célokat lehet találni, amelyek egy más korszakot készítenek elő. A jogásznak induló Arany László tizennyolc éves fővel, néniével, Juliskával együtt, népmese kutató útra indul. És összeállítják a mindmáig legjobb magyar népmese gyűjtemények egyikét. Később elméletileg tanulmányozza a népmesék világát, s erről huszonhárom éves korában írt tanulmánya mindmáig folklór-irodalmunk klasszikus műve. Ekkor már tagja a Kisfaludy Társaságnak, tehát tudomásul vett író. Ugyanebben az évben az *Elfrida* című humoros elbeszélő költeménnyel sikeres költővé emelkedik. Nyitva előtte az út, hogy akár tudós, akár költő legyen. De itt a kiegyezés, nincs miért lelkesedni, viszont van lehetőség pénzt keresni. Arany László egy kitűnő tanulmányban, amelyet a magyar politikai költészetről ír, kifejti, hogy ha a költőnek nincs miért lelkesednie, jobb, ha elhallgat. Ezt 1873-ban írja le. Előző évben írta meg élete főművét, *A délibábok hősét*, amelyet - sajátos szemérmességgel vagy gátlásossággal - névtelenül jelentet meg. De azonnal sikere van, és nemsokára kiderül, hogy ki a költője. Mégsem folytatódik a költői út. Arany László fordít: Shakespeare-t, Molière-t, Puskit, Lermontovot; irodalmi és politikai tanulmányokat ír. Talán egy-két verset is, de ha ír, meg is semmisíti. Így *A délibábok hősen* kívül fél tucat költeménye sem maradt fenn. Ezek a kor színvonalas átlagterméséhez tartoznak, hű kifejezői a kiegyezést követő általános kiábrándultságnak. Kétkötetnyi esszéje és kritikája a műfaj maradandó hagyatéka. *A délibábok hőse* azonban remekmű. Sok minden hatott rá az irodalomból, elsősorban Byron *Don Juanja*, Puskin *Anyeginje* és Arany János *Bolond Istókja*, de valójában egyikhez sem hasonlít. A világirodalomban talán legközelebb hozzá egy prózai remekmű áll: Goncsarov *Oblomovja*, amelyet a költő valószínűleg nem is

ismert. De a társadalmi helyzet hasonló volt: az elmaradt társadalomban a jó szándékú, fölöslegesnek bizonyuló ember belefulladás a semmibe. Arany László hőse, Húbele Balázs lelkesedő ember, nagy eszméket szeretne szolgálni, érdeklődve fordul a nagyvilág felé. Idővel világot látott emberré fejlődik, aki nagy tervekkel jön haza. Csakhogy itthon semmiféle lehetőség sincs a nagy tervekre. És Balázsnak csödbe jut egész élete: szerelme, tervei, vágyai. Belesüpped a céltalanságba.

Ezt a sivár történetet Arany László művészi csiszolt stanzákban, ironikus és önironikus mosollyal adja elő, mintha felül állna Húbele Balázs sorsán. Az egész verses regény a részletezéssel teljes, derűt keltő olvasmány, amely keserű szájját ad. Szinte magában álló egész irodalmunkban.

A kor, amelyben ez a mű kelt, még a reménykedések időszaka volt, hiszen a kiegyezés utáni években - úgy egészen 1875-ig, Tisza Kálmán korának kezdetéig - még azt a látszatot keltette, mintha 1848-at lehetne folytatni. Még élesztő táptalaja volt a nemzeti romantikának: Jókai legszebb, legjobb regényei nemrég keltek, a színpadon Szigligeti és a népszínmű volt a divatos, Arany János minden kiábrándultsága ellenére most fog végső nagy korszakának műveivel, csak ezután következnek az utolsó évek balladái és a *Toldi szerelmének* befejezése. De Arany Lászlónál megszólal a teljes reménytelenség. Lehet, hogy ezért akart névtelen maradni. És egy évvel később el is hallgat a költő.

De nagyon sok dolga van még az életben. Fontos jelenségekről kell számot adnia tanulmányaiban. Egyebek közt ő fedezi fel a magyar olvasóközönség számára Lermontovot. Ő hívja fel a figyelmet Kossuth emigrációs iratainak fontosságára. Ezekben az elmélkedő-ismeretterjesztő művekben megtalál egy maradandóan friss, szabatos, világos értekező stílust, amely esszéirodalmunk klasszikusai közt is biztosítja helyét.

Nem kevésbé fontos, amit Arany János irodalmi hagyatéka körül végez. Amikor a nagy költő 1882-ben meghal, töméntelen hátrahagyott műve és igen nagy levelezése marad. Ezeket rendszerezni és sajtó alá rendezni igen nagy munka. És a fiú, aki akkor már főleg jogi és pénzügyekkel foglalkozik, vállalkozik a számára kegyeletos, a nemzet számára nagy kulturális jelentőségű feladatra. Közben megírja lírai szépségű visszaemlékezését halott apjára és halott nénjére. És gondos munkával állítja össze a hagyatékban talált kiadatlan és töredékes műveket. Ő teszi közzé a végső évek gyűjteményét, az *Őszikéket* is. Két kötetben állítja össze a hátrahagyott műveket, részletes előszót ír hozzájuk. Majd újabb két kötetben adja ki Arany János levelezését; ez a gyűjtemény azóta is fontos forrása irodalomtörténet-írásunknak.

Késői éveiben alig-alig foglalkozik irodalommal. Azaz mindig érdekli, izgatja az irodalom, csak ő maga nem ír. Élete végén mégis visszatér a költészethez mint elmélethez. A tudományos magyar verstan Arany János néhány tanulmányával kezdődik. De rendszeres, tudományosan megalapozott magyar verstan még nem volt. Ezt akarta pótolni Arany László a *Hangsúly és rhytmus* című, nagy terjedelműre tervezett tanulmánnyal. A magyar verselés elveit akarta összefoglalni. Műve töredék maradt, de így is verstani irodalmunk egyik nélkülözhetetlen klasszikus műve.

1898-ban, ötvennégy éves korában halt meg. Életműve nem nagy, összesen öt kötet, ebből egy mesegyűjtemény, egy műfordítások, kettő tanulmányok. Amit szépirodalomban alkotott, belefér egyetlen nem nagy kötetbe. Ebben a kötetben azonban ott olvasható *A délibábok hőse*, a legjobb magyar verses regény, kritikai realista irodalmunk első hibátlan remeke. Csiky, Mikszáth és a többiek mind csak őutána indultak el a realizmus útján, és kevesen érték el a szépségnek azokat a magaslatait, amelyeket ő - csak mellékesen, mintegy kirándulásként - megjárt.

TOLDY ISTVÁN

(1844-1879)

A Kávéforrás izgatott fiatal írói közül alighanem Toldy István volt a leghaladóbb szellemű, talán az egyetlen ebben a körben, akinél a polgári haladás lelkesedésébe nem vegyült semmi-féle rokonszenv vagy éppen nosztalgia a nemesi múlt iránt. Egyértelmű és harcias kedvű liberális polgár volt abban a kiegyezés utáni évtizedben, amely éppen összevegyítette és összehangolta a polgári fejlődést a feudális múlt el nem múlt örökségével, a kereskedelmi, ipari városiasodást a nemesi provincializmussal, párizsias álmokat mucsai valósággal. Toldy Istvánban nem volt semmi mucsai, viszolygott még a nemesi külsőségektől is, és ami ebben az évtizedben már és még nem volt jellemző a haladó elmékre sem: indulatosan antiklerikális volt. De mindössze harmincöt év adatott neki, tehát nem lehetett több, mint kezdeményező, aki drámában Csikyt, regényben és főleg publicisztikában már a századfordulót előlegezte. (Lírikusoknál gyakori, hogy egészen ifjan már kész művészek, mint Shelley, Heine, Petőfi vagy Rimbaud, de a drámaírók és a közéleti gondokkal bajlódó prózaírók általában későbbben érnek meg, még ha van is olykor ellenpélda. A harmincöt éves Toldy már népszerű író és indulatokat kavarázó publicista volt, mégis: valójában még az előkészületeknél tartott, amikor elérte a korai halál.)

Származása, neveltetése, intelligenciája előnyös indulást biztosított számára. Apja, Toldy Ferenc a magyar irodalomtörténet-tudomány úttörője és mindmáig egyik legjelentékenyebb klasszikusa, aki tudatában harmonikus egységgé tudta ötvözni a felvilágosodás eszmevilágát, az érzelmesen átélt katolikus vallásos áhítatot és a természettudományos műveltséget (sokáig népszerű orvos volt Pesten). Toldy Ferenc a magyar irodalmi élet legfőbb tekintélyei közé tartozott. Vörösmarty, Bajza és Eötvös József jó barátja, a magyar romantika fő propagandistája, akit Petőfi és Arany nemzedéke is mértékadónak tisztelt, és hosszú élete végén még Kiss Józsefet is felfedezi.

Liberális szellemére jellemző, hogy méltányolva veszi tudomásul fia antiklerikalizmusát, aki ugyanilyen liberálisan tapintatos apja vallásossága iránt. Apa és fiú közt igen jó mindvégig a kapcsolat. (És érdekes jelenség ebben a családban, hogy a kisebbik fiú, Toldy László előbb papnak készült, majd már mint nagy képzettségű teológus, harmincnégy éves korában kilépett a papi rendből, előbb gazdaságtudományokkal foglalkozott, kereskedelmi akadémiai tanár lett, majd a korszerű hazai levéltár és könyvtárszervezés egyik főalakja, és a művelődéstörténet fontos kutatója lett, ha nem is kifejezetten antiklerikális, de egyáltalán nem vallásos szellemben.)

Toldy István jogot végzett, és újságíró lett, mindenekelőtt politikai publicista. Deák Ferenc feltétlen híve, de a párt legtisztább liberálisai közé tartozik: 1848 örökösét véli a Deák-pártban. Az akkor még ellenzéki Tisza Kálmánban meglátja a provinciálisat és a reakcióst. Igaza lett. Tisza Kálmánék látszólag balról bírálták Deákékat, de amikor 1875-ben uralomra kerültek, nagyot léptek - visszafelé, és a Habsburg-érdekek kiszolgálását összekötötték a nemesi érdekek érvényesítésével. Toldy István viszont egy francia mintájú magyar kapitalizmusért harcolt. Műveinek túlnyomó része politikai vitairat. Irodalmi műveinek nagy részét azért írta, hogy könyvből és színpadról is hirdesse, népszerűsítse eszméit.

Jelentékenyek voltak történelmi művei is, igen alaposan tanulmányozta a magyar történelmet, és felismerte az osztályharc jelentőségét az események alakulásában. De mint ízig-vérig liberális polgár, eszményképe az osztályok megegyezése volt, amelyben minden osztály

megtalálja a maga számítását. A polgárság klasszikus korában ez még elképzelhetőnek látszott, így képzelték akkor az angol és francia polgári közgazdászok is. Toldy István a harmonikus társadalomfejlődés fő akadályának az egyházat tartotta. A jezsuitákban - akikről érdekes könyvet írt - látta az egyház szellemi vezérkarát, és indulatosan harcolt ellenük. Ebben az engesztelhetetlen antiklerikalizmusban némiképpen túlzásokig is ragadtatta magát, ugyanis bennük látván a haladás szinte egyetlen akadályát, elvonta a figyelmet a világi reakció veszedelméről, holott azt is ő tudta legjobban, hogy Tisza Kálmán egész rendszere, amely egyszerre támaszkodott a nagybirtok árnyékában fejlődő polgárságra és a polgárok támogatta feudális nagybirtokra, mennyire tévútra vezet a magyar polgári haladást. Mégis: az egyház elleni hadakozásban csak úgy mellékesen - bár igen egyértelműen - fejtette ki bírálatát a maradi politika ellen is. Politikai világképében már-már a századforduló és a korai XX. század polgári radikálisainak első, korai megszólalóját kellene tudomásul vennünk, ha egyetlen pontban nem osztozott volna Tisza Kálmánékkal. Ez a nemzetiségi kérdés. Ő is a nemzetiségek teljes magyar asszimilációjában látta a magyar demokratikus jövőt. Ebben a Kávéforrás haladói mind egyetértettek: magyar az, aki magyar anyanyelven, magyar névvel magyarnak tudja és vallja magát. (A Kávéforrás polgári nacionalista, a fennálló rendhez képest nyugati mintájú haladó írói közt számosan voltak német, szláv és zsidó eredetű lelkes magyarok: az asszimiláltság példaképei és hirdetői, maga a Toldy család is ilyen német származású lelkes magyar volt, Toldy Ferenc még Schedelnek született.)

A Kávéforrás ifjainak vezére Rákosi Jenő volt. Ő már két színjátékával is zajos sikert aratott. A Nemzeti Színház szinte elvárta a társaságtól, hogy színjátékokat írjanak. Berczik Árpád is hamarosan népszerű vígjátékíró lesz, Dóczi Lajos még a külföldi sikerekhez is eljut. Ezek azonban mind az újromantika jegyében írják drámáikat, a szecessziót és a l'art pour l'art-t készítik elő. Toldy többet, mást akar. Az ő esztétikai elveit még sihederkorában Eötvös József alakította ki, aki gyakori vendég volt Toldyéknál, Toldy István politikai eszméit hirdeti a színpadról is. *A jó hazafiak* című vígjátékában a vidéki nemesség korrupcióit leplezi le egy vasútépítési vállalkozás komédiájával. Itt minden hazafias jelszó önző érdeket takar.

A jó hazafiak pozitív hőse: Kovács mérnök - polgár, negyvennyolcas emigráns fia, aki Amerikából jött haza, a nyugati polgári demokrácia neveltje. A vígjáték szerelmi vonala sablonos, nem is fontos, az a fő, hogy az önző és szájhazafi nemesekkel szemben a korrekt polgári hős igazul meg - közéleti téren is, szerelmi téren is. A fő cél a leleplezés. És a nem túl bonyolult történet jó technikával, gördülékenyen, pergő dialógusokkal sikerült. Tetszett is a közönségnek. Másik vígjátéka, *Az új emberek* még jobban tetszett: ebben a szerelmi vonal is politika. A nemesi múltnak hátat fordító, polgár módra dolgozni kívánó nemesifjú és a lelkes magyarrá vált zsidó pénzember, Csipkey-Spitzer leánya boldog szerelemben talál egymásra. A nemesség polgárosodásának programja volt ez. Ennek is sikere volt, telibe találta a kor liberalizmusát. Annál több ellenérzést váltottak ki tragikus kimenetelű társadalmi drámái. Előbb a *Kornélia*, egy polgári házasság elromlásának története, amelyben a házasságtörő asszony végül is csak az öngyilkosságba menekülhet. A kényesen erotikus téma és a rokon-szenyvel ábrázolt házasságtörő asszony felháborodást keltett. (Ne feledjük el, nem sokkal azelőtt még Franciaországban is bíróság ítélte el Flaubert-t Madame Bovary házasságtörése miatt.) Azután következett a *Livia*, amelyben minden bajnak az egyház, a papság az oka. Ez még kevésbé tetszett a közönségnek. De az irodalom értői felismerték ezekben is az új mondanivalók első hangütését. Toldy színjátékai döntő hatással voltak az akkor még újromantikus, de hamarosan a társadalmi kritikához eljutó Csiky Gergelyre, s általa az egész következő magyar színiirodalomra.

Egyetlen regénye, az *Anatole* pedig nagyon érdekes kísérlet. Lélektani regény a maga helyét nem találó fiatalemberről, aki végül is öngyilkos lesz. Fárasztó, nem sikerült regény, de mégis távoli rokona Flaubert *Érzelmei iskolájának*. Hatása - alighanem Bródy közvetítésével - Molnár Ferenc *Andorjái*ig vezet. A különös benne, hogy nem magyar, hanem francia környezetben játszódik. Ez talán a nagy példakép, Eötvös *A karthauzija*nak a hatása. Az a világ, amelyet korábban Eötvös *A karthauziban* ábrázolt, itthon még csak bontakozott, de Nyugaton már megvolt; ugyanígy az a vegytiszta polgárság, amelyet Toldy az *Anatole*-ban rajzol, a liberális polgárok vágyaiban élt, de hitelesebb volt, ha francia viszonyok közt mesélik el. Az *Anatole* olyan elrontott regény, amelyet akár remekmű is követhetett volna. Így csupán igen jó kezdet volt. De nagyon fontos kezdet.

DÓCZI LAJOS

(1845-1919)

Van úgy, hogy egy nagyon okos, jó ízlésű és személyében igen rokonszenves embert tévedésből széles körök egy ideig nagy írónak tartanak. Még némi világhír is kijuthat neki. Az ilyen köztévedések általában jellemzőbbek a korra, mint magára az íróra, de az is kétségtelen, hogy akit egy kor különböző rétegű közönsége egy pillanatra a szívébe zár, annak van valami sajátos tehetsége, és pályafutása a későbbi idők számára is irodalomtörténeti dokumentum. Hiszen a magyar irodalom egésze semmivel sem volna másabb Dóczy Lajos nélkül, de ha nem ismerjük példátlan irodalmi és közéleti karrierjét, nehezebben értjük meg a kiegyezés utáni évtizedek közízlését.

Dóczy Lajos apját Dux Mórnak hívták. Soproni zsidó bőrkereskedő volt, aki jobban szeretett olvasni, mint bőrt adni-venni. Üzlete tönkre is ment, mások alkalmazottjaként igen szerényen élt, gyönyörűségei maradtak a regények és a költemények, s az volt a legfőbb vágya, hogy gyermekei művelt emberekké növekedjenek.

A soproni zsidóság az ország legrégebbi polgári rétegéhez tartozott, az ottani gótikus zsinagóga régebbi a prágainál is. A város ősidők óta javarészt német ajkú volt, és amikor a XVIII. század végétől a lassú polgárosodás egyben a polgárság magyarosodásának is kezdete lett, a polgárosodástól végre emberi egyenjogúságot váró zsidóságban természetesen még előbb bontakozott, majd fejlődött ki a magyarságtudat, mint az amúgy is polgári kiváltságokkal rendelkező német ajkú sváb, ponzichter vagy szász polgárságban. Amikor Dux Mór gyermekei születtek, otthon már természetes volt a kettős anyanyelvűség. A fiú úgy nőtt fel, hogy tökéletesen tudott magyarul és németül, s már kamaszként egyforma biztonsággal verselt mind a két nyelven. Apja kívánságára jogásznak ment; abból minden lehet, ügyvédként jól meg is élhet, és gyarapíthatja műveltségét. A fiú be is iratkozott a bécsi egyetemre, ahol az odajáró magyar fiúk körében lelkesen ápolta 1848 emlékét.

De többet foglalkozott költészettel, mint a törvénykönyvekkel. Vörösmarty, Arany, Goethe és Schiller volt az ő világa. Kívülről tudta a *Faust* nagy részét, majd amikor megjelent Madách Tragédiája, azonnal felismerte benne a világirodalmi értéket. Ez az ifjúkori élményvilág készítette elő későbbi legjelentékenyebb - saját műveinél többet érő - irodalmi teljesítményére: a kor legjobb színvonalán magyarra fordította a *Faust* első részét, sok Goethe-verset, Schiller *Wallensteinjét* és összes költeményeit(!), s párhuzamosan németre fordította ugyanilyen jól és korszerűen - és csodálatos formai-tartalmi hűséggel - *Az ember tragédiáját*, kötetnyi Arany- és Vörösmarty-verset. És egész életének egyik fő tevékenységi vonala volt a magyar irodalom népszerűsítése külföldön. Ami keveset e téren a múlt században eltértünk, azt nem kismértékben Dóczyinak köszönhetjük.

A bécsi jogász közben izgatottan figyelte a politika változásait. Diákkora óta meg volt győződve, hogy a magyar nemzet zavartalan fejlődése és egyenes vonalú polgárosodása érdekében az egyetlen helyes út Deák Ferencé. Újságíró akart lenni, hogy ezt a hitét minél nagyobb hatással kifejthesse, és a tekintélyes Neue Freie Presse című bécsi napilap szívesen fogadta munkatársául a választékos stílusú és igen művelt jogászt. A liberális szellemű lapban lehetősége volt népszerűsíteni Deák Ferenc eszméit és Deák személyét is. Ezzel párhuzamosan érdekes tudósításokat küldött a pesti magyar lapoknak, amelyekhez hasonlóképpen feltűnt a bécsi jogász választékos magyar stílusa, cikkeinek mozgalmas érdekessége. Deák eszméit népszerűsítette magyarul is. Ezek a német és magyar újságcikkek hamarosan

feltűntek, és a kiegyezés vezérkara - Deák, Andrassy Gyula és Horváth Boldizsár - érdeklődve fordult célkitűzéseik hatásos és színvonalas fiatal kifejezője felé. Deák magához kérte, és az első találkozástól kezdve meg is szerette a nagyon jó modorú, lelkes és okos fiatalembert. Bemutatta Andrassynak és Horváth Boldizsárnak. Andrassy felajánlotta, hogy jöjjön mellé titkárnak. Így indult el káprázatos karrierje. Amikor 1867-ben megvalósult a kiegyezés, és Andrassy lett a miniszterelnök, a huszonnégy éves jogász, bár be sem fejezte egyetemi tanulmányait, azonnal fontos állást kapott: ő volt a miniszterelnök hivatalos titkára. Ez időben került a Kávéforrás fiatal írói közé, ahol az alig három évvel idősebb Rákosi Jenő volt a vezér. Az irodalmi program a Nyugaton éppen divatos újromantika volt. Rákosi első darabjával, az *Aesopusszal* már sikert aratott. Dóczy az újromantika elegáns, választékos nyelvű stílusában egyelőre verseket és novellákat írt. A lapok szívesen hozták. Sokat fordított, ez is tetszett mindenkinek. Azután versenyre kelt a jóbarát-példaképpel, és megírta *A csók* című vígjátékot. Hihetetlenül semmitmondó, habkönnyű játék az örök témáról, a szerelemről. De hatásos jelenetei voltak, nyelvezete elegáns, sorai olajozottan gördülnek a jambikus síneken, és szép monológok és tirádák vannak benne csókról, szerelemről, örömről, bánatról. Itt volt a siker. Nagy siker. Évek óta a legnagyobb siker a Nemzeti Színházban. Dóczy ugyanilyen gördülékeny, választékos nyelven fordította németre. És megjött a bécsi siker. Nagy siker. A semmitmondó színpadi bravúr végigfutott előbb a különböző német színpadokon, majd egyéb nyelvekre is lefordították. Fél Európa játszotta. Itt volt a világsiker.

Andrassy pedig magasabbra emelkedett: a monarchia külügyminisztere lett, az európai diplomácia egyik főszereplője. Magával vitte Dóczyt, aki előbb miniszteri osztályfőnök lett, majd az Osztrák-Magyar Monarchia sajtófőnöke. Tekintélyét, befolyását a magyar irodalom népszerűsítésére és nem egy magyar író útjának könnyítésére fordította. És közben írta *A csóknál* is jelentéktelenebb színjátékait. És a közönség szerette ezeket az elegánsan szórakoztató, nagyon irodalmi hangú, gondfelejtető színházi órákat.

Ha komoly témái voltak, azokat esszéikben írta meg. Jó értekező stílusa is volt. A naturalizmusról írt tanulmánya sok mindenben ma is érvényes; talán legértékesebb műve: esszéirodalmunk klasszikus darabja. Hasonlóképpen kitűnő Andrassy Gyuláról írt jellemrajza, amelyben feledhetetlen pártfogójának állított emléket. Forrásanyag a történészek számára, hiszen talán Dóczy ismerte legközelebről ezt az érdekes történelmi alakot.

Végre 1900-ban elérkezett a legnagyobb kitüntetés: a magyar arisztokrácia a maga soraiba fogadta a kiegyezés leghívebb bajnokát. Dux Mór fiából báró Dóczy Lajos lett. Amikor azután hivatalából nyugdíjba ment, folytatta a főfeladatot: magyarokat fordítani németre, németeket fordítani magyarra. És pártfogolni mindenkit, aki pártfogását kérte. Idős korában sem ellenségeskedett az új, a fiatal, a valóban modern költőkkel és írókkal. Ezek már megmosolyogták, és a múlt idők emlékének tekintették. Ady reménytelenül ártatlan, hófehér írónak nevezte, s egy ízben gúnyosan írta, hogy magára mért penitenciául elolvasott még egy Dóczy-drámát. Mégsem lehetett személy szerint nem szeretni, mert ő is szeretett mindenkit. Kedvelt volt az udvarnál, az arisztokraták körében, a polgári közönség még mindig lelkesedett érte, és ha felújították *A csókot* mindig zsúfolt volt a színház. És még azok is szerették, akik már kinevezték.

Csak amikor elkövetkezett a háború, akkor komorodott el, és amikor jöttek a forradalmak, akkor már semmit sem értett. 1919-ben halt meg.

Fordításainak nagy része ma is eleven érték.

A csókot pedig a hetvenes években felújították.

Ma már tudjuk, hogy nem volt se nagy, se jelentékeny író. De ízléstörténetünk nyomon követésénél nem lehet kihagyni, hogy jó két nemzedék kedvence volt. Karrierje pedig egy egész történelmi korszakra jellemző. A kiegyezés félszázadának sajátos típusfigurája, akinek emberi kedvessége maradandóbbnak bizonyult, mint azok az eszmék vagy eszmenélküliségek, amelyeket ezzel a kedvességgel megfogalmazott.

MIKSZÁTH KÁLMÁN

(1847-1910)

Sokszor mondták, sokszor le is írták, hogy Mikszáth Kálmán az eddigi magyar irodalom legnagyobb regényírója. Az ilyen kijelentés mindig kockázatos, mert a kultúra, a művészet világában nincs hossz- vagy súlymérték, amely első vagy második helyet igazoljon a legnagyobbak között. Hogy ki a nagy író, a nagy költő - azt meg tudom mondani, s indokolhatom, hogy miért mondtam. De hogy az igazi nagyok között melyik a legnagyobb - ez gyakorta ízlés kérdése. És egy ilyen névsorban, mint Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, csak ízlés alapján lehet rangsorolni. De annyi bizonyos, hogy nem lehet oly szűken megszabni a legjobb, legszebb, legjelentékenyebb magyar szépprózairodalom körét, hogy Mikszáth ne a legelső között foglaljon helyet.

A kisenesség és a parasztság határvilágából indult. A családban nemesi nagy múlt legendái éltek, de a gyermekkor környezete a palóc és szlovák parasztság volt. Lelke egészével, finom költői hangulatokkal szereti és rajzolja világéletében a paraszti alakokat, nemegyszer idilli, máskor balladai fényben. De magamagát otthon a dzsentrivilágban érzi, és ennek a dzsentrivilágnak senki sem látja oly világosan hibáit, társadalmi parazita voltát, mint ő. Megveti ezt a nemesi világot, de belülről látja: elítéli, de megérti. Ez adja egészen sajátos hangvételt és ábrázolási módját. Nem igazi szatirikus, mert a gúnyosan megbírált alakokban is megmutatja a szeretetre, néha egyenest csodálatra méltót; de a csodálatra méltóban is megmutatja a nevetségeset. Ez igazi ironikus magatartása. Mikszáthra elsősorban az irónia lesz jellemző.

De nagy utat kell megtennie előbb a névtelenségből az elismertetésig, majd a romantikától a realizmusig. Meg kell küzdenie a nyomorral, a kudarccal, míg el nem érkezik a siker és az anyagi jólét.

Jogásznak indul, mint oly sokan a kisenesség körében. Hivatali életet próbál a vármegyénél, mint a kisenemesi jogászok nagy része. De eleve nem való hivatalnoknak. Költő akar lenni, egész ifjan verseket is ír. Meghódítja vármegyei felettesének leányát, és titokban elveszi feleségül. A tekintélyes família indulatosan fordul ellene, mire az ifjú szerelmes házasság otthagyják a megyét, és felköltöznek a fővárosba, amely abban az évben (1873-ban) egyesült Budából, Pestből és Óbudából Budapestté. A kiegyezés első évei ezek, a nagyobb léptű polgárosodás kezdetei Magyarországon, a főváros most indul el az útjára, hogy európai nagyváros legyen. Itt akar Mikszáth író és újságíró lenni. De sokáig hiába. Olyan nyomorban élnek, hogy a fiatalasszony belebetegszik a szegénységbe. Erre Mikszáth kiereszkedik, hogy váljanak el, menjen vissza a szeretett nő a jómódú otthonba. És majd évek múltán, a már országos híré, jó jövedelmű író újra elmegy leánykérőbe, és akkor már örömmel adják hozzá feleségül egykori feleségét. Olyan ez, mint egy Mikszáth-anekdota. De hát az írók élete gyakorta emlékeztet műveikre, mivelhogy műveiket nem utolsósorban saját életük ihleti.

Mikszáth újra vidékre megy (most Szegedre), majd vissza Budapestre, sokfélét próbál, és szívósan írja műveit. És a nyolcvanas évekre a már harmincnégy-harmincöt éves író egyszerre nagyon népszerű lesz. Mindig is bízott magában, és úgy fogadja a sikert, mint ami eleve megillette. És ettől kezdve írói útja egyenes vonalú. Kezdetben erősen érződik rajta Jókai és Vas Gereben hatása. Az anekdotisztikus jellemzési mód mindig is jellemző lesz művészetére. De már a nyolcvanas évektől kezdve felismerhető a realista törekvés is: a dzsentri kritikája. S itt alighanem Csiky Gergely hatását is tudomásul kell vennünk. A hatások azonban sohase homályosítják el Mikszáth összetéveszthetetlen eredetiségét: a finom líraiságnak és a csúfondáros iróniának azt az összhangját, amely úgyszólván minden korszakára jellemző.

Pedig évtizedről évtizedre nagy utat tesz meg a realizmus felé. De még a XX. század első évtizedében írt legérettebb és legrealistább regényeiben (*Különös házasság*, *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, *A fekete város*) is bőven találkozunk romantikus elemekkel. Holott már indulásakor (*Tót atyafiak*, *A jó palócok*) is realistább, mint Jókai vagy éppen Vas Gereben. Az embert mindig egyszerre látja hibáival és erényeivel. Nála nincs angyal-ördög ábrázolási módszer. Negatív alakjaiban is sok a megérthető, nemegyszer szeretetre méltó csirkefogó; pozitív alakjaiban is sok a megmosolyogni való gyengeség vagy furcsaság.

Érett évtizedeinek egy sajátosan ellentmondásos helyzet az alapja: kormánypárti képviselő, miközben a kormány képviselte úri világ kritikusa. De éppen ezért viselték el néha nagyon is kemény kritikáját: otthon mondta el, fehér asztal mellett. Mint újságíró halhatatlan karcolatokban leplezte le az úri politikát, de ennek az úri politikának résztvevője volt, a legmagasabb körökben. Korábban még hitt is Tisza Kálmán liberalizmusában, és egy ideig ezt a szeretetteljes érzelmet átvitte az álliberális önkényúr fiára, Tisza Istvánra is. Közben azonban nyitott szemmel nézett, és belülről még többet láthatott, mint azok, akik kint voltak. Ez a helyzet pedig egyre pesszimistábbá tette. Pesszimizmusában azonban nem húzódott a romantikus eszmények felé, hanem egyre jobban szakított a romantikus eszményekkel, s egyre jobban valósította meg életművében a kritikus realizmust.

De csupán éles szemű és nagyon árnyaltan művészi kritikus volt, akiben semmi forradalmiság nincs. Részvéte egészével állt a szegények mellett, de nem hitt mozgalmakban; senki annyi szeretettel nem írt a szlovák parasztokról, de érzéketlen maradt a nemzetiségi probléma iránt. Kiutat tehát semerre sem találhatott. Ő csak azt vette tudomásul, hogy Magyarországon úgy fejlődött ki a polgári élet, hogy közben megmaradt a feudalizmus is. Pongrácz gróf középkori életet tud élni a XIX. században (*Beszterce ostroma*), és a feltámadó Zrínyi Miklósnak legfőljebb a modora szokatlan, de egészen jól beilleszkedik a hazai félf feudális kapitalizmusba (*Új Zrínyiász*).

Mikszáth életműve a nagyregénytől a röpke novelláig, a Jókai életéről szóló nagy korrajzi műtől a napi karcolatig átfogja a széppróza és a publicisztika minden műfajárnyalatát. Korai művei közt gyakori a történelmi regény, egészen sohase hagy fel vele, legvégső remekműve, *A fekete város* is az. Ezekben a múltidéző művekben különösen sok a romantikus színezet, de gyakori a kritikus jelenre utalás is. Az akkori jelenben játszódó műveiben is általános jelenség az erős fordulatosság, az anekdotisztikus csattanóra élezettség. Ezt sokan Mikszáth korlátjának tartják, holott ez nem korlát, hanem módszer. Az anekdotisztikus ábrázolás meglepő helyzetben vagy meglepő fordulattal jellemez egy-egy emberi magatartást. A magyar regényirodalom leghagyományosabb ábrázolási módszere a kezdetektől mindmáig, és alighanem éppen Mikszáth a legnagyobb mestere.

Stílusának múlhatatlan varázsa az a választékos előadásban megnyilvánuló derű, amelyben oly tökéletes egységgé tud válni mosoly és bánat. Ez a nagy humoristák titka. De ugyanilyen egység nála a meg nem alkuvó elmarasztalás és az elmarasztalt megértése. Mikszáth semmit sem titkol el, de igazán nem haragszik; a bűnben is csodálja, az erényben is megmosolyogja az embert.

Attól kezdve, hogy elérkezett hozzá a siker, jellegzetes alakja volt a hazai irodalomnak és közéletnek. Zömök, testes termete, csáléra álló bajsza, hosszú pipája kedvelt tárgya volt irodalmi és politikai karikatúráknak. Viszonylag fiatalon máris idős bölcsnek tekintették. Nem tartozott körökhöz és irányokhoz. Kormánypárti képviselő létére is távol maradt Gyulaiéktól (Gyulai erősen bírálta is); nyomorgó ifjúként ott ült Reviczkyék körében a kávéházban, de idővel a mást akarókhöz sem volt köze. Jókai mellett ő volt a másik élő halhatatlan. Végző művei későbbiek, mint Ady fellépése, még kortársa Móricznak, de az előbbi korhoz tartozik. Az előbbi korból azonban eleve kinőtt, azaz tovább tartott, mint kortársai, és habár beleélt, nem lett igazi XX. századi író. Ővele vált teljessé a magyar irodalom XIX. százada.

GOZSDU ELEK

(1849-1919)

A Gozsdu - vagy román helyesírással Gojdu - család története a valóságban mintha leleményesen kitalált példázat volna arról, hogy mennyire nincsenek elválasztó határok az egymás mellett és szükségképpen egymással együtt élő nemzetek, nemzetiségek között, és micsoda bűnököt álokkal alátámasztó ostobaság származással mérni egy nemzethez tartozást. Emanuel Gojdu (ha tetszik: Gozsdu Manó) a román irodalom- és kultúratörténet nagy alakja, aki Biharban élván, természetesen igen jól tud, ha kell még versel is magyarul. Unokaöccse, fivérének fia, Gozsdu Elek a magyar elbeszélő próza egyik igen fontos klasszikusa még akkor is, ha egész életműve nem több két regénynél, két drámánál (amelyek közül az egyiket sohasé játszották), egy novellás kötetnél, majd néhány késői, csak folyóiratban megjelent és kötetbe csak sok évvel halála után került novellánál és elbeszélésnél. És ehhez még hozzátehetjük eddig még teljes egészében ki nem adott időskori szerelmes levelezését, amelyről - akik kéziratban olvasták - azt mondják, hogy irodalmunk legszebb, leglíraibb s egyben legfilozófiaibb alkotásai közé tartozik.

A család macedón-román-szerb keverék volt, módos polgárok a nemesi-jobbágyi Magyarországon. Tagjai attól függően, hogy a soknemzetiségű régi Magyarország melyik körébe kerültek, hol romának, hol magyarnak, hol szerbnek tudták magukat, anélkül hogy bármelyiket is megérintette volna a nacionalizmus gyűlölködése. A hajdani Gozsdu Manó, a kitűnő szerb-magyar Vitkovics Mihály egykori patvaristája, Kazinczy és Fáy András barátja lelkes románságtudattal egy munkás- és harcos életet áldozott a román-magyar-szerb megértő testvériség hirdetésének. Unokaöccse, Gozsdu Elek lelkes magyarságtudattal volt hosszú évekig a szerblakta délvidéken magas rangú igazságügyi tisztviselő, és a hivatalos nacionalizmussal dacolva képviselte a kölcsönös nemzeti megbecsülés elvét. Persze, magyar anyanyelve mellett tökéletesen tudott románul is, szerbül is, és eredetiben olvasta nemcsak a német irodalmat, hanem a francia és angol klasszikusokat, filozófusokat, természettudósokat is.

Gozsdu életútjának sajátossága, hogy tulajdonképpen csak úgy mellékesen író, de ez a „mellékes” olyan színvonalú, hogy kortárs barátai - Mikszáth, Justh Zsigmond, Kiss József, később Ambrus Zoltán - a ritkán és lassú gondal építkező írókat azonnal a legjelentősebbek közt tartják számon. Műveltségét és érdeklődését tekintve lehetett volna természettudós is, filozófus is, jogászprofesszor is. És habár gyakran volt újságíró, lapok szerkesztője - életének útja a jogi pályán telt el, ügyész volt, és már harminckilenc éves korában „királyi főügyész”, vagyis a kor cím- és ranglistáján: méltóságos úr. Próbálkozott gyakorlati politikával is, a Tisza Kálmán-világ ellenzékéhez csatlakozott, de otthagyta pártját, amikor ott nemzetiségeket vagy származást becsmérlő hangok sértették demokrata és humánus erkölcsiségét. Számára egyszerűen érthetetlen volt, hogy ha egy macedón származású félromán-félszerb elődök leszármazottja érzelmei, neveltetése, közösségi tudata szerint természetesen magyar, akkor miért kevésbé az, aki szláv, német, zsidó vagy bármilyen elődök után ugyanilyen érzelmekkel, neveltetéssel, közösségi tudattal magyar. Egyébként felesége zsidó volt, aki sok bánatot okozott neki túlzott csillogni akarásával, és időskori fellángoló nagy szerelmének tárgya is zsidó asszony volt, rendkívüli műveltségű, finom lelkű nő, méltó szellemi társa az írónak, az elkomoruló lélek vigaszadója, sőt egyensúlyban tartója.

Gozsdu lassan érő művész volt, és egész írói tevékenysége igen szakadozott. Nemcsak jogásznak indul, de tulajdonképpen jogász egész életében. Közben azonban ifjúkorától fogva izgatja a filozófia, szinte szaktudományi szintű műveltséget szerez magának a bölcsélet klasszikusaiból is, és divatos szerzőinek műveiből is. A pesszimizmushoz eleve vonzódik, de szokatlanul közel kerül a materializmushoz is. Gyötrődik Schopenhauer akkoriban igen népszerű komor idealizmusa és Büchner mechanikus materializmusa között. Majd megismeri Darwin tanait - Herman Ottó, a nagy haladó természettudós jó barátja volt -, és ettől kezdve érdeklődése egyre erősebben fordul a biológia felé. Szívós kitartással mélyed el a biológiában is.

Érdekes, hogy ez időben még az irodalomból főleg a francia romantika izgatja. Csak később fedezi fel Baudelaire-t és általa a francia dekadens költészetet, amelynek szépségkultusszal párosult pesszimizmusa jól megfelel lelki életének. A legnagyobb hatással azonban előbb Turgenyev, majd Dosztojevszkij ragadja el. A naturalizmustól elvileg idegenkedik, Zolát ugyanúgy sohase kedveli, mint idehaza a naturalizmust hirdető Bródyt. Ennek ellenére Zola és Bródy is hat rá. Legjobb műveiben föllelhető a naturalista elem is.

Amikor joggyakornok korában - bizonyára előzetes, de titkolt kísérletek után - novellákat kezd írni, amelyeket hetilapok le is közölnek, még főleg Dumas romantikus hatására ismerhet az olvasó. Sőt még az 1880-ban - tehát harmincegy éves korában - megjelent első regénye, *Az aranyhajú asszony* is jellegzetesen romantikus regény. Idáig még semmi sem emlékeztet a későbbi Gozsdura. Nem is volt különösebb hatásuk: a romantikához nemhogy Jókai, de a fiatal Mikszáth is jobban értett. De a két évvel később elkészült *Köd* című regény már a megtalált új hang. Nemcsak Turgenyev kétségtelen hatása, hanem a közélet iránt egyre jobban érdeklődő jogász valóságfelismerése tette lehetővé ezt a valóban realista regényt, amelynek már nem felfogása, hanem hőse romantikus. Itt két dzsentri áll szemben egymással: egy romantikus eszményeket valló ábrándos dzsentri és egy züllött, céltalan életet élő, a társadalomra már veszélyes létű birtokos. Kettejük küzdelmében a kor uralkodó osztályának végzetes ellentmondásai bontakoznak ki. Gozsdú kritikája ugyanúgy elmarasztaló, mint ugyanebben az időben Csikyé, de Gozsdú szigorúbb, következetesebb. Ez már az egyik fontos előzménye Mikszáth későbbi realizmusának. De több regényt nem ír. Felismeri, hogy igazi erőssége a novella. És amikor összegyűjtött novellái 1886-ban a *Tantalus* című kötetben megjelennek, az egész irodalom egyszerre felfigyel. A konzervatív kritika elmarasztalja a szerzőt filozofikus vonzódásáért, hőseinek bölcséleti és természettudományos töprengéseieért. Még azt is hangsúlyozzák, hogy ez a filozofikusság idegen a magyar embertől. Az egész reakciót bosszantja a szerző kultúrája, intellektualitása, de azt elismerik, hogy jó mesészövő és gondos stilisztá. A haladók pedig úgy lelkesednek ezekért a komoly, olykor komor történetekért, amelyekben tragikus emberi sorsok és gyötrődő lelkű emberek példázzák a kor társadalmi ellentmondásait, mint a nem sokkal előbb színre lépő Bródyért. Talán ez a párhuzamos siker volt az egyik oka, hogy a két kitűnő elbeszélő sose kedvelte személy szerint egymást.

De Gozsdú ezután jó időre elhallgat mint író. Most politizál, politikai lapokat szerkeszt, a kormány ellenzéke, de hamarosan csatlódik az ellenzékben is. Visszamegy ügyésznek, és ettől kezdve gyors és egyenes az útja a főügyészségig. Csak a Nyugat nemzedékének feltűnésekor fogja el újra a költői ihlet. Talán azért is, mert ez időben, 1907-ben lángol fel időskori szerelme. Ötvennyolc éves már, de a nagy érzésben megfiatalodik. Újult erővel kezd írni. Nem sokat, de nagy műgonddal, évenként két-három remekművű novellát. Ezek mind Kiss József lapjában, A Hétben jelennek meg. Különösen vegyül bennük a realizmus és a szecesszió szépségkultusza. 1908-ban sikerrel mutatják be *A félisten* című drámáját, amely a nagy reneszánsz szobrászról, Verocchioról szól. Kétségtelen, hogy ebben az időben már eltávolodott ifjúkora materialista hajlandóságától, valami filozofikus filozófiátlanság, még a

miszticizmussal való játék is jelzi, hogy egyre kevésbé érti a világot, és igazán csak a szépségben talál vigasztalást (egyébként nagy szakértelmű műgyűjtő is volt). Azután írt még egy drámát, a *Karriert*, amelyet sohasem adtak elő színházban, 1912-ben könyv alakban jelent meg. És ezzel be is fejeződik írói élete. Késői novelláit kellene kötetbe gyűjtenie. De közbeszól az első világháború, és fia már az első hetekben elesik. Halála megtöri Gozsdut, hirtelen megöregszik, búskomor lesz. Magányos élőhalott még öt évig. Amikor 1919-ben hetvenéves korában meghalt, szinte el is felejtették. Végző művei, köztük költői értékű kései szerelmes levelei sokkal később és csak szemelvényesen jelentek meg.

Az irodalomtörténet azonban azóta többször is felismerte, hogy klasszikus elbeszélőink közé tartozik, egyenrangú a Nyugat nagy elbeszélőivel, se realizmusunk, se szecesszióink nem foglalható össze életműve nélkül.

PÓSA LAJOS

(1850-1914)

Fiatal korától mindhaláláig és még azután is néhány évtizeden át az egész ország „Pósa bácsi”-ja volt. Senki se vette, nem is vehette komolyan, de közben mindenki szeretve és mosolyogva tisztelte. Bródy Sándor, a nagy hatású író, az egész modern hazai irodalom ösztönzője, és Hermann Ottó, a vele kortárs tudomány egyik főalakja együtt tartotta és hirdette kulturális életünk egyik főalakjának. A gyermekekhez szóló magyar irodalom klasszikusai - Benedek Elek, Sebők Zsigmond, majd Móra Ferenc is - mesterüknek és példaképüknek tudták. Az akkoriban - és még jó ideig - oly népszerű „magyar nóta” legművészei - Dankó Pista, Lányi Géza - főként az ő dalait zenésítették meg (állítólag több mint 400-at), de még a fiatal Bartók Béla is öt Pósa-versből csinált magyar nótát.

Kétségtelen: a kiegyezés és az első világháború közti közel fél évszázadnak, a „millenniumi évtizedek”-nek olyan jellegzetes irodalmi alakja volt, aki nélkül hiányos volna a kor összképe. Erre a korszakra egyszerre és egyformán jellemző Budapest polgárosodása, világvárosiasság felé törekvése, az ipar és a kereskedelem példátlan lendületű fejlődése, és közben az alaposan elmaradt falunak és népének idilli eszményesítése. A társadalomban egymás mellett és egymástól függve odafent az arisztokrata nagybirtok és a polgári nagytőke osztozkodása a hatalomban, odalent a falusi zsellérség és a nagyvárosi munkásság versengése a nyomorban: a polgárok dzsentriszkedése és a nemesurak hangzatos liberalizmusa, mint egymást kiegészítő játék... És mindehhez egy zengzetes magyarkodás és egy „Ferenc Jóska”-t éltető Habsburg-lojalitás olyan összhangja, amely az úri kaszinók és a falusi kocsmák falán egymás mellé akasztja a Bécsben lakozó Ferenc József császár-király és az örökre számkivetett Kossuth Lajos képét, mindenesetre közéjük függesztve Deák Ferencet is, a bölcs kiegyezés géniuszát. Ebben a társadalom meghatározta légkörben az európai irodalmi kultúrának színes palettája fejezi be a lezárult évszázadokat és készíti elő a máig is bontakozó jövőt. Egyszerre érvényes és népszerű Jókai zengő, színpompás romantikája, Szigligeti, Csepreghy, Tóth Ede népszínműveinek táncos-szerelmes-betyáros álfalusi álidillje, Csiky Gergely és Mikszáth Kálmán kedélyességében is fanyar realizmusa, Bródy Sándor, Gárdonyi Géza és az induló Móricz Zsigmond modern igényű naturalizmusa. De - tudjuk - Bródy naturalizmusának Jókai az eszményképe, Gárdonyi és Móricz naturalizmusa a népszínművek világából indul. És valamennyiük háttérében ott hegedül Dankó Pista, és a Dankó-dallamokra grófok, bankárok, állami és vármegyei tisztviselők, gabonaüzérek és sarki fűszeresek, falusi kocsmában borozó kis- és nagygazdák, külvárosi kocsmákban söröző vagy pálinkát ivó gyári munkások egymással versengve énekelték Pósa Lajos verseit. Ezekben a versekben semmi eredeti nem volt, elképzelt falusi fiatalok boldog vagy szomorú szerelemről vallottak, mindig igen szemérmesen, de igen választékos nyelven és hibátlan versformákban. A nótára vágó felnőtteknek Pósa Lajos olyan két- vagy háromszakaszos költeményeket írt, amelyekben semmi olyan nem volt, amiről egy kritikus igény akár azt mondhatta volna, hogy rossz, akár azt, hogy jó. Nem volt ő se dicsérhető, se kárhoztatható: pontosan kellő nótaszövegíró volt. Ez nagyon is megfelelt a muzsikusoknak, hogy olyan zenét szerezzenek hozzá, amelyet tehetségük lehetővé tett. Jó volt ez a maga nemében kiváló Dankónak is, jó volt a lángelmének, Bartóknak is. Ez a helyzet maga is helyet biztosított volna Pósa Lajosnak, ha nem is a költészetben, de az irodalmi kultúrában. Költői és irodalomtörténeti rangját azonban a kisgyermekhez szóló költészet és a legkisebbeknek szerkesztett irodalmi lap adta. Ennek korszakmeghatározó nagy alakja lett és maradt.

Amolyan módosabb Gömör megyei parasztcsaládból származott, amelynek körében, ha egy fiúgyermek a szokottnál okosabbnak látszott, jó tanulónak bizonyult a kisiskolában, azt tovább taníttatták Rimaszombatban, vagy felsőbb osztályok elvégzésére már Sárospatakon, hátha pap, ügyvéd vagy tanár lesz belőle. Pósa Lajos végül is Pestig tanulta fel magát. (Még nem Budapestig, mert mire a három parti város Budapestté egyesült, már zsebében volt a tanári diploma.) Rövid ideig tanított is az akkor egészen újfajta középiskolákban, amelyet „reáltanodá”-nak, majd hamarosan reáliskolának neveztek. De már 1870-től - tehát 20 éves korától - cikkei és versei jelentek meg. Hamarosan kiderült, hogy igen jó munkatárs az újság-szerkesztőségekben. Az ilyenekre igen nagy szükség volt a gyorsan fejlődő nagyobb vidéki városok sajtóéletében. Pósa a tanítást hamarosan felváltotta az újságíróssággal. De úgy lett becsült újságíró, majd mindvégig nagybecsült szerkesztő, hogy lelke mélyéig megmaradt tanítónak, méghozzá a legkisebb gyermekek tanítójának. Később szeretetteljes gúnyal mondogatták, hogy igazi férfieszménye a falusi óvodásfiú. Mesékben, példalázásokban és főleg költeményekben ezeket a legifjabbakat akarta és tudta tanítani becsületre, hazaszeretetre, a természet szépségének szeretetére, a szép versek élvezetére. 1881-től 1889-ig a Szegedi Napló munkatársa, szerkesztője volt. Magát a lapot is a vidéki jelentéktelenségből az országos érdekességig fejlesztette, és létrehozott benne egy ifjúsági rovatot, amelyért kisgyermekek szülői országszerte vásárolták. Jól tudta felismerni a megfelelő fiatal munkatársakat. Ennek az ifjúsági rovatnak a színvonalát jelzi, hogy ott indult írói útjára Gárdonyi Géza, Benedek Elek, Sebők Zsigmond. Később mindhárman nemcsak mint idősebb barátjukra, de mint nevelőjükre is néztek Pósa Lajosra. Ott ültek kávéházi asztalánál is, majd a következő évtizedben már Budapesten az akkori Orient kávéház „Pósa-asztalá”-nál, amelynek akkor már Bródy Sándor is állandó beszélgető-vitakozó-anekdotázó alakja volt (Gárdonyi révén került a körbe, Bródy és Gárdonyi kezdetben Egerben a tanítóképző iskola padjain osztálytársak voltak).

A nagy fordulat Pósa életében is, a magyar ifjúsági irodalom történetében is 1886-ban történt, amikor összegyűjtve addig írt és különböző újságokban megjelent ifjúsághoz szóló költői műveit, a híres fővárosi kiadóvállalat, a Singer és Wolfner „Gyermekversek” címen kiadta. Az eddigi, általában túl gügyögő és gyakran igen ostoba gyermekeknek írt versikék után végre szép irodalmi nyelvű művészien jó és jól mondható, esetleg alsó iskolákban szavalható versek kerültek a magyar kisfiúk és kislányok kezébe. - Persze, hogy nem forradalmi újdonságokról, hanem közkeletű erényekről, legáltalánosabb tudnivalókról szólnak ezek az azonnal érthető versek. De közönségük is az a korosztály volt, amely akkor kezdte tanulni az ábécét és a kisegyszeregyet. Sőt még azoknak is meg kellett érteniük, akiknek a „dedó”-ban felolvasták, minthogy a legelső leírandó szóapróságokat, az „úr ír”-t is csak jövőre kezdik tanulni. (Aki nem tudná, „dedó”-nak az óvodát nevezték, idáig kopott le a kapunál olvasható „kisedővó” felirat. Az „úr ír” pedig a legrégebbi elemi iskolák első osztályában a legelső, még palatáblára írandó szöveg volt.)

Hogy a kiadó ötlete volt-e, hogy Pósa Lajos szerkesszen hetilapot a gyermekek számára, vagy ő ajánlotta-e a Singer és Wolfner cégnek, nem tudjuk. Annyi biztos, hogy 1889-ben, 39 éves korában Budapestre költözött, megalapította és haláláig - 35 éven át - szerkesztette az „Én újságom” című, mindvégig országszerte kelendő, hetenként megjelenő, kifejezetten a kisgyermekhez szóló újságot. És derűsen, ötletes csevegések közt volt vezéralakja a kávéházi „Pósa-asztal”-nak, ahol időnként az ország legtekintélyesebb írói és újságírói is szívesen elbeszélgettek, és adtak gyerekeknek szóló kéziratokat az „Én Újságom” számára. Pósa Lajos legfőbb jelentősége, hogy rangot adott az ifjúsági irodalomnak. Írók, költők, tudósok versengtek, hogy ifjúsági szerzőnek ismerjék el őket a gyermekek is, a kávéház törzsasztalánál ülők is. - Pósa idővel megnősült, felesége Andrássy Anna Livia 25 évvel volt fiatalabb nála, igen szép, kedvesen csevegő asszony, férjének szerkesztésben is, meseírásban is kitűnő

munkatársa: házasságuk is gyermekien idillikus szerelmes egymásratalálás és együttmaradás volt. Hosszú évtizedekkel élte túl férjét, mindvégig őrizve Pósa Lajos hírét és dicsőségét. - Amikor a híres és népszerű költő-szerkesztő nemzedékeket nevelő Pósa meghalt, egy kritikus azt írta, hogy „neve élni fog, amíg magyar gyermek lesz a földön”. - És állítólag Molnár Ferenc mondotta, hogy „öreg korára is kisgyermek maradt, de ő volt a legokosabb és legkedvesebb kisgyermek Magyarországon”.

ENDRÓDI SÁNDOR

(1850-1920)

Volt néhány esztendő Arany János halála és Ady Endre megjelenése között, amikor nem egy jó ízlésű, irodalmat szerető és olvasó ember Endrődi Sándort tartotta az akkor élő legjobb magyar költőnek. Még az olyan jelentékeny költőtársak is lelkesedéssel írtak róla, mint korábban Reviczky, később Kosztolányi. Gyors elfeledettsége, költői életművének kimaradása irodalmi köztudatunkból ugyanolyan érthetetlen és indokolhatatlan, mint Ábrányi Emilé. De Ábrányi nevét és költői nyelvbüvészetét mégis valamelyest megőrizték közkeletű műfordításai. Endrődiről pedig, aki semmivel sem volt gyengébb műfordító, javarészt már csak a szakemberek tudják, hogy Heine örök hatású, verseskötetét, a *Dalok könyvét* ő tolmácsolta máig is frissen, érvényesen, tökéletes formai-tartalmi hűséggel. És az is az irodalom szakmabelijeinek belügye, hogy szívós szorgalommal összeállított könyve, a *Petőfi napjai a magyar irodalomban* nélkülözhetetlen forrásmű minden további Petőfi-kutatáshoz, és *A magyar költészet kincsháza* című antológiája mindeddig az egyik legjobb effajta gyűjtemény, azóta is kiindulási pontja minden hazai költői antológiaszerkesztésnek. De aránylag még ezek a könyvek valamelyest fenntartják emlékezetét, holott igazán csak melléktermékei voltak gazdag, sokárnyalatú, egyéni hangú költészetének és nemegyszer úttörő jellegű irodalomtörténeti munkásságának.

Persze, nem tartozott a legnagyobbak, költészetünk ormai közé; fénykora - Arany után, Ady előtt - egész költészetünk hullámvölgye. Reviczky és Kiss József, sőt még Rudnyánszky Gyula is sokkal inkább előkészítője Adynak és a Nyugatnak. A kortársak közt szinte észre sem vett Vajda János és Komjáthy Jenő már nem sokkal később az új költészet felfedezett előfutáraként kapja meg az elkésett elismertetést. De azért nagyságrendben Endrődi - akárcsak Ábrányi - nincs sokkal ezek mögött, és éppen ő volt az, aki tudta és hirdette, hogy a még élő, idős Vajda János a nagy magyar költők közé tartozik. Éppen ő volt, aki sajtó alá rendezte és kiadta Vajda költeményeit, amiként kiadta az oly méltatlanul mellőzött drámaíró, Abonyi Lajos műveit is. Nemcsak jó költő volt, hanem ismerte, értette és szerette a magyar irodalmat, s mindiglen is igyekezett igazságot szolgáltatni a fel nem ismert vagy félreismert értékeknek. Kevés rokonszenvesebb alakja van irodalomtörténetünknek.

Ez a rokonszenvenesség talán a legjellemzőbb költészetére is, emberi magatartására is. Kortársai nagyon is tudomásul vették ezt, nagyon népszerű volt az irodalmi berkekben is, a nagyközönség körében is. Nagyra tartották Gyulai körében is, holott náluk sokkal haladóbb volt, lelkesen szerették A Hét költői és kritikusai, bár nem tartozott a köreikhez, annak ellenére, hogy a világnézetükben és ízlésükben közel állott hozzájuk, később a Nyugat körében is csak jókat mondtak róla, ha nem is volt olyan forradalmian haladó, mint Ady és a hozzá közel állók. Soha senki el nem marasztalta; értékeit, aki ismerte, mind elismerte. Csak semelyik irodalmi körbe nem tartozott, tehát senkinek sem volt szívügye. És a haláláig népszerű költő éppen akkor halt meg, amikor teljes embertelenségével uralomra került az ellenforradalom, amelynek hivatalos kritikusai igazán nem tudtak mit kezdeni ezzel a Heinéért rajongó, kuruc költészetet idéző, a társadalmi igazságtalanságok ellen lázadó, izigvérig demokrata költővel. Az ellenforradalommal szemben a haladást több-kevesebb bátorsággal mégis hirdetni merők számára pedig nem volt eléggé harcosan ellenzéki hagyomány ez a tulajdonképpen soha senkire nem haragvó, szelíd liberális. A Nyugat nemhogy Vajdát és Reviczkyt, de Kiss Józsefet és Rudnyánszky Gyulát is inkább tartotta számon előzményként, mint Endrődöt - és az ugyanabban az alkalmatlan pillanatban meghalt Ábrányi Emilt -, holott

Endrődi egy ideig nagyon népszerű kuruc dalaival Ady költészetére is hatott, és nem utolsósorban neki volt köszönhető, hogy Ady és a Nyugat felfedezte saját elődjüknek Vajda Jánost.

Így azután az életében mindvégig elismert és méltán szeretett költő halála pillanatától fogva jobbról is, balról is kimaradt a méltatandók sorából. S még az is feledésbe merült, hogy költészetünk egyik legjobb verselője volt.

Az 1849 utáni elnyomatás idején született és nőtt fel olyan művelt családi körben, ahol egy életre magába szívta a lelkesedést Kossuthért, az ellenszenvet a Habsburgokkal szemben, Petőfi szeretetét s mindezzel együtt a műveltség igényét. Idővel ez az értelmiségi réteg úgy véli, hogy az adott világtörténelmi helyzetben nincs józanabb lehetőség, mint a kiegyezés, tehát megalkudva az ábrándokkal, be kell látni Deák Ferenc politikájának ésszerűségét. Endrődi Sándor - mint úgyszólván az egész magyar polgárság, amely végre ki akart kászálódni feudális múltból is, nemzeti elnyomásból is - összeegyeztette a rajongást Kossuth és a tiszteletet Deák iránt, miközben lelkében őrizte az idegenkedést Bécs és a Habsburgok ellen. A költészetben pedig a forradalmár Petőfi mellé lépett a gyötrődő Arany költészete. Endrődi együtt és egyformán szerette Petőfit és Aranyt, anélkül, hogy amikor választani lehetett a kétféle epigonizmus, a hejehujás petőfieskedés és a programszerűen rezignált aranyjánoskodás között, őt akármelyik is megkísértette volna. Minden hatást magába szívott, de senkinek sem lett az utánzója; még Heinének sem, aki a világirodalomból a legerősebben hatott rá. Liberális ifjú költőként lépett a liberalizmust hirdető, kiegyező, de formálisan mégis végre önálló országnak is tekinthető Magyarország szellemi életébe, aki lojálisan tiszteli a Deák Ferenc fémjelezte kormánypártot, de jobban szereti a Kossuthra hivatkozó ellenzéket és valójában egyikükhöz sem tartozik.

Jogásznak indult, de életútja egyre inkább az irodalom felé viszi, ezért hamarosan átlép a bölcsészkarra. Közben azonnal népszerűvé váló tárcákat ír különböző lapokba. Huszonnégy éves korától kezdve egymás után jelennek meg verseskönyvei, novellái és karcolatai, irodalmi tanulmányai.

Senki másra nem emlékeztető költői hangja elragadja a közönséget is, a kritikát is. A népdal-hagyományt, a heinei érzelmes-ironikus könnyedséget és az impresszionizmus villogó színeit, csillogását, szinte illatként érzékelhető természetképeit ötvözi egybe gördülékeny verssorai-ban. Játszik a romantikától örökölt képek gazdagságával. Tud kísérteties lenni, tud szójátékos lenni. Az ezerszer variált östémák - szerelem, haza, emberiség üdve, a természet végtelen színei - egyénien új megfogalmazásban szólalnak meg az Endrődi-költeményekben.

Világnézete is meglepetést okoz olvasóinak. Ő ugyanis nem hívő és nem kételkedő, nem gyötrik, hanem kíváncsian izgatják a filozófiai problémák. Talán nincs is még egy költőnk, aki ilyen egyértelműen agnosztikus, vagyis el tud képzelni bármiféle végső igazságot, de egyikről sincs meggyőződve. Kedveli az akkortájt divatos materialista Büchnert, ugyanakkor és ugyanúgy tartja lehetőnek bármely vallás tanításának igazságát, ámbár egyetlen tételes vallás teológiájában sem hisz. Végül is kialakít egy hittanoktól független, körvonalazatlan istenhitet, amely a természet, a végtelen arculatú anyag áttekinthetetlen, de áhítatot keltő játékában nyilvánul meg. Különös vegyülete ez a voltaire-i deizmusnak, a spinozai panteizmusnak és a Büchner-féle mechanikus materializmusnak. Ez tulajdonképpen a filozófiátlanság filozófiája, egy finom költőiséggel kifejezett „mit tudom én”. Ezt pedig néha olyan elragadtatással tudta kifejezni, hogy a vallásos lélek imádságnak, a vallástalan természettudományos hitvallásnak olvashatta. Valójában a legtöbb ember meglevő, de be nem vallott filozófiátlanságát fogalmazta meg. Méghozzá filozófiai igénnyel, könnyeden és mégis elragadtatva.

Szerelmi költészete is sajátos egysége az érzelmi mélységnek és a társasági könnyedségnek. Valahogy egyszerre rokona Komjáthynak és Heltainak, bár egyikükre sem hasonlít.

De egyértelmű Habsburg-ellenessége, szociális lelkifurdalása, a nyomorúságos életeket magához ölelő hazaszeretete. Ezt fejezte ki legnagyobb hatású verseskönyvében, kuruc dalainak gyűjteményében, a *Kuruc nótákban* (1896). A millennium évében jelent meg ez a könyv. A költő egyszeriben hangot váltott. Nyilvánvalóan hatott rá Thaly Kálmán kuruckor-idézése, jól stilizált, eredetinek ható kuruc énekeinek népszerű könyve. De amit ő ír, merőben más. Alig archaizál, megtalálja a kuruc nyelv korszerű megfelelőjét, és beleönti minden vágyát a Béctől független, uraitól megszabadult, demokratikus hazáért. Egyike volt a legnagyobb magyar könyvsikereknek. Hamarosan három kiadást ért meg.

És ezután is hangot tudott váltani. Következnek az *Anakreoni dalok*: a hajdani görög poéta jelmezében és stílusában vall az öregedésről. Még hozzá nem keserűen. Ez a hatvanéves budapesti Anakreon - a könyv 1910-ben jelent meg - szereti az életet, gyönyörűségeket talál az élemedett kor lehetőségeiben, nem siratja az elmúlt ifjúságot, hanem szeretettel vall a helyére lépő új, ifjú nemzedékekről. Apró remekművek sora ez a gyűjtemény. És az olvasók most is lelkesen fogadják a mindig megújulásra képes, egyre virtuózabb formajátékú költőt. Csak amiként nem volt igazi elődje, akit követett volna, azonképpen nincs utódja, aki az ő útján induljon tovább. Senkinek sem az ellensége, senkinek sem a párthíve. Kormánypart és ellenzék, istenhit és materializmus, jövő és múlt között olyan középhelyen áll, hogy neve semmiféle zászlóra nem írható. Még csak nem is prédikálja a szeretetet, mint Szabolcska, hanem éli. Bírál, de nem gyűlöl. Hazafi, de nem nacionalista. Kitűnő költő, de nem népét vezető vatesz. Haladó, de nem forradalmár, még Ábrányi polgári forradalmiságának pátoszatát sem ismeri. Hamarosan elfelejtették.

Irodalomtörténeti feladataink közé tartozik végre igazságot szolgáltatni emlékezetének, és méltó helyére helyezni költészetünkben.

ÁBRÁNYI EMIL

(1851-1920)

Vannak merőben érthetetlen jelenségek az irodalomtörténetben; így nem lehet sehogyan sem magyarázni, hogy Ábrányi Emil hogyan maradt ki a köztudatból. Hosszú éveken keresztül ő volt a legnépszerűbb költő, az ifjúság lelkesedett érte, neve és életműve jelentette a haladást, a nagyvilágiasságot a provincializmussal szemben, ő volt a testet öltött franciás szellem, ő volt a forradalmi emlékek őrzője; mindehhez briliáns formaművész, igazi jó költő. Szó sincs róla, nem tartozik a legnagyobbak közé, de számos, nála sokkal jelentéktelenebb költő emléke és műve maradt meg az irodalmi köztudatban. Ábrányi Emilről pedig legfőljebb azt szokták tudni, hogy a legkitűnőbb műfordítók egyike volt, az ő tolmácsolásában játsszák nálunk Rostand műveit (*Cyrano de Bergerac*, *Sasfiók*), de arra senki se gondol, hogy Ábrányi legalább olyan jó költő volt, mint a hasonlóképpen nem legelső közé tartozó Rostand; és talán van, aki megjegyezte, hogy Byron főműveit, a *Don Juant* meg a *Manfrédot* is az ő fordításában olvasta.

Adjunk némi kis elégtételt ezért az igazságtalanságot: idézzük fel alakját és költészetét.

A szentgyörgyábrányi Eördögh család ama nemesi famíliák közé tartozott, amelyek a felvilágosodás óta ápolták a haladás szellemét. Aki közülük az irodalom vagy a művészet terére lépett, az ősi birtok után Ábrányinak nevezte magát. Volt például 1848-ban egy Ábrányi Emil nevű költő és újságíró, aki a legforradalmibb szellemek közé tartozott, rövid életművében egyesítette Victor Hugo színes romantikáját Petőfi népiességével, a forradalom idején fontos politikai és publicisztikai szerepe volt, s a bukás után csak azért mellőzték elfogatását, mert tüdőbajjal haldoklott, s nemsokára meg is halt.

Ennek a forradalmár Ábrányi Emilnek volt egy öccse, Ábrányi Kornél, aki zeneesztéta volt, harcolt az akkori legmodernebb muzsikáért, Lisztért, Wagnerért, Berliozért; kutatta a magyar zenei élet múltját, felismerte a népzene jelentőségét, és fontos szerepe volt a Zeneakadémia megeremtésében.

Ennek az Ábrányi Kornélnak a fia volt Ábrányi Emil, a költő.

Ifjúságát a szentgyörgyábrányi családi birtokon töltötte. Ott kezdett olvasni, tanulni. Ebben a családban természetes volt, hogy a gyerekek már tudtak franciául, hamar megtanultak németül, magukba szívták a nemesurak latinját, de ugyanakkor a felvilágosodás és a forradalom iránti lelkesedést is. Nem is volt olyan nehéz idővel angolul is megtanulni, hogy Voltaire, Hugo, Goethe és Schiller mellé Byront és Shelleyt is olvassa az ifjúember.

A kamaszkorú Ábrányi Emilt elragadta Victor Hugo és Byron forradalmat idéző romantikája. És úgy nőtt fel, hogy példaképnek tudta az ifjan meghalt forradalmár nagybácsit, az idősebb Ábrányi Emilt.

Gimnáziumba Pestre került, a piaristákhoz. A piarista gimnázium kitűnő iskola volt, és Ábrányi kitűnő tanuló. De a paptanárok vallásossága eleve idegen maradt tőle. Az ő legendavilága Danton és Robespierre, Petőfi és Kossuth volt.

Tizenhat éves, amikor első verse megjelent. 1867 volt; a kiegyezés éve, ő pedig a forradalmakról írt verseket. Azonnal feltűnt. Szinte minden újság és folyóirat, amely nem volt kifejezetten klerikális vagy politikailag egyértelműen reakciós, kért tőle verseket. Később alkalma nyílt nagyobb utazásokra Európa nyugati tájain. És akkor kiderült, hogy igen jó útirajzíró. *Kóbor levelek* című tárcasorozata bizonyítja, milyen jó megfigyelő, és milyen színesen tud prózát is írni.

A hetvenes évektől fogva újságíró, a nyolcvanas évektől képviselő. A parlamentben mindvégig ellenzéki volt, aki megpróbálta negyvennyolc forradalmi emlékeit életben tartani.

Verselése pedig szakadatlanul fejlődött. A magyar verselés egyik legnagyobb formaművésze. Kosztolányi is elragadtatottan ír később Ábrányi művészi verseléséről. Az ihletet elsősorban Victor Hugótól kapta. Van is benne valami hugói: a szüntelen pátosz, a nagy, emberséges eszmék iránti elragadtatás; a nagy emberi példák tisztelete, a magalkuvás nélküli becsület ünneplése, a mámoros hazafiság, amely nem irányul más népek boldogulása ellen.

Ez a morális magatartás már fiatal korában kialakult benne, de a múltó évtizedek folyamán egyre elmélyültebb lesz.

Kétségtelen: van benne sok szónokias, sőt teátrális. A versek - akárcsak Hugónál - néha elnyúlnak: Ábrányi nem tud szabadulni saját szavainak zengő szépségétől. De az is igaz, hogy sok verse olyan igazán szavalásra való, hogy se hivatásos színészek, se műkedvelők nem tudtak ellenállni neki. Évtizedeken keresztül országszerte szavalták az Ábrányi-költeményeket.

Persze igaz, hogy nem volt modern költő. Formavilága és kifejezőkészlete romantikához kötötte, ő volt a Vörösmarty-típusú romantika végső jelentékeny alakja. Eszményítette Petőfit, de semmi köze sem volt a népiességhez. Politikailag haladóbb volt Reviczkyéknél, de Reviczky vagy éppen Komjáthy modernebb költő volt. A politikai maradiság semmit sem tudott kezdeni vele, mert történelmi eszménye a francia forradalom volt. A haladók semmit sem tudtak kezdeni vele, mert művészi eszménye a romantika volt.

Pedig a haladás oldaláról mindenki szerette. Kiss József nagyra tartotta, és szerette, ha versei A Hétben jelennek meg. A fiatal Ady őt kérte fel, hogy első verseskönyvéhez előszót írjon. A Nyugat költői és kritikusai emberileg-művészileg nagyra becsülték. Mégis: abban a pillanatban, amikor a Nyugat megindult, ő valójában kiesett az irodalomból. Ezt nem lehetett azonnal észrevenni, hiszen Kosztolányi elragadtatott szavakkal jellemezte, Schöpflin Aladár jelentékeny költőnek mondta. De művészi kapcsolata nem volt a Nyugattal. A Nyugat ellenfeleivel meg éppen nem volt kapcsolata, azoktól világnézete választotta el.

De még sokáig élt a szavalópódiumokon. Csak szerepe nem volt az új irodalomban. A proletárforradalomtól pedig idegen volt. Nem állt az ellenforradalom oldalán, ezt alkatánál, világnézeténél fogva nem tehetette, de nem állt a forradalom oldalán sem.

Talán maga sem vette észre, hogy már nincs jelen az irodalomban, de azt bizonyosan érezte, hogy nincs jelen a történelemben. Még megérte az ellenforradalom győzelmét, de erre már sehogyan sem válaszolt: a következő évben, hatvankilenc éves korában meghalt.

Egyáltalán nem volt utóélete. Az ellenforradalomnak nem kellett a világeletemben forradalmi eszményekért küzdő költő. A haladóknak már nem kellett a polgári forradalom elkésett szószólója. A Nyugatnak nem kellett a Victor Hugo romantikájánál tartó formaművész. A nacionalistáknak nem kellett a franciákért lelkesedő politikus. Így homályosodott el az emléke már halálos ágyánál.

De mégis megmaradt a nagy műfordító. Vannak művek, amelyeket el sem tudunk képzelni másképpen, mint az ő szavaival.

És maradt egy nagy költői öröksége, amelyet régóta senki sem olvas, senki sem idéz. Kár érte. Nem tartozott a legnagyobbak közé, de az Ady előtti kor egyik legjobb és nagyon rokonszenves költője volt, akinek nyelvi gazdagsága és formai szépsége indokoltá tenné, hogy végre újra felfedezzük, indokolt lenne, hogy Ábrányi Emil elfoglalja helyét költészetünk történetében.

PETELEI ISTVÁN

(1852-1910)

Furcsán vagyunk Peteleivel: akinek valami kis köze van irodalmunkhoz, akkor is tudja, hogy a legelsők sorában van a helye, hogy világirodalmi méretekkel mérve is a századforduló legnagyobb elbeszélői közé tartozik, ha történetesen alig olvasott tőle egy-két novellát, sőt talán még akkor is, ha nem olvasott tőle semmit. Ugyanakkor az olvasó nagyközönség, az irodalom címzettje manapság már a nevét sem ismeri, holott Peteleinek mindiglen fontosabb volt az olvasó, mint az irodalmi szakember. És volt is jó néhány év úgy a múlt század legvégén, amikor a közmegbecsülésben versengett a legnépszerűbbekkel. Igaz, mindig is az igényes olvasmányokat igénylők írója volt, azoké, akik elviselik, ha az író az élet komorságait, bánatát, lélekszavardását szembesíti velük. Alighanem Petelei az egész magyar irodalom legnagyobb írója, még remekműű szatíráiban is; soha nálunk ilyen humortalan szatírákat nem írtak. Az a búskomorság, amelyet az elmeorvosok „mániákus depresszióknak” nevez, s amely végül is a tébolyultságig hatalmasodott el az írón, rásüti bélyegét egész zordon életművére. Petelei nem „szórakoztat”, még kevésbé „mulattat” - Petelei meggyötri az olvasót, de olyan művészi színvonalon, hogy lesújtva egyben felemeli a lelket.

Származása szerint ritka képlet volt a polgárosodó, de a nemesi múlttól el nem szakadó Magyarországon a múlt század második felében. Erdélyi örmény-székely keverék családban született, elődei nemzedékek óta kifejezetten jómódú, akár gazdagnak is mondható kereskedők voltak. Vallásukat tekintve örmény-katolikusok. Ez a se nemesi, se jobbágyi, már a feudalizmuson belül is polgári helyzet, amely vallásilag is elkülönült a nagyobb hazai tömegektől, némiképpen a hazai zsidóság módosabb rétegeinek társadalmi viszonylataira emlékeztetett, és éppen ezért lehetőséget adott, hogy kívülről nézzék ne csak az úri és a paraszti hazát, hanem még a javarészt német ajkú - sváb, szász, cipszer - polgárságot is, amely a konkurens természetes ellenszenvével figyelte az örmény, zsidó vagy rác polgárok melléjük gazdagodását. A székely atyafiság pedig még ehhez is sajátos különállást jelentett. A sokgyermekes Petelei család tehát szinte magányos sziget volt Marosvásárhelyen: kereskedtek mindenkivel, de maguk közt, befelé éltek, szokatlanul magas kulturális színvonalon. Az olvasás, a nyelvtudás, a művészetek szeretete életforma volt a számukra. A szülőkből és testvérekből egész házi zenekar kiltelt, és otthonukban, a Hargita alján esténként Bachot, Haydnt, Mozartot, Schubertet játszottak a maguk gyönyörködtetésére.

A fiatal Petelei Istvánt mindezekhez filozófiai és teológiai problémák izgatták. Elmélyedt vallásának tanításában. Kezdetben pap akart lenni, de amikor érettségizett fővel Pestre - még nem Budapestre! - jön, hirtelen fordulattal mégis a Műegyetemre iratkozik, hogy építésmérnök legyen. De még ez is tapogatózás Nemsokára átiratkozik a bölcsészkarra, hogy történelemmel és régészettel foglalkozzék és hamarosan kedvence lesz a haladó szellemű nagy archeológiaprofesszornak, Rómer Flórisnak. Ott is maradhatna mellette tanársegédnek, lehetne idővel maga is professzor, de addigra már továbbragadja az új élmény: a természettudomány. Megismeri Darwin tanait, kezdetben lelkiismereti okokból vitába száll a modern biológiával, de idegörlő lelki válságokon át végül is győz az igazság szomjúsága. Egészen közel került a materializmushoz, ugyanannak a biológia determinizmusnak hitvallója, amely körülbelül ugyanebben az időben alakítja ki Zola naturalizmusát. De a teológiai világnépe elenyészése pesszimizmusba torkoll. A kiegyezés Magyarországa éppen a legjobb elmékben kedvez is a pesszimizmusnak, divatos lesz Schopenhauer. És a komor frankfurti bölcsnek olyan szép a stílusa, hogy eszméi belopakodnak a legjobb ízlésűek, a legerópaibb magyarok

elméjébe; Reviczkynek, Komjáthynak is döntően határozza meg világszemléletét Schopenhauer. És megérik Turgenyev hatása is. A vidéki nemesi fészkek bánata hamar rokon lelkekre, sőt rokon hangokra talál Magyarországon. Még Gyulai Pál remekművű kisregényében is ez a bánat borong.

A tanári diplomával Erdélybe visszaérkező Petelei otthon csak primitívseégeket, kisszerűségeket talál. Ezt a számára oly szomorú valóságot kell kifejeznie. Hová is kapcsolódhat ilyen kultúrával és ilyen lelkiállapottal? Kemény Zsigmond regényeinek reménytelenségében, Arany balladáinak lelki zaklatottságában, a székely népballadák zordonságában ismeri fel legközelebbi rokonságát. Ezeken a példákon edződik stílusa is. Korai novellái prózában írt balladák, de olyan prózában, amelyeket szinte versszerűen, ritmikusan lehet olvasni.

Nem is lesz tanár. Újságírónak áll. Nagyon jó újságíró, ha kell, jó szerkesztő is, mert tiszta szemmel lát, és talán kalmár elődei örökségeként kitűnő szervezőnek is bizonyul. Legválságosabb korszakaiban is tevékeny alakja lesz és marad az erdélyi irodalmi közéletnek. Az irodalomban pedig már első novelláival feltűnik. Még az annyira szigorú és tőle merőben különböző szemléletű Gyulai Pált is elragadja, habár túlzottnak tartja pesszimizmusát és költői igazságszolgáltatás hiányát műveiben. Mert Petelei nem szolgáltat igazságot a szerencsétlenül járó ártatlanoknak, hiszen amit lát, az vagy tragikusan, vagy nevetségesen igazságtalan. A balladai hang mellett egyre erősebb írásaiban a szatíra, de olyan szatíra, amelyben nincs semmi igazán nevetnivaló. Sokan meg is sértődnek tőle, mert azok is magukra ismernek szemléletesen ábrázolt és a leírás pusztá tényével elmarasztalt alakjaiban, akikre nem is gondolt. Vagyis igazi típusokat teremt: a századvég városi életének embertelen vagy az embertelenségnek áldozatul eső, nemegyszer zavart lelkű típusait. Petelei nem közvetlenül bírálja a társadalmat, hanem a társadalom tényei közt elnyomorodott lelkeket mutatja meg rendkívüli pszichológiai tudással. Igazi, vérbeli realista. Lelkesedik Mikszáthért, de nyoma sincs benne Mikszáth csúfolódó derűjének, s mindenestül idegen a fiatal Mikszáth romantikaközelségétől. Sokkal inkább összekötő láncszem egyrészt Arany és Kemény, másrészt a századforduló indulatos társadalomkritikus fiataljai, Thury Zoltán, Biró Lajos, a harcos publicista Ady között. Biológiai determinizmusa pedig Zola legközelebbi rokonává teszi. Hazai atyafiságát talán Tolnai Lajos kemény kritikájában és Justh Zsigmond mindent átfogó tervezgetésében találhatjuk. De Petelei sokkal jobb, sokkal művészebb író Tolnainál, Justh életműve pedig tragikusan töredék marad. Petelei életműve teljes: novellái és remekművű regénye *A fülemüle* komor, reménytelen, de teljes körképet örökítenek meg egy világtól elmaradt, embertelenségekkel teljes vidéki városi világról, csalódottakról, eltévelyedettekről, az örület határán tévelygőkről és megtévelyodottakról. Saját lelkében élte mindezt. És ez a lélek túl érzékeny volt.

Idősebb korában ugyan végre kijut egy pillanatnyi boldogság is. Szerelmes lesz, viszontszerelemre talál, megnősül, és a kitűnő, hozzá hasonlóan kulturált és érzékeny lelkű asszony szerelmes türelemmel áll az egyre súlyosabban idegbeteg férj mellett. Irodalmi sikereket is tudomásul vehet. A konzervatívoknak ugyan túlságosan liberális és megbocsáthatatlan darwinista, a haladó tanítványoknak ugyan túl reménytelenül pesszimista, de együtt ismerik el rendkívüli tehetségét, művészi színvonalát, európai magyarságát. Kolozsvárott él, az erdélyi irodalmi közélet egyik vezéralakja, de Budapesten jobban tudják, mennyire a főszereplők közé tartozik. Idegzete azonban végül is felőrlik. A depresszió legyőzi, elmegyógyászati kezelésre szorul. Alighanem a tébolydában is jobban látta a szenvedő emberek igazságát, mint azok, akik odakint már csak az örület látták benne. Ötvennyolc éves korában halt meg az elmegyógyintézetben.

VARGHA GYULA

(1853-1929)

Vargha Gyula költői tehetségét első jelentkezésétől kezdve osztatlanul tudomásul vette az a maradi, majd egyre indulatosabb reakciósságba csapó költészet, amelynek versenytárs nélkül a legjobb, legmélyebb költője volt, és az a haladó költészet, amelynek ellenfele, majd haragos ellensége volt. Mint a pénzügytan és a statisztika tudósa, elismert tekintélyként emelkedett a Statisztikai Hivatal igazgatói rangjáig és a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöki székéig. Mint közéleti férfi, Tisza István politikai körének legtiszteltebbjei közt foglalt helyet, aligha volt nála műveltebb férfi a kormánypárti képviselők parlamenti széksoraiban, és mint a Kereskedelmi Minisztérium politikai államtitkára, nem is találhattak volna nála alkalmasabb szakembert, aki tudományos színvonalon érti a kereskedelem ügyeit, és lelkiismeretes főtisztviselőként tekinti át és irányítja egész hivatali apparátusát. Minden társadalmi elismerést, kitüntetést megkapott, mindig irodalmi nagyraértékelésben volt része még ellenfelei részéről is. De olvasótömegei sohase voltak: a haladók számára engesztelhetetlen reakciós volt, a maradiak számára túlságosan modern. Eszmevilága Tisza Istvánhoz kötötte - és ez nem kellett a Nyugatnak, még kevésbé a Nyugattól is balra állóknak vagy balra tartóknak. Költészetének hangja, stílusa, formaművészete és finom árnyaltsága a nyugati szimbolistákhoz, parnasszistákhoz, sőt a Nyugat költőihez kapcsolta - ez pedig idegesítően idegen volt Tisza István körében. Külvilági sikerei sohasem hozták meg számára a belső nyugalmat: magával elégedetlen, filozófiai problémákon gyötrődő lélek volt, akit osztályának jól sejtett sorsa, az úri Magyarország bukásra ítéltége olyan borúlátással töltött el, amelynek kietlen reménytelenségét kiterjesztette a világmindenségre. Ezt a pesszimizmust pedig sehogyan sem lehetett összeegyeztetni azzal a vallásossággal, amelyhez kétségbeesett görcsösséggel ragaszkodott. Igazi vigaszt csak a természetben talált, amely hol misztikus áhítatra készítette, hol mégis derűt hozott nyomasztó kételyei és kétségbeesése időleges orvosságául. Ez a szimbolizáló hajlamú, mélységes természetszeretet sokkal inkább Tompa Mihály, mintsem akár Petőfi, akár Arany útjának modern folytatójává tette, aki közben ugyanazokat a nyugat-európai hatásokat és ösztönzéseket szívta magába, mint Ady s még inkább a Nyugat filozofter műveltségű költői: Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád.

Családi körülményei mindenestül a konzervatív körökhöz kapcsolták. Birtokos nemesi család fia volt, neveltetése már eleve rendíthetetlen kálvinistává és türelmetlen nacionalistává alakította. Irodalmi mestere, majd apósa Szász Károly volt, aki egyrészt még Gyulai körében is a legmaradibb szelleműnek bizonyult, aki kálvinista püspök volt, de közben az egész konzervatív szellemi kör legműveltebb elméje, költőnek jelentéktelen, de műfordítás-irodalmunk maradandó helyű klasszikusa, a világirodalmi ismeretterjesztés magas színvonalú példaképe. Szász Károly leánya, Szász Póla, Vargha Gyula felesége a magyar református közélet és vallásos irodalom egyik vezető egyénisége, szervezőnek, szerkesztőnek, vallásos költőnek, egyházi publicistának egyaránt kiváló; vallásos versek fordítójaként méltó társa apjának is, férjének is. Vargha Gyula tehát családi életében is beágyazódott a maradi, vallásos, nacionalista, de káprázatosan művelt otthonba. Túl azonban a harmonikus otthonon, kívül a vigaszt kínáló természetben és a lelket zsongító modern francia költészetben, minden csak szorongással bénította. Félt a szocialistáktól, a nemzetiségektől, a szomszéd népektől. Még a német világhatalom mámorában élő Vilmos császárt is reménykedve igyekezett szeretni, mert osztálya zömével egyetértve, tőle várta, hogy segíthet a régi világ fenntartásában. És amikor ezek a remények az első világháborúban, majd a forradalmakban szétfoszlottak, a félelem gyűlöletbe csapott át: proletárgyűlöletbe, a szomszéd népek gyűlöletébe, sőt még a háborúban győztes franciák gyűlöletébe is, holott egész életműve legfőképpen a francia szellemnek csiszolódott.

Már huszonnyolc éves, fiatalon elismert tudós volt, amikor 1881-ben első verseskönyve megjelent. A címe mindössze ennyi: *Dalok*. Tökéletesre csiszolt, javarészen nyolcsoros, két szakaszra osztott lírai hangulatképek, amelyek Arany *Ősziké*inek és Heine dalainak együtt-hatására vallottak, de úgy, hogy minden értő fül kihallhatta: ez a költő nem epigon, hangja merőben új, semmivel sem kevésbé modern, mint Reviczkyék, majd Kiss Józsefék újat akaró köreié. Azonnal elismerték, de idegen maradt a programszerűen városi költészettől, s idegen volt abban a konzervatív világban, amelyet képviselt, de amely világ félt túllépni az epigonizmuson. Talán ez a légüres irodalmi tér volt az oka, hogy ezután huszonöt évig nincs újabb verseskönyve, eredeti költeménye negyedszázad alatt alig három-négy jelenik meg különböző konzervatív folyóiratokban. Ezek közé tartozik *Barátomhoz* című verses levele, amelyben sivárnak, eszménytelennek és kilátástalannak vallja az élet egészét. Ez az 1891-ben megjelent, gazdag nyelvezetű, tökéletesre csiszolt formájú s mégis szinte dallamos könnyedséggel olvasható, belső gyötrelmekről szóló költemény a maga szorongásos pesszimizmusával jobban indokolja költői hallgatását, mint az a hangoztatott kifogása, hogy sokféle hivatali munkájától nem ér rá költészettel foglalkozni. Hiszen közben lankadatlanul írja pénzügytani és statisztikai tanulmányait, és nemcsak elmélyed a kortársi francia költészetben, hanem kitűnő, formahű és árnyalt nyelvű, tartalmilag is pontos fordítások egész sorozatával gazdagítja a hazai világ-irodalmi kultúrát. A francia romantika (Hugo, Musset és még néhány korábbi nemzedékhez tartozó költő) után főleg a parnasszisták és a szimbolisták, tehát az akkori legmodernebbek fordításai kerülnek sorra. Leconte de Lisle, Sully-Prudhomme, Hérédia, majd Verlaine igazán méltó tolmácsolóra talál benne. Közben egy egész sor Schiller-költeményt is fordít. Rég túllépett mesterén és apósán, Vargha Gyula fordításai sokkal közelebb állnak a Nyugat később induló nagy nemzedékéhez, mint Szász Károlyhoz.

Eredeti költeményeket rendszeresen azonban csak 1906-ban kezd újra írni. Akkor már ötvenhárom éves. De ekkortájt szólal meg Ady forradalmian új hangja és nyomában az igazi modern költészet. Ezekkel veszi fel a küzdelmet. És ő az egyetlen, aki az ellenfelek közül nem törpül el mellettük. Műveltségben, nyelvi és formai erőben egyenrangú Babitsékkal. Kifejezőmódjai jobban is emlékeztetnek ellenfeleire, mint szövetségeseire. Formai és képalkotó újdonságai, a hangsúly és az időmérték új hangú összeolvastása - ami egyébként Kiss Józseffel kezdődött verseléstörténetünkben - közelebb áll Adyhoz, mint Ady valamennyi ellenfeléhez. Ezért azután meg is marad körülötte a légüres tér. Csak áhítatos természetverseit vallhatja a magáénak a hangulat árnyalataira és a formák rezdülleteire érzékeny olvasó. De ez nem a nagyközönség. Így azután tisztelik, de hatása semmilyen irányban sincs. Pedig ettől kezdve mintha be akarná pótolni a negyedszázados mulasztást, igen termékeny. Holott még jó néhány évig alaposan elfoglalják hivatali kötelezettségei, hiszen csak ezután lesz államtitkár. 1917-ben, a háború közepén, a Tisza-kormány bukásakor, hatvannégy éves korában nyugalomba vonul. Költői erejének teljében van, de az ő számára a világ vége következik. Mintha minden szorongását igazolni akarná a történelem: a háború elveszett, a régi Magyarország összeomlott, már Károlyi polgári forradalmában is a világ végét éli át, a tanácsköztársaság pedig maga a sátán diadala. De a művelt humanista, a mélységesen vallásos lélek az ellenforradalmi különítmények rémtetteivel sem tud azonosulni. Bethlen látszatdemokráciájával, „konszolidációjával” úgy-ahogy megbékül, de magába húzódik. Szinte menekül az időskorral fokozódó halálra várásba és halálfélelembe.

Öregkori költészete mintha a középkori haláltánclátomás modern, szimbolista változata volna. A nyomasztó rémület ellen csak olykor-olykor ad némi feloldást a természettel való szinte misztikus egyesülés. Ez a fogvacogó rémület-áhitat élmény a maga végképp kiérlelt, bravúros és mégis bensőséges formavilágával költészetének csúcsa, és egész költészetünk egyik maradandó értéke.

IVÁNYI ÖDÖN

(1854-1893)

A magyar királyság keleti széle Erdélyország határán vagy más évszázadokban az erdélyi fejedelemség nyugati széle Magyarország határán volt a *Partium*. Akár ide tartozott, akár oda tartozott, gazdasági és szellemi közvetítő helyzetben volt, de itt vezetett az az út is, amelyen át a hajdani debreceni civis kalmárok áruí olykor Sztambulig is eljutottak. Ennek a szükség-szerűen hamar felvirágzó és hamar polgárosodó ország résznek volt gazdasági és szellemi fővárosa Nagyvárad. Ez a Sebes-Körös-parti város attól kezdve, hogy a hódoltsággal végre leszámoló és a török uralmat felszámoló egyesült hadak elkergették az utolsó váradi basát - püspöki székhely és kereskedelmi központ volt egyszerre. Már Martinovicsék is, polgári forradalomról ábrándozva, itt képzelték a hazai polgárosodás egyik tűzfészket, hiszen itt már a XVIII. században élénk ipari-kereskedelmi élet folyt, és ettől kezdve olyan lendületű volt a polgári fejlődés, hogy a XIX. század második felétől kalmárai és értelmiségije, sőt a vármegyét irányító dzsentrijei - akik jobb barátságban voltak polgáraikkal, mint a nemesi rétegek bárhol másutt az országban - már nem is Pest, illetve Budapest és nem is Bécs felé néztek mintát keresve, hanem a távolabbi Nyugat felé, és nem kis túlzással, de annál több lokálpatriotizmussal városukat „Körös-parti Párizsnak” nevezték, és püspöktől szabadkőműves újságíróig, alispántól mellékutcai kis szatócsig mindenki büszke volt arra, hogy itt élt Szent László király, itt született Pázmány Péter, és innét indult színpadhódító útjára Szigligeti Ede. Nagyváradon szélesebb, hevesebb volt a vitázó ellentét klérus és francia felvilágosodás-hagyomány között, majd hatvanhetesség és negyvennyolcasság között, mint akármely más magyar városban, viszonylag hamar lett természetes a liberális szólásszabadság, a maradi rétegek türelmesebbek voltak a haladás iránt, és a haladó elemek érzelmesebben őrizték a hagyományokat, mint talán bárhol másutt. Polgársága pedig szaporodott és gazdagodott, tehát korán fejlődött ki az a kávéházi, eleven sajtó- és nagyközönséget vonzó színházi élet, amely a század végére, majd a századfordulóra éppen Nagyváradot avatta a rohamra induló új magyar irodalom fővárosává, Ady városává, a Holnap városává.

Nagyváradnak ez az irodalmi hangvételújító szerepe - néhány történelmi másodperccel Adyék indulása előtt - alighanem Iványi Ödön rövid, de annál jelentékenyebb írói-újságírói jelenlétével kezdődik. Ez az élet harminckilenc évig sem tartott! Az is csoda, hogy a tüdővész fiatalember ennyi ideig húzta. Országos híre és országos hatása csak végső esztendejében következett el, amikor egyetlen nagy regénye, *A püspök atyafisága* megjelent. Ezt a nagy prózaepikát korszakfordulónak is nevezhetjük. Amíg Iványi idáig eljutott, a partiumi olvasóközönség - a nagyváradi és aradi polgárság, értelmiség és dzsentrivilág - szeme láttára tette meg a látványos utat a Victor Hugó-i romantikától a valóban társadalomkritikai realizmusig abban az időben, amikor még Mikszáth is alig-alig lépett túl a Jókai-típusú romantikán. Török Gyula és Móricz Zsigmond pedig majd a XX. század tízes éveiben ott folytatja, ahol Iványi a múlt század kilencvenes éveiben kénytelen volt abbahagyni.

Szegény nagyváradi püspökségi kistisztviselő árvája volt, anyja vallási mániás, alig innét vagy talán túl az elmebetegség határán. Az árva fiút - bátyjával együtt, akinek későbbi sorsáról nem tudunk - az egyház járatta egyházi iskolába. Nyilván papnak illett volna mennie, de talán éppen az otthoni eltorzult és lélektorzító bigottsággal szemben, a diákfiú felfedezi magának a francia felvilágosodást, majd a francia forradalom történetét, Victor Hugo romantikáját. Klerikális köröknek már ez is eléggé mehökkentő. De mindezek után elragadja Büchner akkor divatos materializmusa. Vallomások írásából tudjuk, miféle belső harcot vívott benne

az otthoni és iskolai hagyomány a forradalmi lelkesedéssel, a hit a felvilágosodással, az idealizmus a materializmussal. Persze hogy nem lett pap. És éppen Nagyváradon már nem is egy napilap volt, tehát válogathatott, hol fejezze ki eszméit.

Az ellenzéki Bihar című lap munkatársa lesz huszonegy éves korában. Ettől kezdve haláláig főleg nagyváradi, olykor egy időre aradi újságíró. Aradon barátkozik össze az akkor ott újságíróskodó Reviczky Gyulával, aki ugyanúgy gyötrődik az evangélium és Schopenhauer pesszimizmusa között, mint Iványi a klerikális nevelés és Büchner materializmusa közt, de a francia felvilágosodásért, a forradalom emlékéért együtt lelkesednek, és politikai véleményük, polgárosodást sürgető hevületük nagyon hasonló. Reviczky barátsága tágitja Iványi filozófiai érdeklődését és ismereteit. Majd már megint Nagyváradon egy harcos cikke, amelyben Tisza Kálmán reakciós rendszerét bírálja, párbajba sodorja az egyik megyei nemesúrral. A párbaj még nagyon sokáig (valójában egészen 1944-ig) úgyszólván elkerülhetetlen a harcos haladó értelmiségiek számára. A párbajt ugyan a magyar törvénykönyv 1875 óta büncselekménynek minősíti, de az úri közfelfogás kötelezőnek tekinti: magamagát zárja ki a társasági életből, aki adott helyzetben „becsületbeli ügyben” nem áll karddal vagy pisztollyal a kihívó elé, vagy maga nem hívja ki azt, aki nyilvánosan őt sértette meg. Súlyos esetben ugyan el is ítélik „párbajvétségért” a feleket, de a büntetésül kirótt „államfogház” inkább dicsőségnek, mintsem megbélyegzésnek számít. A párbajban Iványi súlyosan megsebesíti ellenfelét, ezért rövid időre el is ítélik, így kerül néhány hétre a váci fegyház tisztelt „államfoglyai” közé (csak párbaj- és sajtóvétségügyben szabták ki ezt a büntetett előéletet, tehát erkölcsi hátrányt nem jelentő büntetést). Szerencséje volt: egy cellába került a sajtóvétségért elítélt Frankel Leóval, a munkásmozgalom nagy alakjával, a párizsi kommün egykori miniszterével. Frankel, hazatérően, a magyar szocializmus vezérpublicistája. Nagy hírű, még ellenfelei szemében is nagy tekintélyű, művelt, világlátott ember. (Amikor meghalt, még a kifejezetten reakciós beállítottságú Tóth Béla is könnyes meghatottsággal emlékszik vissza rá egy költői szépségű nekrológban; no persze azt a „kommünt” minden úr és polgár rettegve gyűlölte, de aki akkor, ott miniszter volt - francia miniszter! -, az proletár ide, proletár oda, mégis úriembernek számít egy tekintélytisztelő állampolgár szemében.) Frankeltől ismeri meg Iványi az államfogházban a marxizmus lényegét, a proletariátus harcát, és főleg a párizsi kommün hőstörténetét. És Frankel azt a régi nagy francia forradalmat is jobban érti, mint ahogy eddig ő értette.

Hugo regényeinek hatása, Reviczky barátsága és Frankel tanításai együtt hatnak Iványi novelláira. Ezek még kifejezetten romantikus novellák, zömük egyenest Franciaországban játszódnak, de nemegyszer nagyon is erőltetett fordulatosságaik, túlzott alakjaik az úrellenéséget, a nép igazát példázzák. Filozófiai, politikai újszerűségük, publicisztikai erejük és hatásuk fontosabb, mint esztétikai értékük. Jókai, a fiatal Mikszáth, az éppen induló Gárdonyi jobb romantikusok Iványinál, jobb novellisták is. A komoran magányos Petelei, az irodalomba lépő Bródy, a Párizsból hazatérő Ambrus Zoltán máris realista programmal jobb elbeszéléseket írnak, mint ő. De az a hűség a forradalom hagyományaihoz még a kor költészetében is csak Ábrányi Emilnél szólal meg, prózában pedig sehol, kiállása a párizsi kommün mellett pedig politikailag egyenest Frankel publicisztikája mellé állítja a nagyváradi harcias novellista újságírót. És ezek a novellák az évek folyamán művészileg is egyre jobbak lesznek: a romantikus külsőségek közt egyre mélyebben hatol most már a hazai valóságba, még ha hatását egyelőre csak a Partium városaiban lehet is lemérni. De ez sem mellékes, hiszen éppen azt a nagyváradi szellemet erősíti, amely nemsokára Adynak és a Holnapnak ad „kirepítő fészket”.

Ilyen harcosan romantikus novellákon és harcosan igazmondó publicisztikán keresztül jut el annak a világnak az ábrázolásáig, amelyet papok, dzsentrik és polgárok közt felismert. Megérett a nagy műre.

És kiderült, hogy a nagy kompozícióhoz több érzéke van, mint a másfajta művészi fegyelmet követelő kisepeikához. A kritikai realizmus eddig a magyar irodalomban egyetlen igazi remekművet hozott létre, de versben: Arany László verses regényét, *A délibábok hőségét*. Csiky a drámai irodalomban már megközelítette azt a kritikai, leleplező realizmust, de Csikyben mindig megvolt a hajlam a kedélyes kompromisszumra (a kivételek pedig nem kerültek a köztudatba), az indulatosan realista hevületű Tolnai Lajos pedig nem volt elég jó író. Iványi Ödön *A püspök atyafiságával* megírta az első igazi, vérbő magyar realista regényt, Mikszáth realizmusának közvetlen elődjét, de még Móricz Zsigmond életművének legfőbb előzményét is (szinte feltűnő a párhuzam Iványi regénye és Móricz *Rokonokja* között).

A püspök atyafisága nem hibátlan regény, akad benne bőven romantikus mozzanat, az első kötet széles társadalomképe a második kötetben magánélet-problémákra szűkül. De helyzetei valóban tipikusak, alakjai élnek, cselekményvezetése érdekes, társadalombírálat helytálló, demokratizmusa, a dzsenti életforma megbélyegzése úttörő jellegű regényirodalmunkban (ebben jelentékeny előzménye csak Jókai 1875-ben írt kitűnő satirikus regénye, a *Kiskirályok*, bár az még mindenesztül a romantika talaján keletkezett).

Olyan ez a regény, mint valami merőben újnak a kezdete. De gyászosan felesleges feltenni a kérdést, milyen is lehetett volna Iványi következő regénye, hiszen ezt már meg sem kezdhette. A főmű megjelenése egyben az életpálya befejezése volt. S mégis: itt kezdődik a magyar realista regény, és itt kezdődik Nagyvárad oly nagy hatású irodalmi élete a magyar kultúra történetében.

CZÓBEL MINKA

(1854-1943)

1943-ban, a második világháború rémségeinek és szorongásainak kellős közepén észrevétlenül és rég elfeledetten meghalt egy nyolcvankilenc éves, Szabolcs megyei öregasszony, akit Czóbel Minkának hívtak. Igaz, körülbelül egy évvel előbb Debrecenben egyetemi disszertáció jelent meg életéről, műveiről és jelentőségéről (Kiss Margit írta), de természetesen a legszűkebb szakmaiakon kívül ezt sem vette észre senki. Czóbel Minkáról akkor már évtizedek óta nem beszéltek, nem írtak, verseit nem olvasták. S mindmáig sem szoktunk visszaemlékezni rá, hogy a modern magyar költészetnek, Adynak és a Nyugatnak az egyik legfontosabb előfutára volt, sok olyasmit kezdeményezett a XIX. század végén, ami abban az időben merőben új volt nálunk és csak a Nyugat nemzedékénél vált irodalmi gyakorlattá. Czóbel Minka pedig túlélte kortársait, túlélte utódait, túlélte utódainak utódait, és vénséges vénen úgy múlt el, hogy szinte már senki sem tudott arról a hajdani lobogó leányról, aki magyarul, franciául, angolul, németül verselt, magyar klasszikusokat fordított nyugati nyelvekre, nyugati moderneket fordított magyarra, először szólalt meg magyarul a franciás dekadencia hangján, szinte előzmények nélkül elkezdett magyar szabad verseket írni. Helye a klasszikusaink között volna - és már életében ismeretlenné öregedett. A mi nagyon igazságtalan kritikánk és igazságot nehezen tevő irodalomtörténetünk is kevés jelentékeny költővel volt oly méltánytalan, mint Czóbel Minkával.

Történelmünk folyamán úgy alakult, hogy a XVI. és XVII. századbeli költők java része a főurak közül került ki, a XVIII. század és a XIX. század első felének költői túlnyomó többségében köznemesi származásúak voltak, a XIX. század második felének és a XX. század első felének költői főleg polgári és kispolgári származásúak, és csak a mi nemzedékünkben került sor a munkás- és parasztszármazású költők tömeges jelentkezésére. Ezt így szabta meg a magyar társadalom hatalmi viszonyainak alakulása. A XIX. században a nagybirtokos főurak ugyan a hatalom teljességében voltak, de a kultúrabeli kezdeményezés már nem az övék. És a század második felében már túlnyomó a polgári elem. És ekkor lép be az irodalomba egy arisztokráciával rokon, nagybirtokos família leánya, a Szabolcs megyei Anarcs-pusztai úri kisasszonya, aki egyenes dédunokája volt báró Orczy Lőrincnek, a hajdani generális-költőnek, a népies hangvétel egyik fontos irodalmi kezdeményezőjének, aki idős fővel odaállt Besse-nyeiék fölvilágosodott mozgalmá mellé.

A család tehát a felvilágosodás hagyományait örökölte, a műveltség otthonos volt az isten háta mögötti Anarcs-pusztai úri kastélyában, és Minka kisasszony a legjobb nevelést kapta. A falusi gyerekektől tanulta a magyar anyanyelv ízeit, árnyalatait, miközben a szüleivel németül és franciául beszélt; de mire felcseperedett, megtanult angolul is. Amint felnövekedett, világot is láthatott. Élt Ausztriában, utazgatott Franciaországban, ahol hosszasan időzött a Provence-ban, ismerte az olasz tájak és városok szépségeit. És otthon is, külföldön is szüntelenül nézett, olvasott, tanult, gyönyörködött a szépségekben. Sógora, Mednyánszky László, nagy festő volt, de irodalomban jártas, művelt ember is, aki báró létére meghasonlott a maga úri világával, és részvéte egészével fordult a szegények szenvedései felé. Az otthoni nevelés és Mednyánszky művészeti-irodalmi-világnézeti hatása együtt formálta Czóbel Minka egyéniségét.

Ifjúkorától fogva verselt, és kedvtelve fordított idegenből magyarra, magyarról idegen nyelvekre. Amikor már felnőtt leány volt, Mednyánszky megmutatta a verseit Jókainak, aki ekkor - a hetvenes években - a hazai irodalom legnagyobb tekintélye volt. Jókait elbűvölte a jól verselő leány, és biztatta: folytassa, ahogy kezdte.

Czóbel Minka jókedvvel és jó reményekkel került irodalmi körökbe, és összebarátkozott Justh Zsigmonddal. Közös izgalmuk volt a modern francia irodalom. A nagyon jó ízlésű Justh igen nagyra tartotta mindazt, amit Czóbel Minka az irodalomban csinált. Fontosnak látta műfordítói munkásságát is. A franciául igen jól tudó és Párizsban megforduló Czóbel Minka figyelmét alighanem a franciául még nála is jobban tudó és a párizsi irodalmi körökben otthonos Justh hívta fel a naturalisták mellett azokra, akiket dekadenseknek neveztek. A dekadencia szó hanyatlást jelent: a századvég dekadensei megéreztek a hagyományos polgári világ hanyatlását; nem tudták, mi következik, de azt igen, hogy valami a vége felé jár. Ennek az elmúláshangulatnak a legnagyobb hatású, legzeneibb hangú, leggazdagabb hangulatvilágú költője volt Paul Verlaine, akinek költészete később Adyra és a Nyugat nemzedékére oly jelentős volt. Nos, Verlaine-t Czóbel Minka fedezte fel a magyar olvasók számára, ő fordít először nálunk Verlaine-verseket. De Verlaine mellett a kor más divatos-modern költőit is tolmácsolja. Ezzel párhuzamosan lefordította *Az ember tragédiáját* németre és Petőfi jó néhány versét angolra. Ha csak ennyit tett volna, akkor is jobban kellene emlékeznünk rá.

De Czóbel Minka mindenekelőtt költő volt. Költészete festőien színes, verselése zenei. Ő az impresszionista festőktől tanult látni, és a francia dekadensektől tanulta a hangzás árnyalatait. (Példaképe, Verlaine, a francia költészet egyik legbravúrosabb verselője.) Czóbel Minka költészetében a valami elmúlásának dekadens érzelmvilága kapott hangot. Helye ott lett volna Reviczky körében, hiszen kortársak voltak, és törekvéseik sem idegenek: az újak felé néző, közben Baudelaire-t fordító Reviczky nem lehetett idegen az újakat hozó és Verlaine-t fordító költőnőtől. De a nagyvilági életet élő földesúrleány és a nyomorgó pesti poéta sehogyan sem került össze. Így Reviczkynek, a nyomorgónak a hatása döntő a következő nemzedékre, Czóbel Minka, az úrleány pedig pusztába kiált. Holott Czóbel Minka még tovább is lép a modernség útján, mint Reviczky. Szűknek érzi a tervezett formájú verseket. Ő egyenest Walt Whitmantól, a szabad vers fő klasszikusától tanulta a felszabadított ritmikát, és elkezd magyarul - ahogy ő mondja - „rhythmicus prózá”-t írni.

A magyar szabad versnek addig alig-alig volt előzménye. Valamikor nagyon régen Kazinczy, ez a lázas kísérletező, ezzel is kísérletezett, utána csak Petőfi próbálkozott sikerrel ezzel is, de játékos kísérleten túl költői gyakorlattá csak Czóbel Minkánál változott a szabad verselés. És olyan jól érezte a szöveg szabad hullámzását, hogy lírájában talán éppen szabad versei a legszínesebbek és legzeneibbek.

Helye közvetlenül a Nyugat költői előtt lehetne, törekvései már a Nyugat irányába mutatnak. Ifjan kortársa volt Reviczkyéknek, akikkel közös irodalmi céljai lehettek volna. Idővel párhuzamosan írta modernséget előkészítő verseit az Ignotus-Heltai-Makai fémjelezte budapesti városi költészettel, amely ugyanúgy fordult el a provincializmustól, mint ő. De az utak nem találkoztak.

Czóbel Minka az arisztokraták rokona volt, de az érzelmeiben demokratikus költőnő ugyanúgy nem kellett az arisztokratáknak, mint sógora, Mednyánszky, a demokrata báró. A nagyvilági úri kisasszony nem kellett a vidéki és görcsösen vidékies úri világnak. A dekadenseket közvetítő és szabad verseket író költőnő nem kellett a hivatalos akadémiizmusnak. De a gazdag földesúrnő idegen maradt az irodalmat formáló fővárosi nyomorgó poéták számára. A századforduló öntudatos polgárainak nem kellett a bárók unokája. Így történt, hogy amikor végre Ady szellemi vezérségével és Ignotus irányításával megindult a

Nyugat - még csak észre sem vették, hogy az ő legközvetlenebb elődjük az akkor már ötvennégy éves költő. Ettől kezdve végképpen nem volt jelen az irodalomban. És nem is háborgott ellene. Évtizedeken át visszavonultan élt a szabolcsi birtokon. A világ megfeledkezett róla, ő megfeledkezett a világról. Csak nagyon kevesen tudták, ki volt. A halála óta eltelt öt évtized óta a nevét is alig említették.

REVICZKY GYULA

(1855-1889)

Vajda János sokáig él, de csak halála után ismerik fel jelentőségét. Kiss József népszerű, sok mindenben a jövőt készíti elő, de mégis több köze van a múlthoz. Komjáthy Jenő látomásos modern költészetet teremt, de ezt még barátai is alig tudják. Az a költő, aki Arany idős korában, majd Arany halála után, Adyék fellépése előtt a legkövetkezetesebben és legnagyobb hatással készíti elő a modern magyar költészetet: Reviczky Gyula.

Egy léha arisztokrata és egy szlovák cseléd lány törvénytelen gyermeke volt, de ezt sokáig nem tudta. Anyja eltűnt, apja magához vette, apjának felesége a magáénak vállalta, mivel neki nem adatott saját gyermek. A gyengéd nevelőanya azonban korán meghalt, a könnyelmű apa elfelejtette fiát törvényesíteni. És amikor magára maradt, kiderült, hogy a családi vagyonból neki semmi se jár, sőt nem is hívják Reviczkynek, igazi neve Balek Gyula. Itt állt szegényen és nemesség nélkül a tőkés és a nemesurak Magyarországon. A tehetséges és tehetségéhez még nagy műveltségűnek is mondható fiatalember - aki továbbra is az atyai néven Reviczkyként szerepel és ír - tehetségéből és tudásából akar megélni a kiegyezés utáni fővárosban. De senkinek sem kell. Érdekes esszéi, amelyekből egy korszerű esztétika körvonalai bontakoznak ki, visszhangtalanok maradnak. Versei, amelyekben szinte programszerűen szakít a divatos epigonizmus népnemzeti hangvételével, kezdetben alig kapnak helyet az újságokban és a folyóiratokban, s ha megjelennek, a befolyásosak ellenszenvével találkoznak. A hivatalos irodalom - s vele sodródva még az öreg Arany János is - a „kozmpolitizmus” bélyegét üti arra, aki ki akar szakadni a provincializmusból. Reviczky emelt fővel vállalja a kozmpolitizmust, és mély tisztelettel Arany iránt, egy hírhedt versében szembefordul Arany Jánossal. A fiatalok, a mászt akarók ekkor már kezdik benne látni vezérüket, de ebből nem lehet megélni. Reviczky vidékre kényszerül, úri családnál házitanítóságot vállal, hogy megélhessen. Ott, vidéken találkozik a nagy szerelemmel: Emmával. A művelt leány - Bakalovich Emma - érzelmeiben nem is zárkózik el a költőtől, de értésére adja, hogy reménytelen az ábrándozás: az úrilány sehogyan sem mehetne férjhez a bizonytalan származású és bizonytalan létalapú költőhöz. Ez az akadálytömeg - társadalmi, megélhetési, szerelmi reménytelenségek - formálják költészetének alaphangját. Természetes, hogy érzékenyen veszi tudomásul a divatos Schopenhauer-féle pesszimista filozófiát, anélkül hogy osztoznék a német bölcselő világmegvetésében. Ő szereti a világot, az embereket, az eszméket, szüntelenül vitatkozik Schopenhauerrel, de mindújra mégis hozzá menekül. Szomorú hangú költőként tér vissza Budapestre. Közben megírja *Apai örökség* című regényét. Ebben a sok önéletrajzi elemből épített ember- és korábrázolásban valami merőben más szólal meg, mint a kor egész hazai regényirodalmában. Legközelebbi rokonai az orosz realisták, különösen Turgenyev, akiért lelkesedik. A költő-esztéta Reviczky ezzel a művével az első modern magyar regényt írta meg. Ez is visszhangtalan irodalmi tett volt.

A fővárosba visszaérkező költő azonban most már kezd érdekes lenni. A fiatal nemzedék valami újat vár a költészettől, és ennek első hangjait Reviczky üti meg. Végre egy igazi nagyvárosi költő a nagyváros hangulataival, a mellékutcák szenvedő kisembereivel, az elesettekkel. Alázatos keresztényi szeretettel fordul minden megszorított felé. Magához öleli az utcasarkok véltlenül bűnös leányait, a „perditá”-kat; szeretni akarja azokat is, akik neki magának ártanak. „Legyenek áldva mind, akik / Szívemet összetépték” - írja egyik szomorú dalocskájában. „Ki szomorú nem volt, az mind pogány” - hirdeti színpompás nagy költeményében, a *Pán halálában*. Ez a szomorú és szomorúságot vállaló költészet nem forradalmi, de forradalmasító. Ez a dallamos szomorúság tanúvallomás, amely vádol. Ezek az eddig

minálunk ismeretlen nagyvárosi témák a modernség és a nagyvilágiasság ízeit és illatait hozzák az áporodott irodalmi életbe. Reviczky érdeklődve fordul a kor világirodalma felé, és Baudelaire-t is először ő fordítja magyarra.

Élete kezd elviselhető, anyagilag valamelyest biztosított lenni. Újságnál dolgozik, irodalmi cikkeket és kritikákat ír. Versei rendszeresen jelennek meg. Versesköteteinek sikere van. De a sok nélkülözés tönkretette egészségét. Eléri a végzetes betegség, az akkor még reménytelen, gyógyíthatatlan tüdővész. Barátai mindent megtesznek, hogy meghosszabbítsák életét, külföldi üdülőhelyekre is eljut. A fiatal költők már úgy veszik körül, mint szellemi vezérüket. És akkor következik a végzetes szerelem: a nagy színésznő, Jászai Mari. Jászai Mari szenvedélyes és hűtlen szerető, szerelme lángokra lobbant és meggyötör. Reviczky Jászai Maritól ismeri meg Ibsen műveit (a nagy színésznő megtanul norvégül is, hogy minél jobban ismerje a kor annyi botrányt idéző drámaíró óriását). Együtt kezdik fordítani az Ibsen-drámákat. A *Babaotthon*nak Reviczky adja a nálunk közismert *Nóra* címet.

A harmincadik évén túllépő költő az irodalmi élet középpontjában áll. Bánatos versei széles körökben népszerűek. Nem egy költeményét országszerte szavalják. Tele van munkakedvvel és életkedvvel, de már nem lehet segíteni rajta. És amikor már nagyon beteg, Jászai Mari elhagyja (az akkor még diákkorú Szomory Dezsőért). Ezzel a végső szomorúsággal hal meg kórházi ágyon harmincnégy éves korában, 1889-ben.

Jelentősége óriási. Tulajdonképpen kevés igazi nagy verse van. Ő is ama fontos kezdeményezők közé tartozik, akik magatartásukkal, életművük egészével nagyobb történelmi súlyúak, mint egyes műveik összességével. Esszéiből nem tudott kibontakozni egy merőben új esztétika, de szempontja mégis valami merőben más volt, mint Gyulai Páléké, és előkészítette a századforduló új, szélesebb látókörű kritikáját. Leginkább a humor fogalma izgatta, amely az ő fogalmazásában felülemelkedést, megértő, szelíd bánatot jelent. Jellemző különösség, hogy Jézust az emberiség nagy humoristájának tartja. Prózaírója sem éri el a kor legmagasabb művészi átlagát; Mikszáth sokkal nagyobb elbeszélőművész, és még Justh Zsigmond is érdekesebb regényíró, de az ő regényének több köze van a XX. század regényeinek lélektani és társadalmi szempontjaihoz.

Legfontosabb azonban mégis a költészete. Van egy közkeletű hiedelem, hogy Reviczky ugyan viszonylag modern hangvételű és meghitt, szívhez szóló hangú lírikus, de költészete nélkülözi a költői képeket. Ez csak részben igaz. Pompás költői látomása, a *Pán halála* nagyon is színpompás, szemléletes. Felidézett gyermekkori emlékei - például az *Imakönyvem* szomorú szakaszaiban - képszerűen bontakoznak az olvasó elé. De az is igaz, hogy érzelmekkel teljes versszakai Arany után és Ady előtt képszegényeknek hatnak. Nála az érzés, a bánat, a megértés a fontos.

A kor egész költészetében a szinte ismeretlen Komjáthy Jenő mellett neki van a legkevesebb köze a hazai irodalmi hagyományokhoz. Az ő világa az új keletű nagyváros, rokonsága és ihletője a kor modern világirodalma. A legkomorabb témákhoz is dallamos könnyedséggel nyúl. Érzelmessége néha a szentimentalizmushoz közeledik, de máskor ódai magasságokat és elégiái mélységeket ér el.

Hatása igen sokágú. A nemsokára kialakuló hazai kabaréköltészet ugyanúgy őt folytatja, mint az induló Ady. Nem egy korai Ady-versről könnyen hihetjük, hogy Reviczkytól való. A századforduló programszerűen nagyvárosi lírája - Heltai, Makai - közvetlenül Reviczkyt folytatja, de ugyanúgy ő ad ösztönző hatást Komjáthy filozófiai lírájának. Ha a klasszikus nemzeti irodalmat Arannyal fejezzük be, akkor a modern magyar irodalmat Reviczkyvel kell kezdeni. S ha voltak mellette vele egyenagságúak, sőt nála nagyobb költők, még sincs semmi túlzás abban, ha azt mondjuk, hogy az Arany utáni és az Ady előtti magyar költészetnek ő a főalakja.

KOMJÁTHY JENŐ

(1858-1895)

Komjáthy Jenő az oly sok tragédiával teljes magyar irodalom legtragikusabb sorsú költői közé tartozik. Egy sivár korszaknak alighanem a legnagyobb poétája, de még barátai közül is kevesen tudják, hogy verseket ír. Életében alig néhány költeménye jelent meg, de az illetékesek ezeket sem vették észre. Egyetlen könyve halalos ágyához érkezett. Életútja mindössze harminchét év, szinte szakadatlanul idegenkedő vagy éppen ellenséges környezetben. Több köze volt kora világgölkészethez, mint bárkinek abban az időben, és még Budapestre is csak ritka pillanatokban juthatott el. Vidéki, majd éppen falusi kicsinyességek közt volt kénytelen élni. A nagyon műveltek között lett volna a helye, és élete nagy részében még csak beszélgetőtársa sem akadt. A magányos lángolásban, a szellemi elragadtatásban és a szerelem szinte vallásos mámorában keresett menedéket, s így jutott egyre közelebb a valóságtól elszakadó örülethez. Költészete forradalmibb, mint Petőfi után és Ady előtt bárkié, de eszméi még legszűkebb körében is visszhangtalanok maradtak. Tíz évvel a halála után kezdték felfedezni. De még ma is inkább csak az irodalom avatott értői tudják, hogy életműve milyen nagy értéke irodalmunknak. Helyét máig sem foglalta el költészetünk közkeletű értékrendjében. Idézzük fel emberi művészi arculatát.

Kisnemesi származású, vagyontalan család fia, abban a Nógrád megyében, ahol Madách is magányosan élte a maga gyötrődve alkotó életét. Komjáthy maga is gyakorta megfordul Alsósztrégován, ahol ez időben a Tragédia költőjének fia, Madách Aladár él. Madách Aladár igen kulturált ember, de bogaras különc, spiritizmussal foglalkozik, úgy képzei, hogy az elhaltak lelkeivel társalog. Körében gyakran jelennek meg művelt barátok, hogy elvitatkozzanak a lét rejtelméről. Komjáthy ebben a körben ismeri meg Palágyi Menyhértet, a filozófust és esztétát, a kor egyik legszélesebb látókörű magyar gondolkodóját, aki Reviczkyben is felismeri a korszak döntő jelentőségű új költőjét. Komjáthy összebarátkozik majd Reviczkyvel is, és éppen Reviczky lesz talán az egyetlen, aki érti Komjáthyt, tudja értékét is, igyekszik segíteni is az érvényesülésben. Nem rajta múlt, hogy a szűk körön kívül senki sem figyelt fel rá. Annyi bizonyos, hogy Komjáthyra hatott Reviczky ösztönző költészete is, Palágyi nagy műveltsége is, Madách Aladár miszticizmusa is. Szenvedélyes önművelő lévén, vidéki körülmények között is magába szívhatta kora műveltségét, beleértve a filozófiai tudnivalókat is. Igen nagy hatással volt rá Schopenhauer filozófiája, anélkül hogy szemléletében követte volna az akkor oly divatos pesszimista német filozófust. Schopenhauer tagadja az életet, az élet értelmét. Komjáthy pedig éppen ellenkezőleg: elragadtatással igenli az élet egészét, lelkesedik a nagy emberi célokért, harcosan áll szemben a nemesi korlátoltságokkal is, a polgári embertelenségekkel is. Elragadtatottsága idealista és csaknem vallásos, de ellensége minden tételes vallásnak és minden egyháznak.

Ezt a szárnyaló, szabad szellemet az elmaradott, isten háta mögötti vidék sehogyan sem viselhette el. Balassagyarmaton volt leányiskolai tanár. Huszonhét éves. Beleszeret egy tanítványába, elragadtatott hangú verseket ír hozzá. A leány viszonzza szerelmét. Több se kell a vidéki korlátoltságnak: fegyelmet indítanak Komjáthy ellen, és erkölcstelenség címén kidobják az iskolából. És az sem enyhít a mucsai közharagon, hogy Komjáthy feleségül veszi szerelmét. Csak két év után nevezik ki végre egy háromezer lakosú faluban, Szenicen, tanárnak. A javarészt szlovák községben még annyi kultúrával sem találkozik, mint Balassagyarmaton. Oly nyomorúságosan élnek, hogy egy felrándulás Budapestre, Reviczkyék körébe, hónapokra megzavarja a családi költségvetést. A balassagyarmati dzsentrivilág csak

ellenséges volt, de a szenicei elmaradt paraszti életben süket közömbösség körében élt. Mégis itt, a paraszti élet láttán válik számára érzékletes valósággá a társadalmi igazságtalanság. A kisvárosban szembekerült a hangadókkal: a vezető tisztviselőkkel, az italos-kártyás értelmiségiekkel, a faluban pedig lelke egészével odaállt a tanításra szoruló kétkeziek, a kültelki viskók nyomorgói, a kirekesztettek és megalázottak mellé. És Komjáthy merőben másfajta lélek, mint Reviczky. Reviczky keresztényi alázattal beletörődik a méltánytalanságokba, a fájdalmakba, saját bánataiba is. Komjáthy nem alkuszik, ha bármilyen elmélet beletörődést hirdet. Ebben a magányban érlelődik és bontakozik ki költészete.

Különös költészet ez, talán nincs is rokona a magyar irodalomban, habár formai téren órá is hat Reviczky. Komjáthy azonban filozófiai költő: eszméssel viaskodik, néha bőbeszédűen, néha olyan tömören, hogy kétszer is el kell olvasni sorait, ha érteni akarjuk. Nyelvezetében is sok van a filozófia fogalmiságából. Számára az eszmék adta szenvedés vezet a lélek gyönyörűségéhez, ami több mint a köznapi vétkek útján elérhető előny vagy gyönyörűség. Ezt a gondolatot ő sajátos tömörségével így fogalmazza meg:

*Nem üdvözt a bűnöröm,
s az eszmékín lesz dicsköröm*

A visszhangtalanságot kárpótlásul lelkében akarja élni az élet egészét, tehetetlenségében a lélek szabadságát éli át, szerelmes veseiben a szeretett lényvel együtt szárnyal a végtelenben. Csupa fény, csupa végtelenség, csupa lebegés ez a költészet. Misztikus elragadtatottságában isteninek érzi magát. Közben azonban igen világosan látja maga körül a világot, és politikai véleménye nemcsak a tagadás, hanem a merőben más eljövételének a szükségszerűsége. Elképzelése azonban nincs - az ő körülményei között nem is lehet - ennek gyakorlati útjáról. Az utópista ábrándokat, nemcsak a szocializmusét, hanem az akkor „nihilisták”-nak nevezett anarchistákét, a tiltakozást, olykor a lázongást rejtő vallásos szektákét, például az Alföld parasztsága körében szaporodó nazarénusokét, ha hírből ismerte is, semmiképpen sem tarthatta gyakorlati útnak. Arról a szocialista jövőről, amelyről mint lehetőségről az előbbi nemzedék legkiválóbb elméi - Eötvös, Madách - töprengtek, velük és az ő nyomukban idegenkedve szorongott, mert lélekbénító falansztert gyanított a megvalósulásukban. Közben azonban igényelte a forradalmi mozgalmat, vagyis a megváltoztatást, csak azt nem tudta, milyen is legyen az a remélt nagy változás, amely a megalázottakat kivezeti az elszomorító világból. Ez a formát nem öltött, az egész emberiségre kiterjesztett, de gyakorlati elképzelés nélküli vágy a társadalmi-politikai - bár lényegében filozófiai - alapja Komjáthy elragadtatott, nemegyszer igen elvont költészetének.

Tulajdonképpen nincs abban semmi csodálatos, hogy ezt a jelentékeny költőt a maga kora nem fedezte fel: a kiegyezés és a millennium közötti években a lassan fejlődő polgárság igyekezett kiegyezni a múlt nem akaró nemességgel. Erőteljes haladást jelentett a polgári kritika a nemesi világ ellen. Ez a polgári irodalom-költészet javarészt - Csiky Gergelynél, Justh Zsigmondnál, Kiss Józsefnél, Bródy Sándornál - legalább annyira szembenállt a polgári embertelenségekkel, mint az avuló dzsentrivilággal. Gyakorlati perspektívájuk pedig Adyig és nemzedékéig nem volt. Komjáthynak sem volt, de alighanem ő élte át a legfilozófikusabban kortársai reménykedő ábrándjait is, de a remények megfogalmazhatatlanságát is, s szükségszerűen idegenül élt a vidéki kisvárosban is, az isten háta mögötti faluhelyen is. De idegenül élt volna Budapesten is, ahol legjobb esetben tehetséges különcnek vélik. Nyilván ennek látta a jó barát Reviczky is, aki legalább tudta, hogy az ismeretlen vidéki tanár jó költő. Tudta ezt Palágyi Menyhért is. De nem tudták, hogy barátjuk túllépett rajtuk, és olyan eszmék megfogalmazója, amelyek a XX. századtól fogva lesznek korszerűek. Annyi bizonyos, hogy

Komjáthy Jenő ismeretlenül halt meg, és a halála pillanatában megjelenő verseskönyvét is csak kevesen vették tudomásul.

Tíz évnek kellett eltelnie a halálától, hogy a készülődő új költészet, a majdani *Nyugat* költői, az akkor éppen induló Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és Juhász Gyula felismerje a nagy költőt: Ady forradalmának kellett elkövetkeznie, hogy tudomásul vegyék ennek a forradalomnak magányos előhírnökét Komjáthyban, aki a maga sajátos hangú, elragadtatott költészetével az összekötő láncszem Petőfi és Ady között. De valójában még ma is a költészetet értő keveseké, holott jó néhány költeménye a mi nagyszerű költészetünk legjobbjai közt biztosítja a helyét.

RUDNYÁNSZKY GYULA

(1858-1913)

Rudnyánszkyval felettébb mostohán bánt az irodalmi emlékezet; még a neve is csaknem feledésbe merült. Pedig néhány költeménye a századforduló legjobbjai közt biztosíthatná a helyét, irodalomtörténeti jelentősége pedig körülbelül olyan fontos kapcsolatteremtés a XIX. és a XX. század előremutató költői törekvései között, mint Bródy Sándoré a prózairodalomban. Ő az összekötő láncszem Reviczkyék újat akarása és Ady nemzedékének újat teremtése közt. Alighanem életművének feltűnő egyenetlensége és világnézetének szakadatlan önellentmondásokkal teljes hullámozása a fő oka annak, hogy már a közvetlen utókor sem tudván, mit is kezdjen vele, inkább nem is beszélt róla. Holott például Ady egy kritikájában értékben Reviczky és Komjáthy elé helyezte, a lexikonok és összefoglaló irodalomtörténetek köztemetőjében előkelő helyen nyugszik. Ámde az irodalmi-politikai jobboldalnak nem kellett a szocialista költő, aki egy időben még a Népszavának is munkatársa volt; a baloldaliaknak nem kellett a vallásos költő, aki egy időben a klerikális Magyar Szemle szerkesztője volt; akik lelkesedtek volna bensőséges Mária-himnuszaiért, azokat meghökkentette a Casanova-dalok erotikus frivolsága, akinek szívéhez szólt a munkásnyomorról szóló, kapitalizmust megbélyegző, nemzetközi szolidaritást hirdető, forradalmat váró költészete, azt visszariasztotta türelmetlen nacionalizmusa. Pedig egyrészt a leghaladóbb előzmények - Vajda János és Reviczky Gyula - egyenes folytatása, formaművészetével pedig még Babitsra és Kosztolányira is hatott, s ugyanolyan előzménye Heltaiék nagyvárosi világiasságának, mint a Sík Sándor vagy Harsányi Lajos fémjelezte katolikus költészetnek.

Birtokos nemesi elődök leszármazottja volt, apja negyvennyolcas honvédtiszt: egyszerre öröklí az elődök maradiságát és a forradalmi eszméket. A család hajdani jómódjának már csak az emléke él, és amikor érett ifjúként jogáspályára indul, már a napi kenyér megkeresése nyomasztja. Abba is hagyja az egyetemet, és mivel költő akar lenni - újságírónak áll be. Szinte szokványos út ez a kor irodalmi életében: jogászként kezdeni, majd írói-költői szándékokkal újságírónak menni.

Egy ideig debreceni szerkesztő, majd összevész kiadójával, visszajön Budapestre, de sehol sem tud gyökeret verni. Saját megélhetési gondjain keresztül érti meg a nyomort, és közeledik a szocializmushoz, amellyel vallásossága miatt nem tud azonosulni. Egy ideig azt hiszi, hogy a „keresztényszocialista” törekvések adnak megfelelő eszmei alapot lelki háborgásainak. A keresztényszocializmus nem tagadja a szociális problémákat, még az osztályharc létét sem, de azt vallja, hogy a katolikus valláserkölc alapján megteremthető egy olyan osztálybéke, amely a tőke nagyobb sérelme nélkül megoldja a munkásság és szegényparasztság problémáit. A vallásos-utópista mozgalom magyarországi lelke, a tudósnak is kiváló, mélységesen emberséges főpap-professzor, Giesswein Sándor, az egyiptológia, assziológia és a bibliai archeológia jelentékeny szakembere egy forradalom nélkül megvalósítható, igazi demokrácia lehetőségét látta a keresztényszocializmusban. Rudnyánszky hamarosan felismerte, hogy ez nem ad megoldást a nyomor ellen. Vagy harcolni kell, mint a szocialisták teszik, vagy bele kell törődni, és túlvilági vigaszra várni, mint ahogy a hívők teszik. Kapkodó próbálkozásai pedig sehol sem adták meg neki a mindennapok anyagi biztonságát. Pedig csak úgy ontotta a verseket, novellákat, írt gyermekek számára színdarabokat és játékos gyermekverseket (ezekkel ösztönző hatású volt Móricz Zsigmond kitűnő gyermekverseire), népdal-antológiát szerkesztett. De túl könnyen írt, túl könnyen verselt, és nem volt elegendő önkritikája. A kitűnő és a silány nemegyszer egy költeményen belül keveredik. Nem egy igen gyenge versében is akad remekműhöz méltó szakasz, máskor kitűnő költői műveket ront el pongyola, lapos, feleslegesen bőbeszédű szakaszokkal.

Elragadja saját verbális gazdagsága, gondolattársításainak féktelensége. Emellett mindenáron „hatásos”, jól szavalható akar lenni. Mintha az emelkedett szellemű, örökké retorikus Ábrányi Emillemel kelne versenyre. De hiányzik belőle Ábrányi egyértelmű, lelkes demokratizmusa és fegyelmezett arányérzéke. Egyébként nem volna gyengébb formaművész, mint Ábrányi. De eszmei kapkodása, szerkesztésbeli lazasága, a lapos közhelyek halmozása elrontja legtöbb költeményét. Legjobb pillanataiban, főleg a proletársors látomásszerű ábrázolásában, mégis remekműveket tud írni. *A gyáva* című elbeszélő költeménye a nyomorgó értelmiségiekről, vagy a forradalmat váró *Jóslat* a századforduló legjobb magyar költeményei közé tartozik. Egy ízben rövid börtönbüntetésre is ítélik néhány indulatos Habsburg-ellenes verséért. Ez növeli is népszerűségét. Mert ha nem is találja helyét sem az irodalomban, sem a társadalomban, a versolvasó közönség és a műkedvelő szavalók közt egy időben tagadhatatlanul népszerű, még közhelyeit is hatásosan lehet pódiumról elmondani, különösen a kor divatos harsogó álpátoszával. Olykor megélhetési okokból fordít is, néhány Ibsen-drámát tolmácsolt a hazai színpadoknak, igen jól mondható nyelven.

1905-ben megelégteli a hazai helyzetet, saját örökös anyagi bizonytalanságát és kilátástalanságát, feleségével együtt kivándorol Amerikába. Ott azután találkozik a féktelen kapitalizmussal és az ipari kizsákmányolás olyan képeivel, amelyek egyértelművé teszik antikapitalizmusát. Már itthon is hol a múltba vágyott, hol egy jobb jövőbe, és elutasította a jelent. Szoros értelemben véve Amerikában sem lett szocialista, de költői harcostársa a szocialistáknak. És akkor következik be a tragikus fordulat. Látása régóta romlott, de odakint meggyorsul szemidegsorvadása - és megvakul.

Az egyéni szenvedés elmélyíti líráját. A látható világ helyett belső látomások formájában merül elébe a szenvedő világ. Hangja közeledik a szimbolizmushoz. Szerkesztése fegyelmezettebb lesz, mivel nem a papír előtt, tollal a kezében fogalmaz, hanem az örök sötétségben, magában formálja, kerekíti a verseket, amelyeket azután feleségének diktál.

A vak költő, aki csak magyarul ír (bár jól megtanul angolul is), egyre idegenebb, egyre magányosabb az idegen világban, bár az 1849 óta nem is kis létszámú amerikai magyarság tiszteli; eltartani azonban nem tudja. És elege is volt az Egyesült Államokból. 1912-ben hazajön. Kiadja utolsó verseskötetét, a *Napszállat felé* címűt, amelyben főleg Amerikában kelt verseit gyűjtötte össze. Ebben jelenik meg a *Katona-levél* a népből jött katonáról, aki parancs ellenére sem hajlandó az övéire, a sztrájkoló népre löni. Rudnyánszky egyik legszebb, legjobb műve ez. És ebben a könyvben van a *Forgácsok* című igen hosszú költői vallomás úgyszólván mindenről, ami hányatott életében gondolatát foglalkoztatta. Formáját tekintve elmélkedő-filozófiai költemény, valójában lírai önfeltárás: egy ellentmondásokkal teljes élet egyértelmű megfogalmazása.

Az 1913-ban, halála évében megjelenő kötet meghozza az igazi irodalmi elismertetést. Ady lelkes kritikája mellett úgyszólván az egész irodalmi élet elismeri, és a legellentétebb szemléletűek a magukénak akarják elismerni. Nyilvánvalóvá válik irodalomtörténeti jelentősége, előkészítő szerepe a modern magyar költészetben. De ezzel be is fejeződik nemcsak az élete, hanem - legalábbis egyelőre - az utóélete is. A szakemberek mindig is nyilvántartják, de magából az irodalomból kiesett. Halála utáni évben kezdődik az első világháború, s attól kezdve olyan újabb kérdések kényszerítették válaszokra a költészetet, amelyben sokkal fontosabbak voltak a Rudnyánszky előtti klasszikusok is, és a Rudnyánszkyra következő modernek is. És amiként az átmeneti kor legjobbait - Ábrányi Emilt, Endrődi Sándort, Szilágyi Gézátt s még jó néhányukat - a lexikonokba és az irodalomtörténeti összefoglalásokba szorította vissza a kegyetlen feledékenység, azonképpen a talán legfontosabb, legnagyobb közvetlen hatású Rudnyánszky is ismeretlenné homályosult az olvasók előtt. Ő is a fontos újrafelfedezendők közé tartozik, legalább azzal a néhány költeményével, amely valóban remekmű.

RÁKOSI VIKTOR

(1860-1923)

A szökőkút csövét, amely vidáman szétfröcsköl a vizet, latinul sipunculushoz vagy népiesebb formában sipulusnak, jó magyar kiejtéssel sipulusznak mondják. Ezt a *Sipulus* nevet választotta magának az a Rákosi Viktor nevű, áradó ötletű humorista, aki évtizedeken át csak úgy árasztotta-fröcskölte magából az egész országot nevetető fura történeteket, képtelen történeteket, nemegyszer már a legmodernebb abszurdokra emlékeztető mulatságos képtelenségeket. Egy ideig ugyan Puszpáng, majd Vasálarc néven írta főleg vicclapokba, de komoly napilapokba is humoreszkjeit, végül azonban kikötött a Sipulusz név mellett, és az évek folyamán húsz kötetre való képtelenséget árasztott ki magából ez a vidám szökőkút, aki elképesztő ötleteivel Heltaira is, talán még Karinthyra is, és okvetlenül Rejtő-Howardra is hatott. Világirodalmi rokonságban Mark Twainnel és az angol nonszensz költészettel áll, de nem egy bizarr ötletét a legmodernebb abszurdok is vállalhatnák.

Ugyanez a Rákosi Viktor, aki közben volt vicclapszerkesztő is - lapja, a Kakas Márton nagy népszerűségnek örvendett -, tudott finoman lírai, érzelmes elbeszélő is lenni (akárcsak Mark Twain), meghitt komolysággal idézte fel 1848 szabadságharcának kisembereit, érzékenyen vette tudomásul a szegény emberek sorsát, bravúrosan hatásos ifjúsági regényíró volt, és habár a megrögzötten kormánypárti, minden nacionalista példaképének számító Rákosi Jenő tizennyolc évvel ifjabb testvéröccse volt, ellenzéki képviselőként ült és nemegyszer támadó éllel szónokolt a parlamentben. Az ellentétektől izzó Magyarországon a legnépszerűbb emberek közé tartozott, azok is szerették, akiket kigúnyolt vagy támadott, igazán soha senki se vette komolyan, mindenki a magáénak vallotta, Gyulai Pál ugyanolyan szeretettel írt róla, mint Ignótus. Amikor 1923-ban meghalt, egyformán gyászolta mind a hivatalos ellenforradalmi sajtó, mind a Nyugat.

És amikor hosszú szünet után 1957-ben, válogatott humoreszkjei *Guttman a csörgőkígyó* címen megjelentek, az olvasók ugyanazzal a jókedvvel nevettek képtelen ötletein, mint a hetven év előtti nagyszülők, akik először olvashatták ezeket a gondolatjátékokat. És akkortájt nem lehetett lélekhez szólóbb olvasmányt adni az ifjúság kezébe 1848-ról, mint a *Korhad* fakesztriket.

Rákosi Jenő öccse volt, tehát német származású, magyar nacionalista érzésvilágú körben nevelkedett. De a tönkrement dunántúli földbirtokos világból ifjan Erdélybe kerül sokkal idősebb orvos bátyjához, majd másik, még idősebb bátyja, a már híres írónak számító Rákosi Jenő Budapestre hozza, hogy a piaristáknál tanuljon. A nagy kultúrát adó, latinos szellemű papi iskolából egyenest kerül az újságokhoz, ahol azonnal feltűnik szokatlanul egyéni humorával. Bátyjával mindig jó barátságban marad, de merőben idegen tőle annak korábbi újromantikus, stilizált pátosza is, későbbi harcos reakcióssága is. A kilencvenes években sokkal közelebb érzi magát a könnyed hangú városi írókhoz, költőkhöz, Kozma Andorhoz, Heltai Jenőhöz, a negyvennyolcat idéző „függetlenségiékekhez”, mint ahhoz az akadémizmus-hoz, amelynek bátyja idővel vezéralakja lesz. Igaz, magával hozta a tönkrement vidéki urak bánatát is, de ez az ő számára inkább arra jó, hogy együtt érezzen a kishivatalokba szorult úri leszármazottakkal, az egzisztenciát vesztett városi senkikkel, a bizonytalan létű újságírókkal, a mesére váró gyermekekkel. Az egyik legjobb barátja Sebők Zsigmond, a gyermekirodalom klasszikusa, Dörmögő Dömötör megalkotója. Felnötteket és gyermekeket akar neveltetni.

Mert mindenekelőtt nevetetni akar. Alkatánál fogva humorista. Nem szatirikus, mint Mikszáth, még csak nem is fölényesen ironikus, mint Heltai - valami gyermeki derű és nevetető kedv árad belőle. Ez a parlamenti képviselő, ez az emberségesen liberális ellenzéki valójában merőben apolitikus. Ha komolyan ír, úgy nacionalista, hogy megérti a nemzetiségek keserűségeit is. Úgy védi az uralkodó osztály nemesi hagyományait, hogy együttérez a kisemmizettekkel. De a másik oldalról tekintve, úgy látja a visszasságokat, az igazságtalanságokat, méltánytalanságokat, hogy nem lázadozik ellenük. Nevetése senkit se sért, kritikája senkit se sebez. Ezért nem volt senki sem az ellensége. Érzelmeivel mindenki azonosulhatott, derűje mindenkiben mosolyt vagy még inkább nevetést keltett. Ezért volt mindenki a barátja.

Képtelenségeket halmozó humoros történetei is tulajdonképpen a hagyományos anekdotizmust folytatják, s talán még úgy is mondhatjuk, hogy ő a közvetítő a vidéki-nemesi adomázás és a városi-újságírói vicc között, sőt még azt is megkockáztathatjuk, hogy epikus humora párhuzamos Nagy Endre sajátos színpadi műfajjá kristályosodó kabaréhumorával. Annyi bizonyos, hogy a kabaré olyan klasszikusainak, mint Heltai Jenő vagy a fiatal Gábor Andor, nem egy kupléjának humoros tartalmát prózában Sipulusz is elmesélhette volna.

Rákosi Viktor számára a kortárs vagy komikus figura, vagy ha komoly tárgyhoz nyúl, akkor szánandó, tehetetlen ember. Van egy igazán komor hangulatú regénye, az *Elnémult harangok*. Az erdélyi faluról szól, ahol a magyarok lassanként kisebbségben maradnak a szaporodó és öntudatosodó románokkal szemben. Nacionalista szorongással veszi tudomásul ezt a történelmi tényt, de a maga korában szinte csodálatos humanizmussal érti meg a nemzetiségek nacionalizmusát is: román pópája ugyanolyan rokonszenves alak, mint tragikus hőse, a magyar református prédikátor. Ebből a regényéből színdarab is készült, amelyet sokáig nagy sikerrel játszottak. Írt néhány egyéb drámai művet is, ezeknek is sikerük volt, de jelentőségük elhalványodik epikája mellett.

Ez az epika olykor hősöket keres, de ilyeneket igazán csak a múltban talál. De a múltban sem a nagy ember, a történelem irányítója érdekli, hanem a közkatona, a közember, aki vérét vagy boldogságát adja a nagy, közös ügyekért. Ilyenek a *Korhadttal fakesztek* hős lelkű kisemberei. 1848-49 forradalmának és szabadságharcának aligha állítottak szebb emléket, mint ebben a novellás könyvben. Méltó - és nem is kisebb értékű - párja Jókai *Csataképeinek*. Rákosi Viktor műve azonban a névtelenekről szól.

Még Napóleon és a napóleoni háborúk történetét is egy magyar parasztleány kalandjaiban idézi fel legjobb ifjúsági regényében, amelynek a címe: *Kisbürgözdől Waterlooiig*. Ahogy a *Korhadttal fakesztekben* is, hőse ennek szintén a kisember, de a világtörténelem viharában.

Összes művei sokféle műfajárnyalat mesterének mutatják. Persze mindenekelőtt humorista, de azért nem kisebb értékű a szánandó kisemberek lírai érzelmeit megragadó finom pszichológus sem, és nem szabad elfeledkezni a társadalmi problémák részvevő megértőjéről sem. Csak pátoszt, csak lázongást, csak vállalt harcot ne várjunk tőle. Soha gyakorló államférfi nem volt még politikamentesebb lény, mint ő. De azt már nem tudjuk, hogy az igazi próbatételek idején mit is csinált volna: a háború, a forradalmak, az ellenforradalom a véghetetlen betegség tehetetlen kínjai közt találja. 1911-ben kényszerült betegágyba, és tizenkét évig szenvedett, míg végre 1923-ban, hatvanhárom éves korában megváltásként elérkezett a testi halál.

Életében nagyon népszerű volt, még utána is jó ideig. Tulajdonképpen ma is helyet érdemelne legjobb és főleg legmulatságosabb műveivel az irodalmi köztudatban.

SEBŐK ZSIGMOND

(1861-1916)

A magyar gyermekirodalom klasszikusa: ő teremtette meg Dörmögő Dömötör, Zebulon és Dorka, Róka Miska, Malac Misi feledhetetlen alakjait. Aligha volt valaki is az irodalomtörténetben - talán az egész világirodalom-történetben -, aki úgy tudott volna a nyolc és tizenkét év közötti kezdő olvasóknak mesélni, hogy ennyi derűs, de még felnőttkorban is igaznak bizonyuló embertípust rajzoljon meg állatalakjaiban, és körük még némi ironikus társadalomkritikát is előkészítsen. Sebők Zsigmond a gyermekeket arra neveli, hogy szeressenek olvasó emberek lenni, és igényeljék a realizmust. Nem a legkisebbek meseírója, nem is a már serdültebbek romantikus-kalandos írója, meséivel kivezet a mesevilágból a valóságos élet felé, és előkészíti a bonyolultabb emberi-társadalmi problémák igényét és megértését. Az újabban ismét kiadott Mackó-könyveinek az eszményvilága a millennium és az első világháború közti fél emberöltő ábrándos nacionalizmusát is erőteljesen tükrözi, és ez a történelemben alaptalanabb mesének bizonyult, mint a jóságos Mackó Muki becsületes és diadalmas küzdelme a gonosz óriáskígyóval... De aki serdülni kezdő olvasóknak ír, annak jól kell ismernie és klasszikus példaképnek kell tekintenie a mesevilágnak e sajátos realitását. És voltaképpen nagyon jó lenne, ha akadna, aki Sebőknél nem kisebb írói tehetséggel úgy tudná átdolgozni a mostani gyerekek számára Dörmögő Dömötör klasszikus kalandjait, mint ahogy Robinsont, Gullivert és Don Quijotét is újra meg újra elmesélik a későbbi nemzedékek gyermekei számára (ne feledjük el, hogy például Don Quijotét a mi századunk gyermekeinek Radnóti Miklós dolgozta át, s ez a mű is méltó darabja életművének).

Sebők Zsigmond huszonegy éves korában abbahagyta az egyetemet. Ő is jogásznak készült, mint oly sok magyar író, őt is elcsábította az újságírás, mint oly sok magyar író. Hamarosan fel is tűnt ízes nyelvű tárcáival és hosszabb novelláival. Ezeken jól érezhető Mikszáth hatása: anekdotázó hangú, kitérő részletmegfigyelő, kedveli a furcsa emberi apróságokat. De ironiája együttérző, hiányzik belőle Mikszáth szatirikus ítéletmondása. Közelebb áll hozzá a nála valamivel fiatalabb és ugyanez időben induló Gárdonyi falusi valóságot falusi idillel vegyítő mosolya (az egy ideig harcosan realista szándékú Gárdonyi keserűségéhez semmi köze nincs, Sebők jó szemű, de vidáman gyermekded lélek: sohase haragszik).

1884-ben - huszonhárom éves korában - Szegedre kerül újságírónak, és ott tölt három évet. Ez az időszak döntő lesz egész írói útjára. Szegeden barátkozik össze Pósa Lajossal, a magyar gyermekirodalom akkor legnépszerűbb alakjával, legfontosabb ösztönzőjével. Pósa bácsi neve ma már csak mosolyt kelt, mint költő epigon volt, mint meseíró rég elavult; jelentősége mégis igen nagy. Pósa Lajos volt az első minálunk, aki komolyan vette az ifjúsági és a gyermekirodalmat, ő teremtette és szerkesztette a rendkívül nagy pedagógiai jelentőségű gyermekfolyóiratot, az *Én Újságomat*, ő volt a kezdeti irányító mestere a nála nagyobb és maradandóbb mesemondóknak, Benedek Eleknek, Gaál Mózesnek és Sebők Zsigmondnak is. Sebők Szegeden lett az *Én Újságom* munkatársa. Ott, akkor kezdett mesélgetni, ott találta ki első állatmesealakjait, akik aztán regényeinek hősei lettek. És ezek az emberi tulajdonságokat hordozó állatok merőben különböznek Ezópus, Phaedrus, La Fontaine, Fáy András állatmesealakjaitól. A klasszikus állatmesék ugyanis időtlen alakok, elvont emberi tulajdonságok hordozói. Sebők Mackói, Rókái, Birkái azonban benne élnek az akkori magyar valóságban. Környezetük a millennium kori Magyarország, még azt is mondhatjuk, hogy egyik-másikuk akkori típusok paródiái.

Első novelláskötetei és az *Én Újságomban* írt meséi már a század végső évtizedére oly népszerű és elismert íróvá avatták, hogy előbb a kezdetben némiképpen haladó Petőfi Társaságnak, majd a szegedi Dugonics Társaságnak a tagja lesz, hogy az új század elején (1904) a nagy tekintélyű, bár akkor már akadémikusan konzervatív Kisfaludy Társaságnak is tagja legyen. 1909-től kezdve pedig jó barátjával, a gyermekirodalom másik klasszikusával, Benedek Elekkel megalapítja a másik gyermekújságot, a *Jó Pajtást*, amelynek mindhalálig a szerkesztője.

Az életmű legjelentékenyebb részét jelentő Mackó-könyveket viszonylag későn kezdi írni. Az első kötet csak 1902-ben jelenik meg. Addig már írt egy népszerű Petőfi-életrajzot, majd egy Kossuth-életrajzot, kedveltek voltak novelláskötetei is. A novellaírást sem hagyta abba, és időről időre a gyermekkönyvek közt meg-megjelentek a felnőtteket szórakoztató, mindig derűs, emberszerető történetei. A fontos azonban ettől kezdve Mackó úr és köre. Ezekből az állatregényekből úgy egy évtized alatt egész regényciklus kerekedett ki, visszatérő alakokkal, közben újabb és újabb jellemekkel. Az évtized Magyarországnak sajátos körképe bontakozott Mackó Muki kalandjaiból a gyermek olvasó elé (de a felnőttek elé is, nemcsak azért, mert ezeknek a könyveknek az emléke megmarad az olvasóban, hanem azért is, mert a Mackó-könyveket az értő felnőttek is olvasták, jót nevetve azon az ironikus korpén, ahogy az író hősének szemével láttatja az országot és világot). A Mackó-könyvek sajátossága, hogy állatalakjai benne élnek az akkori Magyarország mindennapjaiban, emberek közt járnak, és az emberek emberszámba veszik őket. Mackó Muki jómódú máramarosi méztermelő, akinek szenvedélye az utazás.

Hörpentő sógor medve létére jellegzetes ingyenélő tarhás, aki rokonai nyakán él, és rossz hírbe hozza a rokonságot. Birka Jeremiás módos állattenyésztő, Malac Misi pesti rikkancsfű; és legtöbbjük olyan lelkesen igyekszik jó magyar ember lenni, mint a polgárosodás fejlődésével lelkesen magyarosodó idegen eredetű hazai polgárok. Jellemző, ahogy Mackó Muki Budapestre utaztában a vonatban azt tanácsolja unokaöccsének és unokahúgának, Zebulonnak és Dorkának: „Budapesten azután ne dörmögjete, nehogy észrevegyék, hogy medvék vagytok.” A kor sváb és zsidó felnőttjei ugyanígy intették gyermekeiket, nehogy svábosan vagy zsidósan beszéljenek. - Csak 1912-ben jutott az író eszébe, hogy jobb, szemléletesebb nevet adjon hősének. Ettől kezdve Mackó Mukit Dörmögő Dömötörnek hívják, de ez a névváltoztatás is pontosan beleépül a korba: Mackó úr belügyminiszteri engedéllyel, egyforintos okmánybélyeggel ellátott kérelmet nyújtva be, változtatja nevét Dörmögőre. Akárcsak az addig német vezetéknévű svábok és zsidók lettek úgy magyar polgárok, hogy gyermekeik már alig, unokáik pedig jórészt már ne is tudjanak németül. Nos, Mackó úr, illetve Dörmögő Dömötör, aki először a millennium ünnepségére utazott Budapestre, ettől kezdve szenvedélyesen utazgat az országban, és az ifjú olvasó vele utazván megtanulta az ország földrajzát, némileg néprajzát is, és hogy melyik városban vagy tájon milyen nevezetességet láthat. Megismert jellegzetes emberi viszonylatokat és emberi típusokat. Mindenekelőtt magát a hőst: Dörmögő Dömötört, a lelkes magyar medvét, akiben keveredik a falusi ténsurak elmaradottsága az újdonságok iránti kíváncsisággal. Némiképpen Zajtay uramnak, Gvadányi falusi nótáriusának utóda, és Gárdonyi Göre Gáborának kortársa, de - ne tagadjuk - előbb, emberibb, mint Zajtay és sokkal vonzóbb, mint a túlságosan torzképre sikerült Göre Gábor. Dörmögő Dömötör igaz típus korlátoltságával, balfogásaival, jóindulatával, lelkeségével együtt, beleértve örökös hurrázó hazafiságát. Magyarországon akkor se szeri, se száma nem volt a Dörmögő Dömötöröknek (még ma is akad belőlük, legföljebb módosult jelszavakkal).

Sebők Zsigmond a maga nemében remekíró volt, akit felnőttek és gyerekek egyaránt szerettek. Ő is szerette az embereket, és ez érződik is minden során. Viszonylag fiatalon halt meg, ötvenöt éves korában. A Kisfaludy Társaságban Molnár Ferenc mondott emlékbeszédet róla. Ez a szép emlékezés a Nyugatban is megjelent. A leglényege az, hogy Sebők Zsigmondot szerették és szeretik a gyermekek, s amit tőle olvastak, azt magukkal viszik a felnőttkor idejére is.

AMBRUS ZOLTÁN

(1861-1932)

Ambrus Zoltán, a kritikus tisztelte és nagyra tartotta Ady Endrét akkor, amikor Tisza István és köre tajtékozó gyűlölettel fordult az „új idők új dalainak” óriása ellen; és ugyanez az Ambrus Zoltán, a publicista tisztelte és nagyra tartotta Tisza Istvánt, amikor Ady és köre tajtékozó gyűlölettel szidalmazta az úri Magyarország minden bűnét szinte szimbolikusan megtestesítő geszti grófot. Ady Endre és Tisza István pedig mindennek tudatában tisztelte és nagyra tartotta Ambrus Zoltánt. Évtizedeken keresztül a legsajátosabb helyzetben volt az egész magyar irodalomban; mindenki a magáénak érezte, még az is, akit elegáns szatírája kipellengérezett. Igaz, közben valahogy előkelő idegennek is érezték, afféle nagyon művelt, rendkívül világos értelmű francia írónak, aki történetesen igen választékos magyar nyelven ír elemző tanulmányokat a világirodalom nagyjairól, és szinte tökéletesre csiszolt novellákat múlt- és jelenbeli szomorú emberekről, máskor meg hidegen gunyoros szatírákat a budapesti újjgazdagokról.

Amikor néhány évnyi tanulás után 1885-ben - huszonnégy éves korában - hazajött Párizsból, hozván magával Taine és Renan pozitívista-rationális tanításainak szellemét, az újat akaró fiatalok azt hitték, ő lesz a szellemi vezér: Reviczky még és Ignóus már az ő szavaira figyelt, tőle akart tanulni nyugat-európai modernséget. Kiss József A Hét megalapításakor azonnal maga mellé hívta, Bródy Sándor benne látta az új irodalom iránymutatóját, sőt törvényhozóját, és idővel őt kérte fel az általa és az akkor még indulatosan forradalminak induló Gárdonyi mellett a Jövendő harmadik szerkesztőjéül. S ez a Bródy-Gárdonyi-Ambrus-féle folyóirat volt talán a legfontosabb közbuló állomás A Hét és a Nyugat között. De ugyanakkor Gyulai Pál is elismerő tisztelettel kérte fel a nagy felkészültségű fiatal író és kritikust, hogy legyen a színvonalasan konzervatív Budapesti Szemle munkatársa. És Ambrus ezt is vállalta. Nem lehetett tehát irodalmi vezér, mert senkit sem tekintett ellenségének, amennyiben színvonalasan fejezte ki magát. Csak az alpáriságot, az ízléstelenséget, a szellemi igénytelenséget, a semmitmondó közhelyek szajkózóit találta megvetendő és közveszélyes mótelynek, ami ellen lankadatlanul kell harcolni, és az igazi értéket tekintette a meg nem alkuvó művészi küzdelem céljának. Vezérség helyett tehát tekintély lett az osztályrésze. És csaknem egy fél évszázadon keresztül tanult tőle az egész irodalom, és ezért akkor is óriási a jelentősége, ha a nagyközönség sohasem sorolta kedvenc olvasmányai közé műveit. Nem volt és nem lett úgynevezett népszerű író, de a népszerűek meg a sokat vitatottak java része tanult tőle. Példa is volt, *ahogyan* írt, és nagymértékben fontos irodalmi ismereteket terjesztett, *amit* írt.

Szegény vidéki fiúként indult. Apja, aki valamikor negyvennyolcas honvéd volt, vasúti tisztviselőként hanyódott városról városra. Zoltán fia történetesen Debrecenben született, és csak hallomásból tudta, hogy a család székely származású. Iskoláit különböző helyeken járta, majd amikor korán árvaságra jutott, neki kellett eltartania a családot, s megkeresni egyben a további tandíjra való. Végre érettségizetten Budapesten beiratkozott a jogi karra, és sikerült tisztviselőként elhelyezkednie a Földhitelintézetnél. Ennek a banknak az igazgatója Arany László volt, Arany János fia, akit végérvényes mindenből kiábrándulása akadályozott meg abban, hogy a századvég legnagyobb magyar költője legyen: egyszerűen abbahagyta a szépirodalmat, miután megírta a kritikai realizmus legnagyobb magyar verses remekét, *A délibábok hőségét*. De bankigazgatóként is, habár egyre ritkábban írt, a kor legjobb esszéistája volt. Ő fedezte fel a fiatal banktisztviselőben a tehetséget, ő vezette be a különböző lapokhoz, gondoskodott megfelelő megélhetéséről, és lehetővé tette, hogy Párizsba menjen tanulni, ne jogot, hanem irodalomelméletet, esztétikát, filozófiát, kultúrtörténetet.

Persze, végül is író, esztéta, kritikus lett volna mindenképpen: lélekalkata eleve így rendelte el. Arany László azonban megkönnyítette magára és hivatására találását. Arany László pedig példaképnek is felettebb alkalmas volt: az esszéművészet és a színvonalas irodalmi ismeretterjesztő hevület példásan párosult benne az illúzióktól megfosztott valóság vállalásával, akár öncsonkítás árán is. Ehhez az erkölcsi alaphoz tanulta Ambrus a nagy pozitivisták - főleg Taine és Renan - tényiszteletét, ésszerűségkultuszát, választékos szóhasználatát és világos stílusát. Flaubert regényeiből és Maupassant novelláiból magába szívta a lélektani indokok kutatását, Zolától a részletek leltárba vételének irodalmi becsületét, Anatole France-tól a kultúra egészének tanúságul idézését az emberi lényeg keresésében. És habár Zola és France iránt mindig is fenntartásos kritikával élt, üdvös hatásuk ugyanúgy gazdagította, mint a mindenestül vállalt mesterek. Ennek az új, világhatású francia szellemnek lett mintegy nagykövete a maga új útjait kereső magyar irodalomban.

Amikor írni kezdte *Midás király* című regényét, amely számlálhatatlan újságfolytatásban jelent meg, minden olvasó úgy érezte, hogy ezzel valami merőben ismeretlen, de már nagyon várt hang szólal meg magyarul. A folytatásos részletek hatása sokkal nagyobb volt, mint maga az egész regény, amikor végre sok év után egységesen, könyv alakban is megjelent. A hatása ugyanis akkorra már annyira beleépült a kortársirodalomba, hogy a túl későn megjelenő egész már csak egy volt a sok között. Ez a művészregény mégis fontos fordulat regényirodalomunkban. Biró Jenő, az alulról jött, művészi céljaiért elszánt harcot vívó festő mindent elér: hírt, dicsőséget és főleg gazdagságot, csak éppen a boldogságot és az önbecsülést nem. Sikerei közt elvész a sikerek értelme, a dicsőségben elvész az eszmény. A szerelem pedig idillel kezdődik és tragédiába torkoll. Az irigyelt művész öngyilkos lesz. Pszichológiai regény, és mégis, bár igen áttételesen, a század végső negyedének hazai társadalomkritikája. Fontos és ösztönző regény a *Midás király*, noha az akkori és az azóta való kritikák nem egy hibájára rámutattak. Szerkezete laza, elbeszélő módja sok helyütt fárasztó, novellisztikus részletei szebbek, mint az egész. És ezek a kifogások elmondhatók Ambrus Zoltán többi regényéről is, kivéve talán a *Giroflé és Girofla* vidéki történetét, egy fiatalúr és két kis színésznő bácskai szerelmi históriáját. Igaz, az első három regényen akaratlanul is súlyos nyomokat hagyott szerelmi bánata. Fiatal felesége belehalt első szülésébe. Ambrus magánéletét sokáig kitöltötte az árván született kislány nevelése. Csak hosszú évek múltán talált újra boldogságot egy vidéki - bácskai! - színésznő szerelmében, akit feleségül is vett.

Regényei tehát fontosak, de novellái jobbak. Ezek közt igazi hibátlan alkotások maradtak ránk fiatalkorából is, idős korából is. A fiatalkorokban sok a kultúrtörténeti ihletés, és hangjukban nemegyszer uralkodó az irónia. A *Ninive pusztulásán* erősen érződik France hatása, de ugyanez a novella alighanem ugyanilyen hatással volt Babitsra, amikor a *Jónás könyvét* írta. A kései novellák elmélyültebbek, gyakran a gyermekkori emlékekből táplálkoznak, mint a kétségtelenül remekmű *Tóparti gyilkosság*. De mindig nagy műgonddal fogalmazott novelláiból egész kötetnyit válogathatnánk, ezek novellairodalomunk legmagasabb színvonalán jelölik ki Ambrus helyét. A Defoe-ról és a Robinson-regény keletkezéséről szóló *A független ember*, az irodalmi életnek ez a nagy szatírája egyike a legjobb magyar novelláknak.

És mégis: Ambrus mindenekelőtt esztéta, kritikus, irodalmi ismeretterjesztő. A *Klasszikus regénytár*, amelynek egyik szerkesztője volt, hatásosan népszerűsítette a világirodalmat, számos francia regényét ő fordította, és a legtöbbször ő írta az előszót. Ezek az előszavak a pozitivista ismeretterjesztő esszé példaképei mindmáig. Színikritikái az alapos drámaelemzés útját és lehetőségeit tanították egész kritikusnemzedékeknek. Dramaturgiai felkészültsége folytán lett 1917-ben a Nemzeti Színház igazgatója. Nagyon színvonalas műsorpolitikát valósított meg... amíg engedték. Csakhogy helyén maradt a forradalmak idején is. Olyan komolyan vette a politikán felül álló művész erkölcsi meggyőződését, hogy a Tanácsköztársaságot

ugyanúgy tudomásul vette, mint az ő törvényes államát, akárcsak előbb Károlyi Mihály köztársaságát vagy még előbb IV. Károly királyságát. Ezt azután az ellenforradalom nem bocsátotta meg neki. Ezt a komolyan vett apolitikusságot kommunista rokonszenvek magyarázták.

Túlontúl nagy tekintélyének köszönhető, hogy „kesztyűs kézzel”, sok habozás után csak 1922-ben fosztották meg rangjától és helyétől. A már idős író-esztéta komoran és csöndesen visszavonult. Öregsége idejét még keserűbbé tette Bajor Gizi iránt fellángolt reménytelen szerelme. Lánya is rég felnőtt már. Ambrus sivár magányban maradt. Mi más tehetett volna? Olvasott. És amit olvasott, arról hetenként egész oldalas cikkekben számolt be a Pesti Naplóban. Élete végső évtizedének ez a fontos ismeretterjesztő munka volt a tartalma. Ambrustól tudta az utána felnőtt irodalom is, hogy mi újság van a francia kultúrában. Ezekhez a legújabbakhoz már nem volt köze: ismeretlenül tanította őket.

De magára maradottan is tekintély volt. Nem ő tehetett róla, hogy a jobboldal, az ellenforradalom megtagadta. Ő valóban apolitikus volt: az illúziótlanság szószólója ragaszkodott ehhez az illúzióhoz, ami az ellenforradalomtól kezdve már képtelenség volt. Még a viszonylag baloldali polgárság sem vállalhatta ezt, de azért a Nyugat hagyományait folytatók még mindig tanultak tőle.

És aki ma olvassa tanulmányait, ma is tanul tőle. A *Midás király* jelentősége ma is nyilvánvaló. És néhány novellája valóban remekmű.

KOZMA ANDOR

(1861-1933)

Kozma Andort az irodalomtörténet odasorolja a „népnemzeti” konzervativizmus végső képviselői közé; kései időszakának mértéktartó, de mégis az ellenforradalommal azonosuló érzelmi töltését visszamenőleg is jellemzőnek vélik; népszerűségét előbb Gyulai körében, utóbb Rákosi Jenő körében bizonyító erejű bűnjelként értékelik; és az sem vált utólagos megítélésének javára, hogy az indulatosan reakciós Bárd Miklósnak (akit Kozma Ferencnek hívtak) az öccse volt. Mindez a látszat valóban ellene vall - de az ítélet mégis téves. Kozma Andor ugyanúgy szemben állt a népnemzeti maradisággal, akár Heltai Jenő, Arany János költészetéhez ugyanúgy az *Őszikénél* csatlakozott, mint A Hét egész köre. Maga is munkatársa és eszmetársa volt A Hét ifjú költőinek a kilencvenes években.

Abból a nemesi világból származott, amely áhítatos érzellemmel őrizte 1848 emlékét, de józan gyakorlatiassággal állt a kiegyezés mellé. Társadalmi eszményük a polgárosodó haza volt. Ebből a körből került ki a század végső negyedének liberális közhivatalnok-rétege és azok a vállalkozóbb kedvű, nemesi hagyományokat érzelmesen őrző, de a nemesi életformán túllátó és túllépő kivételek is, akik kifejezetten polgári foglalkozást kerestek. Kozma Andor apja főügyész volt, ő maga pénzügyi-kereskedelmi pályára készült, biztosítási szakember lett, és élete folyamán hosszú évekig volt a legnagyobb magyar biztosítótársaság főtitkára. De közben újságíró, méghozzá a polgárság kifejezetten liberális, tehát viszonylag - sőt a nyolcvanas-kilencvenes években nemcsak viszonylag - baloldali szárnyán. Az egyértelműen polgári liberális demokrata Az Újság hamar népszerű munkatársa, majd Kiss József körében az akkori irodalmi haladás főorgánumának, A Hétnek költői közt képviseli a programszerűen városi költészetet. Útja legalábbis első évtizedeiben, szinte kihívóan ellentétes bátyjával, aki kétségtelen tehetséggel, de eleve nemesi-reakciós indulatokkal következetesen képviseli előbb a maradiságot, majd az ellenforradalmat. Ez az idősebbik fivér - aki Bárd Miklós néven volt a hivatalos úri Magyarország ünnepezt költője - ugyan mérnöknek indult, de hamarosan hivatásos katonatiszt lesz, tábornokságig viszi, hűséggel szolgálja Ferenc Józsefet is, Horthy Miklóst is, tájékozott gyűlölettel áll szemben már a liberális demokratákkal is, még indulatosabban a szocialistákkal, maga a testet öltött népellenség és ellenforradalmiság. Bár furcsa módon kifejezőeszközeiben közelebb áll a szimbolistákhoz, még a Nyugathoz is, mint A Hét polgári hevületű, a szociális problémákra érzékeny és polgári viszonylatokban haladó költői.

A két Kozma fivér útja nagyon is jellemző a nemesi világ tájékozódására a polgárosuló hazában. Kozma Andor Az Újság hasábjain *Koboz* aláírással verses heti krónikákat ír, amelyekben ironikusan, néha egyenest satirikusan kommentálja a politikai eseményeket. Ezt a verses politikai csúfolódást, amely közeli rokonságban áll az ugyanakkor kibontakozó, vidáman kritikus szellemű hazai kabaréköltészettel, Kozma Andor és Heltai Jenő kezdi. Ehhez a jó verselőkészség, a friss újságírószellem és némi nélkülözhetetlen ellenzékiség mellett humorra is szükség van. Kozma Andor pedig ötletesen friss humorú tud lenni. A Borszem Jankó című divatos vicclap is szívesen közli az irodalmi és politikai élet jelenségeiről rögtönzött, csattanós verseit. Az irodalmi világban szállóigeként terjed szójátékos satírája a zseniskedő ifjú költőkről, akik egymást dicsérik a viszont-dicséért reményében:

Dicsérik egymást kölcsönben:

- Uram, lángész lobog önben,
- Uram, önben nemkülönben!...

A kilencvenes években megjelent verseskötetei jellegben és jelentőségben Heltai Jenő, Ignotus és Makai Emil ugyanebben az évtizedben megjelent verseskönyveivel egyenrangúak, és politikai szellemben is ezekkel rokonok. Még érzelmes vallásossága sem különíti el a vallási emlékekhez ugyanúgy ragaszkodó Kiss Józseftől vagy Makai Emiltől; és a századforduló idején a liberális költő és olvasó számára nem jelent különbséget, hogy ez a vallásosság keresztény vagy zsidó hittanórákon nevelkedett.

Kozma leginkább abban különbözik fiatal költőtársaitól, hogy alkata a legkevésbé lírai. Ha nem politikai vagy irodalmi szatírákat ír, érzelmeit tárgyiasabban, gyakran kifejezetten epikusan fogalmazza meg. Ezzel kapcsolódik legerősebben az Arany János-hagyományhoz, illetve az Arany-hagyományt folytató Kiss Józsefhez. Leghíresebb költeménye, a *Karthagói harangok* műfajilag verses novellának mondható, de talán az egész századfordulón a legszebb hitvallás 1848 emléke mellett: tragikus, finoman pszichologizáló, igen szemléletes és kitűnő verseléssel megfogalmazott történet a volt honvédtiszt és forradalmi képviselő történelemtanárról, akinek emlékezetében összekeveredik a tananyag adta pun háború története a tanítani tilos világosi nemzettragédia emlékével.

Csak aki jól ismeri azoknak az évtizedeknek - 1867 és 1914 között - polgári tudatvilágát a negyvennyolcas emlékek és a hatvanhetes valóság mindenáron való összeegyeztetésével, az értheti meg, hogy oly sok értelmes polgár tudott egyszerre Habsburg-ellenes és közben Tiszapárti lenni nemhogy Tisza Kálmán, de még Tisza István éveiben is. A polgárság és a polgárosodni akaró nemesség jó része a Tiszákban a polgárosító erőt vélte felismerni. Hiszen nemcsak Jókai - aki úgyszólván akarata ellenére sodródott kormánypártivá -, hanem Mikszáth is Tisza-párti képviselő volt, miközben ugyanennek a világnak realista kritikusa tudott lenni. Csak így érthetjük meg, hogy Kozma Andor, a verses politikai szatírák és a *Karthagói harangok* költője, a polgárosodás reményével nézte Tiszáék álliberalizmusát, amit a hatalom elismerően vett tudomásul, olyannyira, hogy 1910-ben még képviselőt is csináltak belőle. De mint a hivatalos úri Magyarország képviselője, túl tud lépni még Kiss Józsefen is azzal, hogy azonnal felismeri és elismeri Ady költői nagyságát és a Nyugat jelentőségét. Nem zavarja, hogy a parlamentben a kormánypárt oldalán ül - elítéli, megbélyegzi a társadalmi egyenlőtlenséget, és egyértelműen szemben áll a földesúri reakcióval, az agrárproletariátus embertelen kizsákmányolásával. Talán az lett volna a természetes, ha a haladó költők szembefordulnak vele kormánypárti helyzetéért, a kormány pedig megtagadja kétségtelenül a haladással rokonszenvező eszmevilágáért ehelyett az következett be, hogy az ellenzék, beleértve a Nyugatot is, elismerte költői tehetségét, eszmeileg szövetségesüknek látták, a jobboldal pedig ünnepelte, hogy „modern” költő létezésére mégis kormánypárti. Ezt a helyzetet is tudomásul kell venni ahhoz, hogy valamennyire is megértsük az 1914 vagy még inkább az 1918 előtti Magyarország ellentmondásait.

A törést Kozma Andor életében a forradalmak hozzák. Se nemesi hagyománya, se polgári világnézete nem azonosulhat még Károlyival sem, de se negyvennyolcas hagyománya, se demokrata eszmevilága nem engedte, hogy utólag olyan tajtékozó gyűlölettel forduljon a proletariátussal, szocializmussal, sőt még a haladó polgársággal is szembe, mint bátyja, a tábournok-költő. De a 67-es Magyarország felbomlását sehogy sem tudta lélekben átélni. A forradalomtól félt, de az ellenforradalom eszközei visszariasztották. Ettől kezdve visszavonul a közélettől még a költészetében is. A következő években leginkább műfordításokban éli ki kitűnő verselőkészségét és nyelvi gazdagságát. Lefordítja a teljes *Faustot*. A számos magyar *Faust*-fordítás közül - azt hiszem - ez a leghívebb, legszebb és színpadon a legjobban mondható. Majd lefordítja Lenau *Faustját* is. - A húszas években írt három elbeszélő költeményt, két hőskölteményszerű múltidézt a magyar előidőkről (*Turán, Honfoglalás*) és egyet Petőfiről. Ezeknek már csak a nyelve és verselése vall a mesterségéhez kitűnően értő

művészre, de nem élteti egyiket sem a mögötte álló költő: nem tudott már kora ellen haladó lenni, de nem tudott hívő ellenforradalmár sem lenni. Valamikor világos, okos tanulmányokat is írt (a legjobbakat Arany Lászlóról, Gyulai Pálról, Eötvös Józsefről, Kiss Józsefről). A húszas években még sikerül egy Arany Jánosról szóló érdekes költői arcképe. De a hetvenedik éve felé közeledő Kozma Andor valójában elhallgat.

Nincs is igazán megfelelő helye irodalomtörténetünkben. Pedig nemcsak jó költő, hanem virágkora idején - a kilencvenes években - még jelentékeny költő is volt. De nem tartozott igazán sem ide, sem oda, s a politikailag is határozottan tagolódó magyar irodalomban képe így csak elmosódott körvonalakkal maradt az utókorra.

SZABOLCSKA MIHÁLY

(1862-1930)

Szabolcska Mihály különös tragédiája, hogy a maga nagyon szűk látókörén, szellemi igénytelenségén, művészi jelentéktelenségén belül jó költő volt: egy-egy bonyodalommentes hangulat finom és nem is eredetiség nélküli kifejezője, néhány meghitt hangú, bensőséges dalát szinte dúdolgatja magában az olvasó... de ezt a kedvesen verselgető falusi papot rajta kívül álló erők egyenrangúként akarták szembeállítani az óriással: Adyval. Nagyító tükröt tettek a törpe elé, amitől azt képzelte, hogy ő is óriás. Ha nem keverik irodalmi és irodalompolitikai küzdelmekbe, ha nem akarnak eszményt és mértéket csinálni belőle, helye ott állhatna a tiszteletre méltó harmadrendűek, a viszonylag színvonalas epigonok között, s emléke olyan szeretetre méltó lehetne, mint mondjuk Tóth Kálmáné vagy Lévy Józsefé. Így azonban már életében nevetség tárgya lett, irodalmi elmúlása hamarabb következett be, mint testi halála. És ezért a szelíd, de őszinte szeretet csöndes szavú énekelgetője - nem dalnoka, csak énekelgetője - később már a szeretetre is képtelen volt, és már csak gépiesen, hitét veszítve nem is prédikálta, hanem tartalmavesztetten, eszelősen ismételte, hogy „szeressük egymást”.

Falusi református pap volt. Teológus korában két évet is töltött Párizsban és Genfben. Jól megtanulta a francia nyelv nyelvtanát és szókészletét anélkül, hogy bármit is észrevett volna a francia szellemből. Verlaine, Rimbaud, Mallarmé Párizsában járt, de még Hugo romantikája és a francia kultúra nagy klasszikus emlékei is merőben idegenek maradtak a számára. A párizsi kávéházból ugyanúgy az alföldi falu kisszerűségei közé vágyódott vissza, mint ahogy később egy német kocsmában is csak az jut az eszébe, hogy a magyar parasztleányok mennyivel duhajabban tudnak mulatni. Teológusműveltsége ellenére is oly filozófiátlanul vallásos, mint egy elemista parasztlányka a templom hátsó soraiban. Legmélyebb hitbéli gyötrődése, amikor egy halott kislány mellett nem mer „vétkes gyásszal” sírva borulni a „kis Demeter Rózsira”, mert ezt lázadásnak tudná az Úr akarata ellen.

Szabolcska világánál szűkebb költői látóhatár bizonyára nincs is az egész magyar irodalomban. Ott él a faluban, pap lévén, másoknál jobban kellene látnia a rábízott lelkek gondjait - mégsem lát többet annál az idillnél, amelyet a népszínművek álnépi operettvilága hitet el a falutól idegen városi nézőkkel. De a népszínművekben legalább van valami bonyodalom. Szabolcskánál nincs. A falu tiszta életű, az ifjak szerelmesek és énekelgetnek, a férfiak becsülettel dolgoznak, az asszonyok jó ebédet főznek, és gondosan nevelik gyermekeiket, a családokon belül a feltétlen szeretet uralkodik. Ami ezenkívül van, az nem a magyar embernek való. A városi élet rideg és bűnös, a külföldiekhez semmi közünk, csak rosszat tanulhatunk tőlük. De még a bűnösökre sem lehet haragudni, őket is szeretni kell, hiszen ők is megjavulhatnak. Mégis: ezt a századvégen már elképzelhetetlen naivitást olykor olyan üde apró képekben, olyan dallamos, szép, végtelenül egyszerű és mégis egyéni nyelven tudja kifejezni, hogy egyes sorai belopakodnak az olvasó szívébe. Amikor 1891-ben, tehát huszonkilenc éves korában egy budapesti folyóiratban először jelentkezett négy versével, egyszeriben feltűnt. A konzervatív kritika tekintélye, Beöthy Zsolt kisesszé jellegű tárcában köszöntötte, a bár maradi, de valahogy mégis valami újat is váró úri közönség azonnal lelkesedett érte. Hiszen végre megszólalt egy hang, amely mondanivalójával nem lépett túl a falut eszményítő epigonizmuson, de hangja mégsem volt epigon: üde, friss hang volt. És ezért még A Hét körébe gyűlt, ha nem is mindig modern, de modernséget előkészítő írók, költők, kritikusok is elismerték. Csak három évvel később írta róla Ignó, hogy bizony eléggé

primitív ez az új hang. De a bal felől jött kritika annál nagyobb megbecsülést hozott jobb felől. Az úri Magyarország, sőt részben még a polgári is olyannak szerette volna látni a falut, a dolgozó emberek életformáját és érzésvilágát, ahogy Szabolcska ábrázolta. És a falusi papköltő egy ideig eleget is tudott tenni a várakozásnak. A haladó költészet és kritika mennél jobban igyekezett a valóság nagyon is bonyolult voltát, az érzelmek ellentmondásait, az értelem problémáit kifejezni - Szabolcska annál jobban ragaszkodott a programszerű egyszerűséghez. Eszményt formált az egyszerűségből nemcsak kifejezéseiben, hanem az életviszonyokban is. Lassanként az ő számára, ami nem volt egyszerű, az egyben bűnösnek is találtatott.

Ez az egyszerűségkultusz lett a végzete. Amikor megszólalt a maga teljes bonyolultságában Ady, s merőben szokatlan, új fordulatait még lelkes hívei is csak nehezen értették, akkor az ellenfelek és ellenségek kórusának egyik fő vádpontja éppen az érthetlenség volt. Szembe kellett tehát állítani vele egy olyan költőt, aki mindenki számára érthető. És az egész politikai-irodalmi reakció legnagyobb balfogása volt, amikor éppen Szabolcskában vélt olyan költői eszményre találni, akit Ady rovására feldicsérhetnek. Hiszen voltak nála sokkal jelentékenyebb költők az irodalmi jobboldalon, sőt politikailag sokkal reakciósabbak. De hát az éppen újra megszólaló Vargha Gyulával nem tudtak mit kezdeni, bárha mérhetetlenül nagyobb költő Szabolcskánál, és politikailag is határozottabban állt Tiszáék oldalán, mint a szelíd, politikai analfabéta Szabolcska. Vargha azonban maga is szimbolista volt, maga is a modern francia költészet bámulója és szellemi rokona, maga sem kevésbé bonyolult lelki életű és kifejezésformájú, mint a Nyugat költői. De még az olyan dühösen haladásellenes költő, mint Bárd Miklós is közelebb állt a szimbolistákhoz, mint a mindent népszínmű-színvonalra egyszerűsítő vulgáris maradisághoz. Ennek az egyszerűségkultusznak éppen Szabolcska kellett. Tehát a haladás minden ellenfele összefogott az ő feldicsérésére. Akkor éppen Temesvárott volt lelkész. Hamarosan megtették az ottani Arany János Irodalmi Társaság elnökévé, majd hamarosan tagja lett a Petőfi Társaságnak és a nagy tekintélyű Kisfaludy Társaságnak, sőt a Tudományos Akadémia is tiszteletbeli tagjává választotta. Felhívták Budapestre, ahol a nagyvárosi forgatagban sohasem érezte jól magát. Itt a Kisfaludy Társaság titkára, azután a Tudományos Akadémia könyvtárosa lett. És az élete szakadatlan ünneplés. Mi mást tehetett volna? Elhitte a kritikáknak és megtiszteltetéseknek, hogy nagy költő, hogy a hazai kultúra jelentékeny alakja, hogy nem Ady, hanem ő mutatja az utat. El is kellett hinnie, hiszen korlátoltságában, lelke mélyéről fakadó primitívségében ő azután egy szót sem értett Ady költészetéből. Tehát vállalta az irodalomtörténeti helyet, amelyet kijelöltek számára - és gúnyolódva szólt Adyról, még parodizálta is, holott semmi érzéke nem volt a paródiához. Ha némán tűri a túldicsérést, akkor időnként utána visszakerült volna megillető helyére, és megmarad az emlékezetben, mint a meghitt érzelmek kedves, egyszerű poétája. De megszólalt, felvette a harcot - és vége volt. Ady válaszul megírta *Üzenet Költőcske Mihályhoz* című versét, amely közneveltség tárgyává tette a nevét is, Karinthy pedig istenigazából parodizálta, s még azt az egyszerűségkultuszt is neveltség tárgyává tette, aminek nevében Szabolcska szembe mert szegülni Adyn keresztül az egész haladó költészettel. Ez a küzdelem megsemmisítette Szabolcskát. A valamennyire színvonalas reakció sem merete többé jelentékeny vagy éppen nagy költőnek hirdetni. Módjával dicsérték ugyan, de a nagy költő nimbusza hamarosan szétfoslott. És Szabolcska már nem tudta, kit is szeressen.

Valószínűleg semmit sem értett meg saját sorsából - és míg a számára felfoghatatlan dicsőség előbb, a tekintélyvesztés utóbb sem váltott ki belőle mélyebben szántó költői hangokat. Talán azt se vette észre, hogy az irodalom számára már meghalt. Azután hatvannyolc éves korában testileg is hirtelen meghalt.

JUSTH ZSIGMOND

(1863-1894)

Justh Zsigmondról, ha egyáltalán írnak valamit, azt szokták írni, hogy úri dilettáns, vagy azt, hogy érdekes, de nem jelentékeny irodalmi próbálkozó; meg szokták azt is említeni, hogy birtokán paraszttal szabadtéri színházat csinált, ahol klasszikusokat - Shakespeare-t, Molière-t - adtak elő, tehát amolyan külön műkedvelő lehetett. Ha azután az ember mégis előveszi ennek a harmincegy éves korában meghalt írónak alaposan elfelejtett műveit, akkor arra kell gondolni, hogy az egész akkori magyar irodalomban kevés író volt annyira korszerű, alig-alig akadt, aki annyira együtt élt volna az akkori európai irodalmi kultúrával, s még kevesebben akadtak, akik annyira a XX. század magyar irodalmát készítették volna elő, mint ez a Justh Zsigmond.

Kétségtelen: élete és életműve töredék, de pompás töredék, és amit mégis sikerült megvalósítania, arra nekünk, utódoknak, jobban fel kellene figyelniük.

Régi, az arisztokratákkal egy tekintélyű, nagybirtokos nemesi család fia volt. Társadalmi helyzete lehetővé tette, hogy anyagi gondok nélkül éljen érdeklődésének és szenvedélyeinek. De ifjúkorától kezdve küzdött a betegséggel. Tüdeje már eleve gyöngye volt, s amikor kifejlődött a tüdővész, akkor az ő számára is kétségtelen volt, hogy korai halál vár rá. Élni akarta tehát az élet teljességét kultúrában, kalandokban, szerelemben.

Érettségi után jogásznak indul, de rácsodálkozik a minálunk merőben újdonságnak számító közgazdaságtanra. Német és francia egyetemeken tanulja a jogtudományt és a gazdaságtudományt. Nyilván szokatlanul nagy közgazdaságtani műveltsége értette meg vele, hogy a nemesi világ korszerűtlen. Szerette ezt a világot, de tudta, mennyire lejárt az ideje. S minthogy ő maga halálos beteg volt, egész osztályára kiterjesztette a halálos betegség látomását. A jövődőt a parasztságban fedezte fel. Ott a mélyben sejtette azt az őserőt, amely a nemesség lehanyatlásával megmentheti a nemzetet. A paraszti őserő idealizálásában már Szabó Dezső elődje. De ne feledjük el, hogy akkor kezdi idealizálni a parasztságot, amikor az valójában a legnagyobb földesúri elnyomatásban élt. Ez a parasztság vallási szektákba menekült saját reménytelensége elől. Justh érdeklődve fordul a legnépszerűbb szekta, a nazarénusok felé, és azt hiszi, hogy ez a vallásos menekülés erkölcsi megújítást hoz. De miközben túlidealizálja a parasztságot is, a szektás mozgalmat is, későbbi regényeiben paraszti pozitív hősöket teremt, és tanúként írja le a nazarénusok mozgalmát.

Egyelőre azonban még csak készül az írói életre. Többet van Párizsban, mint itthon, néha elfut trópusi tájakra, hogy hosszabbítsa az életét. Franciául és németül úgy tud, mint magyarul. Párizsban ismert alakja lesz az irodalmi társaságoknak. És megismeri Zoláékat. Elragadja az új irodalmi törekvés: a naturalizmus. Ismeri már Balzac véghetetlen regényciklusát, az *Emberi komédiát*, és most itt, a szemé láttára alakul Zola egész társadalmat átfogó Rougon-Maquart-ciklusa. Ezt, ezt kell megteremteni magyarul, megfogalmazni az arisztokráciától a parasztságig terjedő magyar társadalom nagy körképét! Soha addig ilyen nagy távlatú irodalmi látomás nem bontakozott még a magyar irodalomban. Ennek akarja szentelni szűkösre szabott éveit.

Huszonkét éves korában (1885-ben) már megjelent egy regénye, az *Ádám*. Több benne az erotika, mint addig bármelyik magyar regényben, és oly sivárnak mutatja a magyar vidéki életet, amely lehúzza a benne élőket, mint azelőtt még senki minálunk. Már a korai Móricz Zsigmond hangja és világlátása jelentkezik itt. A kritika nem is tudott mit kezdeni vele. Egy úri műkedvelő külföldieskedő próbálkozásának ítélték. Holott ezzel kezdődik a magyar naturalizmus története. Ez azonban még csak a kezdet volt. Ettől fogva felváltva él itthon,

pusztaszenttornyai birtokán, Párizsban és napfényes, forró déli tájakon. Magas, elegánsan nyírott szőke szakállas alakja jól ismert a párizsi művészkörökben és a párizsi színházakban. Birtokán, ha nyárra hazatér, okszerűbb és emberségesebb gazdálkodásról tárgyal tisztartóival, akik mániásnak tartják parasztnak kedvező intézkedéseikért is, tudományos mezőgazdasági elgondolásaiért is. Hát még amikor összeül a falu ifjúságával, és világirodalomról beszél nekik, kiválogatja a színjátszásra tehetségeseket, szabadtéri színpadot fabrikáltat és azután a nézőtéren együtt ülnek a falusiak és a meghívott arisztokraták, a színpadon pedig a földesúr rendezésében paraszti színjátékosok Shakespeare-t játszanak! Olykor pedig hátat fordít magyar falunak is, Párizsban is, és egy fellobbanó szerelem lelkesedésében kettőben hajókázik a görög szigetvilágban.

Regényalak egy múlt századbéli regényből.

És ez a regényalak közben tervezi a nagy művet: *A kiválás genezise* című regényfolyamot, amelynek tizennégy regényből kellene állnia, s a regények közé itt-ott kisebb elbeszélések is ékelődnek.

Ebből a nagy tervből három regény készült el és néhány kisebb elbeszélés. Hősei javarészt arisztokraták és parasztnak. A világ, amelyben a regények cselekményei játszódnak, a polgárosodó Magyarország, de éppen a polgárok csak a keretet adják az életre már képtelen nagybirtokos osztálynak, meg a jövőt rejtő parasztságnak. Az első, a kezdő mű, *A pénz legendája* még úgy ábrázolja a rokonszenves, de már életképtelen, túl művelt, túl érzékeny arisztokratát, hogy akad közöttük, aki a szerelemben megerősödik, és új erővel indul neki az életnek. Úgy rajzol itt társadalmi körképet, hogy a szempont az egyének lelki életére fordul. Justh meglepően jó pszichológiai megfigyelő, szemlélete közel áll Zola biológiai determinizmusához, vagyis hiszi, hogy az öröklődés döntő az egyéniség kialakulásában. A ciklus következő regénye, a *Fuimus* már a legteljesebb pesszimizmussal szemléli az életre képtelen magyar úri osztályt. Remény csak az életerős parasztságban van. Közben az író úgy marasztalja el osztályát, hogy szereti, és gyászolva veszi tudomásul elkerülhetetlen végzetét. Egészen addig Csiky Gergely regényében, a *Sysiphus munkájában* volt ilyen elkerülhetetlen, szükségszerű végzet a magyar úri osztály lehanyatlása. De Justh szélesebb történelmi körképben mutatja be ezt a szükségszerűséget, és itt a lehanyatló mellett feltűnik a parasztság mint jövő. Ennek az erőteljes parasztságnak az élete, szenvedélyei, válságai, vallásos keresései jelennek meg Justh utolsó, már csak halála után megjelenő regényében, a *Gányó Julcsában*. Gányó Julcsa alakjában Justh pozitív magyar paraszti hősnőt teremtett. Alakja egyébként a korábbi regényekben is felbukkan, és szó van róla a *Delelőn* című elbeszélésben, amely Justh-nak talán a legszebben megfogalmazott műve.

Hogy a tervezett tizennégy kötetben mit akart elmondani a polgárságról, és hogy volt-e mondanivalója a munkásságról - nem tudhatjuk. Idővel megjelent érdekes naplójából sokat sejthetünk elképzeléseiről, tudjuk, hogy magát „egészséges konzervatív”-nak nevezte, aki szerette volna megőrizni a maga világából, ami emberséges, értékes és megőrizhető, de úgy, hogy mindez felfrissüljön az új, a népi erővel. De naplója ismeretében sincs áttekinthető képünk, mi mindent akart elmondani a nagy regényciklus egészében. Fájdalmas veszteség, hogy töredék maradt. A legfontosabb kezdeményezések egyike irodalmunkban. Bródy is ott folytatta, ahol ő abbahagyta, Móricz Zsigmondnak is fontos elődje, Szabó Dezső is utódai közé tartozik. Vele kezdődik el a magyar naturalizmus, akkor, amikor ez a törekvés még egyértelműen haladó és korszerű volt.

De a kortársak túl modernnek tartották. Justhot hát kinevezték úri műkedvelőnek. És ez a bélyeg mindmáig rajta ragadt. Legfőbb ideje, hogy felismerjük benne a töredékben maradt életművét, de nagyon fontos előfutárt.

GÁRDONYI GÉZA

(1863-1922)

A múlt század negyvenes éveiben élt Bécsben egy magyarországi származású, Ziegler Sándor nevű lakatosmester. Munkája nyomán már jómódú polgárnak számított, amikor 1848-ban kitört a háború a császár és a forradalomra kelt magyar nemzet között. Ziegler Sándor választott, és hazajött Magyarországra, saját költségén fegyvergyárat szervezett a szabadságharc honvédei számára. Kossuth és Petőfi is nagyra becsülte hazafias hevületét és hasznos munkáját. A szabadságharc bukásával természetesen tönkrement. Ettől kezdve cséplőgépjavító mesterként hánykolódott uradalomról uradalomra. Akármilyen keveset keresett azonban, inkább magától vonta meg a falatot, de jó iskolákban taníttatta őt fia közül a korán értelmesnek mutatkozó Gézát, lehetővé téve, hogy a kitűnő sárospataki gimnáziumban, majd a nemrég Budapestté egyesült fővárosban végezze középiskoláit. Egyetemre azonban már nem tellett. Ziegler Gézából tehát csak tanító lehetett. Annak is indult.

De a korán tehetséget eláruló fiú már diákkorában verselt, kezdő tanító korától kezdve prózát írt, hamarosan belekerült az irodalomba, ahol szinte azonnal észrevették. Magyar nevet akart választani magyarságtudatához, az apai negyvennyolcas emlékhez, a hazaszeretethez, amely nála kezdettől fogva azonos volt a népszerűtellel. Történetesen Agárdon született, apja akkoriban éppen ott javította a mezőgazdasági eszközöket, és a közeli Gárdonyban anyakönyvezték. Innét vette a Gárdonyi nevet, amelyet felettébb népszerűvé tett, olyannyira, hogy mindmáig a legnépszerűbb, a legtöbbet olvasott magyar írók közé tartozik.

A nyolcvanas években otthagyja a falusi tanítóskodást, és feljön Budapestre írónak és újságírónak. Negyvennyolc forradalmi hagyománya keveredik ez időben lelkében a divatos, bár hivatalosan üldözött, mechanikus materializmussal és a tudományos szemléletet forradalmasító darwinizmussal. Világnézete kezdettől fogva zavaros: ateizmus és misztikus vallásosság, racionalizmus és irracionális, társadalmi forradalmiság és konzervativizmus, naturalista valóságfeltárás és idillikus kibúvó a valóság elől megemésztetlenül kavarog benne. Világéletében filozófiai izgalomban él, erősen hat rá Schopenhauer pesszimizmusa, de ugyanakkor mélységes részvétellel áll minden emberi bánat mellett. Ráadásul egy sose múló bánatú, nagyon rossz házasság szakadatlan boldogságkeresővé teszi, aki valójában nem hisz a boldogság lehetőségében. Ilyen módon a magyar irodalom egyik legzavarosabb lelki életű jó írója, akinek az élete tele van pálfordulásokkal, aki egyre inkább elidegenedik az emberektől, és közben oly szépen, világosan, egyszerűen és mégis gazdag lírai árnyaltsággal ír emberekről, helyzetekről, elmúlt korokról és maga körül látott szenvedő lelkekről, mint kevesen abban az időben. Az első budapesti években nehezen boldogul. Ponyvaregények írására kényszerül, majd megírja a magyar paraszti élet paródiáját, a *Göre Gábor*-könyveket. Ezekkel lesz népszerű, és idővel ugyanúgy szégyelli Göre Gábor kalandjait, mint a ponyvaregényeket. Szemére hányják, és maga is úgy érzi, hogy megrágalmazta, ostobának mutatta be a népet. Ez csak részben igaz. A Göre Gábor-történetekben egy jó szatirikus is megindult. De ezt az utat nem folytatta. Első jelentékeny regénye, a haladó eszmék hőségének tragikumát ábrázoló *A lámpás* már Móricz Zsigmondot előlegezi, és szemléletében a két évtizeddel később fellépő Adyval rokon. Sajnos, az eszmeileg kitűnően elgondolt történet túlon túl elnagyolt, hozzá se mérhető írójának későbbi szerkesztés- és stílusbeli remekeihez.

A kilencvenes években azonban már népszerű, és az újat akarók a maguk társának érzik. Egerben járt tanítóképzőbe, és akkor, ott barátkozott össze az egri Bródy Sándorral. Életpályájuk összefonódott: hol jó barátok, hol riválisok, olykor fegyvertársak, olykor ellenségek. Bródy lelkesedik Gárdonyiért. Hamarosan hozzájuk csatlakozik a Párizsból hazatért, mindkettőjüknél műveltebb, irodalmi dolgokban tudományosan képzett Ambrus Zoltán. Ambrus is jó író, kitűnő, fegyelmezett stilisztá, lépést tart a kortárs világirodalommal: ő közvetíti barátaihoz az akkori modernséget. Nem olyan eredeti szellem, mint Bródy vagy Gárdonyi, de jobb kritikus náluk. Együtt eszményi együttes a rég várt modern folyóirat megteremtésére. A századfordulón együtt alapítják meg a *Jövendő*t, amely egészen a Nyugat megteremtéséig a kor legszínvonalasabb és leghaladóbb magyar folyóirata.

De Gárdonyi ez időtől kezdve már csak feljár Budapestre. Egerben találta meg otthonát. Ott él mindhalálig magányos, különc életet, bajlódik lelke gondjaival, kitalál egy titkosírást, amellyel naplóját írja.

Ott az egri magányban írja regényeit és novelláit, olykor színjátékait, és amit ír, azt az olvasók lelkes szeretettel fogadják, mert amit Gárdonyi ír, az lehet zavaros filozófiájú, lehet olykor nyomasztóan reménytelen, de olyan kellemes olvasmány, hogy a gyönyörködő olvasó alig veszi észre, milyen komor, amit mond.

Legtökéletesebben megformált írásai a novellák, főleg azok, amelyekben a paraszti világról ír. A népszínművek álparasztjai és álfaluja helyett Gárdonyival végre megjelent az igazi paraszt a maga gondjaival-bajaival. Igaz, idillizáló hajlama kibékítő képet ad a szegénységről. Móricz Zsigmondra még várni kell, de Gárdonyi irodalomtörténeti tette, hogy átmenet tudott lenni a népszínművek és Móricz között.

Versei gondosan fogalmazottak, de jelentéktelenek. Ezekben a költő konzervatív hajlandóságai nyilvánultak meg. Az a Gárdonyi, aki prózában Bródy mellett áll, és előkészíti Móricz Zsigmondot, merőben idegen, sőt ellenséges maradt Ady és a Nyugat modernsége iránt.

Társadalmi regényeiben igen sok a kifejezetten modern törekvés. A társadalom egyre kevésbé érdekli, de nagyon sokat tud a lelki élet egyensúlyának megbomlásáról. Rossz családi élet, öngyilkosságig vivő belső meghasonlottság, gátlásokkal teljes boldogságkeresés, félelem a női szeszélytől - ez az igazi Gárdonyi-világ (*Az a hatalmas harmadik, Az öreg tekintetes, A hosszúhajú veszedelem, Szunyoghy miatyánkja*). Ezekben is kísért az idill vágya, és éppen ez a vágy lesz a finom lélektani ábrázolás tárgya. Olykor azonban sikerül megtalálnia az élet idilljét (*Ida regénye, Ábel és Eszter*).

Leghibátlanabb regényei azonban azok, amelyekben a szerelem ábrázolása egyesül a felidézett múlt képeivel: a történelmi regények (*Egri csillagok, A láthatatlan ember, Isten rabjai*). Ezekben a társadalomábrázolás pasztellszerű háttér, de lírai erővel érzékelteti a régi korok atmoszféráját, amelyen belül örök örömeket és örök bánatokat okoz az örök szerelem. Az *Egri csillagok* ráadásul az igazi hazafias pátosznak és a legszebb emberi erénynek olyan nagyepikája, hogy a múltó évek alatt leszállt az ifjúság körébe. Mindmáig legnépszerűbb ifjúsági regényeink egyike.

Színjátékaiban megpróbált új életet lehelni az elavult népszínműbe. Ez részben sikerült is neki. *A bor* című színműve naturalista elemeket keverve a népszínmű idilljéhez, ugyanúgy Móricz Zsigmond felé mutat, mint Gárdonyi paraszttárgyú novellái.

Az egri magányban élő író egyre idegenebbé vált egykori barátaitól is. A modern költészetet előbb gyanakodva, később indulatos ellenszenvvel nézte. Egyre jobban belebonyolódott misztikus ábrándjaiba (egy időben buddhista akart lenni). A készülődő forradalomtól pedig egyenest megriadt, és amikor a veszített háború nyomán következtek a forradalmak, Gárdonyi-

ban győzött a maradi, a zavaros - és az ellenforradalom mellett volt. Még Bródy Sándort, a hajdani barátot és harcostársat is indulatosan megtagadta, elmarasztalta.

De az ellenforradalom győzelmét ugyanolyan idegenül szemlélte, mint Bródy. Az ellenforradalom embertelenségeit már nem vállalta. Az ellenforradalmi rend ünnepelte, de ő elhúzódott. Mindentől idegenné vált. Halálos ágyán meghagyta fiainak, hogy menjenek el Bródy Sándorhoz, és a nevében kérjenek bocsánatot tőle.

BRÓDY SÁNDOR

(1863-1924)

Azon a magyar századfordulón, amely az irodalomban Adyék fellépését készítette elő, a legnagyobb hatású író Bródy Sándor volt. Harcos publicisztikában ő készíti elő Adyt, regényírásban ugyanúgy hat Móriczra, mint Krúdyra, a színpadon tőle tanul Móricz is, Molnár Ferenc is, Szomory Dezső is. Az utána következő nemzedék legkülönbféle hangvétele, hangütése közvetlenül vagy közvetve Bródy Sándorra vezethető vissza. Az irodalomtörténeti szokvány pedig úgy tartja nyilván, hogy vele kezdődik el minálunk a naturalizmus.

Ez a megállapítás voltaképpen nem is igaz. A magyar naturalizmus Justh Zsigmonddal kezdődik, és nyomai vannak már Csiky Gergely egyes színjátékaiban is; Bródy viszont csak félig-meddig mondható naturalistának. Ha nagyon pontosak akarunk lenni, úgy mondhatjuk, hogy Bródy tulajdonképpen a romantika egyenes folytatása, aki elérkezik a századvég és a századforduló szecessziójához, miközben megilleti a naturalizmus is, hogy színezzé művészetét, s mindezzel az előkészülettel szépprózában is, színpadi irodalomban is előkészíti a XX. század realizmusát.

De aki mindezt így tudomásul veszi, még semmit sem tud Bródy Sándorról, a csillogó emberről, a nagyszerű stilisztáról, az élet és irodalom nagy sikereinek hősről, aki végül is magára marad, s egy tőle merőben elidegenedett világban, korán megöregedve, kopottan, elhagyatottan hal meg egy kórházi ágyon.

Alulról jött ember volt: egy egri zsidó foltozószaó fia, aki néptanítónak indult, de tanulmányait nem fejezte be; valójában mindvégig félművelt ember maradt, aki lángelmével pótolta tudományos és irodalmi ismereteinek hiányait; még németül sem tudott soha tisztességesen megtanulni, pedig annak idején az Osztrák-Magyar Monarchiának magyar polgársága és értelmisége úgyszólván kétnyelvű volt; felső úri osztálya pedig jobban tudott németül és franciául, mint magyarul. Bródy csak magyarul tudott, de magával hozta a nép nyelvét és a népdalok ritmikáját, ehhez hozzátanulta a Budapesten bontakozó világvárosi élet nyelvbéli városiasságát, és kialakított egy olyan szépirodalmi nyelvezetet, amely mellé még idősebb kortársai között is csak Mikszáthé állítható. Csakhogy Mikszáth finoman árnyalt irodalmi nyelve a múltak nagy összegezése, Bródyé azonban a jövődők nagy kezdeményezése. Ez tovább tudott fejlődni a népi hang felé Móricz Zsigmondig, a szecessziós stílusburjánzás felé Szomory Dezsőig és a próza költői töltöttsége felé Krúdy Gyuláig.

A Budapestre érkező fiatal Bródyt a népdalok és népmesék után két irodalmi élmény ragadta meg végleges érvénnyel: Jókai áradó meseszövése, fordulatossága és szemléletessége még diákkorában, majd a közlekedés és közfelháborodás közepette világdivattá emelkedő Zola részletekben tobzódó, aprólékosságaiban is izgalmas, az élet riasztó mélységeibe mutató naturalizmusa. Zola olvastán maga is naturalista kívánt lenni, holott a naturalizmusból igazán azok a túlzások ragadták meg, amelyek Zolánál is romantikus hatások. Utólag is nagyon különösen hangzik, de meghökkentő volt a maga korában is, hogy programszerűen Jókai és Zola irodalmi örökségét akarta összeszőni. De valóban ezt csinálta, legalábbis írói sikereinek első évtizedében. Amikor egészen korai próbálkozások után, 1884-ben, a huszonegy éves fiatalembernek *Nyomor* című novelláskötete megjelent, feltűnést keltett az egész irodalomban. Ez a témavilág - a szegény embereké - majdnem új volt minálunk. Egészen új nem volt: éppen az idősödő Jókai fordul egyre nagyobb érdeklődéssel a nyomorúság kiszolgáltatottjai felé, ahogy Nyugaton Victor Hugo és Dickens áll ki a szegények igazsága mellett, jól mutatva,

hogy a naturalizmus mennyire benne gyökeredzik a romantikában, és az igazi nagy romantikusok már eljutnak a naturalizmus közelébe. De a nemesi-polgári közönség Jókainál eltévelyedésnek tudja ezeket a kitérőket, még a divatos Csiky is megbukik, ha megközelíti a naturalizmust, s így Bródynál valami nagyon merészen újnak veszik tudomásul a zolai színezetű témákat. A fiatalabb nemzedékek egyszerre öbenne látják programadójukat. Ő pedig alkalmas arra, hogy irodalmi vezér legyen. Nem mellékes emberi-művészi kiállításának megértéséhez, hogy rendkívül szép férfi, aki igényt tart az élet minden diadalára, és olyan szenvedéllyel éli a sikereket is, a pillanatnyi csalódásokat is, hogy egy ízben hirtelen elkeseredésében pisztollyal mellbe lövi magát. Szerencsésen felgyógyul, és ez az öngyilkossági kísérlet is romantikus fényekkel veszi körül.

A szépirodalom mellett azonnal rákap az újságírára. Kitűnő szeme és kitűnő stílusa pótolja mindiglen is hiányos műveltségét. Korántsem érti úgy a politikai összefüggéseket, mint majd nemsokára Ady; ismeretbeli felkészültségben meg sem közelíti sem a vele egy időben induló és vele jó barát Ambrus Zoltánt, sem a tudósnak is beillő nagy novellista Cholnoky Viktort. De mindezek mégis benne látják a tanítómestert, a publicisztikai példaképet. Harcias, szellemes, ötletgazdag. Csak úgy árad belőle az élőszó és az írás. A társaságokban ő az élet fejedelme, a haladni akaróknak ő diktálja az irodalmi divatot (de olykor még az öltözködési divatot is a feltűnni kívánók számára). Csak úgy önti novelláit és regényeit. Úgy törnek fel történetei és gondolatai, hogy alig győzi megfogalmazni. Ez az oka annak a nagy egyenetlenségnek, amely műveiben található. Jól megfér benne jó ízlés és pongyolaság, gondos szerkesztés és elnagyoltság, az irodalmi vezérség tudata és kigúnyolása mindannak, amit csinál. Egyénisége az irodalmi múltból leginkább Kisfaludy Károlyra emlékeztet: az is saját életét tékozló szép férfi volt; annál is elválaszthatatlan a műgond és a pongyolaság; annál is egységre lépett népies és városi; az is irodalmi vezér volt, és kedvtelve gúnyolta magamagát; róla is elmondhatjuk, amit Bródyról, hogy bár jó néhány maradandó művet alkotott, hatása sokkal jelentékenyebb, mint művei. Kisfaludy Károly szellemi atyja volt a romantikának és a reformkornak; Bródy szellemi atyja volt Ady nemzedékének és a forradalmak előkészítésének.

Bródy néhány tucat novellája a műfaj klasszikusai közé számít. *Hófehérke* című regénye a Jókai-típusú romantika végső, maradandó szép alkotása; az *Ezüst kecske* és *A nap lovagja* jelentékeny realista regények: a századforduló polgári világának kritikai képei. A századforduló után pedig új kifejezési formáját találta meg a drámában. Itt is igen romantikus az indulás: a *Hófehérke* színpadi változata és a magyar múltat lírai-anekdotisztikusan idéző *Királyidillek* még kísérleti időszakot mutatnak. De a későbbi drámákban is marad sok romantikus elem (*Lyon Lea*, *A szerető*), de ezen az úton, a maga sajátos naturalista programjával mégis eljut a jelentékeny realista drámáig. *A dadában* - talán legjobb drámai műve ez - szembefordul a népszínművek avult szellemével úgy, hogy a népszínművek paraszti világát mutatja be a maga igazi nyomorúságában, ahol áruvá válik a szegény leány. Ebben a drámában van ereje Bródynak tragédiáig vinni azt, ami tragikus. Gorkij *Éjjeli menedékhelyének* sötét színei is érződnek ebben a drámában, amely a kifosztott, megalázott cselédlány végzetes történetével mond ítéletet a polgári világ fölött. Soha többé ilyen következetes nem tudott lenni, mert bár áhította az igazságot, de ugyanígy áhította a közönség tapsait is. *A tanítónőt* úgy írta meg, hogy két befejezése van: az egyik a polgári közönség szájíze szerint, a másik a saját jó ízlése szerint; az egyik happy endes, a másik kíméletlen kimenetelű; lehet válogatni, melyik színház hogyan akarja játszani. *A medikus* című dráma pedig két felvonáson keresztül bírálóan realista; itt is az eladott, a megvásárolt emberről van szó, de a harmadik felvonás hirtelen két boldog házassággal végződik. De azért ezek is jó drámák: nemzedékek tanultak belőlük színjátékot írni.

Idáig tartott a dicsőség. Azután következtek a forradalmak évei. Bródy rokonszenvezett a forradalommal, de nem volt forradalmár, hogy melléjük álljon. Nem volt ellenforradalmár sem, hogy szembeszegüljön velük. Nem is volt útja tovább. Az ellenforradalomnak nem kellett, ezeknek túl forradalmár volt a nem titkolt rokonszenve; de a forradalmárok számára megfeneklett polgár volt, aki nem tudott velük tartani. Így hirtelenül magára maradt. Sohasem gyűjtött pénzt, tehát rázuhant az anyagi gond. Megöregedett, megkopott. De még megírta végső remekét, a Rembrandtról szóló novellaciklust a megöregedett, megkopott, magára maradt művészlől: egyik legszebb műve ez. Azután jött a kórház és a halál. Azóta klasszikusaink közt a helye.

HERCZEG FERENC

(1863-1954)

Aligha volt még egy idegen anyanyelvű ember, aki olyan jól megtanult volna magyarul, mint Herczeg Ferenc, aki mestere lett az elegánsan hűvös magyar elbeszélő stílusnak. A hajdani Dél-Magyarország területén fekvő, de németlakta Versec városának polgármestere, Franz Joseph Herzog volt az apja. Ezek a módos német polgárok igyekeztek érdekeiket összekapcsolni a magyar dzsentriréteggel, és 1867 után elkezdtek asszimilálódni a magyar nemzethez, s úgy akartak magyar polgárok lenni, hogy ne ütközzenek össze a még mindig hatalmas magyar nemességgel. Herzog úr, a polgármester ugyan nem tud magyarul, de fiát az Osztrák-Magyar Monarchia magyar urai közé akarja felnevelni, ezért küldi Szegedre iskolába. Az eddig csak németül beszélő fiú itt találkozik a magyar nyelvvel. Szívósan tanulja, és úgy megtanulja, hogy néhány év múlva már jártas a nemzet múltjában és jelenében.

Minthogy úriembernek készül, tehát jogász lesz, majd az egyetem után néhány évig joggyakornok. Ez időben találkozik össze és barátkozik össze a különböző dzsentrifigurákkal, közöttük számos katonatiszttel. Okos polgárfiú lévén, ezeknél sokkal többet tud a világról, világnézete ezeknél előbbre tart. Lelke szerint amolyan igazi múlt századbeli liberális. Egyszerre gúnyosan is szemléli az úri világot, de vágyódik is a körébe. Ez jellemző volt az egész magyar polgári világra. Ez a gúnyos irónia, amely közben tisztelettel vegyül el, pontosan megfelelt az olvasóközönség jelentékeny részének. És ha ezt az életérzést valaki jó stílussal, leleményes meseszövéssel tudta kifejezni, az hamar lehetett népszerű a századforduló Magyarországon. Franz Herzog tehát, amint Herczeg Ferenc néven belépett az irodalomba, szinte azonnal népszerűvé vált.

Sikerét előkészítette, hogy botrányal kezdődött. Párbajban megölt egy embert, ezért néhány hónapra államfogházba zárták (az államfogház amolyan tiszteletre méltó szabadságvesztés volt, amely nem járt becsületvesztéssel; a párbajvétséget büntették, de úriembertől elvárták, hogy olykor elkövesse). Itt, a zárkában írta első regényét, beküldte egy pályázatra, és első díjat nyert. Mikszáth Kálmán, a legtekintélyesebb bíráló is neki ítéli a díjat. Ez a *Fenn és lenn* című regény gazdagokról és szegényekről szólt, a munka megbecsüléséről, a léhűtők elmarasztalásáról, a karrierista bukásáról a századvég liberalizmusának szellemében. Mindenkinek tetszett. Cselekménye naivnak látszik, de ma is el kell ismerni, hogy jól van megírva.

Ettől kezdve ünnepelt író. Kezdetben úgy tetszik, hogy inkább a dzsentrivilág kritikusa, mintsem védője. De egyre inkább kiderül, hogy a dzsentri érdekében kritizál, mert látja, hogy vesztébe rohan.

Hamarosan mint színpadi szerző is méltán népszerű lesz. Kitűnően ismeri a színpadi fogásokat, a francia színjátékok eleganciájával mozgatja a cselekményt. És ha első nagy sikere, *A dolovai nábob leánya* még a semmitmondó idillizmus újabb változata, legföljebb jobban megírva, mint elődeié, nemsokára ír olyan vígjátékokat is, amelyek szatírájukkal igen közel állnak az igazi kritikai realizmushoz, mint a kölcsönös protekciók rendszerét pellengérré állító *Kéz kezét mos*.

Csiky után úgy tetszik, hogy Herczeg Ferenc a magyar színpadok koronázatlan királya, majd csak a századforduló után kell megosztania ezt a rangot Molnár Ferencsel. Azután évtizedeken keresztül Herczeg és Molnár áll a hazai színpadi irodalom középpontjában. Vetélkednek, és tanulnak egymástól. Herczeg inkább a dzsentri és a budai polgár írója, Molnár a pesti polgáré és a kispolgáré, de azért a dzsentri is ott van a Molnár-premiereken, és

a kispolgár is a Herczeg-premiereken. Herczeg *A kék róka* című, nagyon is polgári szórakoztató játékán jól érződik, hogy Molnárt utánozza (igen sikeresen). De a legjobb drámai művei a történelmi színjátékok: a hajdani birodalom bukását idéző *Bizánc* vagy a kuruc hangulatokat színpadra állító *Ocskay brigadéros*. Ezek igen jól írt művek, de jól érezhető, hogy egy féltett uralkodó osztály érdekében íródtak.

Herczeg akkor a legjobb író, amikor novellát ír, vagy kifejezetten szerelmes tárgyú regényeket komponál. Saját életének zavarai és sikerei, egy rosszul sikerült és felbomló házasság, változatos szerelmi kalandok adtak élményeket a szerelem arculatainak ismeretéhez, de jó megfigyelő is volt, lélektani tudása pedig fölényesen biztonságos. Hidegen, kívülről ábrázol, de nagyon árnyaltan. Úgy mutat be tragédiákat és komédiákat, mint amelyeknek ő csak külső megfigyelője.

Ez a szenvtelen hangvétel akkor is kritikus színben tünteti fel, amikor együttérez. Úgy védi az úri világot, mintha támadná. De éppen ezért sok részletigazságot leleplez. Így sok mindent mutat meg az úri világ társadalmilag adott vétkeiből kitűnő szélhámosregényében, a *Huszt* *Husztban*. Az ilyen ironikus hangú művekből derül ki, hogy jó humorista is lappang benne.

De habár igazi dicsősége a két világháború közti korra, a Horthy-korszakra esik, ez időre már szükségképpen hanyatlik írói ereje. Herczeg ugyanis szemléletének alapjaiban liberális. Ennek a liberalizmusnak az ellenforradalom idején már semmi társadalmi alapja nincs. A forradalmakkal szemben természetesen az ellenforradalom oldalán volt, de úri ízlése undorodott az ellenforradalom módszereitől. A dzsentrihez történt asszimilációja természetesen magyar nacionalistává teszi, s minthogy ez a magatartás köti az ellenforradalomhoz, a szélső sovinizmusnak lesz a szószólója. A fasizmustól azonban undorodott, illetve a német fasizmussal szemben az olasz fasizmustól várt valamit, ami jobban megfelelt az ő társadalmi elképzelésének. A Horthy-korszak uralmi rendje viszont nagyon is ragaszkodott hozzá, mert az ellenforradalmat vállaló írók közt ő volt a legszínvonalasabb. És régóta igazán népszerű volt igen széles olvasókörökben. Ezért megkapott minden elismerést, minden megtiszteltetést. Ő pedig vállalta az írófejedelem egyre kétesebb értékű szerepét. Politikai tekintély lett, a nacionalizmus szellemi irányítója abban az időben, amikor ez a nacionalizmus már a fasizmusnál tartott, amellyel ellenszenvezett. A valódi fasiszták lassanként belső ellenzéknek tekintették. De nem volt hová hátrálnia, mert aki antifasiszta volt, az ellenségének tudta.

A Horthy-kor évtizedeiben ha voltak is sikerei, egyre gyengébb műveket írt, és jó kritikai érzéke lévén, ezt neki magának is éreznie kellett. Így jutott el ahhoz, hogy vizsgálat alá vegye önnönmagát. Belekezdett önéletrajzi kötetének írásába. Ezek az emlékezések és vallomások (*Emberek, urak és nagyurak, A várhegy, A gótikus ház*) megint legjobb erejében mutatják. Ha nem is értette pontosan mindig a körülötte kavargó jelenségeket, kitűnő dokumentumok egy korszakról, és érdekes megfigyelések egy értékes emberi lélek fejlődéséről, egy emberről, aki nagyobb lehetett volna, mint amilyen végül is lett. Kár, hogy önéletrajzát végül is nem tudta befejezni. Pedig hosszú életet élt.

A felszabaduláskor már nyolcvankét éves volt. Saját bevallása szerint most már semmit sem ért a világból. De még kilenc évet élt teljes visszavonultságban. Kilencvenegy éves volt, amikor meghalt.

KABOS EDE

(1864-1923)

Vannak írók, művészek, szellemi alkotók, akikre sem a jelentékeny, sem a jelentéktelen jelző nem illik. Az ilyenek műveiből lehet a leghitelesebb képet nyerni egy-egy kor ízlésátlagáról. Kabos Ede pontosan ilyen jellemző középátlaga volt a századvég és a századforduló magyar naturalista irodalmi törekvéseinek. Nem volt igazán jó író, de nem volt rossz író sem. Nem volt olyan egyéni hangja, amelyből bármely írására ráismerhetünk, hogy ezt kétségtelenül ő írta, de még jelentéktelenebb műveiből is kétségtelen, hogy aki írta, azt részvét fordítja a szenvedők, az elesettek, a kisemberek felé, és jó szemmel veszi észre az élet jellemző apróságait. Justh Zsigmond rövid pályafutása és Bródy lendületes kezdeményezése után és Móricz Zsigmond porondra lépése előtt egy egész jóhiszemű és jó szemű írónemzedék igyekezett komor leltárba venni az élet nyomasztó mozzanatait. Akadtak köztük Petelei- vagy Thury-méretű nagy művészek, akadtak köztük Tolnai Lajoshoz hasonlatos, indulatokkal fűtött harcos haragvók, de az átlag olyan volt, mintha tudományos leíró igénnyel figyelné az élet egy-egy, néha igen szűk szeletét, hogy minél hívebb képet adva a valóságról vagy legalábbis érzékelhető felszínéről, túllépjen az eszményeket kereső romantika egyre inkább áleszményvilágán. Irodalomtörténeti jelentőségük kétségtelen: egy igényesebb realizmus előkészítői voltak... csak éppen legtöbbször nem volt elég érdekes író. És ez éppen elég baj. Hiszen a legmagasztosabb mondanivaló is semmibe hangzik, ha nem vonzza eléggé az olvasókat. Vagy legföljebb pillanatokig vonzza, amíg színtelenségük újdonságnak hat. Ma már ennek a naturalista nemzedéknek alig-alig olvassuk a műveit, s aki mégis kíváncsian belenéz írásaikba, hamarosan el is unja. Legtöbb művével ilyen író volt Kabos Ede is. És mégis: aki csak visszaemlékszik rá, mindig a legnagyobb szeretet, olykor még a tisztelet hangján is idézi egykor volt lényét. Ő is azok közé tartozik, akiknek irodalmi jelentősége sokkal több, mint összes művei együtvéve. Ösztönző erejét és szerkesztői, szervezői munkásságát alighanem valóban irodalomtörténeti jelentőségűnek kell mondanunk.

Vidéki polgárcsalád fia volt, Nagykárolyból jött diákként Budapestre, hogy tanár legyen belőle. De hamarosan elragadta az újságírás, és nemcsak széles körű irodalmi műveltséget szerzett, hanem ízlése is korszerű volt. Egyforma biztonsággal fogalmazott magyarul és németül, jól tudott franciául, megismerte a nagy orosz realistákat is. Lelkesedett Zola, Turgenyev, később Dosztojevszkij iránt. Idegenkedve olvasta a kor epigon költőit, a petőfieskedőket ugyanúgy megvetette, mint Arany János nyomon követőit. Kitűnő ízlésére nagyon jellemző, hogy felismerte az életében szinte ismeretlen Vajda János költői nagyságát, és ifjú hódolóként szegődött a haragos-bánatos öreg poéta mellé. Estéről estére ott ült kávéházi asztalánál. Később a legelső volt, aki megértette és hirdette Ady összehasonlíthatatlan nagyságát, és már tekintélyes szerkesztőként a nála tizenhárom évvel fiatalabb Ady egyik legjobb barátja lett. Ady kevés embert tisztelt és szeretett annyira, mint az irodalomért önzetlenül rajongó Kabos Edét. Kabos ébresztette fel Ady és a nyugatosok érdeklődését, majd az elődnek kijáró tiszteletét az akkor már halott Vajda János iránt. Döntő része van abban, hogy az irodalom legalább utólag igazságot szolgáltatott Vajdának.

Az újságok szívesen látták Kabos írásait. Jó riporter volt, riportjainak nagy része érdekesebb, jellemzőbb képeket ad a hazai századvégről, mint azok a novellái, amelyekben ugyanezeket az észrevett mozzanatokot irodalmi igénnyel fogalmazza meg. De feltűntek novellái is, mert témáik - a napi gondokkal küzdő szegények problémái - újdonságnak számítottak még a hazai irodalomban. De a megfigyelt részletek mindig megragadóbbak, mint a körük kerített

történet. Nem volt vérbeli elbeszélő. Novellái inkább pillanatképek, mintsem igazi epikus művek. Ezért karcolatai jobbak, mint igazi novellái, és novellái jobbak, mint regényei, mert összefüggő, nagyobb cselekményt egyáltalán nem tudott megkomponálni. Közben valamennyi regénye sok érdekes dokumentumerejű riportanyagot hordoz magában. Drámát is szívesen írt volna, de ezek közül egy sem sikerült: az alakokat sem tudta mozgatni, dialógusai is érdektelenek voltak. Közben akit csak olvasott - és sokat olvasott -, az hatott rá. Zola, Bródy, Turgenyev, később Dosztojevszkij, néha Maupassant, olykor Petelei felváltva nyomja bélyegét bekezdéseire. És mintha maga is érezné a saját egyéniség hiányát, sohase akarta magát előtérbe tolni. Példás szerénysége még akkor is uralkodik irodalmi magatartásán, amikor a Budapesti Napló felelős szerkesztője, tehát afféle irodalmi hatalom. Írt vagy fél tucat újságba, a Pester Lloydba is, hiszen olyan otthonos volt a német nyelvben, hogy elmehetett volna német írónak is. Ő azonban inkább a magánál jobb íróknak ítelt kortársakat ajánlotta a budapesti német újságnak is; ha kellett, ő maga fordította le barátai cikkeit és novelláit. És az irodalom minden valamennyire haladó szándékú írója, költője jó barátjának és patrónusának tudta. Egy egész nemzedéket segített érvényesülni.

Mert szerkesztőnek kiváló volt.

Szerkesztői tevékenységének legfőbb alkotása *Az Érdekes Újság Dekameronja*. Egy időben ennek az akkor népszerű képeslapnak is a szerkesztője volt. Itt valósította meg legkedvesebb eszméjét, hogy egy reprezentatív nagy műben sorakoztassa fel az egész élő magyar novellairodalmat. Tíz kötetben száz írókat mutatott be úgy, hogy mindegyiktől azt a novellát kérte, amelyet az író legjobbnak vagy legkedvesebbnek tart életművéből. És minden novella elé egy önéletrajzot vagy önjellemzést kért. Ez a pompás gyűjtemény a századelő nagyszerű magyar novellairodalmának legpompásabb, valóban irodalomtörténeti értékű, máig is lebilincselően érdekes dokumentuma. A legeslegvégére, a tizedik kötet tizedik novellájával - mintegy mentegetőzve is a szerénytelenségéért - bemutatta magamagát is. Hát ez már túlzott szerénység volt, hiszen száz novellista sok egy nemzedékből és a gyűjteményben bőven akadnak olyan, ma már okkal-joggal elfelejtett írók, akik jelentéktelenebbek voltak Kabos Edénél. De olyan gyűjtemény ez, amely ma is alkalmas arra, hogy névsora nyomán elinduljunk század eleji irodalmunk mélyebb megismerésére.

Megalkuvás nélkül haladó volt. Adyval együtt egy pillanatig sem ragadta el az első világháború nacionalista uszítása. 1918-ban lelkesen fogadta Károlyiék polgári forradalmát és a Habsburgoktól végre elszakadó független magyar köztársaságot. A tanácsköztársaságban ugyan nem volt szerepe, amikor győzött az ellenforradalom, helyesebbnek tartotta az emigrációt, jól sejtve, hogy a Károlyi-párti és a kommunistákkal nem ellenszenvező író-szerkesztő élete is veszélyben foroghat az ellenforradalom vérengzéseinek közepette. Ady jó barátja sem várhatott semmi jót az Ady nevét is gyűlölő fehérterrortól. Bécsbe emigrált, haladó osztrák lapoknál dolgozott, várta, mikor lesz alkalom visszatérni, hiszen vád nem volt ellene, és Bethlen évtizedében lassanként kezdtek hazatérni a bécsi emigránsok is. Kabos Edének azonban erre már nem volt alkalma. Egészsége rég nem volt kielégítő. Szervezete gyöngye volt, és mindig rengeteget dolgozott. 1923 nyarán Abbáziában nyaralt, ott érte a hirtelen halál. Még nem volt ötvenkilenc éves.

Alakja, lelkes irodalomszeretete, szerkesztői jelentősége, összekötő szerepe Vajda és Ady közt sokkal inkább emlékezetben maradt, mint számos regénye és novelláskötete. És ez így meg is felel az irodalmi igazságnak. Riportjait indokoltabb lenne újra felfedezni, mint szépirodalmi életművét. De azért mégsem lenne teljes a magyar novellairodalom egyszer majd elkészülő nagy antológiája, ha nem sorakoznának ott kortársai közé egy Kabos Ede-novella is. De amíg az a nagy antológia el nem készül, addig a legjobb ilyen nemű gyűjteménynek azt *Az Érdekes Újság Dekameronját* kell tartanunk, amelyet Kabos Ede szerkesztett.

ZEMPLÉNI ÁRPÁD

(1865-1919)

Különös, szinte érthetetlen sors jutott ki Zempléni Árpád költészetének a magyar irodalomban. Egy igazán tehetséges, kitűnően felkészült költő, aki élete néhány évében igen népszerű volt az olvasók körében, testi halálától kezdve úgy kiesik az irodalmi köztudatból, hogy nemsokára a szakembereken kívül azt sem tudják, hogy élt, és költeményeit - amelyek nemcsak irodalomszakmailag jól megcsináltak, hanem a tömegek számára is nagyon érdekes olvasmányok - évtizedszámra nem adják ki újra, nem olvassa senki. Költészetének fénykora egybeesik a Nyugat nagy kezdeti korszakával, de semmi közük egymáshoz, holott törekvéseik nem egy ponton találkoznak. A Nyugathoz képest azonban Zempléni mégis konzervatív hajdani álmok idézője. A korszak konzervatívjainak azonban ő idegen, mert túl sok köze van a modern nyugati költészethez, és ráadásul rokonszenvezik a szocialistákkal. De nem kell a szocialistáknak sem, mert a gyakorlati politikától visszahúzódó, vidéki dzsentriből lett budapesti banktisztviselő. A hivatalos kormánzatnak pedig éppen nem kell, mert szorongásosan és indulatosan hívja fel szüntelenül a figyelmet a német imperializmus veszedelmére. Mégis: élete végső évtizedében hirtelen nagyon népszerű lett, műveit újra meg újra kiadták, különböző idegen nyelvekre fordították. Hogy azután halálától kezdve egyszerre ráboruljon a teljes csönd. Előbb-utóbb igazságot kell szolgáltatni senki másra nem emlékeztető, izgalmas költészetének. Imrey Árpádnak hívták, Zemplén megyei kismemesi családból származott; a kitűnő sárospataki és debreceni kollégiumban szerezte meg műveltsége alapjait és filozófiától nyelvészetig terjedő éhes műveltségszeretét. Budapesten az egyetemen filozófiát tanult. És már ebben az időben kezdenek megjelenni fővárosi és vidéki lapokban versei, esztétikai tanulmányai és gondosan fogalmazott, tanulmányjellegű politikai cikkei. Következétesen akarja folytatni a negyvennyolcas hagyományú nemzeti szabadságeszmét. Így jut el demokratizmusa elméleti úton a szocializmus megértéséig. Szocialista sohasem lesz belőle, de igényli a haladó polgári erők együttműködését a munkásmozgalommal. Eszmevilága tulajdonképpen a polgári radikálisokhoz áll közel, de elkülöníti tőlük a nemesi hagyományok romantikus szeretete. Költészete is rokon az akkor már elavult romantikával. Ugyanakkor egyre többet fogad magába a modern nyugatiakból. El is kezdi fordítani többek közt Leconte de Lisle, Verlaine és Carducci költeményeit, de mellettük egy időben csak úgy árasztja a francia és olasz romantikusok és modernek, költők és prózaírók műveinek hű és formailag színvonalas fordításait. Műfordítói munkássága nem kisebb értékű, mint az ekkoriban nagyon divatos és úgyszintén a romantikához kapcsolódó Ábrányi Emilé.

Első versesköteteiben, még a múlt század végső évtizedében, inkább a formakultúra az érdekes, az egyéni hang még készülődik. De 1899-ben megjelent *Kis emberek* című novelláskötetéből kiderül, hogy a lélektani rezdülések éles szemű megfigyelője, ebben a műfajban az akkor még harcosan haladónak számító naturalisták rokona.

Ebben az időben élete már biztosított. A nagy filozófiai és nyelvi műveltségű költő a Magyar Földhitelintézet nevű bankvállalat levéltárosa lesz. Gondtalan, problémátlan, vezetői címmel ellátott, de intézkedési hatáskör nélküli, viszonylag jól fizetett állás. Még elegendő szabad időt is biztosít íráshoz, olvasáshoz. Élhet mindhalálig költői szenvedélyének.

Nem érdektelen, hogy legkorábbi igyekezetei közé tartozott Vajda János költői nagyságának felfedezése. Tanulmányozza Vajda életművét, és tanulmányokat ír róla. Ebben egyenest a Nyugat elődje. Vajdát igazán majd Adyék fedezik fel, és jelölik ki méltó helyét költésze-

tünkben. A francia dekadenseket is Zempléni Árpád (és Czóbel Minka) népszerűsítő törekvései után igazi hatással csak a Nyugat építi be a hazai irodalmi kultúrába. De kétségtelen, hogy az irodalomban megjelenő Zempléni és a készülődő modern magyar költészet kezdetben egy úton jár. Olyannyira, hogy Zempléni Árpád 1901-ben megjelenő *Didó* című verses regényében már a későbbi Adyval rokon hangok jelennek meg.

De éppen 1908-ban, amikor a Nyugat megindul, Zempléni merőben új költői útra indul.

Egyre jobban izgatják a népek ősi mítoszai. Akárcsak valamikor Wagner, ő is felismeri (talán éppen Wagner hatására), hogy a mondavilág örökölt mozzanataival az emberi helyzetek alapvető törvényszerűségeit lehet kifejezni. Alighanem tévedtek a Nyugat körüli kortársak, amikor Zempléni mondaidézésében a romantika elkésett hajtását látták (elismerve a költő kétségtelen tehetségét). A valóság az, hogy Zempléni költői hevületében sok a rokon vonás a Vörösmarty-típusú látomásos romantikával, de mítoszszemléletében egy merőben új klasszicizálás jelenik meg: a modern életérzés kifejezése ősidőktől örökölt motívumokkal. Így költészetét a XX. század világszerte divatos mitologizmusának korai kezdeteként foghatjuk fel.

Kitűnően ismeri a világ mítoszkinését, idővel *Istár és Gilgamesz* címen elbeszélő költeményt ír az akkoriban felfedezett mezopotámiai ősmítoszról is. De érdeklődése főként a magyarral rokon népek csaknem ismeretlen regevilága felé fordul. Nyelvészi és régészi alaposággal foglalkozik az osztják és vogul hősénekekkel. És 1908-ban megjelenik *Bosszú* című osztják mondai tárgyú elbeszélő költeménye, majd egy évvel később *A kalapács* ugyanebből a regevilágból. Ezek a művek olyan feltűnést keltenek, hogy amikor 1910-ben *Turáni dalok* címen ezeknek az ugor ősvilágot idéző költeményeknek gyűjteményes kötete lát napvilágot - olyan könyvsiker kerekedik, hogy a kiadó nem győzi újra meg újra kiadni. Zempléni egy történelmi másodpercre ünnepezt, sőt divatos költő lesz.

De ugyanebben az időben már kifejlődött benne sajátos világpolitikai álláspontja is. A bontakozó német fajelmélet torz ideológiája Zemplénit rémülettel tölti el. Nagyon is indokoltan félti nemzetét a német hódító törekvésektől, de fajelméletre fajelmélettel válaszol. Úgy látja az egész földkerekséget, mint fajok kíméletlen élethalálharcát, nem ismerve fel, hogy az állattanból vett faj fogalom nem alkalmazható az emberek közötti küzdelemre, lévén az egész emberiség biológiailag ugyanaz a faj. Úgy látja, hogy az a faj, amelyhez a magyarság is tartozik, életveszedelemben van „az árja önzés” kíméletlen ereje mellett. S minthogy képzeletvilágát betölti a rokon népek mítoszvilága, összetéveszti a nyelvrokonságot a biológiai azonossággal, és „turáni faj”-ról ír, amelynek védekeznie kell az „árja faj” ellen. Azt már nem veszi észre, mint ahogy oly sok utódja sem vette észre a későbbi emberöltők idején, hogy ezzel a fajelképzeléssel őszinte, nemzetét féltő hazafiasságát degradálta az állattan szintjére.

De Zempléni turanizmusával a későbbi fasizmus semmit sem tudott kezdeni, minthogy ez a fasizmus a német törekvések kiszolgálója volt, Zempléni turanizmusának pedig oka és tartalma a németellenesség volt. Talán Szabó Dezső, majd Kodolányi János faji alapon álló németellenességében találhatjuk meg Zempléni téveszméjének folytatását.

Zempléni Árpád azonban széles látókörű, mélységesen humánus, ősmondákat látomásosan idéző költő volt, egész emberi-művészi alkatában idegen a későbbi fasizmus embertelenségétől. Téves elméleténél sokkal fontosabb az a költői törekvés, amellyel a figyelmet a távoli rokon népek hagyományai felé fordította. A *Turáni dalok* után ezt a megtalált utat folytatta, haláláig még jó néhány elbeszélő költeménye jelent meg. És ez is elkülönítette a

modern költészettől, amely akkoriban a líra nevében elutasította, elavultnak mondotta az epikus költészetet.

Az első világháború idején már betegeskedett, a forradalmak már kívül maradtak betegágyán, 1919-ben - ötvennégy éves korában - meghalt. Akkor sokan írtak róla, olykor itt-ott később is idézték, de az irodalomban többé nem volt jelen. Olyan magányos jelenség volt, hogy senki se vállalhata egészen: fajelmélete elválasztotta a baloldaltól, szocializmusa a jobboldaltól, epikája a modern költőktől, modernsége a konzervatívoktól. Így hullott ki a magyar irodalomból, amelynek egyéni arculatú jelentékeny költője volt.

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN

(1866-1917)

A múlt század nyolcvanas éveiben élt Szegeden egy Steingassner István nevű fiatal patikus, aki üres óráiban leírta azt a sok mindent, amire napközben gondolt, és ha valami kikerekedett, azt odaadta a Szegedi Híradóhoz, ahol abban az időben egy bizonyos Gárdonyi Géza néven író, néptanítóból lett zszurnaliszta vette át a próbálkozásokat, úgy találván, hogy ezek tehetős ember írásművei. Általában meg is jelentek. Steingassner össze is barátkozott Gárdonyival meg az újság többi munkatársával. Ott, a Szegedi Híradónál magyarázták meg neki, hogy Steingassner néven nehéz lesz magyar írónak lenni (Gárdonyit is közismerten Zieglernek hívták, amíg író nem lett belőle), csináljon tehát magának valami jó magyar vezetéknevet, és akkor belső munkatársként is szívesen látják. Ekkor találta ki a Tömörkény nevet, amelyet idővel országos hírvé tett.

A patikusból tehát újságíró lett, de huszonnégy éves korában (1888-ban) behívták katonának, és elvitték a folyton háborgó Boszniába, amelyet az Osztrák-Magyar Monarchia gyarmatként bekebelezett. Tömörkény három évig ette a császár kenyerét, szolgált közben Szegeden is, egy ideig Bécsben is, de az egész életére, szemléletére, művészetére döntő hatású élmény Bosznia volt: ott értette meg, mi a Habsburg-monarchia, mi is van valójában Magyarországon, milyen elnyomott szolgálóéletet él a magyar nép része.

Ő maga a módosabb kispolgárságból indult, apja vidéki vendéglős volt, később Tömörkény is kocsmáros lányát vette feleségül. Élete tehát súlyosabb anyagi gondok nélkül telt, de ezek a bormérő emberek mindiglen is közel éltek a szegény emberekhez. Tömörkényt mint újságírókat is izgatta, hogyan élnek a kétkezi dolgozók; a katonaságnál pedig összekerült a mundérba bújtatott néppel. Abban az időben a patikusság még nem volt diplomás mesterség, érettségi sem kellett hozzá, Tömörkény tehát nem lett tiszt: a legénységi állományban élt együtt a Boszniába vitt földműves, halász- és pásztorfiúkkal. És egy életre szóló művészi feladatnak ismerte meg a szegény emberek világának felfedezését és ábrázolását. Ott, Boszniában alakult ki egyéni ízű művésze, ott fejlődött a magyar novellairodalom egyik legnagyobb mesterévé.

Novellái már katonakorában kezdtek megjelenni a fővárosi lapokban is. Ezek a történetek általában „Spanyolviaszkország”-ban játszódnak, szomorú életű emberek méltán derűs történetei. Ez a mesebeli ország valójában a szegények Magyarországa. Odafent, a magasságokban ezek az évek jelentették a rövid polgári fénykort, közben a nagybirtok változatlan uralmát, a színpadokon a népszínművek álvalóságát. Tömörkény azt mondta el, ami a látszólagos csillogás alatt van. De nem harcias hangon, csupán megállapítva, együttérezve a szomorúakkal, mégis mosolygósan, úgy, mintha mindez nem is minálunk, hanem valahol másutt történnék. És ezek a novellák mindig érdekesek, fordulatosak, csattanóra kiélezettek: drámák feszülnek mögöttük.

A leszerelése után Szegedre visszatérő Tömörkény már ismert író. Nemsokára meg is jelent első novelláskötete, amelyet számos követett a következő negyedszázad alatt. Történeteinek egy része az új polgári világban játszódik, ezek nem is mentesek némi romantikus illúzióktól; hiszen a polgárság a századfordulón még felfelé tartott. Ez a témakör azonban a kivétel: Tömörkény igazi mesélőnivalója a „kétkezi” emberek, a „célszerű” szegények élete. Nem sokkal előbb Mikszáth kezdett szakítani a parasztok népszínmű-jellegű ábrázolásával, és Tömörkénnyel párhuzamosan Gárdonyi próbált realisabb képet festeni a faluról. De mindketten a költészet mesehangulatával borították a falut, Tömörkény azonban vérbeli realista. Az ő magyar vidéke már előkészíti Móricz Zsigmondot.

A Szeged környéki népi nyelvből formált ki magának gazdag, képekkel teljes irodalmi nyelvet, itt-ott némi nyelvi különködéssel is, ami azonban jól illett az ábrázolás olykor enyhe groteszkiségéhez. Tömörkény világa ugyanis tele van fura alakokkal és fura helyzetekkel, hősei nemritkán agyafúrtan gondolkoznak, és játékos körülményességgel fejezik ki magukat.

Mire második novelláskönyve, a *Jegenyék alatt* megjelent (1897), már teljes birtokában van művészi eszközeinek. Ez a könyv talán a legszebb, legegységesebb gyűjteménye. De nem állt meg, ettől kezdve egyre újabb társadalmi rétegeket hódít meg az irodalomnak. Érdeklődve fordul a tanyavilág felé: a tanyasi embernek ő az első ábrázolója. Hamar felismeri, hogy a „vízi emberek” - a halászok, hajósok - nagyon másfélék, mint akár a falusiak, akár a tanyasiak: ezek függetlenebbek, eredetibb gondolkozásúak.

Neve egyre közismertebb, novellái hol Budapesten, hol Szegeden jelennek meg. Mikszáth is igen nagyra tartja.

Közben élete és érdeklődése újra gazdagodik: a század végén könyvtárosként kerül a híres szegedi Somogyi Könyvtárhoz, és ugyanakkor a megalakuló Városi Múzeum alkalmazottja is lesz. Részt vesz a Szeged környéki régészeti ásatásokban, és mert nemcsak izgatott érdeklődésű, hanem rendkívül szívósan szorgalmas is, megtanulja a népvándorlás kori archeológiát, amelynek hamarosan országos hírű tudósa. Máig is fontos néprajzi és régészeti tanulmányokat ír. Rendszeresen gyűjti a tájszavakat. A szegedi Városi Múzeum nagyrészt neki köszönheti gyors fejlődését, ő formálta az ország egyik legjelentékenyebb tudományos gyűjteményévé. 1904-ben azután ennek a Városi Múzeumnak az igazgatója lesz, az is marad korai haláláig. Idővel ő neveli tudóssá és majdani utódjává Móra Ferencet, aki íróművészetében is sokat tanult tőle.

Igazi, legsajátabb műfaja a novella. Rendkívül tömören tud elmondani bonyolult történeteket is. Néhány szavas jellemzés után szemléletesen állnak előttünk az alakok. Néha úgy tesz, mintha pongyolán fogalmazna, de hamarosan kiderül, hogy ez is művészi fogás, a mozzanatok egyszerre csak egységes képpé állnak össze. A novellákban gyakran visszatérő alakok - mint például Förgeteg János - az olvasó személyes ismerősei lesznek. Mesterien játszik a hangulatokkal, vidáman induló történetből nyomasztó tragédia fejlődik, komor helyzetek váratlan fordulattal komikumba csapnak át. Valamennyi novellája önmagában kerek, zárt világ, de együtt mégis nagy, egységes körképet adnak arról a mélységről, amelyről a századfordulóig vagy nem beszéltek, vagy idillé hamisították, vagy ha meg is közelítették, mint Mikszáth vagy Gárdonyi, mégsem vállalták azt a teljes szociális együttérzést, mint Tömörkény.

Nagy néha ki akart törni a műfajból. Kísérletezett regénnyel is; a *Margit* életében megjelent utolsó műve - nem is gyenge regény, ezt is a stílus és ábrázolás művésze írta, de ugyanebben a korban Bródy vagy Gárdonyi jobb regényeket írtak, nem is szólva Mikszáthról, és amikor ez a Tömörkény-regény megjelent (1916), az irodalomban már jelen volt Móricz Zsigmond is. Kísérletezett drámákkal is, ezek sem rosszak, a *Barlanglakóknak* sikere is volt, de mégis csak olyanok, amelyekből arra lehet következtetni, hogy idővel talán jó drámaíró is lett volna belőle, hiszen novelláiban nagyon is érzékeltetni tudta a drámaiságot. Az első világháború idején végső műveiben ábrázolni tudta a háborúba kényszerített szegény embert, akinek a történelem megpróbáltatásaiban nagyon is módosul a világszemlélete. De ez is csak valami újnak a kezdete volt, s már nem adatott folytatás. 1917-ben, ötvenegy éves korában egy tüdőgyulladás megölte.

Nem volt politizáló író, de a szempontjai szociálisok voltak. Egész életműve a társadalmi haladás oldalán álló írókat mutatja, egy nagy realistát, aki a szó, a leírás, az ábrázolás művészi mestere, aki nagyon élvezetesen mondja el az élet nagy igazságait.

PALÁGYI LAJOS

(1866-1933)

Palágyi Lajos úgy lépett az irodalom porondjára, mint „az első magyar szocialista költő”. Ezért kellett bűnhődnie évtizedekkel később, amikor már réges-rég nem volt szocialista, sőt nem is hitt a szocializmus megvalósíthatóságában, csupán emberi részvéte állította a világ minden nyomorgója és megalázottja mellé. Amikor hatvanhét éves korában meghalt, már rég nem kellett a polgári világnak, mert szocialista „volt”, és rég nem kellett a szocialistáknak, mert elfordult ifjúságának hitétől; nem kellett a konzervatívoknak többé-kevésbé mégis haladó eszmevilágáért, de nem kellett a Nyugatnak sem, mivel forma- és kifejezésvilága túlon túl a XIX. század örökségéhez kötötte. Magányosan, nyomorúságban, már életében szinte elfeledve halt meg, noha az irodalom néhány értője akkor is tudta, ma is tudja, hogy egyéni hangú, tétovázásai közt is mindig becsületes szándékú, néhány versében igazi jó költő, és élete korábbi szakaszában fontos irodalomtörténeti jelenség volt.

Élete nyomorral kezdődött, nyomorral végződött; ami között volt, az is örökös küzdelem a szerény kenyérért, hiszen társadalmi „karrierjének” csúcsa a tanítóképzői tanárság volt, és azt már a legrégebbiek is tudván hirdették, hogy „quem dii odere - paedagogum fecere”, vagyis, akit az istenek gyűlölnék, abból pedagógust csinálnak. Palágyi Lajos pedig még költészetének jó részében is pedagógus, a nép nevelője és oktatója akart lenni.

A tanítás megszállottságát úgy látszik születésével hozta magával. Apja falusi tanító volt, akit hatóságai mindig oda helyeztek, ahol éppen oktatóhiány volt, ezért minden gyermeke más-más faluban született, a későbbi költő például Óbecsén. A fiúgyermekek közül ketten is tehetségesnek, tanulni és tanítani akaróknak bizonyultak. Az idősebbik, Menyhért, később a haladó irodalom harcos kritikusa, Petőfi és Madách értő magyarázója, majd a filozófia egyre ködösebb elméletekhez vonzó professzora, végül német egyetemi tanár, aki a már végképp reakcióba fordult német idealizmus tekintélyeként halt meg Darmstadtban 1924-ben, hatvanöt éves korában. A kritikus-filozófus fivér ismeri fel és ösztönzi öccse költői tehetségét. Együtt indulnak a nagyvilágot jelentő fővárosba tanulni, minél többet tanulni. Nélkülözésekkel küzdve, házitanítóskodva, újságok külső munkatársaiként végzik az egyetemi éveket. Odatartoznak Vajda János kávéházi asztalának társaságához, összebarátkoznak Reviczkyvel és általa a Pestre ritkán vetődő Komjáthy Jenővel is. A két Palágyi fivér kezd ismert nevének lenni az irodalmi világban: Menyhért indulatos kritikáival, Lajos a költeményeivel. Harcosan állnak szemben a Gyulai Pál képviselte „népnemzeti” maradisággal, de nem kapcsolódnak a Kiss József szerkesztette A Hét akkori modernjeihez sem. Ekkor még haladóbbak annál a nagyvárosi polgári irodalomnál is, amely A Hét körében veszi fel a küzdelmet, a provincializmus ellen. Közel állnak a szocializmushoz, sőt Palágyi Lajos kifejezetten szocialistának vallja magát, és verseinek jó része a Népszavában jelenik meg. A szociáldemokraták is úgy tartják nyilván, mint a végre megszólaló első magyar szocialista költőt, a proletariátus énekesét. Legkeményebb, sőt legnyersebb költeménye, *A marha* lázító tiltakozás a katonai sorozások ellen. Első két verseskötete, ha nem is következetesen, de összhatásában harcos szocialista költőnek mutatja.

De már a kilencvenes években bekövetkezik a költői törés. Ennek alighanem a legfőbb oka Palágyi Menyhért végzetes hatása öccsére. Amíg a haladó kritikus maga sem idegenkedik a szocializmustól, addig Palágyi Lajos lelkesen azonosul a szocialistákkal, hanem amikor az egyre tekintélyesebb filozófiaprofesszor nemhogy a marxizmussal, de még Hegel eszméivel is

szembefordul, öccse, aki mesterének tudja híres tudóssá emelkedő bátyját, megtorpan. A nyomor iránti mélységes részvét, a küzdelem az elnyomottak felszabadításáért, és a végzetes hatású fivér egyre következetesebb szocializmusellenessége a költőben komor, szatirikusságában is sivár reménytelenségbe torkollik. Már nem hisz az emberiség felszabadításában társadalmi cselekvés útján. Egyetlen reménye a pedagógia, amely hite - illetve vágya - szerint lassanként megjavíthatja az emberiséget.

És alighanem itt kell keresni költői törésének másik okát. Tanítani akart, és végre viszonylagos gondatlanságban élni, írni, gondolkozni. A nyilvántartott szocialista pedig műveltségének és képességeinek megfelelő tanári állást nem kaphatott. A megtért bárányt azonban befogadják az akolba. Megkapta a kinevezést, méghozzá oda, ahová kíváncszott: tanítóképzőbe, hogy nevelje azokat, akik szétszéledve az országban, az egész népnek továbbadják, amit tőle hallottak. Előbb a sárospataki, majd 1901-től kezdve a budapesti tanítóképző tanára lesz. Polgári mértékkel mért jólétet ugyan ez sem ad, de az eddigi nyomorúság után mégis gondtalan életet. Költészete azonban egyre kesernyésebb. Tudja, hogy a szocialisták árulónak tartják, a polgároknak pedig gyanúsán szocialista érzelmű. Megalkuvásáért önvád gyötri, magamagának akarja bizonyítani, hogy nem hisz a szocializmus megvalósíthatóságában. *Magányos úton* című verseskönyvében vállalja a sehová nem tartozást, a pesszimizmust. Az átélt emberi nyomorúság egyetlen vigaszának a „végtelenhez” felemelkedő lelki élményeket hirdeti. Ez a magatartás ugyan némiképpen Komjáthy metafizikai szárnyalásának folytatása, de a XX. században már - a költő jóakaratótól függetlenül - reakciós töltése van. Még megszólal olykor vádló antikapitalizmusa (*Robbanás a gyárban*), egyik legjobb költeményét - a *Mesevárat* - egy az övéivel szembeforduló ember lelkifurdalásáról írja. De költészetének egészéből az világlik ki, hogy nem hisz az emberi társadalom szakadatlan jobbá válásában. Így jut el az egyedülálló, a senkihez sem tartozó ember magasztalásáig. Egy lírai szépségekkel teljes drámai költeményben, *Az ifjú szerzetesben* (a kilencvenes években) ábrázolja a töprengő embert, akit a világtól való elfordulás vezet a boldogság élményéig. A verses drámát a Nemzeti Színház bemutatta, s habár alig-alig színszerű, irodalmi körökben sikere volt, de tudomásul vették belőle a költő sehová sem tartozását, egyik irodalmi kör sem érezhette a magáénak, de ő sem talált olyan kört, amelyhez csatlakozhatott volna. Az ő igazi baráti köre, amelyben gyökeredett - Vajda, Reviczky, Komjáthy - már rég nem élt, az élő irodalom belőlük indult, de már előbbre tartott. Talán csak A Hét körében találta volna meg a helyét, de Kiss József eleve idegenkedett tőle. Korábban a szocialista Palágyi baloldalibb volt, mint Kiss József, később a *Tüzeket* és a *Knyáz Potemkint* író, forradalommal rokonszenvező Kiss József volt már baloldalibb, mint a hitetlen, magányt vállaló Palágyi. Kiss József sohase volt kifejezetten politikus költő, de együtt fejlődött a korrallal, és legalábbis 1918-ig egyre radikálisabb lett, míg a forradalmárnak induló Palágyi előbb visszafelé lépett, azután mozdulatlaná gyökereződött. (És Kiss József jobb, nagyobb költő volt nála, és ezt Palágyi nehezen viselte el.)

Pedig művészete még fejlődőképes volt. Mindig is volt hajlama a szatirikus kritikához, számos verse csattanóra élezett. Kezdetben néha bőbeszédű megfogalmazásai egyre jobban tömörítettek, s végül eljutott odáig, hogy csak a csattanókat írta meg, vagyis szellemes epigrammaköltő lett belőle. Van három olyan kötete is, amelyben kizárólag epigrammák olvashatók.

A forradalmakat értetlenül élte át. Mégis a forradalmak bukása lett a végzete. A győztes és bosszúszomjas ellenforradalom senkinek sem felejtette el a múltját. És Palágyira ráragadt „az első magyar szocialista költő” címkéje. Most ezen a címen állították fegyelmi elé, és megfosztották tanári állásától, még a nyugdíjat is megtagadták tőle. Szinte antik stílusú sorstragédia: bűnhődni egy eszméért, amelyet rég megtagadott. És kezdődött újra a nyomor: írni

éhbérért, öregedő fejjel küzdeni a betevő falatért. 1926-ban ugyan megjelentek válogatott költeményei (hála az irodalmi értékekért emberöltőkön át megszállott lélekkel harcoló Vajthó Lászlónak, aki kiverekedte és sajtó alá rendezte ezt a kötetet). A gondoktól azonban ez sem szabadítja meg, de költészete mindhalálig gazdagodik, még keserű humora sem hagyja el. És habár nyelve mindig is megmarad a XIX. század örökségénél, költészetének egésze sokszínű, amelyben a szerelem és a természet is lélekhez szóló érzelmeket közvetít, és élete végén találkoznia kell egy olyan élménnyel is, amelyre az ellenforradalomig és fegyelmi ügyéig nem is gondolt: hogy ő zsidó. Az az alapállás, ami kezdettől fogva természetes volt a számára, hogy magyar költő, problémamentesen magyar hazafi, egyszerre szembekerült vádlóinak számára érthetetlen és átélhetetlen állításával, hogy nem is magyar. Az amúgy is magányos lelket ez a helyzet végképp légüres térbe hajította. Kikhez szóljon ezután? Egyre inkább csak magához szólt, és valójában már nemcsak elhagyatva, elfeledve, de a világon kívül élt, amikor a bontakozó világfasizmus kezdetekor testileg is meghalt.

Tragikomikus igazság, hogy ez a végképp magányos, végül sehová sem tartozó és semmiben sem hívő, utat semerre sem mutató, kétségbeesett lélek volt „az első magyar szocialista költő”. Mert ez a címke, még hozzá nem is jogosulatlanul, rajta ragadt.

KÓBOR TAMÁS

(1867-1942)

A magyar irodalomban a programszerű naturalizmust egymástól függetlenül Justh Zsigmond és Bródy Sándor hirdette meg. Justh életműve torzó maradt, Bródy valójában közelebb állt a romantikához. De mindketten sokkal nagyobb, jelentékenyebb írók voltak, mint akik őket követve valami zolai jellegű magyar naturalista irodalmat akartak kialakítani. Persze itt volt még Petelei vonala is, amely Thury Zoltánban folytatódott, itt is sok volt a naturalista elem, ezekre azonban nemigen jellemző a naturalizmus aprólékossága. És amikor azután megjelent Móricz Zsigmond a naturalizmus jelszavával, egyszerre kiderült, hogy milyen színtelen mindaz, amit addig minálunk ezzel a naturalista programmal be akartak mutatni. És Móricz, ha egyet-mást meg is tartott abból, amit a naturalizmustól tanult, a maga széles látókörű realizmusával hamarosan túl is lépett a zolai korlátokon (amelyeket egyébként maga Zola is minduntalan átlépett, mert sokkal nagyobb író volt, mint a programja, amelyet meg akart valósítani).

Közben azonban mégis volt egy századfordulói magyar naturalizmus, amely javarésztben ma már inkább irodalomtörténeti emlék, mintsem élő irodalom, de ösztönző hatása kétségtelen a későbbi jelentékenyebb ember- és társadalomábrázolókra. Nos hát ennek a maga korában oly modernnek rémlő, az aprólékosságokban úgy elvesző és oly hamar idejét múltó budapesti naturalizmusnak legigényesebb és egy történelmi pillanatra leghatásosabb írója volt Kóbor Tamás.

Ezt a Kóbor Tamás nevet egyébként Arany János találta ki. Ő fordította le Kóbor Tamás címen Burns egyik vidám elbeszélő költeményét. És ezt választotta írói álnévnek, majd belügyminiszterileg engedélyezett igazi névnek is az a jogi doktorátussal pesti banktisztviselőnek álló Beermann Adolf nevű pozsonyi zsidó fiatalember, aki életcéljának vallotta, hogy küzdjön a faji és vallási előítéletek ellen nemcsak azok körében, akik a zsidókat nem tekintik ugyanolyan magyaroknak, mint a hasonlóképpen magyarrá vált svábokat, szlovákokat vagy bunyevácokat, hanem azoknak a zsidóknak a körében is, akik hajlandók elhinni az antiszemitaizmusnak, hogy ők kevésbé magyarok, mint a nemzet egyéb asszimiláns részei, és főleg azoknak a zsidóknak a körében, akik maguk is hajlandók a középkorból örökölt gettóelzárkózásra.

Kiss Józseffel megjelent az irodalomban a magyar zsidó. Ennek társadalmi háttere az az alföldi falusi zsidóság volt, ahonnan Kiss József érkezett. A városi, főleg budapesti polgárság azonban még jó ideig németes kultúrájú volt, ki sváb, ki zsidó módra. Ezek ugyan nem kedvelték egymást, de egyaránt németül beszéltek, amikor már ők voltak Magyarország fővárosának java polgársága. Nos, Kóbor Tamás ugyanolyan nem is kis hatású szószólója volt a nagyvárosi zsidóasszimilációnak, mint ugyanebben az időben Herczeg Ferenc a sváb polgárságénak. Nem is csodálatos, hogy kölcsönösen tisztelték egymást, és idővel egyaránt szolgálták Tisza István álliberalizmusát. És ha Kóbor Tamás nem is lett koronázatlan írókirály, mint egy rövid ideig Herczeg Ferenc (aki egyébként jelentékenyebb, tehetségesebb író volt Kóbornál), de még a Horthy-kor fasizmus felé rohanó éveiben is a legtekintélyesebb szerkesztő-publicisták közé tartozott, akinek véleményeire még ellenfelei is odafigyeltek (igaz, újságírónak meg ő volt jobb, mint Herczeg Ferenc).

A kora ifjúságtól kezdve írónak készülő, művelt banktisztviselő hamarosan összebarátkozik Kiss Józseffel, sőt hamarosan sógora is lett. Hátat fordít a bankéletnek, és főmunkatársa lesz sógora nagy jelentőségű lapjának, A Hétnek. Hamarosan feltűnik, mint okos, hidegen józan

publicista, és novelláit a részletmegfigyelések apró remekeinek tartja az egész irodalmi élet. Igazán maradandót csakis ebben a rövid műfajban tudott alkotni. Ezen a századvégen egyébként is megindul a magyar novella példátlan felvirágzása. Kóbor Tamás pedig egy új világot tár fel: a városi kisemberekét, a majdnem nyomorgó, de mégsem proletár, mellékutcai kispolgárokét. Kiss József zsidó alakjai alföldi parasztok, akik csak vallásukban, hagyományaikban különböznek szomszédaiktól. Kóbor szegény zsidói városi gondok közt tengődő, nehéz életű kisemberek, akik éppen most válnak magyar szegényemberekké. Életük gátlásokkal, előítéletekkel és megélhetési gondokkal teljes. Valami újfajta folklór ez: a Dob utca meg a Kazinczy utca bérkaszárnáinak népélete. Nem proletárok, félnek is, hogy könnyen azok lehetnek. De nem is igazi polgárok, bár olykor remélik, hogy azok lehetnek. Felettébb nyomasztó világ ez. És Kóbor szürke, de gondosan szabatos stílusa igen megfelelő az egyszerre részvételtjes és mégis hideg tárgyilagossággal ábrázolt szürke emberek szürke életének jól megfigyelt ábrázolására.

Kóbor gyorsan szerez írói és újságírói tekintélyt. A Hétnek mindvégig főmunkatársa marad, de hamarosan főmunkatársa és valójában szellemi vezére a nagy hatású, jellegzetesen és következetesen liberális és kispolgári-demokrata Az Újságnak. Állandó rovata, a *Rovás*, évtizedeken keresztül a politikai élet olyan napi kommentárja, amelyet a közélet úgy vesz tudomásul, mint a polgári liberális igények és vélemények leghivatalosabb megnyilvánulását. Ez a kispolgári liberalizmus ugyan sok mindenben volt haladó a századvég és századforduló magyar viszonyai közt, de egyáltalán nem volt forradalmi: békésen akart beilleszkedni a földesurak vezetete, mértéktartóan polgárosodó társadalomba; ez pedig egyáltalán nem volt ellenére azoknak a földesuraknak, akiknek a liberalizmus ellen nem volt kifogásuk, amennyiben ők maradnak az ország urai. Ez a Széchenyi-örökség változata volt, de olyan körülmények között, amikor ez - hetven évvel a *Hitel* után! - már valójában reakciónak számított. Ennek a liberalizmusnak fő képviselői voltak a Tiszák. És Tisza István igen nagyra is becsülte Kóbor Tamást. Tisza és köre Adyt gyűlölte, a Nyugatot ellenségének tekintette, A Hetet vélte a megengedhetően haladónak, de azért jobban szerette az Új Időket, élén Herczeg Ferencsel. És a naturalizmus ellen sem volt kifogása, ha nem ellene irányult, ezért a publicisztikában egyenest őt szolgáló Kóbor Tamást kifejezetten nagyra becsülte, sőt éppen az ő nagybecsülésével is bizonyíthatta, hogy mennyire liberális.

Ez a megbecsülés pedig egyáltalán nem tett jót Kóbor Tamásnak, aki kispolgár-demokrata hevülete ellenére szinte észrevétlenül csúszott át a reakció egyik publicisztikai vezéralakjának, azaz fontos, fő támaszának egy valójában álellenzéki oldalról. Ezzel el is vesztette indulása éveinek kétségtelen jelentőségét. Hiszen valójában nem képviselte azoknak a nyomorúságos kisembereknek az érdekeit, akikről és akiknek a nevében beszélt. A forradalmak idegenek voltak tőle, az ellenforradalomtól természetesen irtózott, de a bethleni korszakban még mindig ugyanolyan elkésett liberális volt, mint Tisza István idején, ezért azután hatása a kisemberekre leszerelő hatású, haladásellenes lett, s megbecsülése a kormányok részéről még mindig tartott. Vagyis nem volt többé történelmi tényező. Amit pedig fő feladatának tudott, hogy annyi előzmény után megteremtse a magyar naturalista regényt, nem sikerülhetett. Nem volt igazi regényíró tehetség. Számos regénye közül még az aránylag jobbak is (*Ki a gettóból* és a *Hamupipőke önagsága*) kevés cselekményűek, túl aprólékosak; környezetrajzuk részletessége mint kordokumentum többet ér, mint epikus erejük. Egy-egy jó figura vagy sikerült kerek részlet a novellistára vall. De a zolai epika, amelyről ábrándozott, meghaladta az erejét. És Móricz Zsigmond fénykorában ez már irodalmilag is anakronizmus volt.

Végül is minden sikere és elismertetése ellenére tragikus alak volt. A kibontakozó fasizmus éveiben felismerhette eszméinek teljes csődjét. Regényei már életében elavultnak számítottak. Egész életművéből alig lehetne tucatnyi novellát maradandónak ítélni; igaz, ezekről nem is lehet letagadni, hogy megvolt a maguk nagy jelentősége kisepikánk fejlődéstörténetében. És korai korszakának publicisztikája is fontos mozzanat újságírásunk történetében.

Voltaképpen azok közé tartozik, akiről elmondhatjuk, hogy az élő irodalom számára már csak emlékek, de az irodalomtörténetben mégis megjegyzendő, valami újat mégis hozó alakok.

CHOLNOKY VIKTOR

(1868-1912)

Élt Veszprémben egy Cholnoky nevű nemesi-értelmiségi család, amelynek három fia - három fivér - a XIX. század végső évtizedében feljött Budapestre, nagy célokkal, nagy tervekkel s mindhárman nagy tehetséggel. A második fiú, Cholnoky Jenő földrajztudós lett, idővel beutazta Kelet-Ázsiát, majd utazgatott a földkerekség egyéb térségeiben, tudásával világteljesítést vívott ki, és nyolcvanéves fővel mint egyetemi tanár, akadémikus a Magyar Földrajzi Társaság elnöke, jólétben és közmegebecsülésben halt meg: maradandó emlékü alakja a magyar földrajztudományak. A harmadik fiú, Cholnoky László jogásznak érkezett a fővárosba, de elcsábította az irodalom és az újságírás. Okos cikkeket és szép novellákat írt, de soha semmi sem sikerült neki, amit el akart élni. A forradalmak után pedig gyanúsán haladó volt, akit az ellenforradalmi rendszer éhhalálra kárhoztatott. Ez elől ötvenéves korában a Dunába ugrott. Emléke méltatlanul elhomályosodott, mert igazán jó író és igazán tragikus életű ember volt. De a két öccsnél még tehetségesebb, eredetibb, mélyebb gondolkodású volt a legidősebb fiú, Cholnoky Viktor, a nagy történetű magyar novellairódalom egyik legnagyobb alakja, aki mindössze negyvennégy évet ért meg, akkor végzett vele az ifjúkor óta gyötrő tüdőbaj.

Ő is jogásznak indult, mint oly sokan a magyar irodalomban. Ő sem lett sem ügyvéd, sem bíró, sem köztisztviselő. Diákkorában, már a gimnazistaévekben minden érdekelte: régiségtantól természettudományig, vallástörténetől felsőbb matematikáig elképzeltetlenül sok mindent megtanult és megjegyzett. Később a budapesti szerkesztőségekben anekdotákat meséltek arról, hogy ha valamilyen éppen felmerülő tudományos kérdéstről ismeretterjesztő cikket kellett írni, akkor szóltak Cholnoky Viktornak, aki mélan bólintott, leült az íróasztalhoz, még csak a lexikont sem vette elő, és a szerkesztőségi lárna közepette pontosan annyi hasáb terjedelmű kistanulmányt írt, amennyit kértek, a történelmi dátumokat vagy a vegyi képleteket is emlékezetből pontosan idézve.

Képzletvilága pedig kimeríthetetlen volt. Ezt az áradó elbeszélő készséget erősen befolyásolta rendkívüli kultúrtörténeti műveltsége, amely egybeolvadt a költőiséggel, a fantasztikummal, a példás stilisztikai műgonddal és a szerkesztési fegyelemmel. Emellett mindig is érdekelte a közélet: meglepően tisztán látó volt a politika kérdéseiben. Már Veszprémben, ifjú szerkesztőként nemzetközi távlatokból tudta elemezni a kortársi eseményeket. És már ott vidéken megjelent első novelláskötetéből kiderült igen eredeti elbeszélőkészsége. Nem csodálatos, hogy amikor harmincéves fővel feljött Budapestre - ez 1898-ban történt - Kiss József, a nagy szerkesztő azonnal felismerte benne a nélkülözhetetlen szerkesztőségi embert, s odavette maga mellé A Héthez. Cholnoky ugyan ettől kezdve vagy fél tucat újságba és folyóiratba írt novellát és elmélkedést, a meginduló Nyugat is mindig örömmel közölte, amit nekik adott, de otthona A Hét volt, Kiss József mellett. Az ő feladata volt az ismeretterjesztés szerkesztése. És nem is mellékes eredmény az életében, hogy az ismeretterjesztő irodalom népszerűsítése és művészi igényessége milyen sokat köszönhet viszonylag rövid életének.

Köhögős, göthös, sovány ember volt, tudta magáról, hogy halálraítélt, s még siettette is a véget a töméntelen cigarettával. Magányos maradt világéletében, igazi otthona a szerkesztőség, ahol mindenki okos barátjának érezte. Nemcsak a kortársak ámultak el rendkívüli tisztánlátásán - mi is ámulunk, ha elolvassuk publicisztikai cikkeit, hogy volt a századfordulón gondolkodó ember Magyarországon, aki ennyire tudta volna, milyen erők működnek a

világpolitika mögött, aki szinte prófétai előrelátással közölte, milyen világtragédiákat rejt a nemzetközi erőviszonyok egyensúlyának a megváltozása. Ő már nem érte meg ezeket a tragédiákat: 1912-ben már meg is halt. Ha jobban utánaéznénk, a magyar politikai irodalom klasszikusai közt is múlhatatlan helye volna.

Pedig a számára oly fontos ismeretterjesztés és az oly jól értett politika csak nagyon-nagyon mellékes abban a szépirodalmi életműben, amelynek terméke mindössze néhány kötetnyi novella. Ezeket egészítik ki fordításai. Egyéniségét ismerve szinte természetes, hogy sok nyelven is jól tudott, és nyilvántartotta a világirodalom új eseményeit. Sok egyéb közt ő volt Bernard Shaw és Maeterlinck első magyar fordítója.

Novelláit nagyjából három csoportra lehet osztani: fantasztikus történetekre, kortársi pillanatképekre és humoreszkekre.

Fantasztikus történeteiben a képzelet és a tudományos ismeret ötvöződik össze. Számos története régi korokban játszódik: kultúrtörténeti tények, babonák, hiedelmek határozzák meg hőseinek csodálatos cselekedeteit. Családon belüli öröklődés, mint végzet sodorja tragédiákba az egyes alakokat. Máskor mítosz és történelem vegyül össze. De olykor mai történetben bukkannak fel babonabéli alakok. Egy kellemetlen vénkisasszonyról pedig gyanítható, hogy azonos a határt elverő jégesővel.

Mindezekben, miközben az olvasó izgatottan figyeli a váratlan fordulatokat, a történelemnek és a természetnek olyan távlatai nyílnak, ami úgyszólván példátlan irodalmunkban. Az ember letesz egy Cholnoky-novellát, még mindig hatása alatt van a nemegyszer nyomasztó, de elképesztő történetnek, és csak később veszi észre, hogy közben műveltebb is lett, új adatok birtokába került, amelyekkel jobban ért valamit a világból. És közben ezek a fegyelmezett mondatokban írt novellák árnyaltan költőiek, színpompásak, mindegyiknek saját és sajátos hangulati atmoszférája van.

Egy másik, Cholnoky-féle novellatípus az, amely a maga korának töprengő, tétovázó, tenni erőtlen alakjairól ad híradást. Cholnoky ezekben a dekadens urak és a dekadens polgárok krónikása. Itt általában nem cselekedetekben, hanem gondolatfolyamatok ábrázolásában mutatja be alakjait. Előkelő vendéglő sarkában beszélget két úr, halk szavakat váltanak, és szemérmes elhallgatásokból derülnek ki a tragédiák. Egy nagyon finom pszichológus kis remekművei ezek.

Mindezek mellett Cholnoky kitűnő humorista. Van egy állandóan visszatérő alakja, Manchich Trivulzio, a dalmát szélhámos.

Trivulzio kalandjai, linkségei kötetre menő mulatságos történetek, amelyek általában nemcsak a szélhámosra jellemzőek, hanem még inkább azokra, akiket rászedett, vagy akik mégis túljártak az ő eszén. Trivulzio szélhámoskodik itthon és külföldön, ugyanúgy otthon van a pesti kávéházakban, mint a távol-keleti tengerek szigetvilágában. Dolgozni nem szeret, de rengeteg energiát fordít arra, hogy munka nélkül éljen, sőt lehetőleg jól éljen.

De a fantasztikus történetek, a dekadens úri világ képei és a Trivulzio-történetek nem válnak el egymástól. Nemcsak írójuk stílusfegyelme köti össze őket, hanem ennél is inkább a maga kora életérzésének tolmácsolása. Ez az Osztrák-Magyar Monarchia életének, gondolatvilágának, nyomasztó voltának, reménytelenségének, szorongásainak egy sajátos szemszögből való ábrázolása. Cholnoky Viktor fantasztikus történeteiben is koráról vall, és még humoreszkeiben is a szorongás lappang. Jellegzetesen XX. századbéli író, habár alig adatott neki egy évtized a XX. századból.

Sajátosan magányos jelenség. Nincs igazi elődje a magyar irodalomban. Kortársai közül, aki csak ismerte, szerette, de egyikükhöz sem hasonlított, és a későbbiek közül senkire sem volt jelentékeny hatással. Már életében előkelő helyet foglalt el az irodalomban; halála óta, aki olvassa, tiszteli. De sohasem volt olyan népszerű az olvasóközönség körében, mint amennyire életműve indokolná. Sokkal szegényebb volna a századforduló irodalma önélküle, de olyan érték, amelyről alig-alig tudnak. Holott még érdekes író is: könyvei egész irodalmunk legizgalmasabb olvasmányai közé tartoznak. Politikai cikkei ma talán még érdekesebbek, mint a maguk idejében.

Szó sincs róla, nem felejtette el az irodalomtörténet, csak éppen kimaradt a közismeretből. Legfőbb ideje lenne ezt a tulajdonképpen híres író felfedezni.

SZOMORY DEZSŐ

(1869-1944)

A szecesszióknak nevezett stílusteremtés a századfordulón és a század elején kiutat keresett a kicsinyessé és szürkévé vált polgári világból, már szembe is fordult a polgársággal, csak azt nem tudta, minek a nevében harcol, és merrefelé vezet az út: polgárellenes polgári magatartás volt, antikapitalizmus forradalom nélkül, elfutás valahonnét valahová, anélkül hogy pontosan tudnák, mi elől menekülnek, és hová is lehet menekülni. Így azután a szecesszió jórészt megmaradt a stilisztikai lázadásnál, az új szókötések és új mondathangulatok keresésénél, a polgári élet megvetésénél, egy tulajdonképpen önmagával meghasonlott polgári tudatnál. A szecesszió a századfordulón világjelenség, hatása igen széles körű, a művészetek minden ágában jelentkezik. Az irodalmi szecesszió burjánzó nyelvi törekvéseit nevezik stílromantikának.

Ennek a szecesszióknak, ennek a stílromantikának a mi irodalmunkban a legjellegzetesebb alakja Szomory Dezső.

A pesti zsidó kispolgári világból kinőtt tehetséges fiatalember már korán idegenkedik eleve adott környezetétől. Hívják, elragadják a művészetek: költészet, zene. Muzsikusként indul, a Zeneakadémia hallgatója, Liszt Ferenc búvólejtében él. Később, aggastyán koráig a maga gyönyörűségére orgonázik, és élete folyamán hosszú időközön át volt mellékesen zenekritikus. A félig még kamasz ifjút Jászai Mari, a mindenkinél nagyobb tragika tünteti ki szerelmével, ő találja ki számára a Szomory nevet is. 1890-ben - huszonegy éves korában - be kellene vonulnia katonának, de retteg tőle, és Párizsba szökik. Tizenhat évig él Franciaországban, ott érik magyar íróvá. Korábban nyomorog, de azután Daudet írói és Munkácsy Mihály művészi körébe kerül, újságoknak dolgozik, egy francia novelláskötete is megjelenik. Ekkor még tart a naturalizmus divatja, és Szomory naturalista íróként indul: az élet apróságainak finom megfigyelője. Lelkében, vágyaiban itthon él, de nem jöhet haza, mert körözött katonaszökevény. Maga helyett cikkeit és novelláit küldi haza. Távolléte alatt két novelláskötete is jelenik meg itthon, neve kezd ismert lenni az újakat kereső századfordulói irodalomban. Csak ő maga nincs a hazájában. Holott egyre jobban gyötri a honvágy, de nem a hazai polgári világhoz, ahonnét származik, hanem ahhoz a magyar nemesi-udvari körhöz, amelyet megszépítve képzel el. Szomory Dezső egy sohasem volt, emelkedett érzésvilágú, ünnepélyesen színes magyar mágnás-mesevilágot formál ki képzeletében, ez az úri kör lelkesedik a Habsburgokért, és ezek a mesebeli Habsburgok maguk is lelkesen szeretik a maguk magyarjait. Ez az ábránd talál költői megfogalmazásra a Párizsban írt költői és ünnepélyes színjátékban, a Mária Terézia udvaráról szóló *A nagyasszonyban*.

Ennek a drámának a költőisége elfeledteti, hogy rosszul szerkesztett, inkább párbeszédes epika, mint dráma; sajátosan költői nyelvezete azt is elfeledteti, hogy jellemei elvont példázatok. Itt szakít Szomory a naturalizmussal, itt jelenik meg a jellegzetes Szomory-stílus. Erre a nyelvezetre erősen hatott Bródy is, de a régi magyar irodalom is, és a modern francia stílusteremtések is. A maga sajátos vegyességében jellegzetesen szecessziós mű, de a barokk idők hangulatát idézi. S minthogy a Habsburgok dicsőségéről szólt, a szerző kegyelmet kapott, hazajöhetett, művét sikerrel bemutatták, és ettől kezdve jó három évtizeden át Szomory ünnepelt prózaíró és színpadi szerző volt.

Mint prózaíró elsősorban novellista: a pillanatnyi helyzetek és a lélek apró rezdülései az ő legigazibb témavilága. Apró részletmegfigyelésekkel bírálja és marasztalja el a polgári és a kispolgári világot, amelyet kitűnően ismer és megvet. Nem balról bírál, a politikai törekvésekhez egyszerűen süket, és még a polgári baloldalhoz sincs köze. De nem is jobbról, mert az az emelkedett úriasság, amelynek szemszögéből megbélyegzi a polgári kicsinyességeket és alantasságokat, egyszerűen nem létezik a magyar társadalomban. Szomory arisztokratikusságához nincs olyan valóságos arisztokrácia, amellyel azonosulhatna. Mint ahogy az a csodálatosan gazdag nyelvezet, amellyel kifejezi magát, művi úton előállított, előd és utód nélküli műnyelv, amely azonban zeneibb hatású, mint bárki nyelve az irodalmunkban: nemhogy szavalható, de dúdolható; ritmikája néha fontosabb, mint az értelme. Az olvasó előbb bosszankodik, azután hatása alá kerül, és egyszerre csak észreveszi, hogy lelkesedik érte. Voltak, akik ezt a nyelvet magyartalannak mondták. Dehogyan az! Csak egy kifejezetten irodalmi célokra formált magyar nyelvváltozat, amelyet az tud igazán ízlelni, aki nagyon alaposan ismeri a magyar nyelv titkait. Szomory igazi hazája a magyar nyelv, amelynek birtokában önkényűrnak érzi magát. És öngyöttrő műgonddal, látomásokra és zenei élményekre egyszerre törekedve írja novelláit, s köztük néha terjedelmesebb prózáit is. Ezek nem igazi regények. A kitűnő *A párizsi regény* - talán legjelentékenyebb prózai műve - párizsi éveinek krónikája, a századforduló párizsi nyomorának és művészéletének korpája. A *Levelek egy barátnőmhöz* lírai mű: saját vágyainak, érzelmeinek, életmódjának és művészetének vallomáskönyve. Ebből a szakadatlan és áradó művészkedésből igazán egyszer lép ki, amikor az első világháború folyamán megírja egy képzelte francia katona harctéri közléseit: *Harry Russel-Dorsan a francia hadszíntérről*. Ez a könyv a felháborodott humanista tiltakozása a háború embertelenségei ellen, politizáló könyv, harcos antimilitarista mű.

Szomory prózájában - amelyhez hozzátartoznak cikkei, irodalmi elmékedései és zenekritikái is - igen nagy műveltség, kultúraszeretet kap hangot, de közben csúfolódó, a közkeletű igazságok iránt szkeptikus, és mindig egészségesen érzéki: ünnepli a szerelmet, és leborul a női szépség előtt. Sajátos, magányos jelenség az irodalmunkban. Prózája mindig is az irodalmi ínyencek olvasmánya volt.

Drámái azonban tömegeket vonzottak, igazi sikerdarabokat tudott írni, és a nézők az érdekes cselekményért tudomásul vették a túl egyéni, sok elemből összeszótt költői nyelvezetet is. Mert a Szomory-alakok a színpadon is Szomory-nyelven beszélnek.

Igen jó történelmi drámáiról. *A nagyasszony* még inkább csak egy kor hangulatát felidéző életképsorozat volt, de a *II. József* a legjobb magyar történelmi drámák közé tartozik. Szomory megértette, hogy a kivételes Habsburg, az oly jó szándékú II. József légüres térben akart új világot formálni, és ábrázolni tudta, hogy a kalapos király haladó törekvéseivel szemben a maradi magyar nemeseknek volt igazuk, mert azok képviselték az éppen ama korban megizmosodó és történelmet formáló nemzettudatot. A maga nemében jó dráma a harmadik Habsburg-színjáték, a *Mária Antónia* is, noha a hangsúly a királyné egyéni tragédiáján van, és nem a forradalom történelmi erőin. De igazán szép drámai mű a mohácsi tragédiát színpadra vivő *II. Lajos király*. Egy összeomló világ lírai látomása. És mint minden Szomory-dráma, ez is jó szerepeket ad a színház művészeinek. Merőben más világ a polgári körökben játszódó társadalmi drámák sora. Ezekben főleg a polgárt bíráló író szólal meg: lírai tragédiák és csúfondáros komédiák határán bonyolódnak ezek a színpadi történetek. Olykor később megjelennek a modern nők (Takács Alice meg a többiek), akik hivatástudattal keresik a maguk életformáját. De a szerzőt itt sem a társadalmi, hanem a lélektani probléma érdekli.

Szomoryt ünnepelték és megmosolyogták, lelkesedtek érte, és szidalmazták, irigyelték és gyűlölték (a fasiszta elemek még tüntettek is ellene). De évtizedeken át jelen volt. Hosszú, sovány alakja, csontos, monoklis arca jól ismert volt a kávéházakban és az írói körökben, legendákat meséltek különcségeiről. És ahogy fokozódott a fasizmus, úgy maradt ki egyre inkább színházból, irodalomból, azután személye szerint is üldözött volt. Megöregedett testtel-lélekkkel nem tudta elviselni a szakadatlan életveszélyt, de tartani igyekezett emberi méltóságát: gőgös magányban rettegett. Így halt meg a pokollá vált Budapesten 1944 novemberében, hetvenöt éves korában.

IGNOTUS

(1869-1949)

Nem sokkal Reviczky halála után, a kilencvenes évek elején szinte egyszerre három fiatal költő jelenik meg a magyar irodalom porondján, mintegy szerves folytatásaként mindannak, amit a fiatalon meghalt példakép kezdeményezett: szabadulást a provincializmustól, öntudatos magyar városiasságot, kapcsolódást a korszerű világirodalomhoz. Ez az irodalomtörténeti pillanat az Ady fellépése előtti másfél évtized, és ekkor úgy tetszik, hogy ez a három fiatal költő jelenti a modern magyar költészetet. Az egyiket Makai Emilnek hívták, fiatalon fog meghalni, élete és életműve töredék. A másik Heltai Jenő, később a színpadok, kabarék, könnyed regények divatos hőse, aki hosszú életével és gazdag életművével összeköti Reviczky korát a miénkkel. A harmadik Ignotus, akiről irodalmi megjelenésekor nem tudják, hogy kicsoda. Ignotus latinul ismeretlen jelent. Janus Pannonius óta először történt meg, hogy egy magyar költő eredeti neve helyett latin nevet válasszon magának.

Eredeti neve nehezen kimondhatóan idegenes: Veigelsberg Hugónak hívták. Apja, Veigelsberg Leó, az akkoriban igen népszerű német nyelvű budapesti napilapnak, a Pester Lloydnak volt a főszerkesztője: nagynevű újságíró, magyarul is, németül is igen gondos stilisztá, aki a legmagasabb stílusigénnyel figyelte íróinak induló fiát.

A korán tehetségesnek mutatkozó fiatalembert programszerűen nevelik nagy műveltségűvé. Az egyetemen jogot tanul; a nemesi szülők után a polgári szülők is a leghasznosabbnak tartották, ha fiuk szellemi pályára igyekezett, de mégsem tanár akart lenni. A jogi tanulmányok között is főleg irodalommal, művészetekkel foglalkozott, és nagy műveltségű apja kitűnő útmutatónak bizonyult. Még egyetemista, amikor írni kezd *A Hétbe*: ő is Kiss József felfedezettje. És huszonegy éves (1891-ben), amikor megjelenik *A Slemil keservei* című verses regénye.

Arany László műve, *A délibábok hőse* óta ez volt az első eredeti hang ebben a műfajban. És valóban nagyon eredeti volt: a nagyvárossá igyekvő Budapest hangulatai, képei, nyelvi fordulatai adják sajátosságát. Egy félszeg fiatalember szerelmi csetlés-botlásairól szól. Múltjában ott van Reviczky, de ott van Heine is. A „slemil” szó a német-zsidó alvilági zsargonban kétbalkezest jelent, de a német romantikus Chamisso főművének hőst is Peter Schlemielnek hívják, ő az a bizonyos mesebeli alak, aki még a saját árnyékát is elveszti. Ignotus hőse szorongásos pesti fiatalember, aki gyáván megfut a lehetőségei elől. Az irodalmi diktátor, Gyulai Pál, aki ugyan nem kedvelte az irodalom modern törekvéseit, de mégsem tudta legyőzni a saját nagy kultúrájú jó ízlését, elragadtatottan vette tudomásul az új költő meglepő hangú jelentkezését. No persze a maradiság szószólói azonnal megvádolták Ignotust, hogy ennek a városi költészetnek nincs köze a magyar irodalomhoz, átkos idegen hang. De mondták ezt már Reviczkyről is, és majd még hangosabban fogják mondani Ady Endréről.

Annyi bizonyos, hogy a hang merőben más volt, mint akár a Petőfi-, akár az Arany-epigonoké. Ignotus ott állt az irodalom és az irodalmi viták közepén. És következtek új versei. Költészete szinte kizárólag szerelmi költészet, a férfiszexuális költészet. Nála a szerelem nem az élet szép játéka, mint a vele kortárs Makainál vagy Heltainál, hanem szokatlan lángolás, szenvedés, győzni akarás. Közben nem olyan nyíltan erotikus, mint a nemsokára fellépő Szilágyi Géza vagy éppen az ő nyomukban világnagysággá emelkedő Ady. A költő Ignotus a szerelmi vágyakozás folytonos idegfeszültségében él. És már ez is túl erotikusnak tűnt a hivatalos álszemérem előtt.

Ignotus azonban nem költőként foglalja el fontos helyét irodalomtörténetünkben. Verses regénye után mindössze két verseskönyve jelent meg, és mint költő hamarosan elhallgatott. Az elsők közt volt, aki Adyban felfedezte a lángelmét, és mellette jelentéktelennek ismerte fel mindazt, amit ő versben mond vagy mondhat.

A versek mellett egy ideig még írt novellákat is. Igen jó elbeszélőnek is bizonyult: a hangulatok, lelki árnyalatok finom megfigyelője és gondos megfogalmazója. De a novellákból is mindössze egy kis kötetre futotta. Egyik-másikuk a maga nemében remekműnek is mondható, helyük ott van minden elbeszélés-gyűjteményben. Még sincs folytatásuk írójuk életében.

A századforduló után ugyanis Ignotus a kritikában és az irodalomszervezésben találta meg a maga történelmi hivatását.

Már egészen ifjan igen jó újságírónak bizonyult. A Hét után egy napilap munkatársa lett, ahol hamar feltűnt mint izgalmas riporter. Nagy utazásokat tett a világ különböző tájain: hol Németországból, hol a Balkán államaiból, majd Törökországból küldi érdekes tudósításait. Eljutott Amerikába is. Nagy nyelvtudásával mindenütt hamar kiismeri magát. Igazi világlátott ember, aki nagy távlatú szempontokból tudja megítélni a hazai eseményeket. Meg is kezdi harcát a provincializmus ellen.

1906-ban megindítja a Szerda című hetilapot, amely első tapogatózás egy olyan irodalompolitika felé, amelyet azután két év múlva (1908-ban) a Nyugattal valósít meg. Szinte ugyanekkor Nagyváradon megjelenik *A Holnap* című antológia: Ady és a nyugatosok közös jelentkezése. Ennek a szellemnek méltó folyóirata a *Nyugat*. És Ignotus alkalmas a folyóirat-teremtésre. Megnyeri a tervnek Hatvany Lajost, a nagy műveltségű és dúsgazdag bárófiút, aki irodalomtörténésznek indul, és Gyulai Pál tanársegédje; Osvát Ernőt, a kor legnagyobb szerkesztő egyéniségét; a jó összekötötésű és modern irodalom iránt kitűnő érzékkel érdeklődő Fenyő Miksát. Ők teszik lehetővé a folyóirat fenntartását és működését. De ez csak a keret: a cél a modern irodalom. Ady Endre, Móricz Zsigmond, Babits Mihály - ezeknek kell a főszereplőknek lenni, ezek számára kell a Nyugatot csinálni, és mellettük hamarosan felsorakozik Kosztolányi, Füst Milán, Karinthy, Juhász Gyula, Tóth Árpád és a többiek: a Nyugat nemzedéke. Ignotus velük és általuk szervezi meg a modern magyar irodalmat. Saját költő és író voltát dobja áldozatul a nála nagyobbakért. És éles kritikai karddal áll ki mellettük és a maradiság ellen.

Így lesz belőle a magyar kritikátörténelem egyik legnagyobb alakja. Nagyon gondosan, nagyon érdekesen írt kritikáival sok mindenben vitatkozhatunk. Ignotus szemben áll a maradisággal, mindig a haladás oldalán van, de nem politikus író, sőt idegenkedik attól, hogy az irodalom közvetlen politikai célok kifejezője legyen. Harcol a nemesi reakció ellen, de nem lép túl a polgári liberalizmuson. A művészetben pedig az öncélú szépség, a „l'art pour l'art” híve. De ha a vers vagy a regény igazán szép, ha a valóságot nagy erővel fejezi ki, ha a lélek mélységeibe mutat - akkor azt se bánja, ha a költő vagy író politizál, amennyiben nem embertelen, reakciós a politikai magatartása. De a mércét mindig az esztétikai teljesítmény, a művészi tökély jelenti nála. És mélységesen tudta, hogy a főalak Ady: hozzá kell mérni mindent.

De a forradalmaktól idegen maradt, az ellenforradalomtól pedig undorodott. Az első világháború végétől kezdve külföldön élt. Ady halála után elidegenedett Babitséktól, neve is lekerült a Nyugat éléről. De miközben német kritikákat írt, figyelve a kortársi világirodalmat, mindig hazatekintett, és magyar kritikáit hazaküldte. Jól tudta, mi van idehaza, és József Attila első felfedezői közt is ott volt. Később Hitler elől Amerikába emigrál, filmeket ír: elnyerte New York város nagydíját is. És aggastyánként, már nagybetegen jött haza a felszabadult hazába, amely tisztelettel és életművének kijáró magas kitüntetéssel fogadta.

Nyolcvanéves korában halt meg. Ahogy kívánta, hazai földben pihenhet.

MAKAI EMIL

(1870-1901)

Kiss József nagy hatású lapja, A Hét körében gyülekeztek azok a fiatal költők, akik a végképpen provinciálissá, reménytelenül epigonná jelentéktelenedett „népnemzeti” örökséggel szemben a „városiasság”, sőt „nagyvárosiasság” nevében vették fel a küzdelmet. A kilencvenes években ez volt nálunk az irodalmi modernség.

Tulajdonképpen már Arany végső éveinek költészetével, az *Őszikékkel* kezdődött nemcsak a petőfieskedő, de még az aranyjánoskodó konzervativizmus elleni költői új magatartás. Az *Őszikék* Arany Jánosa legalább annyira előzménye és ösztönzője A Hét költőinek, mint Reviczky, aki úgyszólván minden következő és valamennyire is haladó irányzatú törekvés kiindulópontja. Ez a századfordulói magyar költészet azután közvetlen hatásában inkább a színvonalas kabaréköltészetet készítette elő, mint Ady és a Nyugat első nemzedékének mélyebb, szélesebb látókörű, új korszakot indító modernségét, de azzal a ténnyel, hogy sikeres ellenfele volt a maradiságnak, felszántotta az irodalmi talajt számukra, s mintegy előcsatákat vívó szövetségese lett a náluk sokkal nagyobb fajsúlyú következőknek. Nem egy személyes kapcsolat is fűzte őket egymáshoz. Ignotus, aki ifjan ennek a városias programnak az egyik legjobb költője volt, később a Nyugat legharcosabb kritikusa lett. Heltai Jenő, a kilencvenes évek legnépszerűbb fiatal költője, idővel - mint a legnagyobb könyvkiadó irodalmi igazgatója - minden nehézség ellenére megvalósította Ady összes költeményeinek első kiadását. És a Nyugat nem egy költőjét A Hét friss hangja nevelte és bátorította a még szabadabb, még újabb hangokra. - A tulajdonképpeni irodalmi vezér, Kiss József volt a legkevésbé jellemző lapjának új hangjára, ő mindig is megőrizte költészetében ifjúkori vidéki emlékeit, és sokkal közvetlenebbül kapcsolódott Arany János hagyományaihoz, mint fiatal kedvencei. Az igen jó, de alig modern költő Kiss József elsősorban mint kitűnő szerkesztő volt a nála újabbak nagy hatású előkészítője.

Ennek az akkor olyannyira új hangú költészetnek a legfőbb hangadói: Ignotus, Heltai Jenő, Kozma Andor és Makai Emil. Az előbbi három meg tudta járni a maga útját. Makai Emil náluk semmivel sem kisebb tehetséggel és velük egyenrangú kezdeti sikereivel töredék maradt: harmincegy éves korában meghalt. Nagy ígéret volt, s egyet-mást be is váltott az ígéretekből. És a kor irodalmi körképét nem lehet felvázolni alig egy évtizedre terjedő irodalmi munkássága nélkül.

A makói rabbi fia volt, akit eleve papnak szántak. A pesti rabbiképző nagy reménysége lett korán mutatkozó tehetségével, szorgalmával és széles körű, izgatott érdeklődésével. Nemcsak vallásos költőnek, hanem keleti nyelvésznek is indult. Az anyanyelvi biztonsággal korán tulajdonba vett német és francia mellett filológiai alapossággal megtanult héberül, arabul, perzsául, megértette az angol, olasz, spanyol szövegeket. Már ifjúkori áhítatos, imádságszerű költeményeiben bravúros verselőnek bizonyult, alföldi ízekkel teljes nyelvezettel. Ellentétben az eleve városi élmények közt felnövekedő Ignotusszal, Heltaival és Kozmával, ő - akárcsak Kiss József - az alföldi táj és az alföldi aprócska zsidó templomok emlékei közül érkezett a hirtelen nagyvárossá váló fővárosba. És huszonkét éves korában (1892-ben) egyszeriben feltűnt *Zsidó költők* című műfordításkötetével. Héber klasszikus poétákat tolmácsolt hűségesen, bravúrosan és olyan szép magyarossággal, amely mégis érzékeltette az eredetiek sajátos nyelvi ízeit.

Mire ez a könyv megjelent, már elment a kedve a papi hivatástól is, a tudásra váró jövőtől is; elragadta a város, a fiatal költők kávéházi élete és főleg az irodalom erjedése. Műfordítói sikerének hatására egyszeriben hátat fordított a teológiának is, nyelvészetnek is, és professzorai hökkent csalódásától kísérve, felcsapott újságírónak. Előbb a Pesti Napló, majd a Fővárosi Lapok látta jó hasznát a rendkívül művelt, gyorsan és szívósan dolgozó fiatalembernek, akiről még az is kiderült, hogy jó humora van. Versei pedig egyre-másra jelentek meg A Hétben. A vallásos áhítat helyére a szerelem szolgálata lépett. Olyan alázattal és ugyanakkor olyan játékos hangon fejezte ki a szerelmet, mint a középkori trubadúrok. Egy kissé még szerepként is játszott a nagyvárosba tévedt, páncél helyett frakkot viselő, vártornyok helyett emeletes bérpaloták tövében epekedő kóbor lovagot. Az ő szerelmi élménye nem olyan zord férfiszenvédély, mint Ignotusé, de nem is az a könnyed társasjáték, mint Heltaié. Valahol a kettő között áll: eljátszik a nagyvilágias frivolságokkal, de még a gúny és az öngúny is szüntelen lángolást leplez. Két lírai kötete, a *Margit* (1896) és az *Újabb költemények* (1899) olyan indulást jelez, amely a férfikor delére igazi nagy költőt ígér. *Enekek éneke* című verses regénye (1893) az új magyar verses epikának legszebb darabjai közé tartozik, hatása lírai, akárcsak Kiss József legtöbb elbeszélő költeményének, de azoknál modernebb, városibb életérzést fejez ki. Kiss József talán őt kedveli és becsüli legjobban ifjú neveltjei között, és 1897-ben a huszonhét éves fiatalembert maga mellé veszi helyettes szerkesztőnek. Makai pedig nemcsak lelkesen, hanem a rá mindig is jellemző szorgalommal él az irodalmi munkának. Az újmódi lovagot, s olykor éppen bohémet játszó poétában valójában nincs semmi bohémség. A még megadatott négy esztendő alatt több mint száz színdarabot fordít különböző színházaknak. Maga is készül, hogy drámaíró legyen. A színházak szívesen is mutatják be első kísérleteit. Ezek közül a legjobb, legeredetibb és legmulatságosabb *A költő álma* című egyfelvonásos, amelyben összekeveri a nagy reményű ifjú költő albréleti életét a készülő tragédia longobárd középkorával (az olvasónak önkéntelenül is Bulgakov *Rettegett Ivánjának* bizarr komikuma jut az eszébe - de ez egy egész emberöltővel előbb kelt, mint Bulgakov komédiája). Közben pedig a szerelmi lángolások mögött észreveszi a nagypolgári szalonok szellemi ürességét, felvágósságát, fényeinek talmiságát. Eljut a satirikus hang határáig. Néha úgy rémlik, hogy ha tovább él, a kritikai magatartás fog előtérbe kerülni. A késői olvasó úgy érezheti, hogy szinte évről évre több, fejlettebb, nagyobb. A remények egyre inkább valósággá válnak. Harmincéves korára költői és drámaírói útja egy valóban kitűnő színpadi műben csúcsosodik ki. Megírja verses vígjátékát, a babonáságokat vidám, szinte burleszkszerűen, mégis harcos komolysággal bíráló *Tudós professzor Hatvanit*. Az irodalomtörténet úgy tartja nyilván ezt a méltatlanul elfelejtett komédiát, mint a századforduló egyik legjobb színpadi művét. Bemutatója megérdemelten nagy sikert hozott, s nemigen érthető, hogy miért nem jutott rendezőink és színigazgatóink eszébe, hogy ezt a hatásosan mulatságos haladó hagyományt felújítsák. Igazi abszurd játék, ahogy az ördögök armádiája be akarja bizonyítani a nagy debreceni professzornak, hogy vannak ördögök, de a tudós felveszi a harcot a látszattal, és bebizonyítja az ördögöknek, hogy hiába minden igyekezetük - nem léteznek. A kései utód bánatosan teszi fel a kérdést: mivé fejlődhetett volna ez a játékosságában is komoly, lelkeségében is tündérien szökellő költészet, ha Makai Emil elérkezik az életút deléig?!

Nem érkezett el. Egy fertőzés megölte. Még nem volt egészen harmincegy éves, amikor meghalt. És habár kortársai, barátai mindig is úgy emlékeztek rá, mint a legnagyobb reménységre, és habár jó néhány verse és főleg végső színjátéka a századforduló jelentékeny alakjai közt biztosíthatnák nevét - elfeledkezünk róla. Számos méltatlanul feledett társával együtt porlad a lexikonok és irodalomtörténeti összefoglalások köztemetőjében. Még csak válogatott művei újrakiadásával sem tettük eddig irodalomtörténeti helyére. Igaz, torzó maradt, írói arcképe befejezetlen. De nem egy torzó mégis odatartozhat a múzeumok feledhetetlen látványai közé.

THURY ZOLTÁN

(1870-1906)

Amikor 1898-ban az akkor még modernnek és politikailag bátran haladónak számító naturalizmust programjának vállaló budapesti Vígszínház bemutatja Thury Zoltán *Katonák* című drámáját, amelyet a Nemzeti Színház tárgya és mondanivalója miatt visszautasított, országos felháborodás és országos lelkesedés emelte híressé és viták tárgyává a huszonnyolc éves író. A fiatal Ady Debrecenben úgy köszöntötte, mint aki „irányt adhat elsekélyesedett színműirodalmunknak”. A drámát több vidéki városban előadták, nem egy helyütt hamarosan le is kellett venni a műsorról a hivatalok és főleg a hadsereg tisztjeinek tiltakozása miatt. A katonatisztek életének megalkuvásairól és családi nyomorúságáról volt itt szó. Thury volta-képpen azt folytatta, amit Csiky a *Cifra nyomorúságban* kezdeményezett, de sokkal komorabban és a Csikyre oly gyakran jellemző végül is megalkuvás, a komolyan felvetett probléma óvatos komolytalansággal elkenése nélkül. És Thury hozzá mert nyúlni a nagy „tabuhoz”, az osztrák-magyar közös hadsereghez. Kétségtelen, hogy irodalomtörténeti szempontból ez a dráma volt a legjelentékenyebb, szinte irodalmi korszakot kezdő tette. Többi színpadi műve, még a viszonylag sikeres *Asszonyok* is ennél sokkal jelentéktelenebb mű. De maga az oly fontos *Katonák* is irodalmi színvonalban mögötte marad novelláinak. Mert Thury Zoltán mindenekelőtt novellista: a rövid, tömör, kemény kisepika mestere, mintegy összekötő láncszem Petelei és Bródy kezdeményei és a Nyugat nagy epikusai között. És kortársai közül senki se lát olyan mélyen a társadalom alsó rétegeibe, az egymás ellen szegülő osztály-indulatokba, a szegénység megaláztatásaiba, mint ő. Lovik Károly talán finomabb művésze a szónak, de rezignált mosolyú idegenként figyeli az életet (és Lovikot igazán senki se vette komolyan, néha ő magamagát is afféle úri dilettánsnak tartotta), Thury azonban benne él az élet forgatagában, maga éli a gyötrő gondokat, harcos újságíró, leírt szavait társadalmi tetteknek szánja, és az olvasói is így értik.

Katonatiszt árvája volt, apja valamikor 48-as honvédtiszt volt, de azután a „közös” hadsereg huszártisztje, aki nehéz anyagi gondok közt tartotta el a nagy családját (ez lesz majd a későbbi híres dráma emlékalapja). A családnak egyébként Köpe volt a neve, az elődök közt gyakori volt a különböző értelmiségi, főleg jogászok vagy evangélikus papok. Az árva Köpe Zoltánt is vagy papnak, vagy ügyvédnek remélte felnevelni a család. A negyvennyolcas emlékek azonban végzetessé váltak számára a kiegyezésez hazában. Már azzal is elrontotta élete esélyeit, hogy nem akart se pap, se ügyvéd lenni, hanem a kolozsvári kollégium elvégzése után tanítóképzőbe jelentkezett: oktatni akarta a népet. Ott pedig Ferenc József császár-király képével szemben elszavalta Petőfinek azt a versét, amelyet azokban az években még az „összes költeményekből” is kiiktattak: az *Akasszátok fel a királyokat!*. Erre kicsapták az iskolából. Ekkor vándorszínésznek állt, mint a romantikus elődök, mint Petőfi is. Ekkor vette fel művésznévnek a Thury Zoltán nevet. És mint vándorszínész kezdett el novellákat írni. Ezeket pedig Petelei felfedezte, és a húszéves fiatalembert maga mellé vette a Kolozsvár című napilaphoz, amelynek főszerkesztője volt. Petelei igazi jó tanítómestere lett. Mellette tágult ki irodalmi műveltsége, mellette tanulta meg észrevenni az élet komor mozzanatait, Peteleitől tanult meg mélyebben nézni önmagába is. Később, már Budapesten Bródy Sándor hatott rá naturalista irodalmi programjával. De nem lett egyiküknek sem az epigonja, csak útmutatásaikat hasznosította művészetében.

Életének döntő fordulata volt, hogy a kolozsvári, majd más vidéki lapoknál eltöltött rövid évek után, rövid budapesti próbálkozás után, néhány novella mellett versek és drámai kísérletek után, és már magába szíva Petelei komorságát, majd Bródy újat kereső, izgatott lendületét - huszonhárom éves korában világot látni kijutott Münchenbe.

München azokban az években a festészet egyik világfővárosa, ahol akadémizmus és új törekvés csap össze egymással, s ugyanakkor az ottani kávéházak orosz, lengyel emigránsok, olasz, francia s egyéb anarchisták találkozóhelyei. Thury, miközben tudósításokat küld hazai lapoknak - ebből tengeti életét -, összebarátkozik a festőkkel is, a szocialistákkal is, az anarchistákkal is, napjai irodalmi, művészeti és politikai vitákban telnek. Csekély jövedelme ugyan alig elégséges a nyomorhoz, de ez a két év mégis boldog izgalomban telik. Ott találja meg saját írói hangját.

Birtokba veszi az akkori legmodernebb, realista törekvésű világirodalmat: Zolát, Maupassant-t, Tolsztojt, Dosztojevszkijt, Ibsent. Ebben az időben egyébként minden realista törekvést közös néven naturalizmusnak neveztek. Bródy óta odahaza is a jelszó az irodalmi maradiság ellen. Thurnak is most már ez a programja. Megveti a divatos, felszínesen érzelmes szerelmi regényeket - Marlitt, Courths-Mahler a legolvasottabbak ez időben -, de idegen attól az újromantikából, szimbolizmusból, szecesszióból szűrt, finoman költői modernségtől is, amelyet Maeterlinck és Hofmannsthal képvisel. Ő a valóságot nem a felszínen és nem is áttételesen akarja ábrázolni, az élet nagy és kínzó problémáit jellemző mozzanataiban szeretné megragadni. Ezt várja el a képzőművészettől is. A Münchenben élő magyar festők közül kezdetben a konzervatív akadémizmus követőivel kerül jó barátságba (Wagner Sándorral és Liezen-Mayerrel), személy szerint kedveli őket, bár művészi elvekben sehogyan sem értenek egyet. Végre éppen az ő közvetítésükkel ismeri meg Hollósy Simont, aki személy szerint úgyszintén barátja, de minden törekvésével a legfőbb ellenfele az akadémizmus festőinek, Hollósy ugyanúgy a realizmus - ahogy ők mondják: a naturalizmus - úttörője a magyar festészetben, mint ahogy Thury az kíván lenni az irodalomban. Hollósy esztétikai hatása sem kisebb Thuryra, mint korábban Peteleié, majd Bródyé és a világirodalomból Zoláé és Ibsené.

Münchenben Thury kiformalja saját művészegyéniségét. Úgy jön haza huszonöt éves korában, hogy az irodalomnak azonnal tudomásul kell vennie: íme, egy nagy felkészültségű, írói szakmájához kitűnően értő, írónak, újságírónak egyaránt tehetséges fiatalember, aki a kisemberek napi gondjait úgy tudja ábrázolni, hogy az egyéni sorsok társadalmi mélységekbe mutatnak. Egész magatartása forradalmi: változást akar a társadalomban, elmarasztalja az egész hazai földesúri világba beleépült polgárságot. Ismeri a szocializmus elméleteit, sokban azonosul is ezekkel, ha nem is szoros értelemben vett szocialista, rokonszenvez még az anarchistákkal is, de nem anarchista. Novelláiban a nyomorgó városi és falusi emberek szószólója. Lázongó, gyilkos indulatú embereket ábrázol. De főleg a tragédiát látja, ahogy ezek a lázongások az adott körülmények közt elbuknak, nemegyszer halált okoznak. A munkásmozgalom ugyanúgy megjelenik nála (*A sztrájk*, *Kőművesek*), mint a lázongó parasztokat halomra gyilkoló sortűz (*Emberhalál*). Gyakori témája a kocsmák züllött népe, a művésznyomor, a nyomorgó kispolgári család. A millennium hejehujás évtizedének fonákját mutatja be: a másik oldalt, amelynek semmi oka részt venni a hivatalosan szított örömmámorban.

Saját élete is egyre jobban modellje lesz témáinak. Hiába ismert, majd a *Katonák* után már híres író, kedvelt újságíró. Hazajövelekor a nagy remények mellé érkezett a nagy szerelem is. Megnősül, és egymás után születnek gyermekei. Nagy a család, nagy a gond, mint hajdan odahaza Kolozsvárott Köpééknél. Igaz, viszonylag jól fizetik, előbb a Pesti Naplónál, majd a haladóbb Budapesti Naplónál; novelláit is szívesen fogadják mindenütt, és Thury termékeny

író. De semmi pénz nem elég: a sok gyereknek enni kell, ruha kell, cipő kell. És egyszerre csak kiderül a gyógyíthatatlan betegség. Nem is egy. Látása már régóta romlik, most már kétségtelen, hogy szemidegsorvadása van. Köhögőssége pedig színt vall az orvosok előtt: tüdővész. Harmincéves korától már csak az a kérdés, előbb vakul meg, vagy előbb viszi el a halál? Nincs menekvés, de idő sem lenne az egészségfoltozgatásra, mert napról napra kell a pénz.

Ez a magánéletbeli tragikus helyzet novelláit is egyre komorabbakká teszi, alakjainak sorsa egyre reménytelenebb, előtérbe kerülnek a betegek, az idegkimerültek, a tébolyodottak. És éppen ezekben a végső években ismeri meg Csehov novelláit. Ez a hatás elmélyíti lélekábrázolását is, hangulatfestésének lírai árnyaltságát is. Csehovot se utánozza, de tőle is tanul, és a tüdővész művészek lélekrokonsága köti hozzá.

Az írás az egyetlen menedéke az élet megpróbáltatásai ellen. Példás tömörséggel, mindig a lényegre szorítva a szavakat, egyre költőibben és egyre tragikusabban fejezi ki a személyesen is átélt megpróbáltatásokat és azokat a tragédiákat, amelyekről mint újságíró vesz tudomást a világból. Már alig lát, már alig lélegzik, de remekműveket ír: apró, tárcányi remekműveket. Valamikor, hazaérkezése, kezdeti sikerei, fellobbanó nagy szerelme idején még jó humora is volt, igazán mulatságos satírákat is írt. De hol van ez már? Már csak az elhomályosuló külvilág és a kiköhögött élet elapadása van.

Nem érte meg a teljes megvakulást. Harminchat éves korában megölte a tüdővész. A Nyugat csak két évvel később indult el, de a Nyugat prózáirói az egyik legfőbb előharcosukat tisztelték benne.

CSIZMADIA SÁNDOR

(1871-1929)

1896-ban, amikor országszerte tűzijátékos hejehujával ünnepelték az ezeréves hazát, amikor a nacionalista önbódítás mámorában a világ közepének képzelte magát minden valamelyest is gondtalanul élő magyar ember, amikor a polgári jólét az újsütetű hazai polgárság számára napról napra jobb reményeket ébresztett, Budapest szinte szemmel láthatóan növekedett világvárossá, és a városok színházba járó lakói úgy képzelték, hogy a falvak népe úgy él, mint a népszínművek énekkel és szerelemmel foglalkozó hősei a színpadon - egy huszonöt éves gatyás, kötényes, csizmás parasztember érkezett az Alföldnek abból a távoli sarkából, amelyet nemsokára már Viharsaroknak neveztek, elment egyenest a Népszava szerkesztőségébe, és egy köteg verset tett le a szerkesztő asztalára. Csizmadia Sándornak hívták, és a nyomorúság legmélyéről érkezett. Apja vasúti bakter volt, anyja mosónő, ő maga a négy elemet is alig tudta kijárni, mivel a betevő falatot már a gyerekeknek is meg kellett keresniök. Volt már nyári cseléd, béreslegény, részes arató. De nemcsak a gyomra volt örökké éhes, hanem a lelke is. Ahol könyvre lelt, olvasott: klasszikust és ponyvát, verset és agitációs füzeteket, majd rátalált Marxra és Engelsre. Bibliája lett a *Kommunista kiáltvány* és Petőfi összes költeményei. Huszonhárom éves fővel már szocialistának vallotta magát, agitációs verseket írt. Odahaza a nyomorgók és a reménykedők már költőnek és népvezérnek tudták. És azért indult el Budapestre, hogy költő és népvezér legyen.

Ha attól a pillanattól kezdve, hogy belépett a Népszava szerkesztőségébe, még tíz évig él, neve a magyar munkásmozgalom és munkásköltészet klasszikusai közt a legtisztelietreméltóbbak sorában állna. De tovább élt - és neve szinte jelképe lett a morális züllöttségnek, az osztályarulásnak, az irodalmi süketségnek... és a rossz költőnek.

Valójában nem is volt soha jó költő, legszerencsésebb pillanataiban is alig-alig emelkedett túl a megverselt, méghozzá színtelen nyelvezettel és gyenge technikával megverselt közhelyeken. Csakhogy ezek a közhelyek akkor, a millennium közmámorában vadonatúj és nagyon is forradalmi csengésűek voltak. Addig csak néhány humanista költő egy-két szocialistával rokonszenvező költeménye készítette elő a hazai szocialista költészetet. Csizmadia Sándor azonban onnét, a mezőgazdasági proletariátus legmélyéről jött, és egész költői életműve, irodalmi és irodalompolitikai tevékenysége szocialista volt. Nem csoda, hogy a Népszava örömmel fogadta, előbb dédelgetett kedvence, majd irodalmi diktátora lett a szocialista sajtónak, hiszen nemcsak a Népszavának lett állandó költője és költői mércéje, hanem emellett hamarosan saját munkásmozgalmi lapjaiban - előbb a Földművelőben, majd a Világ-szabadságban - érvényesíthette a maga költői ízlését, s mert hogy a Szociáldemokrata Pártban is hamarosan a szellemi vezetők közé került, ő maga jelentette egy ideig Magyarországon a szocialista költészetet. Ehhez pedig nem volt kellő tehetsége s még kevésbé ízlése s legkevésbé önkritikája. Pedig nem az intelligenciájával volt baj, s nem is szívós kitartásával. Szakadatlanul művelte magát. Sajtó útján elkövetett lázítás címén összesen két és fél évet töltött államfogházban is, ahol jól használta fel idejét az önművelésre. Hamarosan jól megtanult németül, olaszul és franciául. Engelst fordított németből, regényeket franciából, verseket olaszból. Ő írta a közismert magyar *Munkás-Marseillaise* szövegét („Nem lesz a tőke úr mirajtunk”). A klasszikus francia forradalmi dallamtól senki se hallja, milyen csapnivalóan rossz magyarsággal fogalmazták a sorokat. (Tessék csak zene nélkül figyelni az ilyen fülbántó magyartalanságokra: Nem lesz a tőke úr *mirajtunk*, vagy: A szabadság *nekünk a cél*.) De a témák mégis újak voltak mifelénk: a nép nyomora, a sztrájkok, a munkásélet gondjai, a

proletárremények. De úgyszólván mindig és mindenütt általánosítás, agitációs szólam. Személyes élmény csak ott csillan fel, ahol a falusi szegénységről szól, mint *A föld rabjai* című ciklusában. De még ezek a legjobb versei is végzetesen magukon viselik a XIX. század epigonköltészetének végképp elszürkült fordulatait. Még legismertebb és legjobbnak mondott költeménye, *A munkás* is igazán azért jelentékeny, mert hatással volt a költőnek induló ifjú Kassákra, aki ugyanebből a témából alkotta a *Mesteremberek* dübörgő, ódai-himnikus hitvallását. (Kassák éppen ifjúkori emlékek alapján tiszteletteljes gyöngédséggel is emlékszik vissza a közepes tehetséggel, de mégis úttörő ösztönző erővel költészetünkbe lépő, korai Csizmadia Sándorra.) Még az is igaz, hogy *Lokomotív* című költeményében megelőzte az olasz futuristákat is a gépeket ünneplő költészetben. De hol volt Csizmadia közhelyáradata a futuristák zűrzavaros, ám mégis izgalmasan új költészetétől? És azt se felejtjük el, hogy Walt Whitman akkor már rég megalkotta a *Téli mozdony* magasztos strófáit, Whitman pedig nagyobb költő volt, mint Csizmadia Sándor és az egész olasz futurizmus együttvéve.

És mégsem lehet elvitatni Csizmadia úttörő szerepét és kezdő évtizedének férfias politikai bátorságát.

Csakhogy tíz évvel az indulás után megjelent a költészet porondján Ady. És Ady-versek jelentek meg a Népszavában. Csizmadia pedig gyűlölettel fordult a lángelme ellen. Burzsoá költészetnek, értelmetlen költészetnek, káros költészetnek bélyegzi a legnagyobbat, a legfőbb előre mutatót. Észre sem vette, hogy ekkor ugyan még csak irodalmi téren, de közös nevezőre került az egész reakcióval. Az Ady elleni hajsza legrosszabb ízű szólamát ő szólaltatta meg: a baloldalt akarta elidegeníteni az egyre baloldalibb Adytól. És ezzel kapcsolatban a párton belül is mindinkább jobbra csúszott. A harcok forradalmár most már politikában is, magánéletben is kispolgárosodik. Már csak szólam nála a világförroaldalom is, hiszen földet akar, a polgári kritika elismerését igényli. Költészte a szürkeségen belül még ellentmondásosan zavarossá is válik. Hiszen közhelyei már témailag sem újdonságok. Talajvesztése megingatja emberi tartását is: tekintély akar lenni... és elkezdődik iszákossága.

A költészetben már senki se veszi komolyan. Ady és a Nyugat számára dilettáns, a hivatalos akadémiizmus számára szocialista, a szocialisták szemében napról napra jobboldalibb. De 1918-ban még van annyi politikai tekintélye, hogy Károlyi kormányában államtitkár lesz. A Tanácsköztársaság kikiáltásának pillanatában azt hiszi, itt az új lehetőség a vezérségre, és egy történelmi másodpercre, de most már nagyon is felismerhető tudatos karrierizmusból újra a forradalmár hangján szólal meg - és népbiztos lesz. De amikor - hamarosan! - felismeri, hogy veszélyben a forradalom... átáll az ellenforradalom oldalára. Nemcsak a kommunistákkal fordul szembe, de még a Szociáldemokrata Pártot is megtagadja. A győztes és bosszúszomjas ellenforradalom engedelmes eszköze lesz. Megalakítja a Nemzeti Munkáspártot, hogy megossza a munkásságot. Így lesz az ellenforradalmi kormány segítségével képviselő, hogy jelenlétével gyengítse a proletárérdekeket amúgy is igen szűk lehetőségek közt képviselő szociáldemokrata képviselők hitelét. A magyar szocialista költészet úttörője nyíltan is munkásáruló lett. Idegen és megvetett osztályostársai közt, idegen és megvetett eszköz az ellenforradalmárok körében. Ekkor már közismert züllött figura: részeges, gyűlölködő, tragikusan nevetséges alak. Már az ellenforradalom sem vehette hasznát. Végül is 1929 márciusában, ötvennyolc éves korában maga mondta ki és hajtotta végre az ítéletet: öngyilkos lett.

És néhány versének mégis ott a helye az antológiákban: mégis ő volt az első, proletármélységekből érkező magyar szocialista költő. Tragikus elzüllése nemcsak rá, de a kor történelmére is jellemző. Példának indult, és elriasztó példa lett belőle.

HELTAI JENŐ

(1871-1957)

Az induló költő még Reviczky kortársa, a búcsúzó költő 1956 tanúja. Életműve hét évtizedet fog át, és általában mindig népszerű volt, személye szerint még az ellenfelei is szerették. Mosolygó bölcs volt két emberöltőn keresztül: a könnyedség és komolyság, az enyhe irónia és az enyhe szorongás, a kritika és a megbocsátás szellemes egybeötvözője. Sohase legelső, sohase vezér, egészen soha sehová nem tartozó, de mindig jelenlevő, aki nem nyomja rá bélyegét a korára, de láthatatlan zsinórokkal mozgatja az általa elérhető világot.

Még Pesten született, de Budapesten élt és halt meg. Zsidónak született, de keresztényként halt meg. Egyszerre tudta szeretni zsidó hagyományait és a vállalt krisztusi igéket. Haladó polgár volt, aki bal felől bírálta a polgárságot, de nem volt forradalmár. Így azután, leszámítva a dühöngő fasiszmus éveit, amikor üldözött volt, minden korszakban otthon érezte magát, és lett általában a jó életérzés kifejezője. De eléggé meglepő módon ez a harmonikus író-költő néhány művében a modern szorongásosságot, a testetlen félelmeket is művészi módon tudta megfogalmazni.

Első versei még diákkorában jelentek meg, és első verseskötete huszonegy éves korában (1892) az egész irodalomban feltűnést keltett. Reviczky hatása keveredett el itt Heine és a francia sanzonok hatásával. A vele szinte egyszerre induló Ignóus szenvedélyessége és Makai Emil érzelmessége mellett az ő költészete nemcsak ironikus, hanem önmagát is kigúnyoló. És ez a felülről néző, magamagát is kívülről látó líra végigvonul egész életművén. S habár igazán csak a pálya elején, majd nagy sokára a pálya végén lesz elsősorban jellemző rá, közben is megmarad költőnek, amikor prózájával és színpadi műveivel aratja sikereit.

A gimnázium után ő is jogásznak indul, de nem végzi be: újságíró lesz, méghozzá hamar népszerű, szellemes újságíró. Közben katona is, tiszti rangig viszi, egy időben még századparancsnok is volt. A katonaéletet is népszerű dalokban örökíti meg. Utána mint riporter, egy jó évtizedre világcsavargó, aki gyönyörűségét találja a változatos tájakban, és gyönyörködött a róluk fogalmazott híradásokban. Otthonos egész Nyugat-Európában (ha kell, írni is tud németül, franciául és angolul), de még Törökországban is huzamos időt tölt. Máskor meg ott ül a pesti szerkesztőségben, és lelkesen vállal el bármiféle újságírói munkát. Ezekben az időkben formálja ki a maga prózastílusát.

Korai regényeinek tárgya elsősorban a polgárság szélén lézengő bohémek világa: a nagyvárosi senkik, a vidáman nyomorgó művészek, a kedves szélhámósok, s mögöttük az embertelen gazdagok árnyéka. Ezek a humoros regények nemegyszer eljutnak a polgári mocskok kritikájáig, de közben nem idegenek a játékos abszurditásoktól sem. Ezek közé tartozik a vidám-abszurd-álbűnügyi szórakoztató regény klasszikusa: a *Jaguár*. De ugyanerre a korszakra esnek politikai satírái, köztük a mondvacsinált Cirillország közügyeivel foglalkozó kitűnő *Family Hotel*.

Korai regényeivel párhuzamosan keletkeznek novellái. A nagy hagyományú és magas színvonalú magyar novellairodalomban fontos helyük van a tömör, kerekre csiszolt, humorokban is kritikai tartalmú, szabatos Heltai-novelláknak.

Az első világháború előtti másfél évtized annak a jól szerkesztett magyar drámai irodalomnak a korszaka, amikor Európa, sőt Amerika számos színpada örömmel kezdi átvenni a budapesti színdarabokat. Egy időben „exportdrámák”-nak hívták vagy gúnyolták ezeket a nem túl mély,

de igen hatásos hazai termékeket. Molnár Ferenc és Herczeg Ferenc a színpad királyai; mellettük Heltai hamarosan a népszerűek közé tartozik. De abban is jelentékeny szerepe van, hogy a kor nyugati színjátékai eljussanak a budapesti színpadokra és a magyar darabok a külföldi színpadokra. Mint a Színpadi Szerzők Egyesületének évtizedeken keresztül elnöke, ő volt a magyar irodalom diplomatája. És bármikor bárkinek az érdekében lelkesen fáradozott. Ez az erénye és tehetsége tette azután a két világháború közt jó időre az irodalompolitika egyik főalakjává.

Az első világháború után megváltozik az élete (családi életében is második házasságával minden újrakezdődik). Nem ellensége a forradalmaknak, de nem is forradalmár. Bródy Sándornak ezt se jobbról, se balról nem bocsátották meg - Heltainak jobbról is, balról is elnézték. Heltai is elnézően bíralt világéletében, őt is elnézően ítélték meg világéletében. Ezt nem utolsósorban magyarázza személyes szeretetreméltósága és szívélyes segítőkészsége.

De hangja egy időre elkomorul. Most írja azokat a regényeit, amelyekben a szorongásosság kap hangot, amilyen a rejtelmes *A III-es* és talán legjelentékenyebb műve, az *Álmokháza* című igen komor regény, amely a korszak modern nyugati prózatörekvéseihez kapcsolódik. Az *Álmokháza*val Heltai akkor is a magyar regényirodalom egyik fontos fordulóját jelentené, ha soha semmi mást nem írt volna, de ez a mű szinte egyáltalán nem emlékeztet írója életművének egészére: egy kivételesen nyomasztó korszakának sajátos terméke.

A húszas években és a harmincasok elején nemcsak a magyar színpadi szerzők ügyeit intézi, nemcsak kultúrdiplomata, hanem a legnagyobb akkori kiadónak, az Athenaeumnak művészeti igazgatója is: szellemi nagyhatalom, akinek alkalmá van számos író érvényesüléséhez segíteni. Teszi is szinte személytelenül, gesztusok nélkül. Ennek a korszakának a legfontosabb kultúrpolitikai tette, hogy megvalósítja Ady összes költeményeinek egységes kiadását. Az akkor néhány éve halott Ady a kritikai viták középpontjában áll, a hivatalos irodalom és a hatóság még átkozza, diákokat csapnak ki az iskolából, ha Ady-kötetet találnak náluk. Heltai és Ady személyesen sohase kedvelte egymást, de Adynak is voltak elismerő szavai Heltai iránt. Heltai pedig a kezdetek kezdetétől fogva tudta, hogy Ady a korszak nagy költője. Nos, az Athenaeum élén álló Heltai igen erős ellenállás ellenében megvalósította azt a nagy Ady-kiadást, amely szövegalapja lehetett minden Ady-kultusznak.

A Nyugat költőivel egyébként szívélyes volt a viszonya. Készséggel adta ki könyveiket, viszont saját akkori verseskönyve éppen a Nyugat kiadásában jelent meg.

Az erősödő fasizmussal szemben az akkor már idős Heltai a költészetbe igyekezett visszamenekülni. Ebben az időben teremti meg jellegzetes késői műfaját, a mesehangulatú verses vígjátékot, köztük az azóta is szakadatlan sikerű *A néma leventét*. És ebben az időben írja meg prózai, de mégis igen költői hangvételű álomjátékát az írói tehetség elherdálásáról: az *Egy fillért*.

Majd következtek az üldöztetés évei, a bujkálás, közben fogság és menekülés. Már életének nyolcadik évtizedében járt. De kitűnő szervezete és egészséges lelke kibírt mindent. Hetvennégy éves fővel érte a felszabadulás, és volt még tizenkét éve. Tellett még új verses színjátékokra, szellemes visszaemlékezésekre. De ebben az időben már megint lírai költő volt mindenekelőtt, mint indulásának évtizedében. Finom, szomorkás öregkori lírája sajátos hang felszabadulás utáni költészetünkben.

De azért sokszor kellett mellőzöttnek is éreznie magát. A népszerű író a méltó kitüntetéseket általában nem kapta meg, vagy túl későn kapta meg; jellemző, hogy előbb lett a francia Becsületrend lovagja, mint hazai kitüntetések birtokosa. A felszabadulás után úgy tekintettek rá, mint élő haladó hagyományra, de a Kossuth-díjat csak élete legvégső esztendejében nyerte el. Kicsit bántotta, de tudott mindenben mosolyogni. Böles volt.

Nyolcvanhat éves korában halt meg. Életművének egy része széles körökben népszerű olvasmány. Színdarabjait fel-felelevenítik színházaink. Néhány verse mellőzhetetlen az antológiákból, az *Álmokháza* a fontos magyar regények közé tartozik. És azt se felejtsük el, hogy egyebek közt kabaréköltő is volt, a kabaréirodalomra is jelentékeny hatással volt ironikus költészete.

BÁNFFY MIKLÓS

(1873-1950)

Bánffy Miklóssal kurtán-furcsán bánt el eddig irodalomtörténeti emlékezésünk. Legterjedelmesebb irodalomtörténeti művünk egy mindössze tizenkét soros bekezdésben állapítja meg, hogy „korszakos szerepet játszott”. Irodalmi lexikonunkban mintegy fél hasáb jut ismeretetésére. Sokkal kisebb jelentőségű és tehetségű írónak jutott sokszorosan terjedelmesebb emlékeztető. - De hát Bánffy nem kellett az arisztokratáknak, mert arisztokrata létére realista igénnyel és osztályos társainál sokkal haladóbb szemlélettel bírálta nemcsak az arisztokrata életformát, hanem magának az arisztokráciának idejétmúlt létét is. Gyanakodva néztek azonban rá a polgári demokraták is, akikhez politikai meggyőződésében a legközelebb állott, mert nemegyszer a különködésig ragaszkodott régi évszázadoktól örökölt szertartásos szokásokhoz. A szocialista kortársak, még ha az erdélyi kultúrpolitikai törekvésben időnként szövetségesül ismerik is el, mégis elsősorban a grófot és a polgári ideológia képviselőjét látták benne. Közvetlen utókora ezért sehogyan sem tudta, mit kezdjen vele, tehát elbagatellizálva, fél mondatok erejéig úgy mondtak jókat felőle, hogy odaszorult a szürke sokadrangúak közé. Több mint negyedszázaddal halála után talán már megkísérelhetjük kijelölni helyét a magyar irodalomban és irodalompolitikában.

A régi Magyarország legeslegelőkelőbbjei közé tartozott a „losonczi” nemesi előnevű Bánffy nemzetség. (Hajdani századaink történetében hat nagyúri család is viselte a Bánffy nevet, jelezvén, hogy még középkori elődeik egyik-másika bán, azaz délvidéki határtartomány kormányzója volt. Ezek nem voltak egymás rokonai, mindegyikük más-más előnevet viselt.) A losonczi Bánffyak IV. Béla nádorának, a mongolok elleni legelső csatában hősi halált halt Tomaj Dénesnek leszármazottjai voltak; ez a Tomaj pedig a „besenyő herceg” címet viselte, mivel az első Árpádok idején hosszas ellenségeskedés után a magyarokkal elkeveredett és néhány nemzedék alatt magyarrá vált besenyők fejedelmeinek leszármazottja volt. Alig-alig volt magyar nemzetség, amely ilyen hosszú és ilyen régóta szüntelenül az ország leghatalmasabbjai közt helyet foglaló múltra tekinthetett volna vissza. A XV. század óta Erdélyben éltek amíg Erdély önálló fejedelemség volt, mindig a fejedelmek főemberei vagy fő ellenségei voltak. Bánffy Dénes, a XVII. század legfényűzőbb magyar főura alighanem maga is fejedelemségre tört, de ellenségei győztek, és vérpadon fejezte be az életét, a fia azonban már hamarosan megint a legfőbbek közt foglalt helyet. Leszármazottjai azután már a Habsburgok uralma alatt két ágra szakadtak: egy bárói és egy grófi családra. Ebből a grófi ágból származott Bánffy Miklós. Apja, nagyapja udvari főtisztviselő volt (apja a „főajtónálló”, nagyapja a „főpohárnok” címet viselte, ezek a címek 1848 után ugyan már nem többek pusztán címnél, de viselőik országos befolyású emberek voltak). Bánffy Miklós olyan körülmények közt nőtt és nevelkedett, hogy az lehetett belőle, amit akart. Őt pedig kora ifjúságától kezdve az irodalom, a képzőművészet és a zene érdekelte. Nagy nyelvtudása mellé mind a három művészeti ágban tudományos színvonalú műveltséget szerzett. Gazdag nyelvezetű, jó stílust csiszolt ki a maga számára, több hangszeren is játszott, a kottát ugyanolyan jól olvasta, mint a regényeket. És ha nem lett volna gróf, ha nem lett volna író és nem lett volna kultúrpolitikus, nyilván úgy tartanók számon, mint századunk egyik igen jelentékeny grafikusát, könyvillusztrátorát. Ő csinálta például Tamási Áron Ábel-regényeinek kitűnő humorú, a remekműhöz méltó színvonalú illusztrációit, és maga tarkította mulatságos képekkel kitűnő emlékirat-paródiájának, a *Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléj*ának ironikus-szatirikus történeteit. Amellett lelkesedett a színházművészetért is, és hamarosan igen jó szervezőnek

bizonyult. Nem is találhattak alkalmasabb embert, amikor rendbe akarták hozni az állami színházak zilált pénzügyeit és kapkodó műsorpolitikáját, mint a mindenhez értő Bánffy, aki a Nemzeti Színház és az Opera intendánsa, azaz közös főigazgatója lett. Nagyon jól végezte a dolgát, de közben még beletanult a rendezésbe és a díszlettervezésbe is. Szerették a színészek is, az írók is, és a két állami színház hamarosan pénzügyileg is helyrebillent, vagyis a közönség is szerette, amit csinált. És amikor ezt a feladatát elvégezte, udvarmester lett belőle. Az udvarmester az udvari szertartások főrendezője. És mint ilyen lett kegyvesztett. Bánffy ugyanis, szinte az egész közhangulatnak szembeszegülve, eleve pacifista volt, értelmetlen és bűnös vérontásnak tudta a háborút. És 1916-ban - amikor Ferenc József meghalt - IV. Károly koronázását háborúellenes tüntetéssé változtatta. Ő rendezte a magyar koronázási ünnepséget és díszfelvonulást - és a díszmagyarba öltözött urak után a menetbe sorozta és felvonultatta a háború rokkant katonáit: mankóval járó sántákat, karjukat vesztett bénákat, kézen fogva vezetett vakokat. Koronázási díszmenet ilyen meghökkenést, ilyen szorongató hangulatot még nem keltett soha a világtörténelemben! Bánffy azonnali hatállyal felmentették az udvarmesterségtől, rossz hírbe került az egész úri világ szemében. Nem bánta, hazament az ősi kastélyba, Bonchidára, amelynek családi könyvtára vetekedett a legnagyobb közgyűjteményekkel.

Már a háború előtt írt néhány drámát. Amíg közhivatalokat viselt, irodalmi műveit Kisbán Miklós álnéven adta közre, bár mindenki tudta, kit rejt a Kisbán név. Ezek a drámák sikeresek voltak, különösen a polgári közönség körében, mert - bár lényegükben családi-lélektani drámák - fanyar kritikával ábrázolják az arisztokrácia magánéletét. Az arisztokraták úgy is tekintették, mint aki a népre nem tartozó családi titkokat fecseg ki az úri világról. De már ezekből, különösen *Az erősebb* címűből nyilvánvaló volt a szerző kétségtelen írói tehetsége. (Ezt *Az erősebbet* parodizálta Karinthy *Gróf Gyengébb* című irodalmi torzképében, amelyen Bánffy jól mulatott, és később is mondogatta, hogy aki érteni akarja, miről szól a drámája, olvassa el Karinthy paródiáját.)

A történelmet egy ideig mintegy kívülről és távolból figyelte. A forradalmaktól természetesen idegen maradt, de az ellenforradalom terrorjától, tömegvérengzésétől undorodott. Hanem amikor Bethlen István került a kormány élére, hogy a liberális demokráciának legalább a látszatával „konszolidálja” a helyzetet, vagyis olyan állapotot teremtsen, amelyben a győztes polgári-demokrata nyugati hatalmak szót értenek a magyar uralkodó osztállyal, akkor Bethlenéknek egyenest szükségük volt egy demokrata hírű és kellő kultúrával tárgyalóképes külügyminiszterre, aki mégis közülük, a magyar arisztokráciából származott. Nem is találhattak erre alkalmasabbat Bánffynál, aki akkor még hinni is akarta, hogy a hasonlóképpen erdélyi, tehetséges és művelt Bethlen az ellenforradalom megfélemezésére és egy polgári demokratikus rendszer kialakítására törekszik. Elvállalta tehát a külügyminiszterséget 1921-ben. De a következő évben már le is mondott. Hamar felismerte, hogy a bethleni konszolidáció csupán egy szalonképessé szelídített, némi liberális és demokrata mázzal leplezett változata az ellenforradalomnak, amelyben valódi polgári demokráciáról szó sem lehet. Elment a kedve az egész politikától. Még egy ideig Budapesten élt, illetve felváltva itt, Bonchidán és Kolozsvárott. A Nemzeti felújította még a háború előtt írt, nagyon jól szerkesztett és igen érdekes történelmi drámáját Attiláról, *A nagyurat*. Majd írt egy *Maskara* című kemény szatírárt arról, hogy minden, ami körülöttünk van: hazugság, alakoskodás, egymás becsapása. De már felismerte igazi nagy feladatát: haza kell menni Erdélybe, és a királyi Romániában őrizni, szervezni, fejleszteni a magyar irodalmat. 1926-ban végleg hazaköltözött, a román állampolgárság mellett döntött, ellentétben a kölcsönösen uszító magyar és román hivatalos politikával, a szomszéd népek megbékélését és megértő együttélését hirdette. És megszervezte az Erdélyi Helikon munkaközösségét és az ezzel azonos című folyóiratot. A munkaközösség elnöke, a folyóirat főszerkesztője volt. Újra előlépett a nagyszerű szervező: lelke, ösztönzője

és okos gazdasági főembere volt a kor kitűnő erdélyi irodalmának. Szigorú és színvonalas bíráló, és baráti segítő. Biztosította az írók megélhetését és az olvasók jó könyvekhez jutását. Kolozsvári otthona a magyar irodalom találkozóhelye lett. De ha elvonult Bonchidára, a könyvei közé, ahol írni szeretett, különös, anakronisztikus életet élt. Ebbe a gyönyörű kastélyba, amelyen több század stílusa hagyta nyomát, sose engedte bevezetni a villanyt. Este gyertya mellett írt. Ha vendéget látott Bonchidán, sokágú gyertyatartókban világított a régi hangulatokat idéző fény, és az esti beszélgetések után a vendéget vagy vendégeket barokk ízlésű libériába öltözött inasok fáklyavilág mellett vezették a sötét, tekervényes folyosókon a vendégszobák felé. Szerelmeivel - főleg színésznőkkel - a kolozsvári palotában élt, Bonchida az emlékek és a szellemi élet otthona volt: régi századokat idéző díszletvilág egy modern író és grafikus számára. Mert a rajz csaknem olyan szenvedélye volt, mint az írás. A Helikon többségében igen jó kiadványaiból sokat illusztrált. És ha írt, a szöveget rajzokkal díszítette. Így írta előbb a *Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléját*, ezt az erdélyi memoárparódiát, humoros irodalmunk egyik méltatlanul elfelejtett kis remekét. Majd belekezdett a főműbe, a nagy trilógiába, amelynek *Erdélyi történet* a közös címe. A három összefüggő regény (*Megszámláltattál...*, *És hijjával találtattál...*, *Darabokra szaggattatol...*) kritikai realizmusunk egyik nagyon is jelentékeny alkotása. A magyar arisztokrácia időszerűtlenné válását és pusztulásra ítéltességét a legjobb realista írók színvonalán ábrázolja a szélesen hömpölygő történet. Századunk klasszikus művei közt lenne a helye. 1934 és 1940 közt írta. Mire befejezte, itt volt a második világháború. Bánffy bizonyos volt, hogy a rég pusztulásra ítélt arisztokráciával együtt Közép-Kelet-Európában befejeztetett a polgári álmoknak is. A fasizmust gyűlölte, a szocializmustól idegen volt, bárha Gaál Gáborról és kommunista társairól igen jó volt a véleménye, és személy szerint szívélyes volt a kapcsolatuk is. De az ő útjuk idegen volt a polgári eszményképű arisztokratának, aki voltaképpen minden körben idegen maradt. De az élete nagyon hasznosnak bizonyult, irodalompolitikai szerepe valóban „korszakos”, olyan író volt, akit olvasni kellene, illusztrációinak helye van művészettörténetünkben. És aki életében csak egyszer is hosszabban beszélgetett vele, vagy éppen egy-két napig vendége lehetett a bonchidai emlékek és a bonchidai könyvek között - az úgy érezhette, hogy szavaiból sok mindent jobban ért múltból is és akkori jelenből is. Mert úgy mellékesen - vagy nem is mellékesen! - egy írói nemzedék nevelője-tanítója is volt. Élete végső éveiben pedig úgy érezte, hogy valójában már nem is él, már csak vegetáló emlék, aki figyelni és szeretné megérteni a számára már mindenestül idegen világot.

LOVIK KAROLY

(1874-1915)

Lovik Károly már életében is kifejezetten népszerű regényíró és főleg novellista volt az olvasók körében, de az irodalom és a kritika mindvégig tehetséges dilettánsnak tartotta, nem hivatásbelinek, hanem afféle művelt úriembernek, aki üres óráiban még irodalommal is foglalkozik. Korai halála után sem felejtették el: akinek valamelyik könyve véletlenül a kezébe került, azt mindig lebilincselte gondos, kellemes elbeszélő modora, műveinek sajátos hangulatvilága, de úgy került be az irodalomtörténetbe, mint ügyes tollú Mikszáth-epigon, valami olyasféle, mint a fiatal Krúdy, csak mégis jelentéktelenebb változatban. A mi évtizedeinkben Illés Endréé az érdem, hogy felismertük igazán jelentékeny értékeit, és hogy ma már úgy tartjuk számon, mint a századforduló egyik legnagyobb magyar elbeszélőjét, novellairodalmunk egyik legkimagaslóbb klasszikusát. Ennek az oly sokáig tartó irodalmi és irodalomtörténeti mellékszerephelyzetnek nem kis mértékben ő maga volt az oka. Életformája, életvitele szerint arisztokrata körökben forgolódó, előkelő klubokban otthonos úriember volt, magamagát mindig is elsősorban lótenyésztőnek, versenylovak és vadászkutyák szakemberének mondta. És az is volt, sőt világhíresség ezen a téren. A századforduló táján, ha megkérdeznék egy akár közepes tájékozottságú angol lordot, francia lóversenyrendezőt vagy német lószakértőt, hogy hallották-e már valaha akár egyetlen magyar híresség nevét, hát valamennyien azonnal Mr. Charles Lovik nevét említik, aki az úrlovaskörökben világhíres Tornyay-istálló szakmai vezetője, maga is nemzetközi híró lovas, a lovak élettanával foglalkozó „hippológia” tudományának az angol Bruce Lowe mellett legelismertebb világtekintélye. Még civil foglalkozása szerint is sportújságíróként kellett nyilvántartani, hiszen a legúribb körökben népszerű Vadász és Versenylap című szakfolyóirat tulajdonos-főszerkesztője volt, külföldi szaklapok is gyakran kértek tőle cikkeket, és Tisza István, a legúribb reakció kétségtelenül igen művelt főalakja azt becsülte benne a legjobban, hogy milyen könnyedén, tökéletesen és nyelvtudományi megalapozottsággal beszél angolul.

Ez a „kifogástalan úriember”, ez a legangolabb „clubtagok” szerint is igazi „gentleman” volt az egyik álarca. Hiszen közben lelkes és tevékeny szabadkőműves volt, szabadkőművesgyűlések hatásos szónoka.

Ez volt a másik álarca.

A grófoknak az volt a véleményük, hogy a szabadkőművesség úri játék a számára, mint nem egy veszélytelen tűzzel játszó úriembernek; a szabadkőművesek szerint az úri klubokban való csevegő otthonosság a játék a számára, mint nem egy olyan férfinak, aki nagyon is otthonos a lóversenyek, vadászatok, vadászkutyák világában. S itt is, ott is úgy gondolták, hogy az írás olyanfajta passzió a számára, mint egyes gondtalan úriembereknek a világutazgatás, másoknak az orfeumok éjszakai élete vagy a különcebbeknek a régi pénzek gyűjtése. Holott Lovik a maga köreinek mindenki másnál élesebb szemű megfigyelője volt, jobban látta a tényleges társadalmi problémákat, mint a szabadkőművesek, akik hajdani polgári forradalmiságuk helyett már csak szép szavakat mondtak az orvoslandó közbajokról, és elrekedtek a liberális polgári demokráciánál, amely éppen minálunk mindig is inkább ábránd maradt, mintsem megvalósítható valóság. Lovik Károly nyilvántartott úriember létére nemhogy Rousseau-t, de a szociáldemokraták körében akkor még népszerű emlékü Lassalle-t is ismerte, sőt eléggé járatos volt Marx főműveiben is. Rokonszenvezett a nők egyenjogúsításával, a munkásmozgalomnak legalábbis azokkal a követelményeivel, amelyek emberibb életet követeltek a prole-

tárok. Világnézete tehát körülbelül megegyezett a századelő polgári radikálisaiéval, és ez meg is nyilvánul irodalmi életművében. Ezt azonban még azok sem vették komolyan tőle, akiket elgyönyörködtetett példásan szerkesztett, gondos választékossággal írt novelláinak és regényeinek számos kötete.

Ő maga egyébként mindig is polgárnak vallotta magát, és az is volt. Pesti értelmiségi család fia. Ez a Pest éppen egy évvel Lovik születése előtt bővült Budával és Óbudával egyesülve Budapestté, és azokban az években növekedett európai nagyvárossá, amikor Lovik férfitársa lett. A kamaszéveket nem itt töltötte. Korán árvaságra jutott, gyermekkorában eperjesi rokonságánál telt, majd ifjúként Kolozsvárra indult jogásznak. De közben olyan jó lovas és lószakértő lett, hogy 1904-ben - húszéves fővel - ő nyerte meg saját Kapus nevű lovával a nemzetközi lóversenyéletben is fontos eseménynek számító Szent István-díjat. Ez hívta fel rá nemcsak a szakmabeliek és a lóversenyző arisztokraták figyelmét, hanem Bérczy Károlyét is, aki egyszerre volt Puskin *Anyegin*jének igen népszerű fordítója és az akkori magyar sportújságírás vezére, a Vadász és Versenylap főszerkesztője. Maga mellé hívta a laphoz, és Lovik hátat is fordít a jogászságnak, elmegy sportújságírónak, Bérczy tanítványának. De Bérczytől nemcsak hipológiát és társaságbeli forgolódást tanul, hanem orosz irodalmat is. Mellette válik Puskin, de még inkább Turgenyev lelkes rajongójává, később pedig Csehov művészetének ismerőjévé, értőjévé és tisztelőjévé. Az első igazán szép és méltó méltatásokat Csehovról ő írta magyarul. Kétségtelen, hogy hamar kibontakozó írói tehetségére Mikszáth is hatott, de ennél is erősebb Turgenyevé, Csehové és francia olvasmányából Maupassant-é. Lovik Mikszáthon keresztül kapcsolódik a magyar elbeszélő hagyományhoz, a nyelvi ízekhez, korábban még a fiatalabb Mikszáthtól sem idegen romantikus és idillikus ábrázolásmódhoz. Szerkesztésmódja, tömörsége, kecses arányossága azonban nagyobb formafegyelemre vall. Talán még Peteleinél is gondosabb novellaformáló (persze a komor Peteleihez hangulatvilágának semmi köze). A romantikához közeli ábrázolási mód főleg regényeiben érvényesül. *A leányvári boszorkány* vagy *Az aranypolgár* kétségtelenül közeli rokon a fiatal Mikszáthtal. De első regénye, a *Doktor Pogány*, amely egy orvosnő reménytelen küzdelméről szól a női lét és munka társadalmi megbecsüléséért, egy vérbeli kritikai realista erényeit és kibontakoztatható nagyobb lehetőségeit igéri. Ezt a kritikai hangot azonban csak utolsó regénye, *A kertelő agár* folytatja. Ez már igazán az úri osztály kritikai ábrázolása, és sokkal több rokon vonást mutat Turgenyev hangulatos bánatával, természetleírásaival, mint Mikszáthtal. Az is igaz, hogy ehhez a történethez valódi kutyaszakértőnek is kellett lennie. De hiszen Lovikot inkább tartották ló- és kutyaszakembernek, mint igazán jelentékeny írónak. Bár regényei igen jól megírtak, nemzedéke java terméséhez tartoznak, igazi értékei novelláiban találhatók. Novelláskötetei olyan körképét adják kora úri világának, amely egyben ítélet is erről az életformáról. Típusai reményvesztett vagy reménytelen útú, csődbe jutott érzelmű emberek. Ebben a világban minden felszíni játék, és még a szerelem sem ad igazi tartalmat a léleknek. És sehol sincs kiút. Lovik tisztán lát; valami mást, valami tisztábbat szeretne, mint ami van, de nem hisz semmiféle megoldásban. Valójában eszmények nélküli, pontosabban eszményeiben sem hívó, kritikus, de nem lázadó elme. Lírai érzelmei ellenére is hidegen diagnosztizál. És megbújik a kifogástalan úriember álarca mögé, amelyen olykor könnyít a hasonlóképpen reménytelen, de legalább közösségi feladatokról beszélő szabadkőműves másik álarca. Igazából valódi polgár egy társadalomban, ahol a polgári jelen eltorzult volt, és a polgári jövő kilátástalan. Ezt a világot ábrázolta rendkívül elegánsan, olykor finom mosollyal, olykor halk bánattal, legtöbbször bánatosan mosolyogva. A magyar novella egyik legnagyobb formaművésze volt.

SZILÁGYI GÉZA

(1875-1958)

Vannak költők, akik egy történelmi pillanatban úgy tűnnek, mintha ők ütnék meg azt a hangot, amely új korszakot kezd az irodalomtörténetben, azután nyomukban megjelennek a még sokkal nagyobbak, és a kezdeményezők elsüllyednek a közfeledés mocsarában, életükben túllép rajtuk a történelem. Az Ady előtti pillanatoknak ez a jelentékeny névtelenje Szilágyi Géza, aki 1958-ban, nyolcvanhárom éves korában úgy halt meg, hogy valójában már fél évszázada nem volt jelen. Holott közben jó verseket és jó novellákat írt, s akik egyáltalában tudták, hogy kicsoda, azok még azt is tudják, hogy kevés költő volt a magyar irodalomban, aki oly erőteljesen hatott volna Adyra, mint ő.

Az Arany és Ady közti időszakban az új hangot keresők legnagyobb hatású főalakja Reviczky (lehetséges, hogy Vajda is, Komjáthy is nagyobb költő volt nála, de azok életükben szinte kívül éltek az irodalmon). Reviczky nyomán, és nem függetlenül az ő hatásától, jelenik meg a kilencvenes évek elején az Ignó-Makai-Heltai hármás, hozván a városi költészet hangját. És 1896-ban a felháborodott álszemérem erkölcstelenség címen büntetőpert indít egy Szilágyi Géza nevű huszonegy éves költő ellen, aki *Tristia* című verseskötetében ünnepli a testi szerelmet.

Reviczky már fordítja Baudelaire-t, Czöbel Minka már fordítja Verlaine-t, a Heltai-nemzedék már a nyugati nagyvárosiasság hangját üti meg, de a párizsi eredetű és ízű dekadencia hangvétele maradéktalanul először Szilágyi Géza költészetében szólal meg magyarul.

A fiatal költő a századvég pesszimizmusának és az érzéki örömök dicséretének ad hangot igen csiszolt, elegánsan dallamos versekben. És ha a nagyközönség netán nem vette volna észre a váratlanul új hangütést, erőteljesen figyelmeztette rá a büntetőper, ez az irodalmi botrány, amely egy pillanatra népszerűvé és fontos irodalmi alakká tette Szilágyi Gézát.

Temesvári volt, de Nagyváradról érkezett. Vele kezdődik el a Körös-parti, erősen polgárosodott város (ahogy nemsokára már mondták: a Körös-parti Párizs) irodalomtörténeti szerepe. Nagyváradon volt jogász, onnét került a fővárosba, ahol majd a század legelején (1901-ben) ügyvédi vizsgát tesz. Jogászi éveire esik költői felemelkedése. A vidékiességből éppen kiemelkedő költészetben megütötte a nagyvilági hangot. És ha nem következik közvetlenül utána Ady, ha nem jön előbb A Holnap, azután a Nyugat a maga nagyszerű gárdájával, akkor ő lehetett volna a magyar költészet század eleji főszereplője, ami nem lett.

Élete másfelé kanyarodott, aminek sok egyéb közt az is oka volt, hogy műveltsége tudományos színvonalú volt, és csaknem annyira izgatta az ismeretterjesztés, mint az irodalom. Előbb a kitűnő Pallas-lexikon kötötte le. Ez a Pallas-lexikon a maga korában olyan enciklopédikus színvonalat képviselt, amelyet máig sem ért el lexikonirodalmunk. Szilágyi Géza az egyik legfontosabb munkatársa volt: a legkülönbözőbb tudományok terén volt alkalma az ismeretterjesztésre, és jogászi tevékenységét is elhanyagolta emiatt, illetve szívesebben volt a jogtudományi címszavak fogalmazója, mint peres ügyek ellátója. Majd a lexikonmunka bevégeztével csábítva hívta az újságírás. A napilapoknak szükségük volt igazán művelt munkatársakra is. Több mint harminc évig volt különböző újságok nélkülözhetetlen rovatvezetője vagy helyettes szerkesztője. Majd azután német hírügynökség magyarországi tudósítója. A sajtórobot elfoglalta életét, de nem véletlenül: szerette ezt a kultúraterjesztő tevékenységet.

A Nyugat megindulásáig részt vett minden irodalmi kezdeményezésben. Ignatusék igen nagyra tartották költői tehetségét is, maga Ady tiszteletteljes szeretettel vallotta, hogy bátor költészete hatással volt rá. Még a Nyugat kezdeti évfolyamaiban is meg-megjelentek versei, a Nyugat nemzedéke nagyon is indokoltan előfutárának ismerte fel. De mint költő elhomályosodott utódai mellett. S ő maga is jól tudta, hogy az a törekvés, amelynek ő korai képviselője volt, Adyban találta meg történelmi szószólóját. Szilágyi alkalmatlan volt a vezérszerepre, nem is igényelte. Művészeknél egészen ritka módon szerény volt: nemcsak mások nagyságát ismerte el, hanem arra is hajlamos volt, hogy a maga jelentőségét ne tartsa többnek, mint korai kezdeményezést, amelyet nála sokkal jelentékenyebb költők folytatnak.

Így valójában mintegy évtizedig volt jelen a magyar irodalom történetében. Amikor 1905-ben Ady a költészet porondjára lép, majd 1908-ban megindult a Nyugat, Szilágyi Géza nem több, mint egy költő a sok közül, jelentősége nemhogy Ady, de Babits, Kosztolányi és nagy nemzedéktársaik mellett is elhalványodik. Miközben költészete még nem apadt el. A *Tristia* után 1912-ig még három verseskönyve jelenik meg, színvonalban semmivel sincsenek az első jelentkezés mögött, sőt formában, árnyaltságban még fejlődnek is. De 1912-ben a modern irodalmat már nem ő jelenti. És mint költő igen hosszú időre el is hallgat. Ekkortól kezdve szólal meg a novellista. Erről a novellista Szilágyi Gézáról még annyit sem szoktak szólni, mint a költőről. Pedig a régóta igen magas színvonalú magyar novellairodalomnak Szilágyi a remekírói közé tartozik. Igaz, témavilága kizárólag a szerelem, a férfi és nő kapcsolatának ezerarcú lehetősége. Nemegetszer a naturalizmus részletezésével, máskor az impresszionizmus lírai hangulatábrázolásával.

Fő tevékenysége azonban évtizedeken keresztül mégis az újságírás. Kitűnő riporter volt, és rendkívül nagy szociológiai képzettséget szerzett. Ha egyszer végre összegyűjtik és kiadják riportjait, a hazai évtizedek képváltozásainak fontos dokumentumanyaga lesz. És az is hiányosság, hogy mai szociológiánk elfelejtette, hogy élete különböző szakaszaiban fontos szociológiai tanulmányokban elemezte a társadalom időszerű jelenségeit. S mindezek mellett igen jó szakértője volt az irodalomnak. Kritikáiból és irodalomtörténeti esszéiből még 1911-ben maga válogatta ki a *Könyvek és emberek* című kötetet. Irodalmi tanulmányai között talán a legfontosabb a *Vajda János pokla* című könyv: élet- és korrajz az oly sokáig fel nem ismert nagy költőről. Egy nagy műveltségű, jó író írta, aki ráadásul maga is az irodalomból kiesett jelentékeny költő volt.

Hosszú élete végső évtizedeiben visszavonultan élt, és ez időben lett újra költő. Előbb csakis magának írt. Senkihez sem tartozott. A fasizmus idején üldözött is volt. Igazán új kedvet a költészethez a felszabadulás adott neki. Mintha hetvenéves korában újra kezdené, új hangot talált: a férfi módra viselt magány finom hangú kifejezője lett. Majd következett egy még újabb hang: az aggastyán joga a szerelemhez. Amikor 1958-ban, oly hosszú idő után újra verseskötete jelent meg, a *Koldusok táncdala*, amely válogatott régi költeményei mellett azóta kelt öregkori verseit is közzétette, az olvasónak el kellett ámulnia, találkozáskor egy irodalomtörténetileg oly fontos alakkal, aki túl a nyolcvanadik évén, egyre újabb, érdekes költői hangokat tud megütni.

De kevés olvasója akadt. Rég elfelejtették már, ki volt, még kevesebben vették észre, mire képes még mindig. Ugyanebben az évben, nyolcvanhárom éves korában meghalt.

Nem tartozik a híres költők közé. De aki tudja, kicsoda, az azt is tudja, hogy modern költészetünk történetét nem lehet elmondani anélkül, hogy úttörő munkásságát ne említsük és ne hívjuk fel a figyelmet arra a saját hangra, amellyel vénséges vénen jelenkori költészetünkben újra megszólalt.

SZINI GYULA

(1876-1932)

Régóta és alaposan elfeledkeztünk arról, hogy élt a múlt században egy Szini Károly nevű pozsonyi református kántortanító, aki Táncsics Mihály és Vajda János jó barátja volt. 1849 után hátat fordított egyházi foglalatosságának, Pestre jött újságírónak, s miközben költésszettel, szépprózával is kísérletezett, még egy feltűnést keltő utópisztikus regényt is írt. Előbb az utópista, majd a tudományos szocializmus első népszerűsítői közé tartozott, majd a modern folklórtudomány egyik korai kiválósága lett, ő készítette el az első igazán jelentékeny magyar népdalgyűjteményt, amelyben már modern zenetörténeti szempontok érvényesülnek, és végül megzavarodott elmével tébolydában halt meg. Még pozsonyi tanító korában nősült, osztrák nőt vett feleségül, de már Budapesten született Gyula nevű fiának Táncsics Mihály leánya, Táncsics Eszter volt a keresztanyja.

Szini Gyula tehát a kultúra és a haladó eszmék légkörében nőtt fel, mint gyenge testű, érzékeny idegzetű, a polgári világ sivársága elől a szépségekbe, az irodalomba, filozófiákba menekülő ifjú. Új, szokatlan szépségeken át kiutat keresni a mindent elszűrítő, lélekgyilkos és a többség számára elnyomórító, megalázó polgári világból - ez volt a századvégen kibontakozó szecesszió programja; és ha a szecesszió túldíszítettsége, sokféle zsákutcája, olykor stíluskeverése manapság nemegyszer erőltetettnek, néha még ízléstelennek is látszik számunkra, kétségtelen, hogy ma már jól felismerhető értékeket is alkotott, s ami ennél is fontosabb, nem egy haladó törekvésnek volt első szószólója. Szini Gyula minálunk ennek a szecesszióknak lett az egyik előkészítője, és jó néhány novellájában az egyik legjelentékenyebb alkotómestere, akinek életműve magán viseli ennek az akkor oly modern világtörekvésnek minden gyorsan múló és minden maradandó vonását.

Elvégezte a jogot, természetesen mindig jó tanuló volt, közben még némi világlátásra is volt alkalma, kószált Itáliában, tölthetett néhány hetet Párizsban is, noha korán el kellett tartania magát, hiszen húszéves volt, amikor már régóta zavart elméjű apja meghalt. A nagy műveltségű fiút azonban szívesen fogadták az irodalmi lapoknál. Cikkei, kisebb irodalmi tanulmányai, művészeti és filozófiai ismeretterjesztő munkái kezdetben A Hétben jelentek meg, hiszen Kiss József, a kitűnő szerkesztő és mellette az irodalomhoz, tudományokhoz egyaránt értő olvasószerkesztő, Cholnoky Viktor lelkes örömmel fogadta a tehetséges fiatalokat. De hamarosan a szenvedélyes tehetségfelfedező Osvát Ernő is észreveszi, és megnyitja előtte különböző folyóiratok hasábjait. Egész sor irodalmi lapnak lesz a munkatársa, és irodalmi érzékenységre jellemző, hogy 1905-ben Osvát Figyelőjében éppen Szini Gyula hívja fel legelőször a figyelmet Ady Endre költészetének irodalmat újító jelentőségére.

Jogvégzetten ugyan elszegődik fővárosi tisztviselőnek, de az irodalom köreiben oly hamar lesz nemcsak népszerű, hanem tisztelt nevű is, hogy otthagyhassa a közhivatali pályát. Szinte szellemi útmutatója lesz az új irodalomnak. A Nyugatnak kezdettől fogva munkatársa. Az ő tanulmányai tágítják az egész irodalom látóhatárát. Olyan témákról ír, amelyek csak ezután válnak divatosá vagy éppen hatóerővé az irodalmi körökben. Nemcsak Dosztojevszkijről, Wilde-ről, Hauptmannról, D'Annunzióról, majd Gorkijról ír először részletes elemző tanulmányt magyarul, de ő hangoztatja legkorábban a francia szimbolisták világgöltészetformáló jelentőségét: Baudelaire-ről, Verlaine-ről, Maeterlinckről ismételtén ír, először fordít magyarra Rimbaud-t, és kitekint a filozófia és a modern tudományok felé is. Nietzsche filozófiájának, Wundt pszichológiájának, Werner Sombart közgazdasági eszméinek is ő az első magyar ismertetője. A képzőművészetben hitet tesz az impresszionisták mellett, majd

lelkesedik Cézanne művészetéért, és ő fedezi fel a magyar közönség számára a szecesszió legjelentékenyebb angol képzőművészt, Beardsleyt. Kosztolányi nemhiába nevezi Szini Gyulát a róla írt tanulmányában többek közt „az új magyar irodalom utászá”-nak. Az esszéíró Szini ismeretterjesztő és ízlésformáló hatása úgyszólván az egész Nyugat-nemzedéken lemérhető.

Holott elsősorban és egész alkata szerint: novellista, annak ellenére, hogy hangulatvilága közelebb áll a finoman árnyalt, impresszionista lírához, mint a cselekményes epikához. És amennyiben cselekményformáló, inkább meseszerű, mintsem hús-vér emberek cselekedeteinek ábrázolója. Színes - kezdetben túl színes - nyelve is közelebb áll a költészethez, mint a tényközlő prózához. Nem érdektelen, hogy a modern irodalom és művészet lankadatlan propagandistája milyen lelkesülten szereti Jókait, akinek romantikájában az élet valóságainak nagy szimbólumrendszerét ismeri fel. Szinte természetes is, hogy aki egyszerre érzi közel magához a romantikát, a szimbolizmust és az impresszionizmust, az a kor egyik főalakjának éppen Maeterlincket látja, hiszen ennek a belga író-költő-elmélkedőnek jellegzetesen szecessziós művészetében lép a legteljesebb egységre a romantika, az impresszionizmus és a szimbolizmus. Szini novellavilágának legközelebbi világirodalmi rokonsága alighanem Maeterlinck sejtelmes-szorongásos-meserokonságú színjátékaiban kereshető. De az előzmények közt alighanem Andersen is nyilvántartható. Legszebb novelláiban, amilyen a *Trilbi* vagy a *Bábsütő* vagy a *Rózsaszínű hó*, a történetindítás valóságából szinte észrevétlenül csap át a mesébe. Annak ellenére, hogy a lelki rezdülések igen finom megfigyelője, és szinte tudományos színvonalon jártas a modern pszichológiákban, megoldásai végül is nem a lélektani szükségyszerűség útján következnek be, hanem mesebeli fordulattal, illetve lírai szimbólumnak tekinthető eseménnyel. Szininél nincs abban semmi csodálatos, ha a szerelmesnek a nagy szerelemtől megszakad a szíve.

A Nyugat nagy novellistái, nemcsak Kosztolányi vagy Csáth Géza, de még a merőben más utakon járó kemény realisták, mint Móricz Zsigmond, majd Nagy Lajos is úgy tekintettek rá, mint műfajuk úttörőjére és artisztikus nagymesterére. Ady mindig elragadtatottan nyilatkozott róla. Ennek oka volt példás szerkesztőkészsége is. Novellái a rövid epika mesterien felépített darabjai. Nagyobb kompozícióhoz azonban nem volt érzéke. Regényeinek bármilyen választékos a nyelve, és ha akadnak igen jól sikerült - novellisztikus! - részletszépségei is, nem jó regények. Több szálú cselekményt sehogyan sem tud bonyolítani, hosszabb eseménysorhoz nincs lélegzete. Pedig írt néhány regényt is, főleg azért, hogy pénzt keressen örökösen nehéz anyagi helyzetében. Nem volt sikerük. Művészileg meg sem közelítik novelláit, a nagyközönség körében pedig Szini sohasem volt igazán népszerű. Az irodalmi körök és a finomultabb ízlésű kevesek írója volt és maradt. Műveiben az emberszerető humanista szólal meg, ritka még a célzás is azokra a társadalmi igazságtalanságokra, amelyek elől az író a szépségek közé menekül. Pedig Szini Gyula magánemberként, vagy ha tetszik: irodalmon kívüli életében olykor tevékeny részt vállalt a munkásmozgalomban is: a tanácsköztársaság idején ő volt az Írók Szindikátusának elnöke.

Kegyvesztett is lett az ellenforradalom éveiben. Polgári lapoknál többé állást nem kapott. Abból senki sem élt meg, hogy a Nyugat munkatársa. Most már a legszűkösebb megélhetésért kellett írnia. Olyasmit, amiért fizettek. Ebből is, de az ellenforradalom idején végképp ránehezülő pesszimizmusból is következett művészi színvonalának erős hanyatlása. De egészsége is hanyatlott. Írt ugyan még néhány nagyon szép novellát, de még több olyan cselekményes regényt, amely merőben idegen volt egész művészi alkatától. Nyomorúsága pedig olykor a betevő falat problémájáig fokozódott. Ötvenhat éves korában végzett vele a sokféle betegség, a testet felőrlő nélkülözés és a reménytelen bánat.

De akiknek fülük és szemük van a szépséghez, tudják, hogy a nagy magyar novellisták egyike volt.

RÉVÉSZ BÉLA

(1876-1944)

Manapság már az olvasóközönség nagy részének fogalma sincs, ki volt Révész Béla. S aki mégis tud róla, az aligha tud többet, mint hogy Ady Endre jó barátja volt, s Ady halála után regényes kötetekben megírta a nagy költő és Léda szerelmét. Holott Révész Béla gazdag életművében ez a népszerű költőszerelem-történet csak kirándulás volt a sikerműfajhoz, és műfajilag nem is jellemző írójára, habár hatásos tisztelgés volt a nagy halott költő-barát előtt. Révész Béla azonban valójában a magyar szocialista elbeszélő próza előharcosa volt, a munkásábrázolás kísérletezője, egy időben a proletáryomor naturalista ábrázolója, majd a proletárindulatok expresszionista kifejezője. Komoly, gyakran komor hangú örök kísérletező, ösztönző, útmutató. Hatása még Kassák Lajoson és Szabó Dezsőn is kimutatható. Ady pedig nemcsak jó barátja volt, hanem nagyra is becsülte íróművészetét.

Esztergomi kispolgári család fia volt. Mindig a szegénység közelében élt, és kezdetben a részvét vezette a nála is szegényebbek felé. De szívósan tanult is, hogy megértse a világot. Későbbi iskolai éveiben már Budapestre került, és itt ébredt fel igénye a még szélesebb látóhatárok iránt. Neki is indult a világnak. Az iskola utáni ifjú évek egy részét Berlinben és Párizsban töltötte. Nemcsak a modern irodalmat ismerte meg, hanem a munkásmozgalmat is. Huszonkilenc éves korában úgy tért haza, hogy szocialistának tudta magát.

Előbb modern színházzal kísérletezik, Új Színpad nevű vállalkozása ugyan rövid életű, de hatással van az akkori modern színházi törekvésekre. 1906-tól kezdve azután a Népszava munkatársa, majd évtizedeken át irodalmi rovatvezetője. A kor nagy irodalmi szerkesztői közé tartozott. Osvát Ernő és Mikes Lajos mellett ő a harmadik, aki költők egész táborának ad lehetőséget az érvényesülésre. De ő ezt a Népszava keretén belül teszi, tehát aki hallgat az ő hívására, annak legalábbis szövetségként vállalnia kell a szocializmust. Révész Béla teremtette meg a történelmi jelentőségű kapcsolatot Ady Endre és a Népszava között.

Közben - 1910-11 folyamán - a szocializmussal rokonszenvező baloldali katolikus Zigány Árpáddal együtt létrehozta a Renaissance című folyóiratot, amely a legmodernebb irodalmi törekvéseknek ad teret; itt jelentek meg először Kassák Lajos szabad versei is.

Már fiatal éveiben kezdett romlani a hallása; nem lehetett segíteni rajta, idővel teljesen megsüketült. S habár nem szakadt meg kapcsolata az emberekkel, a szavakat jól megtanulta szemmel leolvasni a szájról, sérültsége folytán nyomott kedélyű, keserűen magányos ember volt élete nagy részében. Egy-egy nagyon jó baráttal tudott emberi hangot találni, különben szinte személytelen rovatvezető, irodalmi szakkérdésekről vagy politikai problémákról magyarázva beszélő szerkesztőségi ember volt. Igazán akkor élt, amikor kettesben maradt a papírral, és írt.

Amikor 1910-ben *Szegény ember dolga...* címmel megjelent az első novelláskötete, úgy vették tudomásul, mint a naturalista irodalom jelentékeny eredményét. A proletariátus világa végre igazán művészi ábrázolót talált. Tekintélye minden kötetével nőtt (*A hamu alatt, Nyomor*), majd 1914-ben megjelent első regénye is, a *Vonagló falvak*. Ebben a kivándorlás miatt férfiak nélkül maradt falu asszonyainak szereleméhségéről van szó. Egyszerre komoran társadalomkritikai és komoran erotikus regény. Révész Béla novelláiban is erőteljesen van jelen a testi szerelem. Ugyanúgy indulataiban mutatja be a proletárt, mint ebben az időben az induló Móricz Zsigmond a parasztságot.

Ez az erős erotika és a gyakori erős líraiság néha elhomályosítja, hogy a szempont mindig társadalmi. Pedig a mélyben mindig erről van szó. Révész Béla nemcsak érzelmeiben szocialista, hanem társadalomtudós is. Csak túl erős líraisága és túl díszes szecessziós stílusa gyakran úgy ráakódik írásaira, hogy olykor az olvasó jobban figyel az egyes mondatokra, mint a nemritkán csak éppen jelzett cselekményre.

Kétségtelen, hogy a századelő stíluspróbálkozásaiban is jelentékeny szerepe van Révész stílromantikájának. Prózája olykor közelebb van a lírához, mint az epikához. Ritmikussága szabad versekre emlékeztető prózakölteménnyé teszi rövidprózájának egy részét. Ezekben a művekben érkezett el az expresszionizmushoz. Élete egy szakaszán példájával is, szerkesztői tevékenységével is ösztönzője volt az avantgardizmusnak.

Mint a Népszava irodalmi szerkesztője, 1907-ben megindította a lap Olvasótár című irodalmi mellékletét, hogy a munkásolvasókat minél szélesebb körben szoktassa az igazi irodalom olvasására.

1919-ben egy ideig ő volt a népszerű Új Idők szerkesztője, majd a tanácsköztársaság alatt tagja az Írói Direktóriumnak, amely az irodalom ügyeit intézte.

Ilyen múlt után természetes, hogy a Horthy-kor kegyvesztettjei közé tartozott. Szocialista meggyőződése mellett már akkor hirdette Ady költői nagyságát, amikor az iskolákból még kicsapták, aki Adyt olvasott. Mindehhez járult a növekvő antiszemitizmus, majd a fasizmus idején, hogy zsidó származású volt. Sorsa tehát kezdetben mellőzöttség, utóbb üldözöttség. Süket, magányos, kétségbeesett. Csak az írás ad vigaszt a számára. De ez az írás a fokozódó szomorúság kifejezése. Stílusa lehiggad, naturalizmusa mérséklődik, a proletariátus hű krónikása akar lenni. A munkásmozgalom szépirodalmának jelentékeny darabja ez időben (1923) írt, de méltatlanul elfelejtett regénye, az *Egyedül mindenkivel*. Ezt követte *Proletárok* című novelláskötete, majd önéletrajzi elemekkel teljes végső regénye, az *Esztergomi lélek* (1934).

Ezek között írja híres könyveit Adyról és Lédáról, s közli Ady és Léda levelezését. Ezekből állt össze idővel *A teljes Ady-Léda regény*. Ez a műve megjelenése idején bestseller volt. Nem tartozik Révész Béla legjobb művei közé, és nem tartozik az Adyról írt legjobb könyvek közé. A szerelmi részletekre kíváncsiak pletykaigényét elégítette ki. De mégis igazi író írta, és mégis dokumentumértékű, hiszen Révész Béla a jó barát szemével látta a költő szerelmének virágzását és hervadását. De mindenképpen sajtóságos, hogy egy jelentékeny író talán legkevésbé jelentékeny művével arat igazi irodalmi sikert.

Élete szükségszerűen futott tragédiába. A negyvenes években már állása sincs. Írásaira alig-alig akad lap vagy kiadó. A történelem rákényszerítette a zsidóságot. Nyilván ezért jutott eszébe utolsó könyvének témája: megírta a magyar-zsidó származású, németül író világhíres bölcselőnek, a polgári erkölcs híres kritikusának, Marx Nordaunak az életrajzát. Nem jelentékeny könyv, bárha vannak benne jó oldalak, stílusa is választékos, de jól érezhető, hogy igazi kedve már az íráshoz sem volt. 1944-ben pedig a fasiszták elhurcolták otthonából. Még csak azt sem lehet tudni, melyik német haláltáborban fejezte be életét.

A felszabadulás óta ugyan két ízben is megjelent válogatott írásainak egy-egy kötete (az első Bölöni György előszavával, Bölöni is a hajdani barátai közé tartozott), de valójában kiesett az irodalmi köztudatból. Holott a magyar szocialista irodalom története ugyanúgy nem mondható el az ő kezdeményező szerepe nélkül, mint ahogy a hazai modern stílustörekvésekben is az ösztönzők között illeti meg a hely. Legjobb művei pedig olvasmányként is élők lennének, ha a köztudat előterében volnának.

Egyelőre - mint oly sok feltámadásra méltó - ő is várja a feltámadást.

ADY ENDRE

(1877-1919)

Egy negyedszázadon keresztül minálunk minden Ady Endrét készítette elő. A magyar kapitalizmus kifejlődött, de nem múlt el a magyar feudalizmus, a független magyar állam név szerint 1867 óta megvolt, de az ország mégis félgymarmati helyzetben függött Ausztriától. A társadalmi problémák falun és városban kiéleződtek, és ha elmaradottan is, felnőtt a magyar munkásmozgalom. Egyszerre volt szükség egy indulatos polgártudatra a földesurak ellen és egy indulatos proletártudatra a polgárok ellen. Az irodalomban Reviczky óta tartott az erjedés állapota, fiatal nemzedékek keresték az újat, a korszerűt, s velük szemben a maradiság, az epigonizmus, az álszemérem egyre szervezettebben védekezett. Czóbel Minka és Szilágyi Géza már felfedezi a francia dekadensekben az ösztönző erőt. Bródy Sándorral már megszólal az új igényű próza és a harcos publicisztika. Érelődőfélben volt az irodalom, és várta lángelméjét, aki kimondja a merőben újat, de úgy, hogy magába olvassza az örökséget is, aki példakép és vezéralak lehet. A feltételek tehát kedveztek Adynak, de Ady kellett hozzá, hogy beteljesítse a szükségszerűt. És 1906 februárjában megjelenik egy *Új versek* című könyv, amellyel megszületett a modern magyar irodalom.

Ady Endre világviszonylatban is a XX. század egyik legnagyobb költője, Petőfi óta a következő új főszereplő, akinek jelentőségéhez egészen József Attila fellépéséig senki sem fogható.

Amikor huszonkilenc éves korában az *Új versekkel* az irodalom és az irodalmi harcok kellős közepére kerül, már hosszú út áll mögötte. Szegény sorsú, de nagy történelmi múltú, szilágysági kismemesi család sarja. Diákkorától fogva versel. Érettségi után jogásznak indul, de hamar elcsábítja az újságírás. Debrecenben hírlapíró, itt jelenik meg első verseskönyve, amelyen még erősen érződik Reviczky hatása, és amelyhez az ifjúság körében népszerű Ábrányi Emiltől kér előszót. Debrecenből kerül Nagyváradra újságírónak. Ez a város döntő élményeket ad. Gyorsan fejlődő polgárváros, amelynek izgatott értelmisége nem is Budapest vagy Bécs, hanem Párizs felé tekint. Ott érlelődik az új magyar irodalom. Művelt írókkal, költőkkel, újságírókkal barátkozik össze, köztük Bíró Lajossal, az új magyar novellairódalom egyik legkitűnőbb művészeivel, aki mindhalálig az egyik legjobb barátja marad. Ezeknek a körében ismeri meg a polgári radikalizmus eszméit, de a divatos filozófusokat - Schopenhauert, Nietzschét - is, itt találkozik előbb Marx nevével, majd műveivel. Ebben a nagyvárad körében érik nagy politikai publicistává. Ady ugyanis költői nagysága mellett a magyar politikai újságírásnak a legnagyobb alakja, és már eszmében-stílusban teljesen kiérett publicista, amikor költőként megtalálja a saját hangját. Nagyváradon jelenik meg második verseskönyve, amelynek néhány darabja majd bele fog kerülni az *Új versek* kötetébe is. És itt találkozik Lédával, a nagy szerelemmel. A művelt, szenvedélyes nagypolgári asszony közvetíti Adyhoz a modern francia költőket, ő bírja rá szerelmét, hogy franciául tanuljon, majd együtt utaznak Párizsba. Csaknem egy évet töltenek ott és a Riviérán. Franciaországban születik az *Új versek* nagy része.

Ady az elmaradott vidékről és a sok mindenben még falusias Debrecenből került Nagyváradra. Nagyvárad a számára a város élményét adta. De onnét egyenesen Párizsba került, és csak Párizs után Budapestre. Budapest pedig elmaradott vidék volt Párizs után. De itt lett az új magyar irodalom vezére. Az újat akaró költők, kritikusok azonnal felismerték benne a kor végre porondra lépő, nagy alakját. Ady léte indokolta a Nyugat megindítását, ahol az ő körébe csoportosulhatott mindenki, aki újat akart. De az első lépést itt is Nagyvárad tette.

1908-ban Nagyváradon jelent meg *A Holnap* című antológia, amelyben Ady mellett az új hangú költők egész sora jelentkezett, köztük Babits Mihály, Balázs Béla, Juhász Gyula, és még a halkabb szavúak között is olyanok, mint Emőd Tamás és Dutka Ákos, Miklós Jutka. *A Holnap* volt az első lépés a Nyugat felé. A Nyugatot Ignotus teremtette meg, ő volt a vezérkritikus, és Osvát Ernő a szerkesztő. A munkatársak törzse *A Holnap* gárdája, de azonnal ott volt már Móricz Zsigmond, nemsokára Kosztolányi, Karinthy és Füst Milán, majd Tóth Árpád. Az 1840-es évek óta nem volt még ilyen nagyszerű magyar költő-író együttes. Ezek világnézetileg nem voltak azonos nevezőn, de összekötötte őket a régi, az akadémikus, az epigonizmus ellen. Adyt a haladás útján kevesen tudták követni. Legközelebb talán Móricz Zsigmond állt hozzá, és a maga halk hangvételével, de törhetetlen előrenézésével Juhász Gyula. A többiek inkább a polgári radikális jelzővel lehetne jellemezni, míg Ady hamarosan túllépett a polgári szempontokon. Azaz pontosabban: Ady költészete (és publicisztikája) polgári radikális, sőt polgári forradalmi a jelenlevő feudális hagyatékkal szemben, de hamarosan már szocialista forradalmi a polgári ellen. És ezt fejezte ki harcossá politikai költészetében.

Saját bevallása szerint nem érdekelte egyéb, mint „politika és szerelem”. Szerelmi költészete szakítás minden hagyománnyal. Hatottak rá a világirodalom szimbolista dekadensei, de túllépett rajtuk: az álszemérem nélküli szenvedélyes szerelem új hangú dalnok lett. Úgy egy évtizedig Léda volt az ihletője, majd más asszonyok, végül végső éveinek nagy szerelmi élménye: a felesége.

Szerelmi költészet szenvedélyes őszintesége, politikai kiállás a hivatalos szenteskedés ellen. És az is politika, amikor hírül adja vallásos gyötrődéseit. Van egy mélységes, protestáns hagyományokon alapuló istenélménye, de úgy, hogy antiklerikális minden vallással szemben.

Ady úgy forradalmár, hogy hozza magával a nagy nemzeti hagyományokat, amelyek ellen szakadatlanul harcol. Mint öntudatos kismemes átkozza el a nemesi örökséget. A protestáns prédikátorokban, a kurucokban, Csokonaiban, Vajda Jánosban tudja a saját elődeit. Indulatosan átélt magyarságtudattal áll ki a nacionalizmus ellen. És mindezt merőben új verseléssel.

A magyar vers a városiasodás óta kereste a maga új hangját, a versek ritmikája Kiss Józseftől kezdve újhodik meg: hangsúly és időmérték - amely egy évszázadig élesen vált el egymástól - kezd közeledni és egymásra hatni. Az ugrás azután megint csak Adyval következik be. Az ő költeményei óta másmilyen a magyar vers skandalása, mint azelőtt, közelebb került a természetes lélegzétvételtől meghatározott szövegmondáshoz. S ehhez nyelvezetében egybeötvöződik a biblikusan ódon, a szárnyalóan romantikus és a legnapibb modern. Erre a dúsgazdag nyelvezetre a kor szecessziójának stílromantikája is hatott. Kifejezőmódját pedig befolyásolta a szimbolizmus. Ady szimbolizmusa nem a dolgok megismerhetetlenségének hitvallása, mint oly sok szimbolistánál, hanem éppen ellenkezőleg: jelképeket keres ahhoz, hogy egyetlen fordulattal fejezze ki az eddig fel nem ismert jelenségeket: a „magyar ugar”-t, a „disznófejű nagyúr”-at. Adyt szimbólumaiért sokáig érthetetlennek vádolták. De minden igazi újat hozót érthetlenséggel vádolnak. Az igazán eredeti költői kép gazdagsághoz idő kell, míg közérthetővé válik. (Az Adyval körülbelül egy időben induló Bartókot és Csontváryt ugyanúgy nem értette a kortársak jó része.)

Ady körül elkeseredett harcok folytak haláláig, és még sokáig halála után is. Fiatalon halt meg, negyvenkét éves korában, a polgári forradalmat még nagybeteg megérte, a proletárforradalmat már nem. De a forradalmárok tudták, hogy ő volt a nagy előharcos. És az irodalomtörténet azóta már egyértelműen tudja, hogy vele kezdődik minálunk a XX. század. Ma már lassanként világszerte is tudják, hogy ez a magyar költő a korszak fontos és halhatatlan nagyjai közé tartozik.

NAGY ENDRE

(1877-1938)

Szabálytalan irodalmi jelenség: egy író, akit olyan kortársak, mint Ady Endre és Móricz Zsigmond, a legjelentékenyebbek közt tart számon, aki hatásában felülmúlta valamennyi politikai napilap és elméletekkel bajlódó folyóirat egész publicisztikáját, aki többet tett nemhogy Ady, de még Balassi és Csokonai népszerűsítésében is, mint kora kritikája és irodalomtörténete - életművének legnagyobb részét sohasem írta le, élőszóval rögtönözte, és amint nemzedékekre szóló hatással elhangzott, úgy veszett bele a semmibe, mint ahogy egyes hajdani skolasztikus elmélkedők szerint az emberi lélek a halál után belevész Istenbe. Nagy Endre megírt és megjelent művei egy szépen fogalmazó újságíró-novellista-színpadi szerző- emlékiratíró-irodalmi vitatkozó-esztéta jó színvonalára vallanak, odatartozik a Nyugat jó második vonalába, valamennyi műfajában akad jobb nála a nagy kortársak között. De mint az élőszó művésze, mint irodalomszervező, műfajújító, mint ösztönző erő - lángelme volt, és ugyanúgy tartozik a Nyugat vezérkarához, mint Ady, Móricz, Babits... vagy Osvát Ernő, aki írónak csaknem a nullával volt egyenlő, de aki nélkül a Nyugat nem Nyugat, és aki nélkül a magyar irodalomnak 1908-tól kezdve nem az az útja, mint ami vele és általa volt. A legnagyobbak irodalomtörténetét nem lehet elmondani az élőszóval hatók szerepe nélkül. És ki tudja, hogy Ady Endre maga pontosan Ady Endrévé fejlődik-e, ha ifjúkorától fogva nem Nagy Endre a talán legeslegjobb barátja, az a barát, akire hallgatott, és akivel sohasem különbözött össze.

A világ végéről, az ugocsi Nagyszöllősről érkezett a fiatal Nagy Endre Nagyváradra, zsebében egy jogi doktorátussal, amelyet sohase használt fel; nemhogy ügyvéd vagy köztisztviselő nem lett, de még csak nem is mutatkozott be soha dr. Nagy néven. Újságírónak állt a századelő „Körös-parti Párizsának”, ennek a nem kevésbé felvágós, de mégis nyugatiasan nagyigényű, új irodalmat teremtő város egyik napilapjához, és mert szűkpénzű fiatalember volt, albérletben lakott ugyanabban a lakásban, ahol egy másik szobát két hasonlóan fiatal újságíró, Ady Endre és Biró Lajos bérelt. A három albérlő életre szóló barátságot kötött. Nagy Endre volt a legiskolázottabb, ő elvégezte az egyetemet. Ady abbahagyta, Biró nem is járt egyetemre, de mégis a legműveltebb volt közöttük, és ráadásul sok nyelven beszélt igen jól. Nagy Endre pedig azonnal felismerte, hogy Ady zseni, Biró pedig bámulatosan jó novellista.

Idővel együtt kerültek fel Budapestre. S miközben Ady Endre nem kis botrányok közepette irodalmi vezér, Biró Lajos pedig hamar tekintélyes prózaíró és nagy tekintélyű szerkesztő lett, Nagy Endre írt néhány regényt, realista igénnyel és könnyed elbeszélő stílussal a hazai vidéki életéről (*A Geődhyek, Apostol a Hódságon, A birsai vándorforrás*), és megjelent egy érdekes novelláskötete is (*A misogai földkirály*), amelyekkel, ha a második sorban is, de mégis jelen volt már az új irodalomban. Ez azonban csak a kezdet kezdete volt. 1908-ban természetesen ő is egyike a megalakuló Nyugat törzsgárdájának, de ami fontosabb, ugyanebben az évben alakítja meg első kabaréját, a *Modern Színpadot*.

Ez a magyar kabaré Nagy Endre legsajátosabb műfaja. Kis színház, amely egyszerre ad tréfát, igazi irodalmat és politikai publicisztikát. Főalakja a *konferanszié*, aki élőszóval napról napra értelmezi harcosan satirikus stílusban a közélet eseményeit, és úgy mellékesen még a következő számot is bejelenti. Ez volt maga Nagy Endre. Eddig is tudták róla, hogy felettébb bölcsen szórakoztató kávéházi csevegő. Ebből a tehetségéből irodalmi műfajt alakított; irodalmat, amelyet élőszóval közölt, rendszerint rögtönözött. Még eredendő beszédhibáját is -

kissé dadogott - hasznosítani tudta a hatáskeltéshez. Akadozó beszédmódja hatásosabbá tette a csattanóit. Ellenzéki politikát és a haladó irodalom propagandáját egyesítette szavaival is, műsorpolitikájával is. A legjobb írók lelkesen írtak kabaréja számára egyfelvonásosokat és tréfás jeleneteket. Móricz Zsigmond és Szép Ernő Nagy Endre kabaréjában tanulta meg a dialóguskészítés művészetét. Molnár Ferenc és Heltai Jenő mellett még az olyannyira finomkodó Szomory Dezső sem tartotta rangon alulinak, hogy Nagy Endre kabaréjának írjon humoros jeleneteket. A költők pedig egyenest versengtek azért, hogy a kabaré valamelyik művésze vagy művésznője, mindenekelőtt a mindenkinél nagyobb, vonzóbb, csillogóbb Medgyaszay Vilma mondja vagy énekelje a versüket. Nagy Endre műsorában egymás mellett, egymást váltogatva hangzottak fel a régi, már rég nem szavalt klasszikusok, Balassi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály meg a közelmúltbeliek, főleg Reviczky és a Nyugat modernjei. Ady és Babits is helyet kért magának ebben a kabaréban. Ady egyenest Nagy Endrének írta a *Kató a misént* meg a *Zozó levelét*. Babits *Merceriáját* és *Gáláns ünnepségét* Medgyaszay Vilma művészete ihlette. Két fontos költői müneme volt ennek a kabarénak: a franciás, enyhén érzelmes sanzon, meg a csúfondáros, jellegzetesen pesti humorú kuplé. Nagy Endre egész költői nemzedékben ébresztett kedvet a népszerű kabaréköltészetre. Szép Ernő, Emőd Tamás, Heltai Jenő szinte egymással versengve írta a sanzonokat, kuplékat, tréfás jeleneteket. Móricz Zsigmond egy egész kötetre való humoros falusi egyfelvonásossal gazdagította a műsort. Nagy Endre ismerte fel a nagy tehetséggel induló fiatal romanista nyelvészben, az ófrancia és provence-i költészet bravúrosan verselő, tudósnak induló tolmácsában, Gábor Andorban a kitűnő kabaréköltőt és vérbeli humoristát. Egy ideig a budapesti közönség legkedveltebb, legötletesebb, legképtelenebb nyelvi és gondolati játékokkal rakétázó humoristája volt.

Közben Nagy Endre megmaradt írónak is. Vígjátékait szívesen vették a fővárosi színházak. Sikereket is hoztak. *A zseni* című tragikomédiája még elnyerte a Voinich-díjat is, pedig ezt akadémikus ízlésű bírálóbizottság adta évről évre a legsikeresebbnek ítélt színjátékoknak. *A miniszterelnök* című vígjátéka igen jó társadalmi szatíra. De azért ezek és az a még néhány színdarabja, amely többkevesebb sikert aratott, hatásban meg sem közelítette színpadi és kávéházi szóbeli művészetét, a vitatkozás, anekdotázás, társadalmi-politikai kritika, irodalomnépszerűsítés sajátos ötvözetét, amellyel irodalmi ízlést és társadalmi közvéleményt formált. Írók tolongtak kávéházi asztalához, és államférfiak tülekedtek a kabaré pénztára előtt, hogy hallják Nagy Endre véleményeit.

Nyilván politikai érzelmi világára is jellemző, hogy kitűnően tudott franciául, és az Osztrák-Magyar Monarchiában egész szokatlan módon nem tudott németül (vagy letagadta; mindenestre közismert volt, hogy a német szavakat a színpadról is nevetteően rossz kiejtéssel mondta ki). Párizsi útjáról kitűnő útirajzot írt. Kiderült, hogy az emlékezés, a memoár igen testhezállós műfaja. Nem is hagyta abba. Megírta a nagyváradi emlékeit ifjúkoráról és azokról az évekről. Majd *A kabaré regényét*, amely egyszerre önéletrajz, műfaj történet és kulturális dokumentumanyag. Ezek az emlékező művek nemcsak igen élvezetes írások, de forrásművek is a felidézett évekről, alakokról.

Azután úgy ötvenéves korában valami igazi irodalmat akart alkotni. Kitalált egy sajátos figurát, Lukits Milost, a kicsit züllött, kicsit bölcs, művelt és ábrándok nélküli kávéházi törzsvendéget, akivel ő, az író beszélget. Egy kötet novella (*Lukits Milos kalandjai*) és egy irodalmi beszélgetés-elmélkedés, íróiarckép-sorozat (*Hajnali beszélgetések Lukits Milossal*) kerekedett ki a figurából. És ezzel emelkedett az írott irodalomban is halhatatlan barátai mellé. Itt érte utol színvonalban saját szóbeli művészetét. De a kabaréhoz mindhalálig hű maradt. Élete végén a Teréz körúti Színpad irodalmi vezetője volt, s adott példát minden azóta való hazai kabarénak és minden azóta való konferansziénak. Hatvanéves korában halt meg. Az egész haladó irodalom a maga nagy halottjának tekintette.

KRÚDY GYULA

(1878-1933)

Krúdynam hívói vannak, rajongói vannak, ízelve élvezői vannak, akik gyűjtik a könyveit, újra meg újra olvassák oldalait, egymásnak idézik mondatait. Krúdy egyszerre széles olvasókörök népszerű írója és irodalmi ínycsemegetés szellemi csemegéje. És soha senki se vonta kétségbe, hogy a magyar prózastílus egyik legeslegnagyobb művésze. És ez a bűvész-művész, akinél minden mondatról úgy képzelem az olvasó, hogy hosszú műgonddal csiszolta mestere - a magyar irodalomnak alighanem a legtermékenyebb írója, lehetséges, hogy Jókainál is több betűt írt le, holott ő csak ötvenöt évet ért meg. Regényeinek száma hatvan fölött van, novelláié és elbeszéléseié meghaladja a háromezretet, s ezekhez ifjúkorától mindhalálig szakadatlanul publicisztikai cikkeket fogalmazó újságíró volt. Káprázatos jelenség!

Felvidéki eredetű nemesi családból származott, de ő maga Nyíregyházán született. Gyermek-kora a Nyírségben és a Szepességben telik. Ezeknek a tájaknak a hangulatvilága elkíséri egész életében. A Krúdy-történetek nagy része egy mesebeli Szepességben vagy egy ezüstköddel bevont Nyírségben játszódik, és csak később járul ezekhez újfajta képzelet tájként a régi Pest-Buda látomása.

Korán mutatkozik tehetsége, tizenöt éves korában már novellája jelenik meg, tizenhét éves fővel vidéki lap főmunkatársa, nemsokára nagyváradi újságíró (tehát mint oly sokan ebből a nemzedékből, ő is Nagyváradról érkezett Budapestre), és 1896-ban, a millennium ünnepségei idején már a fővárosban van, s itt is él ettől kezdve haláláig. Itt alakítja ki a maga sajátos, a bohémvilágban élő, de mégsem bohém életét. Munkakedve, munkaereje, rendkívüli rendszeressége elkülöníti a bohém életet élő társaktól, akik lelkesednek érte, akiket ő is kedvel, de akiknek körében soha igazi barátira nem talál. Magányos ember, magányos marad a családi életben belül is, noha kétszer nősül. Emberi kapcsolatokat csak az irodalmon belül tart. Így kerülnek közel egymáshoz Bródyval és Gárdonyival. Bródy egyénisége is, stílusa is, irodalmi törekvése is hatással van Krúdyra, hogy a romantikus kezdetek után magára találjon. De az írói körökben is hamarosan tekintélyt szerez magának, az olvasóközönség pedig a szívébe zárja. Közben mindenki érzi benne a másokhoz nem hasonlító, különös embert. Legendákat mesélnek változatos szerelmi kalandjairól, emberfeletti testi erejéről, lebírhatatlan inni tudásáról, asztal melletti ínycsemegetéséről, hallgatagsággal vegyített ironikus szellemességéről, s nem utolsósorban szívós munkateljesítményeiről. Ugyanúgy tud huszonnégy órán át írni asztal mellett szakadatlanul dolgozni, mint huszonnégy órán át enni és inni, társaságban órákon keresztül hallgatni vagy órákon keresztül megállás nélkül csevegni.

Ifjan Jókai és Mikszáth hat rá; túlnő rajtuk, de nem felejtí őket, a romantikus hagyományt beleszővi sajátos stílusába. Azután példaképet talál Reviczky újat akarásában, és irodalmi eszményre lel Puskin *Anyeginjében* (Bérczy Károly fordításában, amely mindhalálig a legkedvesebb könyve marad). Így éri Bródy ösztönző hatása, amelynek révén megismeri és megszereti Zolát és Turgenyevet. Ezeket is tanul, ezeken is túllép. Így alakítja ki magának még a század tízes éveinek elején azt a költői-impresszionista prózát, amelyben egyszerre vágyódik vissza egy mesésen elképzelt, biedermeier hangulatú, nemesi, kora polgári múltba, és ábrázolja ennek a nemesi-polgári világnak menthetetlen mulandóságát. Egy-egy regényében (pl. az *Aranybányában*) és néhány novellájában kilép a maga teremtette világból, és realista igénnyel, naturalista színekkel mond ítéletet a nemességgel összeszövődő polgári jelenről, publicisztikájában egyre erősebben áll a forradalom oldalán, és 1919-ben mindenestül vállalja a forradalmat. Művészetében azonban ez inkább kiruccanás, az ő igazi világa az emlékeké: gyermek- és ifjúkorának képei vegyülnek el még előbbi évtizedek, néha előbbi évszázadok

bizonytalan körvonalú képeivel. Krúdy az emlékezés nagy pszichológusa, és a gondolattársítás csapongásának legnagyobb hazai művésze. (Valami olyasmit csinál a mi körülményeink között, mint Marcel Proust a francia képzetvilágban. Nem tudtak egymásról, nem tudhattak egymásról, de mindketten a polgári hanyatlás tanúi és emlékezői voltak.)

Ebből az emlékező és gondolattársító magatartásból következik, hogy hőseinek java része az író hasonmása, története tele vannak átstilizált önéletrajzi mozzanatokkal. Szindbád vagy Rezeda Kázmér írójuk életformájára, életszemléletére vall, és történetükben is sok minden az íróval esett meg, vagy az író vágyaiból valósult meg.

Legjobb regénye, *A vörös postakocsi*, és folytatása, az *Őszi utazások a vörös postakocsin*, nem önéletrajzi fogantatású, vagy legalábbis kevés benne a saját élmény: itt egy éppen elmúló életformát, a társadalmi talaját végképp elvesztett dzsentrit rajzolja meg, szeretettel, de kíméletlenül. Éppen a szeretet, a visszavágyódás teszi oly hitelessé Krúdynál a halálharang kongatását.

Néha visszalép a régebbi századokba, regényt ír a bujdosó kurucokról, Martinovicsról, három regényt is ír a Mohács körüli évtizedekről. Ezekben minden fontosabb, mint a hiteles történelmi tények: a történelem atmoszféráját tudja érzékeltetni.

Tagadhatatlan, hogy sok köze van a századforduló szecessziójához. Az ötvözött mondatok stílromantikája, leírásainak dekoratív elemei, polgári polgárelenessége még Szomoryval is rokonítja (Krúdy történelmi regényeinek hangulatvilága nem áll távol Szomory történelmi drámáitól). Ebben az impresszionista világban azonban a való élet kézzelfogható jelenségei igen éles világításban jelennek meg. Krúdy irodalmunk egyik legszemléletesebb leírója. Nem utolsósorban azt szereti leírni, ami a való életben testnek-léleknek kellemes. Ahogy egy szép nőt vagy akár csak egy levetett alsószoknyát megrajzol, az maga az irodalmi szöveggé változott képzőművészet. Fél mondattal tud erotikus hangulatot varázsolni, másik fél mondattal éhséget vagy szomjúságot kelt, amelyet a következő bekezdésben szinte érzékletesen elégit ki. Nincs még egy író, aki annyit és olyan részletesen írt volna evésről-ivásról. Az ételeknek és az italoknak tudományos szintű szakértője volt: műveiben a konyhaművészet és a borászat példátlan példatárat kapott. De a múlt századbeli női ruházatkodás teljes jegyzékét is össze lehetne állítani különböző leírásaiból.

Fiatalkorában, amikor Budapestre került, nyomorúságosan élt, de hamarosan elérte a sikert. Néhány évtizeden át viszonylag sokat keresett (sokat is dolgozott hozzá), de anyagilag sohasem volt rendben, nem tudott bánni a pénzzel. Két családja is volt, hűtlen mind a kettőhöz, de amíg bírta, bőkezű mind a kettőhöz, és bőkezű mindenkihez: nőkhöz, barátokhoz, hozzá szegődő ivótársakhoz. 1919-ben tollával a forradalom szolgálatában állt. És úri göggel vállalta tovább is ezt a kiállását. Amikor az ellenforradalom idején oly sok író mentegetődzött, igazolni igyekezett magát, Krúdy elhúzódott a hatalmon levőktől. Kegyvesztetté is vált. Most már újra nyomorgott. Néha kiadója is alig akadt. Élete végső éveiben megesezt, hogy a villanyt és a gázt is kikapcsolták lakásából. De ő nem kért kegyeket. Írta műveit. Remekműve, *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* férfiasan bátor kiállítás volt a faji előítéletek örülete ellen. Újságfolytatásokban jelent meg, a kiadók féltek tőle. Egyik legszebb regénye, a *Rezeda Kázmér szép élete* is már csak a halála után jelent meg.

Életműve szinte áttekinthetetlen, teljes kiadása még máig sincs, holott tudjuk, ki volt, és évről évre új Krúdy-kötetek kerülnek sajtó alá. Óriási publicisztikai munkásságát még majd ki kell ásni a régi újságok tömegéből. Ezekből az újságokból még mindig kerülnek ki újabb és újabb, eddig könyvben meg nem jelent Krúdy-novellák. Ily módon Krúdy képe halála óta is egyre gazdagodik, és a Krúdy-hívők nem győzik gyűjteményükhöz megszerezni az újabb köteteket. Alakja olyan, mintha Krúdy írta volna.

MOLNÁR FERENC

(1878-1952)

Molnár Ferencről nagyon nehéz tárgyilagosan írni: Molnár Ferencnek lelkes rajongói és dühödt ócsárlói vannak. Irodalmi alakja halála óta is az indulatok kereszttüzeiben áll. Közben az egész magyar irodalomból ő a világszerte legismertebb nevű és művű író, közben színházaink újra meg újra sikerek közepette újítták fel vígjátékait, miközben ironikus és szatirikus prózája - amely alighanem egyértelműbben irodalmi érték, mint annyit vitatott drámai műveinek nagyobbik része - szinte ismeretlenné halványult. Molnár Ferencet dicsőítik és szidalmazzák anélkül, hogy eléggé ismernék.

Budapesti nagypolgári család fia volt. Ő is jogásznak indult, egy ideig a genfi egyetemen nemzetközi jogásznak készült, de huszonkét éves korában egyszerre hátat fordított a jogtudománynak, és újságírónak állt. Szinte azonnal feltűnt csillogó szellemességével, szatirikus humorával, részvevő érzelmességével. Stílusa kezdettől mindvégig választékosan szabatos: mesélő leleménye és ötletgazdagsága kimeríthetetlen. A fiatal Molnár Ferenc odasorakozik legjobb novellistáink közé, majd huszonhárom éves korában megjelenik első regénye, az *Egy gazdátlan csónak története*, amely után az irodalmi élet az elbeszélő próza nagy ígéretének tartja. És a várakozásoknak hamarosan meg is felel. Huszonkilenc éves, amikor elkészül *A Pál utcai fiúk*, amelyet azóta is világszerte a világirodalom egyik legjobb ifjúsági regényének ítélnék. És ezt még azok sem vonják kétségbe, akik elutasítják a drámaíró Molnár Ferencet. Ez a regény valójában több mint nemes erkölcsű ifjúsági olvasmány: a századforduló budapesti kamasz fiainak nagyepikája, humorral és érzelemteljesen fogalmazott ábrázolás néhány gyermektípusról. Ezt a színvonalat regényeiben soha többé nem érte el. Még akkor sem, ha olyan kitűnő kritikai realista körképet festett a budapesti polgári világról, mint *Az éhes városban*, vagy olyan árnyalt lélektani képet adott a polgári fiatalság erkölcsi talajvesztéséről, mint az *Andorban*. Ezek is jó regények, értékben felérnek a színdarabíró munkásságával, de költőiségben mégis elmaradnak *A Pál utcai fiúk* mögött.

Valószínű, hogy ha Molnár csak novellákat és regényeket ír, akkor írói nagysága sokkal egyértelműbb volna, és odasorolnók őt a Nyugat legjelentékenyebb kortársai közé, a *Széntolvajok* című, kitűnő elbeszéléséről pedig megállapítanák, hogy a szegény emberek ábrázolásának maradandó remekműve. Molnár szépprózája, közte csillogó humoreszkjei, gazdag publicisztikája, benne érdekes haditudósításai, elhalványodtak a világsikerű színpadi szerző mögött. És drámai életművének megítélése vált ki mindmáig annyi heves vitát.

Amikor Molnár Ferenc megjelenik a színen, a magyar polgári dráma virágkora tart, és a színpadok királya Herczeg Ferenc. Ezt az egyeduralmat Molnár azonnal megdönti. Illetve idehaza ők ketten az egymással vetélkedő főalakok, külföldön pedig Molnár olyan sikereket arat, aminőről magyar író álmodni se mert.

Molnár kezdettől fogva birtokában volt a színpadi hatáskeltés minden eszközének. Mindenkitől tanult, de senkit sem utánzott. A francia tézisdrámák, Wilde vígjátékai, Schnitzler lélektani drámái, Maeterlinck és Hauptmann újromantikus misztikuma és szimbolizmusa, a freudizmus egész felületesen tudomásul vett tanításai, a század elején divatos Henry Bernstein színpadi hatásvadászata mind tanulságul szolgál számára, de amit tanult, azt úgy építette bele biztonságos drámaszerkesztésébe, hogy mindig jellegzetes Molnár Ferenc-i komédia alakult ki.

Az első világháború előtti játékok fő témája általában a polgári élet kötelező hazugsága. Ironikusan kritikai élű vígjátékok ezek, de a bírálat belülről jön: egyszerre megért és elmarasztal. Gyakori közöttük a szimbolizmushoz közel járó játék (*Az ördög*, *Liliom*, *A farkas*). A fő mondanivalót talán *A testőr*-ben fogalmazta meg, hiszen itt arról van szó, hogy igazság és hazugság úgy keveredik, hogy aki mondja, aki éli, maga sem tudja, meddig igazság, mettől hazugság. Már-már Pirandello későbbi igazság-hamisság összefonódottsága szólal meg itt a magyar színpadon.

Molnár az első világháború előtti években olyan helyzetben volt, hogy rendkívüli tehetségével versenyre kelhetett volna a század világirodalmának legnagyobbjaival. A hiba ott volt, hogy csekélyebb volt az igénye. Elszédítette a siker: tetszeni akart, tapsot akart. Így lett mesteri kiszolgálója a csak mulatságot kívánó igényeknek.

Korai prózájában még közel állt a haladó eszmékhez. Az első világháború lényegét már nem értette. Mint haditudósító nagyon érdekes, nemegyszer szép, mindig részvételtjes képet festett a háborúban szenvedő emberekről. De őt a háború nem forradalmasította a kapitalizmus ellen, s így értetlenül állt a forradalmak előtt. Korábban bírálatot írt a polgári hazugságokról. A forradalmak után megerősödik polgári öntudata, és polgári oldalról bírálja - nagyon szellemesen - az udvari-nemesi világ maradványait (*A hattyú*, *Olympia*). Ez a magatartás még haladó volt Csiky Gergely korában, de Molnár Ferenc évtizedeiben már az a polgár, amelynek nevében a nemességet kritizálja, valójában a nemesség maradványainak oldalán áll a haladás ellenében. Csakhogy nálunk - és egész Közép-Európában - ezt a polgárságot egyelőre jobboldalról fenyegette a növekvő fasizmus: tehát a polgári apológiának mégis volt egy urbánus-ellenzéki felhangja. De a társadalmi haladást valójában semmiféle tudatosítással nem segítette. Gyönyörűségét inkább a formai tökély adta, a feltétlen mulatságosság, a cselekmény biztonságos gördülékenysége. Molnár képes egy semmitmondó anekdotából mindvégig lebilincselő háromfelvonásost komponálni, mint amilyen a *Játék a kastélyban* - ez a tökéletesre szőtt semmi, amely mindössze arról szól, hogy egy mondatot kétféleképpen lehet értelmezni. (Persze azért itt is lappang a hazugság-igazság eltéphetetlen egysége.) Közben azonban Molnár nagyon jó szemű író, aki nem tudja nem látni, hogy mennyi a hazugság a polgári életben. A harmincas években egyre inkább megint erről ír (*Harmónia*, *Valaki* és főleg a kitűnően szatirikus *Egy, kettő, három*).

A *Liliom* és *Az ördög* szimbolizmusa után is gyakori kísérletet tesz a lírai-szimbolista drámára (*Égi és földi szerelem*, *A vörös malom*, *Csoda a hegyek közt*), de ezek szellemes részleteik ellenére is jelentéktelenebb művei közé tartoznak.

A fasizmus előretörésének időszakában egyre több időt tölt külföldön. Előbb Franciaországban, majd Svájcban. Idővel már csak bemutatóira jön haza. És amikor a fasizmus kezd uralomra jutni a közép-európai országokban, akkor Amerikába költözik. S ettől kezdve prózában is, drámában is egyre jelentéktelenebb műveket ír. Elszakadt talajától: a pesti polgárságtól.

Mert nem egy magyar néző az ő komédiáiban valami nemzetek fölötti kozmopolitát látott, de a világ számára jellegzetesen budapesti magyar. Iróniája a magyar nagyvárosban fogant. Ennek a Budapestnek volt nemegyszer prózai költője, máskor kritikusa, megint máskor ironikus megértője. Ezt a pesti polgárvilágot emelte világirodalmi szintre.

Nem lett a haladás nagy szószólója, holott induláskor még erre is volt lehetősége. Nem lett a valóság nagy drámai kritikusa, holott tehetségénél fogva ez is lehetett volna. De olyan nagyszerű mulattatója és olyan mulatságos megbocsátó kritikusa volt annak a polgárságnak,

amelynek erényeit és hibáit vállalta, hogy életműve tanulságos is, mulatságos is, néha gyönyörködtető azoknak is, akik a polgárok után következnek.

A felszabadulás után, ameddig élt, idegen volt számára mindaz, ami itthon történt. Ott is halt meg idegenben, hetvennégy éves korában. De a halála óta, habár ellentétes indulatok keresztüzében, mégis itthon van, színpadjainkon sikereket arat. A világszínpadon képviseli a magyar irodalmat. *A Pál utcai fiúk* pedig rég besorozódott klasszikus regényeink közé.

CHOLNOKY LÁSZLÓ

(1879-1929)

A három Cholnoky fivér úgy érkezett egymás után Veszprémből Budapestre, hogy meghódítsa vagy a tudomány, vagy az irodalom világát. Rendkívül műveltek voltak, és szakadatlanul tovább művelték magukat, egymással versengtek képzelőerőben és szép stílusban, egyaránt otthonuk volt az emberiség kultúrájának története, a lélektan mélyvilága és a szinte napról napra táguló természettudomány. Ezekben a dunántúli dzsentriivadékokban semmi sem maradt a vidéki nemesi maradiságból, haladó polgárok voltak a századfordulóra éppen igazi nagyvárossá felnőtt Budapesten.

A legidősebb, Viktor - akinek mindössze negyvennégy év adatott, akkor ölte meg a tüdővész - , ifjan nagy sikerű novellista, szinte látnoki publicista, kitűnő tudományos ismeretterjesztő, Kiss József akkor legmodernebb lapjának, A Hétnek nélkülözhetetlen mindenese, már korai halála percében nemzeti klasszikus - talán ő volt a legnagyobb magyar novellista (bár ezt a jelzőt csak habozva szabad leírni, hiszen a novella a líra mellett irodalmunk másik Himalája méretű orma, és a legeslegnagyobb jelzőt némi latolgatással legalább fél tucat írásművésznek is odaítélhetjük, de ezek közt az egyik okvetlenül Cholnoky Viktor). A középső fiú, Jenő, a legkiválóbb magyar földrajztudósok egyike: világotutazó, professzor, tudománytörténész, aki szaktudós létére szépírói színvonalon, gyönyörködtető erővel tudott írni, és korán haló fivéreivel szemben sikerült hetven évig élnie. A legifjabb volt közöttük László, aki úgy került fel a századforduló idején jogásznak Budapestre, hogy egyik bátyja itt már híres író, másik bátyja elismert tudós volt. És hamarosan úgy tűnt, hogy ő sem kisebb tehetség azoknál. Nem is volt türelme kijárni az egyetemet, nem is akart sem ügyvéd, sem tisztviselő lenni. Verseit, novelláit a lapok azonnal szívesen közölték. Hátat is fordított a tanulásnak, és újságírónak állt.

Képzelőerőben, stílusban, hangulatteremtő készségben nem is volt hiba. Amihez nyúlt, abból szorongásos látomás lett; nem olyan mindenségbe táruló kultúrtörténeti háttérrel és nem is a züllöttség olyan frissen nagyvárosias felfedezésével, mint a nem kevésbé szorongásos Cholnoky Viktornál, de még mélyebben ereszkedve a lélek sötét alsó járataiba. A személyes baj ott volt, hogy Lászlóban nem volt meg az a szinte hivatalnoki rendszeresség, amely egyaránt szükséges a jó szerkesztőségi ember és a jó tudós számára, Cholnoky Lászlónak semmiféle érzéke nem volt a renchez és a rendszerességhez, amiről Cholnoky Viktor oly nevezetes volt a sajtókörökben. Rossz értelemben vett bohém lett belőle, nem tudott ellenállni az alkohol csábításának sem. Igaz, így lehetett a részegesek testi-lelki világának dermesztő hitelességű ábrázolója. Írásait mindig is szívesen közölték, de sehol sem tudott meggyökerezni, egzisztenciátlan alak lett az újságok és folyóiratok peremvidékén, különösen azután, hogy Viktor, az irigyelt, a bámult, az örökdő fivér 1912-ben meghalt. A másik fivér, a világjáró ez időben többet volt távol, mint idehaza, és vele nem is tudott igazán bensőséges hangot találni, hiszen az, ha éppen itthon élt, öccse szemében pedáns nyárspolgár volt. A legfiatalabb Cholnoky hamarosan senkihez sem tartozó, elismert tehetségű, de örökös anyagi zavarokkal küszködő, züllött ember hírébe került. Nem is ok nélkül. De éppen ezért ennek az egzisztencianélküliségnek is kitűnő ábrázolója lett. Nem a társadalom peremén élő vagányoké, akik végül is mindig kivágják magukat, hanem a megbélyegzetteké, akik elvesztették az élet értelmét. Nyomasztó novelláiban igen gyakori az öngyilkosság. *Prikk mennyei útja* egy megállíthatatlan elmezavar krónikája, ahol végül is a tébolyodott hős felakasztja magát. *A Bertalan éjszakájában*, talán legkitűnőbb elbeszélésében, a reményét és élete értelmét vesztett Bertalan a Dunába öli magát, akárcsak néhány év múlva az író. De szinte mindegyik művében

ott kísért az élet értelemvesztése és az öngyilkosság lehetősége. Közben ezek a novellák ott lebegnek valahol a mesevilág határán, nála a mindennapos valószínűtlennek rémlik, az élet álom- vagy éppen lázálomszerű, a hétköznapi látvány különös látomás, a züllött figura mesealak. A *Különös ismerős* egy tébolydából szökött elmebeteg képzelődése egy olyan múltrol, amelyet nem élt át, hanem szorongásos elmebaja alakított ki.

Az első világháborúban katonaköteles lett volna, de idegbajosként felmentették. Egyre idege-
nebb is lett a külső világtól. Szinte visszamenekül képzeletvilágába és az egymásnak ellent-
mondó filozófiák közé. Nagyobb terjedelmű műveket, regényeket tervez. Alakokat, akik
alkoholmámorban bölcséleti rendszereket építenek a maguk védelmére. Közben egyre éleseb-
ben térnek vissza az ifjúkor képei, akárcsak ugyanebben az időben messzi innét Proustnak és a
közelben Krúdy Gyulának. Az ő ifjúkorlátomása azonban nem hasonlít se Proust meghitt,
napfényes vagy csillároktól fényes, sem Krúdy ezüst ködökben csillogó újraálmodásához -
Cholnoky László emlékéradatában a saját múlt is nyomasztó, lidérces álomként nehezül a
lélekre.

Első regénye, a *Piroska* 1919-ben jelenik meg. Még tíz éve van hátra, ezalatt írja összesen
négy regényét: a *Piroska* után a *Régi ismerőst*, majd a *Kísérteteket* és végül a *Tamást*. Ezek
nem hasonlítanak semmiféle más magyar regényhez, különös ötvözetei a szeszélyes
emlékezésnek, az alkoholkábulatban gomolygó látomásoknak, a filozófiai töprengéseknek és
vitáknak, a lélektani esszéknek. A kitűnően szerkesztett novellákkal szemben ezek a regény-
félék csaknem formátlanok, de nagyon szép stílusúak, szemléletesek, összevisszaságukban is
izgalmasan érdekesek, mert alakjaik igaz típusai az élet peremén, az önpusztítás kísértései
között élőknek. Egyetlen kivétel e formátlanság alól a legrövidebb, a *Tamás*, amely ugyanolyan
remekül szerkesztett lélekábrázolás, mint amelyet a novelláiból ismerünk. Itt egy mindenben
kételkedő lélek egyre jobban azonosul a templom színes ablakképén látható Szent Tamással, és
amikor erősebb kritikával néz magába, és megszünteti kapcsolatát a templomi képpel, amikor
a színes ablak nem lehet többé az ő jelképe, akkor egész élete értelmét veszti - és a már
kételyeit is elvesztő ember öngyilkos lesz. Néhány héttel végső regénye megjelenése után egy
éjszaka a Margit hídról a Dunába vetette magát. Holttestét napokkal később dobta ki a víz.

Az volt a közvélemény, és máig is így olvasható, hogy nyomora miatt menekült az öngyilkos-
ságba. Valószínű, hogy ez a nyomor is hozzájárult az önkéntes halálhoz, de aki ismeri élet-
művét, jól tudja, hogy már eleve megvolt benne az öngyilkosság lehetősége. Világéletében
játszott az élet elvetésével. Nyomorúságát maga okozta, hiszen első jelentkezésétől mindig
mindenütt szívesen látták és fizették írásait. Könyveire mindig akadt kiadó. Alkatánál fogva
volt önpusztító ember. Ugyanabból a hajdani nemesi világból jött, mint a bátyjai, de hozzájuk
hasonló tehetsége mellett nem volt meg benne az a fegyelem, amely Viktornak helyet és
megérdemelten kivívott tekintélyt adott a polgári sajtóban, Jenőnek pedig tisztos polgári
életformát és tekintélyt a tudományos életben. És Viktor korai halálával nem volt támasza.
Mert tehetségét ugyan elismerték, de senkinek nem volt szívügye... és talán ennek is ő maga
volt az oka: nem tudott kapcsolódni. Nem ő volt az úr látomásai fölött, mint Viktor, hanem a
gomolygó látomások uralkodtak fölötté, ezek sodorták a társadalom peremére. És nyilván
legmélyebb vallomása volt utolsó regénye, amelyben a hős nemhogy hinni, hanem már
kétkedni sem tud, s ezért értelmetlennek, céltalannak véli életét. A teendőt, a példát már
régen megírta a *Bertalan éjszakájában*: a megoldás a Duna.

Nem volt olyan kétségtelen remekíró, mint Cholnoky Viktor. De zavarosságokkal küzdő,
gomolygó képzeletű, szüntelenül halálközeli (szakszerűen úgy mondhatnók, hogy morbid)
művészete nem sokkal marad el az első vonalbeliek mögött. Néhány novellája és *Tamás* című
végső regénye remekműveink közé tartozik. Ehhez képest túlon túl elfelejtettük.

MÓRA FERENC

(1879-1934)

Móra Ferenc életében is a legnépszerűbb magyar írók közé tartozott; hatvan évvel a halála után még mindig az; nyilván így marad a jövőben is. Móra Ferenc könyveit jó olvasni: az olvasó gyönyörködik, néha együtt izgul a hősökkel, közben mosolyog, bár érzi, hogy tragédiáról van szó. Az olvasó szívébe zárja az írókat. Ha az irodalmi érték a szeretetreméltóság - márpedig ez is irodalmi érték lehet -, akkor Móra Ferenc helye a legelső között van. És talán nincs is még egy író, akinél annyira elválaszthatatlan egységben jelenik meg a derűs szelídség és a meg nem alkuvó, kemény férfiasság. És amúgy egész mellékesen, alighanem ő a legnagyobb magyar ifjúsági író. És ez önmagában sem kevés. De Móra ennél sokkal több.

A szegénységből érkezett, egy örökösen pénzgondokkal küzdő kiskunfélegyházai szücs fia volt. Nehéz körülmények közt tanult, de sokat tanult, mert kisgyermek korától művelt ember akart lenni. Ehhez a családban jó hagyományok adódtak. A szegény szülők lelkesedtek negyvennyolc emlékéért, Kossuthért, Petőfi költeményeiért. Volt Mórának egy tizenöt évvel idősebb bátyja, Móra István, aki tanítónak ment, de közben költő, néprajztudós volt, akinek verseit és cikkeit szívesen hozták a szegedi újságok; még színdarabot is írt serdülő leányok számára, amelyet bemutattak. Tehát ha nem is volt igazán híres költő, az alföldi városokban ismert és tisztelt irodalmi embernek számított. Ő biztatta és a korai években segítette hamar tehetségesnek bizonyuló öccsét.

Móra Ferenc költőnek indult, gimnazista korában nemcsak az önképzőkörben tűnt ki, hanem egy félegyházi újság közölte is a diák írásait, s így az Alföldön, bátyja nyomában, már az ő neve is ismert kezdett lenni, amikor a fővárosban még senki sem tudott felőle. De csak húszéves korában volt anyagi lehetősége, hogy beiratkozzék a budapesti egyetemre. Természetesen tanárnak indult, de az már meglepő, hogy nem irodalmi vagy nyelvi szakra ment, hanem földrajz-természettudomány szakosnak. Minden izgatta: a természettudomány is. Ebből származott az első komoly kellemetlensége. Amikor vidéki tanár lett, igyekezett tanítani a korszerű természettudományt, csak hogy főigazgatója Darwint bűnözőnek és a darwinizmust bűnnek tekintette. És ha egy természettudománytanár a haladó természettudományról mert beszélni tanítványainak - annak nem volt többé helye az iskolában. Móra ez időben Szegeden tanított, ott kellett búcsút mondania az iskolának. De ott maradt Szegeden, és szegedi maradt mindvégig, akkor is, amikor budapesti lapok ünnepelt munkatársa volt, s egymás után jelentek meg könyvei a fővárosban. Szeged szeretettel fogadta be. Előbb újságíró, s habár újságíró is maradt haláláig (a legkitűnőbb magyar publicisták egyike), hamarosan a Somogyi Könyvtár és a Városi Múzeum szolgálatába áll. Igazgatója Tömörkény István, aki barátságába fogadja. Ennél jobb főnököt, irodalmi és tudományos útmutatót nem is kaphatott volna. Összebarátkozik Pósa Lajossal, akit egy időben a magyar gyermekirodalom klasszikusának tartottak. Pósa ugyan már életében sem volt igazán korszerű, művei hamar elavultak az időben, de kitűnő szervezője volt az ifjúsági irodalomnak, és híres lapja, az *Én Újságom* sok írónak adott lehetőséget jó ifjúsági irodalom kialakítására. Móra miközben könyvtáros és muzeológus, és egyre kitűnőbb szakértője a régészeti ásatásoknak, szorgalmas munkatársa Az Én Újságomnak, és egyre jobban feltűnik ragyogó stílusa következetesen ellenzéki hangú vezércikkeiben, amiért közvetlenül az első világháború előtt a Szegedi Napló főszerkesztője is lesz. Egyelőre mint költő, ifjúsági író és politikai újságíró lesz országos hírvé. Politikai álláspontja a polgári radikalizmus, ami Magyarország akkori urainak igen veszélyesen hangzik. Móra már az első világháború előtt is kapott felség sértési pert a nyakába; később, az ellenforradalom idején

nemzetgyalázás címen is bíróság elé állították. Egész politikai életét a börtön árnyékában töltötte, de valahogy mindig megúszta. Még a bírakat is megvesztegette szeretetre méltó egyénisége.

De már az első világháború előtt egyre népszerűbb ifjúsági regényei közé becsempészett egy kitűnő politikai satírárt. Megírta híres állatregényét, a Csilicsali Csalavári Csalavért (1913), amely, ha akarom, lebilincselő gyermekmese, ha akarom, a magyar feudalizmus gyilkos erejű persziflázsa. Ebből már bárki meghallhatta, hogy Móra, a szép mesék és a gyönyörködtető gyermekregények írója, az érzelmes hangú költő - jelentékeny regényíró lesz.

Az is lett. De közben volt a háború, és közben voltak a forradalmak. A polgári radikális Móra rokonszenvvel áll a Tanácsköztársaság mellett. Ezért az ellenforradalom idején kezdetben üldözött ember (életét és szabadságát az mentette meg, hogy a szegedi rendőrkapitány lelkes olvasója volt, és nagyon szerette Móra humorát). De közben - még a háború alatt - hirtelen meghalt Tömörkény, és nem is volt más alkalmas utód a könyvtár és a múzeum élére, mint a kellő nagy műveltségű Móra, aki a szakmában Tömörkény tanítványa volt. Így hát vidéki atyafiságos módon elintéződött, hogy Móra maradjon csak a tudományos intézmény élén, húzza meg magát, írjon humoros műveket, és nem lesz bántódása.

Akkor következett a remekművek közel másfél évtizede. Móra vidéki munkatársa lett a budapesti haladó polgári Világ című lapnak, majd amikor azt betiltották, utódjának, a Magyar Hírlapnak. Akik akkoriban már újságolvasók voltak, emlékezhetnek, hogy mennyire várták hétről hétre a Móra-cikkeket, amelyek humorba és csillogóan szép stílusba csomagolva mondták ki azokat az ellenzéki igéket, amelyeket az időben büntetlenül alig lehetett megfogalmazni. Móra azonban az írás nagy varázslója: mindent el tud mondani megalkuvás nélkül, és végül legföljebb kisebb botrányok kavarnak körülötte.

S a csevegő cikkek közé egyre gyakrabban csúsztak a kitűnő, egyszerre drámai és humoros novellák. Amit Tömörkény kezdett a maga sajátosan fanyar derűjével, azt folytatja Móra tündérien csillogó derűvel: kitarja az alföldi szegény emberek világát.

Akkor is a nagyok között volna a helye, ha csak rövid írásait írja. De már közvetlenül az első világháború után jelentkezett egy regénnyel, *A festő halálával* (későbbi címe: *Négy apának egy lánya*). Ha felületesen olvasom, humoros regény; ha megértem: tragikus társadalom- és lélekrajz. Írni és szerkeszteni tudása itt már teljes fegyverzetével jelentkezik. És azután megírja főművét, az *Ének a búzamezőkről*-t, a magyar falu örömeinek és bánatainak lírai finomságú, kitűnő lélekrajzzal formált, hősök nélküli hőskölteményét, a legszebb magyar regények egyikét (1927). De adós volt még a nagy történelmi regénnyel. Sokáig készült rá, végre 1932-ben megjelent az *Aranykoporsó*, amely egy lírai szerelmi történet köré felvetít egy szükségképpen elmúló, hanyatló erejű társadalmat. Ez a regény a haldokló ókor látomása a haldokló polgári világból tekintve.

Volt egy kisregénye, a *Hannibál föltámasztása*, amely oly erőteljesen pellengérezte ki az egész Horthy-korszakot, hogy szerkesztő barátai lebeszéltek a közlésről: ebből már nem kellemetlensége, hanem baja származik. El is tette jobb időkre. Csak a felszabadulás után (tizenöt évvel az író halála után) jelent meg. Jelentékeny írás, odatartozik írója főművei közé.

Ez az élet szakadatlan önemésztő munkával telt el, pedig Móra gyenge testalkatú volt, régóta lappangott benne a tüdőbaj. Egyre többet kellett gyógyhelyeket keresnie. Holott legszívesebben családjá körében élt: példás családapaként élte le életét, a végső években gyönyörűséggel élvezte nagyapa voltát. Évei azonban megszámláltattak. Ötvenöt éves volt, amikor megölte nem a régóta fenyegető tüdőbaj, hanem egy váratlan és gyorsan kifejlődő rák.

Gyászolta az ország, de a temetésén nem akadt neves férfi, aki méltó gyászbeszédet mert volna mondani fölötte. Túl gyanús ember volt a közkedvelt író. Ő maga mindig megúszta a kellemetlenségeket, de senki se tudta, milyen kellemetlenség éri, aki jókat mond róla.

De halála pillanatától fogva nemzeti klasszikus, még hozzá olyan klasszikus, akit nemcsak tisztelnek, hanem széles körökben olvasnak is.

MÓRICZ ZSIGMOND

(1879-1942)

A XX. század magyar szépprózájának mindmáig Móricz Zsigmond a legnagyobb képviselője. Jelentősége a regény- és novellairodalomban csaknem olyan méretű és olyan hatású, mint Adyé a költészetben. Elbeszélő művészete mellett a hazai drámairodalom megújítója, legjelentékenyebb publicistáink egyike, és egész mellékesen, költőként a legjobb magyar gyermekversek szerzői közé tartozik.

Lassan érlelődő művész volt, harmincéves koráig kereste magát, mondanivalóit, kifejező-készletét. De attól kezdve, hogy a *Hét krajcár* novelláskötetével (1909), majd *Sárarany* című regényével (1911) belerobbant az irodalomba, nemcsak elismert nagy jelentőségű író, de központi alakja a magyar szépprózájának, aki hamarosan túlemelkedik a körülötte keletkező indulatos vitákon, és rendkívüli tehetségét, ábrázolókétségét és hatását kezdeti ellenfelei is kénytelenek elismerni.

A tiszántúli Alföldről érkezett, a vidéki társadalom keresztútjairól indult: apja feltörekvő, gazdagodó parasztember volt, anyja elszegényedett famíliából származó úri kisasszony. Az apai elődök nehéz munkájú falusi szegények, az anyai elődök papok és egyéb értelmiségiek, de még bárónő is akad a családfán. Az évszázadok óta ellenzékieskedő kálvinista magyarok minden rétegének hagyománya találkozott Móriczéknál, ahol a paraszti többre vágyás eleve igényelte, hogy az értelmes fiú igenis értelmiségi pályára menjen. Móricz Zsigmond azonban sokáig nem találja meg saját továbbfejlődésének világát. Középiskoláit kitűnő református kollégiumokban (Debrecenben, Sárospatakon) végezte, ezeknek az emléke tér majd vissza a serdülő- és a kamaszkort ábrázoló regényeiben, többek közt a *Légy jó mindhalálígliban*, amelyek egyszerre kitűnő korszépek, és a fejlődéslélektan művészi dokumentumai. Jó műveltségű ifjúként keresi a továbbfejlődés útjait. Előbb családi hagyományok alapján papnak indul, de hamarosan ráébred, hogy ez mennyire nem neki való. Átmegy jogásznak. Majd a bölcsészkaral próbálkozik. Mindez egyre tágítja műveltségét és világismeretét, anélkül hogy életcél adna. Közben már nagyon is próbálkozik írással, egyelőre Jókai és Mikszáth hatása alatt. Végre újságíró lesz Budapesten, de a szerkesztőségekben is sokáig csak mellékes feladatokat lát el, például gyermekrovatnál dolgozik (de ennek köszönhető gyermekverseinek kitűnő kötete, az *Erdő-mező világa*). Közben azonban két döntő irodalmi hatás éri. Megismeri Bródy Sándort, aki személyében is, műveivel is segíti, hogy saját útjára találjon. Bródy hangsúlyozottan naturalista (habár az ő naturalizmusa még nagyon is közel marad Jókai romantikájához), a naturalizmus pedig akkor művészileg is, politikailag is a haladást jelentette: az igazság kíméletlen feltárását, még akkor is, ha a részletek hitelessége el is nyomta a realista összképet. De a korszerű realizmushoz akkor a naturalizmuson át vezetett az út, és Zola volt a világirodalmi példakép. Minálunk a korán meghalt Justh Zsigmond kísérletezik először a zolai lélegzetvételi naturalizmussal, és Bródy Sándor formál művészi programot belőle. Móricz Zsigmond felismeri, hogy azt a világot, amelyet pesti íróársainál sokkal jobban ismer, kell könyörtelen igazságigénnyel ábrázolnia. Ehhez pedig nagy művészi segítség Ady költészete. Adyval összebarátkoznak, ő Adyban látja a követendő példaképet, a kor vezéregyéniségét; Ady pedig hamarosan felismeri Móriczban az ő művészi céljainak megfelelő szemléletű és méretű prózáirót. Ady hatására jut el Móricz a forradalmiság közelébe. Ő is a „magyar ugar”-t akarja ábrázolni: az elmaradottságot, a fullasztó légkört.

És végre annyi kísérlet után porondra lép. Lelkesedés és szitkozódás fogadja. Költői valóság-látását durvának, sőt trágárnak látják azok, akik megrettennek az igazságtól. Valójában most következett be a teljes szakítás a népszínművek idillizáló faluábrázolásával. Ezt előkészítette Mikszáth, és már megkísérelte Gárdonyi, megközelítette Tömörkény és Bródy, de egészen ők sem tudtak szabadulni az idill, a szelíd megszépítés oly sokáig kötelező szabályától. Igaz, nekik nem is volt annyi saját hagyományuk és saját élményük a paraszti indulatokról, mint Móricz Zsigmondnak. Móricz belülről ismerte a szegényparasztot is, a gazdagodó parasztot is, a vidéki értelmiséget is, a vidéken maradt dzsentrit is. Regényeiből és novelláiból lassanként kibontakozott a falusi és kisvárosi Magyarország mindaddig fel nem tárt, hiteles képe, mozgalmasan, izgalmas helyzetekben, hiteles típusok áradatában. Az egyének feledhetetlen emlékeket adó hitelességéhez járul az az élmény, hogy mindegyik Móricz-alak az olvasó személyes ismerőse lesz, akinek érti minden lélekrezdülését: Móricz a mi irodalmunk egyik legkitűnőbb pszichológusa, s éppen azért oly hiteles a társadalomképe, mert hiteles alakok magatartásán keresztül bontakozik az olvasó elé.

Az első tíz év áradó műveiben a részletekben nemegyszer aprólékos, a mindennapok sötét mozzanatait is részletesen tárgyaló, a szenvedélyekre és indulatokra erős reflektorfényt vetítő naturalizmus az uralkodó. Ezért is szokták olykor felületesen Móriczot egyértelműen beskatulyázni a naturalisták közé. De a két világháború közé eső szakaszban ez a részletező naturalizmus háttérbe szorul a társadalomkép erősen kritikai szellemű realizmusa mellett. A típusok is általánosabb érvényűek lesznek. E két korszak közé esik a forradalmak kora. Ady meghal, de Móricz vállalja az örökséget: ott áll a forradalmak mellett. Volt is elég gondja-baja utána, de nem tartott a Nyugat többségének egyezkedő, kibúvókat kereső visszavonulóival. Kezdetben ő is a Nyugathoz tartozik, mint Ady. Babitscsal mindvégig megmarad személyes jó barátsága. De 1933-ban a Nyugattól kiválik. Sikeres író, meg tud élni; a liberalizmust sokáig tartani tudó Est-lapok örülnek, hogy Móricz a munkatársuk. Van tehát módja, hogy tanulságai alapján kibontakoztassa művészetét javát: a magyar világ nagy realista körképét. Ekkor írja legkitűnőbb regényeit, amilyen a *Rokonok*, az *Úri muri*, vagy amikor a múlt felé fordul, akkor felépíti az *Erdély* regényhármását, a magyar történelmi regényirodalom egyik legfőbb művét. Csak úgy ontja a regényeit. Rendkívül érdekesen ír mindig, tudja, hogy az epika lényege a cselekményesség; nyelve gazdag és sokízű; stílusa erőteljes, de ha kell, finoman költői. És a regények mellett áradnak a novellák. Remekművek százával. Móricz a legnagyobb magyar novellisták egyike. Sokak szerint novellistának még nagyobb, mint regényírónak. Feszülten drámai kis képek ezek a rövid történetek. S együtt a magyar valóság óriási körképe. Ezt a körképet egészíti ki a számos riport. Móricz mindvégig szenvedélyes újságíró, örökké járja az országot, és jegyzeteli, amit lát. Nem egy szépirodalmi műve riport fogantatású, de nem egy riportja felér egy-egy nagy novellával. Mindezek közben kísérletezik fiatalkorától mindhaláláig a színpaddal. Nem egy regényét maga dramatizálja, de ír egyenesen a színpad számára is. A két világháború között a színházban is ő jelenti a realista igényt.

Ahogy pedig a történelem a faszizmus felé fordul, s ő látja a világveszedelmet, úgy ismeri fel egyre jobban, hogy a jövő csakis a szegényparasztságban és a proletariátusban remélhető. Hangja egyre kritikusabb, majd forradalmibb lesz (*Rózsa Sándor*-regények), és figyelme a proletárvilág felé fordul (*Csibe*-novellák, *Árvácska*). Amikor a második világháború kitört, Móricz Zsigmond szinte a maga személyében jelentette az irodalmi szembenállást, a demokratikus jövő előkészítését. Nagyon óvatosan állt ki (másképpen nem is lehetett író számára), de egyértelműen. A népi írók balszárnya ugyanúgy benne látta a nagy példaképet, mint a polgári baloldal, és jelentőségét elismerte az illegális munkásmozgalom is. De a háború végét már nem érte meg: a vérzivatar kellős közepén, 1942 őszén halt meg.

Életműve óriási. Élő, népszerű, nagy közönségű író, akárcsak Jókai vagy Mikszáth. Hatása sokféle irányban mutatható ki; nemcsak a népi írókra, akik mesterüknek vallják, hanem úgyszólván minden realista hazai törekvésre. Vele kezdődött el a mi regény-, novella- és dráma-irodalmunknak az a fejezete, amely még most is tart.

SZABÓ DEZSŐ

(1879-1945)

Szabó Dezső a magyar irodalom legmeghökkenőbb alakja: nincs az a jó, és nincs az a rossz, amit el ne lehetne mondani róla. Az ellentétek és a szélsőségek úgy kavarnak egyéniségében, mintha egy romantikus regényíró találta volna ki. Ő volt a magyar fasizmus legnagyobb hatású szószólója, és ő volt a fasizmus legdübörgőbb ellensége - méghozzá egyszerre. Életműve rádöbbsent a nagy problémákra, és rossz megoldások felé viszi a gyengébb lelkeket. A Horthy-korszak leghatásosabb előkészítője, és legerőteljesebb szavú elmarasztalója. A szélső magyar nacionalizmus szószólója, aki élete egy korszakában megtagadja magyarságát. Egy időben a Nyugat méltán ünnepelt novellistája, a magyar novella egyik igazi nagymestere, aki ádáz ellensége lesz a Nyugatnak és körének. Dühödt reakciós, aki átkozódva ostromozza a reakciót, és akaratán kívül olykor a haladók szövetségese. A magyar expresszionista próza egyik főalakja, a politikai szatíra egyik hazai klasszikusa. Nemegyszer az az olvasó benyomása, hogy ez az író elmebeteg, de néha kiderül, hogy nagyon is józan és nagy felkészültségű nyelvész és irodalomtörténész. Egy időben a legolvasottabb magyar írók egyike, azok is izgatott érdeklődéssel olvasták, akiket szidalmazott: senki sem tudott menekülni stílusának varázsa elől. Manapság csaknem elfelejtették, s aki mégis előveszi könyveit, legtöbbször azt állapítja meg, hogy regényei merőben elavultak, elviselhetetlen olvasmányok. Esméin túllépett az idő. Egyénisége gonoszul embertelennek bizonyult. De néhány novellája, egy-két szatírája irodalmunk klasszikus alkotásai közé tartozik. És néhány tanulmánya is maradandó értékű. Egyénisége azonban regényírót kívánna, és alakja nélkül nem lehet elmondani a két világháború közötti magyar irodalom történetét.

Erdélyi köztisztviselő-nemesi családból érkezett Budapestre, mögötte a nagy hírű kolozsvári református kollégiummal. Többszöri próbálkozás után végre bejutott az egyetemisták számára szervezett kitűnő Eötvös-kollégiumba, ahol már egyetemista korában feltűnt nyelvész- és irodalomtörténész-tehetségével. Azt jóskolták, hogy nagy tudós lesz belőle. Nem az lett. Szenvedélye elragadta. Szertelen művészalkat volt, amelyet már eleve terhelt a nagyzási hóbort. Mindig feltűnést akart kelteni, mindig középpontba akart állni, mindig botrányok közepette érezte jól magát. Ehhez azonban olyan nyelvi gazdagság és nyelvi lelemény birtokában volt, hogy ha képes fegyelmezni magát, irodalmunk legnagyobb elbeszélő művészei közé emelkedhetett volna. Az önfegyelem azonban csak ritka pillanataiban adatott meg neki.

Tanári diplomája után egy évig ösztöndíjjal Párizsban él (magyar-francia szakos volt), ott ismeri meg olyan jól a klasszikus és modern francia irodalmat, hogy ismeretein sokkal később is elámulnak. Amikor hazajön, a még liberális irodalmi életben azzal kelt feltűnést, hogy heves klerikális és antiszemita cikkeket ír. Akinek nem tetszik, azt párbajra hívja. Óriási termetű, bölényképű és bölényerős ember, aki jól forgatja a kardot is. Cikkei és párbajai olyan botrányt kavarnak, hogy fegyelmi úton távolítják el a székesfehérvári gimnáziumból, ahol ekkoriban tanít. Áthelyezik Nagyváradra. Ez a szerencséje: itt kezdődik életének az a rövid szakasza, amikor remekműveket ír. Nagyvárad ekkor (1908-ban) a hazai irodalmi élet egyik középpontja. Itt jelent meg *A Holnap*, innét az út a Nyugathoz vezet. Szabó Dezső összebarátkozik Juhász Gyulával. Juhász Gyula nemcsak művelt, nagyon szelíd és nagyon jó művész, hanem az egész Holnap-Nyugat körnek Ady után a leghaladóbb alakja. Tőle és általa ismeri meg Szabó Dezső az új magyar lírát és az új irodalmi törekvéseket. Hirtelen párfordulással megtagadja eddigi eszméit, lelkesedik Adyért, közeledik a polgári radikálisokhoz. Élete ugyan vidéken telik, különböző városok gimnáziumaiban tanít, és még két ízben fel-fél

évet Párizsban tölthet, de rendszeres munkatársa lesz a Nyugatnak, amely felfedezi benne a kitűnő novellairót, és munkatársa lesz a radikális Huszadik Századnak, amely felfedezi benne a kitűnő tanulmányírót. Ha az élete ekkor befejeződik, úgy emlékeznénk rá, mint a Nyugat nemzedékének egyik jelentékeny alakjára. Ezek az évek, számára a szellemi kiegyensúlyozottság és a művészi fegyelem korszakát jelentik.

1919-ben megjelenik egy regénye (*Nincs menekvés*), amely szokványos pesszimista-dekadens történet, és legföljebb igen szép és gazdag nyelvezetével tűnik ki a kor átlagából. Ezek után látnak napvilágot kötetekbe gyűjtve a Nyugatban megjelent novellái. Ezekkel válik elismert íróvá.

De már következik is a nagy változás: eluralkodik fölötte lelkének szertelensége, feltűnés-vágya és nagyzási mániája. A forradalmakat, a Tanácsköztársaságot is, lelkesen üdvözi, de csakhamar indulatosan szembefordul a haladással, vidékre menekül, és várja az ellenforradalmat. Ekkorra már megírta élete főművét, a végletes ellentétektől terhelt *Az elsodort falut*, amely a Tanácsköztársaság kezdetekor jelent meg. Ennek a lényege a magyar faj féltése mindentől: németektől, zsidóktól, demokráciától, szocializmustól. Utópista-reakciós könyv ez, amely a magyar parasztok és magyar urak összefonódásától reméli a pusztuló falu megújulását, egy sohase volt patriarkális múlt visszatértét. Hősei egyenest a romantikából léptek át a XX. századba, de túlzottabbak Jókai vagy Victor Hugo alakjainál is; eszméi társadalmilag-történelmileg merőben alaptalanok; mint művészi egész, alapvetően elhibázott mű. Hanem a nyelve a magyar expresszionista próza kiteljesedése, tele káprázatos kép- és szóelemenyekkel. Az egészet végigolvasni ma már túl fárasztó, de egy-egy bekezdés, kiszakítva az egészből, stiláris remekmű. Eseményeinek ábrázolása a durva naturalizmustól a légies impresszionizmusig terjed, s egy-egy jelenete látomásszerűen lángoló, és ugyanakkor szemléletes. Közben hőse - Böjthe János - félreérthetetlenül az író mása, és az olvasó maga sem tudja, mit érezen az önimádat szemérmetlen vallomásainak olvastán.

Az elsodort falu ennek az időnek a leghatásosabb könyve volt, azok is érlelődő izgalommal olvasták, akik ellen irányult az író gyűlölete. Fajmítoszával a legfőbb előkészítője lett a magyar fasizmusnak, faluutópiájával döntő hatása volt a később fellépő és magukat népi íróknak nevező írókra, költőkre, publicistákra, habár Szabó Dezső és a népiek személy szerint indulatosan nem kedvelték egymást, gúnyolódtak egymáson.

Az ellenforradalom kezdetekor Szabó Dezső a reakciós ideológia vezéralakja. De hamarosan újabb pálfordulással szembefordul a győztes ellenforradalommal is. Nem a forradalom nevében, hanem saját utópiája nevében. Ő is faji előítéletekkel teljes fasiszta, de felismeri a bontakozó német fasizmus veszedelmét. Erre hívja fel a figyelmet másik nagy regényében, a *Segítség!*-ben. Ez is túlzásokkal teljes, alakjai elnagyoltak, eszmevilága zavaros, de nyelve pompás, egyes részei remekesek, és előtérbe kerül egyik művészi erőssége: a szatíra.

Többi műve közül legjelentékenyebbek azok a szatírái, amelyek nevetségessé teszik a Horthy-kor közviszonyait, amilyen a kitűnő *Feltámadás Makucskán*. De az íróművész már csak ezekben jelentkezik. Szépirodalmi műveiben több a gyűlölet, az önimádat, a feltűnési vágy, az összevissza csapkodás, mint a művészi erő. Talán csak késői kisregényének, a *Karácsony Kolozsvárt*-nak váratlanul fellobbanó lírai hangja és fegyelmezett felépítése emlékeztet valamelyest a hajdani kitűnő novellistára. Mert egyébként a sikerült bekezdések többet érnek, mint elkészült művei.

Késői publicisztikája ugyan erős hatással volt a népi írókra, bár ezeknek is csak részletértékeik vannak, szemléletük anarchisztikusan zavaros. De minden túlzása ellenére sok értékes dokumentumanyag van töredékben maradt önéletrajzában, amellyel befejezte írói munkásságát. A

felszabadulást már nem érte meg. Néhány nappal a felszabadulás előtt az ostromlott Budapesten éhen halt egy pincében.

Majdnem nagy író volt. De mégsem lett az belőle.

Kár érte.

Néhány novelláját okvetlenül meg kell őriznünk.

KAFFKA MARGIT

(1880-1918)

Mindmáig ő a legnagyobb magyar író-költő asszony: a Nyugat nagy nemzedékének első vonulatába tartozik, legjobb regényei a lélektani epika nagyszerű hazai példái, *A lélek útjait* nyomon követve a dzsentriosztály szükségszerű összeomlásának társadalomképét hagyta ránk. Úgy indult a nemesség és a polgárság felől, hogy eljutott a szocializmus vallásáig, amikor mielőbb művészi hitet tehetett volna, a járvány harmincnyolc éves korában elragadta.

Apja polgári értelmiségi család sarja, anyja ősnemesi familia leánya, együtt öröklő a régi világ és a liberalizmus, a polgári forradalmak hagyományát. Apai részről dédnagybátyja az a Lauka Gusztáv, aki Petőfi egyik legjobb barátja volt, és egy ideig népszerű, biedermeier hangulatú költő. Másik oldalról a nagynénje az akkoriban ünnepezt színésznő, Hegyesi Mari. A korán árvaságra jutó leány tehát gazdag emlékek és művészi bátorítások hordozója. De szegény leány, aki örülhet, ha apácaiskolában kap ingyenes helyet, és úri származása ellenére rákényszerül a kenyérkeresetre, legalább addig, míg férjhez nem megy (és ne feledjük el, hogy ez még a múlt század végén van, amikor polgári vagy éppen nemesi leány számára vagy megvetettséget, vagy különös hírt, de legalábbis jó társaságon kívülállást jelentett, ha pénzkereső foglalkozása volt). A legtermészetesebb út volt a némiképpen mégis megbecsült munka felé, ha pedagógusnak megy. Így előbb tanítónői oklevelet szerzett, majd továbbtanult, és polgári iskolai tanárnő lett. (A polgári iskola a mostani általános iskola felső négy osztályának felelt meg; a fiúpolgárik főleg a szegényebb néprétegek iskolái voltak; a leánypolgári azonban általános jellegű volt, mert a legtöbb nőt ennél magasabb iskolába akkor még nem járatták.) Huszonkét éves korától kezdve csaknem élete végéig gyakorló tanár volt, férjhezmenetelekor sem hagyta abba a dolgozó nő életét, szeretett tanítani, néhány színvonalas tankönyvet is írt.

Ifjúkorától fogva verseket ír. Élményei lázongóvá teszik, és a költészetben is keresi az újat. A hagyományossal szakítást kezdetben, a századfordulón, Kiss Józsefben, Heltai Jenőben, Makai Emilben találja meg. Korai versei az ő hatásukat mutatják, és Kiss József örömmel is ad helyet a fiatal költőnek A Hét hasábjain. De Bródy és Gárdonyi folyóirata, a Jövendő is közli a verseit. Tehát már akkor felfigyelnek rá, amikor még vidéki tanárnő (Miskolcon), és hamarosan sikerül is az irodalmi központ közelébe kerülnie: előbb Újpesten, majd az Angyalföldön tanít. Bekerül az irodalmi körökbe, ahol a hangadók azonnal felismerik egyéni hangját. Mert Kaffka Margit kezdő korában sem utánzója azoknak, akik hatnak rá, van egy senki másra nem emlékeztető, akkor nagyon is modern témavilága: a társadalomba kivetett, védtelen leányé. A női méltóság igénye jelenik meg vele irodalmunkban.

Első házassága nem sikerül, hamarosan el is válik, de második férjével megtalálja a magánélet összhangját. Ez a második férj Balázs Béla öccse, nagy képzettségű orvos-biológus, szakmáján túl is igen kulturált, irodalmi érzékű, feleségét megértő férfi. A sógor, Balázs Béla pedig ez időben már a meginduló Nyugat első nagy gárdájához tartozik. És oda tartozik Kaffka Margit is. A Nyugat megindulásakor túllép korábbi éveinek hatásain, lenyűgözi Ady költői nagysága, de elragadja az egész költői nemzedék impresszionista-dekadens-nagyvilági hangja is. Lelkesen lép közénk, és lelkesen fogadják: a Nyugat első számától egészen korai haláláig a nagy folyóirat munkatársa. Ott alakul, formálódik költészete, amelyben sajátosan találkozik a hétköznapi apróságok meghitt megragadása a szecesszió stílrómantikájával. Idővel eljut az akkor nagyon modernnek érzett szabad versekhez is, de végső éveiben visszakanyar-

dik a dalszerű rímes versekhez. Ha csak verseket írt volna, emléke úgy marad fenn, mint a Nyugat első nemzedékének egyéni hangú költője, talán a legkitűnőbb magyar költő.

Kaffka Margit azonban ennél is több. Mert költői életművének jelentékenyebb, amit prózában alkotott.

Korai kisepikai - novellák, karcolatok - még inkább a költőre vallanak, de már készülődik bennük az író gazdag, színes, halk rezdüléseket ábrázolni képes stílusa. Ady hatása és a Nyugat körének világnézeti tudatosító ereje kellett ahhoz, hogy Kaffka felismerje emlékeiben a társadalom válságára jellemző mozzanatok. 1911-re készül el legnagyobb műve a *Színek és évek*, egy gazdag lelki életű, de körülményei folytán minduntalan megalkuvásra kényszerülő asszony története. A regény hősnője nem azonos a meg nem alkuvó írónővel, de történetében mégiscsak sok az önéletrajzi mozzanat. Lélektani regény, de úgy, hogy azt a társadalmat marasztalja el, amelyben az ábrázolt lélek vergődik. A történetet az teszi hitelessé, hogy az író rokonszenvezik azokkal a nemesi hagyományokkal, amelyeknek elmúlását szükségzerűnek mutatja be, és szereti azokat a polgári eszményeket, amelyekről megmutatja, hogy az adott körülmények között mennyire alaptalanok.

A *Színek és évek* tragikus összkép, de nem vezet egyéni tragédiához. A következő nagy mű, a *Mária évei* azonban már az önálló utat járó asszony tragédiáját ábrázolja. Közben novellák és kisregények egész sorát írja, szinte körképét adva bennük a női sorslehetőségeknek a századforduló Magyarországon. Kiindulása mindig a lélekábrázolás, néha - mint a *Csendes válságok* kötet kitűnő novelláiban - nem is lép túl a belső világ mesterien árnyalt ábrázolásán. De ahogy az évek haladnak az első világháború felé, a pszichológia egyre inkább csak kiindulópont, amely a társadalmi kérdések feltárásához vezet. Az *Állomásokban* már a század kezdetének forradalmi szándékait akarta ábrázolni, de túl közel volt még ahhoz, hogy igazi nagy társadalmi regényt kerítsen tárgyából.

A háború kitörése felháborítja. Férjét is katonának viszik. Egymás után érkeznek a hírek ismerősök haláláról. A költő előbb csak kétségbeesett, majd pacifista versekkel válaszol. De egyre jobban érti, miről van szó. Hiszen jó barátja Adynak is, aki nagyon jól értette, miről van szó. Kaffka Margit tehát várni kezdi a forradalmat. Eddig sem volt idegen a publicisztikától, de most feladatának érzi. Eszmevilága valójában a polgári forradalomhoz áll közel, de egyre jobban rokonszenvez a munkásmozgalommal, és lassanként szocialistának vallja magát.

Világnézetének módosulása versein is jól érződik. Érdekes, hogy ez időben tér vissza a szabad versektől a rímes versekhez, holott ez időben a szabad versnek még forradalmi íze volt. Kaffka Margit költészete azonban tartalmában, eszméjében forradalmasodik. S ami ennél is fontosabb: elbeszélő prózája egyre inkább kifejezetten társadalmi témák felé fordul. Ekkor írja utolsó regényét, a *Hangyabolyt*, amely egy apácaiskola zárt körében mutatja meg mesteri módon a társadalmi kapcsolatokat (1917). A zárt kör a nagyvilág jelképévé nő. És közben gyűlnek azok a végső novellák, amelyek 1918-ban *A révnél* címen jelennek meg. Itt elmarad a stílus impresszionizmusa, a fogalmazás fegyelmezetten szabatos, és habár az alakok lélektani ábrázolása kitűnő, a cél mégis mindenütt a társadalomkép. Kaffka Margit elérkezett művészi útjának új állomásához. De nem volt folytatás.

Október végén még lelkesen üdvözölte a polgári forradalmat. Novemberben pedig jött a spanyolnátha, amelynek napok alatt számlálatlan tízezrek estek áldozatul. Megkapta Kaffka Margit is, megkapta egyetlen kislánya is. December elsején mindketten meghaltak.

De az életmű mégsem torzó. Költőnek is, prózaírónak is a Nyugat első vonalában van a helye. A *Színek és évek* pedig beletartozik a legjobb magyar könyvek jegyzékébe.

BIRÓ LAJOS

(1880-1948)

Biró Lajos életkora szerint a Nyugat nemzedékéhez sorakozik, személy szerint Adynak talán a legjobb barátja volt, írói élete mégsem tartozik a Nyugat köréhez. Nem is csapkodtak körülötte nagy viták, írói nagyságát együtt ismerték el a Nyugat írói is, a tőlük balra állók is, sőt általában a tőlük jobbra állók is. Biró Lajosról már viszonylag fiatal korában az volt az irodalmi közvélemény, hogy a legnagyobb magyar novellisták közé tartozik. Színpadi sikerei vetélkedtek a legsikeresebbekével, és mégsem irigyelte senki. Regényeit a legkelendőbb olvasmányok közt emlegették. És ámbár ott volt a Károlyi Mihály nevéhez fűződő októberi forradalom vezérkarában, majd tisztelt publicista volt a tanácsköztársaság idején, s a bukás után emigrációba ment, idehaza nem mondtak és nem írtak rosszakat felőle, akkor is úgy tekintették, mint külföldön élő nagy magyar író. Közben pedig odakint az angol filmirodalom egyik világhíres alakja lett, késői drámaival helyet foglalt a nyugat-európai irodalomban, itthon azért mindig úgy tekintették, mint aki jelenlevő: könyvei hazai kiadóknál újra meg újra megjelentek, angliai filmjei eljutottak haza, és az itthoni mozikban is sikereket arattak. A felszabadulás után hazavárták, és ő már készülődött is haza, amikor hatvannyolc éves korában Londonban hirtelenül meghalt. Századunk legjobb magyar írói közé tartozik.

Heves megyei falusi kispolgári családból származott. Apja vegyeskereskedő volt, afféle környezetéhez képest viszonylag módos ember, aki családjával olykor felruccan Bécsbe is. Biró Lajos történetesen Bécsben született. Gyermekkor a falusi otthonban telt el, ott ismerte meg azokat a paraszti alakokat és paraszti gondokat, amelyeket később talán legkitűnőbb novelláskötetében, a *Kunszállási emberekben* felidézett. Középiskoláit a megye székhelyén, Egerben, majd Budapesten végezte. Érettségi után, hogy nyelvtudását tökéletesítse, egy ideig Nyugaton utazgat, Párizsban hónapokat tölt. De már középiskolás kora óta tervezi, hogy újságíró lesz. 1900-ban a húszéves fiatalember hazakerülvén, el is helyezkedik a lázas kultúrájú és nagy sajtóéletű Nagyváradon. Ott barátkozik össze Ady Endrével és Nagy Endrével, a magyar irodalmi kabaré későbbi megteremtőjével. Együtt, egymásra hatva vitatják a kor problémáit. Együtt haladnak a polgári radikalizmus felé. Biró Lajos legelsőként ismeri fel és hirdeti, hogy Ady Endre a kor nagy költője. Ady is megérzi Biró Lajosban a már fiatal korban kialakult komolyságot és erkölcsi szilárdságot.

Biró kitűnő munkaerő, akit a lapnál is meg kell becsülni. Ő végez minden fontos munkát olvasószerkesztéstől éjszakai ügyeletig. Nagyon gondosan fogalmazza cikkeit, még akkor is, ha azok nem többek névtelenül megjelenő híreknél. És ezek közben írja első novelláit, amelyekkel kikísérletezi stílusát és szerkesztési módját. Később budapesti újságokhoz küldi a novellákat, ahol azonnal lelkesen fogadják. Biró ugyanis az újságíró-gyakorlatban és az újságok szükséglete szerint formálta ki novellaformáját. A legtöbb pontosan olyan hosszú, hogy befér egy oldal alsó felébe (ezt hívják tárcanovellának). Cselekményei drámaian feszültek, éles fordulattal, a lehető legszükszavúbban elmondva. Nagy szenvedélyekről, a lélek megpróbáltatásairól, mindig érdekesen megragadott alakokról szólnak ezek a balladai tömörségű történetek. Kezdetben főleg városi alakokról. Csak később kerül sor a gyermekkor falusi emlékeire.

A nagyváradai novellista-újságíró hamarosan feltűnik a budapesti irodalmi köröknek. A kor neves szerkesztője, Vészi József, aki Adyt is az elsők közt pártolja, felhívja lapjához, a Budapesti Naplóhoz. Biró Lajos nemsokára a fővárosi újság társszerkesztője, itt is nélkülöz-

hetetlenné válik. És feleségül veszi Vészi József leányát (s ezzel sógora lesz Molnár Ferencnek, aki ez idő tájt Vészi másik leányának a férje). Egymás után jelennek meg novelláskötetei. *A Huszonegy novella* című gyűjtemény után már közönség is, kritika is úgy tekint rá, mint a kor jelentékeny írójára (1908). Közben vezércikkeivel a polgári baloldal tekintélyes publicistája, akinek véleményeit az ellenfelek is tudomásul veszik.

Amikor Vészi József lapja politikai okokból megszűnik, Biró apósával és feleségével átmenetileg Berlinbe költözik. Javarészt ott, külföldön írja gyermekkorára emlékező, paraszti tárgyú novelláit. Az irodalomban akkor is jelen van, ha gyakorlatilag német újságíró. (Teljes otthonossággal beszélt és fogalmazott németül, franciául, angolul.) Amikor 1912-ben hazatér, kezdi el - némi korábbi kísérletezés után - a drámaírást. Itt is érvényesülnek erői: a szigorú szerkesztés, az érdekes alakok, a fordulatos cselekmény. *A Sárga liliom* a polgári kritikai realista drámaírás egyik legjobb magyar darabja, de a többi színműve is mindig fontos emberi mondanivalók igen hatásos színpadi kibontásai. Biró Lajos mindig sikeres.

Már tekintélyes író, amikor regényeit kezdi írni. Ezek egyszerre társadalomkritikai és lélektani elbeszélő művek. A hanyatló magyar úri világ, a társadalmi elmaradottság, a talajtalan polgárság képei. Talán legjelentékenyebb közöttük az első világháború idején írt *A Molitor ház*, amely egy idegbeteg, háborúban megrokkant fiatalember családi körén és a főalak belső gyöttrődésén keresztül ábrázolja a régi, az úri Magyarország szétesését.

Biró Lajos ugyanazt az országot látja, mint Ady Endre. Az egyik legkitűnőbb elbeszélésében „szolgák országá”-nak mondja az egész itthoni világot. Ez jelenik meg drámái és regényei nagy részében is. Ez ellen keresi a megoldást a publicista, aki a háború idején egyre közelebb kerül a tevékeny forradalmisághoz. Ott áll Károlyi mellett, és az októberi forradalom után ő lesz a polgári kormány külügyi államtitkára. Tovább nem lép a forradalmiságban, de nem is fordul a tanácsköztársaság ellen. Itthon marad, és a Fáklya című forradalmi lapba írja vezércikkeit. A bukás után pedig emigrál. Előbb Bécsbe. Ott írja egyik legszebb regényét, *A bazini zsidókat*.

Egy ideig családjával együtt kóborol a világban. Rómában, Párizsban, Berlinben él. Nyelvtudása folytán mindenütt boldogul, de mindenütt idegen marad. Hazajöhetne, könyvei itthon megjelennek, őrá személy szerint senki se haragszik. De nem hajlandó semmiféle közösséget vállalni Horthy rendszerével. És szorongva vette tudomásul, hogy Európa nagy részén erősödik a fasizmus. Ment hát tovább, Amerikába. Ott a filmgyáraknak szükségük volt forgatókönyvekre. Biró pedig mindig megtanulta, amit meg kellett tanulni. Rájött a hatásos filmek írásának módszerére. És sikereket aratott. De Amerika is idegen maradt számára. Így jön vissza Európába: Angliába, ahol otthonra talált. Egy másik emigráns magyarral, Korda Sándorral, a nagy filmrendezővel együtt megteremtették az angol nemzeti filmgyártást: ők csinálták a legszebb angol történelmi filmjátékokat. Biró Lajos ekkor írta a *VIII. Henrik magánélete* című forgatókönyvet, amelyből a két világháború közti évek egyik legnagyobb filmvilágsikere lett.

Ettől kezdve Biró Lajost Angliában elfogadták angol írónak. Jól is érezte magát: hazát és biztonságos életet adtak neki. Forgatókönyveken kívül színműveket is írt angolul. Ezeknek gyűjteménye volt az utolsó könyve.

A második világháborútól kezdve várta a fasizmus bukását, várta, hogy hazajöhessen. Tulajdonképpen nem érthető, hogy a felszabadulás után miért nem jött azonnal. Húztahalasztotta az utazást. Talán attól félt, hogy ha megint itthon van, választania kell a két haza között. Anglia jólétet, biztonságot és világhírt adott neki. De azt is tudta, hogy az a megbékélt

angol filmíró minden népszerűsége ellenére is eltölpül a kemény kritikájú nagy magyar elbeszélő mellett, aki valaha volt.

És amikor végre mégis úgy döntött, hogy utazik, akkor íróasztala mellett ülve egyszerre csak megmerevedett, és halott volt.

Mintha csak Biró Lajos írta volna egy tömör, drámai novellájában.

HATVANY LAJOS

(1880-1961)

Magyarország királyság volt, de a király az osztrák császár volt és Bécsben lakozott. A hatalom java a nagybirtokos arisztokráciáé volt, a közhivatalokban jórészt nemesi családok fiai ültek, de a gazdasági, tudományos, művészeti-irodalmi világban felnőtt melléjük a polgárság. Budapest és mellette néhány nagyobb vidéki város rohamos fejlődéssel formálódott nyugat-európai arculatúvá. A régi urak leszármazottai is liberális elveket hangoztattak, a polgárok magasabbra jutott rétegei pedig igyekeztek életformában utánozni a tisztelt nemesi hagyományt: a nagyon gazdagok az arisztokratákat, a középgazdagok a dzsentriket. Ez volt az öntetszelgő, hangzatos és látványos millennium fél évszázada, amely a kiegyezéstől az első világháború tragikus végéig tartott, vagyis 1867-től 1918-ig. Ennek a lendületes polgárosodásnak lelkesítő fényei és nyomasztó árnyai voltak: sok mindenben fénykor volt, sok mindenben komor jövők kiindulása. A felemelkedő hazai polgárság mindenképpen megváltoztatta a társadalom szerkezetét is, arculatát is a gazdasági életben és a kultúrában egyaránt. Ennek a magyar polgárságnak a felső, a közép és az alsó rétegekben jelentős tömege zsidó volt. Zsidók ugyan a kezdetek kezdete óta éltek Magyarországon, sorsuk általában elviselhetőbb volt, mint a korábbi évszázadok Európájának legtöbb országában, de a XVIII. század végső negyedéig - a felvilágosodás szellemi előretöréséig és II. József emberi jogokért küzdő uralmáig - lényegében megtűrt idegennek számítottak. És habár színmagyar környezetben, a Duna-Tisza közén és az Alföld tiszántúli vármegyéiben már régóta magyarul beszéltek, többségükben csak a XIX. század első felében váltak nyelvükben és tudatukban magyarokká, és csak 1848 forradalma emelte őket polgári-állampolgári rangra. A nemesi-jobbági Magyarországon azonban a történelmi fejlődés olyan szükségessé tette a polgárosodáshoz nélkülözhetetlen polgárságot, hogy aki alkalmasnak bizonyult az ipar, kereskedelem, közlekedés és az ezekhez nélkülözhetetlen értelmiségi feladatokra, annak a kiegyezéstől fogva tág tere nyílt a tevékenységre, érvényesülésre, gazdagodásra, társadalomalakításra. A nemesi életformából átváltani polgári tevékenységekre ugyanolyan nehéz volt, mint paraszti sorból felemelkedni a fejlettebb-bonyolultabb városi életformákhoz. Tehát a vákuum szükségszerűen beszívta az alkalmas német (sváb), szláv (szlovák, szerb) és zsidó tömegeket. Ezek persze magyar polgárrá válva nemcsak nyelvükben, de érzelmükben, vágyvilágukban is igen hamar azonosultak a magyar nemzeti léttel. Ahol pedig a polgárosodó társadalomban elevenen tovább él az örökölt történelmi emlékek értékrendje, ott a nemesi címet és jelleget tisztelő polgár maga is szeretné nemesnek tudni magát, az arisztokrácia mellé felgazdagodó nagyiparos, nagykereskedő, nagybankár áhítozik a mágnás címekre, igazi mágnások társaságára. A hatalom pedig királytól lefelé magát annyira liberálisnak tudja, hogy méltányolja ezt az igényt. 1867 és 1918 között több mint 280 zsidó vagy zsidó származású család emelkedik a magyar nemesek közé, és ezek között 26 família kapja meg az arisztokratát jelentő báróságot. Akadt e fölemelkedettek közt nagy hírű orvosprofesszor is, volt olyan író-műfordító is, aki nagy közéleti pályafutása elismeréseként került a magyar arisztokrácia társadalmi magasságába, de a legtöbbjük olyan ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi egyéniség volt, aki tehetségével jelentékenyen hozzájárult a magyar gazdálkodás világszínvonalra emelkedéséhez. Ilyenek voltak a Hatvani Cukorgyár tulajdonos unokafivérei: Deutsch Sándor, József és Béla. Azt a gyárat Hatvanban még a múlt század derekán nagyapjuk alapította: „Deutsch I. és fia” néven jegyezte be a cégbíróság, családi tulajdon volt, a fiúk után az unokák örökölték, és ők hárman nemcsak az ország legnagyobb édességipari vállalatává növelték, hanem új vállalatokkal bővítették, hozzácsatolták az ország egész cukoriparát, és termékeiket versenyképessé tették egész

Európában. A hatvani cukor Monarchia-szerte tekintélyé lett, és jelentősen hozzájárult az egész magyar gazdaság fejlődéséhez. 1908-ban királyi adománylevelével az unokatestvéreket bárói rangra emelte, családnevük elé kapták a „hatvani” nemesi előnevet. Hamarosan családnevüket is erre magyarosították, s minthogy valóban már nemesek voltak, az „i”-re végződő vezetéknevet „y”-nal írhatták. Fiaik és leányaik így örökölték a magyar kultúrában oly sokszíniú szereplő „Hatvany” nevet. A műveltség, a kultúra ugyanis már a nagyapák kora óta otthonos volt a cukorgyárosok között. És míg a gyárak meg az óriási vagyon egészen a második világháború végéig és a régi világ összeomlásáig a család birtokában maradt, az ivadékok nem is kis része fontos szerepet töltött be a XX. század első évtizedeinek magyar kultúrájában. A nagy szervező és üzletember Sándor legidősebb fia volt Hatvany Lajos. Órola van szó a következőkben. De nem lehet elhallgatni, hogy az ő legidősebb öccse, Hatvany Ferenc a századelő egyik legérdekesebb, igen egyéni képzeletű festőművésze volt, aki sajátos átmenetet teremtett a színpompás romantika és a modern látomásosság között, és amúgy mellékesen a kor egyik jelentékeny műgyűjtője és művészeti szakértője lett. Legifjabb öccse, Hatvany Bertalan pedig - miközben ő volt a nagy cég irányító gazdasági szakembere, nemzetközi hírű orientalista - a keleti kultúrák, nyelvek és néprajzi ismeretek tudósa - volt, és bátyjával versengve tanácsal és pénzzel támogatta a modern magyar költészetet. Józsefnek pedig Hatvany Lili volt a leánya, ez a csevegő hangú, ironikus kritikájú, egy időben méltán nagyon népszerű író-újságíró. Ez a családi háttér Hatvany Lajos írói, kritikusi, irodalomtörténeti, államférfiúi, irodalomszervezői és irodalompártolói életéhez. Nélküle egyszerűen nem lehet elbeszélni századunk magyar irodalmi életét.

A gazdag, tevékeny család, amely eleve tisztelte a kultúrát és mindenekelőtt a magyar irodalmat, korán tudomásul vette, hogy a tanulástól megszállott fiúból sohasem lesz cukorgyáros. Nem bánták, volt elegendő fiú, aki folytathatta az apák-nagyapák vagyont hozó mesterségét, és még azt is tudomásul vették, hogy az a jövedelem, amely a mindenkori családi vagyonból kijár a nagy cég egyik örökösének, a magyar irodalom és benne a költészet pártolására fordíttassék. Csak tanuljon a fiú ott és annyit, amennyit akar. Ő a gimnázium befejezésekor volt annyira otthonos a német, francia és angol nyelvekben, hogy ott folytathatta tanulmányait, ahol a legalkalmasabbnak tartotta. Németország legnyugatibb végén, Freiburgban találta meg a neki való egyetemet. Ott képezte magát a nyelvészet tudósává és az akkor népszerű filozófiák - Schopenhauer, Nietzsche - alapos ismerőjévé, miközben át-átrándult Angliába és Franciaországba, hogy közel maradjon a modern irodalom tűzhelyeihez. Mindemellett azonban igazán a magyar költészet volt a szívügye, ennek a doktora akart lenni. Csokonai és főleg Petőfi varázsa halála napjáig kísértte és kísértette. És a Párizsban megismert akkori új, kritika szellemét szándékozott otthon megismertetni. Haza is jön doktorálni a magyar irodalomból is. És összetalálkozik - szinte utolsó pillanatban - a Petőfi-korszak végső képviselőjével, a konzervatív, de nagyon kulturált és nagyon színvonalas kritikus-irodalomtörténész professzorral, Gyulai Pállal. Mellette tölti a nagy tudós végső esztendeit. Valószínűleg neki köszönhető, hogy amikor Ady megjelenik a színtéren és az egész maradi világ indulatosan, felháborodottan tiltakozik ellene, akkor a nyilvántartottan konzervatív Gyulai Pál felismeri benne a nagy költőt. Ez érteti meg, hogy Gyulai halálakor Ady oly megrázóan szép búcsúverset írt róla. Hatvany megtalálta az összhangot Petőfi emléke, Gyulai hagyományörzése és Ady újdonsága, s az újdonságon belül költői nagysága között. Hamarosan személyesen is összebarátkozott Adyval, és ettől kezdve az új magyar irodalom ösztönzője, szervezője és anyagi támogatója lett. - Már első könyvei is feltűnést keltettek. Németül írt szatirikus tanulmánya a nyelvészet fölösleges mellékútjairól, majd hitvallása a személyes ízlés jogáról az impresszionista kritikában irányító alakká teszi az új irodalomban. Ő a lelke és anyagi támasza a megalakuló Nyugatnak, amíg ízlés- és stílusigény-különbözésük Osvát Ernővel el nem távolítja... nem Adytól, de Ady irodalmi körétől. Ő politikus lélek, akárcsak

Ady. Károlyiban is felismeri a követendő utat. Az első világháború éveiben Ady mellett ő képviseli az irodalomban leghangzatosabban az eljövendő demokratikus forradalom igényét. Bár folyton készül a nagy Petőfi-életmű összefoglalására, de ez csak élete végén valósul meg. Egyelőre Adyról kell írnia. És a demokratikus törekvéseket kell pártolnia. Az őszirózsás forradalom egyik vezéralakja lesz Károlyi mellett, a Nemzeti Tanács vezérkarához tartozik. Károlyi köztársaságában ismeri fel politikai céljainak megvalósulását. De Károlyira a tanácsköztársaság következik. Ez nem az ő világa. Emigrál előle. Külföldön éli át Trianon gyászát, és indulatos könyvben tiltakozik ellene. De ugyanúgy tiltakozik Horthy ellenforradalma ellen. - És közben írja, lassanként megírja a század szépirodalmának egyik legérdekesebb, dokumentumerejű nagyregényét, az „Urak és emberek”-et (1927), a hazai nagypolgárság krónikáját egy gazdag magyar család történetében, sok önéletrajzi elemmel. Első kötete, a „Zsiga a családban” maradandó klasszikus darabja a magyar regényirodalomnak. Emellett Ady szüntelenül probléma a számára. Újabb és újabb könyvekben új és új szempontokat vet fel Adyról és koráról. - Közben kezdettől végig újságíró is, hol magyarul, hol németül, s ha kell angolul. De 1927-ben nem bírja a hazátlanságot. Itthon vád alatt van, forradalmi múltja bűncselekmény. Ő mégis hazajön, önként bíróság elé áll. El is ítélik, de a következő évben már szabadul. Ekkor következik az új nagy felismerés: József Attila. Elsőként, azonnal tudja, hogy vele kezdődik költészetünk új fejezete. És ugyanúgy áll az immár jelenlévő következő nemzedék mellé, ahogy korábban segítette - pénzzel és tanáccsal - a „Nyugat”-ot. De amikor a fasizmus már fertőzi Magyarországot is, újra számkivetésbe megy. Most Angliában él hosszú éveig. Csak a háború után jön haza. Akkor ünnepelve fogadják, egyetemi tanár lesz, a Tudományos Akadémia is meghívja. És visszatérhet az ifjúkor óta kísértő feladathoz: Petőfihez. Öt óriási kötetben írja meg „Petőfi napjai” címen líránk főklasszikusának életrajzát. - És közben mennyi minden volt! Közben felfedezte és pártolta a József Attila utáni még újabb költőink értékeit, közben világraszóló társasági életet élt otthonában, a budai vár Bécsi kapu terén lévő Hatvany-palotájában. Ott találkozott például Thomas Mann Bartók Bélával. - Ő pedig akárhol volt, tekintély volt magas, elegáns alakjával, csevegő hangjával barátok és asszonyok körében, szerkesztőségekben, kávéházakban, katedrákon, itthon és külföldön. Így élt 81 éven át. Jó író is volt, egyéni hangú kritikus is volt, irodalomtörténész is volt, tanító is volt, mecénás is volt. Egy irodalmi korszakunk megtestesítője volt.

LENGYEL MENYHÉRT

(1880-1974)

Az igaz, hogy a legvilághíresebb magyar drámaíró Molnár Ferenc, de a világ színpadain legtöbbet játszott magyar dráma Lengyel Menyhért *Taifunja*. Ez a Lengyel Menyhért egy időben Hollywood kedvelt filmszövegírója volt, még Greta Garbónak is ő írt sikeres szövegeket, későbbi irodalmi munkásságáért Olaszország Róma városának nagydíjával tüntette ki, hosszú életének nagyobbik részében Angliában, Amerikában és Olaszországban élt, éveket töltött Svájcban és Ausztriában - de soha életében magyar anyanyelvén kívül semmiféle nyelvet nem tudott megtanulni, még németül sem tudta elmondani a legegyszerűbb kifejezéseket. Kilencvennégy éves koráig megmaradt annak, aminek indult: nagyon okos tiszántúli magyar zsidó parasztnak. De magyarul leírt szavait minden kultúrnyelvre lefordították.

Balmazújvárosi volt, akárcsak a nála tizenhét évvel fiatalabb Veres Péter. Abból a sajátos magyar zsidóvilágból származott, amely Kiss József balladáival lépett a magyar irodalomba. Ezeknek nem volt olyanfajta német kultúrájuk, mint a hazai városi zsidóságnak, de olyan jiddis kultúrájuk sem, mint az Északkeleti-Kárpátok zsidó parasztságának. A javarészt református Tiszántúl falvainak életformáját éltek, a kocsmárosoknak és vegyeskereskedőknek is maguk művelte törpebirtoka volt, egyesek gazdatisztek voltak a nagybirtokokon, és olykor akadt köztük középbirtokos gazdálkodó, aki együtt kapált a zsellérekkel. Otthonukban általában három könyv volt - a kalendáriumon kívül -, az imakönyv, amelynek héber betűit ugyan el tudták olvasni, de a nyelvet nem értették, és csak a szöveg melletti fordításból tudták, mit is imádkoznak, azután az Ótestamentum, persze magyarul és Petőfi összes költeményei. Egyébként műveltségük és érdeklődési körük azonos volt a szomszédokéval. Ez a sajátos alföldi népi színfolt a fasizmus tömeggyilkolásában úgyszólván az utolsó szálig kipusztult. De ezek közül jött Kiss József, és ebből a mélységből emelkedett világhírig Lengyel Menyhért.

Afféle istenáldotta tehetségnek mutatkozott az iskolában: elolvasott mindent, ami a keze ügyébe került. Természetesnek tartották, hogy ki akar törni. Amint lehetett, elindult szerencsét próbálni Budapestre. Itt kezdett újságoknak írni, fel is tűnt falusi ízekkel teljes stílusa. De maga is érezte, hogy még nem eléggé művelt, még sokkal többet kell tudnia életről is, irodalomról is. Elment tehát Kassára biztosítási tisztviselőnek és mellette vidéki riporternek. De főleg olvasott és színházba járt. Jól megismerte Ibsent és a világ korszerű drámairodalmából mindazt, amihez magyar fordításban hozzáférhetett. És történelmet olvasott, magyar és világtörténelmet. Kivárta, amíg megéri benne az író. Azután huszonhat éves korában írt egy drámát, *A nagy fejedelem* című tragédiát, melyen ugyan jól érződik Ibsen hatása is, a francia drámák szigorú hármasságának is, mégsem volt ez sem ibseni, sem francia, hanem a magyar kisváros, a közéleti előítéletek, az igazságtól való rettegés, a tudomány és a hivatal összeütközése egy tudós tragikus sorsán példázva. A művet elküldte Budapestre az új drámai kultúrát kereső Thália Társaságnak (amelynek a fiatal Lukács György volt a szellemi mozgatója, és a fiatal Hevesi Sándor a rendezője). És *A nagy fejedelem*nek a Thália színpadán sikere volt: közönségsikere és szakmai sikere. A kassai biztosítási ügynök 1907-től kezdve egyszerre az elismert drámaírók közé lépett. Hátat is fordított minden egyébre, felköltözött a fővárosba, és egymás után írta sikeresnél sikeresebb színdarabjait. Valamennyi színház örült, ha kéziratot kapott tőle: egy Lengyel-bemutató biztos sikert jelentett. Pedig műveinek színvonalára nagyon egyenetlen, nemegyszer lélektanilag elnagyolt, máskor témabelileg jelentéktelen, de mindig érdekes és hatásos. Bámulatosan jó mesterember volt, aki néha felemelkedett az igazi, a nagy kérdésekkel viaskodó, igazi szenvedélyeket és igazi problémákat ábrázoló

drámáiróig. 1909-ben szembenézett a háborút előkészítő imperializmussal: Japánról beszélt, de bármely nagyhatalomra lehetett gondolni közben. És japánjai nagy szenvedélyekkel, nagy morális kérdésekkel, cselszövésekkel és önfeláldozásokkal készítik a világtragédiát. És hatásosságban semmivel sem maradt az akkori legmagasabb világszínvonal alatt. Ez volt a *Taifun*. Előbb dübörgő hazai siker, azután európai siker, azután világsiker. És mi sem bizonyítja jobban irodalmi elismertetését, mint hogy a Nyugat költői, írói, kritikusai is a magukénak érzik. Oda is tartozik közéjük, oda írja okos, higgadt, jóízű nyelven fogalmazott cikkeit. Amikor egy ízben Ady és a Nyugat összekülönbözik - Ady a vitában kizárólag Lengyel Menyhértet hajlandó elfogadni bírójának és közvetítőjének.

De ugyanígy fogadja el őt a hivatalos irodalom is, hiszen megkapja a Voinich-díjat is, amely az akadémiázus teljes elismerését jelenti. *A hálás utókor*, a népi ízekkel teljes *Falusi idill* és főleg a *Sancho Panza királysága* - ez a harcosan demokrata és pacifista vígjáték, a legjobb magyar vígjátékok egyike - akkor is a legjelentékenyebb drámáiróink közé sorolja, ha színjátékainak nagyobbik része elnagyolt, és alig több sikerrel kecsegtető, könnyű szórakozásnál.

Pacifizmusában pedig olyan következetes, hogy a világháború kitörésekor Svájcba emigrál, akárcsak ugyanekkor Romain Rolland Franciaországból. 1914 és 1918 közt világhatású cikkeket ír a háború ellen. Persze magyarul írja, mert csak így tud, de azonnal lefordítják németre és franciára. Ezek az írások később *Egyszerű gondolatok* címen kötetben is megjelennek. Politikai, illetve publicisztikai irodalmunk klasszikusai közt lenne a helye. A háború után még nagyobb utazást tesz Amerikában, ahol igen sok helyütt játsszák darabjait, főleg a *Taifunt*. Ottani tapasztalataiból áll össze *Amerikai napló* című dokumentumértékű riportkönyve. Csak a húszas években jön haza. Ez időben főleg sikerdarabokat ír, s ezeknél mérhetetlenül több, jelentékenyebb az a sajátos pantomimnovella, a *Csodálatos mandarin*, amelyből Bartók alkotja meg a halhatatlan táncjátékot. És ír egy szinte ismeretlenül maradt, bár nagyon érdekes fantasztikus regényt, *A boldog várost*, amely egyszerre egy szebb jövő látomása is, de félelmeivel még az akkor ismeretlen Franz Kafka regényeinek is rokona. Egy ideig színingazgató, érdekes, változatos műsorpolitikát valósít meg a Belvárosi Színházban. De ahogy előbb Olaszországban megvalósul, majd Németországban készülődik a fasizmus, a politikai atmoszférára mindig is érzékeny Lengyel Menyhértet elfogja a félelem: félti Európát. És előbb Angliába, majd Amerikába fut a fenyegető jövő elöl. 1937-től kezdve már nem jön haza.

Angliában összetalálkozik Biró Lajossal, aki 1919 óta emigráns, hiszen ő a Károlyi-kormány államtitkára volt. Biró Lajos Korda Sándorral együtt teremtette meg az angol nemzeti filmjátékot. Lengyel és Biró régi jó barátok, még 1913-ban együtt írtak egy sikeres történelmi drámát, *A cárnőt*. Azóta Biró világhíres forgatókönyvíró, erre ösztönzi Lengyelt is. Nem is kell csalódnia benne. És amikor Korda továbbmegy Amerikába, szívesen dolgozik az ott már rég ismert nevű íróval. Így kerül Lengyel Hollywoodba, ahol hamarosan a nagy sikerűek közé tartozik. Ő írja Korda kitűnő Hitler-ellenes filmjének, a *Lenni vagy nem lenni*nek a szövegét. Ettől kezdve egymás után írja forgatókönyveit, bármelyik gyár, bármelyik népszerű rendező, világhíres színész örömmel fogadja, ha neki ír. Kitűnően tud fordulatos meséket kitalálni, feszült helyzeteket teremteni és nagyon hálás szerepeket formálni. Greta Garbo is örömmel játszik Lengyel Menyhért-alakokat. De társasága mindig kizárólag magyar, a filmesekkel tolmács útján beszél, illetve felesége közvetítésével, aki jól tud különféle nyelveken, a munkában is tökéletes társa.

Amerikában tehát sok munkával, de gondtalanul él a második világháború végéig. De utána a bontakozó hidegháború légnyomását már nem bírja elviselni. Igazi demokrata, aki rokonszenvezik a szocializmussal is. Lengyel tehát hazajött Európába, de még nem jött haza

Magyarországra, ahol egyébként a fasizmus egész alföldi rokonságát elpusztította. Ekkor költözött Olaszországba, ahol az irodalom a nagy világhíreseknek kijáró tisztelettel fogadta és tüntette ki az olaszul sem tudó magyar író. Ott írta hosszú évek alatt emlékiratait. Ezek csak jóval halála után jelentek meg.

1956 után a már öreg író egyre gyakrabban jár haza, olykor hónapokat tölt itthon. Ahogy tréfásan mondogatja, sok helyütt lehet jól élni, de csak Magyarországon lehet jól beszélgetni, és főleg csak itt tudnak rendesen „alsós”-t játszani (ezt a jellegzetesen magyar, másutt nem is ismert szolid kártyajátékot filléres alapon játszotta baráti körben világlátásában, ez mindig is a hajdani pesti kávéházakra emlékeztette). Túl kilencvenedik évén végre elhatározta, hogy most már végképp hazaköltözik. Itthon akart meghalni. És így is történt. Már kilencvennégy éves volt, amikor kérelmezte, hogy újra magyar állampolgár lehessen. Amikor a Belügyminisztériumból telefonon értesítették, hogy kérelme elintézett, az állampolgársági bizonyítványt postára adták címére, akkor meglepődtenmondta, hogy most már nyugodtan megy kórházba, hogy az orvosok megnézzék, mennyi lehet még hátra az életéből. Két nappal később a kórházi ágyon, arcán elégedett, derűs mosollyal meghalt.

A sírjánál azután végre elhangozhatott, hogy a magyar irodalom egyik klasszikusa volt.

OLÁH GÁBOR

(1881-1942)

Ha Oláh Gábor csak valamennyivel fegyelmezettebb, csak valamennyivel következetesebb, ha valamivel kevésbé összeférhetetlen, ha nem olyan arányvesztetten önimádó, és nem téved a meg nem értett zseni tudattorzító lelki zsákutcájába - akkor, úgy vélem, helye alighanem az igazi nagy költők közt lehetne; de szépprózája és különösen néhány remekművű esszéje is kortársai első vonalába emelné. Az ő tragédiája némiképpen Szabó Dezsőre emlékeztet, de Szabó Dezső legalább megérthette, hogy bár igen rossz irányba, de mégis hatott, lelkesedést váltott ki, Oláh Gábor azonban afféle vidéki nyughatatlanként került a kortársi irodalmi köztudatba, ráragadt egy olyan „provinciális” címke, amely valójában egyáltalán nem volt egy pillanatra sem jellemző rá. Halála óta pedig jórészt elfelejtették; sokan nem tudják, mennyire méltó kortársa volt korábban Adynak, Móricz Zsigmondnak, később József Attilának és a népi írók legjobbjainak, sőt esszéivel Szerb Antalnak és Halász Gábornak is. Legszebb versei, novellái, irodalmi tanulmányai, regényeinek és verses regényeinek legjobban sikerült részletei a legelső sorában biztosíthatnák nevét és emlékezetét. Igaz: verseinek nagyobbik része egy nyughatatlan, nemegyszer az idegbetegség határán járó, felettébb zavaros poéta képét is keltheti, epikájának gyengébb részei olykor a dilettantizmusig süllyednek, életvitelére és politikai-irodalmi kiállásaira pedig a kapkodás, az állhatatlanság, a folytonos sértődöttség a jellemző. De éppen azt, ami valóban érték, sőt nagy érték ebben az egyenetlen életműben, előbb-utóbb mégis fel kell fedezni, mert enélkül hiányos minden irodalmi körkép, amelyet *A Holnap* költőinek megjelenésétől a második világháború kezdetéig terjedő több mint három évtized hazai irodalmáról akár csak felvázolunk.

Debreceni volt, mint Csokonai, Tóth Árpád vagy Szabó Lőrinc, de a társadalom legmélyéről érkezett, akárcsak József Attila. A konfliskocsis és a kenyérdagasztó asszony nyomorban született fiának herkulesi (vagy József Attila-i) erőre volt szüksége, hogy felvesse magát az egyetemig, a tanári diplomáig, az európai nagy műveltségig. Budapesten végzett, de bár ez időben is költő volt már, nem találta meg kapcsolatát a századforduló fiatal nagyvárosi irodalmával. Személyes élményei folytán forradalmibb, iskolai neveltetésének hatására konzervatívabb, mint A Hét liberális demokrata polgári költői. Ez a világnézeti önellentmondás egyébként mindvégig jellemző lesz kapkodó-tétovázó magatartására.

Diplomája után hazamegy Debrecenbe. Nem az elhelyezkedés nehéz ott a számára, hanem az elnyert állások megtartása: mindig mindenkivel összevész. Mint tanár örökös botrányok közt él: hol feletteseivel, hol kartársaival, máskor tanítványaival olyan indulatos, sőt goromba, hogy mindenütt szabadulni akarnak tőle. Két iskolában is próbálkozik, közben egy ideig könyvtáros: mindenütt hamarosan felmondanak neki. Ámbár közben itt-ott megjelenő költeményeit az értő elmék nagyon is méltányolják. Az egyre inkább irodalmi centrummá fejlődő Nagyváradon is felfigyelnek rá, és Juhász Gyula, aki személyesen is ismeri, felszólítja, hogy vegyen részt a Holnap társaságában. Ő lehetne a nyolcadik a Holnap költői között. És élete alighanem akkor fut vakvágányra, amikor ezt a lehetőséget elutasítja. Nem hajlandó Adyt vezéréül elfogadni. Senkit sem hajlandó vezéréül elfogadni, magamagát tartja az egyedül alkalmas vezérnek. És ezt a magatartását igyekszik kihasználni az Adyval és vele együtt az egész Holnappal szemben álló irodalmi-politikai reakció. Rákosi Jenő és köre örömmel fogadja a holnaposok közé felkérés ellenére sem lépő Oláh Gábort, és akárcsak a szelíd Szabolcska Mihályt, őt is lelkesen ünneplik, mint az igazi nagy költőt. Ezt a valójában forradalmi indulatú, proletárvilágból érkezett tehetséget ily módon a konzervatívok fedezik fel

és ünneplik. Ő pedig el is fogadná az ellenvezér szerepét, de sem alkatilag, sem igazi világszemlélete szerint egyáltalán nem alkalmas rá. Hiszen versei és novellái a nyomorgó tömegek indulatait fejezik ki, ezzel Rákosi Jenőék nem tudnak mit kezdeni.

Amikor a viták javában tartanak Ady és a Holnap körül, Oláh Gábor pedig éppen megint állástalanul lézeng, fogja magát, és Párizsba utazik. Ugyanúgy megérinti a modern költészet lehelete, mint Adyt. De őmögötte nem Nagyvárad nyugatias szelleme áll, hanem Debrecen konzervatív hagyománya, amelyből nem tud átlépni a Budapesten Nyugattá szerveződő modern irodalomba, mint ez időben Tóth Árpád és később majd Szabó Lőrinc. A Holnap útja erre vezetett volna, de őt már szembeállították mindennel, amihez Adynak köze van. Így azután a hazatérő Oláh Gábor Párizs és Debrecen kettős vonzásában él. A konzervatív dicséretnek már nem kellene neki, de a Nyugatot ellenségének tekinti. Tulajdonképpen Ady helyére vágyódik, tehát elutasítja az élő Adyt. Igaz, később majd győzedelmeskedik irodalmi ízlése, és a halott Adyról az egyik első igazán elismerő, sőt dicsőítő tanulmányt ő fogja írni. És ez nem kevésbé jellemző élete ellentmondásaira.

Budapesten azonban nincs helye, tehát Párizs után újra Debrecen. De iskolának, könyvtárnak már nem kell az összeférhetetlen, magának irodalmi vezérséget igénylő költő, verseit, novelláit azonban szívesen látja vidéken is, a fővárosban is a legtöbb sajtóorgánumban. Tehát irodalomból kell megélnie. De nemcsak megélni akar, hanem tündökölni is, ezért erejénél nagyobb feladatokra vállalkozik. Olykor remekművek kerülnek ki tolla alól. Különösen akkor, amikor a szegények életéről, a megaláztatásokról, a nyomor érzelmeiről és indulatairól ír. Sohasem értette meg a szocializmust; a nemzetköziséget - Rákosi Jenőék hatására - afféle sehonnaiak hazatagadásának képzelte. De 1918-ban szívvel-lélelkel áll Károlyiék mellé. Emiatt később gyanús maradt a jobboldal szemében, noha a Tanácsköztársasággal jobb felől állt szemben. *Szegény magyarok* című igen zavaros - bár egyes részleteiben lendületes, sokkal jobb műhöz méltó - regényében már-már egy fasiszta jellegű fajmítosz ábrándja bontakozik ki, lehetséges, hogy némi hatással volt Szabó Dezső *Az elsodort falujára* is. De például *A táltosfiú* című regénye, amely a debreceni nyomorúságos vidéki proletariátusról szól, csaknem hibátlanul jó, méltatlanul elfelejtett mű.

A Bethlen-korszak évtizedében egyszerre állt proletárindulatával balra és fajelmélettel játszó nacionalizmusával jobbra a fennálló rendszertől. Hanem amikor a német fasiszmus előretörésével felismeri, hogy ez a magyar nép fő veszedelme, akkor meghököl. Keresné az utat valahová, de nincs sehol, aki egyetértene vele. A szocialistáktól idegenkedik. Az értelmetlen népies-urbánus ellentétben egyik sem kell neki. De azoknak sem kell ő. Az urbánusok afféle vidékinek, sőt provinciálisnak tekintik. A népiek balszárnyának antiszocialista, a népiek jobbszárnyának gyanúsán demokrata, a kifejezett fasisztáknak sem kell, mert német-ellenes és nem antiszemita. Jellemző, hogy ameddig a liberális Pesti Napló fennáll, a legtöbb verse ott jelenik meg.

Megélhetése pedig egyre nehezebb. A kiadók ugyan szívesen látják regényeit, mert érdekesekek, olvasmányosak. Még az abban az időben időszerűtlennek tartott verses regényekben is olyan új és vonzó hangokat tudott találni, ami üzletképpé tette kiadásukat. De egyre-másra különböző betegségek rontottak rá, és dúlt idegzete nehezé tette a gyógyulást. Élete végső két évtizedében nem is volt igazán egészséges, testi és lelki okok versengtek, hogy munkaképtelenné tegyék. Sohasem lehetett vezér, sohasem lehetett első, és ezért méltatlanul mellőzöttnek érezte magát. De a bajok szüneteiben, a gyakran hevenyészett versek és prózák közben olykor megint remekművek is születtek, későbbi éveiben főleg olyan esszék, amelyeket nagyon nagy kár volt elfelejteni.

Maga ellen is szakadatlan harcot vívott. Hiszen felismerte, hogy Ady költészete akarata ellenére hatott rá. Küzdött ellene, de sokáig nem tudta magában legyőzni. Hanem amikor végre 1927-ben *Ady szimbolizmusa* címen kitűnő tanulmányt írt, meghajolva a csaknem tíz éve halott lángelme előtt, egyszerre megtört a varázs, akkor tudott túllépni az Ady-hatáson. De egyre kevesebbet írt, és egyre kétségbeesettebben féltette népét a fasiszta világveszedelemtől. De azt se tudta, miféle jövőt is tartana jónak. Tulajdonképpen már életében kiesett az élő irodalomból, és holtában sem nyerte el megillető helyét az irodalomtörténetben; bár meg kell említenünk, hogy a Magyar Elbeszélők sorozatban huszonöt íven jelentek meg elbeszélései és kisregénye (*A táltosfiú*, 1969).

DUTKA ÁKOS

(1881-1974)

Amikor Dutka Ákos 1908-ban *A Holnap* korszakkezdetet jelentő antológiájában hetedmagával megjelent - együtt jelezték az Ady vezérelte új magyar költészet harcos jelenlétét -, legalábbis Nagyváradon már ismert nevű költő volt. És akit ama századelőn a nagyváradi irodalom költőnek ismert el, az költő volt országos érvénnyel is. Aki *A Holnap* hét harcostársa közé tartozott, annak irodalomtörténeti helyzete szerint helye volt az új irodalom ugyanebben az évben megindult budapesti főorgánumban, a Nyugatban, még akkor is, ha még jó időre megmaradt továbbra is nagyváradi újságírónak, nagyváradi költőnek.

Dutka valójában nem is lett soha igazi nagyvárosi poéta, noha a Nyugat mellett a program-szerűen nagyvárosi irodalmat hirdető Kiss József szerkesztette A Hét hamarosan úgyszintén magáénak tudta, és versei gyakorta jelentek meg a Nyugattal és A Héttel egyként szemben álló, mértéktartóan konzervatív Új Időkben, a jellegzetesen liberális polgári Pesti Naplóban, a polgári lapok közt leghaladóbb, harcosan demokrata Világban és a szociáldemokrata Népszavában. És mindezekben az alaposan különböző szellemű újságokban és folyóiratokban olykor egyszerre fejezte ki a később Budapesten is nagyváradi emlékekkel élő Dutka Ákos a maga idegenségét a nagyvárosi léttel szemben. Ez az idegenség nem is ellenszenv volt, nem afféle vidéki provincializmus - a századfordulói Nagyvárad ugyanúgy nem volt provinciális, mint a főváros, a nagyváradi írók-újságírók Párizsra pillantván, nyugatibb szelleműnek érezték magukat, mint a pestieket -, még kevésbé volt valamiféle népieskedés a „bűnös” várossal szemben, hiszen Dutka világlátésben merőben idegen maradt a nála ifjabb népi íróktól is, sőt szimbolizmusa és mindvégig megőrzött szecesszióssága még inkább a későbbi „urbánusok” közé sorolhatná. Az ő idegensége a nagyváros kellős közepén a zsúfoltságnak, a túlekedésnek, a túl sok ember közt mindig kísértő magánynak költői kritikája volt: egyszerűen nem érezte jól magát a túl nagy forgalomban, túl gyors élettempóban még akkor sem, amikor az első világháború utáni években már egy budapesti napilapnak, a Friss Újságnak belső és nagyon becsületes munkatársa és nagy nyelvi kultúrája folytán a Külügyminisztérium sajtóelőadója volt. Amint tehetette, ki is költözött a nagyvárosból, és a közeli, de mégis vidéki hangulatú Máriaremetén talált otthonra. Onnét kísérte egyre komorodóbb kedéllyel a fasizmus embertelensége felé rohanó világot, ott hallgatott el évekre, és ott szólalt meg újra megújult kedvvel a felszabadulás után, hogy a merőben új hangok közepette már kevesedmagával, majd megérvén a pátriárkák korát, immár egyedül képviselje Ady nemzedékét. Túl kilencvenedik életévén, testben-lélekben egészségesen úgy tudott lépést tartani és jelen maradni költészetünkben, hogy közben élő hagyományként őrizte annak a nagyváradi kezdetnek ízeit és illatait, amely az egész azóta való magyar költészetnek egyik forrása volt.

Költészete hét egész évtizedre terjed, hiszen 1904-ben már rangot adó verseskötete jelent meg Nagyváradon, a következő évben vidáman költői operettjét (*A léghajósokat*) mutatta be az akkor fővárosi színvonalú nagyváradi színház. Ez időben indul Amerikáig terjedő nyugati útjaira. Amikor tehát hazatérve összebarátkozik Adyval, és csatlakozik a Holnap Társasághoz, már a világlátott, széles tájékozottságú ember nimbusza is indokoltan köríti költőhírét. Műveltsége, nyelvi gazdagsága, biztonságos verselése ebben az időben még egyenrangúnak gyaníttatja Holnap-béli társaival, Babitscsal, Balázs Bélával, Juhász Gyulával. Valójában mögöttük áll, sokkal jobban kötődik a szecesszió stílromantikájához, túldekoráltságához, mint amazok (persze, ezekben az években egyikük sem - Ady sem - mentes a szecesszió modorosságaitól, ez időben Nagyvárad alighanem Budapestnél is szecessziósabb, hiszen ez a

„világdivat”, és Nagyvárad tüntetően ad a maga nagyvilági korszerűségére). Dutkában szembetűnőbb a közvetlen Ady-hatás is, egy időben odasorolható a szaporodó számú Ady-epigonok közé, igaz, hogy ezek közt a legjobbak egyike, holnapos társai közül igazánból a legközelebbi rokona Emőd Tamás, aki a legifjabb közöttük, s aki sokkal rövidebb élete folyamán (ötvenéves korában halt meg) ugyanúgy mindvégig őrizni fogja a két nagy korai élményt: a századforduló Nagyváradját és Ady személyes barátságának emlékét. Akár-mennyire is megtalálják idővel a maguk egyedi hangját, Dutka és Emőd mindig megmarad nagyváradinak és Ady-tanítványnak. Habár viszonylagos politikai színtelenségük már eleve is idegen Ady harcosságától is, Babits gyötrődéseitől és művészi eredetiségétől is, Juhász Gyula elégikus mélységeitől is és még inkább Balázs Béla forradalmársághoz vezető fejlődésétől is. Emőd pedig Budapestre kerülve legalább igazi nagyvárosi költő lesz, közelebb A Héthez, mint a Nyugathoz, és a könnyed kabaréköltészetben egy nem mély, de mégis egyéni új hangot is talál. Dutka megmarad századfordulói, a szecesszióktól egészen soha el nem szakadó, mindig megnyerő hangú, nyelvi és formai pompával teljes emlékeknek.

Igaz, az első világháború éveiben részvéte és bátor pacifizmusa, akárcsak ugyanebben az időben Emőd Tamást, szinte önmaga fölé emeli. Várja a tisztító forradalmat, de már a Károlyi vezette polgári forradalom napjaiban sem tudja, hol a helye. Hiszen egy körvonalazatlan humanista demokratizmuson túl politikailag sehová sem tartozik. Számára egyaránt rokonszenves az Új Idők szelíd maradisága és a Népszava szociáldemokráciája, otthon van itt is, ott is; a tényleges forradalomhoz pedig riadt széplélek.

Passzivitása teszi lehetővé, hogy amikor a háború után Budapestre jön, a Bethlen-kormány látszatdemokráciájában állami állást kapjon a Külügyminisztériumban, és a nagyközönséghez szóló, programszerűen politikamentes Friss Újság kevés munkával, de tűrhető fizetéssel járó irodalmi munkatársa legyen. Minisztériumi beosztása sem politikai jellegű: a külföldi újságok és folyóiratok olvasója; feletteseit tájékoztatja, mi van a német, angol és francia nyelvű lapokban. Jobbról-balról megbecsülik, senki se kívánja, hogy akár vallja, akár megtagadja nézeteit. De így is egyre idegenebb az irodalmi körökben: a Nyugatnak vagy éppen a Népszavának - állami tisztviselő; az Új Időknek vagy éppen az attól is jobbra álló köröknek - az akkor átkozott emlékü Ady barátja, a forradalmi holnaposok egyike. Költői jó hírneve általános, de sehová sem tartozik. Költészete egyre befelé fordulóbb. Kezdetben a régi Magyarország széthullása, mint kortársai legnagyobb részében, belőle is irredenta-nacionalista hangokat vált ki: a fasizmus előretöréséig nem is volt olyan egyszerű a hazaszeretet elkülönítése a nacionalista ábrándoktól. De ahogy Bethlenék után a demokrácia látszata is elenyészik, Dutka - mint oly sokan a polgári demokraták világában - egyre kevésbé érti a végzete felé rohanó világot. Költészetében a külvilág egyre inkább sejtelmes látvánnyá válik, minden impresszionista képfelzárkózás, távoli bánatos dallammá anyagtalanodik. Egyre kevesebbet ír. Azután elhallgat, csak a felszabadulás után szólal meg újra. De akkor újult erővel. Hatvanöt éves fővel megtalálja saját helyét az új magyar költészetben: most már ő maga a hajdani Holnap képviselője a mában. Regényes prózai visszaemlékezése Nagyvárad Ady-korszakára, *A Holnap városa* (1955) dokumentatív jelentőségű, költői erejű és finomságú tanúságtétel. A könyv sikere újabb regényre ösztönzi, *A nagy kalandban* egykori amerikai emlékek alapján írja meg a század eleji kivándorlás prózaepikáját, az Amerikába „kitántorgott” százezrek sorsát. És költészete is képes még hangot váltani, túl a hetvenedik évén végre túllép az indító erejű szecesszió, hangja egyszerűbbé, bensőségebbé válik. Öregkori lírája sajátos színfolt a felszabadulás utáni magyar költészetben. Legvégső éveiben már nem mozdult ki máriaremetei házából, kertjéből, de mindig örömmel látta vendégeit, akikkel bölcsen és derűsen szeretett elbeszélgetni emlékekről és irodalomról. Amikor kilencvenéves korában a Pen Club ünnepi ülésen méltatta a nagy költői múltat, a köszöntő beszédek után egyszerre felhangzott a hangja

magnetofonról, s néven szólítva az őt ünneplő ifjabb barátokat, köszönte meg az elismerő szavakat.

Nem volt igazán jelentékeny költő, de művészsakmájában mesterfokon képviselte a századkezdet néhány jellemző hangulatát, és hosszú élete folyamán hűségesen őrizte a nála nagyobbak továbbható hagyományát.

SOMLYÓ ZOLTÁN

(1882-1937)

Somlyó Zoltán költői életműve előtt tanácstalanul ül az olvasó, de néha nemcsak az életmű, hanem egy-egy költemény előtt is: hogyan is lehet értékelni ezt a művészegyéniséget, akinek egyes verseiből, olykor csak versszakaiból, néha csak kiragadott soraiból egy igazi nagy költő arcképét lehetne megrajzolni, miközben más verseiből, versszakaiból és olykor még a remekművekbe is becsúszo közhelysorokból vagy fordulatokból egy útszéli verselgető, egy igazán rossz költő képe ugyanolyan érvénnyel megrajzolható. Ha emlékezetem nem csal, talán az egész magyar költészetben nincs még egy ilyen egyenetlen egyéniség.

Bizonytalan az irodalomtörténeti helye is. Jó néhány verse a Nyugatban jelent meg, mégsem tartozik ahhoz a Nyugat-nemzedékhez, amely Ady mellett új útra indította a magyar irodalmat. Kosztolányi és Karinthy a legjobb barátai közé tartozott, Kosztolányi kétségtelenül hatott is rá, de nyelvezte, kifejezésmódja a legtöbbször közelebb áll Heltaiék múlt század végi nyelvhasználatához, és frivolsága is nemegyszer rokon Heltai kabaréköltészetével, de Heltai jobban tud művészién frivol lenni, mint ő. Az olvasó elképed attól is, hogy aki ilyen merészen vállalja az erotikát, hogy tud ilyen érzelgős sanzonközhelyeket leírni. Vannak Somlyó-versszakok, amelyek egy életen át elkísérik az olvasót, aki más esetben indokoltan feldühödik ugyanennek a finom poétának stílustalan laposságain. Bohém és felelőtlen volt, tetszelgett „az átkozott költő” maga választotta szerepében - és közben szociális felelősséggel írt néhány költeménye a munkásmozgalmi antológiák díszhelyére kívánczik, miközben a Tanácsköztársaság idején írt lelkes indulói jelszavakat megrímelő sablonok, amelyekhez képest szerintem még Csizmadia Sándor rigmusai is magasabb színvonalat jelentenek. Egy életen keresztül lebegett ég és föld között, ihletett pillanataiban a klasszikusok mennyországáig szárnyalt, rossz óráiban alatta maradt a táncdalszöveg-író mesterembereknek is. Persze hogy nem fogadta be a műgondra oly kényes Nyugat, habár nem egy versének helyet adott. És az is természetes, hogy nem fogadta be az irodalmi alvilág, hiszen az igazi nagy költészetből látogatott le közéjük, noha nem egy versét a bulvárújságok és a ponyva színvonalú képeslapok közölték. Költészetének értékrendjét Kosztolányié és Farkas Imréné közé kell sorolni, sőt ha egy kicsit túlozhatok a szemléletes jellemzés kedvéért: helye valahol Ady és Hazafi Verai János közt van. (A talán tájékozatlan olvasó kedvéért, csupán ismeretterjesztés okából hadd közöljük, hogy Farkas Imre volt a század első felének leglimonádébb, leghígebb költője, a postáskisasszonyok és varrólányok kedvence; Hazafi Verai János pedig a múlt század közismert dilettáns klapanagyárosa, aki némi készpénzért bárkinek bármiről verset rögtönzött a legelképezhetőbb sekélyesség és költőietlenség színvonala alatt).

Nos, ez a különös költői sors szakadatlan szegénységben, örökös napi gondok közt telt el. Somlyó dunántúli kispolgárok fia volt, és diákkorától fogva semmiféle kedvet nem mutatott olyan rendezett, pénzkereső élet iránt, amelyet szülei elképzelték a számára, amikor igen szerény anyagi lehetőségeik ellenére taníttatták a könnyen tanuló fiút. Nagykanizsán elvégezte a középiskolát, leérettségizett, megtanult németül és franciául, de azonnal elment újságírónak, hogy elég szabad ideje maradjon verseket írni. Nem volt azonban jó szerkesztőségi munkaerő; ha éppen írni támadt kedve, vagy kávéházi társaság marasztalta, vagy szerelmi találkája adódott - nem ment be a laphoz, vagy nem készítette el a leadásra váró cikket. Ráadásul nyughatatlan természete folytán hamar megunt a munkahelyét, vagy az egész kisvárost, ahol dolgozott. Ezért azután az első világháború előtti években végighányódott Magyarországon. Főbb állomásai: Fiume, Nagyvárad, Szeged, Pécs, Szabadka. Viszonylag legtovább Szabad-

kán élt. Ott is jelent meg első verseskönyve, húszéves korában. Jellegzetesen századfordulói, sokjelzős, túl cifra, keveset sok szóval mondó szecessziós költemények ezek. De az már nyilvánvaló, hogy költőjük biztonságosan kezeli a verset, csak azt nem tudja még, hogy mit és hogyan írjon. Már költő, csak még nem nőtt fel.

Ezután éri az akkor még nem régóta hallott Reviczky hatása. Reviczky ez időben minden valamirevaló kezdő költőre hatott. Adyra ugyanúgy, mint Heltai Jenőre. Kezdetben úgy látszik, hogy Somlyónál ez a hatás Heltaiék felé fog vezetni. Hangja közeledik a Hét városi költészetéhez, különösen Makai Emil könnyed hangjához. De nemsokára már elkanyarodik az induló Nyugat felé, nyilván Kosztolányi hatására. 1910-ben Szegeden jelenik meg *Dél van* című kötete. Ez már az érett költőre vall. Általános irodalmi elismerés fogadja. Méltán. Jó néhány verse a Nyugat költőinek magas szintjéig ér. És kihallható belőlük egy senki másra nem jellemző hang, amely majd következő verseskönyvével kijelöli helyét és értékrendjét igen-igen közel a Nyugat első nemzedékének Ady mellett felsorakozó, bár Adytól merőben különböző legjobbjaihoz.

A további kötetek már akkor jelennek meg, amikor a költő budapesti lakos: *Az átkozott költő (Megbeszélések az Istennel)*, *Északra indulok*, *Sötét baldachin* és *Kenyér ABC*. Ezekben kialakult az a sajátos költői magatartás, amely általában jellemző költészetére. Ezt a magatartást póznak vagy szerepvállalásnak is nevezhetjük, csak hogy egy olyan szerep póza, amelyet valóban él: a társadalom szélére sodródott, örök anyagi gondok közt élő, a bohém életformát vállaló, egyszerre kissé tiszteletre méltó, kissé megvetendő művész, lángoló erotikájú szerelmek hőse és áldozata, aki közben gyönyörűségét találja a bánatokban, szenvedésekben is, és önvádait áthárítja Istenre, akivel amolyan meghitt viszonyban van, mint afféle idősebb jó barátal. Ez a bizalmas istenhit nem hasonlít semelyik tételes valláshoz, de nem is a voltaire-i felvilágosodás személytelen, intellektuális, filozófiai istenfeltételezése, s még csak nem is a spinozai panteista elragadtatottság. Egy tulajdonképpen igen primitív vallásosság-pótlék nemegyszer igazán mély érzelmű, finoman költői megfogalmazásban. Ez a naiv teológiátlan bizalmasság egy személyes, de afféle pesti kávéházi bölcsre emlékeztető istennel valójában nagyon is közel áll nagyon sok városi kisember mindennapos metafizikájához. Éppen ez a varázsa Somlyó Zoltán istenes költészetének, amely meglátásom szerint éppen akkor a leghatásosabb, amikor a legprimitívebb. Ez az Isten a vágyainkban és reményeinkben mibennünk élő jóbarát-kép, akit szeretnénk ismerni, szeretnénk egy ilyen nagybácsit vagy atyai jóakarót, akivel kibeszélhetnénk magunkat. De ugyanígy hatásosak erotikus költeményei, amelyek a legtöbb egészséges férfi ábrándozásainak megfogalmazásai. Ez az egész költészet, éppen legjobb, igazán értékes alkotásaiban a kisember napi gondjainak, ábrándjainak, valóságainak és reménytelen vágyainak kitűnő formakészséggel átvarázsolt világa: a színtelen életek átszínesítése. És a tízes évek elején megjelent kötetében érte el ez a költészet igazi magas színvonalát.

Majd jöttek a forradalmak. Somlyó lelkesedik értük, de inkább a forma, mint a mondanivaló igaz átélésének értékével. Forradalmárversei - javarészt közhelyek. A forradalmak után, az ellenforradalom nyomasztó éveiben sokkal őszintébb, átéltebb az azonosulás a megalázott emberekkel. Hiszen ő maga is egyre megalázottabb. Rendes jövedelme nincs, nagy családot kell eltartania. Fordít, ha akad rá kiadó. Oda ír, ahol megfizetik. Egyre inkább rutinjára bizza magát. Ettől kezdve kevés az igazi jó költeménye, ámbár az a nagyon kevés, ami a szegények iránti részvétet vagy a túl korán érkező öregedéslményt fejezi ki, olykor mégis eléri saját régi színvonalát. Mégis, mint nem jelentéktelen érdekességet kell megemlíteni verses epikáját, elsősorban az első világháború idején írt verses önéletrajzát, a *Nyitott könyvet*, amely a kor írói és újságírói életéről is némi szatirikus felhanggal teljes költői dokumentumnak tekinthető, és

A titkos írás című versesregényféléte, amely életében csak újságfolytatásokban jelent meg, és könyv alakban már csak a mi emberöltőnkben, sok évvel halála után látott napvilágot.

Élete végső másfél évtizedében egyre jobban kireked az irodalomból is, a társadalomból is. Szépprózája nem volt jelentékeny, költészetét agyonnyomták a gondok. Amikor már igazán „átkozott költő” volt, amikor a társadalmonkízüliség már túlon túl valósággá lett, nem tudta művészi szerepként játszani. Hamar megöregedett, ötvenöt éves korában halt meg. Nem volt elég önkritikája, nem volt elegendő önbecsülése, nem tisztelte eléggé saját igazi tehetségét. Ezért nem tartozik a Nyugat költőinek első sorába. Pedig véletlenül sikerült remekművei mégis az ő közelükben jelölik ki irodalomtörténeti helyét. De az is igaz, hogy ebből a nagyszerű költőnemzedékből ő termelte a legtöbb selejtet.

GELLÉRT OSZKÁR

(1882-1967)

Különös pálya Gellért Oszkáré: a Nyugat előkészítésének éveitől a második világháború után a pártszerű fegyellemmel vállalt szocialista, sőt kommunista költészetig vezet. Az irodalmi élet sajátos ellentmondásaira jellemző, hogy kezdettől végig irodalompolitikai vezéralak volt olyan környezetben, amely nem egy alapelvben nem is értett egyet vele, de elfogadta értő irányítójának. A Nyugat szimbolistáinak szerkesztője, holott programszerűen nem volt szimbolista; 1919-ben a tanácsköztársaság sajtófőnöke, holott akkor még nem is volt szocialista, csak polgári forradalmár; az ellenforradalom kommunistaként bőrtönözte be, de kiszabadulásakor az ellenforradalommal így vagy úgy kiegyező, politikamentességbe húzódozó polgári örökséget őrző Nyugat megint csak őt kívánja szerkesztőjének; a forradalmi múltú költő az ellenforradalom éveiben lesz általánosan elismert, akit - bár merőben más indokok alapján együtt dicsóít Babits és Kassák. Gellért Oszkár legpogányabb hangú verseiben is felismeri Babits az egész hitvilágával alkatilag katolikus költőt, holott ez a világléteben hívő keresztény nemcsak származása, hanem ótestamentumi képvilága szerint is zsidó; egyértelmű és egyre radikálisabb baloldalisága ellenére a húszas évek elején a pályakezdő Szabó Lőrinc benne látja a költői eszményképet; megítélésem szerint legerotikusabb költőink közé tartozik, miközben a családi élet, a hitvestársi szerelem és az anyaság ünneplője. A kezdődő szocialista költészet benne látja az egyik legfontosabb elődjét, és már 1949-ben Kossuth-díjat kap; a kommunista pártszerűség következetes hitvallója, aki 1956-ban sem rendül meg, és hetvenöt éves fővel szószólója és szervezője a kommunista költészetnek, holott sohase volt és nem is lett materialista: az ő számára Jézus és Marx együtt mutatja az emberiség útját. Korábban polgári költőként is várja, sürgeti a forradalmat, aggastyánként vezető kommunista költőként emelt fővel vállalja hajdani barátainak a nagy polgári költőket. Önéletrajza telis-tele van személyes elfogultságokkal, mégis nélkülözhetetlen forrásműve legalább fél század magyar irodalomtörténetének. Költőként pedig hangvétele sohasem hasonlított senkiéhez irodalmunkban: „se utódja, de boldog őse” egyetlen hazai vagy akár külföldi költőnek sem. De azért költői nagyságban nem ér fel legnagyobb kortársaihoz sem Ady, sem József Attila nemzedékében, gazdag életművében kevés az igazi remekmű (bár akad), elég sok a hevenyészett, pongyola költeménye, bár ezekben is nem egy részlet felemelkedik a nagy költészethez. De egész költészetében szakadatlanul van valami prózaiság, olykor esszyszerű, inkább elmélkedően észhez, mintsem érzelemhez szóló; nyíltan erotikus verseinek egy része is úgy hat, mint szexuálpszichológiai vagy fiziológiai ismeretterjesztő kistanulmány. Észköltő, intellektuális költő, de úgy, hogy a kevéssé képzett olvasó is azonnal megérti. Szabadversei néha dallamosabbak, mint szigorúan hagyományos ritmusokban és rímekben írt, mégis prózának ható költeményei. És legalább fél évszázadnyi magyar irodalom történetét nem lehet elmondani nélküle.

A szenvedélyes tehetségkutató Osvát Ernőnek alighanem ő volt az első fölfedezettje: 1902-ben maga mellé hívta a húszéves jogászt a Magyar Géniusz társszerkesztőjének. Ez a folyóirat volt a Nyugat egyik legfontosabb előzménye. Két évvel később Gellért már a nagy tekintélyű Pesti Hírlap harcosan kritikus hangú vezércikkírója. És az 1908-ban meginduló Nyugat egyik szerkesztője. Ez időre már verseskönyve is megjelent, majd egymás után jönnek kötetei, anélkül, hogy költőtárs barátai, akik szerkesztőjüknek elfogadják, akár csak egy szót is leírnának róla. A szimbolistáknak idegen ez a józanul reális, mindent a maga köznapi nevével nevező, költőietlen költői hang. A Nyugat ellenfeleitől pedig nemcsak idegen Gellért nyílt

erotikája, hanem valósággal visszariasztó, noha szinte konzervatívnak tetszik a családi élet, a hitvesi hűség hitvallása, a biblikus, mitológiai és kultúrtörténeti képek áradása. Tehát amiként bajtársai nem dicsérik, ellenfelei sem ócsárolják. Az első hang, amely költészetének sajátosságára felhívja a figyelmet, Karinthy telibe találó paródiája az *Így írtok tiben*. Aligha van jellemzőbb jellemzés, mint Karinthyé, aki úgy jellemzi Gellértet, mint aki indiszkrétén közli a világgal, hogy „viszonya van a feleségével”.

Verselésével sem tudták, mit kezdjenek. Rímei nemegyszer szójátékoknak hatnak, sőt olykor maga a költemény is szójátékok ötletén alapul, például amikor a *családról* azt írja, hogy „*csal* is, meg *ád* is”. A rímáradat azonban olykor prózainak ható sorokban csendül. Hol meg a versforma vers közben változik, zavarva a tervezett versek már előre fülbecsengő zenéjét. Gellért szimbólumellenes és felettébb zeneietlen. De néha váratlanul olyan szabadversek következnek, amelyek szinte énekelhetőek.

A korai Gellért általában a magánélet lírikusa, miközben ugyanő harcosan demokrata publicista. Az első világháborúban azonban egyszerre megszólal lírájában is a politikum: indulatosan pacifista, nemegyszer igen váratlan történelmi képek idézése közben (például a *Krözus a máglyán* című igen hatásos költeményében). Pacifizmusa viszi a polgári forradalom hívei közé. Lelkesen áll Károlyi Mihály mellett. És eredetileg a polgári köztársaság sajtófőnöke. De az marad a tanácsköztársaság idején is. Ezért kerül börtönbe. Hanem amikor kiszabadul, és újra a Nyugat szerkesztői között a helye (ami ellen a Bethlen-féle álliberális áldemokráciának sincs kifogása), akkor egyszeriben megváltozik körülötte a légkör: barátai felfedezik benne a jelentékeny költőt. 1922-től kezdve kifejezetten ünnepezték. Persze közben megváltozott az egész irodalmi életérzés, a történelem elfújta a szimbolizmust. Nemcsak Babits, Kosztolányi látja útmutatónak, akiknek a hangja ugyanebben a korban erősen leegyszerűsödik, Kosztolányi szavával „meztelenebbé” válik, nemcsak a nehezen dicsérő Kassák ismeri el a polgári költőben a nyers tények poétáját, hanem az ún. „Nyugat második nemzedéke”, amely a háború kiábrándító, nagyon is prózai tapasztalataival indult, Gellértben közvetlenebb elődöt lát, mint a szimbolistákban, így érthető Szabó Lőrinc elragadtatása.

De a két világháború közt, a szörnyeteggé növekvő fasizmus esztendeiben egyre jobban elhallgat, már csak szerkesztő, aki akkor ír verset, amikor halott barátot kell gyászolnia. Később már szerkesztő sem lehet származása miatt, és még később bujkálnia kell, hogy az életét mentse.

A háború után, élete hetedik évtizedének a derekán a kommunizmus elkötelezett hívévé vált, s ez költészetét is alapvetően meghatározta. Belépett a Magyar Kommunista Pártba és ingatlatlanul tartott ki mindhalálig. Ez nem metafizikai kérdés volt, hanem társadalmi-politikai. Nem kellett ehhez materializmus. Gellért dogmatikusan vagy éppen türelmetlenül sohasem volt vallásos, sőt nagyon is hajlott a pogány életszeretethez, de közben mindig bensőségesen hívő keresztény maradt. Mint nem is kevés tisztességes, emberszerető, cselekvően haladó, de nem materialista számára, az ő szemében is Marx és követői a krisztusi tanok végre gyakorlati megvalósítói. Egy francia neokatolikus mondás szerint: „Mi csak túlvilági perspektíváinkban különbözünk a kommunistáktól”. Gellért Oszkár, úgy hiszem, ehhez az ígéhez állt a legközelebb. Költői ereje megújodott, a felszabadult tömegekhez akart szólni, nemegyszer még a hangját kereső pártköltészet buktatóit sem kerülte el; a megverselt frázisokon, a szólamszerűségeken is át kellett esnie, hogy az unokák nemzedékének is költői iránymutatója lehessen.

De aki nyolcvanöt évig él, annak a családi örömek, gyönyörűségek után meg kell érnie a családi gyászokat, családi tragédiákat. A legfájdalmasabb volt fiának, a nagy színházi rendezőnek, Gellért Endrének lelki meghasonlása és öngyilkossága. Így ötvöződött végső éveiben az eszme győzelme és a magánélet minden szomorúsága. Halk, fegyelmezett, férfiasan komoly versekkel végződött az életmű. Alighanem érvényes igazság, ha azt mondjuk, hogy Gellért Oszkár első verseivel kezdődött és utolsó verseivel végződött a Nyugat nemzedékének irodalomtörténete.

JUHÁSZ GYULA

(1883-1937)

Nagyon csöndes ember, nagyon csöndes költő volt, akinek visszahúzódó, félszeg magatartása mögött egy meg nem alkuvó férfi, egy szent eszméi iránt tántoríthatatlanul hú lélek húzódott meg, aki magában és költészetében összebékítette a hazuról hozott áhítatos hitet és a világ megértéséből haladó világnézetet. A Nyugat egész nemzedékében Ady után ő áll a legközelebb a szocializmushoz, és ő a legvallásosabb. Élete bánatok és szerencsétlenségek sorozata, a szerelmi boldogság soha nem adatott meg neki - és ő lett a magyar költészet egyik legnagyobb szerelmi lírikusa. Ahhoz az idegbetegségig túlérzékeny fajtához tartozott, amelyről azt szokták mondani, hogy „nem e világra való”. S ezt olyannyira tudta, hogy életében több ízben is ki akart lépni az életéből, míg végre ötvennégy éves korában sikerült öngyilkossággal véget vetnie az életnek. Költői skálája nem túl széles, nem olyan látványos, mint nemzedéktársainak leghíresebbjeié, de érzelmek mélységében, szívhez szóló meg-hittségben senki se tehető elébe.

Vallásos katolikus szegedi kispolgári családból származott, elődei kisiparosok voltak, apja postai távirótiszt. Ő maga gyenge testű, vézna, nagyon félénk fiúként nőtt fel, ifjúsága olvasással, ábrándozással telt el. Papokhoz járt iskolába, és pap szeretett volna lenni. Még gimnazista volt, amikor apja meghalt. Az árvaság, a megélhetési gond még erősítette is ezt a vágyakozást, hiszen a papi élet évszázadok óta adott lehetőséget a szegények számára, hogy tanuljanak, tanítsanak. Így lett kispap az érettségizett Juhász Gyulából. De hamarosan arra jött rá, hogy a papság mégsem neki való. Felismerte magában a bíráló igényű szabad szellemet, és talán már ez időben kialakult benne az igény a szerelemre. Ő pedig nem olyan ember volt, aki akár szellemekben, akár testiekben megszegte volna papi fogadalmát. Inkább hátat fordított az egyházi életnek, és tizenkilenc éves korában rokoni támogatással beiratkozott a budapesti egyetemre magyar-latin szakos tanárjelöltnek.

Az egyetemen nagyon jó társaságba került, hamarosan összebarátkozott Babits Mihállyal és Kosztolányi Dezsővel. Együtt indultak költőnek és tudósnak. Ők hárman voltak a nemzedék nagy reménységei. 1905-ben megismeri az irodalomba robbanó Adyt és költészetét. Azonnal meglátja benne a kor szellemi vezérét. És idővel emlékéhez is sokkal hívebb lesz, mint bárki a Nyugat nemzedékéből. Nemcsak a költészet forradalmárát ismeri fel Adyban, hanem megérti költészetének társadalmi-politikai tartalmát is.

Diplomája után azonban eldugott, kis vidéki gimnáziumokban kell tanítania. Nincs megfelelő társasága, költészetének nincs visszhangja. Ekkor kezdődik idegbaja, örökké kínzó fejfájása, már foglalkoztatja az öngyilkosság terve. Pedig közben Budapesten a társak maguk közé számítják mint egyenrangú költőt, és 1907-ben szülővárosában, Szegeden már megjelenik első verseskötete. Szerencséjére ez időben kerül helyettes tanárnak Nagyváradra. Ott végre megint a szellemi élet közepébe kerül, részt vesz *A Holnap* szerkesztésében, és mint a nagy hatású *A Holnap* antológia egyik költője lesz Adyval és Babitscsal együtt országos hírű. Nemsokára megindul a Nyugat is, amelynek kezdetétől fogva munkatársa.

Költészete lassan bontakozott ki. Diákkori indulásakor őrá is Reviczky hat, mellette a divatos Ábrányi Emil, majd Kiss József, akinek újszerű versdallama nyomot hagy az egész nemzedéken. Egyetemista korában társaival együtt fedezi fel Komjáthy örökségét, és ismeri meg a modern nyugat-európai szimbolista-impresszionista-dekadens költészetet. Mindezek tanulságait szervesen építi bele saját költészetébe, anélkül, hogy bárkinek is utánzója volna. S ezek után érkezik el az Ady-költészet tudatosító és ösztönző hatása. Az eddig főleg irodalmi és

művészeti élmények közt élő költő kitárulkozik a világ problémái felé. Vallásossága egyre inkább megtelik szociális tartalommal. Krisztus eszméjében a cselekvő emberségességet, a társadalmi igazságot, a szegények megigazulását éli át. A megváltás az ő szemében a szegény ember felszabadulása az elnyomottság, a megalázottság, az emberhez nem méltó gondok alól.

Nagyváradon már kibontakozott ez a költészet. De hamarosan vége a nagyváradi korszaknak, Juhász Gyulát megint isten háta mögötti vidékekre helyezik. Ennek a poros vidéki életnek az emléke lesz később kitűnő lélektani regényének, az *Orbán lelkének* az ösztönzője. Hanem amikor ebben a világban él, nem bírja elviselni. 1914 elején pisztollyal öngyilkossági kísérletet követ el; az utolsó pillanatban mentik meg. Próbálkozik később máskor is, van, amikor méreggel; akkor is megmentik. Ezek a próbálkozások bizonyítják, hogy a végső, a sikeres öngyilkosság nem egy elkeseredett pillanat következménye volt: magával hozta a költő az önpusztítást.

Még Nagyváradon találkozott az életre szóló reménytelen szerelemmel. Anna igazán nem az a nő volt, aki méltó lett volna a költő magasztos szerelmére. Ismeretségük nem is volt tartós, de ő lett mindvégig Juhász Gyula számára a nő, a szerelem jelképe. Az Anna-versekben megjelenő Annának valójában vajmi kevés köze van ahhoz a ledér nagyváradi lányhoz, aki nevet adott a halhatatlan szerelemnek. Költői alakjában összeolvadnak a költő későbbi reménytelen szerelmei is. A mindig félszeg, súlyosan idegbeteg Juhász Gyula nem volt alkalmas a boldog szerelemre, de halhatatlan énekese lett a férfi örök, nő utáni vágyának. S mennél magányosabb volt a férfi, annál mélyebben zengett szerelmi lírája.

Életének tulajdonképpen egyetlen derűs korszaka volt: 1919. Ez időben már újra otthon van Szegeden, és fontos társadalmi feladatokat vállal. Derűs, bizakodó, tevékeny: mintha idegbaja teljesen elmúlt volna. A szegedi színháznak is ő lett a vezetője, és forradalmi szellemű műsorpolitikát csinál. És mindennek véget vet a forradalom bukása. Juhász Gyula az ellenforradalmi országban többé tanár sem lehet. S amikor a Nyugat költői megpróbálnak magyarázkodni, kiegyezni az ellenforradalommal, ő nem: egész életére vállalja a forradalmi múltat.

A megaláztatásban, a bánatban egyszerre erősödik fel benne a vallásosság is és a munkássággal való szolidaritás is. Ekkor válik a proletariátus költőjévé, Ady méltó utódává, József Attila méltó előkészítőjévé. De ez időben lesz a Szeged vidéki szegényparasztság gondjainak költői megfogalmazója is. És úgy idézi versekben a magyar múlt alakjait, hogy közöttük Dózsa György is ott van a hősök sorában.

Élete ettől fogva összekapcsolódik Szegeddel, ahonnan indult. Szegedi újságíró, még hozzá igen jó újságíró. Publicisztikai prózája, akárcsak szépprózája, választékos és költői. De magányosságán az sem segít, hogy Szegeden van körülötte kulturált élet (Móra Ferenc is ott él, jó barátságban is vannak). Magában hordja a magányt, amelyet a forradalom bukása után semmi sem old fel többé.

Egyetlen vigasza a költészet. Művészete teljesen kibontakozott. A nagy társadalmi problémák, a reménytelen szerelem, a művészi szépségekben gyönyörködés, a valóság terhei elől menekülő vallásos áhítat - ez az ő költői világa. Versei halk hangúak, lélekhez szólóak, finoman árnyaltak, és tudós költőhöz méltóan csiszoltak (igen sok a szonettje, és az antik formákat is biztonságosan kezeli). Van valami dallamosan álmodozó ebben az egész költészetben.

És az elismerés sem hiányzik. A Nyugat a magáénak tudja. Később túl súlyos anyagi gondjai sincsenek, hiszen háromszor is részesül Baumgarten-díjban, amely tisztességes életszínvonalat biztosít. De a kor sivárságában sehol sem talál értelmet. Magával hozott idegbajos pesszimizmusa egyre növekszik. A magánélet boldogságában sohasem volt része. És ifjúkora óta újra meg újra el akart futni az élettől. S nem volt, ami visszatartsa. Még az irodalmi siker sem.

A bánat költője volt.

És végül sikerült megölnie magát.

BABITS MIHÁLY

(1883-1941)

Az Adyval induló új magyar irodalomnak, a Nyugat nemzedékének Ady után sorrendben következő második legnagyobb költője volt Babits Mihály (ha ugyan szabad és lehetséges ilyen számozott sorrendet felállítani nagy költők között; mégis: kétségtelen, hogy ebben a körben Ady a legnagyobb, a többiek közül pedig művészi erőben is, hatásban is, irodalomtörténeti szerepben is kiemelkedik Babits). Már a kortársak is úgy tartották nyilván Adyt és Babitsot, mint a két irodalmi vezért. Ezenkívül azonban semmi sem emlékeztet bennük egymásra. A politikus Ady mellett Babits hangsúlyozottan elhúzódik a politikától, és csak élete legvégén, a megerősödött fasizmus idején ébred rá politikátlanságának erkölcsileg is, művészileg is helytelen voltára. A formájában újat teremtő Ady mellett Babits formavilága benne gyökeredzik az évezredek hagyományaiban. Ady az életnek rendeli alá a költészetet, Babitsnál az élet alkalom a költészetre.

Latinos műveltségű szekszárdi nemesi-értelmiségi nemzedékek leszármazottjaként indul el a tanári pályára. Görög-latin szakos, de ugyanúgy érdeklik a modern külföldi irodalmak. Nyelveket, esztétikát, filozófiát tanul. Kortársai mindig ámulva említik rendkívüli és mindhalálig gazdagodó műveltségét. Igazi filozopterfajta. A jogásznak indult költők és írók után vele kezdődik el irodalmunkban a bölcsészek nagy sora.

Egyetemista korától kezdve jelennek meg versei és műfordításai, s az értők már ekkor felismerik formaművészetét. Fialtan vidéki tanárként kapcsolatba kerül a Nagyváradon készülő *A Holnap* körével. *A Holnap* köteteiben már érett költőnek bizonyul, Ignó is felfedezi, és a Nyugat indulásától kezdve munkatársa a nagy hatású folyóiratnak, amelynek később szerkesztője, majd főszerkesztője lesz. Élete és művészete összekapcsolódik a Nyugattal.

1909-ben első verseskötetével az új magyar költészet első vonalába lép. Ezekben a korábbi versekben - egészen az első világháborúig - sok a szecessziós túldíszítés, nemegyszer fontosabb a forma, mint a tartalom. A sokáig eldugott vidékeken tanárkodó költő a formák szépségében találta meg a magány ellen a vigaszt, de a szép formákban ki is fejezte a magányt, a társakra vágyódást, a mindenben kételkedő pesszimizmust.

1911-ben végre felkerült Újpestre gimnáziumi tanárnak. Most már itt van a szellemi központban, társak, barátok között; elismerik költői nagyságát. Egyre nagyobb műfordítói munkát végez, belefog Dante *Isteni színjátékának* lefordításába (ez lett élete legnagyobb és legjelentékenyebb fordítói eredménye), hamarosan kiderül, hogy kitűnő kritikus és esszéíró. Szemléletében van sok konzervatív vonás is, de ez a kultúra eredményeinek őrzésére vonatkozik, és nem a politikára, még csak nem is a kultúrpolitikára. Szemben áll az akadémikus maradisággal, és érdeklődése lassanként a társadalmi kérdések felé is fordul. Érzelmileg közel áll a polgári radikálisokhoz. Az első világháború kitörése azután őt is a politika felé mozdítja: költészetében megszólal a harcos pacifista, az indulatos antimilitarista hangja. A békevágy klasszikus költeményeit írja a háború alatt. A nacionalizmus, a militarizmus felháborodik: Babits ellen fegyelmet indítanak, felfüggesztik tanári állásából. Természetes hát, hogy lelkesen fogadja 1918-ban a polgári forradalmat.

A polgári forradalom pedig egyetemi tanárnak nevezi ki. Az egyetemi katedrán éli át a tanácsköztársaság hónapjait is. De a szocialista forradalmat egyáltalán nem érti: jóindulatú idegenként szemléli a proletariátus küzdelmét. Az ellenforradalom mégis kommunista forradalmisággal vádolja. Megfosztják katedrájától, még a nyugdíjat is megvonják tőle. Ettől

kezdve kizárólag az irodalomból él. Nyomatékosan elkülöníti magát a forradalomtól, de az ellenforradalomtól is. Utálkozik a közélettől. Ekkor alakítja ki azt a hírhedt elvét, hogy a művésznek „elefántcsonttorony”-ba kell vonulnia, és kívülről-felülről kell szemlélnie a világot.

Ebben az időben (1921-ben) nősül, felesége a Török Sophie néven író Tanner Ilona, költőnő. Élete irodalommal-kultúrával telik. Versei, tanulmányai, műfordításai mellett egyre gyakrabban jelennek meg finoman költői novellái és a polgári élet hanyatlását ábrázoló, igen jó lélekrajzú, sivár világot tükröző regényei (a legjelentékenyebb ezek között a *Halálfiái*). Az ellenforradalmi kortól idegenkedő, de a forradalmaktól is elidegenedett polgári költészet most már benne látja a vezérét. Tekintélye nőttön-nő, és a hivatalos irodalom is békülni akar vele. A Kisfaludy Társaság is tagjává választja. Közben a műpártoló, dúsgazdag Baumgarten Ferenc Ferdinánd végrendeletében vagyonának kamatait a magyar irodalomra hagyományozta, Babits Mihályt jelölve ki az alapítvány kurátorának, akinek döntő szava van, hogy évről évre kik kapják a Baumgarten-díjat. Ez a helyzet irodalompolitikai hatalmat adott a kezébe. S közben a Nyugatnak is ő lett a főszerkesztője. A Nyugat pedig akkor is a legnagyobb tekintélyű folyóirat volt, amikor alig néhány száz példányban jelent meg. A színvonalas irodalmi életben az számított írónak, akinek írásai megjelentek a Nyugatban, vagy megjelent könyvéről a Nyugat kritikai rovatában írtak.

Így lett Babits irodalmi diktátor.

Igyekezett szélesíteni a Nyugat gárdáját, szívesen adott helyet fiataloknak, érdeklődve fordult a népi költők felé. Csak a szocialistáktól idegenkedett, illetve mindazoktól, akik a költészetben nyíltan politizáltak. József Attiláról kedve ellenére ismerte el, hogy milyen jelentékeny költő, de csak élete legvégén, amikor József Attila már régóta halott volt, látta be, hogy az utánuk következőknek ő a főalakja. Hanem addig még sok év tanulsága formálta belátását.

Jó ideig igyekezett Babits a Nyugatot semleges középben tartani jobb és bal között, nem látva át ennek a képtelenségét az egyre fasizálódó világban. Kassákék bal felől támadták, de a Babitsnál sokkal baloldalibb Móricz Zsigmond is kivált a Nyugattól. Jobb felől pedig, ha tudomásul is vették Babits költői nagyságát, ellenségesen néztek az egész Nyugatra.

Ilyenformán élete végső esztendeiben egyre elszigeteltebb állt az ellentétek között. Már maga sem hitt az elefántcsonttorony elméletében, és azt kezdte hirdetni, hogy a szellem emberének őrtoronyban kell állnia. Ez is azt jelentette, hogy a költő maradjon az események fölött, de figyelje, mi történik, és jelezze a veszélyt. A veszély pedig nagyon is itt volt már. És akkor a már egyre betegebb költő kilép a sokáig görcsösen őrzött toronyból, és hitet tesz. Élete végén megírta élete egyik legfőbb művét, a *Jónás könyvét*. A lírikus egy nagy jelképes elbeszélő költeménnyel zárta le pompás életművét. A Bibliából vett, groteszken tragikomikus költemény a prófétáról szól, aki el akar futni hivatása elől, de nem lehet: jön a cethal, és lenyeli, mire belátja tévedését, s amikor a cethal kihányja, mégis elmegy prófétának, majd rémülten látja, hogy nem úgy következnek az események, mint ahogy prófétálta. Megérti azonban, hogy élete árán is az igazságot, az emberségességet kell szolgálnia.

Nem sokkal később, ötvennyolc éves korában, gégerákban meghalt.

Életműve gazdag örökségünk. Költészetében az antik világ képeitől a középkoron át a modern világig réved elénk az évezredek látomása, amely által egy érzékeny és nagyon művelt modern ember kifejezi félelmeit, szorongásait, magányát, de a kultúra gyönyörűségeit is. Formakincse is magába olvasztja az évezredek eredményeit. Hangja a szecessziós burjánzásból idővel a klasszikus szigorúsáig egyszerűsödik. Egyike legképzőgazdagabb költőinknek. Szépprózája a költői szimbolizmustól a szigorú realizmusig terjed. Műfordítói tevékenysége nagyban

hozzájárult világirodalmi közkultúránk gazdagodásához. Esszéi, kritikai és irodalomtörténeti művei, ha szemléletük olykor nagyon is vitatható (hiszen politikai állásfoglalás nélkül képtelenség teljes elemzést adni irodalmi jelenségekről), szinte árasztják a műveltséget és a műveltség szeretetét. S tegyük hozzá, hogy vallásos katolikus volt, akinél a vágyott hit azonos volt a vágyott emberségességgel. És ez az emberségesség végül is elvezette a haladó társadalmi hitvalláshoz és kiálláshoz is.

KEMÉNY SIMON

(1883-1945)

1945. január 27-én, úgyszólván néhány perccel a felszabadulás előtt nyilaskeresztes gyilkosok agyonlőtték egy hatvankét éves, szorongásoktól agyonkínzott, de már nagyon is indokoltan reménykedni kezdő férfit, akiről semmi egyebet nem tudtak, mint hogy zsidó. Kemény Simonnak hívták, néhány évvel előbb Az Est című közismert napilap segédszerkesztője volt, ezt az állását is azért vesztette el, mert zsidó. Hosszú évek óta több százezer hasonló sorsú emberrel együtt ő sem értette, hogy ezen a címen hogyan és miért lehet kirekeszteni bárkit is a magyarság fogalmából, amikor anyanyelve, neveltetése, kultúrája ugyanolyan magyar, mint ezé vagy azé a szomszédjáé. Ráadásul olyan szép magyar nyelven írt nagyon szép verseket, mint csak a legjobbak a magyar költészetben.

Kemény Simon költeményeire mindenekelőtt ez a jelző illik: szépek. Ha sorolni akarnám a jelzőket: színesek, szemléletesek, érzékiek, bánatosak, vágyakozók is. Politikai meghatározásokat már nehezebb volna kierőszakolni. Haladónak, baloldalinak vagy éppen forradalminak ugyanúgy nem mondható, mint reakciónak, ellenforradalminak, még maradinak sem. Az a tény, hogy szomorú, néha indulatos együttérzéssel szól minden szenvedőről, nyomorgóról, megalázottról - ez egy jószívű ember humanitására vall, de nem jelent világnézetet. Ez a kifejezetten jó költő politikailag olyan tájékozatlan volt, mint a hazai kispolgárság nagy része, nemre, fajra, felekezetre való tekintet nélkül. Ugyanúgy nem volt semmi köze az úri Magyarországhoz, mint a tőkések világához, a szocialista munkássághoz, de még a Vázsonyi-típusú kispolgári demokratizmushoz sem. Szeretettel emlékezett vissza gyermekkorra falusi parasztvilágára, idős korában újra eljutott a népdalok szépségéhez, de semmi köze nem volt a népi mozgalmakhoz. Az antiszemitákról tudta, hogy azok őt nem szeretik, de sose értette, miért nem; később tudta, hogy a nyilasok halálra keresik, és bujkálnia kell előlük, de nem értette, miért. Hosszú éveken át volt egy polgári politikai napilap nagyon jól használható segédszerkesztője, de még annak a lapnak sem értette politikai irányvonalát; nem is érdekelte. Csak a külvilág felől szemébe áradó látvány, a lét színpompája, a belülről leskelődő halálfélelem, az érthetetlen, de tagadhatatlan sok rosszat legalább pillanatnyilag elfedő érzéki szerelem, a költészet és képzőművészet adta szépélmények mámora érdekelte. Tökéletesen apolitikus volt. Ha meg akarjuk bélyegezni, úgy is mondhatjuk, hogy dekadens és l'art pour l'art poéta volt; ha elismerni akarjuk, úgyis mondhatjuk, hogy a szépség és a szerelem naiv megszállottja. Ha igazán szép verseit olvassuk - gazdagabbak leszünk. Ha nem olvassuk - nem leszünk szegényebbek.

Első költői jelentkezésétől kezdve egészen a fasiszta zsidótörvényekig mindenhova tartozott, de sehová se sorolható. Korai verseit örömmel közölte A Hét, bár idegen maradt Heltaiék programszerű városiasságától. Idővel verseit készséggel közölte a Nyugat, de nem sorolható a nyugatosok intellektuális és még politikai tartózkodásaikkal is polgári-baloldali köréhez, még kevésbé Ady forradalmiságához. Közben verseit mindig szívesen közölte a Herczeg Ferenc szerkesztette Új Idők, bár semmi köze sem volt ahhoz a dzsenti- vagy dzsentrítésztelő világhoz, amelynek ez volt a kedvenc hetilapja. Kitűnő, igen szigorú kritikákat is írt a Nyugatba, nemegyszer a Holnap költői ellen, akiknek munkássága pedig a Nyugat előzménye volt. És A Hét, a Nyugat és az Új Idők olvasói szinte egyforma szeretettel olvasták Kemény Simon senki máséval össze nem téveszthető költeményeit. Éppen ez volt, ami eleve feltűnt, ez volt a varázsa: egy merőben egyéni hang, amely szinte felszólította Karinthyt, hogy kitűnő paródiá-

kat írjon a színekben tobzódó költőről. Talán a hazai szecesszió egyik sajátos változatának mondhatjuk korai költészetét.

A falusi szegénység mélyéről érkezett. Korán árvaságra jutott. Paraztsorsú kispolgárok fiaként verekedte fel magát pesti újságírónak. Elbűvölte a képzőművészet, a diadalának ormain járó impresszionizmus. Látásmódja szerint inkább festő lehetett volna. Korai versei megfogalmazott képek, sőt tájképek. Első verseskönyvét Édouard Manet, a nagy impresszionista festő szellemének ajánlotta. És akárcsak az impresszionisták, ő is úgyszólván csak a felszín érzéki látványát veszi tudomásul: színeket, fényeket, árnyékokat. És a maga éveiben még igen nagy merészségnek számító érzékletességgel vallja és vállalja a testi szerelmet, ünnepli a női meztelenség látványának mámorát, a beteljesedés lelket rázó ünnepélyességét.

Mélységesen együtt él a természettel, de ez is látvány. Mint ahogy látvány a pesti Duna-part, a szépen megterített asztal, az utcai forgalom vagy egy szem gyümölcs sajátos színe. Talán nincs még egy költőnk, akinek verseiben ennyiféle gyümölcstről esnék szó. De ugyanígy élvezzi egy drágakő csillogását egy nő gyűrűjében vagy fülbevalójában. Egy ékszerész leltára telnék ki abból a sokféle smaragdból, rubinból, topázból, amelynek látványa kápráztatja. Általában Kemény Simont minden látvány elkápráztatja. Nem a magáénak kívánja a drágaságokat, hanem nézni, látni akarja, szomjasan beinni színeiket és fényeiket.

Ez a felszín: a világ fénypompája. Mögötte pedig ott lappang a kétségbeesés, hogy a szépségek mögött szomorúságok vannak, az élet élvezete mögött leskelődik a biztos halál. Voltaképpen egy túlszínezett pompával feldíszített, eltakart, de mégis mindújra kiütköző szorongás, sőt rémület költészete ez. Ugyanúgy az ismeretlen szörnyűségekől való félelem egyik sajátos megnyilvánulása, mint Maeterlinck drámai költészete vagy Kafka prózája ugyanebben az időben. Ez teszi Kemény Simont jellegzetes XX. századi költővé, a végérvényes polgári hanyatlás egyik érzékeltetőjévé, még ha nem is tudja, hogy éppen ez a lényege költészetének.

Amikor pedig már világveszéllyé válik a fasizmus, és fenyegetése előtt akkor sem lehet szemet hunyni, ha az ember nem érti - akkor az idősödő költő egyszerűen hangot vált.

Mintha nem is volna személy szerint azonos a korábbi, az ismert, a Karinthy-paródiákkal telibe talált, pompában tobzódó, látványosan erotikus költővel, az idősödő Kemény Simon hirtelen egyszerűvé váló, bensőséges, a népdal üdeségéhez térő poéta lesz, aki most már értetlenül is átéli az emberi tragédiát, a hazai tragédiát. „Egy mérges, mély seb - ez lett a hazánk.” Ez a seb kínozza most már. És olyanfajta közös reményeket fogalmaz, amelyekre eddig nem is gondolt: „Az új világ, a messze jó világ, / ahol a munka aranyat terem, / hol a munkásnak is autója van, / víg gramofónja, csendes otthona.” Erre várt most már azokban a rémületes hónapokban, amikor a háború általános életveszélye közt fokozott életveszélyt jelentett az az érthetetlen és észokokkal valóban magyarázhatatlan tény, hogy aki történetesen anyakönyvi bejegyzése szerint zsidó, azt meg kell ölni.

Vajon hogyan is folytatta volna, ha még egy napot élhet? Mert ha azt a napot túlélte volna, számára is elkezdődik az új fejezet életben és költészetben. De együtt kellett pusztulnia azzal a világgal, amely oly értelmetlenül elpusztította.

Emlékét ritkán idézzük, de az irodalmunkban valamelyest is járatos olvasó tudja, hogy igen egyéni hangú, igazán jó költő volt, egészen sajátos színfolt a század magyar irodalmának körképében.

NAGY LAJOS

(1883-1954)

Kora szerint a Nyugat nemzedékéhez tartozik, sokáig munkatársa, sőt egy időben főmunkatársa volt a Nyugatnak, mégsem az ő körükből való: politikailag balra áll tőlük, művészetében pedig a magyar szocialista irodalom egyik legfontosabb előkészítője, majd az egyik legjelentékenyebb megvalósítója. S habár különböző műfajokban formált kitűnő műveket, irodalmi rangja szerint egy nagy novellaíró nemzedék legnagyobb novellaírói között van a helye.

Cselédlány törvénytelen fia volt, akit iskolás koráig tanyai béres nagyszülei neveltek. Az isten háta mögül került Budapestre, hogy idővel jellegzetes nagyvárosi író váljék belőle. Korán megmutatkozó rendkívüli akaraterővel, könnyen viselt nélkülözések közepette végzi el az iskolákat: ki akar törni, fel akar emelkedni. Mert ránehezedik születésének átka; a XIX. század végén - és még sokáig azután - a házasságon kívül született gyermek megbélyegzett, kivetett ember volt. Nagy Lajos ifjúságát elkésérítette ez a vétlen megvetettség. Neki többnek kellett lennie mindenki másnál. És nemcsak azzal tűnt ki, hogy rendkívül jó tanuló volt, hanem azzal is, hogy rendkívüli testi ereje volt. Elméjével és izmaival terrorizálta diáktársait (még hetvenéves korában is, súlyos szívbetegen, egy kézzel görbítette össze a kampósszöveget, hogy megmutassa, telik még az erejéből).

Érettségi után jogásznak ment, s hogy fenntartsa magát, ügyvédi irodákban dolgozott. Sok tapasztalatot gyűjtött itt a polgári élet kicsinyességeiről és aljasságáról. A diplomát azonban nem szerezte meg, elment a kedve az ügyvédségtől, vidéki és fővárosi tapasztalatai alapján már ez időre kialakult kritikai szelleme. Közben házitanító is volt egy nagybirtokos családnál, s ott találkozott a paraszti és polgári élet fölött élők világával. Műveinek témavilágát így már ifjan megalapozta. Közben pedig - igen rövid időre - az ország élére került a „darabontorkomány”-nak gúnyolt Fehérváry Géza vezette minisztérium (1906). Fehérváry és társai jó szándékú, mérsékelten haladó államférfiak voltak, akik az adott császári és királyi körülmények között azt a néhány nagyon óvatosan haladó lépést sem tudták megtenni, amire vállalkoztak: a feudálkapitalizmus hamarosan megbuktatta őket. De a kor haladói - a polgári radikálisok és a szociáldemokraták - egy ideig reménykedtek bennük, melléjük álltak. Nagy Lajos is közhivatalt vállalt, és rövid ideig szolgabíró volt. Megint csak sok mindent tapasztalhatott. Tudta már, miről akar írni. Hamarosan abba is hagyta a tanítóskodást is, a különböző irodai munkákat is, és a tízes évektől kezdve író és újságíró.

De őrá nem az ez időben induló Nyugat haladó polgárisága hat, csak Ady forradalmisága ösztönzi. Igazán azonban a kor bontakozó szocialista irodalmára figyel, főként Révész Béla prózájában lát példát. Lelkesítik a naturalisták, és elragadja az orosz irodalom. Az élet mélységeiről akar hírt adni, és már az első világháború előtt szocialistának vallja magát. Ez a szocializmus még inkább érzelmi hovatarozás, mintsem tudományosan megalapozott világnézet. És témaválasztás. A szegényekről ír. Ebben Bródy volt az előd, de Bródy mindig romantikaközelben maradt. Nagy Lajosban pedig nyoma sincs romantikának. Ő a szegénység sivárságát ábrázolja, amelyet legfőljebb a szerelem enyhít. Az irodalomban megjelenő Nagy Lajos erőteljesen naturalista a nyomor ábrázolásában is, az erotikában is. De ez volt az a kor, amikor annyi álszemérem után végre igaz vérbőségében mutatkozott meg a szerelem. Ady szerelmes verseinek és a fiatal Móricz Zsigmond erotikájának évtizede ez. Ide társulnak Nagy Lajos korai novellái. Az illúziók nélkül ábrázolt falu és a maga sivárságában ábrázolt nagyvárosi kisemberek élete jelenik meg Nagy Lajosnál (*Özvegy asszonyok, Egy délután a Grün-irodában*).

Az első világháborút sikerül megúsznia, sikeresen tettet idegbetegséget, fel is mentik a katonai szolgálattól. 1918-ban a polgári forradalomtól sokat vár, és csalódik benne. A tanácsköztársaság idején tevékeny újságíró, de politikai szerepe nincs, ezért az ellenforradalom nem üldözi. De az ellenforradalom tanulságai végképpen az elbukott proletariátus mellé állítják. A Horthy-kor éveiben fejlődik igazi szocialistává. Ez időben közeledik a Nyugathoz is, hiszen a maga óvatos módján a Nyugat is balra áll a fennálló rendtől. És a Nyugat írói egyre nagyobb megbecsüléssel néznek az egyre tökéletesebben szerkesztő-fogalmazó novellistára. Ez időben - a húszas években - a Nyugat egyik rovatának szerkesztője is.

Művészi megoldásai gazdagodnak is, de kísérletekbe is futnak. A húszas években hathatnak rá a különböző avantgardista törekvések is. Novellái néha közelednek a szabadon csapongó szabad versekhez, de néha remekműveket ír kísérletezés közben, pl.: *A lecke* című, szavalható prózát (1930). Az expresszionizmus gondolatársításai fel is frissítik stílusát. Nemegyszer kifejezetten szimbolisztikus a téma, de egyértelmű a jelképszerűség (*Farkas és bárány*, 1922).

A harmincas évekre bontakozik ki a teljesen megérett művész. Túllépett a naturalizmuson. Drámai tömörséggel tudja ábrázolni a társadalom szükségszerű tragédiáit, s az ábrázolást hitelesíti az alakok nagy megfigyelőerőre valló lélektani ábrázolása.

Nagy Lajos látásmódjában van valami végletes tényszerűség. Még expresszionista megoldásai mögött is jelen van a dokumentumhitelességű adat. Lírai hangvétele mögött is a valóság hitelessége. Nemegyszer groteszk humora is az adatok sajátos csoportosításából származik.

Ilyen művészi adottságokkal rendkívül alkalmas volt a falu életéről művészi láttelepet készítő szociográfiára. A harmincas években a népi írók fő műfaja volt a szociográfia. És az oly jellegzetesen városi Nagy Lajos - akinek persze megvoltak a maga kisgyermekkorából eredő vidéki élményei - megírta az egyik leghűségesebb és legművészibb szociográfiai művet, a *Kiskunhalom* című dokumentumkarcolat-sorozatát (1934).

Ahogy a kommunizmus elleni harc élesedik, készítve már a fasizmust, úgy áll Nagy Lajos mind erősebben az illegális munkásmozgalom oldalán. Novelláinak témavilága egyre inkább a kommunisták küzdelme felé fordul. És a tanácsköztársaság korát idézi talán legjelentékenyebb novellája, az *1919 Május* (amelyből idővel sikeres dráma is lett).

Elsősorban és mindenekelőtt novellista volt: igazi területe a karcolattól az elbeszélésig terjed. De mindig kísérletező volt, írt hatásos színpadi műveket is, írt regényeket is, amelyeknek novellisztikus részletei általában sikerültebbek, mint az egész koncepció. Élete végén pedig belefogott önéletrajzába, amelyből két kötet készült el, a második már csak halála után jelent meg. Nélkülük nem is lehet igazán megérteni emberi-művészi fejlődését: ugyanolyan illúzió nélküli szemmel figyeli magát, mint a külvilágot.

A felszabadulás után mellőzött volt, holott mindenki tudta, hogy a bontakozó szocialista irodalomnak ő az egyik legfontosabb előkészítője és az egyik legnagyobb élő mestere. A hivatalos elismerést meg is kapta, egyike volt az első Kossuth-díjasoknak, új művei egymás után jelentek meg. De a felszabadulás pátosza nehezen viselte túl józan ridegségét, majd a személyi kultusz merev éveiben zavaróan hatott örökös kritikai magatartása. Tisztelték, de nem kapta meg méltó helyét az élő irodalomban. Mindehhez a már idős író beteg is volt, de betegségéhez járult hipochondriája is, amellyel több betegséget képzelt, mint ami volt. Ezért azt sem hitték el neki, hogy valóban súlyos beteg. Oly gyakran volt képzelt rosszulléte, hogy amikor rátört a halálos roham, senki se vette komolyan. Csak amikor meghalt, döbönt meg az egész irodalom. Temetése olyan volt, mintha az irodalom, s körülötte az egész ország vádolná magát, amiért nem becsülte meg eléggé nagy íróművészetét. Ebben a percben vált nyilvánvalóvá, hogy klasszikusát temeti a nemzet.

KÓS KÁROLY

(1883-1977)

A budapesti Állatkert India ősi emlékeit idéző, szecessziós ízlésű bejárati kupoláját a két elefánttal, századunk egyik legszebb magyar történelmi regényét, „Az országépítő”-t, dráma-irodalmunk egyik legkimagaslóbb kompozícióját, a „Budai Nagy Antal”-t ugyanaz a Kós Károly hozta létre. De ha sorolni kívánnók, hogy építészetben és irodalmon kívül még mi mindenhez értett mesteri fokon, akkor az ámuldozó érdeklődőnek tudomásul kell vennie, hogy festő- és grafikusművész, művészettörténész, néprajztudós, kiadóvállalat igazgatója, nagy hatású folyóirat szerkesztője, gyakorlati politikus, olykor országgyűlési képviselő volt, Erdély lelkének és társadalmi valóságának legjobb értője, a „három nemzet”, a magyar-román-szász együttélés ihletett kifejezője... ha kellett, mind a három nemzet nyelvén anyanyelvi otthonossággal. Kevés lenne, ha csak azt mondanók, hogy a nagy múltú és dúsgazdag erdélyi, majd romániai magyar irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Hiszen az egész irodalom csupán az egyik arculata volt mindannak a művészi, tudományos és kultúrpolitikai teljesítménynek, amely múlhatatlan emlékü szerepet biztosított a „kalotaszegi ezermester”-nek, ahogyan már hosszú élete derekán megtisztelték.

27 éves, amikor 1912-ben, már diplomás építőművészként részt vesz az Állatkert pavilonjainak építésében. Akkor már az irodalom jó fülű értői tudomásul vették, hogy három évvel azelőtt (1909-ben) „Átila királról ének” című, ódon nyelvi ízzel teljes, kitűnően verselt krónikás epikájával sajátosan egyéni költői hangot ütött meg az urait kereső új magyar költészetben. És világtörténelmi korszakok váltották egymást, mire a kilencvenedik életévén is túllépett mester „Kalotaszegi krónika” címen összefoglalt hét kisebb-nagyobb művével jelezte, hogy kilencvenéves korában sem gyengült sem éles elméje, se gyönyörűséget keltő stílusa. 94 évet élt jó egészségben, sose lankadó munkakedvvel és munkaerővel. Amihez nyúlt, ott szépet és hasznosat alkotott, összhangot és feladattudatot adott mindenkinek, aki akár személyesen ismerhette, akár írott műveiben, festett és rajzolt képeiben gyönyörködött, akár emberi-állampolgári magatartásából nyert újabb erőt az oly sok gondú, gyűlölködésektől fertőzött Közép-Európában.

Életművében a sokféle teljesítményhez képest viszonylag csekély hányad a szépirodalom: nagy ritkán a vers, néha kivételesen a dráma, meg a két nagy regény, az alig féltucatnyi kisregény és elbeszélés... De ez a kevés is, kiszakítva a sok műfajú írott, festett, épített, művészettörténettől néprajzig, kultúrtörténettől kultúrpolitikáig terjedő teljesítményáradatból, századunk magyar irodalmának egyik klasszikusaként sorolja múlhatatlan emlékeink közé.

Bár az eleve sokirányú ösztönző életcél közt költőnek is indult, jó ideig - saját bevallása szerint - eszébe sem jutott írónak lenni. A képzőművészet többféle lehetősége is betöltötte korai életét. Az iskoláinak befejezésére következő budapesti években maga is azt hitte, hogy mindenekelőtt építész. Igaz, ez a hivatás sem hagyta el soha, hiszen *később is* Erdélyben szebbnél szebb kúriákat tervezett, keresve és gyakran megtalálva az erdélyi hagyományokkal teljes stíluslehetőségeket. Trianon után azonban egyértelművé vált számára, hogy otthonahazája Erdély. Ettől kezdve mindhalálig ott élt, ott tervezett, ott tevékenykedett. A romániai magyar kultúra szervezésének, intézményei kialakításának ők ketten, a hozzá hasonlóan visszaköltöző Bánffy Miklós és ő a megvalósító hősei és minden apró munkát is elvégző adminisztrátorai. Kós Károly szervezi meg az Erdélyi Szépműves céh nevű kiadóvállalatot, amely az egész romániai magyar irodalom otthona lesz. Ennek mindvégig ő az igazgatója.

Bánffyval együtt ő hozza létre az Erdélyi Helikon című nevezetes és magas színvonalú folyóiratot, amely szervezi és egybefogja az ottani magyar írókat, költőket. Ennek mindvégig ő a felelős szerkesztője. A nevezetes erdélyi irodalmi találkozónak ő a főszervezője. Miközben fest, ha ideje adódik, grafikákkal illusztrálja a saját és az író-költőtársak műveit. Többek közt a linómetszeteknek is híres mestere. Ezekhez a nyomógépeket is ő maga tervezi, sőt ő maga szerkeszti össze. Hiszen a műszaki otthonosság is hozzátartozik boszorkányos ezermesterségéhez. És minthogy a politikai élet úgy követeli, vannak évek, amikor a bukaresti parlamentben képviselőként is hatásos szószólója a magyar érdekeknek. Mindez háttér az irodalmi művek létrejöttéhez. Szükség van jó magyar irodalmi művekre, igényli az erdélyi magyarság. Születnek is kitűnő regények, versek, novellák, drámák. Hiányzik azonban a magyar múlt olyan idézése, amely erőt ad a magyar jelenhez. Hát ha nem írják meg, majd ő, Kós Károly építész, festő, grafikus, művészettörténész, etnográfus, igazgató, felelős szerkesztő majd megírja ezt is. Így ezzel a meg gondolással lett Kós Károly egyszeriben remekíró. Persze az se baj, ha hatásos regényekért és előadható színdarabokért Magyarországon is jól fizetnek. Hiszen az ezermesterség sem ad elegendő pénzt a nagy családnak. Feleséget, három növekedő gyermeket kell eltartani a nemzeti feladatok teljesítéséből. Kós Károly azonban, ha éppen ez kell, tud sikerregényeket is írni. Még hozzá olyan sikerregényeket, amelyek igazi, maradandó irodalmi értékek. Tehát úgy mellékesen remekírónak kell lenni.

Már erdélyi politikai és kulturális tevékenységének kezdeti idején, 1924-ben jelenik meg *Varjúnemzetség* című regénye, amelyet ő, mint műfajt, krónikának határoz meg. Balladai hangütésű, mozgalmas korpék ez a XVII. század Erdélyének nehéz sorsú kisembereiről. A kritika nemcsak otthonában, hanem Magyarországon is lelkesen fogadja: a már ismert építő-festő-grafikus művészen és művészeti-néprajzi íróban felismerik a jelentékeny elbeszélőt. Az olvasók is széles körökben felfigyelnek rá. Ez ösztönzi, hogy a szépirodalmat is saját mesteriségének tudja. Következik is néhány kisebb terjedelmű, kisregénynek vagy elbeszélésnek nevezhető elbeszélő műve. Általában történelmi tárgyúak, vagy legalább történelmi háttérűek, fontos bennük a korábrázolás hitelessége és a költői hatású, enyhén régies stílus. Alighanem a legfontosabb ezek között a Budai Nagy Antalról és a XV. század erdélyi huszita felkeléséről szóló, krónikás hangú kisregény, amely először Kalotaszeg című, kultúrtörténeti és néprajzi tanulmányokat gyűjtő kötetében mintegy az elemzett világ szépirodalmi illusztrációjaként jelent meg. A történetben eleve lappang a felépítendő dráma. Nem is hagyja nyugton: a harmincas évek derekán megírja a Budai Nagy Antal című drámát. Ezt a nagy néplázadás 500. évfordulóján, 1937-ben Budapesten, a Vígszínházban bemutatják (az Erdélyből éppen akkor Budapestre került 33 éves Greguss Zoltán felejthetetlen alakításával). A bemutatón olyan viharos a siker, hogy a kormányzat lázító hatásának értelmezi. Helytelennek gondolnák hivatalosan betiltani az erdélyi magyar szerző darabját, ezért a harmadik előadás után illetékes személyek bizalmasan letanácsolják a színpadról. A különböző szemléletű kritikák és irodalomtörténeti művek különböző gyengeségeket szoktak megállapítani erről a feszült hangulatú történelmi tragédiáról. Olykor azt vetették a szerző szemére, hogy fontosabb neki a főhős lelki élete, az emberábrázolás lélektani hitelessége, mint magának a mozgalomnak társadalomtörténeti dokumentáltsága.

Mások szerint viszont inkább a társadalom mozgásáról, a nép igazáról beszél, mint az egyes emberek hitelességéről. E két ellentétes vélemény szinte igazolja, hogy itt egy hiteles történelmi helyzet hiteles hőseinek lélektisztító végzetéről van szó. A legtöbb olvasó, és ha előadják, a legtöbb néző azt állapítja meg, hogy a magyar drámatörténet egyik legszebb alkotását hozta létre ezzel a művel Kós Károly. - De szépirodalmi legfőbb műve az 1934-ben megjelent regény: *Az országépítő*. Szent Istvánról szól és arról, hogy a keletről érkezett nép ő általa hogyan épít Nyugat-Európához csatlakozó országot. Örök témánk ez, minden

nemzedékben újra időszerű. És ahogy az író megkísérelti lélektani hitelességgel elképzelni és elképzeltetni a nagy egyéniséget, akinek gyakran kell felettebb kemény kézzel olyasmit megvalósítani, amihez valójában semmi kedve sincs... de másképpen nem megy - ez olyan nagy írói követel, amilyen Kós Károly volt.

Kilencvennégy évet élt a magyar szellem ezermestereként az oly változó életű, oly sokarculatú, oly nehéz sorsú Erdélyben. Meg lehetne állapítani előkelő helyét művészettörténetünkben is, a romániai magyarság közéletében is. Az írók arcképcsarnokában irodalmi rangjáról kell beszélni. Ez a rang pedig szépségteremtő halhatatlanjaink közt jelöli ki a helyét.

GYÓNI GÉZA

(1884-1917)

Egy ideig rendkívül népszerű, ma is sokan kedvelik. Néhány verse nagymértékben alkalmas műkedvelő szavalkók számára. És az is lehet, hogy úgyszólván minden róla szóló vélemény félreértés. Már az is, hogy oly sokan jó költőnek tartották. De az is, hogy mások dilettánsnak, legjobb esetben epigonnak mondták. De az végérvényesen igaz, amit Juhász Gyula írt róla: „1914-ben a háború költőjeként indult a lengyel mezőkre, 1917 nyarán mint a nemzeti demokrácia és az emberi szolidaritás vértanúja esett el...”

Úgy gondolom, nem volt igazán jó költő, nem volt rossz költő sem, de jól tudott verselni, és egy antenna érzékenységevel fogta fel a körülötte élők hangulatait, együtt hullámszórt a közvélemény következetlenségeivel. Életművéből ki lehetne válogatni egy háborús uszító nacionalista antológiát is, egy indulatos pacifista antológiát is, egy konzervatív petőfieskedő gyűjteményt is, egy dekadens, modernkedő kötetet is, egy Ady-epigon példatárát is, egy forradalomra váró, meggyötört lelkű kortárs hitvallásgyűjteményét is. Nincs az a világszemlélet vallásostól hitetlenig, arisztokratikustól szocialistáig, amely ne találna a maga gyűjteménye számára egy-egy jól mondható Gyóni-költeményt. Nem egy verse olyan, mint egy igazán nagy költő kevéssé sikerült, de azért a színvonalasabb gyűjteményekbe is betehető alkotása.

Ilyen volt az élete is. Eredetileg Áchim Gézának hívták, a gyóni evangélikus lelkész fia volt, aki maga is papnak indult. Húszéves fővel mint teológus a modern eszmék hatására kételkedővé válik, de tagadó nem tud lenni. Lelki válságában öngyilkosságot kísérel meg. Amikor életét megmentik, nyilvánvaló, hogy nem szolgálhatja Istent. Tehát a hazát akarja szolgálni: közhivatalnok akar lenni. Jegyzőgyakornok otthon, a gyóni községházán, és közigazgatási tanfolyamot végez. Eközben megy el a kedve minden közhivataltól, és vidéki újságíró lesz. De ifjúkorától kezdve könnyeden versel, és a kétségtelen Petőfi- és Vajda János-hatásokat mutató, mégis egy gyöttrődő lélek érzemvilágát sejtető költeményeket szívesen közli Kiss József A Hétben, szívesen fogadja a konzervatív Új Idők és a liberális polgári Pesti Napló. Azután Ady fellépésekor egyre erősebben kerül az ő hatása alá. Igazán egyéni hangot akkor talál, amikor 1907-ben póttartalékosként behívják katonának, és Boszniába kerül. A katonai szolgálatot nehezen viseli, megkínózza az Osztrák-Magyar Monarchia „közös” hadseregének lélektelensége. És az általános nemzeti lelkesedés idején pacifista hangokat kezd megütni. Ez fokozódik fel, amikor 1912-ben újra katona, és megint Boszniában kell szolgálnia. Ekkor, itt írja korai szakaszának legjobb és leghatásosabb költeményét, a *Caesar, én nem megyeket*, amely erőltetett szecessziós szóvirágai („Vérben úszik vad hegyek orma”, „Halál-dáridó” vagy a harcba küldött katonát jelentő „halálcelél”) ellenére is hatásos antimilitarista költemény. Az első világháború előtti két évben az eddiginél is erőteljesebben nyomasztja költészetét az Ady-hatás, néhány Gyóni-vers szinte Ady-paródiának hat. A nagyközönség és az irodalom úgy is könyveli el, mint az Ady fémjelezte modernség egyik legjellegzetesebb alakját, lelkes pacifistát, tehát olyan költőt, aki eszméiben is, kifejezési formájában is szemben áll a hivatalos felfogással.

És amikor 1914-ben a Monarchia hadat üzen Szerbiának, és néhány napon belül világos, hogy világháború készül - Gyóni egyszerre a felszított háborús közhangulat hatása alá kerül. A nacionalista hullám - amely akkor mind a két hadviselő felet elárasztotta-, a militarista-imperialista propaganda alól akkoriban alig-alig tudta kivonni magát a valójában igen tájékozatlan polgár. Ezekben a hetekben még Thomas Mann is, Anatole France is azt hiszi, hogy nemzete

az igazságért, a humanitásért, az egész emberiség üdvéért küzd, és az ellenséges oldal maga a kárhozat. Nagyon kevés igazán nagy elme tudott úgy ellenállni a legelső pillanattól kezdve a háborús uszításnak, mint Bernard Shaw, Romain Rolland vagy minálunk Ady Endre. Hiszen még a szociáldemokrata pártok is „felfüggesztették az osztályharcot” a nemzet győzelméig. S ha akadt bárki, aki szembe mert szegülni a terrorizáló közhangulattal - mint a nagy francia szocialista Jaurès -, azt lelőtték, s még gyilkosát is felmentették, mint aki méltó nemzeti felháborodásában követte el tettét. Gyóni igazán nem volt az az erős lélek, aki ki tudta volna vonni magát ebből a gyilkos mámorból. Egyszerre ő lett a háborús uszítás lehangosabb költője. Nem is meglepő, hogy a konzervatív nacionalizmus, élén Rákosi Jenővel, milyen örömmel fogadta a megtért bárányt: az Ady hangján szóló közismert pacifista, íme, megértette, hogyan kell viselkednie egy igazi magyarnak. Nem úgy, mint „hazaáruló” mestere. És egyszerre ő lett a fő ütőkártya Ady ellen. Eddig főleg Szabolcskát akarták kijátszani Ady ellen. De mit lehet kezdeni háború idején egy olyan szelíd pappal, aki képes még az ellenséget is szeretni? Azután ott volt Oláh Gábor, őt is szembeállították már Adyval, de ebben a háborgó anarchistában igazán sohase lehetett bízni, hiszen kiszámíthatatlan, mit mond a következő pillanatban. De Gyóni Géza - ez most már kitűnő ellenpélda, hiszen eddig egyenest Adyt követte, eddig lázított a katonaság ellen... és lám, amikor eljött a nagy próba ideje, a harcba hívók élére állt.

Egyszerre csak általánosan ünnepeelt költő lett, tekintélyes kritikusok írták le, hogy nagy alakja az irodalomnak. És ki mert volna akkor ellentmondani? A kétségbeesésében szinte egészen magára maradó Ady - akinek sohasem volt nagy véleménye Gyóniról - keserű gúnnyal mondotta, hogy „éljen csak meg az ő háborújából”. - És néhány hónapig nagyon jól, ünnepeleten élt is a háborúból. Most már maga is a hősök romantikus pózával indult a tűzvonalba. Egy ideig onnét küldötte haza lelkesítő költeményeit. De egyszerre csak körülötte hullottak a gránátok, személyesen élte át a háború minden borzalmát. És ezt talán regényes önkápráztatással még csak el is viselte volna (hiszen ebben az időben még Balázs Béla is a hősök pózával és pátozával vallott a háborúról, és igyekezett emelkedett lélekkel jó katona lenni), de Gyóni mindig azt érezte, amit körülötte éreztek az emberek, és a halálba küldött emberek között egyszerre csak átélte a legénység félelmét, borzalomélményét és haragját azok ellen, akik halni küldik őket, miközben otthoni biztonságban igyekeznek lefölni a tömeghalált. A költői hang egyszerre megváltozott. Először is a gyűlöletet érezte át az otthon maradottakkal szemben: *Csak egy éjszakára küldjétek el őket!* Ez már nem Ady hangja, még kevésbé Petőfié vagy Vajdáé, de nem is a boszniai békebeli katonáskodás szecessziós modorosságú pacifizmusa. Ez a tömegek hangulata volt: közérthető és közösségi költészet. Alighanem ez a *Csak egy éjszakára...* egész életművének legjobb, legmaradandóbb darabja. Most vált igazán népszerűvé.

És azután hadifogságba kerül sok tízezred magával. A messze Krasznajarszkban éli a hadifoglyok életét. És szinte naplószerűen rögzíti a hadifogolylét sivár keserűségeit. A tömegekkel együtt jut el a forradalomvárás hangulatához és reményeihez. Végző költeményeiben már az Oroszországban érlelődő forradalom igenlése kap hangot. Az *Egy gyöngéd lelki grófnőhöz* és még inkább a *Fogoly honvéd testamentuma* a fennálló rend elleni forradalom sürgető vágyainak kifejezője. De a tengernyi szenvedés végzetesen megtörte. Elgyötört lelke elborult, teste nem bírta tovább. Élete végző heteiben a téboly tüneteit állapították meg fogolytársai, és 1917. június 25-én, harmincharmadik születésnapján meghalt.

NAGY ZOLTÁN

(1884-1945)

1945. július 4-én éjszaka egy betörő osont Dr. Nagy Zoltán budapesti ügyvéd lakásába. Talán azt hitte, hogy a lakó nincs otthon. Pedig csak a felesége utazott el nyaralni, neki még dolga volt, ezért maradt itthon még néhány napra. A neszre az alvó férfi felriadt, mire a rabló egy súlyos tárggyal fejbe vágta, megölte, és a lakást kifosztotta. Ez a hatvanegy éves korában, alig néhány hónappal az annyira várt felszabadulás után rablógyilkosság áldozatául esett ügyvéd a Nyugat első nemzedékének - szerintem - egyik legjelentékenyebb költője, egykor Babits Mihály és Tóth Árpád egyik legjobb barátja és úgy vélem, művészi rangban is csaknem egyenlő társa volt, akinek valamennyiüktől különböző hangját kezdettől fogva értékelték az irodalmi körökben.

Igaz, főleg az irodalmi körökben ismerték, az olvasó nagyközönség rétegeiben csak a „vájtt fülűek”, a költészet árnyalatai iránt érzékenyek tudták, hogy ez az egyébként a jogászvilágban tekintélyes ügyvéd egyike a kor legjobb magyar költőinek. Babits Mihály *A testvér költő* címet adta róla szóló kitűnő tanulmányának. Az oly kifinomult versértő Füst Milán, aki sírjánál búcsúztatta, így jellemezte: „...a csend a barátom verseiben olyan, mint egy dóm”. És Füst Milán emlékezéseiből tudjuk azt is, hogy Nagy Zoltán soha életében senkiről sem mondott rosszat, még azokról sem, akik üldözték őt. De az is igaz, hogy aki csak ismerte, megszerette; noha 1919-ben a tanácsköztársaság egyik vezető közéleti személyisége volt Debrecenben, még az ellenforradalom is úgy tett, mintha nem venné észre, és Nagy Zoltán zavartalanul folytathatta Budapesten ügyvédi működését, s azok a hivatalbeliek, akik talán nem is tudták vagy alig-alig tudták, hogy költő, kivételes felkészültségű jogtudósként tisztelték.

Voltaképpen nem magyarázható sehogyan sem, hogy a közemlékezetből miért is homályosult ki neve és alakja Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Füst Milán, Juhász Gyula mellől, hiszen - számomra legalábbis - velük ugyanegy nagyságrendbe tartozik, és velük együtt sorakozik a Nyugat kezdetben Ady vezérelte, majd Babits irányította első gárdájához. Gondos és szemléletes irodalmi portréit pedig mindenestül elnyelte a feledés, holott néhány kortársáról - Tóth Árpádról, Füst Milánról, Kemény Simonról - írt esszéi az értekező próza java terméséhez tartoznak.

Érmihályfalváról származott, arról a tájról, ahol Ady is született. Debrecenben diákoskodott, ott végezte a jogakadémiát is, amikor Ady ugyanott volt újságíró. A fiatal doctor juris már 1909-ben politizál. Haladó politikus és merőben politikamentes, humanista költő. Korábban főleg gazdag nyelvezetével, a versekben megnyilvánuló kultúrával tűnik fel. Mitológiai látomások, úti élmények nyomán felbukkanó távoli tájak ködbe vesző emlékei, az élet távlatainak szimbólumai kötik a kor nemzetközi szecessziójához. Soha, sehol személyes utalás, költészetének sem ez időben, sem később nincs közvetlen életrajzi vonatkozása. Még később támadt, végre igazi boldogságot adó szerelme és házassága sem szólal majd meg közvetlen költői vallomásokban.

Szerelmes versei is szimbólumok áttételeiben jelzik a reményeket, beteljesüléseket és csalódásokat, majd a lélek révbe érkezését.

Közben pedig Debrecenben egyre következetesebben baloldali közéleti ember: várja, majd vállalja a forradalmat. És ha nem is volt népbiztos, mint ahogy emlékezésében Füst Milán tévesen vagy költői túlzással állítja, a tanácsköztársaság vezető rétegéhez tartozott. Majd az

ellenforradalom idején a megvádolt írók hatásos védője a bíróságok előtt. De még ezekben az időkben sem politikus költő. Csak a hangja komorodik el. Az ellenforradalom ténye ébreszti az eszmények elenyészésének vagy legalábbis messze eltolódásának élményére. Ezt így soha ki nem mondja, de költői hangja kifejezetten elégikussá válik, mint ugyanebben az időben Tóth Árpádé is. Magányának ars poeticáját éppen a *Levél Tóth Árpádhoz* című költeményében foglalja össze.

Ez időben menekül a Füst Milán említette csendhez. Túljutott a szecesszió stílromantikáján, nyelve egyszerűbb, elmaradnak a bonyolult hasonlatok, gondolatmenetei filozofikus jellegűekké válnak. A magány és a képzelet idézte képek gyönyörűségének életfilozófiája szólal meg versesköteteiben, amelyek közül az 1923-ban megjelent *Elégiák* már fejlődésének csúcspontját jelzik. A színvonal ettől kezdve sem hanyatlik, de új élményről nem vallanak a versek, egészen a fasizmus üldöztetéséig. Gyermekkori apró emlékek, tájélmények, mitológiai és kultúrtörténeti képek, ismeretlen istennők imádata (talán valódi szerelmek áttételes vallomásai ezek), vágyakozás valamiféle hit után és főleg a belső csend, mint a külső zűrzavar ellentéte és orvossága - ez az ő költészetének a világa. De sem öröm, sem vigasztalanság, sem igazi hit, sem igazi hitetlenség, sem dicsőítés, sem szidalom nincs ebben a lelki rezdüléseket oly árnyaltan érzékeltető lírában. Kulturált társaságokban szívesen látott, nagyon kedves modorú ember belső magánya ez, de olyan magány, amely nem kínozza, hanem vigasztalja a lelket. Egyik kései versének ez a címe: *Álmomban zene*. (Postumus kötete is ezzel a címmel jelenik meg 1947-ben.)

A külvilág képei ilyen álomszerűen és hangjai ilyen szűrt zeneként érkeznek el a bíróságokon oly biztonságosan ügyeket intéző, hatásos szavakkal tárgyaló ügyvéd belsőbb, költői lelkéhez.

Az egykori tevékeny forradalmár, a későbbi nagy gyakorlatú jogász, aki készséggel vállalja a haladó emberek bírósági védelmét, legbelül különbékében él ellenségeivel, sőt saját politikai nézeteivel is. És ezt a különbékét egészen a fasizmus dühöngéséig még az ellenségek is tiszteletben tartják. A Nyugat legádázabb ellenségei sem lövik mérgezett nyilakat Nagy Zoltánra. Nincs támadási felülete. Azt pedig minden hozzáértőnek el kell ismernie, hogy a magyar költői nyelv és a csiszolt formák egyik jelentős művésze. Ez persze tisztelhető, de nem folytatható költészet. Nem hat tovább a következő nemzedékekre.

És költészetében ez a hallható, látható, tapintható csend még a személyes üldöztetés és életveszély idején sem szakad fel. Történetesen zsidó származású volt, de erre ő maga is nyilván alig gondolt, emlékképei közt sem jelenik meg semmi, ami erre emlékeztetne, vallásos vagy inkább vallásra szomjazó hangulatainak sincs köze semelyik tételes hitvalláshoz. Az az örökölt emlékvilág, amely Adyt köti a protestáns múlthoz, Babitsot a katolicizmushoz, Füst Milánt, ha nem is kifejezetten a zsidó valláshoz, de az Ótestamentumhoz - Nagy Zoltántól merőben idegen. Neki a kultúra egésze, s benne minden vallás metafizikai nosztalgiája az öröksége. Az ilyen lélek számára az antiszemitizmus átélhetetlen, akárcsak az a rablógyilkos ösztön, amely végül is megölte, akkor, amikor éppen elmúlt fölé a fasizmus ugyanilyen indulatú és indítékú közös veszedelme. Mégis: a fasizmus dühöngésekor új szimbólumként megjelenik költészetében a *Zsidócsillag*: az értelmetlen és érthetetlen üldözöttség kényszerű jelvénye. De megérhette, hogy eljött a felszabadulás, és az értelmetlen szimbólum elvesztette történelmi tartalmát. És kitérült a lehetőség afelé, ahová mint közéleti ember ifjúkorában elindult. De hiábavaló kérdés, hogy milyen teendők vártak volna rá a fasizmus bukását követően, és hogy vajon ez a világtörténelmi változás a hazában megtörte volna-e a nagy csendet? - Hiábavaló kérdés, nincs és nem is lehet rá válasz. Halála még értelmetlenebb volt, mintha a fasizmus áldozata lett volna... még szimbólumnak sem tekinthető.

BALÁZS BÉLA

(1884-1949)

A Holnap antológiájában jelentkező és a Nyugat megindulásával szerveződő, Ady körüli nagy költőnemzedékből az egyetlen, aki mindenestül vállalja a forradalmi munkásmozgalmat, haladó polgári értelmiségből tevékeny kommunista értelmiségivé fejlődik - Balázs Béla. Pedig talán a legtávolabbról indult: korai költészete elvontabb, filozofikusabb, az általános közérthe-tőségtől távolabb álló volt, mint Nyugat-beli társaié. Egész művészi magatartása eredetileg elzárkózóan arisztokratikus. Politikai érzelmvilága pedig nacionalistább, sőt militaristább, mint a haladó polgári költőké. Az első világháború kezdetén önként jelentkezett katonának, maga kívánt kimenni a tűzvonalba, hogy élje a háború élményét. A nála eredetileg baloldali írók és költők gyanakodva is nézték. A szocialisták pedig egyenest a gögös individualistát látták benne. Az is volt. Ebből a múltból váltott át - éppen a hajszolt élmények hatása alatt - a forradalmi magatartásra, amelyhez híven kitartott ugyanazzal a férfiassággal, ahogy korábbi éveiben vállalta a halálközelség romantikáját. Sokkal jelentékenyebb költő és jelentékenyebb egyéniség, mint amennyire közmelegzetünkben él. Arcképe nélkül nem lehet teljes a századelő magyar irodalmának sokszínű tablója.

Szegedi művelt polgári családból származott, az apja tanár volt, ő maga gyermekkorától művelt embernek készült. Diákévei szülővárosában és a szepességi Lőcsén teltek. Ezt a diákkort idézi fel később megragadó önéletrajzi regényében, az *Álmodó ifjúságban*. Egyetemi éveit Eötvös-kollégistaként éli, itt szerezheti meg Magyarországon a legjobb minőségű műveltséget. Közben egy ideig ösztöndíjjal Berlinben és Párizsban tanul: magába szívja a német filozófiákat és a francia dekadens költészetet; ezek erős nyomot is hagynak korai költészetén. Amikor hazajön, és középiskolai tanár lesz, az új hangot kereső fiatal költők természetesnek érzik, hogy közéjük tartozik. 1908-ban ő *A Holnap* egyik költője, és jelen van a Nyugat megindulásától kezdve. 1909-ben vitákat vált ki és sikert arat *Doktor Szélpál Margit* című drámájával, amelyben újfajta problémáival megjelenik a modern nő. A következő évben pedig készen van első verseskönyve: *A vándor éneke*. Költészetének szimbolikája ez időben ködös, rányomta bélyegét a német filozófia; életszemlélete pesszimista, de férfias keménységgel néz szembe a reménytelenséggel, mint aki szerelmes a halálba. Erotika és halálvágy közeli rokon nála, s ezt elméletileg is kifejti *Halálesztika* című tanulmányában.

Költészete, elméletei, színpadi művei vitákat váltanak ki. A fiatal Lukács György egész könyvvel áll ki mellette, de a viszonylag konzervatívabb, nagy tekintélyű Alexander Bernát is lelkesen köszönti tehetségét. (Persze Alexander Bernát csak viszonylag volt konzervatív, sokkal később az ellenforradalomnak ő is gyanúsán forradalmi volt.)

A fiatal Balázs Béla a lélek kalandjait hajszolja, a végzet vállalását, s mindennek szimbolikus átélését. Ez időben kelt drámai játékaik közel állnak Maeterlinck és Hofmannsthal ez időben világnépszerűségű szimbolista színjátékaihoz. 1911-ben írja *A kékszakállú herceg vára* című verses drámát, amelyből majd Bartók Béla világhíres operát formál. Ebben a drámában a népballadák hangütése és a népköltészet versformája jelenik meg Balázs Béla költészetében. Majd a következő évben egész kötet költői színpadi játékkal, a *Misztériumokkal* jelentkezik. Később, már a háború alatt, írta azután a népmesékhez legközelebb álló *A fából faragott királyfit*, amelyből ugyancsak Bartók formált halhatatlan táncjátékot.

Balázs Béla otthon is van a Nyugat körében, idegen is a körükben. Egyelőre individualistább és főleg nacionalistább társainál. Babits és Osvát gyanakodva figyelik, hogy a szerintük is kitűnő költő nem idegenkedik az uralkodó osztály imperialista törekvéseket rejtő hazafias jelszavaitól. Tetszelegve játszik a militarizmus háborúromantikájával. De közben megírja talán legszebb prózai művét, a *Történet a Logody-utcáról, a tavaszról és a messzeségről* című elbeszélését.

Amikor pedig 1914-ben kitör a háború, Balázs Béla lelkesen köszönti, meg se várja a behívót, maga kéri magát a szerb hadszíntérre, ahonnan rendszeresen küldi tudósításait. Ezekből a haditudósításokból formálódott ki *Lélek a háborúban* című könyve. Különös, érdekes, nem egy helyütt riasztó olvasmány. De nyomon lehet követni belőle azt a folyamatot, amely a lelkes nacionalistából az élmények hatására elkeseredett pacifistát alakít. 1916-ban, amikor a könyv egységesen megjelent, Balázs Béla túl volt már korai ábrándjain és előítéletein. Most már háborúellenes, a szenvedő emberek mellett álló polgári humanista. De új verseskötete, *A Tristán hajóján* még mindig elvontan szimbolista, a Szépség és az Élmény hajszóloja.

Indulásától idáig egész életművével közel áll a szecesszióhoz, kétségtelenül egyéni költészetében sok a dekoráció, a művészi póz, az egyénieskedés. De az is kétségtelen, hogy van egy senki másra nem emlékeztető hangja, amely áthasonítja a legkülönbözőbb hatásokat.

A háború második felében azonban már kiutat keres, és megtalálja a forradalomban. És aki bátran nézett szembe a halálos eszméssel, ugyanolyan egyértelmű bátorsággal vállalja az élet eszméit. Nem habozik, azonnal a kommunistákhoz csatlakozik, és hű marad hozzájuk mindhaláláig. A tanácsköztársaság idején vezető kultúrpolitikai szerepet vállal, majd menekülnie kell az ellenforradalom elől. Bécsben megjelenő új verseskötete, a *Férfiének* szakítás egész költői múltjával: a versek közérthetőek, népdalszerűek, hitvallás a proletariátus és a kommunista párt ügye mellett. Ebben az emigrációs korszakban kezd mind erősebben foglalkozni filmesztétikával. Elméleti műveinek egy részét németül írja, ezek eljutnak mindenhová, és hamarosan nagy tudományos és művészeti feltűnést keltenek. Ma már világszerte úgy veszik tudomásul, hogy Balázs Béla a filmesztétika történetének egyik legfőbb alakja, semmivel sem kisebb jelensége a magyar esztétikai irodalomnak, mint a maga területein Lukács György.

A német fasizmus uralomra kerüléséig felváltva jár Bécsben, Berlinben és Moszkvában. Mindenütt részt vesz az új filmművészet kialakításában, maga is ír forgatókönyveket. Prózai művei egyre szélesebb körben ismeretesek. Thomas Mann is nagy elismeréssel ír róla.

Hitler uralomra kerülése után Balázs Béla Moszkvába költözik, és a Filmakadémia tanára lesz. Részt vesz az emigráns magyar irodalmi életben. Ez időben írt versei a magyar szocialista költészet klasszikusai közé tartoznak. 1945-ben azonnal hazatért, s még ebben az évben megjelent verseinek gyűjteményes kötete, *Az én utam*.

Még három éve volt hátra. Tanára lett a Színház- és Filmművészeti Főiskolának. Megírta a mindmáig legszebb magyar filmek egyikének, a *Valahol Európában*-nak a forgatókönyvét. Majd Kodály Zoltánnal együtt készítette el a *Cinka Panna* című balladaoperát. Ez volt utolsó műve. Nemsokára, hatvanöt éves korában meghalt.

Emléke valahogy kiesett irodalmi köztudatunkból: nemigen említik a Nyugat költői közt, nemigen említik szocialista költészetünk jelentékeny alakjai közt. Leginkább a világhíres filmesztéta maradt a köztudatban, de az is inkább külföldön, mint minálunk. Pedig nélküle hiányos irodalmunk fejlődésének összképe. Tartalmában is, formájában is gazdag, sokszínű költészet ez az arisztokratikus elkülönüléstől a népköltészet hagyományainak folytatásáig. És talán még az is értékítélet, hogy Bartók és Kodály nála talált megfelelő szövegeket zenéjéhez.

Arcképének a jelentékenyek képcsarnokában van a helye.

GÁBOR ANDOR

(1884-1953)

A század első évtizedében formálódott ki, sajátos kamaraszínpados műfajtypusként, a magyar kabaréirodalom. Jelenetek és főleg énekelt versek (kuplék, sanzonok) szolgálták a jórészt szatirikus élű humort. Költészetünkben ez a hangvétel Heltaival és Makai Emillel kezdődik, gyökerei Reviczkyig nyúlnak vissza. És különböző színházi próbálkozások után a budapesti városi kultúrára sokáig oly jellemző magyar kabarét Nagy Endre - Ady egyik legjobb barátja, maga is igen jó próza- és színdarabíró, a konferanszié műfaj klasszikusa - teremti meg. Nagy Endre kabaréjának *A Holnap*, majd a *Nyugat* költői is - Ady, Babits, Szép Ernő, Emőd Tamás írnak sanzonokat. Humoros irodalmunk mesterei - Karinthy, Heltai - mindvégig a kabarét is fontos kifejezőeszközüknek tudták.

Ebben a Nagy Endre-féle kabaréban jelenik meg még a század első évtizedében egy Gábor Andor nevű francia szakos bölcsészhallgató új hangütésű, groteszken komikus verseivel, képtelen ötleteivel és tanult nyelvészhez méltó szó- és mondatbűvészetével. Klasszikus irodalmi kultúra és hangsúlyozott pestiesség egyesül ebben a játékos, kezdetben könnyed költészetben. Nemsokára a versek mellett ötletes színpadi jeleneteket ad a kabarénak. A közönség jókat nevet rajtuk; az irodalom értői pedig nem tudják, hová is tegyék ezt a szokatlan bölcsészt, aki jártas az ófrancia nyelvben, tud provanszálul (azaz languedocul, vagyis a franciától különböző délfancia nyelven), mesteri formakészséggel fordítja magyarra a középkori francia költészet remekeit, majd a provanszál nyelven író, akkoriban éppen Nobel-díjas Mistral epikai főművét, a *Mireiót* (műfordítás-irodalmunk egyik klasszikus remekműve ez a bravúros Mistral-tolmácsolás). Majd nemsokára a legkülönbözőbb újságokban olvasható a neve szellemes, egyre erősebben kritikai hangú cikkei alatt. Meg lehetett jósolni, Gábor Andor akármilyen jól tud franciául, nem lesz belőle franciatanár. De némettanár sem, holott annyira otthonos volt a német nyelvben is, hogy élete későbbi szakaszaiban nemcsak németül volt újságíró, de kitűnő német szatirikus verseket is írt.

Gábor Andor tehát alapos filozopterműveltségével elment újságírónak, és népszerű szerzője maradt a kabarénak. Majd a kabaréból átlépett a színházakba, ahol kiderült, hogy biztos kezű, éles szemű, sajátosan kesernyés humorú vígjátékíró. És ezzel párhuzamosan a humoros versek mellett kezdtek megjelenni komoly hangú, csiszolt formájú, komoly, töprengő, olykor öngyötrő költeményei is. Gábor Andor egyre több műfajt hódított meg magának, bárha a közönség és a kritika elsősorban mint humoristát tartotta nyilván. Ez a humor azonban különbözött Heltai könnyed iróniájától is, de Karinthy mélyebb, filozofikus humorától is. Gábor Andor humora lényegében szatirikus volt: kritikai élű, amely a polgári élet ürességét, talajtalanságát, embertelenségét bírálta. És egyre jobban megtelt határozott politikai tartalommal. Ez időben még nem szocialista, de már antikapitalista és polgárellenes. Ő maga, bár falun született, a budapesti polgári világból érkezett az irodalomhoz, de már indulásakor tudomásul vette a polgári hanyatlást. Nála azonban a hanyatlástudat nem a dekadencia halálhangulatában fejeződött ki, idegen maradt a *Nyugat* szimbolizmusától is; gazdag kifejező-készletének mindig is több köze maradt a klasszikus és a romantikus örökséghez, mint a XX. század formakereséséhez, csak a groteszkség és főleg a nyelvi groteszkség iránti érzéke köti formailag a modernebb törekvésekhez. Gábor Andor az eszméiben volt mindig modern: a haladó eszmék nem alkuvó, indulatos hőse.

Az első világháborúig még nem tudja, kinek-minek a nevében csapkod a polgári létforma ellen. Verseiben, cikkeiben, vígjátékaiban (köztük a kitűnő szatírájú *Dollárpapában*) nevetségessé teszi ezt a világot, de még maga sem tudja, mi jöhet helyette. Az első világháború élményei töltik meg politikai tartalommal szatirikus háborgását. Várja a forradalmat, és 1918-ban lelkesen fogadja a polgári forradalmat, de hamar elkeseríti, hogy a polgári kormány nem képes teljesíteni, amit várnak tőle. Ezért áll 1919-ben a kommunisták mellé. Még ekkor sem volt kommunista, de hű szövetségese a kommunistáknak.

Az ellenforradalom pedig a kommunistákkal együtt viszi börtönbe. Nagy nehezen szabadul és emigrál. Következnek bécsi évei. Ott, az emigránsok között fordul szembe a polgárokkal, és jut arra a következtetésre, hogy a magyar társadalmon csakis a szocialista átalakulás segíthet. Ott, Bécsben válik harcos magyar kommunistává, aki ettől kezdve tollal harcol a magyar jövőért. Lelkében mindvégig itthon él, szüntelenül a magyarországi állapotok izgatják, negyedszázadon át gyötri a honvágy. De ő csak egy megváltozott hazába jöhet haza. A magyar hazafias költészet legszebb lapjaihoz tartoznak honvágyát kifejező, egyszerre komor és reménykedő versei (például *Az én hazám*). De fő műfaja ebben az időben a szatirikus publicisztika és mellette a harcosan szatirikus költészet. Indulatos cikkeinek kötetei rejtett utakon eljutnak haza is, eljutnak a szomszédos országok magyar lakói közé, és kijutnak a nagyvilágba. A Horthy-rendszer személyes ellenséget lát Gábor Andorban, és diplomáciai úton eléri, hogy az osztrák kormány kiutasítsa. Ekkor megy Berlinbe, ahol alig-alig van módja magyarul írni. A német kommunista sajtó publicistája lesz. Egyre ismertebb a nemzetközi baloldali körökben. Amikor Hitler uralomra jutása után Moszkvába megy, ott már úgy fogadják, mint irodalmi tekintélyt. Ő lesz az ottani magyar irodalmi folyóiratnak, az *Új Hang*nak a főszerkesztője. Megint írhat magyarul, megint szemmel tarthatja az itthoni irodalmi és társadalmi eseményeket. Kiderül, hogy kitűnő irodalmi szervező, és nagyon jó kritikus. Még mindig hasznára van a filozopterműveltség: szakemberként ért az irodalomhoz, és irodalmi műveltség alapján tud politizálni. De közben, ha felkérik rá, német nyelvű antifasiszta szatirikus verseket is ír, különösen a második világháború idején, a rádió német adásai számára.

A második világháborúban felerősödik honvágya, hiszen tudja, hogy közeledik a hazatérés, de azt is tudja, hogy sok szenvedés következik addig. Ezekben az években megint egyre erősebben lírikus.

És végre 1945-ben a már hatvanegy éves költő, huszonöt évi távollét után, az elsők közt érkezik haza.

Itthoni évei szakadatlan közéleti tevékenységgel, szervezéssel és publicisztikával teltek el. Nagy szerepe volt az irodalom újjászervezésében, a kommunista sajtó egyik főalakja, a szatirikus *Ludas Matyi* megteremtője, majd főszerkesztője. Költészetéhez alig jutott, s akkor is inkább a napi érdekességű szatírához, mint ahhoz a komolyabb hangvételhez, amely csak élete egy-egy korszakában volt igazán jellemző rá. Végző éveiben betegségek is nehezítették munkáját. Igyekezett kötetekbe rendszerezni életművét, de ezt már csak az utódok tudták megvalósítani. 1953-ban, hatvankilenc éves korában halt meg.

Életművének nagyobbik része szatíra, politikai harc versben és prózában. A kezdetben polgári ellenzékinek induló szellemes-művelt bölcsész élete folyamán odáig fejlődött, hogy a magyar kommunista harcos költészet és publicisztika egyik főalakja lett. Komoly hangvételű költészete viszonylag kis mennyiségű, de nem egy darabja az erkölcsileg emelkedett, a haza és a nép gondjait élő férfi múlhatatlan vallomása. De ne feledkezzünk meg ezek mellett ifjúkorának kifejezetten humoros költészetéről se, amely mindig mulattató értéke kabaréirodal-munkának. Humoros-szatirikus művei közt fontos helyet foglalnak el vígjátékai és regényei is

(Untauglich úr, Dr. Senki), amelyek a maguk groteszkségében reális képet rajzolnak a század első évtizedeinek hazai polgárvilágáról. És itt van igen nagy műfordítói munkássága. A korai ófrancia és provanszál versek után a legkülönbözőbb prózai - köztük tudományos - szövegeket fordította németből és franciából; majd a Szovjetunióban töltött évek alatt orosz verseket, köztük Majakovszkijt tolmácsolt magyarra.

Élete, életműve példázat arról a folyamatában és végkifejletében egyaránt ellentmondásos útról, amely a művelt, baloldali polgárt a kommunizmus hívévé tette a huszadik század első felének Magyarországon. Emberi egyénisége példa a következetes, becsületes, emelkedett lelkű emberi magatartásra, amely egy nagyon vonzó, nagyon kedves, segíteni kész és derűs férfi képében jelent meg. Mert talán az sem mellékes, hogy aki ismerte Gábor Andort, az szerette is. Nagyon szeretetre méltó ember volt.

LACZKÓ GÉZA

(1884-1953)

A Nyugat első nemzedékének jelentékeny novellistái közé tartozik, aki egyben nagy képzettségű nyelvtudós volt, igen jól verselt, kordokumentumnak is értékes önéletrajzi trilógiát írt, történelmi regényeit a páratlan nyelvi archaizálás ellenére is sikerült olvasmányossá tennie, legjobb prózai műfordítóink közé tartozott - de legművészebb, nemegyszer leglíraibb alkotásait mégis csillogó rövid esszéiben találhatjuk. Jellegzetesen baloldali értelmiségi volt, akitől mégis idegen maradt a forradalom. Helyzete és útja jellemző is az egyre inkább szükség szerint jobboldalivá váló polgár és a szükségszerűen szocialistává fejlődő baloldaliság között a baloldali polgár intellektuális magáramaradottságára. Helyzete némiképp emlékeztet a hajdani felvilágosodott francia arisztokratákéra, akik idegenek maradtak a forradalom tüzeitől, és még idegenebbül éltek tovább a restauráció jeges dermedtségében, előkelő idegenként őrizvén Voltaire-ék forradalmat előkészítő, de forradalomig nem jutó eszmevilágát, és végül mégis gyanús alakokként éltek szellemi magányukat. Laczkó ráadásul megérte a felszabadulást, amelynek éveiben tisztelt idegenként mégis hozzátehetett még valamit a nem jelentéktelen életműhöz.

Egy ünnepelt kolozsvári színész - Laczkó Aranka - törvénytelen fia volt. Gyermekkor a színház világában, színpalak mögött, öltözőkben telt, művelt, irodalomért lelkesedő emberek körében. Izgatott érdeklődése és kitűnő nyelvérzéke hamar kitűnt. Útja a nyelvészet felé vezetett. Érettségi után előbb a kitűnő tudósképző Eötvös Kollégium tagjaként kezdi egyetemi tanulmányait, majd sikerül Párizsba jutnia, ott végzi el tanulmányait. Franciául ugyanolyan tökéletesen tud, mint anyanyelvén, de többé-kevésbé jártas a legtöbb európai nyelvben, latinul is folyékonyan beszél. És bár ifjúkorában elragadja a szimbolizmusból éppen szecesszióba hajló költészet, maga is ilyen jellegű versekkel kezdi, de az igazi nagy, egész életét betöltő irodalmi élménye: Flaubert. Az ő lelkiismeretes adatszerűsége, szinte leltározó világábrázolása, öngyötrően választékos stílusa, hangjának látszólagos személytelensége mindvégig művészi eszménye marad.

Hazatérte után gimnáziumi tanár lett, nagyon lelkiismeretes pedagógus, aki tantárgya iránt izgalmat tudott ébreszteni tanítványaiban; idővel iskolaigazgató. Közismerten haladó, a Habsburg-világgal szemben kritikusan baloldali ellenzék. A tanácsköztársaság idején egyetemi tanárnak nevezik ki. Ezt az ellenforradalom soha nem bocsátja meg neki, fegyelmi úton megfosztják állásától, még a középiskolai tanítástól is eltiltják. Ez időre azonban már tekintélyes író, akit a polgári lapok szívesen látnak vezető munkatársul, olykor könyvkiadó vállalatok hívják irodalmi vezetőnek. Ennek is, annak is elsőrangú, mert rendkívül képzett szakember és nagyon lelkiismeretes munkaerő. Ez a lelkiismeretesség irodalmi műveire is jellemző: híven követi a Flaubert mutatta szellemi utat.

Verseskötettel kezdi, később is ír még egy regényes múltban játszódó elbeszélő költeményt. Ezekkel a hazai szecesszió jellegzetes költői közé tartoznának, de életművében a költészet csak kirándulás. A Nyugat fedezi fel benne a legjobbakkal azonos színvonalú novellistát. Ebben a műfajban Maupassant az eszményképe, a fegyelmezetten zárt drámaiság (persze ne feledjük: Maupassant is Flaubert-tanítvány volt). Bármely novelláját a műfaj iskolapéldájául tekinthetnénk, néhány pedig ezek közt a műfaj legmagasabb színvonalát jelenti irodalmunkban (*A porosz levél, Madame de Rothe halála, William Blackbirth lelke*).

Mint regényíró is nemzedéke jelentékeny alakjai közé tartozik. Lassan írt, még önéletrajzi regényeihez is könyvtárnyi forrásmunkát olvasott át, hogy a felidézett éveket történetírói hitelességgel és részletességgel, a lehető legszabatosabban ábrázolja. Az egyik fő témája saját életútja: hogyan fejlődik a kolozsvári törvénytelen származású fiú tudóssá és írásművésszé. De úgy írja az önéletrajzot, mintha nem magáról volna szó: harmadik személyben. Lányi Dénesnek hívják a regényhőst, az alteregót, akinek gyermekkorát *Noémi fia* című regényében mondja el, diákéveit a *Királyhágóban*, felnőtt ifjúságát a forradalmakig a *Szent Iván tüzében*. Ez utóbbiból derül ki a baloldali polgári értelmiségi értetlensége és szkepszise a bukott forradalmak iránt. Lányi Dénes alakja és útja típusá szélesedik.

Nem kevésbé jelentékenyek történelmi regényei, amelyekben sikeresen tudja végigvinni a nyelvi archaizálást is. Legjobb regényében, a *Német maszlag, török áfiumban* a költő Zrínyi Miklós alakját és korát idézi. Lélektanilag is kitűnő emberábrázolás, stilisztikailag pedig egészen csodálatos tudással és beleélő készséggel megvalósított felidézése a XVII. század magyar nyelvének. Hasonló teljesítmény végső nagy műve, a *Rákóczi*, amely már a felszabadulás után készült, s habár töredék maradt, így is nagyarányú lélektani megközelítése a vezérlő fejedelemnek és a Rákóczi-kor társadalmának; kitűnően érzékelteti itt is a XVIII. század legelejének beszélt nyelvét.

De az író Laczkó mellett sohase szabad és nem is lehet megfélekezni a tudósról. Nyelvtudományi tanulmányai, nyelvművelő cikkei és rádióelőadásai ugyanúgy hozzátartoznak életművéhez, mint híresen lelkiismeretes műfordításai, amelyekkel francia remekműveket tolmácsol.

És külön helyet foglalnak el Laczkó Géza változatos műfajú műveinek sorában azok a kis esszék, amelyeket az egykori Kultúra Könyvkiadó életrajzsorozatának kis kötetei elé írt. Ezt a sorozatot ő szerkesztette: nagy írók tanulmányai voltak nagy írókról vagy nagy történelmi alakokról. Kitűnő, igen hasznos és nagyon érdekes sorozat volt. És valamennyi kis kötet elején mint bevezető olvasható Laczkó Géza csillogó stílusban megírt, mindig nagyon eredeti gondolatokat felvető elmélkedése nem a szerzőről, hanem arról az alakról, akiről a szerző szól. Talán ezek a rövid írások a legeslegjobb művei; egyesül bennük Laczkó Géza tudós tájékozottsága, emberábrázoló képessége, fegyelmezetten bravúros stílusa, s mindemellett lírája is: saját alanyi viszonya a felidézett alakon keresztül a világ jelenségeihez. Tudásának határtalanságát és egyéni érzésvilágát az olvasó jobban megérti belőlük, mint személytelen önéletrajzából. Az ismeretterjesztés és a vallomás egysége ilyen mértékben és ilyen stiláris színvonalon talán egész irodalmunkban nem valósul meg ezen kívül ilyen izgalmat keltő érdekességgel. Lehetséges, hogy főművének tekintenők, ha egyszer ezek a kis esszék végre egységes kötetbe gyűjtve jelennének meg.

Kétségtelen: nem a nagyközönség írója, még legkitűnőbb novellái is a művelt, az irodalmi árnyalatokat érzékelő és értékelő kisközönségnek adnak igazi művészi gyönyörűséget. Nincs meg benne az igazi nagy elbeszélők sodró lendülete. Történelmi regényei a szélesebb olvasóközönség számára kifejezetten nehéz olvasmányok, olykor valósággal nyelvészeti műveltség kell igazi élvezetükhöz. Értekező prózája, különösen azok a kis esszék élvezetesebb irodalmi olvasmányok, mint szépirodalmi művei. Igazi intellektuális író. De léte, illetve jelenléte irodalmunkban olyan színvonalat képvisel, amely rangban mégis a Nyugat-nemzedék legjobbjainak körébe sorolja, és nélküle nem is lehet megrajzolni a nagy nemzedéknek teljes szellemi arculatát.

SZÉP ERNŐ

(1884-1953)

Szép Ernő előbb népszerű költő volt, azután divatos színpadi szerző lett, regényei irodalmi szenzációknak számítottak, azután egy időre szinte teljesen megfeledkeztünk róla, és mostanában éppen újra felfedezzük mint a modern, abszurd irodalom hazai előfutárát. Ady Endre egyik legjobb barátja volt, de ugyanúgy tartozott Molnár Ferenc legszűkebb baráti körébe is. Babits kezdettől fogva nagy költőnek tartotta, Hatvany Lajos a hazai irodalom egyik főalakjának. Versei ugyanúgy kaptak helyet a legkomolyabb antológiákban, mint a kabarék színpadán. Ő maga pedig rendkívül szerény modorú, kis termetű, sovány ember volt, aki félszeg mosollyal mondotta el ironikus véleményeit az emberekről és az eseményekről. Aki ismerte, szerette, mindenki nagyra becsülte, de azért senki sem vette egészen komolyan. Ő maga sem vette egészen komolyan sem magát, sem a világot. Fura gesztusait anekdotákként mesélgették. Például amikor katonaidéjét leszolgálva, az osztrák-magyar közös hadsereg tisztjévé avatták, akkor szokásos volt, hogy az új tisztek valamiféle - lehetőleg német - jelmondatot véssenek kardjuk pengéjébe. Szép Ernő hadnagy úr pedig a liberalizmus közismert, de nagyon nem harcias jelszavát vésette a kardra: „Leben und leben lassen!” (Élni és másokat is élni hagyni.) Egész költészete is az emberszeretet jegyében, kissé érzelmesnek, kissé furcsának, egyszerre könnyesnek és mosolygósnak alakult. A Nyugat körében senkinek nem volt oly sok köze Petőfi népi hangvételű egyszerűségéhez, de ugyanakkor a kabarék városias csúfondárosságához és a csak később keletkező újabb modernség képtelenségeihez. Sohasem volt igazi ellensége, üldözöttként még üldözőit is igyekezett megérteni, és üldözői sem gyűlölték személye szerint. De valójában nem tartozott senkihez, és magányos jelenség irodalmunkban.

Falusi néptanító fia volt. Petőfin nevelkedett, és ifjúkora óta írt verseket. Az Alföldön nőtt fel, és a Tiszántúl hangulatait hozta Budapestre, amikor tizenkilenc éves korában újságíró lett a fővárosban. Ettől kezdve élete a szerkesztőségekben, az éjszakai kávéházakban, az irodalmi körökben telik. Változatos szerelmek között éli a bohém fiatalember, majd a megrögzött agglégény életét. A tanítóotthon vidéki nyomora után megismeri a nagyvárosi kisegzisztenciák nyomorát. Hanem amikor népszerű lesz, és elegendő pénzt keres, akkor fel-fellobban benne a világlátás vágya, s amíg a pénze tart, össze-vissza utazik Európa nagyvárosaiban, egy ízben egy szerelme után elutazik Szent-Pétervárra is. Hangulatos, színes cikkekben számol be a tájak élményeiről. Ezek az apró újságcikkek közelebb állnak a költészethez, mint a publicisztikához, nemegyszer inkább szabad verseknek mondhatók. Amikor már újságokból és folyóiratokból ismert nevű költő és újságíró, 1912-ben - huszonnyolc éves korában - megjelenik *Énekeskönyv* című verseskötete, amellyel a Nyugat költői is maguk közé fogadják. A városi ember vidéki emlékei, a nyomorúságos gyermekkor meghitt képei, a vágyódás szelíd emberi kapcsolatok után kaptak költői hangot egy olyan dallamos nyelven, amelyben szervesen ötvöződik a népi nyelv a városi nyelvvel, Petőfi formakincse a Nyugat nyugat-európaiságával.

Ez a költészet ugyan az évek folyamán egyre gazdagabb lesz, de jellege nem változik. A gyermekkori vágyak és remények találkoznak benne a nagyvárosi polgár céltalanságával. Szép Ernő éli a bohéméletet, és kivágyakozik belőle valami tartalmasabb után. Humor és érzelmesség, halk bíráló és öngúny ötvöződik össze ezekben a gyakran dalszerű versekben. (Sokat meg is zenésítettek, és kabarékban énekeltek.) A részvét minden emberi bánat iránt és a szeretetvágy az alaphangja egész költészetének. Tulajdonképpen nem széles skálájú lírikus, de

gazdag érzelmvilággal tudja új meg új módon kifejezni a szeretetet, megértést, mindent megbocsátást.

Mindenekelőtt költő; költő akkor is, amikor prózát ír, és akkor is, amikor drámákat fogalmaz. Megértő és megbocsátó lírája áthatja nemegyszer kritikai szándékú írásait is. Jól látja, mit kell bírálni, de a bűnösökre sem tud haragudni.

Elbeszéléseinek és hírlapi tárcáinak legnagyobb része személyes emlékezés. A falusi és vidéki városi gyermekkor, a diákévek csínjei és nagy felismerései, majd a budapesti kávéházak és szerkesztőségek életének furcsaságai, a külföldi utak benyomásai impresszionista-lírai színezetet adnak ezeknek a prózai, gyakran igen ritmikus prózai írásoknak. Az első világháború idején írt karcolatai a szenvedőkkel együttérzés költeményei, ezekben végre erőteljesebben is szólal meg a háború elleni felháborodás, de szelidsége és pajkosan mosolygó humora itt is minduntalan felcsillan. Sőt még idős korában, a második világháború után, a fasizmusról írt emlékező karcolataiban (*Emberszag*) is a rá annyira jellemző kedves humor enyhíti a felidézett képek komorságát.

Regényei a lírai hangvételi elbeszélő próza jelentékeny alkotásai. A *Hetedikbe jártam* diákevének felidézése, de úgy, hogy maradandó képet fest a századforduló vidéki középiskolájáról. A *Dali dali dal* is önéletrajzi fogantatású, de hőse nem ő maga, hanem apja, a néptanító, aki nyomorúságában is az emberség és a kultúra hőse, megalázottságában is az emberi méltóság képviselője. Legfontosabb regénye a *Lila ákác*. Tartalma szerint egy budapesti fiatalember szerelmi kalandjai a század elején, de a hol mulatságos, hol érzelmes történet realista igényekkel mérhető körképet ad a magyar városi kisemberek életkörülményeiről és életmód-lehetőségeiről. Amikor Szép Ernő ezt a regényt írta (1919), még nem volt szó a magyar irodalom népi és urbánus törekvéseinek kettéválásáról, de talán innét keltezhetjük az urbánus irodalmat, egy olyan irodalmi nyelven, amely közben nagyon is közel marad a népi nyelvhez. Többek közt Szép Ernő népi fogantatású hangvétele és nem egy írásának témabeli nagyvárosiassága is jelzi, mennyire álellentét volt a később szított ellentét népi és urbánus között.

Szép Ernő irodalmi munkásságának azonban a versnél és prózánál nem csekélyebb jelentőségű területe a színpad. Voltak évek, amikor legdivatosabb drámaíróink közt tartották nyilván.

Hamar lett otthonos a kabarék színpadán. Furcsa témájú és váratlan fordulatú egyfelvonásosait akkoriban csak mint mulatságos ötleteket vették tudomásul. Manapság ezekben látjuk az abszurd irodalom hazai kezdeteit. A polgári élet egyre fokozódóbb képtelenségei formálódtak itt groteszk játékokká. Talán maga Szép Ernő sem érezte, hogy ezekben a jelenetekben foglal el legkritikusabb magatartást kora fokozódó embertelenségével szemben.

De már közvetlenül az első világháború előtt igazi színpadi sikert aratott *Egyszeri királyfi* című mesejátéka. Legtöbbször, ha drámát írt, közel maradt a meséhez, mint legnagyobb sikerű játékában, az Ezeregyéjszaka világát idéző *Azrában*, a halálos szerelem színpadi költeményében. De akkor is mesét mond, amikor az *Aranyórában* a budapesti szegény emberek életéről és becsületességéről ír példázatot. Egyébként számos drámai műve közt megírta a *Lila ákác* színpadi változatát is. Ebből a dramatizált regényből kétszer is készítettek filmet, egyszer a harmincas években, egyszer a mi napjainkban. A színpadi változatot mostanában is újra meg újra felelevenítik.

Amikor hatvankilenc éves korában, már régóta betegen, meghalt, az irodalmi élet alig vette tudomásul elmenetelét. Élete végén csaknem elfeledett volt, és csak az irodalom értői tudták, hogy jó költőként élt és halt meg. Körülbelül egy évtizeddel a halála után, amikor a nagyvilágban már divatos volt az az abszurditás, amely nem egy játékában hangot kapott, hirtelen újra észrevettük, milyen nagy értéke Szép Ernő a mi irodalmunknak. És amikor észrevettük benne a korai abszurdot, azt is észre kellett vennünk, hogy akkor is jó költő, amikor nem abszurd, amikor a szelíd emberség nevében egybefogja azt, ami népi, és ami városi, amikor meglátja és megbocsátja az emberi gyarlóságokat.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

(1885-1936)

Vannak versolvasó emberek, akik a magyar költészet gazdag egészéből Kosztolányi Dezsőt szeretik legjobban; még olyan is akad, aki azt állítja, hogy ő a legnagyobb magyar költő. Vannak azután mások, akik azt mondják, hogy Kosztolányi költészete csupán egy szín a Nyugat-nemzedék pompás skáláján, de Kosztolányi prózája a magyar regény- és novella-irodalomnak legalábbis az egyik csúcsa. Ismét mások elámulnak a nagy szorgalmú műfordítón, aki a világirodalom évezredeiből száyszámra és kötetszámra ontotta a bravúros, óriás nyelvtechnikájú - bár nem túlságosan hűséges - magyar változatokat. S ha mindehhez hozzátesszük, hogy kitűnő és mindig érdekes esszéíró, lebilincselően csevegő újságíró - akkor mindenképpen meg kell állapítani, hogy ha rajongói olykor túloznak is, egy igen jelentékeny és nagyon vonzó irodalmi nagy alakkal állunk szemben, aki nagyon is alkalmas arra, hogy bizonyos pillanatokban kedvenc költője vagy írója legyen az olvasó embernek.

A Nyugat nagy költőnemzedékének, az Ady mögé sorakozóknak ahhoz a legelső vonalához tartozik, amelyet Babits Mihály, Tóth Árpád, Füst Milán, Juhász Gyula és ő, Kosztolányi Dezső fémjelez (s ide kell még sorolnunk igen kis terjedelmű, de mégis nagyon jelentékeny költészetével Karinthy Frigyes is). Ezek mind bölcsészként, tanárjelöltként indultak, volt, aki „filozopterköltészet”-nek gúnyolta lírájukat, amelynek nem mellékes jellegzetessége volt a költők igen nagy és széles körű műveltsége. S valamennyiükre jellemző volt az évezredek örökítette versformakészlet tökéletes birtoklása és mesteri módon kezelése. És ami nem kevésbé jellemző, hogy e néhány közös jellemző vonáson túl szinte semmi sem emlékeztet bennük egymásra. Értő olvasó egy Kosztolányi-versről vagy prózai bekezdésről akkor is felismeri, hogy ki írta, ha éppen azokat a sorokat addig még nem is olvasta.

Nagy kultúrájú vidéki értelmiségi családból érkezett egyetemistának Budapestre, apja a szabadkai gimnázium igazgatója volt, elődei egyik oldalról szabadságharcos hagyományú, műveltséget őrző és hagyományozó köznemesek, másik oldalról nemzedékeken keresztül patikus polgárok. Könyvek, eszmék és versek közül került fel az egyetemi társak közé. Itt az egyetemen azonnal összebarátkozik a hasonlóképpen irodalom szakos Babits Mihállyal és Juhász Gyulával, majd életre szóló barátságot köt a matematikával és fizikával foglalkozó Karinthyval és a jogász, de közben kereskedelmi iskolai tanárnak készülő Füst Milánnal. Irodalmi légkör, filozófia és esztétika kelti izgalmaikat. Kosztolányi korai költészetében a világirodalomban divatos impresszionizmus, szimbolizmus, pesszimista dekadencia visszhangozik. Keresi a lélek kalandjait. S amikor 1907-ben (huszonkét éves korában) első verseskönyve megjelenik, felfigyel rá Ady is, felfigyelnek Ignotusék, akik nemsokára már szervezik a Nyugatot.

Ezekből a fiatal bölcsészekből, Kosztolányi baráti köréből kerül majd ki az a gárda, amely odaáll Ady mögé, akikkel Ignotus megindul az új irodalom felé. Kosztolányi sem kerülhet máshová, mint a Nyugat körébe.

Adytól tulajdonképpen nagyon távol áll. Majd sokkal később, tíz évvel Ady halála után egy botrányt keltő tanulmányban ki is fejté idegenkedését Ady egyéniségétől és költészetétől. A politikus és egyértelműen haladó Adyval szemben Kosztolányi a teljes politikai el nem kötelezettség híve és szószólója, ifjúkorában egyszerre ír a szocialista Népszavába és egyházi szemléletű katolikus lapokba, később lelkesedik Károlyi öszirózsás forradalmáért, majd az ellenforradalom idején egy ideig jobboldali hangokat üt meg, sőt rövid időre ellenforradalmi

lap munkatársa, amit azonban hamarosan szégyell, főleg barátai előtt. Ezek a barátok sem kifejezetten baloldaliak (igazán csak Juhász Gyula az), de humanista polgárok, akik irtózáttal néznek az ellenforradalomra. Az ő körökben a viaszlelkű és viasz-lelkiismeretű Kosztolányi is hamarosan elkülöníti magát az ellenforradalomtól, amelyhez valójában ugyanúgy nincs köze, mint a forradalomhoz. Ő a lélek kalandjainak költője és prózai krónikása. Részvétet érez minden emberi szenvedés iránt, látja és ábrázolja a polgári élet sivárságát, undorodik minden erőszaktól, gyönyörködik és gyönyörködtet a szépségben, játszik a nyelv végtelen lehetőségeivel, lelkére ereszti a külvilág benyomásait, és megfogalmazza a benyomásokat. Senkire költészetünkben nem illik annyira az impresszionista jelző, mint órá. Nem vátesz, nem a közélet látnoka, nem lehet a tudat és az erkölcsi magatartás iránymutatója, mint Petőfi, Ady vagy József Attila, de még a művészet menedéket adó magasztosságát sem árasztja úgy, mint Arany János vagy Babits Mihály. Kosztolányi ehhez túl hitetlen, túl céltalan, túl eszménytelen. De varázslatosan játékos, aki elkábítja a lelket.

Művészi fejlődésében igen jól el lehet különíteni három korszakot. Az első indulásától az első világháborúig tart. Ebben az időben igazi, programszerű dekadens költő: a század emberének, pontosabban, polgárának szorongásait, hitevesztését, magáramaradottságát fejezi ki, de olyan bravúrosan játékos versekben, hogy az olvasót a pesszimista tartalom ellenére is inkább felderíti. Ennek a korszakának legkiemelkedőbb alkotása, *A szegény kisgyermek panaszai* - a kisgyermekkor emlékei, félelmek, vágyak, benyomások művészi felidézései. Ezzel a kötettel (1910) lépett Kosztolányi a kor költőinek első vonalába.

A második korszak az első világháború kitörésétől a forradalmakon át az ellenforradalom első évéig tart. Ez a nagy ingadozások kora. Kosztolányi közeledik a politikához, rokonszenvez a polgári radikalizmussal, verseiben és prózájában kifejezi a háború borzalmaival, kitűnő publicisztikai cikkeket ír, versei mellett egyre csiszoltabbá válik kezében a novella, 1918-ban a forradalom mellé áll, a tanácsköztársaság idején visszahőköl, majd 1919 végén vállalja az ellenforradalmat. De az ellenforradalom terrorjától elfordul, és baráti körével együtt politikamentességbe vonul.

A harmadik korszakában emelkedett igazán nagy költővé, és ekkor alakult ki benne az európai viszonylatban is jelentékeny regényíró. 1920 után még több mint másfél évtizede volt. Óriási szorgalommal építette fel ekkor életműve terjedelemben is nagyobb, értékben is jelentékenyebb részét. Költészetében egyre inkább emelkedik az emberségesség költőjévé. Mindenben kételkedő pesszimizmusa lassanként átvált az ember iránti részvétbe és az emberbe vetett hitbe. A családi életben megtalálja a felelősségtudatot. Nyelve és kifejezőkészsége - ha lehetséges - még gazdagodik. Formaművész létére még a szabad versekkel is kísérletezik - teljes sikerrel. Ebben az időben keletkeznek kitűnő novelláskönyvei (*Tengerszem, Esti Kornél*). Csak úgy árasztja a műfordításokat. És ez időben írja regényeit. Ezek elsősorban lélektani regények, akkor is, ha történelmet idéznek, mint *a Néró, a véres költő*, akkor is ha cseléd és nagyságos úr társadalmi problémájáról van szó, mint az *Édes Annában*, s akkor is, ha a vidéki városok sivárságáról szólnak (*Pacsirta, Aranysárkány*). Kitűnően ért az emberi lélek rezdüléseire, és erről az oldalról közelítve nemegyszer - akaratán kívül - társadalmi igazságokat tud megvilágítani. Az *Édes Annában* például a kizsákmányoltak, a megaláztatottak osztálygyűlöletének pszichológiai mozzanatait mélyebben tárja fel, mint bárki, aki hasonló témáról politikai megfontolásból írt. Regényei be is törtek a világirodalomba, a *Néró, a véres költő*ről többek közt Thomas Mann írt elragadtatott sorokat.

Kosztolányi későbbi éveiben a fiatal költők bizalmas barátja és tanácsadója volt. És ő, aki oly indulatosan elkülönítette magát Adytól, nemcsak megértéssel fogadta József Attilát, de korán fel is fedezte benne a bontakozó nagy költőt.

Ötvenegy éves korában rák ölte meg.

Végső versei a halálvárás és a halálfélelem remekművei.

Ezek zárják le a játékosságában is mindig szorongó művészetet. De ebben a szorongásban ugyanakkor könnyedség és báj is volt. És ez a költészetvarázs egyben menedéket is adott a szorongások ellen.

Ezért is olyan sok olvasónak kedvenc költője Kosztolányi: pillanatnyi feledést ad a lét fenyegetései ellen.

TÓTH ÁRPÁD

(1886-1928)

Az elégia a líra műfajának az ókor óta ismert műneme: a szomorúság emelkedett hangú kifejezése, a bánat költészete. A XX. század legnagyobb magyar elégiaköltője Tóth Árpád. A szomorúság olyan egyértelműen jelenik meg költészete nagyobbik részében, mint keveseknél. Ez a bánat azonban pompás, zeneien zengő, gondosan csiszolt formában nyer megfogalmazást. Tóth Árpád a XX. század egyik legnagyobb magyar formaművésze, e téren egyenrangú Babitscsal és Kosztolányival. Ő is a Nyugat nagy nemzedékének első gárdájához tartozik.

Aradon született, de a család nemsokára Debrecenbe költözik. Tóth Árpád itt volt gyermek, itt érett ifjúvá, innét indult Budapestre, az egyetemre bölcsésznek. Az apja szobrász volt, a szabadságharc és Kossuth Lajos emlékének megszállottja, aki élete folyamán számos Kossuth-szobrot készített különböző városok főtere számára. Ez a korai években jólétet adott a családnak. A költő 1848-as eszméi, Debrecen nagy kulturális hagyományai, így Csokonai emléke körében nevelkedik. Igen gyenge testalkatú fiú, korán hajlamos a tüdőbajra, könyvek és ábrándok közé vonul. Inkább él az irodalomban, mint az életben. Természetes is, hogy érettségi után irodalom szakos bölcsésznek indul a budapesti egyetemre. Szorgalmas és jó tanuló világlátásban, szomjasan issza magába a műveltséget. Budapesten azután találkozik az új irodalmi törekvésekkel. Tizenkilenc éves korában már versei jelennek meg a fővárosi lapokban, köztük a Kiss József szerkesztette A Hétben, amely a Nyugat előtt a modern irodalom fő tűzhelye volt. Majd 1908-tól, a Nyugat megindulásától kezdve odatartozik Adyék munkatársai közé. Ady elragadja, áhítatos hódolattal néz fel rá, noha költői alkata nagyon távoli Ady erőteljességétől is, forradalmiságától is. Közelebb áll a filozopter költőkhöz, Babitsékhoz. De ezektől is különbözik mind nyelvezetében, mind hangvételében. A gyenge testű, elhúzódo költőben már egészen korán a bánat szólal meg, amelyet alig enyhít az erotikus vágyakozás. De már egészen korán feltűnik verseinek szinte iparművészi csiszoltsága. Pesszimizmusa azonban odakapcsolja a modern költők vállalt dekadenciájához.

Még nem végezte be egészen az egyetemet, amikor családjára zuhan az anyagi romlással járó megaláztatás. Apja debreceni Szabadság-szobrát a szakmai kritika és nyomában a helyi publicisztika oly hevesen bírálja, hogy a hatóság az emlékművet mint kontármunkát leromboltatja. Ez a kudarc mindhalálig magával meghasonlott, komor emberré teszi az apát, és az apa elkomorodása nyomasztóan fekszik a családi életre. Ki adna újabb megrendelést a hivatalosan kontárrá minősített művésznek? Az apa helyett a fiúnak kell eltartania övéit. Nem lesz hát tanár belőle, hazamegy Debrecenbe újságírónak. Huszonhárom éves ekkor. Kénytelen publicista lenni; mert költészetből nem lehet megélni. Debrecenből küld tovább is verseket a Nyugatnak, de otthon politizáló cikkeket fogalmaz. Kénytelen tudomásul venni a közéletet, és elrettenti, amit meglát a világból. Ez a testi-lelki alkata szerint nem harcos ember éles szemű és biztos tollú társadalombíró lesz. Ekkor és ott érik azzá a kitűnő újságíróvá, aki majd sokkal később a nagy hatású *Az Est-lapok* nélkülözhetetlen szerkesztőségi mindenese lesz.

1913-ban lapja megszűnik, akkor végre újra a fővárosba jön, kezdetben házitanító, és csak nehezen talál magának szerkesztőséget, végül őt is Hatvany Lajos veszi pártfogásába, mint Adytól József Attiláig oly sok nagy magyar költőt. De már ekkor kiderül, hogy tüdőbeteg. Az irodalmi élet már tudomásul vette, hogy jelentékeny művész, de azt is, hogy rövid élet adatik neki. Pedig mindent elkövetnek, hogy hosszabbítsák az életét: hegyvidékről hegyvidékre megy foltozni az egészségét, a katonaságból is kiszuperálják, így ússza meg az első világháborút. A nagy szerelem is végre megadatik neki: 1917-ben megnősül. Idáig tart költői fejlődésének első

korszaka: eddig bonyolult formavilágú, dekadens költő, reménytelen pesszimizmus és néha izzó erotika választékos megfogalmazója, akinél elválik a valóság felé forduló publicisztika és a csak befelé néző lírai költészet.

A világ azonban forradalom felé tart, és Tóth Árpád lelkesen üdvözli a változás reményét, majd a változást. Költészete egyre hangosabban pacifista. A világháború imperialista okait ugyan nem érti, de humanista pátozzsal utasít el minden vérontást. Ahogy közeledik a forradalom, elégikus hangja úgy változik ódaivá, hogy végül a proletárforradalmat zengő ódával - *Az új isten* - köszöntse. A pesszimizmus egy átmeneti pillanatra eltűnik költészetéből. A tanácsköztársaság idején szívvel és lélekkel áll a forradalom és a proletariátus mellett, noha polgári humanizmusában soha igazán nem értette, mi volt a proletárforradalom lényege, és azt sem, miért kellett elbuknia. Nem értette ő az ellenforradalmat sem, melyről csak azt vette tudomásul, hogy embertelen és gyűlöletes. Jellegzetes baloldali érzelmű polgári értelmiségi volt, aki erkölcsi meggondolásokból, esetleg utópista ábrándok közepette áll a fokozottabb humanitást hordozó forradalmak mellé. És amikor a forradalom elbukik, ezt nem az értő ember további reménységével veszi tudomásul, hanem belezuhan a reménytelenségbe.

Tóth Árpád első korszakának a pesszimizmus kizárólag személyes indíttatású volt, végső éveinek pesszimizmusa általánosabb jellegű: egyszerre táplálkozik a történelmi csalódásból és a reménytelen betegségéből. Költészete még magasabbra emelkedik: formái egyszerre gazdagodnak is, de egyszerűsödnek is, kevesebb a díszítőanyag, tömörebb a megfogalmazás. És egyre erősebb a halálvárás. Noha e végső évek erőteljes munkában telnek el. Bekerül *Az Est-lapokhoz*, ahol vezércikktől kritikákon keresztül színes hírekig minden hírlapi műfajban kitűnőket formál. Jól dolgozó, lelkiismeretes és mindenhez értő újságíró. Már meg is tud élni, csak nincs hozzá sok ideje. *Az Est-lapok* azonban annyira lefoglalják, hogy alig ad verseket a Nyugatnak: költeményei is *Az Est-lapok* valamelyikében, leginkább a *Pesti Naplóban* jelennek meg. (Igaz, Miklós Andor, az újságkirály, *Az Est-lapok* ura sokkal többet fizet a versekért, mint az örökké anyagi gondokkal küzdő Nyugat, és *Az Est-lapok* kitűnő irodalmi rovatvezetője, Mikes Lajos igényt tart arra, hogy náluk is jelenjenek meg olyan jó versek és novellák, mint az Osvát Ernő szerkesztette *Nyugatban*. A kor e két legkiválóbb irodalmi szerkesztőjének vetélkedése igen üdvös volt az egész irodalomra.)

A forradalmak kora - úgy látja - tragikusan lezárult. A munkásmozgalommal semmi kapcsolata nem volt, hogy reményt merítsen. Költészete bezárkózik a szomorúságba. De mint műfordító egyre inkább fordul a szabadságköltészet hagyományai felé is. Ez a műfordító tevékenység pedig nem mellékes költői életművében. Egyike legnagyobb műfordítóinknak: a világköltészet széles skáláján játszik, pompás és gondos, bámulatosan formahű tolmácsolással gazdagítva világirodalmi kultúránkat. Igaz, mindig marad nála valami Tóth Árpád-os - nyelvkészlete és jambusainak zenéje oly jellemző, hogy a jó fülű olvasó a fordításokból is azonnal kihallja a fordító saját hangját. De sokkal hűségesebb Kosztolányinál, és legtöbbször Babitsnál is.

Nem írt túl sok verset, költői életműve mennyiségileg elmarad nagy kortársai mögött, túl sok időt fordított a versek csiszolására, hanem ez a költészet drágakincs századunk amúgy is oly gazdag irodalmában. Vannak irodalmi ínycsekek, akiknek ő a kedvenc költőjük.

S emellett gondos stilisztika volt prózában is. Ritka novellái, gondos és értő kritikái, a költészet határát súroló színes cikkei és publicisztikájának java része méltóan egészítik ki a költői életművet.

Amikor negyvenkét éves korában elvitte a betegség - és sírjánál Babits Mihály búcsúztatta -, tudta már az egész hazai irodalmi élet, hogy a halhatatlanságba lépett. Híre és értékelése azóta se hanyatlott. Neve és életműve végérvényes igénnyel foglalta el helyét a század magyar költészetének első vonalában.

KARINTHY FRIGYES

(1887-1938)

Egész irodalmunkban ő a leghíresebb, legnépszerűbb, a legtöbbször olvasott, idézett, emlegetett humorista - holott tulajdonképpen filozófus volt. Egy izgatott, minden iránt érdeklődő filozófus, a XVIII. század felvilágosodásának legkövetkezetesebb és legtudatosabb utóda, a század tudományos igényű humanizmusának képviselője, aki bölcséleti életművet nem hagyott maga után, hanem kitűnő regényekben, gyönyörű novellákban, de nemegyszer mulatságos humoreszkekben fejezte ki különféle nézeteit és életfilozófiáját. A kor talán legeredetibb, legmeglepőbb témavilágú regényírója és novellistája, aki legszebb szépirodalmi műveit versekben írta meg. Egy nagy költő, a Nyugat nagyjaival egyenrangú költő, aki egész életében mindössze két vékonyka kötet költeményt írt, de annál több versparódiával jellemezte íróársait és az irodalomtörténetet. Ennyi talán elegendő is ahhoz, hogy tudomásul vegyük Karinthy Frigyes szabálytalan lángelméjét.

Budapesti kispolgári család fia volt; érettségi után humán műveltsége ellenére a természettudomány izgatta, ezért előbb fizika-matematika szakos bölcsész lett, majd orvostanhallgató. Egyiket sem fejezte be, de szerzett magának annyi ismeretet, hogy idővel íróársai között ő tudott legtöbbet a modern természettudományról, s a maga korában ama kevesekhez tartozott, akiknél nem vált ketté az irodalmi-művészeti-történelmi műveltség meg a matematikai, természettudományi műveltség.

Egyetemista korában már benne él az irodalmi életben. Kosztolányi Dezső és Füst Milán ez időtől fogva mindvégig a legjobb barátja. A magyar felvilágosodás forradalmi hagyományait idéző nagy költemény, a *Martinovics* már ebben a korszakban keletkezik. Húszéves korára ugyanolyan érett költő, mint barátai, de még sokáig nem jelentkezik verseivel. Egyelőre újságíró lesz... és az is marad mindhalálig. De készül már diákkori emlékeinek kitűnő novella- és karcolatgyűjteménye, a *Tanár úr kérem*. De lassan készül. Előbb egy sajátos műfajjal jelentkezik: az irodalmi paródiával. Az *Így írtok ti* egy csapásra híressé teszi. Ezekben a parodizált versekben és prózákban találó kritikát mond az egyes költők és írók stílusáról, módszereiről. Egyszerre szatírák és műelemzések, az életművek jellemzése nagyon mulatságosan. És a végzetévé válik ez a siker. Az olvasók kezdettől fogva elsősorban mint irodalmi parodizálót veszik tudomásul Karinthyt, holott ő maga ezt a műfajt csak nagyon mellékesnek tartotta munkásságában, noha az igények folytán mindhalálig folytatta. Később már irodalmi kitüntetésnek számít, ha Karinthy valakit kiparodizál.

Ilyen módon eleve elkönnyvelték humoristának, és ő vállalta is, mert összehasonlíthatatlan humora volt, de azért is, mert ebből meg lehetett élni, és világeletében anyagi gondokkal küzdött. Volt úgy, hogy elég sokat keresett, de felettébb rendezetlen családi életet élt, és a pénzzel sohase tudott bánni. Tehát mindig kellett pénz, és legkönnyebben a humoreszkekért fizettek. Ő tehát élete nagy részében ott ült a különböző kávéházakban, és írta a humoreszkeket, nemegyszer ezekben fejezve ki líráját is, filozófiáját is, sőt keserűségeit is.

Humora vitte a kabaréhoz is. A kabarének szüksége volt mulatságos jelenetekre, és Karinthy bámulatos könnyedséggel fogalmazott színpadi tréfákat. Ő maga kesernyés ember volt, de kitűnően tudott nevetetni. Meggyötörték a saját életének keserűségei, és még jobban a közélet bűnei, ostobaságai, de bánatait és felháborodásait szatíráiban fejezte ki. És a közönség nevetett, és nevet ma is a furcsa ötletek áradatán. Képzetele kimeríthetetlen volt: szójátéktól

groteszk helyzetekig, furcsa alakoktól meglepő fordulatokig birtokában volt a nevetetés minden eszközének.

Azután néha elkomolyodott, és olyan tragikus novellákat írt, hogy az olvasók elámultak: hát ez is Karinthy?

Az első világháború éveiben figyelme erősebben fordul a politika felé. Rendíthetetlen pacifista, várja a polgári forradalmat. 1918-ban ott is áll a forradalom mellett. De 1919-ben nem érti a proletariátus küzdelmének lényegét. Haladó, baloldali polgár volt és maradt: a tanácsköztársaságtól visszahúzódott. De ellentétben sok társától - azoktól is, akik 1919-ben lelkesen vállalták a tanácsköztársaságot, ő soha egy szó erejéig sem mondott rosszat vagy éppen gyalázkodót a proletárok harcáról. Bukásuk után jobban együttértett velük, mint amikor pillanatnyilag hatalmon voltak.

A húszas és még inkább a harmincas években azután utálkozva néz körül az ellenforradalmi világban. A forradalmat csak idegennek érezte, de az ellenforradalmat ellenségesnek ismerte fel. Egyre erőteljesebben ábrázolja szépirodalmi műveiben az emberben rejtőző eredendő gonosztságot, már-már a fasizmus embertelenségeit veti előre, amelyet már nem ért meg. Ugyanakkor egyre hevesebben igényli az emberségességet. Ekkor válik a racionalizmus szószólójává, a XVIII. század filozófusainak utódjává. Később majd meghirdeti az Új Enciklopédia szükségességét, amely ugyanúgy tisztázná a század fogalmait, mint a hajdani franciáké a XVIII. századét. Meg is próbál írni néhány címszót ehhez a jövő enciklopédiához, de ezek nem állnak össze egészszé. Novelláiban és publicisztikájában olykor filozófus, de filozófiai igényű írásai megmaradnak a publicisztika színvonalán.

Egyre jobban elmélyülnek azonban regényei és novellái. Ezeknek az egyik fő témája a férfi és nő kibékíthetetlen harca. Bizonyára saját élmények alapján úgy véli, hogy a férfi-nő viszonyban mindig a férfi az elnyomott, a kihasználta, a megcsúfolta. De hangja nem a nőgyűlöleté, ellenkezőleg: szinte áhítatos leborulás a női nem egésze előtt. A Karinthy-prózában egy nagy szerelmi lírikus is lappang.

Természettudomány, filozófia, csapongó fantázia kavargoznak ezekben a regényekben és novellákban. Nemegyszer Swift utódként (akihez humorának igen sok köze van) maga is Gulliver-regényeket ír, folytatván a halhatatlan utazó kalandjait. Így jut el Gulliver a *Faremidó*-ban a tudatra ébredt gépek országába, a *Capilláriá*-ban pedig az uralomra jutott nők világába. Utolsó regényében, a *Mennyei riport*-ban dantei utazást képzel el a túlvilág tájain. Humor és bölcsélet, emberségigény és lélektan kavargoznak ebben a látomásban. De novelláinak sok kötetet kitevő kavargása még sokoldalúbban mutatja képzeletének véghetetlen változatait.

Érdekes módon a lírai költő újra csak a végső években jelentkezett, holott az volt kezdettől fogva. A *Nem mondhatom el senkinek* című kötet 1930-ban jelent meg, az *Üzenet a palackban* pedig halála évében (1938). Ha csak ezt a két vékonyka könyvet írta volna, helye ekkor is a Nyugat költőinek első sorában maradna. Még formaművészként sem áll a nagy bravúrosok mögött.

Negyvenkilenc éves volt, amikor agydaganat támadta meg. Ezt akkor még világszerte alig tudták gyógyítani. Olivecrona, a híres svéd sebész operálta. Úgy látszott, meg is mentette. Karinthy betegségéről és a műtét élményéről írta egyik leghíresebb és sajátosan érdekes könyvét, az *Utazás a koponyám körül*. Önmegfigyelés, dokumentum és líra egészen különös ötvözeté ez a magában álló mű: különös klasszikusa irodalmunknak.

A műtét után két évvel, nyaralás közben Siófokon váratlanul meghalt.

Jellegzetes humanista volt: hitt az emberben, hitt a tudományban, hitt a kultúrában, elkese-
rítette az embertelenség, harcolt a gonoszság ellen. A társadalom nagy összefüggéseit nem
tekintette át, haladó eszméiben tehát utópista volt, aki szövetségese minden haladó eszmének.
Ez volt egyéniségének a lényege, de a felszínen elsősorban a humorista, a nagy mulattató
látszott. És azért volt ez lehetséges, mert valóban nagy humorista, nagy mulattató volt, aki
nevettetés közben csaknem elfeledteti, hogy a józan ész bajnoka, a tudomány propagátora, a
kor egyik nagy elbeszélő prózaírója és, alig észrevetten, kitűnő költők közt maga is kitűnő
költő.

Mindmáig ő a legtöbbet olvasott magyar írók egyike.

ÁPRILY LAJOS

(1887-1967)

Mi a titka az Áprily-versek varázsának?

Hiszen aligha van versolvasó ember, akit el ne bűvölne ez a költészet, ez a formatökély, amellyel egy tiszta lelkű, szerényen, sőt szemérmesen nagy műveltségű, egyértelmű világossággal gondolkodó és érző művészember kifejezi magát. Talán éppen a tisztaság az, ami elsősorban megragadja a lelket: tisztaság a lélekben, tisztaság a mondatokban, verssorokban, ritmusban, rímekben és életigényekben. Ebben a szinte testi élvezettel mondható költészetben nincs olyan érzés, amelyet bármelyik egészséges ösztönvilágú, lénye egészével tisztességes ember ne érezhetne; nincs olyan gondolat, amelyet egy valamelyest művelt európai ember ne gondolhatna; nincs benne se eszmei, se formai újdonság - és mégis a szenzáció élményét adja az olvasónak, és nagy hatások keltésének lehetőségét a versmondónak. Áprily költészetéről minden igazán emberséges, művelt és emelkedett lelkű, de soha verset nem író ember úgy érezheti, hogy ő is megírhatná, ha olyan nagyon jól tudna verset írni, mint Áprily.

De az Áprily-varázsunk talán mindezen túl vagy mindezek mögött az a fő titka, hogy kifejezi egy olyan ingathatatlan becsületű férfi leglelkét, aki harmonikusan akar élni egy diszharmóniákkal teljes világban, rendíthetetlenül emberséges az embertelenségek közepette, nem akar többet tenni, mint amit megtehet, de azt hibátlan lelkiismeretességgel teszi is, és a történelem rémületességei vagy kisebb, de mégis bántó kellemetlenségei közt őrizni tudja meghitt kapcsolatát a természettel és a szelíd érzelmeket adó családi magánélettel. Áprily nem közéleti költő, de az értelmes közéletnek nélkülözhetetlen szüksége van az ilyen magánemberekre; pontosabban: egy ilyen emberséges magánélet fontos közügy.

Erdélyi volt, civil neve szerint: Jékely Lajos. Brassói protestáns család fia, Kolozsvárott végezte el az egyetemet, Nagyenyeden lett tanár. Közben alkalma volt világot látni, Párizsban egy esztendő is töltött. Születésének dátuma szerint a Nyugat első nemzedékének kortársa, sok mindenben hasonló hatások alatt fejlődik költői tehetsége, és hamarosan birtokában van mindama formai vívmánynak, amely a Babits-Kosztolányi-Tóth Árpád fémjelezte költői kör legnagyobbjaira jellemző. Semmivel sem kisebbrendű formaművész azoknál. Benne azonban nincsenek újító, irodalmi forradalmat tervező vagy szervező vágyak. De sokáig csak szórványosan, itt-ott folyóiratokban megjelenő versei esztétikai értékben egyenrangúak a nagyváradi Holnap, majd a budapesti Nyugat költészetének javával. Kezdetben kizárólag Erdélyhez tartozik, akkor is, amikor Erdély még Magyarország keleti része, akkor is, amikor Erdély Románia nyugati része. Kötettel azonban viszonylag későn - harmincnégy éves korában, 1921-ben - jelentkezik, amikor a királyi Romániában önálló arculatát alakítja az erdélyi magyar irodalom. Budapesten ebben az időben már a Nyugat második nemzedéke indul a maga indulatosabb, kritikusabb hangjával, Babitsékhoz képest formalizációsával, amikor Áprily Kolozsvárott a vele egyidősek klasszikus formafegyelmét őrzi Erdély helyi és Európa antik emlékeivel. Ezt a költészetet kezdettől végig áthatja az erdélyi táj és a görög mitológia élménye, s mindvégig mélységes köze marad a kemény moralitású protestantizmushoz. Protestáns szellemű iskolában tanár Nagyenyeden is, később Budapesten is, utóbb protestáns leányiskola igazgatója. Tanárnak is, iskolaigazgatónak is eszményi; egykori tanítványai mindig az elragadtatott szeretet hangján emlékeznek óráira is, intézkedéseire is. De ha szerkeszteni kell, ugyanilyen egyszerre fegyelmet tartó és szeretetreméltóan méltányos

irodalomszervező. Egy ideig Kolozsvárott az Erdélyi Helikon szerkesztője, később Budapesten a Protestáns Szemléé. Úgy protestáns, hogy soha semmiféle vallási balitélete nincs, számára a hitvallás az önmagával szemben is szigorú erkölcsösséget, az emberek szeretetét, az embertelenség tagadását jelenti. Harmonikus és szelíd költészetében talán ezért oly gyakori az elégikus hang, sőt a régi értelemben vett kifejezett elégia. A természet, a családi élet, a kultúra pedig mintegy menedék a külvilág ellen. De nincs szakadék, nincs ellentmondás a gyakran mitológiai képekben öltöztetett bánat, a természet adta ódai elragadtatottság és a családi idill közt.

Erdélyben jelentkezésétől kezdve az irodalom első sorába lép, és amikor 1929-ben Budapestre költözik - vele jön jó híre. Azonnal tisztelt költő, ám bár soha semmiféle irodalmi körhöz nem tartozik. Helye voltaképpen a Nyugat körül lehetne, de idegen tőle a Nyugat viszonylagos polgári baloldalisága. Az ellenforradalom azonban nem játszhatja ki a Nyugat ellen, mert kemény humanizmusából következő, szinte alkati demokratizmusa még idegenebb a rémségeket előkészítő jobboldaliságtól.

Így azután tisztelik innét is, onnét is, iskolákban és pódiumokon lelkesen szavalják kitűnően mondható - akár skandalizáló - költeményeit, valójában elszigetelt jelenség abban az irodalomban, ahol nem lehet se jobboldalinak, se baloldalinak, se népiesnek, sem urbánusnak, se kormánypártinak, sem ellenzékinek nevezni. Olvassák, szeretik, a pedagógust és szerkesztőt tisztelik... és annyira mindenkié, akiben emberséges érzelmek élnek, hogy senki sem mondhatja a magáénak. Verseskönyveinek mindig sikere van, de sem irodalmi szenzációt, sem ellentmondást nem keltenek egyik oldalon sem. Az ő benső harmóniája, magasztos szépségélménye ugyan nagyon is kifejez egy közös vágyakozást, de elszigetelt magány a fokozódó diszharmóniában.

A felszabadulás után egy ideig sajátos helyzetbe kerül. Humanizmusa egy pillanatig sincs ellentétben sem a bontakozó, sem a kialakuló szocializmussal, de sem a koalíció kezdeti éveinek irodalmi vitái, sem a személyi kultusz irodalomra is ránehezedő dogmatizmusa nem tud mit kezdeni ezzel a szépséggel politizáló, lelke összhangját hibátlan, évezredek formai örökségét mindenki számára érthetően felhasználó, lírává csiszoló költészettel. Úgy is mondhatjuk, hogy vagy egy évtizedig „mellőzött”. Mellőzött, de nem kirekesztett; látszólag idegen, akit mégsem tekintenek ellenségnek vagy akár csak visszahúzó erőnek. Ez a viszonylagos mellőzöttség bontakoztatja ki a tehetsége jellegéből következő kitűnő műfordítót. Műveltség, nyelvtudás, formaművészet - ez a nélkülözhetetlen előfeltétele a jó műfordítónak. És egész kultúránk sokat köszönhet annak, hogy Áprily Lajos vagy egy évtizeden át kénytelen műfordításból megélni. A kiadók szinte versengenek érte. A klasszikus orosz és a modern szovjet költészetnek ő az egyik legfontosabb - és legszínvonalasabb - tolmácsa. Így született meg Puskin *Anyeginjének* remekművű modern fordítása, amely a nálunk régóta oly népszerű klasszikus verses regényt olyan széles körökig viszi, ahová nem jutott még el Bérczy Károly múlt századbeli, már nemzeti klasszikus műnek számító fordítása sem. Ez a magyar *Anyegin* méltóan sorakozik Áprily többi műfordítói főműve - Ibsen *Peer Gyntje* és Schiller *Wallensteinje* - mellé. Ezekon kívül kötetre menő sokaságát tolmácsolja a világirodalomnak.

Ez időben már nem él Budapesten. A Visegrád melletti Szentgyörgypusztára költözik, ott él a természet ölen most már mindhalálig. Költészetének közértékelésében azonban döntő fordulat áll be 1957-ben. Ekkor végre megjelenik *Ábel füstje* című gyűjteményes kötete, amelynek kétharmada gondos válogatás valamennyi korábbi verseskötetéből, egyharmada azonban az újabb verseknek sora, amelyeket a háború borzalmai és a „mellőzöttség” lélekbeli nyugalma idején írt. És a kritika egyszerre egyöntetűen elámul: az immár hetvenéves poétában felfedezik korunk egyik legnagyobb magyar költőjét. És még több mint tíz év adatott neki, hogy

élvezhesse a nyugodt dicsőséget. Megkap minden elismerést, szelíd, derűs, dicsőséggel teljes öregkort élhet családi körben, a természet ölén. Most már az egész irodalom számára nyilvánvaló, hogy lírájában azt a színvonalas, kulturált benső összhangot fogalmazta meg, amelyre minden emberséges ember vágyakozik, és amelynek eléréséhez még segítséget is ad az Áprily-költészet olvasása. - És életműve egészének jellemzése okából tegyük hozzá, hogy élete folyamán két egyfelvonásos verses drámát is írt, korábban az *Idahegyi pásztorokat*, majd már a felszabadulás után az *Oedipus Korinthosbant*. Valójában ezek a görög mitológiai tárgyú színjátékköltemények ugyanúgy lírai kompozíciók, mint legközelebbi rokonai, a régmúltból Ungvárnémeti Tóth László *Nárcisza*, a közelebbi múltból Babits *Laodameiája*. De éppen azért kell szólni ezekről is, hogy lássuk, költészetünknek van egy olyan vonulata is, amely az emberi alapérzelmeket az antik tragédia forma- és jelképrendszerével fejezi ki.

Áprily ma már beletartozik klasszikus költőink névsorába, visegrádi sírjához ki-kijárnak hajdani tanítványai, verseinek kedvelői, egykori barátai, hogy tiszteletadóan idézzék fel hibátlan művészetét és szeretetre méltó emberségességét.

KASSÁK LAJOS

(1887-1967)

Ha azt mondjuk: magyar avantgarde - ez mindenekelőtt Kassák Lajos. Ha azt mondjuk: magyar szabad vers - ez mindenekelőtt Kassák Lajos. Ha azt mondjuk: a proletariátus méltó költői hangon szólalt meg magyarul - ez mindenekelőtt Kassák Lajosra vonatkozik. Merjük azt is kimondani, hogy a magyar költészet XX. századbeli történetében Ady Endre és József Attila mellett a harmadik főalak: Kassák Lajos. Szoborba kívánczó kemény arcéle, hangjának férfias komolysága, minden új iránti érzékenysége irodalmunk legfontosabb jelenségei közé sorolja. És amúgy mellékesen a század absztrakt festészetének világtörténelmében is jelentékeny helye van.

Amikor itthon senki másra nem emlékeztető hangján megjelent a magyar irodalomban, a proletárköltészetnek alig volt múltja, és ami volt, nem bizonyult többnek kezdeti dadogásnál. Haladó költők ugyan fordultak olykor együttérzéssel a proletariátus felé, de ez még szocialista költészetnek nem mondható. A szocialista proletárköltészetet kezdeményező Csizmadia Sándor igen jelentéktelen költő volt. Követői még jelentéktelenebbek.

És akkor jött Kassák Lajos.

1912-ben a Renaissance című folyóiratban jelentek meg először dübörgő szabad versei, amelyek azonnal feltűnést keltettek, azonnal lelkes híveket és indulatos ellenségeket szereztek neki és költészetének.

Huszonöt éves volt akkor, és kalandos múlt állt a háta mögött. Proletárfiú volt, és Érsekújvárról indult, élő beszédjének szlovákos-palócos hanglegjtését mindvégig megtartotta, sajátosan vidékies felhangot adva ennek az ízig-vérig nagyvárosi embernek. Vasmunkásként indult, sihederfővel került a munkásmozgalomba, előbb győri, majd hamarosan budapesti gyárakban dolgozik, és tizennyolc éves korában már tevékenyen vesz részt az 1905-ös sztrájkmozgalmak szervezésében. Közben azonban verseket olvas, és verseket ír, harcos munkásmozgalmi témájúakat, Csizmadia Sándor modorában és Petőfitől tanult verseléssel. Egyelőre még keresi magát, de húsz-huszonegy éves korában itt-ott már közlik a verseit. Azután huszonegy éves korában nekivág a világnak - gyalog. Végigmegy Ausztrián, Németországon, Belgiumon. Nyomorog, alkalmi munkákat vállal, és tanulja a világot. Végre elgyalogol Párizsig. Nemzetközi méretekben találkozik szembe a nemzetközi munkásmozgalommal, szembetalálkozik a modern költészet avantgardista formáival, futurizmussal, expresszionizmussal, szimultanizmussal, megismeri Walt Whitman áradó szabad verseit. És szembetalálkozik a modern festészettel is: kubizmussal, konstruktivizmussal, a bontakozó absztrakt festészettel. Kitárul a világ, és Kassák mindent magába szív. Amikor Párizsból nemkívánatos idegenként hazatoloncolják, már kibontakozott az érett költő mondanivalóival is, formakészletével is.

Abban az időben a munkásmozgalom világszerte avantgardista formákban találta meg kifejezési formáját. Nálunk Kassákkal kerül a haladó költészet szinkronba a világgöltészet leghaladóbb törekvéseivel. Manapság az avantgardizmus már némiképpen stílustörténeti emlék, amely ugyan befolyásolta az újabb törekvéseket, de tiszta formáiban művészeti zsákutcának bizonyult, hanem a század első negyedében valóban ez volt a legmodernebb. A Nyugat költői egy akkor már klasszikussá érett, múlt század végi modernséget tettek minálunk vadonatújjá. De Kassák maga a kortársi, forrongó irodalmi kísérletezést hozta el, és eszmevilága balra állt a haladó polgári Nyugattól.

Ettől kezdve ő a hazai irodalom baloldali fókuszja, körötte kristályosodik a forradalmi hangvételő, modernista költészet (tőle tanulnak azok a nemsokára meginduló fiatal költők is, akik idővel politikailag továbbnéznek, továbblátnak és továbblépnek: kommunista költészetünk klasszikusai, mint Barta Sándor, Komját Aladár, a méltatlanul elfelejtett György Mátyás, a később irodalomtörténész-esztéta-politikus Révai József).

1915-ben, már az első világháború folyamán megjelenik első verseskönyve, és ugyanebben az évben megalapítja A *Tett* című folyóiratot. Itt szerveződik a magyar forradalmi költészet, de a képzőművészet és a nyomdaművészet is. Kassák kezdettől fogva érdeklődik a festészet és a nyomdaművészet iránt. Később, amikor festeni kezd, döntő szerepe lesz a magyar absztrakt festészet történetében, és idővel nemzetközi tekintélyt vív ki magának. A nyomdaiparban új korszak nyílik az ő könyv- és folyóirat-tervezéseivel.

A *Tett* forradalmi hangja és főleg harcos antimilitarizmusa miatt hamarosan betiltják, de Kassák azonnal folytatja *Ma* címen, valamivel óvatosabban. A *Tett* és a *Ma* évfolyamai irodalmunk egyik fontos fejezetét jelentik: a magyar avantgardizmus egészét, amikor ez a törekvés a legkorszerűbb volt.

Kassák pedig írta sajátos ritmikájú, széles hullámzású, dübörgő szabad verseit. Az embereket meghökkentette futurizmusból és expresszionizmusból összeszótt, de egészen egyéni stílusa, szokatlan szókötege, gondolattársítása. Nem győzték gúnyolni és parodizálni, de egyre többen lelkesedtek is érte. Mert Kassák nemcsak nagy újító, nemcsak eredeti stilisztá, de igazi nagy költő: a haladás, az emberségesség, a pátoz és a szelíd érzelmek lenyűgöző kifejezője (mellékesen a legnagyobb magyar szerelmi lírikusok közé is tartozik). És amit mondott, azt a munkásság nevében mondta, a nagy kollektivitást fejezte ki. *Mesteremberek* című verse a magyar proletároköltészet egyik legszebb hitvallása, József Attiláig senki sem közelítette meg.

1919-ben Kassák természetesen ott van a forradalom kellős közepén. A tanácsköztársaság kormányában helyettes népbiztos. De már ekkor kezdődik elméleti elkülönülése a kommunistáktól. Művészi kérdésekben szembehelyezkedik Kun Bélával. Anarchista jellegű örökös különvéleménye képtelenné teszi minden pártfegyelemre. És ez egyre jobban kiderül az emigrációban. A bukás után egy ideig börtönben van, de sikerül megszöknie, és Bécsbe emigrál. Ott válnak el tőle a kommunisták. Ő valójában a szociáldemokratáktól balra áll, de a kommunistáktól jobbra. Így azután, ha mindig is bőségesen vannak hívei, követői, bámulói, politikailag mégis magányosan áll, s ezért egyre jobban érdekli a művészet, mint a politika.

Amikor 1926-ban hazatér, itt újra erjedési központ. Ő jelenti azt a baloldalt, amelyet még elvisel a Horthy-rend rendőrsége. Éppen ezért, mert most már kizárólag a művészet síkján mozog és mozgat. A gyakorlati munkásmozgalomtól elszakadt. De az irodalomban ő a forradalom, aki bal felől bírálja a Nyugatot, főleg Babits kultúrpolitikáját.

Egyre népszerűbb író. Versei mellett kezdettől fogva írt regényeket, amelyekben jó naturalista írónak bizonyult, aki belülről mutatja meg a proletariátus életét. Most, visszatérte után évek lassú munkájával megírja az *Egy ember élete* című önéletrajzi regényét, amely nemcsak gazdag dokumentumanyag egy korszakról, hanem annak a korszaknak az egyik legjelentékenyebb szépprózai alkotása.

A felszabadulást erejének teljében érte meg. Igazán sohasem lett belőle öregember. Keményen állta a harcokat, keményen állta a mellőztetéseket is. Ő volt a szocialista magyar irodalom előharcosa, de a dogmatikus kultúrpolitika sokáig gyanakodva nézte a gögösen magányos harcost. Félreértések, rosszindulatok különítették el. Voltak hosszú évek a felszabadulás után, hogy amit írt, meg sem jelenhetett. Olyankor festett, és amit festett, azt egész Európa tudomásul vette. És versekkel, szépprózai művekkel, tanulmányokkal egészítette életművét,

amelybe itt-ott drámák is tartoznak. És kívárta az elismertetést. Az ötvenes évek vége felé már kezdik tudomásul venni, hogy ő a főszereplők egyike. Megkezdődik életműve egészének kiadása. Hetvenöt éves születésnapján már hivatalosan is köszöntik. Végre-valahára a Kossuth-díjat is megkapta. Majd nyolcvanadik születésnapján már a legnagyobbak kijáró tisztelettel vették körül az ünneplők. A következő évben meghalt.

Jellemző, hogy azóta is viták folynak költészete körül. Ez bizonyítja, hogy élő és ható költészet. Sajátos varázsú költészet: lehet szidalmazni, és lehet lelkesedni érte, csak közömbösen nem állhat senki sem a kassáki életmű előtt.

TÖRÖK GYULA

(1888-1918)

Akik járatosak a magyar irodalom század eleji történetében, általában azt vallják, hogy *A zöldköves gyűrű* a legjobb magyar regények egyike. Ez a harmincesztendőskorában meghalt fiatalember, aki előbb Kolozsvárott földrajz-történelem szakos tanárnak készült, majd Nagyváradon újságíró lett, és már közben tizenkilenc éves korában elnyerte egy történelmi regénypályázat első díját, huszonegy éves korától kezdve a budapesti újságok és folyóiratok legnépszerűbb szerzői közé tartozott, akinek novelláit ugyanolyan szívesen közölte a haladó Nyugat, a mérsékelt liberális-demokrata Pesti Napló és a szociáldemokrata Népszava. Mindenkihez tartozására mi sem jellemzőbb, mint hogy egyik regényét folytatásokban a katolikus egyházi érdekeltségű Élet, egy másikat a zsidó hitközség lapja, az Egyenlőség közölte.

Ehhez tegyük hozzá, hogy származására nézve dzsentrif volt, eszményképe a polgárosodás, a háború idején pacifista, és amikor felrémlt előtte, hogy talán csak a forradalom segíthet a csődbe jutott társadalmon, akkor 1918. október 20-án, a polgári forradalom kitörése előtt tíz nappal meghalt. Ezek az életrajzi adatok már magukban olyan regénytémát kerekítenek ki, amelyet Török Gyulának kellett volna megírnia. De így is, novelláin kívül, írt négy olyan regényt, amely prózairodalmunk legjelentékenyebbjéi közt biztosítják a helyét. És már eleve tegyük hozzá, hogy ezek a regények nemcsak kitűnőek, hanem olvasmányosak, izgalmasan érdekesek. És novellái közül is legalább egytucatnyit akadékoskodás nélkül remekműnek ítélnék.

Az erdélyi nemesi hagyományok közt felnőtt ifjú családi körülményeiben ismeri fel osztályának azt a társadalmi feleslegessé, haladásgátlóvá lett helyzetét, amelyet már Csiky Gergely, majd mélyebb elemzéssel és nagyobb művészi erővel Mikszáth Kálmán irodalmi köztudatba vitt. Török Gyula egész nemzedékének élménye lesz ez a századfordulóra égető problémává erősödő dzsentrikérdés, ami elválaszthatatlan a polgári fejlődéstől. A kolozsvári bölcsészhallgató még maga sem tud dönteni, miféle utak állanak kétségtelenül hanyatló, egykori történelmi szerepét elvesztett társadalmi rétege előtt, amelynek egy része a kiegyezés utáni közhivatalokban találta meg helyét és egykori társadalmi befolyásának korszerű folytatását. De a nagyváradi újságíró már látja, hogy vagy a komolyan vett polgárosodás, a nemesi igények feladása, vagy a menthetetlen elmúlás közt lehet választani. A század eleji Nagyvárad a legjobb iskola a nemzeti polgárosodásra: akkor ez a város a modern irodalom tüzfészke, gyorsan fejlődő kereskedelme országos példa, virágzó sajtóélete a társadalmi problémák vitafóruma.

Ady költészete, Biró Lajos novellaművészete itt virágzott ki: ez a Holnap városa. Itt fejlődik Török Gyula íróvá. Első, pályadíjnyertes regénye, a *Kis Ferkó* még csak kísérlet, de már hitvallás a kuruc hagyományok mellett, és sejteti a nemsokára kiérlelődő jó stílust. A Nagyváradon írt és részben már a budapesti lapokban megjelenő novellákban még keresi a hangját: hol archaizál, hol maupassant-i igyekszik lenni, kísértik a szecesszió stílusaikornyai is. Novelláinak átlagában nem is éri el a műfaj kortárs remekíróit, Biró Lajost, a két Cholnokyt, Csáth Gézárt vagy Tömörkényt, de mégis ebben a rövid műfajban találja meg azt a letisztult, világos stílust, amely azután a budapesti regényíróra lesz jellemző. Későbbi novellái közt akad is néhány, amely nem marad regényei mögött, és versenyezhet a legjobb kortársakkal. Különösen azok a rövidebb történetei sikerültek, amelyekben ifjúkori emlékeit

idézi föl, tehát abban a dzsentrivilágban játszódnak, amelyet oly egyértelmű kritikával marasztal el attól kezdve, hogy 1900-ban már fővárosi újságíró, sőt világos publicisztikája folytán fiatalon tekintélyes újságíró.

Első, újságfolytatásokban megjelent regénye óta az irodalmi élet tudomásul veszi, hogy jelentékeny új hang szólalt meg. Azonnal sokat várnak tőle és sohasem kell csalódnai benne. Van még nyolc éve, és ezalatt megírja azt a négy regényt, amely Mikszáth legméltóbb folytatójává avatja, és egyenrangúnak az ugyanebben az időben induló Móríc Zsigmonddal. Irodalmi tragédia, hogy nem adatott több neki a szűkös harminc esztendőnél.

A porban című regény, amelyet huszonnégy éves korában írt, már kiforrott világnézettel és teljes írói felkészültségben mutatja Török Gyulát. A vidéki dzsentri életforma reménytelensége, nyomasztó légköre, a kitörni képtelen ember tragédiája. Hősét, Kender Pált a nagyvárosi élet, a nagyvilág vonzza, de a család, amelyet a kitűnően ábrázolt anya alakja testesít meg, visszahúzza, visszatartja. Kender Pál anyja kedvéért vagy inkább anyja lelki kényszerére megy vissza a semmibe, a porba, ahol - éppen azért, mert túl tud látni a kisszerű és célját vesztett életformán - a lelke vész el, s léte válik értelmetlenné. Végül már nem talál más kiutat, mint az öngyilkosságot.

Kender Pál öngyilkossága mintha némiképp előképe volna Szakmáry Zoltán öngyilkosságának Móríc Zsigmond *Úri murijában*. És mintha volna valami távoli világirodalmi rokonság Kender Pál világának vidéki reménytelensége és Csehov Ivanovjának vidéki reménytelensége közt. Ivanov is az öngyilkosságba menekül a semmi elől.

Már ez a komor regény is remekmű, a magyar kritikai realizmus egyik igen jelentékeny példája. De *A zöldköves gyűrűvel* még magasabbra tudott lépni. Családragény: azt az utat mutatja meg két nemzedék krónikájában, amely *A porban* reménytelen világához vezetett. 1849 után kezdődik, amikor egy tudatosan polgárosodni akaró nemesúr, Óz József ki akar lépni az örökölt életformából, amelyhez minden hagyománya és környezete visszahúzza. Haladó szándék és maradi erkölcs, reformkorból hozott eszmények és egy merőben megváltozott világ követelményei ütköznek össze remekül ábrázolt, kemény egyéniségében. Megindul a polgári úton, de nem ér célhoz, meghal a kiegyezés korának elején. Özvegye homlokegyenest másképpen akar élni, ő a régi nemesi életformát képzel felújíthatónak, nagy perekkal a rég elvesztett családi vagyont kívánná visszaszerezni. A gyermekek pedig választás előtt állnak: a polgári munka vagy a nemesi örök pereskedés. És az talál kiútra, aki lelkében is képes polgárrá válni.

Kitűnő alakok egész galériája, ragyogó környezetábrázolás, izgalmas cselekményvezetés tárja az olvasó elé a múlt század végső harmadának magyar nemesi társadalmát. Szerkesztése, ábrázolókézsége a vérbeli nagy regényíróra vall. Ámulatraméltó életismeret, ha meggondoljuk, milyen fiatal ember írta.

Harmadik regénye, az *Egon* a magyar irodalom egyik legkülönösebb epikai műve. Hőse egy dzsentri huszártiszt, aki, akárcsak írója, felismeri a dzsentri életforma végérvényes csődjét, és úgy találja, hogy a hazai polgárisodásra a legjobb, legjárhatóbb példát a liberális fejlődés folytán magyar polgárokká váló zsidók adják. Hátat fordít a hadseregnek, áttér a zsidó vallásra, vállalja a magyar zsidó létet, boltos lesz, és míg társai, akik megvetik, elfordulnak tőle, biztos úton rohannak a semmibe, ő, a magyar nemesi múltat megtagadó magyar zsidó kereskedő megtalálja az utat, a benső nyugalmat, a céltudatos életet.

Ennek a különös regénynek igazi problémája a polgárság feltétlen vállalása akkor, amikor a világban már érzékelhető a polgárság válsága is.

Végső regényében, az *Ikre*ben két fivér tragikus szerelmi vetélkedésében nem a dzsentriőről van szó, hanem a felső osztályok, az arisztokrácia feleslegessé vált életét teszi kritika tárgyává. Könyv alakban csak halála után jelent meg. Közben cikkeiben és végső novelláiban már rémlik sok olyan probléma is, amelyet a világháború vetett fel. Kétségtelen pacifista, érzi, hogy nagy változások előtt áll a világ.

De hirtelen mindennek vége lett. Mégis, amit alkotott, maradandó érték.

CSÁTH GÉZA

(1888-1919)

1919. szeptember 29-én dr. Brenner József regőci községi körorvos pisztolylövéssel megölte feleségét, megmérgezte magát, és felvágta ereit. Az odasiető szomszédos orvos megmentette, és beszállította a bajai kórházba. A kórházból azonban megszökött, és kifutott a vakvilágba. Két falu közt jugoszláv határőrök feltartóztatták, akkor gyorsan ölü mérget vett be és meghalt. - Ennyi a rendőri hír. Ami mögötte van: egy író tragédiája, akinek a lelkét már korábban elpusztította a morfinizmus, holott már sihederként a legjelentékenyebb novellisták közt tartotta számon a novellairadalomban oly magas színvonalú magyar kultúra, és aki - ha másként fordul az életútja, s nem pusztítja el magát, már rég élőhalottként harmincegy éves korában - a század egyik legnagyobb, talán éppen „a” legnagyobb prózaírója lehetett volna. De korábban még arra is lehetősége lett volna, hogy nagy tudós legyen, professzorai egykor ezt várták el tőle. És voltak olyanok is, akik benne látták a korszak legértőbb zenekritikusát, hiszen ez a morfinista orvos, ez a korábban ünnepezt író, ez a még korábban nagy reményű pszichológiai-tudós közben mint zeneesztéta először fedezi fel és hirdeti Bartók és Kodály nagyságát és jelentőségét. Emléke írói álnevéen - Csáth Géza - halhatatlan irodalomtörténetünkben.

Szabadkai értelmiségi család fia, Kosztolányi Dezső unokafivére és jó barátja, a Nyugat első nemzedékének hamar ünnepezt novellistája és zenekritikusa volt. Már tizennégy éves kamaszként érdekes zenekritikákat ír a Bácskai Hírlapba. Tizennyolc éves fővel stílusa kiérett, habár ez időben még jól érződik rajta a szecesszió szóvirágkultusza, amelyet azonban hamarosan le tud dobni magáról. Ez időben azonban még nem is író akar lenni, hanem festő, ehhez is tehetsége volt. Apja azonban azt szeretné, ha muzsikus lenne, hiszen gyermekkorától játszik több hangszereken is, és szakemberként ért a zenéhez. Hanem amikor az érettségi után feljön Budapestre, mindenki elképedésére az orvoskarra iratkozik, ahol hamarosan ki is tűnik szívós szorgalmával, szinte napról napra lemérhetően gazdagodó szakműveltségével. Az ideggyógyászat izgatja, és Moravcsik, a nagy hírű professzor örömmel veszi maga mellé. Doktorátusa után ott is marad egy időre, mint az idegklinika tanársegédje. Ebben az időben már alaposan jártas az akkor legmodernebb és nagy vitákat kiváltó freudizmusban. *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusáról* című ifjúkori könyve az egyik legelső magyar freudista szakmunka. Orvosi és pszichológiai körökben úgy vélik, úgy várják, hogy útja meg sem áll a professzorságig.

Az irodalom azonban már egyetemista korában elbűvöli. Bródy és köre ugyanolyan elragadtatással fogadja első novelláit, mint a Nyugat, a liberális Budapesti Naplóban ugyanolyan otthonos; mint a szociáldemokrata Népszavában. Amikor húszéves korában - 1908-ban - első novelláskötete, *A varázsló kertje* megjelent, úgyszólván az egész kritikai élet ünnepeve fogadja az új hangot. Csáth Géza rendkívül gondosan fogalmazott, bravúrosan szerkesztett novelláiban egész sajátos egységben formálódik az emberi léleknek orvosi diagnózis pontosságával ábrázolt rezdülésrendszere és a felfogott világ meseszerűsége. Elsősorban lélekábrázoló, és ez is maradt mindvégig: egy nagy képzettségű ideggyógyász kutatja a rendkívüli megnyilvánulások belső rugóit, de úgy, hogy az ábrázolt tudat érzelemgazdagsága finom, árnyalt és nagyon hangulatos líráként válik olvasmányélménnyé.

Novelláival párhuzamosan írja zenekritikáit és zeneesztétikai, zenetörténeti tanulmányait. A szakszerű hozzáértés, a szépirodalmi stílusigény és a művészi modernség akkor merőben új szempontjai zeneelmélet-történetünkben is jelentékeny helyet biztosítanak Csáth Gézának.

Nemcsak a Nyugat szövetségeseként vívja harcát az új irodalomért, hanem Bartókék oldalán is az új zenéért.

Már olvasók és szakmabeliek körében kifejezetten népszerű és tisztelt, amikor az idegklinikára kerül nagy reményű szakemberként. De ott találkozik a morfiummal... és nem tud ellenállni ennek a pusztító gyönyörnek. Ez pedig gyilkosabb az alkoholnál is, sokkal gyilkosabb. Csáth Géza tudja is ezt. Egy ideig igyekszik is mértéktartóan élni vele. Hiszen egyelőre sok más gyönyörűséget is kínál az élet: gyönyört az alkotásban, gyönyört a sikerekben, gyönyört a szerelemben. 1908 és 1913 között hét könyve is megjelenik, részben novellák, részben zeneesztétikai és kritikai művek. Meg is nőszül. Élete mintha maga volna a siker és boldogság. De a klinikát otthagyja, már nem akar se tudós, se tanár lenni. Inkább fürdőorvosnak megy el. Ez kényelmes állás, lehet közben írni és tervezgetni, és mégsem szakad el a gyógyítástól, s ami fontosabb: a betegek megfigyelésétől. Ilyen körülmények között ha nem is tud felhagyni a gyilkos narkotikummal, még nem jut el a narkomániáig. Maga is érzi, hogy amit ír, egyre jobb, egyre művészebb, egyre többet mutat meg az emberi lélek ijesztő mélyrétegeiből. Az *Anyagyilkosság* hidegen elbeszélte családi rémtörténete a magyar elbeszélő próza legmagasabb színvonaláig emelkedik: világirodalmi viszonylatban is kiváló. De van még jó néhány kisebb-nagyobb elbeszélése, amely véleményem szerint a legnagyobb novellisták - Maupassant és Csehov - közelébe emeli. Azt hiszem, gyengének mondható írása nincs is. Az olvasót azonnal elfogja a sajátos Csáth Géza-i varázslat még akkor is, ha szíve összeszorul a borzalomtól.

A háborúban katonáorvosnak hívták be. Távol a szerelem gyönyörűségétől, távol az alkotás lehetőségétől, a borzalmak kellős közepébe vetve nincs más menedéke, mint a mindent feledtető és öngyilkos gyönyört adó morfium. Ekkor szabadul el a démon. A önkábító szenvedély elhatalmasodik, többé nem lehet megállítani. Idegbeteg lesz tőle. És hiába szerelik le alkalmatlanság címén, nincs többé visszaút. Falura megy körorvosnak, de alig tudja ellátni gyógyító hivatását, a szerető feleségben, aki megpróbálja felvenni a küzdelmet a biztos pusztulással, már ellenséget lát. Nincs többé szerelem, nincs többé alkotás, nincs többé munka, már csak morfium van.

Majd jön az általános összeomlás. De Csáth Gézának már nincs köze az eseményekhez. Veszett háború, forradalmak alig-alig érkeznek a tudatáig. Ha éppen nincs a gyilkos kábulatban, maga is tudja, hogy számára mindennek vége.

Így következik be azután a tragikus utolsó nap, a rendőri hír: Brenner doktor megöli feleségét, nekifut a vakvilágnak, és véget vet saját életének.

Nem tudjuk, mivé nőhetett volna, de az is bizonyos, hogy életműve így sem torzó.

Amit írt, klasszikus öröksége irodalmunknak. Így is odatartozik a Nyugat nagy nemzedékének új magyar irodalmat teremtő nagyjai közé.

EMŐD TAMÁS

(1888-1938)

Emőd Tamás szerény, de maradandó irodalomtörténeti helyét az biztosítja, hogy egyike volt annak a hét költőnek, akik a Nagyváradon 1908-ban megjelent *A Holnap* című antológiával mintegy az Ady vezérelte új magyar költészet mozgalomszerű fellépését jelezték. *A Holnap* korszakkezdet még akkor is, ha Ady már az előző években jelen volt az irodalomban, sőt már elkezdődtek a viták is körülötte, de ez az együttes megjelenés jelezte szövetségesek és ellenfelek számára irodalmi vezér voltát. És *A Holnap* nagyváradai megjelenése is jelképesnek mondható, hiszen azt a forradalmian újat költészetben is, publicisztikában is, amellyel annyi előkészület után végre valóban elkezdődött a XX. századi modernség, ellenzékiség, forradalmiság - Nagyvárad, az ottani izgatott szellemi élet, az ottani sajtó, az ottani sajátos kulturális élet nevelte fel. Ez a semelyik más magyar vidéki városra nem emlékeztető, a múlt század vége óta gyorsan polgárosodó bihari vármegyeszékhely, a Magyarország és Erdély közt gazdasági és szellemi közvetítő Partium fővárosa, amelynek kereskedői, újságírói, színészei, jogászai, polgárosodó dzsentrijei és dzsentriskedő polgárai otthonukat nem kis túlzással, s mégsem egész indokolatlanul „Körös-parti Párizsnak” nevezték - nem Budapestet tekintette példaképének, túlnézett Bécsen, és eszménye az igazi Párizs volt, illetve egy olyan városlátomás, ahogy a Körös-parti kávéházakban és szerkesztőségekben elképzelték a Szajna-parti Párizst. A századelő Nagyváradjának nem volt százezer lakosa, de volt hét napilapja, amelyeknek vezércikkeit a fővárosban is érdeklődve várták, előbb voltak mozgó fényreklámjai, mint Budapestnek, jogakadémiája és premontrei gimnáziuma az egész országot látta el jó műveltségű értelmiségiekkel, színháza a pesti Vígszínház pontos mása volt, éjszakai élete vetekedett az európai nagyvárosokéval; a váradai polgárok és kispolgárok még arra is büszkék voltak, hogy a Bémer tér kávéházai és vendéglői közül háromban is cigánybanda játszott hajnalig, és a Szent László tér körüli mellékutcákban tizenhat bordélyház várta a jogászokat, kereskedősegédeket és mesterlegényeket. Nagy egyházi központ és fontos ellenzéki fészek volt ez a Nagyvárad, kanonokok és szabadkőművesek ócsárolták itt egymást, miközben egyik jobbról, másik balról szidalmazta az ugyancsak bihari, haladók számára átkozottan reakciós, az egyház számára bosszantóan református Tiszáékat. Bihar és benne ez a sürgő-nyüzsgő Nagyvárad mintha fokozottan élte volna a századelő Magyarországnak életét.

Emőd Tamás ennek a Nagyváradnak a költője volt még akkor is, amikor már budapesti újságíró, sőt egy ideig budapesti színigazgató is volt. Történetesen nem ott született, hanem a közeli Berekböszörményben, de középmódú nagyváradai kereskedőcsalád gyermeke volt. Fleischer Ernőnek hívták, és mint általában az igényes váradai családok fiai, ő is a nagy hírű premontrei szerzetesek növendékeként nőtt fel, s lépett érettségijével a nem kevésbé nagy hírű jogakadémia hallgatói közé. Költő volt diákkora óta, a legelső közt, akik az ott újságíróskodó Adyban felismerték példaképüket, mesterüket és vezérüket. Ady pedig már a diákfiúban felismerte és elismerte a költőt. Ady pártfogása mellett változott Fleischer Ernő Emőd Tamássá. Korai versein ugyanúgy érződött Reviczky hatása, mint kezdetben Ady költészetén is. Majd Ady új hangjának varázsa töltötte el, és jó ideig tartott, míg le tudta vetkezni a mestert utánzó modorosságot. De mindvégig betöltötte életét az emlék és tudat, hogy ő Ady Endre nevében és áldásával költő, az új magyar költészet legelső gárdájának szerény tagja. Mert valóban szerény volt. Tudta magáról, hogy jól versel, mindig is büszke volt költő voltára, de pontosan tudta azt is, hogy az igazán nagyok körében a mellékalakok közt van a helye. Azt is tudta, hogy bár Ady áhítatos híve, nemcsak nagyságrendben nem ér fel hozzá, de

emberi-költői alkatában is merőben különbözik tőle. Szelíd lelkű, leleményes kifejezőképességű, de egyszerű, meghitt érzelmeket hibátlanul megverselő poéta volt és maradt mindvégig.

Csöndes szerelem, részvevő emberség, mértéktartó humor, visszafogott érzelmesség, mélyen átélt, de sose hivalkodó vagy éppen melldőngető hazafiasság szólalt meg behízselően gördülékeny versszakasaiban. Két fő élménye Ady iránti rajongása és nagyváradi lokálpatriotizmusa volt. Majd az első világháború idején elégiai erővel tört fel belőle a szenvedő közkatonák, a meghalni küldöttek, a megnyomorított hadirokkantak iránti együtt szenvedő részvét. Ezekben az években országos híró és országos népszerűségű lett néhány versével. Olyan közbánatokat kifejező pacifista volt, hogy szinte már harcos antimilitaristának látszott. Pedig igazán nem volt harcias lélek, csak nagyon megszenvedte mindenki bánatát.

Később, már Ady halála után, a nagyváradi fénykor alkonyata után már budapesti költőként megtalált egy új hangot is, amely újabb népszerűséget szerzett neki: szellemes és bravúros formakincsű kabaréköltő lett belőle. Ennek is váradi gyökerei voltak, hiszen még ott ismerte meg Nagy Endrét, a magyar kabaré klasszikusát és szervezőjét, aki Ady egyik legjobb barátja volt. Nagy Endre pedig úgy tette színvonalassá kabaréját, hogy igazi költőkkel íratta kupléit és szonójait. Ady és Babits is szívesen írt Nagy Endrének szonókat. Szép Ernő egy időben rendszeresen dolgozott a kabarénak, Gábor Andor évekig a legkedveltebb kabaréköltők közé tartozott. Heltai Jenő pedig nagy sikerű regényei, novellái és színjátékai közben mindig is jókedvvel írt kuplékat és tréfás jeleneteket Nagy Endrének. Ezeknek a nála mindenképpen jelentékenyebb irodalmi nagyságoknak méltó, sőt éppen ebben a műfajban egyenrangú társa lett Emőd Tamás. Szellemes és dallamos kupléinak és szonójainak kötete, a *Nótám, füttyöm, citerám* a maga sajátos műnemében klasszikus darabja irodalmunknak.

Közben jó színigazgató is volt: ízlése és műveltsége színvonalas műsorpolitikára képesítette. S maga is sikerrel próbálkozott a színpadi irodalommal. Könnyed játékaik közül jelentőségben kiemelkedik a *Mézeskalács* című daljáték, amely a már végleg elhígvult népszínművekkel szemben valóban magyar népi elemekből épített, derűsen érzelmes, színvonalas költői-színpadi mű, és Szirmai Albert zenéjével az a lépcsőfok, amely a még operett *János vitéz* felől Kodály már operaisztárájú *Háry Jánosa* felé vezet. Két igen nagy sikerű vígjátékot írt az írónak jelentéktelen, de irodalmi-színpadi mesterembernek igen gyakorlott kezű Török Rezső társaságában. Érdekes, hogy míg a kettő közül a Gárdonyi regényéből készült *Ida regényét* a kritika általános elismerése kísérte, a másikat, a nagyvárosi nyomorúságot szelíd iróniájú, szomorkás humorral feltáró *Két lány az utcán*t a jobboldali sajtó mint a destruktív és erkölcstelen városi irodalom riasztó példáját támadta. (Ennek folytán persze botrányszaga támadt, és igen nagy lett a közönségsikere, alig lehetett jegyet kapni hozzá, mindenki látni akarta, hogy személyesen háborodják fel.)

De színpadi és kabarésikerek közt, újságírói és színigazgatói tevékenység közt is szüntelenül megmaradt szelíd érzelmű poétának, a váradi emlékek őrzőjének, Ady hitvallójának, és büszke volt, ha a feledhetetlen mester emlékére hajított sárból egy-egy csepp még őrá is hullhatott. Saját értékét mindig elsősorban abban látta, hogy ő is ott volt ama hét első között, aki Ady vezérletével *A Holnap* költője lehetett.

Nem élt sokáig. Talán még érezte is, hogy közeledhet a halál, amikor hazalátogatott Nagyváradra, hogy ott fejezze be életét. Ott is halt meg ötvenéves korában.

FÜST MILÁN

(1888-1967)

A magyar írók nagy részét kétféle értelmiségi előkészület jellemezte igen sokáig: a jogászi és a bölcsész. Akadt közöttük ideig-óráig gyakorló ügyvéd is, tanár is. A közéleti izgalom inkább a jogászokra volt jellemző, a befelé forduló művészi mivesség inkább a filozopterekre (természetesen ez az általánosítás csak nagy átlagban érvényes, kivétel mindig akadt, de kétségtelen, hogy a műveltség jellege is meghatározza az ember magatartását). Füst Milán jogász is volt, tanár is volt: jogi doktorátust és kereskedelmi iskolai tanári diplomát is szerzett, élete jó részében gyakorló tanár volt: korábban kereskedelmi középiskolában tanított igen gyakorlati tantárgyakat, majd idős korában az egyetemen esztétikát. És aki csak tanítványa volt, akár itt, akár ott, mind úgy emlékezik, hogy egész lelkét adta a pedagógiába, órai lelket-értelmet izgatóak, gondolatébresztőek voltak. Érdekes tanár volt. Ugyanakkor elmékedéseinek, jellemzéseinek módszerében mindig maradt valami a valóság tényeit, az emberi magatartásokat kifejtő és értelmező jogászi logikából. Életében is, elmékedő és emlékező műveiben is néha bogaras, akadékoskodó öregembernek látszik már fiatal korában is, de a furcsaságok, nemegyszer különködések mögött egy nagyon világos gondolkodású, okos, tudományosan képzett elme húzódik meg, aki úgy tesz, mintha szerepeket játszanék. Legközismertebb szerepe a vélt betegségekkel küzdő hipochonder; másik szerepe az aggastyán (aggastyánként is szerepmódra játszotta az aggastyánt). De játszott betegség, játszott vénség is csak arra alkalom, hogy elmondja igazságait: versben, szépprózában, esszében és emlékezésekben. És amely műfajhoz nyúl, ott az olvasó a megváltoztathatatlan tökélyt érzi. Füst Milán a század magyar irodalmának egyik legnagyobb íróművésze, a Nyugat nagy nemzedékének egyik legnagyobb - és a következő nemzedékekre Ady után alighanem a legnagyobb hatású - költője. Regényei szépprózánk leeurópaibb értékei közt sorakoznak. Ama kevesek közé tartozik, akiknek költői-írói nagyságát bizonyos késéssel ugyan, de valamelyest a világirodalom is tudomásul vette.

Polgári családból származott, de kisgyermekkorától árva, aki nehéz anyagi körülmények között, szívós kitartással szerzi tudósi színvonalú műveltségét, amelyben jelentékeny helyet foglal el az antik görög kultúra és a Biblia. Ez a két kulturális világ mindvégig erősen hat költészetére. Ifjúkorától fogva jó barátja Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes. Velük együtt ismeri meg a világirodalom modern törekvéseit.

Ifjúkorától fogva versel, de nem ontja könnyeden a verseket, az ő számára minden sor gondokat adó feladat. Lassan, csiszolva, újra át- meg átírva formálja méltóságteljesen komor költeményeit. A magyar költészet lelassabban dolgozó, legaggályosabb költője, aggastyán korában is tökéletes remekműveket ír, és nyolcvan évre terjedő életében összesen nem írt száz verset. Költészetében nincs selejt. Amit a kezéből kiad - remekmű.

Versei formájukban nem emlékeztetnek senkire egész irodalmunkban. Néhány korábbi kísérletezés (Kazinczy, Petőfi, majd programszerűbben Czóbel Minka) után Füst Milán a magyar szabad vers megteremtője. Leszámítva néhány egészen ritka rímes játékát, költészetete szakítás a rímmel is és a megszokott ritmikákkal is, de közben soraiban a görög verselés szöveghullámszerűségei és a Biblia félvers-félpróza ritmusai lappanganak. A görög tragédiák kórusai és az Ótestamentum zsoltárai hatottak legerősebben ezekre a nagyon is modern versekre, amelyek a XX. század emberének szorongásait, felháborodásait, embertelenség elleni tiltakozását fejezik ki látomásos képekben. Fájdalom, szomorúság, részvét szólal meg

ebben a költészetben, de mintha nem is egy meghatározott ember mondaná, mintha maga a mindenség, a természet vagy a történelem egésze szólalna meg. Néha beleéli magát egy helyzetbe, például egy zsoldostiszt szerepébe a harmincéves háború idején, és úgy mondja el igéit a félelemről, amely nemcsak az ő félelme, hanem az egész emberiségé. Ez az egész költészet ódai hangvételi, Berzsenyi Dániel óta senki minálunk nem élt így költészetében a szakadatlan magasztosság állapotában. Értő és borús élettapasztalat sejlik a versek mögött. Ezért hat a már fiatal Füst Milán is aggastyánnak. De stílusának, kifejezőmódjának roppant ereje miatt ezért hat az aggastyán Füst Milán is kortalannak.

Világnézete tulajdonképpen pesszimista: elkomorítja a világban tapasztalható gonoszság, ostobaság, szerencsétlenség. És a század borzalmait igazolni is látszanak pesszimizmusát. Közben azonban elválasztja az igazi pesszimistáktól feltétlen emberszeretete, embertisztelete és együttérzése a szomorúakkal. Ez a mindenre kiterjedő részvét teszi minden haladó törekvés politikai szövetségesevé. Nem volt szocialista a szó társadalomtudományi értelmében, de humanizmusa baloldaltól áll szemben a polgársággal, a humanizmus és szembenállás erkölcsi értelmében. Ez a magatartás oly mértékben befolyásolja emberi-költői magatartását, hogy a tanácsköztársaság idején politikai és jogász szerepet vállal, egyik vezetője akkor az „Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségé”-nek, a forradalmi írókat összefogó „Vörösmarty Akadémiá”-nak pedig az ügyésze. Ezt a magatartást az ellenforradalom nem is bocsátja meg neki: fegyelmi úton fosztják meg tanári állásától. Ettől kezdve kénytelen kizárólag irodalomból élni. Csak a felszabadulás után tér vissza a pedagógiához, de akkor már az egyetemen. Pártokon kívül is baloldali írónak-költőnek számít, aki érti, egyre jobban érti a munkásmozgalmat is.

Versekből azonban nem lehetett megélni, még termékenyebb költőnek sem. A prózát mindig jobban fizették. Néhány novellát már azelőtt is írt, de regényeinek és elbeszéléseinek legnagyobb része a Horthy-korszak negyedszázadában keletkezett. Szerencsére ekkor sem kellett elsietnie a munkát, igazi megélhetési gondjai nem voltak: felesége, aki szeretettel és alkotó embernek alkalmas életformával vette körül, kitűnő üzletasszony volt, aki biztosítani tudta férjének a művészi elmélyedést. (Nem lehetett könnyű élete: Füst Milán nyugos, zsörtölődő férj volt, amolyan igazi „nehéz ember”, akit lelke mélyéig csak a megoldandó művészi feladat érdekelt.) A húszas években kelt kisregényei, mint a *Nevetők* vagy az angol vallásháborúk idején játszódó *Advent*, szépprózánk legjelentékenyebb remekei közé tartoznak. Az élet bizonytalan veszedelmeitől való körvonalazatlan félelem jelenik meg bennük kitűnő lélektani ábrázolással. Az ellenforradalmi kor általános rettegésének művészi áttételei ezek, különösen a terrorhangulatot félelmetesen ábrázoló *Advent*.

Kisregényeinek és elbeszéléseinek jó részére jellemző egy sajátosan groteszk látásmód is. Ez a groteskség és szorongás együtt teszi annyira jellegzetesen modern íróvá Füst Milánt. Prózai főművét azonban később, a harmincas-egyvenes évek fordulóján írta; 1942-ben jelent meg a *Feleségem története*. Itt megint álarcot vált: egy magányos lelkű, különc hajóskapitány meséli el benne lélekgyilkos féltékenységének történetét. Ez a nagy terjedelmű lélektani regény később, már a háború után világsiker lett. Francia fordítás útján belekerült a század próza-irodalmába.

S mindezek mellett kitűnő drámaíró volt. A maga kora, a színházi élet nem érdeklődött irántuk, el is ment a kedve a drámaírástól, így egy korai verses drámakísérleten kívül mindössze két színpadi műve maradt, a szerencsétlen emberek szerelmi szomorúságáról szóló *Boldogtalanok* és a kitűnő lélektani-történelmi dráma, a *IV. Henrik*. Minden olvasó tudta, hogy milyen jó művek, de csak évtizedekkel utóbb kerültek színpadra, és a *IV. Henrik* elkésetten aratott nagy színpadi sikert.

Füst Milán megjelenésétől kezdve tisztelt költő volt. Amíg a Nyugat fennállt, hozzátartozott élgárdájához. A nagyközönségtől ekkor is, később is idegen maradt, de a költők ekkor is, később is mesterüknek tartották: akkor is, amikor a fasizmus üldöztette volt. A felszabadulással azután minden hivatalos elismerést is megkapott: Kossuth-díjat, egyetemi tanárságot, az élő klasszikusnak kijáró nagyrebecsülést. És még több mint két évtizedes, mindhalálíg tartó termékenység adatott neki.

Mesternek indult, és nagy hatású mester maradt a halála után is.

TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ

(1888-1968)

Fura figura volt, olyan, mintha egy Tersánszky-regényből lépett volna elő. Hosszú, sovány, kócos férfi, akin az új ruha is úgy lógott-lengett, mintha rongyokat viselne. Kérkedett irtóztos testi erejével, néha társaságban felkapott egy karosszéket a benne ülő emberrel együtt, és ki-nyomta a magasba. Egy ültében megivott több liter bort, anélkül, hogy a mámor legcsekélyebb jele látszanék rajta, közben pedig áradtak belőle a mulatságosnál mulatságosabb történetek. De ha éppen nem ivott, akkor is egy kicsit mámorosnak látszott, és az utcán, összetalálkozva egy akár felületes ismerőssel is, hangosan szidta a fennálló rendet, azt a rendet, amely éppen hatalmon volt. Közben művészi szinten játszott gitáron is, fuvolán is, de ha kellett, értett bármelyik zeneszerszámmal, és ha éppen nem volt pénze, elment zenebohócnak.

De aki írásait olvasta, tudta, hogy a század egyik legnagyobb magyar prózaírója, a magyar nyelv egyik legköltoőbb stilisztája, Jókai és Krúdy óta irodalmunk legtermékenyebb szerzője. És aki mindezt tudta felőle, az azt is tudta, hogy igazán jó író nem írt még annyi felületes, gyenge, összecsapott művet, mint ő. Folyton pénzre volt szüksége, és írta, ami éppen eszébe jutott, remekműveket és hevenyészett műveket vegyesen. De aki nagyon jól ismeri, az azt is tudja, hogy legelhibázottabb írásai is tele vannak remekműbe illő részletekkel.

Aki pedig asztalhoz ült vele, hogy elbeszélgessen erről-arról, s ital közben filozófiai elméletektől erotikus anekdotákig mindenre sor került, az elámulva vette tudomásul, hogy ez a nagyon színes képzeletű, isteni csevegő valójában nagyon művelt, a maga körül gomolygó világot nagyon jól értő, rendkívül józan eszű, férfiasan bátor, az emberségességért nemcsak lelkesedő, hanem bármikor életét is kockáztató férfi. Ráadásul szemérmes, a maga erényeiről nem szóló férfi. Sohase beszélt arról, hogy az ellenforradalom idején milyen segítőkészen állt az üldözött kommunisták mellé, hogy 1944-ben szakadatlan életveszélyben mentett meg és rejtegetett zsidókat, katonaszökevényeket és kommunistákat. Ha valaki ezekre hívta fel a figyelmet, elpirultan nézett maga elé, és ezt mondta: „Hát istenem, az ember nem élhet úgy, hogy megvesse magát.”

Kiformált magának egy különös életformát, amelyben becsülhette magát. Akárcsak legismertebb hőse, Kakuk Marci, a csavargó álarcában, ha kellett, kivetetten, ha kellett, megalázva, védte az emberi méltóságot.

Úri fiúnak indult. Valamikor szeretett volna festő lenni, de közhivatalba kellett lépnie. Iskolái után jegyzőgyakornokként kezdte az életet. De sehogyan sem ízlett neki a kötött élet, s hamar megutálkozott a hivatali ügyektől. A vidéki fiatalúr erotikus hangú novellákat kezdett írni, s beküldte egyenest a Nyugathoz, ahol meg is jelentek. Majd egyéb budapesti lapok közölték írásait. Igazi tehetség volt, az irodalom azonnal tudomásul vette.

Az első világháborút különböző arcvonalakon az első sorokban harcolta végig, és közben megírta az első igazi magyar háborúellenes regényt. *A Viszontlátásra drága...* 1916-ban jelent meg. Kitűnő, történelmi képében nyomasztó, lélektani ábrázolásában bravúros írásmű a háború esztelen rombolásáról, lélek- és erkölcsgyilkos hatásáról. Ezzel a nem nagy terjedelmű regénnyel Tersánszky a magyar irodalom jelentős jelenlevőinek sorába emelkedett.

A forradalmakhoz nem volt kapcsolata. Az ellenforradalom embertelensége ébresztette a történelmi igazság tudatára. Attól kezdve tudatosan a proletariátus oldalán állt, méghozzá olyan nyíltan és oly következetes gerinccel, hogy az egész Horthy-korszak alatt gyanús

ember volt a hivatalok szemében. Bele is akaszkodtak a legkülönbözőbb írásába, nemegyszer erkölcstelenség címen. Erre lehetőséget adott férfias, nyílt erotikája. A testi szerelem változatainak nagy ábrázolója kezdettől fogva. Tudja, hogy nem is ábrázolható hitelesen az ember, ha nem mutatjuk be szerelmi életében is.

A húszas években formálta ki Kakuk Marci alakját, akinek kalandjairól azután regények és elbeszélések hosszú sorát írta. A *Kakuk Marci*-ciklus Tersánszky főműve. Nem önéletrajzi figura, de maga Tersánszky nemegyszer viselkedett később Kakuk Marci módon. Kakuk Marci csavargó, védi függetlenségét, vállalja akár a közmegejtést, csak hogy magamagát becsülhesse. Kívülről léha munkakerülő, belülről a megalázó munka kritikusa. Kalandjainak sorozatából Magyarország körképe kerekedik ki. Körülötte felvonulnak a különösnél különösebb alakok, akik a valóság típusainak mulatságos, néha tragikomikus változatai. Kakuk Marci egy ízben még választási kortesnek is felcsap, hogy kalandja alkalmat adjon betekinteni az úri közéletbe. Anarchisztikus alak, de nem anarchista, nem is cinikus: az emberi értékek őrzője a vállalt társadalomkivüliségben. Míg mögötte kísértője és kísértője, Soma, az igazi cinikus-anarchista típus különös megtestesítése.

A *Kakuk Marci* nem nagyregény, hanem kisregények áradata. Tersánszky igazi műfaja ez a kisregény, vagy ha úgy tetszik, hosszú elbeszélés. Tucatszámra ontotta ezeket a műveket, szokása szerint tökéletes művészi alkotásokat és elnagyolt vázlatokat vegyesen.

A harmincas években kabarékban lépett fel mint gitár- vagy fuvolaművész, majd saját társulatot szervezett, és kialakított egy irodalomból és zenéből szerkesztett, sajátosan művészi, egyszerű mulattató és kritikai színpadi műfajt. Mert izgatta a színpad is. Ezt észrevette Hevesi Sándor, a kor nagy rendezője, és rábeszélte, hogy írjon színdarabot. A kísérlet kitűnően sikerült. Tersánszky megírta a *Cigányok* című zenés komédiát, amelynek zenéjét is ő szerezte. Ezzel a játékkal tulajdonképpen feltalálta a sokkal később divatos musical commedyt.

Érdekes, hogy a siker ellenére Tersánszky alig-alig folytatta a drámaírást, illetve jórészt megmaradt a színpad mellékes műfajainál, a kabarénál, a gyermekek számára írt játékoknál (mert mesemondónak is kitűnő volt), majd már a felszabadulás után az is kiderült róla, hogy nagyon jó bábjátékokat tud írni. (Egy kéziratban maradt színjátékát halála után találták meg és mutatták be.)

A felszabadulás után sajátos helyzetbe jutott. Alkotóerejének teljességében volt még, ötvenhét éves korában kezdődött az a világ, amelyért ifjúkora óta lelkesedett. De írói-emberi modora egyáltalán nem felelt meg a felszabadulás utáni első évtizednek. Született ellenzéki volt és szenvedélyes botránkoztató. Szeretett ellentmondani, nem hallgatta el a jelentéktlenebb kis hibákat, gúnyolódott a félszedségeken. Ez pedig sehogyan sem illett a felszabadulás utáni első évek pátozához. A személyi kultusz ideje alatt pedig egyenest anarchizmusnak hatott Tersánszky nevetve csapkodó kritikája. Ezekben az években főleg az ifjúsági irodalomba szorult. Csak az ötvenes évek második felében kezdtek lassanként újra tudomásul venni, hogy a most már öregedő, majd megöregedett író a magyar irodalom élő klasszikusa. De ekkor kezdte is megkapni az elégtételt. Ekkor kezdtek megjelenni összegyűjtött műveinek kötetei, egységes kiadásban. A kritika egyre figyelmesebben fordult írói egyénisége és életműve felé.

Amikor nyolcvanéves korában meghalt, már tudta, hogy mások is tudják, milyen egyéni hangú, halhatatlanná emelkedett alakja a magyar irodalomnak. De igazi méltó méltatása máig sincs. Túl szabálytalan jelenség, túl nagy és túl vegyes az életműve is. Még várnia kell, hogy jöjjön egy értő és nagy türelmű kritikus vagy irodalomtörténész, aki pontosan kijelöli helyét a XX. század magyar irodalmában. Talán az fog kiderülni egy ilyen alapos elemzésből, hogy a két világháború közti negyedszázadnak Móricz és Krúdy mellett ő volt a legnagyobb magyar prózaírója.

BERDE MÁRIA

(1889-1949)

Berde Mária Julianna neve valahogy kiesett az irodalmi köztudatból. Pedig irodalomtörténetünk jelesebb írói közé tartozik, életében népszerű volt, sőt tekintélyes volt minálunk is, a romániai magyar közönség körében is; néhány regénye románul, németül és franciául is megjelent. A két világháború közti erdélyi magyar irodalom egyik főalakjának számított.

Már fiatal leányként feltűnt verseivel. Ezek nem amolyan jellegzetes női versek, kritikusai mindig megemlítik férfias keménységét. Egyéni hang ez, ugyanúgy különbözik az ez időben induló nyugatosokétól, mint a velük szemben álló akadémikusokétól. Mintha a székely népballadák műköltészetbeli folytatása volna ez a gyakran epikum felé hajló, tragikus, néha rejtelmes hangú költői hangütés. Ráadásul a legtöbb költeménye igen hatásosan szavalható, kedvelték is a műkedvelők, de hivatásos színészek és előadóművészek is gyakran mondották például a hátborzongató hatású *Vinnavári lakomát*.

Meg is maradt mindvégig költőnek is, amikor már népszerű regényíró volt, sőt erdélyi színpadokon olykor drámáit is játszották. És ez a költő jelen van prózai mondatainak megformálásában is. Nemcsak jó cselekményszerkesztő, hanem gondos, árnyalatos stilisztá is.

Első regénye az első világháború idején jelent meg. *Az örök film* (1917) a század elején játszódik, amikor az úri és polgári körökben még szinte elképzelhetetlen az önállóan élő, saját célú női élet. Erről szól a regény: egy fiatal leány szívós törekvése a saját életre, a női egyenjogúságra. Egy magyar Nóra a század eleji Erdélyben. A háború, majd a hamarosan következő forradalmak, Erdély Romániához kerülése, vagyis a túl izgalmas történelem megakadályozta, hogy a fontos regény kellő irodalmi feltűnést keltsen. Az irodalmi közvélemény akkor vette tudomásul, amikor írója a húszas években már elfoglalta megillető helyét az erdélyi magyar irodalomban.

Ehhez sok előítéletet, politikai elfogultságot kellett legyőznie. Berde Mária ugyanis úgy hű magyar néphez és magyar kultúrájához, hogy nacionalista előítéletek nélkül tudomásul veszi a történelmi tényeket. Legjelentékenyebb regénye, a *Földindulás* már 1924-ben elkészült, de csak 1931-ben jelenhetett meg, mivel az új körülmények tudomásulvételét, az okos behelyezkedést, a régi életformák menthetetlen elmúlását hirdeti. Egy birtokát veszített erdélyi magyar nemesi família széthullásának krónikája ez a regény. Az adott félmúlt és az adott akkori jelen valódi problémáinak realista rajza. Nem tetszett sem a magyar, sem a román nacionalizmusnak. Csak mikor Berde Mária később írt, de előbb megjelent regényeivel már kellő tekintélyt szerzett, akkor kerülhetett sor a *Földindulás* kiadására.

Többi regénye - egy kivételével - a jelenben játszódó, női sorsokat feltáró és elemző történet. A *Haláltánc* kemény kritikájú körkép a nők társadalmi kötöttségeiről, jogfosztottságukról, tragikus helyzetükről a férfiuralmú világban.

A kétségtelen siker azonban a *Romuáld és Andriána* című regényével érkezett el. Még a Magyar Tudományos Akadémia is kitüntette (Ormódy-díjjal). Nyilván azért, mert ez a szerelmes történet a hűség és hűtlenség örök témájának új változata; a női egyenjogúság követelésével nem botránkoztatta meg a férfiakból álló bírálóbizottságot, és a maradi nők is szívesen olvasták. Közel áll lírai hangú meséihez. Ez is műfaja: a realista próza mellett a költői hangvételű, szimbolikus, néha egyenest szimbolista mese is kifejezési formája (*Rina kincse*, *Szegény, kicsi Jula*).

A következő regényen azonban volt már alapos felháborodnivaló, tehát vitákkal teljes könyvsiker lett. Ez a *Szent szégyen*: egy leányanya története, a házasságon kívüli testi szerelem erkölcsi felmentése. Most fél évszázaddal később már alig tudjuk megérteni, hogy 1925-ben ez a téma micsoda erkölcsi bátorságot jelentett egy író, még hozzá nőíró részéről. A polgári otthonokban ugyanúgy szigorúan elzárták a leányok elől, mint Maupassant vagy Zola műveit. Hiszen nemhogy az iskolákban, de még a társaságokban is lehetetlenné vált annak a leánynak a helyzete, akiről kiderült, hogy ilyen könyveket olvasott. A szülők eltiltották leánygyermeküket, hogy az ilyen lányokkal barátkozzanak. (Persze a valóságban a leányok annál nagyobb izgalommal, de mélységes titokban olvasták a kiátkozott klasszikusokat is, és Berde Mária *Szent szégyenét* is.)

Az irodalomban azonban egyre inkább tudomásul vették, hogy Berde Mária rangos író. Erdély magyar irodalmában fontos helye volt már. Úgy tartották nyilván, mint a női szenvedélyek mesteri ábrázolóját. Az is volt. A megjelenésekor igen nagy sikerű *Tüzes kemence* (1936) pontosan az, amit elvártak tőle: a női szenvedélyek regénye.

Érdekessége mellett dokumentumerejű a *Szentségvívők* című regénye, amelyben az erdélyi irodalmi életről fest hiteles körképet.

Közben újra meg újra a költői hang felé fordul, hol kifejezetten versekben, hol költői hangú mesékben, prózai balladákban, amelyek olykor ritmikus szabad verseknek is tekinthetők.

A háború alatt hallgat. A gyűlölködő nacionalizmus és az ebből szörnyeteggé nőtt fasiszmus őrvongása közben ez a humánus és humanista hang nem szólalhat meg. De közben már készül nagy művére, amelyet csak a háború után fejez be, és 1946-ban jelenik meg. Ez az egyetlen történelmi regénye, de nagyon is a mához szól. Voltaképpen életrajzregény az idősebbik Szász Károlyról, de ez az életút egyben Erdély szellemi életének története a múlt század második és harmadik negyedében. A címe: *Hajnal emberei*. A felszabadulás utáni évek politikai izgalmaiban, majd a személyi kultusz éveinek leszűkített irodalomszemléletében nem kapta meg azt a figyelmet, amelyet megérdemelt volna. Az új körülmények között a hatvanadik életéve felé közeledő író már nem volt jelen az irodalmi élet fórumain.

Amikor 1949-ben, hatvanéves korában meghalt, alig vették észre, hogy jelentékeny egyéniség hunyt el. Igaz, az egész irodalmi kör, amelyhez tartozott, az *Erdélyi Helikon* oly fontos szerepe is jó időre elhomályosodott, és csak mostanában kezdjük felismerni jelentőségét a két világháború közti magyar irodalomban. Ahogy kétségtelen szellemi vezérük, Bánffy Miklós sem kapta meg eddig az őt megillető helyet századunk irodalomtörténetében, úgy a körülötte és az ő segítségével virágzó erdélyi magyar irodalmat teremtők és fenntartók nagy részének arculata is még homályban van, és újrafelfedezésre vár. Ezek között az egyik legkiválóbb író-költő volt Berde Mária.

NYÍRÓ JÓZSEF

(1889-1953)

Egy székely faluban született, és egy spanyol kolostorban halt meg.

Ebből az életútból meg lehetne írni a század első felének ellentmondásokkal teljes történetét, de erre a regényre éppen Nyíró József nem lett volna képes; legföljebb néhány mozzanatát tudta volna megragadni, de azt talán remekmű szinten.

Katolikus papnak indult, végül csakugyan az lett belőle. Nemcsak otthon volt az erdélyi hegyek és falvak világában, hanem együtt élt a természettel és a természetben élő emberek gondjaival is. Kitűnően képzett teológus volt, jártas az irodalomban, érdekelték a különféle filozófiák tanításai. És a székely népballadák, népmesék, furfangos anekdoták ismeretében nőtt fel. Azután harmincéves korában - 1919-ben, amikor Erdély a magyar állami keretből a román állami keretbe kerül - egyszerre hátat fordít a papságnak, tételes vallásnak, megnősül, kolozsvári újságíró lesz, és első novelláival Erdélyben is, Magyarországon is azonnal népszerű lesz. De nemcsak népszerű: azonnal a nagy író lehetőségének dicsfénye övezi. És nem is alaptalanul. Amikor 1924-ben *Jézusfaragó ember* címmel kötetben jelennek meg legkorábbi novellái, az olvasó valóban új, eredeti, ismeretlen világot láttató, igen költői íróval találkozhatott. Ebben a székely falusi világban semmi sem volt népszerűműszerű: társadalmilag is, lélektanilag is hiteles, mindig érdekes és töretlenül költői ábrázolás volt az induló Nyíró világa. Természeti képeiben egy kitűnő stilisztika lírája szólalt meg. Nyírótól nagyon is indokoltan várták, hogy hamarosan az a nagy erdélyi elbeszélő lesz, aki azonban nem ő lett, hanem Tamási Áron.

De jó hírért még fokozta a következő mű, az önéletrajzi regény, az *Isten igájában*. Az olvasó, sőt a kritika sem vette észre, vagy nem is tartotta érdekesnek, hogy a lelki válságairól oly lélekrendítően valló író gyengén szerkeszt, nincs érzéke a helyes arányokhoz, a részletek alig-alig állnak össze művészi egységgé. Ilyen vallomás jellegű műnél ez nem is olyan zavaró, mint amikor komponált cselekményépítményre van szükség, mint a későbbi történelmi regényeknél.

Az idősebb Wesselényi Miklósról szóló, most már igazi történelmi regény igényével írt mű, *A sibói börtény* azonban akármilyen érdekes volt erőteljes stílusával, korábrázolás helyett kalandok, főleg szerelmi kalandok széteső, laza történetesorozata lett, amelyben már kitűntek a stílusbeli és jellemzésbeli túlzások. A történelmi regényhez nélkülözhetetlen társadalomszemlélet pedig igen-igen zavaros. Az ezt követő *Kopjafák* novellái - bár akad köztük néhány igazán jó - elmaradtak az első novelláskönyv stilisztikailag is, szerkesztésbelileg is, lélekrajzilag is méltán ünnepeelve fogadott értékeitől.

És közben megjelent az irodalom színterén Tamási Áron. Azonos volt a világuk, sőt Tamási sem volt mentes az eszmei bizonytalanságoktól, még a miszticizmusban is vetélytársak voltak. De az *Ábel a rengetegben* megjelenésétől (1932) az értő olvasó, aki nagyon is indokoltan szerette Nyírót, biztosan tudta, hogy Tamási a nagyobb író. Nyíró *Ábellel* akart versenyre kelni, amikor azonnal megírta az *Uz Bencét*. Majdnem remekmű, illetve annak indul. Uz Bence lehetett volna a magyar Till Eulenspiegel. De nem lett. A népi tréfacsináló mulatságosan, kicsit anekdotázóan, kicsit mesésen induló, érzékletes természeti képeket idéző története egyre zavarosabbá válik, misztikumba torkollik, és ebben a misztikumban kereszténység, pogányság, mindenféle babonáság vegyül olyan misztikus népimádatba, amelyben maga a nép fogalma a legmisztifikáltabb. Nyíró népszerűtetéről egyre inkább kiderül, hogy ez nem a nép

igazi problémáinak megoldását jelenti, hanem egy irracionális mítosz keresése, amelynek állítólag a nép a hordozója. Ugyanebben a mítikus-misztikus népben lakozik az az életerő, amely megválthatja a világot. - Bizonyos, hogy Szabó Dezső eszmei zűrzavara visszhangzik itt; nemcsak az *Uz Bence* második felében, hanem a következő novellák nagy részében is. Stílusára is hat az az expresszionista próza, amely oly eredetivé, majd oly elviselhetetlenné teszi Szabó Dezső regényeit. Innét már csak egy lépés a vér- és fajmítosz, vagyis: a fasiszta köd. Abban azonban Nyíró nem követi a későbbi Szabó Dezsőt, hogy felismerje a német fasizmus életveszélyét Magyarország számára. Nyíró útja az írásművészetben a fokozódó zavarosság, a stilisztikai pongyolaság, a politikában pedig a fasizmus. Ezzel a művészi és politikai eltévelyedéssel nem is lehet megírni a székely múlt nagy tragédiáját, pedig ennek készült a *Madéfalvi veszedelem* (1939). A Nyírót igazán szerető olvasók valamennyire is értelmes része nagy csalódással olvasta ezt a történelmi regényt. De még azok számára is, akik kénytelenek voltak tudomásul venni az oly jól induló író művészi hanyatlását, még akik észre is vették eszméinek rokonságát a gyilkos fajmítoszzal, azokat is megdöbbenetette a gyakorlati politika terére lépő Nyíró egyértelmű odaállása a német fasizmus itthoni képviselői, a nyilaskeresztesek mellé.

Élete és életműve előtt zavartan, tanácstalanul áll, aki jellemezni akarja. Annyi ellentétes jelző érvényes egyéniségére is, műveinek irodalmi értékére is, hogy végeredményben egyik jelző sem hiteles. Vallásos? Igen, annyira, hogy ifjúkorában hittanár, majd plébános, és élete végén szerzetes. Pogány? Nagymértékben: panteizmus, ősi mítoszok, babonák kavarnak benne, és keverednek vallástagadással. Érzelmi életében és ezt tükröző vallomások oldalain szinte összefonódik erotika és aszkézis. Mélységes emberszeretet és vérgőzös fasiszta öldöklésre uszítás együtt fér meg ebben a ködgomolyos lélemben. Stílusában a finom költőiségtől a közhelyeket halmozó giccsig, a magasztos egyszerűségtől a modoros túlcifrázásig, a havasok és fenyvesek illatától a durva alpáriságig néha nem is műről műre, hanem oldalról oldalra változik a művészi egyéniség. Zavarosabb Szabó Dezsőnél, aki hatott rá, de nincs meg benne Szabó Dezső tévedéseiben is megnyilvánuló, torzultságaiban is nyilvánvaló gigantikus nagysága. Mélységes természetszeretete, furfangos székely humora, finom lélekábrázolása néha Tamási Áron versenytársává tehetné - sokan annak is gondolták -, de nincs meg benne Tamási lélekmélyről fakadó derűje, lelki tisztasága, még kevésbé formabiztonsága és költői hevületű írói nagysága. Novellistikaként legszerencsésebb pillanataiban a legelső sorába tartozik, hogy máskor a hevenyészettség, az erőltettség, sőt nemritkán az értelmetlenséget súroló érdektelenség alsó átlaga alá süllyedjen. Regényt pedig egyáltalán nem tud komponálni, s legföljebb novellisztikus részletei sikerülnek. Történelmi regényeiből hiányzik a történelem. Ugyanakkor regényes önéletrajza, az *Isten igájában* korképek is, önarcképek is igen jó, egyes részletei akár a remekmű értékjelzőjét is viselhetik. Papként a szeretet szószólója volt, hitehagyottként a gyűlölködésé, politikusként és publicistaként háborús uszító, tömeggyilkosságok felbujtója, háborús bűnös. Emigránsként előbb a gyűlölet megszállottja, majd önostorozó bűnbánó, önkínzó megtérő, aki szerzetesként önsanyargatással tagadja meg életét, művészetét.

Nyíró József háborús uszító, tömeggyilkosságok felbujtója, büntetőjogi értelemben is háborús bűnös lett. Odatartozott Szálasi szellemi vezérkarához. Még az emigrációban is, Amerikában és Spanyolországban megjelent könyveiben is ezt a szellemet próbálja igazolni.

A többi már csak a kósza híradás hozta haza: lelki meghasonlást, gyötrő önvádat, megtérést az ifjúkor dogma szerinti kereszténységéhez, a szerzetesi csuha felvételét, majd a halált a távoli kolostorban.

Kétségtelenül tehetséges író volt, kétségtelenül eltévelyedett lélek lett, életében aligha találhatott volna bűneire bocsánatot. De a már halott író életműve - ez a rendkívül egyenetlen, zűrzavaros életmű - mégis olyan örökség, amelyből előbb-utóbb ki kell válogatni a maradandó értéket. Mert jó néhány novellája, különösen a koraiak közül, és önéletrajzi regénye, az *Isten igájában* akkor is irodalmunk maradandó értékei közé tartozik, ha írójuk a történelem viharában emberileg is, művészileg is isten igájából az ördög igájába hajtotta fejét.

SÍK SÁNDOR

(1889-1963)

A XVIII. század magyar irodalmában a magyar írók, a magyar költők, magyar tudósok jelentékeny része pap. Ez természetes is, hiszen a feudális viszonyok között rendszerint a pap az iskolázott, a művelt ember. Nem nemesi származású ifjúnak akkor úgyszólván nincs is más lehetősége, ha tanulni akar, mint hogy egyházi pályára lép. A polgárosodó majd polgárosodott XIX. században már jelzőként tesszük egyesek nevéhez, hogy „papköltő”. A mi századunkban pedig már a legtöbb esetben egyenlőségi jelet érzünk a papköltő és a kifejezetten vallásos költő közt. Sőt, ha történetesen világi írástudó szellemi alapállása a vallásosság, akkor ezeket is már-már papoknak, illetve papok eszmetársának mondja a modern olvasó és kritika, hozzátéve nevükhöz, hogy „katolikus költő”, vagy ha más hitvallású, úgy ennek a felekezetnek a nevével jellemezzük költészetét. Ez némileg ugyan indokolt, de tévedést okozó általánosítás veszélyét is jelenti. Hiszen egy vallásos hit vállalása önmagában nem jelent sem társadalmi magatartást, sem irodalmi stílusirányt. A katolikus papköltő lehet politikailag haladó, és lehet reakciós, lehet formákat őrző klasszicizáló, és lehet újakkal kísérletező avantgardista; lehet világtól elforduló misztikus, és lehet humanista közéleti ember, akinek vallásossága csupán színezi politikai magatartását. Egy francia neokatolikus író egy ízben kijelentette: „Bennünket csak túlvilági perspektíváink választanak el a kommunistáktól”. Ugyanakkor az egyházi írók és költők más része dühödt ellensége volt a szociális haladásnak. - A mi XX. századbeli katolikus költészetünkben is számos árnyalat található a leghaladóbb törekvésekkel egyirányú, sőt azokkal szövetséges vallásos töltésű humanizmustól az ellenforradalmi uszítástól se visszarettenő, olykor éppen annak eszmei tartalmát adni kívánó embertelenségig. Haladó költészetünk története tehát ugyanúgy nem lehet teljes, ha nem látjuk a vele szövetséges vallásos megnyilvánulásokat, mint ahogy reakciónk történetét sem mondhatjuk el az ettől elválaszthatatlan klerikális reakció nélkül. Sík Sándor pedig egyszerre volt hitétől áthatott katolikus pap, később egyházának főpapja, bátran harcos humanista költő és tudós, korábban a „szegedi fiatalok” (Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma), köztük Radnóti Miklós hatásos támogatója, majd a felszabadulás után az Országos Köznevelési Tanács elnöke, 1948-ban a legelső Kossuth-díjasok egyike, egész életművében az emberséges eszmék magas formai színvonalú megszólaltatója. Sem emberi egyéniségében, sem költészetében soha egy pillanatra sem került ellentétbe a tántoríthatatlan haladó ember és a rendíthetetlen vallásos ember. Nyelvgazdagsága és formakultúrája pedig semmivel sem maradt a Nyugat formaművészei mögött.

Apja a múlt századvég idején nagy tekintélyű budapesti ügyvéd, neves jogtudós, ellenzéki, vagyis Kossuth eszméit híven őrző közéleti férfi; az otthon kifejezetten vallásos szellemű. Az apa korai halála után nemcsak a legidősebb fiú megy papnak, hanem az egyik leány is apáca lesz. (Teológusnak indul az a másik fiú is, Sík Endre, aki azután mégis az apai példára jogászdoktor lesz, majd a hadifogságban kommunista, idővel Afrika történelmének világhíres tudósa, a felszabadulás után az immár szocialista haza diplomatája, egy ideig külügyminisztere: ugyanolyan szilárd hívője, vallója és hirdetője a marxizmus-leninizmusnak, mint bátyja Krisztus igéinek. A két rendíthetetlen hitű fivér sem egymástól távol, sem újra találkozva soha semmiféle ellentétbe nem kerül egymással: egymást szerető testvérek, mindketten a humánusot szolgálják, ki-ki a maga világnézete szerint.)

Sík Sándor költői tehetsége már iskolás éveiben bontakozik. Fiatal piarista paptanár korában már elismert költő és a középkori latin himnuszok művészi, forma- és tartalomhű fordítója. Himnuszfordításai művészi színvonalban nem állnak Babits himnuszfordításai mögött. A Nyugattól azonban távol tartja, hogy idegenkedik az élő Adytól és vele együtt a különböző modern költői törekvésektől. Egyelőre még a múlt századtól örökölt formákban találja a kifejezőmód eszményét. Konzervatív költőnek számít, maga is annak tudja magát. Lírai versek mellett középkori formájú vallásos drámai költeményeket is ír. A háborút, a forradalmakat és az ellenforradalmat tanító szerzetesként távol a közélettől éli át, de olyan lelki válságokkal, amelyek 1919 végére gyökeresen megváltoztatják irodalomszemléletét is, morális magatartását is. Felismeri a nemrég halott Adyban a kor nagy költőjét, költészetére még az európai és hazai avantgardista törekvések is hatni kezdenek. A hagyományos formák biztonságos kezelője hatásos, jól ritmizált szabad verseket kezd írni. Az ellenforradalom embertelensége pedig felébreszti humanista együttérzését minden üldözöttel. A trianoni béke utáni általános nacionalista fellángolás őt sem hagyja érintetlenül, de ez akkor még a Nyugat költőit is elragadja (s ez nem is csodálatos: a trianoni béke, a többi ún. „Párizs környéki békék”-kel együtt a győztes nyugati imperializmusnak olyan elvakult történelmi ostobasága volt, amely magában hordozta a német fasizmus kibontakozását és a második világháború minden elkövetkező borzalmát). Az ellenforradalomtól azonban elhatárolja magát. Egyelőre még rendje budapesti gimnáziumában tanít. Kitűnő pedagógus, költőhíre mellett növekszik irodalomtudósi tekintélye is. A régi irodalomnak ugyanolyan jó szakembere, mint a legmodernebbnek. Költészetében pedig megtalálja a hagyomány és a modernség összhangját. Vallásos lírája nem elzárkózás a hit emberfelettségében, hanem a keresztényi szeretetre felépített részvevő emberszeretet. A Nyugat költői - elsősorban Tóth Árpád és Karinthy, majd nemsokára Illyés - bár fenntartásokkal élnek dogma szerinti katolicizmusával szemben, és versbravúrijait nemegyszer öncélú művészi erőmutatványnak mondják - elismerik kiváló tehetségét, előkelő költői helyét az élő irodalomban.

1930-ban pedig az újkori magyar irodalom egyetemi tanárának nevezik ki Szegedre. Költői és tudósi életútjának ez a fénykora. Nagy műveltségével életre szóló útravalót ad tanítványainak, köztük Radnóti Miklósnak és a „szegedi fiatalok” egész körének. De ő sem zárkózik el attól, hogy tanuljon tanítványaitól. A haladó fiatalok érlelik kritikai szellemét. Eddig is kiváló esszéíró volt. *Gárdonyi, Ady, Prohászka* című, 1929-ben megjelent tanulmányhármasa igen nagy hatással volt az akkori egész haladó magyar ifjúságra, noha kétségtelen, hogy a vallási problémákkal vívódó Gárdonyit tényleges értékénél magasabbra helyezi, az ellenforradalmár Prohászka püspök szociális demagógiáját pedig elhiszi, és ezért merőben tévesen ítéli meg, de mégis: először ad magas színvonalú elemzést Gárdonyiról, és ami ennél sokkal fontosabb, előkészíti Ady igazi nagyságának általános elismertetését. Egyetemi tanársága idején azután számos műve közt alapos és árnyalt elemzését adja Zrínyi életművének, majd Pázmány emberi és írói egyéniségének. És lassú munkával megírja elméleti főművét, a háromkötetes *Esztétikát*. Ezt a dúsgazdag anyagú szakművet máig sem nélkülözheti, aki a művészetek elméletével vagy akár csak irodalomtörténettel akar foglalkozni. Sík Sándorral lehet vitatkozni, de világosan közölt adattömegét nem lehet megkerülni. És ha válogatott verseit a közelmúltban végre újra kiadtuk - ami nagyon is indokolt volt -, még fontosabb lenne az egész irodalmi műveltség számára esztétikájának újrakiadása.

A második világháború idején már világos volt előtte, hogy az eljövendőhöz, a véráradat után megvalósuló új Magyarországhoz, tanítványai Magyarországhoz tartozik. És tanítványai is természetesnek tartották, hogy Sík Sándor a felszabadult országban is mesterük maradjon. Az új pedagógia szervezésének egyik vezetője lett. Egy ideig esztétikát tanított az újjászervezett Színművészeti Főiskolán is. Példaképe lett annak a magatartásnak, hogyan lehet egy kivételes

műveltségű és tehetségű ember egyszerre vallásos költő, nemzetközi hírű egyházi szónok és az őt körülvevő valóság problémái iránt fogékony közéleti személyiség. Kossuth-díjával egy időben lett piarista rendjének magyarországi tartományfőnöke. Ezt a magas egyházi tisztelet töltötte be haláláig.

Kevesebb szó esik róla, mint kellene, hiszen miközben maga is jó költő, vallásos költő és igen jelentékeny irodalomtudós, a nála is jelentékenyebbeknek, nem utolsósorban Radnóti Miklós-nak az egyik legfontosabb ösztönzője is volt.

KELETI ARTHÚR

(1889-1969)

Abban a bőséges, hat nagy kötetből álló irodalomtörténetben, amely a közelmúlt években igyekezett gondosan összefoglalni a magyar irodalom útját a kezdetek kezdetétől egészen a felszabadulásig, és valóban sok méltán vagy méltatlanul elfelejtett íróról és költőről emlékezik meg - hiába keresnők Keleti Arthúr nevét. Még ők is megfélekedtek erről az irodalmunkban is, életében is magányos poétáról, aki pedig így egyedül, társak nélkül is egészen sajátos színfoltot jelent XX. századbeli költészetünkben. Talán, ha úgy harmincéves kora körül meghal, akkor neve azonnal bekerül és benn is marad az irodalomtörténetben, akkor esetleg úgy emlékeznénk rá, mint a Nyugat első nemzedékének a Nyugattól is és minden más irodalmi körtől különböző, de mégis megjegyzendő irodalmi jelenségére, akit nagyra becsülték a Nyugat költői is, a Kiss József körébe gyűlt írók is, a színvonalas napilapok szerkesztői is. Hiszen versei, mielőtt kötetekben jelentek volna meg, általában a Nyugatban, A Hétben vagy a leghaladóbb polgári napilapnak számító Világban láttak először nyomdafestéket. A húszas években „neve” volt az irodalomhoz értők közt Keleti Arthúrnak. Tóth Árpád, Füst Milán elismerő kritikái műveket írt róla, de még nem sokkal a felszabadulás után Fodor József is, Benedek Marcell is méltatta jelentőségét, mindenki mástól különböző poétai hangját. És általában még azt is mindig megemlítették, hogy mint „könyvművész” a szép könyvek tervezésének egyik legkiválóbb hazai mestere. Valamikor verseskönyveit és műfordításait a grafika nagymesterei (Molnár C. Pál, Vértés Marcell) illusztrálták, és Gulácsy Lajos, ez a tragikus sorsú, életét tébolydában végző nagy festő, a középkori és reneszánsz látomások álmodója éppen benne, Keleti Arthúrban tudta legközelebbi költészetbeli rokonát.

Csak hogy Keleti Arthúr nem harmincéves korában halt meg, hanem kereken nyolcvan évig élt, és hiába itta napról napra évtizedeken keresztül napi feketekávéját a New York, majd idővel Hungáriára latin-magyarosodó kávéházában, költők és újságírók tőzsomszédságában, mindenki úgy megszokta ott a magányosan üldögélő öregembert, hogy már észre sem vették. Az egész irodalom szeme láttára felejtődött el azzal az irodalmi hangvétellel együtt, amelyet alighanem egyedül képviselt az egész magyar irodalomban.

Ennek a stílusnak nincs is magyar neve, és igazából nem is az irodalom, hanem a képzőművészet egyik törekvése volt valamikor a századfordulón. Preraffaelizmusnak nevezték el Angliában. Mondhatjuk azt is, hogy a szecesszió egyik külön útja volt: sajátos, látomásokkal teljes festészet, amelynek a Raffaello előtti itáliai kora reneszánsz és a még régebbi késő középkori piktúra volt az eszménye. A polgári élet elszürkülése és elembertelenedése ellen a régi szépségek újraálmodásába akartak menekülni. Minálunk a festészetben éppen Gulácsy Lajos volt ennek a törekvésnek a legnagyobb alakja. De nyomot hagyott Molnár C. Pál újklasszicizálásán is, sőt alighanem még Csontváry látomásai sem voltak egészen függetlenek ettől a preraffaelizmustól, a fiatal Vaszary még éppen ennek a jegyében indult. Nyugat-Európában a költészetre is itt-ott hatással volt. Hiszen az irány megindítója és fő ösztönzője, az olasz származású angol Dante Gabriel Rossetti nemcsak nagy jelentőségű festő, hanem igen jó költő is volt, aki agyoncsiszolt formájú, kényesen választékos nyelvű költészetében ugyanazt akarta kifejezni, mint mesehangulatú képein. És ez az irodalmi preraffaelizmus nyomot hagyott a szecesszió nyugati legjobbain, Maeterlincken, Hofmannsthalon és jó néhány lírai költőn. De minálunk, legalábbis a nyugatos kortársakhoz méltó színvonalon alighanem Keleti Arthúr képviselte egyedül ezt a látomásvilágot.

Persze megtehetjük, hogy egy fejlettebb politikai eszmény, egy realistább igényű esztétika nevében elmarasztaljuk ezt az egész gyanúsán l'art pour l'art, vagyis igen-igen öncélúan, apolitikusan csinált szépségekbe menekülő irodalmi magatartást. Az azonban nemcsak méltánytalan, hanem az irodalmi összkép eltorzítása, ha tudomásul sem vesszük, hogy ez az európai hang is megszólalt, még hozzá nagyon szépen a mi költészetünkben is. De azonnal tegyük hozzá azt is, hogy Keleti Arthúr szépségkultusza egyben a jóság, az emberi kölcsönös megértés, az emberszeretet és a béke - igen: a béke, a legpolitikaibb értelemben vett béke - költészete. Olykor a lélekmozgósító antimilitarizmus hangján: hiszen egy himnikus békekölteményének orosz fordítása a húszas években még egy szovjet antológiában is megjelent. De olaszul, németül és franciául is a haladó nyugati lapok közölték annak idején a költeményeit.

Azután még a neve sem került bele legbőségesebb irodalomtörténetünkbe. Még kevésbé antológiáinkba.

Idézzük fel hát egész röviden ennek a legmagányosabb magyar költőnek életútját.

Ugyanabból az értelmiségi családból származott, amely a híres filmrendezőt, Keleti Mártont is felnevelte a művészet számára (féltestvérek voltak). Úgy nőtt fel, hogy mire elvégezte a Kereskedelmi Akadémiát - mivelhogy pénzkereső pályára szánták -, már több nyelven jól beszélt, jártas volt az irodalom és a művészet történetében, ismerte a kor világirodalmi törekvéseit, csak éppen a pénzkereső polgári foglalkozásokhoz nem volt semmi érzéke. Miközben üzleti vállalatoknál hivatalnokoskodott, és igen gyenge, szórakozott, egyre használhatatlanabb irodakulinak bizonyult, szinte titokban a nyomdaművészetet, a tipográfiát, a szép könyvek készítésének titkát tanulmányozta. Lelkesen korrektorkodott, hogy ezt a szakmát tanulhassa ki a kor világszínvonalú magyar nyomdász mestereinél, a gyomai Kner és a békéscsabai Tevan nyomdában. Később a Tevan cég egyik esztétikai főtanácsadója lett. Európa-szerte híres szép könyvek tervezése dicséri mindmáig kitűnő ízlését és hozzáértését.

Közben pedig már megjelentek első versei A Hétben és a Nyugatban. Közben már összebarátkozott Gulácsy Lajossal. Egyszer azután hátat fordított mindörökre a lelkétől idegen, számára lélekölő kereskedelmi irodáknak, és Gulácsy Lajossal együtt elutazott Olaszországba. Ott alakult ki költői egyénisége és témavilága. Szinte erotikus élménnyel szeretett bele a középkori és a kora reneszánsz emlékekbe. Sajátos szerepet alakított ki magának: a középkor végi olasz szerzetest, akinek életét betölti a szentképfestészet. „A kámzsás festő” - ez volt a szerep, ennek a szemével nézte a maga borzalmakat előkészítő, majd borzalmakat megvalósító XX. századát. Ennek a nevében írta azokat a verseit, amelyek Gulácsy rajzaival - 1912-ben megjelentek *A kámzsás festő strófái* című kötetében. Külső megjelenésében a legszebb magyar könyvek egyike. A költeményeket pedig úgy fogadta az irodalom, mint merőben új hangot. Az is volt. Keleti Arthúrban kétségtelenül sok a modorosság, a túlstilizáltság, a kényeskedőnek vagy finomkodónak mondható túlságos keresettség. Egy egész költői iránynak túlzás volna ez az anakronisztikus szerepjátszás. De mint egyedi jelenség egy költészetben, mégis tudomásul veendő. Tulajdonképpen ezt a hangot és ezt a szerepet játszotta végig gondosan írt, lassan épített, és mindig nagyon szépen nyomtatott, jó művészekkel illusztrált verseskönyveiben (*Pax vobiscum*, 1992, majd az *Angyali üdvözet*, 1928). Írt egy középkori tárgyú drámát is, van néhány igen jó műfordítása, különösen a költői hangú prózát szerette tolmácsolni (Maeterlinck: *Tintagil halála*, France: *Nyársforgató Jakab meséi*). Nem is sokkal nagyobb ennél az egész életműve. Nem az irodalomból élt, megbecsült nyomdai szakértő volt, és rideg magányában nem voltak költséges igényei. Még azt is tudomásul vette, hogy már kifelejtődött az irodalomból. Sokan, akik tudtak is felőle, úgy hitték, régen meghalt. Élete végén meg akarta írni Gulácsy Lajos életét. De már nem készült el egészen. És csak néha-néha mondogatta azoknak, akik nagy ritkán mégis odaultek kávéházi asztalához, hogy

nyolcvanadik születésnapján valahol megemlékezhetnének arról, hogy ki is volt ő valamikor. Nos, az Élet és Irodalom akkori szerkesztője méltányolta is ezt az indokolt vágyat. Meg is üzent neki, hogy egész oldalas tanulmányt íratott róla, amely azon a nyolcvanadik születésnapon fog megjelenni. Nagyon örült neki. Azon a reggelen izgatottan kérte öreg házvezetőnőjét, hogy menjen le, vegye meg az első standon az Élet és Irodalmat... És mire az idős néni a lappal végre visszaérkezett a lift nélküli ház negyedik emeletére - az öreg költő holtan feküdt az ágyán. Ezt az elégtételt sem érte meg.

Nem volt több érdekes színpoltnál, de mégse feledjük el, hogy érdekes színpolt az irodalmunkban.

HUNYADY SÁNDOR

(1890-1942)

Bródy Sándor életének nem egy mozzanata olyan volt, mintha fia, Hunyady Sándor írta volna valamelyik novellájában, amelyben egy ötletszerűen élő, bohém lángelmét akarna valamelyik polgárhökkenítő tettel jellemezni. Ilyen Bródy Sándoros történet volt Bródy életében az a közjáték, amikor 1889-ben a gyorsan híressé lett huszonhét éves író és újságíró leutazott Kolozsvárra, hogy beszámolót írjon egy színházi bemutatóról, amelynek női főszerepét a színpadra lépése pillanatától ünnepezték, nagyon szép és nagyon tehetséges Hunyady Margit játszotta. Bródy, aki nagy híren kívül rendkívül szép férfi is volt, a nézőtérre beleszeretett a művésznőbe, az előadás után a színpad mögött felkereste; a művésznő pedig azonnal beleszeretett a fővárosi kritikusbá. Bródy pedig három évig nem is jött haza Budapestre, mintha tökéletesen elfelejtette volna, hogy boldog férj, és már ifjan számos gyermek apja. Csak éppen pénzt küldözgetett haza, hogy otthon legyen miből élnie a családnak. A következő évben pedig megszületett Hunyady Margit fia, akit apja után Sándornak kereszteltek.

Hunyady Margit erdélyi dzsentricsalád leánya volt, és ha már beletörődtek, hogy a nagyon tehetséges leány az akkoriban úrinőhöz oly méltatlan színészi pályára lépjen, el kellett viselniük azt is, hogy merőben más erkölcsi normák közt él, mint amilyet a nemesi-polgári világ előírt. Hunyady Sándor tehát első éveit részben a színházi világban, részben nagyszülei ódon, hagyományos nemesi otthonában töltötte, mígnem egy nap eljött érte az apja. A nagyszerű anya fiatalon meghalt, családja ugyan eltúrta volna a kéretlenül jött gyermeket, aki mégiscsak az ő vérükből származott, de azért megkönnyebbültek, amikor Bródy, az egyre híresebb író a világ előtt büszkén vállalta, hogy a Hunyady fiú az ő gyermeke. Bródy a fiával hazautazott Budapestre, otthonába vitte, és így mutatta be törvényes gyermekeinek: „Ez a fiú pedig a ti testvéretek.” És ezt így az egész család, beleértve az író feleségét, természetesnek és helyesnek találta. Így lett Hunyady Sándor budapesti iskolásfiú, Bródy Sándor elismert gyermeke, akit apja alighanem valamennyi fia közül mindig is a legjobban szeretett, hamar tudomásul véve, hogy ő örökölt legtöbbet az apai tehetségből.

A színházi élet és a dzsentrélet után pedig a növekvő fiú ugyanolyan otthonosan ismerkedett meg a kávéházakkal, az íróársaságokkal, a pesti polgári körökkel és főleg apja jó barátjával, talán az egyetleneggyel, akit még Bródy Sándor is magamagánál nagyobb írónak tartott: Krúdy Gyulával.

Hunyady Sándor művelt körökben ismerte meg a műveltséget, züllött körökben a züllöttséget, újságírókörökben az újságírást. S minthogy feledhetetlenül megmaradtak vidéki gyermekemlékei is, úgy volt otthon mindenütt, hogy igazából soha, sehol sem volt otthon. Mindig kívülről tudta figyelni a világot. Egy baráti körben tett vallomása szerint dzsentrisszemmel nézi a zsidókat, zsidószemmel a dzsentriket, úri szemmel a szegényeket, szegény emberek szemével az urakat, kávéházból a kúriákat és kúriából a kávéházakat. De bárhonnét nézett is, kitűnő szeme volt, a legparányibb apróságban is meglátta a társadalmilag jellemzőt, az anekdotában a tragédiát, de a tragédiában is az anekdotát. És ha soksikerű, sokszerelmű, sok betegséggel gyötört, de a halállal is elkomázó bohém életében számos sikeres színdarabot és jó néhány népszerű regényt írt is - igazából és mindenekelőtt a tragikus élet szomorú anekdotázó novellistája lett, a legnagyobb novellisták egyike abban a magyar irodalomban, amelynek éppen a novella az egyik legnagyobb erőssége, már-már a nagyköltészet tözsomzédságában.

Budapesten végzi el a középiskoláit, utána azonnal újságírónak áll, apja környezetében az újságírás szinte természetes foglalkozás és életforma volt. Az írók, költők, színpadi szerzők java része is egyben újságíró volt. Hunyady azonban a gyermekkor színhelyére, Kolozsvárra megy riporternek és publicistának. Szerette az apját, és örök feszültségben volt vele: nem az íróval, hanem az apával. Bródyt, az író mesterének tudta, de sohasem utánozta, merőben más alkatú művészei voltak az írásnak. Bródy örökös magasfeszültségben élt, szüntelen újat keresett, de ugyanakkor nemegyszer pongyola, elsietett, Hunyady viszont stílusának sokszor keresett, zsúfolt költőisége, mondatritmusának gyakran versszerű ütemezettsége ellenére is, majd sikeres íróként is mindig közel marad az élő, a köznapi beszélt nyelvhez; szerkesztése fegyelmezetten arányos, szó- és mondatgazdálkodása példaszerűen szabatos: se többet, se kevesebbet nem mond, mint ami a történet közléséhez szükséges. Jelzői, hasonlatai szemléletesek. Cselekményvezetése közelebb áll a hagyományos anekdotákhoz, Jókaihoz és Mikszáthhoz is, mint Bródyé, viszont lélekábrázolása árnyaltabb, lélektani tudása fejlettebb, már a mélylélektan ismeretére valló. Vagyis Hunyady finoman pszichologizáló anekdotizmusa konzervatívabb is, modernebb is apja elbeszélő modoránál. Harmonikusabb léleknek látszik Bródynál, de ugyanakkor szorongásosabb is nála. Az apa tehát mester, de nem mintakép számára: nemegyszer azonban inkább ellenfél, mint apa. Pedig igazán nagyon szerették egymást, de Hunyadyban megmaradt valami sértődés, hogy ő, a legkedvencebb fiú mégis törvénytelen, tehát egy kissé társadalmon kívüli, ámbár éppen vele ezt soha senki sem érezte. Mégis: anyja emléke nevében sokkal szigorúbb kritikával figyelte Bródyt, a magánembert, a családfőt, a hűtlen férfit, mint egykor az anya, aki emelt fővel vállalta szerelmét és szerelemgyermekét. Nyilván ez a családi ellentét és az anya emléke vezeti Kolozsvárra, hogy majd onnét térjen vissza már sikeres íróként Budapestre.

Ahhoz képest, hogy egész fiatal kora óta mennyire otthonos az irodalmi világban, és hogy újságíróerényei már egészen korán kitűntek - viszonylag későn érett meg benne az író. Tulajdonképpen csak 1929-ben, tehát harminckilenc éves korában, a *Júliusi éjszaka* vígszínházi bemutatójával lép be az irodalomba. De ettől kezdve szakadatlanul a „sikeres szerzők” közé tartozik, népszerűsége az olvasók és nézők különböző rétegeiben egyformán a legnagyobbak közé sorolja. Akik az irodalomtól pusztán szórakozást, minél jobb szórakozást kívánnak, ugyanúgy szeretik, mint azok, akik az írótól társadalomkritikát és hiteles lélekrajzot kérnek számon, és azok is, akik elsősorban formai-nyelvi igényekkel bírálják a műveket. Színjátékai versengenek a kor színpadi fejedelmeivel, Molnárral, Herczeggel. Ezeknek jó része igazán jól megírt „sikerdarab” igazi drámai mélységek nélkül; még a legjobb, a *Feketeszarú cseresznye* sem több történelmi háttérű szerelmi idillnél, amelyet éppen hogy színe az egymás mellett élő magyarok és szerbek nemzetiségi problémája. Nem az első világháború korának és végének korképe egy szerelmi bonyodalom kapcsán, hanem egy szerelmi bonyodalom a délvidéken, amely a háború végeztével szerb fennhatóság alá kerül, ami azonban csak megerősíti és boldog egymásra találással erősíti a magyar férfi és a szerb asszony szerelmét, míg a nem kevésbé rokonszenves férj, miközben politikailag győz - elveszti magánélete boldogságát. Ami *akkor*, a szüntelenül szított mindenoldali nacionalizmus és elvárt nemzetiségi gyűlölet idején igen nagy humanista bátorságot jelentett, hogy a szerző egyformán rokonszenves alakokként rajzolja a magyarokat és a szerbeket - ma már inkább kuriózum és bizonyíték Hunyady erkölcsi emelkedettsége, humanizmusa mellett, de a színdarab mégsem több kedves szerelmi háromszögjátéknál. Igaz, valamennyi drámai műve valahol nagyon közel jár a nagy társadalmi problémákhoz, de az igazi problémák mindig színező hátterek, környezetrajzok maradnak az izgalmas, de kibékítő, a problémákat elhalványító cselekmények mögött. Regényeinek nagy részére is ez jellemző. Egyébként jó néhány témát feldolgozott regénynek is, drámának is: hol novellából lett színdarab, hol sikeres színdarabból regény. Két regénye azonban kiemelkedik: a kor jelentékeny epikájához

sorolandó. Az egyik az anyai és apai rokonságot felidéző, önéletrajzelemekkel, de hiteles korábrázolással is teljes *Családi album*, a másik a sokszor kerülgetett gazdag-szegény probléma igazán drámai megragadása, a *Téli sport*. Ezek nem maradnak el novellaművészete mögött. De igazi, múlhatatlan értéke Hunyady életművének: a novella. Szinte ontotta a remekműveket, amelyekben igazi drámai erővel egyesül humor és tragikum. Itt egy-egy szerelmi kalandnak igazi társadalmi távlata van (*Bakaruhában*), egy bűnügy kibonyolítása a lelkek és a társadalmi ellentétek ijesztő mélységei felé mutat (*Aranyifjú*), egy komikus bordélyházi történet hiteles korpét ad, társadalmi rétegeket jellemez (*A vöröslámpás ház*). Novelláiból legalább kötetnyit lehetne úgy összegyűjteni, hogy írójukat a világirodalom legnagyobb novellistáinak, Csehovnak, Maupassant-nak szomszédságába sorolná. Novelláival emelkedett a két világháború közti kor legnagyobb magyar írói közé.

Ő azonban sohasem élte az irodalmi tekintélyek életét. Bohém, kártyázó, csevegő kedvence volt a színházi, kávéházi, úri családi, kiskocsmái társaságoknak, örök szállodalakó, mindenütt otthonos, mindenütt vendég, közkedvelt idegen, derűs, de tartózkodó modorú barát, aki saját betegségeiről sem beszélt senkivel orvosain kívül. Ezek az orvosok pedig tudták, hogy túl hosszú élet nem adatott neki. Az is csoda, hogy ötvenkét évig győzte szervezete a halálos bajokat. Pedig a végső éveket még nehezebbé tette az erősödő fasizmus, a fellángoló második világháború. Ezeket már ő sem tudta derűvel nézni. Élete végére rátelepedett a világtörténelem szörnyűségeinek komorsága. Életműve erről már nem ad tanúvallomást: az ő világa az első világháború előtti évektől a második világháború előtti évekig terjed. De ennek a mintegy harminc esztendőnek múlhatatlan művészi korpépe a Hunyady-novellák világa.

KOMJÁT ALADÁR

(1891-1937)

Komját Aladár volt az első magyar kommunista költő. Kassák ugyanis sohase lett igazi kommunista, az ő szocializmusa mindvégig körvonalazatlan maradt; Gábor Andor és Barta Sándor pedig csak az emigrációban lett kommunista, addig a kommunista mozgalomnak csak lelkes harcostársai voltak, de még innét a marxizmuson. A többi, aki eljutott a marxizmus-leninizmushoz, és pártszerűen kommunista költő vagy író lett, időrendben csak ezek után következett. De Komját Aladár már a tanácsköztársaság idején harcos kommunista, s híven kitart eszméi és eszményei mellett korai haláláig.

Harcos költő volt morális meggyőződésből és a történelmi igazság felismerése folytán, holott egyéniségénél fogva szelíd lírikus lélek, aki más korban, más körülmények között az elmélázó hangulatok szép szavakat kereső művese lett volna. Neki azonban útmutatónak kellett lennie, példának kellett lennie, agitátornak kellett lennie. És lett is.

Tisztviselő-polgári család gyermeke volt, az apja adóhivatalnok, akit ide-oda helyeznek a felettesei. Ezért azután a Kassán született költő szinte minden évben másutt járja iskoláit. Viszonylag leghosszabb időt Fiumében töltöttek. Itt ragad rá az olasz nyelv. De hamarosan megtanul németül és franciául is. A diákkori élmények sok mindenre megtanítják: látja a vidéki szegénység különböző formáit, Fiumében szembekerül a kivándorlás problémájával. Már érzékeny a társadalom ellentmondásaira, amikor érettségi után jogásznak megy. Felismeri, hogy a megoldást csakis a munkásmozgalomtól lehet várni. Lelkesen érdeklődik tehát a budapesti munkásság élete iránt. Ekkor már költő. Verseket ad a Népszavának, a munkásság napilapjának, amely szívesen is fogadja a komoly hangú, forradalmi indulatú, kulturált költeményeket. 1913-ban pedig egy Dózsa Györgyről írt Komját-vers miatt elkobozzák a Népszavát. Ettől kezdve hivatalosan is forradalmi költőnek tartják. Holott ekkor még nem is találta meg saját költői hangját.

A döntő hatás Kassák volt. Az ő költészetéből ihleti meg Komjátot az avantgardizmus szelleme. 1915-ben azonnal odacsatlakozik A Tett, majd a Ma köréhez, szabad verseivel a Kassák körüliek legjelentékenyebbjei közé tartozik. Holott valójában csak formáira hat a futurizmus és az expresszionizmus; igazán nem, vagy csak pillanatokra volt igazi avantgardista. Számára ugyanis mindig fontos a közérthetőség. Sohasem szabadítja úgy fel gondolattársításainak áradását, hogy amit mond, ne legyen világos. Ahol egyáltalán szimbólumokban szól, jelképrendszere ott is azonnal érthető. Csak kiáltványszerűsége, harsogó közéletisége, jelzőinek nyomatékossága és persze a szabad vers formavilága tartja közel az avantgardistákhoz. Kifejezésmódja jobban emlékeztet a későbbi, a futurizmusból már kilábalt, de a futurista stílushatásokat magával vivő Majakovszkijra, mint a vele együtt feltűnő és oly gyakran együttműködő Barta Sándor gomolygó kópáradatára. Komját mindig megmarad racionalista költőnek.

1917-ben jelenik meg első önálló verseskönyve, a *Kiáltás*. Mozgalmi verseskötet ez: antimilitarista, forradalmat idéző agitáció. Az oroszországi forradalom idején azonnal a bolsevikokkal vállal azonosságot, és 1918 novemberében az első egyike, akik belépnek a Kommunisták Magyarországi Pártjába. Költészetében vállalja a napi agitáció feladatait is, az ideológiai publicisztikát is, de igazi költő: amit ír, az valódi költészet; a szabad versek gördülő sorain is jól lehet érezni a műgondos csiszoltságot, a kultúrát, a verstani felkészültséget. A

Komját-verseket kitűnően lehet szavalni, jól ritmizáltak, és megfelelnek a magyar beszéd lélegzetvételének.

A tanácsköztársaság idején a párt hivatalos lapjának, az *Internacionálénak* az egyik szerkesztője, és ekkor jelenik meg második verseskönyve, az *Új Internacionale*. A bukás után menekülnie kell, családjával (feleségével és újszülött fiával) Olaszországba megy, de ott mint felforgató elemet letartóztatják, majd kiutasítják. Így kerül Bécsbe, ahol az emigráció egyik szellemi vezéralakja. Megalapítja az *Egység* című folyóiratot, ennek köre jelenti a bécsi emigránsok kommunista balszárnyát. Hatására hagyja el Barta Sándor is Kassák körét, és találja meg útját a kommunista párt felé.

A folyóirat azonban örökös anyagi bajokkal küzd, 1924-ben meg is szűnik. Akkor felajánlják Komjátnak, hogy költözzék Berlinbe, ahol a Kommunista Internacionálé hét nyelven megjelenő folyóirata, az *Inprekorr* megjelenik. A sok nyelven értő Komjátot jól lehet használni a szerkesztőségben. Közel tíz, viszonylag nyugalmas esztendő következik a számára. A politikai élet ugyan egyre feszültebb, de amíg a német demokrácia el nem bukik, biztosított az élete. A nemzetközi munkásmozgalom eszméit kell szolgálnia újságíróként, és nagyon alkalmas erre. Igen használható szerkesztőségi ember. Szelíd, kedves modorú, rendkívül nagy, sohasem hivalkodó műveltségéért, készséges munkavállalásáért mindenki kedveli. És közben írja új verseit. Négy idegen nyelven is fogalmaz cikkeket, de verset csak magyarul. A költészet az ő számára a magával hozott haza, a vigasz a mindig gyötrő honvágy ellen. Egyre több köze van a magyar költészet hagyományaihoz is. És egyre jobban távolodik az avantgardizmustól. Szabad versei közé egyre jobban vegyülnek a csiszolt formájú rimes költemények. Verseiben egyszerre tartja fenn a tanácsköztársaság emlékét és a proletariátus reményességét a jövőben. Irodalmi kritikákban vitatja a szocialista irodalom feladatait. Erről vitázik 1930-ban a Szovjetunióban, a harkovi írókongresszuson. Álláspontja már a szocialista realizmusé. 1931-ben Moszkvában jelenik meg a következő verseskötete, a *Mindent akarunk!*

1933-ban menekülnie kell Hitlerék elől. Előbb Svájcba megy, ahol az Internacionálé német nyelvű folyóiratánál, a *Rundschaunál* dolgozik, majd amikor a lap szerkesztőségét áthelyezik Párizsba, Komjáték is oda költöznek.

Párizsi korszakában érik ki teljesen költészete. Nagy, ódai jellegű versekben fejezi ki a század nagy eszméit, amelyek elválaszthatatlanok saját leglíraibb élményeitől (*Fiatalok, Öregek, Gyermekkor* stb.).

Közben kitört a spanyol polgárháború, Komját is aggódva figyeli a spanyol eseményeket, kapcsolatot tart a Nemzetközi Brigád magyar kommunistáival, nekik írja, nekik küldi talán legismertebb költeményét, a *Nemzetközi brigád indulóját*. („Madrid határán állunk a vártán...”)

Ahogy az idő halad, úgy csúszik jobb felé a francia közélet is. Gyanúsak a külföldi kommunisták. Komjatra szükség van Párizsban, de el kell tűnnie Párizsból. Tehát más lakásba költözik, és hamis papírokkal, álnéven él: Jules Sommerfeldnek hívják.

Jules Sommerfeld, a német nevű francia azonban gondosan készíti elő Komját Aladár magyar költő új verseskötetét, a *Megindul a földet*. Nyomdába is adja, de megjelenését már nem éri meg.

1937 januárjában hirtelen összeesett és meghalt. Az ősi párizsi Père-Lachaise temetőben fekszik, ahol annyi híres embernek van nyughelye és emlékműve. Neki csak nyughely adatott, emlékművel adósa maradt az utókor.

ZILAHY LAJOS

(1891-1974)

1967-ben a jugoszláviai Bledben tartott nemzetközi PEN Club Találkozó napjaiban a hetvenhat évesen is fiatalos, szellemes és igézően kedves Zilahy Lajos magyar írókkal elüldögélve egy tóparti kávéházterazon, azt mondta: „Amerikában engem kommunistának mondanak, ti otthon reakciónak neveztek - hát nem tudom, melyik a nagyobb marhaság.” Azt hiszem, ennél pontosabban a legárnyaltabb irodalomtörténeti esszé vagy akár tüzetes elemzés sem jellemezhetné ezt az ellentmondásokkal teljes, műveiben is rendkívül egyenetlen, de egyáltalában nem jelentéktelen író, aki véleményem szerint korántsem olyan nagy művész, mint amilyennek rajongói hiszik, s korántsem olyan lebecsülendő, mint ahogyan a közkeletű kritika és irodalomtörténet jellemezte az utóbbit évtizedekben haláláig. Most már nem él, most már irodalomtörténeti alak: megpróbálhatjuk tehát megfogalmazni a többé-kevésbé érvényesnek látszó igazságot, és kijelölni helyét századunk magyar irodalmában.

Bihari dzsentriscsalád fia. És ez nem mellékes kiindulási pont; a bihari dzsentrik ugyanis általában különböztek az országos dzsentrimodelltől. A Partium sajátos helyzete a királyság és Erdély között, a gyorsan polgárosodó és a századfordulón irodalmi központ helyzetű Nagyvárad közelléte, a bihari nemes és a bihari polgár korai érdek-összefonódása ezt a dzsentriréteget érzékenyebbé tette a tényleges társadalmi helyzet iránt, többnyire liberálisabbak, sőt hamarosan demokratikusabbak voltak, mint általában az ország nemesi famíliái. Még reakciósságuknak is liberális volt a felszíne, például a Tiszáéké, és demokratizmusuk akár a szocializmusig is eljuthatott, mint a Bölöniéké. Ebből a társadalmi rétegből lépett az irodalomba Zilahy Lajos, aki nagyszalontai volt, mint Arany János, művelt jogászcsaládban nőtt fel - az apja közjegyző volt -, és maga is jogi doktorátust szerzett, mint nem egy elődje és mint a magyar irodalom oly sok jelentékeny alakja. Ő is verseskötettel indult, mint oly sok prózaíró, és világléteben mindhaláláig írt vagy inkább rögtönzött verseket, amelyekhez pompás formaérzéke volt minden költői ihlet és eredetiség nélkül. Alkatilag nem volt költő, de mesterien értett mindenhez, aminek valami köze van az irodalomhoz. Később úgy tudott pompás, csillogóan okos publicisztikai cikkeket írni, hogy a legellentétebb világnézetű olvasó is azt hitte, hogy az ő véleményét fejezi ki. Kezében volt a stílus minden eszköze, okos volt és szellemes, feltétlen emberségét szívesen rejtette a játékos cinizmus álarca mögé, kitűnő jobboldali kapcsolatait baloldali írók érvényesülésének megkönnyítésére használta. Baloldali népszerűségével olykor a jobboldalt segítette. Úgy szerette a pletykákat, mint a vénasszonyok, és pletykálkodással társadalomkritikát tudott - nem is hatástalanul - kifejezni. Líráját epikába rejtette, haladó eszméit szalonképessé tette a konzervatív körökben, reakciós nosztalgiáinak forradalmi színezetet tudott adni. Egész életműve a stílusbravúr és a pongyolaság, a remekmű és a giccs között lebeg. És aki csak találkozott vele, mindvégig úgy emlékszik rá, hogy ennél rokonszenvesebb embert el sem lehet képzelni. És talán még az is jellemző, hogy ugyanolyan lelkes elragadtatással beszélt a kommunista Illés Béláról, mint a kommunista Illés Béla órála. És az a kettős tévedés pontosan jellemzi, hogy élete végső két évtizedében Amerikában kommunistának tartották; itthon reakciónak... itt is, ott is teljesen alaptalanul. De közben - szinte illegálisan - népszerű író volt itthon is, Amerikában is.

Az első világháborúból, amelyet pacifista módon gyűlölt, és a forradalmakból, amelyekkel némi fenntartással, de tulajdonképpen rokonszenvezett, az ellenforradalomból, amelynek vérengzéseitől utálkozott, úgy lépett ki, hogy felismerte az örökölt társadalmi rend menthetetlen elmúlását, a dzsentrihagyományok végérvényes időszakatlanságát. Tulajdonképpen

polgári demokrata volt, aki tudomásul vette, hogy a szocializmussal is számolni kell; a paraszti nyomort pedig vagy felszámoljuk, vagy elpusztulunk. Valamiféle méltányos osztálybékéről ábrándozott, miközben kifogástalan úriemberként otthonos volt az ellenforradalom uralkodó osztályában, de a német fasizmus megjelenésétől fogva bizonyos volt, hogy ez fenyegeti mindennél jobban a magyar nemzeti létet. Így jobb- és baloldaliságának sajátos egyensúlyát ez tette végül is baloldallivá, hogy feltétlen antifasiszta lett.

Írói útja az első világháború utáni jelentkezéstől a második világháborúig: sikerek és növekvő népszerűség töretlen diadalmenete. Finoman erotikus, líraian érzelmes szerelmi regényei (*Halálos tavasz, Valamit visz a víz*), a biedermeier hangulatokat idéző, régi nemesi világról mesélgető történetei (*Szépapám szerelme, Az ezüstszárnyú szélmalom*), tucatnyi kitűnően szerkesztett, derűt és bánatot arányosan vegyítő, emberi részvétellel teljes színjátéka úgyszólván osztatlan tetszéssel találkozik, és amennyiben valami kevés politikumot ki lehet olvasni belőlük - hát csaknem mindenki a maga véleményét hallja ki. De következtek ezeknél súlyosabb mondanivalójú regények. A *Két fogoly* akármennyire is erotikus, családiélet-regény, elején a háború előtti élet kedvesen idillikus nemesi-kispolgári körképével, mégis a háborúellenesség hitvallása, és később *A fegyverek visszanéznek* már a háborús felelősségről, a hadiipar tömeggyilkos bűnösségéről szól. *A szökevény* pedig az egész Horthy-kor egyetlen olyan regénye volt, amely nemcsak megértéssel szól a forradalmakról, de vádirat az ellenforradalom gyilkos „különítményei” ellen. Nagyon jó jobboldali kapcsolatok kellettek annak, aki egy ilyen baloldali könyvet merészelt írni. *A lélek kialszik* - talán legjobb regénye - a kivándorlók honvágyának, talajvesztésének lelki krónikája.

Zilahy nem a nagy társadalmi összefüggések és nem a mélyenszántó lélekelemzések írója, de a társadalmi és a lélektani részletek igen jó megfigyelője. Módszerében pedig mesterien vegyíti a romantikát, realizmust, impresszionizmust, olykor a mértéktartó naturalizmust is. Leírásai, alakjai igen szemléletesek, cselekménymozgatása lebilincselő.

Mint publicista, szerkesztő és kultúrpolitikus sokáig igyekezett az ellentéteket kibékíteni: polgárt a nemessel, mindkettőt a paraszttal, népieket a kormánnyal, szocialistákat a fennálló renddel, a fennálló rendet a kommunistagyanús értelmiségiekkel, antiszemitékat a zsidókkal és viszont; s mindennek betetőzéseként a nemzet teljességét akarta mozgósítani a fenyegető fasizmus ellen. Vagyis politikusként ábrándos szélmalomharcot vívott, de a fasiszták mégis felismerték, hogy ez a mindenkire annyira alkalmazkodó Zilahy az ő ellenségük. És amikor a magyar uralkodó osztály már vakon belerohant a fasizmusba, akkor hivatalosan betiltották Zilahy éppen műsoron levő *Fatornyok* című, kétségtelenül antifasiszta drámáját. A történelem fordult úgy, hogy Zilahy most már egyértelműen a baloldalhoz tartozott. És mert Magyarország egyetlen menekülési lehetőségét a fasiszta Németország bukásában látta, tehát várta a Szovjetunió győzelmét.

A felszabaduláskor lelkesen áll az újjáépítendő ország és újraszervezendő irodalom élére. A megalakuló Magyar-Szovjet Baráti Társaság szervezője és első elnöke, az első meginduló irodalmi és tudományos folyóirat szerkesztője. Pártonkívüli, de a pártok közül a Magyar Kommunista Párttal működik együtt. És belekezd nagy regényciklusába a magyar úri osztály hanyatlásáról.

1948-ban pedig, nem sokkal a személyi kultusz kibontakozása előtt, hivatalos megbízással Amerikába megy, ott lelkes előadásokat tart az új Magyarországról - de nem jön vissza. Később úgy beszélte, hogy a hazai legilletékesebbek tanácsára maradt kint. Ennek részleteit még majd a történelemnek és irodalomtörténetnek kell kinyomozni. Tudtommal ott, a távoli nyugaton, ellentétben számos más emigránssal, soha semmiféle kritikai vagy éppen rágalmazó szót ki nem ejtett a hazai eseményekről. Ezért kerekedett Amerikában kommunista híre

(alaptalanul), viszont eltávozása miatt reakciós híre itthon (alaptalanul). A messzeségben pedig befejezte a nagy regényciklust, *A Dukay családot*. Ennél egyenetlenebb nagy művet aligha írtak magyarul: kitűnő regények és összecsapott fércművek váltakoznak benne, nagy távlatú társadalomábrázolás jelentéktelen pletykákkal keveredik, de olykor a pletykaanyagból hiteles korábrázoló mozzanat lesz, a társadalmi példázat pedig híg szerelmi történetté lapul. Egyes regényei kitűnőek, mások igen gyengék, együtt végül is jelentékeny korkép és kordokumentum tele pongyolaságokkal, elnagyolásokkal; művészi színvonala nem egy helyütt oldalról oldalra hullámszik művészi és giccsbe hajló felé.

Közben úgy megtanul angolul, hogy regényeit maga fordítja, sőt van, amit előbb angolul ír meg. Franciául is sok műve megjelenik. És amikor Jugoszláviában az ottani magyar kiadó elhatározza összes műveinek magyar kiadását, akkor elhagyja Amerikát, és Jugoszlávia magyarlakta vidékére költözik. Ekkor már egy színművét itthon is újra játsszák, néhány könyve itt is kapható, ő maga is haza-hazalátogat. Majd nyolcvanéves korában elhatározza, hogy hazaköltözik, és itthon már örömmel várják. Hazakészülődés közben érte a halál.

Nagy író? Ez a rang túlzás. De igazi író volt, és a két világháború közti magyar irodalmi élet egyik legjelentékenyebb alakja.

NADÁNYI ZOLTÁN

(1892-1955)

Versolvasó ember nemcsak nagy költőket, nemcsak az emberi és közösségi sors váteszeit olvassa, hanem a pillanatnyi gyönyörűségeket és kellemes emlékeket adó jó költőket is. Mint ahogy szervezetünk se kizárólag tápláló étkeket kíván, hanem jó szájízt kínáló apró édességeket is. Vagy ahogy a Beethoent, Wagnert igénylő fülnek is igen jólesik olykor Mendelssohn vagy éppen Offenbach zenéje. Egy meghitt érzéspillanat, egy örömet szerző természeti kép, egy ötletes fordulat bravúros verseléssel megfogalmazva, vagy olykor csupán a ritmus és a rím fülbezengő játéka nagyon is szükséges lehet a szépségekkel élő lélek számára. Az elragadó óriások mellett nagyon is lehet szeretni a kellemes költőket is.

Az örök és ezerarcú szerelem idézői pedig kedves barátaivá lesznek minden egészséges ösztönéletű embernek. Ezért halhatatlanok a trubadúrok felső fokon, és ezért népszerűek a táncdalszöveg-írók alsó fokon.

Nos, a mi századunk hazai költészetének egyik legkellemesebb, igazán mesteri, már-már a nagyság határáig emelkedő kis költője, világégések közepette tiszta lelkű, szelíd trubadúrja volt Nadányi Zoltán.

Ő is abból a bihari dzsentrivilágból indult, mint oly számosan az utóbbi száz év hazai irodalmában. Ő is Nagyváradon járta iskoláit, ő is jogász lett, majd nagyváradi újságíró, mint oly sokan írástudó kortársai között. Igaz, eleve tanár szeretett volna lenni, de apja úgy kívánta: legyen jogász, azután szolgálja az államot vagy a vármegyét, mint az elődök. Emellett akár költő is lehet, ha már úgy szereti az irodalmat, és olyan kedvvel, korán bontakozó forma-biztonsággal versel.

Már joghallgató korában, 1914-ben Nagyváradon megjelent első verseskönyve: játékos szerelmi élmények bravúrosan játékos verseléssel. Tetszik mindenkinek; a Nyugat körülieknek azért, mert olyan mesterien komponál és fogalmaz; a konzervatívoknak azért, mert végre egy fiatal jó költő, aki ha nem is áll mellettük, de legalább nem az ellenségük - vagyis nem politizál. Annyi bizonyos, hogy Nadányi már indulásakor birtokában van az egész modern magyar költészet technikájának, formai színvonalra semmivel sincs a Nyugaté alatt, de hangütése, nyelvezete mégsem a Nyugathoz kapcsolja, sokkal inkább a századforduló „nagyvárosi” költőihez, A Hét nem kevésbé bravúros verselőihez, vagyis a Heltai-Ignotus-Makai típusú költészetéhez. És éppen Nagyváradon akkor ugyanúgy lehet „nagyvárosi” a költő, mint Budapesten. Mire 1917-ben jogi doktor lesz, már ismert költő. Könnyed, szellemes prózáját is szívesen közlik az újságok. Nem is akar egyelőre közhivatalnok lenni, inkább újságíró. Előbb Nagyváradon. Ott éli át a háború végét, onnét messziről vesz csak tudomást forradalmakról, majd ellenforradalomról. És csak a Monarchia végleges szétbomlása után, amikor Nagyvárad is Romániához kerül, költözik fel Budapestre. Most már családos ember, szeretteit is el kell tartania, lelkiismeretes családfő nem lehet kóbor trubadúr. Igaz, Budapesten is kap újságírói állást, egy ideig a Pesti Napló munkatársa, de ebből azokban az inflációs években nehéz megélni. Otthon pedig, Bihar Magyarországon maradt részén van egy kis birtokuk is, és a megyeszékhellyé előlépett Berettyóújfalu közhivatallal is kínálja. Úgy lett tehát, ahogy apja eleve elképzelte: dr. Nadányi Zoltán rangos vármegyei tisztviselő lett, Bihar megye főlevéltárosa. Ott is él a második világháború végéig. Rangja, címe tekintélyes, hivatala műveltséget igénylő, és igen kevés munkával jár. Élhet tehát a költészetének. És akkor kiderül, hogy nem is olyan mindenestül politikamentes, mint ahogy eleve képzelték. A kisvárosi élet furcsaságait, elmaradottságait kitűnő szatirikus versekkel pellengérezte ki. Ezt a jelképes kisvárost *Piripócs*nak nevezi, és egy egész ciklust ír a piripócsi emberekről és

közállapotokról. Ez az ötletesen szatirikus hang mégis leleplezi, hogy a trubadúr valójában odatartozik a humanista polgári baloldalhoz. A Nyugat egyre közelebb érzi magához. Kosztolányi és az oly szigorú Schöpflin Aladár szinte versengve ír jobbnál jobbkat könyveiről. De költészete is egyre igényesebb lesz, a szerelmi játék mellett egyre erőteljesebb hangot kap a szerelmi szenvedély; a satíra játéka mellett néha megjelenik a történelmi látomás is. A Bessenyei György emlékét idéző költemény, *A testőr* - talán egész életművének művészi csúcspontja - a két világháború közti kor legszebb magyar versei közé tartozik. Itt egybe tudja ötvözni az ódai pátoszt a halk, elégikus mélységgel, a hibátlan ölelkező rímek komolyságával, a nála természetes ritmusképpel.

Olykor novellákat is ír, egy egész kötet kerekedik ki belőlük. Nem nagy jelentőségűek, de hibátlanok és mindig érdekesek.

Mégis: a kirándulás a nagyobb témákhoz, a satíra, a széppróza csak alkalmi elágazás. Nadányi mindenekelőtt a szerelem költője. Erotikától szelíd idillig, szerelmi ódától könnyed sanzonig, testi beteljesüléstől halk ábrándozásig, szenvedélytől játékgig, hűségől hűtlenségig, meztelenségtől agyonöltöztettségig a szerelmi élmények csengő-bongó enciklopédiája ez a költészet. Nem egy versét megzenésítették, és divatos színésznőktől falusi műkedvelőig országszerte énekelték. Az idősebb nemzedékek még jól emlékeznek az „Ez lett a veszünk, mind a kettőnk veszte” refrénű sanzonra, amelyet az akkor országos népszerűségű Karádi Katalin énekelt filmen, pódiumon, rádióban, és nyomában az egész ország énekelte városban és falun, szalonokban és kocsmákban. Ennek a szövegét is Nadányi Zoltán írta.

Amikor pedig elkövetkeztek a fasizmus rémnapjai, a trubadúr mögül előlépett a humanista. Méghozzá a bátor humanista, aki tudta, hogy nem szerelmi dalokat kell írni, hanem ártatlan embereket kell menteni. Ott ült a vármegyei magas hivatalban, és az emberségesség nevében hamis iratokat gyártott az üldözötteknek. Nem is kérdezte, kit miért üldöznek: származása, politikai magatartása, katonaszökevény volta miatt? Mindegy: akit az a rendszer üldöz, azt tisztességes embernek akár élete kockáztatásával is mentenie kell. Ekkor derült ki, hogy mennyire igazi trubadúr: azok a hajdani páncélos-dárdás szerelmi dalnokok is életeszményüknek tudták az ártatlanok védelmét a sárkányok, gonosz óriások, alvilági hatalmak ellen. De közben még költészetében is felcsendül egy merőben új hang: a felháborodott tiltakozás az embertelenségekkel szemben. Így kapcsolódik ez a legszelídebb poéta a történelem parancsa folytán az ellenállás költészetéhez is.

A felszabadulástól kezdve azután haláláig Budapesten él. Azonnal felismeri helyét és szerepét az új irodalmi körülmények között. Az ő formaművészetére most elsősorban a műfordítói feladatok színvonalas végrehajtásánál van szükség. Szovjet költőket és forradalmi klasszikusokat kell méltóan tolmácsolni. Egymás után kerül sorra Heine, Burns, Moore, Mickiewicz, Lermontov és közben újra meg újra szovjet kortársak. A folyóiratok és antológiászerkesztők bízhatnak Nadányiban: ami fordítandó, azt ő a legszínvonalasabban fordítja. Verseiben pedig ünneplő hangon köszönti az új arcú hazát, az épülő új életet. Lelke egész harmóniájával együtt él az új világgal. És közben lassú gonddal épít egy szép verses mesejátékot, a *Hét falu kovácsát*. De ennek bemutatóját már nem éri meg. 1955-ben, hatvanhárom éves korában hirtelenül ragadja el a halál.

De az ő emléke nem esett ki irodalmunkból. Mesejátékát idővel több helyütt is sikerrel játszották, válogatott költeményei a legutóbbi években is megjelentek, nincs az az antológia, amelyben *A testőr* ne foglalná el megillető helyét. És akik szeretik a szép verseket, újra meg újra előveszik Nadányi Zoltán valamelyik kötetét, és úgy gyönyörködnek szózenéjében, mint a legnehezebb muzsikák kedvelői a legszínvonalasabb könnyű mesterekben vagy mint Dante rajongói a Dante-kortárs lovagdalnokok rímes szerelmi játékaiban.

SZÁNTÓ GYÖRGY

(1893-1961)

Az első világháború egyik ütközetében fejlővést kapott egy Szántó György nevű fiatal tiszt, aki otthon műegyetemi hallgató volt, építészmérnöknek készült, de valójában festő akart lenni, méghozzá olyan festő, aki Böcklin nyomán, majd az izmusok ihletésére nagyméretű, újszerű festészetet szeretett volna létrehozni. A sebesülés azonnal elvitte egyik szemét és úgy megsértette másik szemének idegeit, hogy hiába volt minden bécsi és hamburgi orvosi erőfeszítés, huszonnyolc éves korára teljesen megvakult. Vágújhelyen született, majd Lugoson tanult, és félig vakon még festett, ameddig bírta, hanem amikor a fény és a szín végképp elveszett a számára... akkor a magyar irodalom talán legszemléletesebben fogalmazó, legtöbb fényről és színről író, romantikus történelmi tablókat regényben elmesélő írója lett. És vakon sem szakadt el egy pillanatra sem a világtól. Ehhez azonban az kellett, hogy felesége olyan legyen, amilyen volt. Ez a feleség - Brandeis Adél - élete egyetlen tartalmának tudta, hogy férjének szeme legyen. Személyileg egybeolvadt a szeretett, tisztelt, szinte imádott férfival, azonosult hangulataival, gondolataival, és már-már emberfelettivé emelkedő derűvel tette lehetővé, hogy a szeme világát veszített festő kora egyik legnépszerűbb írójává válhassék. Felolvasta neki a világirodalmat és a napilapok híreit; átnézte, visszaolvasta, amit a férj írógépen írt (Szántó ugyanis vakon jól, kevés hibával tudott írógépen írni), kijavította, nyomdakésszé tette a kéziratot, majd elvégezte a levonatok korrektúráját: ő végezte az írói munka egész technikai részét, miközben gondoskodott a munkafeltételekről, az otthonról, a háztartásról. Egész élete önként vállalt nagyszerű áldozattá lett azért, hogy valósággá lehessen, ami Szántó Györgyben művészi lehetőség volt. Nem volt hiábavaló áldozat: a Szántó-életmű megalósult.

Ez az életmű valójában olykor egyenetlen. Ami általában összetartja: a színekben pompázó szemléletesség. Amit Szántó írt, mindig fordulatos, kalandos, érdekes, de néha csak fordulatos, kalandos és érdekes. Nagy történelmi látomások váltakoznak múlt idők díszletei közt elmesélt jelentéktelen történetekkel, világjelentőségű sorsok bűnügyi krónikákkal, nagy erotikus szenvedélyekkel, megrázó önvallomásokkal. Szántó Györgynek néha nem volt önkritikai érzéke elválasztani a nagyszerűt a sekélyestől, a fontosat a jelentéktelentől. Ezért azután a nagy életműből még rostálnia kell az időnek, hogy múlhatatlan örökségül maradjon meg az a kétségtelenül nagyszerű, ami Szántó Györgyöt a század nagyon is jelentékeny történelmi regényírójává és dokumentumerejű önéletrajzi művek írójává teszi.

1924-ben, a harmincegy éves, immár teljesen vak ember Aradra költözik. Ott lép be az irodalmi életbe, és hamarosan a romániai magyar irodalom egyik legnépszerűbb, ott is, nálunk is egyre szélesebb olvasórétegekben ismert és kedvelt alakja lett. Ez időben készült el első történelmi regénye, a tatárjárás korát idéző *Bábel tornya*, amely máris irodalmi rangot biztosított nevének. 1929-ben egyszerre két igazi remekművel jelentkezik: *A bölcsővel*, amely Kőrösi Csoma Sándor életútját nyomon követve kitűnő korrajz, lélekrajz, benne a nyelvészet élményvilágának lelki kalandja, és *A földgömb* - egyik legjobb és legmaradandóbb műve -, az angol reneszánsz korképe, a középpontban a híres Globe-színházzal (Globe magyarul: földgömb); cselekménye szerint Shakespeare lángeszű és tragikus életű kortársának, a fiatalon meghalt drámaírónak, Marlowe-nak életútja. Ezzel a két regénnyel a hazai magyar irodalomban is a legismertebbek közé került a szerző. Ezek után sikert siker követ. Legtöbbet olvasott, legtöbbször kiadott regénye, a *Stradivari*, amely a modern regénytörekvések előtt különböző korokat - olasz barokkot, XX. századi európai életet - kever össze, izgalmas

formajátékkal. Ebben és később a *Melétében* érhető tetten Szántó György nagy tehetsége. E művekre a hiteles korkép és a művészi emberábrázolás a jellemző. Az utolsó Árpád-kori királyok színes krónikája, az *Aranyágacska* hibátlanul szép történelmi regény, talán itt érvényesül legteljesebben festői látásmódja: nemcsak a romantikus nagyregényekkel, hanem a romantikus festészettel is rokonságot tart. Majd következik megrázó önéletrajzi műve, megvakulásának és vakságának regénye, a *Fekete éveim*: ennek folytatása majd néhány évvel később az *Öt fekete holló*. Korrajznak is dokumentumértékű, önelemzéseként az irodalom nagy vallomásai közé tartozik. Közben egy érdekes történelmi drámáját, a Kun Lászlóról szóló *Sátoros királyt* 1936-ban mutatja be a budapesti Nemzeti Színház. Könyvei is egyre inkább Budapesten jelennek meg. 1941-ben át is költözik Magyarországra, és rövid megszakításokkal, 1947-től kezdve mindhaláláig itt is él. Az ötvenes évek első felében a történelmi regény nem divatos, a személyi kultusz kritikája a múltat idéző írókról úgy vélekedik, hogy elfordulnak a kor problémáitól. A kiadók húzódoznak a múltban játszódó témáktól. Csak az ifjúsági irodalomban tesznek engedményt, hiszen itt a történelmi adatokat élménnyé tevő regény az iskolai tananyagot egészíti ki. Szántó György tehát egy ideig szinte kizárólag ifjúsági regényeket ír. Túl a személyi kultusz korán éppen ifjúsági regényeire József Attila-díjat kap. Egymás után adják ki régebbi műveit is, és most ér el igazi sikert a már 1942-ben megírt *Hajdútánc*, a Bocskai-kor nagyregénye, mely megjelenésekor már negyvenkét elismerő bírálatot kapott, s amelyet Petru Groza román miniszterelnök magyar nyelvű levélben köszöntött, és végre kiadják az 1927 óta kéziratban várakozó *Ötszínű embert*, amely korábban azért nem jelenhetett meg, mert szocialista eszmeiségű volt, később azért nem, mert formalistának mondták stílusjátékai miatt.

Élete végső két éve szakadatlan, lelkes munka, folytonos siker, a korábbi művek újra meg újra megjelenése. Az életmű könyvespolcot tölt be, és miközben a szélesebb olvasóközönség válogatás nélkül lelkesen olvassa műveit, a serdülő ifjúság kedvencei közé tartozik, a kritika egyre kevésbé tudja, miképpen is vélekedjék felőle. Élete vége felé, amikor vaksága mellett hallása is romlani kezdett, és különféle betegségek jelezték a közeledő véget, arról ábrándozott, hogy életművéből a legjobb regényeit sorozatban kellene megjelentetnie. De ideje sem volt hozzá, hatvannyolc éves volt, amikor meghalt.

Helyét voltaképpen azóta sem jelölte ki a kritika. Kassák Lajos, Benedek Marcell, Bóka László, Pethő Sándor, Kós Károly, Tamási Áron, Csuka Zoltán értőn elemezte egyes műveit, s mutatott rá a Szántó-regényekben rejlő értékekre. Kétségtelen, hogy századunk irodalmában maradandó helye van. Néha azonban tetten lehet érni ízlésének bizonytalanságát, tehetség- és önkritikaihiány együtt-jelenlétét. Pl. az *Utolsó hajnal, első hajnal* c. regényében. De még ezekből a művekből is kielemezhetjük azt a tragikus művészegyéniséget, aki íróvá kényszerült, mert vaksága lehetetlenné tette, hogy festővé legyen. Így is képes volt maradandó remekművek megalkotására.

SZABÓ PÁL

(1893-1969)

1930-ban Móricz Zsigmond a Nyugatban elragadtatott cikket írt egy új íróról, akit a falu küldött, aki a parasztság életének új és szép hangú kifejezője. Ezzel a lelkes köszöntéssel Móricz az irodalom kellős közepébe léptette Szabó Pált. Nem lehetett nem figyelni rá. Elvárták nagy lendülettel kibontakozó életművét, és ő eleget is tett a várakozásoknak a társadalmi felelősségtudat és a könnyeden áradó mesélgetés sajátos egységével, amely oly jellemző íróművészetére.

Amikor megjelent az irodalomban, már napirendre került a „népiek” és „urbánusok” vitája, ez a merőben értelmetlen ellenségeskedés az alapvetően falusi élményektől ihletett és a városi kultúrán nőtt írók között. Politikai gyanakvással tekintettek egymásra, legszívesebben kirekesztették volna egymást az irodalomból, sokáig nem véve tudomásul, hogy a kettő együtt jelenti a nemzeti irodalom sokszínű egységét. Az ellentét annál is értelmetlenebb volt, mert se népiek, sem urbánusok nem álltak azonos világnézeti alapon. Ahogy az urbánusok vegyes tábora liberálistól polgári radikálison és szociáldemokratán át kommunistáig terjedt, úgy a népieké egyik oldalon elnyúlt a fasiszta szélsőjobbig, a másik oldalon pedig együtt tartott a kommunistákkal, tehát a népiek bal szárnya és az urbánusok balszárnya sokkal közelebb állt egymáshoz, mint saját köreik jobboldalibb elemeihez. Ennek ellenére jó ideig irodalmunk felszínére ez a népi-urbánus ellentét volt a jellemző, és igazán majd csak József Attila nagy költészetében vált magasabb rendű szerves egységgé az „utca és a föld” kettős ihletése.

Szabó Pál természetesen, helyzeténél fogva, a népiek írói táborának lett fontos alakja, s jelentőségét aláhúzta az az irodalmi értékelés, hogy az urbánusok is, ha olykor fenntartásokkal is, de kezdettől fogva mindvégig elismerték tehetségét és igazi író voltát. Mivel aki olvasta, nem tudott szabadulni elbeszélő varázsától.

Amikor a Móricz felfedezte *Emberék* című regényével belépett az irodalomba, már nem volt fiatalember. Harminchét éves korában a férfi virágkorát éli, de írói indulásnak szokatlanul késői. Szabó Pál addig már kalandos életet tudhatott maga mögött. Biharból érkezett, egy Biharugra nevű kis faluban volt zsellérszármazású ácslegény. Maga művelte magát kezdetben ötletszerű, később igen rendszeres olvasással. Az első világháború idején katonaként egy ideig Nagyváradon élt, ahol abban az időben a magyar irodalom egyik fő központja volt. De a katonának öltöztetett parasztfiú idegen volt még abban az irodalmi világban. Mégsem maradt érintetlen Nagyvárad akkori városi izgalmatól: onnét messzebbre lehetett látni, mint Ugráról, jobban meg lehetett érteni a történelem adta társadalmi feladatokat. És a forradalmak idején Szabó Pál a forradalmak oldalán van. A tanácsköztársaság bukása után felelősségre is vonják, és mint gyanús alakot szülőfalujába internálják. Két év múltán mehet, ahova akar, de ettől kezdve is figyelik, és akármit csinál, mindig valahol valahogy beleütközik a hatóságokba. Pedig ettől kezdve minden paraszti szervezkedésben tevékenyen részt vesz. A Független Kisgazdapártnak is az egyik alapító tagja volt, majd amikor észreveszi, hogy ez a pártja nem szolgálja a szegényparasztság érdekeit, kilép, és egyik megalapítója lesz a Nemzeti Parasztpártnak, amelynek azután sokáig jellegzetes vezéralakja, s amikor a nyilvánvalóan baloldali Parasztpárt már üldözött, akkor - 1938-tól a második világháború végéig - ő az elnöke. Már ismert publicista, parasztlapok szerkesztője, amikor végre eljut odáig, hogy első regényével jelentkezék, és azonnali sikert arasson.

S ettől kezdve egymás után keletkeznek regényei, és számlálatlanul ontja novelláit. Ezekben a művekben kitárul a magyar falu, ahol az emberek egyre jobban értik, hogy lázadni kell a sorsuk ellen. Szabó Pál faluképe már nagyon is túl van a népszínművek idillizálásán, hiszen

közben már Móricz Zsigmond megmutatta, hogy milyen a magyar falusi élet, és Móricz után igazán nem lehetett visszatérni a népszínmű hamisításaihoz. De Szabó Pál faluja Móriczéhoz sem hasonlít. Minden paraszti gond megjelenik ebben az epikában, az összeütközések nem-egyszer nagyon is drámaiak, anélkül, hogy a kép komor volna. Szabó Pál lelke mélyéből derűs ember, nagyon szereti azt a világot, amelyet ábrázol és a legzordonabb történeteket is valami angyali fénykörrel vonja be. Mindig a valóságról vall, de a mesemondó hangján. Ő is a nagy anekdotázók közé tartozik, regényeiben egymást követik a kerek, csattanó történetek, az embereket történeteikkel jellemzi, s ahogy vidám históriái is elgondolkoztatnak a valóság bonyodalmairól, úgy legszomorúbb eseményei olvastán is megértő és megértető derűt érez az olvasó. Szabó Pál könyveit derűs lélekkel fejezzük be. Írói útjának első felében, amely a második világháború kezdetéig tart, még azt is mondhatjuk, hogy túl sok fényvel eszményíti azt a szegényvilágot, amelyet megrajzol. Témavilága Móriczot folytatja. A realizmushoz a világháború tanulságai alapján jut el, de ez a realizmus azonnal szocialista realizmus: úgy látta a társadalom ellentéteit, hogy a drámákon keresztül haladó kibontakozás csakis a szocializmus felé vezethet. Ennek a korszaknak nyitánya egyik legjobb, legszebb regénye, a *Lakodalom, keresztelő, bölcső* (1943), amely azután a felszabadulást követő évektől fogva *Talpalatnyi föld* címmel jelent meg (minthogy ilyen címen készült a nagy sikerű film is belőle).

A felszabadulástól kezdve az új irodalom egyik főalakja. Nagy terjedelmű társadalmi regényeit ez időben írja. S habár egyetlen történelmi regénye, a Dózsa Györgyről szóló *Nagy temető* (1947) is ekkor keletkezik, műveinek túlnyomó részében lépést tart az idővel, és arról ír, ami éppen napi időszerűség a faluban.

A politikai-társadalmi életben is szakadatlanul jelen van, mindig magas közéleti rangban. Tisztségeit is mosolyogva viseli, tréfálkozik a parlamentben, és ellentéteket nevetve simít el a különböző elnöki székekben. De minden tisztségét felhasználja, hogy onnét is figyelje a való életet. És amit látott, arról azonnal történeteket mondott el.

Ezzel a szakadatlan életkapcsolattal regényei mindig azonnali művészi válaszok lehettek a falu napról napra változó problémáira. *Az Isten malma*iban már 1949-ben nagyregényt ad ki a felszabadulás utáni idők falusi erjedéséről. Amikor a termelőszövetkezetek még korai válságos éveiket élik, 1953-ban az *Új föld*ben regénnyé varázsolja a szövetkezet adta élő problémákat. Ezt a napról napra való valóságközvetítést aki más megpróbálta, vagy belevesztett a retorikus publicisztikába, vagy megmaradt a riport szintjén, vagy megszületésekor is már elavult sablonosságot tudott írni. Szabó Pál volt az egyetlen, aki a publicisztika és a riport témáiban élő emberek életét, drámáit, válságait, életmegoldásait tudta ábrázolni, mindig Szabó Pál módon, vagyis az az angyali fénykör ott lebegett ekkor is a napi drámák körül.

De lehetséges, hogy művészetének legeslegjavát mégis novelláiban adta. *Most és mindörökké* címmel ötszáz novelláját gyűjtötte össze, de sokkal többet írt. Ezeknek legjobbjaival odatartozik a magyar novella nagy klasszikusai közé. Publicisztikai munkássága máig is áttekinthetetlen. S ezek mellett olykor még színpadi játékokat is írt.

Végül pedig megírta magamagáról is a regényt, a *Nyugtalan élet* című önéletrajzot. Nemcsak a korszak fontos dokumentumai közé tartozik, nemcsak egy válságos hazai emberöltőről szóló tanúvallomás, hanem nagy lélektani kalandregény is arról, hogy miképpen emelkedik egy biharugrai zsellércsalád ácslegény fia az ország élenjárói és a szellem élenjárói közé. Népmese hiteles társadalmi regényben elbeszélve. De egy kissé magyarázza is az író életútjával, hogy mindig is közel maradt a népmesék derűjéhez, ahhoz a törhetetlen optimizmushoz, amely egész életművéből árad.

Ezek után természetes, hogy aki ismerte, szerette, s aki szerette, halála óta hiányát érzi oly szeretetre méltó emberi egyéniségének.

DÉRY TIBOR

(1894-1977)

Nehéz feladat Déry Tiborról írni, nagyon nehéz a helyét és az értékét megítélni. Életútja és műveinek jellege különös ellentmondásokkal, alig magyarázható értelmetlenségekkel teljes. Gazdag nagypolgári család fia, otthon műveltség és gondtalan tanulási lehetőség veszi körül. Apja, amikor 1919-ben a tanácsköztársaság elveszi házaikat, öngyilkos lesz. Az akkor már 25 éves fiú viszont lelkes kommunistának tudja magát: a munkásmozgalom modern hangú költője. A bukás után külföldre emigrál, előbb Bécsbe, onnét tovább. Átkószálja Németországot, Franciaországot, Spanyolországot. Bécsben egy ideig az akkor hasonlóképpen emigráns Kassákéhoz csatlakozik, de Kassák nem elég modern neki, és nem tartja eléggé forradalminak sem. Valójában közelebb áll az anarchistákhoz, mint a kommunistákhoz. A német majd a francia avantgardot közelebb érzi a maga háborgásaihoz. Majd kockázat nélkül hazajön, hiszen nem vádolják és nem üldözik. Itthon vadul hangzó, szabad gondolattársítású szabad versekkel jelentkezik, majd ír egy erotikus tárgyú kisregényt, a *Liát*, amelyet az újdonságok iránt jó érzékű Osvát Ernő leközi a legszínvonalasabb folyóiratban, a Nyugatban. Emiatt közszeméremértésért perbe fogják. A kirótt büntetés elől újra külföldre fut, felvéve örökségét, egy bérház vételárát. Ezzel a Rivierára utazik, ahol léha, költekező életet él, míg Monte-Carlóban egyetlen éjszakán elrúgja minden pénzét. Amikor anyja itthon el tudja intéztetni, hogy kirótt fogházbüntetését súlyos pénzbüntetésre változtassák, és ezt ki is fizeti, Déry hazajön, hogy íróként éljen. Közben verseket és fantasztikus, olykor kísérteties novellákat írt. Ezek itthon meg is jelennek. Két kisregényével a húszas években már kezd tudomásul vett író lenni. Különösen a *Kéthangú kiáltás* című borzongató, rejtelmes regénye jelzi, hogy megtalált egy saját hangot. Ennek a misztikus történetnek - egy bérház lakásainak tükreit elhomályosító rejtelmes erőnek, alvó gyermekek szemeiből könnyet csorgató varázslatnak, idegeket borzongató egyszerre két hangon hangzó kiáltásoknak ugyan semmi értelme sincs, de mint olvasmány érdekesebb, mint Déry bármely előbb írt vagy későbbi már tisztelt és rangot adó műve. De nem ezen az úton halad tovább. A nagy társadalmi regényt keresi. Közben pedig - elsősorban pénzkeresés okából - elképesztő mennyiségben fordít. Jól tud németül is, franciául is, de megérti az angol és a spanyol szövegeket is. A politikától annyira távol került, hogy magyarra fordítja André Gide *Visszatérés a Szovjetunióból* című híresen antikommunista könyvét, amelyben az író éppen arról számol be, hogyan ábrándult ki az egész Szovjetunióból és eszmevilágából. És akkor következik a hivatalos igazságszolgáltatás legelképesztőbb félreértése. Déryt a fordítás megjelenése után kommunista propaganda címen vád alá helyezik és börtönbüntetésre ítélik. Úgy látszik, se ügyész, se bíró bele se nézett a könyvbe: a fordítót a szovjetellenes könyvért mint kommunistát ítélik el és zárják hónapokra börtönbe. Ettől kezdve a kommunisták is a magukénak vélik. Úgy látszik, ők sem olvasták el Gide útirajzát.

Közben azonban már készül a főmű: *A befejezetlen mondat*. Hosszú évekig készül, külföldi tartózkodások éveiben, közben újra meg újra itthon. A kor nagy, összefoglaló regényét akarja megírni, azt a polgári világot, amelyben felnőtt, körülötte azt a társadalmat, amelyet megismerni vélt, s a középpontban egy férfi útját, akinek élményei és élményeket átélő egyénisége hasonlít öhozá, az íróhoz, de csak hasonlít, nem azonos. Ennek a főhősnek, Parcen Nagy Lőrincnek egyénisége, jellege, kalandjainak sora olyan, amilyennek maga az író szeretné tudni magamagát. Egy ilyen regényhőssel és világa teljességével a kor világirodalmi remekeit igényli versenytársának. Jól érezhető, hogy a két nagy példakép: Marcel Proust és Thomas

Mann. Mintha módszerében és stílusában egybe kívánná olvasztani egyrészt *Az eltűnt idő nyomában*, másrészt együtt *A Buddenbrook-ház*at és *A varázshegy*et. Ez a vegyítés eleve megoldási zűrzavart ígér. Proust szubjektív impresszionizmusa és Mann megfogalmazásbeli pontosságra törő, tárgyilagos különállása stiláris önellentmondások nélkül aligha vegyíthető. De a Thomas Mann-féle mintakettősből Buddenbrookék családregénye tudatos folytatása a XIX. század polgári realizmusában kikristályosodott társadalmi nagyregényeknek, a típusok objektív külső ábrázolásának, míg *A varázshegy* a modern, jellegzetesen XX. századi pszichológista ábrázolás klasszikus példája. Ezeknek a modelleknek egybeolvasztása szükségszerűen magával hozza azt a stiláris egyenetlenséget, előadásbeli zűrzavart, ami jellemző lesz az agyonzsúfolt és alig-alig áttekinthető *A befejezetlen mondatra*. A végre elkészült, igen nagy terjedelmű regény egyelőre nem talál kiadóra. Déry szerencséjére Illyés Gyula kéziratban megismeri és lelkes hangú ismertetést ír róla. Alig elképzelhető, hogy Illyés valóban végigolvasta ezt a szövegrengeteget. Az sem valószínű, hogy ha lett volna türelme végigolvasni, akkor annyira tetszett volna neki, mint ahogy lelkesedett érte. De jó barát volt, ő maga is várta az új nagy magyar regényt, és ha csak szemelgetve bele-beleolvasott, akkor már nagyon is valószínű, hogy elragadta a cselekmény témagazdagsága, a jellemelek változatossága, egy-egy zárójelbe tett mellékmondat önmagában lírai szépsége. Valószínű, hogy a szemelgetésekből kirajzolódott előtte egy sokkal egységesebb, sokkal áttekinthetőbb kompozíció, mint amilyen a zezugos mű valójában. A saját regénylátomását képzelhette bele az ötletszerűen megismert részletekbe, és ez lelkesítette a híradásra. Ettől kezdve pedig az igényes irodalom várni kezdte Déry nagyregényét. Amikor pedig már a háború után végre megjelent a háromkötetes szövegóriás - kinek volt akár kedve, akár mersze másképpen vélekedni, mint az az Illyés Gyula, akinek ízlésében még azok sem kételkedtek, akik egyébként nem is voltak vele azonos véleményen? És erre az előzetes beajánlásra következett Lukács György eleve döntőnek tartott kritikája. Senki se tudja, hogy Lukács valóban betűről betűre elolvasta-e ezt a rendkívül nehezen olvasható, óriási terjedelmű három kötetet. Kétségtelenül vannak igen szemléletes, itt-ott igen szépen fogalmazott részletei. Néha egy-egy zárójelbe tett, fejezetnyi magyarázó mondat sokkal jobb és kerekesebb, mint az, amit magyaráz. De lankadatlanul végigolvasni - ez az edzett olvasók számára is túl nagy megpróbáltatás. Az azonban bizonyos, hogy különbözik minden regénytől, amit addig magyarul írtak, és van valami nagy távlatú, nyugati regényekre emlékeztető légköre. Ezt azonnal meg kellett éreznie Lukács Györgynek. Ő pedig már nagyon várta azt az új magyar regényt, amely politikai célzatában szocialistának mondható, de beleépül a polgári nagyregény európai hagyományába. Számára Balzac volt a legfőbb hagyomány és Thomas Mann a legfőbb kortárs. A magyar regények hagyományaitól és eredményeitől idegenkedett: Jókait kifejezetten nem szerette, de Victor Hugót és a francia romantikát sem. Walter Scottot realistának mondta, tagadta, hogy ő az európai romantikus regény kezdete, a francia és a magyar romantikus regény fontos ösztönzője, mert csak tagadva romantikus voltát sorolhatta be tisztelve elismert írói közé. De azt a modern prózaepikát sem értékelte, amely Proustban, nálunk Krúdyban érkezett a remekművekig. És Mikszáth realizmusában is anekdotázó vidékiességet látott. Déryben tehát azt az új magyar, európai módon realista író fedezte fel, aki különbözik az eddigi magyar regényirodalom eredményeitől, politikailag szocialista, mégis távol áll - illetve most már eltávolodott - attól a számára ugyancsak ellenszenves avantgardtól, amelyet Kassák és köre képviselt. Mindezért úgy üdvözölte *A befejezetlen mondatot*, mint a végre megszületett magyar realista nagyregényt. Lukács ítélete pedig akkor proféciónak és apostoli kinyilvánításnak hatott. (Egy akkori - irodalmi körökben - mondogatott szellemeskedés szerint: „Szép az, ami Lukács Györgynek érdek nélkül tetszik”.) Később volt egy időszak, amikor Lukácsot a kultúrpolitika háttérbe szorította, de értékítéleteit akkor is mértékadónak tartották. Déry tehát egyszeriben az élő irodalom főszereplői közé emelkedett. S habár a tisztelt nagyregényt elég kevesen olvasták,

kiseb terjedelmű új műveivel népszerű is lett. Nem is méltatlanul. Néhány novellája, elsősorban a Budapest ostromának napjait idéző *Alvilági játékok* című kötet darabjai, és két hamarosan elkészült színdarabja (*A tanúk*, *Tükör*) érdekes, művészi színvonalú irodalmi alkotások. Kétségtelen, hogy ez időre olyan színvonalú íróvá fejlődött, aki az élő irodalom méltán elismert alakjai közt tudhatta a helyét. De nemcsak ő, hanem a kultúrpolitika is a példamutató, a legfőbb szereplők közt tartotta nyilván. Valóban igényes, gondos stílusú íróművész volt, aki a következő évtizedekben néhány novellában (például a *Szerelem* című kötet darabjaiban vagy a híres *Niki* című kutyatörténetben) és egy-két regényben (a karkai hangulatvilágra emlékeztető *G. A. úr X-ben* történetében, meg az öregedés tragikomikumáról szóló *Kedves bóperben*) alighanem maradandókat hozott létre. Irodalmi és politikai szerepe azonban sokkal látványosabb és hangzatosabb volt, mint valódi jelentősége. A regényciklusnak induló, de csak két kötettel elkészülő *Felelet* politikai vihart kavart. A párt-és nevében maga Révai József, a testet öltött kultúrpolitikai diktatúra - nem volt megelégedve a regény személyeinek politikai fejlődésével. Ezek elég jól felvázolt jellem típusok, csak a viták és akadályok folytán nem volt alkalmuk kifejlődni. És, mi tagadás, a cselekmény nagyobb része eléggé érdektelen. De mivel a hivatalosan rendezett irodalmi vita folyamán Déry ragaszkodott művészi elképzeléséhez, a legdogmatikusabban pártosok körében gyanús kezdett lenni, hogy nem is olyan jó kommunista, mint amilyennek ő maga hiszi magát. Ez az ellentét fokozta kritikáját sok mindennel kapcsolatban, amelyet addig fegyelemmel elfogadott. Ezért került magatartása 1956 tragikus bukása után vád tárgyává. Ő a kitörő viharban kommunista hittel állt a kommunista Nagy Imre oldalán. És amikor Nagy Imre ellenforradalmárság vádjával lett a nemzet vértanúja, akkor a nála nem kevésbé kommunista Déry Tibort - és vele még jó néhány író - súlyos börtönbüntetésre ítélték. Négy év múlva szabadult kegyelemmel. Ez a megpróbáltatás az egész nemzet tudatában növelte tekintélyét. 83 éves korában, dicsősége teljében halt meg. Jó író volt, de aligha olyan nagyon jó, ahogy hirdették. Egy-két műve alighanem maradandó értékű. Sok részletérték van főművében, *A befejezetlen mondatban* is, de túlsúlyban van az olvasást megnehezítő törmelékanyag. *A Feleletnek* is vannak részértékei, de nemcsak töredék, torzó is. Ezért oly nehéz írni róla, értékét meghatározni. Mert nem jelentéktelen, de nem elég jelentékeny.

ZSOLT BÉLA

(1895-1949)

Úgy indult, mint a Nyugat második nemzedékének egyik legtehetségesebb költője: lelkesedett Adyért, hatott rá Baudelaire, Babits és Tóth Árpád, versei gondos formaművészettel csiszolt, elegánsan dekadens, de a harcok politikai kiállástól sem idegen, művészkedően művészi írások voltak. És lett belőle a Horthy-korszak legbátrabb, legtörhetetlenebb ellenzéki publicistája, aki emelt fővel állt újra meg újra bírái elé, vádló volt a vádlottak padján is. Megismerte az embertelen korszak minden megalázását és testi szenvedését, harcolván egy ügyért, amelynek ő tudta a legjobban a reménytelenségét. Múlt századi vagy század eleji radikális polgár akart lenni abban a korban, amikor a fasizmussal szemben már csak a szocializmusban lehetett reménykedni. Küzdött egy már túlhaladott polgáreszményért, és közben mint regényíró mindenki másnál nyomasztóbban ábrázolta a polgári élet kiúttalanságát. Polgár volt, akit gyűlölt a fasizmus, és a szocialisták József Attilától Bálint Györgyig lelkesedtek érte, ha nem is értettek egyet vele. Olyan Don Quijotéja volt a lehanyatló polgárságnak, mint hajdan az igazi Don Quijote a feudális eszményeknek.

A nagy irodalmi és iskolai múltú Komáromból indult. Magyar-latin szakos tanárnak készült. A századelő polgári radikálisaiért lelkesedett. Azután jött az első világháború, elvitték a tűzvonalba, súlyos sebesülése után mint végérvényesen beteg embert szerelték le. Csoda, hogy ötvennégy évig el tudott élni, holott világeletemben éjszakai munkával, napi nyolcvan-száz cigarettával, felettébb sok féldeci konyakkal, szerkesztőségi izgalmakkal, politikai harcokkal rövidítette az életét, a történelem pedig börtönökkel, munkaszolgálatlaltal, német haláltáborral siettetett a halálát.

Az első világháborúból visszatérő Zsolt már az irodalmi körökben elismert költő volt, amikor Nagyváradra került újságírónak. Ez a Nagyvárad mindenki számára ösztönző volt. Zsolt Béláról ott derült ki, hogy publicistának is, szerkesztőnek is nagyon jó. A forradalmak után, 1920-ban került fel Budapestre, ahol a huszonöt éves fiatalember azonnal fontossá és tiszteltté válik. Mint költőt a kezdetek kezdetén elismerte Ady és Babits is, most Bródy Sándor fedezi fel benne a publicistát. Kétségtelen, hogy hamar kialakuló harcok publicisztikájára ugyanúgy hatott Bródy, mint Adyéra vagy Móricz Zsigmondéra. De Zsolt politikai írásaiban van egy új hang is: a kiábrándult fanyarság. Huszonöt éves korára úgy érzi, hogy eszméi összeomlottak, az a haza, amelyet Horthyék formálnak, nem megfelelő haza az emberségesen érző, értelmes embereknek. Zsolt Béla ama ritka polgári publicisták közé tartozott, akiket nem csábított el Bethlen „konszolidációja” sem. Bethlennek a szocialisták közül is csak a baloldaliak voltak igazi ellenzékei, a polgárok közül alig-alig valaki, de elejétől végig és a lehangosabb szóval, s a hangosságához ragyogó stílussal: Zsolt Béla. Így azután fekete bárány volt a hatalom szemében. De a polgári olvasók izgatottan várták az újabb Zsolt-vezércikkeket.

A Horthy-korszaknak a módszerei közé tartozott a magyar polgárság megosztása zsidókra és keresztényekre. A valóság az volt, hogy a hajdani nemesi-jobbági Magyarországon alig volt polgárság, és amikor a történelmi szükségszerűség fejleszteni kezdte a hazai polgárságot, ezek nagyobb részben olyanok voltak, akik az előbbi századokban nem számítottak magyaroknak: németek, szlávok, zsidók. Ezek egy-két nemzedék alatt a magyar nemzettudatnak, sőt legtöbb esetben a türelmetlen nacionalizmusnak képviselőivé váltak. Nos, Horthyék egyszerre csak magyarnak ismerték el a német és szláv eredetű polgárt, de kizárták a zsidó eredetű polgárt. A zsidó polgárság különböző rétegei még csak nem is értették - mert nem is volt érthető -, hogy

ők miért kevésbé magyarok, mint a svábok vagy bunyevácok. A keresztény polgárok nagy része pedig kapott az alkalmon, és szembefordult a zsidó konkurenciával, nem véve észre, hogy a polgári testvérharc végképp aláássa a polgári létet. S minthogy félték a történelem szocialista megoldásától, nem is kevesen közülük tehetetlen előkészítői, eszközei, kiszolgálói lettek a fasizmusnak. Ámde ebben a helyzetben a zsidó polgárság sem a polgári hagyományokat folytatta, hanem igyekezett beleilleszkedni a Horthy-rendbe, amíg lehetett. Végül is rájuk zuhant a történelmi tragédia, és kipusztultak: a mintegy milliós lélekszámú magyar zsidóságból elenyésző tízezrek úszták meg élve a fasizmus örvényét, vagyis történetük befejeződött, maradékuk egy-két nemzedék alatt nyomtalanul szívódik fel a társadalomba; legföljebb annyi emléket hagyva, hogy a magyar polgári felemelkedés idején jelentékeny szerepük volt a magyar irodalomban és tudományban.

Nos, ennek a halálra ítélt magyar zsidó polgárságnak az írója volt Zsolt Béla. Mint publicista a nagy, közös polgári eszményeket képviselte. Regényeiben azonban arról a világról vallott, ahonnan maga is származott. Sok regényt írt, jó néhány közülük elnagyolt, több bennük a publicisztikus vagy moralizáló elem, mint az igazi epika, ámde mindegyikben akadnak kitűnő fejezetek. Van azonban néhány regénye, amely a két világháború közötti magyar irodalom múlhatatlan remeke; ilyen a *Gerson és neje*, a *Bellegarde*, a *Kínos ügy* és *A dunaparti nő*. Ezeknek hősei a magyar zsidó polgárságból, pontosan, a pesti polgárságból kerültek ki: kispolgárok, értelmiségiek, nagypolgárok. De bárhol is állnak a társadalom létráján, kivétel nélkül olyanok, akiknek élete kudarcra van ítélt. Vagy ha sikeres az életük, mint Gersoné, a nagytőke alázatos, sőt lelkes kiszolgálójáé, az erkölcsileg úgy elzúlik, hogy az olvasó utálkozva teszi le a könyvet. Az olvasó egyébként is örökké viszolyog, ha Zsolt-regényt olvas. Nincs ezekben az érdekes történetekben egyetlen vonzó alak sem. A polgárság bús képű lovagja visszataszítónak rajzolja az egész polgárságot. Ha valakire ráillik a kritikai realista jelző, a perspektívatlanság hiteles ábrázolása, akkor századunk magyar irodalmából első-sorban Zsolt Bélára illik. Sötét, naturalizmushoz közeli képekben, de biztos kezű meseszöveggel marasztalja el szemléletesen ábrázolt alakjait. Gyakori anekdotaszerű eseményeiből kikerekedik a polgári kicsinyességek enciklopédiája. Soha senki ilyen humortalanul nem tudott anekdotázni.

De sikeres regényíró volt, ellenfelei is érdeklődve várták regényeit, ahogy ellenségei is mindig elolvasták vezércikkeit. Élete pedig szerkesztőségekben és kávéházakban telt el. Kitűnő, bár fanyar csevegő volt. Folyton éppen szerkesztett, beszélgetés közben is. Szervezte az irodalmat. Saját személyében volt a polgári baloldal.

Azután elvitték munkaszolgálatba, ahol a megaláztatásból és a testi szenvedésből az szabadította ki, hogy bíróság elé állították, és börtönre ítélték. Onnét vitték a koncentrációs táborba, ahonnan sikerült kimenekülnie és Svájcba szöknie.

Halálos betegen tért haza 1945-ben. De nem pihent. Ő volt a Polgári Radikális Párt napilapjának, a *Haladás*nak a főszerkesztője, képviselője lett pártjának. És közben megírta utolsó epikus nagy művét, a *Kilenc koffer* című önéletrajz-regényt. Ez a dokumentum voltában is fontos mű, amely újságfolytatásokban jelent meg, máig sem sorakozott könyv alakban a Zsolt Béla-regényekhez. De nagyszerű publicisztikájának válogatása is régóta adóssága a könyvkiadásnak.

1949-ben halt meg, a rég megérdemelt magas kitüntetés halálos ágyához érkezett. Azóta kevés szó esett felőle, ha talán legjobb regénye, *A kínos ügy* meg is jelent új kiadásban. Az ő irodalmi emlékezetének méltó felidézése is adósságaink közé tartozik.

ILLÉS BÉLA

(1895-1975)

Olyan volt, mint egy anekdotahős, akit Illés Béla talált ki. Egy bőséges vacsora után - amikor íróársai az ő születésnapját ünnepelték, és az ünnepelt, átolvasva az étrendet, minden fogásból három adagot rendelt és meg is evett, hozzá itlank vizespohárból kortyolva a konyakot - néhány baráti házaspárral még sétálgatott az esti utcákon. Majd betértek egy körüli kávéházba, ahol az őt természetesen jól ismerő pincérnek ezt mondta:

- Hozzon tizenkét pár virslit és egy fél liter konyakot! - Majd barátaira nézett, és ezt kérdezte: - Ti mit rendeltek? - A háromszoros menü után meg is ette a virslihegyet, megitta a konyak-áradatot, majd rágyújtott a számlálatlanadik töltés pipára, és közben mesélt, tréfálkozott, emlékeket idézett olyan csillogó-lebilincselő érdekességgel, hogy akik hallgatták, még csak fel sem tették a kérdést, mennyi az igaz, mennyi a rögtönözve kitalált. A csevegés, az élőlőszóval anekdotázás utolérhetetlen művésze volt, akinek emlékezetében tökéletesen elmosódott a valóság és a képzelődés határa. Ugyanazt a történetet képtelen volt kétszer ugyanúgy elmondani. Novelláit úgy mesélte el, mintha akkor találta volna ki. Amit írt, azt rendszerint előzetesen újra meg újra kisebb-nagyobb társaságban elmesélte, amíg az emlékekből és a hozzáképzelt mozzanatokból ki nem kerekedett a történet. Véleményem szerint a legritkább esetben sikerült olyan varázssal, olyan művészi színvonalon, olyan mozgalmas gazdagsággal megírnia anekdotáit, mint ahogy elbeszélte. Az élőlőszó lángelméje volt, aki csak a legszerencsésebb pillanataiban tudta írásban megközelíteni képzeletének varázsos játékát. És nagyon szerette az életet, szerette az embereket, szerelmes volt magába a női nembe; olyan író volt, aki őszintén örült más írók sikerének; szeretett örömet okozni. És ha valaki bajba került, esetleg olyan ember, akit nem is ismert, csak jókat hallott felőle, akkor még azt is elfelejtette, hogy voltaképpen egyáltalán nem bátor ember, és hajlandó volt magamagát - helyzetét, tekintélyét, néha még életét is - kockáztatni, hogy segítsen rajta. Ezt a gyávaságát ő maga szerette hangoztatni; nevetve mesélgette, hogy átfélte, átszorogta az életét, a tűzvonalban folyton-folyvást rettegett, csupa gyávaságból követett el olyan hőstetteket, hogy tizennyolc hadi kitüntetéset kapott, mint a Nagy Honvédő és Felszabadító Háború Hőse. Később is, amikor már itthoni irodalmi nagy tekintély volt, úgy gyűjtötte a kitüntetéseteket, mint más a bélyeget. Nála jobb ember aligha volt az egész irodalomtörténetben. Könnyen keresett, és pénze nagy részét ötletszerűen ajándékozta rászorulóknak. Közben eszményien jó szerkesztő volt, ha újság élére került; ha kellett, egy nap öt-hat novellát diktált le, kitűnőeket és igen gyöngéket egymás után; rengeteget ivott, de soha senki részegen nem látta, még többet dohányzott, szenvedélyes ultijátékos volt (filléres alapon), örök tréfacsináló, asszonyok biedermeier stílusú hódolója: az élet egészét szerette. És hetvenéves korában ezt a mesebeli életművészt egy agyvérzés ledöntötte, és tíz évig volt élőhalott, amíg végre elérkezett a megváltó halál.

Mindebből az a legkülönösebb, hogy az irodalomtörténet úgy tartotta nyilván ezt az anekdotázó anekdotaalakot, mint a magyar szocialista irodalom egyik előharcosát és egyik első klasszikusát. Néhány alkotása bizonyonnyal számottevő értéke marad irodalmunknak: a *Kárpáti rapszódia* regényhármasa, több igazán kitűnő novellája és vagy egytucatnyi eleve is anekdotának készült apró remekműve. A felszabadulás után kibontakozó és kezdetben túlnyomórészt igen sablonos írásokban megnyilvánuló szocialista irodalmi törekvés Illés Béla munkásságával emelkedett legkorábban igazi epikus értéké. Még merő fantáziálásai is a valóság újfajta ábrázolásának kitűnő példaképei lettek. De azért ne feledjük: mindene előtt az

életrajznak volt utolérhetetlen művésze. És igazi műfaja az anekdota. Novellái bőséges anekdoták, regényei anekdoták sorozatai, regényciklusai anekdoták áradatai. Ő maga Mikszáthot vallotta a maga nagy hagyományának, ezt olykor kritikusai is elhitték neki, holott igazán Vas Gereben és Eötvös Károly voltak irodalomtörténeti elődei (egyébként Eötvös Károly is ilyen varázsos bűvésze volt az életrajznak, ő is önzetlen segítőtje volt a rászorulóknak, és ő is csak legszerencsésebb pillanataiban tudta írásban elérni elcsevegett anekdotáinak művészi színvonalát).

Felettebb kalandos életének mozzanatait nehéz a hitelesség igényével nyomon követni, mert emlékezetem szerint mindig másképpen mesélte el. Próbáljuk megragadni azokat a tényeket, amelyek adatszerűen ellenőrizhetők.

Kassán született, de Beregszászon és az Északkeleti-Kárpátok falvaiban volt kisgyermek. Abból a kuruc és negyvennyolcas emlékeket őrző, magyar nacionalista érzelmekkel teljes zsidó polgári rétegből származott, amely 1867 után egyszerre és azonos mértékben lelkesedett Kossuth Lajosért és Deák Ferencért, és valójában tökéletes politikai tájékozatlanságban élt. Igaz lehet, de mindenképpen jellemző Illés Bélának az a vallomása, hogy apja a nagy magyarokon kívül csak két világtörténelmi alakért lelkesedett: Garibaldiért és Vilmos császárért. Az a századfordulói magyar polgárság, lett légyen bármely származású és bármily felekezeti, együtt és egyszerre tudta igaz szívvvel ünnepelni a szabadság hőseit és az elnyomás, hódítóvágy, nagyhatalmi törekvés testet öltött jelképét. Ahogy lojális Habsburg-alattvalóként Kossuth Lajost tartotta legfőbbik szentjének.

A módos polgárfiú azonban a Kárpátalján találkozott az erdei emberek nyomorával is, majd átélte, hogy a jómódú apa tönkremegy, és családjával együtt a fővárosba kényszerül, ahol már sokkal szerényebb körülmények közt élnek, sőt az olcsóbb lakású Újpestre költöznek. Ilyen gyermekélmények után kerül Budapesten gimnáziumba, ahol igazán jó tanuló volt. A magyar történelmet és a régi magyar irodalmat, vagyis az iskolai anyagot mindvégig meglepő részletességgel ismerte. Latinul pedig elég jól megtanult. Évekig élt később Ausztriában, csaknem egy negyedszázadon át a Szovjetunióban, de németül is, oroszul is csak a legszükségesebbeket tudta úgy-ahogy kifejezni. Nagyon szerette Puskind és Heinét, de csak fordításokban tudta idézni, Horatiust és Ovidiust azonban mindig eredeti latinban idézte. Saját bevallása szerint irodalmi élete egy sikerült és jutalmazott, majd egy akkori diáklapban megjelent Horatiusfordítással kezdődött. Jókaitól és Mikszáthtól elég sokat olvasott, de Mikes Kelemen, Jósika Miklós és Vas Gereben prózájából oldalakat tudott kívülről idézni. És egy ízben elmondta kívülről Pázmány Péter egyik szentbeszédét. Petőfire és Adyra esküdött, de Kisfaludy *Himfyjét* jobban ismerte, és Ábrányi Emil néhány hosszú, valamikor műkedvelők körében kedvelt költeményét véges-végig tudta. Vagyis műveltségének alapja mindvégig az első világháború előtti gimnáziumi tananyag maradt, amelyre azután igen jól ráépült az egyetemen szerzett római jog, amelynek tételeit Horatiushoz hasonlóképpen latinul tudta idézni. Szinte természetes, hogy aki ebből a társadalmi rétegből értelmiségivé akart emelkedni, az - akár csak a dzsentrik jó része - jogásznak ment, és nemcsak a jogból, hanem az államtudományból is megszerezte a doktorátust. Vagyis akkor még arra gondolt, hogy nem is ügyvéd, hanem állami tisztviselő lesz, hiszen ezeknek kellett az államtudományi diploma.

Ez időben jellegzetes haladó polgárfiú, aki már sok mindent tud a társadalom tényleges problémáiról, és valamivel jobban érti a kirobbant világháború tényleges okait, mint szüleinek nemzedéke. És ebben az időben fedezi fel az írói körökben is megforduló jogászból az írói tehetséget Ady Endre. Ez is igazolható tény: Illés Béla első kis írásait Ady Endre adta le a Nyugatnak. Kora szerint tehát tartozhatott volna a Nyugat második nemzedékéhez, alig volt valamivel idősebb, mint Fodor József, Szabó Lőrinc vagy Illyés Gyula. És akár csak ezek, ő is

a Nyugat körül nevelkedett íróvá. Csak a történelem hamarosan másfelé fordította életútját és ezzel művészi fejlődését. A fiatal jogászdoktort azonnal besorozzák, és kiviszik a tűzvonalba. A román, majd az albán, végül az olasz fronton ismeri meg a háború valóságát. Mint oly sokan, ő is ott válik forradalmárrá. Még nem szocialista, de a háborút csináló polgári világ ellensége. Mikor a forradalmak idején hazakerül, szívvel és lélekkel áll a kommunisták mellé. Gyermekkori emlékei - a kárpátaljai szegények, az újpesti proletárok világa - úgy támad fel benne, hogy most már értük kell harcolnia. Így lesz különböző kulturális teendők után a Vörös Hadsereg politikai tisztje. Ez időre már megjelenik néhány tanulmányon kívül regényes beszámolója háborús kalandjairól, a *Dr. Utrius Pál honvédbaka feljegyzései*. Politikailag még nem több a felháborodott humanista hitvallásnál, de az anekdotázó stílus már csaknem érett.

A tanácsköztársaság bukása után azonban menekülnie kell. Útja előbb az anarchisztikus küzdelmek színterévé vált Kárpátaljára vezet, onnét a megalakuló Csehszlovákiába. Ekkor már tapasztalatai, élményei és bővülő társadalomtudományi ismeretei alapján szocialista. Ezzel a hevülettel írja első, Kassán megjelent novelláskötetét, amelyen erős nyomokat hagy a kor divatos stílusiránya, az expresszionizmus és a naturalizmus. Tárgyuk és eszmeviláguk pedig a szocialista forradalom, illetve a szocialista kritika a társadalomról. Illés mindig is azt állította, és a kritika el is hitte neki, hogy politikai okokból lett elbeszélő, mert a novellákra kevésbé figyelt a cenzúra, mint a publicisztikára. Ez persze nem igaz. Illés alkatilag elbeszélő: bárhová veti a sors, bármi is lett volna világnézete, elbeszélővé válik minden körülmények között, mert egyszerűen nem tudott úgy élni, hogy valamit ne beszéljen el. És minthogy kommunista lett, tehát harcos kommunista elbeszélőként foglalta el helyét az irodalomban. Azután kiutasítják Csehszlovákiából, és akkor kerül Bécsbe, ahol éli az emigránsok nyomorúságos életét, és erről ír számos novellát, amelyek közül kettő - *Az aranyliba* és a *Sámson és Delila* - kétségtelen remekmű a magyar novellairodalom legjobb színvonalán. *Az aranyliba* nemsokára megjelenik francia fordításban is, és művészi értékére felfigyel Romain Rolland. Az ő elismerő szavai vezetik be Illés Bélát a nemzetközi irodalomba. Ettől kezdve, amit Bécsben ír, több nyelven is megjelenik, közlik az amerikai haladó magyar lapok is. Tehát már nyilvántartott kommunista íróként érkezik a Szovjetunióba, ahol olykor jelentős irodalompolitikai feladatokat is ellát. Ott írja első regényét, az *Ég a Tiszát*, a tanácsköztársaság küzdelmeinek ezt a dokumentatív, naturalizmustól és expresszionizmustól áthatott stílusú krónikáját. Sikere van vele világszerte, sok nyelvre lefordítják, csak haza nem juthat, itthon nem hathat. Fontos regény, és jellegében, stílusában elég kevésbé emlékeztet írójának többi művére. Közelebb áll az akkor divatos német és részben francia forradalmi szépprózához. Illés nem is halad tovább ezen az úton. Hamar kinövi az expresszionizmust is, a naturalizmust is, és győzedelmeskedik a testére szabott magyar anekdotahagyomány. Mikszáth is, de még inkább Vas Gereben. Amikor majd Illés hazatér, itthon Vas Gerebent már rég elfelejtette az irodalmi köztudat, de az ő modorának modern változata diadalmaskodik Illés Béla igen nagy népszerűségében. Hiszen Illés legtöbb művét általában azok is élvezik, akik politikailag nem értenek egyet vele. Éppen azért lesz ő a legolvasottabb hazai írók egyike, mert a legtöbb stilisztikai köze van az elbeszélés legnemzetibb hagyományaihoz.

De ahhoz, hogy hazajöhessen, világegésnek kellett bekövetkeznie. Illés Béla szovjet őrnagyként menti meg a halálos veszélytől a már reményvesztett édesanyját és nővérét. Itthon a Szovjet Hadsereg magyar nyelvű lapjának, az Új Szónak a főszerkesztője. Ez a napilap lesz az újrainduló magyar irodalom egyik fontos fóruma.

Amikor pedig már alezredesi rangban leszerel, az új magyar irodalom egyik - mindenki másnál közkedveltebb - vezéralakja lesz. Emberi erényei eredményesebben propagálják a szocialista realizmust, mint a kultúrpolitikai intézkedések. Jellemző magatartására, hogy ő, a

legrepresentatívabb kommunista író és főszerkesztő időről időre ellátogat beszélgetni az irodalomból végképp kihullott, már nagyon öreg Herczeg Ferenchez.

A hazai irodalomnak pedig főművével, a *Kárpáti rapszódia*val mutatkozik be. Ez az erősen önéletrajz jellegű, de anekdotáival mégis széles társadalomrajzú regényhármas valóban jelentékeny mű. Többi regényének inkább egyes kerekded részei sikerültek, novellái közül igen kevés. Nem egyet, amikor elmesélt, remekműnek érezték a hallgatók, de amikor megírta, elszürkült. De kitűnő kis könyv anekdotáinak gyűjteménye, amelyben a legigazibb önmagát adta. Az igaz, hogy életművéből kikerekedik az első világháború előtti évektől egészen 1956-ig tartó csaknem fél évszázad hol hiteles, hol túlszínezett körképe, de a könnyed megfogalmazás gyakran pongyola, az alakok is sokszor elmosódtak, a fordulatosság gyakran legyőzi az ábrázolást. Sohasem unalmas, ez bizonyos, de a maradandó művészi érték csak az életmű töredék részénél érvényesül. Ha azonban úgy válogatjuk össze műveit, hogy egyik kötetbe a *Kárpáti rapszodiát*, a másik kötetbe pedig a néhány legjobb novellát, az anekdotás könyvet és többi műveinek néhány kiemelkedő kerek részét sorozzuk - akkor mégis igen jelentékeny, a második világháború utáni kor valóban jó írója áll előttünk.

LENGYEL JÓZSEF

(1896-1975)

Lengyel József élete regénybe kívánkozik, pontosabban: történelmi kalandregénybe, amely a század világtörténetének előterében a kemény erkölcsi helytállás példázatos hőskölteménye lehetne, középpontban egy sovány kis magyar értelmiséggel, akit a világon minden izgat és érdekel, ugyanolyan otthonos a latin nyelvtanban és a görög történetírók világában, mint az avandgardista irodalmi kísérletek világméretű zűrzavarában, ugyanúgy ismeri Széchenyi naplóit, mint Marx és Engels levelezését, egyként járatos a modern természettudományokban és a filmkészítés trükkjeiben - és miközben tollpehelyként sodorja a század váltakozó irányú szélvihara, élve, testben-lélekben egészségesen vészeli át azokat a veszedelmeket, amelyekbe izmos testű óriások belehalnak, beleőrülnek, eltévelyednek vagy legalábbis ábrándokat vesztett búskomorak lesznek. Lengyel József azonban mindent kibírt, mindig képes volt újrakezdeni, és ahányszor újrakezdett, annyszor lett jobb, nagyobb, művészebb, hogy végül túl a hatvanadik esztendején, fiatalos erővel felemelkedjék az élő remekírók közé, majd öregen, de soha meg nem öregedve, halálos betegen is derűs mosollyal - nemcsak szókratészi emelkedettséggel, hanem egy életét folytonosan kockára dobó reneszánsz kalandor-poéta játékosságával is - nézzen szembe, mint egy legeslegújabb kalanddal - a testi elmúlással. Halála pillanatában pedig zökkenő nélkül lépett át a hazai halhatatlanságba, hogy ettől fogva egy társaságban legyen két olyan egymástól merőben idegen klasszikussal, akivel előbb vagy később egyaránt szakított, szóban vagy írásban egyformán kritizált, és mindhalálig egyformán nagyon szeretett: Jókaival és Kassákkal. Somogyból jött Budapestre egyetemistának. Falusi polgárfiú volt, aki birtokba akart venni minden tudnivalót: bölcséletet, természettudományt, irodalmat. Együtt élt benne a hazuról hozott dunántúli táj, a vidéki gimnáziumok latinos szelleme, a fővárosban körébe áradó mindenféle század eleji izmus. Jókai romantikájával a szívében lett expresszionista költő, az elsők egyike, aki felismeri Kassák lélekformáló nagyságát. És amikor eljön az első világháború, és a véráradatban bontakozik a forradalmi indulat, a tanítvány következetesebben tart a forradalom felé, mint a mester. Az elsők közt lesz, aki szakít Kassákkal, és tovább lép. De költészetén még sokáig nyomot hagy Kassák nemzedékeket formáló hatása. Költeményei ez időben a hazai avantgardista líra jó átlagterméséhez tartoznak, talán csak erőteljesebb, fiatalos-férfias erotikájával tűnik ki a forradalmár eszmevilágú expresszionisták között.

Tevékeny szerepe van már az „öszirózsás” polgári forradalomban, és 1918 végén egyike a kommunista párt Visegrád utcai megalapítóinak. A tanácsköztársaság legfontosabb újságírói és röpiratírói közé tartozik. A bukás után emigrálnia kell. Útja Bécs felé, majd onnét Németországba vezet. Hol kiadó, hol újságíró, azután jó ideig film dramaturg. A filmforgatókönyvek tanulmányozása áthatja kialakuló prózáját, későbbi regényeiben mindig is marad valami a filmtechnikából, évtizedekkel később ír olyan történelmi regényt is, amelyet műfajilag „filmforgatókönyvnek” nevez. Ezekben a német nyelvterületen töltött emigrációs években fejlődik ki novellaírói arculata. Ezekre a romantikus és expresszionista emlékekre pedig rárétegződik egy újabb hatás: a népmeséké. Egy időben népmeséket mond el novellaformában. Ezeknek német fordításával lesz közismert íróvá. Ebben az időben már elméletileg is kitűnően felkészült kommunista, és 1930-ban a Szovjetunióba költözik. Ott írja első igazán jelentékeny művét: a *Visegrádi utcát*. Lényegében nagy riport a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulásáról. De ennek a riportnak az írója egyben kitűnő emberábrázoló, aki többek közt a modern mélylélektanban is jártas. Az ábrázolt alakok miközben hitelesen azok, akik az

életben voltak, egyben realista regénybe illő típusok. És ekkor Lengyel belekezd egy valódi regénybe, a *Prenn Ferenc hányatott élete, avagy minden tovább mutat* című kalandos történetbe. Formáját tekintve igazi kalandregény, a hajdani pikareszk modern változata. Hőse egy kezdetben gátlástalan kalandor-vagány, aki úgy éli a század eszméivel és fordulatokkal teljes világtörténetét, mint Voltaire mulatságosan filozofikus regényeinek Zadigjai és Candide-jai, amíg az események, a kalandok tapasztalatai önmaga fölé nem emelik, és igazi kommunista harcos nem lesz. De két évtized kelletik, amíg ez a regény elkészül. Közben neki kell Prenn Ferencnél is hányatottabb életet élnie. A második fejezetnél tart, amikor elkezdődik a személyi kultusz. Áldozatul esett Kun Béla, áldozatul esett az emigráció legkitűnőbb magyar költője, Barta Sándor, az Arany János költészetéért lelkesedő marxista esztéta, Pogány József. Egy napon Lengyel Józsefet is letartóztatták, bár soha bíróság elé nem állították. Elegendő gyanú volt, úgy látszik, hogy a *Visegrádi utca* című könyvéhez Kun Béla írta az előszót. Ítélet nélkül internálják egy sarkkörtáborba, onnét később másik táborba kerül, majd táboron kívüli száműzött Szibériában. Tizenhét(!) évig tart ez az élet „halálon innét, életen túl”. Ebbe vagy bele kell pusztulni, vagy bele kell örülni, vagy ki kell ábrándulni. Lengyel József kis vékony természetével, fölényes kultúrájával, örök kíváncsiságával ép testtel, ép lélekkel éli túl a csaknem két évtizednyi ember alatti létet, és olyan tiszta szemmel néz körül a pokolban, mint Dante. A humanista, az embert és értelmet szerető elme sértetlenül őrzi az eszmét; ez teszi lehetővé, hogy az író jól megfigyeljen mindent, amit átél. És 1955-ben a soha el nem ítélt Lengyel Józsefet rehabilitálják, és a réges-rég halottnak hitt író egyszeriben hazajön Budapestre. Ötvenkilenc éves, ugyanolyan kis vékony, fölényesen mosolygó tekintetű, latin kultúrájú, művelt beszélgetésekre és férfiasan szerelemre éhes, mint huszonöt éves fővel. Csak éppen végtelenszer többet tud a világról, mint egy emberöltővel előbb. És mintha mi sem történt volna, befejezi *Prenn Ferenc hányatott életét*. De most már ő is sokkal jobban tudja, milyen egy hányatott élet. A *Visegrádi utca* hazai kiadásával és a *Prenn Ferenc* lép be az új magyar irodalmi életbe.

Egyelőre még nem azt közli, amit átél és tapasztalt. Attól tart, hogy a bármilyen művészien kimondott igazságot félremagyarázzák, és a személyi kultusz kritikáját majd az eszme kritikájának tekintik. Nem akar zavart kelteni a kommunista tudatban, és nem akar fegyvert adni ellenséges kezekbe. Egyelőre tehát nagyobb történelmi távlatban szól a zsarnokságról, és megírja a „forgatókönyvet”, vagy ha tetszik, filmregényt *Attiláról*. Ezzel bekapcsolódik a magyar irodalom nagy hagyományaiba. Az ő fő forrása is Priszkosz rétor hajdani görög riportkrónikája, akárcsak Gárdonyi *A láthatatlan emberének*, de ellentétben a közhagyományokkal, az ő Attilája a hatalom mámorában zsarnokká váló nagy ember, akárcsak Vajda János Attila-drámájáé. Jól tudjuk, hogy Vajda drámáját a múlt században milyen felháborodás fogadta. De az azóta eltelt idők ebben is Vajda Jánost igazolták. Lengyel József ezzel a filmregénnyel ugyanúgy kapcsolódik a Vajda-hagyományhoz, mint Adyék Vajda lírájához.

1956 vihara után megint újrakezdi munkáját. Mert amit hazajövele után írt, azzal lezárta régebbi életszakaszát. 1957 után azonban megszólalt a novellista. A munkásmozgalom hősei, árulói, vértanúi, kihasználói mellé felvonulnak a sztálinizmus áldozatai, az internáló táborok különféle alakjai. Lengyel József ezekkel egyszeriben a nagy múltú magyar novella mai legkitűnőbbjei közé lépett. Egy-egy alakjának megrajzolása egyszerre vall az éles szemű társadalomábrázolóra, a biztonságos pszichológusra és a stílus művészére. Választékos nyelvezete, fegyelmezett szerkesztőkészsége, filmszerű láttatni tudása egyesül ezekben a bravúros novellákban.

De ezzel a láttatókészséggel nem is kerülhette el a regényt, még a történelmi regényt sem. És akinek egyszerre szívügye a magyar múlt és a nagy célok érdekében folytatott vita az eszmékkel, annak itt nálunk előbb-utóbb szembe kell néznie az öngyötrő töprengés klasszikusával,

Széchenyivel. Nem egy olvasó Lengyel József egész életművéből a *Három hídépítőt* szereti legjobban, ezt a remekművű, kis terjedelmű, mégis a nagyság érzetét keltő történelmi regényt Széchenyiről és a két Clarkról, a Lánchíd létrehozóiról. És nagy jelképpé válik benne a Lánchíd, a nagy, közérdekű cél, amelyet annyi akadály ellenére mégis meg lehet valósítani. Korképnek is, emberábrázolásnak is a legszebb magyar történelmi regények egyike. Azután írt még két hasonlóan rövid terjedelmű regényt: az *Újra a kezdetet*, egy hajdani vöröskatona útját a lelkesedéstől a tudatosodásig, és az *Ante, apud... ultra, trans* címűt.

Ez utóbbi egy utópiákról ábrándozó építészmérnök törekvése, ábrándozása, s közben tudatfejlődése, egy elképzelt jobb és szebb jövő vágya egy városépítési terv kibontakozása kapcsán. A latin cím és a hős latin kultúrája világosan vall a mindig is latin kultúrájú író benső élményére, ahogy a vágyakat szembesíti a világgal.

Közel volt a nyolcvanhoz, amikor - hiába is titkolták előtte - megtudta, hogy rákja van, de azt is, hogy ez a halálos kór ilyen idős korban már lassan terjed. Egy ízben mindennapi sétáját járva a várbeli Bástya sétányon, író barátokkal találkozott, és mosolyogva újságolta, hogy ez a baja, tehát ha még sokáig él, akkor ebbe fog belehalni, és ravaszkásan pislogva tette hozzá: „De nevetnék, ha közben valami más betegség ölné meg, hiszen nyolcvanéves korban már sokféle halált okozó betegségre van jogom. Nekem igazán mindegy, melyikkel fejezem be, hiszen amit el akartam mondani, azt nagyban-egészen mégis elmondtam.”

Mint az antik bölcsek és a végvári vitézek - a haláltól se félt.

BARTA SÁNDOR

(1897-1938)

Barta Sándor nem tartozik közismert, gyakran idézett költőink közé, holott helye a magyar szocialista irodalom előkészítő klasszikusai között van, és nagyon érdekes, sokszínű költészete igen tanulságos példázat arra, hogy a hagyományostól elszakadó, lényegében anarchista művész gomolygó és a nagy tömegektől elzárt expresszionizmus hogyan fordul vissza a népköltészet és a nemzeti értékek hagyományaihoz akkor, amikor a fejlődő tudat megtalálja útját, megéri a körülötte kavargó világot, és az összevissza csapkodó lázadó kommunista forradalmárrá válik.

A fiatal Barta Sándor a magyar avantgardisták élvonalába tartozik, az érett férfi Barta Sándor a népi ihletésű szocialista realista költészet fontos előfutára.

A proletáryomorból érkezett, apja foltozósabó volt, ő maga is apjának segített siheder korában, és közben végezte szívósan a középiskolát. Mert művelt ember akart lenni. Később magántanításból tartotta el magát (keserves kenyér volt ez), végre a könyvek közelében kerülhetett: könyvkereskedő-segéd lett. Bekerül a haladó ifjúság szervezett társaságába, a Galilei-körbe. Ott találkozik a munkásmozgalommal.

Körülötte a magyar feudálkapitalizmus, majd az első világháború. Amit tapasztal, az felháborodott indulattal tölti el. Szelíd neki mindehhez az öröklött költészet, holott ifjan már költőnek tudja magát. És egyszerre csak szembetalálkozik Kassák Lajossal és harcok lapjával, a *Mával*. Úgy érzi, megtalálta a kifejezési formáját. Kassák ösztönző hatása döntő volt az egész, újat kereső, baloldali nemzedékre. Költészete felszabadító hatással volt, és közvetítette az avantgardista törekvéseket. Barta Sándor az expresszionizmus jegyében fejezi ki anarchisztikus indulatait, és Kassák szívesen közli meglepő, bátor gondolattársítású, kétségtelenül nehezen érthető verseit.

Barta ebben az időben lelkesedik a nála tíz évvel idősebb Kassákért, mesterének tartja, még utánozza is, de verseiből mégsem lesznek utánpótlások, mert az avantgardizmuson belül összetéveszthetetlenül egyéni hangja van. Amit ír, valahol a vers és a próza közt hullámszik, tele váratlan képekkel, a képek mögött olyan feszülő indulatokkal, mintha szét akarna robbanni az egész szöveg. Kassák, aki nemcsak költője, hanem a legfőbb szakértője is az avantgard-törekvéseknek, igen nagy véleményrel van a fiatal költőről. Jó barátok lesznek. Barta Sándor nemsokára feleségül veszi Kassák húgát, aki Újvári Erzsi néven tehetséges költőnek és novellistának indult, de fiatalon meghalt, így műve töredék marad.

Természetes, hogy a forradalmak idején Barta lelkesen csatlakozik a kommunistákhoz. Egyelőre még nem marxista, forradalmisága ösztönös, de cikkekkel, versekkel, előadásokkal harcol a munkásság kultúrájáért. Ebben az időben (1919) jelenik meg első verseskönyve, a *Vörös zászló*. A korai Barta minden erényét és minden hibáját magában foglalja ez a kötet: izgalmasan érdekes, nagyon egyéni hangú, jelképrendszere nem mindig érthető, de amit mond, és ahogyan mondja, mindig lendületes. Világnézete még tisztázatlan: jobban érthető, hogy mi ellen harcol, mint az, hogy minek az érdekében. Célja kétségtelenül a proletariátus felemelése, de nincs még képe a felemelkedő proletariátus jövőjéről.

Az ellenforradalom győzelmekor Bécsbe emigrál. A nagy közös gyász, a bukás és nyomában az ellenforradalom tömegvérengzése tisztítóúzként hat költészetére. Még mindig és még jó ideig az expresszionizmus stíluseszménye határozza meg kifejezési formáit, de sokkal közérthetőbbé válik, jelképei világosabbak, hiszen a tömegekhez akar már írni, és hatni akar. Ott Bécsben írja immár érett költeményei között expresszionista korszakának legszebb, legmegrendítőbb verseit, köztük a részvét és felháborodás nagy költeményét az *Akaszott embert*.

Kezdetben Bécsben is Kassákkal működik együtt, egy ideig a Bécsben folytatott Ma segéd-szerkesztője. Írja a polgári világot támadó, az ellenforradalmat vádló és a proletárforradalom dicsőségét hirdető verseit és versszerű szimbolikus meséit. Ezekből áll össze következő, Bécsben megjelent kötete, a *Mese a trombitakezű diákról*.

Közben harcos publicisztikai munkát végez, és olykor novellákat is ír. Ezek a prózai művek, képanyagukat és merész gondolattársításait tekintve, közel állnak költészetéhez. Bartánál a korai években sohasem válik el éles vonallal a vers és a próza. Kiáltványaiból és novelláiból állítja össze harcos prózai kötetét, a *Tisztelt hullaház!-at*.

Ezekből azonban nem lehet megélni. Bartáék nyomorognak. A költő fordítói munkát végez, drámairással próbálkozik. Fordításai meg is jelennek (Gogoltól Rabindranath Tagoréig a legkülönbözőbb szerzőket tolmácsolja: amit a kiadó éppen igényel). De színpadi művei nem valók színpadra: alig érthető expresszionista kísérletek.

Közben azonban egyre jobban elmélyül a marxizmusban. A Ma körében képzett és tudatos kommunisták is voltak, mint Komját Aladár, a költő, és Uitz Béla, a festő. Ezeknek egyre nehezebb volt együttműködni Kassákkal, és még Budapesten elváltak útjaik. Barta most ismeri fel, hogy ezeknek van igazuk, és noha Kassák sokáig mestere és barátja volt, sógorok is, mégis úgy dönt, hogy elhagyja a Mát, és Komjátékkal tart.

Most maga próbálkozik új forradalmi hangú folyóiratokkal. Előbb megalapítja az *Akaszott Ember* című lapot, majd az *Ék* című folyóiratot. 1924-ben már képzett és következetes kommunista, Komjáték is annak tartják, s akkor maga is belép Komját kommunista lapjához, az *Egység*hez. Ugyanebben az évben kéri felvételét a kommunista pártba. Ekkor kezdődik íróművészetének átalakulása: közérthető akar lenni, hogy műveivel agitálhasson. Megírja fantasztikus-utópisztikus regényét, humorral, szatírával, harcos kedvvel és a rá mindig jellemző nyelvi leleménnyel. A mű fura címe: *Csodálatos történet, vagy mint fedezte fel William Cookendy polgári riportert a földet, amelyen él*. Kár, hogy prózáknak ez a klasszikus műve azóta se jelent meg újra.

Nemsokára úgy véli, hogy a kommunizmus harcát igazán a Szovjetunióból lehet vívni. 1925-ben tehát Moszkvába költözik. Az ott töltött több mint tizenkét év alatt íróművészetének jellege merőben megváltozik. Az expresszionizmus igen jó iskola volt számára gazdag stílusának kialakításához, de felismeri, hogy aki nemcsak érteni, hanem értetni akarja a világot, annak realista igényűnek kell lennie. Regényei és drámái ettől kezdve főleg a magyar parasztság és munkásság elnyomatásáról, a hazai munkásmozgalomról szólnak. Ezek közül legjelentékenyebb a századforduló Budapestjéről szóló *Aranyásók* című regény. Közben novellákat és riportokat ír, amelyek oroszul is megjelennek.

De mindezeknél fontosabbak új költeményei. Ahogy elmélyed a hazai nép életének ábrázolásában, úgy közeledik a nép kifejezésformáihoz, ráébred a népdal örök megújító erejére. Epikus mondanivalóit versekben is ki akarja fejezni, még hozzá népköltészet ihlette formákban. Így akaratlanul közeledik a nagy nemzeti hagyományokhoz: Petőfihez, Aranyhoz. És megteremtője lesz a magyar szocialista epikus költészetnek. Ebben a műfajban alighanem

legjelentékenyebb műve a *Hazám földjén* című, lírai hangvételi, de harcos szenvedélyű nagy elbeszélő költemény.

Az emigráns irodalom körében már olyan tekintélyt vívott ki, hogy 1938-ban ő lesz a szerkesztője a szovjetunióbeli igen színvonalas magyar folyóiratnak, az *Új Hang*nak. És ekkor következnek a gyászos emlékü sztálinista koholt perek. 1938-ban a negyvenegy éves, művésze teljéig jutó Barta Sándort, a magyar kommunista költészet egyik főalakját letartóztatják, hamis vád alapján elítélik és kivégzik. Húsz évig a nevét sem lehetett kimondani.

Az ötvenes évek vége felé kezdtük újra felfedezni, akkor meg is jelent néhány műve új kiadásban, de életművének egésze még mindig ismeretlen az olvasóközönség körében. És még kevesen vették tudomásul, hogy jelentékeny költő, jó író és tiszta lelkű, nagy ember volt.

PAP KÁROLY

(1897-1945)

A hitbuzgó zsidók ókorból örökölt rítusa szerint a mindennapi imához a homlokra és a bal karra imaszíjat (héberül: *t'filint*) kell tekerni; szombaton (zsidósan: sábeszkor) azonban csak t'filin nélkül szabad imádkozni. Nos, van egy nagyon régi zsidó vicc, hogy: „Mi az, amit se zsidó, se keresztény soha még nem csinált?” A válasz: „Hogy sábeszkor t'filinnel imádkozték.” Ennek a groteszk kérdésnek az analógiájára tehetnék fel a kérdést: „Miféle életmű az, amit még se zsidó, se keresztény író nem hozott létre?” A válasz ez lehetne: „Pap Károly életműve.” Úgy hiszem, soha zsidót így nem izgatott Krisztus alakja, lélektani alkata és történelmi jelentősége, soha harcos kommunista vörös parancsnokot nem gyötört meg ennyire egy vallás, amelynek tanításában hitt is, meg nem is, soha zsidó vallási buzgalomban nevelt, majd harcos kommunistává lett ember nem áhította ennyire, hogy magyar hazafi legyen, soha zsidóságát ilyen látványosan hangoztató férfi nem került volna abba a helyzetbe, hogy egyetlen vallási lángolással imádott szerelme, majd felesége keresztény - méghozzá vallásos keresztény - legyen. - Ez a Pap Károly a XX. század magyar irodalmának egyik legjobb novellistája, a költői magyar próza egyik kiváló mestere volt. Móricz Zsigmond ugyanúgy lelkesedett érte, mint Illyés Gyula, és elpusztult mint elhurcolt zsidó a buchenwaldi haláltáborban, még csak azt sem tudjuk, mikor, valószínűleg 1945 elején, bár a legutolsó hír 1944 októberéből való, egy könyvelési adat, hogy ő a Goethe és Schiller weimari házából, a német humanizmus otthonától alig néhány kilométerre épített földi pokol 72 713-as számú deportáltja.

Egy nagy hírű magyar zsidó hittudós, Pollák Miksa Mihály soproni főrabbi fia volt. A gimnáziumban legendás hírű jó tanuló. Úgy nőtt fel, hogy a magyar, a német és a héber nyelv tökéletes birtokában volt, és érettségije idején már latinul is anyanyelvi szinten tudott. Szülei papnak szánták, s habár ez időre már eszébe sem jutott, hogy apái nyomát kövesse (holott már nagyapja és dédapja is pap volt), mégis a Pap nevet választotta magának magyar névül. Az érettségizett, tizennyolc éves fiatalember - 1915-ben - magyar nacionalista hevületből önként jelentkezett katonának, holott ha papnak megy, elkerülhette volna még a háborúban is a katonai szolgálatot. Ő azonban fegyverrel akart harcolni a magyar győzelemért. A tűzvonal megpróbáltatásai közt ismeri fel, hogy a halálba küldött magyar parasztok a nacionalizmus áldozatai, ezért válik áhítatos magyarrajongóból szocialistává, és ezért jelentkezik 1919-ben önként vöröskatonának. Mint tapasztalt katonatiszt és lelkes kommunista lesz Murakeresztúr katonai parancsnoka, majd szabadcsapatot akar szervezni a proletárhatalom védelmére. Ezért az ellenforradalom győzelmekor börtönbe kerül (Szombathelyen), s mert szabadulása után rendőri felügyelet alá helyezik, Bécsbe emigrál. Két évvel később hazatér, de apja, a hazai zsidó vallási élet egyik szellemi főalakja, kitagadja a kommunistává lett fiút. Mint oly sok művészhajlamú fiatalember a múlt században, ő a XX. század húszas éveiben, hivatását keresve, felcsap vándorszínésznek, azután végre Budapestre kerül, ahol novelláit megmutatja a két legfőbb szakértőnek, Osvát Ernőnek és Mikes Lajosnak. Mindketten elragadtatva veszik tudomásul a senkire nem emlékeztető hangú író, aki ez időben már harminckét éves, de még sehol semmilyen írása nem jelent meg. Egy évvel utóbb megnyeri a Nyugat novellapályázatát. A Nyugat és az Est-lapok (vagyis Osvát és Mikes) versengve közlik novelláit. 1930-ban már az az irodalmi közvélemény, hogy a nagy múltú magyar novellának Pap Károly az egyik legjelentékenyebb élő mestere. Ekkor Baumgarten-díjat akarnak adni neki, de a hatóságok -

kommunista múltja és büntetett előélete miatt - nem engedélyezik a neki ítélt jutalom kiadását.

Novellái eddig is vallási és erkölcsi problémák közt vergődő emberekről szóltak. Krisztus alakja, a megváltás, az erkölcsileg példás élet mondanivalóinak középpontjában áll. Az olvasónak nemegyszer az a gyanúja, hogy ha nincs antiszemitizmus, akkor Pap Károly hitbuzgó keresztény lesz, aki az Evangélium igéivel bizonyítja a szocializmus igazságát. De antiszemitizmus nagyon is volt, és a harmincas évektől egyre erősebb lett, és a főrabbi magyar nacionalista és vörös parancsnok múltú fia szembe akart nézni a fasiszta szörnyeteggé növekedő gyűlölettel. Még azt is meg akarta kérdezni, vajon nincs-e igazuk azoknak, akik őt gyűlölik? Aligha van különösebb műve ennek az egész témavilágnak, mint a *Zsidó sebek és bűnök* című vitairat, amelyben az író elsősorban önmagával vitatkozik. Meg akarja érteni az antiszemiták álláspontját. Úgy jut el az antifasizmusig, hogy közben elmarasztalja az antiszemitizmus folytán történelmileg kifejlődött zsidó különállástudatot is.

Végső fokon ez az öngyötrő könyv legalább annyira cionistaellenes, mint fasisztaellenes. Egy olyan csodaszerű megváltásra vár, amelyben együtt múlik el a zsidók elleni indulat és a zsidó öntudat. Hiszen éppen a krisztusi magatartásban van meg erre a lehetőség. Krisztus, a hajdani zsidó „proletár népvezér” az, akire az antiszemitizmus hivatkozik. Benne kell hogy feloldódjék zsidóság és antiszemitizmus. Ettől kezdve készül élete főművére, amelyet soha meg nem írhatott: a Krisztus-regényre.

Írja azonban egymás után novellafüzéreit és regényeit. Biblikus képek vallanak itt antikapitalizmusra. A *Megszabadítottál a haláltól* csodákkal teljes történeteiben jelen van Krisztus is: az ótestamentumi hitben élő emberek az Újtestamentum korában olyan különös élményeket élnek át, amelyek a pénzvágyat, a kizsákmányolást bélyegzik meg. És a nyelve olyan sallangmentesen emelkedett irodalmi magyarság, hogy nem véletlen az az elragadtatás, amellyel Móricz Zsigmond fogadta.

Azután egyre több lesz műveiben az önéletrajzi elem. Hol ez is biblikus körben, hol az átélt valóságban: a magyar vidéki életben. *Azarel* című regénye ifjúkori lázadását idézi fel előbb a család, aztán a társadalmi rend ellen. Novelláiban korábbra lép vissza, a kisgyermekkorig és a serdülő évekig. A gyermeklélek eddig talán soha meg nem ragadott árnyalatait tudja ábrázolni. Gyöngédség, önzés, szeretet, kegyetlenség vegyül itt a félelmek, vágyakozások, barátkeresések és a kirekesztettség mozzanatai közé.

A második világháború kitörésétől kezdve könyve nem jelenik meg, bárha szakadatlanul dolgozik. Ezeknek a műveknek a felszabadulás után megjelent kötetei méltán sorakoznak a korábbi novellagyűjteményekhez. És készül a főműre, a Krisztus-regényre, amely korábbi műveiben is kísértette. Ez a főmű azonban nem jöhetett létre. De ír közben két drámát, amelyet elő is adnak. 1939 után az állásaikból elbocsátott zsidó színészek, rendezők és zenészek egy színvonalas irodalmi színházat teremtenek, amelyet *Goldmarkról*, a múlt századbeli világhíres zsidó vallású magyar muzsikusról neveznek el. Itt mutatják be 1940-ben Pap Károly *Betséba* című, ótestamentumi tárgyú színjátékát, majd 1944 elején, nem sokkal a német megszállás és a színház azonnali megszüntetése előtt az író utolsó befejezett művét, a *Mózes*t. Történelmi dráma és nagy önvallomás. Ez a Pap Károly formálta Mózes nem akar a zsidó nép vezére lenni, sőt ez a Mózes még zsidó sem akarna lenni. De a történelem parancsol: kénytelen vállalni a zsidóságot, amelyhez - úgy érzi - nincs is köze, és kénytelen vállalni a vezérséget, amely idegen élete céljaitól, vágyaitól. És vállal mindent, mert se társadalmi, se lelki lehetősége nincs, hogy kivonja magát Isten akarata alól, amely a történelmi kényszer formájában ölt testet és erőt. Mózes alakja és magatartása némiképpen kulcsot ad Pap Károly egész életműve alaposabb megértéséhez. Ámbár ez az életmű nélkül is magáért beszél.

TAMÁSI ÁRON

(1897-1966)

Amihez Tamási Áron hozzáért, az menten megszépült. Az ő szemén keresztül a valóság mesevilág, nála a sötétség is tündérfényekkel világít. De Tamási Áronnál a mese is a valóság súlyosságára és bánataira vall; az ő szemén keresztül az állatok és a fák is a világ nagy összefüggéseit példázzák; nála ugyan minden agyafúrt székelységgé válik, de az ő székelysége maga az ezerarcú emberiség. A lélek nagy gyönyörűségei közé tartozik Tamási Áron novelláit olvasni, és ez a nagyon nagy, nagyon művészi novellairó úgy mellékesen kitűnő regényeket és igen egyéni hangú, szívhez szóló, jó drámákat is írt.

Székely volt, és ez meghatározta látásmódját is, stílusát is. A székely hagyományok, a székelyföldi hegyek és erdők, a gyermekkorban lélekbe szívódott mesék, balladák és nem utolsósorban tréfák, játékok, szelíd ugratások ugyanúgy mindvégig befolyásolták képzet- és képzeletvilágát, mint nyitott szemű érdeklődése minden iránt és csukott szemű hajlandósága a misztikumokra. Tamási mindent látott, ami látható volt a körülvevő való világban, és mindenről a nehéz munkával dolgozó emberek vélekedése szerint válaszolt. De Tamási azt is látta, ami nem látható, amiről az ember azt sem tudhatja, van-e vagy nincs, ami kívül esik a való világon. Nem ítélné meg helyesen Tamási Áron egyéniségét és életművét, aki nem veszi tudomásul, hogy egyszerre volt tényekhez ragaszkodó realista és lelke mélyéig vallásos ember, aki a végső döntést az emberen túlról várta. Nem egy bizonyos tételes vallásnak volt dogma szerinti hívője, semmi sem állt távolabb tőle, mint bárminő dogmatizmus; ennél sokkal játékosabb lélekként élte életét. De misztikus sejtelmekkel remélt tapasztalaton kívüli, nemcsak nem ismert, de meg nem is ismerhető eredetű segítséget az ember jogos igényeihez. Azt azonban jól tudta, hogy magamagától még a mennyei segítség sem jön el, ha mi magunk nem teszünk okosan a saját érdekünkben. Kedvesen ravasz, mókás kedvű szegényemberei körülbelül úgy gondolják a nagy igazságszolgáltatást, hogy „segíts magadon, isten is megsegít”. Ámbár néha ezek a szegények gyanakodni kezdenek, hogy hátha még az életen túl is olyanfajta világ van, mint egy átlagos székely faluban, és talán a mennyei hatóságok is előnyben részesítik a gazdagot a szegénnyel szemben, hát akkor jobb az örök halál, mint a feltámadás. Erről szól az egyik legeslegszebb és legtragikusabb humorú novellája, a *Rendes feltámadás*.

A társadalom életében ez a realista-misztikus kettősség legfőljebb annyiban befolyásolta, hogy sohasem lett klerikális, mert ehhez szocialista volt, és sohasem lett pártszerűen szocialista, mert ehhez nem volt materialista. Egyébként kezdettől fogva ott áll a haladás oldalán, a felszabadulás előtt baloldali ellenzéki volt Magyarországon is, Romániában is; a felszabadulástól kezdve részt vett a politikai életben, a szocializmust szolgálta tettel és írással, sőt ebben az időben jutott el legrealistább műveihez.

Székely faluban született, székelyföldi kisvárosban érettségizett. Ki akart törni az elődök paraszti életformájából, méghozzá nem is a szellemi élet, hanem a városi-polgári életforma felé. Ezért megy a gimnázium után kereskedelmi akadémiára, majd annak elvégzése után banktisztviselőnek. Azután szűknek érzi Erdélyt, s mintha mindenestül szakítani akarna származása hagyományaival, huszonhat éves korában kivándorol Amerikába. Pedig akkor már egy novellájával Kolozsvárott pályázatot nyert. De írói magamagát Amerikában találta meg. Ott lebbentek elébe látomásként az elhagyott otthon képei, emlékei, hagyományai. A székely népballadák, népdalok és népi mókák ihlették azokat a novellákat, amelyekből első kötete, a

Lélekindulás összeállt. Amerikából küldte haza a kéziratot a kolozsvári kiadóhoz, ahol 1925-ben megjelent. Az irodalom azonnal felfigyelt rá: a romániai is, a magyarországi is. Erdély hazavárta ezt a mindenkinél erdélyibb hangütésű író. És a következő évben Tamási Áron haza is tért. Ettől kezdve javarészt Erdélyben élt a felszabadulásig, majd a felszabadulás után Magyarországon. De amikor még romániai lakos és a romániai magyar irodalom ünnepe volt, már a legolvasottabb, a legkedveltebb írók közé tartozott Magyarországon is.

Gyors egymásutánban jelennek meg novelláskönyvei. És az olvasóknak tudomásul kellett venniük, hogy ez a tündéri bájú író a szegények igazságának kemény szószólója, aki még parasztfelkeléssel is rémíti az úri világot (*Hajnali madár*). De aki nem akart odafigyelni az író társadalmi-politikai igazságaira, azt elbájolta a mese, a komor valóság fölött lebegő derű és humor. Már a húszas-harmincas évek fordulóján nyilvánvaló volt, hogy Tamási Áron a legnagyobb magyar novellisták közé tartozik.

Közben egymás után jelentek meg regényei is. Előbb *A szűzmáriás királyfi*, amelyet javarészt még Amerikában írt, s csak végső csiszolása készült el otthon. Tragikus történet a természet igaz törvényei szerint élni akaró székely diákról, aki összeütközik a társadalom embertelen törvényeivel. Kevés műben érződik ennyire az író misztikumra hajlandó világszemlélete. A helyzetek kritikai erővel reálisak, a hangvétel közel áll a balladához, a megoldások valóságon kívüliek: költői mű, de nem realista regény. Annál realistább, de legtávolabb is áll Tamási életművének egészétől a *Cimeresek*, amelyekben az erdélyi világ feszültségeit rajzolja meg. Jó regény, de más is megírhatta volna. Ezek után következett a főmű: az Ábel-trilógia. Előbb az *Ábel a rengetegben*, a talpraesett székely favágólegény mesébe illő, mesevarázsú története, majd folytatásai: *Ábel az országban* és *Ábel Amerikában*. Ábel megjárja írójának útját: a természet világából eljut a városba, onnét a nagyvilágba. Végül tapasztalatainak eredményeként visszamegy a természetbe. Szemléletével lehet vitatkozni, van benne sok romantikus antikapitalizmus, Ábel a megismert polgári világ előtt nem előrelép, hanem hátra; akár XX. századba tévedt rousseau-izmusnak is mondhatnók ezt a magatartást. De költészetével, különösen az első rész költészetével, nem lehet vitatkozni: fenyőillatú remekmű, századunk egyik legszebb magyar regénye.

Ábel történeteiben semmi misztikum: csak természetszeretet és a polgári világ kritikája. Annál erőteljesebben tör ki a misztikum a következő regényben, a *Jégtörő Mátyásban*. De olyan bájosan játékos könyv, hogy akár a misztikumát is csupán játéknak tekinthetjük.

S mindezek közben Tamási sikeres drámaíróvá nőtt. Elbeszélő erényeit át tudta menteni a színpadra is.

A felszabadulás idején mindenki úgy tekintett rá, mint a legnagyobb élő írók egyikére. Ettől kezdve politikai méltóságokat is betölt, de alkata szerint nem gyakorlati politikus, az ő világa az irodalom. Egy ideig még ugyanabban a modorban ír, mint azelőtt. De az ötvenes évektől kezdve fokozódik igénye a valóság ábrázolása iránt. Stílusa változatlanul szép, de a mese-szerűség helyét egyre inkább a történelmiség váltja fel. Regényes önéletrajza, a *Bölcső és bagoly* egyben a székelység útját és életkörülményeit elemzi, megmutatván, honnét indult és hogyan emelkedett ki az író. Az 1848-ról szóló *Hazai tükör* történelmi regény: a Székelyföld és benne egy székely legény története a szabadságharc idején. Erre a művére kapta meg az író a Kossuth-díjat. Majd a *Szirom és Boly* kifejezetten „mai tárgyú” regény, nem is Erdélyben játszódik, hanem a Dunántúlra telepedett bukovinai székelyek között. Itt már termelőszövetkezetéről, a szocialista építésről van szó, természetesen Tamási-stílusban. De témavilága bizonyítja, hogy jelen volt, és jelen akart mindig maradni.

Most is jelen van, már halála pillanatában nemzeti klasszikus volt. Az *Ábel a rengetegben* és néhány novellája ott sorakozik a magyar széppróza legelső sorában.

VERES PÉTER

(1897-1970)

Élete végső negyedszázadában az egész ország Péter bácsija volt; bácsizták azok is, akik tanácsért fordultak hozzá, azok is, akik vitatkoztak vele, néha még a nála idősebbek is. Nemzeti intézmény lett, a testet öltött parasztság, amely végre maga intézi sorsát, és alakítóan szól az ország dolgaiba. Öntudattal és hangsúlyozottan, történelmi szerepként játszotta a parasztot, falusias öltözékével, nyakkendőtlén ingével és örökös csizmájával, amelynek viselése nagyon is indokolatlan a budapesti aszfalton, ha nem jelképként húzza lábára az ember. Veres Péter azonban a maga személyében is jelkép akart lenni, egész magatartásával közölni, hogy ő paraszt a fővárosban is, paraszt a miniszteri székben is, paraszt az irodalomban is. Osztályának, amelyből érkezett, a legszegényebb falusiaknak, a pásztoroknak, a cselédeknek, a Gyepsor lakóinak igazát hirdette kezdettől fogva, és felemelkedését testesítette meg a későbbiekben.

Író volt, azaz író is volt, méghozzá érdekesen fogalmazó. Fontos kérdéseket vitató író, akinek ugyanúgy műfaja az elbeszélő próza, mint az elmélkedő publicisztika, sőt fiatalabb korában még verseket is írt, mégis ez az egész nagy irodalmi életmű csak az egyik megnyilvánulása volt közéleti tevékenységének, eszköz a társadalmi, erkölcsi, néha filozófiát súroló vitaanyag kifejtéséhez. Politikus volt, államférfi a szó legeredetibb és legpátoszteljesebb értelmében, és sokoldalú közéleti tevékenységének az egyik formája volt az irodalom.

Az összehasonlítás önkéntelenül is adódik Szabó Pállal, aki harcostársa volt a paraszti mozgalmakban, a Nemzeti Parasztpártban, ahol egymást váltották az elnöki székben, a népi írók körében. Az irodalmi tudat némiképp egymás mellé is állítja őket mint a kor két legjellegzetesebb parasztíróját. Szabó Pálnak is mozgalmas és mozgalmi volt az élete, ő is osztályuknak szószólója, ő is közéleti ember olykor magas posztokon, sőt ő is viszonylag későn érkezik el a szépirodalomhoz. De Szabó Pál mindenekelőtt író, művész, csevegő, anekdotázó, ember- és helyzetábrázoló, aki akkor is írt volna, ha szavaival a gyönyörködtetésen kívül semmi más hatást nem ér el. Helyzeténél és erkölcsi meggondolásainál fogva úgy írt, hogy egyben politizált vele, de más helyzetben és más erkölcsi meggondolásokkal is művésszé érik alkati mesemondó egyénisége. Veres Péter viszont alkatilag politizálni akart, és politizált minden eszközzel, többek között irodalommal is, és az már sajátos szerencse, hogy jó érzéke volt az íráshoz is. Ha Szabó Pál valami oknál fogva nem válik íróvá, akkor élete nem több, mint a paraszti mozgalmak egyik hamar feledhető, tevékeny alakjáé. Ha Veres Péter egyetlen szépirodalmi művet sem ír, akkor is a század magyar történelmének az egyik maradandó emléké, nagy alakja.

Élete kalandos és tanulságos regény, az első felét meg is írta még negyvenéves korában *Számadás* című önéletrajzában. De ez az önéletrajz csak odáig tart, hogy a harcos parasztemberből végül író is lesz. Hiszen nem sokkal ezelőtt lépett csak be az irodalomba, és akkor sem szépirodalmi művel, hanem *Az Alföld parasztsága* című társadalmi körképpel, amely amaz évek divatos szociográfiai irodalmához kapcsolódott, és azonnal feltűnt, felhívta a figyelmet írójára. Ez a harmincas évek második felében történt. Veres Péter addigra sok kalandot megért, többszörösen börtönviselt, a csendőrök és az újságolvasók körében ismert nevű ember volt. Balmazújvárosból jött, a legeslegszegényebbek mélyvilágából; kiskondás, juhászbojtár volt gyermekkorában, kamaszfővel pályamunkás, sihederkorától fogva vesz részt az agrárszocialista mozgalmakban. A Földművelő Egyletben kezd el olvasni, ott alapozza

későbbi iskolán kívül szerzett, furcsa vegyességében is bámulatos nagy műveltségét. Serdülőkorától haláláig szenvedélyes olvasó volt, mindent elolvasott, ami a kezébe került, és minden elmélkedésre izgatta.

Az első világháborúban már katona, megismeri a tűzvonalt kalandjait és megpróbáltatásait. Forradalmárként jön vissza a háborúból. A tanácsköztársaság idején Balmazújvároson földet oszt, majd a direktórium tagja lesz. A bukás után előbb Romániában fogják el és internálják, majd itthon ítélik fogházra. Szabadulása után megint hol földmunkás, hol pályamunkás, de most már nagyon tudatosan politizál. Tagja a földmunkás-szakszervezetnek is, a szociáldemokrata pártnak is. De érzékenyen reagál minden társadalmi megmozdulásra. Ezekben a húszas és harmincas évtizedekben a keresés állapotában van. Tudja, hogy a cél a nép felszabadítása, de még mindig nincs meg a kialakult világnézete: marxizmus és nacionalizmus közt ingadozik; nemegyszer közeledik a politikai jobboldalhoz, miközben cikkeket ír a Népszavának. 1934-ben egy Népszavában írt elmélkedéséért újra bebörtönzik.

Publicistának már régen megérett, kialakította a maga jellegzetes magyarázó-elmélkedő, jóízű fordulatokkal teljes stílusát. De csak harminckilenc éves korára érkezik el első könyvéhez, negyvenéves korában önéletrajzához, és csak ezek után a szépirodalomhoz. De a *Gyepsor* elbeszéléseivel és verseivel egyszerűen fontos alakja a népi írók körének. Gyorsan követik a novelláskötetek és a kisregények, ezek mellett a publicisztikus vitairatok. És ahogy a fasiszmus erősödik, a világnézetek közt ingadozó Veres Péter lényegében egyre baloldalibb. Egyéni stílussal vegyíti a parasztromantikát a marxizmussal, de céljaiban kétségtelenül szocialista. Ezért azután annyira gyanús a hatalom szemében, hogy a második világháború idején mint megbízhatatlan elemet nem katonának viszik, hanem munkaszolgálatosnak, mint a zsidókat. A fasiszta rémuralom idején megszökött, és egy budapesti pincében rejtőzködve várta ki a felszabadulást.

Attól kezdve a politikai élet egyik főalakja, és az irodalom egyik hangadója. A maga személyében jelentette a kommunistákkal együtt szocialista hazát építő Nemzeti Parasztpártot. Hol miniszteri székben ült, hol elnöki székben, néhány évig az Írószövetségnek is az elnöke volt. Ekkor vált országos Péter bácsivá, nemzeti bölccsé. De ebben a korszakban, pontosabban az ötvenes évektől kezdve lett elsősorban író. Azzá tette az irodalompolitikai szükséglet. Kellott az új, a szocialista regény a magyar parasztságról. És Veres Péter most azt vállalta, hogy megteremti a paraszti félmúlt krónikáját, a regényciklust a falu századfordulótól felszabadulásig terjedő korszakáról. Három részletben jelent meg a végül is *A Balogh család története* gyűjtőcímű regényfolyam. Írt ő közben és később számos egyéb művet, nagy érdeklődést, néha vitákat is kiváltó kisregényeket, amelyek már a teljesen kiérett író alkotásai, de a főmű, az életmű fő teljesítménye mégis a nagy regényciklus, századunk hazai irodalmának egyik reprezentatív alkotása.

Veres Péter azonban közben sem szűnt meg mindenhez hozzászóló nemzeti bölcs lenni, és irodalomról, kultúráról, időszerű erkölcsi kérdésekről ugyanúgy megvolt a maga véleménye, mint a napi politika eseményeiről. És ami véleménye volt, azt megmondta, megírta. Mindig lehetett vitatkozni vele, nem is bánta, ha ellentmondanak, szerette az eleven vitákat. De ha vitatkozni is kellett olykor vele, amit mondott, az mindig meggondolkoztató volt. Ezért olyan érdekesek és gondolatébresztőek olvasónaplói, amelyekben könyvekről beszél, könyvekkel vitatkozik.

Alakja odatartozik nemzedékének magyar történelméhez. Írói arcképe nélkül lehetetlenség elmondani az új magyar irodalom történetét. Ma már csak azoknak Péter bácsi, akik személyesen ismerték, a következő nemzedékeknek már nemzeti klasszikus.

FODOR JÓZSEF

(1898-1973)

Az első világháború, illetve az azt követő forradalmak utáni években fellépő és egyebek közt a Nyugatban is megjelenő költőket, akik a századforduló körüli esztendőkből születtek, szokták gyűjtőnéven a „Nyugat második nemzedéké”-nek nevezni. Megjelenésük az irodalmi életben közvetlenül megelőzi, némiképpen elő is készíti a ha marosan utánuk jelentkező József Attilát és a már nemsokára nyomában felsorakozó ún. „Nyugat harmadik nemzedékét”. Ez a „második nemzedék” már csak serdülőkorban élte a kiegyezéstől csaknem fél évszázadig tartó polgári fejlődéskorszakot, amelyet idővel gúnyosan is, nosztalgiával is „békebeli béké”-nek neveztek, az ő kialakulásukra döntő élmény a háború évei és megpróbáltatásai, a forradalmak reményei, majd az ellenforradalom rémtettei voltak. Humanizmusuk és kultúrájuk kötötte őket folytatásul a Nyugathoz, habár alkatilag is, későbbi fejlődési útjukban is, de költői stílusviláguk szerint is nagymértékben különböztek egymástól. Aligha vitatható, hogy ennek a nemzedéknek három legkiemelkedőbb költői egyénisége, születésük sorrendje szerint: Fodor József, Szabó Lőrinc és Illyés Gyula.

A legtöretlenebb baloldali utat Fodor József járta meg közülük. Ő még a múlt századvég szülötte, a világháború alatt még az osztrák-magyar „közös” hadsereg katonája, az olaszországi tűzvonalban személyes élménye van a háború valóságáról, majd vöröskatonaként a tanácsköztársaság összeomlásáig harcol. Utána néhány évig nem is kapott rendes megélhetést biztosító állást, alkalmi munkákból élt, ahogy lehetett.

Erdélyi fiú volt. Tordán járta ki a gimnáziumokat, hogy az érettségi után azonnal fegyverrel küldjék a harcra. De a kismemesi múltú, polgári műveltségű otthon és a jó iskola eleve jól megalapozta kultúráját, és a tengődés éveit is szívós magaművelésre fordította. Az elszánt kitartás, a kemény akarat, a jellembeli szilárdság, a lankadásra és bármilyen megalkuvásra való alkati képtelenség kezdettől végig jellemző volt egyéniségére. Ha rá gondolok, mindenekelőtt az jut az eszembe, hogy nála tisztességesebb, szókimondóbb embert aligha lehet elképzelni. Okozott is éppen elegendő bajt magának ezzel a belülről követelőző, hátsó gondolatok nélküli őszinteségével.

Kora ifjúságától fogva verselt, de szokatlanul erős önkritikával addig nem is jelentkezett a nyilvánosság előtt, amíg szigorú öncenzúrája nem ítélte úgy, hogy most már megtalálta mindenki mástól különböző költői hangját. Pontosan felmérhető irodalmi családfája, ő maga is tisztában volt vele. Az első és alapokat vető hatásokat Berzsenyi és Vörösmarty költészetének élményei adták. Közvetlenül erre következett Ady. A Petőfi-Arany-nemzedék, amelyet hódolattal tisztelt, majd az Adyn kívüli Nyugat-nemzedék, amelyet nagyra tartott, valójában nem vagy alig-alig hagyott nyomot költői lelkében. Annál döntőbb hatású volt az angol irodalom alapos megismerése. Igen jól megtanult angolul, Shakespeare - akit fordított is - képalkotó gazdagságával, s olykor brutális erőteljességével a moderneknél is sokkal közelebb állt hozzá, de nála is nagyobb hatással formálta a Fodor-stílus kialakulását Milton, akinek szüntelen feszültségét, lázongó indulatait mindig igen közel érezte magához. Ez a lázongó indulat lehetett az oka, hogy olyan mélyen szívta magába az angol romantika főalakjait is: Byront, Shelleyt, Keatsot. Ahogy gazdag nyelvkészletén mindig is érzett a Berzsenyi-Vörösmarty-Ady-előzmény, úgy formavilágán mindvégig nyomot hagyott az angol klasszikus költészet verselési élménye. A legmodernebb eszmevilág kifejezésében is mindvégig megmaradt tudatos klasszicizálónak. A nagy századoktól örökölt, de főleg angolul

átélt szonett, stanza, terzina természetes kifejezési rendszer maradt egyre táguló, gazdagodó költészetében. A század divatos szabad verselése pedig valójában idegen volt ettől a szigorúan önfegyelmű lélektől. Olykor próbálkozott vele, de nem bizonyult nekivalónak.

1923-ban - tehát már huszonöt éves korában - vitte el verseit az Est-lapok irodalmi diktátorához, a kitűnő ízlésű Mikes Lajoshoz, aki a Nyugat stílusdiktátorával, Osvát Ernővel versenyezve kutatta az igazi új tehetségeket. Ebben az időben az új költőket, ha igazán méltók voltak a költői rangra, vagy Osvát vagy Mikes fedezte fel. És akit az egyik amúgy istenigazában felfedezett, annak a másik is azonnal teret adott a maga hasábbirodalmában.

Fodort Mikes fedezte fel, és a Nyugat egyik fő tekintélyű költője, Tóth Árpád - aki egyébként maga is az Est-lapok újságírója volt, akárcsak Mikes - írt róla először elragadtatott kritikát. Tehát egyszeriben elismert költő lett. És nemsokára az Est-lapok munkatársa, akinek verseit a Nyugat is szívesen közölte. A hírlapírói gyakorlatban azonban hamarosan az is kiderült, hogy Fodor amolyan „használható ember”, ugyanolyan jó publicista, mint könyvkritikus, de ha riporterre van szükség, ehhez is van szeme. S minthogy ráadásul nyelveket tudó, sokmindenféle ismeretkörben jártas, és ami nem mellékes: rendkívül lelkiismeretes ember, tehát még külföldi tudósítónak is nagyon jól megfelel; volt is egy ideig a lapok berlini tudósítója: ott találkozott az expresszionizmussal is, ami bátrabbá tette gondolatársításait; de ott találkozott a készülődő fasizmussal is, ami megerősítette harcos baloldaliságát. Igaz, mire Berlinből visszajött, pártfogója, Mikes már nem élt, és az igen óvatos Est-lapoknál sokan féltek Fodor politikai kérdésekben véka alá nem rejtett, egyértelmű véleményeitől. A harmincas években, a Bethlen-féle álliberalizmus elenyészésekor Fodor indulatos publicisztikája veszélyesnek látszott. Egy ideig állástalan is volt, szellemi szükségmunkákból élt, regényeket fordított, de versei megjelentek, többek közt a Népszavában is. Egyre közelebb is tudta magát a munkásmozgalomhoz, majd megtalálta kapcsolatait az illegális kommunista párttal is, amelynek hű és tevékeny szövetségese lett, hogy majd a felszabaduláskor azonnal be is lépjen a pártba, amely hamar felismerte benne a polgári baloldalnál haladóbb költőt.

De ha az Est-lapoktól elkerült is, hamarosan lektor lett az Athenaeum Kiadónál, amely egyazon nagyvállalat volt az Est-lapokkal. Rendkívül lelkiismeretes lektor volt: ha olyan kézirat került a kezébe, amelyet igazi értéknek ismert fel, de úgy találta, hogy nem kell a túl üzleti szempontú Athenaeumnak, addig nem nyugodott, míg valamelyik másik kiadót rá nem beszélte a kiadásra. Mintha örökölte volna az annyira tisztelt Mikes Lajos szerepét: szenvedélyes tehetségfelfedező, a fiatal írók, költők hatásos pártfogója lett.

Baloldali érzésvilága azonban egyre nyilvánvalóbb volt. Híres költeményét, *A paradicsomok és a kert* címűt minden értő olvasó a kor legharciasabb antikapitalista politikai versének tekintette, bár ő váltig állította, hogy csupán egy természeti képet akart versbe foglalni. De a szimbólum túl világos volt: a paradicsomok a kert egyéb növényeinek rovására, a többi növény elsorvasztásával híznak: „Körül a növény-népség / Sorvad a földre dőlve. / Kiszitták minden vérért.”

Fodor költészete már a felszabadulásig is képekben, témákban romantikusan gazdag, humanizmusa csikorgó indulatossággal árad a soraiból. Van egy egészen sajátos módszere a feszült indulat kifejezésére: a temérdek egyszótagú szó halmozása. Lehet, hogy ez is angol hatás, hiszen az angolban több az egytagú szó, mint bármely más európai nyelvben. De magyarul ez a halmozott, olykor hosszú sorokon át áradó egyszótagosság szinte lihegővé teszi a verset.

A felszabadulással új fejezet kezdődik költészetében is. A kommunistáknak eddig is lélekbeli szövetségese, de ettől fogva egyszeriben nemcsak az irodalmi élet középpontjában áll mint makulátlan múltú, vitathatatlanul első vonalbeli költő, aki töretlenül hozza magával a Nyugat

legjobb hagyományait, hanem az új időkben új szelleművé vált Új Idők szerkesztőjeként az irodalom egyik gazdája, aki korlátlanul élhet tehetségfelfedező szenvedélyének is. A felszabadulás egyik legszebb költeményét, a felszabadító hősokeket gyászoló elégiát, a *Piros fejfákat* megírva, mintegy példát ad arra, hogyan lehet őszinte érzéssel a politikai költészetben is elkerülni a szólamokat, a sablonokat, a vezércikkhangot. Pedig a következő években költészetünk nagy részére jellemző lett a „sematizmus”. 1949-ig Fodor a magyar kommunista költészet főalakja. Hanem amikor elkövetkezik a személyi kultusz kora, a se hazudni, se hallgatni nem tudó kemény férfi, éppen kommunista hite és meggyőződése alapján, példátlan bátorsággal bírálja az eltorzult kultúrpolitikát, pontosan tudva, hogy „kegyvesztett” lesz. A hatalom egyszerűen kirekeszti az irodalomból: állása sincs, verseit se közlik. De nem alkuszik, nem „gyakorol önkritikát”, inkább megint sanyarúan honorált regényfordításokra fanyarodik. De az idő, amelyet ki tud várni, őt igazolja. 1955-től már az Írószövetség vezetőségében ül.

1957-től kezdve végre elfoglalhatta méltó helyét az irodalomban. Ritka kivételként annyi küzdelem után idős korára elérte a dicsőséget és az emberi boldogságot. 1957-ben megkapta a Kossuth-díjat, amely valójában az elsők közt illette volna meg. Ettől kezdve újra szerkesztő, költészete bővebben termő, mint valaha is, bravúros formaművészete korlátlanul érvényesülhet, önéletrajzi műve egy félszázad magyar irodalmának dokumentuma és nélkülözhetetlen forrásanyaga. És az élet ajándékként hetvenéves kora körül érkezik el egy új, nagy szerelem. Ez a harmadik házassága, amely végre szakadatlanul lángoló boldogságot és a lélek végre megtalált harmóniáját is megadja az örökké indulatos férfinak.

Sohasem öregedett meg. A legifjabb költők is szinte magukkal egykorú, csak nagyon nagy múltú jó barátjuknak tudhatták... amennyiben tehetségesek voltak. Mert a legtisztelőbb hívének is szemébe mondta, ha rosszat írt, vagy pongyolán írt, vagy éppen őszintétlenül mert írni. Mindhalálig ő volt a testet öltött művészi tisztaság és a szigorú esztétikai formaigény. Szakszerűbben talán így is mondhatnám: megvalósította a humanista tartalom és klasszicizáló forma egységét.

GULYÁS PÁL

(1899-1944)

Gulyás Pál talán az egész magyar irodalom legparadoxabb jelensége. Soha senki ilyen óriási kultúrával, ilyen széles láthatárral nem volt ilyen végérvényesen provinciális. Az olvasó alig tudja elképzelni, hogy ezzel az éles józan ésszel hogyan lehet valaki ennyire zavaros. De azt is csak bonyolult lélekelemzéssel lehet - vagy lehetne - felderíteni, hogy aki harcos antifasiszta költeményeket ír, mint a *Nibelungi kód* vagy az *Isten követje*, miért is idegenkedik annyira a munkásmozgalomtól is, a polgári baloldaliságtól is. Címkeként ugyan reá ragadt a „harmadikutas” jelző, de valójában az ő sem ide, sem oda állása, gyakorlatilag kivihetetlen politikai és kultúrpolitikai elképzelései merőben eltértek a különböző, valóban harmadikutas - például az akkori Németh László-féle - véleményektől. Az ő egész sajátos Debrecen-centrizmusával (amely a nagy kulturális hagyományú és eleven szellemi életű vidéki várost afféle ellen-Budapestnek képzelte el) nagy példaképei, Csokonai, Földi, Fazekas, ezek az európai látókörű nagy elődök aligha érthettek volna egyet, de még az oly ellentmondásos Oláh Gábor - aki egyszerre volt jobboldalibb és baloldalibb, mint Gulyás Pál - sem fért bele abba a mitológiákból, népköltészetből, filológiai tudományanyagból és a vidékiség túlértékeléséből szőtt inkább világgépzelődésbe, mint világképbe, amelyet ez a világéletében betegségekkel küzdő, testi szemével alig látó költő-tudós (majdnem nagy költő és majdnem nagy tudós) könyveinek magányában kibontakoztatott.

Voltaképpen még a körében sem volt senki, aki mindenben egyetértett vele, de aki ismerte, okvetlenül a varázsa alá került. Rendkívül vonzó, rokonszenves ember lehetett, aki nemcsak tudásrengetegével kápráztatta el az embereket, nemcsak gyötrelmeivel fejezte ki az igazi közaggodalmakat, hanem egyéni kedvességével, szerénységével, alakoskodásra képtelen őszinteségével és mégis érzékeny tapintatosságával mindenkiben gyöngéd szeretetet keltett maga iránt. Ha egy egész kicsit más, mint amilyen volt, a harmincas évek egyik irodalmi főalakja lehetett volna, így nem lett több, mint érdekes színfolt, izgalmas egyedi eset az irodalomtörténetben.

Születésétől kezdve könyvek között élt. Apja a nagy híró debreceni kollégium nagy tudású, nagy tekintélyű tanára volt. A fiú pedig hályogos szemmel, nagyon gyenge testtel született. A mindig betegeskedő, örök orvosi kezelés ellenére is igen rosszul látó iskolás gyerek nem volt alkalmas játszótárs, még kevésbé tornavetélytárs. A könyvre hajolva jól látta a betűket, de két méter távolságból már csak árnyakat és körvonalakat érzékelt. Rákényszerült az olvasó-tanuló magányra. Ez az olvasás-tanulás azonban már a kezdetek kezdetétől szinte érzéki gyönyört adott. Ráadásul elképesztően jó nyelvérzéke és memóriája volt. Idővel nemcsak a *Kalevalát* olvasta eredeti finnben, hanem a *Nibelungen-liedet* eredeti közép-felnémetben, az *Eddát* eredeti izlandi nyelven. Németül, franciául, angolul úgyszólván anyanyelvi színvonalon tudott, de olvasva megértett minden holt és élő európai nyelvet. A történelem és a kultúrtörténet tájai otthonosabbak voltak számára, mint a környező utcák. Diákkorában jobban ismerte a debreceni múltat, mint a körülötte kavargó Debrecen. Természetesen kitűnő tanuló volt, de a kortársak vagy alig idősebbek közül csak azokkal tudott barátságot tartani, akik műveltségben valamelyest állhatták vele a versenyt. Igaz, kitűnő nemzedékhez tartozott, és a debreceni kollégiumban korán kibontakozhatott a fejlődő lélek. Szabó Lőrinc és Kardos László iskolatársa - és mindvégig jó barátja - volt. A hozzá hasonlóan óriási nyelvi kultúrájú Gáspár Endre - a későbbi nagy műfordító - két évvel járt feljebb, Juhász Géza alig öt évvel volt idősebb nála. Ezek a kiváló szellemek egymást fejlesztve fejlődtek. Gulyás volt közöttük a

legfilozofikusabb lélek. Főleg a nagy pesszimisták ragadták el, s ez nem is volt ritkaság az akkori művelt fiatalemberek körében. Schopenhauer mindig is elsősorban az izgatott, okos kamaszfiúk házi bölcselője volt. Schopenhauerből ki kell nőni, de nagyon jó iskola a gondolkodás fejlesztésére. Gulyás azonban igazán sohase szakadt el a szorongásos pesszimizmustól: egyszerre féltette népét és az egész emberiséget. Nem is csodálatos, hogy idővel oly nagy hatással volt rá Spengler borúlátó történetbölcsélete, amely az egész nyugati kultúra menthetetlen hanyatlását hirdette, nem is kis hatással. A két világháború közt a gondolkodó ember számára Spengler megkerülhetetlen volt: vagy el kellett hinni neki a kultúrák sorstragédiáját, vagy vitába kellett szállni vele. Gulyás küzdött ellene, kiutat keresett ígézete alól, de szorongott is tőle, hátha mégis igaza van.

A kollégium után ugyancsak otthon, Debrecenben kerül az egyetemre. Bölcsészként éli át a háború utáni forradalmakat. A baloldali ifjúságnak Gáspár Endre az egyik szellemi vezére. Gulyás vele tart, kitarul elébe a valóság, felvillannak a nagy remények, és a húszéves költőifjú ódával köszönti a tanácsköztársaságot (szerencséjére ez a verse is ismeretlen marad, mint egész fiatalkori költészete). Az ellenforradalom elől riadtan visszamenekül a könyvek magányába. (Gáspár Endre évtizedekre emigrációba kényszerül, Szabó Lőrinc Budapestre megy, hogy hamarosan feltűnjék költői tehetsége, a jó barátok közül csak Juhász Géza és Kardos László marad meg, velük együtt válik idővel Gulyás Pál is tevékeny irodalom-szervezővé, nem is egy folyóiratot fognak majd hármában szerkeszteni.)

Diplomája után tanonciskolai tanár lesz, az is marad mindhalálig. De most megjelennek költeményei. Ezek egyelőre a Nyugat költőinek és még inkább a német klasszikusoknak a hatását mutatják (diplomája szerint is magyar-német szakos tanár). Korai versei főleg filozófiai elmélkedések, egyelőre még egyéni jelleg nélkül, de biztonságos formakultúrával. Világnézete egyre közelebb kerül valamiféle természetimádó panteizmushoz. És éppen ebben találkozunk a nagy debreceni elődökkel: Csokonaival, Fazekassal, meg a természettudós Diószegivel. Csakhogy a helyi példaképek idejében Rousseau napi aktualitás volt, a XX. század második negyedében filozófiatörténeti emlék. S habár olykor kitör a keserű társadalmi valóság elleni lázadás, például a kitűnő *Inasok* című versben vagy az *Oh, balga Archimedes* című elégiában - a költészet még mindig védőbástya a számára a kor embertelenségei ellen. Ugyanígy védekezés és menedék az elmélyedés a népek mitológiájában és naiv epikájában. Ha alkata szerint nem mindenekelőtt költő - talán az összehasonlító mitológia legnagyobb magyar tudósa is lehetett volna. De költő volt, aki egyre inkább mentesül a Nyugat és a nyugat-európai modern költészet hatásaitól, formáiban a népek költészete, témáiban az ősmondák világa lép előtérbe. És 1934-ben Babits a Nyugatban eléggé gúnyos hangon elmarasztalja, mint provinciális költőt. Ez a kritika löki végérvényesen a provincialitásba. Most csak azért is vállalja Budapest ellen a debreceniséget. És amikor a harmincas években előretör a népi irodalom, Gulyás kilép a közéletbe, és ez a műveltsége szerint ízig-vérig városiasan művelt költő beleesik a kor fő irodalmi tévedésébe, amely szembeállítja a népiest az urbánussal. Az urbánusnak mondott, főleg budapesti irodalmat nemzeti jelleg nélkül valónak hirdeti. Több folyóirat-kísérlet után ő teremti meg a Nyugat ellen a Választ, amelynek első főszerkesztője. De azt kívánja, hogy ez az oly fontos folyóirat debreceni és ne budapesti legyen. Ebben pedig a népiek, akik egy pillanatra szellemi vezérüknek is elfogadták, nem értenek egyet vele. A Válasz igen helyesen budapesti folyóirat lesz. Gulyás vissza is vonul a szerkesztéstől, bár mindvégig munkatársa marad, hiszen a népi írókat tudja a maga körének. De igazán a népiek közül sem talált senkit, aki őt követte vagy követhette volna. A jobboldaliakhoz képest Gulyás humanizmusa és főleg felháborodott ellenszenve minden antiszemitizmus iránt - túlon túl baloldalinak tűnt; a szocializmushoz egyre jobban közeledő, majd a kommunistákkal együttműködő baloldaliaknak ha nem is jobboldali, de járhatatlan út

volt az ő mitológiai ábrándozása. A munkásmozgalom és ő sehogyan sem találkozhattak. A hozzá viszonylag legközelebb álló Németh László tőle várta el azt a népi ihletettséggű univerzális nagyköltészetet, amelyet a zenében Bartók meg tudott valósítani. Ehhez azonban alkalmatlanná tette túlságos kötöttsége a mitológiákhoz és érzéketlensége az igazi modernség, a művészettel kifejezett forradalmiság iránt. Elvégre a XX. században nem lehet gyakorlati programot adni kizárólag mondai örökségekből. Gulyás pedig a sokféle mitológiai ismeret alapján végül is a *Kalevalában* fedezte fel azt a finnugor közös őshagyományt, amelyet az új magyar népiesség alapjának kellene tekinteni. Aligha volt nála alaposabb ismerője a *Kalevalának*. És oly mértékben akarta ott folytatni a modern magyar költészetet, ahol a nem is magyar, hanem még finnugor őskor tartott, hogy későbbi költeményeit alig-alig érti, aki nem járatos a *Kalevala* világában. És így, aki egész népéhez és népe nevében az egész világhoz akart szólni, a filológusok igen szűk körének nagyon színvonalas, de hatástalan költője lett. Kitűnő esszéi szakmai érdekességek, de nem köztudatformáló gondolatrendszerek.

Amikor pedig elkövetkezett a második világháború, a már régóta nagyon beteg költő magányosabb lett, mint valaha. A fasizmusnak ellensége volt, de a fasizmus ellenségeinek nem volt szövetségese. A polgári baloldal a Nyugat ellenségét láthatta benne, a munkásmozgalom számára idegen, a falu szemében érthetetlen entellektüel, Budapest szemében viszolyogtató provinciális. Pedig néhány verse, például a *Mozart idézése* a kor legszebb költeményei közé tartozik. 1944-ben pedig úgy halt meg, hogy ami következett, az sehogyan sem tudott hozzá kapcsolódni.

És mégis: aki előveszi 1957-ben megjelent *Válogatott verseit*, meg kell hogy érezze: századunk egyik igazán jelentékeny, már-már azt is mondhatjuk, nagy költője volt. És nagyon is hiányzik remekműű esszéinek gyűjteményes kiadása. Megemlíthetjük azonban, hogy kötete jelent meg a Móra Kiadó *A magyar irodalom gyöngyszemei* című sorozatában.

És még azt se feledjük el, hogy nagyon jó műfordító volt, habár - leszámítva Lenau szonettjeit - fordításai sohase jelentek még meg összegyűjtött kötetben.

SÁRKÖZY GYÖRGY

(1899-1945)

A magyar irodalom története költői tragédiák tárháza, de talán az *Ómagyar Mária-siralom* ismeretlen, jó hétszáz évvel ezelőtt élt poétájától mindegyeszen napjainkig nincs még egy költő, akinek sorsa olyan kísértetiesen idézné a személyes magatartástól független ellenállhatatlan erők okozta sorstragédiát, mint Sárközi György, aki hívő és áhítatos katolikus volt, tudatát és erkölcsi magatartását a magyar lét határozta meg, a népi irodalom politikai és művészeti vezére volt, életét tette a magyar szegényparasztság felszabadítására, amelynek életérzésével és gondjaival lelke egészével azonosult - és üldözött zsidóként halt meg negyvenhat éves korában végelgyengülésben egy fasiszta haláltáborban.

Egész irodalmi magatartása ellentétes, sőt ellenséges azzal a megvetetten polgárinak ítélt Molnár Ferencsel, akinek a leányát fellobogó és sírig tartó szerelemmel feleségül vette, egy pillanatig sem gondolva arra, hogy a zsidó ősök mellé egy zsidó asszonnyal kötött házasság végérvényesen az üldözendők közé sorolja. Így pusztult el a haladó magyar parasztpolitika katolikus hőse és egyik vezére - mint zsidó. Ez a tragikus, végzet sújtotta hős mint költő a Nyugat „második nemzedéké”-nek egyik jelentékeny és igen egyéni hangú költője volt, rangos kortársa Fodor Józsefnek, Illyés Gyulának és Szabó Lőrincnek, aki egyébként élete nagy részében az egyik legjobb barátja volt. Jól tudjuk, hogy lángelme-nagyságrendű, de önmagával és barátaival szemben is az embertelenségig kíméletlen Szabó Lőrinc a gyilkos „zsidótörvények” létrejöttékor azt mondta Sárközinek, hogy legyen öngyilkos, mert hasonló helyzetbe kerülvén, ő azonnal végezne magával. Sárközi nem fogadta meg az embertelen tanácsot, de a történelem végrehajtotta az ítéletet. A balfi pokolban pusztult el 1945. március 8-án.

Ő is Osvát Ernő felfedezettje volt, mint számosan a század első negyedében indult írók és költők között. Amint jelen van az irodalomban, a Nyugathoz tartozik. Babits kezdettől fogva nagyra becsüli, és jó reménnyel figyeli fejlődését. Valószínűleg katolikus hitviláguk és kozmikus életérzésük is közös nevezőt jelent a számukra. Stílusa, verselése azonban a Nyugat főalakjai közül közelebb áll Füst Milán antik versalakzatokkal rokon szabad verseléséhez, és akárcsak Füst Milánnak, Sárközinek is Berzsenyi és Vörösmarty a legközelebbi nemzeti hagyománya. Viszont a komor, zord szenvedélyeket kifejező Füst Milánnal szemben az induló Sárközi György a nagy összhang költője: természet, világmindenség, angyalokkal telt túlvilág harmonikus rendben veszi körül a mindezt áhítatosan tudomásul vevő lelket. Van ebben a végzetlen rendelményben némi panteizmus is, sőt a keleti misztikák nyugalma is. De lényege mégis az egyértelmű jó és az egyértelmű rossz szüntelen harca; és a jó végső győzelmének reménye: mintha Szent Ágoston igéinek modernné fogalmazott költői változata volna.

1926-ban megjelent első kötetéből, az *Angyalok harcából* jórészt ez a világkép tükröződik, méltóságosan hullámozó sorokban, szokatlanul új képkapcsolásokkal. Mint művész, stilisztikailag teljesen megérett már. Közben volt jogász, de abbahagyta, mert elragadta a zene, s volt zeneakadémista is egy ideig, majd onnét is továbblép a filozófia felé; a legkülönbözőbb bölcséleti irányok izgatják. De egyik úton se tör diplomára, valójában sose akart se ügyvéd, se muzsikus, se tanár lenni. A sokoldalú műveltséget igényelte, hogy kellő értéssel élhessen az irodalomban. Nagyon is megfelelő állás volt a számára, amikor huszonegy éves korában lektorként került az Athenaeum Kiadóhoz: értő szakembere lett a könyveknek. És itt igazán az irodalom kellős közepében élhetett. Szabó Lőrinc és Németh László már ez időben a legjobb barátai. Ezeknek intellektuális izgalma meg is zavarja harmonikus világképét. Következő kötetének verseiben már nyomon követhetjük lelki válságait, erre vall a könyv címe is: *Váltott lélekkel*.

A kezdetben vallásos áhítat és szépségkultusz mámorában élő, a körülvevő társadalmi valósággal szinte kapcsolatot sem tartó költő kezd érzékenyen aggódni a viláért. Ébredszik, majd felébred és tettekre szólítja szociális lelkiismerete. Lírája jó időre csaknem el is hallgat. Előtrébe lép a publicista és a szervező. Körülnéz az országban, és költői stílusát szinte megtagadva, váratlanul naturalista novellákat ír; ezek jelennek majd meg egységes kötetben *Szilveszter* című könyvében. Közben - talán kissé menekülésül is - fordít, főleg német és olasz verseket, többek közt egy egész kötetnyi Petrarcat. Ezek a klasszikus költők és a népelet iránti izgalomban felfedezett népköltészet formálja későbbi költői kifejezésmódját. A szabad versek helyét egyre inkább majd rímes, sőt népdalszerű formák foglalják el. Egyelőre azonban fontosabb az ország való életének tüzetes feltárása. A népi írók jelentkezésének ideje ez. Veres Péter, Szabó Pál, Darvas József és nyomukban egy egész sor, a falu mélyrétegeiből indult, harcos indulatú író tűnik fel. Németh László lesz ideológiájuk megfogalmazója és Sárközi György a szervezőjük. A Nyugat elmaradt mögüle. Az új hangú, a nép, a szegény falusi nép igazát hirdető irodalomnak másféle folyóirat kell, amely szellemi színvonalban nem marad el a Nyugat mögött. Ez lesz a Válasz. Debrecenben indult, Gulyás Pál szerkesztette, de Budapestre települt át, és itt szerkesztője-lelke Sárközi. Az egész népi irodalom szellemi vezérének fogadja. Pedig ebben a népi irodalomban sokféle, egymásnak ellentmondó eszmevilág kavarg: szocialismusközelség, népi romantika (afféle magyar narodnyikizmus), nem együknél fasisztarokonszenv. Számos jellegzetesen városi értelmiségi is ideológiailag hozzájuk csatlakozik, és velük együtt szembefordul az „urbánus”-nak nevezett és magyartalannak kinevezett városi irodalommal.

Sárközi ugyanúgy nem lát tisztán, mint ugyanebben az időben Szabó Lőrinc vagy Németh László. De feltétlen népérdeket képviselő magatartásuk mégis sok haladó vonást mutat. Ösztönzésükre kezdődik a falukatató munkásság és az oly nagy hatású szociográfiai irodalom. Ennek is Sárközi a fő mozgató lelke. A faszizmus felé tartó hatalom érzi is a népi mozgalom veszélyét, és bírói ítéletekkel válaszol. Sárközit is elítélik egy ízben. Ő azonban rendületlenül folytatja szervezőmunkáját. Közben ír egy érdekes történelmi regényt, a *Mint oldott kévét*, amely az 1848-as szabadságharc katolikus paphősének, Mednyánszky Cézárnak hitrendüléséről, lelki válságairól szólva, igen jól jelzi, hogy Sárközi is egyre nehezebben tartja egységben vallásos áhítatát és szociális problémáit. Ír egy érdekes drámát is Dózsáról (*Dózsa*). Túlfantáziált történelemtorzítás, valójában az akkor napirenden levő földkérdésről szól. Ír egy magánéletregényt is, a *Violát*, amely megint a naturalizmus vonzásáról tanúskodik, majd hirtelen újratámad lírája. De ekkorra már itt a világégés, itt van a világfaló faszizmus, már a népiek is eltávolodnak egymástól, ki jobb-, ki bal felé. Sárközi végső, életében megjelent verseskötetének ez a címe: *Higgy a csodában!*. Hangja egyszerűbb lett, formavilága dallamosabb, de életérzése komor... már csak a csodában hisz. De még mint műfordító két remekművet ad az irodalomnak: a *Faust* első részét és Thomas Mann *József és testvéreinek* első két kötetét. Azután mindent eláraszt a világszörnyűség. A faszizmus számára a népi irodalom katolikus vezére nem egyéb elpusztítandó zsidónál. És el is pusztítja.

Végső, talán legmélyebb versei csak halála után, a felszabadulás idején jelentek meg. Azóta több ízben is kiadták válogatott költeményeit. Emléke és életműve azonban még sincs eléggé jelen irodalmunkban, noha megemlíthetjük Kőhádi Zsolt monográfiáját és K. Nagy Magdáét, valamint a költő *Ég és föld között* címen kiadott nagy gyűjteményét.

Életének tragédiája egy kor nagy példázata, de legszebb versei ugyanennek a kornak költői java terméséhez tartoznak. Tévedései pedig azonosak jó barátaiéval, akik túlléphetek a felszabadulás küszöbén, és túlléphetek tévedéseiken. De fölöslegesen ábrándos találgatás lenne azon töprengeni, mi lett volna Sárközi György további útja, ha szervezete csak egy hónappal tovább bírja.

KODOLÁNYI JÁNOS

(1899-1969)

A Nyugat első nemzedékének nyomában, az első világháborút és a bukott forradalmat követő években, a Nyugat második nemzedékének nevezett költők mellett eredeti hangú, jelentékeny új prózairók lépnek fel. Egyszerre élnek a forradalmas múlt és az ellenforradalmi jelen vonzásában. Nem egy közülük világéletében bizonytalan, ingadozó világnézetű, de tehetségük, népük iránti igaz aggódásuk, lázas igazságkeresésük tévelygéseik ellenére is számottevő irodalmi értéket hoz létre. Talán egyszerre a leingadozóbb és legtehetségesebb közöttük Kodolányi János, akinek sokszínű életműve győzedelmesen túlélte hisztérikusan kapkodó világnézeti és publicisztikai, nemegyszer már politikai bűnösséggel határos ballépéseit. Az élő Kodolányival sok vitánk lehetett, de a testileg halott, művének nagy részével maradandó íróművész ma már a század klasszikusai közé tartozik.

A múlt század legvégén született, a széthulló kismemesi-polgári rétegből származott, ugyanolyan közel a néphez, mint az úri világhoz, de egyforma távol is a néptől és az úri világtól. Ifjúkorát családi tragédiák mérgezték, s eleve rossz életérzését világéletében fokozta (talán elő is készítette), hogy enyhén nyomorék volt: nem nagyon púpos, de mégis púpos; nem nagyon sánta, de mégis sánta, tehát felettébb elönytelen megjelenésű. Ebben a kis nyomorék emberben egy daliás óriásnak a lelke élt, ez a sehová se tartozó félig úr szeretett volna azonosulni a néppel, amelynek tudományos alapossággal tanulmányozta a problémáit. Életkörülményei úgy hozták, hogy egy olyan vidéken - az Ormánságban - ismerte meg tüzetesen a falusi élet gondjait, ahol egyrészt még nagymértékben fennállottak a feudális gazdasági-társadalmi viszonyok, ahol nagyon sok ősi hagyomány még elevenen élt a nép körében, ahol talán a legjobban ritkította a lakosságot az egyke, másrészt ahol szemlélhető veszedelem volt a német előretörés. Itt tehát ősi magyar babonák és elnémetesedés kettős veszedelme között, földesúri elnyomatás alatt gyermektelenséggel pusztította magát a falu. Ezt a tragédiát látta, és ennek orvoslási módjait kereste. A népet akarta szolgálni, és ezért megtagadta azt a középosztályt, amelyből származott. Megküzdött a nélkülözésekkel. Kereste a kibontakozás lehetőségét. És találkozott a munkásmozgalommal. Nem volt párttag, de ebben az időben marxistának tudta magát, és irodalmi jelentkezésekor általában kommunistának vagy kommunista szimpatizánsnak tartották. Korai és azonnal feltűnést keltő regényei (*Szép Zsuzska, Börtön, Kántor József megdicsőülése*) baloldali érzelmű, forradalmi indulatú, keményen naturalista írónak mutatják. Ezekben a regényekben és az ez időben írt novellákban már megmutatkozik valóságglátásának könyörtelensége, morális haragja, társadalmi javítóvágya, ami jellemző lesz életművének nagy részére. A húszas évek második felében írt műveiben saját emlékek alapján ábrázolja a magyar középosztály pusztulásra ítéltségét. De míg a halálos veszélyben élő nép szabadulási lehetőségeit keresi, a maga osztályát nem sajnálja, mintha siettetni is akarná mihamarabbi pusztulását (*Szakadékok, Akik nem tudnak szeretni, Futótűz*, és korai éveinek talán legkitűnőbb regénye, a *Feketevíz*).

Valójában azonban nincs benne forradalmi szándék. Egyre ködösebb elképzelésekkel az emberi lélekben igényli a megújulást. Ez különösképpen a húszas évek végén írt, igen hatásos színműveiben nyilvánul meg (*Földindulás, Végrendelet*).

A húszas években írt regények és drámák témavilága újra meg újra visszatér, egyre tragikusabban, s végül is - már a felszabadulás után - áll össze nagy társadalmi regénnyé, a *Boldog békeidőkben*.

A harmincas években nagy élményt jelent számára finnországi utazása. Több könyvet is ír tapasztalatairól. Mint örökös jó tanuló, aki korábban megtanulta és félreértette a marxizmust, úgy érti félre a finn paraszti életet. Ez a rideg valóságlátó túlidillizálja az északi nyelvrokonok életkörülményeit, és szinte eszményképet lát bennük a merőben más viszonyok közt élő magyar nép számára. A nyelvrokonságból misztikus azonosságot is képzel. Úgy jár, mint egy nemzedékkel azelőtt Zempléni Árpád, aki a német hódító szándékot indokló fajelmélettel szemben a rokon népek költészetének ismeretében kialakított egy védekező szándékú turáni fajelméletet. Csakhogy Zempléni Árpád idejében még nem volt fasiszmus. Kodolányi magyar fajmítosza azonban pontosan megfelelt a jobboldali vérengző vágyaknak. És kezdetben inkább nem is vették észre Kodolányi változatlan és mindvégig tartó németellenességét, örömmel fogadták jobbrafordulását. Az egykor elég indokoltan kommunista híró Kodolányi most ugyanolyan indokoltan fasiszta híró író és publicista lett, aki ha nem is hirdette, de szolgálta a faji gyűlöletet.

De közben sem felejtett el igazi író lenni. A harmincas években jutott el nagy történelmi regényeihez. Felidézte a magyar nép egyik legnagyobb múltbeli veszedelmét, a tatárjárást. Ezt a kort idézte fel három kitűnő regényében, a *Vas fiai*ban, a *Boldog Margit*ban és a *Julianus barát*ban. A regények eszmei-erkölcsi mondanivalójával vitatkozhatunk, hiszen Kodolányi a nemzetfenntartó erőt az okos rejtőzködésben látja, de a történetek erőteljessége, az alakok szemléletessége és az a különös kísérlet, hogy felidézze bennük a XIII. század magyar beszélt nyelvét, sajátos varázsú remekművé teszi mind a három, egymással lazán összefüggő regényt.

Még mélyebben szállt le a nemzeti múltba az *Emese álma* című, a honfoglaló magyarság korában játszódó trilógia megjelent két kötetében (a harmadik részt is megírta, de az elkallódott a háború veszedelmei közt). Ezt az ősi magyarságot idéző korszakát zárja *Pogány tűz* című érdekes drámája (1944).

Ebben az időben Kodolányi már a pillanatnyilag diadalmas fasiszmus ünnepezt írója. És akkor következik Magyarország német megszállása, a fasiszmus őrjöngése, a tömeggyilkosságok. És akkor hirtelen elfogja a lelkipurdalás. Szokott hisztérikus kapkodásával az ellentétbe csap át, meggyűlöli, akikkel eddig együtt készítette elő a szörnyűségeket, igyekszik menteni az üldözötteket. Bűnösnek érzi magát.

A felszabadulás után fasiszta múltja miatt egy ideig nem jelenhettek meg művei, és ezt maga is indokoltnak tartotta. Tudta, hogy helytelen úton járt. Lelkipurdalásának különös következménye volt, hogy a hallgatás éveiben megtanult héberül, és eredetiben olvasta a klasszikus zsidó irodalmat, járatos lett a Biblia világában. A zsidó múltat idéző regényeket írt; előbb a *Jehuda bar Simon* című, megragadó szépségű kisregényt, majd élete egyik főművét, a Mózes-ről szóló *Az égő csipkebokor*t. Ezzel a témakörrel párhuzamosan érdeklődött a mezopotámiai ősi mondavilág iránt, amelynek hatása a Biblián is kimutatható. Ezekből az ősmondákból formálódott már visszahúzódó éveiben a *Vizöntő*, majd *Az égő csipkebokor* nagyon is indokolt sikere (1957) után az *Új ég, új föld*.

Ezekben a héber és sumér-akkád mondákban felismerte a nagy emberi mondanivalók örökké megújítható kifejezési lehetőségét. A mondák szinte képletszerűen fogalmazzák meg az emberi helyzeteket. És úgy látszik, Kodolányi útja éppen afelé vezetett, hogy az esetlegestől az egyre általánosabb érvényű felé haladjon. A húszas években naturalista volt, aki a körülötte tapasztalható kegyetlen világ részleteit ragadta meg. A harmincas években javarészt történelmi regényeket írt, amelyekben általánosabb érvényű emberi magatartásformákat fejezett ki. A negyvenes években eltévedt a politika útvesztőjében, de amikor súlyos öngyötrések árán újra magára talált, az ötvenes években eljutott a legáltalánosabbhoz, a szinte képletszerűhöz, a mondához. De remekművet tudott írni mind a három korszakában.

Eszméivel, még regényeiben kifejtett eszményeivel is vitatkozhatunk, nemegyszer kell is vitatkoznunk, de szemléletes alakjaival, feszülten drámai helyzeteivel, áradó történeteivel és ízekkel teljes, gazdag nyelvével nem vitázunk. Könyvei olykor meggyötörnek komorságukkal, de mindig gyönyörködtetnek szépségükkel.

PALASOVSKY ÖDÖN

(1899-1980)

A magyar irodalomban-költészetben az avantgárd törekvéseket, kísérleteket, érett és nemzedékekre ható eredményeket mindenekelőtt Kassák Lajos neve, szakadatlanul fejlődve formálódó művészetszemlélete és életművének egésze jelenti. XX. századbeli modern és látványosan modernista művészeti törekvéseinknek ő a prófétája, apostola, klasszikussá kristályosodó irodalmi-irodalomelméleti kifejezője és főleg költője (de festője is). Mellette, jórészt hatására, de egyben-másban ellenére is különböző „izmusokkal” izgatottan kísérletező nemzedékek nőnek fel. Akad közöttük jelentékeny költő is. Számosan az ő köreibben indulnak, hogy idővel visszakanyarodjanak a klasszikus örökségek formavilágához, de ezek is magukkal viszik tovább az avantgárd indíttatás forma- és képgazdagító beoltottságát. József Attila, Radnóti Miklós, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Vas István klasszikussá érett költészetét igazán csak a kezdeti avantgárd üdvös fertőzöttségének tudomásulvételével lehet megérteni. Kassák mögött és a főalakokká felnövő utódok mellett alighanem két olyan jelentékeny költőnk nevét említhetjük, akik mindvégig megmaradtak újabb formák, stíluslehetőségek, nyelvi meglepetések kísérletező avantgardistáinak, sok mindenben különbözve Kassáktól és körétől, különbözőve egymástól is. Igen egyéni arculatú költői előbb húszas éveinknek, majd hosszú kényszerű háttérbe szorulás után hatvanas-hetvenes éveinknek: Palasovszky Ödön és Tamkó Sirtó Károly. Palasovszky korábban született és később is halt meg. Nyolcvanegy évet élt: 23 éves korában már irodalmi feltűnést keltett „*Új művészetet!*” című kiáltványával (amelyet az avantgárd esztétika kitűnő elmélkedőjével, Hevesy Istvánnal együtt írt), és 81. életévében még új, érdekes tanulmányt közölt a színházművészet időszerű problémáiról.

Életútja és érdeklődési köre felettébb változatos. Világéletében valamiféle betegséggel küszködött. Ha őt hallgatta az ember, hol tüdőbetegnek, hol vészes vérszegénynek, hol neuraszténiásnak, máskor gyomorsavasnak, de olykor savhiányosnak mondotta magát. Élete folyamán mindegyik korszakában gyakran volt kórházakban, szanatóriumokban, miközben akrobatikusan művelte a mozgásművészetet, amelynek nemcsak szakembere, hanem olykor tanára is volt. Néhány évig kényszerű megélhetési okokból termelőszövetkezetben kitűnően tudott ásó-kapáló földmunkát végezni; nemcsak szakembere volt a kerttervezésnek, hanem egyenesen élvezte a kertész munkákat. Nemigen lehetett megállapítani, hol van az igazi betegség és a hipochondria határa. Mert a betegségek tudatával ugyanolyan élvezettel játszott el, mint a legmeghökkenőbb szóképekkel és nyelvtani alakzatokkal. Ha pedig fel akarnók sorolni, mi mindenben volt szakember, akkor legalább ezeket az élethivatásokat és foglalkozásokat kellene említenünk: költő, esztéta, színházi rendező, színházszervező, koreográfus, színész, táncos, keramikus, kertész és kerttervező. De ha rákényszerült a fizikai munkára, mindig kiderült, hogy rendkívüli a kézügyessége és kifogástalan a testi ereje.

Mindehhez jó megjelenésű, elegánsan karcsú, kifejezetten szép férfi volt még idős korában is. Szerette nagyon a nőket, valamennyit, a női nembe volt szerelmes. És persze a nők is nagyon szerették. A szavait is, kellemes-szellemes csevegését, kultúráját. Élvezte a mértékkel ivott szeszes italokat, a különböző aromájú külföldi cigarettákat, még azt is élvezte, hogy - szerinte - az alkohol is, nikotin is halálos méreg számára.

De mindennél jobban élvezte, hogy minden újabb verseskönyvével nemcsak feltűnést, de némiképpen botrányt is okozott az irodalmi életben. Ezek a verseskötetek valójában nem versek gyűjteményei voltak, hanem olyan költői szövegeknek, amelyeket „szabad versek”-nek

szokás nevezni, és valójában mint harmadik szöveg-minőség középheletet foglalnak el a vers és a lírai hangütésű próza között. Lehet lelkesedni értük, lehet idegenkedni tőlük, de nem vitatható, hogy nyelvezetük, hanglejtésük, hangulatviláguk elejétől végig sajátos hangulatok hordozója, a korai „Óz-biblia” szelidségétől a botránkozató „Punalua” és a „Karmazsin” című kötetek lázongásain át a több évtizedes kényszerű hallgatás után csak 1977-ben (78 éves korában) megjelent „Opál himnuszok” életet összegezõ megbékéléséig.

Ezekben a múltó évtizedekben volt olykor a költészet előterében, volt a szürke háttérben, idővel újra felfedezték. És amikor éppen nem volt fontos költő, akkor volt színház- és szavalókórus-szervező és -rendező. Ha kiesett az egész irodalmi-színházi életből, akkor volt tanár a nevezetes Madzsar Alice-féle mozgásművészeti iskolában. Ha tanár se lehetett, akkor volt fizikai munkás hol szántóföldeken, hol virágkertészetben. Hanem amikor rákapott a kerámiaművészetre, még az égetőkemencék technikájának is tudósa lett. Közben azonban mindig költő volt, aki olyat és úgy akart írni, ahogy senki más. Ezért azután Horthyék hivatalos irodalma kommunistának tekintette, a kommunisták dekadens polgárnak, Kassákék anarchistának, a polgári esztéták értelmetlen dadaistának, a dadaisták értelmet és ésszerűséget igénylő kispolgárnak. A *Nyugat* köre különködő dilettánsnak tartotta, a különködések kedvelői idillikus ábrándok kergetőjének. De valamennyien olvasták, botránkoztak, és valamelyest mégis elismerték, hogy nem hasonlít senki másához.

Életútja persze szükségszerűen változtatások sorozata. Budapesti fiú volt, az is maradt mindvégig, noha közben az itthoni kellemetlenségek elől elfutott a nyugati Európába, hogy Párizsban franciául vitatkozzék dadaistákkal és szürrealistákkal, vagy a még Hitler előtti Berlinben alaposan kitanulja a kerámiaművészet tudnivalóit. De mindig csak kirándult, eleve hozzátartozott a budapesti körutak nagyvárosi magyarságához. Itt járt gimnáziumba, utána itt volt az egyetemen bölcsészhallgató és párhuzamosan színinövendék. Itt nőtt fel költővé, és találkozott a szociáldemokrata munkásszínjászó világgal, amely lehetőséget adott neki tanítani is, rendezni is, néha játszani is. Műfajra talált a húszas évek divatos szavalókórusaiban. Még kórusdrámát is írt a számukra. Majd egymás után szervezett színjászó csoportokat és avantgárd színházakat, amelyek egy ideig népszerűek voltak az ifjúság és a modernséget kereső művészek körében. Rendezvényei - a Zöld szamár kabaré, az Új föld estek, és főleg az elég huzamosan fennmaradó Cikk-cakk estek - a húszas évek folyamán a legmodernebb színházi és kórusművészeti otthonok voltak. Főleg a műveltebb ifjúság idézgette is Palasovszky költeményeit. Szimbolista háborúellenes ódája, „*A vérbélű tintatartó*” - amelynek tintájából a hadüzeneteket írják alá - a pacifizmus hitvallása volt. Különös meseátdolgozásait nevetve adták kézről kézre. Az egyiknek például ez a címe: „*Hófehérke és a hét kisödönke*”. - Palasovszkyt szidták is, kinevették is, lelkesedtek is érte: élő jelenség volt az irodalmi életben. És fontos alak a tánc- és mozdulatművészetben. Tanár, tanácsadó és koreográfus (tánctervező) a híres Madzsar-intézetben. Politikailag pedig gyanús alak Horthy ügyészeinek és rendőreinek a szemében. Ezért is ment egy időre Berlinbe, ahonét keramikusként jött haza. Rá is szorult, mert a harmincas években költészete és művészi tevékenysége egyenest kommunistagyanús volt (merőben indokolatlanul, valójában nem volt politikus alkat), másrészt a munkásmozgalom már dekadens polgárinak érezte és vallotta stílusjátékait (ez sem volt indokolt, hiszen alaphangja mindig a humánus, az emberiség szolgálata volt).

Annyi bizonyos, hogy jó ideig senkinek sem kellett Palasovszky, a költő és a mozdulatművészetnek meg a színháznak a szakembere. Hát ha nem, akkor vannak egyéb utak. Jött a kerámia, meg a virágkertészet. A háború után pedig a „szoc.-reál” jobban idegenkedett tőle, mint a Horthy-kor irodalma. Hát ha nem, akkor nem. Tud ő szántani, vetni, aratni is. Lett tehát termelõszövetkezeti dolgozó, azután mégis inkább kertész, ha lehet, akkor keramikus. És lám a hatvanas években újra felfedezték, hogy volt valami abban az avantgárdban, és az örökké

haldoklót játszó Palasovszky még mindig jó egészségben él. És egyszerre megjelent „*A fürdő Zsuzsanna*” című költeménye, ez a finoman erotikus látomás, amellyel úgy belépett újra az élő költészetbe, hogy hamarosan Graves-díjat kapott érte. Ha egy antológiában a korai „*Őz-biblia*” valamelyik része, a húszas korszakából „*A vérbélű tintatartó*” és ez „*A fürdő Zsuzsanna*” jelezné jelenlétét költészetünkben, költői arcképét hitelesen örökítené meg költészetünk képcsarnokában.

SZABÓ LŐRINC

(1900-1957)

A Nyugat második nemzedéke a századforduló táján született, a forradalom bukása után került az irodalom középpontjába. Babitsék is úgy tekintettek rájuk, mint az ő kezdeményeik folytatására; általában formakultúrájukon is érződik, hogy a Nyugat költőitől tanultak verselni, s Babittól, Tóth Árpádtól; Kosztolányitól indulva találták meg saját hangjukat. Nem egy közülük művészi nagyságban felemelkedett a mesterekig. Költőként is, műfordítóként is az egyik legjelentékenyebb volt közöttük Szabó Lőrinc.

A húszas években kifejezetten baloldalinak számított, a negyvenes években kifejezetten jobboldalinak. Ha költészetét vallatjuk, lehetetlenség akár ide, akár oda sorolni. Oly mértékben ridegen pesszimista, oly rossz véleménnyel van emberről is, világról is, hogy semmiféle politikai törekvés nem tud vele mit kezdeni. Talán egész költészetünkben nincs még egy ennyire hitetlen, semmiben sem bízó, aki szakadatlanul figyel-boncolja önmagát is, de saját lelki életében is csak lesújtót talál. Úgy látja, hogy az élet értelmetlen és kegyetlen, s ebben az életben ő maga is kegyetlen, nem tud feloldódni az emberi kapcsolatokban. Még a szerelem is kíméletlen élet-halál küzdelem, és ha véget ér, akkor nem múló gyász.

És mindezt a ridegséget, reménytelenséget, szomorúságot annyi finomsággal, oly sok színnel, nemegyszer oly sok gyöngéd kedvességgel tudja költészetébe varázsolni, és ráadásul költészetéből úgy árad a kultúra szeretete, hogy az olvasó már maga se tudja, hogyan is érezzen az egyszerre oly riasztó és oly vonzó költő iránt. (De emberi egyénisége is ilyen vegyesen volt egyszerre vonzó és riasztó; annyi kedvesség és annyi rosszindulat kavardott benne, hogy egyszerre váltott ki ismerőseiből ellentétes érzelmeket.)

Ősei református prédikátorok voltak, az apja mozdonyvezető. Tehát igen szerény módból küzdötte fel magát rendkívüli műveltségig, amelyhez nagy nyelvismeret is tartozott. Miskolcon született, de iskoláit Debrecenben végezte. A nagy iskolai kultúrájú városban ragadta el a műveltség szeretete. A hosszú termetű, szemüveges, kócos fiatalember onnét érkezett Budapestre, ahol előbb gépészmérnöknek indult, majd átiratkozott a bölcsészkarra, és vegyesen tanult minden megtanulhatót, hogy azután hátat fordítson az egyetemeknek, és elmenjen újságírónak. Már egyetemista korában olyan verseket írt, hogy feltűnik a Nyugat körében, Babits felismeri benne a bontakozó jelentékeny költőt. Babits lesz a szellemi nevelője. A nagy korkülönbség ellenére egy ideig jó barátok, de idővel elhidegülnek. Szabó Lőrinc nehezen tud jó barát lenni. Ellentétes tulajdonságai már ifjúkorban kiderülnek. De az indulás kitűnő. Huszonkét éves korában első verseskötetének (*Föld, erdő, Isten*) már irodalmi sikere van. Majd Babits és Tóth Árpád maguk mellé veszik harmadiknak a fiatal költőt, hogy együtt fordítsák le Baudelaire költői életművét, *A romlás virágait*, a világirodalom egyik legnagyobb hatású verseskönyvét. A Babits Mihály-Tóth Árpád-Szabó Lőrinc-féle magyar Baudelaire a magyar irodalmi kultúra egyik nagy jelentőségű értéke, nincs irodalmi műveltség nálunk az ismerete nélkül.

Itt indul el erőteljesen Szabó Lőrinc műfordítói útja. Soha többé nem hagyja abba az idegen költők tolmácsolását, számára művészi izgalom minél hívebben és minél formahívebben elmondani magyarul, ami a világban bármely nyelven elhangzott. S ehhez megvan óriási nyelvismerete, verselméleti felkészültsége és beleélőképessége. Így lesz a magyar irodalom egyik legnagyobb életművű műfordítója, a magyar olvasó világirodalmi kultúrájának segítője. Műfordítói színvonalban egyenrangú Babitscsal, Tóth Árpáddal, Kosztolányival, csak általában hívebb tolmács nálunk is, és még Kosztolányinál is több verset fordított.

A húszas évektől *Az Est-lapok* munkatársa. Jól használható újságíró, de szenved a szerkesztőségi robottól. Igaz, szenved mindentől; ha mást csinálna, azt is jól csinálná, és attól is szenvedne. Utálkozva néz maga körül. Ellenségesnek tudja az egész ellenforradalmi világot, amelyben él, de nem szereti *Az Est-lapok* liberális polgári körét sem. Ezért hat ebben az időben baloldalibbnak, mint amilyen valóban volt. Igazában anarchista, akinek semmi sem jó. Éles szemmel figyeli, hol talál rosszat, embertelent, csúnyát - és ahová néz, ott láthat is. És amit lát, versben fejezi ki. Nem érzelmeket fogalmaz. Alapérzelme az utálkozás, és ezt az értelem eszközeivel fejezi ki. Szabó Lőrinc az ész költője. De közben lángoló szerelmes verseket ír: egy szerelmében mindent követelő, tudatosan önző férfi szakadatlanul izzó szenvedélyét fogalmazza meg.

De azért a korai versekben még néha felcsendül az idillikus hang, a természet iránti elragadtatás, olykor még az ünnepélyesség is, mint a hajdani protestáns gályarabok emlékét idéző nagy költeményben, a *Testvérsiratók*ban. Később egyre több a lázongás, a megvetés, a reménytelen menekülni akarás. Nem szereti a várost, amelyben él, de semmi köze a faluhoz. Egy időben városellenessége miatt a népiek közel érezték magukhoz. Tévedtek: Szabó Lőrinc legurbánusabb költőink egyike, igazi nagyvárosi entellektüel, aki ott érzi rosszul magát, ahol éppen van.

Lázongása merőben individualista, valójában senkihez sem tartozik, és mivel harcához sehol sem találhat társakat (mert a társakat nem tudja elviselni), tehát keresi a módot, hogy egyáltalán élni tudjon. Így jut el a kiábrándult kiegyezés törekvéséhez. Legjellemzőbb kötetében, a *Különbékében* ezt a kibékülő életlehetőséget keresi (1936). Individualista polgár, aki olykor a magánéletben véli megtalálni a megnyugvást; ez időben kelnek kisfiáról, a családi otthonról szóló megragadóan szép Lóci-versek.

Világnézeti magányosságából következik, hogy a politikai törekvések között sohasem tud igazán különbséget tenni. És amikor a német fasizmus megerősödik, azt hiszi, ez hozhat megoldást a társadalmi problémákra. Amikor pedig a Felvidék és Erdély visszacsatolásakor behívják katonának, fellángol benne a nacionalizmus, és azt képzei - mint oly sokan akkor -, hogy Magyarország német fasiszta pártfogás mellett afféle közép-európai nagyhatalom lehet: észre sem véve, hogy az imperialista szándékú Magyarország valójában gyarmata lesz a féktelen német imperializmusnak. Így sodródott világnézeti talajtalanúsága folytán Szabó Lőrinc a magyar középosztály jelentékeny részével együtt a fasizmusba.

A felszabadulás után jó időre volt szüksége, hogy magához térjen. Az új irodalompolitika tudta, milyen nagy költő, és időt, módot adott magára találásához. Világnézetiugyanúgy nem azonosult soha az új világgal, mint ahogy idegen volt a régiben is. De újrakezdhetette. És a kezdeteknél kezdte, megírva élete egyik főművét: saját útjának lírai ábrázolását a kisgyermekkortól, az emlékektől az emberré éréseig. Ezzel, a *Tücsökzenével* lépett vissza az irodalomba, hogy ezután példátlanul gazdag műfordítói tevékenységet fejtsen ki. Új verseinek hangja egyre szelídebben szomorú. És végül következett egy nagy gyászélmény: meghalt egy asszony, akihez huszonöt évnyi szerelem fűzte. Az ő emlékére írta meg *A huszonhatodik év* című szonettciklust, amely talán a legszebb, legszívhezszólóbb alkotás Szabó Lőrinc egész gazdag életművében. Itt a gyász feloldja a ridegséget; a szomorúság remekműve ez. Végző könyve volt, megjelenésekor (1957) már maga is súlyos beteg volt, nemsokára meg is halt.

Élete végző évében megkapta a Kossuth-díjat. Jól ismertük hibáit, bűneit, de megbecsültük benne a nagy költőt. Mert az volt. Ha világnézetiugyanúgy biztosabb talajon áll, ha emberségesebb, ő lehetett volna a közelmúlt évtizedek legnagyobb magyar költője. A tehetsége megvolt hozzá. Csak az erkölcsi alap hiányzott. Így csak a század egyik nagy költője lett a legnagyobbak mögött.

REMENYIK ZSIGMOND

(1900-1962)

A dédapák szakállt viseltek, a dédunokák körében megint divatos a szakáll; a közbeeső két nemzedék idején megnézték a szakállas embereket: különnek hatottak. Remenyik Zsigmond azzal is jelezte örökös különállását, hogy élete későbbi évtizedeiben szakállt viselt. Daliás természetű, erőteljes férfi volt, csillogóan okos, művelt, és olyan kalandos múltú, hogy néha már mesének hangzott, amikor arról beszélt, hogyan is volt csempész Dél-Amerikában vagy zongorista egy távol-nyugati éjszakai mulatóhelyen. Valamikor József Attila egyik jó barátja volt, és kommunistának tartották; a negyvenes évek elején a baloldaliak elkeseredetten mondták, hogy jobboldali lett, ugyanakkor a jobboldaliak azt mondták, hogy reménytelenül baloldali maradt; a felszabadulás után a politikai helyzetet baráti körökben egyszerre bírálta balról is, meg jobbról is. Valójában ugyanis anarchista volt, aki mélységesen megveti a kapitalizmust az összes kapitalistával együtt, pontos adatokkal bizonyítja, hogy az egykori úri osztály végképp szétesett, minden részvéte a feltörekvő dolgozó tömegeké, de tartozni sehová se tartozik, és semmiféle szervezett rendben nem érzi jól magát. Ez az alapállás arra nem alkalmas, hogy utat mutasson az emberiségnek, de nagyon alkalmas arra, hogy rámutasson a tényleges hibákra, bűnökre és elavultságokra. Ehhez pedig nagy felkészültséggel és nagy írói tehetséggel értett Remenyik Zsigmond, aki századunk egyik legjobb - és az egyik legérdekesebb! - magyar regényírója volt.

A dormándi földesúr fia, feudális nagyurak leszármazottja, aki érettségi után régi magyar úri szokás szerint jogásznak indult, sehogyan se lelte a helyét. Ráadásul éppen Nagyváradon volt jogász, a modern magyar irodalom akkori egyik középpontjában, ahol a művész alkatú embert könnyen ragadta el az írás vágya. Írni akart, és élményeket akart. Az első világháború után, a forradalmak bukása után pedig úgy látszott, nagyon bezárult itt Közép-Európában az élet. A húszéves Remenyik tehát vaktában nekivág a nagyvilágnak, és eljut Dél-Amerikába, ahol szembetalálkozhat a nyomorral, a végsőkéig kiélezett társadalmi helyzetekkel, a politikai kalandokkal. A kapitalizmus embertelensége itt meztelenebbül mutatkozik, mint Európában. Remenyik a dél-amerikai túlzásokból érti meg igazán Európát. Közel hét éven át kóborolt a latin-amerikai földrészen. Volt úgy, hogy divatáru-kereskedő lett belőle, volt úgy, hogy tönkrement, és zenélgétesből élt. De kapcsolatba kerül politikai törtetőkkel és közönséges bűncselekvőkkel is. Majd sokkal-sokkal később színes képsort fest ezekről az évekről a *Vész és kalandban* (1940) meg a *Vándorlások* könyvében (1956).

1927-ben megelégedi a túl romantikus világcsavargást, és hazajön. Azt hiszi magáról, hogy kommunista, mivel nagyon utálja a kapitalistákat. Itthon kommunista körökbe is kerül, baloldali lapok szerkesztőtársa lesz. József Attilával dolgozik a *Szép Szónál*. És bontakozik benne élete nagy művének körvonala. Balzaci méretű regényfolyamot akar írni a magyar úri osztály lehatárolásáról, amit családi emlékekből ismer, a kapitalizmus embertelenségéről, amit világlátásában tapasztalt, a társadalmi igazságtalanságról, a megalázásokról, amiket itthon is, távol is, saját szemével láthatott. A nagy mű gyűjtőcíme: *Apokalipszis humana*, utalva a bibliai Apokalipsziszra, a *Látomások* könyvére, amely az utolsó ítéletet ígéri az emberiségnek. Ez a regényciklus a fennálló rend összeomlásának képe akart lenni. És az írónak élete folyamán sikerült is huszonkilenc regényt írni belőle. Valamennyi önálló, kerek mű, de együtt nagyobb egység: az elmúlás körképe a múlt század derekától a jelen század első negyedéig. Egy ilyen óriási irodalmi vállalkozás sohasem lehet töredék, mert valamennyi darabja önálló, és amennyi elkészült, az együtt mutat egy nagyobb távlatot. De egy ilyen vállalkozás sohase lehet befejezett, mert a valóság végtelenségéből csak véges mennyiséget foghat fel életében a legtermékenyebb

író is. Mindenesetre az *Apokalipsis humana* eddig a legszélesebb magyar társadalomkép a nemesi világ múlásáról és a polgárság múlásra ítéltségéről. Első darabjáért, a *Bolhacirkusz*ért vallásgyalázási pert kapott. A nyárspolgár olvasók később is gyakran felháborodtak. De az írás értői hamarosan felismerték, hogy nem közönséges tehetséggel állnak szemben, Remenyik kitűnően érti az írás technikáját, ismeri a modern irodalom formai eredményeit, és felhasználja, amit jónak lát. Személyes vallomást, dokumentumanyagot, esszészzerű elmélkedést kever össze; vad kalandok és kalandos filozófiák kavarnak könyveiben; múlt, jelen és jövő folytonosan helyet cserél. Az író újra meg újra közbeszól, magyarázza, vagy éppen elmarasztalja hőseinek cselekedeteit. És játszik a hangulatokkal: pátoszból frivolságba csap, érzelmességből hideg gúnyba. A nagy regényciklus ily módon felettébb tarka képet ad arról a mintegy hét évtizedről, amelyet felölel. Legérdekesebbek talán azok a regényei, amelyekben a vidéki nemesi familiák széthullásáról ír, mint amilyen a *Por és hamu* vagy az *Ősök és utódok*. Ezek családi emlékekből íródtak már az író legkésőbbi korszakában, az ötvenes évek második felében. A vidéki úri világra és az író saját benső életére a még 1937-ben írt *Bűntudat* a legjellemzőbb.

Hanem ez a huszonkilenc regényig gazdagodott ciklus csak gerince a gazdag életműnek. Az olvasóközönség körében a legnépszerűbbek kalandos visszaemlékezései voltak. Közben a legkülönbözőbb műfajokkal kísérletezett, ilyen volt például a groteszk szatíra a kispolgári kicsinyességekről; ez a *Mese habbal* a harmincas évek elején könyvsiker volt. Nagyon furcsa, nagyon mulatságos olvasmány.

Máskor a színpaddal próbálkozott. És amikor próbálkozott, sikere is volt. Még a negyvenes években írta *Az atyai házat*. Ennek a világa a széthulló nemességé. Mint regényeiben is, úgy ebben a színjátékban is az elmúló úri világ nem ellenszenvesen jelenik meg, de menthetlenül halálra ítélve. Az úri világból elfutott Remenyik a polgárt nem szerette, a kapitalizmust utálta; az elhagyott nemesi világhoz azonban gyengéd érzelmek fűzték, csak tudta, hogy az a világ már nincs. Ezért nem lett belőle romantikus antikapitalista, aki a polgárságból a feudalizmusba akar visszalépni. De néha úgy rémlett, mintha a nemesség szemszögéből bírálná a polgári világot. Ezért - és némi romantikus nacionalista ábrándokért - hatott sokak szemében a negyvenes évek folyamán jobboldalinak.

Másik drámai sikere a késői években, 1955-ben volt *Kard és kocka* című színpadi játékaival, amelyből hamarosan népszerű játékfilmet is készítettek. A történet dramatizált anekdota a kuruc korból, kitűnő szerepekkel, fordulatossal cselekménnyel. Remenyik tulajdonképpen közkedvelt színpadi szerző is lehetett volna, de nem kedvelte a színházak világát, nem szeretett vitatkozni igazgatókkal, rendezőkkel. Így hát a dráma csak ritka kirándulás maradt a számára.

Igazában regényíró, széles társadalmi kört ábrázoló, nagy lélegzetű epikus volt, aki tragikomikumtól humorig az érzelmek teljes skáláján tud játszani, hiteles alakok nagy sorát vonultatja fel, érdekes helyzetekkel ábrázolja az elmúló világ valóságát. Igazi kritikai realista.

Leszámítva talán a hazatértétől 1939-ig terjedő időszakot, amikor a baloldaliak maguk közül valónak érezték - ámbár egy kissé akkor is kilógott közülük -, igazán senkihez sem tartozott. Az úri otthonból megszökött, Dél-Amerikában világcsavargó volt, hazajött forradalmárnak, de 1939-ben megint háttal fordított mindennek, és most Észak-Amerikába ment, de ott sem volt türelme, a negyvenes évekre itthon van megint, hogy igazán senkihez se tartozzék, majd a felszabadulás után, amikor elérkezik művészete csúcsára, összeférhetetlen ember hírében áll, mert indulatosan letorkolja azt, akinek nem tetszik az épülő szocializmus, de vitázik azzal, akinek tetszik. De miközben kiformalja magának ezt a magányosságot, tulajdonképpen mindig minden értő tudta, milyen kitűnő író. És kritikáit ugyanolyan különcségnak tekintették, mint szakállát. Mosolyogtak rajta. És tisztelték.

Életműve múlhatatlan értéke irodalmunk kincsestárának.

BOROSS ELEMÉR

(1900-1972)

Különös írói pálya Boross Eleméré. Volt néhány rövid esztendő, amikor ő volt a nagy ígéret, azután volt néhány esztendő, amikor példakép és ösztönző erő volt a modernségigényű hazai írók szemében, majd a történelem csengő-bongó vihara csöndet körített neve és munkássága köré. Jelen volt és mégsem volt jelen úgy egy évtizedig, hogy a felszabadulás utáni két-három évben az új irodalmi közélet egyik fő szervezője és vezéralakja legyen, s utána egyszeriben minden érthető ok nélkül az irodalom szélére sodródjék, egy rövid időre még börtönbe is kerüljön, hasonlóképpen minden ok nélkül (ez azonban a „személyi kultusz” korának emlegetett években sokakkal előfordult, Boross Elemérnek itt még „szerencséje” is volt, hogy viszonylag hamar észrevették, nemhogy bűncselekményt nem követett el, de még politikai ok vagy gyanúlehetőség sincs egy olyanfajta merőben értelmetlen börtönben tartani, mint amilyenről ifjan legjobb, legszebb drámáját, a *Vakablakot* írta). Ezután még jó két évtizedig élt, magánéletében végre egy harmonikusan boldog házasságban megtalálva a bölcs ember háttérbe húzódó nyugalmát, s az irodalmi közéletben óriási szakmai hozzáértésével az új irodalom nemzedékeit oktatta-segítve, szürkén és névtelenül volt lektora és dramaturgia bármely színháznak, kiadónak és hozzáforduló ifjabb írókartársaknak. Fel se tudjuk mérni, hogy úgy két évtizednyi drámai irodalmunkból melyik műből mennyit is formált előadható, nemegyszer sikeres alkotássá Boross Elemér. Mert nemcsak bölcs volt, hanem példátlanul tapintatos is, a dicsőséget még ott is mindenestül átengedte a hozzáfordulóknak, ahol a munka javát ő végezte el. És sohase látszott rajta semmi keserűség: derűs mosollyal sétálgatott a Szent István körút vidéki utcákon, üldögélt a közeli kávéházakban, csevegett írókkal, kritikusokkal, színháziakkal; természetesnek találta, hogy tanácsokat kérjenek tőle, jó témákat és jó irodalmi megoldásokat rögtönzött bárki számára. Harmonikus lélekkel lett önként vállalt „négere” - ötletadója, átdolgozója, előadhatóvá alakítója - a bontakozó magyar szocialista drámának, s még csak nem is emlegette, hogy valamikor régen milyen fontos előkészítője volt az új idők új színpadi irodalmának. Hetvenkét éves korában pedig úgy halt meg, hogy egy hirtelen jött influenza - amelyet az orvosok szövődményesnek neveznek - szívére húzódott, és egy görcsös köhögéssroham megölte.

Nagyon mélyről indult, a kispolgárságnak abból a legalsó rétegéből, amelynek életszínvonala és életformája alig-alig különbözött a proletáryomortól. Onnét nézve már az is karriernek számított volna, ha kereskedősegédségig vagy éppen önálló kisiparosságig emelkedik. Boross Elemér azonban kamaszfővel megismerkedett az irodalommal: előbb a füzetes ponyvával, azután a romantikával, a költészettel, a nagyrealizmussal, a divatos izmusokkal... és a színházzal. Olyan szívósan képezte magát, s vállalt bármiféle munkát, csak hogy rendszeresen olvashasson, és módszeresen tanulhasson, hogy mire elérkezett az első világháború utáni forradalmak kora, alkalmas volt az új eszmék megfogalmazására bármilyen műfajban. Mert akkor jelentkezett csak költőként, amikor már a verstant is megtanulta; akkor kezdett drámát írni, amikor már jártas volt a dramaturgia tudnivalóiban, akkor kezdett szépprózát és publicisztikát közölni, amikor már németül is jól tudott, hogy legalább ezen az idegen nyelven kitekinthessen a modern világirodalomba és világpolitikába.

A tanácsköztársaság idején mutatták be első drámáját, az *Ave Mariát*. Sikere volt, és hamarosan a Közoktatásügyi Népbiztosság antológiájában is megjelent. A szerző tizenkilenc éves volt, a mű még csak ígéret, de minden hozzáértő felismerhette benne a rendkívüli drámaszerkesztő-érzékletet. Később persze nem volt jó ajánlólevél ez a tanácsköztársaság kori indulás,

de Boross Elemér akkor még túl fiatal volt ahhoz, hogy politikailag komolyan vegyék. És a következő évben megjelent *Abel* című verseskönyvének izgalmasan egyéni hangjáról, költői értékéről Kosztolányi Dezső olyan lelkes kritikai cikket írt, hogy bármelyik újság vagy folyóirat, amely nem volt kifejezetten jobboldali, ettől kezdve szívesen hozta verseit, novelláit. És amikor *Szegény, szegény koporsókészítő* című novellájával pályadíjat nyert a leghaladóbb akkori polgári napilapnak, a Világnak irodalmi pályázatán, az irodalom legilletékesebbjei is, a széles olvasóközönség irodalmi sorsokat eldöntő illetéktelenjei is tudomásul vették, hogy itt van egy fiatal író, aki színesen és meglepő fordulatossággal ír a legszürkébb életű kisemberek egyhangú életéről. Boross kezdettől mindvégig szinte dickensi szívjósággal fordul a szegények bánatai és apró örömei felé, sajátosan vegyítve a romantikától és a romantika előtről örökölt, mélyről fakadó szentimentalizmust az akkor még éppen csírázó abszurdal. Grotoszt képtelenségnek ábrázolja, ami az életben értelmetlen, embertelen. Tragikus hatású novellákban és elégikus hangú költeményekben fogalmazza meg humanista kritikáját a Horthy-kor kilátástalanságairól. Politikai helyzete és világnézete szerint baloldali polgári író és újságíró, aki céltudatosan készül meghódítani a színpadot. És ez huszonkilenc éves korára sikerül is. Ekkor írja a *Vakablakot*, amelyet a hazai színpad szinte forradalmi reformátorának induló Németh Antal be is mer mutatni kísérleti színpadnak szánt színházában, az Új Színházban (a Révai utcában, ahol most a Vidám Színpad működik). Ez 1929-ben történik: annak az évadnak ez lett a legnagyobb sikere. Egyszerre érzelmes és bizarr börtönbeli történet a sok évre elítélt vagány és a politikai merényletért halálra ítélt forradalmár leány szerelméről. A szökni akaró férfi rossz irányba fúrja át a börtönfalat, és nem a szabadba, hanem a siralomházba jut, ahol a leány a kivégzésére vár. A feltörő és megvalósuló szerelem megnemesíti az életkörülményei folytán elzüllött embert, és a gyermeket fogadó szerelem megmenti a halálra ítélt nőt, hogy majd kiszabadulásuk után együtt indulhassanak egy értelmes, érzelmes, emberhez méltó élet felé. Az ősi közhely - hogy az ember lényé szerint jó, csak az embertelen társadalom torzítja el a lelkét, de az igaz szerelem igaz emberségre is tanít - olyan új és meglepő megfogalmazásban vált itt hatásos és módszereiben újszerű drámává, hogy nagyon is indokolt volt a siker. A két világháború közti kor egyik legjobb magyar drámája ez a *Vakablak*. És színvonalban méltó hozzá a hamarosan színre kerülő egyfelvonásos, az *Egy ember, aki folyton nevet* (Kabos Gyula felejthetetlen alakítása), amelyben egy eltorzított lélek annál többet nevet, mennél több bánat éri, és amikor legszeretettebbje, leánya is meghal, már csak nevetőgörcsrel tud reagálni.

Boross Elemér útja ettől kezdve mintegy négy évig színházi diadalút. A divatos Molnár Ferenc-epigonokkal szemben ő képviseli a mélyebb igazságok, az igényes erkölcsi ítéletek drámáját ugyanazon a színpadtechnikai magas fokon, mint a semmit vagy keveset mondó divatosok. A *Világrekord* még tartja is a kezdő színvonalat. És az általános elismerés folytán a fiatal szerző előtt megnyílik a Nemzeti Színház. Ne feledjük el: 1932-nél tartunk, a „Nemzeti” nem egy volt a többi színház között, hanem a leghivatalosabb elismertetés fóruma, amely Horthyék ellenforradalmától kezdve a már régóta világhíres Molnár Ferenc és Lengyel Menyhért elől is elzárkózott. Ez a hivatalos Nemzeti Színház társadalmi rangot jelentett, de szükségszerű megalkuvásokra is kényszerített. A Boross-drámák dramaturgiai színvonala mit sem csökken, de kritikája letompul. Ezekkel a Nemzetiben előadott művekkel, bár a legjobb színvonalon, Boross nagyon is közel kerül a sikerdarabokat író Molnár-epigonokhoz, akiknek még csak reményük sem lehet a Nemzeti színpadára.

De a sikerek lehetővé teszik, hogy utazgassék a világban, így jut el Hitler korának előestéjén Berlinbe, és lesz tanúja a világfenyegető fasizmus uralomra kerülésének. Riadtan érkezik haza, és élményei alapján megírja az első harcosan antifasiszta magyar regényt, a *Berlinben történtet*. De nem saját nevéen; talán összeegyeztethetetlennek tartotta vagy mások tartották

annak, hogy a Nemzeti Színház szerzője ilyen harcosan kritikus művel lépjen a közönség elé. A regény mint egy L. M. Ehrwein nevű német szerző műve jelent meg, amelyet Boross Elemér fordított magyarra.

De hamarosan köztudomású lett, hogy a harcos Hitler-ellenes regény szerzője Boross Elemér. Előbb a Nemzeti, majd 1936 után minden színház bezárult előtte. Élt tehát, ahogy élhetett. Visszahúzódott színtelen újságíróvá, akinek novelláit és olykor egy-egy versét is közölték a lapok, azután a háború és a dühöngő fasizmus idején mentette az életét, ahogy tudta. Kalandjairól később mulatságos anekdotákat mesélgetett, de még sokkal később kelt önéletrajzában sem sokat írt a maga dolgairól, inkább azokról, akikkel életében összetalálkozott: saját életének is inkább külső szemtanúja akart lenni. De éppen ezért ez az önéletrajz fontos dokumentuma jó néhány évtized magyar irodalmi életének.

A felszabadulás után verseskötettel jelentkezik, az *Életjellel*. Ennél azonban sokkal fontosabb ekkori irodalomszervező munkája. Az Írószövetség, majd az újrászervezett Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete nem kis részben az ő munkájának eredménye. Előbb az első, később az utóbbi főtitkára. Ekkor már, élményei és tapasztalata folytán, meggyőződéses szocialista, a felszabadulástól kommunista párttag. De igazán nem alkalmas funkcionárius a személyi kultusz számára. S a koholt vádak évadján kizárják a pártból, az Írószövetségből, következik a börtön. És amikor ép testtel, ép lélekkel mégis kikerül, többé nincs jelen az irodalomban. De erős lelke és szerencsésen derűs természete jól viseli az életfogytiglan tartó mellőztetést. Igaz, ekkor találja meg a magánélet boldogságát és azt az elégtételt, hogy akik mellőzik, azok is az ő tanácsait kérik. 1959-ben még ír is egy satirikus vígjátékot, a *Pletykafészeket*, megírja fontos önéletrajzát, de foglalkozása szerint: dramaturg, egy bontakozó új drámai irodalom értő dramaturgja, mások nagy sikerű műveinek bábája. És mosolygó, szellemes csevegő, utcai sétálgatások közben vagy kávéházi asztaloknál dokumentumértékű anekdoták mesélgetője, akit azok is szeretnek, akik az irodalom peremére szorították. Így él még jó két évtizedig, míg egy irodalmi életen kívüli vírus halálba nem köhögteti.

KÖRMENDI FERENC

(1900-1972)

Aligha lehet nagyobb értékrendbeli távolságot elképzelni, mint ha elolvassuk Körmendi Ferenc regényeit és utána elolvassuk ezeknek hazai kritikáit és irodalomtörténeti jellemzéseit. Az irodalmi élet és az irodalomtörténeti utókor egyszerűen nem tudta és máig sem tudja elviselni, hogy a mi századunkban itt élt közöttünk egy igen tehetséges, a világirodalom gazdagodásával lépést tartani igyekvő, európai távlatú és jó európai színvonalú író, akinek nemzetközi sikere nagyobb volt, mint bármelyik magyar prózaírónak. (Csak a nemzetközi színműirodalomba épült bele ilyen mértékben Molnár Ferenc, akit úgyszintén nehezen viselt el szakirodalmunk idegrendszere, de a Molnár-világsiker ellen már nem tudtak védekezni. De hogy utána még egy nála fiatalabb regényírónk világsikerét és világhírét is elviseljék, erre se műítész, se hivatásbeli szakember nem volt képes minálunk.) Jól érezhető, hogy szinte fogvicsorgatva írják le, hogy műveit huszonkét nyelvre fordították. Ráadásul már közvetlenül a háború előtt, 1939-ben a fellángoló itthoni fasizmus elől Angliába ment, ahol a londoni rádió - a BBC - magyar nyelvű adásainak antifasiszta publicistája volt. És habár a háború után, az 1948. évi hazai könyvnapon még új regénnyel, a fasizmus borzalmainak előjátékairól szóló „Így kezdődött” cíművel jelen volt - a „fordulat éve” után egész Európának hátat fordított. Liberális-polgári demokrata szellemével és ízlésével Sztálint ugyanúgy nem viselte el, mint Hitlert. Eddig csak sikerhajszoló, idegent majmoló, megbocsáthatatlanul érdekesen író „best-seller” szerzőnek tartották, ettől kezdve még ellenségnek is számított, akinek minden művészi erényét is megvetendő hibának kell vallani. Olvassuk el akár Irodalmi lexikonunk róla szóló, igen rövidke címszavát, vagy hivatalos irodalomtörténetünknek, a „Nagy Spenót”-nak 6-odik kötetében az őt jellemző alfejezetet - versengve beszélnek le az olvasót, hogy írónak tekintsek vagy éppen olvasni kívánják a világszerte legsikeresebb, valóban európai szellemű, valószínűleg maradandó értékű magyar szépprózaíró műveit. - De hogy ez a már akár haragnak mondható idegenkedés miért folytatódik még most is, mintegy két évtizeddel halála után? Erre nehéz volna választ találni. Hiszen a közelmúltban megjelent „Kortárs Magyar Írók Kislexikona”, amely a teljesség igényével mutatja be az 1959 és 1988 között élt és élő itthoni és külföldön otthonra talált magyar írókat - a számos emigráns, külföldre szakadt irodalmi hazánkfíát, köztük jó néhány felettébb jelentéktelen „kismestert” is felsorolva Körmendi Ferencnek még csak a nevét sem említi. - Ez ellen egyetlen érvünk lehet: olvassuk el akárcsak egyetlen könyvét a nagy sikerűek közül. De még jobban tesszük, ha nagynehezen beszerezzük a „Budapesti kaland”-ot és „A boldog emberöltő”-t, s e két talán legfontosabb mellett a furcsa című „Ind. 7. 15. via Bodenbach”-ot, meg a „Találkozás és búcsú”-t - akkor az olvasó egyre jobban elámul, és maga is vitába száll a kritikai és irodalomtörténeti rosszindulatok fütötte közvéleménnyel.

Ifjúkorában már igen művelt írástudónak számított. Budapesti volt, itt járta iskoláit, itt tanult az egyetemen párhuzamosan jogtudományt és történelmet, közben zenét és zeneesztétikát is. Politikailag oly közömbösen semleges volt, hogy amikor a forradalmak és az ellenforradalom után, a húszas években jól képzett újságíró lett, zenekritikáit a „jobboldali” *Magyarság*ba, publicisztikáit és korai irodalmi műveit a Kiss József alapította jellegzetesen polgári baloldali *A Hét*be írta. Később, Kiss József halála után egy ideig *A Hét* egyik szerkesztője is volt. 1932-ben következett a nagy előreugrás, az irodalmi világszenzáció. Három nagy angol kiadó cég nemzetközi regénypályázatot hirdetett. A hírverés és a várható tekintélyes tiszteletdíj Európa különböző országaiban ösztönözte az írókat: százával érkeztek a kéziratok (persze kötelezően angol fordításban). Az első díjat pedig az ismeretlen magyar világból pályázó még ismeretlenebb 32 éves Körmendi Ferenc nyerte el „Budapesti kaland” című regényével. És nem

méltatlanul. Remekmű volt akkor is, s most, hatvan év után már egy letűnt kor kicsinyes tülekedésének tragikomikus karképe. A budapesti magyar kispolgárság vágyvilágának és sivár hétköznapi valóságának egyszerre ironikus, komor, fordultatos és mégis egyhangúságról valló karképe. Arról szól, hogy egy külföldre szakadt pesti fiú hosszú idő után hazalátogat. Ennek hírére egykori iskolatársai, akik itthon már rég elszakadtak egymástól, egyszeriben megbolydulnak, összefutnak. Versenypálya - a szerző szavával: „aréna” - lesz az egész város. Mindegyik egykori fiú, most már az élet robotját élő férfi, néhol még a családja is azt kutatja, milyen előnye származhat a volt osztálytárs látogatásából. Általában valami jó üzletet akarnak kötni, vagy belerángatni közös vállalkozásokba, de akad egykori osztálytárs húga, aki férjhez menne a külföldi vendéghez. Sőt, ha elegendő pénze van, akkor anyakönyvvezető sem kell, csak vigye magával külföldre. A kavargás tragédiákba és komédiákba fullad, közben kitűnő figurák egész képcsarnoka tárul az olvasó elé. A stílus pedig mértéktartóan választékos, a gondolatársítások és a lélektani váratlanságok némi modern felhangjával. Tömegsiker volt itthon és odakint a széles nagyvilágban is. - És nemsokára egy itthon szokatlan stílusjátékú, rövid regény következett, az „*Ind. 7. 15. via Bodenbach*”. - Ez persze egy vasúti szerelvény menetrendjelzése. Ebbe a vonatba ül a regény hőse, aki az Ausztrián keresztül Itáliába tartó úton a külső és belső ingerek, ablakon túli látványok, feltolakodó emlékek, bontakozó tervek, személytelen útítársak, s nem utolsósorban a kerekek kattogásának hatására önkéntelenül - szabadon - társítja gondolatait. Némiképp a freudi lélekelemzés példatára, de paródiája is ez az egész tudat és tudatalatti regény. A tragikus, ironikus, a racionális és az irracionális egy másik valóság szinten ugyanolyan egységben tárul az olvasó elé, mint a „*Budapesti kaland*”-ban, és tulajdonképpen Körmendi egész életművében. - Ez után írja lassan, gondosan azt a nagyregényt, amelyet alighanem élete főművének kell tartanunk: „*A boldog emberöltő*”-t. - A címben benne rejtőzik Körmendi egész ironikus-tragikus szemléletmódja. Ez a „boldog emberöltő” a századfordulón született magyar nemzedék kora, amelyről ama „boldog béke-időkben” jósolgatták, hogy milyen boldog emberöltő lesz. Nos, ezek élük át az első világháborút (akkor még nem volt második), a két különböző jellegű forradalmat, az ellenforradalom rémségeit, a Bethlen-féle konszolidáció álliberális áldemokráciáját, a harmincas évek kezdetének világválságát. Egy boldognak ígért nemzedék boldogtalanságai sorakoznak fel egy pesti polgárfiú - nem nagypolgár és nem kispolgár, hanem igazi középpolgár - életmozzanataiban. Korkép és körkép egy magyar emberöltőről. Hőse a kor egyik jellegzetes lehetősége: a félzsídó fiú, akinek helyzeténél fogva mindenkire van köze és senkivel sem egészen azonos. (Akárcsak a szerző, aki egyszerre volt a *Magyarság* és *A Hét* munkatársa.) Az olvasónak az az érzése, hogy ennek a második világháború előtti korszaknak a legjelentékenyebb regényét olvassa. - Körmendi otthonos volt a kor világirodalmában. A kritika úgy szokta mondani, hogy utánozta a nyugati tanulságokat, holott szinkron volt azokkal. Persze, hogy tanult a legjobb kortársaktól: „*A boldog emberöltő*” stílusváltozásaiban és ábrázolásmódjában a jó fülű olvasó érezheti, hogy Thomas Mann, főleg a „*Varázshegy*”, valamint Aldous Huxley ugyanúgy előképei voltak, mint a különböző francia és német avantgárd kísérletek. Ezek azonban tanulságok, amelyeknek következményeként alakította ki a maga sajátos, lírai mozzanatokkal teljes, nagyvonalú epikus stílusát. „*A boldog emberöltő*”-t úgy bírálták, úgy marasztalták el, hogy lépten-nyomon kiolvasható az eltitkolt elragadtatás. Hiszen ez a regény a második világháború előtti magyar irodalom egyik főműve. Csak idő kérdése, hogy végre felfedezzük és besoroljuk klasszikus műveink közé.

Érdemes több művét is elolvasni, főleg a finom lélektani változatokkal teljes „*Találkozás és búcsú*”-t. De ennyi is elegendő, hogy felismerjük helyét irodalomtörténetünkben. És most már azt is illik tudni, hogy Angliából előbb Brazíliába távozott, majd onnét Észak-Amerikába. Ott is halt meg. De még emléke sem ért haza, még kevésbé kései művei, holott mindvégig író, sőt mindvégig magyar író maradt. Várjuk, hogy hazaérkezzék.

HÁY GYULA

(1900-1975)

Aligha van igazán jelentékeny író, akiről nehezebb volna írói arcképet és áttekinthető pályaképet írni, mint Háy Gyuláról, akinek nemcsak élettörténete, de olykor napi megnyilvánulásai is olyan torlódása az ellentmondásoknak, hogy alig-alig lehet megfogalmazni emberi és művészi személyazonosságát. Alighanem ő a legvilághíresebb magyar kommunista író, ámbar nagy hírének egyik nyomós oka látványos antikommunizmusa. Az is lehetséges, hogy Molnár Ferenc után ő a világszerte legismertebb és legtöbbet játszott magyar színpadi szerző, s ehhez élete folyamán írt is néhány olyan drámai remekművet, amely világirodalmi rangot biztosít számára nyilván a jövő időkben is, de aligha volt drámai remekíró, aki élete folyamán annyi kifejezetten rossz, a napi publicisztikai anyagot nemcsak gyorsan romlandó eszközökkel, de még a napi hatás kiváltásához is erőtlen jelentéktelenséggel írta volna meg. Az is nehezen megragadható, bár szokatlanul érvényesülő kettősség életében és művészetében, hogy igen nagy történelmi és irodalomtörténeti tudása, tudományos professzori szintű dramaturgiai ismerete és rendszerező készsége, alapos jártassága a marxizmus klasszikusaiban hogyan fért össze a pillanatnyi hangulatok és a pillanatnyi hatások döntő befolyásoló erejével. És ezekhez az ellentmondásokhoz, meg azt is tudomásul kell vennünk, hogy rendkívül kedves modorú, okosan és csillogó szellemességgel csevegő ember volt, pátosztól humorig terjedő beszélőkészséggel indulatokat tudott kelteni vagy lecsillapítani, de mindig szüksége volt valakire vagy valakikre, akik ösztönözzék, hogy mit is érezzen, mi legyen a véleménye, mit csináljon, miközben nem tudta elviselni, hogy ahol van, ott ne ő fényeskedjék a legjobban, ne ő legyen a középpont. Áhította a hatalom címeit és dekórumait, de semmiféle vezető helyzetben fogalma sem volt, hogyan kell vezetni, sőt nem is akart vezetni. Hanem, amit elvártak tőle - akár politikai felettesek, akár asszonyok -, azt kitűnő stílusérzéssel tudta eljátszani. A Rákosi-korszak nem is találhatott volna nála színvonalasabb szószólót, és amikor a történelem szele elfújta ezt a korszakot, Háy Gyula szembefordult az egész szocializmussal. Élettörténete azt látszik bizonyítani, hogy csak a Rákosi-korszak keretei között tudott azonosulni ezzel a világnézettel; ebben az időben minden elismerést, dicsőséget, kitüntetést megkapott. A történelem fíntora, hogy később antikommunistaként éppen azokkal szemben vádolta a kommunizmust, akik a Rákosi-korszak áldozatai voltak, mialatt ő magas társadalmi rangokat váltogatva aratta írói sikereit, amelyeknek egy részét valóban meg is érdemelte. Végül egy vargabetűkkel teli élet végén tragikus hazátlanságban halt meg.

Ez az út úgy kezdődött, hogy az abonyi földesúr műegyetemista fia, aki még habozott, hogy építész vagy festőművész legyen-e, 1919-ben, valószínűleg egy fellobbanó szerelem hatására, lelkesedni kezdett a forradalomért, tevékeny részt vállalt a diákmozgalomban, a tanácsköztársaság idején a Tanügyi Népbizottságon dolgozott, majd a bukás idején az ellenforradalom elől Berlinbe emigrált. Eddig is tudott németül, de négyévi németországi tartózkodása alatt anyanyelvi szinten sajátítja el a nyelvet. Ez időben színházak közelében él mint díszlettervező (jó hasznát veszi itt építési ismereteinek és festőtehetségének), expresszionista irodalmi körökben forog. Egyelőre prózával kísérletezik magyarul is, németül is. Majd 1923-ban hazajön. Nincs mitől félnie, ez a Bethlen-féle „konszolidáció” kora, senkinek se hánytorgatják forradalmi múltját, ha nem volt ellene annak idején vád vagy egyéb eljárás. A hazatérő amúgy is kiábrándultnak érzi magát, és mint zavaros közjátékra gondol vissza a tanácsköztársaság korára. Ezt fogalmazza meg *Budapest, idő: tíz év előtt* című, 1929-ben megjelent, expresszionista hatásokat mutató regényében, amely egy „úrifüü” forradalmi szalmalángjáról és a

forradalomból való kiábrándulásáról szól. Jó figurák, érdekes helyzetek, néhol finom lélektani megfigyelések jellemzik a kétségtelen tehetséggel, de ellenforradalmi kicsengéssel megírt művet (Zilahy Lajos ez idő tájt kelt *Szökevény* című regénye is rokonszenvesebbnek mutatja be a tanácsköztársaságot, mint Háy, a későbbi kommunista író). De Háy nemsokára megint külföldre megy, és ekkor már kapcsolatba kerül a munkásmozgalommal. 1932-ben tagja lett a Német Kommunista Pártnak. Közben bemutatták egy még itthon kezdett drámáját, amelynek némi sikere is volt. Szívósan tanulta a marxizmust, kitágult egész műveltsége, és nem sokkal a hitleri győzelem előtt megírta - németül is, magyarul is - *Isten, császár, paraszt* című történelmi drámáját Zsigmond király-császárról, aki ugyan rokonszervezik Husz Jánossal, de politikai helyzeténél fogva nem tehet mást, mint hogy máglyára küldi. Ez a mű nemzetközi értékű remek, és hamarosan világsikert aratott. Csak itthon nem játszották, hiszen a hajdani úriú, a későbbi ellenforradalmi regény szerzője kommunista lett.

A fasizmus elől Háy Ausztriába menekül, de onnét mint forradalmárt kiutasítják; útja előbb még Svájcba vezet, majd onnét a Szovjetunióba (1935). Ezekben az években írja legjobb darabjait, mindenekelőtt a *Tiszazugot*, a birtoklási vágy elembertelenítő erejének falusi tragédiáját. Háy ebben a drámájában valósította meg, amit nálunk a múlt század végső negyede óta népdramaprogrammal írni szerettek volna: ez valóban a magyar falu komor színjátéka. Általában csaknem valamennyi külföldön kelt drámája magyar tárgyú, még azok is, amelyeket először németül fogalmazott meg. A Szovjetunióban kitűnően megtanul oroszul is. Már ott írja *A pulykapásztor* és *Végeladás* című drámáit; mindkettő a magyar úri világ szocialista szemmel felmért, tragikus valósága. Számos darabját adják a Szovjetunióban is, a világ különböző tájain is, csak itthon nem lehet. De már sokan tudják idehaza, hogy van a világban egy Háy Gyula nevű világhíres magyar drámaíró.

Ezzel a jó hírnévvel kerül haza a felszabaduláskor. Azonnal ő lesz az új magyar dráma-irodalom főalakja. Lukács György is nagyra tartja, főleg a *Tiszazugot*. Egymás után adják elő - elmaradt adósságként - régi, kitűnő drámáit, és írja egymás után a nagyon is vegyes értékű, leginkább napi publicisztikai célzatú darabjait. Olyan a társadalmi helyzete, hogy rossz kritikát egyszerűen nem lehet írni róla; akinek Háy nem tetszik, menthetetlenül reakciós hírbe kerül. Ez a helyzet alaposan rontja írói morálját; a biztos siker tudatában nemegyszer meglepedezik saját igazi írói erényeiről: a kitűnő dialógusokról, a fordulatos cselekményről, a szemléletes emberábrázolásról. Sokkal később egy keserű pillanatában baráti körben kijelentette, hogy reméli, műveinek húsz százaléka mégis jó, mert nyolcvan százalékaról ő maga is tudja, hogy gyorsan el kell felejtetni még az emléküket is. Talán ekkor még túl szigorú is volt magához, hiszen a későbbi években megint sikerült néhány igazán jó, maradandó értékű drámát írnia. De közben nagy tekintélyű méltóságai vannak, hol főszerkesztő, hol egyetemi tanári rangú pedagógusa a dramaturgiának. De ne feledjük el, hogy kitűnő pedagógus, akit tanítványai akkor is szeretnek, ha nem tetszik nekik közéleti szerepe. Természetesen elnyeri a Kossuth-díjat is (amit persze sokkal jobban meg is érdemel, mint nem egy vele egyszerre Kossuth-díjassá emelkedő, ma már elfeledett író vagy költő).

Amikor pedig megrendült Rákosi rendszere, Háy azonnal kritikus hangok szószólója, egyelőre a kommunizmus nevében, majd 1956-ban hirtelen mozdulattal átlép a másik táborba. De ha már a másik oldalra került, ott akar fő szószóló lenni, s ezért rövidesen bűnhődni kell. Nemsokára már bíróság előtt áll. Hat évre ítélik. Négy év után kegyelmet kap. A börtönben pedig megint remekíróvá emelkedik. Ott készül el *Mohács* című történelmi drámája: újra elérte az *Isten, császár, paraszt* meg a *Tiszazug* színvonalát. Szabadulása után megint sikerül egy kitűnő dráma, az *Attila éjszakái*. Nemsokára már könyvben is megjelennek a maga összeállította történelmi játéka *Királydrámák* címen. Csak nem adják elő a műveit. Fordításból él, drámákat és klasszikus regényeket fordít németből és oroszból. Türelmetlenül

várja, hogy mindent felejtse el, és újra a hazai színpadok ünnepeltje lehessen. Ám nincs kitartása. És amikor egy külföldi bemutatójára útlevelet kap - kint marad. Odakint pedig igazi antikommunistává válik. És így már nincs is visszaútja. Svájcban él, egy ideig tartja a barátságot hazai író barátaival, akik külföldi utakon olykor vendégeskedtek is nála. Azután egyre lazul a kapcsolat. De aki csak beszélt vele odakint, tudja, milyen kínzó honvágygal kíváncszott hazra, és szomjazta a hazai elismertetést, amelyet eljátszott. Közben egyre betegebb. Még megírja németül az önéletrajzát. Érdekes mű, hiszen nagyon érdekesen tud írni, de túl szubjektív; pillanatnyi érzelmei torzítják emlékezetét. Például arról is elfeledkezik, hogy milyen lelkes irodalmi fő szószólója volt a személyi kultusznak. Ezért azután felidézett múltjából nehéz eldönteni, mi hogyan is történt, és ő maga mikor mit is érzett. Az immár hitlenné vált tudat nem tudja átélni, milyen is volt hívő és hitvalló korában. Lényegében visszatér első regényének kiábrándult hangjához.

Hetvenöt éves korában meghalt. Élete nagy részében és a végső évtizedben is hazátlanul élt, amit rosszul viselt. Sok gyenge művet írt, pedig jó író volt. A mérleget valahogy úgy kell megvonnom, hogy néhány drámája a magyar irodalom múlhatatlan klasszikus műve. A többi inkább dokumentum egy nagyon kedves modorú, tehetséges és kulturált, de nagyon állhatatlan jellemű ember regénybe illő életrajzához.

PASSUTH LÁSZLÓ

(1900-1979)

Az írói, irodalomtörténeti és főleg a kritikai körökben amolyan mértéktartó sértegetési forma, ha egy irodalmi művet, főleg regényt lektúrnak, belletrisztikának vagyis olvasmányos olvasmányoknak mondanak. Miközben az olvasók legnagyobb hányada azért olvas, hogy figyelmét lekösse, tehát érdekes legyen a könyv. Az irodalom művelője is Homérosz óta azt igényli, hogy a hallgató, az olvasó odafigyeljen a szavára, vagyis érdekesen énekeljen, érdekesen írjon - az egész szakma pedig gyanússá teszi azokat, akik tudják és gyakorolják az irodalmi érdekesség titkát. Ezt a titkot a mi századunk magyar regényírói közt alighanem Passuth László tudta a legjobban, s ezt példátlan népszerűséggel hálálta meg az olvasók legszélesebb köre tudományos magas értelmiségiektől villamoson olvasó gépírókisasszonyig és szabad idejét elütni kívánó segédmunkásig. Évtizedeken át ő volt a legtöbb kiadásban, legnagyobb példányszámban megjelenő magyar író. Ezt tulajdonképpen életében sem, halála óta sem bocsátották meg neki az irodalom bennfentesei. És nagyon körmönfontan kellett, s kell máig rosszat mondani egy olyan írástudóról, akinek közben nem lehet elhallgatni példázatos jó tulajdonságait. Hiszen jogi doktorátussal, jogtörténeti és jogfilozófiai alapos műveltséggel rendelkező banktisztviselőként egy negyedszázadon át a pénzügynek tudományos színvonalú szakembere lett, miközben elképesztő nyelvérzéssel és a tanulásban gyönyörűségekre találva nemcsak műfordítói, hanem gyakorló tolmácsi szinten lett otthonos a gimnáziumban már jól megtanult latin után az angol, francia, német, olasz, görög, spanyol és portugál nyelvekben. Élete folyamán mindezekből fordított is, és egy jó évtizeden át az Országos Fordító Iroda nélkülözhetetlen szakembere volt. Közben a hazai irodalom egyik legfőbb, lelkiismeretes összekötője a külföldi irodalmi körökkel: 1945-től 1958-ig, mint a PEN Club főtítkára, attól kezdve mindhaláláig alelnöke. Az elnökök változhattak, az irodalmi diplomáciát ő irányította. Tehát mellőzöttek még akkor sem érezhette magát, amikor a „szoc.-real” jelzővel és jelszóval díszített, ma már saját emlékeinkben is elképzelhetetlenül korlátolt kultúrpolitika az ő már rég népszerű, és eleve népszerűnek ígérkező következő regényeit néhány évre szinte kirekesztette a könyvkiadásból és könyvadásból. Ennek be nem vallottan sokan örültek is: túl súlyos versenytárs volt a viszonylag népszerűek számára is minden, megjelenés után hamar szétkapkodott Passuth-könyv. Nem tiltakozott ő maga sem: bölcs mosollyal várta ki, hogy hamarosan, a „lágyabb” diktatúra következtében megint igényelhesék a Passuth-regényeket és ő megszokott szorgalmával, évről évre új művekkel gazdagítsa azt az élő irodalmat, amelyet valóban tömegek olvasnak. - De a lektúrnél, belletrisztikánál, olvasmányosságánál súlyosabban sértőt mégsem lehetett mondani az egyszerre érdekes és gazdag anyagokkal történelmi, kultúrtörténeti, olykor művészettörténeti vagy zenetörténeti ismereteket gazdagító könyveket. Egy ideig ugyan mondogathatták, hogy ez a múltidézés politikamentes, sőt elfordítja az emberek - s köztük az ifjúság - figyelmét a napi problémákról. Erről azonban mégis hamar le kellett szokni, hiszen mégsem tagadhatták a történelmi ismeretterjesztés hasznos voltát a tudat fejlesztésében. Téves adatokat pedig nem találhattak az óriásira táguló életműben: Passuth tudós szinten volt otthonos a történelemben, régészetben, művészetekben. És ehhez az óriási nyelvi-kulturális ismeretanyaghoz illően a magánéletében ugyanolyan választékos stílusú volt, mint mondatai szövegezésében, cselekményeinek szerkesztésében. Személyes megjelenésében is a mértéktartó elegancia és a modorbeli kedvesség, szívélyesség volt az azonnal észrevehető. Igazán nem lehetett mással ócsárolni, csak azzal, hogy érdekesen ír, hogy népszerű, hogy kellemes olvasni... vagyis, hogy igen jó író. Legföljebb még azt lehetett állítani, hogy „felületes”, meg azt, hogy társadalom- és lélekábrázolásában „nem elég

mély”. Ezek a jelzők valójában kideríthetetlen tartalmúak. De minthogy az irodalom bennfenteseinek eleve gyanús minden olvasó ízlése, általában, aki túl sok olvasónak tetszik, azt felületesnek mondják, amit pedig a legtöbb olvasó un, azt nevezik mélynek. Homérosznak elnézik, hogy mindig érdekes, mozgalmas, hogy olyan, amilyennek a közönség elvárja. Azóta ez egyre gyanúsabb, a mi századunkban már külön jelzője is van, sőt egész sora a jelzőinek: bestseller, belletrisztika, lektűr... vagyis érdekes, vagyis valódi irodalom. Ennek a torz értékelésnek a már klasszikussá emelkedett ünnepeltje és vádlottja Passuth László és gazdag életműve.

Regényei, tanulmányai, útirajzai, önéletrajzi kötetei hosszú sorokat töltenek ki a könyvespolcokon. Azok a folyóiratok és újságok, amelyeknek kritikai rovatai következetesen rásütötték az érdekesség valamely magyar vagy idegen nyelvű szakkifejezésének bélyegét, lelkesen fogadták, sőt kérték kultúrtörténeti ismeretterjesztő vagy elmélkedő cikkeit, tanulmányait, útirajzait. Kezdetben a *Nyugat*, a *Szép Szó*, a *Válasz* ugyanolyan otthona volt, mint idővel az *Irodalmi Újság*, majd az *Élet és Irodalom*.

Végigélve évszázadunknak több mint háromnegyedét, a kezdetek idején neki is keresnie kellett a kifejeznivalók műfaját és stílusát. A harmincas évekre már birtokában volt az óriási és sokoldalú műveltség java részének, de első tanulmányaiban, és főleg „*Eurázia*” című első regényében még eljátszik az avantgárd stíluslehetőségekkel. Ez az első regénye, amely 1937-ben jelent meg, az első világháború utáni évekbeli Budapesten észlelhető világzűrzavar expresszionista megragadású körképe. De az 1939-re megvalósított „*Esőisten siratja Mexikót*” felépítésében is, stílusában is megtalálta saját műfaját, szemléletességét, jól szerkesztett mozgalmasságát. Ezzel a művel a hazai népszerűsége túl a világsikerig emelkedett. Azóta is - immár jó fél évszázad óta - közkedvelt olvasmány a föld legkülönbözőbb nyelvterületén. Történelmi regény Cortez felfedező és hódító útjáról. Korkép, kultúrtörténet, árnyalatos jellemrajz, nagy távlatú pillanatkép a spanyol és a mexikói indián kultúra találkozásáról. Vérbő és vérengző, színpompás és oktató-népművelő erejű epikus mű ez. Írt idővel hasonló, talán még gazdagabb és szebb regényt is, de ez maradt - példányszámban is - a legsikeresebb. Mire évtizedekkel később személyesen is eljutott Mexikóba, ott úgy fogadták, mint akiről köztudomású, hogy az ország múltjának és az azték ősidőknek legnagyobb európai ismerője. Egy kicsit úgy tekintettek rá, mint a Mexikót sirató esőisten új evilági helytartójára. - Igaz, később is írt korunkhoz közelebbi vagy éppen kortársi témájú regényeket, írt néhány kötetnyi életrajzot is, de legigazibb műfaja a régebbi kultúrákat, hajdani történelmi alakokat, köztük nagy művészeket idéző történelmi regény maradt. A XIV. század előreneszanszát kalandos mozzanatokban bemutató „*Nápolyi Johanna*”, a bizánci középkorba vezető mű, „*A bíborban született*”, a spanyol barokk fényeit és sötétségeit korképpé festő „*Fekete bársonyban*” az európai múlt különböző korszakait hozza közel az olvasóhoz, mintegy bevezetve a múltak rejtelmeibe.

Külön műfajárnyalat ebben a múltidézésben a nagy művészeket, főleg muzikusokat saját korukba állító korrajz és jellemrajz. Talán a legkitűnőbb ezek közt a Monteverdiről szóló „*A mantuai herceg muzsikusa*”. De lélektani regénynek nem kevésbé kitűnő a Gesualdo életét nyomon követő „*Madrigál*”. - E világtörténelmi körképekbe illeszkedik a magyar múltat történelmi arculatok sorával érzékeltető néhány regénye, amilyen a Zrínyi Ilona alakját és sorsát rajzoló „*Sasnak körme között*”, a Báthoryakról szóló „*Négy szél Erdélyben*” és talán legérdekesebb magyar történelmi tárgyú regénye, a „*Hétszer vágott mező*”, amely II. Endrében - a történészek régi közvéleményével szemben - egy társadalmi reformokról ábrándozó jelentékeny államférfit mutat be. Nem kevésbé egyéni, új szempont utolsó nagy regényében, a „*Tört királytükör*”-ben Zsigmond király-császár alakjának behelyezése a reneszánsz korai évtizedeibe.

Amikor az óriási életművet hátrahagyva meghalt, méltatói méltatták ugyan, de mégiscsak a nagyon sikeres szórakoztatót búcsúztatták, és azóta sem merte a legutóbbi irodalomtörténeti mű sem kimondani, hogy századunk egyik jelentékeny, maradandó értékű, most már nyugodtan klasszikusnak mondható regényírója.

MÁRAI SÁNDOR

(1900-1989)

Sem életében, sem halála óta senki se vitatta, hogy a mi évszázadunk magyar irodalmának egyik legjelentékenyebb alakja. Akik nem kedvelték - és sokan nem kedvelték jobbról is, balról is -, azok is elismerték művészi értékét, gondolatgazdagságát, műveinek hatását az olvasók sokaságára. Amikor a harmincas évek elején máris sikeres regényíróként foglalja el helyét az irodalmi életben és az újságírásban, a fasizmus felé tartó, majd hamarosan rohanó országban a különböző árnyalatú jobboldaliak felettébb idegenkednek egyértelmű liberalizmusa, demokratizmusa miatt, vagyis az adott körülmények közt harcos baloldali ellenzékiességétől. Idegenkednek, olykor háborognak is, de olvassák, gyönyörködnek benne (szándékuk ellenére), vitatkoznak is vele, főleg publicisztikájával. Mert mindig érdekes, amit ír, mert stílusa elegánsan magas színvonalú írásművészet. Mert felizgatja azokat is, akik egyetértenek vele, azokat is, akik politikailag egyenest ellenségüknek tartják. Azután másfél évtizeddel később a szocializmus felé induló, majd az ábrándos szocializmus elképzeléseit hamarosan felváltó, az eszményt önkényuralommá torzító „marxista-leninista ideológia” és a „szocialista realizmusnak” elnevezett irodalmi kényszermunka évtizedeiben a hivatalos kultúrpolitika ugyanazt a Márait ugyanazokért a stilisztikai-politikai tulajdonságai miatt jobboldali „polgári csökevény”-nek láttatná, de közben ugyanúgy elismeri művészi értékét, sőt még szándékainak humanizmusát is. Amikor pedig 1948-ban tudomásul veszi a politikai és főleg a kultúrpolitikai fordulatot, amely megfosztja attól a légkörtől „amely nélkül - saját, élőszóval, illetékes államférfiak előtt elmondott szavaival - nem érdemes élni”, és önkéntes száműzetésbe megy... akkor ugyan nem beszélnek és nem írnak róla, de rosszakat se mondanak. Külföldön kelt és megjelent könyveit ugyan csak illegálisan hozzák haza az odakintjárók, de ezek békésen hazatérnek a kofferekben, terjednek az olvasók között, az irodalom értői magánkörökben beszélnek róluk, anélkül, hogy bárkit megvádoltak volna Márai-könyv olvasása miatt. Mert azért a legilletékesebb irodalmi üldözők is tisztelik, és igyekeznek maguk is olvasni új könyveit. Majd egyszerre már kezdik hazahívni. Az egyre lágyulóbb diktatúrának egyenest jól jönne kibékülni Máraival. Hiszen Zilahy, a másik tisztelt emigráns már békül, olykor már hazalátogat, majd úgy dönt, hogy haza is költözik. Az már történelmi és irodalomtörténeti végzet, hogy hazakészülődés közben hal meg. Márai azonban él, és a maga előkelő modorában, választékos nyelvezetével csökönyösen ellenáll. Nem harcias szellem ő, de nem is békülékeny, hanem konok, aki törhetetlenül hűséges eszményeihez. Így él, egyre magányosabb lélekkel a messze idegenben, egyre magányosabban a múltó évek terhével. Már elérkezett a 89-ik életévhez, közeledik a 90. Elege van mindenből, nincs további tartalma számára a létnek. Annak idején elment, mert nem volt már itthon, amiért érdemes élni. Most már sehohol a világban nem észlelt olyasmit, ami miatt érdemes élni. Ilyenkor okosabb önként menni. Egy biztos kézzel tartott pisztoly egyetlen lövésével be lehet fejezni. Ezzel a fölényes gesztussal lépett át a nyilvánvaló, a megjósolható halhatatlanságba. Azóta itthon megint a legolvasottabb íróink közé tartozik.

Hogy ki volt és milyen volt? Erre a kérdésre minden olvasónak az egész életmű adhat igen pontos feleletet. Röviden összefoglalva néhány bekezdéssel lehet jelezni az életutat, és néhány címmel az életmű fő állomásait.

A Grosschmied család nagyon régi, már korai századainkban is tisztos városi rangokat viselő szepességi cipszer (más néven: szepesi szász) família volt. Országos, olykor világhírű jogtudósok kerültek ki nemzedékeikből. Közéleti érdemeik miatt kaptak valaha régen a

királytól magyar nemességet a „Márai” előnévvel. Az író nagybátyja, Grosschmied Béni a budapesti egyetemnek olyan tekintélyű jogászprofesszora volt, hogy külföldi egyetemek - köztük még az oxfordi is - vele íratott magánjogi tárgyú tankönyveket. Márai apja is jogtudós volt, nagyon tisztelt kassai ügyvéd. Az író is Kassán született. Az ifjúkori emlékek, a nagy múltú, régóta polgáriasodott város, benne a nagyon kulturált szülői otthon képe, hangulata, polgáralakjai mindvégig alaphangját adták bontakozó, majd terebélyesedő életművének. Ez a világ adja örökségét, ez határozza meg hitvallását. A nemesi-jobbágyi Magyarország évszázadai folytán az iparos, kereskedő, értelmiségi polgár nélkülözhetetlen volt, de mégis sok mindenben idegen. Nemesi vagy paraszti eredetű magyar polgárság csak egész kevés helyütt alakult ki városainkban, felettébb ritka volt az olyan képlet, mint a debreceni cívis. A magyar polgárság túlnyomó többsége német, szláv és zsidó eredetű volt. De a társadalom polgárosodása és ettől elválaszthatatlanul nemzettudatának kifejlődése ezeket a polgárokat már a XVIII. századtól kezdve a magyarságtudat fontos hordozóivá, kifejezőivé tették. A német vezetéknevű és magyar nemesi előnevű felvidéki polgárság ugyanolyan közege lett a XIX. századtól óriási lendülettel fejlődő magyar kultúrának, mint a hasonló társadalmi utat bejáró szlovák, zsidó, szerb, horvát, román kortársaik. A nagy kultúrájú Kassa és benne a nagy kultúrájú család igen jó termőtalaj volt az irodalom és a művészetek számára is.

Mire Márai Sándor - aki, amint költőként irodalmi útra indult, a családi predikátum alapján Márainak nevezte és írta magát - túllépett középiskoláin, olyan művelt diákember volt, aki egyaránt ír, olvas, beszél magyarul, németül és franciául. Nem csak az irodalomban és a történelemben, hanem úgyszólván valamennyi tantárgyban kitűnik. Korán műveltnek mondott fiú, aki már a gimnáziumban is kiemelkedett biztonságos verselőképességével. És hamarosan kiderültek prózai erényei, prózaíróként tartja számon az irodalomtörténet, majd volt olyan időszak, amikor legtekintélyesebb újságíróink közt foglalt helyet - a költészet mindvégig megmaradt, mint játék, szórakozás, de néha szenvedély. Költői stílusában, ízlésében a Nyugat költőihöz, leginkább Kosztolányihoz áll közel, majd erre rétegződtek a Berlinben és Párizsban belélegzett nyugat-európai hatások. Ennek a választékos költészetnek mindvégig jó átlagát képviselte olykor magasabb szinteket is elérve, de élete végső évtizedeiben, a hontalanság magányában néhány nagy elégiája - például a „Halotti beszéd” - fel tudott emelkedni költészetünk legmagasabb ormáig. De azért a költészet mégis háttérzene a regényekhez. Mint ahogy ha nem is háttér, mégis melléktéma a gyakran igen nagy hatású publicisztika, és az ettől elválaszthatatlan, gyakran bravúros útirajz. - Mindez hozzátartozik Máraihoz. A regényíró azonban XX. századi szépirodalmunk egyik legfőbb alakja.

Mire bevégezte a gimnáziumot, befejeződött az első világháború is, és Kassa egyszerre nem volt Magyarországon. Budapest a forradalmaknál, majd az ellenforradalom vérengzésénél tartott. Okosabb volt távol, Nyugaton tanulni tovább. Igaz, az összeomlott Német Császárság talán még zűrzavarosabb volt, de a nagy hírű német egyetemek az ismeretek fellegvárái maradtak. Márai hol Berlinben, hol Frankfurtban folytatja tanulmányait: irodalmi, esztétikai, filozófiai műveltségét tudományos szintre emeli. Közben pénzkeresés végett német újságokba ír, költők körében ismerkedik az irodalom modern törekvéseivel. Majd átrándul a győztes Franciaországba, és éveket tölt Párizsban, ahol másfajta modern költészet bontakozik. És ott is lehet újságírással pénz keresni. Ezekből a külföldi kalandozásokból már Budapestre tér haza. Már odakint megírt egy szándékoltan modern stíluslehetőségekkel eljáró regényt: „*Bébi vagy az első szerelem*”. Ez meg is jelenik itthon (1928), s ezután újságoknál talál megélhetést biztosító állást. Hamarosan a liberális polgári „*Újság*” nélkülözhetetlen munkatársa. Legfőbb cikkei évekig ott jelennek meg. Érdekes véletlen folytán ugyanabban a szerkesztőségben, sőt ugyanabban a szobában, egymással szemközti íróasztalnál ül Zsolt Béla, a harcias kispolgári irodalom legjelentékenyebb publicistája és igen jó regényírója. Akik ifjú

író-költőként bejáratosak voltak az Újság szerkesztőségébe, jól érezték, hogy ez a két jelentékeny (de másképpen jelentékeny) író és közíró valójában nem kedveli egymást, de önfegyelmző méltósággal mindig elismerik egymás értékeit.

1930-tól kezdve azonban Márai az élő regényirodalom élére lendült. A „*Zendülő*” már kétségtelen remekmű volt: nagy lélektani felkészültséggel írt, feszülten izgalmas regény kamaszkorú fiúkról, akiket visszaretent a felnőttég, amely menthetetlenül következik. És erre következett a már felnőtt fiatalok magányának regénye, párizsi élményeinek lecsapódása, az „*Idegen emberek*”. - Vannak olvasók, akik ezt a két korai regényét szeretik legjobban. Holott az igazi nagy művek a polgári életforma történelmileg-lélektanilag hiteles látletelei. Egy önéletrajzi regénnyel kezdődik: az „*Egy polgár vallomásai*”-val. A következő évek nagy kompozícióiban már általánosítva a magánélményeket, egy család - Garrenék - történetében rajzolja kötetről kötetre a polgári, pontosabban a közép-európai, legpontosabban a magyar polgári lét társadalmi és lélektani helyzetét. A „*Féltékenyek*” és folytatásképpen már a háború alatt és után írt „*Sértődöttek*” számos kötete színvonalban és hitelességben semmivel sincs mögötte az európai nagy polgárcsalád-ábrázolásoknak, Thomas Mann „*A Buddenbrook-ház*”-ának és Martin du Gard „*A Thibault-család*”-jának. Ha ezt a három nagy ciklust együtt, egymás után olvassuk, a legmagasabb művészi színvonalon, dokumentumszerűen élhetjük át a párhuzamot is, a különbséget is a német, a francia és a magyar polgári lényeg között. - Tulajdonképpen a polgári létnek ezt az ábrázolását egészíti ki élete második felében kötetről kötetre épített „*Napló*”-iban. Mintha egyetlen véghetetlen regényfolyam volna, amit saját élményeiről, a világ jelenségeinek kommentálásáról és a maga teremtette Garren-család létének változatairól ír. S ezek mellett kezdettől végig újabb és újabb kisebb-nagyobb regények vallanak az érzések és élmények végtelen változatairól, mint - csak legfőbb példaként a sok közül - a családi élet válságáról szóló „*Válás Budán*” és a talán legnépszerűbb műve, a XVIII. század kalandorvilágában játszódó, stílusbravúrokkal teljes szerelem-mozzanat, a „*Vendégjárás Bolzanóban*”. - Stíluseszmenyei közt Kosztolányi mellett alighanem a legfontosabb Krúdy Gyula. Róla írta egyik legszebb, egyesek szerint a legszebb regényét, a „*Szindbád hazamegy*” címűt.

Ennyiből talán kikerekedik Márai Sándor írói arcképe.

SZERB ANTAL

(1901-1945)

Ha nem lett volna kitűnő regényíró, novellista, műfordító, nevének helye akkor is múlhatatlanul biztosítva lenne irodalomtörténészeink, irodalomtudósaink legkiválóbbjainak névsorában. Hiszen valójában elsősorban az irodalom szakembere volt. De ahogy a hasonlóképpen mindenekelőtt kritikus Bajza Józsefnek és a kritikai diktátor Gyulai Pálnak is költőként, íróként nagyon is egyéni arculatú, jelentékeny szerepe van szépirodalmunkban - ugyanígy Szerb Antal oly fontos tudományos és kritikai munkássága mellett a két világháború közti magyar szépirodalom senki máshoz nem hasonló írója, akinek szépirodalmi művei újra meg újra nagy példányszámban jelennek meg, jelezvén nemhogy maradandó, de a múltó évtizedekkel fokozódó népszerűségét.

Nemzedékek óta nagyon művelt értelmiségi család leszármazottja volt, apja nagy hírű orvos-tudós, maga is nagy irodalmi és művészeti kultúrájú ember, rokonságban azzal a Faludi családdal, amely emberöltőkön keresztül fontos szerepet játszott a magyar színházi kultúra fejlesztésében. Könyvek közt nőtt fel, s lett már fiatalon olyan művelt, hogy kortársai és a nála sokkal korosabbak is elámultak ismereteinek kimeríthetetlen tárházán, gondolatainak meglepő ötletekkel teljes frissességén, csillogó szellemességén, lebilincselő csevegőkészségén. Mindehhez olyan mindig mosolygós emberi kedvesség, bármikor bárkit segíteni hajlandó szívélyesség, ravaszkas humor párosult, hogy a harmincas években az volt az irodalmi közvélemény, nincs is műveltebb és egyben rokonszenvesebb ember az egész magyar irodalomban. Egyszerre volt lankadatlanul kutató tudós, szenvedélyes örökolvasó, bravúrosan szerkesztő és fogalmazó író, lelkiismeretes középiskolai tanár és könnyed társasági ember.

Mire magyar-német-angol szakos tanárként huszonhat éves korában tanítani kezdett egy kereskedelmi középiskolában, már nemcsak ismert, hanem nagyra tartott író és tudós hírében is állott. Húszéves volt, amikor a Nyugatban versei és novellái jelentek meg, amelyekben már teljes pompájában nyilvánult meg biztonságos formaérzéke, stíluseleganciája és humora; irodalomtörténeti esszéi pedig új hangot, új szellemet éreztek az értő olvasókkal akkor is, ha külföldi klasszikusokat jellemezett, akkor is, ha a magyar irodalmi múlt valamelyik korszakának összefüggéseit tárta fel. Az akkor divatos ún. „szellemtörténeti iskola” hívének és követőjének tudta magát. Ez az idealista meggondolásokból kiinduló irányzat ugyan túlzásaival és az összefüggések torzító lehetőségeivel nemegyszer zsákutcába vezette híveit, de mégis többet vett észre a kultúra társadalmi összefüggéseiből, mint a polgári tudományok korábbi vagy egyidejű törekvései. Szerb Antal pedig a túlzásoktól mindig tartózkodott, ez az oka, hogy irodalomtörténeti művei - ha elvi meggondolásaival vitatkozunk is - mindmáig nemcsak fontos útjelzői irodalomtudományunk fejlődésének, de ma is igen fontos, széles körök számára nélkülözhetetlen olvasmányok. És ami nem mellékes, olyan tudós, akinek szakkönyvei is a vonzó olvasmány gyönyörűségével bilincselik le még a nem szakmai olvasókat is. A későbbi híres *Magyar irodalomtörténet* és a máig is leghasználatóbb *A világirodalom története* c. munkái az érdekesség, olvasmányosság terén érdekes regényekkel érnek fel, és példátlan anyaggazdagságuk a szélesebb körű népművelésnek is fontos kézikönyvei. Rendkívül fontos szerepe van az irodalomnépszerűsítésben. Ezek a népszerűsítő művek azonban egyben olyan új eredményeket jelentettek a szigorúan vett tudományban is, hogy harminckét éves korában őt választják a Magyar Irodalomtudományi Társaság elnökének és harminchat éves korában egyetemi magántanár lesz, ami annak idején a legnagyobb megtiszteltetés volt középiskolai tanárok számára.

Közben azonban szakadatlanul ír. Novelláival a Nyugat második nemzedékének legjobbjai közé tartozik. Fordulatosság, humor és filozófia ötvöződik egybe elbeszélő művészetében. A magyar novellairódalom legjobb öröksége, a legintellektuálisabban ironikus nyugat-európai elbeszélő művészet - Anatole France, Aldous Huxley - üdvös hatása együtt segítette, hogy senki másra nem emlékeztető novelláskötetei (*Madelon, az eb* és a *Szerelem a palackban*) sajátos helyet biztosítsanak neki nagy múltú és mindmáig oly színvonalas hazai rövid epikánkban. Mégis: elbeszélő művészetének ormaira regényeiben jutott el, amelyek közül a végső, *A királyné nyaklánca* alig meghatározható műfajú átmenet a szépirodalmi értelemben vett regény és a tudományos értelemben vett történelmi korkép között.

Aligha vitatható, hogy szépirodalmi fő műve *A Pendragon legenda*. Ennek az 1934-ben először megjelent és azóta nagyon sokszor újra kiadott regénynek előzménye egy ösztöndíjjal Angliában töltött esztendő emléke. Hőse Bátky János, az angol szakos magyar bölcész, aki okosságával, örök kíváncsiságával és filozopter kétbalkezességével az író önparódiája. Bátky régi angol kéziratokat tanulmányoz, és belekerül egy olyan bonyolult és mulatságos történetbe, amelyről maga sem tudja kideríteni, hogy bűnügy-e vagy erotikus kaland vagy kultúrtörténeti felfedezés vagy valamilyen misztikus titokban rejtő igazság. Ez a regény sosem volt keveréke a régi angol kísértetregények paródiájának, a hajdani rózsakeresztes tanítások ismeretterjesztésének, bűnügyi regények sajátos változatának, a kutató filozopter gúnyképének, finoman erotikus regénynek, angol archeológiának és a tétovázásnak, hogy az érthetlent fogadjuk-e el misztikus, örök titokként, vagy felvilágosodott elmével ne vessünk-e rajta. Kevés mulatságosabb regényt írtak magyar nyelven. De benne van Szerb Antal egész habozó világnézete racionalizmus és irracionálizmus között. A magánéletében dogmamentesen vallásos és ugyanakkor minden hitben kételkedő Szerb Antal egész filozófiai bizonytalansága nemcsak benne van ebben a fölöttébb szórakoztató könyvben, hanem egyben ugyanennek a bizonytalan világnézetnek a fölényes kritikája is kiolvasható belőle. A végső kicsengés mégis az, hogy végérvényesen nem értjük, ami a leglényegesebb a világban. Egy misztikus titokkal kacérkodó, de végső véleményt nem vállaló, nagyon nagy műveltségű ember vallomása ez humoros kalandregényben elbeszélve. És aki elolvassa, közben észrevétlenül igen nagy kultúrtörténeti anyag birtokába jut. Ismeretterjesztő kalandregény, de úgy is mondhatnám, hogy egy tudós erotikus kalandsorozata az angol kultúrtörténetben; de még úgy is mondhatom, hogy szörnyűséges titkokról szóló humoros történet. Nem emlékeztet sem itthon, sem a világirodalomban semmilyen más regényre. A magyar irodalom legvilágírodalmibb remekművei közé tartozik, de közben ugyanennek a műnek a paródiája is. Ha csak ezt írta volna, már ezzel is előkelő helyet biztosít magának irodalmunkban.

De utána következett a nagy lélektani regény, az *Utas és holdvilág*. A magát kereső ember önelemző regénye. 1937-ben írta. A fasizmus már világveszedelmet ígért, a művelt polgár egyre kevésbé látta teendőit és lehetőségeit. Ezt a szorongást írta meg Szerb Antal hősében, aki megszökik saját nászútja elől, hogy szembenézzen a veszedelmekkel és a reményekkel. „És ha az ember él, még mindig történhet valami” - ezzel a mondattal zárul a finom lélektani részletekkel megírt regény, amely mégsem csak lélektani regény, hanem a humanista polgár reménytelenségének dokumentuma a világgyújtogatásra készülő fasizmus árnyékában. Különös példát adott arra, hogyan lehet egy stílusbravúrokban biztos kezű író szellemesen komor. Úgy érzem, az *Utas és holdvilág* talán egész irodalmunk legmulatságosabban szomorú könyve. Kicsengése pedig a csodavárás. Ez a csodavárás ez időben tudományos műveiben is újra meg újra felbukkan, *Hétköznapok és csodák* című tanulmánykötetében beszédes példákkal bizonyítja az akkor modern polgári irodalom ésszerűtlen reménykedéseit a fasizmus borzalmainak előestéjén. Mint oly sok igazán haladó szándékú, de a polgári örökséghez ragaszkodó művelt ember, Szerb Antal sem tudta, hogy a barbár erőszak ellen mitsem ér

önmagában a humanista ábránd. Azaz: tudta, de nem akarta tudomásul venni. Pedig hogy mennyire bizonyos volt abban, hogy a polgári múlt legszebb hagyományai sem tudnak menedéket adni többé, azt nagyon jól bizonyítja végső remekműve, *A királyné nyaklánca*. - Szerb Antal idealizálta a békés polgári XIX. századot, és talán még ennél is jobban szerette a francia forradalom előtti, elegáns francia arisztokrácia kultúráját. Nos, ebben a végső műben egy hiteles történelmi esemény kapcsán elmeséli, hogy az a nagyon finom késő feudális kultúra menthetetlenül halálra volt ítéelve. Lehetetlen nem észrevenni, hogy a saját, szeretett polgári kultúrájának végórairól van itt szó. A reménytelenség remekműve ez a történelmi korkép a hajdani francia arisztokrácia végórairól. Nehéz meghatározni a műfaját. Esszé is, regény is, ismeretterjesztés is. Ugyanolyan magában álló műfaji remekmű, mint *A Pendragon legenda*. - Párhuzamosan írta *A világirodalom történetével*, amely máig is nélkülözhetetlen kézikönyv az irodalmi érdeklődő számára. A végső percekben készült el. Jött a borzalom, a világégés és a tömegöklés. A humanistának már csak egyetlen útja lett volna: túllépni a polgárságon. Szerb Antal pontosan tudta, amit a kor legnagyobb polgára, Thomas Mann tudott, hogy a folytatás már a polgárságon túl történik. De neki nem volt útja a menekülésre. Vagy nem is akart menekülni. A magyar kultúra legműveltebb hordozója nem is igyekezett menekülni, és valahol messze túlélni a szennyes vihart. A keresztény, vallásos keresztény, a magyar, a nagyon mély nemzeti hitű magyar, a magyar irodalom legművészibb összefoglalója szembenézett azzal az érthetetlen ténnyel, hogy őt se kereszténynek, se magyarnak nem tekintik. Ugyanúgy vállalta azt a tényt, hogy elődei zsidók voltak, mint a vallásos katolikus költészet egyik főalakja, Sárközi György vagy éppen az a Halász Gábor, a kitűnő esszéíró, aki nem is volt zsidó, de mégis vállalta a zsidóságot, amelyet nem is közismert természetes apja hagyott a törvénytelen fiúra. Együtt hárman indultak a halálos végső útra. És a balfi alvilág nyilas sátánjai alighanem mindenkinél jobban gyűlölték azt, aki a legműveltebb, a legokosabb, a legbölcsebb az áldozatok között. Sárközi éhen halt, vagy végelgyengülés ölte meg, Halász Gábor az állandó ütlegelés áldozata lett, Szerb Antalt puskatussal verték agyon. Így halt meg a század egyik legműveltebb, legszellemesebb, kételyei közt is hívő keresztény magyar írója.

NÉMETH LÁSZLÓ

(1901-1975)

Véleményeiben, ítéleteiben, megállapításaiban sokszor tévedett, de életműve ismerőinek mégis úgy rémlik, hogy ő volt a legokosabb ember századunk egész magyar irodalmában. Műveltsége káprázatos volt: óriási irodalmi, történelmi, filozófiai, esztétikai, néprajzi ismerete mellett alaposan jártas volt a modern természettudományokban; biztonságos nyelvtudása nyelvészekkel vette föl a versenyt (semmit sem szeretett fordításban olvasni, inkább megtanult még egy nyelvet, hogy az elébe kerülő könyvet eredetiben értse; műfordításai pedig filológiailag is, hangulatilag is példamutatóan pontosak). Bár vérbeli prózáiró volt, a verstannal professzori szinten volt tisztában, s ha a dráma stílusa úgy kívánta, példásan tiszta jambusokban tudott fogalmazni vagy Shakespeare-t fordítani. És ha személyes beszélgetések közben ellentétes vélemény hangzott el, nemcsak méltányosan tudomásul vette, és kizárólag világosan kifejtett észokokkal szállt vitába, hanem modorának rendkívüli kedvessége, a beszélgető partner feltétlen tisztelete egyszerűen lefegyverezte azokat is, akikkel éppen nem értett egyet. Úgy vettem észre: általában éppen az volt rá jellemző, hogy teljesen soha senkivel nem értett egyet. Élete java részében minden jobboldali baloldalinak, minden baloldali jobboldalinak gyanította vagy éppen vádolta. De még aki vádolta is, első személyes találkozáskor menthetetlenül megszerette, miközben aki rajongott érte, az sem érezhette, hogy mindenben egyetért vele. Mindig azt mondta és írta, amit valóban hitt, nemegyszer nagyon is meghökkentve azokat, akik éppen eszmetársuknak tudták, s nem kevésbé azokat, akik ellenfelüknek hitték azt, aki most csodaképpen egyetért velük. Így azután ez az alkatilag társasági ember, a bölcs igehirdető és kellemes csevegő, akit szakadatlanul népének és az emberiségnek közös gondjai és lehetőségei izgattak, miközben valahogy minden olvasó emberre hatott, végérvényesen légüres térben, elszigetelt magányban tudhatta magát. És ha mindehhez hozzáteszem, hogy az a tényleg megállapítható magas vérnyomása, amely végül is élete nyolcadik évtizedében halálát okozta, évtizedeken át egy hipochonder szorongásos halálfélelmével töltötte el, és orvos lévén, évtizedeken át szakszerűen, napról napra figyelte egészségének pillanatnyi állapotát; és hogy továbbá családfői gondjait hajlamos volt az emberi nem minden családban élő férfianak gyötrő gondjaivá általánosítani, hogy közéleti gondjai mellett nyomasztó hangulatú családi drámákat írjon a férfit megpróbáltatásairól - hát akkor előttünk áll egy olyan gondolat- és érzelmgazdag író, aki szinte szimbolikus magasságban testesíti meg korunknak azt a jellegzetes típusát, amelyet politikai nyelven „harmadikutasnak” szoktak nevezni, miközben mindenkinél jobban érti, hogy nincs „harmadik út” az adott történelmi körülmények között. De még azt is mondhatnám, hogy ő volt Rousseau tanításainak legelkésettebb, bár legszínvonalasabb képviselője abban a XX. században, amelyről mindenkinél jobban tudta, hogy semmiféle módot nem ad a hajdan forradalmi, humanista és demokratikus, de a merőben megváltozott világgazdálkodás folytán történelmi emlékké avult rousseau-izmusra.

Nagyon kulturált Don Quijote volt, de olyan Don Quijote, akitől végül is egész nemzet megtanulta, hogy nincs mód Don Quijotének lenni, sőt helytelen is erre törekedni.

Művelt otthonból indult, apja tanár volt, eleinte maga is bölcsésznek készül, csakhamar azonban úgy gondolja, hogy a humanisztikus ismereteket olvasás útján is elsajátíthatja az ember, de immár nincs korszerű műveltség természettudományos felkészültség nélkül. Ezért iratkozik át az orvosi fakultásra. De azért is, mert a gyógyítani akaró emberek fajtájába tartozik. Testet gyógyítani, lelket gyógyítani, társadalmat gyógyítani... vagyis felismerni, hol a

baj - és segíteni: ezt csinálja majd világeletemben gyakorló orvosként, íróként, filozófiai színvonalú publicistaként, pedagógusként. A doktorátusához még egy fogorvosi szakképesítést is szerzett. Volt is egy ideig fogorvos, azután iskolaorvos. Közben huszonnégy éves fővel megnyerte a Nyugat novellapályázatát. Évjárata szerint akár a Nyugat második nemzedékéhez is számíthatnók, de szűk volt neki a Nyugat polgári humanizmusa. Úgy is mondhatnám, hogy jobbra is állt ettől, balra is állt ettől. Mert az emberekhez, a társadalomhoz való viszonya, jövővárása eleve rejtett benne egy szocialista lehetőséget, de hitte még, hogy a magát oly hangzatosan kereszténynek hirdető rendszer komolyan veszi a kereszténység szociális tartalmát. Ezért írt párhuzamosan a Nyugat ellenlábasként létrehozott Napkeletbe és a Protestáns Szemlébe, amely némiképpen idegenkedett az erősen katolikus szellemű Napkelettől is, még inkább a demokrata polgári Nyugattól. Ezzel Németh László elérte, hogy bár mindhárom helyütt elismerték rendkívüli felkészültségét és írói tehetségét, de itt is, ott is, amott is vendégszereplő idegennek tekintették. Ebben a korai korszakában, ha írt is néhány kitűnő - nagy lélektani ismeretre valló, gondosan fogalmazott - novellát, elsősorban mint esszéíró tartották nyilván. És az esszéíró akkor is jellemző marad egész művészi magatartására, amikor már könyvespolcnyi regényt és drámát hozott létre. Az eszmék tisztázása, az eszmék szembesítése, a gondolatiság szépirodalmi műveinek is nélkülözhetetlen tartalmi eleme. Nem egy drámája, főleg történelmi drámái: dialógusban kifejtett esszék. Megfigyelésem szerint többségük érdekesebb is olvasva, mint színpadra állítva. Regényeinek jó részében is uralkodó elem az elmélkedés vagy a vélemények vitája.

Amikor 1932-ben egy tanulmánya kapcsán Babitscsal nézeteltérése támad, nem ír többet a Nyugatba, de a Nyugat ellenfeleinek lapjaiba se, hanem maga indít egy olyan, főleg ismeretterjesztő folyóiratot - a *Tanút* -, amelyet egyedül ír. Erre annak idején Bródy Sándor adott példát: egy folyóirat minden számát első szótól az utolsóig egyedül írni. A *Tanú* igen népszerű lett az értelmiség legkülönbözőbb köreiben. Most egy ideig Németh Lászlót - a kommunistáktól jobbra és a kifejezett fasisztáktól balra - magáénak érzi az olvasók többsége: irodalmi, kultúrtörténeti, filozófiai, tudományos ismeretterjesztő munkája szinte országos agitáció a műveltségért. És minthogy ezekben a harmincas években hajlamos arra is, hogy elhiggye Gömbösök szociális demagógiáját (nem állt egyedül ebben irodalmi életünkben), tehát a jobboldal is magáénak tudja. Egy időben a Rádió irodalmi osztályának vezetője. Igyekezett az élő irodalom egészét népszerűsíteni, megpróbált felülemelkedni az igazi és az ál ellentéteken, de közben maga is hitte, hogy minőségi különbség van népies és urbánus között, s ő maga a népi írókban vélte felismerni nemcsak esztétikailag, hanem politikailag is a jövő előkészítőit. Utópista elképzeléssel fogalmazott meg egy olyan elérendő magyar társadalmat, amely a paraszti kismagántulajdonon alapul. Ehhez művelt paraszti társadalomra lenne szükség, amely hozzáértő gazdálkodással egyetlen jól jövedelmező kertté formálná az országot. Ábrándja egy olyan, szocializmushoz közelálló, de mégis magántulajdonon épülő parasztdemokrácia volt, amely Rousseau XVIII. századbéli elképzeléséhez hasonlatos. Megvalósítása a század viszonyai között képtelenség volt (már Rousseau-é is az volt annak idején), de a népi írók és híveik lelkesen fogadták. És Németh László egyszeriben a népiek főteoretikusa lett, számomra különös paradoxonként ez a jellegzetesen városi értelmiségi, ez az intellektuális urbánus odasodródott a népiek közé. Csakhogy igazából senki sem értett vele egyet a népieket nagyban-egészben összefogó Nemzeti Parasztpártban. És amikor a növekvő faszizmus élesen választotta el egymástól a baloldaliakat és a jobboldaliakat, Németh László úgyszólván magára maradt a középben. Darvas József túl messze balra, Sinka István túl messze jobbra állt tőle, a többiek is vagy az egyik, vagy a másik irányba húzódtak tőle, miközben szakadatlanul tisztelték tudását, sőt ismételték elméleteinek gondolatait.

Ahogy erősödött a fasizmus, úgy maradt egyre magányosabb, de mindinkább feladatának érezte: utat mutatni, történelmi szerepet játszani. És ez a magatartás lett benső erkölcsi mértékévé. A történelem nagyjai nagy szerepeket játszanak: ez lesz a problémája talán legjobb, legszebb, és alighanem legszínyszerűbb történelmi drámájának, a sokkal később írt *Széchenyinek*.

A harmincas évek derekától egyre inkább szépirodalmi eszközökkel akarja kifejezni, amit a világról tud. Óriási regénysorozatban mérné fel a magyar társadalmat. Drámáiban a történelem nagy egyéniségeivel példázza az eszmék képviselőinek és a társadalomnak viszonyát. Kétségtelen, hogy legtöbb szépirodalmi művében is uralkodó az esszéelem. De nagyon jól ért közben az irodalom műfaji kérdéseire, csak sokszor elragadja az elmélkedő-népművelő-népnevelő szenvedély - ilyenkor kiesik a cselekményből és értekezéseket sző, elméletekkel magyaráz, észokokkal érvel, megszakítva a cselekményeket. Ezért mondják sokan fárasztónak a legtöbb regényét és drámáját. Célja mindig a nép ügye, de igazi olvasóközönsége a művelt értelmiségi.

Jobb- és baloldal egyaránt hat rá, és ő végül is ellenáll mind a kettőnek, becsüli Szabó Dezsőt, de megszabadul szellemi befolyásától, becsüli Kassákot, de egy pillanatig se kerül hatása alá. Igazi harmadikutas, és erre a fasizmus idején ugyanúgy nincs lehetőség, mint a fasizmus legyőzése után.

A felszabadulás éveiben ugyan megjelenik művészileg lehibátlanabb regénye, az *Iszony* - egy hideg természetű vidéki úriasszony nyomasztó és egész társadalmi rétegre valló lélekrajza -, helyét azonban még nem találja. Egy időre kívül reked az irodalmon. Ekkor megy évekre Hódmezővásárhelyre, ahol iskolaorvos és biológianár. Itt keletkeznek legjobb pedagógiai esszéi, és írja azokat a drámákat, amelyek majd megjelenvén, az irodalom első sorába emelik szerzőjüket. 1957-től kezdve nemcsak a legnépszerűbb írók egyike, hanem az élő irodalom egyik legfőbb szereplője is. Felismerte a történelem parancsolta szerepet és erkölcsi kötelességként vállalta. A József Attila-díjat még mint műfordító kapta, a Kossuth-díj már a korszak nagy alkotóművészeinek szólt. És közeledve hatvanadik évéhez, következett alkotókészségének virágkora. Epikai fő műve, a nagy terjedelmű *Égető Eszter*, megjelenésétől klasszikus regénynek számít. Drámáit - történelmi képeit és családi tragédiáit - egymás után adják elő, és gyorsan írja az újakat. Köztük a Széchenyi mellett legszínyszerűbb és legerősebb konfliktusú *Bolyai* c. drámáját, amelyben egybeötvözi a történelmi problematikát és a családi konfliktust. *Galileije* a kor egyik legnagyobb színházi sikere.

Idővel súlyosodik betegsége, és növekszik szorongása romló egészsége miatt. De dolgozik, amíg bírja. És végül mégis úgy érezheti, hogy nem magányos az ellentétek között. Megérheti, hogy a nemzet élő klasszikusának tekinti.

Óriási életműve még alapos kritikai feldolgozásra vár, de úgy ítélem, az már most kétségtelen, hogy a tévedések, zsákutcák után, a jóhiszemű tévelygések útját járva, az életmű java része a század legnagyobbjai közt biztosítja helyét.

ILLYÉS GYULA

(1902-1983)

Amikor egy nemzetközi írótanácskozáson Illyés Gyula mint hozzászóló fellépett a szószekre és franciául elmondta az első mondatot, a széksorokban ülő franciák viharos tapsban törtek ki. Ez a külföldi nemcsak otthonosan beszélt franciául, hanem olyan hiteles hangsúllyal, olyan párizsi utcát idéző franciasággal, hogy aki csak francia volt abban a teremben egyszeriben szívébe fogadta. Ez a külföldi valóban tud franciául - ezt jelentette a tapsban megnyilvánuló elismerés. - Ez a franciásan franciául beszélő, kitűnő megjelenésű, nagyon szép hangorgánumú, mértéktartóan elegánsan öltözködő férfi a magyar Dunántúlnak egy uradalmi pusztáján született, 11 éves koráig még kisebb városban sem volt, ifjúságától mindhaláláig úgy tartotta nyilván magát, hogy a puszták paraszti népének fia. De már tizenhat éves korában úgy tűnt ki a legifjabb költők között a budapesti munkások irodalmi igényű köreiből, mint aki háborgó szabad verseiben szakítani kíván minden népies hagyománnyal. Az avantgardista költők, élükön magával Kassák Lajossal és forradalmat áhító folyóirataik szívesen fogadták írásait. 1918 és 1919 forradalmaiban tevékeny részt vállalt a világforradalmat és a haza fegyveres védelmét együtt igénylő tennivalókból. Önként áll be - 17 éves fővel - a mindenfelől áradó országmegszállók ellen. Majd a forradalmak bukása után „nem leli honját a hazában”: nekivág Nyugat-Európának, s elérkezvén Párizsba, ott folytatja útját a költészet és a műveltség felé. Egyszerre, egy időben rakodómunkás a Szajna rakpartjain, egyetemista a nagy hírű Sorbonne egyetemen, ahol filozófiát, pszichológiát, irodalomtörténetet és francia nyelvészetet tanul, professzorait is elragadó kiváló eredménnyel. És közben otthonos a nevezetes párizsi irodalmi kávéházakban, ahol érik a szürrealizmus. Egyszerre tanulja a francia nyelv zengését és lelkét a nyelvészet tudósaitól, a rakodómunkástársaktól, a kávéház költőitől és pincéreitől, az értelmiségi szalonok művelt hölgyeitől és az utcák kedves leányaitól. És az egyetem nem kevés számú magyar diákjával Petőfiről, Adyról és Kassákról vitatkozik. Kísérleteiben a pusztáról hozott magyar ízeket szeretné franciául kifejezni és vadmodern francia fordulatokat oltani magyar versekbe. Sokkal később társaságban nevetve mondogatta, hogy jó ideig habozott hogy francia szürrealista vagy magyar népi költő legyen. Jó hat év után óriási franciás európai műveltséggel jött haza, hogy elmondhassa a „puszták népé”-nek üzenetét. Előbb még a modern izmusok ígézetében, azután, ahogy költő kortársai egyre jobban közelednek a költészetnek ahhoz a formai hagyományvilágához, amelyet a Nyugat nagy nemzedékének legnagyobbjai - *Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád* - emeltek formatökéllé, ő is formát vált. Ez a húszas évek végén, a harmincasok elején szinte törvényszerű. A vele körülbelül egykorúak és a valamivel fiatalabbak - akiket később a *Nyugat* második nemzedékének fognak nevezni - az avantgárd lázongásból és nyelvi szeszélyességből a klasszicizáló formafegyelmet folytatják és teszik az új eszmék kifejezési módjává. Az Illyésnél alig valamivel idősebb Fodor József, Szabó Lőrinc, a nála alig fiatalabb József Attila, Radnóti Miklós, Vas István egymástól függetlenül, bár egyben-másban egymásra hatva fejlesztik ki a XX. század magyar költői klasszicizmusát. Itt összegeződik minden értékes törekvés az előbbi évszázadok örökségéből, és itt kezdődik minden további maradandó költői érték nemzeti kultúránkban. Illyést hamar felfedezi és magáénak tudja a Babits Mihály irányította *Nyugat*. Hamarosan a fő munkatársak közt van a helye, majd Babits halála után a híres folyóirat kénytelen címet változtatni, mégis megmarad mint „*Magyar Csillag*”, és akkor már Illyés a főszerkesztője mindaddig, amíg a történelem vihara, az eláradó és népiertő fasizmus véget nem vet az egész régi Magyarországnak. - Akkor már a védekező, megbújni kényszerülő magyar irodalomnak Illyés alighanem szellemi főalakja és legjelentékenyebb költője.

Persze közben meg is kellett élni. Jó néhány évig biztosítási intézetnél tisztviselő, majd húsz éven át sajtóelőadó a Magyar Nemzeti Banknál. Csak 1957-ben vállalja a kizárólag írói-költői hivatást. Akkor már versenytárs nélkül az ország legünnepeltebb költője, anyagilag is sikeres könyvek és színdarabok szerzője, élete végső negyedszázadában nemzeti intézmény, akinek a lágyuló diktatúrában még különvéleményei is lehetnek.

Ifjúkorától mindvégig sikeres költő, de legfőbb művei mégis azok a prózai írások, amelyekben sajátosan és igen költői nyelven elegyíti az önéletrajzot, a társadalomrajzot, a regényes emberábrázolást és a nép, a „puszták népe”-nek igazát kifejtő publicisztikát. Ahogy az évek folyamán újraéli saját múltját, és ezen az úton haladva ábrázolja azokat a köröket, amelyeket megismert, óriási regényciklusnak is tekinthető, bár egyik sem szabványos regény. A harmincas évek egyszerre kivirágzó szociográfiai rodalomban Szabó Zoltán, Féja Géza, Kovács Imre, Erdei Ferenc kitűnő, izgalmasan érdekes, társadalmi mélységeket feltáró és politikailag vádló művei közt kétségtelenül az irodalmi főmű „*A puszták népe*”, ez a személyes emlékeken alapuló, mégis tárgyilagos társadalomábrázolás. Itt a szemlélő szerző maga is sajátos társadalmi képletként rajzolódik ki a paraszti mélységekből felemelkedő katolikus apával és az elszegényedett úri-papi családból származó kálvinista anyával, s körülöttük azzal a falukon is kívüleső pusztai világgal, amely fölött végtelen magasságokban uralkodik az arisztokrata földesúri család. Ez a könyv annak az évtizednek talán legnagyobb hazai könyvsikere volt. A sajátosan Illyés Gyula-i prózaművek idővel ehhez kapcsolódnak. Előbb a lírai szépségekkel teljes „*Kora tavasz*” a serdülés és férfivá válás éveiről, majd a párizsi világot, s benne az ottani magyarok köreit szemléletesen tanúsító „*Hunok Párizsban*”. Azután sokkal később az „*Ebéd a kastélyban*”, amelyben szembesül egymással az egykori puszta múltját vállaló fia és a puszta egykori ura, a rangját és társadalmi helyét veszített arisztokrata. S ezekhez csatlakozik mintegy befejezésül a múltak fontos mozzanatait felidéző „*Beatrice apródai*”. Ez a ciklus önmagában irodalmi halhatatlanságot biztosíthatna szerzőjének. Ámde ez a szerző elsősorban mégis költő, és nem is mellékesen a háború utáni évtizedek nagy sikerű drámaírója.

Illyés kitűnő verselő, költeményeit mondani is kellemes. Hangütése szerelemtől politikai indulatokig otthonos a líra témavilágában. Egy ideig a háború utáni években, amíg a közéleti légkör el nem komorult, aktív résztvevője volt a közéletnek, de a negyvenes évek végétől visszavonult a gyakorlati politikától. Korábban még parasztpárti képviselő is volt, ettől is visszavonult. És ha közben írt is politikai tárgyú verseket (mint az oly nagy hatású „*Egy mondat a zsarnokságról*”-t), csak 1956 lázas heteiben adta közre, hogy utána évekig szó se essék róla. Leghatásosabb - és legszebb - verses művei inkább epikus jellegűek. A kifejezett elbeszélő költemények mellett (*Hősökről beszéltek*, *Három öreg*, *Ifjúság*) legszemléletesebb költői művei azok a balladaszerű rövid epikus versek, amelyek a magyar történelem egy-egy pillanatát idézik, mint a „*Dózsa beszéde*” vagy legkitűnőbb történelmi példázata, „*Az ozorai példa*”.

És mindemellett vérbeli, hatásos színpadi szerző volt. Kitűnőek szatirikus vígjátékai is, mint korábban „*A tűfoka*”, később a burleszkszerű „*Tűvétezők*”, de legjellegzetesebb színjátékai a történelmi drámák. Mintha Schiller és az európai romantika múltidézését folytatná modern igénnyel. Gyakran rímtelen jambusokban írta dialógusait, mint Shakespeare, Schiller vagy Katona (*Az ozorai példa*, *Dózsa*), vagy igen választékos költői prózában, mint a Kossuth és Görgey történelmi szembenállását megjelenítő „*Fáklyaláng*”-ban, vagy a középkori francia albigenes eretnekek magasztosságát és bukását felidéző „*A tiszták*”-ban. De alighanem legjobb drámája egy ragyogó újrafeldolgozás. Teleki László érdekes történelmi drámáját, „*A kegyenc*”-et úgy költi újjá, hogy az eredetiből csak a szűk téma maradt meg, de a mű Illyés-drámává változott: a zsarnokság és a zsarnok kiszolgáltatásának nagyon is modern tragédiájává.

És erről jutott eszébe az eredeti mű szerzője, a kalandos életű és tragikus sorsú Teleki László. Az ő emberi képét és történelmivé emelkedő egyéni tragédiáját írta meg egy másik kitűnő drámájában, „*A különc*”-ben. Ez önmagában is maradandó helyet biztosíthatna Illyésnek a magyar dráma történetében.

Egy részletes életrajz kötetnyit mondhatna el róla, emberi, politikai és művészi egyéniségéről. Kitűnő irodalmi tanulmányai is fejezetet juttathatnának neki egy kritikai és irodalomtörténeti kézikönyvben. Emberi kapcsolatai a kor nagy költőivel - Babitscsal, József Attilával, Szabó Lőrincsel - esztétikai és lélektani tanulmányok tárgyai lehetnének. Életrajzát nyomon követve az évszázad sokféle kapcsolatára derülhetne több fény. De talán ennyi is jelzi, hogy egy igazán nagyon jelentékeny költő-író-dramaszerző emberi egyéniségében ennek a sokarculatú, zezugos évszázadnak egyik nagy alakjáról van szó.

ILLÉS ENDRE

(1902-1986)

Külső megjelenésében, öltözködésében, modorában, mondandóinak közlésében, stílusában - s ezen belül leírt szavainak megválasztásában maga volt a mértéktartó, fegyelmezett elegancia. Személyes kedvességében nem volt semmiféle bizalmaskodás, szívélyessége személytelennek tűnt, olykor kíméletlen, őszinte véleményeinek gondos megfogalmazásában nem volt semmi sértő. Aki írásait olvasta vagy beszélgetés közben mondataira figyelt, mindig a megfogalmazás pontosságát vehette tudomásul. Ez a pontosság egyben szabatoság is volt: nem mondott és nem írt sem többet, sem kevesebbet, mint amit a közölnivaló megkívánt.

A nagy múltú szepességi polgárok világából érkezett, elődei nemzedékről nemzedékre polgárok voltak a nemesi-paraszti hajdani Magyarországon. Szülőhelye, Csütörtökhely, területét tekintve kis falu nagyságú, de jellege városi volt már az ükapák idején is. És milyen tiszta, milyen szép város! A gimnázium után úgy érkezett Budapestre, hogy nyelveket tudó, művelt, és tudását egyre bővíteni akaró ifjú ember volt. Itt orvosnak készült. Élete döntő hatású szerencsésének tudta, hogy orvostanhallgatóként a nagy belgyógyászprofesszor, Korányi Sándor mellé és büvökörébe került, aki felismerte benne a jó tanítványt. Nem a gyógyító szakmában követte a mestert, hanem a diagnosztikában: a megfigyelés pontosságában és a köreset felismerésében. Pontos megfigyelővé és a jellemző tények megállapítójává képezte magát. Ezt ismerte föl benne Mikes Lajos, a Pesti Napló éles szemű tehetségfelfedező irodalmi rovatvezetője, amikor a 20 éves medikus első novelláit elvitte hozzá. És csakhamar a Nyugatnál Osvát Ernő elolvasta és azonnal közölte első kritikáit. Olyan természetes könnyedséggel lépett át az orvosi tanulmányokból az irodalomba és az újságírásba, hogy azonnal hangja volt a fiatal íróknak ama körében, amelyet nemsokára már „a Nyugat második nemzedéké”-nek neveztek. És már első novellái és esszéi idején kitűnt, hogy bármely műfajban ír, fő erénye a diagnosztika, vagyis az az akár ridegnek is mondható, de szemléletesen pontos ténymegállapítás, amelyet orvosi tanítványként Korányi Sándortól tanult.

A húszas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig, tehát hat viharos évtizeden át volt és maradt a hazai irodalom egyik legfőbb mértékadója. Egy ideig újságíró, de hamarosan mint fontos könyvkiadók irodalmi vezetője, végül igazgatója is az irányítók, pártolók, segítők tekintélye volt, bármi is történt a politikában és a kultúrpolitikában. Valójában, se mint író, se mint irodalmi szakember nem azonosult senkivel és semmivel, de jó volt mindenkinek, aki nem akadályozta feltétlenül esztétikai ízlését. A fasizmust az emberiség ellenségének tudta, később igyekezett békekészen élni a szocializmussal, amelyhez vajmi kevés köze volt, de mint igen hasznos irodalmi szakember jó volt ő a Horthy-korszak Bethlen-mintájú konszolidációjának is, megfelelt útítársnak Rákosiéknak is, felettébb hasznos volt Kádárék lágy diktatúrájának is. Egyikkel sem azonosult, egyiknek sem volt ellenzéke. Egy pártosságot igénylő politikai türelmetlenség közepette elegánsan tudott politikamentes hasznos szakember lenni és maradni. És felépíteni egy irodalmi életművet.

Ha fel akarnók sorolni műfajait, így következnenek: novellista, esszéista, kritikus, drámaíró. Valamennyiben a diagnózis, a tárgyilagos ténymegállapítás a lényeg, lett legyen egy magatartás, egy emberi kapcsolat, egy jellem vagy egy általános érvényű erkölcsi probléma a vizsgált anyag. Ez a felderítés azonban nem az igazságok elméleti kifejtése, hanem cselekményes, elbeszélő, fordulatok jellemző sorával ábrázolt folyamat. Ez az elbeszélő tényközlés teszi novellisztikussá esszéit és nagyobb tanulmányait, és esszéhatásúvá novelláit és

kisregényeit. Életművében legfontosabbak, legkristályosabban világosak írói arcképei és egy-egy emberi magatartást rajzoló, úgyszintén arcképszerű novellái. Legfőbb alkotásai az egyes írókról rajzolt esszék gyűjteményei: *Krétarajzok*, *Gellérthegyi éjszakák*, *Árnyékrajzok*. - Ezekkel közeli rokonok az egyes könyvekről vagy szerzőkről szóló, hasonló gonddal és stílusigénnyel felépített kritikái. Még ha személyes emlékeit idézi fel idősebb vagy vele egykorú kortársairól - Babitsról, Kosztolányiról, Szerb Antalról, Halász Gáborról és a Nyugat nagy nemzedékének legjelentékenyebb alakjairól - mindig olyan cselekményes mű kerekedik, amely egyszerre arckép és értékelő jellemzés. Vagyis, ahogy Illésnél valahogy esszéjellegű minden történés, az esszéket, a tanulmányokat, a személyes vallomásokat meghatározza, hogy a szerző művészként fogva mindenekelőtt novellista. Ezért legfőbb műveinek novellásköteteit tekinthetjük: a korai *Zsuzsa-novellákat*, a pálya delén összeállt *Hamisjátékosokat* (benne az azonos című kisregénnyel) és a teljes érettség termését összegyűjtő *Kettős kört*. S idesorakozik, mintegy a novella és a tényfeltárás közti átmenetként útirajzainak *Igézet* címen összeállított gyűjteménye 1982-ből, amikor életútjának kilencedik évtizedébe lépett, és mintegy visszatekintett a világ sokféle színére, amelyet látnia adatott.

Ez a művészien szabatos elbeszélő és ténymegállapító korai éveitől legkésőbbi koráig színpadi szerző is volt. Ábrándok nélküli, hamisságokat leleplező drámái, köztük fanyar humorú vígjátékai - legjobbak talán a *Törtetők*, a *Hazugok* és a már idős korban írt *Homokóra*, meg a nagy sikerű *Spanyol Izabella* - ugyanolyan fegyelmezett szerkezetű, jellemeket és emberi kapcsolatokat szemléletesen szemléltető művek, akárcsak novellái: műfaji példák lehetnek következő nemzedékek számára is.

Az irodalmi-kritikai alkotóval párhuzamosan a pálya elejétől a végéig tudomásul kell venni a műfordító Illés Endrét. Főleg francia klasszikusok tolmácsa volt, elsősorban Flauberté és Stendhalé. Éppen ez a két remekíró fogalmazásbeli gondossága, pontossága volt eleve és maradt mindvégig a stíluseszménye.

Ezzel a lelkiismeretes tárgyilagossággal, amely magánéletét és közéleti magatartását ugyanúgy jellemezte, mint művészi gyakorlatát, távol tartotta - szinte csodaképpen - minden politikai hittevéstől. Életformájában mindig megmaradt annak a klasszikus, régi típusú polgárnak, aki családi hagyományaival elindult a Szepességből, de aki eleve kritikával szemlélte a polgárságban felhalmozódott időszerűtlenségeket, álságokat, kinevetni, megvetni vagy elítélni valókat. A morális és esztétikai alapállás az emberit megérett és az emberségeset vállaló humanizmus volt. Ennek folytán az élet első felében egyértelműen szemben állt a dzsentrikedő régivel és a fasiszta újjal. A Bethlen-fémjelezte évtized felszínliberalizmusával, földesúri-polgári látszat-egyensúlyával - ha nem is egyezett ki vele - nem állt perben. Fegyelmezett személytelensége távol tartotta a napi politikától. A háború után bölcs óvatossággal sikerült őriznie pártonkívüli személytelenségét. Szolgált, amivel egyetértett, hallgatott mindarról, ami nem tetszett neki. És ama nagyon ritka kivételek közé tartozott, akinél az önkény is eltúrta a hangzatos egyetértés hiányát. Tudomásul vették, hogy igen hasznos szakember, nagyon jól ért a könyvkiadáshoz, és kritikája mégiscsak a polgári hibák ellen forduló. Ily módon meg tudta őrizni érintetlenségét nemcsak a kötelező hazugságoktól, de még a kötelező közhelyektől is. Megkapott minden elismerést József Attila-díjtól Kossuth-díjig, tízévenként az elismerteknek járó kormánykitüntetések, a nyugdíjkorhatárig irodalmi vezető, de attól kezdve nem nyugdíjas, hanem igazgató lett és maradt mindhalálig.

Nála szabályosabban író aligha élt Magyarországon, és pályája mégis arra példázat, hogy a legszigorúbb szabályok, politikai elvárások közt is lehetséges kivétel. Ehhez azonban olyan okos embernek kell lenni, mint amilyen Illés Endre volt.

RIDEG SÁNDOR

(1903-1966)

Horthy politikai rendőrségének feje Hetényi Imre főkapitány-helyettes volt. A magyar úri rendnek ez az elszánt, kíméletlen fővédelmezője - aki jó szemű és jó stílusú újságíróból lett rendőrtiszt - közismerten jó történelmi és irodalmi műveltségű ember volt. Művelt vádlottaknak vallatás közben még kérkedni is szeretett olvasottságával, mintegy példálózva, hogy kulturált ember is lehet a fennálló rend törhetetlen híve. Nos, 1927-ben történt, hogy alantasai jelentették a nagyúrnak, elfogtak egy Rideg Sándor nevű huszonnégy éves gyári munkást, akinek a lakásán titkos nyomdát találtak. A gyanúsítottat hiába vallatják, semmiféle kínzással nem lehet vallomásra bírni, miféle kapcsolatai vannak, és kik mire használják a nyomdát. Pedig az a fiatalember már jó két éve kommunistagyanús, mivel a Magyarországi Szocialista Munkáspártnak vezetőségi tagja. Ezt a valójában kommunista elveket valló pártot nemsokára be is tiltották, s amíg fennállott - 1925 és 1928 között -, tagjait megfigyelés alatt tartották, lehetetlenné tették, hogy az országgyűlési választásokra képviselőjelölteket állíthasson. Hetényi maga elé hozatta a konokul hallgató fiatalembert, akit eleve nem sokra becsült, hiszen néhány elemi járt, csaknem írástudatlan ember volt. Hanem amikor a maga kedélyeskedő módján beszélgetni kezdett vele, fülét megütötte a gyanúsított proli ízes beszéde, kerek mondatformálása. Most már nem is akarta elhinni, hogy iskolázatlan ember, azt hitte, valami nagy kultúrájú értelmiségi, aki remek színjátszótehetséggel alakítja a faluról jött városi szegény embert. És amikor alaposan utánanézett előéletének, faggatta olvasmányairól, elámulva mondotta, sőt a kihallgatás jegyzőkönyvébe is belediktálta, hogy „remek nyelve és stíluskészsége” van, akár író is lehetne belőle.

Igazán szokatlan irodalmi útkezdet, hogy egy vallatott fiatalemberről először a vallatást vezető legfőbb rendőr állapítja meg, hogy irodalmi tehetség. És ebben Hetényinek igaza is volt. De még jó öt év telt el addig, amíg Rideg Sándor felbátorodott az első novellák megírásához. Ehhez még sokat kellett olvasnia, sőt még a helyesírást is meg kellett tanulnia, mivel a történelmi gazdasági cseléd fia nem sokat hozott magával a monori elemi iskolából, amelynek öt osztályát jól-rosszul elvégezte, s utána igazán nem volt alkalma semmiféle önművelésre. Csikós lett, azután 1919-ben - tizenhat éves fővel - vöröskatona, majd a tanácsköztársaság bukása után a fővárosban hol gyári munkás, hol vasúti altiszt, később még péklegény is volt. A szocializmushoz és a munkásmozgalomhoz rendíthetetlenül hűséges maradt 1919 óta, s egyetlen pillanatra sem volt hajlandó feladni a harcot. 1925 és 1944 között harminckétszer volt börtönben, szakadatlanul rendőri felügyelet alatt állott, 1944-ben német internáló táborba hajtották... és soha semmi nem törte meg. Alacsony, sovány, csupa ín és izom férfi volt. Szemében, ajkán örökké ravaszos mosoly, kalapját világéletében olyan ferdén vágta a fejébe, mint a mulatozó csikósok. Beszédmodora mindig is az a jóízű, kereken fogalmazott, örökké a humor határán kalandozó mesélgetés volt, ami bámulatra készítette a vallató főkapitány-helyettest akkor, amikor Rideg Sándor talán még maga sem gondolta, hogy író lesz belőle. Pedig nem is lehetett más. Ezt a fajta művészi készséget nevezik hol „östehetségnek”, hol „istenáldotta tehetségnek”, vagy más körülmények közt „mesefának”. Ha Rideg Sándor megmarad falusinak vagy pusztai csikósnak, bizonyosan olyan mesemondó válik belőle, akihez elzarándokolhatnak a néprajz tudósai. De ő élményeit a városba került szegények sorsából merítette, vágyainak a munkásmozgalom adott teljesülhető reményt: az ő kiáradó mesélőkészsége erről a világról szőtt olyan történeteket, amelyek ugyan valódi nyomorról és valódi

történelmi feladatokról szólnak, mégis közelebb állnak a népmeséhez is, a hősköltemények óriásaihoz is, mint a modern regények módszereihez és alakjaihoz.

Amikor már eleget olvasott, és a sok könyv között kezébe akadt a nagy francia kommunista író, Barbusse *A tűz* című regényének magyar fordítása, elragadta a hév, hogy ő is írjon. Barbusse nagyon is megfelelő mester volt a számára: a legkegyetlenebb valóságról, ebben a regényében az első világháború emberi szenvedéseiről írt, de mindig finom költői hangon, mélységes részvétellel minden megalázott, elnyomott, nélkülöző ember iránt, de ugyanilyen mélységes hittel az emberségesebb jövőben. Barbusse könyve bátorította Rideg Sándort az írásra. Már közel járt a huszonnyolcadik évéhez, amikor próbálkozni kezdett; úgy írta első novelláit, hogy közben gyakorolnia kellett a helyesírást. És amikor első elkészült történeteit elvitte a Népszava szerkesztőségébe, ott elámultak. Hiszen valójában a legnagyobb ritkaság, hogy ezek a tanulatlan östehetségek igazán jól írjanak. De Ridegnél az iskolai műveltséget pótolta nagyon gazdag élettapasztalata, a stílusát pedig kitalálta anélkül, hogy töprengett volna, mi is a stílus. Ezt a Rideg-stílust nem lehet senki máséval összetéveszteni. A Duna-Tisza közti különböző falusi tájszólások keverednek itt a munkáskülvárosok argójával, a népmesék nyelve a vagánnyelvvvel. Ezt a stílust lehet bírálni, néha kell is, de varázsa alól nem lehet szabadulni. Már ez a sajátos nyelvezet megteremti azt a varázslatot, hogy az olvasó folyvást valahol a hétköznapi nyomor és a mesevilág határvidékén érzi magát. Itt nincs határ az emberi és az emberfeletti között, de a tragédia és a humor között sem. A jóság és gonoszság mesebeli felnagyítása a hajdani romantikának is rokonává teszi a Rideg-regényeket, de ugyanolyan közel áll az élet sötét oldalait aprólékosan részletező naturalizmushoz, mint János vitéz vagy Toldi Miklós kalandjaihoz.

Attól kezdve, hogy 1931-ben első írásai megjelentek a Népszavában, érdeklődve fordult feléje a kifejezetten baloldali sajtó, itthon a Gondolat és Erdélyben a Korunk, de a jobboldal és baloldal között sajátosan elhelyezkedő és jobboldali összeköttetéseit baloldali tehetségek felfedezésére fordító Zilahy Lajos is, aki előbb mint a Magyarország című napilap, utóbb mint a Híd című hetilap főszerkesztője, Rideg Sándornak is készségesen helyet biztosított a megjelenésre.

Mikor azután első regénye, az *Indul a bakterház* 1943-ban, a háború kellős közepén megjelent, értő olvasó és értő kritika egyként tudta, hogy nagyon egyéni hangú, jelentékeny író van jelen. Témavilága tulajdonképpen a népiek közé sorolta volna, de Rideg nemcsak „népi” volt, hanem kommunista is. Jóban volt a népiekkel, de nem tartozott közéjük. De a népiektől elkülönülő „urbánusság” pecsétjét még kevésbé lehetett a csikósból lett melósra erőltetni. Valójában a város széli proletariátus osztályharcos mesemondója volt.

A felszabadulástól fogva az irodalmi élet kellős közepén élt. Egy ideig katonatiszt is volt, s bár kemény hűsége alkalmassá tette volna, életstílusa merőben alkalmatlannak bizonyult erre az életformára, mert a vezényszavakat is összekeverte a tréfálgozással, a jelentéseket a szójátékokkal. Érdekes, hogy ez a tanulatlan író mennyire tudta tartani a maga teremtette színvonalat. Ízlése is ösztönös volt, de jó ízlése volt. Önéletrajzi regényei (*Tűzpróba*, *Sámson*), nagyszámú novelláskötete, kifejezetten meséknek készült meséi sehol sem mutatnak egyenetlenséget. Attól fogva, hogy mesevarázssal idézte mindazt a valóságot, amelyet átélt, nem fejlődött, és nem hanyatlott. Nem fogyott ki a történetekből, nem lankadt a mesélgető hangban, nem ingott meg a hite, és a tragikus mozzanatok közben sem szűnt meg az a ravasz mosoly, amely embertársai közt is jellemző volt rá. Emlékszem: írószövetségi gyűléseken már vártuk Rideg Sanyi felszólalását, mert akármiről volt szó, amit ő mondott, azon hangosan kellett nevetni. Mintha egy furfangos falusi atyafi kezdett volna gúnyolódni nála sokkal tanultabb, de sokkal tapasztalatlanabb „nadrágos” emberek körében. Olyan volt,

mint egy Rideg-novella kicsit csetlő-botló, kicsit mesebeli, kicsit pesti proli-, kicsit Toldi Miklós-szerű hőse.

És hihetetlenül becsületes volt. Csak azt mondta, amit valóban hitt. Csak azt tette, amit valóban helyesnek tartott. Szótartó volt, mint egy mesebeli lovag. És soha senki se hallotta ezt a félpaszt-félmelóst, hogy egy trágár szót kiejtett volna. Nagyon szeretetre méltó ember volt. És a stílusának van valami olyan sajátosan egyéni íze, zamata, illata, ami önmagában is maradandó helyet biztosít neki századunk irodalomtörténetében.

JÓZSEF ATTILA

(1905-1937)

Az Ady utáni magyar költészet főalakja, a magyar irodalomból világirodalomba nőtt lángelme, a XX. század uralkodó eszméinek világviszonylatban is nagy jelentőségű lírai kifejezője, a szocialista világköltészet egyik példamutatója és vezéralakja. Jelentősége a nemzetközi irodalomban semmivel sem kisebb, mint Bartóké a zenében. És élt mindössze harminckét évet, sorsa nélkülözés, üldöztetés s meg nem értés volt. Rettegett a belülről fenyegető örületől és a kívülről fenyegető világörületől, a fasizmustól. Élete végső napjain is remekműveket írt, s nem reménykedve többé semmi jóban, öngyilkossággal fejezte be az életet.

A proletariátus legmélyéről indult, a munkásosztály élményvilágát hozta gyermekkorából. Az eltűnt apa és a korán halt mosónő árvája áttengődi az országot: proletárnyomor után a paraszti nyomort. Alulról ismerte meg a várost is, a falut is, és úgy emelkedett fel a szellem egyre magasabb rétegeibe, hogy számára nem volt különbség, még kevésbé ellentét népi és urbánus között. A kor károsan szított irodalmi fő ellentéte az ő költészetében teljes egységben jelenik meg: „az utca és a föld fiá”-nak tudja magát.

Tehetsége azonban korán érik, és rokoni támogatásokkal, szívós kitartással, küzdve a napi kenyérért, iskolába jár, érettségiig verekszi magát, egyetemre iratkozik. Szinte elképzelhetetlen, hogy ennyi kényszerű küzdelemmel hogyan tudott már ifjúkorában olyan nagy műveltséget és olyan fejlett irodalmi kultúrát szerezni. De annyi bizonyos, hogy tizenhét éves korában már birtokában van a Nyugat verstehnikájának, minden versformát biztosan kezel.

Csokonai óta ő a magyar versformák legváltozatosabb eredményű kísérletezője, költészetének formavilága szélesebb skálájú, mint Kosztolányié vagy Babitsé.

Tizenhét éves korában Szegeden Juhász Gyula felfigyel rá. Nemsokára meg is jelenik első kötete (*Szépség koldusa*). Ebben még Kosztolányi és Juhász Gyula tanítványának mutatkozik, de úgy, hogy hallható már saját hangjának eredetisége is. Később is magába fogadja a különböző hatásokat, és magához hasonítja. Hamarosan megilleti Ady, majd Kassák költészete, később a modern nyugati költészet. Ezekből ötvözi össze a maga hangját-stílusát, amellyel kora legfőbb mondanivalóit tudja klasszikus végérvénységgel megfogalmazni.

Tanulmányait azonban nem folytathatja. Költészetének még ösztönös, de jól érezhető forradalmi hangja ellene fordítja a professzorait: eltanácsolják az egyetemről. De nem akadályozhatják meg szakadatlan továbbtanulását. Hamarosan felfigyel rá az irodalom, Juhász Gyula után az új hangokra oly érzékeny és mindig segítőkész Kosztolányi, majd - ellentétes érzelmekkel - Babits is, és a Nyugatnál harciasabb, baloldali-polgári *A Tollat* szerkesztő Zsolt Béla, de felfigyelnek a szociáldemokraták is, hiszen a Népszava irodalmi rovatát a költészet-hez jól értő Révész Béla szerkeszti. Így azután hamarosan a Nyugat, *A Toll* és a Népszava kezdi hozni a József Attila-verseket. És a kitűnően induló fiatal költőnek most már alkalma nyílik külföldi útra is, ha vállalja a nélkülözéseket, de hát ezt kisgyermekkorától megszokta. Nekiindul a világnak, fő állomások Bécs és Párizs. Eddig is tudott németül és franciául (nyelvtanárnak indult), most tökéletesítheti ismereteit, s ami még fontosabb, nyelvismerete révén kinyílik előtte az új német és francia költészet. Bécsben megismeri az irodalmi emigrációt, és az emigránsok között Kassák Lajost és Lukács Györgyöt. Az ő körökben kezd a lázongó fiatalember tudatos marxista forradalmár lenni. Marxot, Hegelt, Lenint olvas. Párizsban már kommunistának tudja magát. Majd amikor nagy tapasztalatokkal hazatér, kapcsolatba kerül az illegális munkásmozgalommal, idővel a kommunista párt tagja lesz.

Pártos költő, aki hiszi, hogy a munkásmozgalom képviseli most már az emberiség ügyét: ezt akarja szolgálni.

Fiatalos hévvel támadja bal felől versben is, kritikában is Babits politikai elhúzódságát. Lényegében igaza van (ezt évekkel később a *Jónás könyvét* író Babits maga is tudja), de a hang sértően kíméletlen és méltánytalan (ezt viszont József Attila látja be néhány évvel később). Ez a támadás elszigeteli a polgári költészettől, a Nyugat elzárkózik előle. A pártban viszont sokan őt tartják idegen elemnek. Az akkori pártszervezés szektás szellemének gyanús minden olyan nagy műveltségű értelmiségi, aki túlnéz a napi politikai teendőkön. József Attilát polgári entellektüelnek vélik, s az idegenkedést fokozza a költő tudományosan felkészült rokonszenve a freudizmus iránt. Nem áll egyedül József Attila a jelentékeny gondolkodó elmék között, akik Freud tanításának fő eredményeit be akarják építeni a marxizmusba. Ez lehet vita tárgya, de a szektás szellem szemében pártellenes bűn. S így, miközben József Attila ismételen kerül bíróság elé verseinek világnézete miatt, az egyik verseskönyvét el is kobozzák, miközben nemcsak a hivatalos jobboldal, de az ellenzéki polgári baloldal is egyre inkább a kommunista költőt ismeri fel benne - törölték a párt tagjai közül.

Idegzete eddig sem volt jó. Művész volt, nagy művész: eleve érzékeny idegrendszerű. A sok nélkülözés, a mélyre szívott érzelmi válságok, szerelmi reménytelenségek, rendetlen életmód eddig is koptatták-rongálták az érzékeny idegzetet, egyszer ifjúkorában már kísérletezett is az öngyilkossággal. Amikor elkötelezte magát a párt feladataihoz, a pártban találta meg az egyetlen biztonságos fogódzót az életben. És most kivetetten, egyedül állt. Ekkor kezdett rohamosan romlani az idegrendszere.

Körülötte pedig az egész világ készült megőrülni: a fasizmus, úgy látszott, ellenállhatatlanul terjed Európában. József Attila előbb ismerte fel a népfrejtpolitika nélkülözhetetlen szükségességét, mielőtt a kommunista párt meghirdette volna. Amikor ő igényelte, ezt a dogmatikusok pártellenesnek minősítették. Nemsokára ez volt a pártvonal, de akkor József Attila már kivetettként rettegett a megőrüléstől.

Adódott olykor boldog szerelem is, amelyet megmérgezett a nyomor és a betegség, keresett még boldogabb szerelmet, de viszonzásra nem talált.

És közben - legalábbis irodalmi körökben - híres költő lett. Most már Babits is újra elismerte; összebékültek, Kosztolányi lelkesedett érte, a polgári baloldal a magáénak kívánta. Valamennyire javult hát anyagi helyzete (Hatvani, a nagy mecénás, Ady hajdani pártfogója is segítette), szerkesztője lett egy új, színvonalas haladó polgári folyóiratnak, a *Szép Szónak*. De itt is eléggé magányos volt, a munkatársak, ha jó barátok is voltak, politikailag tőle jobbra álltak (legközelebb talán az anarchista Remenyik Zsigmond volt). Egyre jobban nyomasztotta az idegbaj. Az orvosok és pszichológusok csak ideig-óráig tudtak valamit javítani: az életet egyre elviselhetetlenebbnek érezte. Pedig első gyűjteményes kötete, a *Medvetánc* óta meg lehetett elégedve a fogadtatással, és évről évre tökéletesebb remekműveket írt. Világnézeti lírája egyenrangú Petőfiével és Adyéval, de túllépett rajtuk, ő a nagy szocialista megoldás vátesze, Majakovszkij és Aragon társa a világirodalomban. Szerelmi lírája pedig hasonlóképpen Petőfiével és Adyval teszi egyenrangúvá, s a világirodalomban a legelső társa Petrarcától Baudelaire-en keresztül Éluard-ig. Költészetében klasszicizmustól szürrealizmusig, ösmítosztól marxizmusig évezredek eredménye szövődik óriási egységgé. Minden, ami költészetünkben addig volt, beleolvadt József Attilába; minden, ami azóta van, vele kezdődik. A „szellem és szerelem”, a szocialista humanizmus, az európai magyarság klasszikusa volt. Csak idegekkel nem bírta tovább. Vonat elé vetette magát. A Baumgarten-díj halála után érkezett meg. Azután nemzeti klasszikus lett. Azután világirodalmi klasszikus.

REJTŐ JENŐ

(1905-1943)

Alighanem a P. Howard írói álnéven közismert Rejtő Jenő az egyetlen magyar író, akinek olvasottsága vetekedik Jókaiéval, talán még felül is múlja - de még a neve sem fordul elő sem Rejtő, sem Howard formában legböszéesebb irodalomtörténetünkben sem. (Csak a *Magyar Irodalmi Lexikon*ban szerepel.) Az irodalomtörténet nemcsak azt nem vette tudomásul, hogy tehetséges író volt, hanem még azt is alig, hogy egyáltalában élt. Még arra sem becsülték, hogy legalább lebecsüljék. Pedig ez a Rejtő-Howard vagy öt évtizede nevelteti már a legszélesebb magyar olvasóközönség egymást követő nemzedékeit. Annak a groteszk, nemegyszer abszurd humornak, ami nálunk Sipulusszal kezdődött, Heltai *Jaguárjával* folytatódott, véleményem szerint ő volt a legszélsőséesebb változata, akinek népszerűsége a múltó évtizedekkel egyre nő, és egyaránt népszerű az alig olvasók tágas és az irodalmi ínycsekek szűkös köreiben.

Ezt a P. Howard nevet nem szabad kényeskedő angolsággal kimondani, hanem jó magyaros hanglejtéssel Hovardnak, sőt Péhovardnak ejtendő: így mondta ő is, így emlegetik olvasói is. Még a nevét sem szabad komolyan venni, mint ahogy egyetlen mondatát sem szabad komolyan venni, miközben tudnunk kell, hogy ez a mulatságos életmű valójában szembenevetés azzal a szörnyeteggel, amely végül őt is elnyelte.

Rejtő Jenő egyébként olyan figura volt, és úgy élt, mintha maga P. Howard írta volna. Hosszú, valószínűtlenül sovány, fiatalon kopaszodó férfi volt, aki nyaranként hosszú órákon át ült az Andrássy úti Japán kávéház teraszán, előtte papírköteg és tintásüveg, kezében hosszú szárú, bemártós tollhoz való tollszár, és apró betűkkel szorgalmasan írta a regényeit. Körülbelül szemközt volt a főleg ponyvaregényekkel üzletelő Nova Könyvkiadó, ahol a szerzőknek csak elkészült kéziratokra fizettek igen alacsony honoráriumot; azaz éppen Rejtő Jenőnek nagy honoráriumot fizettek, amikor már országszerte várták az új Howard-könyvek megjelenését. Ő is csak kéziratra kapott pénzt, de úgy, hogy soronként fizették. Nos, ha Rejtő a kávéházban ivott egy feketét, akkor az elkészült szövegből letépett három-négy sort, ebben már benne volt a borralaló is. A főpincér pedig átment a Novához, és beváltotta; a kiadó pedig a teleírt papírfecnit hozzáragasztotta az eddig küldött anyaghoz. Ha pedig az író ruhát csináltatott, akkor a szabónak három-négy elkészült oldallal fizetett, és akkor a szabó ment el a Novához, ahol megkapta munkadíját.

Estéknél azután Rejtő villamosra ült, és kiutazott a Lipótmezőre, a híres tébolydába, mert súlyos idegbetegség címén és okából ott lakott, csak napközben kiengedték, mert nem volt ön- és közveszélyes. Egy este későn érkezett, már zárva volt a kapu; rugdosni kezdte. A portás megkérdezte, mit keres.

- A hálószobámat - válaszolta.

- Megőrült?! - kiáltott rá a kapus.

- Igen, azért van itt a hálószobám!

Hát ez így, változtatás nélkül előfordulhatna bármelyik Howard-regényben. S az az életút, amely idáig vezetett, nem kevésbé howardos. A budapesti kispolgári család fia, szülei nem kis ijedelme, érettségi után színiiskolára ment, állítólag még tehetséges is volt, de mire elvégezte, már elment a kedve a színészségtől, inkább nekiindult a világnak. Becsavarogta - részben gyalog - Nyugat-Európát, főleg Franciaországot, a határokat általában vízum nélkül

lépte át, amiért több ízben és több országban töltött hosszabb-rövidebb időt börtönökben, ahol összebarátkozott a vagányokkal. Olykor alkalmi munkákkal keresett annyit, hogy tovább csavarogjon. Egy ízben fellopódzott egy Afrikába tartó hajóra, de útközben észrevették, s akkor mint fűtő dolgozott útközben, míg partot nem értek. Az akkor francia gyarmatsorban élő Észak-Afrikában különböző kocsmákban megismerkedett az idegenlégió gyanús alakjaival. Állítólag - bár ez nem bizonyos - maga is felcsapott légionistának, de hamarosan megszökött. Huszonnyolc éves volt, amikor hazavetődött. Akkor írt egy igen mulatságos operettszövegkönyvet *Aki mer, az nyer* címen. Azonnal elfogadták, megzenésítették - és siker lett belőle, hosszú ideig játszották. Azután kalandos regényeket kezdett írni, illetve azt állította, hogy ezeket egy Laverg nevű francia szerző írta, ő csak fordította. De ha kellett, fordított is, főleg franciából, bármit, amit a kezébe adtak. Mikor a Laverg-könyvek jó üzletnek bizonyultak, bevallotta, hogy ő a szerzőjük. Erre a kiadó, a Nova, amelynek főleg a bűnügyi és az akkor divatos légiósregények voltak a fő kiadványai, felszólította, hogy inkább angol nevet válasszon magának, mert az olvasók inkább angol írótól kívánnak könnyű olvasmányokat olvasni. Erre találta ki magának ezt a P. Howard nevet, amely hamarosan országos népszerűségi lett.

Ez időre, a harmincas évek végére már tisztában volt saját humora lényegével. Légiósregényei valójában a divatos ponyva paródiái voltak. Aki egyszer elolvasta és végignevette *A láthatatlan légió* áradó képtelenségeit, sziporkázó szójátékait vagy Pizskos Fred és Fülíg Jimmy abszurd kalandjait, soha többé nem tudta komolyan venni az igazi légiósregényeket. De ugyanígy parodizálta ki a bűnügyi regényeket a *Vesztegzár a Grand Hotelban* cselekménybukfenceivel.

Rejtő sokat tanult Sipulusztól is, Heltaitól is, Karinthytól is (Heltai és Karinthy nagyra is tartotta egészen sajátos humorát), de nem idegen Eric Knight *Sam Smalljának* költőien nonszensz komikumától sem. És közben jellegzetes korjelenség volt: mindaz a szörnyűség, amit nevetségessé tett, a maga igaz veszélyében ott kínálkozott a világot elnyelni készülő fasizmusban. Egy rettegő világ kellős közepén nevetteget a borzalmakon. De ez nem „fekete humor”, nem morbid komikum - ez a lélek felülemelkedése saját rettegésén. Ma már csak nevetteget, de igazi lényegét csak azok élhetik át, akik maguk is tanúsíthatják, hogy a tűzvonalban, a koncentrációs táborokban, a kínzó valóság közepette, a halál szüntelen szomszédságában is fel-felhangzott a nevetés, sőt a hisztérikus tömegnevetés is.

Ne feledjük el, hogy ezt az író túl kalandos múltja és világhelyzetből következő rettegése szorongásos idegbeteggé, sőt elmegyógyintézeti ápolttá kínoztta... és közben írta tömegeket nevettegető regényeit. És a megfeszített munka sem tett jót az idegeknek. De a művészi színvonalnak sem. Rejtő igen egyenetlen író. Kevés az olyan regénye, amelyet ne zavarnának pongyolaságok, sőt laposságok. De úgy vélem, legelsietettebb műveiben is vannak olyan oldalak, amelyek a humor remekei közé tartoznak. Nyelvezete néha csak úgy szikrázik a játékos szóbravúroktól, máskor oldalakon keresztül színtelen, nemritkán csapnivalóan rossz mondatokat ír. Önkritikája kezdetben alig, később már egyáltalán nem volt. De azért nem véletlen, hogy ez a nagy tömegeket mulattató irodalom kezdettől mindmáig nagyon kedvelt a magas irodalmi igényű értelmiségi körökben is. Sosevolt keveréke ez a ponyvának és a ponyva megsemmisítő szatírájának, a kalandéhség kielégítésének és az intellektuális paradoxonoknak: teméntelen selejt közt nemegyszer a művészi remekmű határán.

Azután jött a szörnyeteg, amellyel mindig szembenézett, jött és lenyelte. A súlyosan idegbeteg író elvitték munkaszolgálatba, egyenest ki a tűzvonalba, a Voronyezs környéki télbe, ahol ezekben a napokban az ötven fokot is megközelítette a hideg. A visszavonulás poklát - amely

január 12-én kezdődött - már nem érte meg. Legyengült szervezetének éppen elegendő volt a hideg, az embertelen bánásmód, a szakadatlan életveszély. 1943 újév napján halt meg.

A felszabadulás után vagy egy évtizedig egyszerűen ponyvának vélte a hivatalos irodalom, és nem adták ki. Ennek az lett a következménye, hogy könyveit a zugpiacokon elképesztően magas áron adták-vették. Amikor végre 1956 nyarán újra megjelent olcsó áron *A láthatatlan légió* - a zugárosok névtelen levélben megfenyegették a kiadó vezetőjét, hogy lelövik, ha még egy Howardot ki mer adni, mert tönkreteszi az üzletüket. Ez is olyan, mintha Rejtő Jenő találta volna ki. De a kiadót mégsem lőtték le, a Howard-regények azóta sorozatosan és óriási példányszámban újra megjelennek, népszerűségük vetekszik Jókaiéval is. Az irodalomtörténetben pedig még mindig nincs benn a neve sem. Ez is olyan, mintha Rejtő Jenő találta volna ki.

HOLLÓS KORVIN LAJOS

(1905-1971)

A lélektan „önsorsrontó” alkatnak nevezi azt az embertípust, amely emberek közti magatartásával következetesen magának okoz kellemetlenségeket, maga vet akadályokat saját előmenetele vagy éppen karrierje elé, saját természetében hordozza a végzetet, amely a kijáró sikerek helyett kudarcokkal, mellőzésekkel eredménytelenségekkel sújtja az ilyen ember életét. Pedig Hollós Korvin Lajosnak éppen elég lett volna elviselni a külvilágból fenyegető sorsot, ő azonban minden alkalmat felhasznált, hogy tovább nehezítse a maga helyzetét. Az emberek, különösen a pályatársak összeférhetetlennek mondták, pedig szerintem csupán fékezhetetlenül őszinte volt, aki képtelen volt megállni, hogy hangosan ki ne mondja a véleményét. Úgy emlékszem, beszélt, ha nem is kérdezték, és amit mondott, sokak számára igen kellemetlen igazság volt. Az igazság pedig szent volt a számára, és túl indulatosan ragaszkodott hozzá. Például a Horthy-korban nyíltan hangoztatta kommunista meggyőződését (ami persze igen alkalmatlanná tette minden konspirátori munkára), a harmincas években nyolc ízben tartóztatták le, és ötször ítélték el hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre. A felszabadulás után jogosultnak érezte magát, hogy bíráljon, és az áhítattal átélt kommunista hit és erkölcs nevében újra meg újra hangoztatta, amit a személyi kultusz idején az eszme eltorzításának ismert fel. Ki is zárták a pártból, főleg azért, mert egy fegyelmi eljárásból bírálta sértető öntudattal hangoztatta, hogy neki több joga van a „kommunista erkölcs” nevében szólni, mint azoknak, akik ítélnék felette. Jó ideig hallgatásra is kényszerült ezek után. De ez sem rendítette meg hitét. Mindig mindenütt azt figyelték, most éppen kit fog megsérteni indulatos szókimondásával. Valószínűleg így történt, hogy ez a kora ifjúságától fogva rendíthetetlen, a hitvalló vértanúk módjára minden megalkuvásra képtelen kommunista az épülő szocializmus évtizedeit nemcsak pártján kívül élte végig, hanem soha életében egy apró kitüntetés, egy irodalmi díjat, egy hivatalos elismerést nem kapott, bár tudtommal soha senki, még az sem, aki korábban politikai, később személyes ellensége volt, nem vonta kétségbe, hogy ugyanolyan jó költő, mint amilyen jó prózaíró, kitűnő humorista, és színpadi művei is hatásosak. Pedig mennyire vágyott egy kis elismerésre! Tudta, hogy az olvasók körében népszerű, de szinte éhezte a jó szót a kritikáktól, a hivatalos illetékesektől. A kritika azonban alig-alig szólalt meg, hiszen nem írhattak volna mást, csak elismerést. Ehhez pedig a szerkesztőknek nem volt kedvük, mert minden szerkesztővel előbb vagy utóbb összeveszett, amikor kéretlenül is megmondta, miféle szerkesztési hibákat követnek el. A hivatalok pedig korábban ellenséget, később kellemetlen alakot láttak benne. Végre nagy sokára valaki mégis felvetette, hogy József Attila-díjat kellene adni ennek az író-költőnek, hiszen ezt az irodalmi kitüntetést már oly sokan megkapták, akik művészi nagyságrendben a bokájáig sem értek. Úgy örült a híreknek, mint egy ajándékra váró kisgyerek. És amikor valaki - talán bosszantás okából - telefonon azonnal közölte, hogy a díjkiosztó bizottságban leszavazták a javaslatot, mégse kapja meg a József Attila-díjat, indulatosan a falhoz vágta a telefonkészüléket, összeesett, szívrohamot kapott és meghalt. Tankönyvbe illő példa ez az élet az önsorsrontásra.

Aki pedig jó barátként ismerte ezt a hírhedten kellemetlen hírű író-t, az tudta, hogy igazából rendkívül kedves, csillogóan szellemes, érzékenyen jószívű és segítőkész, nagy műveltségű, igen széles érdeklődési körű, minden szépért, jóért, igazért, a jó könyvekért, szép képekért és zenékért szinte gyermekien lelkesedő ember; társaságok eszményien kellemes csevegője, aki ráadásul igen jó megjelenésű, férfiasan vonzó alakú-tekintetű ember, hűséges jó barát, asszonyok kedvence. Emlékszem, kamaszos büszkeséggel szeretett kérkedni szerelmi hódítá-

saival. Változatos szerelmek és házasságok kísérték életét, mígnem a felszabadulás után megtalálta az igazi élettársat, a hozzá méltó szerelmes és őrzően gondos feleséget a nem kevésbé kitűnő költőasszonyban, Tóth Eszterben, Tóth Árpád leányában. Tóth Árpád emlékét és költészetét pedig Hollós Korvin az olümposziaknak kijáró áhítattal tisztelte és szerette. Játékos büszkeséggel mondogatta, hogy felesége által ő a magyar klasszikus költészet veje.

Ez a magyar klasszikus költészet pedig Csokonaitól a Nyugat költőig azt a helyet foglalta el az ő lelkében, mint a vallásos lelkekben a szentek galériája. Kitűnően ismerte a világirodalmat, németül és franciául, később angolul is igen jól tudott (fiatalon huzamosabb ideig élt Bécsben, majd Párizsban is), de bár Goethétől Shelleyn keresztül Baudelaire-ig kívülről idézte a legnagyobbak verseit, nem volt olyan világirodalmi klasszikus, aki lelkében megközelíthette volna nemhogy Petőfit vagy Adyt, vagy a többi legnagyobbat, de még a romantika vagy a szecesszió harmadrendűit sem. Mélységes és érzelmes magyar hazafiságának minden meghittsége és pátosza egyesült abban az áhítatban, amellyel legszemélyesebb tulajdonának tudta a magyar költészet egészét, és amelynek modern, kommunista folytatója akart lenni egy életen keresztül.

És nem volt méltatlan utód. Nagy formakultúrájú és formabiztos, izgalmasan, jól, gazdag nyelvezettel és gyakran csillogó játékosággal verselő költő volt, a modernség és a klasszicizálás mesteri vegyítője. Helye - koránál fogva - ott lett volna a Nyugat második nemzedékének legjobbjai között. Nem is volt idegen a Nyugattól, egy ízben még a Nyugat novellapályázatán is első lett, és sok verse jelent meg a Nyugatban. De nem tartozott közéjük, hiszen nyilvántartott kommunista volt. Vezéralak lehetett volna a munkásmozgalmi költők között, és számos verse jelent meg a Népszavában is, a félillegális kommunista folyóiratokban is, de nem tartozott közéjük, mert akadékoskodó polgári szépléleknek tekintették; Kassákék körében is fontos helye lehetett volna, de tőlük elválasztotta klasszicizálása és mély kapcsolata a nemzeti költői múlttal. A felszabadulás után ünnepelt lehetett volna: de a koalíciós kezdeteknek türelmetlenül kommunista, a fordulat utáni személyi kultusznak pedig fegyelmezetlen kritizáló volt. Ezért kívül is rekedt az irodalmi életben, noha soha senki se tagadta, hogy kitűnő és hatásos költő, s emellett olyan regény- és novellaíró, aki példaszerűen tud egyszerre hiteles társadalom- és lélekábrázoló lenni. *A Hazám vagy végre* a felszabadulás pillanatának szerintem talán legszebb költeménye, és a *Hátsó lépcső* a háború utáni évek egyik jelentős regénye. Hogy ne is szóljunk a sípuluszi hagyományokhoz méltó, valóban mulatságosan író humoristáról és a verses történelmi drámák szerzőjéről. Ezek általában jelen is voltak irodalmunkban, miközben írójuk-költőjük nem volt jelen az irodalmi életben, sőt kellemetlen alak hírében állt, mert az igazság szerelmese volt.

Életrajza? - Abból a régi óbudai kispolgárságból jött, amely talán évszázadok óta kisiparosként, kiskereskedőként formálta a későbbi Budapest legkorábban polgárosodó, de azután legtöbb régi emléket hordozó kerületét. Szegény emberek voltak, jó polgári hagyományokkal, a kispolgárság és a proletariátus határvidékén. Hamar érezte meg a kultúra ízeit, és korán bontakozott ki benne a lázadó. Ifjan lett forradalmár. Amint írni kezdett, maga választotta a Korvin nevet, és ez már önmagában is kihívó volt: Horthy rendőreit nem Mátyás királyra, hanem Korvin Ottóra emlékeztette. És amikor már ismertté tette ezt a költőnevet, és erre akarta változtatni családnevét, elutasították, illetve a latin Corvinus szó magyar fordítását, a Hollóst engedélyezték. Ettől kezdve írta Hollós Korvinnak a nevét. Nyughatatlansága vitte tanulni messze földekre, így lett világlátott, így tanult meg jól nyelveket. Itthon azután kistisztviselő lett egy gyárban, de hamarosan a legkülönbözőbb lapokban jelentek meg versei és novellái. Szívesen is látták, amíg a politikai bűnügyek, a sokszoros elítéltetés, könyveinek elkobzása félelmetessé nem tették a polgári szerkesztőségekben. Ha csak egész kicsit alkalmazkodóbb, karriert csinálhatott volna korábban is, később is. De képtelen volt a

legcsekélyebb megalkuvásra. A munkásmozgalomban sem kedvelték: a szektások liberálisnak, a liberálisok szektásnak tartották. Ő pedig konokul járta a maga útját. A fasizmus háborúját munkatáborokban élte át (hiszen az óbudai polgárok vagy svábok, vagy zsidók voltak, és ő történetesen az utóbbi csoportban született). Majd ugyanilyen konok egyértelműséggel járta végig a felszabadulás éveit az indulat okozta halálig.

TAMKÓ SIRATÓ KAROLY

(1905-1980)

A soknyelvű Újvidéken született, ott volt iskolásfiú, egyforma biztonsággal tudott magyar anyanyelvén kívül szerbül, németül, és mire felnőtt az egyetemi évekig, már megtanult franciául is. Huszonöt éves korára Budapesten jogi doktorátust szerez és ügyvédjelölt lesz. A hazai avantgárd törekvések harcos folyóirata, a „*Magyar Írás*” köré csoportosuló fiatal költők benne ismerték fel az expresszionizmus egyik nagy ígérését. Mire azonban első verseskötete, a „*Papírember*” (1928) megjelent, az előző évek irodalmi és művészi új formákkal kísérletező láza hullámvölgybe került. A költők és olvasók jó részének túl politikamentes, túl formalista volt az az avantgárd, amely nem a baloldali, főleg munkásmozgalmi eszmék hirdetője volt. Másrészt a költők és olvasók szépségigénye egyre inkább visszafordult a *Nyugat* formai klasszicizmusának örökségéhez, a költői képek szemléletességéhez és ésszerűségéhez, a versformák lélekbeli harmóniát adó versrendjeihez. A harmincas évekre az avantgárd mámorában induló legjobb költőink - József Attila, Radnóti Miklós, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Vas István - a hagyományos formaművészet magas régióig emelték költészetünket. Akik folytatva az avantgárd utat nem a szocializmus eszmevilágát és politikai harcát szolgálták, mint Kassák és köre, vagy éppen az emigrációban a kommunista politikai harcot, mint keleten Barta Sándor és nyugaton Komját Aladár, és nem tértek le az újra megtalált hagyományos formaeszmények útjáról, hanem töretlenül folytatták egy politikailag el nem kötelezett (bár általában baloldali-humanista) avantgárd kísérletezést - az menthetetlenül irodalmi légüres térbe került, mint a „*Magyar Írás*”-kör költő-műfordító-tudós szervező-főszerkesztője, Raith Tivadar (aki egyetemi tanárként az üzemgazdaságtan köztisztelt szakembere lett), mint a legtevékenyebb, legtöbb izgalmat keltő költő-rendező-koreográfus Palasovszky Ödön, vagy az éppen első sikerénél tartó Tamkó Sirató Károly. - A sok nyelvben otthonos, sokirányú műveltséget szerzett, a modern tudományos és irodalmi elméletekben otthonos jogász, aki még a könyvtárosság tudományát is kitanulta, 1930-ban hátat fordított ügyvédi irodáknak, könyvtáraknak, az egész országnak és elutazott Párizsba, hogy francia költő és szürrealista vagy azzal rokon elméletek kiáltvány-szerzője legyen. Hamarosan fel is tűnt a párizsi kávéházak művészkörében. Odafigyeltek tudományos alapozottságú elméleteire. Ezekben esztétikai - irodalmi és művészeti - következményeit vontta le annak, hogy Einstein fizikája megváltoztatta a tér és az idő dimenzióinak összefüggését, Bergson filozófiája pedig idő-élményünket és időszemléletünket. Ő „dimenzionistá”-nak nevezte el ezt a tér-idő-kontinuumban látó művészetszemléletet, amelyben összekapcsolódott a vonalban megnyilvánuló vers és a síkban testet öltött kép. Tudományos színezetű, lendületesen, látomásosan megfogalmazott kiáltványait nevezetes szürrealista költők, absztrakt festők írták alá. Ismeretesek lettek túl a francia körök határain is, az egyik például Lisszabonban jelent meg. Így hat esztendeig otthonos volt a francia művészek és művészetek körében, megélhetést talált a sajtóéletben, költeményei, cikkei, kiáltványai ismertté tették nevét a modern irodalom művelőinek és kedvelőinek körében. Csakhogy a hat év leteltén, 1936-ban egy súlyos betegség tört rá, amely végtagjainak mozgását is akadályozta. Buda nevezetes gyógyfürdőitől remélt gyógyulást. Haza is jött. A fájdalom közepette nem is gondolhatott irodalomra, a már merőben másfajta problémákkal gyötrődő irodalom meg régóta nem gondolt őrá. Gyógyulnia kellett, és ez nem volt könnyű. Sok kínlódás, sok keresés, sokféle tanulás után az ősi indiai gyógyzóban, a jógában találta meg az üdvözítő lehetőséget. Párhuzamosan a fürdőkkel és a gyógyszerekkel, a jóga mozgási és lélekzési gyakorlatai, igen szívós kitartással követve a módszer javaslatait, a negyvenes években, a háború kellős közepén, végre meghozták a várt gyógyulást. Legalábbis ő úgy hitte, hirdette, hogy egészségét a jógának köszönheti. Annyi bizonyos, hogy valóban

egész további életére erőt és egészséget adott neki, holott még közel negyven évig élt. Az alacsony, szikár testű férfi valószínűleg mindig mozgékony ember volt, de a jóga tudása és gyakorlata akrobatikus ügyességűvé tette, és látványosan szerette is mutatni, milyen rugalmas, és teste ugyanolyan friss, mint szelleme. Társaságban, nem ritkán szerkesztőségekben elegendő volt azt mondani neki: „No Károly, tudsz-e még fejjel lefelé elmondani egy verset?” - Ő azonnal két tenyerére bukfencezett, lábaival felfelé kalimpált és megkérdezte, hogy dekadens francia, régi szerb, orosz klasszikus, vagy egy régi középfelnémet lovagi dalt mondjon-e. De ha kívánják, akkor szanszkritül idéz a Mahábháratából. Ugyanis a jóga tudományának bűvárlása közben megtanult szanszkritül is.

Az ilyesmire azonban csak a hatvanas években kerülhetett sor. Az ötvenes években - se Rákosiék süket kultúrpolitikája idején, sem 56 és a rákövetkező rémségek izgalmai közt - nem lehetett itt avantgardizmusból megélni. A sok nyelven tudó, modern tudományokban járatos, és ráadásul jogászmultú álláskereső találhatott magának megélhetést. Leginkább gyárak vették hasznát, ahol fordíthatott szakszövegeket és fogalmazhatott reklámokat, jó kapcsolatban volt az Orion Rádiógyárral is, ahol közvetlenül a háború után évekig volt a reklám- és propaganda-iroda vezető tisztviselője. Az ilyen munkák közben, és a jógázó életmódot egy pillanatig sem hagyva abba, felismerte a nagy lehetőséget: a jóga nemcsak gyógyít, de megélhetést is ad. Jógaiskolát szervezett, ahol ugyanúgy tanította az egészségőrző és gyógyító mozgást, a lélegzési technikát, mint azokat az indiai filozófiai tanításokat, amelyeknek bölcsei kifejlesztették a jóga tudományát és gyakorlatát. Ez az iskola nemcsak ismert, de divatos is lett. A költő mindhalálig igen tisztességesen megélt belőle.

A költészetet azonban soha nem hagyta abba. Ha másoknak nem kell, hát űzte magának, és a legközelebbi érdeklődőknek. Bizonyos volt benne, hogy belátható időn belül irodalmi szükséglet lesz, hogy az avantgárdot újra felfedezzék, folytassák, és visszaadják a kezdeményezők becsületét. És ahogy megjósolta, ez a hatvanas évek elején be is következett. Tamkó Sirató még csak nem is csodálkozott, hogy egyszerre népszerű, élő hagyomány, keresett költő lett. Egész életműre való kiadnivalója gyűlt össze fiókjaiban. Most az egészet átnézte, átjavította, ahogy ő mondta: „Az eleve korszerűt, haladva az idővel, még korszerűbbé tette”. - Kitűnően érezte saját költészetének másokhoz nem hasonlító sajátosságát. Költeményeinek és szabad versekbe rejtett kiáltványainak olyan a közös jellege, mintha minden pillanatban nyilvántartaná a világmindenséget. Csillagászat, geológia, fizika keveredik itt filozófiával, humorral, pátoossal. Egészen egyéni az a hang, amely megszólal „*A Vízöntő kor hajnalán*” című válogatott költeményes kötetében (1969). Ugyanebben az évben jelent meg „*A három úrsziget*” című tudományos-fantasztikus regénye, amely a jövő társadalmáról, a győzedelmes emberboldogító technika küzdelméről a visszahúzó erők ellen, és végül diadalmas győzedelméről szól egyszerre ifjúsághoz szóló romantikus kalandossággal és képzett elméket továbbtanító szakértelemmel. Jókai „*A jövő század regénye*” óta ez a legokosabb és legszebb magyar utópista-tudományos-fantasztikus regény. - És még mindig volt egy jó évtizede. Felépítette látomásos érett kori költeménygyűjteményét, a „*Cosmogrammok*”-at. Közben azonban a most már széles körben divatos költő a himnikus szabad versek mellett mestere a csengő-bongó gyermekverseknek is. Óvodások és kisiskolások örömmel mondogatták a mindig tréfás bácsi pattogó rímeit. - És talán a gyermekeknek, talán a gyermeki emlékeket sosem felejtő felnőtteknek írta a leglíraibb vallomását magáról, a világcsavargóról, akit a régi játékos kiszámolóról Ecki-Becki-Tengerecki Pál-nak nevezett. Első nagy szakaszát még régen írta, majd évekkel később második szakasszal folytatta, és a végső években a harmadik szakasszal befejezte. Csengő-bongó, vidám-kesernyés vallomás ez a háromrészes költemény a világ mulatságos változatosságáról és valójában örök magányáról.

Így együtt a kozmikus látomások himnuszai, a tudományos-fantasztikus regény, a gyermekversek - és mindennek ötvözete. Tengerecki Pál kalandjai - ez az az egyszeri jelenség, aki Tamkó Sirató Károly volt.

ZELK ZOLTÁN

(1906-1981)

A sáros, hepehupás Érmellék szűkösen élő paraszt-zsidó-cigány világában is a legszegényebbek közé tartozott az érmihályfalvai kis zsidó templom kántora. A család a Bihar megyei falu szélén málladozó vityillóban lakott, ott született Zoltán nevű fiuk, aki vajmi keveset hozott magával és felettébb keveset kapott hazuról ahhoz, hogy híres, széles körökben népszerű magyar költő legyen belőle. Csak éppen az lett. Valami nagyon fontosat azonban mégis hozott és kapott: azt a nagyon gazdag és ízes magyar nyelvet, amely a Partium - Biharország, a Szilágyság, - Szatmár és idekapcsolódik délen Arad vármegye is - ősi öröksége, Pázmány Péter, Arany János, Ady Endre nyelvi gyökérzete. Ennek a tiszántúli, az egykori „két haza” (az erdélyi fejedelemség és a magyar királyság) közti országrésznek szegény zsidósága régi idők óta kizárólag magyar volt, németül sem tudtak, a Kárpátalján otthonos jiddis merőben ismeretlen volt fülüknek, istentiszteleitek már az 1840-es évektől kezdve az aradi rabbik kezdeményezésére átváltott a magyar szóra, hogy a héber szavakat sem ismerő falusiak is megértsék.

Az onnét indult Zelk Zoltán - noha apja kántor volt - a héber betűket sem tudta kiolvasni. Ebből a körből indult a költő, aki az elemi iskoláknak is csak alsó osztályig tanulta az ábécét meg az egyszeregyet, s már kisfiú korában inaskodott, de nem tanult ki egyetlen ipari szakmát sem, alkalmi segédmunkákból keresett annyit, amennyit tudott. Miskolci és szatmárnémeti utcákon cseperedett kamasszá. 13 éves volt, amikor Érmihályfalva is, Szatmár is, ahol a történelmi változás érte, egyszeriben Romániává változott. Persze románul ugyanúgy nem tanult meg, mint egész életében egyetlen idegen nyelven sem. A következő években ugyan találkozott az erdélyi munkásmozgalommal: anekdotázva mesélgetett emlékei szerint úgy 15 éves korában már szocialistának, sőt kommunistának mondotta magát. De nemhogy ekkor, soha életében nem olvasott egyetlen Marx, Engels vagy éppen Lenin írta könyvet. Később, amikor országos hírű kommunista költőként ünnepelték, a párt büszke volt rá, a legmagasabb díjakat és kitüntetésekkel kapta, persze már titkolni igyekezett, hogy valójában fogalma sincs arról az „ideológiá”-ról, amelynek jelszavaiból nagyon szépen hangzó és jól szavalható költeményeket adott a mozgalomnak. De ha titkolta, talán szégyellte is járatlanságát a politikai irodalomban, még a népszerűsítő broszúrákat sem volt türelme elolvasni (még egy olyat sem, amelyben az ő verseiből idéztek). Egyébként is úgy emelkedett igazán jó költővé, úgy írt jól fogalmazott politikai közhelyek mellett igazi, ma már klasszikusnak tekinthető költői remekműveket, hogy szinte elképzelhetetlen, mennyire műveletlen volt. Ezt nagyszerűen tudta palástolni, mert nagyon kedves csevegő volt, sokat tudott az életről, élő beszédének is élvezetesen szép stílusa volt, hanglejtésében is örökké kísértett a bihari élőnyelv hanglejtésének és árnyalatának a zamata. Ráadásul idegenkedett minden durvaságtól vagy éppen trágárságtól. Az is emberi jelenségéhez tartozott, hogy kifejezetten csúnya, de mégse taszító megjelenésű férfi volt, és első előzvegyüléséig szelíd, meghitt házaséletet élt-ennek ellenére a nők, a legkülönbözőbb jellegűek, mindig nagyon kedvelték.

De első házassága sem volt mindennapi. Ő a szegény zsidó kántor fia volt, Batori Irén, aki zene- és énektanárnőnek készült, pedig felszentelés előtt álló apácanövendék, ugyanolyan vallásosan katolikus szegény emberek leánya, mint amilyen vallásosan zsidó szegény emberek fia volt Zelk. Nos, kivárták a nagykorúságot, amikor már nem kell szülői engedély a házassághoz, és férj-feleség lettek. A két család felháborodása után jó néhány évvel, amikor a költő előzvegyült édesanyja is felköltözött már rég Budapesten élő fiához, a mindhalálig buzgó

zsidó öregasszony és úgyszintén mindvégig buzgó katolikus menyé példaszerűen szerette egymást, együtt őrizték az akkor már meglepően szegényes otthonban a közben már nagy hírű, a meghitt otthonon kívül nagy társasági életet élő, hírhedetten lóversenyező-kártyázó költőt, aki, ha volt pénze, elherdálta, ha nem volt, akkor tarhált. - Ezért olyan nehéz kevés szóval jellemezni túl színes, túl bohém, mindig érzellemmel teljes, egyszerre lelkesedésre és állhatatosságra képes természetét. Útja a háború végéig, vagyis 39-40 éves koráig igen kalandos. Húszéves kora előtt már versei jelennek meg erdélyi lapokban. Hamar tudomásul veszik mint költőt. Akkor feljön Budapestre. Előbb még munkásköltők közt a húszas években igen divatos és forradalminak tűnő szabad verseket ír Kassák körének modorában, de amikor megismerkedik a Nyugat második nemzedékével, József Attilával is, elragadja a rímek és jambusok mámora. Ez a kör pedig elismeréssel veszi tudomásul szépen hangzó, világos nyelvű hangütését. Hamar befogadják maguk közé.

Közben azonban könnyelműen hangoztatja nemhogy szocialista, de kommunista hitét. Ezt valódi kommunista a Horthy-kor körülményei közt óvatosan elhallgatja. Zelk még a „Vági-féle” - a kommunistákhoz valóban közel álló és hamarosan üldözött - pártba is belép. Erre letartóztatják és mint idegen állampolgárt kitoloncolják Romániába. Onnét hamarosan titokban visszatér, átszökik a határon. Két évig illegalitásban, álnéven él, majd versei nevével újra megjelennek a folyóiratokban. Alkalmi munkákat keresve utazgat is az országban. Jászberényben ismeri meg Irént, aki vállalja a veszélyes életet a megszeretett férfival. A harmincas években megint letartóztatják, de akkor már az irodalom tekintélyes nagyjai - a hivatalosan elismertek is - olyan tiltakozást rendeznek a költő mellett, hogy kiengedik és a háború kitöréséig újságokba is írhat, könyvei is megjelenhetnek. Ha éppen nincs pénze - és gyakran nincs pénze - bármelyik íróhoz-költőhöz-szerkesztőhöz ellátogathat, ebédet bizonyosan kap, de általában némi készpénzt is. Még haza is adhat valamit a békésen váró feleségnek, később anyjának is. (Irén olykor itt-ott taníthat zenét vagy éneket, és kiderül, hogy elfogadható ifjúsági és gyermekkönyveket is tud írni.) Kedvelt alakja lesz a kávéházak irodalmi asztalainak és a szerkesztőségeknek. Azután jön a háború, következik a munkaszolgálat, kiviszik Ukrajnába, de ezt is élve ússza meg. Már megint itthon van, amikor 1944-ben Hitler megszállja Magyarországot. A borzalmak után még rémségesebb borzalmak következnek. Ekkor Zelknek sikerül megszöknie, és jól tud rejtőzködni, amíg 1945 májusában összeomlik a fasizmus.

Akárhogyan is lett, hamarosan, 1945 tavaszán a szabadság mámora lángolt fel. Természetes, hogy a kezdetek óta kommunista költő azonnal az irodalom vezéralakjai közé emelkedett. Nála lelkesebb és zengőbb hangú dicsőítője nem volt Sztálin és Rákosi Mátyás személyének. Valóban a személyüknek és nem politikai rendszerüknek, mert amikor róluk írta ódai pátoszú és himnikus áhítatú költeményeit, valójában fogalma sem volt róla, miféle rendszer ez. Olyan költői szépségekkel teljes dicsőítője volt a kényuraknak, mint a reneszánsz és barokk korbeli udvari költők császáraiknak, királyaiknak és fejedelmeiknek. Egyik Kossuth-díját a Sztálinhoz írt nagyszabású ódáért, második Kossuth-díját a Rákosi Mátyást ünneplő himnikus költeményért kapta. És amikor Sztálin halála után kezdett kiderülni, ki is volt az ünnepezt generallisszimus, majd itthon is megszólaltak a kritika szavai Rákosi személyi kultusza ellen, az örökké hangulatoktól vezérelt Zelk egyszerre átcsapott a tiltakozás hangjába. 1956-ban a forradalom legzengőbb lelkesítője lett. És neki - úgy látszott - hinni is lehet, hiszen aki olyan elragadtatott kommunista volt, az felettébb hiteles, ha rádöbben, hogy éppen az ellentéte igaz mindannak, amit addig hirdetett. Így azután, amikor eljött a megtorlás évadja, a leghíresebb egykori kommunistákra volt a legdühösebb a halált is túl könnyen osztogató bíraskodás. Zelket a világhíres Hágy Gyulával és a már klasszikusnak mondott Déry Tiborral együtt

állították a büntetőbíróság elé. Ő járt a legjobban. A többit is hamarabb engedték ki, a kiszabott évek lejárta előtt, de Zelket alig másfél év után szabadon bocsátották.

A szabadulás órája rosszabb volt számára, mint a rabság. Irén alig néhány héttel előbb halt meg, az idős anya pedig halálos ágyán feküdt, és másnap meg is halt. Zelk Zoltán életében ez volt a bánat mélypontja és lírai egyéniségének legmagasabbra szárnyalása. A következő hónapokban megírta a magyar elégiaköltészet egyik legszebb, legszívszorítóbb alkotását, az örök gyász vallomását, a „*Halott sirály*”-t. A jó költő a gyászban, a csalódások élményének parazsán néhány költeményével felemelkedett a nagy költők, a maradandók közé.

Élete ettől kezdve biztosított. Hangja elmélyült, bensőségebbé vált. Emellett korlátlan lehetősége volt bármilyen politikamentes irodalmat írni. Mert többé nem is érezte magát illetékesnek a közéleti témákban. De volt érzéke a legifjabb nemzedékhez is, kitűnő versesköteteket írt kisgyermeknek számára. Világéletében lelkesedett a sportolókért, a futballmeccseken ugyanolyan otthonos volt, mint a lóverseny- és ügetőpályákon vagy a kártyaasztalok mellett. Régebben nevezetes és népszerű ódát írt arról, hogy a magyar csapat megverte az angol csapatot. A lelátók, szerkesztőségek és irodalmi társaságok világában a gyász is lassanként lecsendesedett. Szerelmes korszakok is következtek, derűssé téve az idővel elkezdődő öregedést. Egy ideig váltogatta a felettébb különböző formájú és jellemű nőket, amíg végre új, megértő feleség oldalán megtalálta az élet új összhangját. Olykor költészetében is újra megszólalt a derű és a játékosság.

Mindenki tudta, hogy milyen: telis-tele volt ellentétes tulajdonságokkal. De úgy, ahogy volt, szeretetre méltó, kedves embernek, műveletlenül is okosnak, színvonal-egyenlőtlenségében is istenáldotta költőnek tartották. Mert az volt.

DSIDA JENŐ

(1907-1938)

Ha verskedvelő ember Dsida-költeményeket olvas, hajlandó megfélekedezni mindenki másról, és el sem tudja képzelni, hogy egyáltalán lehet ennél szebb, finomabb, tökéletesebb költészet. Nem, nem volt válaszdó, nem volt irányt mutató, tömegeket helyes történelmi útra vezérlő lángelme, nem volt költészetével egyben történelmi alak. Valójában amolyan kismester volt, de micsoda mester! Talán úgy mondhatnánk, hogy a legóriásabb a kicsinyek között; a meghitt magánélmények, a jelentéktelen apróságok zsenije, a formatökély mesterjátékosa. Ki lehet mutatni szövegkritikai elemzéssel, hogy Kosztolányi és Tóth Árpád mennyire hatottak rá. Azt is el lehet magyarázni, hogy költészetének java része jelentéktelen apróságokról szól. De... de miközben az ember Dsida-verseket olvas, nem is jutnak eszébe esztétikai vagy irodalomtudományi kérdések, hanem a lélek együtt hullámzik a sorok dallamával, érzéki örömmel hallgatja az összecsengő rímeket, legszívesebben a maga szerelmének mondaná el azokat a szavakat, amelyeket Dsida Jenő Violának vagy Violáról mondott, vele együtt ténfereg erdőben-mezőben, és eljátszogatna a költő kutyájával. Szigorú, szakszerű kritikus azt is mondhatná, hogy ez a vitathatatlanul nagyon tehetséges és sajnálatosan fiatalon meghalt erdélyi költő világlátésében közhelyekről írt. Igen ám, de ezek a közhelyek: szerelem, természet, együttérzés a szenvedőkkel, öröm olyan jelentéktelen kellemetességek miatt, mint üldögni egy havasi vendéglőben, sétálgatni egy kutyával, nézni egy rügyező faágat. Ezek a közhelyek: maga a mindennapi élet. Aki ezeknek örül, és örömét másokkal is közli, az szebbé teszi embertársai életét is. Petőfitől tudjuk, hogy aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet. Dsida Jenőnél aligha szerette valaki is jobban a virágokat. És az olvasó valahogy úgy képzei, hogy aki Dsida verseit szereti, az sem lehet rossz ember; sőt minél többet olvassa, annál jobb ember lesz belőle. Ez a szelíd poéta megtanít gazdag lelki életű, szelíd embernek lenni.

A Szatmárnémetiben született, élete nagy részében Kolozsvárott élő költő ifjúkorától kezdve szívbeteg volt, maga is tudta, hogy nem adatik neki hosszú élet, de leszámítva néhány végső költeményét, nyoma sincs benne a halálvárás komorságának. Derűsen szerette az életet és az irodalmat. Ha eszembe jut, úgy érzem: nemcsak költőnek volt úgyszólván hibátlan, hanem írókról és irodalomról szóló esszéi, kritikái is kitűnő kisprózák, mondataikból kicseng, milyen élvezettel fogalmazott.

Tizenkilenc éves korában -1926-ban - már versei jelentek meg kolozsvári lapokban. Ez időben még jól érezhető az akkor világlátésként ösztönző expresszionizmus hatása. Szabad verseket ír, szeszélyes gondolattársításokkal. A maga gyakorlatából ismeri fel, hogy nem ez az ő költői világa. Nem gomolygó lelkű, kifelé robbanó expresszionista ő, hanem a külvilág élményeit szín- és hangérzékenyen befogadó impresszionista, formavilága pedig a ritmusok és rímek boldogságot adó játéka. Hamarosan felismeri, hogy igazi példái, mesterei a Nyugat nagy fegyelmű formaművészei. Nem az utánzójuk, hanem lélekbeli rokonuk. Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, nyilván Babits Mihály is úgy példaképe, hogy egyiket sem másolja. Talán náluk is szenvedélyesebben játszik a versformák lehetőségeivel.

Írták, mondták már azt is róla, hogy pesszimizmusra hajló lélek volt. Pedig csupán ismerte a szomorúságot, mint magányélményt, a bánatos vágyakozásokat, mint ahogy ezt ismeri minden valamennyire értékes emberi lélek. De ezek a bánatok nem komorították el a számára sem a világot, sem a saját, eleve rövidre szabott életét. A külső és belső rosszak is témákat adtak, amelyekkel magát és másokat gyönyörködtetve játszott, olyan tökéletes és fülnek kellemes

formákat találva számukra, amelyek létrejöttükkel kétségessé teszik, hogy egy ilyen alkatú költőre érvényes lehet-e a pesszimista jelző. Persze, nem volt naivan optimista sem, hiszen tudata világosan tartotta nyilván a veszélyekkel fenyegető valóságot. Gyermekkora az első világháború éveiben telt, és ha a második világháború kezdetét már nem is érte meg, a harmincas években egyre ijesztőbb fenyegetett világéggel a fasizmus. Tudta, hogy gyűlölet és gonosz indulatok hálózata közt botladozik a jóindulatú ember. Éppen ezek elől rejtőzik a költészet ritmus- és rímmámorába. És végső éveiben, amikor betegsége is jobban kínozza, a világveszedelem is növekszik, verseibe is belopózkodik a csöndes bánatosság, amely azonban sokkal jobban emlékeztet a hajdani szentimentalizmus érzelmes világfájdalmára, mint a kortársak rémületeire és szorongásaira. Még meg is mosolyogja a kísértő szomorúságot: finom és bölcs humorral figyelni saját bánatát is (*Hulló hajszálak elégiája*).

Voltaképpen attól fogva, hogy az expresszionista kezdetek után megtalálja formajátékos hangját, tehát úgy huszonöt-huszonhat éves korától érett költő. Mégis szüntelen fejlődést mutat rövid költői útja. Sorai minden újabb kötetben jobban fénylenek, érzelemgazdagsága bővül és mélyül, formajátéka egyre bravúrosabb, és a csúcspontot a halála után megjelenő végső kötetben éri el: ez az *Angyalok citeráján*. Ennek a könyvnek a költeményei jelzik a halk bánatok növekedését is, az örömök teljességét is. Hiszen miközben kívülről-belülről kopogtat a halál, a költő harmincéves korában felemelkedhet a szerelmi mámor mennyországáig: feleségül nyeri az oly derűs és oly mélységes áhitattal szeretett nőt. Haldoklása egyben nászünnepe. A következő évben, harmincegy éves korában meghal.

Filozófiai sejtelmek alkalmasak még egy enyhe misztikával való játékokra is, de nem annyira vallásos és nem annyira vallástalan, hogy versei akár erre, akár arra irányítsák vagy éppen vezéreljék a lelkeket. Kritikái és irodalmi elmélkedései nagy hozzáértésre, érzékenységre, elmélyültségre vallanak, ugyanolyan műgonddal készültek, mint költeményei. De ezekből sem bontakozik ki egy bárki számára iránymutató esztétikai világnézet, azon túl, hogy jó élmény szép könyveket olvasni. Dsida gyönyörködtet, ezt azonban a legművészebb színvonalon, mindig édes gyönyörűséget szerezve olvasóinak. Úgy vélem, Dsida Jenőt szeretni kell, és nehéz is elképzelni olyan versolvasó embert, aki őt ismervén, ne zárná szívébe, és ne érezné jó barátjának az élet oly sok jót és oly sok rosszat kínáló kalandjai közt.

GELLÉRI ANDOR ENDRE

(1907-1945)

Andersen meselátása és mesélni tudása, Gorkij proletármélysége és a szegények lelkében felismert szépség-jóság élménye Füst Milán látomásos-biblikus pátosza, Csehov prózában kifejezett halk bánatú lírája, Kafka szorongása az ismeretlen szörnyűségektől, de talán még Arany *Toldijának* izomerő-ünneplése is sajátos, sosem volt egységként válik írói és olvasói élménnyé Gelléri Andor Endre novelláiban. Azért írt, mert érzéki gyönyörűséget talált mindenben, amit érzékeivel felfogott, és amiket hozzáábrándozott; és azért írt, hogy szebbé tegye a szenvedő, a megalázott emberek életét; és azért írt, hogy a munkában élő emberek felismerjék és élvezzék saját erejüket. Azt hiszem, soha ilyen nagy műveltségű és sok minden tudnivalóban jártas művész nem írt ilyen ösztönösen, soha ösztönösen rögtönző művész nem írt ilyen biztonságos formatökéllyel, soha ilyen mélységesen részvevő, proletársorssal azonosuló és ráadásul még a marxista társadalomtudományban is jártas író nem maradt ennyire érintetlenül a munkásmozgalomtól, és általában a társadalmi problémák elméleti végiggondolásától. És úgy vélem, talán soha senkiben nem vált ilyen tökéletes egységgé a szegény emberek világának valósága és a költői fényekkel csillogó mese, senkiben nem vált ennyire látomássá a két szemmel látott mindennapi tény. Gellérinél csillog a sötétség, és káprázatos színekkel teljes a szürkeség. Merjük végre leírni, hogy a XX. század világirodalmának legalábbis az egyik legnagyobb novellistája. Szerintem akkor is világirodalmi klasszikus, ha a nagyvilág még nem ismeri eléggé, akárcsak József Attilát.

Sikeres, sőt ünnepezt író volt attól a pillanattól kezdve, hogy alig kilépve a kamaszkorból, Mikes Lajos, a nagy tehetségkutató felfedezi benne a merőben újat, és közli egy novelláját. Huszonöt éves korában már irodalmi díjat kap és a kortársak ámuló elismerését nyeri el, ösztöndíjjal külföldet járhat, minden kötete irodalmi szenzáció, többször is adnak neki Baumgarten-díjat. És közben szakadatlanul kételkedik magában, maga sem tudja, jó-e az a mű, amelyet éppen ír, szorongó szerénységgel viseli az általa legtiszteltebb írók és kritikusok felsőfokú dicsérő jelzőit, szakadatlanul tanul, hol természettudományt, hol középkori misztikus tanításokat, lélektant, társadalomtudományt, ősrégészetet, csillag- és tenyérjósálat. És örökösen megélhetési gondjai vannak; rövid élete alatt legalább harminc foglalkozása volt a proletariátus és a kispolgári szegénység határvidékén. És akikkel csak összetalálkozott közben, kocsmái részegektől pedáns kishivatalnokokig, idegbeteg mosodatulajdonostól nagy erejű szállítómunkásokig - mesealakokat csinált valamennyiből. Később tudtára adták, hogy zsidó, és ezért tehát üldözött, amiből soha egy szót sem értett, mert bár egy babonássáig vallásos, ótestamentumi hagyományok közt élő anya mellett nőtt fel, semmiféle élménye nem volt, miben is különbözik egy zsidó ember egy nem zsidó embertől, és képtelen volt nemhogy megérteni, de még valóságnak sem tudta felfogni, hogy ez miért lehet ok gyűlöletre vagy éppen halálos üldöztetésre: vagyis be merte vallani, hogy nem érti azt, ami valóban érthetetlen és értelmetlen. A gyűlölet indulata pedig olyan átélhetetlen volt a számára, mint egy süketen született embernek egy rezesbanda csinnadrattája. Proletár eredetét olyan büszke örömmel viselte, mint a hajdani nemesek az Árpád-korban kelt nemesi armálist. Apai nagyapja nyugalmazott vasúti kalauz volt, apja lakatossegéd (egy rövid ideig még saját pinceműhelye is volt, de hamarosan tönkrement). Olyan göggel emlékezett ezekre az elődökre, mint a nemesi középosztálybeliek a tábornok apára és a főtárnokmester nagyapára. Anyja téglagyári kantinosnő volt, aki félig meseként sejtette, hogy valahol a nagyon régi elődök közt csodatevő rabbi is akadt. Az óbudai nyomorúságban felnövő gyermekekre egyszerre hat a gyári kantin

részegeinek és verekedőinek látványa, a kocsmárosné anya bibliai mesevilága és babonásságig titokzatos vallásossága, a nagy erejű apa gondokkal küzdő, de mégis vidám, sőt az otthoni hámból ki-kitörő életkedve. Apjától fél és egyszersmind csodálja.

Olyan erős férfi szeretne lenni, mint az apja. Ezért sportol sokáig lelkesen, olyan szívóssággal, hogy gyöngé, betegségekre hajlamos testalkata ellenére kifejezetten jó, egy időben a sportpályákon nyilvántartott diszkoszvető is lesz belőle.

Amit hall, amit olvas, szinte önkéntelenül ragad rá. Amit lát, abból érdekes mese lesz. Ezért is íratják gimnáziumba. De nem végezheti be. Szegény embereknél korán kell pénzt keresni. Kimarad az iskolából, és lakatosinas lesz, azután kelmefestőként helyezkedik el, hogy majd gyári rajzolótlól vállalati vámraktárkezelőig váltogassa a legkülönbözőbb állásokat. És ahol csak dolgozik, ugyanolyan szakszerűen megtanulja az ipari tudnivalókat, mint ahogy megjegyzi első olvasásra klasszikus regénytől csillagászati tanulmányig mindazt, amit csak elolvas. És maga sem tudta, mikor is kezdett írni. De tizennyolc éves, amikor Mikes Lajos már kész írónak látja, és hamarosan Osvát Ernő, a legfőbb tehetségfelfedező kitarja előtte a Nyugat kapuit. *Nagymosoda* című regényét Kosztolányi ugyanolyan elragadtatással üdvözli, mint Bálint György, majd Szabó Lőrinc és Halász Gábor. Füst Milán kezdettől fogva felfigyel rá, és atyai szeretettel kíséri végig tragikusan rövid életútján.

A *Nagymosoda* egyébként szerintem nem igazi regény. Gelléri ugyan világeletemben regényeket akart írni, de alkatilag novellista volt. Ez az egyetlen regénye is kitűnő, reális-látomásos novellák füzére, mint ahogy élete végén töredékben maradt önéletrajz-regénye, az *Egy önérzet története* sem nagy lélegzetű, nagy összefüggéseket ábrázoló cselekménysor, hanem remekmívű életképek szeszélyes láncolata, amelyből kevesebb adatot tudunk meg az önéletrajz-íróról, mint ha nyomon követjük novelláit.

A novellákban ugyanis mindig az a világ tárul elénk színes csillogással, érzékletességében is látomászerűen, ahol éppen dolgozik. Formai vagy módszerbeli fejlődést alig-alig fedezhetünk fel műveiben. Huszonnégy-huszonöt éves korára birtokában van már kifejezőeszközei teljességének. És habár úgyszólván napról napra műveltebb lesz, mondanivalója sehogyan sem következik tárgyi ismereteiből. A gyermekkori emlékek és a pillanatnyi életforma napi benyomásai, alakjai, helyzetei - ezek változnak nála novellákká. A mélységes részvétlen és emberszereteten kívül semmiféle filozófiát vagy elméletileg végiggondolt világnézetet nem lehet kihámozni belőlük, noha írjuk rendkívül nagy filozófiai, természet- és társadalomtudományi műveltséget szerzett. Alaposan jártas a világ- és a hazai történelemben, de egész életművében nincs egyetlen történelmi tárgyú elbeszélés. A tételes vallások értelmében nem vallásos, de meg sem érinti a materializmus, amelynek pedig jártas az irodalmában. Egy pillanatig sem szakad el az érzékelhető valóságtól, és mindig a proletárok meg a legszegényebb kispolgárok ábrázolója: róluk és nekik ír, pontosabban nekik mesél ennenmagukról. Szinte mitikus eszményt formál a nagy erejű apából, mondai hősöké magasztalja a vaskasszákat emelő, nagy izmú embereket meg a szereleméhes inasfiúkat. Úgy hiszem, szebben és finomabban nem írtak még nyíltan erotikus témákról, hőstörténeté nem magasztosították így a gyárak proletárjainak mindennapi életét. És a színek soha érzékletesebben nem csillogtak prózaszövegben. Van egy novellája, amelyben a villám belevág egy kocsmá konyhájának bográcsába, amelyben halászlé fő - és a paprikás lé mennyei vagy pokolbéli csillogással fröcsköl szét, meseképpé változtatva mindent. Talán csak a Brueghel-képeken ilyen gyönyörű a kocsmá, meg a dolgozó emberek nehéz élete, meg a világ annyi nyomasztó csúnyasága.

De azért a nyomasztó, a rettegést, szorongást keltő félelem kezdettől ott lappang a Gelléri-novellákban, és erősödik, ahogy a fasizmus, mint a legkomorabb mesék szörnyetege, egyre jobban fenyeget. Gelléri túl harmincadik esztendején eléggé beteg szervezetű és romlott

idegzetű volt, s így sokáig elkerülte, hogy a szörnyeteg karma közvetlenül őt is elérje. Többet volt már kórházban, mint a kinti forгатagban. Hanem a szörnyűséges végső hetekben azt az egész kórházat, ahol feküdt, kivitték Németországba. Így került előbb a mauthauseni pokolba, majd onnét a pokol legmélyebb bugyrába, a guns kircheni úgynevezett „Vernichtungslager”-be (vagyis: megsemmisítő táborba). De még ezt is túlélte. Mielőtt személy szerint mindenki megsemmisült volna, megérkeztek a tábor felszabadítói. A betegeket (és aki ott még élt, csaknem mindenki beteg volt már, többek közt a flekktífusz is pusztított, versenyt az SS-őrökkel) elvitték a közeli Wels nevű hevenyészett kórházba. Ott halt meg egy vagy két nappal a felszabadulás után.

Öröksége megítélésem szerint századunk legfőbb irodalmi értékei közé tartozik. De magányos jelenség. A nagy múltú és nagy értékű magyar novellairodalomban nem volt elődje, és ezt a hangot nem lehet folytatni. Senki se hasonlít hozzá. Elég beleolvasni bármelyik novellájába - az első bekezdés után kétségünk sem lehet: ezt Gelléri Andor Endre írta.

JANKOVICH FERENC

(1907-1971)

Egy bizakodó nemzedék, a felszabadulás egyszerre mindent akaró ifjúsága tartotta a legsajátabb indulójának és énekelte országszerte a „Fényes szellők” dalát: *Sej, a mi lobogónkat / fényes szellők fújják...* És ahogy a nagy, közös igéknél mindiglen is lenni szokott: az éneklők közt alig-alig akadt, aki tudta volna, hogy ezt a verset Jankovich Ferenc írta. Költeményéből népdal lett, egy nemzet köztulajdona.

Pedig Jankovich igazán nem tartozott az ismeretlen kortárs poéták közé, már a felszabadulás előtti évtizedben nem is egy irodalmi kör tudta a magáénak. A Nyugat munkatársai és olvasói mint elegánsan franciás kultúrájú, választékos nyelvezetű, biztonságos formaművészt tartották nyilván. A Válasz köre a „népiek” közé sorolta az üde hangú, a népköltészetben gyökerező, a fennálló renddel lázongóan szemben álló költőt. A zenekedvelők mint a Magyar Dal című zenei szaklap szerkesztőjét ismerték, és mint kitűnő zeneszakértőnek, elfogadták véleményeit. Sokan pedig nem értették, hogy miért is nem ment el operaénekesnek, hiszen hanganyaga és énekkultúrája folytán legjobb basszistáink közt volna a helye. Kora ifjúságától mindhaláláig, ahol csak társaságban megjelent, egy-két pohár bor után felhangzott a kérés: „Feri, énekelj valamit!” Ő pedig mindig szívesen engedett a kívánságnak, mert szeretett is énekelni. Akik pedig hallották, azoknak életre szóló feledhetetlen zenei élmény maradt, ahogy Jankovich az asztal mellett, hátradőlve a széken vagy jobb könyökét asztalhoz támasztva magyar vagy francia népdalt énekel, de ha úgy kívánták, operaáriát vagy forradalmi indulót.

Ha visszagondolok rá, azt kell mondanom, hogy származása, ifjúkori élményei szerint szinte mintapéldánya volt a népi írónak, műveltsége és verskultúrája jellegzetes filozopter-értelmiségi volt; keményen férfias becsületessége, segítőkész kedvessége az irodalmi élet egyik legszeretettebb egyéniségévé tette.

Vidéki munkás család fia volt. Elődei dunántúli parasztok voltak, valamikor valahonnan nagyon messziről érkeztek, alighanem horvát származásúak, talán birtoktalan, kardforgató kisenemesek, akik aztán lesüllyedtek a kétkezi szegénységbe. A költő apja falusi kőművessegéd, aki értett a gipszöntömesterséghez is, így lett belőle kisvárosi munkás Székesfehérvárott. Ott született fia is, aki már kisiskolás korában kitűnt tanulókészségével és szép énekhangjával. Ösztöndíjak segítségével tanulhatott tovább, eljutott Budapestre, az egyetemre, ahol magyar-francia szakos tanárnak készült. Bekerült a híres tudósképző Eötvös-kollégiumba, majd kitűnő eredményei folytán arra is ösztöndíjat kapott, hogy Párizsban folytassa tanulmányait. A francia kultúra második szellemi hazája lett, de emlékei odakötötték a gyermekkori tájhoz, amely a messzeségben idillé szépült emlékezetében. Kora ifjúságától fogva verselt, de Párizsban érett kora hazai színvonalát, a Nyugat harmadik nemzedékét elérő magyar költővé. Azt hiszem, van abban valami Jankovichra nagyon is jellemző, hogy első verseskönyve, a dunántúli szelíd hangulatokat idéző *Kenyérszegés* Párizsban jelent meg. Ezekben a korai versekben és még következő köteteiben is a fő téma a táj, a természet és a nem kevésbé idillikus hangvételű szerelem. Majd amikor hazakerül, egyszerre a problémák kellős közepén kell éreznie magát. Népnomor idehaza, készülődő fasizmus a világban, lázongó indulatok az irodalomban. A népiesek és urbánusok divatos állellentétében szerintem ide se, oda se sorolható, minthogy ide is, oda is sorolható egy kétségtelenül népi származású, kétségtelenül művelt értelmiségi. Egyaránt szíves szeretettel látják a Nyugat urbánus és a Válasz népi körében. Szinte irodalmi program a számára, hogy ide is, oda is ír. És egyre nagyobb benső szükségét érzi, hogy tudja, értse, mi van itthon. „Láttam Párizst, nem láttam Baranyát” - írja az egyik legszebb, hamar híressé váló költeményében, a *Szántód partjainál*ban.

Elmegetne középiskolai tanárnak, de hirtelen fordulattal beiratkozik a Zeneakadémia ének-szakára, hogy operaénekes legyen. Ám mire az lehetne, már országos hírvő költő és író, aki az irodalomban találja meg hivatását. Zenei műveltsége azonban erősen hat verselésére. Ebben a költészetben összhangot talál a magyar népdal, a Nyugat verskultúrája, a modern francia költészet hatása. Ez a csiszolt szóművészet azonban, minél közelebről fenyeget a fasizmus és a háború, annál komorabbá válik. Néha már a nemzethalál látomása kísért félelmeiben. Eszmevilága a Nemzeti Parasztpárt balszárnyához áll közel abban az időben, amikor a fasizmus demagógiájának és a marxizmus tanainak kettős hatása egyre erősebben távolítja egymástól a népi írókat. A háború kitörésekor már egyértelműen antifasiszta költő.

A felszabadulástól kezdve a legnépszerűbbek közé tartozik. Szorongásossága egyszeriben szétfoszlik, feléled ifjúkorának nemegyszer játékos derűje. Az új világ építése pedig ódai szárnyalást ad költészetének. És a költő mellett megszólal a prózaíró is. Még a háború éveiben írt egy regényt, a *Téli virágzást*, amely az első világháború képeinek idézésével tiltakozott a második világháború ellen. Már a felszabadulás után kelt a *Bűn és bocsánat* című körkép a két világháború közti korszakról, amely értő humanizmusa folytán csak a személyi kultusz elmúltakor jelenhetett meg. Történelmi és lélektani dokumentumértékű háborús naplója a *Csepp a tengerben*. Igazi regényterülete azonban a történelem: itt együtt érvényesülhet széles epikai elbeszélőkészsége, lírai nyelvezete, költői látomása. *Dunántúli végeken* a címe annak a regénytrilógiának (*Hulló csillagok*, *A tél fia* és *Hidégetés*), amely a török kor emberöltőit és népét idézi fel a költő szűkebb hazájának, a Dunántúlnak sajátos helyi színeivel és illataival. Közben népszerű ifjúsági regényeket ír, néha egy-egy költői színjátékot is, csengő-bongó verseket kisgyerekeknek. De szükség van rá a nagy lendülettel meginduló műfordítás-irodalomban is. Tökéletes francia nyelvtudása, gazdag nyelvezete, kitűnő verselőkészsége, amúgy mellékesen, a legjobb műfordítók közé sorolja: Molière, Dumas, Romain Rolland hivatott tolmácsa, és számos modern francia, illetve francia nyelvű belga költő tömördek költeményét fordítja magyarra, szigorú tartalmi és formai hűséggel. De azért elsősorban mégis mindig költő, bárha végső esztendeiben széles olvasó körökben lesz azonnal népszerű olvasmány önéletrajza is, még inkább Mátyás királyról írt regénytrilógiája. Történelmi regényei ugyan kiváltottak olyan kritikákat is, hogy hőseit romantikusan idealizálja, és fontosabb számára a költői hangulat, a színes összkép, a festői múltlátomás, mint a mélyebb társadalmi összefüggések ábrázolása. És ezek nem is alaptalan bírálatok, ha nem vesszük tudomásul, hogy ezek a múltidéző regények valójában prózai - költői prózában írt-hősköltemények, a nagyromantika modern, a nép megpróbáltatásait és a nép nagyságát ünneplő változatai. Egy ízben baráti körben azt mondta: „A szocializmusnak ugyanolyan nélkülözhetetlen szüksége van a romantikára, mint régebben a lovagkornak, később a lovagokat legyőző polgároknak. Most a nép győzte le a polgárokat, igénye lehet saját múltjának romantikus ragyogására.” Nem véletlen, hogy kedves franciái között a legmodernebbek mellett annyira szerette Dumas-t és Rolland művei közül éppen a *Colas Breugnont*, amelynek az eredetivel egyenértékű fordítását adta a magyar olvasóknak.

Költészete szakadatlanul fejlődött, nyelvileg témavilágban gazdagabb lett, és híven tükrözte mindig a korszakot, amelyet átél: idillikusnak indult, majd szorongásosan komor lett, azután harcos antifasiszta, hogy a felszabadulás után kifejezze a közös reményeket, és élete végén költészete klasszikus harmóniában teljesül ki. Súlyosbodó betegséggel is lankadatlanul az emberiség és az emberségesség lelkes és formabiztos poétája maradt.

Számomra a legrokonszenvesebb költők egyike volt, van néhány költeménye, amelynek minden antológiánkban a mi korunk legszebb versei közt van a helye.

SZENTKUTHY MIKLÓS

(1908-1988)

Ha az olvasó ember Szentkuthy Miklós könyveit olvassa, úgy kell szakadatlanul együtt tartania a szerzővel, mintha beszélgető társak volnának. Gyakran egyet kell érteni vele, máskor egyenest vitatkozásra ingerel, olykor még azt is kétségessé teszi, hogy valóban úgy gondolja-e, ahogy mondja, vagy egyenest ki akarja kényszeríteni belőlünk a logikai hiba felismerését. De akár együtt jár gondolatmenetünk, akár ellentmondani szándékozunk - jól érezzük lélekbeli izgalmát és saját lelkünkben azt az izgalmat, amit felébresztett. Számos esetben pedig azt se tudjuk, miféle műfaj szabályai szerint közli közlendőit. Regény-e, amely kalandos elmélkedésekbe visz? Vagy gondolatokban gazdag esszé, esetleg nagy tanulmány, amelyben azonban cselekménysorok játszódnak, érdekesen egyéni hősökkel? Ily módon, ha olvasójává szegődtünk, meglehet, hogy hosszú időn át nem tudjuk egyértelműen sem értelmezni, sem értékelni, amit mond. Egyszerre azonban - talán magunknak sem merjük bevallani - az a vélemény alakul ki bennünk, hogy nemzedékünknek ő volt a legnagyobb, leg-egyéni, legeurópaibb, legvilágirodalmibb prózaírója. Noha alig-alig lehetett kijelölni helyét a műfajok térképén. Ez nem vonatkozik az egyértelműen regénynek felépített, szemléletes korszakokat rajzoló, gazdag kultúrtörténeti háttérű muzsikuseletrajzaira. Ezek - a Mozartól szóló *Divertimento*, a *Doctor Haydn* és a *Händel* - igazi regények, a műfaj hagyományos értelmében, csak pompás nyelvezetük ad egyéni színezetet cselekményüknek is, ismeretterjesztő anyaguknak is. Ha csupán ezeket írja, akkor előkelő helye volna és maradna történelmi-kultúrtörténeti regényeket író sikeresebb, vagy elhomályosult emlékű kortársai körében: Szántó György, Koroda Miklós, Komáromi János, Vitányi János igen jó, de mégsem korszakmeghatározó múltidézéseinek sorában.

Azok a legjellemzőbb Szentkuthy-könyvek, amelyeknek nem egy-egy meghatározott, hiteles művész a hőse, úgy tűnek, mintha ugyanannak az önábrázolásnak, önkeresésnek és a világ értelme keresésének szakadatlan regényfolyama volna. A szerző önmagát keresi akkor is, ha közben történelmi, mitológiai vagy mondabeli képzelt és hiteles egykori alakok ötvözetét vallatja vagy vall róluk. Mert Szentkuthy Miklós, az óriási ismeretekkel gazdag tudású középiskolai angol-magyar szakos tanár, olykor diákok igen kedvelt osztályfőnöke lélekben gyakorta közel érzi magát az ezer év óta néhai II. Szilveszter pápához (aki egyébként a maga korában úgyszintén igen művelt férfi volt és jó ideig nagyra becsült tanárként is működött). De ha kultúrtörténeti hitelességgel felidézi ezt a szentté avatott politikus-tudóst, némiképp az is emlékeztetni fog egy huszadik századbeli, ízig-vérig budapesti értelmiségire. Hiszen Szentkuthy nem csak azt akarja kifejtetni, hogy milyenek voltak a példálózásra alkalmas hajdani emberek, hanem ezekkel a régi példákkal érthetőbbé igyekszik tenni őt magát, aki elmeséli őket.

Ez azonban csak akkor derül ki egyértelműen, ha nem csak belekóstolunk a sokszínű életműbe. Mert ha csak az indulást látjuk, nem tudjuk mi minden fog kikerekedni. Ha azonban csak a következmények egy-egy szeletével találkozunk, nem látjuk az összefüggést, hogyan is indult és merre tart az egész. A kezdet akkor volt, amikor a még kisdíák tudomásul vette, hogy milyen kábító a költészet és milyen áttekinthetetlen az az egész világ, amely ihlette ezt a költészetet. Mindezt csak a későbbi művek visszaemlékezéseiből vehetjük tudomásul. Ehhez azonban nem elegendő az alkotófolyamat kezdetét megismerni. Sőt egyenest megzavaró, ha csupán ezt ismerjük. Ez 1934-ben történt, akkor jelent meg Szentkuthy Miklós igen nagy terjedelmű regénye, a *Prae*. Igaz, doktori disszertációja az angol reneszánsz híres drámaíróiról

már három évvel korábban napvilágot látott, akkor még családi nevén, Pfszterer Miklósként, ez azonban csak azt adta hírül, hogy szerzője alaposan felkészült fiatal tudósa az angol nyelvnek és irodalomtörténetnek. Az irodalmi azonnali feltűnést a *Prae* hozta. Ezzel a könyvvel máig is csak vitatkozni lehet, megnyugtató értékelése nincs, de nem hagyja nyugodni azt, aki egyszer elolvasta, vagy akár beleolvasott, azután odavágta. A latin „prae” szócska azt jelenti: „előtt”. A véghetetlen szöveg-kásahegy azt keresi, hogyan is kezdődik odakint is és idebent a tudatban is. Mint regénycímet talán így fordíthatnók magyarra: „Mindenek előtt”. Ezt kergeti a szerző a szabad gondolattársítások szeszélyes útjain. Aligha kétséges, hogy James Joyce *Ulysses*-e volt felszabadító hatással a szépirodalom kalandjaira induló Szentkuthynak. Nagyon sok évvel később le is merte fordítani Joyce oly nagy hatású és oly vitatott főművét. (Ennek az Ulyssesnek két magyar fordítása is van: Gáspár Endréé és Szentkuthy Miklóisé, egyik bravúrosabb, mint a másik... és természetesen nem is emlékeztetnek egymásra, mivel véghetetlen angol szójátékait a magyar nyelv e két bűvésze merőben más magyar szójátékokkal tette a mienkévé.) De az angol stílus író bűvésze egy tőle merőben idegen jellem tudatmélyét tárja fel, Szentkuthy pedig magamagát kutatja a szeszélyesen kigyózó gondolatmenetekben. És alighanem az derül ki az önkutatásból, hogy - legalábbis egyelőre - valójában semmi sem érhető, ámbar egyre több jut a kutató ember eszébe.

Hosszú kitérők után ez fog folytatódni az érthetlent egyre jobban az érthetővé közelítő vallomás, tanúságtétel, emlékidézés és igazságkeresés könyvében, amelynek a címe: *Az egyetlen metafora felé*. Ez először 1935-ben jelent meg, de ez bővült évtizedről évtizedre az *Orpheus füzetek*ben, amelyekből évtizedek alatt összeállt a *Szent Orpheus breviáriuma*, s amely 1935-től 1983-ig, tehát csaknem fél évszázadon át készült, gazdagodott, egészült.

Közben sok mindent gondolt végig és különböző jellegű könyveket írt. Tisztelt tekintély volt, de felettébb magányos jelenség irodalmunkban. Általában érthetetlennek tekintették, de mégis érdekesnek tartották, olvasták, afféle politikától merőben idegen különcnek vélték, akik politikát igényeltek volna, de ez a különc hírnév mégis megmentette attól, hogy tiltsák különös különállását. Ő pedig bölcsen mosolyogva tűrte, ha az illetékesek afféle ütődött alaknak tartották. Bölcsessége és jó idegzete volt ahhoz, hogy szívélyes jóviszonyban legyen azokkal, akik közt idegenként élt.

Meg is tudott élni ebben az eltűrt különállásban. 1957-től kezdve mindhalálig már csak független író volt. Sokat fordított, főleg angol és amerikai szerzőktől. Zenészéletrajzain kívül olvasmányos - de mindig gondosan elegáns stílusú - regényeket épített fel festőkről és írókról is, ezek közt kitűnő életregényt Dürerről, Goethéről. Remek, kalandos-mozgalmas hangjátékokat is írt különböző kultúrtörténeti témákból. És habár sohase tartozott semmiféle irodalmi körhöz vagy csoportosuláshoz, mindenütt szívesen látták. Népszerű csevegő volt magas, nagy testű alakjával, hadaró beszédével, csapongásaival a különböző témák között. Akik fiatal kora óta ismerték, úgy gondolták, hogy évtizedek alatt sem változik. Soha nem tűnt ifjúnak, sohasem hatott öregnek. Mozdékony ember volt. Ha belelendült a beszédbe, két kézzel, nagy mozdulatokkal nyomatékosította a szavakat. Olyannak tűnt, mint aki semmiből sem csinál gondot, mintha oda se figyelne a körülötte kavargó, olykor alaposan kavargó életre. De mintha beteg se lett volna soha - legalább is így tűnt azoknak, akik úgy vélték, hogy ismerik. Ámbar alighanem csak nagyon kevesen ismerték igazán: a művész, a bölcs, az olykor bohóckodóan csevegő, sokat tudó népművelő ugyanúgy elfedte a legbelső embert, mint bravúros stílusváltozatai inkább sejtették, mint közölték, hogy valójában mit is gondol. Életművének legszentkuthybb darabjai - a *Prae*, az *Egyetlen metafora felé* és a véghetetlen *Orpheus-történetek* - mind újabb feladatokat adhatnak a rejtvényfejtőknek, hogy mi minden van a magában is érdekes felszín alatt. És közben folyton jelen volt, időnként díjakkal is kitüntették: volt Baumgarten-díjas, később József Attila-díjas, végül Kossuth-díjas. Valóban

végül, hiszen 80 éves korában kapta, és ugyanebben az évben meg is halt, ugyanolyan könnyed eleganciával, ahogy élt. Egy este hazament, kényelmesen leült - ahogy szokta - karosszékébe. És már halott volt.

Lehetséges, hogy valóban ő volt nemzedékének legnagyobb és legmaradandóbb magyar írója.

RADNÓTI MIKLÓS

(1909-1944)

A fasizmus nem válogatott, áldozatainak száma tízmilliókban mérhető, ezekből Magyarországra is sok százezer jutott. Áldozat volt a parasztból lett katona, aki elesett Voronyezsnél vagy magfagyott a hómezőn; áldozat volt a hazaszerető államférfi, akit kivégeztek; áldozat volt a zsidó kispolgár, akit a Dunába öltek; áldozat volt a kommunista munkás és a kommunista értelmiségi. Áldozat lett a költő is. Évekkel előbb García Lorcat lőtték agyon az ottani fasiszták, 1944 őszén Radnóti Miklóst lőtték agyon az itteni fasiszták. Akkor is új versek, szép versek voltak a zsebében, amikor meghalt. Idővel a tömegsírba indultak a halhatatlanság útjára ezek a végső költemények. Akik kivégezték, nyilván nem tudták, hogy a kor egyik legkitűnőbb költőjére lönek. Ha tudták volna, nyilván még egyszer belelőnek. A fasizmus és a kultúra kibékíthetetlen ellenségei egymásnak. (Göring hírhedett mondása volt: „Ha ezt a szót hallom: kultúra - azonnal pisztolyom után kapok.”)

Radnóti Miklós a budapesti Új-Lipót-város műveltséget szerető kispolgárságából indult útjára. Korán elárvult fiú volt, rokonok segítségével tanult és verselt gyermekkorától kezdve (tizenöt éves korában már nyomtatásban is láthatta költeményeit). Rokonsága kereskedelmi vagy ipari pályára szánta. Érettségi után el is küldték Csehszlovákiába textilipart tanulni. De külföldön is irodalmi érdeklődése növekedett, és legszívesebben irodalmat tanított volna. Amikor tehát már huszonegy éves fővel hazaérkezett, beiratkozott a szegedi egyetemre magyar-francia szakra. Ott találkozott össze a nagy hírű professzorral, Sík Sándorral. Sík Sándor katolikus pap volt, költő és esztéta, akiben sajátosan vegyült a vallásosság, a haladó szellem és a költői avantgardizmus. Hatása igen erős volt tanítványaira, így Radnótira is, tőle kapta korai költői korszakának expresszionista ízeit és csapongó szabadvers-formáit, talán tőle kapta életútjának olykor fellángoló vallásos hangulatait, amely idővel a katolizálásig vezetett, de tőle kapta óriási irodalomtörténeti és esztétikai műveltségét, és fokozta benne az érzékenységet a haladó eszmék iránt, ami idővel elvezetett a szocializmushoz.

A másik fontos hatást a Szegedi Fiataloktól kapta. Ezek a haladó szellemű egyetemisták izgatott érdeklődéssel fordultak az elnyomott nép felé, tanulmányozták a falvak életét, a népi mozgalmak legbaloldalibb szárnyához tartoztak; idővel sok jutott el közülük a kommunizmusig.

Ilyen körben fejlődött Radnóti lázongó szellemű, hamar eredeti hangú költővé. Mire eljut a tanári diplomáig, már ismert költő, doktori disszertációja, amelyet Kaffka Margitról írt, feltűnt az irodalomtörténet körében. És még közvetlenül diplomája előtt meg is nősült: szerelmi házassága meghitt, harmonikus magánéletet biztosított számára. A hitvestársi szerelem megfogalmazása az ő költészetében érte el századunk magyar irodalmában a legmagasabb színvonalat.

Diplomája után azonban sehogyan sem tudott tanári állást kapni. Hiába volt már neves költő, elismert irodalomtörténeti szakember - zsidó családból származott, és a harmincas évek derekán a rendszer egyre nyíltabban volt fasiszta: az is zsidónak számított, aki rég nem volt az, a közép-európai fasizmusnak pedig az antiszemitizmus, még hozzá nem vallási, hanem fajbiológiai (tehát állattani) alapon álló antiszemitizmus volt az egyik legfőbb felszíni megnyilvánulása. Radnóti tehát élt, amiből élhetett: házitanítóskodásból, műfordításokból, alkalmi kiadói munkákból.

Az ellenforradalmi rendszert eleve ellenségesnek tudta, egy ízben már bíróság elé állították vallásgyalázás miatt (még hozzá egy lényegében vallásos érzelmű verse miatt); a Szegedi Fiatalok körében megismerte a falusi nyomorúságot is; egyre jobban értette a munkásmozgalmat; külföldi útjain nemcsak a világirodalom tárult elébe, hanem a gyarmati népek elnyomatása is. Megértette az imperializmus lényegét, és egyre jobban közeledett a szocializmushoz. Párizsban - ahol életében többször is megfordul - már részt vesz a spanyol nép szabadságáért tüntető antifasiszták mozgalmaiban. Az illegális kommunista mozgalommal régóta rokonszenvezik. Párttag ugyan nem lesz belőle, de a kapcsolat egyre szorosabb. A harmincas évek végén már szocialista költőnek tudja magát.

És világnézete, érzelemvilága mentől közelebb áll a szocializmushoz, költői mondanivalói mentől jobban telítődnek a nagy politikai mondanivalókkal, verselése annál inkább távolodik a korábbi szeszélyes, szabad verses avantgardizmustól. A szocialista költő igényli, hogy mindenki megértse, tehát a különböző izmusok zárt körökhöz szóló kifejezésformáitól legföljebb gazdagodhat, de nem használhatja a nehezen vagy alig, vagy éppen egyáltalán nem érthető kifejezéseket. Ugyanakkor a szocialista költő azt is tudja, hogy miközben merőben új világot épít, nem a semmire építi, hanem elmúlt évezredek hasznos eredményeire, tehát nem tagadja, hanem felhasználja az öröklött versformákat. Számára a szabad vers nem a tervezett formájú vers helyére lépett, hanem mellállt, hogy gazdagítsa a költészet eszköztárát. A nagy szocialista költők - Aragon, Becher - a korai avantgardizmus után, amikor kommunista költők lettek, kifejezés módjukban visszatértek a klasszicizáláshoz. És József Attila, a kor legnagyobb szocialista költője, költészetünk századbeli legnagyobb formaművésze volt. Ez a folyamat játszódott le Radnóti költészetében.

Formakincsét nagymértékben csiszolta műfordítói gyakorlata. Bravúros fordító volt: klasszikusoktól szürrealistákig tudott bármiféle költészetet bámulatos formahűséggel tolmácsolni. A szabad versek mesterének hamarosan kezéhez simult az alexandrin is, a hexameter is. Műfordításai kötetnyi terjedelműek; a legtöbb verset a XVII. századbeli Lafontaine-től és a szürrealista Apollinaire-től fordította, mintegy jelezve is irodalmi érdeklődésének széles látóhatárát.

Babitscsal idegenkedtek egymástól (Babits félt a politikától, Radnóti félt a politikátlanságtól), de azért a Nyugat is teret adott a Radnóti-verseknek. Sőt az egyik verseskötete is mint a Nyugat kiadása jelent meg. Kötetei minden nehézség ellenére 1940-ig egymás után jelennek meg, 1940-ben *Válogatott versek* című kötete is napvilágot láthat. Ettől kezdve azonban már rettegés és szakadatlan megpróbáltatás az élete. A „munkaszolgálat” olyan látszólag katonai behívás volt, amely lényegében rabságot jelentett, majd 1942-től kezdve lényegében halálraítéltséget. 1940-től 1944-ig Radnóti javarészt munkaszolgálatos. Néha hetekre, olykor hónapokra hazaengedik, majd újra jön a behívóparancs.

Ezekben az években emelkedett a jó költő a nagy költők közé. Az emberi lélek tiltakozásának, a nagy felháborodásoknak, a nagy reménységeknek, a nagy vágyaknak, a haza, az otthon és a hitves iránti vágyakozásnak ódai-elégiai hangvétellű, humanista eszmei töltésű, formájában most már végképpen kikristályosodott klasszicizáló kifejezője lett. Közben itthon két műfordításkötete is megjelent, de ekkor írt saját költeményei már csak a felszabadulás után, *Tajtékos ég* címen kerültek az olvasó elé, hogy ki-ki látva lássa: Radnóti milyen nagy költővé emelkedett a megpróbáltatásokban.

De összes verseit csak akkor lehetett kiadni, amikor évek múltán a közös sírból kikerültek a legvégsők: a bizonyos halál tudatának szívszorogató vallomásai. Ezekkel teljes a költői kép.

Most már tudjuk, hogy délről, a jugoszláviai Bor felől terelték a menekülő tömeggyilkosok az áldozatokat Németország felé. Közben öldösték őket. Így lőttek agyon a Sopron megyei Abda község határában huszonkét, útszélre állított áldozatot. Köztük volt Radnóti Miklós is.

Holtteste fölött nemsokára összeomlott az a régi világ, amely megölte.

KESZTHELYI ZOLTÁN

(1909-1974)

A harmincas évek vége felé Budapesten, a Szent István körút Duna-parti legelső sarkán állt a Kis-Ilkovic, afféle kávézó-fagylaltozó cukrászda (a Nagy-Ilkovic a Nyugati pályaudvarral szemközi nagy vendéglő és népbüfé volt). A Kis-Ilkovicnak volt egy igen gyengén világított alsó helyisége, az Ilkovic-pince, ahová a legkülönbébb világnézetű szerelmespárok, de kizárólag szocialista szemléletű költők jártak. Ennek az irodalmi asztaltársaságnak a zöme a proletariátus köreiből érkezett az irodalomhoz, legtöbbjük „civil” foglalkozása szerint ipari munkás volt, néhányan eljutottak a kistisztviselőség kispolgári életformájáig, vagy újságíróként is dolgozhattak, leginkább a szociáldemokrata Népszavában. És a társaságukhoz tartozott vagy gyakori vendégként el-eljárt közjük néhány szocialista vagy a munkásmozgalommal rokonszenvező, polgári-értelmiségi körhöz tartozó író és költő (például Radnóti is olykor). Ennek a körnek már akkor az egész irodalmi világban ismert nevű, sőt első kötete után már jelentékeny költőnek elismert alakja Keszthelyi Zoltán. Gondosan csiszolt versei a Nyugatban, a Szép Szóban, a Válaszban jelentek meg, a Népszavának belső munkatársa volt, 1936-ban az *Árkon, bokron át* című verseskötényéről Radnóti a Nyugatban igen elismerő kritikát írt. Ő pedig szelíd humorral, sőt nem is kis öngúnnyal vette tudomásul, hogy ő itt a „beérkezett” költő. Ez időre már kalandos múlt állt mögötte, amit nemigen tudott elképzelni, aki vékony termetét, hunyorogva mosolygó, szemüveges arcát, ironikus - emelkedett irodalmi nyelvet jasszkifejezésekkel és angol fordulatokkal keverő - beszédmódját hallotta.

Dunántúli proletárfiú volt, elemi iskola után szövőmunkásnak ment, de budapesti gyárba kerülve, emberfeletti szívóssággal magánúton elvégezte a gimnáziumot, nyelveket tanult, és rengeteget olvasott. Ifjúsága idején alig aludt. A meghódítandó és lépésről lépésre hódított kultúra boldogságérzéssel töltötte el. Szinte érzéki gyönyörűséggel szeretett bele a klasszikus versformákba. Nehéz ifjúságának emlékei derűs élményekként váltak benne versekké. Egy időre megpróbálkozott a hivatalnokoskodással is, de unta az íróasztalt, nem is lehetett jó irodai munkaerő, akadt nála jobb is, és a munkanélküliség nőttön-nőtt az országban. Akkor fogta magát, és szerencsét próbálni elment Angliába. Dolgozott gyárakban, dokkokban, tengődött londoni külvárosokban, ha más munka nem akadt, műhelyeket söpört - és tökéletesen megtanult angolul: Shakespeare nyelvezetében ugyanolyan járatos volt, mint a londoni munkáskerületek „cockney” nyelvjárásában; biztonságosan társalgott oxfordi professzorokkal is, kocsmái vagányokkal is... és közben Berzsenyi formában vagy a Nyugathoz méltó szonettekben csiszolt magyar verseket az élet gazdagságáról. Shakespeare, Walt Whitman és az amerikai munkásköltő, Carl Sandburg költeményeinek fordításával fejlesztette angol tudását is, növelte magyar nyelvi gazdagságát is. Később éppen ennek a három költőnek gazdag tolmácsolásával foglalta el előkelő helyét műfordítás-irodalmunkban. Amikor hazajött, végre újságíró lett a Reggeli Újságnál, de - a sportrovatban. Ez annál furcsább volt, mert soha életében nem sportolt. Sportmérkőzéseken mindig másoktól kérdezte meg, mi is játszódik a futballpályán vagy az atlétikai mérkőzéseken, de azután mindenkinél érdekesebben, nemegyszer mulatságosan írta meg. Közben *Hangyaboly* címen írt egy történelmi regényt az 1830-as évek kolerajárványáról. Ezt azonban forradalmi eszmevilága és lázító hatása miatt egyik kiadó sem merte vállalni, csak 1946-ban jelenhetett meg. De a legszínvonalasabb folyóiratok szívesen hozták nagy műgonddal épített költeményeit, és már elismert költőként került a Népszavához belső munkatársnak. Öntudatosan proletárköltőnek tudta magát, és az első verseskötény túlnyomóan idilli hangja után egyre erősebben bontakozott ki költészetében

az osztályharcos szocialista. És amikor a fasizmus világveszélye borzalmakkal és minden borzalom teljességével, a világháborúval fenyegetett, költészete egyre komorabbá vált. De a múgondból, a klasszicista fegyelmezettségből soha nem engedett. Rémületét és kétségbeesését is kristálytisztá világossággal fejezte ki. Egész költészetét áthatotta a jobb, a szebb, az emberibb jövő vágya. Hangja ez időben igen közel áll Radnóti ugyanebben az időben írt verseihez. Radnóttal egyébként kölcsönösen nagyra tartották egymást. Radnótit éppen a fasizmus szorongatása mint menedékhez közelíti avantgardista előzmények után a klasszicizáláshoz, ami Keszthelyinek eleve költői otthona. Talán nem túlzok, ha azt állítom: a háborúig Keszthelyi nemcsak rokon költő Radnóttal, hanem körülbelül azonos színvonalú is. Majd csak a háború halálközelsége és haláltudata emeli Radnótit valamennyi kortársa fölé, a nemzeti klasszikusok ormaihoz.

Keszthelyi azonban túléli a világveszélyt, de egészsége, s főleg idegzete nagyon megsínyli a rettegetéseket, az üldöztetéseket, az embertelenségeket. A felszabaduláskor ugyan az új élet legszínvonalasabb, himnikus köszöntői közé tartozik, és úgy érzi, új, nagyszerű élet következik az ő számára is. Beiratkozik az egyetemre, középiskolai tanári diplomát szerez, majd könyvtáros lesz, idővel egy új folyóirat, a Kortárs főmunkatársa. Idegzete azonban megrendült. Családi életében is egyre kevésbé találja meg az összhangot, kórházakra és ideggyógyintézetekre szorul. Öngúnyjal akar védekezni kaotikus belső viharai ellen... Különös, fura figurává válik, gúnyolódik mindenben, kérkedik beszámíthatatlanságával. A Szent István körüti kávéházak és eszpresszók közismert különce, aki hangos „Üsmersz!” szavával köszönti ismerőseit. Ennek a lelki torzulásnak azonban semmi jele költészetében. Kettesben a papírral mindig megmarad a kristálytisztá, ésszerű, formafegyelmezett költőnek, a klasszicizáló formák gazdag nyelvű mesterének. Aki csak folyóiratokban megjelent himnikus áradású, nagy formakultúrájú verseit, angoltól készült kitűnő fordításait, gyakran megjelenő versesköteteit ismeri, el sem tudja képzelni, hogy egy megrendült lelkű ember alkotásai ezek.

A költészet az ő számára sikeres menekülés a józan ész és a lelki fegyelem tisztaságában.

Egy időben ismerősei riadtan kerülnek. A személyi kultusz korában kávéházi asztalok mellett hangosan bírálja a kormányzatot, hangoztatva, hogy meghamisítják a szocializmust. És ha ilyenkor a közelben ülők rémülten néznek rá, gúnyos mosollyal az asztalra teszi kórházi igazolását, és diadalmas arccal mondja: „Itt a diliflepnim, én mondhatom.”

1956-ban is rendületlenül kitart kommunista hite mellett. De a nagy megrázkódtatás felébreszti lelkében azt a minden tételes vallástól független istenhitet, amely alighanem mindig is ott lappangott igen nagy marxista műveltsége mélyén. Vallásos hangú zsoltárokból tesz hitet a töretlen szocializmus mellett. Amikor egyszer szemére hányják, hogy rendíthetetlen kommunista volta ellenére hogyan kezdheti verseit „Ó, Uram!”-mal - ezt válaszolja:

„Hát mégsem kezdek egy zsoltárt úgy, hogy »Ó, Elvtársam!«”.

Szerintem ezek az ótestamentumi hangvételi zsoltárok az ötvenes évek végének legszebb magyar költeményei közé tartoznak.

Epikus hajlam mindig is volt benne. Olykor regényeket is írt, bár ezek messze elmaradnak költészete mögött. Utolsó éveiben azonban költészetében is erősödik az epikus elem, és egyre zavartabb mindennapi tudata elől úgy menekül a költészet szellemi tisztaságába, hogy megírja ifjúságának verses regényét, a *Legénykét*. El sem lehet képzelni nagyobb különbséget, mint a dülöngélve járó, most már nemritkán az alkohol mámorába is menekülő, értelmetlenül összevissza fecsegő, családi életéből kiesett, boldogtalan idegbeteget és a *Legényke* meg az ugyanebben az időben írt szonettek, s nem kevésbé fegyelmezett egyéb formájú költemények világosságát, értelmi fegyelmezettségét, életigenlését.

Nincs az a lélekbúvár, aki megfejthetné az orvosilag beszámíthatatlan ember és a mindhalálíg fegyelmezett, klasszicizáló költő személyazonosságának titkát. Háromszor kapott József Attila-díjat, költői színvonalát soha gáncs nem érte. Életműve egy egyre boldogtalanabb, egyre zavarodottabb ember egyértelmű és bámulatos formafegyelmű vallomása a boldogságról, amelyre az egész emberiségnek joga és lehetősége van.

KORODA MIKLÓS

(1909-1978)

Aligha lehet elképzelni nagyobb különbséget, mint a harmincas-negyvenes évek daliás Koroda Miklósa és a hetvenes években élete végső évtizedét áttántorgó Koroda Miklós között volt. Aki nemzedéktársai közül elég közelről ismerte, az igaz barátokra jellemző szeretetet érezte iránta, és az évtizedek múlásával egyre bánatosabb részvétellel vette tudomásul csalódásait, értelmetlen sikertelenségeit, méltatlan sérelmeit, majd halmozódó betegségeit. Ifjan, az irodalmi és szerelmi sikerek forgatagában, az üldözöttek halált megvető tömeges mentésének derűs, de idegfeszítő mámorában délceg termetű, dús hajú, rendkívül szép férfi volt. A francia és a magyar felvilágosodás - Voltaire és Bessenyei - filozófiai és erkölcsi örökségének - hirdetője és népszerűsítője. Előbb Reviczky Gyuláról, majd Bacsányi Jánosról szóló életrajzregénye olvasói és kritikai körökben egyaránt könyvsiker. Választékosan szép stílusban, izgalmas fordulatossággal, óriási kultúrtörténeti ismeretanyaggal, kor- és lélekábrázolásban egyaránt szemléletesen felépített művek ezek. - Húsz-harminc évvel később ugyanez a férfi kihullott hajjal, barázdált arccal, betegségektől csontvázra fogyva, meggörnyedt testtel, imbolygó járással, végül már mindig görcsös botra támaszkodva azt is példázza, hogy végső vigaszt már csak a mértéktelen alkoholban talál. Temetésén az akkori idők egyik igen magas rangú állami és pártfőembere, akinek az életét egykor saját élete kockáztatásával mentette meg, halkán ezt kérdezte a körülötte állóktól: „vajon a nőkön és a baktériumokon kívül nem mi tettük tönkre ennek a mindenkinél derekabb embernek az életét?” - A kérdésre ő se válaszolt, senki se válaszolt, hiszen Koroda Miklós életútja az egész magyar értelmiségi nemzedék torzképe volt. Az is jellemző, hogy alig több mint tíz évvel halála után elfeledtként gondolunk vissza rá, akinek a század klasszikus magyar írói között volna a helye. Bőséges életrajz helyett hadd következzen legalább szabatosra szűkített írói arcképe.

A felsőkubini Koroda nemzetség a feudális évszázadokban Árva vármegye földbirtokos urai közé tartozott. Hajdani időkben törökökkel viaskodó várkapitányok, majd Corpus Jurisról disputáló tudós táblabírák, időnként alispánok és protonótáriusoknak mondott főjegyzők akadtak nemzedékeikben. Az 1849 utáni elsivárult évtizedre az egykori birtok java részét már elherdálták a sírva vigadó dáridók, a tarokkcsaták meg a nemzeti-nemesi hazardjáték, a birtokokat és kúriákat elemésztő ferbli. Aki közülük a kiegyezés idejére cseperedett férfivá, annak tisztos fizetésű hivatalnokká kellett művelnie magát. Ez volt a megszokott dzsentriút. Az 1858-ban született Koroda Pálnak, akinek apjaura még vármegyei főügyész volt, ugyanúgy polgári megélhetést kellett keresnie, mint unokabátyjának, Reviczky Gyulának, a báró Reviczky-család elismert, de mégis törvénytelenül született fiának. Reviczky hamar nevezetes, de rövid életén át nyomorgó újságíró és híres költő lett, akit 34 éves korában vitt el a tüdőbaj. Három évvel ifjabb unokaöccse és jó barátja, Koroda Pál úgyszintén költő, sőt egy ideig sikeres drámaíróként jelent meg, de nem az irodalomból akart megélni. Elszegődött a Magyar Királyi Postához, amelynél sokáig tanácsosi címmel és rangban, majd postaigazgatói méltóságban volt tekintélyes köztisztviselő 75 éves korában bekövetkező haláláig. Az irodalmi életben azonban fontos közéleti férfiú volt. A Petőfi Társaság vezetőségéhez tartozott, Reviczky halála után ő gyűjtötte össze példaszerű kiadványba az azonnal klasszikusnak értékelt rokon összes költeményét.

Ez a kitűnő és élni tudó Koroda Pál ötvenéves korában szánta el magát a nősülésre. Egy hasonlóképpen előkelő és hasonlóképpen elszegényedett családnak, a Buttykayaknak 20 esztendőös Erzsébet nevű leányát vette feleségül. Buttykayék soraiban tábornokok is akadtak, muzsikusok is, sőt volt egy országszerte népszerű operettszobret is: Buttykay Emmi.

Koroda Pál és Buttykay Erzsébet gyermeke volt Koroda Miklós. A szülők mindketten olyan igazi liberális szelleműek voltak és maradtak, hogy türelmesen vették tudomásul a legszűkebb családon belüli nézetkülönbségeket. Erzsi néni öregkorában sem ivott meg egyetlen pohárka bort sem, de ha fiának éppen nem volt felesége, akkor ő vásárolta be napi bor- és pálinkaszükségletét. Életében egyetlen szál cigarettát sem szívott volna el, de amikor Miklós otthon élt, asztalán mindig ott várta a különlegességi trafikban vásárolt pipadohány. És amikor a fiú számára új feleség akadt, az anyós magyarázta meg neki, melyik pipafajtát milyen tisztítóeszközzel és hogyan kell rendben tartani. Ebben a műveltséget és liberalizmust árasztó otthonban növekedett férfitá Koroda Miklós. A gimnáziumi latin mellett azonnal olaszul is meg kellett tanulnia, mert apja szerint „úgyis alig van különbség a régi és az új itáliai nyelv között”. - És ha már megérti Dantét meg Boccacciót, akkor hamarosan értse meg Balzacot és Maupassant-t is. Koroda Miklós idővel nem is tudott számot adni, hogy kisfiú korától hogyan is tanulta meg a latin szellemű nyelveket. Németül viszont alig-alig értett, noha a nemesipolgári világban általában ez volt az első idegen nyelv, de a Koroda nemzetség már a kuruc idők óta nem szerette a labancokat meg a „sógor”-nak nevezett osztrákokat.

Amikor az önképzőkori években apja felismeri, hogy sokat olvasó fiának nemcsak szép stílusa, de saját magával szemben is szigorú stílusigénye van, baráti körben ki is fejt aggodalmát: „Ha egy sihederfiúnak máris érett stílusa és művészi igénye van, ez a jövőjére nézve veszedelmesebb, mint ha kártyás vagy iszákos. Az ilyen ember eljegyz magát a szegénységgel.” - Az ismert író fontosabbnak tartja a család életbiztonsága szempontjából, hogy jól fizetett postaigazgató. Szeretné, ha fia is „gyakorlati ember”-ré fejlődne. Ezért kell Koroda Miklósnak érettségi után a Közgazdasági Egyetemre járni, ott is a mezőgazdasági szakra. Az apa úgy képzei, hogy fia majd művelt, magas rangú tisztviselő lesz a Földművelésügyi Minisztériumban. De az apa már túl idős, és a fiú hozzá képest túl fiatal ahhoz, hogy ez a vágy beteljesedjék. Koroda Pál 1933-ban, 75 éves korában meghal. Koroda Miklós ekkor már túl van az egyetem utolsó évén is, csak a szigorlatok lennének hátra a diplomáig. Az írói tervekkel merőben másféle útra készülő fiú azonnal hátat fordít közgazdaságtannak, növénytantak, az állattenyésztés tudnivalóinak, és beáll újságírónak. Származása révén elsősorban a jobboldali lapok várják. De az egyházi irányítású „*Új Nemzedék*”-nél és „*Nemzeti Újság*”-nál a fiatal munkatársak java része titkos baloldali. Az ő révükön Koroda összebarátkozik a polgári baloldallal (*Pesti Napló*, *Újság*, *Magyar Nemzet*), majd a szociáldemokrata sajtó munkatársaival. Hamar fölfedezi, hogy saját szellemi öröksége: a felvilágosodás, a reformkor liberalizmusa, Kossuth demokráciája. Ezt a felismerést erősíti, hogy apja halála után jut annyi készpénzöröksége, hogy egy bőséges, több hónapos itáliai utat tehessen. Ott kettős élmény várja: az elragadtatás Firenze reneszánsz emlékeitől és a visszariadás Mussolini rendszerének minden megnyilvánulásától. Hazatérve újságíróként tárcákban, riportokban, útiképekben, novellaszerű kis történetekben lelkesít az európai kultúra hagyományaira és mindenfajta önkényuralom ellen. Hamarosan elismert, sőt sikeres újságíró, de szükségszerűen átkerül baloldalibb lapokhoz (*Kis Újság*, *Esti Kurír*). Belemerül az irodalmi élet kavargásába. Kedvelt újságíró, kedvelt alak fiatal értelmiségi körökben, asszonyok kedveltje. Nagy szerelmi kavargások közepette megnősül, majd hamarosan elválk, újabb kavargások közt újra megnősül.

Második felesége - Anikó - nemcsak gyönyörűszép asszony, de kitűnő társ is az életben, rendben tartja a zilált életformára hajlamos férjet, gondosan legépelí kéziratait, később hős lelkű társ a veszélybe jutottak mentésében, rejtegetésében. És olyan békés otthont teremt, amelyben a férj igen nagy műgonddal felépítheti első regényét, „*A világ csak hangulat*”-ot, amelyben Reviczky életrajza körül széles és szemléletes körképét adja a kiegyezés utáni két évtized magyar irodalmi életének. A könyv 1939-ben - a szerző 30-adik életévében - jelenik meg. Olvasók és kritikusok lelkesen fogadják, a székesfővárostól megkapja érte a „Ferenc József-irodalmi díj”-at, egész élete egyetlen hivatalos irodalmi díját. Addigra már teméntelen forrásmű elolvasásával felkészült a következő, még sokkal munkaigényesebb műre. Ez a „*Megvilágosodott már...*” című regény, amely Bacsányi János életrajza, de úgy, hogy a romantikusan mozgalmas cselekményáradatban a magyar felvilágosodás és a Martinovics-mozgalom dokumentumanyagát is felöleli. Kiemelkedő teljesítménye történelmi regényirodalomnak, példaszerűen szép prózanyelvezettel. Ez az egyetlen könyve, amely több kiadást is megért, de a kritika igen szófukar volt iránta. Jobbról kommunista szelleműnek tekintették, balról visszavágyódásnak a feudális múltba. Később ez a merőben alaptalan vád a nemesség eszményítéséről hangzott el megbélyegző hangsúllyal egyebek között, amikor egy merőben mondvasínált fegyelmi ítélettel kizárták a Magyar Dolgozók Pártjából. De ez már az ötvenes évek elején történt, a koncepciós perek sötét „fénykorában”. Azok a vezető kommunisták, akiket a fasiszta rémnapok idején otthonában rejtegetett, egy szót sem mertek szólni az érdekében. Ámbár mindent megtettek, hogy kizártan a pártból, ne veszítse el a kenyéradó foglalkozásokat. Akkor lett újságíróból a Rádió munkatársa, sőt fontos csoportvezetője. - Ezt megelőzően azonban volt a háború, olykor Korodát is elvitték katonának, azután jött a német megszállás, Sztójay Döme, majd Szálasi Ferenc népiirtó hónapjai. Korodáék kétszobás lakásában olykor 27 üldözött - zsidó, kommunista, katonaszökevény - rejtőzködött. A házaspár bravúrosan védte őket, de még lelküket is erősítette. Később legendás történeteket mesélgettek arról, hogy Miklós és Anikó szeszest itallal, anekdotákkal, derűvel a szorongások közepette óvta a rémült emberek lelkierejét.

A háború után azonban csalódás csalódást követett. És nem sokkal azután, hogy érthetetlenül kizárták abból a pártból, amelyet romantikus tévedéssel annyira szeretett, kiderült, hogy Anikó halálos beteg, és a biztos vég tudatában öngyilkos lett. Koroda élete ettől kezdve szomorúság, váltakozó betegség, egy szerencsétlen harmadik házasság egy iszákos asszonnyal, aki a boroktól, pálinkáktól eddig se tartózkodó férfit magával rántja az alkoholizmus pokolköreibé. 1956 is úgy zavarja meg, mint sok értelmiségit. Maga se tudja, melyik oldalon áll. A novemberi tragédia után barátainak egyik részét kivégzik vagy hosszú rabságra kárhoztatják, a barátok másik része miniszter vagy magas pártfunkcionárius lesz. Egy ízben Korodát is elvitték a kistarcsai internáló táborba, de ennek hírére vezető kommunista írók és államférfiak személyesen siettek kiszabadítani. A Rádióhoz azonban már nem kerülhetett vissza, mégis megélhetett, a *Népszavánál* lett cikkíró munkatárs. Máig se gyűjtötték össze azokat a kis remekműveket - tárcákat, kis riportokat, apró novellákat -, amelyek szemléletes körképét örökítik meg a hatvanas-hetvenes évek hazai „kisvalóságának”. - És mindeközben, mintha menekülne saját maga elől, éjszakánként ott ült írógépenél, és szinte birkózva a mondatokkal, választékosan szép bekezdésekben építette föl regényeit. Előbb a Karacs Kristóf kalandjairól szóló ironikus regénynégyest („*A látóhegyi asszonyok*” és folytatásai) a nehezen épülő és építendő szocializmus apróbb és nagyobb furcsaságairól. Majd a végső látomást a hajdani magyar évszázadok kulturális, művészi, szerelmi és konyhai szokásairól. Ebből két kötet készült el: a „*Bolondok tornya*” és a „*Gyönyörök kertje*”. A magyar stílusművészet egyik legmagasabb orma ez a bravúros játék a szavakkal és mondatokkal. A kritika szinte egyöntetű riadt elutasítással fogadta. Az irodalmi inyencek lelkes örömmel olvasták. Végleges értékelése máig sem alakult ki, mint ahogy Koroda Miklós se került soha megillető helyére irodalom-

történetünkben. - A testileg-lelkileg agyongyötört, hetvenedik életéhez közeledő férfi a sokféle fájdalom mellett egyszeriben újabb, elviselhetetlennek tűnő fájdalmakat érzett. Az orvosok lumbágóra gyanakodtak, termofort rakattak a derekára. Ennek a termofornak a melegében, díványán elnyúlva halt meg. A boncolás kiderítette, hogy gyomorrákja volt.

Atyai rokona, Reviczky írta, hogy a magyar író, magyar költő csak haláláig szerencsétlen, utána azonnal elismerik, méltányolják, dicsőítik. Hát ez Koroda Miklósnál mindmáig nem következett be.

BÓKA LÁSZLÓ

(1910-1964)

Régi, kuruc és negyvennyolcas emlékü protestáns család fia volt, az elődök között prédikátorok és tanárok adták át nemzedékről nemzedékre a kultúra, az emberség és a haza érzelmes és értelmes szeretetét. Bóka László baráti körben gyakorta beszélte, hogy apja - aki híresen kiváló jogász volt - hogyan oltotta be fiait kellő időben minden fasiszta lelki fertőzés ellen. Ez az apa a húszas évek ellenforradalmi éveiben példátlan erkölcsi emelkedettséggel és merészséggel azt hazudta fiainak, hogy a család zsidó származású. Így azután a fiak fejlődésük folyamán amikor csak találkoztak az antiszemitizmus bármilyen megnyilvánulásával, a másik, az üldözött oldalon érezték magukat. És amikor kellő évek után az apa elmondotta az igazságot, hogy valójában egyetlen zsidó előd sincs a családban, de azt se felejték el, hogy volt idő, amikor a protestánsokat úgy üldözték, mint ebben a században a zsidókat - akkor már a zsidó lét lehetőségét átélő fiúk fel voltak vértezve minden faji vagy vallási megkülönböztetés veszélye ellen. Nyilván ez az emlékélmény is közrejátszott, hogy Bóka László, aki akkor már ismert költő és esztéta volt, a hazai fasizmus dühöngése idején életének szüntelen kockáztatásával mentette az üldözötteket, és aki addig apolitikusnak vallotta magát, az ellenállási mozgalom tevékeny hőse lett. Az ezért kapott „Szabadságrend”-re büszkébb volt, mint bármely egyéb kitüntetésre, címére, rangjára, pedig mindebből bőszégesen kijutott neki: lett idővel államtitkár, egyetemi tanár, akadémikus, magas rendjelek tulajdonosa, míg ötvennégy éves korában el nem ragadta régóta kízó szívbaja, amely életének végső évtizedében a minden pillanatban bekövetkező halált ígérte neki. És aligha akadt ember, aki fölényesebb mosollyal viselte volna a szüntelen halálközelséget.

De aligha van nehezebb feladat, mint megrajzolni egyéniségét. Victor Hugo legromantikusabb regényeiben bukkannak fel olyan alakok, akiknek jelleme a lelkesítően nagyszerű és a riasztóan embertelen tulajdonságok ilyen démonikus ötvözete. Közvetlen érintkezésben aligha lehetett kellemesebb, ötletesebb, még azt is mondhatom, hogy bájosabb embert találni. Rendkívül művelt volt, csillogó előadó, varázsosan lebilincselő tanár a katedrán. Bajba jutott emberekért, esetleg merőben idegenekért hajlandó volt életét kockára dobni. Ugyanakkor játékos felelőtlenséggel bárkit, akár jó barátokat is komoly veszélyekbe sodort, politikailag gyanúsakká tett, szeszélyes kritikával rontotta erre rá nem szolgáló írók és tudósok hitelét. Sajátos cinizmussal tudta egy-egy régi jó barátját nyilvánosan rágalmazni, majd nemsokára ugyanazokkal a jogcímekekkel kitüntetésre ajánlani. Élete végső két évtizedében barátai is féltek egy kicsit tőle, halálakor azok is őszintén gyászolták, akik életében nem tudták szeretni ezt az ellentmondásokkal teljes, vonzó-taszító regényalakot.

Úgy indult, hogy nagy nyelvész lesz belőle: az egyetemen a nagy hírű Gombocz Zoltán professzor kedvenc tanítványa volt. De a tudománytól hamar eltérítette az irodalom. Doktori disszertációja Csáth Gézaról olyan esszéremekmű volt, hogy írója azonnal bekerült az irodalmi életbe. Egy ideig könyvtári tisztviselő volt, de egyre-másra jelentek meg finom hangú, választékos stílusú, formabiztos versei és igen árnyaltan elemző kritikái. Általában a Nyugat és a Szép Szó volt az irodalmi otthona: Babits ugyanolyan nagyra becsülte, mint József Attila. Ez időben politikamentesnek vallotta magát, és az irodalomtól, művészettől elvárta, hogy emelkedjék felül a napi politikán. Az antifasizmust azonban nem tartotta politizálásnak, ezt minden tisztességes ember számára természetes erkölcsi alapállásként élte át és fogalmazta meg. Tehát apolitikus álarcban eleve a baloldalhoz tartozott. Az írástudó feladatának tudta a nagy nemzeti hagyományok életben tartását és beépítését a jelen és jövő

kultúrájába. Ezért írta 1941-ben megjelent szép könyvét Vajda Jánosról. Ezzel indult vissza az irodalomtudomány felé, amelyben egyre jobban egyesült a képzett nyelvész, a nagy készült-ségű irodalomtörténész és az éles szemű kritikus. De az is igaz, hogy maga is formabiztos, jó költő. Ezek az erények együtt - és persze finom olvasó érzékenysége - tették lehetővé, hogy a legbravúrosabb verselemzők közé emelkedjék. Olykor egyetlen versszakot úgy tudott felboncolni, hogy az olvasó történelmi távlatokat és lélektani mélységeket ismert fel.

Azután jöttek a háború életveszélyes kalandjai, kényszerű katonáskodás, szökés, ellenállás, életek mentése, végül még hadifogság is. A fogságban azonban már kiderült harcos ellenálló közelmúltja, és ő lett a fogolytábor igazolóbizottságának elnöke. Nem is találhattak erre alkalmasabb embert, hiszen igazi antifasiszta és igazi embermentő volt. És amikor hazaérkezett, már tudta, hogy nincs politikamentesség. Előbb szociáldemokrata, a balszárnyon. A pártegyesüléskor már kommunistának tudja magát. Cselekvő kultúrpolitikus: közoktatásügyi államtitkár. Valójában nem való erre: döntései szeszélyesek. Néha annyira objektív akar lenni, hogy régi barátait akadályozza, haragosait segíti, tekintet nélkül, hogy igazuk van-e vagy nincs. Közben számos könyvkritikát ír, sújt és emel, egy szellemesség kedvéért hajlandó jó könyveket gúny tárgyává tenni. Ha egy író művét a szerkesztő neki adja kritikára, az író felsóhajt: „Isten kezében vagyunk.” Kiszámíthatatlan, hogy a bírálókat egekbe emel, vagy pokolra kárhoztat.

Közben regénye jelenik meg. Ez még kísérlet a számára új műfajjal. Új verseskötete, a *Szebb az új* (1950) jelzi világnézetének és benne irodalmi magatartásának megváltozását: a régi, formabiztos, választékos hang, de a szocializmus lelkes szolgálatában. Azoknak az éveknek sablonos (akkor úgy mondták: sematikus) pártköltészetében a legszínvonalasabbak közé tartozik ez a líra. Ez időben vállalja a szólamszerű sablonosságot is, de a stíluszínvonal, a jó ízlés mégis sajátosan az övé.

Az ötvenes években azután egyre inkább irodalomtudós. Az államtitkárságot felváltja az egyetemi katedrával, ami végre nagyon is nekivaló. A XX. század magyar irodalmának professzora. Előadásait indokolt lelkesedéssel hallgatják. Ezt a helyet haláláig betölti. Néhány igazán remekművű tanulmányt ír régebbi és újabb költőkről. Belekezd egy nagy Ady-monográfiába is, de ebből csak az első kötet, a költő indulása készül el. Kár: olyan kezdet, amely remekművet ígér.

1956 lelki válsága után már nyilvánvalóan halálos szívbajának tudatával hirtelen kitör belőle a regényíró. Valamennyi jó színvonalú, finom iróniájú, árnyaltan lélekábrázoló és általában ironikus hangú mű, véleményem szerint a kor regényirodalmának java terméséhez tartozik. Egy azonban ennél is több: remekművű korkép a Horthy-kor katonai életéről. Ez az *Alázatosan jelentem*. Az utóbbi emberöltő egyik legjobb magyar regénye.

Végső esztendejében már egy hevesebb mozdulat is szívgörccsel fenyegette, de többet dohányzott, mint valaha, és lehetőleg a legerősebb pálinkákat kortyolgatta. És még nevetve indokolta is: „Akár egy perc múlva halott lehetek. Hát akkor már kiélvezem a siralomházat.”

Egy jó ízlésű, kulturált költő, kitűnő irodalomtudós és már a nagy regényíróség határáig eljutott epikus töredékes alkotása az életmű. Alakja pedig valószínűleg mint démonikus regényhős él mindazokban, akik ismerték, és általában nem is tudták volna megmondani, hogy vajon nagyon szeretik, vagy indulatosan gyűlölik-e. Talán, ha tovább él, meg tudta volna írni azt az ellentmondásokkal teljes jellemet is, aki ő volt.

KESZI IMRE

(1910-1974)

Eddigi legbősegebb, új keltű irodalomtörténetünkben nincs egy néhány bekezdésnyi alfejezet sem, amely jellemezni próbálná Keszi Imrét; neve csak hivatkozás formájában fordul elő, mint ennek vagy annak a könyvnek írója, de még inkább csak a fejezet végi kritikai művek felsorolásában - holott nem egy olyan kortársunk, aki művészi rangban és irodalomtörténeti jelentőségben messze mögötte áll, legalábbis önálló alfejezetet kapott a szerkesztés jóvoltából vagy téves arányításai folytán. Hiszen nem kizárólag Keszi ilyenfajta mellőzése torzítja még legteljesebb eddigi irodalmi összefoglalásunk összképét az utóbbi két emberöltő magyar irodalmáról. És ha éppen Keszi Imre esetében megpróbálnám indokolni az indokolhatatlant, talán még arra is gondolhatok, hogy ez a nagy műgonddal fogalmazó, színvonalas művészi rangú, rendkívül nagy kultúrájú lélek- és társadalomábrázoló életének egyik szakaszában oly ellenszenvessé tette magát az irodalmi és kritikai életben, majd egy rövid következő korszakban olyan eszmei - sőt ideológiai - pánikba esett, hogy az irodalomtörténet megfogalmazása idején senkinek sem volt kedve írni vagy éppen írni róla. Pedig valószínűleg nem akadt olyan irodalomhoz értő hazai elme, aki ne tudta volna, hogy magatartásának - átmeneti - riasztó volta ellenére - korábban a Nyugat „harmadik nemzedéké”-nek, utóbb a bontakozó új, szocialista magyar irodalomnak egyik alaposan felkészült és eredeti tehetségű, kétségkívül jelentékeny alakja. De most már, halála után, úgy hiszem, talán nemcsak ellenségei, hanem sérelmeket őrző barátai is megbékéltek emlékével, s itt az ideje „harag és részrehajlás nélkül” megkísérelni írói arculatának tárgyilagos felvázolását.

Alacsony, sovány, pipát rágó, örökké füstbodorító ember volt. Gúnyolódásra hajló természete már eleve nem volt vonzó az emberek számára. De aki valamelyest megismerte, hamar tudomásul vette nemcsak rendkívüli műveltségét, sziporkázó szellemességét, hanem még azt is, hogy valójában érzelmes, gyöngéd, szeretni tudó és szeretetre éhes lélek. Bizonyosra veszem: azokat is szerette, akiket vérig sértett, de a lényében rejlő tapintatlanság szinte kényszerítette, hogy telibe találja az emberek érzékeny pontjait. Azután nem értette, hogy miért is haragszanak rá, hiszen csak megmondta a véleményét. Igaz, alig akadt író, aki hozzá hasonlóan túrta volna az őt ért elmarasztaló kritikát. Elvárta, hogy más is elmondja róla a véleményét. Egy ízben egy régi író barátjától, akinek legújabb könyvéről néhány nappal azelőtt lesújtó kritikát írt a Szabad Népből (vagyis a leghivatalosabb véleményt jelentő pártlapban), egy eszpresszóban megkérdezte: „Mondd csak, miért nem szeretnek engem az emberek?” „Mert utálatos fráter vagy, Imrém. Hát nem volna okom neked is, hogy mérges legyek rád?” - volt a válasz. Mire Keszi elámuló arccal kérdezte: „De miért? Hiszen csak a véleményemet mondtam meg.” Ilyen volt. Akik igazán jól ismerték, tapasztalatom szerint lassanként rájöttek, hogy ez a tiszteletreméltóan nagy tudású és gondolatgazdag ember, aki az angyalok naivitásával kellemetlen, szentimentális emberszeretettel üt olykor gyógyíthatatlan sebeket, úgy áhítja a szeretetet, hogy gyűlöletet kelt maga iránt.

Indulásától kezdve elismerést keltettek kivételes képességei. Könyvek közt nőtt fel, abból a pedagógus-értelmiségi rétegből származott, amelyben nemzedékről nemzedékre szállt 1848 demokratikus magyar hazafisága, a magyar irodalom, főleg a költészet vallásos áhítatra emlékeztető szeretete és persze alapos ismerete, a világirodalmi és filozófiai műveltség, amelyet sajátosan színezett egy felvilágosodott szellemű, de mélyen és meghitten átélt zsidó vallásosság, s ami ettől elválaszthatatlan: az Ótestamentum alapos ismerete. Ebben a tömény értelmiségi körben, mire az ifjú egyetemista korba került, természetes volt a magyar

anyanyelven túl a latinban való biztonság és az alapos német nyelvtudás, amelyhez hamar társult a francia nyelvben és kultúrában szerzett jártasság, és az angolnak legalábbis az olvasásig terjedő ismerete. Keszi Imrét azonban mindezekon kívül korán kezdte izgatni a zene. Sohase akart muzsikus lenni, de igényelte a zenei műveltséget. Párhuzamosan volt magyar-német szakos bölcész az egyetemen és zenetörténész-zenefolklorista-jelölt a Zeneakadémián. Egyetemi professzorainak idővel az volt a véleményük, hogy valamennyi akkori hallgató között „Krámer úr” (akkor még ez volt a neve, és akkoriban az egyetemi tanárok urazták a tanítványokat) a legjártasabb a német nyelvészetben, nyelvtörténetben, még a tájszólások sajátosságaiban is. És hasonlóan nagy véleménnyel volt róla Kodály Zoltán is, aki a jövőendő egyik jelentékeny zenekutatóját és zeneesztétáját sejtette a már nemsokára Keszi néven író költőben. Mert zenekutatóként és költőként indult. Első két könyve: zenefolklor tárgyú tanulmány és egy verseskötet volt, sajátosan egyéni hangú, formabiztos, intellektuális költeményekkel.

A költészettel hamarosan felhagyott, csak néhány későbbi műfordítása vallott a biztonságos verselőre. A zene azonban sohase múlt el mellőle, élete minden korszakában zenekritikus is volt, méghozzá a leghozzáértőbbek egyike. És míg az írókat felbőszítette bírálatának kíméletlen hangja, a zenészek mindig is lelkesedtek érte, mert lankadatlanul harcolt a modern magyar zenéért és a modern törekvésű magyar zeneszerzők elismertetéséért. 1939-ben pedig megnyerte a Nyugat novellapályázatát. És ettől kezdve, miközben középiskolai tanár volt, egymás után jelentek meg novellái a Nyugatban, a Válaszban és a Szép Szóban. Egyszeriben jelentékeny elbeszélőnek számított a Nyugat harmadik nemzedékének körében. És bár a háború kezdetétől fogva újra meg újra behívták munkaszolgálatra, 1944-ben, nem sokkal az ország fasiszta német megszállása előtt, megjelent *A várakozók lakomája* című novelláskötete. Emlékezetem szerint nem volt értő olvasó, akit el ne ragadott volna ennek a sajátos hangulatú, egyéni stílusú könyvnek művészi varázsa. Ha ezután Keszi a faszizmus áldozatául esik, mint Pap Károly vagy Gelléri Andor Endre, nevét valószínűleg úgy tartaná nyilván az irodalomtörténet, mint a magyar novellairodalom ifjan elpusztult klasszikusát.

Keszi azonban szerencsés véletlenek folytán túlélte a halálos vihart. A marxizmusban már addig is jártas volt: mint a legtöbb baloldali értelmiségi, rokonszenvezett a munkásmozgalommal. Útja egyenesen és azonnal vezetett a Magyar Kommunista Párthoz, és úgy látszott, hogy a párt hivatalos napilapja keresve sem találhatott jobb kritikai rovatvezetőt, mint a nagy kultúrájú irodalmi szakembert. Csakhogy a kommunista eszmetörténetben ez volt a legmerevebb dogmatizmus kora, Keszi Imre pedig a neofiták elragadtatottságával azonosult a szemellenzős irodalompolitikával. Érvelő ereje és lényéből fakadó tapintatlansága harcias dühvel vette fel a küzdelmet a napi politika nevében még azokkal az elvtársakkal is, akik valami másról vagy csak másképpen írtak, mint ahogy az akkori szolgálati szabályzattá szűkült és merevedett esztétika előírta. A szovjet irodalomban ez volt a zsdanovi korszak, az egyéni tehetségek lesulykolásának ideje, és ennek hazai vezérszószóolója lett Keszi. Háromévnyi kritikai diktatúrája (1946-1949) felmérte az élő irodalmat és az elmúlt évszázadokat, olyan irodalmi terrorhangulatot árasztva, hogy később már a legfegyvelmezettebb elvtársai is túlzásnak tartották kritikai hangvételét, amely jobban emlékeztetett az ügyészi vádbeszédekre, mint az esztétikai elemzésekre. Végeredményben legjobban magának ártott vele, mert az irodalmi életben már szinte művészi sikernek számított, ha Keszi valakiről a szokásosnál is elmarasztalóbb hangon írt. A következő években ugyan még kritikus és esztéta, az Emberség című rövid életű folyóirat szerkesztője, valamennyi irodalmi folyóiratba ír, de alighanem sehol sem szeretik. Már szokott gúnyos beszélgető hangjában is személyes sértegetéseket éreznek. Akkor azután kinevezik a magyar irodalom tanárának a Színművészeti Főiskolára. Felkészültsége kitűnő, nagyon sokat lehetne tőle tanulni, de rossz pedagógus.

Szakszerű magyarázatai elvesznek a tudományos színvonalú, de csak szakemberek számára érdekes részletekben, a vizsgákon pedig nemcsak túl szigorú, hanem tudományos színvonalat is vár el művésznövendékeitől. A hallgatók rettegnek tőle. Egy diákja egyszer azt mondta: „Ha Keszi tanár úr kérdezni kezd, a legyek a falakról dermedten hullnak a földre.”

Ebben az időben végre visszatér a szépirodalomhoz. Nagy regényciklust tervez a magyar polgárság felemelkedéséről, fénykoráról és lehanyatlásáról. Két család párhuzamos s egymással sok ponton érintkező krónikáját akarja elmondani az 1840-es évektől a második világháború utáni évekig: egy liberális és polgárosodó nemesi família és egy már a szabadságharc idején magyarrá vált zsidó kereskedőcsalád nemzedékeiről szólt volna a nagyon sok regényre tervezett mű. Első darabját, az *Alapkő* című, a szabadságharc és a Bach-korszak idejét idéző történelmi regényt 1952-re elkészítette. Kitűnő korábrázolás, javarészt jól sikerült alakokkal, érdekes cselekménnyel. Érvényesül benne bravúros stíluskészsége, amely már korai novelláiban is annyira feltűnt. De sokáig nem folytatja. Drámákat ír, ezek közül egyet be is mutattak, közepes sikerrel.

1956 lélekválsága azután alaposan megzavarja. 1956 ősze ugyan nem rendíti meg marxista szemléletét, de szinte undorodik a saját kritikusai múltjától. Még azt is javasolja, ne használjuk többé a szocialista realista kifejezést. Ezért - valójában alaptalanul - „ellenforradalmár” hírbe kerül, és 1957-ben megszüntetik tanári állását. Ez ugyan megélhetési gondokat hoz a számára, de üdvös irodalmi munkásságára. Kénytelen abból megélni, amihez jól ért. Most már rendszeres zenekritikus, lelkiismeretesen fordít klasszikus műveket, megír egy kitűnő új novelláskötetet, a szürrealizmussal is eljátszó *Borszeszlángot*, amelyben jól érvényesül eredeti képzelőereje és humora. Majd ír még három regényt az *Alapkő*vel kezdődött ciklushoz; ezek közül a fasizmus koncentrációs táborában játszódó, költőien tragikus *Elysium* igazi remekmű, megjelent több idegen nyelven is; német és francia fordításai révén nemzetközi sikernek is mondhatjuk. De a sorozat töredék maradt. Keszinek már az ötvenes évek végétől egyre több baja van a szívével. A hatvanas években már súlyos beteg. Feleségének - a kitűnő költő Hajnal Annának - önfeláldozó gyöngédsége teremti meg azt az otthoni nyugalmat, hogy legyen még egy évtizede. Ez időben már csaknem kizárólag zenével foglalkozik; szépirodalmi művei is zenei tárgyúak. Ezek közül kiemelkedik a Wagnerről szóló életrajzregény, a stílusában, szerkezetében, kor- és emberábrázolásában egyaránt bravúros *A végtelen dallam*, és egy finoman költői hangjáték Robert Schumannról.

Az egyre betegebb és vitathatatlanul magas művészi színvonalú Keszivel most már lassanként kezd megbékélni az irodalom is. Egykori kritikusai rémuralma már történelmi emlék, amolyan mellékterméke a személyi kultusz nyomasztó korszakának, amelyben sokkal komorabb események sorakoztak, mint Keszi Imre kritikái. És az egyre betegebb író személyes érintkezésben sem olyan érdesen sértegető, mint hajdan. Egyre jobban előtérbe kerül halk, szellemes érzelmessége. Még megéri maradandónak ítélt tanulmányainak válogatott kiadását.

Egy keményen hideg, téli napon temették. Meghatott szavakkal egymás után búcsúztatta a pap, az Írószövetség és a zeneszerzők szószólója. Hazafelé menet valaki megjegyezte: „Ez is igazi Keszi-féle humor volt: ilyen hidegben ilyen sok szónokot végighallgatni.”

Különös élet volt: akár regényt is lehetne írni róla. Ha visszagondolok rá, azt kell mondanom: sok emberi hibája volt, de legalább annyi erénye is. És ma már azt hiszem, indulat nélkül megállapíthatjuk, hogy nemzedékének egyik legjobb írója volt.

VAS ISTVÁN

(1910-1991)

Mire az akkor 28 éves Vas Istvánnak harmadik verseskönyve, a „*Menekülő múzsa*” (1938) megjelent, már átment azokon a fejlődési mozzanatokon, amelyek kialakították költői arculatát és megalapozták gazdag életművének jellegét. A latinos kultúrájú, igényes értelmiség-nevelő Markó utcai Berzsenyi Dániel Gimnázium, és kitűnő tanári karában elsősorban a nagy lélekformáló pedagógus, Vajthó László megfelelő indítóerőt adott ahhoz, hogy aki költővé vagy tudóssá leendő volt, korán megtalálja a maga megfelelő útjának kezdetét. Vas István már az önképzőkörben költőnek és a költészet szakemberének bizonyult. Egyaránt vonzotta az antik kultúra formafegyelme és a világhívatja csúcsein járó avantgárd kísérletek iskolán kívülről érkezett szelleme. Ezekben az ifjú években harcosan modern, sőt modernista költőújjonc volt. De - nem utolsósorban éppen Vajthó sose felejtett hatására - eljutott Arany János alapos ismeretéhez és magába fogadásához. Ezzel az egyszerre avantgardista és magyar nemzeti klasszicizmussal telített megalapozással indult az érettségi után Bécsbe, hogy az ottani híres Kereskedelmi Főiskolán kenyeret adó gyakorlati tudnivalókat tanuljon. Az ezutáni éveket hazajövetelétől kezdve meghatározta az a kettősség, hogy könyveléshez és számvitel-hez értő, használható szakember különböző nagyvállalatoknál, és egyre elmélyültebb költői kifejezője a kor eszméinek, nem utolsósorban a háború felé tartó évtized szorongásainak. Előbb Kassák köréhez tartozik és ott már elismert fiatal költőnek számít, amikor a modernség és hagyomány kettős alapozottsága átvonzza a *Nyugat* köréhez. Új versei Babitsnak is tetszenek, és hamarosan a *Nyugat*-ban is megszólal. A háború előestéjén már az egész hazai irodalmi világban tudomásul vett költő, mint a *Nyugat* harmadik nemzedékének jelentékeny alakja. De a 28 éves korában, már kiformalódott költői arculattal közreadott verseskönyv után a következő kötet csak közel egy évtized után, 1947-ben jelenik meg. E két dátum közt szenvedések, bánatok, megaláztatások, megpróbáltatások zúdulnak rá és a világra. Lelket-testet boldogító szerelme, első felesége, Eti (Kassák Lajos nevelt lánya) fiatalon meghal. Bár élete nagy részét betölti áhítatos katolikus vallásossága, származása folytán a fasiszta zsidótörvények szerint zsidónak számít. Ezért elveszti állását. A háború folyamán több ízben is munkaszolgálatra hívják be. Világéletében gyöngye testalkatú volt, rendkívül nehezen viseli a fizikai munkát, még nehezebben a megalázó bánásmódot. Több ízben is öngyilkossági kísérlettel akar megszabadulni az elviselhetetlennek bizonyult élettől. De minden esetben megmentik, és amikor testileg eléggé felépül, újra behívják. És közben mégse hallgat el benne a költő. Bár egyelőre sehol se jelenhet meg, nem csak a szenvedésnek és a lélek szorongásának lírikusa lesz, hanem költői tanúságot is tesz a háborús világról és szinte dokumentum-szerű költői megörökítője Budapest ostromának. Gondos formatökélybe menekül a réműletek elől. A háború után valóban új élet következik a számára. Egy ideig úgy érezheti, hogy ezt várta. 1947-ben a „*Kettős örvény*” című gazdag, sokszínű kötet az élő magyar költészet első sorában foglalhatja el a helyét. Egy rövid ideig az új rend közhivatalnok, itt is könyvelési-számviteli beosztása van, mint azelőtt a magánvállalatoknál, de közhivatali, magas rangot jelentő címe van: „miniszteri számvevőségi főtanácsos”. Öngúnyoló hangon emlegeti ezt a költőt aligha sejtető, felettébb hivatalos címet. Hamarosan azonban inkább könyv-kiadóknál lesz lektor-szerkesztő. Amikor harmadszor nősül, végre megtalálja a végérvényes feleséget, a nagyszerű festőasszonyt, Szántó Piroskát, az életét jobban-rosszban mindvégig kiegészítő élettársat. Jönnek az elismerések is, előbb a még létező Baumgarten-díj, azután a már létező József Attila-díj, majd a nagy kirándulás: ösztöndíj egy hosszú itáliai utazásra. Innét hazaérkezve következik a kitáruló nagyvilág színpompás látványa és látomása, a „*Római pillanat*”.

És a jó nyomába lép a rossz. Következnek az ötvenes évek. Az oly lelkesen várt kommunista jövő helyett elkövetkezik a lelket sivárító kommunista jelen: a sztálini minta magyar változata. A párt merőben mást vár el a költőtől, mint amit a költő várt a párttól. A pártfegyelmet kultúrpolitikára fordítva „szocialista realizmus”-nak hívják. Ez nem szocialista az ábrándok szerinti eszme értelmében és nem realista az esztétika fogalomkörében. Ennek a parancsuralomnak nem kell - sok mással együtt - Vas István előkelő humanizmusa és Vas Istvánnak nem kell ez a szocializmus. Az Írószövetség történetének egyik legkülönösebb eseménye volt, amikor egy pártszervezeti taggyűlésen Vas István arra kérte az elvtársakat, hogy zárják ki őt a pártból, mert lelkiileg nem alkalmas arra, hogy megértse, mi is folyik a történelemben. Igazi drámai nagy pillanat volt. Még azok sem szidalmazták, akik nem kedvelték túlzottnak tartott kulturáltságát, de azok sem merték rokonszenvüket nyilvánítani, akik tisztelték és szerették. Némán szavaztak a kizárás mellett, amit ő megköszönt és nagy csendben ment ki a terem ajtaján. Némileg szerencséje volt: állását nem veszítette el, és fordíthatott, amennyit bírt. Tehát megélhetett, ám 1956-ig, a reménykedő várakozásig saját műve nem jelenhetett meg.

De azután jöttek megint József Attila-díjak, és 1985-ben a Kossuth-díj is. Megint új korszak következett. Távol maradt minden politikától, de az irodalmi élet egyik fő tekintélye volt most már mindvégig. Elkezdte és kötetről kötetre folytatta önéletrajz-regényét, amely szépprózánk történetében csaknem olyan jelentőségű, mint ettől kezdve szakadatlanul gazdagodó költészetete. Emellett életrajzának és életművének fontos vonulata a tanulmányok és kritikák láncolata. Ezekben rajzolódik ki az irodalom szakemberének gondolkodási formája és értékrendje. Igaz, hogy Vas István mindenekelőtt költő, sőt lírai költő, aki érzelmvilágának és a világot megérteni akaró tudat-értelem-indulat árnyalatait formálja igen választékos, de mindig a logika által vezérelten érthető költeményekké. Ezekhez azonban önéletrajzi epikus prózája és elméleti írásainak magyarázatrendszere olyan szemléletes háttérrel ad, amely esztétikai értékben és tárgyi valóságfeltárásban aligha van - vagy nincs is - a költői életmű mögött. Ez a költői életmű pedig évszázadunk magyar költészetének egyik meghatározó jellemzője. A *Nyugat* első, korfordulót jelentő nemzedéke - Ady, Babits és körülöttük a legnagyobbak - utáni évtizedekből alighanem csak további évtizedek alatt válik kétségtelenné, kik voltak a legfőbb meghatározók és a legjellemzőbbek. Idővel majd kétségtelen és köztudomású lesz, kik is voltak, akik a legmagasabb fokon képviselték a XX. század második felében a Magyar Parnasszust. Csaknem bizonyos, hogy ezek közé tartozik Vas István is, akire talán majd úgy emlékeznek az eljövendő irodalomtörténeti-esztétikai értékelés, hogy nála ötvöződött szerves egységgé a magyar nemzeti hagyomány, a világirodalmi klasszikus távlat és mindaz, amit az avantgárd törekvésekből a logikus elme hasznosítani tud. Talán így vonul be majd klasszikus halhatatlanként tankönyveinkbe is.

Mindezek mellett azonban azt is tudatban kell tartani, hogy leggazdagabb műfordítóink közé tartozik. Az izgatott világirodalmi érdeklődés is, de gyakran a megélhetés szükségletei ösztönözték, hogy irodalmi tevékenységének nagy - talán legnagyobb része - műfordítói munkával teljék el. Verses tolmácsolásainak gyűjteményes kötete, a „*Hét tenger éneke*” korok és égtájak legkülönbözőbb nyelvű és jellegű költőinek kaleidoszkópja. És ami szintúgy nem mellékes: oly formahíven, amennyire csak magyar akusztikai lehetőségek közt azonosulni lehet az idegen ütemekkel és lejtésekkel. - És mennyiségileg ez még a kisebb része az évtizedek munkájának. A betűk számát tekintve a nagyobb mennyiséget a próza- és drámafordítások jelentik. Hiszen ezek jelentik a megélhetést adó napszámos munkát. Ez sem volt azonban alacsonyabb nyelvi-stilisztikai teljesítmény. Regények, történeti művek, filozófiai elmélkedések németből, franciából, angolból és újra meg újra latinból. Az a kezdetek kezdete, a Berzsenyi Dániel Gimnázium, egy életre eljegyzti a betűvetésre méltó embert Cicero, az

egyházatyák, Rákóczi Ferenc latin nyelvével. És amivel a nagyközönség találkozik: a színpadon elhangzó drámák, akár versben, akár prózában, többek közt Shakespeare és Schiller. Ők is gyakorta Vas István szavaival szólalnak meg magyarul.

DARVAS JÓZSEF

(1912-1974)

A század harmincas éveiben az jelentette az „igazi” irodalomba lépést, a színvonalas olvasórétegek számára az irodalmi jelenlétet, ha egy írónak vagy költőnek verse vagy rövid terjedelmű prózája megjelent a Nyugatban, vagy ha új könyvéről a Nyugat elismerő kritikát írt. Ez a nagy múltú folyóirat abban az időben alig néhány száz példányban jelent meg, mégis ennek az értékelése volt mértékadó még azok számára is, akik akár jobbról, akár balról szemben álltak Babits vezérelte szerkesztőivel. Világnézetével egyre kevesebben értettek egyet, de művészi színvonaligénye mérce volt.

Nos, 1934-ben a Nyugatban elismerő kritika jelent meg egy Darvas József nevű állás nélküli, huszonkét éves tanítóról, akinek ebben az évben két regénye - a *Fekete kenyér* és a *Vízkeresztől Szilveszterig* - jelent meg egymás után, és ha az elsőben egy még a maga kifejezési formáját kereső, bár kétségtelen tehetségű író birkózik mondandóival, a második máris az érett írásművészre vall. Hamarosan jelentékeny és közízlésformáló írók, kritikusok - Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, Remenyik Zsigmond, Benedek Marcell, Kárpáti Aurél - figyelnek fel az új névre. Ez a felettébb gyanús fiatalember, akinek már politikai botránya volt a tanítóképzőben is, képesítése után nem kapott iskolai állást: Klebersbergék nacionalista és „valláserkölcsös” pedagógiájának nem kellett a hozzájuk képest lázongóan baloldali parasztromantika sem, hát még ez a Szabó Dezső-i romantikától is balra álló, eleve marxistagyanús szemlélet! Hiszen ez a lázongó hangú tanítójelölt, majd a tanítói oklevéllel hol kőműves, hol újságkihordó parasztivadék korai verseivel, diákmozgalmi magatartásával már összeütközésbe került a rendőrhatalommal is, egy ízben két hónapig vizsgálati fogságban is volt, majd évekig állt rendőri felügyelet alatt.

Pedig a fiatal Darvas nemcsak Adyért és Móriczért lelkesedett; mint nemzedéke nagy részére, őrá is hatott Szabó Dezső romantikát expresszionizmussal ötvöző, zürzavaros, önellentmondásokkal teljes, de mégis lelket izgató háborgása. De kezdettől fogva megmentette őt Szabó Dezső tévútjaitól a korán magába szívott és nem kisebb lelkesedésre gyűjtő marxizmus. Származása és témavilága szerint irodalmi megjelenésétől fogva a „népi” írókhoz tartozott, de világszemlélete a szocializmushoz kapcsolta. Hamarosan a valójában kommunista Gondolat nevű, igen színvonalas marxista folyóirat egyik szerkesztője. Ennek a nagy jelentőségű folyóiratnak a főszerkesztője a sok mindenben igen merev, de igen nagy irodalmi és társadalomtudományi műveltségű Vértes György volt, magához és mindenkihez szigorú, világnézeti tisztaságban és irodalmi igényességben tántoríthatatlan, amolyan igazi kemény férfi. Az irodalmi elemzések nem szokták nyilvánartatani, hogy hatása Darvasra semmivel sem volt csekélyebb, mint Szabó Dezsőé, sőt Móricz Zsigmondé és azoké a „népi” íróké, akik hamarosan a maguk körébe fogadták. Így Darvas irodalmi jelenlétének kezdeteitől fogva a hullámzó ideológiájú, de feltétlen „úri Magyarország”-ellenes népi írók és az illegális kommunista párt kettős vonzásában élt. Ez politikailag a Nemzeti Parasztpárt balszárnyát jelentette, amelynek a fiatal társadalomtudós Erdei Ferencsel hamarosan főalakja lett.

Élményanyagát szülőhelyéről, a városterjedelmű, de igazi alföldi falu jellegű Orosházáról és családi hagyományainak alapos ismeretéből hozta. Ama nagyon ritka paraszti körből származott, amely évszázadokra visszamenőleg emlékezett az elődökre. A család neve, Dumitrás, békési román eredetre utal, de már a XVII. században lutheránusok, tehát már akkor beleolvadtak a magyar parasztságba. Vármegyei okiratok bizonyítják, hogy nem földhöz kötött

jobbágyok, hanem szabadon költöző „árendások”, akik azonban nem a polgárosodás felé emelkedtek, hanem a nyomorgó béresek felé süllyedtek. Darvas József apja is béres volt, aki elesett az első világháborúban. Az árva szegény fiúnak tehát küzdelmes és szívós ifjúságot kellett átélnie a tanítói oklevélig és a köreiben - még a falusi tanítóértelmiségi körökben is - egészen ritka, a polgári értelmiség magas színvonalával egyértékű kultúra megszerzéséig, hogy azután a fővárosban ne csak jó újságíró, de később kitűnő szerkesztő is legyen (ehhez persze igen jó iskola volt a Gondolat és a szeretetteljes, szigorú tanító, Vértes György). Kétségtelen, hogy Darvas életében mindig is előtérben volt a gyakorlati politikus és a gyakorlati szerkesztő. Alkatánál fogva jó szervező, rendtartó vezető. Ezért tudott később különböző tárcák élén lelkiismeretes, jó miniszter és különböző szervezetek élén megfelelő elnök lenni. Ez a mindhalálig tartó közéletiség némiképpen akadályos is volt annak, hogy mindent megírjasson, ami kikíváncozott belőle. Nem egy belső konfliktusa, néha valósággal lelkifurdalása támadt, amiért íróművészetét háttérbe szorította a közéleti kötelezettségek teljesítése kedvéért. Pedig közben művészi tehetsége is egyre inkább fejlődött. Benne is alapvető volt a magyar falu igazi képét feltáró szociográfiai hajlam, akárcsak a többi népi íróban, de ha nem is volt olyan alapvetően lírai alkat, mint Illyés Gyula, és nem olyan mesélgető-csevegő örök epikus, mint Szabó Pál, stílusa költőibb és árnyaltabb, mint Illyésen kívül bármelyik „népi” címkét viselő íróé, pszichológiai tudása, belső világot ábrázoló képessége szinte el is különíti a népiektől. *A legnagyobb magyar falu* (1937) még jellegzetesen szociográfiai mű szülőhelyéről. Annak az évtizednek oly jelentős falukutató irodalma az egyik fontos előkészítője volt a felszabadulás utáni új törekvéseknek. Ennek egyik remeke ez a könyv, amelynek adatszerűsége mögül is előtér az író alkati epikussága. De még az is, hogy mennyire látni tudja a jelen mögött a viszonyokat és tudatokat befolyásoló múltat. Egyáltalán nem véletlen kirándulás Darvas számára a történelem. A Hunyadi Jánosról szóló regénye, *A törökverő* - úgy ítélem - legjobb történelmi regényeink közé tartozik, és felszabadulás előtti fő műve, az *Egy parasztszalád története*, amelyben saját elődjének útját követi nyomon, legalább annyira történelmi krónika, mint szociográfia. *A Máról holnapra* pedig egészen szokatlan képlet irodalmunkban: történelmi regény a múlt század derekáról kizárólag paraszti környezetben. Mintegy bizonyíték, hogy nemcsak az úri világnak, hanem a parasztságnak is van „történelme” (egyébként ebből a regényből készült erőteljes drámája, a *Szakadék*). Persze a pszichológus hajlandóságú, de mindig társadalmi összefüggéseket kereső író számára szinte ellenállhatatlan csábítás az önéletrajzi fogantatású regény. *A Máról holnapra*, majd az ezt követő *Elindult szeptemberben* a saját életútját mutatja, ahogyan a nép legmélyéről eljutott az értő értelmiségi, de népéhez hű maradó kultúrához és magatartáshoz. Egyszerre lírai és politikus művek ezek, végső kicsengésük, hogy nem lehet egyszerre élni a lentiek és fentiek világát, nincsen harmadik út, a népet kell szolgálni, ha nem akarunk a nép árulói lenni.

Ilyen előzmények után Darvas a felszabadulás utáni kor egyik politikai főszereplője lesz. Igaz, hogy egy kitűnő társadalmelemző művel - ha akarom szociográfia, ha akarom publicisztika, ha akarom választékos szépirodalom -, a *Város az ingoványonnál* az új magyar irodalom egyik megindítója. Társadalmi, lélektani, morális körkép ez arról a világról, amely a nemzetet a nemzethalál pereméig sodorta. De utána több mint egy évtizedig nincs irodalmi folytatás. A miniszter, a főszerkesztő, az elnök, az államférfi szigorú kötelességtudattal, a személyi kultusz korának benső kétségeivel, nemegyszer gyötrődve saját magatartásának benső ellentmondásaival, háttérbe szorította a művészt. Ennek az évtizednek szorongásai és szükségszerű lelki válságai nemcsak az ő szívét és érrendszerét támadták meg; az infarktus a lelkiismeretes vezetőik népbetegsége lett. Bizonyos, hogy ez az évtized a maga lélekben átélt ellentmondásaival volt az oka végül is korai halálának.

1956 után is megmaradt politikusnak, kitűnő elnöke volt az Írószövetségnek, nagyon jól megértette íróársai lelki válságait is. De most már újra tudott írni. És élete végén jut el epikus művészetének főművéhez, a *Részeg eső*höz, amelyben egy emberi tudatban - egy öngyilkos jó barát temetése napján - összesűrűsödik a történelmi és a személyes múlt. - Darvas szerintem mindig is „modernebb” író volt, mint a „népiek”. Árnnyalt lélektani tudása, történelmi érzéke már azokban a régi időkben is modernebbé tette őt, mint ahogy azok képzelték, akik - igen tévesen - a Móricz Zsigmond-i regény folytatójának látták. Tanult ő Móricztól, még Szabó Dezsőtől is, de stílusban és szerkesztésben is modernebb volt nemcsak náluk, hanem úgy vélem, akár Szabó Pálnál, akár Veres Péternél vagy a többi népinél is. Ennek a *Részeg eső*nek azonban már úgyszólván semmi köze sincs a történelmileg időszerűtlenné is vált, régi típusú népi irodalomhoz. Modern társadalmi-lélektani regény. Itt kezdődött volna Darvas írói fejlődésében az új fejezet. De politika rongálta szíve nem bírta tovább. Néhány korábbi szívroham után, várva is, váratlanul is következett a végső, amely megölte. Pedig új élet kezdeténél tartott. Új, szerelmes házasság első éveiben, új művészi módszer első igazi megvalósításánál.

Nem sokkal halála előtt mint az Írószövetség elnöke jelen volt egy vele egy évjártatú írótársa kitüntetésénél, közel negyven éve ismerték egymást, az írótársnak az illetékes miniszter - hasonlóképpen évfolyamtársuk - átadta a Munka Érdemrend arany fokozatát. Utána hármásban leültek egy-két pohárka konyakot inni. A miniszter nevetve kérdezte az éppen kitüntetettet: „Terveid szerint még hány évre van szükséged?” Az író nevetve válaszolta: „Hát ha Goethe, Victor Hugo és Tolsztoj eljuthatott a nyolcvanháromig, vagy legalább megközelítette - talán nekem is adatik ennyi, mert legalább ennyi a még elmesélhivalóm.” Darvas akkor poharát emelve így szólt: „Remélem meg is éred; én a túl rossz szívemmel megelégszem a hetvennel, pedig nyolcvanra lenne szükségem. Most kezdem sejteni, mit és hogyan is szeretnék megírni.” Nem írta meg, alig két évvel később az a két kortárs a temetésén találkozott.

ÖRKÉNY ISTVÁN

(1912-1979)

Ha egy olyan író, aki Örkénytől tanulta, hogy a valóság és leginkább az a korszak, amelyben mi élünk, úgy ahogy van, abszurd, és ezzel a meggyőződéssel keres egy írói életutat, hogy annak értelmetlen kitérőivel és indokolhatatlan buktatóival bizonyító erővel ábrázolja az egymásra következő mozzanatok abszurditását, leghelyesebb, ha Örkény István irodalmi pályafutását fogalmazza meg dokumentumerejű írói arcképnek. És talán előre mindent példázó mottónak ezt az Örkény-mondatot teheti, amely a *Nászutások a légyapíron* című novelláskötet (1967) előszavában olvasható: „Az ember, ha mégoly biztosan áll is a lábán, mihelyt egyet lép, reszkírozza a hasra esést”. Biztonságosnak tetsző lépések után váratlan hasra esések, indokolatlan sikerek után még indokolatlanabb bukások, lázas munkalendületek után évtizedes értelmetlen elhallgattatás, majd váratlan felívelés, úrtalálás, művészi dicsőség a világhírig és az itthoni-külföldi elismertetésig jelzi a hatvanhét évre terjedő életutat. Így ahogy van, alkalmas téma egy abszurd életrajzi regényhez.

Jómódú polgári otthonból indult, apja tekintélyes budapesti gyógyszerész, kormányfőtanácsos címet visel, ennél fogva „méltóságos úr”. A fiú követi a családi hagyományt. A humanista szellemű Piarista Gimnázium érettségijével előbb maga is gyógyszerész szakot végez az egyetemen, de utána megszerzi a vegyészdiplomát is. Közben azonban a gimnáziumi évek óta az írónak induló nemzedékhez tartozik (Szabó Zoltán, Thurzó Gábor, Boldizsár Iván osztálytársa, Sík Sándor irodalomtanára volt). Egyetemista korában novellái jelentek meg különböző folyóiratokban (az első a Vándor Lajos szerkesztette *Keresztmetszet*ben, amely ennek a nemzedéknek egyik gyülekezőhelye volt). És hála a gondtalan otthonnak, nagyobb korai utazásokat tehetett német, francia és angol földön. Nemzedékének egyik legjobb nyelvi felkészültségű tagja volt: latinul, németül, franciául, angolul biztonságosan írt, olvasott és beszélt. Később a hosszú hadifogság is alkalmat adott neki a továbbtanulásra, otthonos lett az orosz nyelvben is. A vegyész-gyógyszerész szakképzettség és a széles körű nyelvismeret lehetővé tette, hogy amikor a történelmi sors kizárta az irodalomból, anyagi gondok nélkül bármikor megélhessen gyógyszergyári szakemberként is, műfordítóként is.

Amikor 25 éves korában megjelent első novelláskötete, a *Tengertánc*, az olvasni tudók azonnal felismerték, hogy jelentékeny elbeszélő tehetség jelentkezett. Csak az nem látszott, melyik irányban fejlődik tovább. Szinte valamennyi novellát bele tudunk sorozni valamelyik modern vagy hagyományos stílusirányba, de ahány történet, annyiféle jellegű megragadás. Expresszionizmus, szürrealizmus, képtelenségek halmozása, érzelmes és kalandos romantika, naturalizmushoz közeli realizmus váltogatta itt egymást. Nem egy helyütt Márai Sándor, másutt Cs. Szabó László, Szerb Antal, sőt Rejtő-Howard-féle képtelenségek hatása érződött ebben a stíluskeresésben. A címadó *Tengertánc* - abszurd történet egy elmebetegintézet ápolójairól, akik fellázadnak és átveszik az uralmat a normális emberek fölött - jól érezhetően a fasizmus világveszedelmének mulatságos rémképe volt. Ez az abszurd-groteszk látomás a tulajdonképpeni bevezetés életműve legfejlettebb, világhíressé emelkedő korszakához. Felettébb sok kanyar után, igen különböző hatások befogadása majd elvetése után, magasabb művészi fokon ide fog visszaérkezni a harminc évvel később önmagát megtaláló és birtokba vevő, nagy sikerű író. De addig megalázások, bukások, kirekesztések hosszú sora várt rá, addig közben nem egy olyan könyvsikere is volt, amelyet hamarosan már maga se vállalt, addig harmadszor is házasodott és sokféle izgalom készítette elő azt a szívbetegséget, amely végül - sikerei csúcán - elvitte.

A háború előtt leszolgálta katonaevét és zászlósként szerelt le. Amikor kitört a háború és őt is behívták, természetesen tisztí egyenruhájában jelentkezett. És azonnal szembetalálkozott a személyes megaláztatással. Szembesülnie kellett azzal a ténnyel, hogy az áhítatosan katolikusnak nevelt író-vegyész-zászlós zsidó származású, munkaszolgálatosnak hívták be. Tisztí egyenruháját azonnal megalázó szidalmak, gúnyolódások, sőt ütlegek közt kellett levetnie, és azonnal el is indították ócska zsávolyöltözékben egy munkaszolgálatos században gyalog keletre a Don felé. Ez 1942 tavaszán volt. Voronyezs környékén érte az összeomlás, a tömeghalál. 1943. január 12-én éjszaka, amikor addig ismeretlen, rémítő hangjakkal a „Sztálin-orgoná”-nak elnevezett sorozatvetők először megszólaltak, mínusz 47 fokos hideg volt. A Második Hadsereg java része ottveszett, az élve menekülők túlnyomó többsége a visszavonulás 2700 kilométeres viszontagságai közben pusztult el. Örkény sebesülten fogságba esett. Átélté a hadifogság legkülönbözőbb változatait. Közel három év után, 1946 decemberében érkezett haza. A végső esztendőben már írni is volt lehetősége. Egyéb kéziratok mellett magával hozta *A légerek népe* kéziratát: tanúság és tanulság, személyes vallomás és hiteles szociográfia a Voronyezst átélő magyar népről. Ez hamarosan meg is jelent, és hasonlóképpen kis könyv alakban napvilágot látott a máris történelmi drámának olvasható *Voronyezs* című színjáték is. - Ebben az időben halomszámra írtak riportokat, emlékiratokat, statisztikákat, vádbeszédeket a tűzvonalról, a légerekről, a szörnyűségekről. Legtöbbjük silány ponyva, fércmű, borzalmak felsorolása. Sokan kapkodták ezeket, újságok írtak róluk. És amikor végre Örkény műveiben művészi színvonalon, hitelesen, maradandó irodalmi értékkel megszólalt a közös tragédia valósága - csaknem némaság fogadta. Az emberek nagy része valójában nem is akarta tudomásul venni, ami valóban történt. A hivatalos vélemény nem kívánta hangoztatni azt a mindenkitől tudott tényt, hogy mi a szovjet nép és a szovjet hadsereg ellen harcoltunk, meg azt, hogy a szovjet hadifogság nem volt kellemes üdülés. Szó sincs róla, eltúrték, hogy egy író a sok selejt közt egy valódi dokumentumértékű, művészi színvonalú könyvet írt erről, de a kijáró elismerést a „fordulat éve” felé haladó kultúrpolitika nem adhatta meg a szerzőnek. Elvárták tőle, hogy ha ilyen jól tud írni, akkor írjon hivatalos „tématervék” szerinti „szocialista realista” regényt, vagyis olyat, amit rövid esztendőkkel később „sematikus” jelzővel bélyegeztek meg ugyanazok, akik előbb elvárták. Örkény pedig, megélve a kor szenvedéseit, nagyon szeretett volna igazi, hívő, pártfegyelmet betartó kommunista lenni. És mivel jól értett az írás mesterségéhez, tehát egymás után írt néhány olyan művet, amelyet elvártak tőle. Nagyon rossz, ostoba, ráadásul unalmas regényeket épített fel (*Házastársak* stb.). Ezeket pedig a sajtó ünnepeelve üdvözölte, az olvasók vásárolták is, mert jó kommunistának tűnt, aki ilyesmit tartott könyvespolcának első sorában. Örkény egy pillanatig a „szoc.-real” vezető írói közt szerepelt.

Persze ezt maga sem bírta megszakítás nélkül. És gyanútlanul írt egy nagyon ártatlan, de kétségtelen erotikus tartalmú novellát, a *Lila tintát*. Tulajdonképpen bele is illett volna a politikai vonalba, hiszen a polgári világ halódásáról szólt. De igazi író lévén nem tudta megállni, és alakjai élő jellemekké, érzéseik és magatartásuk valódi erotikává sikerült. És mintha leszakadt volna az égbolt, maga a kultúrpolitika diktátora, Révai József bélyegezte meg pártgyűlésen, mint a dekadens polgári ízlés támadását a szocializmus ellen. Erre az egész sajtó ráuszult Örkényre, mintha a sematikus művek után váratlanul kiderült volna, hogy ő az ellenség. Persze ez az igazán abszurd fordulat ráébresztette, mennyire mást várt a szocializmustól és eszméjétől. A közeledő 1956 természetes módon találta a forradalmat előkészítő és képviselő írók - Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán és a többiek - körében. De természete folytán eléggé passzív volt. Ellene nem folyt bünvádi eljárás, de amikor a többiek börtönbe kerültek, ő kiátkozott, eltiltott, kirekesztett lett. Fordíthatott, gyógyszerári vegyész lehetett, de egyetlen sora sem jelenhetett meg. Egy jó évtizedig a neve sem fordult elő az irodalom köreiben. Persze írhatott az íróasztalnak a majdani megjelenés reményében. Még dramaturgiai

tanácsadó is lehetett különböző színházakban. Így, titokban épült fel néhány olyan elbeszélése, amelyből idővel a világsikerű drámák lettek, néhány eleve drámának gondolt mű vázlata, amely idővel úgyszintén megvalósult, mint színházi siker. És a hatvanas évek derekán, amikor az a „lányuló” diktatúra mégis olyan új hangot keresett, amely látványosan elszakad a máris rossz emléké s tematizmustól - egyszerre kiderült, hogy Örkény abszurdnak mondott, valójában groteszk, tragikomikus életlátása a keresett és megtalált újdonság. A legfanyarabb abszurdítás is eltúri a happy endet. Ez történt Örkénnyel. A *Tóték* már kisregény korában is az önkénynek és a kiszolgáltatott kisemberek életének paródiája, de színpadi formában minden komorsága ellenére fergeteges komédia lett. Majd a *Macskajáték* az idős emberek szerelemért küzdő kései vágyait mutatja be olyan egyszerre szatirikusan és megérett érzelmességgel, hogy magán-történetével még nagyobb világsikert keltett, mint a *Tóték* politikaparódiája. Örkény tulajdonképpen visszatért, de sokkal magasabb művészi formában ahhoz, amit ifjan a *Tengertánc* örült-történetével kezdett. És maradt még annyi ideje, hogy megírja az életveszélyes élet képtelen komédiáját, a *Pisti a vérzivatarban*-t és legvégül, mintegy csúcspontját a bizarrságnak, groteskségnek és abszurdításnak: a *Rózsakiállítás* című kisregényt arról, hogy milyen mulatságos egy temetés. Lehetséges, hogy ezután gúnyos mosollyal az ajkán fogadta a halált.

THURZÓ GÁBOR

(1912-1979)

Thurzó Gábort azok az író-költő társai, akikkel egyetemista éveiben baráti-kortársi-kartársi közös társasághoz tartoztak, mindvégig Karcsinak nevezték. Hiszen amikor ezek az akkori, különböző tanszakokat hallgató egyetemisták olykor hetenként többször is délelőtt 11 után az ő Váci utcai lakásukon találkoztak, őt Rutterschmidt Károlynak hívták. Ott lakott édesanyjával és három fivérével az egyemeletes régi polgárház emeletén, ahol a földszintet a patinás „Rutterschmidt” pékség üzlete és hátul sütődéje foglalta el. Károly, a legidősebb fiú magyar-német szakos tanárjelölt volt, nagydiák korától fogva írónak készült. Amiként írónak, illetve költőnek készültek valamennyien azok a beszélgető társak, akármelyik fakultását is látogatták a különböző egyetemeknek. Boldizsár Iván orvostanhallgató volt, Szabó Zoltán (a szociográfia későbbi klasszikusa) műegyetemista, gépészmérnökjelölt, Jékely Zoltán is magyar-német szakos, mint a házigazda, Várkonyi Zoltán színiakadémista, e sorok írója párhuzamosan jogász- és történészjelölt, Koroda Miklós a Közgazdasági Egyetemen mezőgazdaság szakos, Vándor Lajos úgyszintén jogász, Örkény István gyógyszerész-gyógyszervegyész. Amikor egymás után megérkeztünk, Karcsi régimódi úriszobának berendezett szobájában asztalra készített ezüsttartókban bőségesen várt a cigaretta, szivar, dohánykádban pipadohány, mert Koroda meg én pipáztunk. Az íróasztalon pedig piros gyertya égett, hogy ki-ki azon gyújtson rá. Csak amikor már jó néhányan voltunk, és ültünk a bőr karosszékekben, jött be Rutterschmidt néni, nagy tálcán hozva a frissen kisült sajtost, mellette karcsú palackban a zöld Chartreuse likórt. „Kezeit csókolom” köszöntésünkre mindig így kezdte: „Egyetek, igyatok fiaim.” - Ez a kép, ez a rendszeres együttlét, akkor 19-23 éves korunk között (1931-től 35-ig), a beszélgetések, nemegyszer irodalmi viták, az egymásnak felolvasott kisebb-nagyobb művek és az azonnali vélemények hangulata, ösztönző ereje megmaradt valamennyiünkben, amíg földi életünk engedélyezte az emlékezést. Ma már csak én élek közülük. Ezért kellett bevezetőként kilépni a krónikás tárgyilagosságából és személyes tanúként vallani nemzedékünk írói kezdeteinek erről a nagyon jellegzetes csoportképéről. Hol közel maradva, hol eltávolodva, olykor megint együtt valamennyien folyton tudtunk egymásról és figyeltük is egymást, mint kölcsönös mércék és kritikusok. Ilyen régi személyes ismerősként foglalom tehát össze - innét a krónikás személytelenségével - amit röviden összefoglalhatok Thurzó Gáborról.

A család régi pesti, belvárosi polgárfamilia volt, német származású. Németségük tudatát és a legnemesebb német kultúra hagyományát nemzedékről nemzedékre örökítették. Goethe, Schiller, a klasszikus német zene, Kant filozófiája életet szabályozó szellemként volt jelen az egyszerre ódon és csillogóan tiszta bútorok között. A családapa rég halott volt, de az egyszerre példás rendet tartó és derűs édesanya - Rutterschmidt néni - éberén őrizte az iparos nemzedékek - elsősorban pékek - házi szellemét. A fiúknak ugyanúgy, mint az elődöknek egyformán volt anyanyelvük a magyar és a német. Karcsi - a későbbi Thurzó Gábor - úgy volt magyar-német szakos bölcsész, hogy az egész germanisztikából nem sok tanulnivalója maradt. Ugyanolyan otthonos volt a Nibelung-ének középfelnémet idiómájában, mint Luther Bibliájának újmódi nyelvet kezdő stílusában. Majd birtokba vette az angol mellett a hollandi nyelvet, a schwitzerditsch (svájci) idiómát, majd alaposan megtanult svédül, de még a dán-norvég-izlandi skandináv változatokat is birtokba vette. Később huzamos éveket töltött Svédországban, néhány évig svéd felesége is volt. S habár idővel műfordítóként németből, angoltól, svédből bőségesen fordított, soha egy pillanatig sem jutott eszébe, hogy ne magyar író legyen. Igaz, legnagyobb hatással művészi gyakorlatára - saját bevallása szerint - az angol Virginia Wolf és Graham Green volt. Valóban, az a sajátságos keveredés kalandosság, lélektani hitelesség és társadalmi kritika határmezsgyéin, amely oly jellemző Graham Greenre,

Thurzó elbeszélőmódszerében is megtalálható. De az ő földrajzi-szellemi háttere a budapesti Belváros legfelsőbb része, a Váci utca tája. Szellemiségét pedig alapvetően határozza meg lelki és erkölcsi életének katolikus hitvilága és kulturális öröksége. (Többek közt ez is összeköti Graham Green szociális érzékenységgel teljes katolicizmusával.) A bűn, a bűntudat, a bűnbánat fogalom- és problémavilága kezdettől végig izgatta. Nemegyszer mondogatta, hogy ő nem „általában” keresztény, hanem katolikus, mint Franciaországban Clodel vagy itthon nálunk Babits. De mint katolikus, úgy hordozza az egyház hagyományának egészét, hogy humanista öröksége alapján tiltakozik az inkvizíció ellen, mert az emberségesség nem azonosulhat az embertelenséggel. Ez a szigorú és emberpárti moralitás védte meg - tudta és hangoztatta is -, hogy német hagyományai ellenére még csak meg se legyintse Hitler vérgőzös szelleme. (Ezekre a néha önkínzó magatartás-keresésre is személyes tanú vagyok: a harmincas évek vége felé gyakran beszélgettünk erről a témáról.)

Az egyetem után azonnal hivatásszerűen lépett az irodalmi életbe. A katolikus *Élet* című folyóirat munkatársa, majd hamar szerkesztője lett. Ő volt a legelső, aki az egészen fiatal Pilinszkyben felismerte a jelentékeny költőt, szívesen közölte a hamarosan tragikus sorsú Vándor Lajos izgatott szabad verseit. Vándor - aki egyébként zsidó fiú volt - akkoriban Thurzónak talán legjobb barátja ugyanolyan természetesnek tartotta, hogy a Thurzó szerkesztette katolikus lap közli, amit ő ír, mint ahogy a kifejezetten vallásos katolikus költészet akkori legjobbjai a fasiszta orkán kerekedése idején egyértelműen pártolták a magyar költészet zsidó lírikusait. Thurzó Gábor a háború előtti években, majd a háború végéig egyenes úton beemelkedett a nyilvántartott katolikus hazai irodalom vezérkarába. Az *Élet* megszűnte után a legfőbb egyházi orgánus, a *Vigilia* munkatársa lett. Elbeszélő művei mellett irodalmi tanulmányai és kritikái már előkelő helyet jelöltek ki számára a háború utáni legelső évekre. Közben kiderült, hogy kitűnően ért a dramaturgiához. Az egymásra következő években hol színházi, hol filmdramaturg volt, idővel a televízió dramaturgiájának is fontos szakértője lett. Mint színházi szakember kiválóan értett regények dramatizálásához. Móricz Zsigmond *Rokonok* című regényének színpadi változata (amelyet Móricz Virág társaságában készített) ennek a műfajátalakításnak egyik legkitűnőbb remeke.

Volt ugyan néhány év, amikor a terrorisztikus kultúrpolitikai süketség Thurzó regényeit sem tűrte el (hiszen túl egyértelműen vallotta vallásos voltát), de dramaturg, dramatizáló, színházi szakember akkor is lehetett. És ahogy a diktatúra közismerten „lágylult”, úgy vonult be nemcsak újra, hanem mint legjobb prózaíróink egyike Thurzó Gábor a regényirodalomba is, és néhány dramatizált elbeszélő művével drámai irodalmunkba is. Aki lexikonokban vagy irodalomtörténeti művekben néz utána, hosszú sorát találja regényeinek, novellásköteteinek és színjátékainak. Akadnak kritikusok, akik a komoly témákhoz túl könnyűnek tartják az érdekességet, a kalandosságot. Mások úgy vélik, hogy a kínzó bűntudat nemegyszer elkeveredik a krimik bűnügyi romantikájával. Vagyis olyasmik hökkentik meg néha a hazai kritikusokat, mint Angliában Graham Green bírálóit. Az olvasók azonban nem riadnak vissza attól, ha egy komoly témavilágú regény egyúttal érdekes is. Aligha kétséges, hogy a hatvanas-hetvenes évek magyar irodalmának ő az egyik legfontosabb regényírója és két-három drámájával igen hatásos színpadi szerzője. Értékbeli vita azonban aligha lehetséges két főműve körül. Az egyik *A szent* című regény, és pompás dramatizált változata: *Az ördög ügyvédje*. A másik emlékeinek és vallomásainak szívhez szóló kötete: a *Belváros és vidéke*. *A szent* az állami és egyházi érdekek egymásba kuszálódottságának, lelkiismereti gondok, naiv hitek és cinikus érvelések szembesítésének nagy társadalmi és lélektani regénye, majd *Az ördög ügyvédjében* a feszült drámai helyzet kitűnő színpadra állítása. Utóbbi évtizedeink egyik legjobb irodalmi alkotása. A *Belváros és vidéke* pedig egy már a halálát közel tudó, nagybeteg, magamagával szembesülő férfi emlékeinek feledhetetlen lírája. Egy jó író két legjobb műve.

SZABÓ ZOLTÁN

(1912-1984)

1932-ben történt, hogy négy budapesti húsz év körüli fiatalember elhatározta, havi folyóiratot indít a legújabb író-költő nemzedék együttes megszólaltatására. Kamasz gimnazista koruk óta jó barátok voltak, verseiket gyakran együtt olvasták fel ugyanannak a néhány gimnazista lánynak, akikkel nyáron teniszezni, télen korcsolyázni jártak, és akikkel együtt beszélgettek-vitatkoztak irodalomról, művészetekről, olykor még filozófiai kérdésekről is. Bizonyosak voltak benne, hogy hamarosan körükben gyülekezik egy egész seregnyi ifjú írójelölt, sőt az idősebbek, a már befutottak közül is számosan fognak érdeklődni irántuk, és rövid éveken belül valamennyien - ők négyen bizonyosan - többé-kevésbé ismert nevűek lesznek a hazai sajtó- és irodalmi életben, ahogy ez négy-öt éven belül be is következett. Ki volt ez a négy kezdeményező fiatalember? Boldizsár Iván orvostanhallgató, Szabó Zoltán gépészmérnök-hallgató a Műegyetemen, Rónai Mihály András joghallgató, de már ekkor kezdő újságíró a Pesti Naplónál, és e sorok írója, aki párhuzamosan volt joghallgató és a történelem-filozófia-történet ismereteit tanuló bölcsészhallgató. - A folyóirat hamarosan meg is valósult: „*Névtelen Jegyző*” volt a neve. Fél év alatt összesen öt száma jelent meg, ami az akkori kérészerűtlen folyóiratok kísérletei között viszonylag nagy számnak hangzott. Hiszen ennyi idő is elegendő volt, hogy az idősebbek közül olyan tekintélyek, mint Karinthy Frigyes, Tersánszky Józsi Jenő, a nálunk alig idősebbek, de már beérkezettek közül Szabó Lőrinc, Illyés Gyula pártfogásukról és részvételükről biztosítsa a lapot, és a velünk egykorú, irodalmi múltjukat elkezdő nemzedékből egész kis sereg gyülekezik köréhez, nem egy olyan, akinek már nem is jutott hely ebben az öt számban, de ebből a hamar kialakult körből léptek gyorsan tovább más megjelenési lehetőségek felé. Itt, ebben a „*Névtelen Jegyző*”-ben jelent meg először Budapesten Weöres Sándor, az egy ideig népszerű, majd fiatalon elpusztult Vándor Lajos, ide adta első kéziratait, Örkény István, Thurzó Gábor... Vagyis hatvan évvel ama folyóirat-alapító beszélgetés után úgy kell visszaemlékezni, hogy századunk irodalomtörténetének, ha nem is állomása, de megjegyzendő jelzőköve volt a rövid életű „*Névtelen Jegyző*”. - Az az egész költői kör pedig úgy ítélte, hogy körükben a legjobb, legnagyobb reményű költő Szabó Zoltán.

Ma már, amikor Szabó Zoltánt úgy tartjuk nyilván, mint szociográfiai irodalmunk talán legfontosabb és egy nemzedéket legjobban ösztönző klasszikusát, amikor útirajzeit, publicisztikáját, tanulmányait fontos és kimagaslóan szép stílusú alkotásokként tartjuk számon - szinte senki sem emlékszik, hogy költőnek indult. Zenei hatású, sajátos hangulatú, vallási és szerelmi vágyak közt lebegő lírájából egy igazán nagy költészet bontakozhatott volna ki. Néhányan, nagyon kevesen még fel tudjuk idézni elegánsan hullámozó verssorait is. De ha hamarosan nem akad, aki összegyűjtse az elfeledett szörványokat - hamarosan mindenestől elsüllyed a teljes feledés mélyvizeibe. Kár lenne. Ő maga sem tett semmit ifjúkori műveinek megőrzése és megőriztetése érdekében. Amikor négy évvel később, 1936-ban „*A tardi helyzet*” nagyon is indokolt sikerével a falukutató mozgalom és a szociográfus irodalom főalakja lett, amikor már országos hírű újságíró, új szenzációs könyvek szerzője volt, olykor vádoltként kellett bíróság elé állnia, mert megírta a hazai valóság igaz képét - hát akkor és attól fogva ifjonti útkeresésnek érezte saját költői indulását is.

Noha igényes stílusa képessé tette volna színvonalas szépirodalomra, voltak is regényírói tervei, amelyeket legfőljebb elkezdett, de sohase valósított meg. Mert magamagát mindenekelőtt a kor tanújának és igazmondó tanúvallójának tudta. A társadalom tényeinek leszögezése személyes tapasztalat alapján, a nyelvi szépségében is szabatos, szemléletes riport, a

történelem megragadható pillanatai egy-egy hazai vagy külföldi úton, vagy olykor egy történelmi-világpolitikai állapot jellemzése elemző tanulmányban - ez volt az ő megtalált világa.

Már a háború előtti években kialakította írói-újságírói rangját, élete is egyensúlyban volt jó ideig. Fiatalon megnősült. Felesége művelt, művészi érzékű, a tánc mesterségét tudós fokon értő asszony volt, később hosszú évekig az Operaház táncrendezője. Igaz, a háborús kalandok izgalmai közepette a kezdeti láz mindkét oldalon ellangyosodott, de a férj - tudván, hogy a szerelem múltán is szeretett felesége származása folytán veszélybe kerülhetne, morális komolysággal és keménységgel kitarzott mellette, amíg a történelem vihara el nem sodorta ezt az életveszélyt. Válásra tehát - békésen és barátságban - csak a háború után került sor. (Mindketten elég hamar találtak méltó és megfelelő új hitvestársat, Szabó Zoltánné új férje Sarkadi Imre, a később tragikus sorsú drámaíró lett, Szabó Zoltán második felesége pedig Károlyi Mihály leánya.) - A szociográfus, már nagynevű újságíró a készülődő új demokráciában előbb a Nemzeti Parasztpárt tagja, ifjúsági egyesület elnöke, folyóirat főszerkesztője lett, onnét lépett át a diplomáciába, Károlyi Mihály közelébe. Amikor Károlyi lett Magyarország párizsi nagykövete, Szabó Zoltánt kérte fel, hogy menjen vele kulturális attasénak. Ebből a kapcsolatból lett a családi kapcsolat. Károlyi Vera grófnő igazán szép, izgalmas asszony volt, Szabó Zoltán a negyvenes évek vége felé 37-38 éves, magas, arányos termetű, vonzó tekintetű, kellemes beszédű férfi. Szép pár volt első feleségével is, még szebb második feleségével, majd megint másképpen szép harmadik feleségével, amikor már a hatvanadik esztendején túllépett, még mindig vonzó, de megkeményedett tekintetű férfi egy lelkesen felnéző húsz-egynéhány éves végső társat talált.

A második házasságával élete második korszaka kezdődött. 1949-ben a Rajk-per és a koncepciós gyilkosságok következtében Károlyival együtt Szabó Zoltán is megszakította kapcsolatát Rákosi Mátyás Magyarországgal: emigránsoknak nyilvánították magukat. Egy ideig még Párizsban élt, de 1951-ben Londonba költözött, ahol a Szabad Európa Rádió angliai vezérpublicistája volt 1974-ig. Közben a francia rádióban franciául, az angol rádióban angolul rendszeres ismeretterjesztő előadásokat tartott a magyar irodalom nevezetes alakjairól. Ezeket az írásait, akárcsak a Szabad Európában rendszeresen tartott irodalmi, kulturális, politikai, de gyakran napi hírmagyarázó publicisztikáját még nem gyűjtötték össze. Azt se tartják eléggé nyilván, hogy milyen könyveket rendezett sajtó alá a magyar irodalomból és társadalomtudományból. De például Bibó István műveit már az itthon félreállított politikus-szociológus életében kezdte kiadatni. Később a gyűjteményt kiegészítette a legfőbb művekkel. Antológiákat is állított össze különböző szerzők verses és prózai műveiből. Csak éppen megszűnt az új egészet létrehozó író. Erről sokat beszélgetett azokkal a magyar írókkal, régi barátokkal, akik rendszeresen látogatták, ha eljuthattak Londonba. A főváros déli részén fekvő Richmond kerületben, a Themze partján húzódó Thetys-Terras nevű hepehupás utca 5. számú háza volt az otthona. Az odalátogató régi - és új - barátokat maga főzte, pesti ízű feketekávéval és skót whiskyvel kínálta, hosszan elbeszélgetve a külföldi lét furcsaságairól. Például arról, hogy az angolul is, franciául is anyanyelvi biztonsággal tudó, fogalmazó író mennyire elvesztette a maga számára egyetlen hiteles nyelv, a magyar otthoni hangulatát. Sok mindent írt mindvégig magyarul is, angolul is, franciául is, csak éppen nem tartotta már magát olyan igazi írónak, mint akkor, amikor mindenki másnál szebben írt a magyar valóság komor képeiről.

Azután, már élemedetten, mint az élet szép ajándékát, végső játéknak - ahogy ő mondta egyszer „hazard játéknak” - megtalálta az ifjú, új feleséget. Vele átköltözött megint Franciaországba, egy Josselin nevű bretagne-i városkába. Ott született, túl a hetvenedik évén még egy kisfia, akit már nem nevelhetett fel. 72 éves korában, 1984-ben meghalt. Lehetséges, hogy irodalmunk egyik halhatatlan klasszikusa, de már most - halála után néhány évvel - is alig tudnak róla az olvasók.

OTTLIK GÉZA

(1912-1991)

A felsőozorai és kohanóczi Ottlik nemzetség az ősi magyar nemesi családok nagy tekintélyű sorába tartozott. Tábornokok és magas rangú állami tisztviselők akadtak nemzedékeikben. Ez érteti meg, hogy az írástudó otthonban nevelkedett fiút katonatisztnek szánták. Középiskoláit katonai alreál- és főreáliskolákban töltötte, hogy egy életre elmenjen a kedve a kaszárnyai fegyelemtől, majd múlhatatlan krónikása legyen a katonai nevelés embertelenségének. Aki 1912-ben született, az 1922-ben került középiskolába és 1930-ban érettségizett. Ez volt a Horthy-korszak „bethleni konszolidáció”-nak nevezett időszak. Odakint a Trianon-csonkított országban a forradalmak zűrzavara, majd az ellenforradalom gyilkos vérengzései után egy Nyugat-Európához alkalmazkodó rend-áhitat egyensúlyigényében kiforralt sajtóságos álliberális áldemokrácia illúziójában a nagybirtok és nagytőke összebékítésével létrehozott, viszonylagos nyugodalmat kialakított társadalmi képletet igyekezett megvalósítani. Ebben a képletben az uralmi rend okos miniszterelnöke kezét foghatott a háborgásból megszédült kispapvezérrel is, a kiegyező szociáldemokrata pártvezetővel is. A családi otthon franciás-angolos kultúrával nagypolgári-nyugati szellemben humanista nevelést adott, miközben a hadseregben és a katonai iskolákban tovább élt az Osztrák-Magyar Monarchia vakfegyelm-szelleme. Ottlik Géza, a művelt nagypolgári és dzsentriörökséget magával hordó fiú együtt élte át a humanista emberségesség és a katonaiskola örökölt embertelenségének együtthatását. Idővel ez a kettősség lett élete főművének tanúvallomása. Addig azonban évtizedeknek kellett eltelnie, hiszen amikor főműve, az *„Iskola a határon”* megjelent (1957) már 45 éves volt, mögötte negyedszázadnyi novella, tanulmány, kritika és szinte megszámlálhatatlan műfordítás. És ahhoz, hogy olyan író legyen, amilyen lett, nem volt elegendő az életszemléletét eldöntő katonai neveltetés, ahhoz arra is szüksége volt, hogy utána minden addiginak hátat fordítva matematika-fizika szakos tanári diplomát szerezzen, hogy angol nyelven írt, a bridge-játék kombinációs lehetőségeiről szóló könyvével a kártyajáték tudományának nemzetközi tekintélyű szakembere legyen, hogy regényfordításával a legszínvonalasabb irodalmi közvetítőnek tudják a nyugati és a magyar irodalmak között.

A katonai neveltetés két ellentétes irányú és tartalmú magatartást formált ki egész életére. Az egyik az idegenkedésnél is erőteljesebb ellenállás mindenfajta függőséggel, fegyelmező kényszerrel szemben. A másik a szigorú fegyelmezettség ennélmaga iránt. Modora, véleményeinek megfontoltsága, a szívélyes barátságosság és a távolságtartás másokkal - felületes ismerősökkel és jó barátokkal szemben egyaránt - és fogalmazásának példás szabatosága együtt is, külön-külön is a régi típusú „katonás rend” eszményét idézte, miközben igazi „civil” eszmény szerint tudott függetlennek lenni mindenfajta előírástól. A katonai középiskola után, amikor 19 éves korában - 1931-ben - első írásai megjelentek különböző folyóiratokban, és úgy fordított hátat addigi tanulmányainak, hogy matematika-fizika szakos egyetemi hallgatóként egy olyan gondolkodás-ismeret-képzőlet alkotta világba lépett, amely merőben különbözött az otthon úri szabályörökségétől is, a katonai „drill”-eszménytől is, már kikristályosodott - vagy kristályosodni kezdett - jellemét meghatározó egyénisége. Ennek alighanem az volt a lényege, hogy se politikai magatartásában, se erkölcsi-esztétikai véleményeiben, se stílusában nem volt semmiféle szabályrend kollaboránsa, se lázongó ellenfele. Aki valamelyest is ismerte, tudta, hogy nagyon is meg volt korról korra a maga véleménye, soha semmiféle rendszer nem tudta a magáénak, de ellenségének sem. Leszámítva persze a fasizmust. Az alapvető humanizmus látszat-egyezséget sem köthetett a nyílt, vallott és túl látványos embertelenséggel. A fasizmus-

nak ellenfele volt, de megtartva saját véleményeit, az előkelő szenvtelenség álorcája mögött eltűrten, még némi tisztelettel is övezetten együtt tudott élni Horthyékkal is, Rákosiékkal is, Kádárékkal is. Ha tudta, hogy amit éppen írni akarna, az már vagy még nem kell az érvényes kultúrpolitikának, akkor klasszikusokat fordított (kitűnően), a bridge elméleteivel foglalkozott, a játékokban rejlő matematikai problémákkal játszott el. Ezekből is tudott annyi megélhetésre valót keresni, hogy kihúzhatta addig, amikor már megint szalonképes (illetve ügyészképes) novellát, kisregényt, esszét vagy kritikai tanulmányt közölhetett. És közben igen hosszú munkával, választékos szabatossággal felépítette a főművet: az „*Iskola a határon*”-t.

Nem önéletrajzi regény ez, de teljes egészében, környezetével és változatos alakjaival saját élményből származik. Nem egy olvasónak az volt a véleménye, hogy az osztrák klasszikus, Robert Musil „Törless iskolaévei” példája és előképe volt Ottlik regényének. Mások úgy vélték, hogy az irodalmi emlékeinkből méltatlanul kiesett Balla Borisz „*Niczky növendék*” című, hasonló témavilágú regénye hatott már a katonaiskolákkal szakító fiatal Ottlikra. Hiszen a nála mintegy évtizeddel idősebb, a katonaelettel ugyanúgy meghasonlott Balla Borisz egykor ugyanabba a kőszegi katonaiskolába járt, ahol később ő találkozott a nevelési módszerekkel és azok lélektorzító hatásával. Valójában Ottlik csak sokkal később találkozott Musil életművével, benne Törless katonaiskolás ifjúkorával is. A nagy osztrák író még hazájában is csak évekkal halála után vált az irodalom felfedezettjévé, nálunk a hatvanas évek derekán kezdték tudomásul venni, amikor Ottlik regénye már rég sikeres olvasmány volt. Ő maga is mondta, hogy alkalmat sem volt, hogy Musil hathasson rá, holott sohase tagadta, hogy a külföldiek közül sokat tanult a francia Marcel Proust-tól, André Gide-től és az angol nyelvű amerikai Hemingway-től (ennek nagy híréreművét, az *Öreg halász és a tenger*-t ő fordította egyenértékű remekművé magyarrá). Balla Borisz regényével pedig az volt a helyzet, hogy tényeket nem kellett tanulnia belőle, minthogy a személyes élmények és emlékek sok mozzanatban azonosak voltak. Balla is gondos, jó stilisztá volt, de Ottlik hozzáállása a mondat szerkesztéshez és a bekezdés építkezéséhez merőben más, fejlettebb is, elegánsabb is. Lélekábrázolása is sokkal árnyaltabb. És merőben különbözik Ottlik humanizmusa, az emberi méltóság feltétlen tisztelete Balla nyomasztó pesszimizmusától, amely nem is lát más utat a folytonos megszégyenítéssel fenyegető külvilág elöl, mint az öngyilkosságot. (Balla Borisz a háború után végleg elhagyta Magyarországot, Amerikában egyetemi tanár volt, irodalmunkból a neve is kikopott, pedig a két világháború közt a jelentékenyebbek közé tartozott: egykor a kitűnő katolikus folyóirat, a „Vigilia” alapításában is részt vett.)

Ottlik életműve igen kicsi, holott szakadatlanul dolgozott. Műfordításainak száma sokkal nagyobb, mint eredeti műveié. De regénye, kisregényei, novellái, tanulmányai, kisebb esszéi és kritikái együtt beleférnek öt nem túl terjedelmes kötetbe. De az aggodalmas pontosság, a magamagával folytatott alkudozás minden szóért, és a meg nem alkuvás sem gondolkozásban, sem stilisztikában felettébb munka- és időigényessé tette ezt a lankadatlan értéktermelést. - Műveinek jellege: lélektani. Az emberek egymás közti viszonyainak, köztük nem utolsósorban a végtelen arcú szerelemnek, a cselekedet erkölcsi megítélésének világa ez. A magánélet értéke, vonzó és riasztó mozzanatai, tehát - habár társadalmon belül játszódó események ezek - merőben politikamentes témakör. Olyan korban, olyan egymás után következő korszakokban, amikor hivatal, kritika és ezek következtében sajtó és kiadó mindenekelőtt politikát várt el az irodalomtól. A senkivel se kollaboráns és senkivel sem ellenzékieskedő Ottlik - ha néha éveig is szürkeségbe húzódott - itt is megtalálta a lét lehetőségét, majd a létjogosultságot, idővel a József Attila-, végül a Kossuth-díjjal jelzett teljes elismerést. Amikor 79 éves korában meghalt, felettébb kis életművével már afféle élő klasszikusnak számított. Ez az esztétikai érték feltétlen győzelme volt a politika felett is, a népszerű irodalmi silányságok felett is.

VÁNDOR LAJOS

(1913-1945)

A legújabb és legbőségesebb magyar irodalomtörténetben még utalás formájában sem fordul elő Vándor Lajos neve. Holott a harmincas évek izgatott hazai irodalmában, a kérészéletű, de mégis fontos irodalmi jelentőségű folyóiratok oldalain a legérdekesebb, legegényibb hangú költők egyike volt, sőt a viszonylag leghosszabb életű, harcosan ellenzéki szellemű Keresztmetszetnek ő volt a szerkesztője is. Ennek az irodalomban is oly fontos évtizednek, a fasizmus felerősödésének és a világháború előzményeinek hazai irodalmi életét a tudomány még mindig nem mérte fel sem mélységében, sem árnyaltságában. S lám, a szakma szerint hozzáértők még csak azt sem vették tudomásul, hogy ez a Vándor Lajos az antifasiszta költők egyik legnépszerűbbike volt, akinek verseit legális és illegális előadóesteken, munkáskörökben is, értelmiségi körökben is hivatásos színművészek és lelkes műkedvelők versengve mondták. És ha egy előadó közölte a pódiumon, hogy Vándor Lajos verse következik, a közönség már előre tapsolt. - Igaz, a *Magyar Irodalmi Lexikon* tizenkét sor erejéig a legelismertőbb hangon megemlíti létét, de a rövid címszó szó szerint így végződik: „Munkaszolgálatra hurcolták, és nyoma veszett.” Nos, ebben az esetben e könyv szerzőjének ki kell lépnie személytelenségéből, mert az egyetlen tanúja Vándor Lajos útja végeztének, jelen volt meghökkentően értelmetlen halálánál, amelynek tragikuma felér a leggroteszkebb Vándor Lajos-vers valóságot vádló képtelenségével és értelmetlenségével.

1932-ben történt, hogy a mindössze öt számot megérvő Névtelen Jegyző nevű, harcosan ellenzékinak elképzelt, akkor húszéves ifjú írók és költők szerkesztette folyóirat szerkesztőségében megjelent egy még fiatalabb, tizenkilenc éves, inkább közép-, mint magas termetű, de vagányosan jóképű fiú, és letett az asztalra néhány verset. Formájukat tekintve szabad versek voltak, de a jó fülű olvasók azonnal kihallhatták a hosszú sorokból a kitűnő formaérzékét, a lendületes ritmikát, s ami ennél is fontosabb volt: a harcias kritikát a környező világ értelmetlenségeiről. Ezek a költemények izgalmasan groteszkek, tragédiákat rejtően jó humorúak voltak. Hangvételük valamicskét emlékeztetett az akkor divatos Erich Kästner gúnyból, érzelmességéből és az érzelmesség kritikájából ötvözött modorára, de politikai magatartásuk egyértelműbben volt vádló. A polgári baloldalnak az a radikális hangja volt ez, amely már határos volt a szocialista töltésű antikapitalizmussal. A folyóirat következő számában már meg is jelentek a Vándor Lajos-versek. Kettő - a *Fej vagy írás* és az *ÁBÉCÉ huszonnégy hetűje* - hamarosan népszerű lett a legkülönbözőbb előadók műsoraiban.

Ez a hirtelen ismertté vált költő akkor elsőéves jogász és ezzel párhuzamosan szövmunkásinas volt. Abból a rétegből érkezett, amely a kispolgárság és a proletariátus határvidékén él. Kisiparosok, ipari tanoncok vagy már segédek voltak a közeli hozzátartozói. Ő volt a családból kitörni kész tehetség, aki az iskolában jó tanuló, aki szenvedélyesen olvas, de közben grundokon futballozik, majd sportkörben még ökölvívással is próbálkozik. Aztán felküzdötte magát az egyetemig, de fenntartotta a lehetőséget, hogy mégis ipari munkás lesz. Gyerekkora óta verseket írt. Úgy emlékszem, mindig jókedvű volt, futott minden nő után, és a nők hamar belé is szerettek. Volt benne valami abból a típusból, amelyet abban az időben jampecnek neveztek, illetve játszotta a jampecet, a léha beszédmodorú, fölényeskedő, dzsesszre táncoló, újmódi dandyt - miközben tanult, sokat olvasott, és gondosan fogalmazta verseit. Húszéves korára már megtalálta a maga egyéni hangját, amellyel kora közhangulatát akarta kifejezni. A sajátos az volt ebben a hangban, hogy gúnyos-vidáman, groteszken, helyzetkomikumokat halmozva szólt a komor és nyomasztó világról. Gazdasági válság,

munkanélküliség, kilátástalanság, nyomor, testi és lelki prostitúció, a gazdag és szegény ellentéte, a megalázások elleni düh, a megalázottak iránti részvét és a félelem egy újabb háború lehetőségétől - ez volt a Vándor-versek témaköre. A harmincas évek elején járt a történelem, a német fasizmus győzelmének előestéjénél tartottunk. Ekkor jelent meg Vándor Lajos első verseskönyve: a *Fej vagy írás*. Az volt a címlapra írva, hogy a „Névtelen Jegyző kiadása”. Ennek a folyóiratnak valójában semmi lehetősége nem volt könyveket kiadni, de az a fiatal író-költő baráti kör, amely a folyóiratot csinálta - és ahová most már Vándor is tartozott -, segítette előfizetőket gyűjteni, vagy szerény kölcsönöket is szerezni, ha valamelyiküknek kiadásra való füzetnyi verse gyűlt össze. És a kiadás jelzése inkább arra szolgált, hogy a költő jelezze, melyik ifjú írói körhöz is tartozik.

A verseskönyv elég széles rétegekben tette elismertté költőjét. Thurzó Gábor az Erdélyi Helikonban lelkes, nagyrabecsülő kritikát írt róla. Thurzó - aki egyidős volt Vándor Lajossal - nemsokára már a budapesti, katolikus egyházi jellegű, de az egyházi lapok közt viszonylag baloldali Élet szerkesztője lett, hamar jó nevű író és kritikus, maga is jó barátságban a Névtelen Jegyző fiatal íróival. Személyesen is jó barátok lettek Vándorral, akit támogatott is további irodalmi útján, amíg a történelem vihara el nem ragadta a költőt.

A Névtelen Jegyző megszűnése után Vándor megpróbált saját lapot szervezni, és ebben ügyesebbnek is bizonyult, mint kortársai. Talált megfelelő támogatókat is, üzleti érzékű szerkesztőtársat is, aki hirdetéseket szerzett a lapnak. Így jött létre a Keresztmetszet, amely ebben az időben szinte példátlanul, két évig is rendszeresen meg tudott jelenni évi tíz alkalommal (az évi tízsámos folyóiratításhoz ugyanis nem kellett hatósági lapengedély). A Keresztmetszet már a fasizálódás korára esik, és egymás mellé állított számos baloldali polgári és kifejezetten szocialista írókat. Érdekes olvasmány volt valamennyi száma: Vándor jó szerkesztőnek bizonyult. Mire azután ez is megszűnt, Vándor Lajos befejezte az egyetemet, jogtudományi doktor volt és országosan ismert, sőt népszerű költő. De az általános munkanélküliségben állást sem újságnál, sem ügyvédi irodában nem kapott, vagy ahol ügyvédjelölt lehetett volna, ott havi negyven pengőt fizettek. Az ilyen állást csak az olyan fiatal jogászdoktorok fogadhatták el, akiket jobb módú szülei eltartottak, amíg el nem végzik a gyakorlóéveket, hogy azután saját ügyvédi irodát nyithassanak. Vándornak pedig meg kellett élnie, hiszen hamarosan nősülni is akart. Ezért hátat fordított a jogászságnak, s felszabadult szövéseged lévén, elment gyári munkásnak. Ebben az időben készítette groteszk, kihívó hangú névjegyét, amelyen szó szerint ez állt:

DR. VÁNDOR LAJOS
szövmunkás és lírai költő

Megnősült, gyermeke született, túl volt a játékos jampeckodáson, komolyan dolgozó család-fenntartó lett. Költészete is némiképp hangot váltott. A fasiszta veszély, a világháború előérzete és félelme visszafogta a cinizmussal kacérkodó költői fenegyerekeskedést. Igaz, szatírára hajló, groteszkiségre érzékeny természete nem változott meg, de céltudatosabban harcias lett. És nem látott semerre kiutat. Elkésérítette, hogy Németországban a szociáldemokrácia tehetetlenül engedte Hitlerrel uralomra jutni. Ezért baloldalisága inkább az anarchizmushoz, mint a szocializmushoz közeledett. Egyre kevésbé talált utat és társakat. Jellemző verssora ebből az időből: „Csoportosulj önmagad köré!”

1938-ban jelent meg második verseskönyve, a *Csoportkép*. Különösképpen emlékezete is kikopott az antifasiszta költészet mindig hiányosan felidézett történetéből. És amikor jött a háború, munkaszolgálatosnak hívták be. Kezdetben még örült is neki, hogy nem kell fegyvert fognia, hiszen most már nem is reménykedhetett másban, mint a fasizmus világméretű háborúvesztésében. Amikor bevonult, nevetve mondta barátainak: „Érdekes, kiderült, hogy

több a zsidó, mint a sváb elődöm.” A család eredeti Walder vezetékneve alapján a rég nem vallásos munkás emberek sváb származásúaknak hitték magukat, amíg a fasizmus elő nem kerestette az elődök anyakönyvi kivonatait.

A munkaszolgálatos évek nagy részét hazai táborokban töltötte. Gyakran lehetett otthon, családi körében. Fejében regényeket tervezett, és írt több drámát is, remélve, hogy majd csak eljön ezeknek az ideje is. De ezekről már csak akkor beszélt e sorok írójának, amikor a világégés végső hónapjaiban találkoztunk a pokol legfenekén, a guns kircheni haláltáborban. - Amikor elkövetkezett Magyarország német megszállása és a nyilas rémuralom, Vándor Lajos munkaszolgálatos alakulatát is nyugatra vitték, és végül a végzet a költőt is előbb Mauthausenbe, majd onnét tizenhatezredmagával Guns kirchenbe sodorta, ahol az állandóan lángoló máglyán égtek a halottak. Mindennap néhány száz emberrel kevesebb élt, a többi vagy várta a halált, vagy reménykedett, hogy mégis előbb omlik össze a kétségtelenül végóráinál tartó fasizmus, mielőtt őrá is sor kerülne. Alighanem Vándor várta a legbizakodóbban. Még csak nem is látszott túlságosan lefogyottnak a kísértetalakok között. Tekintete is mosolygós volt, minden szavával biztatott mindenkit, hogy most már ki lehet várni. És legszívesebben irodalomról, költészetéről beszélgetett.

1945. május 6-án ő is ama megfogyatkozottak közt volt, akik mégis megérték a felszabadulást. Tökéletesen egészségesnek látszott, csak nagyon éhes volt, mint mindenki. És amikor a szomszédos Wels városában az amerikai katonáktól kapott egy félkilós húskonzervet - minden figyelmeztetés ellenére, hogy helyesebb előbb valahol tejet inni, könnyű, cukros ennivalót lenyelni, mielőtt régóta éhező gyomrát megterhelné -, nem tudta megállni, vagy bízott elpusztíthatatlanságában, azonnal felbontotta a bádogdobozt, és amúgy hidegen megette a fűszeres húst. Nemsokára elviselhetetlen görcsök rontottak rá. Eltámogattam a kórházig. Én is éhes voltam, de sikerült tejet találnom, cukrot is ehettem, mielőtt nehezebb ételt lenyeltem volna. Akkor visszamentem a kórházhoz és megkerestem Vándort. Mire az óriási teremben a hevenyészett szalmafekhelyen megtaláltam - már nem élt. Nem vártam meg a temetését, siettem haza. De tanú vagyok rá, hogy „nem vészett nyoma”, én láttam utoljára élve, én láttam minden barátja és ismerőse közül egyedül a holttestét. Azóta nemegyszer írtam, beszéltem róla, de senki se figyelt fel rá. És elfelejtették, hogy a harmincas évek egyik méltán népszerű, tehetséges költője volt. De most már újra eszünkbe juthat, hiszen verseit és drámáit messze külföldre - Ausztráliába - szakadt gyermekei megőrizték, és ezek lám a közelmúltban mégis megjelentek minálunk.

WEÖRES SÁNDOR

(1913-1989)

Már 14 éves korában vidéki lapokban megjelentek versei, 19 éves fővel már országszerte tudomásul vették a vájt fülű olvasók, hogy bravúrosan verselő, egészen sajátos hangú költő. Ez 1932-ben történt. A Vas megyei Csöngye nevű faluból - ahol apja jegyző volt - postán beküldött egy bizarr képekkel, kitűnő rímekkel, meglepő gondolattársításokkal fülbecsengő költeményt a fiatal írókat, költőket maga köré csoportosító „*Névtelen Jegyző*” nevű budapesti folyóirathoz, amely azonnal közölte. Felfigyelt rá Babits Mihály is. Ennek a bemutatkozó kis műnek „*A macska*” volt a címe, a hízelgő állat monológja: gazdája áhítatos hangú dicsérete. Refrénként visszatérő sora: „Kilenc mély bók a nevének” irodalmi körökben tréfás köszönési fordulat lett. Még ugyanebben az évben otthonra talált a *Nyugat* hasábjain is, és az azonnal befogadott költő - fel-feljárva a fővárosba hamarosan kedvelt barát lett a legkülönbözőbb irodalmi körökben. Alacsony természetével, különös, kicsit éneklős hanghordozásával, szerényen mosolygó arcával, váratlan ötleteivel és már fiatalon is meglepően nagy és széles körű műveltségével együtt egész lényében volt valami nagyon kedves mesealakszerűség. Pedig kultúrája feltornyosulásának még csak az elején tartott. Ez a szellemi önépítés 76 éves korában bekövetkezett haláláig szakadatlanul folytatódott. Csak 20 éves korában kezdte az egyetemi éveket, ahol egymás után, olykor egymás mellett volt jogász, földrajz-történelem szakos tanárjelölt, filozófia-esztétika hallgató. Közben nemcsak tanult, de meg is tanulta a legkülönb-féle nyelveket: a modernnek és klasszikusok mellett például középfelnémetet, hogy eredetiben értse a Nibelungenliedet, vagy amikor később óindiai szövegeket fordított, beletanult a szanszkritba is. Amikor doktori disszertációja, „*A vers születése*” 1939-ben megjelent, nem egy olvasója úgy érezte, hogy valami új kezdődik a hazai irodalomesztétikában. Ekkor már három verseskötet volt mögötte. Civil életében könyvtáros lett, előbb Pécsen, ahol az egyetemi éveket töltötte, és ahol a *Sorsunk* című folyóiratnak egyik szerkesztője is volt, majd Székesfehérvárott, végül Budapesten az Akadémiai Könyvtárban. Ettől kezdve végleg budapesti lakos volt. Itt hamarosan meg is nősült. Felesége, Károlyi Amy, a költőasszony életének kiegészítő társa, munkatársa, alapvetően rendetlen életmódjának üdvös rendben tartója volt és maradt mindvégig. (Nem egy kisgyermeknek szóló könyvüket együtt hozták létre.) A történelem adta zűrzavaros világban pedig ugyanazzal a szívóssággal építette sokhangú életművét, amellyel szakadatlanul bővítette ismereteit. Az ötvenes évek elején az eszmei dogmatizmust és a művészeti sematizmust elváró kultúrpolitika sehogyan se tudta elviselni alkati politikamentességét. 1951-től állása sem lehetett, verse sem jelenhetett meg. Rákényszerült a műfordítások tömegmunkájára. Itt azonban nélkülözhetetlen lett rendkívüli nyelvtudásával, munkabíráásával és azzal a magas igénnyel, hogy a kényszerű teendőket is a legmagasabb színvonalon végezze. Elképesztő az a mennyiség, amelyet régiékből és újakból, közeliékből és távoliakból tolmácsolt felettébb nagy tartalmi és formai hűséggel a világirodalomból. Az irodalom akkori illetékesei pedig azzal az indokkal tartották távol 1950 és 1956 között az irodalomtól, hogy „formalista”. - Sok író felháborított Weöres kirekesztése, az indoklás is, de aki ellene szólt, süket fülekhez szólt. Feledhetetlen, hogy egy ízben az Írószövetség egyik taggyűlésén, amikor politikai jelszavakból élő, jelentéktelen írók-költők ezzel a formalista bélyeggel erősítették Weöres távol tartását (persze távollétében, hiszen ő párttag sem volt), akkor Trencsényi-Waldapfel Imre, a klasszika-filológia nevezetes tudósa és az ókori költészet kitűnő fordítója, aki egyrészt hívő párttag, de ugyanakkor Weöres Sándor jó barátja volt, ezeket a szavakat mondta: „Higgyétek el, elvtársak, nagyon sokan, akik ma harcos kommunistáknak látszanak, már harcos reakciók lesznek, amikor Weöres Sanyi még

mindig megbízható, politikához süket formalista lesz”. Ezekért a sajátosan védő szavakért egy rendkívül rossz költő fegyelmet kért a neves professzor ellen a pártfegyelem megsértéséért és a formalisták dicsőítéséért. (Még jó, hogy a pártvezetőség úgy tett, mintha ezt a javaslatot nem hallotta volna meg.) - Annyi tény, hogy 1950 és 1956 között Weöres-vers nem jelenhetett meg. Ezután következett a közben írt költemények nagy gyűjteménye, „*A hallgatás tornya*”. Ettől kezdve pedig a költőnek rendíthetetlen helye volt élő irodalmunk első sorában.

Az bizonyos, hogy indulásától kezdve mindvégig, amikor sokan indokoltan már élő klasszikusnak tekintették, az érte lelkesedők és a mindig fejcsóválók jellemzései oly különbözőek, mintha nem is ugyanarról a költőről volna szó. Mert ebben az irdatlan útvesztőben, ami költészetének egésze, együtt jelennek meg antik mítoszok és a modern élet sokféleképpen értelmezhető képei. Gondolatmenetein párhuzamosan húzódik a szikár logikus gondolkodás és a misztikus filozófiák ábrándjai. Csengő-bongó gyermekversek váltakoznak lírai-egyéni tartalmú életbölcselettel. De bármit mond, legyen az optimista vagy pesszimista, legyen szemléletesen képszerű vagy játékosan értelmetlen - az cseng-bong, zenél, az nyelvi és ritmikai bravúr. - A konzervatív ízlésűeket is, a politikai mondanivalók igénylőit is felháborította Weöres játéka, a jól ritmizált értelmetlenségek kultusza is, a régi keleti mítoszok újraélesztése is. Elbeszélő költészetében korok és témák szeszélyesen váltakoztak. „*Istár pokoljárása*” egy ősrégi mezopotámiai mítosz lélekmegragadó újraidézése, a „*Psyché*” egy felvilágosodott-biedermeier költő lelki kalandjainak verses regénye, amelyben fontos szerepet játszik a hajdani görögös kultúrájú, tragikus sorsú poéta, Ungvárnémeti Tóth László, akinek emlékét Weöres is igyekezett újraidézni.

Sokszíni új - vagyis századunk közepe óta magát közlő - költészetünkben Weöres Sándor alighanem a legegységesebb képlet. Ennek legfőbb oka, hogy szellemi előzményei erősen különböznek utóbbi évtizedeink irodalmának egészétől. Habár a materializmus valójában viszonylag kis részét alapozta íróink-költőink tudatvilágának, de irodalmi kultúránk egészét a XVIII. század óta meghatározta az ésszerűség, az okozatiság, a logika - vagyis a racionalizmus igénye. Az idealizmus, mint bölcséleti alap, gyakorta a kifejezett tételes vallásosság akkor is meghatározhatta az érzelmeket és magyarázatokat, ha alanya politikai okokból vagy józan önvédelemből a világ előtt tagadta. De a lét misztikus szemlélete, a jelenségek irracionális magyarázata, távoli korok egzotikus bölcselleteinek alkalmazása kívül esett íróink átélőképességén, befogadóigényén és leggyakrabban kultúrfilozófiai műveltségén. És minthogy ennek még a lehetősége is veszedelmesnek tűnt egy materializmust erőltető kultúrpolitikának, még az ilyesmiről író filozófikusoknak, kultúrfilozófikusoknak és kultúrtörténészeknek a hírére is igyekeztek elzárni a köztudattól vagy éppen az oktatástól. Az olyan kiváló tudósainkat, főleg kultúrfilozófusainkat, akik gondolkodásukban a múlt koroknak vagy a tapasztalható külvilágnak az értelmezésekor egyértelműen nem zárták ki az irracionális elemeket - egyszerűen ártalmasaknak hirdették, s tanaik közvetítését megakadályozták. Ennek folytán olyan kitűnő tudósok, mint a külföldre távozó Kerényi Károly, az értelmiségi pályákról is kirekesztett Hamvas Béla, az olvasóközönség körében igen népszerű, mégis elszigetelődő Várkonyi Nándor, sőt még az óriási tudományos tekintélyű Fülep Lajos is kívül került az irodalmi világ köztudatán. Weöres Sándorra pedig indulásától kezdve éppen ezek a hazai gondolkodók hatottak legerőteljesebben, személyes ismeretségben is volt velük. Ők vezették tovább elmúlt korok különböző bölcseletei felé, és a mi századunk olyan nagy hatású tanításaiig, mint Spengler kultúrtörténet-magyarázata és Jung mítoszokat és különböző korok és népek közös tudatvilágát elemző mélylélektana. Weöres Sándor ezeknek a jól megtanult eszméknek és lehetőségeknek alapjára építette fel egész világképét. Ez pedig olyan megközelíthetetlen volt legtöbb olvasójának másféle műveltségi alapokon épült tudatvilágától, hogy legtöbbször azt se vették észre, hogy nem is értik az egyébként élvezettel olvasott és utánaskandált vers-

szövegeket. Ezt a nemértést kiegészítette az a játékossága, hogy eljátszott a szépen hangzó vagy kitűnően skandalhatos, valóban értelmetlen szövegekkel. De aki nem tudja, mi a különbség az érthető és az érthetetlen közt, az képtelen megkülönböztetni az érthetlent és az értelmetlent. Hát még ha egybeszövődik a racionális, az irracionális és a nonszensz, vagyis az érthető, az érthetetlen és a nemlévő. Weöres Sándor pedig egyre nagyobb távlatú áttekintéssel és egyre fejlettebb formalehetőségekkel ezt a világlélményt közölte az olvasókkal. Ezzel minőségileg más volt, mint ismert költőink bármelyike. Sokan mondták, hogy korunk legnagyobb költője, még többen, hogy „öncélú játékos”, sokan gyönyörködtek benne, de alig-alig értették, és voltak azért mégis, akik értették, vagy legalább közelíteni tudtak hozzá. De ezek számára sem volt lehetőség, hogy nagyságrendben összehasonlítsák legjobb kortársaival, mivel nincs mennyiségi mérce, amellyel össze lehet mérni minőségi különbségeket. Kétségtelen, hogy Weöres Sándor valódi nagy költő, az is kétségtelen, hogy akinek füle van hozzá, annak rendkívül vonzó költő, de hogy kinél mennyivel nagyobb vagy kisebb korunk legnagyobb költői közül - arra nincs mérce. Ezért azt mondhatjuk, hogy századunk kitűnő magyar költészetében Weöres Sándor a másoktól legkülönbözőbb költő.

DEVECSERI GÁBOR

(1917-1971)

Aligha lehetett szebb, daliásabb férfit elképzelni, mint a harmincöt-harminchat éves Devecseri Gábort alezredesi egyenruhában, ahogy ott áll akár a katonai főiskola katedráján, akár az Írószövetség elnöki asztalánál, homlokába hulló fekete hajfürtjét hátrasimítva tanít vagy magyaráz vagy cseveg akár görög mondai hősokról, akár szovjet költőtársokról, akár kultúrpolitikai napi feladatokról, ide-oda csapongva latin közmondások, a marxizmus klasszikusaiból vett idézetek és felettébb erotikus hasonlatok között. A nők - minden korosztályból - elragadtatottan lelkesedtek érte, és ő tréfát és áhítatot vegyítve lelkesedett minden nőért. A férfi barátok szívük mélyéig szerették, akkor is, amikor éppen mérgesek voltak rá, akár éppen „túlvonalassága” vagy éppen minden komoly dolgot gúnyoló cinizmusa miatt. Soha életében egy cigarettát el nem szívott, szeszes italba ugyan társaság kedvéért olykor belekortyolt, de nem ízlett neki se bor, se rövid ital, még a feketekávét is csak baráti körben éppen hogy megitta, ha elébe adták (akkor is rengeteg cukorral, hogy elvegye az ízt) - mégis mindig úgy tetszett, hogy mámoros állapotban van: szerelemtől, költészettől, egy sajátos nyelvtani igealaktól vagy éppen egy izgalmas pletykától. Egyformán izgatta és készítette klasszikus formájú versre vagy elsuttogott indiszkrécióra is, hogy Odüsszeusz mikor melyik mondabeli nővel feküdt le, vagy a baráti körben melyik nőnek melyik férfival van éppen viszonya. És ha igazi lendületben volt, akkor az antik vagy a napi pletykaanyagot görög vagy latin és angol versben fogalmazta meg olyan versformában, ahogy éppen kívánták. Igazán nagy tudós, művész-büvész verselő, mindig segítőkész jó barát és soha fel nem serdülő kamasz egyszeri, sosem volt, utánozhatatlan egysége vált valóra ebben a tüneményes emberi jelenségben, akit a tanítványai is Gabinak neveztek.

Magánéletében meg tudta valósítani a legmeghittebb, mély érzelmekkel teljes hitvestársi szerelmet - amelyben a feleség igazi élettárs, munkatárs, múlhatatlan múzsa - és a legszabadosabb csapongást, a szakadatlan lángolást az egész női nemért, az olykor egy napon belül is változtatott szerelem férfiadalát.

Mint költő a Nyugat „harmadik nemzedékének” egyik kitűnősége volt; mint tudós a magyar klasszika-filológia nemzetközi tekintélyű kiválósága; mint műfordító, mint az antik kultúra tolmácsa versenytárs nélkül első az évszázadok magyar irodalmában.

Afféle csodagyermeknek indult. Tizenöt éves korában már tökéletes formabiztonságú versei jelennek meg, húszéves kora előtt már rendszeresen közli a Nyugat a költeményeit. A kamaszkor és az éppen felserdülés életigényét, életszeretét, mindenre szomjúságát fejezi ki olyan csengő-bongó ritmus- és rimbiztonsággal, hogy a sokkal idősebb kortársak is az egyenrangúaknak kijáró elismeréssel fogadják maguk közé. És a gyors sikertől sem „bizza el magát”. Folyton többet akar tudni. De nagyon szerencsés az indulása. Apja rendkívül nagy műveltségű magántisztviselő, amolyan elszürkült egykori zsenijelölt, aki többek közt kitűnően tud görögül, és életének fő vágya, hogy hamar tehetségesnek bizonyuló fia az ókori ismeretek tudósa legyen. Anyai nagyapja, Guti Soma, valamikor közismert, igen művelt újságíró, egyidőben népszerű - bár jelentéktelen - regényíró és drámaíró. Anyja, Guti Erzsébet a legjobb angol regényfordítók egyike, a pesti társaságok híresen szellemes asszonya. A szülők legjobb barátai közé tartozik Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes és Somlyó Zoltán. Ezek szinte saját szellemi gyermeküknek érzik a serdülő Devecserit, ő pedig egyszerre talál eszményt Kosztolányi formatudásában és Somlyó Zoltán bohéman romantikus csapongásában. Igazában

Somlyó az, aki már a gyermek Devecseriben felfedezi a költőt, ő ír majd előszót elsőnek megjelenő versei elé is.

Az érettségizett, de máris ismert fiatal költő úgy indul el az egyetem latin-görög szakán, hogy latinul és angolul már jól tud, görögül már olvas. Egyetemista korában pedig összebarátkozik Kerényi Károllyal, a mitológia világhírű magyar tudósával (aki később mint egy svájci egyetem nemzetközi tekintélyű professzora halt meg). A kapcsolat nem olyan, mint professzoré és diáké, hanem mint idősebb és ifjabb szakemberé. Kerényi ösztönzésére fordítja le Devecseri még a háború előtt a nálunk addig merőben ismeretlen *Homéroszi himnuszokat*. Ezzel már doktorátusa előtt nemcsak mint kitűnő műfordító, hanem mint számottevő ókortudós is kivívja az általános elismerést. Azután a felszabadulást követő első években tanársegéd az egyetem Görög Intézetében. És habár a legelső pillanatokban még a Nyugat viszonylag politikamentes humanista költészetét folytatja, hamarosan bekövetkezik a hirtelen fordulat: elragadja a marxizmus, a kommunisták új arculatú, hazát építő lendülete, a szocialista jövő kilátása. Egy délelőtt a belvárosi Aero eszpresszóban baráti ösztönzésre bravúros kis verset ír *Terv* címen a tervezgatók lelki élményéről. A tizenhat soros költemény néhány nap múlva megjelenik a Magyar Kommunista Párt lapjában, a Szabad Népből (a rovatvezető Keszi Imre örömmel adja le, mintegy bizonyosságául annak, hogy a széplélek, a nyugatos Devecseri is íme hozzánk tartozik). Ez a vers az egész irodalmi életben feltűnést kelt, sokan meghökkenve állapítják meg, hogy Devecseri kommunista lett. Ez a meghökkenés jobban tetszik neki, mint az elragadtatás másfelől. Most már ezt az utat akarja járni, és hamarosan belép a kommunista pártba, és egyszerre egyik vezéralakja lesz az új költészetnek. 1948-ban a Katonai Akadémia meghívja irodalomtanárának: ez előbb őrnagyi, majd alezredesi rangot jelent. Ő pedig egy kamasz fiú játékoságával örül a szép tisztii egyenruhának, amely alighanem senkin nem mutat olyan jól, mint rajta. Nemsokára az Írószövetség főtitkára. Egyszerre játékosan és áhítatosan örül a szerepnek, lelkesedik mindenért, ami van. Pedig ez a személyi kultusz kora. De ez a személyi kultusz tette őt alezredessé, főtitkárrá, ez ad Kossuth-díjat neki (ámbar kissé bosszantja, hogy nem mint költő, hanem mint műfordító kapta a magas kitüntetést). És bár életének egyik felét leköti a nagy feladat: a teljes Homéroszt megszólaltatni magyarul, élete másik felét betölti nem is a szocializmus, hanem a Rákosi-kurzus elragadtatott szolgálata. Politikai közhelyeket, bálványimádó tiszteletet, közvéleményre kényszerített hazugságokat versel meg bravúros formacsillogással (ezeknek egy részét már néhány év múlva szégyellte és megtagadta, de amikor írta - valóban hitt bennük, ahogy hitt azoknak a fellobbanó szerelmeknek az örökkévalóságában is, amelyeket már másnap tökéletesen elfelejtett). A különös és jellemző, hogy mindeközben tudtommal nem haragudott igazán senki se rá: Devecserit nem lehetett nem szeretni. És mindeközben szívós munkával elkészítette a teljes magyar Homéroszt; nemcsak az *Iliászt* és *Odüsszeiát*, nemcsak a *Homéroszi himnuszokat*, hanem a homéroszi kor valamennyi fennmaradt emlékét. Ez a gyűjtemény a magyar műfordítás-irodalomnak talán legnagyobb eddigi teljesítménye, amelyet nyelvileg is, formailag is a tökéletesség fokán valósított meg. Emellett azonban igen jelentékeny az a műfordítói tevékenység is, amellyel nagy kötetre való verset a világirodalom különböző tájairól, nem utolsósorban a szovjet irodalmak világából tolmácsolt magyarra forma- és tartalomhíven.

1956 lelki válsága után egyszerre mindenestül háttérbe fordított minden közéleti szerepnek. Költészete is inkább a magánélet élményeit, hangulatképeit tükrözi. És előtérbe lép az értekező próza. Műhelytanulmányai, útirajzai, sőt önéletrajzi jellegű írásai is sajátosan vegyítik a szakmának is újat jelentő ókortudományt a tudósélet lírájával. Drámát is ír Odüsszeuszról (egyébként már korábban is kísérletezett színpadi művekkel). De a drámában is lírikus marad. A fővonal azonban a műfordítás. Homérosz után számos görög és latin klasszikust fordít. Catullus kora ifjúságától izgatja. Végül kikerekedett a teljes Catullus is. A

mai olvasó az európai ókor klasszikusainak java részét Devecseritől ismeri. De jó időt szán Firdauszúra is, és a Sáhnáme kedvéért megtanul perzsául. És azután egyszerre ráront a betegség. Nem közlik ugyan vele, hogy rák..., de hamarosan jól tudja, hogy menthetetlenül közeledik a halál. Talán még soha senki nem viselkedett így a bizonyos elmúlás tudatában. Vagy egy évet tölt kórházi ágyon, és többet dolgozik, mint valaha. Költészete felmagasodik: az életet, az élet szépségét ünnepli; csak úgy ontja a vallomásos prózát, terveket fogalmaz, folytatásos cikksorozatokat ír, mintha egyenest szemébe nevetne a halálnak. A szerelem és a költészet részegsége után új bódulatként ébred benne a halállal kacérkodás, a halálmegvetés mámore. Félelmetes és felemelő ez a mámoros léleklés. Itt érte el végérvényesen antik eszményeit, a spártaiak halál előtti gögjét és a római férfiak, a Petroniusok és Senecák szellemes halálvárását. Az antik héroszokért lelkesedő budapesti kamasz úgy halt meg az antik héroszok férfiasságával, mintha mulatságos kamaszcsínyt követne el. Olyan elegánsan, mint egykor alezredesi egyenruhájában, lépett Kháron alvilágba vivő csónakjába.

SARKADI IMRE

(1921-1961)

Éppen ott tartott, hogy író és olvasó kortársak végre odasorolják az élő irodalom legnagyobbjai, legeredetibb művészelméi közé, amikor meghalt. Méghozzá úgy halt meg, hogy sohase fog kiderülni, vajon öngyilkosságot követett-e el, vagy egy ostoba virtuskodás áldozata lett-e. Egyéniségéből, életútjából mind a két lehetőség valószínűsíthető. Akik jól ismerték, öngyilkosságot gyanítanak; akik még jobban ismerték, balesetnek vélik, olyan balesetnek, amely ha nem ekkor, hát máskor okvetlenül bekövetkezett volna, mert egész élete egyetlen szakadatlan játék volt a halállal, az önpusztítással. Hiszen máskor is megtörtént, hogy alkoholtól bódult fejjel felmászott egy háztetőre, és kötéláncoshoz méltó akrobatikával végigment a tetőzet gerincén, és máskor is megesett, hogy két kézzel kapaszkodva az ablakpárkányba, kifüggesztette magát többemeletnyi magasságban, majd visszahúzódkodott, és nevetve kért még egy pohár pálinkát. Hát egy ízben így zuhant a halálos mélységbe egy nagyon sok emeletnyi ablakból.

Negyvenéves volt. Huszonöt éves fővel művelt, komoly, felelősségtudatos és fegyelmezett stílusú író; negyvenéves korában is fenegyerekeskedő, amolyan „lehetetlenül viselkedő” kamasz. Kopaszodó már kisdiaák korában, gyerekképzű családapaként is. Az én emlékezetemben úgy él, mint egyszerre érzelmes, jó férj és minden szoknya után kajtató szerelmi kalandor; egy liter - reggeli előtt megivott - rummal a gyomrában és idegeiben józan okossággal tudott filozófusok tanításairól vitatkozni, a napközben részletekben lenyelt legalább még egy liter pálinka után éles elméjű publicisztikai cikkekben magyarázta a politikai és gazdasági helyzetet, máskor meg kábult fővel ült az írógép elé, ha szóltak hozzá, akadozott a nyelve, vagy éppen összefüggéstelen értelmetlenségeket válaszolt, miközben ujjai alatt kikerekedett egy novella, amely akár görög mitológiai tárgyú volt, akár a hazai parasztság napi helyzetéből következő tragédiát mesélt el, tökéletes formai kecsességgel, népi ízű, de gondosan választékos nyelven és izgalomkeltő érdekességgel nyomdakész remekmű volt, de az is megtörtént, hogy egy kocsmában délelőtt, baráti körben, néhány pohárka körtepálinka után valaki felvetette a kérdést, ki emlékszik valamelyik kortárs néhány évvel ezelőtt megjelent versére vagy novellájára, akkor Sarkadi váratlanul felpattant, két kezére állt, és lábaival a magasban kalimpálva, szó szerint elmondotta a réges-rég olvasott szöveget. És kedvesebb embert, szolgálatkészebb barátot, kiadók, újságok, színházak alkalmazkodóbb munkatársát el sem lehetett képzelni. Ha egy rendezőnek nem tetszett egy dialógus, leült, és neheztelés nélkül átírta; ha egy egész felvonás nem tetszett, azt írta át. Volt úgy, hogy ezeroldalmi szöveget írt és újraírt, amíg színre nem került a nyolcvan-kilencven oldalnyi dráma. A teremtő lángelme és a gyerekes oktalanság, a példátlan megfigyelőkészség és mindent megőrző memória, a szépség, jóság és igazság mámoros szeretete és az idült iszákosság sosevolt egységben forrt össze az önpusztító életmóddal.

Debreceni fiú volt, érettségi után - mint aki magát keresi - egymás után, olykor párhuzamosan volt gyógyszerésztanuló, nyomdászinas és joghallgató. Amikor nem sokkal a háború után, huszonöt éves fővel Budapestre került, és a Szabad Szó munkatársa lett, azonnal kiderült, hogy kitűnő újságíró, riporternek, publicistának egyformán kiváló. Ebben az időben még parasztpárti, hamarosan a Szabad Szónak (ez volt pártjának hivatalos napilapja) a felelős szerkesztője lett. De a paraszti világ kitűnő ismerete és szinte napról napra lemérhetően növekvő marxista-leninista műveltsége úgy irányítja, hogy itt nincs más út, mint a kommunis-táké. Ez időre már mint novellista is elkápráztatja a kortársakat. Stílusa amilyen ugyanolyan

nyomot hagy a Tiszántúl népi zamata, mint az igen nagy irodalmi műveltség - a jó ízekkel teljes, értelem kormányozta világosság tanítható példája.

Eszményképe Móricz Zsigmond volt, tudatosan az ő útját akarta folytatni a magyar nép életkörülményeinek, történelmi sorsából folyó tragikus összeütközéseinek, jellegzetes alakjainak ábrázolásával. Gyakorlatilag tehát abba a körbe tartozott, amelynek az akkor élő idősebb nemzedékekben Szabó Pál és Veres Péter voltak a legfőbb kifejezői. Sarkadi tisztelte is őket, azok is nagyra becsülték Sarkadit, habár nem mindig értettek egyet. Az ötvenes években már tudatosan és felkészülten kommunista Sarkadi Szabó Pált túl idillikusnak, Veres Pétert túl szociografikusnak, mindkettőjüket romantikus szemléletűnek tartotta. A paraszt-pártiak viszont túlságosan elméleti marxistának tartották Sarkadit, és gyanakodva figyelték magánélete féktelenségeit, szellemes véleményeinek fenegyerekeskedéseit. Ez a szabadon csapongó - bár irodalmi munkásságában mindig fegyelmezett - szellem egyébként minduntalan beleütközött a személyi kultusz korának dogmatikus szűklátókörűségébe. Riportjainak mindig hiteles valódiságát nemegyszer rosszindulatú bírálatnak ítélték, publicisztikájának nemes igazságkeresésében akadékoskodást láttak. A hivatali és a hivatalosnak tekintett irodalmi kritika néha olyan haragosan fordult ellene, hogy még azokat is megróttá, akik hivatalosan elmarasztalt könyveiről elismerően írtak. Ez a helyzet olyan különös konfliktusokba keverte, hogy szinte évenként felváltva volt általánosan elismert és ellenségesen mellőzött. Volt úgy, hogy szerkesztői székéből került - mintegy száműzöttként - vidéki általános iskolai tanárnak, onnét vissza egy fővárosi színház dramaturgjának, hogy nemsokára ismét máshol legyen kénytelen megkeresni napi kenyerét.

Ez a túlságosan hullámzó élet alaposan megviselte idegeit, és fokozta az alkoholizmus eleve létét nyomasztó átkát. Kedélyállapota egyre szélsőségesebben csapongott a boldog elragadtatás és a gyötrő búskomorság között. És közben kitűnő műveket írt. Az elbeszélő próza mellett egyre inkább drámákat is. Ebben a korban a paraszti tárgyú színjátékok a dogmatizmus kötelező derűlátása és derűábrázolása folytán szinte a hajdani népszínművek idillizmusának újabb változatai voltak. Sarkadi mert és tudott igazi, erős konfliktusú drámát írni a falu átalakulásának drámai, tragikus helyzeteiről (*Út a tanyákról*), és meg tudta ragadni az új körülmények igazi líráját az ellentétek közt vergődő falusi szívekben (*Szeptember*). Novellái és elbeszélései egyre művésziabban ábrázolták a tragikus emberi egyéniségeket és sorsukat (*Tanyasi dúvad* című kisregénye talán a legjobb példa erre). Gazdagodó életműve tehát elismerések és kárhoztatások közt foglalta el helyét az irodalomban. 1954-ben a József Attila-díj végre hivatalos elismerést nyugtáz, és a következő évben Kossuth-díjat kap. Ezzel ott áll az élő irodalom első sorában. De az előző évek ellentétes értékelései olyan válságokat okoztak lelki életében, hogy néha maga sem volt bizonyos, vajon megtalálta-e már magát. Kísérteni kezdik a világnézetét zavaró filozófiák, különösen az egzisztencializmus. Így éri 1956 októberének megrázkódtatása. Az alaposan megrendülő irodalmi élettől egy időre meghasonlik. Ipari munkásnak áll megint, de ekkortól írja legkitűnőbb műveit. Az *Elveszett paradicsom* véleményem szerint a XX. század egyik legjobb magyar drámája. Ennek a sikere hívja vissza az irodalmi életbe. Ekkor hirtelen újra elfogja a bizakodás, a lelkesedés, a munkavágy. De tisztábban látja saját lelki válságait is, kételyét az emberi lélek erkölcsi értékeiben. Ezt a morális káoszt ábrázolja az *Oszlopos Simeonban*, a lélekben lakozó gonoszság hátborzongató drámájában, irodalmunk egyik legnyomasztóbb és legriasztóbb remekművében. De ekkor írja talán legszebb, legjobb művét, *A gyáva* című kisregényt, amelyben egy régifajta, afféle dekadens kultúréletet élő asszony kiléphetne köréből, és értelmesen, egészséges lélekkel folytathatná útját az új, az építő életben, ha elfogadja új szerelmének hívó szavát. De nincs bátorsága szakítani a poshadt állóvíz megszokott kényelmével. A halálra ítélt régi visszahúzza, és a világ nélküle megy tovább. Lélektani regénynek is, korrajznak is elsőrendű.

Az Elveszett paradicsom és *A gyáva* egyértelmű irodalmi siker és közönségsiker. Úgy látszik, mintha Sarkadi ki is gyógyult volna válságaiból, jókedve néha mámorosnak hat; mintha nem is alkoholos mámor volna ez, hanem a magát végre megtalált szellem boldog lobogása. Nagyon sokat vár magától, nagyon sokat várnak tőle...

És egy italos éjszakán egy baráti családnál, jó barátok körében rosszul kapaszkodik az ablakpárkányra, és sok emelet magasságából az utcára zuhan. Aligha volt elhatározott öngyilkosság, de egyszer így kellett történnie. Önpusztító tehetség volt, és már éppen ott tartott, hogy elérkezett a remekművek koráig. Alighanem halhatatlanjaink közt marad neve és életművének java része.

PILINSZKY JÁNOS

(1921-1981)

Amikor a 25 éves Pilinszky János első verseskötete, a *Trapéz és korlát* 1946-ban megjelent, már mögötte voltak a legdöntőbb élmények, amelyek megalapozták egész életére szóló metafizikai és erkölcsi világgképét, szorongásosságát, felelősségtudatát a világ bűneiben és részvétét mindenki szenvedései iránt. Ez a hozzáállás és a belőle következő költői témavilág ugyan a következő évtizedekben bővült, a költemények, s a hozzájuk kapcsolódó prózai és drámai műformák gazdagodtak - de végül is az 1981-ben 60 éves korában meghalt költő életműve ugyanannak a léleknek következetesen magát adó képe, viszonya önmagához és az örökkévalósághoz.

Az otthoni neveltetés és a nagy humanisztikus műveltséget adó Piarista Gimnázium megerősítette és következetes világnézetté formálta az eleve lelki alkaton alapuló katolikus mindenségélményt. Erre következett tudáskészletének gyarapodása az egyetemi években. Mint a humán értelmiség igen nagy része, ő is jogászként kezdi. Ez a fakultás első évének tanrendjével - a logikus gondolkozásra szoktató római joggal, és a szabályok történelmi útját nyomon követő jogtörténettel - igen jó előkészítője minden kultúrával és kultúrtörténettel foglalkozó tanulmánynak. Pilinszky is ilyen bevezetéssel lép át a bölcsészfakultásra, ahol magyar-olasz-művészettörténet szakon sajátítja el tudományos fokú ismereteit. Ez időtől fogva igen ritkán már megjelennek versei, előbb az Illyés Gyula szerkesztette *Magyar Csillag*-ban, majd az 1943-ban induló, az antifasiszta polgári humanizmus rövid életű folyóiratában, az *Ezüstkorban*, és a Thurzó Gábor irányításával egyértelműen katolikus antifasiszta *Életben*. Az ezekben megjelent összesen hat költemény már bekerült első verseskötetébe a háború után. Ezeknél korábbi próbálkozásait csak ujjgyakorlatoknak, előzményeknek tartotta, amelyeknek nincs helyük az érett megvalósításokban. 1944 májusában fejezte be az egyetemet, novemberben behívták katonának, és alakulatát hamarosan nyugatra vitték. Tulajdonképpen ott találkozott, bár csak szemtanúként, a háború borzalmaival: a lebombázott városok és falvak képeivel, a rémült és éhező emberekkel, a társadalmi fejtelenség kezdeteivel, de ami ezeknél is megrázóbb, lélekkavaróbb volt: a koncentrációs táborok hulláival és csontvázzá fagyott halálraszántjaival. Alapvetően részvétre beállított lelkiismeretében büntudat és önvád alakult ki: vétenül is úgy élte át a szörnyűséges bünt, hogy akit nem sújtott, az maga is osztozik a felelősségben. Ez a büntudat és bűnvállalás mindvégig jellemző lesz erkölcsi ítéleteire is, költészetére is. A *Trapéz és korlát* versei már egységes szellemmel mutatják be a hazatért költő arculatát. Az irodalom értői azonnal besorolták a figyelemre méltó újonnan jelentkező egyéniségek közé. Innét útja természetszerűleg vezetett az *Újhold* munkatársai közé. Ezek ugyan különböző jellegű és jelentőségű, javarészt fiatal írók és költők voltak, de összekötötte őket műveltségük, feltétlen humanizmusuk, a napi politikától való tartózkodásuk. Hamarosan rossz hírbe is kerültek a politikai hitvallást, pártosságot igénylő kritika értékelésében. Munkatársaik, ha hamarosan nem váltottak - legalább színre hangot, magukat zárták ki az irodalmi életből.

Dokumentumerejű bizonyítékok a dátumok: a *Trapéz és korlát* 1946-ban jelent meg. Következő kötete, a verses meséket tartalmazó *Aranymadár* csak 1957-ben, több mint tíz év után láthat napvilágot. És e hosszú idő alatt írt verseinek gyűjteménye, a *Harmadnapon* csak 1959-ben. 1948-ban még ösztöndíjjal néhány hónapot élhetett, nézelődhetett Olaszországban és Svájcban, de mire 1949-ben hazaérkezett, az ő és a hozzá hasonlók előtt a folyóiratok is bezárultak. Könyvkiadói korrektorként keresett annyit, amennyit ez a sanyarú munka

hozhatott neki. Azután a nagy várakozás enyhületében, 1956-ban végre lektor lehetett a Magvető Kiadó kitűnő szerkesztőgárdájában, majd 1957-től mindhaláláig az *Új Ember* című katolikus hetilap belső munkatársa volt, igen jó munkaerő a szerkesztőségi munkában, kritikusként és publicistaként is, az irodalmi rovat nélkülözhetetlen szakembereként is. A hátralévő több mint két évtized felgyorsította költői termelékenységét. A művészi egyéniség, a világgép és a mondanivaló semmit sem változott. Kitágult azonban a műfajok köre, elmélyült a szemlélet kifejtése. Szemléletesebbé vált az a sajátos egység, amely a lelkifurdalásos komorságot egybeötvözte a megváltás, az Istenben feltétlen bízás metafizikai optimizmusával. Pilinszky lírája ritka példa a pesszimizmusba nem torkolló szomorúságra, a haláltudatra, amelyben nincsen halálfélelem. Vallásossága azonban nem társadalmi önelhelyezés. Tulajdonképpen Szent Ágoston Istennel való bizalmas magánbeszélgetéseire emlékeztetnek Pilinszky vallomásai. Az olvasó néha úgy érzi, nem is órá tartoznak, amit a költő lelkének mozzanatairól Istennek elmond. Isten válasza nyilván úgy fog eljutni a költő lelkéhez, hogy abból kirekeszti az olvasót, mint fölösleges külső hallgatózót.

A *Harmadnapon* egydallamú, de többszólamú lírája után kitágulnak a műfajok lehetőségei. Filmnovella, dráma jellegű oratórium, líra és filozófia közé sorolható kisebb-nagyobb prózai írások következnek. Eközben a versek formai jellege módosul. A viszonylag hosszú, néha egészen hosszú költemények helyett egyre gyakoribb az epigrammaszerű, egy-egy ötletet megfogalmazó rövid vers. Már az összegyűjtött költemények kötetében, a *Nagyvárosi ikonokban* is számos kis terjedelmű, nagyon csiszolt gondolatékkövel találkozunk 1970-ben, de azután 1972-ben a *Szálkák* szinte teljes egészében ilyesféléknek az áradata. Ha ezeknek az igen rövid költeményeknek csak a címeit számoljuk össze, e két év alatt (1970-1972) több verset írt, mint egész előtte és utána éveiben összesen. Holott a következő, a végső évtized is gazdagnak mondható. Korábban is írt verses meséket, de 1974-re egy egész kötet gyűlik össze belőlük *A nap születése* címen. Majd következnek a drámák. Alkata szerint nem drámaíró, a mozgalmas cselekmény és az ellentétes törekvések eleven párbeszédben megnyilvánuló összeütközése idegen lírai és elmélkedő alkatától. De a katharzis, a lélek megtisztító feszültsége, a tragikus bűn szembesülése a magát felelősnek felismerő emberrel - ez Pilinszky-téma. A már drámaszerű, oratórium formájú *Requiem* után még négy lírai-tragikus drámát ír. Ezek felettébb alkalmatlanok lennének színpadi bemutatásra, de olvasmányoknak vagy jól előkészített oratóriumszerű előadásnak lélekmegragadók. *Végkifejlet* címmel jelentek meg 1974-ben (néhány vers kíséretében).

Ezután élete végső éveiben egymás után láttak napvilágot verses és olykor elmélkedő prózai kötetei. A hetvenes évek második felében már kifejezetten népszerű és széles körökben tisztelt költő volt. Sovány, örökké sápadt, éles arcélú tekintete, szájában vagy ujjai közt örök cigarettájával ismert kép volt az írói világban. És akik személyesen ismerték, szerették szelíd hangját, szomorkás mosolyát, okos mindentmegértését. Az önvád örökké benne élt, de másokat csak szeretni tudott. Halála óta néhány posztumusz könyve jelent meg: cikkek, tanulmányok, prózai elbeszélések, színművek is. Talán még újabb régiek is következnek. De az életmű együtt van: egy magas színvonalú, tiszta lélek összes művei.

VÁCI MIHÁLY

(1924-1970)

Ha jó húsz esztendővel ezelőtt körkérdéssel fordultunk volna az olvasók legszélesebb rétegeihez, beleértve azokat is, akik verseket csak a kultúrházak irodalmi estjein vagy délutánjain hallanak, és megkérdeztük volna, kit ismernek és szeretnek legjobban a korabeli magyar költők közül - hát akkor a válaszolók túlnyomó többsége Váci Mihályt nevezte volna meg. Aligha túlzás, ha úgy gondoljuk, hogy a hatvanas évek dereka és a nyolcvanas évek eleje között Váci Mihály volt a legnépszerűbb, dobogóról legtöbbit szavalt költő, akinek jó néhány költeményéről a legtöbben érezték úgy, hogy azok az ő érzelmeiket, vágyaikat fejezik ki. Kitűnő megjelenésű, vonzó tekintetű, asztal mellett kellemesen beszélgető férfi volt, akinek szelíd derűje mögött kemény felelősségtudatot lehetett mindig érezni, de ez a férfias komolyság szelíd mosoly, mindenkire méltányos udvariasság felszíne mögé húzódott. Szerkesztői és kiadói szerették, mint munkatársat; írók, költők, ügyfelek szerették, mint szerkesztőt vagy közhivatalnokot (mert néha az is volt). És élt mindössze negyvenöt évet; gyermekkorától fogva súlyos, halálos veszélyű betegségek kínozták szervezetét.

„Proletár értelmiségi”-nek indult: falusi, sőt tanyasi tanító volt a Nyírségben. És voltaképpen „proletár értelmiségi” maradt világeletében: sose szakadt el a legnehezebben élők gondjaitól, és ezeket a gondokat mindig a tanult ember értelmével élte át. Tizenkilenc éves korától huszonnégy-huszonöt éves koráig szinte szakadatlanul beteg volt, nem is egyféle kórság pusztította. Végül is olyan megrongált vesével lábalt ki az ifjúkori veszedelmekből, hogy mindhalálig tartó magas vérnyomás tartogatta számára a minden pillanatban bekövetkező halált. Jól tudta ezt, és többnyire mosolygással emelkedett a veszélytudat fölé. Egy ízben egy nála idősebb írónak, aki megjárta a világháború tűzvonalait, kávéházi asztal mellett azt mondta: „Te sem voltál kisebb életveszélyben, te is ismered a minden pillanatban bekövetkező halál lehetőségét, és te is derűsen tudsz nézni a világba. Ahhoz pedig igazán semmi köze másnak, hogy a magánbajokat odabent hogyan reagálja le az ember; kifelé az a fontos, hogy a többiek hogyan élnek. A többiek gondolja az érdekes. És ha egyszer azután az ember egyik pillanatról a másikra meghal, igazán mindegy, hogy huszonhat évig élt-e, mint Petőfi, vagy százegy évig, mint Dzsambul. Az a fontos, hogy ameddig él, mit csinál, mit ír, és kinek ír.” Ez a söröspohárral a kézben elmondott, méghozzá mosolyogva mondott vallomás a Hungária kávéház asztala mellett önkéntelenül összefoglalt, de következetesen vállalt ars poeticája és „etica poeticája” volt.

Ízig-vérig szociális költő volt, a közösség szószólója, lírai publicista, aki közben a szelíd és érzelmesen átélt magánéletnek, szerelemnek, hétköznapi perceknek finom poétája is tudott lenni. De hangja kritikussá, haragossá, ha kellett harsogva vádlóvá vált, ha szembenézett a közösséget fenyegető bűnnel, hanyagsággal, közömbösséggel. De nem volt olyan árnyalt benső érzélem vagy dühöngést kiváltó felháborodás, hogy amit versben leírt, az ne legyen a legszélesebb rétegek számára is közérthető és a legkényesebb nyelvten- vagy verstan szakértő számára szabatos. A szó stilisztikai értelmében nem volt „modern” költő. Nyelvezetének mindvégig őrzött népi gyökérzetéhez gazdagítva járult a városi ember népnyelve, de mindig választékos ízléssel. Tartózkodott a közönségességtől, és a költő népnevelő feladatai közt tartotta számon a jó ízlésre nevelést is. Politikai kérdésekben talán a legszókimondóbb volt kortársai között, de nyelvezetében példaszerűen szemérmes. Verstanilag pedig kifejezetten konzervatív volt: magyaros ütemei magyaros ütemek, jambusai igazi jambusok, rímei valódi rímek. Meggyőződéssel hangoztatta, hogy a klasszikusainktól örökölt formakincs a legalkalmasabb arra, hogy a költői mondanivaló közérthető legyen, és megragadjon az olvasó és a

hallgató tudatában. És éppen ez, a közérthetőség volt a számára a legfontosabb. Azt fogalmazta meg, amit köztudatba vinni kötelességnek tartott, és mindig úgy, hogy olvasva is, hallva is világos legyen, mit közöl, és miért akarja közölni közlendőjét a költő. Stilisztikai demokratizmusa közelebb állt a Petőfi-Arany-Tompa-nemzedék hagyományához, mint későbbi klasszikusainkhoz. Jól ismerte és mélységesen tisztelte Adyt, mégjobban ismerte és szíve szerint szerette József Attilát és Radnóti Miklóst, ismerte, becsülte, de igazán nem szólt szívéhez a Babits-nemzedék formaművészete. Politikailag Ady és József Attila a példaképei közé tartozott, de formai hagyományai régebbre nyúltak vissza. Modern szocialista eszmévilága stilisztikailag-prozódiaailag közvetlenül csatlakozott a XIX. század költészetéhez. Egyszer mondtam is neki, hogy Ábrányi Emil francia forradalomért lelkesülő századfordulói pátosza vagy Endrődi Sándor kuruc indulatokat idéző múlt század végi formabiztos költészetéhez az igazi közbülső láncszem Petőfiék demokratizmusa és az ő demokratizmusa között. A közben eltelt évtizedek európai és hazai izmusai, vagyis az Adytól József Attiláig és Radnótiig terjedő korszak stilisztikai háttérelmei - amelyeket jól nyomon lehet követni Váci kortársainak formagenealógiáján - egyszerűen kimaradtak az ő költészetéből. Kemény realizmusát még csak nem is kísértették meg a szurrealista elemek. Ugyanakkor nem volt klasszicizáló, idegen volt tőle az öröklött formákkal eljáró parnasszizmus is. A világos forma, a megértést segítő ritmus, a fülelőre váró rím a publicisztika jó hatású eszköze volt az ő számára.

Így aztán formai fejlődésről alig-alig beszélhetünk költői történetében. Már kiéretten jelentkezett 1955-ben (harmincéves volt akkor). Fegyelmezett önkritikával csak akkor lépett költőként a világ elé, amikor kezében volt már a kifejezés számára minden szükséges eszköze. Addigra volt már tanító, kollégiumi vezető, minisztériumi tisztviselő, lektor a Tankönyvkiadónál. Otthon volt már az irodalomban, és tisztában volt költői feladatával, amikor első verse, majd hamarosan első lírai kötete megjelent. És nemsokára, szinte példázva, hogy mennyire a XIX. század hagyományainak modern, pártos, szocialista, de mégis tudatosan hagyományörző folytatója, 1957-ben epikus költeménnyel, a *Nincsen számodra hely* című, kötetnyi terjedelmű verses regénnyel jelentkezik. Már a cím is Vörösmartyra utal, habár éppen Vörösmarty gomolygó látomásossága egyáltalán nem tartozik az ő személyes hagyományai közé. Egészen más vonal a költészetünkben a Vörösmarty-Ady-Juhász Ferenc nevével jelölhető látomásosság, mint az a demokratikus közérthetőség, amely a Petőfi-Vajda-Ábrányi-Szép Ernő vonalon készíti elő Váci Mihály együttérzését a nagy tömegek, a szegények, az igazságra szomjazók igényeivel.

Testileg kezdettől fogva beteg volt, de lelki élete maga a költői magasságokba emelt egészség, benső összhang. Egy harmonikus lélek háborodott fel a külső valóság diszharmóniáin, megbélyegezve az embertelent, ünnepelve az emberségest. Szüntelen halálközelségben tudva magát egy boldog házasság és a jelentkezésétől kezdve töretlen elismertetés és népszerűség háttérével, egy szocialista államférfi felelősségével (hiszen országgyűlési képviselő is volt) az egész nép számára tudott úgy publicista költő lenni, hogy valóban milliók azonosulhattak emelkedett lélekkel - és minden frázis vagy bombaszt nélkül -, pontosan kimondott igazságaival. Képes volt arra, hogy az erkölcsi, sőt jogi igényeket a szépség élményével tudatosítsa a nagy tömegekben. S meg is adatott neki, hogy valóban a nagy tömegek népszerű költője legyen. Nem élt kétszer annyi időt sem, mint Petőfi, nem feleannyit sem, mint Dzsambul. Nyilván könnyelműség volt tőle, hogy elfogadta a meghívást Vietnamba: a trópusi hőség nem volt veszélytelen az ő reménytelen vérnyomásának. De a mindent látni, mindent ismerni és érteni akaró vágy mindig is erősebb volt benne, mint az óvatosság. Ott is érte a minden percben várható váratlan halál, Hanoiban, a forró égöv alatt. És neki volt igaza: mindegy, hány év is adatik; az a fontos, hogy addig mit csinál az ember. Váci Mihály pedig megalkotta azt az életművet, amely korának legnépszerűbb magyar költőjévé emelte.

NAGY LÁSZLÓ

(1925-1978)

Aki csak ismerte, annak a kedvesen mosolygó, ravasz-kés tekintetű, megfontolt szavakkal szellemesen okos, gyakran szójátékos *Nagylaci* maradt az emlékezetében. Aki csak olvasta, annak képekben gazdag, népmesevilággal és képorgiás szürrealizmussal egyszerre közeli rokon, dallamosan hullámozó költészete marad mindörökké irodalmi kincstárában, és úgy érzi, aligha volt még költőnk, aki szorongató, komor gondolatokat olyan fénypompás, képekben gazdag derűvel tudott volna közölni, mint ő. Ámbár az elmúlt évtizedek egyik legjelentékenyebb költője volt, sohase múlt el belőle az a festő- és grafikusművész, aminek indult. És korai halála után hagyatékában festett és rajzolt képek tárlatra való tömege maradt. Még csak nem is mutogatta ezeket: képlátomásait magának vetette papírra, néha még vászonra is, mert akkor sem tudott nem-képzőművész lenni, amikor ő maga is és a hamar méltányló olvasóközönség is, sőt a kritika is úgy vélte, hogy új költészetünk egyik legsajátosabb hangú és egyik legjelentékenyebb írásművésze.

Faluról jött, a Dunántúlról, középiskoláit is az oktatóintézetekről híres Pápán járta ki. Otthon olyan paraszti családból származott, amely szorgalmával a módosabbak közé emelkedett és igényt tartott a műveltségre, a következő nemzedékeket az értelmiség rangja felé vezető útra. Ezeket a nemzetfenntartó, kitűnő, szorgalmas családfőket a legszörnyűbb időkben jövevény-szóval „kulákok”-nak nevezték és jó esetben politikailag idegeneknek, de szokványosabban ellenségeknek tekintették, és úgy is bántak velük. Az apa - akinek költővé leendő fián kívül még három úgyszintén iskolában tanított gyermeke volt - úgy halt meg, hogy „nem békült meg a világgal, amely tönkretette őt”. (Ezt az emlékező mondatot egy másik fia, az úgyszintén költő Ágh István írta le.) Addigra azonban a Pápán érettségizett fiú húszéves fővel már Budapestre jött, hogy hajlama szerint festeni, rajzolni tanuljon. A történelem 1945-nél tartott, a világ éppen túllépett a világháborún.

A faluról, paraszti sorból városba igyekvő, értelmiségi sorba emelkedni kívánó ifjúságnak történelem adta következő helye a „Népi Kollégiumok” valamelyikében volt. A NÉKOSZ (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) igen rövid életű lehetett. 1946-ban szervezte meg az egész pedagógiai mozgalom magja és mindvégig központja, a „Győrffy Kollégium” vezetősége és ifjúsága, együtt pártolta a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt. A java részében paraszti ifjúság lelkesen tódult feléje, hamarosan már mintegy tízezer egyetemista és főiskolás fiú- és leánytagja meghatározó hangját és hangulatát adta az egész felsőoktatásnak (ámbar voltak középiskolás kollégiumok is). Lelkes optimizmusuk és naiv hitük a hamarosan megvalósuló szocialista hazában, amely olyan lesz, ahogyan az utópista álmokban elképzelték, csakhamar zavarónak tűnt az egyre dogmatikusabb pártvezetők szemében. A koncepciók pereket és főként a Rajk-pert követő jól érezhető megdöbbenést, zavarodottság és főleg az elvárt hangos egyetértés hiánya megpecsételte a NÉKOSZ sorsát. Betiltották, feloszlatták, még a kitűnő, példaadó Győrffy Kollégiumot is megszüntették. Ezzel véget is ért a magyar pedagógiának ez a fényességes rövid korszaka.

Ez az ifjúság megtettesítette a háború utáni három-négy év optimista derűjét, a hitet, hogy mi építjük és magunknak építjük jövőnket. Ezek a kollégiumok számos kitűnő értelmiségit indítottak útjára. Egész sor jelentékeny költőnk itt találta meg saját hangjának első ütemeit. Csaknem azonos évjáratú, hasonló ihletettséggű, többségükben saját hangvételű írásművésznünk szinte egyszerre lépett irodalmunk felfrissülő kórusába. Nagy Lászlón kívül - hogy csak a leg-

fontosabbakat említjük - Juhász Ferenc, Csanádi Imre, Kormos István, Fodor András, Simon István együtt jelezte, miféle új hangokkal gazdagodik költészetünk. Merőben különböző művészegyeniségek ezek, de összeköti őket a népközelség formában is, közösségtudatban is, a költői hagyomány és az új iránti érzék egysége, a tanulóssal szerzett kultúra intellektualitása. Alighanem már most, közel fél évszázaddal együttindulásuk után megállapíthatjuk, hogy - legalábbis az említettek - jelentékeny költők, de közöttük a legjelentékenyebb, legegényibb és a legnagyobb hatású Juhász Ferenc és Nagy László. Gyakran együtt is szokták emlegetni őket, habár a világ egészéhez való hozzáállásuk - a közelihez is, a kozmikus határtalanságokhoz is - teljesen más, gazdag képalkotó képzeletük merőben különböző, még ha mindketten eltérhetetlenül kapcsolódnak is a folklóri (népköltészeti, népmesei) gyökerekhez.

Ezek a jellegzetes újat jelentő tulajdonságok már mind megtalálhatók az induló Nagy László költészetében. A hangvétele azonban kezdetben csak a derűt, a bizakodást, a feltétlen hitet fejezi ki. Akiknél ez a hang nem változik az évtized végére hol hamar, hol fokról fokra bekövetkező csalódások, kiábrándulások hatására, okvetlenül beletévednek, belesüppednek a következő évtized „sematizmus”-nak nevezett vak vagy hazug közhelykultuszába. Nagy Lászlónál ez már azért sem következhetett be, mert egy tanulmányi ösztöndíjat kapott Bulgáriába. 1949-ben utazott el, és csak 1952-ben jött haza. Tehát nem fokozatosan kellett átélnie a változást, „a fordulat éve” történelmi és lélektani mozzanatait. Elment bizakodóan, és egy olyan légkörbe érkezett haza, amellyel már nem azonosulhatott. Közben azonban - mindig jó tanuló lévén - alaposan elsajátította a bolgár nyelvet. Megismerte Bulgária történelmét, irodalmát, néprajzát, találkozott az ottani népi élettel és az értelmiséggel. És ami eleve célja volt a kiküldetéskor, fordítani kezdte a bolgár népköltészet és a bolgár klasszikus költők remekait. Már indulásakor jó költőnek tartották, de hazaérkezése után hamarosan legjobb műfordítóink közt is elfoglalhatta helyét.

Az ötvenes években megjelent kötetekben nyomon lehet követni, hogy a derűs lélek hogyan komorodik el. Az 1951-ben napvilágot látott *A tűzér és a rozs* című gyűjtemény még az előző itthoni években és a Bulgáriában írt versek a bizakodó évek hangulatait tükrözik, de *A nap jegyese* (1954) és még inkább *A vasárnap gyönyöre* (1956 eleje) már kételyekkel, szorongásokkal teljes költeményekkel jelzik a költő kedélyvilágának megváltozását. Ugyanakkor ezekben a gyűjteményekben a költői képek, az olykor szürrealizmus-közeli gondolatkapcsolások, az egyre tündöklőbb versformák meredeken felívelő művészi színvonalról vallanak. És innét egyre gazdagodik, elmélyülőbb lesz az életmű. A meseeredetű, mitikus, a népek közös emlékezetében őrzött ősi képzetek, a természet képeinek látomásos idézése végérvényesen kiépíti Nagy László kép- és képzeletvilágát. Pedig közben a külvilág adta rossz közérzethez járul feleségének - az egész létét-lényegét kiegészítő költőasszony, Szécsi Margit - hosszan tartó súlyos betegeskedése is. Költészete egyben védekezés is mindaz ellen, ami bánatot, gyötrődést okoz a nagyvilágban és a kisvilágban. Közben lelkiismeretes újságíró. Amikor az ötvenes években jól érezhetően kezd kegyvesztett lenni a kultúrpolitika urainak szemében, akkor a kegyekben álló, de közben gátlástalanul emberséges Zelk Zoltán siet segítségére. Zelk akkor egyebek közt a *Kisdobos* című gyermeklap főszerkesztője. Maga mellé veszi munkatársnak, gyakorlatilag segédszerkesztőnek. Ez biztosítja megélhetését, de egy újabb költői hangra is biztat. A *Kisdobos* léte magyarázza, hogy Zelk is, Nagy László is oly sok igazán kitűnő, óvodásoknak és kisiskolásoknak szóló gyermekverset is írt. 1956 után pedig a költő végleges állást kapott az *Élet és Irodalom*-nál, ahol tekintettel képzőművészeti felkészültségére a lap képszerkesztője, majd ezt a tevékenységet is megtartva, főmunkatársa lett mindhaláláig.

Irodalmi elismerésben soha nem volt hiánya. Háromszor is kapott József Attila-díjat, 1966-ban Kossuth-díjat. Egészsége azonban nem bírta sokáig. A halál gondolata, látomása, később félelme egyre többször jelenik meg mind szemléletesebben verseiben. Nem egy nagy költeménye (például: *Jönnek a harangok értem* vagy a *Menyegző*) a haláltáncok fogvacogtató képeit idézik.

Várta a halált, amely 53 éves korában jött el érte.

SIMON ISTVÁN

(1926-1975)

Volt egyszer egy szegény dunántúli parasztfiú, aki mindenáron tanulni akart, sikerült is gimnáziumba jutnia, tanulhatott és olvashatott amennyit akart, de közbejött a világháború, és a jól tanuló diákot számos társával együtt kiráncigálták az iskolapadból, egyenruhába bújtatták, és fegyverrel a kezében csataterre küldték, hogy azokat védje, akik őt és minden őtét szolgáorban tartották. Még szerencséje is volt, hogy nem esett el, mint százezrek a hasonló sorsúak közül, hanem hadifogságba került, ahonnan 1947-ben, huszonegy éves korában került haza. Akkor folytatta és befejezte a középiskolát, és merthogy megváltoztak az idők, egyetemre is kerülhetett, sőt mehetett a kiténő Eötvös Kollégiumba, és a budapesti egyetem bölcsészkarán magyar-német tanári diplomát szerezhethetett. Ekkor már költő volt, sőt olyan költő, akinek létét tudomásul kellett vennie minden olyan olvasónak, akinek füle van a versek zenéjéhez. A még egyetemista Simon István folyóiratokban egyre sűrűbben megjelenő költeményeit nem lehetett nem észrevenni. Még hozzá nem azért, mert jobban dübörögtek, mint a kortársak versei, hanem azért, mert az általános dübörgés közepette egyáltalán nem dübörögtek. Ez az ötvenes évek elején volt. A politikai történelem ezt az időszakot nevezi a „személyi kultusz” vagy a „dogmatizmus”, az irodalomtörténet pedig a „sematizmus” korának. A költészet kötelezően harsány és vezércikk jellegűvé vált, a magánérzelem, a szerelem, a természet szeretete, a családi öröm vagy gyász szinte illetlenségnek számított, és közhelyek megverselése poétikai erénynek tetszett.

E kötelezően harsány líra közepette megszólalt egy szerény, halk, a régi poéták magánörömeit és magánbánatait a népdalok dallamosságával kifejező lírai hang: a szegény emberek emlékeit őrző poéta gyöngéd érzelmekről valló hangja.

Illés Béla, az ünnepezt szocialista-realista példakép író, aki fegyelméleten pártos kommunista és nagy hatalmú főszerkesztő, de lelke mélyéig konzervatív érzésű olvasó volt (Csokonait jobban szerette, mint József Attilát, Puszkint sokkal jobban, mint Majakovszkijt és Victor Hugót meg Musset-t lelkesebben, mint Éluard-t vagy Aragont) - Simon István első verseskötetét úgy adta át a kritikára kiválasztott írónak, hogy: „Végre egy kommunista költő, aki nemcsak kommunista, hanem költő is!”

Simon Istvánnak legelső verseskönyvétől kezdve rangja volt a kortársi irodalomban. Költeményeinek szívhez szóló, szelíden érzelmes hangja azt is elfeledtette bírálóival, hogy többet ír magánélete érzelmeiről, gyermekkori emlékeiről, ifjúkorának tájszépségeiről, mint a napi politikai kérdésekről. Igaz, kétségtelen volt, hogy a nép legmélyéről érkezett, bár igazi filozófusértelmiségivé változott. De az is kétségtelen volt, hogy az a stilizált pártosság, az a szakadatlan vezércikkhang, amely úgyszólván kötelező volt azokban az években, merőben idegen ettől az idilli képekben gyönyörködő, a néppel, a tájjal, a hazával szinte magánkapcsolatban élő lélektől.

A személyi kultusz korának hivatalos kritikája általában riadtan és gyanakodva állt szemben mindennel, amire a merőben elavultnak vélt „báj” jelzője illett. Márpedig Simon István mindig népdalközeli költészetén úgy uralkodik a báj szelíd derűje, mint a napfény a június végi búzatáblákon. Talán egész évszázadunkban nincs még egy ennyire pátoszmentes magyar költő. Az ő kommunista meggyőződése sohase szólal meg elvont kinyilvánításokban, semmi sem idegenebb tőle, mint akár az ódai szenvedély, akár a publicisztikus okoskodás.

Életképekben, zsánerképekben, magányos sétálgatások emlékeiben, szemérmesen szerelmes ábrándozásokban szólalnak meg azok az emberhez méltó, árnyalt érzelmek, amelyeket egy népe egészével azonosuló, az élet szépségeit, az élet apróságában felismerő és felismertető, bölcsészműveltségét szinte szégyellő tanárember elmond önmagáról.

Simon Pista - mert Istvánnak csak írták a nevét, de valójában Pista volt valamennyiünk számára - nem véletlenül szerzett tanári diplomát. Volt ő közben irodalmi rovatvezető, szerkesztő, főszerkesztő, sőt országgyűlési képviselő is, de igazából olyan költő volt, aki közben szakadatlanul tanár, népének oktatója és nevelője akkor is, ha történetesen egyéb, igen bokros teendői közt nem ülhet katedrán. De jobban szerette a katedrát, mint a szerkesztői asztalt, holott nagyon jó és nagyon méltányos szerkesztő volt. Ha egy verset vagy novellát nem közölt elég gyorsan, mert a kéziratok torlódtak, olyan szégyenkező arccal nézett az íróra vagy költőre, hogy az megsajnálta, és még ő vigasztalta Pistát, hogy „nem baj, majd hozod később”.

Mint tanár sokkal biztonságosabban érezte magát, itt az ő kezében volt az anyag, se Petőfi, se Goethe költeményei nem késtek, akkor került rájuk a sor, amikorra betervezte.

A Színművészeti Főiskolán, ahol irodalmat tanított, egyértelműen szerették: a tanárok közt eszményi kartárs volt, az osztályokban lebilincselő magyarázó. Persze ekkor is lírikus volt: *Magyar Irodalomtörténete* hangvételben és szellemben közelebb áll a lírai vallomásokhoz, mint a tudományos értekezéshez. (Szeretett volna valamikor később egy hasonlóképpen lírai hangú német irodalomtörténetet is írni, hogy végre megfogalmazza személyes viszonyát Hölderlinhez és Heinéhez, de erre már nem adatott idő rövid életében.)

Csak a tanári tevékenységet nem sajnálta, mint elvesztett időt. Mert kötelező hivatali és közéleti elfoglaltságai ránehezedtek, elvették a drága órákat a magányos ábrándozásoktól és gyönyörűséget adó versírástól. Nem is tagadta, hogy a versírás számára nem valami öngyötrő szenvedés, hanem boldogító gyönyörűség.

Nem tartotta magát modern költőnek. Nem is tagadta, hogy Petőfi és Heine a legfőbb kedvencei, és Catullust jobban szereti, mint Vergiliust vagy Horatiust (mert nemcsak németül tudott igen jól, de biztonságosan olvasott latinul is.) Voltak, akik költészetét egyenest Petőfiétől származtatták, mint afféle elkésett petőfieskedőt. Pedig nem is rokon lélek Petőfivel; hangja sokkalta lágyabb. Ez a mélységes demokratizmus, amely még a harcias indulatokat is szelíd bensőséggel fejezi ki, inkább Tompa Mihályt és Juhász Gyulát érezteti elődjének és fő hagyományainak. Csak az érzelmek és a költői megvalósítás áttétel nélküli közvetlensége - és persze a népdalközelség - vall a két, számára legtiszteltebb klasszikusra: Petőfire és Heinére. És a feltétlen őszinteség. Simon Pista sohase hazudott, sem versben, sem élőszóban. Ez a marxista materializmust valló dunántúli parasztfiú mindig szeretettel emlékezett vissza gyermekkorának vallásos élményeire. Egy ízben, mint a Kortárs főszerkesztője elismerő kritikát íratott az Amerikában élő magyar papköltőről, Tüz Tamásról. A kritikusnak, aki hozzá hasonlóan nagyra becsülte a messzire szakadt kitűnő költőt, elbeszélte, hogy személy szerint is nagyon szereti, hiszen gyermekkorában „Tüz atya” mellett ministrált a templomban, és alighanem az ő finom, bensőséges költészete volt rá legelőször olyan hatással, hogy maga is versben fejezze ki érzelmeit.

Nem volt modern költő, az ún. modernizmus minden megnyilvánulása idegen maradt tőle. Közösségi volt, de magányos az irodalomban. Hiányzott belőle a hasonlóképpen nem modern Váci Mihály közéleti pátosza, idegen volt tőle a legjelentékenyebb kortársak látomásossága, de formabiztonsága ellenére sem állt közel a Nyugat formaművészetét folytató klasszicizálókhhoz sem.

A tudatos népszolgálatnak és a meghitt magánéletbeli érzelmességnek olyan ötvözetét hozta létre, amely nagyon kedves egyéniségét sajátosan egyedivé teszi korunk költészetében.